

55686
AD

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1970

XIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), **HANÁK PÉTER**, **KATUS LÁSZLÓ**, **KEREKES LAJOS**,
KISS ALADÁR, **KOROM MIHÁLY**, **LACKÓ MIKLÓS** (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, **PUSKÁS JÚLIA**, **RÁNKI GYÖRGY**, **M. SOMLYAI MAGDA**,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—093
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44.— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK KÖZLEMÉNYEK

<i>Bartha Antal</i> : Az etnikai-állami egység gondolata a Poveszty Vremennih Let-ben	1
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után	21
<i>Jemnütz János</i> : Karl Liebknecht 1914. december 2-i Reichstag-felszólalása.....	37
<i>Mészáros Károly</i> : Adatok a reakciós politikai irányzatok arculatához és tevékenységéhez (1919 augusztus)	65

VITA

A viszonyítás fontosságáról a várostörténeti kutatásban (<i>Granasztói György</i>)	106
A Magyar Közösség és a Kisgazdapárt (<i>Vida István</i>)	111

SZEMLE

<i>Z. A. B. Zeman</i> : A Habsburg-birodalom felbomlásának általános diplomáciai háttere ..	124
---	-----

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézirato-
kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

BARTHA ANTAL

Az etnikai-állami egység gondolata a „POVESZTY VREMENNIH LET”-ben

A címben jelzett gondolat nemcsak a POVESZTY szerzőit, hanem a Kijevi Oroszország történetének jeles kutatóit is foglalkoztatta. Az orosz történetírás forradalom előtti korszakának képviselői az állami és etnikai egység témáját talán még határozottabban állították kutatásaik középpontjába, mint azt a marxista történész nemzedék képviselői teszik. Ennek okát valószínűleg nem a kérdés iránti érdeklődés hanyatlásában, hanem bizonyosan a Kijevi Oroszország története egyéb lényegbevágó kérdéseinek előtérbe nyomulásában kell látnunk. A Kijevi Oroszország történetének marxista kutatói főként — hogy némi egyszerűsítéshez folyamodjunk — a gazdaság- és a társadalomtörténet, valamint a korai orosz államiság kritériumainak gondos elemzésére fordították fáradozásaikat. S ha az állami és az etnikai egység problematikáját meg is találjuk a kijevi korszakról alkotott koncepciójukban, de annak eszmetörténeti vonatkozásai inkább a marxista filológusok műveiben nyertek értelmezést és monografikus összegezést. Egy lezárult tudománytörténeti és tudománypolitikai korszak felfogásában a korai orosz történelemnek hazai földön született forrása a POVESZTY kizárólagos kútfő tekintélyére emelkedett. A tudományos érdeklődést leszűkítő kanonizálás azonban vitathatatlan eredményeket is hozott. A történészek és filológusok ostromát álló POVESZTY-nek irodalomtörténeti feldolgozásaiban az érdeklődő szinte a filigrán munkát végző ékszerész kezéhez méltó nyelvész és filológus értelmezéseket talál. Az irodalomnak ez a hallatlan bősége, amelyhez a nem szovjet szlavisták természetét is számításba kell venni, nagyszerű dolog, de alighanem el is bátortalanít. S nem csak azért, mert a bőséges irodalmi termés egy kutató számára szinte áttekinthetetlen, hanem azért is, mert az új kezdeményező készséget már eleve elcsüggeszti annak a gondolata, hogy esetleg a könyvtárak mélyén rejtőzködő feldolgozásokban már régen felfedezetteket akarja — legjobb szándék ellenére — új eredményként az olvasó elé tárni.

Mindenképpen indokolt tehát, hogy témánkat — természetesen egy tanulmány lehetőségeihez szabott — historiográfiai jüttekinetéssel kezdjük nemcsak azért, mert erre az általunk egyébként terhesnek érzett konvenciók is készítenek, hanem főként azért, mert nélküle saját gondolataink előadása az adott esetben elképzelhetetlen. Meg talán azért is helyénvaló az előzmények fővonalának bemutatása, mert a Kijevi Oroszország történetében kevésbé járatos hazai olvasót egyúttal bevezetjük témánkhoz kapcsolódó események vázlatába.

Magyarországon Hodinka A. a POVESZTY és az orosz LETOPISZ-ek magyar vonatkozásait állította össze és dolgozta fel példásan. Pauler Gy. szintén avatott kézzel nyúlt a POVESZTY-hez. Ők azonban mindketten a magyar történelem eseményei iránti érdeklődéstől hajtva fordultak a Kijevi Oroszország történetéhez.

Hodinka A. és Pauler Gy. úttörő munkásságának eredményeit az idő visszafogá kikezdte. Bizonyára nem is mindenben tudjuk felfogásukat osztani. Mégis tapasztalataik nyomán későbbi történész nemzedékünk képviselői szívesen fordultak a nevezett forráshoz, de már új szempontok érvényesítésével hasznosították adatait.

Ezeknek a hazai előzményeknek az ismerete ellenére is úgy véljük, több évtizedes szilenciumot törünk meg akkor, amikor magyar történeti folyóirat hasábjain kizárólag a korai orosz történelem lényegbevágó összefüggéseire hívjuk fel hazai olvasóink figyelmét.

Előre szeretnénk bocsájtani azt is, hogy tanulmányunk önálló — kisebb — részének főszereplője Vseszlav polocki fejedelem értékelésének igénye csaknem egy évtizede foglalkoztatja e sorok szerzőjét.

A XIX. század második felében Szolovjov nagyhatású 29 kötetes művében foglalkozott a maga teljességében a kijevi állam egységének, illetve annak hiányának kérdésével. Gondolatmenetének lényege a következő.

A norman Rürük nemzetség megjelenése idejében (IX. sz. 80-as évei) a keleti szláv nemzetségek és törzsek nem ismerték az egyenesági örökösödést. Következésképpen a politikai hatalom sem szállhatott apáról fiúra. Rürük és nemzetsége nem hódítás, hanem a szláv törzsekkel kötött egyezség (rjad) alapján jutott egy népes ország birtokába.

Az egyenesági örökösödési elv hiánya azonban nem jelentette a szláv fejedelmi hatalom hiányát. Az egyes szláv törzsek élén még a norman fejedelmi nemzetség behívása előtt szláv fejedelmek álltak, de a valamennyi keleti szláv törzset egyesítő hatalom megteremtése, a törzsi viszályok felszámolása a norman ág érdeme.

A Rürük-nemzetség hatalmának megszilárdulásával a szláv dinasztiák hatalma megszakadt, képviselőik kedvező esetben norman eredetű nagyfejedelmek szolgálatába álltak. Ámde ezek rá voltak szorulva a helyi törzsi viszonyokat jól ismerő szláv fejedelmi utódok szolgálataira, mert a nagyfejedelmi központ és az attól roppant távolságra fekvő törzsi földek közötti kapcsolat igen laza volt. Az egyetlen tényleges, rendszeresnek tekinthető kapcsolatot a sarc (dany) szedésében fejeződött ki. Az egymást követő első fejedelmek közül Szvjatoszláv (Igorovics) három, Vladimir (Szvjatoszlávics) tizenkét, Jároszláv (Vladimirovics) fiai és unokája között osztotta meg hatalmát úgy, hogy azokat jelentős központokba helyezte. A hatalomnak ezt a területi megosztását Szolovjov úgy értékeli, hogy abban főként az egyes törzseknek a nagyfejedelmi hatalom előtti szokásjoga érvényesült. E szokásjognak megfelelően minden törzsnek volt egykor saját fejedelme, s ehhez a kialakult joghoz a törzsek még a nagyfejedelmi hatalom létrejötte után is ragaszkodtak. A törzsek annak ellenére ragaszkodtak a saját, helyi fejedelmekhez, hogy a törzsi különbségek a IX. század végétől fokozatosan elhaltak, hiszen a XI. sz. közepére a törzsi elnevezések helyébe földrajzi-területi elnevezések léptek. A hatalom ilyen megosztásának az elégedetlenkedő, sőt lázadó törzsek megnyerését, egyenkénti megbékítésüknek pedig végső soron az egész kijevi Oroszország nyugalalmát kellett volna biztosítani.

Még ha nem is kételkedünk Szolovjov következtetésének helyességében, akkor is látnunk kell, hogy a következmények a feltételezett szándékkal ellentétesnek bizonyultak. A rész hatalom birtokába jutott fejedelmek nem az Orosz Föld (Ruszkaja Zemlja) nyugalalmát tartották szem előtt. Előttük Kijev, a hatalom igazi központja megszerzésének a vágya lebegett. A nagyfejedelmi méltóságért vívott harc az egymást követő fejedelmi nemzedékekkel egyre élesedett.

A X. sz. 70-es éveinek elejétől 1015—1019-ig két nemzedék fejedelmei üzték el, gyilkoltatták meg a kijevi trónnak azt az örökösét, vagy éppen birtokosát, akit az apák (Szvjatoszláv és Vladimir) jelöltek ki, vagy hagytak maguk után. Svjatoszpolk (Vladimirovics) és testvére, Jaroszlav viaskodásában talán örökre megállapíthatatlan marad, hogy vajon Vladimir nagyfejedelem Svjatoszpolk nevű fiára (fia volt-e egyáltalán) hagyta-e Kijevet Svjatoszpolk és Jaroszláv idegen segítséghez is folyamodott; az előbbi lengyel az utóbbi normann hadak támogatását élvezte. Így a kijevi trónért folyó viaskodás nemzetközi méretű üggyé terebélyesedett, ennek jelei már Vladimirknak (Szvjatoszlávics) Jároszpolk nevű testvére ellen vívott harcában is felfedezhetők — bár erre Szolovjov nem figyelmeztet.

Láttuk, hogy Jaroszláv (Vladimirovics), aki a „bölc” ragadvány nevet kapta, testvérharc árán jutott hatalomra, fiait és unokáját még életében részfejedelemségekhez juttatta. Kormányzását bátor testvére, a távoli, a Fekete-tenger észak-keleti partján fekvő Tmutorokán-ban megtelepedett Msztiszlávval vívott harca nehezítette, aki 1025-ben Tmutorokánból hozott kazár és kaukázusi seregével legyőzte Bölc Jaroszláv normann hadát. Ekkor Msztiszláv a Dnyepertől keletre eső földet kapta birtokul, amelyet haláláig, 1035-ig zavartalanul birtokolt, s csak utána egyesítette Bölc Jaroszláv a Dnyeper két partján fekvő országát.

A halála óráját közeledni érző Bölc Jaroszláv 1054-ben politikai végrendeletet hagyott fiára. Szolovjov az egész kijevi korszak története szempontjából sorsdöntő jelentőséget tulajdonított a végrendeletben általa felfedezett szenioratus elvnek. Szolovjov a következőképpen értékelte ezt az elvet. A Kijevi Oroszország a Rürik fejedelmi *nemzetség* egészének a birtoka, a kijevi nagyfejedelmi trón egyedüli törvényes várományosa a családokra és ágakra szakadt fejedelmi *nemzetségnek* természet szerinti legidősebb képviselője — *szeniorja*, akivel szemben a népes nemzetség valamennyi tagja, mint fiak az atyának, engedelmisséggel tartozik. Ennek az elvnek tisztelete, azaz gyakorlatba ültetése, Bölc Jaroszláv szavai szerint „Rusz'-t megóvjá a széthullástól.

Miután Szolovjov a POVESZTY szövegéből kielemezte ezt az utódlási elvet a további fejleményekből leszárt tapasztalataival kiegészítette azt: a *szenioratus* elv gyakorlati keresztülvitelének az életkoron túl egyéb feltételei is voltak. Megvalósulásának a *szeniori* életkor elérésénél fontosabb feltétele volt az, hogy az utódlásra jogosult ág képviselőjének közvetlen elődje ténylegesen elérte legyen a kijevi nagyfejedelmi trónt. Következésképpen a természet szerinti *szeniori* életkor elérése esetén a rangidős fejedelem csak abban az esetben érhetette el a nagyfejedelmi hatalmat, ha atyja vagy nagyatyja ténylegesen nagyfejedelem volt. Az esetben, ha ez az előzmény hiányzott, akkor a természet szerinti *szeniori* életkor ellenére a jog nem realizálódhatott. Az ilyen fejedelem fiakból lettek az „izgói” (hontalan) fejedelmek, akik vagy kalandorkodásra, vagy birtokos rokonaiknak a szolgálataiba kényszerültek. A szenioratus jogának mindkét kritériumával rendelkezők a nagyfejedelmi hatalom eléréséig a nekik jutott részfejedelemséget ideiglenesen birtokolták. S mivel a részfejedelemségeket a szeniori jog alapján rangsorolták, ezért — vélte Szolovjov — új nagyfejedelem beiktatásakor minden fejedelem rangsor szerint új birtokot kapott.

A XII. sz. második felég, nevezetesen Andrej (Jurjevics) Bogoljubszkij Vladimir-szuzdali fejedelemig (1169—1174 között ténylegesen az egész Rusz ura) a fejedelmi nemzetség az egyenes ágon örökletes részfejedelemséget (otcsina-t, udel-t) nem ismerte, mert e nemzetség képviselői az egész Rusz-t tartot-

ták a nemzetség birtokának, ezért a részfejedelemségben uralmat gyakorló egyes fejedelmek nem törekedtek területüket a szomszédos részfejedelemségek rovására bővíteni.

Ha a Szolovjov által roppant gonddal kibogozott utódlási elvet a tényekkel szembeesítjük, akkor a következőket tapasztaljuk. Bölcs Jaroszlávot idősebb fia, Izjaszlav követte a nagyfejedelmi trónon, akit azonban 1073-ban fiatalabb testvérei, Szvjatoszlav és Vszevolod elűztek, igaz, Izjaszlav visszaszerezte trónját. Szvjatoszlav halála után Vszevolod 1076-ban ismét fegyvert fogott a törvényes szenior ellen, s Izjaszlav csak lengyel segítség igénybevételével, alkudozással és engedmények árán tudta visszaállítani hatalmát. Az alkudozás és az engedmény tárgya az elhunyt Szvjatoszlav Csernyigovi Fejedelemsége volt, amelyet Izjaszlav kényszerből — bár erre a szolovjovi koncepció alapján joga nem volt — Vszevolod birtokába adta. Az utóbbi tehát fegyveres harc árán kényszerítette ki részfejedelemségének növelését. Ennek következményeként viszont Szvjatoszlav fiai, Borisz és Oleg nemcsak birtokaikat, hanem a szeniori jogra jutás lehetőségét is elvesztették, holott hivatalosan soha sem váltak „izgoi” fejedelmekké. A sok viszontagságot megért Izjaszlav végül is 1078-ban a kazár és kun hadak segítségével a jogaikért harcba szálló Borisz és Oleg elleni csatában szerzett halálos seb következtében fejezte be kalandos életét.

Szvjatopolk (Izjaszlavics) kijevi nagyfejedeleme (1096—1113 között) nem a szeniori jog, hanem az erőviszonyok szeszélye folytán jutott hatalomra, kiváló utódja, Vladimir Monomah (Vszevolodics) (kijevi nagyfejedeleme 1113—1125) ugyancsak nem a *szenioritás* alapján lett kijevi nagyfejedeleme, hiszen a jogszerinti *szenior* ebben az időben Dávid (Szvjatoszlavics, megh. 1123) volt. Hosszú listát lehetne összeállítani azokból a megrázó tragédiákba torkollt eseményekből, amelyek szöges ellentétben állnak Szolovjov felfogásával.

Azt a legkevésbé sem tételezhetjük fel még a legapróbb tényeket is lanthatlan energiával összegyűjtő, az elméleti általánosításokban megkapóan igényes Szolovjovról, hogy nem ismerte, vagy akár nem vette volna figyelembe az elméletét keresztező lehangoló tényeket. Még azt sincs jogunk feltételezni róla, hogy passzív megnyugvással vette tudomásul a jog, az elvek és gyakorlat közötti szándékot. A kijevi korszak történelmének lehangoló eseményei gyakran késztették zord ítéletre, de elveiről nem mondott le. Úgy vélte ugyanis, hogy a kidolgozott elméletével ellentétes fejlemények Bölcs Jaroszláv politikai végrendeletében foglaltak megvalósításának érdekében történtek. A hatalomért vívott küzdelmek éppen ezért Bölcs Jaroszláv korát követően minőségileg különböznek a megelőző korszak látszatra hasonló jelenségeitől. Ez a minőségi különbség nem csupán a fejedelmek hatalmi vetélkedésére, hanem a Jaroszláv előtti és utáni korszak egészére is jellemzők. Szolovjov meg volt győződve elméletének helyességéről. S mégis következtetlenségre kényszerült, mert a szeniorátus elvének érvényességét már Bölcs Jaroszláv korát megelőző eseményekben is feltárta. Kísérlete sikerrel járt. I. Vladimir két szentté avatott fia, Borisz és Gleb azért halt mártírhálált, mert egyik sem akart hadat vezetni az *idősebb*, a már említett Szvjatopolk ellen. Emez viszont nem riadt vissza a testvérgyilkosság felelősségétől. Innen ered a két Vladimirfi mártíromságának motívuma. Szolovjov ebben az esetben is a POVESZTY szerkesztések szellemében járt el, mert e szerkesztések szerint Borisz és Gleb valóban a szenior jogára hivatkozva utasították el a testvérharc gondolatát. A testvérharc helyett a mártíromságot vállaló testvérek motívumának beiktatásával nyerte el Szolovjov koncepciója végső alakját, amelyet az egyházi keresztény felfogás hatott át.

Végeredményben tehát Szolovjov a Kijevi Oroszországot a fejedelmi nemzetség kollektív birtokának tekintette. A fejedelmeket összefűző egyetlen lényeges kapocs a kijevi nagyfejedelem szeniori tekintélye volt. Következésképp a Kijevi Oroszország politikai szervezetét nem is tekintette államnak, mert az nem rendelkezett az államiség kritériumával.

Szolovjov az államiség kritériumát csak Andrej Bogoljubszkij (1154—1174) és különösen III. Vszevolod (1177—1212) uralkodása idején fedezte fel a Kijevtől távoli Vladimir-Szuzdali Fejedelemség területén, ahol a nemzeti hagyományok nem érvényesültek.¹

Kljucsevszkij, a századforduló neves történésze mesterével szemben már öt kézikönyv terjedelemben foglalta össze az orosz történelmet a kezdetektől a XIX. sz. 50-es éveig, hiszen az események részletei iránt érdeklődőket nyugodtan Szolovjov művéhez irányíthatta.

Kljucsevszkij kijevi korszakról alkotott felfogásának középpontjában szintén az egység, illetve a széttagoltság problémája állt. A *szeniorátus* elvét ő is mérvadónak tekintette, de úgy vélte, hogy a kérdéses elv valójában mindig megvalósult, csak soha sem teljesen. A fejedelmi viszályok az elv érvényesítéséért folytak, de a küzdelmek kimenetelét a tényleges erőviszonyok és nem az elv döntötte el. A népes fejedelmi nemzetségben a *szenior* személyének megállapítása egyszerűen lehetetlen volt, de amikor erre még lehetőség nyílt, pl. Böles Jaroszláv halála után, fiainak, Izjaszlávnak, Vjacseszlávnak és Vszevolodnak egymást követő uralkodásának idején (1054—1093) a szeniorátus elve diadalmaskodott. Kljucsevszkij azonban nem tartott igényt ezen évtizedek súlyos eseményeinek boncolgatására. Bizonyára azért nem, mert Szolovjov értékelését tartotta mérvadónak. Az is bizonyos, hogy mesterével ellentétben ő nem az események krónikása volt, érdeklődését a dolgok, a jelenségek, a történés kategóriák elemzése kötötte le.

Kljucsevszkij nagy figyelmet fordított a Kijevi Oroszország etnikai összetételére. A Kijevi Oroszország népeinek sokfélesége nem okozott számára gondot. Az orosz etnikumnak az élet valamennyi területén, szembeálló fölénye biztosította az orosz uralom történeti stabilitását. Az északi és észak-keleti finnugor népességű területek kolonizációjában az orosz fegyvertényeket a békés befolyással és műveltségi kölcsönhatással szemben szinte elhanyagolhatónak vélte.

A fejedelmi nemzetség normann származásában ő sem kételkedett. Elfogadta a szláv törzsek és a normann uralkodó nemzetség között létrejött egyezség gondolatát is. E nemzetség képviselői a nemzeti kollektív birtokon a továbbiakban egymás közti egyezség alapján osztozkodtak, de hatalomba iktatásukhoz a földek, elsősorban azok központjának (Kijevnek, Csernyigovnak stb.) jóváhagyására volt szükség. A törzsek központjai az iparos-kereskedő városok, tehát számottevő politikai jelentőségre tettek szert. A törzsi központok háttére, az agrár környezet önálló álláspontot nem képviselt: érdektelenül szemlélte az eseményeket és elfogadta a városok vezetőinek döntéseit, illetve nem tiltakozott e döntések ellen.

A fejedelmi nemzetség nem tartozott a Kijevi Oroszország népéhez, a nép a politikailag aktív iparos-kereskedő városok és a passzív agrár környezet lakosságából állt. A nép Kljucsevszkij szerint a Kijevi Oroszország dualista társadal-

¹ С. М. Соловьёв: История России с древнейшихъ временъ. Второе издание. Кн. первая. Спб. Товарищество «Общественная Польза». 96, 144—180, 190—192, 202, 204, 214—219, 277—280, 283—287, 289, 357, 369—370, 378—379, 393—396, 409, 414, 417, 418, 428, 432, 441—449, 452, 459, 464, 476—477, 489—500. 1.

mi-gazdasági tényezőinek egységét és heterogenitását jelképezi. Úgy vélte, hogy a nép meglehetősen érdektelenséggel szemlélte a fejedelmek között kibontakozó véres drámát, de a fejedelmi hatalom égisze alatt kialakult fegyveres erőben, amennyiben az védelmet nyújtott számára, érdekelve volt. A fejedelmek katonai védelmet nyújtottak, szavatolták a kereskedelmi útvonalak biztonságát, s ennek fejében ellátmányt kaptak a városok és az agrár környezet jövedelméből. Ez a felfogás tehát azt vallja, hogy fejedelmi nemzetség tagjai csak abban az esetben gyakorolhattak tényleges hatalmat, ha az egykor, még a IX. sz.-ban megkötött egyezség mintájára egyénenként vállalták a törzsi földek központjaival kötött egyezményekből rájuk háruló kötelezettségeket.

A Kljucsevszkijnél fellelhető dualista tényezők egységének fogalma — úgy véljük — magyarázatra szorul. Kljucsevszkij felfogása szerint a történelemformáló erők és tényezők egyetemes érvényűek. Az emberi együttélés természeti feltételei, morális, fiziológiai, gazdasági, jogi és szellemi tényezői azonban sajátos egyedi kombinációban jelentkeznek. Kivételes esetben valamely egyetlen tényezőnek, az esetek túlnyomó többségében azonban több összefonódott történelemformáló erőnek a kombinációja dominál. A konkrét, a nemzeti történelmet a domináns erők civilizációt teremtő dinamikus egyensúlya alakítja. Következésképpen az orosz nemzeti történelem az egyetemesnek szerves része, de a kijevi korszakra a tényezők dualis kapcsolatának dominálása a jellemző. Kljucsevszkij a civilizáció evolúciójának rendíthetetlen híve volt. Felfogásán a pozitivisták Buckle H. T. rendkívül mély nyomot hagyott, az utóbbi civilizáció elmélete viszont Condorcet J. A. koncepciójára vezethető vissza.² Igaz, Kljucsevszkij a civilizáció francia-angol elméletét a német történetírói és filozófiai iskolák kultúra értelmezésével kísérte meg egybeforrasztani. E kísérletben feltehetően eklekticizmus lappang, ez azonban az orosz liberális történetírói irányzatra éppen Kljucsevszkij nyomán pozitív hatást gyakorolt.

Felfogásának jegyében Kljucsevszkij a Kijevi Oroszország egyidejű politikai egységét és széttagoltságát vallotta.

Az utódlási jogrend következtében székhelyük változtatására kényszerülő fejedelmek etnikailag viszonylag rövid időn belül asszimilálódtak. A vezető papság és a fejedelmi katonai kíséret zömének, tehát az uralkodó osztályok összorosz jellege és ennek tudata, Kijev összorosz gazdasági-kereskedelmi, vallási-erkölcsi jelentősége, a társadalmi együttélésnek az egész orosz földön azonos formái egységhez, a társadalomban pedig a dualista összetételű orosz földek egységének tudatához, az orosz nép kialakulásához vezettek. A Kijevi Oroszország nem *politikai*, hanem a fejedelmi nemzetségen keresztül realizálódó *genealógiai* szövetség, federáció, a középkori társadalmi elemeknek olyan együttese volt, amelynek magánjogi alapjából nőttek ki a politikai kapcsolatok. A Kijevi Oroszország a nem eléggé kifinomult társadalmi tagoltság következtében nem ismerte a feudalizmust — a nyugati hűbéres rendszert.

A politikai megosztottságon felülemelkedő egység tudata nem az orosz nép, hanem az „Orosz Föld” (Ruszkaja Zemlja) fogalmában jelent meg. Az alig egyesített keleti szláv törzsek közötti különbségek, a tarka etnikai összetétel a X—XII. században túl keménynek bizonyult a történelem öröklővei számára.

A jelenségek dinamikus egyensúlya következtében az arányok azonban változtatásoknak vannak kitéve. A XII. sz. második negyedétől Jurij Dolgo-

² В. Ключевский: Курс русской истории. Ч. 1. М. 1937. 1—23. l. Cf. H. T. Buckle: History of Civilization in England. Vol. I., vol. II. London, 1857—1861. J. A. Condorcet: An Essay on the Progress of the Human Spirit. Baltimore, 1802.

rukij (Vladimir Monomah fia) vladimir-szuzdali és kijevi nagyfejedelemnek, de kiváltképpen két utódának, Andrej Bogoljubszkijnak és III. Vszevolodnak a XIII. sz. második évtizedének kezdetéig (1212) tartó, egymást követő tevékenysége idején Kijev és a vele azonosított egész rendszer hanyatlásnak indult. A Kijevtől távoli, Oroszország észak-keleti Vladimir-Szuzdali Fejedelemsége örökletes fejedelmi hatalom alapjain emelkedett az egész Rusz fölé. Ennek magyarázata Kljucsevszkij szerint az, hogy Vladimir-Szuzdalban a Dnyeper mellékéről szakadatlan hullámban érkező orosz telepeseket a fejedelmek juttatták földhöz, ők alapították, építették a városokat, a fejedelmi tevékenységet nem, illetve alig befolyásolta a régi törzsi központok magatartása. Vladimir-Szuzdal földjén minden a fejedelmek akaratától függött. Vladimir-Szuzdalban tehát az orosz történelemnek szükségképpen új vonásai formálódtak. Ettől kezdve metropolita székhelyként Kijev csak egyházi tekintélyét őrizte meg. Birtoklásáért, helyesebben a birtoklásával összefonódott nagyfejedelemi méltóságért küzdő Andrej Bogoljubszkij szuzdali orosz hadai 1169-ben kirabolták és felperzselték, majd Rürik Rosztiszlávics (Vladimir Monomah unokaöccse) 1203-ban a nagyfejedelemi trón elvesztése miatt érzett dühében kun segédhadainak vetette szabad prédául az 1169. évi kifosztás után alig éledező várost. Se Andrej Bogoljubszkijnak, se III. Vszevolodnak nem Kijev, hanem csak a nagyfejedelemi méltóság kellett, s annak elnyerése után Szuzdalból uralkodtak, Kijevet feltétlen engedelmisséggel tartozó helytartóikra bízta.

Szolovjov és Kljucsevszkij felfogása mély hatást gyakorolt az orosz polgári történetírára. Az őket követő történész nemzedék képviselői részleteiben vitatkoztak ugyan elődeik álláspontjával, de részleges módosítások ellenére is lényegében a kialakított felfogás követőivé váltak.³

A Kijevi Oroszország állami és etnikai egységének kérdésében állástfoglaló modern polgári irányzatok képviselői közül az amerikai Vernadsky még Kljucsevszkijnél is erőteljesebben hangsúlyozza a kijevi politika és társadalom kereskedelmi érdekelttségét. Vernadsky is Bölcs Jaroszláv végrendeletétől származtatja az utódlás *szeniorátusi* elvét, s ő is csupán genealógiai és nem feudális szempont érvényesülését látja benne.

Vernadsky úgy látja, hogy a Kijevi Oroszországot az *etnikai és kulturális* közösség fűzte egységbe, de ebből az egységből hiányzott a *politikai* elem. Már ebből is látható, hogy Vernadsky gondolatmenete lényegét tekintve a már ismert irányt követi.

A föld (zemlja) és a részfejedelemségek genezisének felderítésében, úgy véljük, Vernadsky figyelemre méltó, bár nem előzmény nélküli következtetésre jutott. Kljucsevszkivel ellentétben a föld (zemlja) fogalma nála nem az egység, hanem a széttagoltság a részuralom kifejezője. De az említett kifejezés által jelzett uralmi formák a Rusz egészére érvényesek, azaz végeredményben a széttagoltság ellenére is érvényesülő közös politika és kormányzás jelölésére is szolgált. Vernadsky értelmezésében tehát a föld (zemlja) a részfejedelemség és a fejedelmi kormányzás szinonim fogalmak. A részfejedelemségeket Vernadsky döntő többségükben az egykori törzsi földekből vezeti le, s erre meggyőző bizonyítékokat sorol fel.

Az első kijevi nagyfejedelmek fokozatosan egyesítették a törzseket, de Bölcs Jaroszláv halála után eleinte a földek csoportjai, majd minden egyes törzsi

³ Н. Я. Данилевский: Россия и Европа. Изд. 3-ое, СПб. 1888. — А. Пресняков: Княж-ное право в Древней Руси. СПб. 1909. — В. Сергеевич: Древности русского права. Изд. 3-ее. СПб. 1908. — П. Н. Милюков: Очерки по истории русской культуры. Ч. 1 СПб. 1896.

eredetű föld külön fejedelemséggé vált. Így a XII. sz. végére kialakult 10 föld, vagy részfejedelemség többsége az egykori törzsi területek határai között helyezkedett el. A laza federatív kapcsolatokkal egybefűzött fejedelemségek központi kormányzása megvalósíthatatlan volt, ezért a kijevei nagyfejedelmek fiaikra bízta a helyi kormányzást. Az egyre népesebbé vált fejedelmi nemzetség a későbbiekben csak a részfejedelemségek rendszerének fenntartása árán biztosíthatta tagjai számára az őket megillető hatalmat és birtokot. A fejedelemségeket rangsorolták és az egyes fejedelmek a szeniorátus hierarchikus rendjének megfelelően részesültek a hatalomból, illetve sorolódtak függőségi rendszerbe. Ez a vazallusi függőség Vernadsky véleménye szerint a feudalizmussal azonos, de az csak a fejedelmi családok és a részfejedelemségeken belüli személyi kapcsolatokra korlátozódott. Végül is Vernadsky arra a megállapításra jutott, hogy a Kijevei Oroszország egész rendszere inkább a polisokra, ókori Görögországra és a középkori Bizáncra emlékeztet mint Nyugat-Európára.⁴

A kijevei és annak közvetlen előzményét képező korszak gazdasági és társadalmi tartalmának kibontására a marxista történészek nemzedéke vállalkozott.⁵

A vállalkozás érdekében munkálkodók helyzete nem ígylésre méltó, hiszen a hagyományos történetkutatói módszerek mellett a társtudományok eredményeinek és azok önálló értékelésének követelménye is terheli őket. Elsősorban a régészeti kutatások eredményeként ismerjük az egyes keleti szláv törzsek anyagi műveltségét a kijevei állam kialakulását megelőző korban.

A törzsek integrálódásának fő irányát is sikerült felderíteni, tudjuk, hogy e folyamat lényegét a társadalmi-gazdasági differenciálódás, a köznépi szabadok szolgaságba süllyedése, a nemzetségi-törzsi szenior réteg uralkodó osztállyá szerveződése képezte. Mindez az ekés agrárkultúra, a szellemi és anyagi műveltség, az intenzív távolsági és szláv földek közti kereskedelem számottevő fejlődésének közepette zajlott le.

Megismertük a keleti szláv társadalom fejlődésének dinamikáját, bár részletekben még sok a bizonytalan vagy az ismeretlen tényező: többek között az összképen belül még nem derült fény a földtulajdonviszonyok változására, holott a társadalmi képlet két pólusának viszonyát az állam kialakulásának küszöbén éppen e tulajdonviszonyok alakulásában mérhetnénk le legbiztosabban. A *POVESZTY* és a *RUSZKÁJA PRAVDA* korai szerkesztéseinek elemzése alapján kiderült, hogy keleti szláv törzsek ismerték ugyan a rabszolgaságot, de a társadalmi rétegződés korai feudális jelleget öltött. A régészeti feltárásokból tudjuk, hogy az egykori törzsi erődtített központokból nőttek ki a területi uralmi központok. Az integráció méreteit és a mögötte megbúvó etnikai konszolidáció intenzitását illetően, néha érzelmi motívumok által befolyásolt elméleti premiszák alapján szélsőséges nézetek is felbukkantak. E nézetek által vert hullámok ha még nem is ültek el, de a tárgyilagos megfigyelések szírtjein már megtörttek.

⁴ *G. Vernadsky—M. Karpovich: History of Russia. II. New Haven. 1951. 173—181, 188—189, 212, 223. 1.*

⁵ *Б. Д. Греков: Киевская Русь. М.—Л. 1949. — Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII. века. М.—Л. 1946. — С. В. Юшков: Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. 1949. — А. Н. Насонов: «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М. 1951. — Б. А. Рыбаков: Ремесло древней Руси. М.—Л. 1948. — Б. Д. Греков: (Под ред.): Очерки истории СССР. Т. 1. М. 1953. 56—472. 1. — В. Л. Янин: Новгородские посадники. М. 1962. — В. Т. Пашуто—Л. В. Черепнин: Древнерусское государство и его международное значение. М. 1965. (ДРВ.) — В. Й. Довженко: Землеробство Древньої Русі. Київ. 1961.*

Így — egyebek között — megingathatatlanak látszik az a megállapítás, hogy a Kijevi Oroszország magvát képező polján törzsnek és székhelynek Kijevnek a déli, délkeleti határát és hatékonyságát a IX. sz. 80-as éveitől erősödő integrációs folyamatban, a X. sz. 60-as éveinek a közepéig a Kazár Kaganátus, majd annak szétverése után a besenyő, majd a kun törzsek szövetsége korlátozta. A Kijevi Föld déli és délkeleti határai Kijevtől alig 60–70 km-re, néhol még kisebb távolságra húzódtak. Ebből természetesen aligha következtethetünk a koraközépkori orosz nép etnikai határaitra, mert annak megvonása más elbírálás alá esik. A IX–X. sz. fordulója körül, amikor a Kijev vonalától délre húzódó övezet igen vegyes, szláv, bolgár-török, alán, gót, kazár és magyar népességének meghökkentő prosperitása; a megelőző másfél–két évszázad vívmányai a pusztítás martalékává váltak, a földműves keleti szláv népesség, a magyarokhoz hasonlóan, kénytelen volt elhagyni a kérdéses övezetet. A IX–X. sz. fordulóján lezajlott fájdalmas tragédia nyomán a Kijevi Föld és a keleti szláv népesség déli határa nagyjából egybeesett. Ebből viszont az következik, hogy a Kijevi Oroszország magvát képező kijevi vagy polján föld kiterjedését illető kísérletek során nagyfokú óvatosság indokolt. Az viszont vitathatatlan, hogy ennek a politikai magnak az erejéből futotta arra, hogy nagyjából a ligetes steppektől északra fekvő orosz földek vonatkozásában éreztesse erejét és hatalmát.

Arról természetesen szó sincs, hogy a Kijevi Oroszország történetének minden nyitott kérdésének megválaszolásához szabad az út. Ez világosan kiderült a Szovjetunió történelmének periodizálásával és a marxista történettudomány elvi módszertani problémáival kapcsolatban kialakult vitából.⁶ A felszínre került vitás kérdésekből leszűrhető tapasztalatok összefoglalására más helyen vállalkoztunk. Kiderült, hogy a marxista történetírásban a feudalizálódás kezdeteinek kronológiája a Kijevi Oroszország vonatkozásában nem tisztázódott: azok a kísérletek, amelyek a VI–VII. sz.-ra tették e folyamat kezdetét, elutasításban részesültek. A feudális osztályképződés kezdeteinek problémája viszont összefügg az állam kialakulásával, hiszen az utóbbi a társadalom szervezetének a törzsi-nemzetségi kapcsolatoknál magasabbrendű formája.

Minden ismert adat arra enged következtetni, hogy a IX–X. sz. fordulója körül az állam kialakulásának minimális feltételei létrejöttek. Az orosz történelem kijevi korszakának tartalma a létrejött kezdetleges állam szervezeti módosulásának és a korai feudális viszonyok fejlődésének a *folyamata*.

Ennek a folyamatnak a magyarázatát találjuk Pasuto jelentős tanulmányában.⁷ E magyarázat szerint a kijevi állam kialakulását megelőző korszak keleti szláv törzsei nem néprajzi, hanem politikai kategóriák (knjazsen'je)

⁶ Н. Рубинштейн, Вопросы Истории (ВИ.) 1945. 3–4. — П. Смирнов, ВИ. 1946. 2–3. — И. Смирнов, ВИ. 1946. 4. — С. Юшков, ВИ. 1946. 4. — А. Неусыхин, ВИ. 1946. 4. — К. Базилевич, ВИ. 1946. 7. — С. Юшков, ВИ. 1946. 7. — Б. Греков, ВИ., 1946. 8–9. — ВИ. 1949. 4. — М. Алпатов, ВИ. 1949. 7. — С. Юшков, ВИ. 1950. 1. — П. Мирошниченко, ВИ. 2. — А. Зимин, ВИ. 1950. 3. — Н. Колесникий, ВИ. 1950. 7. — В. Довженко, М. Брачевский, ВИ. 1950. 8. — И. Миллер, ВИ. 1950. 11. — И. Смирнов, ВИ. 1950. 12. — А. Предтеченский, ВИ. 1950. 12. — В. Пашуто, Л. Черепнин, ВИ. 1951. 2. — ВИ. 1951. 3. — И. Сошин, ВИ. 1957. 6. — Е. Косминский, Е. Гутнова, Н. Сидорова, ВИ. 1957. 11. — А. Зимин, А. Преображенский, ВИ. 1957. 12. — А. Нечкина, ВИ. 1958. 7. — А. Сахаров, ВИ. 1959. 1. — В. Иллерицкий, ВИ. 1959. 5. — М. Мейман, С. Сказкин, ВИ. 1960. 1. — Е. Жуков, ВИ. 1960. 8. — Б. Рыбаков, ВИ. 1962. 4. Magyar nyelvű összefoglalását ld. Értekezések a Történelemtudományok Köréből. 1968.

⁷ ДРГ. 11–116. 1.

voltak. A széttagoltság korában ismét élesen jelentkező törzsek szintén nem néprajzi, hanem politikai egységekként bukkannak fel.

A normann (varég) fejedelmi nemzetség és a keleti szláv törzsek, valamint a fejedelmek közötti viszonyt illetően Pasuto értékelésében egy lényeges mozzanat kivételével az előzőekben már ismertetett felfogással találkozunk. Pasuto a szeniorátus elvét a feudális földtulajdon-viszonyok változásával összhangban vizsgálja. Bölcs Jaroszláv végrendelete az *egész nemzetségre* vonatkozott és az abban foglaltak szerint a fejedelmeknek nem volt joguk uralkodó társaik kárára megváltoztatni fejedelemségeik határát. Csakhogy ezt a tilalmat senki sem vette komolyan, az eredeti hierarchikus, vazallusi kapcsolatokat a birtokhatárok állandó, erőszakos változtatásai felborították. E változások politikai következményei a fejedelmi viszályok szakadatlan láncolatához vezettek. A viaskodó fejedelmek hivatkozása a szeniorátus elvére, a birtoklási és a vazallusi állapotok erőszakos változásainak leplezését, illetve az azok elleni tiltakozást fejezte ki. Az erősebb fél birtokrablásának, a kárvallott, vagy a kisemmizett fél pedig igazának jogi bizonyítékát látta a szeniorátus elvében. A föld feudális tulajdona a közös származás tényét megfosztotta tartalmától. A részfejedelmi hatalom megszilárdulása (meszticnesosztvo) már a kijevi korszakban kialakult és a részfejedelemségek területén kialakult vazallusi állapotokkal (kormlenie, podrucnicnesosztvo) fonódott össze. A fejedelmek csak úgy biztosíthatták hatalmukat, ha földjeiket a helyi arisztokrácia és fegyveres kíséret között megosztották, az utóbbiak által nyújtott szolgálatok fejében.

A fejedelmi nemzetséget és a köré csoportosuló előkelők népes rétegét a birtokviszonyok egyenlőtlenségéből eredő hierarchia tagolta. Ez a hierarchikus megosztottság határozta meg a kijevi állam egységének és széttagoltságának egyszerre jelentkező ellentétes tendenciáját. Az állami egység vagy a széttagoltság is az uralkodó fejedelmek közötti változó erőviszonyok következménye volt: 1026-ban megbomlott a kijevi állam egysége (Msztiszlav Vladimirovics és Bölcs Jaroszláv osztozkodása), 1034—1054 között Bölcs Jaroszláv visszaállította az egységet, de 1054-ben ő maga osztotta három részre országát, 1097 újabb fejedelmi osztozkodás történt (fejedelmi kongresszus Ljubecs-ben), 1113—1125 között Vladimir Monomah ismét biztosította a kijevi állam egységét. Az állami egységet biztosító tényezők hatása a széttagoltság idején is érvényesült. E tényezők legfontosabbikát Pasuto abban látja, hogy a nagyfejedelem a leghatalmasabb fejedelmi családok ellenőrzése alatt állt, képviselőik az összorosz fejedelmi kongresszusokon alakították ki a követendő politikát. Az így kialakított politika hatékonyságának biztosítékául a vazallusi kapcsolatok szolgáltak. Pasuto az 'Orosz Föld' (Ruszkaja Zemlja) kifejezést Kljucsevszkiel és Vernadskyval ellentétben Kijev, illetve a kijevi nagyfejedelem közvetlen hatalma alatt álló területre korlátozza. Megítélése szerint az Orosz Föld voltaképp a nagyfejedelem birtoka, *domaine* volt, amely a részfejedelemségek szaporodásának arányában zsugorodott.

A kijevi állam lakóinak soknemzetiségűvé válása erőszakos hódítás, tehát távolról sem a Kljucsevszkij által feltételezett idillikus folyamat következménye volt.

Felfogásának kialakításakor Pasuto túlnyomórészt XII. sz.-i adatokra támaszkodik. A kijevi korszak történetének lényege — sokkal inkább, mint más korszakok esetében — a folyamat. Elfogadhatjuk tehát, hogy a XII. sz.-i állapotok nem előzmény nélküliek. A fejedelmi nemzetség és a városok (földek) *politikai és vagyoni* viszonyának, a fejedelmválasztás jogának, a fejedelmi

használatba kerülő birtoktestek és jövedelmek jogi körülbástyázásának újszerű magyarázatakor Pasuto a novgorodi földön érvényes eljárásokat terjeszti ki a Rusz egész területére. Nem ért egyet egyrészt Novgorod, másrészt Kijev és a többi város szembeállításával. Ennek a magyarázatnak az alapján azonban nehéz megérteni a fejedelmi domaine eredetét, hiszen annak Pasuto véleménye szerint is komoly szerepe volt az állami egység sorsának alakulásában. A novgorodi bojárok tanácsának ellenőrzése alatt tevékenykedő katonafejedelmek valóban a maguk és fegyveres kíséretük javadalmazására szánt birtoktesteket használták. Hasonló állapotokkal a Kijevi Oroszország más részein nem, illetve elvéve találkozunk. Novgorod esetében is csak a XII. sz. elejére alakult ki az imént jellemzett állapot. Ennek előzménye az, hogy a X. sz. közepe tájától kezdve a kijevi nagyfejedelmek megbízottaikat, főként fiaikat küldték Novgorodba kormányozni, akik adót szedtek Kijev javára. A Pasuto jellemzéséből megismert novgorodi állapot tehát XII. sz-i, újkeletű jelenség. Ebből viszont az is kiderül, hogy a korai orosz feudális földtulajdonviszonyok kialakulási folyamatában kényes, megoldatlan problémákra is bukkanhatunk. Meglehet, hogy a XII. sz-i birtoklási viszonyokra utaló kifejezések nagyjából megfelelnek a feudális-vazallusi állapotoknak, de segítségükkel a korai állapotokra nem következtethetünk. Véletlen-e az, hogy a X–XI. sz-i állapotokat jellemző forrásadatokból bőségesen meríthetünk a köznép feletti uralmat bizonyító szókészletet, viszont ugyanezek a forráshelyek úgyszólván hallgatnak a földtulajdonviszonyok változásairól? Főként régészeti feltárások és írott kútfők alapján tudjuk, hogy a köznép a földművelést űzte. A régészet révén ismerjük az uralkodó réteg fényűző életmódját, de birtokaikra ebből nem következtethetünk. Azt tudjuk, hogy a X–XI. sz-i kijevi nagyfejedelmek és nemzetségük földdel is, de főként szolgarendű alattvalóik terményeivel és személyével rendelkeztek. Az uralkodó réteg egészét illetően csak azt ismerjük, hogy különböző gazdagságú csoportokra oszlott, de e belső rétegződés földtulajdonviszonyokbani tükröződését nem látjuk. A korai adatok hallgatása a föld feudális tulajdonáról ellentétben áll az emberek feletti uralom különböző formáiról nyújtott viszonylag részletes információval, s ez nem lehet szerintünk véletlen. Röviden, a X–XI. sz-i Kijevi Oroszországban a föld feletti rendelkezés a jelek szerint a szolgarendűeken gyakorolt uralmon keresztül valósult meg.

Budinovic kitűnő tanulmánykötetében⁸ rámutat arra, hogy az állami és etnikai egységnek a POVESZTY-ből kibontható felfogását Szilveszter a vidubicki fejedelmi monostor igumenje, majd perejaszlávi püspök, Vladimir Monomah korában dolgozta ki.

A kijevi állam védelmében és egyesítésében sokat és vitézül fáradozó Vladimir Monomah-nak Csernyigov elvesztése után arra a keserű felismerésre kellett jutnia, hogy az „Orosz Föld” ingatag belső békéjét csak a részfejedelemségek megtűrésével lehet biztosítani. Belátta, hogy kijevi nagyfejedelemtént nem rendelkezhet a részfejedelmek felett, s ha ez részben mégis sikerült neki, akkor ezt nem rangja tekintélyének, hanem kivételes katonai képességének köszönhette. Kijev nem a Rusz központja, hanem zsákmány volt — mondja ki a zord véleményt Budinovic.

A megfáradt, öregedő Vladimir Monomah a könnyörtelen valóság ellen lázadva ismerte fel azt, hogy a kijevi nagyfejedelem igényt formálhat ugyan a

⁸ И. У. Будинович: Общественно—политическая мысль Древней Руси. М. 1960.

szenior címre (tudjuk, valójában ő sem volt nemzeti szenior), de az egész Kijevi Oroszország egyeduralmódója nem lehet. Ennek a tapasztalatnak az eredményét összegezte Szilveszter. Budinovic az ő interpolációjának nyomát ismerte fel Böles Jaroszláv politikai végrendeletében, ahol az a részuralmi, „otcsina” rendszer sérthetetlenségét és a szenior tekintélyét egyidejűleg és egyenlő jelentőségben hangoztatja. Következésképpen Szilveszter a XII. sz. elejére kialakult politikai állapotokat a XI. sz. első feléből eredeztette és az egyik legtekintélyesebb kijevi nagyfejedelem nevéhez fűzte kora kormányzati gyakorlatának jogi megalapozását.

A megelőző szerkesztések átdolgozásakor Szilveszter szerencsére annyira körültekintően járt el, hogy nemcsak Böles Jaroszláv végrendeletét dolgozta át a szeniorátus és a részfejedelemségek sérthetetlenségének szellemében,⁹ hanem I. Vladimir tragikus sorsú fiainak — Borisznak és Glebnek — a történetét is, tehát Böles Jaroszláv korát megelőző esemény tanulságát is elveivel összhangban összegezte. A két mártír testvérrel mondatta ki először az egység biztosítására hivatott szeniorátus és a részfejedelemségek sérthetetlenségének elvét. — Megítélésünk szerint ez mindenesetre Szilveszter elvi igényességét, de nem következetességét dicséri, hiszen a két mártír apja, I. Vladimir is súlyos testvérharc árán jutott a kijevi trónhoz. Csakhogy Szilveszter tisztelte a keresztsége előtt Saulként viselkedő, de mégis csak keresztelő I. Vladimirt, s megkímélte az elvekkel való szembesítéstől. Végül is Szilveszternek ez a magatartása érthető, hiszen az atyai és fiúi érzéstől átítatott keresztényi gondolatkörben fogant jogi álláspontját ideáljainak inkább megfelelő Borisszal és Glebvel, igaz atyja és testvérei ellen fegyvert ragadó, de sohasem pogánykodó Böles Jaroszlávval mondatta el.

A POVESZTY ránk maradt XIV. és XV. sz.-i szövege az 1113—1125 közötti évek szerkesztéseire épült.¹⁰ Papi szerzőinek felfogása a korabeli egyházi irodalom hatása alatt csiszolódott.¹¹ Bár keresztényi felfogásuk őszinteségében

⁹ В. П. Адрианова-Перетц: Повесть временных лет. Ч. I. (ПВЛ.) 153, 157, 158—163, 165. l. — ПСРЛ., т. II. М. 1962. 161. hasáb. — ПВЛ., ч. I. 170—171. l. — ПСРЛ., т. I. 256—257. l. hasáb. — ПСРЛ., т. II. М. 1962. 230—231. hasáb.

¹⁰ I. Ключевский 66—81, 89—90. l. — А. А. Шахматов: Повесть временных лет. Т. I. Пгр. 1916. — I. Соловьев 774, 776, 778, 781, 786, 788—789, 793. l. — ПВЛ., ч. I—II. — И. У. Будинович: I. м. 179. l. — М. Д. Приселков: История русского летописания XI—XV. вв. Л. 1940. — И. К. Гудзий: Сравнительное изучение литератур в русской дореволюционной и советской науке. Известия АН., СССР. Т. XIX. Вып. 2.

¹¹ А. И. Пономарев: (Под ред.) Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Вып. I. Спб. 1894. — Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою Комиссиею. Т. XIII. Изд. 2-ое. Спб. 1909. — Д. И. Абрамович: Исследование о Киево-Печерском патерике, как историческо-литературном памятнике. Спб. 1902. — Д. И. Абрамович: Киево-Печерский патерик. Киев, 1931. — А. Востоков: Остроумово евангелие 1056—1057 гг., с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями. Спб. 1843. — О. А. Князевская: Известия АН., СССР., т. XX. Вып. I. Амфилохий: Четвероевангелие Галичское 1144 г., сличенное с древнеславянскими рукописными евангелиями, с греческими евангельскими текстами. Спб. 1882—1883. Т. I—II. — В. Погорелов: Чудовская псалтырь XI в., отрывок. Толкование на псалтырь. Спб. 1906. — С. К. Северянов: Синайская псалтырь. Глаголицеский памятник XI в. Л. 1922. — Хр. Лопарев: Слово похвальное на перенесение мощей свв., Бориса и Глеба. Памятники древней письменности. Вып. XCVIII. Спб. 1894. — Н. Н. Воронин: «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор. Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. XIII. М.—Л. 1957. — Н. П. Лихачев: Лицевое житие Бориса и Глеба по рукописи конца XV в. Памятники древней письменности и искусства. Т. CXXIV. Спб. 1907. — М. А. Веневитинов: Православный Палестинский сборник. Т. III. Вып. 3. Спб. 1885. 109. l. — П. Голубовский: Опыт приурочения древнерусской про-

nem kételkedhetünk — s ez Budinovic igaza mellett szól —, világi témát dolgozván fel nem tudták kivonni magukat a *pogány* hagyományok hatása alól. Ez érthető, hiszen azok koruk politikai és szellemi életének még szerves tartozékai voltak. I. Vladimir besenyő verő bajnokának 992. évi viadalát és azzal kapcsolatban a Trubezs folyó menti Perejaszlavl nevének naiv etimológiáját ismertető rész a pogánykori hősi énekek szellemét idézi.¹² A POVESZTY-ből ismerjük a bizonyára finnugor eredetű mondát a világ teremtéséről, a keresztény isten és a pogány istenek ellentétéről, a sámánok inséget űző varázslását is.¹³ A régi és újabb kutatások megerősítik felfogásunkat, a keresztény és a pogány gondolkodás sajátos szintéziséről, a pogány recidivák jelentkezéséről.¹⁴ A pogány témák megszólaltatásában kényszerű tolerancia és a valóság ismerete jelentkezik.

A Vladimir Monomah pártján álló kisszámú egyházi értelmiség maximális erőfeszítést tett annak érdekében, hogy a tényleges helyzet ismeretében megkísérelje az „Orosz Föld” egységére irányuló igényének koncepcióba foglalását. De még az így kialakított programot is lépten-nyomon cáfolta a valóság. A szerencsétlen Vaszilko fejedelemnek testvérei általi megvakíttatása (1097), a ljubecsi kongresszus határozatainak hiteszű semmibevevése mérhetetlenül felháborította Vladimir Monomahot,¹⁵ de megtorlásra nem szánta el magát. Az elvek őszinte tisztelete csak a gyengéket, vagy az együgyűeket jellemezte, mint Monomah gyenge fiát, Vjacseszlávot. Bár azok a fejedelmek is beszéltek az elvekről, akik a kun segédhadakat vezették a Rusz ellen, hogy azok segítségével biztosítsák jogaikat.

Azt gondoljuk tehát, hogy a kijevi értelmiség ábrándokat kergetett, és az „Orosz Föld” közös sorsára hivatkozás¹⁶ csak a béke utáni vágyat, de politikai tehetetlenséget fejezett ki. Budinovic álláspontját tartjuk mérvadónak, aki joggal hangsúlyozza, hogy az értelmiség nem ábrándozott, hanem az „otcsina”-elv, a részfejedelemségek kölcsönös tiszteletben tartását hirdette. Azaz tudomásul vette a részekre szakadás keserves tényét, de legalább a részfejedel-

поведи «Слово о князях» к определенной хронологической дате. Труды Археологической Комиссии Императорского Московского Археологического Общества. Т. 1. Вып. 3. М. 1899. 491—510. hasáb. — Чтения (Московского) общества истории и древностей российских. Житие Феодосия Печерского. 1858. кн. 3. (2-ое издание 1879. кн. 1.) Лд. Известия АН. СССР. 1961., т. XX., вып. 1. — В. О. Ключевский: Сказание о чудесах Владимирской иконы божьей матери. Общество любителей древней письменности. Вып. XXX. 1878. — В. О. Ключевский: Древнерусские жития святых. СПб. 1871. — П. Я. Черных: Очерк русской исторической лексикологии. древнерусский период. М. 1956. — Д. С. Лихачев: Человек в литературе Древней Руси. М.—Л. 1958. Лд. Вопросы Литературы 1959. 9. 225—230. 1. — Д. С. Лихачев: Возникновение русской литературы. М.—Л. 1952. — Известия АН. СССР. 1955., вып. 5. ТОДРЛ., т. X. 1954.

¹² Соловьев, 1. 184—185. 1.

¹³ Ключевский, 1. 311—314. 1. — Соловьев, 1. 252—253, 720—722. 1. — М. Н. Тихомиров: Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М. 1955. 114—121. 1. — П. И. Мельников: Очерки мордов. Русский вестник, 9. 1867. 121. 1.

¹⁴ А. Н. Пыпин: Очерки литературной истории старинных повестей и сказок русских. СПб. 1857. — И. П. Цапенко: Вопросы развития героического эпоса восточных славян. Киев. 1959. — Б. Н. Путилов: Русский историко-песенный фольклор XIII—XV веков. Л. 1960. — В. П. Адрианова-Перетц: Древнерусская литература и фольклор. ТОДРЛ., т. VII. — Б. А. Рыбаков: Древняя Русь. Сказания—Былины—летописи. М. 1963. — Д. С. Лихачев: Русское народное поэтическое творчество. Т. 1. М.—Л. 1953.

¹⁵ ПВЛ. 1. 174—176. 1.

¹⁶ ПВЛ. 1. 9., 31, 35, 47, 51, 56, 81, 89, 90, 93, 101, 109, 110, 112, 115, 132, 109, 110, 112, 115, 132, 137, 145, 148, 150, 159, 164, 165, 170—171, 174—176, 183, 184, 190. 1.

mek közötti kegyetlen hadjáratok megszűnését akarta elérni. Az egység megvalósításának legalább ezt a minimális programját szerette volna a gyakorlatba átültetni.

Már kevésbé érezzük meggyőzőnek Budinovic érveit Kijev jelentőségét illetően. A Vladimir-Szuzdáli fejedelemség az egész orosz földre kiterjesztett hatalmi igényének jelentkezéséig Kijev nemcsak egyházi és kulturális, hanem középkori értelemben vett politikai és gazdasági központ is volt. A fejedelmek viaskodásának ismeretében ez nyilván paradoxként hangzik, ámde akkor a fejedelmeknek Kijev birtoklásáért folytatott évszázados ádáz küzdelmét is paradoxnak kellene tartanunk. Éppen e harcok története bizonyítja, hogy a küzdő felek Kijevet zsákmánynak tekintették ugyan, de nem egynek a számos kínálkozó zsákmány közül, hanem a legfontosabbnak. A Kijevi Föld kedvező gazdaságföldrajzi helyzete e tekintetben nyilván komoly szerepet játszott.

De Kijev vonzását illetően talán arról sem feledkezhetünk meg, hogy a IX. sz. végén Kijev vált a keleti szláv törzsek integrálását célzó politika központjává, bár igaz az, hogy különösen a XII. sz. folyamán Kijevnek ez az egykori jelentősége a szükségszerűen élesedő belső küzdelmek során fokozatosan szétfoszlott.

Tatiscevtől kezdve a történészek figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy a részhatalmi *gyakorlat* nem Bölcs Jaroszlávval, hanem jóval előbb még Szvjatoszláv Igorevics nagyfejedelemmel, tehát a X. sz. második felében minden bizonnyal megkezdődött, hiszen ő a földek követeinek kérésére fiait részhatalomhoz juttatta. Ebben a vonatkozásban apja nyomdokait követte I. Vladimir is, aki 12 fiának juttatott részfejedelemséget: e 12 fiú között volt az akkor még ifjú Bölcs Jaroszláv is, akinek Szilveszter tolla nyomán az „otcsina” és a szenioratus elvének kialakítását tulajdonítjuk. Csakhogy a fejedelmi nemzetséget tagoló hierarchiát és a hatalom megosztását ismerjük a X. sz. első felének állapotaiból is. Igor nagyfejedelelem Bizáncba küldött követei között megtaláljuk a szűkebb nagyfejedelmi család és az egész nemzetség valamennyi számottevő tagjának személyes képviselőit. A követek nem egyedül Igonak, hanem a hatalma alatt álló valamennyi fejedelemnek a nevében kötöttek szerződést a bizánci udvarral. A hatalmon belüli osztozkodás tényét tehát Vladimir és apja, Szvjatoszláv korát megelőzően is fel tudjuk mutatni. De még az is lehetséges, hogy ez a gyakorlat a IX. sz. 80-as éveire, tehát a kijevi állam kialakulásának koráig is visszavezethető, hiszen a Novgorodból Kijevbe vonuló Oleg a behódolt törzsi központokba hűséges és kiváló „férfiai” ültette. Nem kétséges, hogy a Bölcs Jaroszláv utáni állapotok (a XI. sz. második felétől) számos vonatkozásban különböztek a IX–X. sz.-i és a XI. sz. első évtizedeinek viszonyaitól. Hiszen a részuralmi fejedelemségek megerősödéséhez vezető társadalmi, gazdasági és politikai folyamat mélyült és szélesedett. Maga Bölcs Jaroszláv ifjú korában még az apja kezéből kapott novgorodi helytartói hatalmat, ebben a tisztségben ő tagadta meg az apja iránti engedelmességet, drámai részletekben bővelkedő testvérharcban ő szerezte meg a kijevi trónt, harcias fivérével, Msztiszlávval is ő volt kénytelen megosztani hatalmát, és Msztiszláv haláláig kénytelen volt tiszteletben tartani részuralmi jogait. Halála évében, 1054-ben országát fiai között felosztotta.¹⁷ Nem kétséges, hogy ilyen élettapasztalat után Szilveszter nyugodt lélekkel tehette meg őt olyan elvek kimondójának, amelyek elemei már jóval előtte a valóságban kialakultak. Jaroszláv tapasztalatainak ismereté-

¹⁷ ПСРЛ., т. 11. 150. l.

ben joggal gondolunk arra, hogy akár ő maga is levonhatta azt a következtetést, hogy a dinasztia belüli belharcok és területablások a dinasztia, az apák és a nagyapák fáradozásaival összefogott föld pusztulásával, széthullásával fenyegetnek.¹⁸ De tudjuk — s Szilveszter is tudta — azt, hogy az apák félpogányok, a nagyapák pedig teljes pogányok voltak! Ezek szerint még a pogány elődök teremtték meg a hatalom megosztásának azt a gyakorlatát, amely aztán a keresztény ideológia szellemében emelkedett elvvé. De fontos-e egyáltalán következtetésünknek a pogánykori hagyományokat hangsúlyozó láncszeme? Hiszen a pogány recidivák esetei köztudomásúak.

Emellett pedig még távolról sem lehetünk bizonyosak abban, hogy a *seniorátus*, a részuralmi elv igen fontos eleme esetleg nem a keresztény eszmék jegyében jött-e létre.

Szerencsénkre egy olyan XI. sz.-i esemény adatsorával rendelkezünk, amelynek segítségével az ideológiai színpalákat lebonthatjuk.

Vszeszláv Brjacsislávics (1044—1103) polocki fejedelem és Izjaszláv Jaroszlávics (nagyfejedelem 1054—1078) közötti összeütközésre (1068—1069) gondolunk. A kérdéses eseményt a kijevi nép antifeudális, a vecse jogok védelmében keletkezett felkelésének részeként vizsgálja a marxista történetírás.¹⁹ Vszeszláv családi fejedelemségét — Polockot — még nagyapja, I. Vladimir fia, az idősebb Izjaszláv kapta birtokul. Vszeszláv apjának Brjacsisláv (megh. 1044) fejedelemnek Kijevben is volt „udvara”, háza.²⁰

Különös ember volt ez a polocki Vszeszláv, aki nyughatatlanságával sok gondot okozott a kijevi fejedelmeknek. Életére, jellemére vonatkozó adatok a POVESZTY korai (1044 és 1101 közötti) szerkesztéséhez tartoznak. Vszeszláv személyével kapcsolatos különös dolgok születése pillanatával kezdődtek. Édesanyja pogány papok, „volh”-ok varázslata alatt hozta őt a világra. A vajudást megkönnyítő varázslás nem a fejedelemnő akarata ellenére, vagy tudta nélkül történt. A megszületett kicsi fiú különös jellel a fején köszöntötte anyját. A volhok figyelmeztették az anyját, hogy fiának haláláig a fején kell hordani a születése előtti életéből hozott jelet. Vszeszláv anyja megfogadta a pogány papok tanácsát és kendő vagy főveg segítségével fia fejére erősítette a különös jelet „és hordja (azt) magán Vszeszláv mind a mai napig; azért olyan irgalmatlan a vérontásban”.²¹

Trencsényi-Waldapfel foglalkozott a cucullatus szimbolumnak még kereszténység előtti vallástörténeti jelentőségével: ennek kapcsán figyelmeztet a csuklyás démon és „a burokban született gyermek” fejét borító hártva közötti összefüggésre.²² A POVESZTY keresztény szerzője nyilván jelentőséget tulajdonított Vszeszláv születése különös körülményeinek, és azért ismertette azt szokatlan részletességgel. Vszeszlávnak csodálatot kiváltó világrajövele, jellemének végzetes, démoni vonása a haláláig fején hordott jelben lelte magyarázatát a kortársak körében. Ez a hiedelem azoknak a vallási képzeteknek a köréhez kapcsolódik, amelyeket Trencsényi-Waldapfel mutatott be.

1067-ben Böles Jaroszláv fiai — Izjaszláv, Szvjatoszláv és Vszevolod — megelégtették unokaöccsük túrhetetlen viselkedését és hadjáratot vezettek ellene.

¹⁸ ПВЛ. I. 108. I.

¹⁹ М. Н. Тихомиров: Крестьянские, ... восстания, 88—104. ДРГ. 25—26, 177—179. I. — Очерки Истории СССР. I. 383. I.

²⁰ ПВЛ. II. 398. I.

²¹ ПВЛ. 104. I. — ПСРЛ. I. 155. I. — ПСРЛ. II. 143. I.

²² Trencsényi-Waldapfel, I.: Vallástörténeti tanulmányok. Bpest, 1960. 465—466. I.

Fejedelemségét feldúlták és lakosait elhajtották. A menekülésre kényszerült Vseszláv még csaknem reménytelen helyzetében is komoly veszélyt jelentett. A nagybátyak mindenképpen szerettek volna szabadulni démoni erővel rendelkező unokaöccsüktől, de a megfoghatatlan, rejtélyes Vseszlávot kockázatos dolog volt erőszakkal kézre keríteni. Cselhez folyamodtak tehát. Vszevolod a szent keresztre tett esküvel szavatolta Vseszláv szabadságát, de amikor a pogánykodó unokaöcs a keresztény eskü szentségébe vetett bizalommal a győztesek kezére adta magát, ezek két fiával együtt Kijevbe hurcolták és börtönbe vetették. Az elv tisztelete ez esetben is a gyengét jellemezte. 1068 kora őszen Izjaszlav Jaroszlávics kijevi nagyfejedelemnek és testvéreinek, Szvjatoszlávnak és Vszevolodnak egyesült hadai az Alta folyó partján (Kijevtől mintegy 60–70 km-re délkeleti irányban) vereséget szenvedtek a kunoktól. Izjaszláv és Vszevolod Kijevbe, testvérük, Szvjatoszláv pedig Csernyigovba menekült. E válságos napokban a kunok pusztításaitól sokat szenvedett kijevi nép vecsége Izjaszlávtól fegyvert és lovat követelt, hogy erejét a zsákmányoló kunokkal összemérhesse. A vereségétől megriadt Izjaszláv azonban süket maradt a kijeviek követelésére. Az elkeseredett kijevi nép „1068. szeptember 15-én” Vseszláv apjának, Brjaceszlávnak kijevi birtokán (udvarán) gyülekezett és tanácsot tartott. A tanácskozó nép úgy döntött, hogy Izjaszlávot megfosztja fejedelmi méltóságától és a raboskodó Vseszlávot ülteti helyére. A határozatot tett követte. A Brjaceszlav udvarán összegyűlt — nyilván fegyveres — nép egyik csapata azon nyomban Vseszlav börtönéhez vonult és fiaival együtt kiszabadította a raboskodó polocki „démont”. Másik csapata Izjaszláv nagyfejedelem házához sietett, aki megrémült hívei tanácsára hallgatva, elmenekült a kijevi nép és új fejedelmének haragja elől.²³ Vseszláv hét hónapos uralkodása alatt a kijevi vecsével közösen „ítélkezett”, azaz kormányzott, tehát az ősi hagyományokat tiszteletben tartotta. Vseszláv nagyfejedelemsége rövidéletűnek bizonyult: a lengyel segítséggel visszatért Izjaszláv előtt harc nélkül feladta Kijevet és visszatért őseitől örökölt fejedelemségébe — Polockba.

Az a tény, hogy a kijevi vecse nem Izjaszláv testvérét, az eseményekben kompromittált Vszevolodot választotta meg fejedelemnek, érthető, de még ott volt Szvjatoszláv is, aki az Alta partján elszenvedett vereség után Csernyigovban tartózkodott. Nem tudunk egyébre gondolni, mint hogy a kijevi nép valamilyen oknál fogva ősi erények, ősi „igazságos” joggyakorlat és kormányzás képviselőjét látta Vseszlávban, s ezért esett rá a választása. A kijevi nép és Vseszláv szövetsége tehát magyarázható. De a pogánykodó Vseszláv e szövetségen kívül a híres kijevi barlangkolostor alapító igumenjének, Antonij-Theodosiosnak roppant jelentőségű erkölcsi és politikai támogatását is élvezte. A nagytekintélyű főpap ezek szerint Vseszlávot nem tartotta hatalombitorlónak. Hajlamosak lehetnének Antonijnak ezt a Vseszlávhoz fűződő kapcsolatát egyszerű taktikai lépésnek tekinteni. Egy ilyesféle magyarázat indokával hivatkozni lehetne az Izjaszláv távozását előidéző zavaros állapotra, amelynek esetleges súlyos következményei a dúsgazdag kolostort is fenyegették. Nem kétséges, hogy a kialakult helyzet még a mártíromságot vállalni kész főpapot is a realitások számbavételére kényszeríthette. A következmények azonban azt bizonyítják, hogy Antonij, a pravoszláv orosz egyház egyik legtekintélyesebb szentje komolyan vette Vseszláv támogatását. Ez a támogatás csillapíthatatlan haragra gerjesztette a trónját lengyel segítséggel visszaszerző Izjaszlávot. A kolostori

²³ ПБЛ. 114—115. 1.

főpap és a nagyfejedelem közötti megromlott viszony 1074-ben súlyos következményekkel fenyegetett, mert Szyjatoszláv csernyigovi fejedelem (Izjaszláv öccse) éjszaka, titokban mentette ki Antonijt Kijevből. Ezt az eseményt és annak okát nemcsak a POVESZTY, hanem a PATERIKON, a kijevi barlangkolostor hivatalos feljegyzése is megerősíti.²⁴ Ebben az időben a Jaroszláv-fiak egykori barátságának már nyoma is alig maradt. Most Szyjatoszláv támadt Izjaszlávra, és idősebb fivérét elűzte Kijevből. Az erősebb által elkövetett erőszakot mindenki elismerte, csak egyedül Antonij cselekedte ennek ellenkezőjét, amikor az *idősebb* jogának tiszteletére intette Szyjatoszlávot. A tekintélyes igumen tehát hálátlannak bizonyult jötevőjével szemben. Antonij rendíthetetlen volt a pravoszláv egyházi dogmák tiszteletének kérdésében: a latin, a *varég* hit gonosz, törvényeik tisztátalanok, a latin hitűekkel kötött házasság, rokonság is bűnös — hirdette szentbeszédeiben.²⁵

Mi indíthatta ezt a dogmatikus egyházatyát együttműködésre a pogánykodó, démoni hatalommal felruházottnak vélt Vseszlávval, és megmentőjének. Szyjatoszláv nagyfejedelemi rangjának megtagadására? Szyjatoszlávval szemben Antonij a *senior* személyének, hatalmának tekintélyére hivatkozott és hatalombitorlónak tekintette. Megfosztotta őt a tekintélyes kolostor erkölcsi, politikai támogatásától. Ámde akkor joggal vélekedhetünk úgy, hogy Antonij feltűnő következetlenséget engedett meg magának a világi és egyházi szempontból egyaránt fontos nagyfejedelem személyét illetően, hiszen Vseszlav *junior*, a három Jaroszlávfi unokaöccse volt! Vagy Antonij mentségeként arra gondoljunk, hogy a nem görög, hanem a szláv származású igument nemcsak egyházához, hanem népének hagyományaihoz is bensőséges szálak fűzték, és ezért a kijevi vecsének Vseszlávot nagyfejedelemi rangra emelő döntését nem akarta főpapi vétőjával illetni? Viszont Szyjatoszláv jogbitorlását helyben hagyta a vecse, s ebben az esetben Antonij mégis élt főpapi tiltakozásával. Vseszlávval szemben Szyjatoszlávot nem jellemezte pogánykodó életmód, s ezt Antonij is nyilván jól tudta.

Szerencsére Vseszlávnak az egész fejedelmi nemzetségen belüli helyét adatok alapján ismerjük. Vseszláv a nemzetség valóban *de iure seniori* ágának egyetlen élő képviselője, I. Vladimir dédunokája volt. Izjaszláv nevű nagyapja I. Vladimirknak a polocki fejedelemlánnyal, Rogneda-val kötött — bizonyára kellemetlen emlékü — frigyéből származott, I. Vladimir legidősebb fia, a varég Olovától származó Vseszláv volt, aki apjától Novgorodot kapta, de korán meghalt. A halálával megüresedett novgorodi rész Böles Jaroszlávnak jutott, aki nemcsak apai, hanem anyai ágon is a polocki Izjaszláv testvére volt. Kettejük közül az idősebbet, Izjaszlávot illette meg a dinasztia seniori rangja, aki azonban sohasem került a kijevi trónra, sőt még Novgorodot sem ő kapta meg. Holott minden jel arra mutat, hogy a kijevi nagyfejedelemi trónhoz — legalább is kezdetben — Novgorodon keresztül vezetett az út.

Böles Jaroszláv tehát nemcsak a fiatalabbak, hanem az idősebb testvére előtt is elzárta a kijevi nagyfejedelemi hatalomhoz vezető utat, és végrendeletében, bár a Szilveszter által ajkára adott szavak szerint a seniorátust hangoztatta, ennek ellenére kizárólag fiai örökösödési jogát igyekezett biztosítani. A polocki ág, de különösen a „vérontásban irgalmatlan” Vseszláv szakadatlan harcot

²⁴ ПБЛ. I. p. 128. l. — ПСРЛ. I. col. 274. l. — ПСРЛ. II. col. 250. l. — Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters. (Von Tschizewskij D.) Munich, 1964.

²⁵ Соловьев, I. 749. l.

vívott Bölcs Jaroszláv és családja ellen. Ezeknek az előzményeknek ismeretében érthetővé válik Antonij magatartása Vszeszlávval, a *dinasztia törvényes senior* leszármazottjával kapcsolatban.

Érdeklődésünk nem terjedhetett ki pravoszláv vallástörténeti kérdésekre, ezért nem foglalkoztunk azzal, hogy a XI. sz.-i orosz pravoszláv egyházban vajon tisztelték-e az afrikai Scillitana-ból származó szent Cucufatus-t, a Martyr occultus-t,²⁶ Vszeszláv fején „személyét rejtő” főfedőt viselt. A pravoszláv szerzetes „inok” (szószerinti fordításban ’más’, ’rejtett személy’) fején „kamelaukion”-t, szerzetesi főveget hordott. A POVESZTY-ből tudjuk, hogy a XI–XII. sz.-ban a köznép babonás tisztelettel és félelemmel nézett a fekete csuhát és kamelaukion-t viselő szerzetesekre: rejtett, titokzatos, földöntúli erővel felruházott embereknek tartotta őket. Ez a hiedelmük még pogánykori hagyományból táplálkozott. Arra nézve pedig, hogy a kereszténység a térítések korában a maga szempontjából hasznosítható hiedelmeket, pogány szertartások által is megszentelt helyeket elfogad, csupán egy, de nagyon jelentős tényre hivatkozunk. A Kijevi Oroszország egész területén tisztelt ’Tized Székesegyház’ másnevén a ’Szent Szűz Egyháza’, amelyik Kijev első kő- és téglatemploma volt, a pogánykori fejedelmi kíséret ’druzszina’ ősi temetkezési helyén és egy pogány áldozó hely ’kapisce’ közvetlen közelében épült. A kimondott cél a pogányság által fertőzött terület megszentelése, a valóságos pedig az ősi hagyományok értelmében is köztiszteletű, tekintélyes hely kisajátítása volt.

Vszeszláv és Theodosios szövetségének ezt az iménti, semmiképpen sem jelentéktelen aspektusát az alábbi tények adatozzák. Annak a Vszeszlávnak a haláláról, aki egész életében nem mással, mint elkeseredett és véres hadjárataival tette magát híressé, a POVESZTY szerkesztője a következő szavakkal emlékezett meg: „1101, az Úr színe elé került Vszeszláv polocki fejedelem április hónapjában, a 14. napon, 9 órakor nappal, szerdán”.²⁷ Ilyen gondosan, szelíd szavakkal jegyezte fel a kijevi szerzetes a távoli polocki fejedelem halálát. Tanácsstalanok vagyunk a barát tudósításának hitelét illetően. Függetlenül azonban attól, hogy mikor szakadt meg valóban a kalandos életű fejedelem életének fonala, olyan tisztelettel emlékezett meg halála órájáról, amelyben a POVESZTY által említett nagyhírű, a keresztény hit érdekében fáradozó fejedelmek közül is csak a legkiválóbbaknak volt részük. Vszeszláv-ot ugyanakkor mindennek, csak éppen a keresztény hit bajnokának nem tarthatjuk. Kegyetlensége és születése pillanatával kezdődő pogánykodása ellenére a hithű keresztény szerző szerint Vszeszláv az „Úr színe elé került”. A POVESZTY korai részeinek szerzője fontosnak tartotta, hogy az utódok pontosan értesüljenek ne csak Vszeszláv születésének, hanem halálának körülményeiről is.

Ebből az adatból esetleg az alábbi következtetések is adódhatnak. Vszeszláv végül is a fejedelmi nemzetség tagja volt, a kegyes megemlékezés tehát kijárt neki. Jó, vagy rossz fejedelem volt-e? — a jámbor szerzetes hite szerinti örök bíróra hagyta a döntést. Az emberi élet ellobbanása felett érzett megrendülés örök emberi motívumaként is értékelhetnénk az idézett megemlékezést. Mindebben persze van igazság. A POVESZTY szerzője azonban tudott és mert zord ítéletet mondani a fejedelmi nemzetség egyes tagjai felett. I. Vladimirk azt a Szvatopolk nevű fiát és kijevi nagyfejedelmet, aki Borisz és Gleb nevű testvérei életét kioltotta, a POVESZTY szövege ’átkozottnak’, ’kitaszítottnak’ nevezi. Holott Szvatopolk is a fejedelmi nemzetség tagja, anyja pedig, a győ-

²⁶ ПБЛ. I. 182. l. — ПСРЛ. I. 274. hasáb. — ПСРЛ. II. 250. hasáb.

nyörű görög nő, keresztény volt és fia sem pogánykodott. „A vérontásban irgalmatlan” Vseszláv pedig még feddésben sem részesült, sőt szimpátiát táplál és ébreszt iránta. Vseszláv pályafutását ismertető adatok logikus láncolata a szerzetesi együgyűségnek még az árnyékát is távol tartja. A Vseszlávra vonatkozó adatok beépítése a POVESZTY szerkesztésbe a fejedelmi nemzetség igazi *senior*jának sorok közti elismerését, és annak csendes beismerését is jelenti, hogy a *seniorátus* elve sem a kereszténység eszméjének jegyében született. Az egyébként ritka Vseszláv név ’minden, összes szláv’, vagy ’minden dicsőség’ jelentése pedig szintén nem hagy kétséget a polocki *senior* ág ambícióit illetően.

Amennyiben fenti fejtegetésünk gondolatmenete kiállja a kritika és az idő éles fegyverének próbáját, akkor a POVESZTY-ben olvasható koncepcióból levont következtetéseknek bizonytalan részletét sikerült körvonaloznunk.

Amikor Szilveszter, Vladimir Monomahnak valóban teljes kormányzati egységre irányuló törekvésének kudarcát látta, Bölcs Jaroszlávval mondatta el a *seniorátus* és az *otcsina* (részfejedelemség) keresztény ideológia szellemében megfogalmazott elvét, de egyszersmind a halála óráját közeledni érző Jaroszlávot a *félpogány* és a teljesen *pogány* apák és nagyapák nagyszerű példájára hivatkoztatta. Szilveszterről aligha tételezhetjük fel azt, hogy e hivatkozás hallatlan jelentőségével nem volt tisztában. Az „*otcsina*” elve már Bölcs Jaroszláv korában sem volt új, még kevésbé lehetett az Vladimir Monomah korában. Csupán a kialakult gyakorlat elvi megfogalmazására került ekkor sor. A hatalom megosztását a fiaikat részfejedelemséghez juttató *pogány* apák és nagyapák gyakorolták először. De ennek az elvnek *seniorátus* tekintélyét kimondó elemét sem eredeztethetjük Bölcs Jaroszláv korából, hiszen a kijevi barlangkolostor igumenje, nyilván tisztában volt a nemzetségi *seniorátus* jelentőségével, s ezért állt ki tekintélyével I. Vladimir életben maradt *legidősebb fiának unokája* mellett, s tette ezt annak ellenére, hogy az a *pogány* szokások híve volt.

Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy már Tatisesev is ismerte Vseszláv előkelő származását. Annak is tudatában volt, hogy Izjaszláv nevű nagyapja és Bölcs Jaroszláv egy anyától — Rognedától — származó édes testvérek voltak, viszont a POVESZTY-el ellentétben a legidősebb Vladimirfi Vseszlávot nem a varég Olovától, hanem szintén Rognedától származtatta. Tatisesev ennek ellenére csupán trónbitorlónak tekintette Vseszlávot. Szolovjov és Kljucsevszkij pedig indok nélkül hontalan („izgoi”) fejedelemnek tartotta őt. A szovjet korszak történetírását nagyon érdekelte a nyugtalan polocki fejedelem személye, ha tevékenységét érthetően nem is, de személyét érezhető szimpátiával kezelte. Ez az érzés a *pogány* hőskor egyik utolsó képviselőjének, s nem a fejedelmi nemzetség genealógiájában előkelő helyen álló, a nagyfejedelmi rang legitim várományosának szólt. Valahogy senki sem fordított figyelmet arra, hogy a Rürik nemzetségnek ez az ága elkeseredett harcot vívott szeniori jogainak érvényesítéséért Bölcs Jaroszláv, majd fiainak koalíciója ellen. Küzdelmüket természetesen a zsákmány utáni vágy is magyarázza, de *otcsina*-val, részfejedelemséggel rendelkeztek, nem voltak földönfutó „izgoi”-ok. Brjacsisláv, Vseszláv apja 1071-ben nem véletlenül támadta és sарcolta meg Novgorodot, éppen azt a várost, ahonnan I. Vladimir és Bölcs Jaroszláv is pályafutását kezdte, nem véletlen létesített meghitt kapcsolatokat normann-varég druzsinájával, hiszen nagyapja és nagybátyja is annak segítségével ragadta magához Kijevet. Vseszláv is apja szellemében folytatta küzdelmét. Ez a magyarázata annak, hogy a számtalan szerkesztést, interpolációt átélő POVESZTY oly szembeötlő

szimpátiát táplál egy nagyon kegyetlen, sőt pogánykodással terhelt, Kijevtől távoli fejedelem iránt.

Végül is akkor Bölcs Jaroszlávot, a Kijevi Oroszország egyik legtekintélyesebb fejedelmét meg kell fosztanunk a neki tulajdonított elvi lehetőségű végrendelettől? Úgy véljük, nincs erre szükség, mivel egy rendkívül lényeges pontban ő valóban módosítani akarta a nagyfejedelmi méltóság betöltésének ősi rendjét: szakított, illetve szakítani akart a *nemzetségi* elvekkel, helyükbe saját *családi* dinasztikus elveit akarta állítani. Ezt az elvet követték Izjaszláv és Vsevolod Jaroszlavics, valamint Vladimir Monomah is. De ez az út járhatatlannak bizonyult mindannyiuk számára, mert kénytelenek voltak beletörődni a még pogány időkben származó nemzetségi gyakorlatba, a keleti szláv törzsi földek állami integrációjának kezdetén kialakult állapotok következményeibe. E családi dinasztikus törekvés a kudarc ellenére is bizonyítja, hogy a XI—XII. sz. folyamán a fejlődés kezdetéhez mérten új elemek, az orosz földek magasabb rendű egységének törekvései érlelődtek a korai orosz társadalom egészében. Ezek az erők azonban gyengének bizonyultak ahhoz, hogy az ősi eredetű részuralmi rendszer nem kívánatos következményeit felszámolják. Ezek a következmények olyan szívósan bizonyultak, hogy a családi dinasztikus érdekeket érvényesíteni akaró Bölcs Jaroszláv és unokája új törekvésük biztosítása érdekében kénytelenek voltak kompromisszumra lépni az „otcsina” ősi nemzetségi intézményével. A Jaroszláv fiak koalíciójának felbomlása bebizonyította az új és a régi összeegyeztethetetlenségét. Szvjatopolk Izjaszlavics 1113-ban bekövetkezett halálakor Jaroszlávot, Brjaceszlávot és Izjaszlávot, azaz három fiát hagyott maga után, akiknek kun herecgnő volt az anyjuk. De egyikőjük sem, hanem Vsevolod Jaroszlavics népszerű fia, Vladimir Monomah foglalta el a kijevi főemberek akaratából a kijevi trónt.

Bölcs Jaroszláv és Vladimir Monomah azonban elvi precedenst teremtettek, amelynek gyakorlatba ültetése a távoli Vladimir-Szuzdáli Fejedelemségben valósult meg.

Következtetéseink segítségével talán sikerült kimutatni azokat az ereket, amelyekeken keresztül a pogány hagyományok felszívódtak a keresztény állami ideológiába. Esetleg sikerült azt is kimutatni, hogy a feudális viszonyok, az állam születése és fejlődése, e fejlődés okozta új jelenségek ellenére is egységes folyamatot képez: a Bölcs Jaroszláv előtti és utáni állapotok között nem lelhető fel az eddigi kutatások feltételezte cezúra. E folyamat egysége, amely az állami, kormányzati egység hiányát jelentette, súlyos tehertételként nehezedett a Kijevi Oroszországra, mert a külső támadók okozta bajokon kívül a belső harcok súlyos következményeit is viselnie kellett.

Szilveszter háromnegyed évezreden át sikerrel bizonygatta olvasóinak azt, hogy Bölcs Jaroszláv szeniori és részuralmi elve, gyakorlata között egyrésről, valamint a pogány kornak hasonló gyakorlata között másrésről, elvi különbség van. Kiváló történészek fáradozásainak számbavételének segítségével sikerült kimutatni e különbség hiányát.

Az olvasót nyilván nem téveszti meg az, hogy a nemzetségi és családi hagyományok, joggyakorlat problémáit, valamint annak összefüggéseit kizárólag a Kijevi Oroszország példáján mutattuk be. Érthető, hogy a levont tanulságok elvi vonatkozásai a tárgyalt korszak és terület határán túlra is kiterjeszthetők.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiűzése után

A XVIII. század elején a dél-német vidékek kivándorló jobbágycsoportjai közül volt, amelyik Amerikában kötött ki, és volt amelyik Magyarországon. Egyik a polgári fejlődés és demokrácia úttörője lett, feudális alávetettségben folytatta életét még unokáiban is a másik. A véletlennél egyéb aligha játszhatott szerepet az úticél megválasztásában. De az már korántsem a véletlen játéka, hogy közös helyről származó és azonos hagyományokkal rendelkező embercsoportokat kétféle, történelmi jelentőségében annyira különböző, sőt ellentétes életforma megtestesítőivé tett az új haza, ahol letelepedtek. Pedig a XVII—XVIII. század fordulóján Amerika és a török alól felszabadult magyarországi vidékek között sok a hasonlóság. Erre még a múlt század végén, 1897-ben hívta fel a figyelmet a magyar történetírás egyik kimagasló képviselője, Marczali Henrik: „Van sok — írja — a múlt század elejének hazai viszonyaiban, mi egyenesen az amerikai telepítési és művelési viszonyokra emlékeztet.”

Az első utazók — katonatisztek, kereskedők, diplomaták —, akik végigvergődtek a török hatalom alól, és a visszafoglaló háborúk viszontagságaiból kikerült részein Magyarországnak — az idegen földrészt felfedezők, vagy az őserdőnek nekivágók élményeivel és érzéseivel írnak útkükről.

Kietlen pusztaságok, elvadult, fűvel, bozóttal felvert földek, hatalmas erdőségek váltják egymást. Mindenfelé az emberkezet nem látott őstermészet vette át az uralmat: a nagy mocsarak, az eliszaposodott folyók árterei madarak, vadak paradicsoma. Emberi élet csak a mezővárosokban van, a falvak legtöbbször üszök és rom, s ahol maradt valami élet, ott csupán néhány család, vagy miseri incolae nyomorog. Nem lehet járni vezető és fegyveres kíséret nélkül; nincs közigazgatás, nincs közbiztonság. A törököt I. Lipót Habsburg császár és magyar király irányítása alatt álló hadsereg verte ki, de a felszabadított terület gyakorlatilag senki földje lett: farkasesordák, rablóbandák, kóborló katonák szabad vadászterülete.

A XVII. század végén ez volt a helyzet a középső és déli részeken, a Duna—Tisza közén, a Dunántúl délkeleti felén s a Tiszántúl nagyrészen, az országnak közel a felén, a 279 805 km² területből 120 000 km² területen. Itt az összlakosságnak csupán az egyötöde élt.

Az a határ, mely eddig a török területeket a királyi Magyarországtól elválasztotta, most az elvadult és művelt, a néptelen és sűrűnlakott részek mezsgyéje lett. Sőt azt is jelezte: meddig terjed a földesúri hatalom, a nemesi megye tényleges uralma, meddig érdemes menni az adószedőknek és hol kezdődik a bizonytalanság végtelennek látszó lehetőségeivel és védelmével. A határon innen a feudalizmus hagyományos rendje uralkodott, abban a kelet-európai formájában, mely az örökös alávetettség béklyójába kötötte a jobbágyságot,

a határon túl néhány zsúfolt mezőváros megrendült anyagi erővel, de a szabadabb élet, a vállalkozószellem és a demokratikus önkormányzat hagyományaival gazdagon.

Mi lesz a határon túl? A mezővárosi, szabadparaszti fejlődés kap újabb erőre? Vagy visszatér a feudalizmus? S ha igen, milyen formában? Berendezkedik itt is az idegen abszolutizmus s a nemesi uralom, vagy új kormányzati formák talaja lesz a hatalmas most még lakatlan és műveletlen terület?

Bárki lépte át a határt, jobbágy, vagy katona, nemesúr vagy állami tisztviselő, valamennyien nagy reményekkel rendezkedtek be vagy települtek le az új területeken. Száz év kellett hozzá, hogy az országnak ez a fele benépesüljön és termővé szelidüljön. S a határ, mely a lakott és lakatlan vidéket jelölve lassan húzódott le dél felé, teljesen eltűnjék. De vajon a társadalmi berendezkedést illetően is eltűnt a határ? S ha igen, miért? Hiszen a szabadparaszti fejlődésnek s a nem nemesi társadalom önkormányzatának erős hagyományai, az új földek megszállásában pedig nagy lehetőségek voltak itt.

Nyitott kérdés, melyre történettudományunk eddig nem adott választ. Pedig a töröktől visszafoglalt területek betelepülésének története régtől fogva érdekli a hazai és a közép-kelet-európai történetírást. A török kiűzése nemcsak Magyarország, hanem az egész Duna-medence fejlődésében nagy cezúra. Sőt fordulópont; az országos elszegényedés, pusztulás, népességszökkenés tendenciáit felváltják a megállapodás, a népesség megerősödésének és számszerű növekedésének tendenciái. De az államhatalom a Habsburg-ház kezében van, s kormányzásában az örökös tartományok s az udvari arisztokrácia érdekei érvényesülnek részben a magyar uralkodó osztály egyes csoportjainak, részben pedig a városok és falvak népének rovására. A pusztta területekre pedig nemcsak magyarok kerülnek, hanem más nyelvű népek települnek, akik az ország északi és keleti vidékeiről húzódnak le a hegyek közül a síkságra, vagy a szomszédos országokból, esetleg távolabbi vidékekről, zömmel a német nyelvterületről vándorolnak be s gyökeret eresztve új lakóhelyükön kisebb nagyobb etnikailag homogén szigeteket alkotnak. Mindebből következik, hogy az ország rész benépesülésének története a tudományos irodalomban igen gazdagon dokumentált, de a figyelemreméltó részleteredmények között nincs összhang. Sőt, ha megállapításaikat egymás mellé rakjuk, akkor együttesen a feloldhatatlan ellentmondások zűrzavarának mutatják az impopulatiót. A napi politikára koncentráló, vagy a nacionalizmussal terhelt történeti kutatások kilátástalan szövevényeiből ebben az esetben is a modern gazdaság és társadalomtörténeti vizsgálatok eredményei mutatnak kivezető utat.

Ha pedig a modern gazdaságtörténet egyik nagy elméleti kérdéskörébe kapcsolva vizsgáljuk meg, akkor a töröktől visszafoglalt területek betelepülésének története messzemenő társadalomtörténeti következtetések tanulságul szolgálhat. E kérdéskör középpontjában az a probléma áll, hogy vajon ha egy embercsoport lakatlan, műveletlen területre telepedik le, ez a körülmény mennyiben befolyásolja a kialakuló társadalmi rendet. Erre az egyik leghatározottabb választ a Turner-tézis adta meg. F. J. Turner még 1893-ban Chicagóban az American Historical Association ülésén fejtette ki elméletét, mely különösen az utóbbi időben került a figyelem középpontjába. Turner munkájának 1920. évi kiadását két újabb kiadás (1947, 1962) követte, s a tézis értelmezése az utóbbi évek gazdaságtörténeti irodalmában meglehetősen a középpontba került.

Turner tézise szerint az Egyesült Államok gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése a szabad földek létében gyökeredzik. Ez a vad és szabad földterület,

ennek folyamatos elfoglalása, a műveletlen és megművelt, a szabad és elfoglalt földek közötti határ folyamatos nyugatra nyomulása, általában a határok széleskörű kiterjesztésének lehetősége határozta meg az Amerikában kialakult társadalmi rendet. Újabban ezt az elméletet a legkülönbözőbb földrajzi területekre is alkalmazzák, sőt olyan nézetek is kialakultak, melyek a frontier-nek a gazdasági társadalmi fejlődésben döntő, az ipari forradalomhoz hasonló szerepet tulajdonítanak. Az új gazdaságtörténeti eredmények azonban a frontier pontosabb definiálását követelik meg.

A magyarországi lakatlan területek betelepítésének története tehát igen alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk, vajon Közép- Kelet-Európában a lakatlan és műveletlen terület betelepítése során hogyan alakul a telepesek társadalmi helyzete, a bőségben levő szabad földek léte mennyiben és milyen mértékben határozza meg a telepesek társadalmi fejlődését. A felszabadított országrész benépesülésének ideje különösen alkalmas pillanat megvizsgálni a társadalmi viszonyok alakulásában az új terület elfoglalásából adódó lehetőségek hatóerejét.

Magyarország történetében ez a „pillanat”, míg az új népi tömegek művelés alá fogják az elvadult területeket, a XVII. és a XVIII. század 80-as évtizedeivel határolt 100 esztendő. A korszak felszíne a nivellálódás, kiegyenlítő-dés képét mutatja, de a mélyben a társadalmi fejlődés ellentétes tendenciái küzdenek. A feudális viszonyok látszólag mozdíthatatlan nyugalma alatt utóvédharcait vívja a bekerített jobbágyi társadalom, s első igen szerény eredményei kezdenek beérni a tőkés fejlődésnek.

Magyarország az Elbán inneni országokhoz hasonlóan a fejlődés sajátos, közép-keleteurópai, a nyugat-európaiktól eltérő útját járja. Az áruterelésben és árukereskedelemben a földesúri gazdaság fölébekerelkedett a jobbágygazdaságnak. A szabadparashti fejlődés lehetőségei jelentéktelenné szűkültek össze. De a földesúri gazdaság a jobbágyi robotra épült, s a tőkés termelés gyors kibontakozása elé itt is akadályok tornyosultak. Éppen ezért tovább élnek a paraszti áruterelés és szabadparashti fejlődés tendenciái és a kedvezőtlen viszonyok között is küzdenek az érvényesülésért. Ugyanakkor most jelentkezik, egyelőre kudarcok és félsikerek között bukdácsolva, a tőkés kezdeményezés, feltűnnek a többnyire még rövidéletű manufaktúrák. A töröktől visszafoglalt területek benépesülésének ez a száz esztendősi időszaka egybeesett a nemzetközi gazdasági, ipari, demográfiai fellendüléssel. Hullámai ennek csak sokszoros áttétellel és a közép-keleteurópai közeg torzításaival jutnak el ide. Hatásukkal alig számolhatunk. Mire a töröktől visszafoglalt terület benépesül, a XVIII. század végén lassan kezdetét veszi a tőkés gazdálkodásra való áttérés időszaka: a késői feudalizmus társadalmi viszonyai között fellendülési periódusnak lehetünk tanúi, hogy azután ezt nehezen és vontatottan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet viszonyai váltsák végre fel.

A török kiűzése után felszabadult területek vacuumának feltöltődése tehát olyan időszakban történt, mikor a feudális fejlődés végső határaihoz közeledett s kezdenek kialakulni a kapitalista fejlődés körvonalai. Kérdés, hogy van-e összefüggés a lakatlan területek benépesülése és a két tendencia győzelmi esélyeinek alakulása között.

A török kitakarodása után szabadonmaradt országrészen nem volt földesúr. A mezővárosokon kívül, melyeknek hatásköre kisebb vagy nagyobb körben terjedt ki a környék — főleg bérelt — pusztáira, nem volt hatalom, mely ténylegesen birtokolta volna itt a földet. Természetesen ez a körülmény ilyen tisztán

csak a török kiverésének „pillanatában” jelentkezett. Csakhogy most is meglehetősen hosszúranyúlt „pillanat”-tal kell számolnunk. Egyrészt a visszafoglaló háborúk mintegy 15 évre húzódtak el, másrészt a Habsburg és a magyar abszolutista és rendi törekvések harcai megghiúsították, hogy az uralkodó osztálynak bármelyik csoportja, mely ezekre a területekre igényt tartott, gyorsan és zavartalanul, főleg pedig véglegesen berendezkedjék ott.

A magyar fő- és köznemesség, valamint a Habsburg államhatalom egyaránt magát tekintette a visszafoglalt területek jogos birtokosának. A magyar nemességben, annak ellenére, hogy az elmúlt másfél évszázad alatt a török területeken birtokos családok közül sok kihalt, a tulajdonviszonyt bizonyító okleveles anyag jórésze pedig elpusztult, csorbíthatatlanul élt az a közösségi ösztályöntudatnak nevezhető meggyőződés, hogy e terület tulajdonjoga egyedül ösztályának tagjait illeti meg. Ez az öntudat főleg történelmi hagyományokból táplálkozott, természetes folyománya volt a korabeli jogrendnek, és a gyakorlatban megszokítás nélkül érvényesült is. Hiszen a török által megszállva tartott területeken levő nemesi birtokok nem egyszer voltak adásvétel és zálogügyletek tárgyai a királyi Magyarországon s a török—magyar condominium következtében az elmenekült földesúr szedethetett tényleges vagy eszmei adót, a nemesi megye pedig messze behatolva a török területekre, érvényesítette ott hatalmát. Annál váratlanabbul érte a magyar uralkodó ösztályt, hogy a török kiűzése után, mikor úgy vélte, maradéktalanul érvényesítheti jogait, a Habsburg államhatalommal találta magát szemben.

I. Lipót császár és magyar király a felszabadított országrészt „új szerzemény”-nek (neo-acquistica), fegyverrel meghódított területnek tekintette. Az államhatalom tehát a fegyver jogán magának vindikálta az új területek mindennemű berendezését. Nagy lehetőségek rejtlettek ebben az álláspontban, hiszen nem kevesebről volt szó, mint eldönteni: a régi hagyományos feudális földbirtoklási rendet és a vármegyei közigazgatást állítsák vissza, vagy célszerűbb és korszerűbb megoldást keressenek. A régi rend visszaállítása az államhatalom szempontjából nem volt célszerű, hiszen Bécsben közhelynek számított, hogy a Habsburg-ház magyarországi hatalmát csak úgy szilárdíthatja meg, ha megtöri a fő- és köznemesség erejét és kiveszi a helyi közigazgatást a nemesi megye kezéből. Korszerűbb birtoklási formát pedig az állam jövedelmi adóra berendezkedő, merkantilista gazdaságpolitikája követelt volna meg. Mindezzel többen tisztában voltak — amint ezt a legfontosabb államelméleti és gazdaságpolitikai munkák bizonyítják —, a lehetőségekkel azonban a Habsburg-állam nem tudott élni. Nem rendelkezett megfelelő erővel sem gazdaságilag, sem politikailag, s a társadalmi bázis is hiányzott hozzá. Mindennek Magyarországra nézve végzetes következményei lettek: az állam anarchikus kormányzásra és rablógazdálkodásra kényszerült. Ez az országot végromlásra juttatta, viszont az államon sem segített. Pénzügyi csődbe jutott, s úgy találta magát szemben a magyarországi nemességgel, hogy többek között saját pénzembereinek, katonaságának és hivatalnokainak is el volt adósodva. Mivel pedig Magyarországon az állam rablógazdálkodása és politikája a jobbságságot és az ország összes nem nemesi elemeit is — volt végvári katonákat, mezővárosi cíviseket s a városi polgárságot — érzékenyen sújtotta, a nemesség maga mögött ezekkel a tömegekkel tekintélyes erőt képviselt. Arra mégsem elegendőt, hogy a maga érdekeit maradéktalanul érvényesíteni tudja — akár a fegyveres harc árán is, hiszen csak részleges érdeazonosság kapcsolta e mozgalomban össze az ország nem nemesi tömegeivel s a magyar fő- és köznemességgel számos olyan

tagja volt; akik az udvari arisztokráciába épültek be vagy velük tartották a kapcsolatot. Az udvari arisztokráciának viszont — mint az állami hatalom legfőbb haszonélvezőinek és exponenseinek — a klérussal együtt az volt az érdeke, hogy az újonnan elfoglalt területek hasznához minél gyorsabban és teljesebben jusson hozzá.

A két szembenálló pólus viszonylagos gyengesége az új területek berendezkedésében az erők és szándékok interferenciáját hozta magával. A közigazgatási és birtokjogi rendezés hallatlanul hosszan elhúzódott és csaknem félszáz esztendőre volt szükség, míg a birtokviszonyok e területek nagyrészen stabilizálódtak.

Az államhatalom kísérlete, hogy a visszafoglalt területeken a magyar nemesi osztály rovására, a birodalom érdekeinek megfelelően rendezkedjék be, csak részben járt sikerrel. Az ún. Partiumot, mely a török idők alatt Erdélyhez került, nem kapcsolta vissza az országhoz, katonai közigazgatás alatt maradt a Temesköz vidéke és az ország déli sávja. Ennek a határőrvidéknek a lakói katonai szolgálat fejében birtokoltak földeket és függetlenek voltak a megye hatalmától. Különben az ország nagy részére visszatért a nemesi megye. A Habsburg-udvar nem változtatott ugyanis a földbirtoklás hagyományos rendjén, azon, hogy a föld tulajdonjoga egyedül az uralkodó osztályt illeti meg. Csupán annyit módosított rajta, hogy a birodalom támaszainak tekintett rétegeket részesítette előnyben. Így módon a visszafoglalt területekre jogot formáló magyar nemességgel kompromisszumra kényszerült. Úgy határozott, hogy régi tulajdonosaik csak úgy kaphatják vissza birtokaikat, ha igazolni tudják jogukat és megfizetik a fegyverváltás (jus armorum) címen kivetett összeget, ami kb. a birtok értékének 100%-át tette ki. Az udvar nagy pénzforrást látott ebben, mint hamarosan kiderült, indokolatlanul. A nemesség többségét alkotó kis- és köznemesek jórésze nem rendelkezett sem a birtokigazoláshoz szükséges okmányokkal, méginkább nem a váltásdíj összegével. Birtokuk visszaváltásával többségük meg sem próbálkozott, mivel az eljárást törvénytelennek tartotta. Az ország egyik tekintélyes megyéjében, Baranyában a török hódítás előtt 540 birtokos család volt, közülük 20 maradt fenn, de csupán 6 próbálkozott birtoka visszaváltásával, mégpedig eredménytelenül. A tiszántúli birtokosok közül az első évtizedben senki nem jelentkezik birtokjogának igazoltatásáért Bécsben. A császári udvar hamarosan további engedményekre kényszerül; megengedi, hogy a nemesi megye intézze a birtokmegváltásokat oly módon, hogy egy összegben fizesse meg a megye területén levő birtokok váltásdíját. A klérust mentesíti a redemptio juris armorum alól, az aulikus főnemességnek és az állami hivatalokban levőknek pedig különböző kedvezményekkel könnyíti meg, hogy régi birtokaikhoz hozzájussanak. 1709-ben megszűnik a neoaquis-tica bizottság. Így 1690 és 1715 között a bécsi udvar álláspontját többször megváltoztatta a visszafoglalt területek birtoklási jogaival kapcsolatban és fokozatosan rákényszerült, hogy engedményeket adjon a magyar nemességnek.

Ennek ellenére is elenyészően kicsi volt azoknak a földesuraknak a száma, akik visszakapták régi birtokaikat a töröktől visszafoglalt területeken. Zaránd megyében pl. egyetlen birtokos család. A gazdátlan földre a fiscus tette rá a kezét s az udvar ezeket áruba bocsátotta. E kiárúsítás a visszafoglalt területek fejlődése szempontjából megint csak nagy lehetőségeket rejtett magában, hiszen a vállalkozószellemnek, a tőkének nyithatott volna kapukat. Sőt mi több, ha a mezővárosok összevásárolják az eddig csak bérlet pusztaikat, fejlődésük tetemes lökést kap. De a mezővárosok anyagi erejét megtörték a visszafoglaló

háború roppant terhei, az udvarnak mindenek előtt régi adósságokat kellett törleszteni, s a magyar törvények értelmében földet csak nemes birtokolhat az országban. Elmaradt fizetések és visszafizetetlen kölcsönök fejében kerültek tehát ezek a birtokok új tulajdonosaikhoz. Ily módon jutottak hatalmas uradalmakhoz idegen — osztrák, német, cseh, olasz — katonatisztek, tábornokok, hadseregszállítók és államhivatalnokok.

A folyamatot a Rákóczi-szabadságharc 1703-ban megállította. Nemcsak azért, mert az egész ország nyolc évre ismét hadszíntér lett, s a visszafoglalt területek többnyire az állandó portyázó harcok földjévé váltak, hanem mert a fegyvertfogottak, korabeli kifejezéssel élve kurucok, célkitűzései között Bécs birtokpolitikájának megváltoztatása a nemesi sérelmek orvoslásának egyik fontos pontja volt. II. Rákóczi Ferencet, a szabadságharc vezetőjét a nemesi rendi sérelmek orvoslásánál jóval nagyralátóbb tervek hatották át. Ki akarta szakítani az országot a Habsburg-birodalomból, független nemzeti monarchia megvalósításán fáradozott, ami birtokpolitikáját is meghatározta: a császár hűségén maradt nemések, az ún. labancok és az idegenek birtokait elkoboztatta, a kuruc állam tulajdonává tette, s a kuruc fő- és köznemesség igényeit csak nagyon korlátozottan elégítette ki. A fegyvertfogó jobbágyoknak viszont a földesúri kötöttségekből való fölszabadulást ígért, néhány helységnek hajdúvárosi szabadságot adományozott, s a szabadságharc utolsó három esztendejében a parasztkatonáknak szabad földet vagy falut biztosított letelepedésre.

Rákóczi és a parasztság e törekvései szempontjából a szabadságharc 1711-ben teljes bukással végződött, a kuruc fő- és köznemesség nagyrésze viszont kompromisszumot kötött Béccsel és birtokait visszakapta. Rákóczinak és a szabadságharc néhány vezetőjének — akik e kompromisszumot nem fogadták el — roppant kiterjedésű uradalmai (Rákóczi 2 millió holdja) pedig az adományokul, vagy kiárusításul szolgáló állami birtokalapot bővítették ki.

A szabadságharc után az 1710—20-as években III. Károly lényegében elődjének birtokpolitikáját folytatta. A visszafoglalt területeken és az északi országrészen, ahol a kuruc nemesség birtokainak zöme feküdt, így jutott hatalmas birtoktestekhez a Salm, a Starhemberg, a Sinzendorf, a Trautson, az Althan, a Harrach, a Herberstein család, vagy pl. Savoyai Jenő hg., Harruckern kamarai tanácsos és főhadiszállító, Brenner kamarai elnök, s Schönborn mainzi érsek, aki Rákóczi szentmiklósi és munkácsi uradalmát kapta meg 1728-ban.

Az idegen birtokosok térfoglalása bármennyire sértette a magyar nemesség érdekeit, és bármennyire fájdalmasan érintette a kuruc hagyományokhoz ragaszkodókat, az új területek fejlődése szempontjából hordozott magában lehetőségeket. Ha az új birtokosokkal együtt az Elbán túli agrárfejlődésre jellemző bérleti rendszer mozzanatai érvényesülnek itt, ha a hadiszállításokban szerzett tapasztalatokat, esetleg tőkét az új területeken fektetik be, és friss vállalkozó szellemük fölébe kerekedik a hazai feudalizmus beidegződéseinek, a polgári fejlődés úttörői lehetnek volna. Ám az új birtokosok egytől-egyig feudális földesurak voltak, jövedelmük alapját a jobbágyi robotmunka alkotta. A bérleti rendszer felé tendáló kezdeményezéseket még a vállalkozói szelleméről közismert Harruckern birtokán is hiába keresünk. Jelentéktelenül elenyésző a néhány tőkés próbálkozás is, kivéve Mercy Claudius Florimund temesközi kísérleteit, melyek viszont a rendkívül erőyes és tehetséges Mercy halálával be is fejeződtek. Az elvadult országrész nem vonzotta a tőkét, nem csábította letelepedésre az új birtokosokat. Legtöbbjüknek csak arra volt gondja, hogy minél gyorsabban húzzon hasznót belőle, vagy nagyobb nyereséggel túladjon rajta. Sok közülök

nem is látta uradalmát. 1686—1738 között nincs olyan terület, ahol a nagyobb birtokok ne cserélnének esetleg többször is gazdát. A rossz és hosszadalmas bécsi adminisztráció, a változó politikai viszonyok s nem utolsósorban a török visszajövetelének veszélye, nem könnyítették meg az új birtokosok meggyökeresedését. Sokszor adtak vagy adományoztak el olyan birtokot, melyért évek múltán a jogos tulajdonos jelentkezett (pl. a Schlick tábornoknak eladott csongrádi uradalmát a gr. Keglevich-család igényelte vissza, mint jogos tulajdonát). 1738-ban még királyi rendelet biztosítja, hogy a fiscus latens jogát följelentő az érték egyharmadát, nagyobb uradalmak esetében egytizedét kapja meg.

Akik viszont az új birtokosok közül megmaradtak, meghonosodtak az országban, azokat a magyar feudalizmus formálta a saját arculatára, noha eredetileg sem voltak tőkések, hanem kelet-európai típusú vállalkozó földesurak. A XVIII. század második felére ez a feudalizmus új erőre kapott. Az államhatalommal kompromisszumra lépő fő- és köznemesség anyagilag lassan megerősödött s különösen Mária Terézia uralkodása idején, a hétéves háború után politikai súlya is megnövekedett. Kialakult az uralkodó osztálynak egy vékony új rétege, mely erőteljes vállalkozószellemmel van áthatva (Károlyi-, Grassalkovich-, Forgách-, Eszterházy-családok). Ők azok, akik sikerrel vásárolják össze az idegen tisztek és hadseregszállítók birtokait.

A XVIII. század utolsó harmadára tehát, mikorra a töröktől visszafoglalt területek birtokviszonyai stabilizálódnak, a föld tulajdonjoga részben a fiscus, részben a klérus, részben pedig főleg új birtokos családok kezében összpontosul. Az új területek, melyek úgy kerültek ki a török elnyomás alól, hogy nem ismertek földbirtokost, egy évszázad leforgása alatt a mamutbirtokok hazájává váltak; a köznemesség a királyi Magyarországgal közvetlenül érintkező területekre (Pest-Pilis-Solt megye, Zala vm., Komárom, Győr, Esztergom, Borsod stb. vármegye) még behatol, de ahogyan délfelé haladunk, fokozatosan csökken a száma és a jelentősége. Ennek arányában válik a megye a birtokviszonyok függvényévé, a megyei tisztikar a birtokos változásával együtt cserélődik ki és a közigazgatási viszonyok csupán akkor stabilizálódnak véglegesen, mikor a birtokviszonyok is megállapodnak. A kismemesség, bocskorosnemesség a töröktől visszafoglalt területeken számottevően nem tudja ismét megvetni a lábát.

Nagyon vontatottan és megszakításokkal tér tehát vissza a földesúri és megyei hatalom a hajdan török megszállta területekre. Lassan tűnik el a határ, mely a XVII. század végén az országot a nemesség konkrét uralma alatt álló és szabad területekre osztotta.

Mindez — a birtoktulajdonjogi viszonyok hosszadalmas kialakulása s a nagybirtokos földesúri réteg felülkerekedése e folyamatban — meghatározóan befolyásolta a terület benépesülési mozgalmait is. Rendkívül elhúzódo, egyenetlen, szaggatott mozgalmak során megy végbe a lakatlan országrészek benépesülése, s a telepítést a központi hatalom, bár tett rá kísérletet, kézbevenni nem tudta. A nagybirtok pedig az idők folyamán nemcsak a kezdeményező, hanem az irányító szerepet is magához ragadta.

Az impopuláció közel száz esztendeje három szakaszra különül el; körülbelül 1715 zárja az első, az 1740-es évek határolják a második szakaszt, míg a harmadik az 1780-as évekkel fejeződik be.

Az első időszakot nagy dinamizmus és egyenetlenség jellemzi. A török kiűzése után Magyarország egész jobbágysága mozgásban van. Akik csak a háború viszontagságai elől húzódtak biztonságos területre, most visszatérnek elhagyott falvaikba. Akiknek fegyveres szolgálatára nincs többé szükség, nagy

csoportokban keresnek új megélhetést. A volt török hódoltság peremvidékein, az északi megyékben s Erdély nyugati szélein egész falvak kerekednek fel. Elvándorlásra azonban eleinte nem az új területek megszállásában rejlő lehetőségek csábítják, hanem életkörülményei kényszerítik. Legtöbbjük az állam elviselhetetlen adóterhei elől menekül s nem mindig a síkság felé, hanem sok esetben az ország határain kívülre igyekszik, így Moldvába, a Havasalföldre, Lengyelországba, sőt van példa rá, hogy Sziléziába, Morvaországba szökik.

Az új területek vonzóereje ugyan már a XVII. század végén az ország határain túl is érezteti hatását (már 1690-től jönnek német telepesek), de e nagy társadalmi mozgás irányát csak a Rákóczi-szabadságharc után tudja kizárólagos erővel meghatározni. Ekkor azonban mindazok, akik az új területeken akarják megvetni a lábukat, elsősorban a földesúri terhek elől menekülnek vagy az úrbéri szolgálat és jobbágyi helyzet kedvezőbb, az eddigieknél több szabadságot biztosító lehetőségeit keresik. Mivel a szabad föld még sok, erre bőven van lehetőségük, hiszen az impopuláció ez időszakában a földbirtoklási viszonyok teljesen labilisak, a földesurak egymást váltják, és időbe kerül, míg megbízottjaik számbaveszik a birtokot. Az első telepesek bőven foglalhatnak földet, s az úrbéri szolgálatban messzemenő kedvezményeket kapnak: többnyire a szabad költözés jogával élhetnek, s 3—4 évre minden teher alól mentesülnek. Az első hullám emberanyaga rendkívül heterogén; különböző tájegységek indítanak útra magyar, román, szlovák, ruszin jobbágycsaládokat vagy jobbágyfiakat. Az egzisztenciát kereső végvári katonák száma a volt kurucokkal növekedik meg. Már a XVII. század végén, méginkább 1711 után a déli határok mellől a szerb lakosság északra húzódik, s feltűnnek nyugatról az első német telepesek is. Valamennyiüket rendkívül nagy mozgékonyság jellemzi, kevesen állapodnak meg az első helyen, a mostoha viszonyok miatt s a kedvezőbb lehetőségek reményével könnyen továbbmennek. Általános jelenség, hogy az adómentességi idő lejártá után újra felkerekednek, a harmadik vagy negyedik megyében telepednek ismét le, vagy mezővárosokba mennek.

A betelepülésnek ez a módja a jobbágyoknak kedvezett, de egyaránt sértette az államhatalom és a nemesség érdekeit. Az állandó mozgó, hullámzó népességet nehéz adófizetésre kötelezni, a földesúr pedig könnyen elveszti jobbágyságait, s nem tud állandó és biztos munkaerőhöz jutni. Az örökös jobbágyság rendszere lazulóban volt. Sok örökös jobbágy került át a szabadköltözésű jobbágyi státuszba oly módon, hogy megszökött régi földesurától és az Alföld vagy a Dunántúl gyéren lakott vidékeire vándorolt. Különösen a volt királyi Magyarország középirtokos nemeseit érintette érzékenyen a gáttalan jobbágyvándorlás, de a volt török területek új birtokosainak is gondokat okozott, mert jobbágyi munka nélkül a földbirtok értéktelen. A nemesi osztály alapvető érdeke mégis csak az volt, hogy minél több és biztosabb munkaerőhöz jusson. Ugyanígy az államhatalom gazdaságpolitikája a lakatlan területek minél gyorsabb betelepülését követelte meg. Fel kellett oldani az ellentétet az uralkodó osztály érdekei között, s ez oly módon következett be, hogy az állam és a nemesség erőlyesen kézbeveszi a lakatlan területek betelepítésének ügyét.

Az impopulációnak ebben a második szakaszában észrevehetően csökken a belső vándorlás dinamizmusa és uralkodóvá válnak a tervszerű telepítési akciók. Megesapannak a jobbágyok lehetőségei, s a telepítés fokozatosan egyre inkább az uralkodó osztály érdekeit szolgálja.

Mindaz, ami 1715—20 között a lakatlan területek megszállásával kapcsolatban történt, a szabadságharc után a nemesség és az államhatalom között

létrejöött kompromisszum folyamánya volt. 1715-ben törvénnyel tiltják meg a jobbágyság szabad vándorlását. Csak útlevelemmel rendelkező jobbágyság kereshet új lakóhelyet a töröktől visszafoglalt területeken. Az útlevelet a megye állította ki a földesúr engedélye alapján, tehát örökös jobbágyságok eleve nem juthattak hozzá. Szokássá vált, hogy az új helyen letelepülő jobbágyság csak úgy kapta meg a letelepedésnél szokásos kedvezményeket, ha lemondott a szabad költözés jogáról és a földesúr örökös jobbágysága lett. Egyszerű a törvény, vagy a földesúri erély azonban nem hozhatott döntő fordulatot; a jobbágysági munkát vállalkozók számát kellett ugrásszerűen növelni.

Az ország demográfiai viszonyai ilyen növelésre nem adtak lehetőséget. A török megszállás, majd a háborúk, s az ezzel járó szegénység és nyomor a népesség nagyarányú pusztulásához vezetett. A török kiűzését követő évtizedben a regenerálódás lassan, akadékoskodva indult meg; a Habsburg-udvar gazdaságpolitikája következtében a készpénzben követelt magas adók és fontos élelmiszerek kereskedelmi monopóliuma miatt a lakosság élelmiszerteljesítése zuhanásszerűen visszaesett, egyes vidékeken komoly éhínséggel vagy éhezési periódusokkal kellett számolni. Az évtizedes sómonopólium nyomán fellépő országos sóhiány nagyban hozzájárult pl. ahhoz, hogy a XVII. századvég és a XVIII. század első évtizedének különben nemzetközi méretű pestisjárványai minden addiginál nagyobb arányban szedték áldozataikat a biológiailag leromlott lakosság körében. A nagy mortalitás mellett a Rákóczi-szabadságharc is tetemes véráldozatot követelt. Az ország összlakossága az 1715—20-as összeírás nehezen értékelhető adatai alapján: 3,5—4,5 millióra tehető. Mennyire kevés ez, azt a népsűrűségi adatok mutatják: csak néhány nyugati és északi megyében (Sopron, Vas, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Hont, Bars, Sáros) haladja meg négyzetkilométerenként a 25 főt, különben a volt királyi Magyarország területén átlagban 20 fő körül mozog. A töröktől visszafoglalt területeken — az első nagy bevándorlási hullám végén — még mindig négyzetkilométerenként átlagban 10 ember található, de vannak megyék, ahol 7, 8. A kisajátított jobbágysági munkán alapuló földművelés az országban ekkor átlagosnak tekinthető 3—4-szeres termés hozam mellett négyzetkilométerenként minimálisan 18—22 főt követel meg, a jobbágyságoton alapuló földesúri majorsági gazdálkodás 25—28 főt.

Míg a török bent volt az országban a gyér népsűrűség nehézségeit áthidalták a politikai megosztottsággal járó nagy különbségek. A királyi Magyarország viszonylag sűrűn lakott, a mezővárosok állattartása pedig visszaszorította a földművelést. De amint az ország egysége helyreállt, s az új területeken a földbirtoklás hagyományos viszonyai tértek vissza, a gyér népsűrűség országos munkaerőhiány formájában jelentkezett. Belső erőből csak hosszú regenerálódási folyamat során lehetett volna leküzdeni. A munkaerőhiány elhúzódása viszont a birtokos osztály rovására a jobbágyság és a különböző szabad státusúak esélyeit növelte meg. Nemesak a visszafoglalt területek földesurainak, de az egész nemesi osztálynak és az államhatalomnak is az volt az érdeke, hogy a lakatlan területek minél gyorsabban népesüljenek be. Mivel erre az országhatárok között lehetőség nem volt, ki kellett tágitani a telepéseket küldő terület körét. Mindenekelőtt az uralkodó osztály érdekét szolgálta tehát, hogy 1715-től egyre nagyobb arányban idegen telepések szállják meg a lakatlan vagy gyér lakosságú vidékeket.

Számottevő népességfőnökléssel ebben az időben a német nyelvterület déli részei rendelkeztek. Itt — némi fáziseltolódással Európa más országhoz képest — a népesség száma a 30 éves háború után ugrott meg. Valószínűleg

olyan arányban, hogy a gyors ipari fejlődésbe lendülő nyugati és északi vidékek szomszédságában ennek a területnek némileg elmaradott viszonyai között nem tudtak megélni. Természetszerűleg adódott tehát, hogy bár elenyésző számban olasz, francia telepesek is jöttek az országba, a népességhiány a német nyelvterületről töltődtek fel. Mindenekelőtt ebből adódott, hogy a szervezett telepítések során a töröktől visszafoglalt területekre zömmel németek jöttek, az állam csupán élhetett a betelepülők nyelvi hovatartozandóságából következő lehetőségekkel.

Az állam törekvéseit a korai merkantilista elvekhez kapcsolódó nacionalista elgondolások szőtték át, s ez a telepítési politikában is hagyott nyomokat. Mindjárt a török kiűzése után, mikor a Habsburg-állam új berendezkedésének tervei készültek Bécsben, a tervek egyik legismertebbje, Kollonich: *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn* c. munkája leszögezi: a lakatlan területeket idegenekkel, főleg németekkel kell betelepíteni, hogy a rebellióra hajló magyar vér a némettel szelidíttessék. I. Lipót pedig a betelepülő németeknek megkülönböztető elbánást biztosít: nagyobb adókedvezményben részesíti őket, mint a többi, magyar, vagy másnyelvű országlakosokat, esetleg a máshonnét jött idegeneket. Egyedül az elméleti elgondolás azonban önmagában nem elegendő a 20–30 ezres tömegek megmozgatására. Különben is az állam, ha magáévá tette is a telepítés ügyét, nem tudta kezébe ragadni az irányítást. III. Károly 1715-től több felhívást ad ki, melyekben szabad embereket hív az országba. Az 1722–23. országgyűlés törvénybe foglalja, hogy a betelepülők 6 évi adómentességet élveznek. Az állami birtokok benépesítését a császár előzetes tárgyalása előzi meg és császári telepítési biztosok — *Populations-Kommissär* — toborzása útján folyik. A kezdeményezést azonban az egyes nagybirtokosok ragadják magukhoz. Elárasztják a dél-német vidékeket úgynevezett telepítő levelekkel s megbízottaik toboroznak telepeseket falvaikba és uradalmaikba.

A csoportok négy nagy földrajzi egységnek tekinthető vidékekről jönnek. Első hullámuk Alsó-Ausztria, Morvaország, Csehország körzetéből indul, majd a következő Bajorországból, továbbá Württemberg—Baden tartományokból, valamint a Schwarzwald s végül az utolsó nagy csoportokat a Mosel-vidék, Élszász, Lotharingia, Luxemburg, Hannover bocsátja útjára. A közvetlen indítékok között nyilvánvalóan helyenként más és más intenzitással a háborúk utáni szükség, a vallási sérelmek, a növekvő adóterhek alóli menekülés vágya szerepel, s egyes körzetekben a parasztbirtok örökösödési rendje, melynek értelmében csak az elsőszülött fiú örököl. Nem tudjuk bizonyosan viszont, hogy a kézműveseket mi készítette lakóhelyük változtatására.

Kezdetben az első telepes csoportok nehezen állapodnak meg. A zord viszonyok, a mostoha éghajlat, az újrakezdés nehézségei sok áldozatot követeltek, az is előfordult, hogy visszamentek eredeti lakóhelyükre. Később azonban az állam s főleg a földesurak támogatása segítette át a jövevényeket az első év nehézségein. Néhány éves adókedvezményen kívül kaptak vetőmagot, állatokat s valamennyi pénzt. Mivel a külföldi jövevények betelepítése tetemes befektetéssel járt, nagyobbarányú telepítést csak a nagybirtokosok hajthattak végre (Károlyi-, Grassalkovich-, Eszterházy-, Zichy-család, az egyházi nagybirtok). Így a lakatlan területek benépesülésének ebben a döntő időszakában a telepítések a nagybirtok keretei között mentek végbe s a nagybirtok igényeinek megfelelően formálódott ki az egyes tájegységek települési arculatja. Az időszak végére a betelepülők helyzetében jelentős változások következtek be. Mihelyt a telepesek megállapodtak s letelt a mentességi idő, a földesúri terhek lassan

emelkedtek. Az évek során a földesurak az ún. impopulationalisban, a megszállató levelekben kikötöttekhez képest is a jobbágyok rovására emelték a követelményeket. A földesúri majorságépítés következtében szűkült a telek és nőtt a robotszolgáltatás, a munkajáradék a pénzjáradék rovására megnövekedett. Mégis ezek az úgynevezett szerződéses jobbágyok, bár helyzetük a század második felében erősen romlott, különösen a nagybirtokon még jóval kedvezőbb körülmények között voltak, mint a régi lakosok vagy az örökös jobbágyok. Még mindig gyakori, hogy a túlzott terhek elől úgy menekülnek, hogy más földesúrhoz szegődnek. A belső vándorlás dinamizmusát azonban a tervszerű telepítési akciók nagymértékben lefékeztek, amint a birtokviszonyok konszolidálódtak s a megye hatalma megerősödött, a lakatlan területek pedig feltöltődtek, szűkült a jobbágyság lehetősége, hogy helyzetén lakóhelyváltoztatással javítson.

A harmadik időszakban a spontán mozgalomnak már nincs szerepe. A majorsági gazdálkodás széleskörű elterjedése mindenütt — így az újra betelepített Dunántúlon és a Tiszántúlon egyes részein is — hatalmas terheket jelentett. Az állam most már a földesurakkal szemben védelmébe veszi a jobbágyot, hiszen adófizetési képességét kell megőriznie. Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) az ország egész területén egységesen állapította meg a jobbágyterheket. A betelepülők esetében ez azt jelentette, hogy elvesztették megmaradt kedvezményeiket is. Már nem rejlettek számottevő lehetőségek a még lakatlan vagy gyér lakosságú vidékek megszállásában a jobbágyi helyzet javítására. Gyakorlatilag már csak a legdélibb részek vesznek fel új telepeseket. Most kerül sor a Bánság betelepítésére, mintegy 100 ezer német család odaköltöztetésével.

1787-ben — az utolsó olyan esztendőben, mikor még szervezett telepítésről tudunk — népszámlálást tartanak Magyarországon. Az ország lakossága ekkor közel 8 és fél millió volt. Átalakult az ország demográfiai képe, etnikai arculatja, megváltozott az élet dinamikája, stabilitás váltotta fel a száz év előtti mozgalmasságot, határozott kontúrok uralkodnak ott, ahol minden kialakulatlan volt. Nem változott azonban az uralkodó társadalmi rend: a földesúr — jobbágy viszonya alapvetően a régi maradt.

Vázlatos áttekintésünk alapján is nyilvánvaló, hogy az újonnan betelepített területeken a feudalizmusnak ugyanaz az ország többi részén uralkodott. Az országot civilizált és elvadult, lakott és lakatlan vidékekre osztó határral együtt eltűnt az a mezsgye is, mely a földesúri hatalom, a jobbágyi robotmunkára épülő földesúri gazdaságok kiterjedését jelezte; társadalmi helyzetüket illetően nincs lényeges különbség a volt királyi Magyarország területén élő jobbágyok helyzete s azoké között, akik az elmúlt században elvadult területeket törtek fel, fogtak ismét eke alá.

Lényeges változást tehát a társadalmi struktúrában nem látunk az ország középső és déli részein, annak ellenére, hogy itt addig lakatlan, elvadult területek népesedtek be.

A telepések mind a jobb, szabadabb élet reményeivel foglalták el az új földeket és pusztá létük is az úrbéri kötöttségektől mentes szabadabb fejlődés tendenciáját képviselte. Nem olyanok, akiknek a fennálló társadalomban világosan körülhatárolt helyük van, hanem éppen a társadalomból kiszakadt elemek. Közülük szép számmal éltek a társadalom adott keretein kívül, sem a jobbágysághoz, sem az uralkodó osztályhoz nem tartoztak. Ilyenek voltak a mezővárosi cívisek s a lakatlan területeket előzőnlő volt katonák; elbocsátott végvári

vitézek, azok a kuruc katonák, akik nem akartak visszamenni régi földesuraikhoz és a hajdúkiváltsággal rendelkező helységek lakói. A telepesek derékhada pedig éppen az ország határain kívül eső távoli vidékekről jött.

Miért tudta mégis valamennyiüket bekeríteni, maga alá gyűrni az uralkodó osztály, annak ellenére, hogy erejét belső ellentétek meglehetősen aláásták és az új területekre viszonylag lassan terjesztette ki hatalmát?

Ügylátszik a betelepedés első időszakában az antifeudális tendenciákat képviselők anyagi megerősödésére semmi lehetőség nem volt. A török birodalom romjai alól a mezővárosok meglehetősen leromlott állapotban kerültek ki, a visszafoglaló háborúk anyagi erejüket szinte összeroppantották. A gyors regenerálódást pedig két körülmény nehezítette: a marhakereskedelem nyugati felvevőpiaca összeszűkült, befulladásban volt, s a megesappant lehetőségeket sem használhatták ki szabadon. A Habsburg-udvar Lengyelország és Velence felé is megtiltotta a marhakivitelt, s éppen a legkritikusabb időpontban, 1676—1705 között a marha-, a só-, a bor-, a gabonakereskedelmet is állami monopóliumnak nyilvánította. A Rákóczi-szabadságharc alatt egyideig ugyancsak állami monopólium a marha- és részben a sókereskedelem. Bár felvirágzik a csempészet, s éppen a végvári katonák, a különböző vagabundus elemek, szökött jobbagyok — tehát a későbbi telepesek — járják nemegyszer a mezővárosok árujával a csempésztutakat, a lehetőségek egyre rövidebb életűek, befulladásnak a szűk piacviszonyok miatt, vagy az állami bürokrácia éberségének jóvoltából.

A paraszti árutermelő és áruértékesítésből élő réteg, amint elviharzottak feje fölül a török és a császári hadseregek, majd a kuruc és labanc csapatok, minden értékéből kifogyva, hallatlanul leszegényedve kezdi meg életét a puszta országrészen. Az új telepeseket pedig a nyomor és a nincstelenség hajtja ide. Addig kellene erőre kapnia, míg a terület gyakorlatilag senki földje. Csakhogy a viszonylag bővében levő föld önmagában az anyagi megerősödéshez nem elegendő. Ezt mindenképp a betelepülők földhasználati módszerei mutatják.

Egyéni tehetségük, a család létszáma s a rendelkezésre álló igaerő határozták meg azt, hogy mennyi földet fogtak művelés alá. Mivel az igasállatok száma a XVII. század végén országos viszonylatban nagyon visszaesett, az első telepesek pedig különösen kevés igával rendelkeztek, az eke alá fogott föld nagysága meglehetősen korlátozott volt. Ahol erdőt kellett irtani, ott kezdetben minden család, háza vagy kunyhója körül erejéhez mérten kerített ki földet magának — mint ez az újabb kutatások eredményei alapján az ország legnagyobb megyéjében. Bihar megyében megfigyelhető. Viszonylag tágasabb termékeny területeken a közösség szabta meg a földhasználat rendjét. Egészen ősi földhasználati mód éledt ezzel újjá: a földközösség. Évenként vagy kétévenként osztják ki a közösség tagjainak egyenlő arányban a rendelkezésre álló földterületet. Bihar megyében a XVIII. század elején a földközösség legváltozatosabb formái figyelhetők meg. A földközösség újjáéledése bizonyos mértékig növelte a földfoglalkozók közösségi erejét. A közösségi önkormányzat, a demokratikus belső erők életrekelése szempontjából biztató lehetőségeket hordott magában. A földművelés intenzitására azonban fékezően hatott, amennyiben a föld megművelésének igen kezdetleges módjával az úgynevezett parlagolási rendszerrel járt együtt. Az állandó birtoklás formái — Bihar megye betelepülését véve alapul — csak később, a síkvidékeken is az 1715—20-as évek táján alakulnak ki. Ebben az időben az újonnan betelepült vidékeken a parlagolási földművelés rendszere az uralkodó, míg a volt királyi Magyarország területén többségben háromnyomásban, az Erdéllyel határos megyékben pedig kétnyomásban művelik a földet. A föld-

használat és a földművelés módját több tényező — a táji éghajlati adottságok s a társadalmi viszonyok nagyban befolyásolják. Az újonnan betelepült területek esete azonban a földbőségnek s a földfoglalók anyagi tehetségének meghatározó szerepére is felhívja a figyelmet. Meggyőzően bizonyítja, hogy a földbőség és a gyér népesség együttesen nem az intenzívebb, hanem a primitívebb földművelési rendszer meghonosodásához vezet. Különösen a munkamegosztás kezdetlegesebb fokán, szűkös piacviszonyok mellett.

Az első földfoglalókat más ösztönzőerő aligha sarkallta munkára, mint életük pusztá fenntartása. A gazdaságok önellátóak voltak, fölöslegüket az első két évtizedben a visszafoglaló háborúk hadserege élte föl, s az állami adó vitte el. Ahová pedig nem ért el a hadsereg vagy a megyei portiószedő, vagy a földesúr, ott a fölösleggel nem tudtak mit kezdeni. A török alatt nem virágzott fel az ipar, stagnált a városi fejlődés, iparosodás pedig a török kiűzése után sem következett be. Szép számmal telepednek a Dunántúlra olyan nyugatról jött posztómetszők, posztónyírók, akik paraszti munkára kényszerülnek. Hiába szorgalmazza Károlyi Sándor, az egyik legnagyobb főúri telepítő a bevándorolt telepesek kézművesi mesterségében rejlő lehetőségek kihasználását. „A sváb takácsokat rendben venni hányan vannak ... az olaszok cserfát ültessenek selymet csináljanak” — írja instrukciójában. De tőke és piac nélkül a takácsból paraszt lesz. Az új területeken a tőkés ipari kezdeményezések mind tönkremennek. Kezdetben nincs, később se alakul ki a mezőgazdasági termékeknek számottevő belső piaca. Az új vállalkozószellemű telepes így a hegyvidékre, Északkelet-Magyarország városaira vagy külföldi piacra lenne utalva. Távoli piacokat azonban az év legnagyobb részében lehetetlen elérni a visszafoglalt területekről. Az utak csak a nyári szárazság idején járhatók. Csatornázni kellene, utakat építeni s hajózhatóvá tenni az eliszaposodott folyókat, különben a mocsaras, vadvizekkel borított országrész nem kapcsolódhat be az ország árukereskedelmi vérkeringésébe. Az államnak erre a betelepülés első és éppen a földművelő lakosság szempontjából döntő időszakában sem tehetsége, de még gondja sem volt. Valószínűleg a piacviszonyokkal magyarázható az a jelenség is, hogy az ipari, munkaigényes, intenzívebb művelést igénylő növények termesztése csak nagyon lassan, főleg — mint az ipari növények esetében — állami szorgalmazásra, és csak a betelepülési korszak második felében terjed el. Bihar megyében a dohány- és szőlőtermesztés a betelepülés első időszaka után zuhanásszerűen visszaesik, majd lassan kap ismét erőre. Egyenletesnek csak a gabonatermesztés kiterjedése mondható.

A megművelt föld, a szántó és a rét területe egyre nő, annak arányában, ahogyan az országrész betelepül. De a paraszti gazdaság termelékenységére nincs arányban a növekedéssel. Sőt éppen ekkor, mikor a parasztság hatalmas területeket fog ismét művelés alá, hanyatlást mutat. A XVII. században a paraszti termelés maghozama jobb a majorságinál. Míg ez a 3-szoros maghozamhoz áll közelebb, addig a parasztgazdaságokban a bevetett magnak átlagosan a 4-szerese terem meg. A XVIII. század elején azonban megfordul az arány.

A betelepülés első időszakában semmi jel nem mutat arra, hogy a földet a természettől visszahódító első telepesek bármilyen vonatkozásban is gyűjthetnek volna olyan energiákat, melyek eredményesen segíthetik az antifeudális demokratikus tendenciák további kibontakozását. A betelepülés későbbi szakaszaiban, mikor a birtokos osztály biztosan kézbe ragadja a telepítés irányítását, mikor a munkaerőhiány fokozatosan megszűnik, a szabadföldfoglalásból, vagy a könnyebb úrbéri terhekből származó esélyek tovább romlanak. A települési

rend, fölhasználati mód most már a nagybirtok igényeinek alárendelve alakul. A sűrűnfekvő kis falvak helyett egymástól nagy távolságra levő óriásfalvak keletkeznek. Az utcák, a kertek, a templom, a piactér helyét a telepítő méreti ki, sőt a jobbágyházak is előre elkészített tervek és sémák alapján épülnek fel. Egy-egy jobbágytelekhez hatalmas szántók tartoznak, de a településtől több kilométer távolságra esnek. Most alakul ki az Alföldön a tanyarendszer. Minde mellett a parasztbirtok agrárstruktúráját meghatározó tényezők hatása alól a földesúri gazdaság sem mentesülhetett. Így a munkamegosztás vontatott fejlődése, a tőkebefektetés hiánya, a korlátozott piacviszonyok oda vezettek, hogy a földesúri gazdaság sokáig nem tudott kitörni a robotoltató, jobbágyainak piacára szoruló szűkös keretekből. Noha szaporodnak a majorok, a termelékenység nem növekszik, csak a 80-as évek körül tapasztalható ugrásszerű növekedés. A nagybirtokban, noha adva lennének a nagyüzemi mezőgazdaság keretei, a betelepülőkben pedig a szabad munkaerő felhasználásának lehetősége, a földesúri gazdaság a lakatlan területek elfoglalásával nem jutott olyan lehetőségekhez, melyek előrelendítették volna az agrárfejlődés kapitalista útjai felé.

Mindez visszahatott a betelepülők életviszonyaira. Sorvadásnak indul a demokratikus önkormányzat. Elhal a parasztvármegyék szervezete. A mezővárosok és hajdú kiváltsággal rendelkező helységek hosszú pörökben védik földesuraikkal szemben szabadságuk maradványait. Elmennek az uralkodóig, de ügyük végül elbukik. Földesúri és megyei hatalom alá kerülnek, a belső közigazgatást a nemesség ragadja kezébe. A protestáns egyház oppositíóba kerül, demokratikus hagyományai viaszszorulnak, a külföldi telepesek többnyire katolikus vallásúak.

Mire befejeződik a telepítés a töröktől visszafoglalt területeken, stabilizálódott a feudális társadalmi rend, megszűntek a kiáltó ellentétek. Mégsem állt helyre az ország egysége. Agrárstruktúrájában ez az országrész szembetűnően elüt az ország egyéb területeitől. A határ, mely a XVII. század végén a lakatlan és sűrűn lakott vidékeket választotta el egymástól, most a merőben agrárjellegű és keserves lassúsággal iparosodásnak induló országrészek találkozását jelöli. A XVIII. századi textilmanufaktúrák mind csak a volt királyi Magyarország területén tudnak fennmaradni. Sőt később is általában a török hódítás egykori határa mentén rajzolódtak ki az iparosodó és kizárólag agrárjellegű országrészeket elválasztó körvonalak. Míg itt meggyökeresedik a gyáripar, megindul a városiasodás, ott a nagybirtok uralkodik s az agrárproletariátus milliós tömegei élnek. Tehát a XVII. századvég nagy lehetőségei visszajára fordultak; a határon túl a feudalizmus különösen szívós formában erősödött meg.

Mi határozza meg, hogy a föld, melyet első telepesei izomszakasztó munkában hódítanak meg a természettől, milyen társadalmi rend hordozója lesz? A töröktől visszafoglalt területek benépesülése esetében úgy látjuk, hogy az a nagyobb egység, amelynek gazdasági társadalmi vérkeringésébe bekapcsolódott. Társadalmi rendszere, gazdasági élete, politikája, demográfiai viszonyai, piacviszonyai, sőt világképe és termelési tapasztalatainak összessége mind fontos szerepet játszik abban, hogy az új területeken milyen agrárstruktúra alakul ki, mennyiben kaphatnak erőre az eddig elnyomott, vagy lappangó, a környező területek társadalmi viszonyaival szembeszegülő tendenciák. Mindez pedig együttesen teremti meg az uralkodóvá váló társadalmi viszonyok feltételeit. A lakatlan magyar országrész viszonyait kialakító nagyobb egység nem Magyarország, sőt nem is Habsburg-birodalom, hanem az egész Közép-Kelet-Európa volt.

А. Р. ВАРКОНИ

АГРАРНАЯ СТРУКТУРА И ПРОБЛЕМЫ ВЛАДЕНИЯ ЗЕМЛЕЙ В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД ПОСЛЕ ИЗГНАНИЯ ОККУПАНТОВ

Резюме

Автор работы ищет ответа на вопрос о том, в какой степени доказывают тезисы Тэрнера условия поселения в Венгрии в XVII—XVIII столетиях. Приблизительно одна треть территории Венгрии, в середине страны, в период после изгнания турецких оккупантов была опустелой. Эта территория заселилась и становилась культурной в течение около 100 лет. Уже старым венгерским историком Генриком Марцали в прошлом веке было установлено, что условия на этих незаселенных территориях Венгрии были во многом сходны с условиями Америки. Как там, так и здесь колонизаторам приходилось завоевывать землю от природы, и землю они могли и здесь занимать в неограниченном количестве. Следовательно, обоснован вопрос о том, на самом ли деле обуславливается общественный строй возможностью свободного овладения землей, как установил Тэрнер, изучая американские условия, или имеются налицо и другие факторы? История заселений монографически еще не разработана.

За основе обобщающего изучения результатов частных исследований, автор работы устанавливает, в какой степени старые поселки или поселки, создавшиеся в период 150-летней турецкой оккупации, были уничтожены в конце XVII столетия, в ходе войн, кончившихся изгнанием турецких оккупантов из Венгрии, а затем останавливается на отдельных характерных этапах столетнего периода заселения территории, соответствующих форме заселения, происхождению колонизаторов, а также имеющимся возможностям — формам пользования землей, налогам и формам освобождения от платы налогов. Устанавливается, что для первых десятилетий данного периода характерно стихийность движения поселения — население большей частью переходит в опустелые места из более густо населенных территорий страны, или из соседних территорий в надежде на более свободную жизнь, на освобождение от крепостных повинностей. Этими льготами они и пользовались до поры до времени, однако, в связи с невыгодными условиями (отсутствием дорог, орудий труда, рынка сбыта, транспортных средств и др.), новые поселенцы не в состоянии были воспользоваться возможностями, предоставляемыми свободным занятием земель. Для второго этапа заселения характерны заселения помещиками. В это время новые помещики занятых от турок территорий, нуждаясь в рабочей силе, заселяли свои имения с помощью агентов и путем вербовки. Новые поселенцы как крепостные крестьяне пользовались разными льготами: получили посевной материал, скот, орудия труда и на несколько лет освобождались от платы налогов и несения повинностей. Последним этапом поселений было заселение южных, наиболее сильно опустошенных территорий страны, которое осуществилось почти исключительно государством. Привлеченные из далеких стран колонизаторы получили государственные типовые проекты для построек, строительный материал, денежное пособие, скот в целях создания своих домов, деревень, однако, на получение льгот в области налогов и повинностей они уже еле могли рассчитывать. Эти колонизаторы так же, как и все те, которые поселились на эти территории в предыдущий период, через один-два льготных года превратились в крепостных крестьян, обязанных платить налоги и нести помещикам повинности, как крепостные крестьяне, жившие на остальных территориях страны.

Автор статьи на основе всего этого пришла к выводу, что создающийся на ранее незаселенных территориях в ходе колонизации общественный строй не обуславливается одним только изобилием земель. Наряду с условиями рабочей силы, рынка сбыта и внутреннего разделения труда, оказывается, что решающую роль играет та более крупная хозяйственная единица, в которую включается общественно-экономическая жизнь заселяемой территории.

A. R. VÁRKONYI

STRUKTURE AGRAIRE ET LES PROBLÈMES DE L'OCCUPATION DE LA TERRE EN HONGRIE APRÈS LE REFOULEMENT DES TURCS

Résumé

L'étude cherche la réponse sur la question en quelle mesure sont les thèses de Turner justifiées par les conditions de peuplement en Hongrie au cours des XVII—XVIII. siècles. Après le refoulement des Turcs, la région centrale de la Hongrie, d'environ une tierce partie du pays, a été un désert; il fallait un siècle pour que celle-là devienne cultivée et domiciliée. Un ancien historien hongrois, Henrik Marczali, déjà au siècle précédent a constaté que les circonstances de vie de ces régions dépeuplées ressemblaient aux circonstances de vie en Amérique. Dans ces régions aussi il fallait reconquérir la terre, rongée par la nature, et les premiers habitants pouvaient occuper des terrains en abondance désirée. Or, la question est bien motivée, est-ce vraiment la possibilité de l'occupation libre des terrains qui définit la formation de l'ordre social, comme Turner l'a constaté en examinant les circonstances américaines, ou y a-t-il d'autres facteurs aussi? En tout cas, l'histoire des peuplements n'est pas encore traitée au niveau monographique.

En résumant des travaux de détail, l'étude présente un tableau, comment ont péri à la fin du XVII. siècle, au cours des guerres turques, les anciens établissements, ou ceux qui se sont formés pendant les cent cinquante années de la domination turque; puis l'étude revise certaines phases caractéristiques de la période de l'établissement centenaire: la forme du peuplement, l'origine des habitants et les possibilités pour installer des nouvelles demeures — selon les formes de l'usage des terres, les charges et les franchises. L'étude constate que la caractéristique des premières décennies est le mouvement spontané de l'installation; les habitants quittent en premier lieu les régions fort peuplées et les départements voisins et se domiciliaient aux contrées inhabitées pour chercher une vie plus indépendante dans l'espoir de se débarrasser des charges serviles. Bien qu'ils y puissent exister pour un temps, les circonstances défavorables, la manque des chemins, des moyens de travail, des moyens de transport, la manque du marché etc. les empêchent d'exploiter les possibilités de l'occupation libre.

La deuxième phase se remarque par le peuplement féodal. Les nouveaux propriétaires des terrains récupérés avaient besoin de force de travail et peuplaient leurs domaines à l'aide des agents, des embaucheurs. Les nouveaux habitants, comme serfs, sont bénéficiés de différents avantages: ils reçoivent des grains, des bestiaux, des instruments de travail, et pendant plusieurs années ils obtiennent une exemption d'impôt et de prestation.

La dernière phase du peuplement se déroule dans la région méridionale la plus dépeuplée. Surtout c'est l'Etat qui prend dans la main le peuplement. Les immigrés, venus des pays lointains reçoivent des projets-type, des matières de construction, de l'argent et de bétail, pour la construction de leur maison, de leurs étables et de leurs villages, mais il y a très peu de possibilité de recevoir des exemptions. Dans quelques années, — comme les habitants serfs des phases précédentes — ces immigrés deviendront des serfs, obligés à payer des impôts et à se soumettre aux prestations, comme les autres serfs demeurant dans les autres parties du pays.

En résumant tous ces facteurs, l'étude constate que dans les régions dépeuplées ce n'est pas la quantité des terrains qui définit l'ordre social se développant au cours du peuplement. A côté des forces de travail, de la division du travail intérieur, des marchés du district, il semble que l'unité agricole a le rôle décisif, à laquelle la vie sociale-économique du département se rattache.

JEMNITZ JÁNOS

Karl Liebknecht 1914. december 2-i Reichstag-felszólalása

Ismeretes, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban milyen nagy feltűnést sőt megrázkódtatást váltott ki, mikor Liebknecht 1914. december 2-án a parlamentben megtagadta a hadihitelek megszavazását — a szociáldemokrata pártvezetés ellenében. A híres „nem” Németországban és az ország határain túl is új erőt adott azoknak, akik készek voltak arra, hogy a háború ellen küzdjenek. Maga a tény napjainkban már az iskolásgyerekek körében is köztudott, s természetesen az a körülmény is tisztázott, hogy ez a „nem” szavazat a háború történetében a munkásmozgalomban Németországban s az országon kívül is valósággal „új lapot” nyitott. Mégis arról, hogy az egyéni bátor tettnek milyen volt a közvetlen visszhangja, magyar nyelven mindeztideig még nem olvashattunk. Márpedig ennek a visszhangnak bőséges dokumentumanyaga maradt az „utókorra”.

Liebknecht parlamenti fellépését megelőzően tudatta a pártvezetőséggel, hogy a hadihitelek ellen fog szavazni. E levelezést annak idején már az 1930-as években publikálták, s belőle nyomon követhetjük a vitát, amely Liebknecht és Scheidemann között 1914 őszén lezajlott.¹ A különvélemény bejelentéséről előzetesen nemcsak a pártvezetőség, hanem a mérsékelt ellenzék vezetői is tudtak, — miként az a Kautsky — V. Adler levelezésből félreérthetetlenül kiderül. Ezekből az anyagokból világossá válik, hogy Liebknechtet nemcsak Scheidemann, de Kautsky is igyekezett visszatartani a „nem-szavazat”-tól, a nyílt zászlóbontástól. Kautsky ekkor attól félt, hogy ez a lépés a baloldaliakat csak méginkább elszigetelné, Liebknechtet egyenesen „nevetségessé tenné”, s ugyanakkor az általa veszélyesebbnek tartott jobboldalt, a szocialista párt önállóságát veszélyeztető lelkes honvédőket erősítené meg.²

Liebknecht azonban nemcsak lebeszélő leveleket és figyelmeztetéseket kapott. Robert Dissmantól a Frankfurt am Main-i választóköri levélpapírján a következő sorok érkeztek kezéhez: „Ami pedig a Reichstag ülését illeti, a mi parlamenti frakciónkban biztos komoly nézeteltérésekre kerül majd sor. A jobboldaliak megkísérlik majd, hogy a harcot a személyi ellentétek területére tolják át...” A jobboldal törekvésével szemben Dissmann a vita elvi lényegének világos exponálását sürgette, továbbá azt, hogy lehetőleg egyesítsék és összefogják mindazokat az ellenzéki erőket, amelyek 1914. augusztus 3-án még a háború ellen voltak, s a párt ilyen fellépését kívánták meg. Mindezt ő maga így

¹ *Karl Liebknecht: Klassenkampf gegen den Krieg.* Berlin, 1933, 20—36. l.

² *Victor Adler: Briefwechsel mit Karl Kautsky, August Bebel und anderen.* Wien, 1954. 606. l.

fogalmazta meg: „A harc a jelenlegi tarthatatlan feltételek ellenében összébb kell, hogy hozza a most még szétszakadt baloldali barátainkat. Ha ez a helyzet, s ezt eléri, akkor véleményem szerint sokat vívtak ki.”³

Dissmann jól látta a helyzetet, de Liebknecht december 2-án mégsem tudta még magával ragadni a többi háborúval szembeszegülőt. Liebknecht lelkiállapotáról, gondolatairól egy november 27-iki — feleségének, Sophienak írott — levele nyújt hű tükörképet: „ma érkezett leveled megijesztett. Teljesen félreismersz engem, s azt, amit csinálok . . . Amikor vállalom a politizálást, akkor úgy érzem, hogy ezt mindenekelőtt legbelsőbb érzéseim ellenére teszem meg . . . Nem lehetek meg nélküled s az igazság az, hogy ugyanúgy szeretlek, mint bármikor annak idején. A politika felfal engem . . . Ezekben a borzalmas időkben számomra nem maradt egyetlen szabad pillanat sem . . . és amit most meg kell tennem, az nem a tépelődés, hanem a tett . . . Röviden szólva, nem vagyok saját magam ura, s így neked sem adhatom azt, amit adni szeretnék . . .”⁴

Alapos megfontolás, hosszú és valóban drámai harc után következett be a december 2-iki ülés, ahol Liebknecht egymaga szembe szállott a parlament egészével. A következőkben részben Liebknecht levelezése, részben a korabeli sajtó alapján megvizsgáljuk e lépés németországi és nemzetközi hatását. Először nyomon fogjuk követni e lépés visszhangját a pártban és azon kívül, külföldön és belföldön, a fiataloknál és öregeknél, nőknél és férfiaknál, a munkásoknál és értelmiségieknél. E levelek és táviratok eredetije, — amelyeket Liebknecht a december 2-iki szavazást követően kapott —, mind a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet archívumában találhatók. E levelek némelyikét teljes terjedelemben közölte a Novaja i Novejszaja Isztorija 1958 és a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1959. évfolyama. A már közzé tett leveleket teljes terjedelmükben, a még publikálatlan írásokat azonban csak kivonatosan hozhatjuk nyilvánosságra. Ez utóbbiak értékét így is biztosítja, hogy egyes körülményeket új oldalról világítanak meg, s hogy részben szintén a munkásmozgalom vezetőitől származnak, s így a konkrét történeti pillanaton túlmenően szélesebb spektrumot világítanak meg. Ugyanakkor e levelezés ritka lehetőséget nyújt arra, hogy egy történetileg valóban nagyon fontos pillanatban képet kapjunk arról, hogy egy fontos cselekedetről miként vélekednek a helyi vezetők, sőt az „egyszerű emberek”, párttagok is. E leveleket nem publikálhatjuk egytől egyig, s terjedelmi okokból szelektálnunk kellett a szovjet és német történeti folyóiratban megjelenteket is. A leveleket kronológiai sorrendben tesszük közzé, feltüntetve az esetleges közlés első helyét. Közleményünk annyiban is eltér a szovjet és német közléstől, hogy megemlékezünk Liebknecht helytállásának „negatív” visszhangjáról is, hiszen bátorságát csak még inkább kiemeli a féktelen harag, sőt gyűlölet és rágalomhadjárat, amit lépése kiváltott. A légkör átforrósodását, az emberek elvakultságát e levelek nagyszerűen bizonyítják, többek között azt is, hogy nemcsak az első lépés megtétele követelt meg hallatlan bátorságot, hanem ezt követően is bátraknak kellett lenni mindazoknak, akik 1914 decemberében nyíltan állást mertek foglalni Liebknecht mellett.

³ Archiv Insztituta Marksizma Leninizma (a továbbiakban IMEL) fond. 210, op. I.⁷ ed. hr. 642.

⁴ Archiv IMEL fond 210, op. I. ed. hr. 646.

I.

Levelek és táviratok

Az egyik első levelet Karl Erdmann, a svájci élelmiszeripari munkások szakszervezetének volt főtitkára adta postára.

Erdmann K. Liebknechthez

Berlin, 1914. december 2.

Kedves Elvtárs!

Ha igaz az, amit a mai esti lapok írnak, s Ön ellene szavazott a hadihiteleknek, akkor üdvözlöm és köszöntöm önt és tiszta szívemből szorítom meg az Ön kezét. Az én szociáldemokrata szívem örült, amikor hírt hallottam az Ön magatartásáról.

Örülök, hogy a politikai kisszerűség e jelenlegi káoszában legalább egy lázadó akadt.

Pártbéli üdvözzellett kezét szorítva

Karl Erdmann⁵

Még december 2-án Liebknecht több olyan táviratot kapott, amelyek feladói nemcsak hallgatásra szólították fel, hanem akasztófával is megfenyegették. E táviratok vagy levelek feladói azonban ismeretlenek maradtak, a névtelen fenyegető levelek a német történelem későbbi fenyegető árnyait vetették előre, miként az ugyancsak ezen a napon feladott névtelen levél szövege is a későbbi fasiszta stílusra emlékeztet: „Maga rohadt zsidó fickó felhasználja a német Reichstag által biztosított szabadságot, hogy a hadihitelek ellen szavazzon és így ártsen. Megérdemli, hogy Németországból kirekesszék, nienjen oda ahová tartozik. Maga sz... zsidó!”⁶

Akadtak azonban olyanok is, akik nevüket aláírva is valóságos dühvel fordultak Liebknecht ellen. Max Knauf főiskolai docens még december 2-án szükségét érezte, hogy levelezőlapon tudassa Liebknechttel: hazaárulónak tartja. A Kuhn New Yorkból küldött másnap lapot, amelyben elsőik között írta le azokat a sorokat, hogy nagy megkönnyebbüléssel hallaná Liebknecht halálhírét.⁷

Az elutasító, fenyegető levelek mellett azonban érkeztek együttérző, bátorító, félénk és elszántan harcos sorok is. Ezek között pedig ugyancsak akadtak aláírásnélküliek, amelyek a német közállapotokra, a „félelem érzésére” utaltak. Ennek egyik legjellemzőbb dokumentuma egy ugyancsak december 2-iki levelezőlap:

„A bátor és hatásos szavazásért a mai hadihitel vitájánál fogadja teljes együttérzésünket. A hazaszeretet mellett sajnos ön volt az egyedüli, aki meszszebb látó értelemről is tanúbizonyságot tett.

⁵ Archiv IMEL. fond 210. op. I. ed. hr. 651. — Közli a Novaja i novejszaja isztorija, 1958. 5. sz. 96. l.

⁶ Archiv IMEL. id. forrás. ed. hr. 659.

⁷ Id. forrás. ed. hr. 672—673.

Három polgár, akiknek sajnos nincs annyi bátorsága, mint Önnek!⁸

December 3-án Liebknecht már egy sor aláírásos levelet kapott. Paul Levi Frankfurt am Mainból egy hosszabb levél elején szögezte le: „Kedves Liebknecht Elvtárs, gratulálok Önnek állhatatos magatartásáért...” s egyúttal jelezte, hogy beszélni szeretne vele.⁹

Ugyanezen a napon Heinrich Rau a leidenscheidi választókörzet szociáldemokrata pártszervezetének elnökhelyettese a következő lapot küldte:

„Liebknecht doktornak,

1914. december 3. Berlin.

Tisztelt Elvtárs!

Szívélyesen üdvözlöm Önt a hadihitelek megszavazásakor tanúsított bátor és következetes magatartásáért. Végül is legalább egy ember akadt, aki hű maradt az elvekhez és akiben volt elég bátorság, hogy a döntő pillanatban ezeknek az elveknek védelmére keljen.

A legmélyebb tisztelettel

H. Rau”¹⁰

A fiatal H. Dolde Altonából küldte levelezőlapját:

„Dr. Liebknecht Urnak,

A Reichstag képviselőjének

Engedje meg a fiatal »voltage« párttagnak, hogy szívből köszöntse Önt, a Reichstagnak a háború ügyének szentelt ülésén történt fellépése alkalmából. Nagyon örülök annak, hogy abban a pártban, amelybe tizenhét és fél évvel ezelőtt beléptem s amelyből a múlt hónapban kiváltam, a revizionisták mellett még akadnak olyan emberek, akikben még valóban kolosszális bátorság és erő rejlik.

»Nekünk« még nincsen hazánk, de majd ha lesz, akkor valóban Önhöz hasonló emberekre lesz szükségünk! Rendjelet és keresztet Ön nem fog kapni, de Ön nem is szomjúhozza ezeket, mint azok az »elvtársak«, akik a minisztériumra tekintenek, akik ott akarnak pozíciót szerezni, az államot védő politikát folytatnak és az udvar kegyeit keresik.

De egy dolog biztos:

Az igazság szolgálata és az állhatatosság, amely oly gyakran vezetett célhoz, ezúttal is megteszi majd a magáét. S akkor lesz jaj elveink elárulóinak; s jaj azoknak, akik elárulták meggyőződésüket.

Meg vagyok győződve, hogy Ön mögött áll az egész nép. De először ki kell józanodnia. S ez így is lesz, mert »mi« csakhamar felnövünk majd a kivételes törvényhez.”¹¹

⁸ Id. forrás.: ed. hr. 658. — Idézi Walter Bartel közleménye, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1959 3. sz. 606. l.

⁹ Id. forrás.

¹⁰ Id. forrás ed. hr. 681. Vö. Novaja i novejsaja ... 96. l.

¹¹ Idézett forrás: ed. hr. 667. — Vö. Novaja i novejsaja ... 97. l.

Ugyanekkor a krakkói Clara Ellrich berlini keltezéssel biztosította Liebknechtet rokonszenvéről:

„Igen tisztelt Ügyvéd Úr!

Kérem, ne nevezzen engem „fantasztának” és kérem ne szidjon meg, amiért ez a levél elvesz valamennyit az Ön igen értékes idejéből.

Rendszerint én magamban élem át mind az örömet, mind a bánatot, de ma valami ellenállhatatlanul arra kényszerít, hogy nyíltan kifejezzem örömömet.

Hiszen engem olyannyira megörvendeztetett az Ön bátor, szabad, a Reichstag december 2-iki vitájában nyíltan kifejezett véleménye.

És ha más ezeket az érzelmeket nem is osztja, engedje meg, hogy mégis köszöntsem Önt.

A világnak szüksége van olyan férfiakra, akik bátran szembeszállnak mindennel, de sajnos — s ez különösen ezekben a kegyetlen, nehéz időkben vált világossá — ilyenek nagyon kevesen vannak . . .” S éppen ezért köszöntötte C. Ellrich Liebknechtet — mint aki vállalta ezt a nehéz harcot a háború ellen.¹²

Ugyanezen a napon érkezett meg Liebknechthez az első külföldi szocialista levél. Van Braambeck a holland vasutasmunkások lapjának szerkesztője december 3-án a következő sorokat írta:

„Tisztelt elvtárs!

Az újságok közlik, hogy a német parlament, köztük a német (szociáldemokrata) frakció újra megszavazta az 5 milliárdos hadihitelt és Ön volt az egyedüli szociáldemokrata, aki e nehéz körülmények közepette következetes antimilitaristának bizonyult.

Ennek köszönhető, hogy mindenki, de különösen a semleges országok elvtársai számára világossá vált, hogy Ön elsősorban szociáldemokrata s csak azután német, amit sajnos nem lehet elmondani a többi elvtársról.

Nagy bátorság és a munkásosztály ügyének szentelt nagy odaadás kell ahhoz, hogy valaki most antimilitaristaként lépjen fel, főként Németországban, ahol éppen a szociáldemokraták — sokkal inkább, mint nálunk Hollandiában — mindenek fölé helyezik a pártfegyelmet, amelyet politikailag elengedhetetlennek tartanak.

Az Ön lépése ezért keltett sok holland elvtársnál valóságos lelkesedést.

Ez a levél, ha Önhöz eljut, ennek egyik bizonyítékát szolgálja.”¹³

December 4-én a levelek, levelezőlapok és táviratok szinte még nagyobb számban érkeztek s érzelmi hőfokuk sem csökkent. Új szint képezett a frontról egy tábori levelezőlap a következő szöveggel: „Őszinte üdvözlét bátor magatartásáért.” Aláírás helyett a következő szavak állottak: „egy sebesült kényszerkatona”¹⁴. A másik póluson névtelen leveleket hozott a posta, amelyek között jónéhányat útszéli hangon fogalmaztak, s közülük egyeseket állítólagos párttagok írtak, s egynémelyikük azzal vádolta Liebknechtet, hogy ő az, aki a pár-

¹² Id. forrás: ed. hr. 670. — Vö. Novaja i novejsaja . . . 97. l.

¹³ Id. forrás: ed. hr. 666. — Vö. Novaja i novejsaja . . . 96. l.

¹⁴ Id. forrás: ed. hr. 684.

tot tönkreteszti. Az egyik névtelen levélíró „németellenes zsidónak” bélyegezte, s azzal fenyegette meg, hogy az első utcasarkon agyon fogják lőni.¹⁵

Ugyanezen napon kelt a levelezés egyik legmeggrázóbb darabja, amelyben az egyik „szabadságolt halott”, Erich Mühsam köszönti a másikat s felajánlja neki tollát, szívét és arra kéri, hogy közös erővel szálljanak szembe a háborúval. Mühsam a Zeitschrift für Menschlichkeit levélpapírján írta meg gratulációját Liebknecht többszöri bátor háborúellenes felszólalásáért, „amely engem s rajtam kívül sok mást, akik nem fejezhették ki magukat nyíltan, nagy örömmel és együttérzéssel töltött el. Úgy tűnik nekem, hogy elérkezett az ideje annak, hogy mindazok, akiknek a fejét ez a visszataszító tömeggyilkosság nem csavarta el teljesen, egymás kezét keressék, hogy egyfelől a háború gyors befejezését szorgalmazzák, másfelől, hogy a békekötés után a legenergikusabb és alaposabb agitációval a megisméltések lehetőségével szembeszálljanak.”

Mühsam a következőkben kifejtette a közös akciófront megalakításának tervét: „Egy nemzetközi háborúellenes kultúrszövetség megalakítását tervezem. Ehhez a szövetséghez világnézetre és pártállásra való tekintet nélkül csatlakozhatnának azok, akik a háborút minden (minden!) körülmény között ember- és kultúraellenesnek tekintik. Anarchista és szociáldemokrata antimilitaristáknak ezért hatékonyságuk érdekében háttérbe kell szorítaniuk eltérő felfogásukat, s a pacifistákkal, sőt a klerikálisokkal is össze kell fogniuk.” Mühsam itt külön is megemlékezett a nőkről, akiknek az akcióba való bekapcsolását nagyon fontosnak tartotta. Majd újra aziránt érdeklődött Liebknechtnél, hogy egyetért-e a tervvel és hajlandó-e azt támogatni.¹⁶

Ugyancsak december 4-én Offenbach am Mainból F. Han írta a következő sorokat:

„Tisztelt Elvtárs!

Csak a legőszintébb hálámat fejezhetem ki Önnek a Reichstagban tanúsított nagyszerű magatartásáért.

Hogy ki vagyok én, azt a hamburgi pártgyűlés jegyzőkönyveiből ismerheti meg, ahol én, még fiatalon háborúellenes határozatot terjesztettem be, hogy a nemzetközi kongresszusok érdeklődését is felkeltsem e kérdés iránt. Hogy milyen kevés figyelmet szenteltek az óvintézkedéseknek, azt bizonyítja az az örület, amely egész Európát magával ragadta.

Gyakran találkoztam az Ön apjával itt Offenbachban s őszintén egész szívemből örülök, hogy Ön ugyanabból az anyagból van gyúrva.

Szociáldemokrata üdvözlettel
Philipp Han”¹⁷

A berlini Otto Zöpfel levele így hangzott:

„Tisztelt Elvtárs!

Engedje meg, hogy néhány sort küldjek Önnek.

Mindenekelőtt köszöntöm Önt és legnagyobb elismerésemet fejezem ki a Reichstag 1914. december 2-iki vitáján tanúsított magatartásért. Nagyon

¹⁵ Id. forrás: ed. hr. 688.

¹⁶ Id. forrás: ed. hr. 698.

¹⁷ Id. forrás: ed. hr. 696. — Vö. Novaja i novejsaja . . . 98. l.

szomorú, hogy Ön, tisztelt elvtárs, teljesen magára maradt egy ilyen tekintélyes pártképviselő ellenére. Akaratlanul is a következő kérdést teszi fel az ember magának: vajon egyáltalán vannak-e még rendes és becsületes vezetők? Számmra ez az egész árulásnak tűnik a mi szent eszméinkkel szemben. A pártvezetőség és a frakció magatartása a háború kezdetétől egyszerűen érthetetlen.

Ha valaki emlékezik arra, hogy a párt és különösen az annyira tisztelt August Bebel a legélesebben utasította el a hadsereg és a flotta költségvetését, s hogy e költségvetések vitájánál Bebel mindig aláhúzta: „Ennek a rendszernek nem adunk egy katonát és egy fillért sem” — akkor az nem tudja magának megmagyarázni, hogy miért következett be most hirtelen ez a fordulat.

Úgy vélem, hogy a burzsoá pártok, amelyek mindig a fegyverkezést támogatták, természetes, ha most a következményeket is magukra vállalják. Nos, és ezt is teszik. De mi kényszeríti most a szociáldemokratákat, hogy milliókat szavazzanak meg most annak az ügynek, amely ellen mindig küzdöttek? Lapos válaszaikat és érveiket kellőképpen ismerem és ezek nem gyakorolhatnak befolyást az osztály- és céltudatos elvtársakra. Ha mégis így történt és a munkások nagy többségét arra kényszerítették, hogy véres áldozatokat hozzanak a kapitalizmusnak és az uralkodó osztályoknak, akkor annak az osztálynak kellene meghoznia az áldozatokat, amely saját maga és profitja biztosítására e háborút eszközként elfogadja.

De nincsen semmiféle ok, amely indokolná, hogy a szociáldemokraták miért szavazzák meg e hiteleket, az urak tegyék meg, hiszen elegendő hatalom áll erre rendelkezésre.

De minthogy a hitelt érdemlő emberek joggal aláhúzzák, a hitelek egyöntetű megszavazását az ország határain túl a nemzet egysége bizonyítékának tekintik. Ildomtalan, hogy a frakció statisztika szerepére szorítkozik, de ez történt, s ha a frakció tagjai a szellemi vezetésre tartanak igényt, akkor joggal beszélhetünk a párt csődjéről. Már régen itt az ideje, hogy mindezt megváltoztassuk, s visszaemlékezzünk nagy céljainkra. A mi ügyünk jó ügy, s nem mondhatunk le róla s ennek megfelelően kell, hogy fellépjünk — akkor győzni fogunk.

A sikeres kibontakozásban meggyőződve pártbéli elvtársi üdvözléssel maradok

tisztelője

Otto Zöpfel¹⁸

Erről a napról kelt több más külföldi rokonszenvező levél is. A holland Toni Gernsheimer Rotterdamból írt, de az angol Fenner Brockway megbízásából. Fenner Brockway a Független Munkáspárt ismert publicista-propagandistája volt, a Labour Leader szerkesztője és jeles antimilitarista. Ezúttal holland közvetítéssel arra kérte Liebknechtet, hogy írjon cikket a Labour Leader karácsonyi számának, amelyben a háború ellen kívánnak tiltakozni s ennek hangsúlyozására a háború elleni küzdelem nemzetközileg ismert harcosait kívánják megszólaltatni. Brockway jelezte: külön megköszönnék, ha Liebknecht körvonalozná, miként képzei el a tartós béke biztosítását, s esetleg az Európai Egyesült Államok létrehozását. Gernsheimer felajánlotta a hollandiai közvetítést a levéleikk eljuttatásához, ezen túlmenően azonban kifejezte személyes

¹⁸ Id. forrás: ed. hr. 705. — Vö. Novaja i novejszaja ... 98. l.

érzelmeit is, sajnálatát, amiért Liebknechtnek meg kellett törnie a frakciófegyelmet, de méginkább fájdalmát, hogy a frakció ebben a létfontosságú kérdésben nem állta meg a helyét.¹⁹

Hollandiából néhány nappal később újabb együttérző sorok jutottak el Liebknechthez. E leveleket részben nők írták, S. M. Hoeveners s a már nemzetközileg is ismert személyiség: Helen Ankersmit. Ez utóbbi levelében többek között a következők állottak: „Liebknecht elvtárs, köszönet tettéért, bátorságáért. Ismét hallottuk az Internacionálé hangját. Tudjuk, hogy él! A világ proletariátusa ezreinek és ezreinek adta Ön vissza a reményt. Most tudjuk, hogy az Internacionálénak »nincsenek határai«, hogy az Internacionálé a kultúra és az élet hordozója s hogy éppen a háború tombolása idején kell a békéért munkálkodnia.” Ankersmit ezt a levelet „sok internacionalista holland szocialista nő” nevében írta alá.²⁰

Közben újabb levelek érkeztek Németországból is. Willi Schulz 1914. december 6-án biztosította Liebknechtet: ne higgye, hogy egyedül áll:

„Kedves Elvtárs!

A következő rokonszenvező nyilatkozatot fogadták el Neuköllnben egy szombatesti vitautülésen:

A következő elvtársak üdvözlik Önt bátor magatartásáért. Ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy Ön »nem áll egymagában«. Hisszük, hogy az elkövetkező események igazolni fogják az Ön állásfoglalását.” Végül utaltak arra, hogy Liebknecht tettének sikere „a háború idején is már” tanúskodik a lépés értékéről. E levelet több, mint huszan írták alá.²¹

Ugyanezen a napon a frontról „katonalevelet” kapott Liebknecht, a franciaországi Quatre-Champsból Karl Köglertől:

„Tisztelt Liebknecht Elvtárs!

Tegnap ismeretessé vált a Reichstag határozata, s ennél aláhúzták, hogy Ön volt az »egyedüli« szociáldemokrata, aki a kormány ellen szavazott. Engedje meg, hogy csodálatomat fejezzem ki rettenthetetlenségéért. Nagyon örülök, hogy legalább egy ember akadt a pártban, aki ezekben az időkben nem hallgatta el véleményét. Annak idején az 1912. évi chemnitzi pártkongresszuson alkalmam volt Önnel megismerkedni, amikor R. J. L. (?) küldötte voltam. Valószínűnek tartom azonban, hogy Ön már nem emlékezik rám.

Megkérhetem, hogy részletes beszámolót küldjön a Reichstag üléséről, ezzel nagy hálára kötelezne engem. Amennyiben megbizonyosodom arról, hogy levelem elérte Önt, akkor majd írok háborús élményeimről, köztük a tiszt urak »híres bajtársiaságáról« is.

Szociáldemokrata üdvözléssel az Ön Karl Köglertje.”²²

December 7-én kelt a Leipziger Volkszeitung szerkesztőségi papírján Georg Schumann levele:

¹⁹ Id. forrás: ed. hr. 694—695.

²⁰ Id. forrás: ed. hr. 746.

²¹ Walter Bartel: Unbekannte Briefe an Karl Liebknecht. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1959, 3. 606. l.

²² Zeitschrift ... 607. l.

„Kedves Liebknecht Elvtárs!

Mától kezdve ismét helyemen állok. A Landsturm behívásoknál »tartósan alkalmatlannak« találtak. Így a szerkesztőség biztos tagja maradok. Ma kaptam meg a jenai Böhme elvtárstól az Ön nyilatkozatának szövegét. Seger elvtárral együtt nagyon örültünk az Ön magatartásának. A »levelezésből«²³ kettőt Jenában, kettőt pedig Lipcsében kézről-kézre adnak. Nagyon előnyös lenne, ha még kettőt küldene nekem.» Schumann a következőkben megjegyzi, hogy viharos szombat esti pártgyűlésre számítanak, ahol a frakció magatartását vitatják majd meg.²⁴

Dr. Gurau berlini szociáldemokrata szemorvos szintén együttérzéséről biztosította Liebknechtet:

„Igen tisztelt Képviselő Úr!

Engedje meg, hogy együttérzésemet fejezzem ki a Reichstag ezévi december 2-án lefolyt vitáján tanúsított magatartásáért.

A háború előtörténete, majd eddigi menete a hadihitelek elutasítását eléggé meggyőzően indokolják.

Ennek nyilvános elismerése számomra is úgy tűnik, hogy fontosabb a »pártfegyelemnél.«

Tisztelettel

Dr. Gurau»²⁵

Drezdából Bernhard Menke szakszervezeti titkár hosszabb levéllel fordult Liebknechthez:

„Tisztelt Liebknecht Elvtárs!

Azonnal a tárgyra térck. Kötelességemnek érzem, hogy részint saját nevemben, részint sok barátom és elvtársam megbízásából elragadtatásomat fejezem ki azért a bátor állásfoglalásért, amelyet a Reichstag ülésén tanúsított. Úgy gondolom, hogy arra a hajszára való tekintettel, amellyel a pártsajtó is Önre támad e tetteért, Önt bizonyára kellemesen érinti, ha megtudja, a párt nem minden tagja »veszítette el az eszét«. Én azért is magasra értékelem az Ön lépését, mert Ön szakított először azzal a frakcióban uralkodó átkozott »demokráciával«, amely mindig hallgatásra ítélte a képviselőket, még akkor is, amikor jelentős hányaduk nem értett egyet a többséggel. E rendszer miatt a tömegek mindig azt hitték, hogy a pártban változatlanul a legnagyobb az egység, amikor mindent csak elkentek és elhallgattak.

De egy másik kérdés is van, kedves Elvtárs, amelyet az úgynevezett bal-szárny állít elénk: mi lesz ezután? Szomorú, de tény, hogy barátaimmal együtt becsapottaknak érezzük magunkat, akiket elhagytak, s akik most a sötétben botorkálnak. Kétség gyötör minket: mi lesz ezután? Egyben senki többé nem

²³ A levélíró nyilván Liebknechtnek a pártvezetőséggel folytatott és a december 2-iki üléssel kapcsolatos levelezésére utal.

²⁴ Zeitschrift ... 607. l.

²⁵ Zeitschrift ... 608. l.

kételkedik mint például Buck szaktársam, akivel a kérdést megvitattam — mégpedig az, hogy a szakadás a pártban elkerülhetetlen. Hiszen a politikai ellentétek közöttünk és a hitelek megoszavazó szociáldemokraták között oly nagyok, hogy közös együttes munka hosszabb időn át elképzelhetetlen. Azzal is tisztában kell, hogy legyünk, hogy nem ez volt az utolsó lépés, amelyet vezetőink a nemzeti demokraták felé vezető lejtőn tettek; nem, a következők is hamarosan bekövetkeznek: az udvari hitelek megoszavazása, az ellentétek elsímításának politikája, a hadihitelek megoszavazása stb. stb. A történelem előtt felelősséget kellene éreznünk, hiszen egyszer nekünk kell majd összehívunk a jelenleg még tévelygő és kételkedő embereket, hogy megvitassuk, mit tehetünk. Én nem hirdetem a minden áron való szakítás elvét. De sok elvtárs már most kijelenti, hogy többé nem fizetik a párttagdíjakat stb., ami világosságot követel s elkerülhetetlenné teszi, hogy valamilyen irányelvet kiadjanak. Ebben az ügyben már beszéltem Rühle²⁶ barátommal és írtam Zetkin²⁷ elvtársnak is.

Önt is arra kérném, minthogy Ön sokkal jobban kiismeri magát a dolgok lényegében, hogy szűkebb körben vitassa meg javaslatomat, s szükség esetén ismertesse velem az Ön véleményét. Nekünk mindenesetre el kell kerülnünk, hogy a radikális erők szétagprózódjanak; meg kell kísérelnünk, hogy egységes irányelvet adjunk ki addig, amíg nem késő. A hitelek megoszavazói fáradhatatlanok a saját érdekükben folyó propagandában. És az ő rendelkezésükre áll minden segélyforrás. Ilyen körülmények között elengedhetetlen, hogy mi is megszólaljunk abban a kérdésben, hogy mit kell tenni.

Nagyon örülnék, ha alkalmasint válaszolna nekem, elvtársi üdvözlettel.

Bernhard Menke²²

Ugyancsak többek nevében írt Liebknechtnek Paul Lange, Lankwitz választókerület szociáldemokrata tisztségviselője — aki személyes együttérzését is hangsúlyozta.²⁹ Otto Tournier, Lichtemberg szociáldemokrata választókerületének vezetője december 10-én tudatta Liebknechtel, hogy a párttagság a közös megbeszélés után helyeslőleg nyilatkozott az ő december 2-iki „nem” szavazatáról.³⁰

Ugyanaznap öt fiatal szocialista katona, Ernst Jacobson, Otto Rühlicke, Erich Fischer, Walter Bögnér és Willi Pless közös levelezőlapot írtak Liebknechtnek:

„Jelenleg, amikor Ön a december 2-iki szavazatával annyi ellenséget szerzett magának Németországban, de még a párt tagjai sorában is, mi kötelességünknek érezzük, hogy ezzel a levéllel is kifejezzük helyeslésünket.

Ugyanakkor biztosítjuk Önt, hogy csak a kényszernek engedve vonultunk hadba munkástestvéreink ellen s várjuk azt a napot, amikor életünket nem saj-

²⁶ Otto Rühle, (1874—) német szociáldemokrata, a baloldali radikálisok egyike. 1915. márc. 21-én Liebknechtel együtt szavazott a katonai hitelek megtagadása ellen. Később a zimmerwaldistákat támogatta. Ekkori szerepéről, felfogásáról lásd. Vél. Írását. Bpest. 1961.

²⁷ Zetkin Clara (1857—1933).

²⁸ Archiv IMEL, ed. hr. 734. — Vö. Novaja i novejsaja ... 99—100. l. és Zeitschrift ... 608—609. l.

²⁹ Zeitschrift ... 609—610. l.

³⁰ Zeitschrift ... 610. l.

nálva harcot kezdhethünk a proletariátus jogaiért. Abban a reményben, hogy levelünk megörvendezteti Önt,
írjuk alá friedrichshageni ifjú szocialisták³¹...

A külföldiek, elsősorban hollandok rokonszenvező sorai ezután sem akadtak el. Levél érkezett J. van Breemertől Amszterdamból, G. W. Van Laartól Zuthenből és P. G. Kuyktól Zaandauból. Ez utóbbi december 10-én a következőket írta: „Habár nem vagyok biztos abban, hogy ezek a sorok eljutnak Önhöz, mégis néhány szóban ki akarom fejezni Önnek mélységes tiszteletemet és elragadtatásomat.

Elragadtatással, mert Ön a legnagyobb bátorságot tanúsította, amikor a Reichstag utolsó ülésén a teljes elszigeteltségben fellépett a katonai hitelek megajánlása ellen s most, amikor a holland lapokból megismerkedtem az Ön indokolásával, akkor ez az elragadtatás lelkesedésbe csapott át, mert, ahogyan Ön mondja, úgy is van a valóságban, így gondolkodnak lelkük mélyén a munkások, ha csak a sovinizmus nem vette el az eszüket.

Mint ember és szociáldemokrata egyaránt tiszta szívemből örültem, hogy legalább egy ember akadt, aki nyíltan kritikailag lépett fel.

A sovíniszta káoszban, amely most az egész világot megterheli, az Ön magatartása nagyszerű és mindenképpen méltó az Ön nagy apjához.

Fogadja mégegyszer mély tiszteletem kifejezésrejtatását szívélyes elvtársi üdvözléssel

P. G. Kuyk³²

Két nappal később jelentkezett a holland szociáldemokraták egyik vezetője, a párt egyik legrégebbi tagja, az I. Internacionálé hollandiai úttörője, s a II. Internacionálé legtöbb nemzetközi kongresszusának, valamint a Nemzetközi Szocialista Irodának holland küldötte: Van Kol. Francia nyelvű levelének szövege így hangzott:

„Tisztelt polgártárs!

Ezekben az időkben, amikor a fizikai bátorság ünnepli orgiáját, de amikor túlságosan is gyakorta figyelhető meg az erkölcsi bátorság hiánya, a reichstag-beli energikus tiltakozása lelkem mélyéig megindított.

A történelem során másodszor hangzik el a Liebknecht név ebben a teremben olyan névként, mint aki elég merész volt arra, hogy teljesítse akkor is kötelességét, amikor mindenfelől támadások érték, olyanok részéről is, akikkel egy zászló alatt harcolt, de amely zászlót nem engedte bemocskolni.

Köszönet ezért Karl: a szocialista Internacionálé büszke lehet erre a tette és le fogja aratni ennek gyümölcseit. Eljön az idő, amikor a német szocialisták letépi szemükről a köteléket és hálások lesznek Önnek azért, amit Ön értük és a mi ügyünkért elkövetett.

³¹ Archiv IMEL, ed. hr. 744. — Vö. Novaja i novejsaja ... 102. l. és Zeitschrift ... 611. l.

³² Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 735. — Vö. Novaja i novejsaja, 100. l. és Zeitschrift ... 609. l.

Biztos lehet abban, hogy amikor Ön így fellépett, a világ szocialistái millióinak s nem kevésbé másoknak szívében örömet keltett, miként annak az embernek szívében is, aki ezzel a levéllel baráti üdvözlétét küldi és forrón megszorítja az Ön kezét.

H. Van Kol³³

Három nappal később, december 15-én Liebknecht Hollandiából szinte hivatalos üdvözlő levelet kapott.

„Tisztelt Elvtárs!

A Hollandiai Szociáldemokrata Munkáspárt haarlemi körzetének vezetője megbízott engem, hogy juttassam el Önnek háláját azért a hőstettért, amit Ön mutatott fel a nemzetközi proletariátus és a világ békéjének védelmében. Az Ön szavai szívünk mélyéig hatoltak és az emberek ezrei szívében új reménységet keltettek.

A felvilágosult munkások lelkesedéssel vették tudomásul az Ön hősiességét és ezentúl is megőrzi ennek emlékét, mint amely fénylő napsugár volt ezekben a zord időkben.

Elvtársi üdvözlettel

St. L. Olenhuisen titkár³⁴

1914 decemberében Hollandiából újabb hivatalos üdvözlés érkezett Liebknechthez a szállítómunkás szakszervezettől:

„Dr. Karl Liebknecht Úrnak.
Tisztelt elvtárs,

Mi valamennyien a Szoc. dem. Munkáspárt (eredetiben így, SDAP—J. J.) tagjai, a háborús milliárdok megajánlásakor tanúsított magatartásáért szívbeli köszönetünket küldjük Önnek.

Ezekben a sorsdöntő időkben, amikor a szocialista Internacionálé léte forog kockán, parancsoló szükségesség, hogy a nemzetközi proletárszolidaritást olyan tényekkel bizonyítsuk, mint az Öné: szavakat éppen eleget hallhatunk.

Ezekben a súlyos időkben, amelyeknek Ön elébelép, szolgáljon támaszul saját szocialista meggyőződése mellett az a tudat, hogy számtalan proletár, akik szíyükön viselik, hogy az Internacionálé továbbra is életben maradjon, az Ön tettében saját gondolataik és reményeik felszínrehozását látják s ez kell, hogy erőt adjon Önnek, hogy minden nehézséget leküzdjön és a csatában maradjon.

A nemzetközi szociáldemokráciáért a nemzetközi kapitalizmus ellen.

Elvtársi üdvözlettel

N. Nathan (a vasutas és villamosszakszervezet elnöke és felesége)
Edo Fimmen (a kereskedelmi alkalmazottak szervezetének titkára)
L. W. Peters (a vasutas és villamosszakszervezet hágai csoportjának elnöke).^{34a}

³³ Archiv IMEL, Id. forrás, ed. hr. 745. — Vö. Novaja i novejsaja ... 102. l.

³⁴ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 756. — Vö. Novaja i novejsaja ... 103. l.

^{34a} Zeitschrift ... 614—615. l.

Néhány nappal később ugyancsak hivatalos levél érkezett külföldről Berlinbe. December 19-én a Dán Szociáldemokrata Ifjúsági Szervezet nevében Ernst Christiann köszöntötte Liebknechtet „örömmel és elragadtatással határozott antimilitarizmusáért” és ugyanakkor „mély internacionalista testvéri érzéseinek” adott hangot.³⁵

E külföldről érkezett levelek margójára egy megjegyzés is kívánczik. E levelek zömükben Hollandiából érkeztek, s a törzsanyag tanúsága szerint a front túlsó oldaláról csak véletlenül jutottak el a híradások Liebknechthez. Még a semleges országokból érkező levelek száma is meglehetősen gyér volt. Mivel a sajtó mindenütt megemlékezett a bátor „nem”-ről, a levelek e feltűnő egyoldalúságát alighanem elsősorban a cenzúrának kell tulajdonítanunk.

Az egyedüli szembetűnő kivételt a belga szocialisták képezik. Léon Troclet; a pártvezetőség régi tagja, liège-i képviselő névjegyére írta néhány üdvözlő sorát, biztosítva berlini képviselőtársát barátságáról, amely csak elmélyülhetett azután, hogy Belgium német megszállását követően találkozhattak.³⁶ Levelezőlapot küldött Liebknechtnak Camille Huysmans is, amelynek első mondatai így hangzottak: „az Ön magatartása az egész világon a legjobb benyomást keltette, és mi vagyunk azok, akik elsősorban hálával tartozunk Önnek.” Huysmans ugyanebben a levelében megemlítette, hogy a hadviselő országok szocialistáit 1915 februárjától sorra meghívják Hágába (hogy megvitassák, mikor lehet összehívni a nemzetközi konferenciát). Huysmans hangsúlyozta, hogy adott alkalommal szeretné, ha ő és „Rosa” (vagyis Luxemburg) és általában a különféle „kisebbségek” ezen részt vehetnének.³⁷

1914 decemberének közepe táján azonban nemesak külföldről gazdagodott Liebknecht postája. Friedrich Westenfeld 1914. december 14-én adta fel lapját:

„Igen tisztelt Liebknecht Elvtárs!

December 5-én aláírt táviratot küldtem Önnek, amelyben a Reichstagban tanúsított magatartásáért együttérzésemnek adtam hangot.

A bizonyosság kedvéért PP-vel jelöltem a táviratot (hogy a kézhezvételt megerősíthessem). Eddig a pillanatig ilyen megerősítést nem kaptam és így kénytelen vagyok feltételezni, hogy a távirat nem jutott el Önhöz. Ezért másodszor is kifejezésre juttatom az Ön magatartásáért érzett hálámat és biztosíthatom Önt, hogy a párt düsseldorfi tagjainak ezrei helyeslik azt.

Elvtársi üdvözléssel
Friedrich Westenfeld”³⁸

Ludwig Pappenheim Schmalkaldenből írt 1914. december 17-én.

„Tisztelt Liebknecht Elvtárs!

Miután a jeni Kurt Böhm elvtárstól ma megkaptam az Ön december 2-iki nyilatkozatának másolatát, valóságos kötelezettséget éreztem arra, hogy értesítsem Önt, hogy a schmalkaldeni körzet elvtársainak többsége az Ön véle-

³⁵ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 756. — Vö. Zeitschrift ... 613. l.

³⁶ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 785.

³⁷ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 786.

³⁸ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 750. — Vö. Novaja i novejsaja ... 102. l.

ményét osztja. Erről meggyőződtem a körzet múlt vasárnapi konferenciáján.

Sajnos Töhne elvtárs, a mi képviselőnk nem volt jelen. Ő a nyugati fronton tartózkodik, ahová Kassel város ajándékait vitte. Igen sajnálatosak azok a támadások, amelyeket a kasseli „Volksblatt” intéz Ön ellen. A lap szerkesztőségében sajnos magamra maradtam.

Elvtársi üdvözléssel”³⁹

A hazai visszhangból ki kell emelnünk Zetkin levelét, amely talán a legnagyobb megnyugvást szerezhette Liebknechtnek. Érdekes, hogy e levél kelte meglehetősen késői, december 12-iki. Zetkin meg is jegyezte, hogy roppant örömet okozott neki Liebknecht fellépése, de ahogyan ez már lenni szokott, a legszebb érzések, gondolatok nem jutnak felszínre, a mindennapos gondok egy pernyi szabad időt nem engedtek neki, de különben is miért kellett volna neki annyira sietni megírni azt: „amit Ön már kezdettől fogva tud: azt a nagy örömet, amit afölött éreztem, hogy Ön apjának méltó fiaként viselkedett”. Zetkin hozzáfűzte, hogy a Gleichheitben már megírta cikkét is, amelyben köszöntötte a bátor „nem”-et, „de a hatóságok megint egyszer áthúzták számításaimat. A Fővezérkar az egész politikai szemlét betiltotta, még a címet is.”

Zetkin e levéllel együtt megküldte — mint írta — a cikk kefelevonatát is, hogy ezúttal a mellékelt példán lemérhesse, miként dolgozik a gyakorlatban a cenzúra. Hivatkozott arra, hogy néhány pártlapban — ha óvatosan is — de mégis érzékeltették, hogy helyeslik Liebknecht magatartását (Zetkin ehelyütt a Bremer Bürger-Zeitungra és a Gothaer Volksblatra utalt), a Gleichheitet azonban ezúttal teljesen megfojtották. A felelősség ezért nemcsak a hivatali szerveket, hanem a pártvezetőséget is terheli: „A sajtócenzúra eljárása valósággal a szégyen emlékműve. A helyzet nem fajulhatott volna el ennyire, ha a szociáldemokrácia a harc kezdetétől az ellen fellépett volna.” Mint Zetkin megjegyezte: már sokszor alkalom nyílt volna arra, hogy erről a Reichstagban fennhangon beszéljenek, de a párt és a szakszervezeti sajtó 90%-ának magatartása alátámasztja a kormányzati szerveket, amikor ezek az ellenzék elhallgattatását szeretnék biztosítani, mivel „tudják, hogy az ellenzéki lapokat a vezető pártszervek nem fedezik, hanem a legalábbis hallgatólagosan elítélik ezeket”. Végül utolsó szavaival Zetkin arra kérte Liebknechtet, hogy a Gleichheit szóbanforgó levonatát ne adja tovább, hanem őrizze meg „baráti érzéseim emlékeként”.⁴⁰

Talán nem érdektelen megemlékezni arról, hogy Liebknecht december utolsó napjaiban is újabb leveleket kapott. Karl Blacker Bottropból jelentkezett december 28-án:

„Tisztelt képviselő úr!

Mint a Szoc. dem. Párt (eredetiben így — J. J.) hajdani tevékeny tagja minden politikai eseményben tevékeny részt vettem, még azután is, hogy néhány év óta a pártból kiléptem. Most a centrupárti lapban olvastam, hogy Önnek volt egyedül bátorsága ahhoz, hogy a hadihitelek ellen szavazzon. Csakhamar mások is felismerhetik, hogy a háború bűntény. Számomra ez a háború kirobbanásától kezdve világos volt, s a barátok és ismerősök körében sohasem csinál-

³⁹ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 761. — Vö. Novaja i novejsaja ... 103. l.

⁴⁰ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 747.

tam titkot abból, hogy a mi „nagyszerű hazánk” kormányzó körei legalább annyira felelősek a jelenlegi állapotokért, mint a többi ország vezetői. Mint szociáldemokraták tudjuk, hogy a háborúnak gazdasági okai vannak, de ha valaki, mint én a szoc. dem. sajtót a háború kezdetétől nyomon követi, s figyelmes olvasóként illetőleg ítélőképes emberként teszi ezt, akkor néha nagyon rosszul éreztem magam e sajtó bizantinizmusa miatt. A Remscheider Arbeiterzeitung mégiscsak azt írta, hogy a német munkáshoz a német vállalkozó és tőkés közelebb áll, mint a külföldi munkás. Én kezdettől fogva szembenálltam ezzel és mindenfajta háborúval, nemcsak az okok, hanem a valószínű következmények miatt is. Főként a munkásmozgalom miatt. Nézetem és aggodalmaim miatt ismerőseim körében anarchistának bélyegeztek. De inkább vállalom ezt a nevet, minthogy olyan szociáldemokrata legyek, aki éljent ordít a német kozákkormánynak. Ebben a véleményben az utóbbi 10 hét egyre inkább megerősített, minthogy azóta alkalmam volt tapasztalhatni a Krupp cég áldásait és kancsukarendjét, mivel munkanélküli lettem. Ma jobban meg vagyok győződve arról, mint valaha, hogy a nép e vérszomjas tiranniától valószínűleg csak erőszakkal szabadulhat meg. Bárcsak az Ön tette a népek elégedettségére ösztökelné a népet, amelynek fülét a despoták szeretnék elsüketíteni. Meg vagyok győződve arról, hogy százvezrek várják a jelt, hogy elégedetlenségüknek hangot adjanak. Mindannyian a békét akarják és óhajtják.

Ítéletemet nem tekinthetem mérvadónak, de az Ön tudtára kívánom adni: Ha egy nép az idők szavát nem érti meg, s nem nőtt fel az idők követelményeihez, akkor ez a német szociáldemokrácia volt a háború kitörésekor. Remélhetőleg az Ön tette jó gyümölcsöket fog megérlelni. Ön megmutatta nekem, hogy néhány agyban a proletár gondolatokat újra értékelik.

Tisztelettel és proletár üdvözléssel
Karl Bäcker⁴¹

Mintegy zárásként idézzük még a vasmunkás szakszervezeti vezető, Richard Müller⁴² 1915. január 2-iki levelét.

„Dr. Karl Liebknecht Úrnak.

Tisztelt Elvtárs!

Eljönne-e a mi január 21-én este 8-kor rendezendő bizalmi konferenciánkra s tartana-e nekünk előadást „A háború és a német munkások” címmel?

A mi szervezetünk kb. 8000 tagot számlál és erre az előadásra kb. 300 bizalmi megjelenésére számítunk.

A konferenciát a Kaiser-Wilhelmstr. 31. alatt a zeneművészeti teremben tartjuk meg.

Kérem közölje válaszát.

Elvtársi üdvözléssel⁴³

Ezzel az irattal zárjuk is közleményünket, bár jól tudott, hogy a Liebknecht-ügy, a december 2-iki „nem” továbbgyűrűzése még tartott, január—februárban újabb konferenciákat tartottak, pártgyűlések, a szocialista sajtó foglalkozott a

⁴¹ Archiv IMEL, id. forrás, ed. hr. 768. — Vö. Zeitschrift ... 613—614. l.

⁴² Richard Müller később a „független szocialisták”, majd az „Obleute”-mozgalom egyik vezetője lett, s jelentős szerepet játszott 1918-ban.

⁴³ Zeitschrift ... 615. l.

Reichstag-szavazással, s éles vitákra került sor. Ennek megfelelően Liebknecht postája is tovább gyarapodott 1915 első heteiben — hónapjaiban.⁴⁴ Mi azonban csak az azonnali visszhang rögzítésére törekedtünk, annak megmutatására, hogy az első „nem” milyen gátakat tépett fel a német és a nemzetközi mozgalomban.

*

A tartalmi, történeti észrevételek után azonban még egy fontosnak tartott észrevételnek kívánunk helyt adni. Az utóbbi időben a nemzetközi irodalomban s a munkásmozgalommal foglalkozó nemzetközi konferenciákon igen sokan javasolták, hogy ne csak a vezetők körében, hanem mélyebben, a helyi vezetők, illetőleg a munkások soraiban is mérjük fel, mi történt a sorsdöntő napokban. A „Liebknecht-posta” e tekintetben kivételes, rendkívüli szerencsés lehetőséget nyújt egy *ilyen szondázási kísérlethez*.⁴⁵ Ennek alapján kiderül, hogy Liebknecht nem volt annyira elszigetelve Németországban, mint sokan gondolták — de az is kiviláglik, hogy támogatói sokszor minden jóindulatuk mellett is pártszervezeteikben kisebbségben maradtak, jobb esetben kisebbségi frakciókat vezettek. Az ismertetett anyag jól megvilágítja, miként gondolkodtak az egyes szocialisták, mennyire nem „gombnyomásra” reagáltak az eseményekre. Mégis megfigyelhetjük e viszonylag terjedelmes anyagnál is a teljes esetlegeséget; hiszen a levelezők semmiként sem elégítenének ki valamilyen „reprezentatív statisztikai” módszert a mozgalomban. Többnyire a Liebknechtet támogató radikálisok és az elvakult sovíniszta ragadtak tollat 1914 decemberében, hogy Liebknechthez eljuttassák észrevételeiket. Így az igen tanulságos megjegyzések,

⁴⁴ Az IMEL archívumában további leveleket őriznek a korszakból s ezek közül az idézett folyóirat is közöl néhányat.

⁴⁵ Ha a mintegy 30—40 itt ismertetett és közölt levelet szerzők szerint kíséreljük meg csoportosítani, akkor a következő eredményre jutunk (itt mindjárt hangsúlyoznunk kell, hogy hibalehetőséggel dolgoztunk, sok levelet nem is ismerünk, elveszték, s nem mindegyiket vettük számba). Mindenesetre tény, hogy egyetlen paraszti levelezővel sem találkoztunk, de munkás-levelező is csak egy akadt, ezen a ponton azonban nem tudtunk tisztább helyzetet teremteni, noha a szakszervezeti, pártvezetők között nyilván voltak munkások, s azok között is, akik csak nevüket tüntették fel. Ezekután a számszerű adatok a következők:

	Német		Külföldi	
	pozitív	negatív	pozitív	negatív
Szakszervezeti vezető	3		4	
Pártalkalmazott, választott vezető	4		6	
szocialista lapszerkesztő			2	
értelmiségi	4	1	3	
nő	2		2	
fiatal	8		2	
katona	6			
Név feltüntetve, foglalkozás nélkül	12	1	1	
névtelen	1	2	1	

(Megjegyzendő, hogy a hiányos statisztikai felmérésnél egy-egy személyt több helyen is feltüntettünk: pl. nő és értelmiségi, fiatal és katona.)

gondolatok ellenére ezután is sötétben botorkálnánk, ha azt vizsgálnánk, hogy *a munkások tömegei* miként gondolkodtak ezekben a napokban. E levelek azonban egy legendának mégis véget vetnek; annak a legendának, hogy a munkások között mindenki úgy vélekedett, mint a pártvezetőség. E levelek mintegy bizonyítják, hogy az internacionalizmusnak megvolt a táptalaja, s megmagyarázzák, hogy egy évvel később a spartakista mozgalom miként bontakozhatott ki.

II.

Adalékok a sajtóviszhanghoz

Liebknecht nevezetes szavazatának sajtóviszhangját áttekintve az országok szerinti tükörkép megrajzolására törekszünk. Ézeken az egységeken belül azonban nagy különbségek mutatkoznak az egyes áramlatok, orgánumok között, s így nyilvánvalóvá válik, hogy ebben az esetben sem a nemzeti elem a feltétlenül meghatározó. A két „ellenséges” táborból a háborúellenes Bremer Bürger-Zeitung és a párizsi Golosz és az angol Labour Leader közelebb állott egymáshoz, mint a megfelelő lapok a német, francia és angol honvédő lapokhoz.

A német sajtó reagálásáról az első áttekintést még R. Luxemburg állította össze. A lapok, még a pártlapok javarésze is Liebknecht ellen fordult. Mindamellett voltak kivételek. A Vorwärts kezdetben hallgatott, s csak később, a pártvezetőség határozott és egyértelmű állásfoglalására lépett fel Liebknecht ellen. Sokan még ekkor is elégedetlenek voltak a Vorwärts-szel, hogy nem ütött meg eléggé elítélő hangot, s a párt jobbszárnyán a „lázadók” és renitensek megfegyelmezését követelték.

A kivételes, bátor orgánumok közé tartozott a Gleichheit, a Leipziger Volkszeitung, a Gothaer Volkszeitung és nem utolsósorban az egyik legradikálisabb, a Bremer Bürger-Zeitung. A baloldali háborúellenes lapok a jobboldaliak pergőtűzével szemben védelmükbe vették Liebknechtet.¹ A Bremer Bürger-Zeitung 1914. december 16-iki számában a párthírek rovatban jelent meg egy a Leipziger Volkszeitungból átvett cikk, amely megállapítja, hogy a pártlapok egy része azt állítja, hogy Liebknecht fegyelmi vétséget követett el, ami miatt nem maradhat a párt tagja. A Leipziger Volkszeitung erre megjegyzi: „A hannoveri Volkswille, amely a budgetsavazáskor nagyonis engedékenyen szokta megítélni a fegyelemszegést, most különösen buzgó. A szakszervezeti lapok pedig szintén abban jeleskednek, hogy a kizárását szorgalmazzák s még meg is rágal-mazzák Liebknechtet, kijelentvén, hogy aki ilyen súlyos időben vonakodik minden eszközt megszavazni a haza védelmére, annak tulajdonképpen közömbös az is, ha ellenséges csapatok törnek az országba.” A vádakra és leegyszerűsítésekre, helyesebben céltatos félremagyarázásokra válaszolt a Leipziger Volkszeitung cikkírója: „Liebknecht elvtárs a nyilvánosság előtt most nem tud véde-

1. Bremer Bürger-Zeitung, 1914. dec. 9. — A Bremer Bürger-Zeitung az ellenséges hangulattal számolva vállalta Liebknecht védelmét, a szolidaritást: „Karl Liebknecht elvtárs magatartását a pártsajtó nagyrésze elítélte. Nem látjuk, hogy Liebknecht eljárását a körülmények feltétlenül megkövetelték, de tiszteljük fellépésének motívumait.” A lap már ekkor reagált azokra a hangokra, amelyek Liebknecht kizárását sürgették — a lap szerkesztői hangsúlyozták: „sokkal jobban tisztelik a pártot annál, mintsem hogy elhihessék, hogy többségben lennének azok, akik készek lennének Liebknecht kizárására. Ha ez bekövetkeznék, ez nagyon rossz lenne a pártra nézve.”

kezni", ezzel szemben elvárhatná a pártsajtótól, hogy amíg „a nyílt beszéd ideje elkövetkezik, addig ne formáljon előre véleményt, s ne szóljon az ügyről”. Végül a Leipziger Volkszeitung és nyomában a Bremer Bürger Zeitung leszögezi: „Ismételjük, ez ügyben döntést csak a pártkongresszus hozhat. És amikor összeül, még éppen elegendő alkalom lesz még arra, hogy kiki véleményének hangot adjon.

A Liebknechtrel rokonszenvező lapok a súlyos cenzúraviszonyok mellett idáig mehettek el — s nem tovább. December végén tért csak vissza a Bremer Bürger-Zeitung a Liebknecht-ügyre, amikor hírt adott arról, hogy Postdamban a szociáldemokrata pártgyűlés bizalmat szavazott képviselőjének — Karl Liebknechtnek.²

A napilapok után, nem nagy késéssel reflektáltak a decemberi eseményekre szociáldemokrata folyóiratok is. A két legrangosabb orgánus: a nagy múltú visszatekintő Die Neue Zeit és a Sozialistische Monatshefte volt. A Neue Zeit hangvételét 1914—1917 között Kautsky diktálta. Ennek megfelelően a lap mérsékelt pacifista álláspontot foglalt el, szemben állt nemcsak a hangos „ultra” jobboldallal, hanem még a pártvezetőséggel is, de közben Liebknechttől is elhatárolta magát. A Neue Zeit-ben a mérsékelt pacifista csoport egyik hangadója, Gustav Hoch vonta le a tanulságokat, megállapítván, hogy a háború kezdete óta eltelt 17 hét során nyilvánvalóvá vált, hogy tévednek azok, akik teljes katonai győzelemre számítanak: „a háború egyik fél győzelmét sem hozza, hanem, ahogy elhúzódik, annál nagyobb áldozatokat követel... Ebből következik, hogy a szociáldemokratáknak nemcsak az a feladata, hogy a honvédelemre mozgósítsanak... és mint eddig általában, szorgalmazzák a békeharcot, hanem valamennyi ország dolgozó tömegeit meg kell győzniök, hogy elérkezett az ideje, hogy tényleg valami hatékonyat tegyenek a békéért.”

Hoch nem reagált külön Liebknecht állásfoglalására, de határozottan visszautasította a jobboldaliak ismétlődő ellenvetését: ha mi békezándékunkról beszélünk, akkor azt az ellenség táborában a gyengeség jeleként fogják majd fel. Hoch ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ilyen alapon a béke híveit állandóan némaságra kárhoztatnák.³

A Neue Zeit első száma tehát megkerülte Liebknecht személyét és állásfoglalását, s ugyanezt tette a háborús kormányt támogató, s a háborúért első sorban Angliát okoló Sozialistische Monatshefte is. Ennek ismert befolyásos cikkírói, Karl Leuther, Hugo Poetsch egyaránt azt hangoztatták, hogy a német népnek egységesen kell harcba szállnia a külső támadással szemben. Ludwig Quessel, a revizionista teoretikus szociáldemokrata parlamenti képviselő pedig egyenesen megjósolta, hogy London és Párizs hiába várja a német párt sorainak megbontását, a párt egységesen szavazta meg a kért hadihiteleket.⁴ Később, 1915 januárjában pedig a német revizionisták egyik ismert publicistája, Wolfgang Heine azon kesergett, hogy Eduard Daviddal, a párt parlamenti frakciójának egyik vezetőjével szemben a svájci pártlap, a Berner Tagwacht Liebknechtnek adott igazat.⁵

² Bremer Bürger Zeitung, 1914. dec. 24.

³ Die Neue Zeit, 1915. jan. 25.

⁴ Die Sozialistischen Monatshefte, 1914, dec. 9.

⁵ Die Sozialistischen Monatshefte, 1915. jan. 21. — A Berner Tagwachtban lezajlott vita ismertetésére még visszatérünk. — A Sozialistische Monatshefte a későbbiekben is természetesen mindig elítélően szólt Liebknechtről s az Internacjonalistákról, sőt a pacifistákról is. Ezt tette később 1915 márciusában, amikor a parlamentben is nőtt a pacifisták száma, vagy amikor az

Az osztrák párt elméleti folyóiratában az osztrák pacifista irányzat szellemi vezéregyénisége, Friedrich Adler adott 1915 januárjában összegezést a német párt helyzetéről. Hangsúlyozta, hogy a német pártban élesen szétvált két alapvető irányzat, azoké, akik a háború ellen s azoké, akik a kormány mellett állnak. A két irányzat elvált egymástól a parlamentben s a pártsajtóban, s mint Adler megemlíttette, mindez „egyéni tettekben is megnyilvánult, miként Ludwig Frank és Karl Liebknecht példája mutatja, akik egyúttal áthágták az összes régi párttradíciót”.⁶

A „nem” erős visszhangot vert az „ellenséges”, az antant országokban is. A reagálás belső értéke azonban nagyon eltérő volt. A francia, angol és belga szocialsoviniszta lapok egyformán azt taglalták, hogy bár Liebknecht nagyszerű példát mutatott, ez teljességgel elszigetelt jelenség, amelyből csak egyfajta tanulságot szűrhetnek le, nevezetesen azt, hogy a német pártra nem lehet számítani. Ezt az érzést öntötte szavakba a mozgalom régi militánsa, E. Vaillant is a l'Humanité hasábjain, amikor kijelentette: „valóban nagy lelkiismereti bátorság kell ahhoz, hogy egy egész párt, nemzetgyűlés, a néptömegek megbélyegzését vállalva, egyedül mindenki ellen valaki vállalja a tiltakozást.”⁷

Vagyis az antant országok szocialista pártvezetői a tanulságokat abban vélték összefoglalhatni, hogy nekik mindenben igazuk volt, s éppen ezért ezután sem tehetnek mást, mint küzdenek a német imperializmus ellen. A kivételes egyéni példamutatás csak a német párt bűnbeesését bizonyítja. S ha erre a következtetésre jutott Vaillant, akkor ezt még élénkebb színekkel, meggyőzőbben ismételtették azok az „ultrák”, akik 1914 nyarától kizárólag a nemzeti hasonulás létjogosultságát hirdették. Így vélekedtek Liebknecht fellépéséről Hervé és az angoloknál Hyndman és Blatchford, akik mind Liebknecht teljes elszigeteltségét hangsúlyozták.⁸ Az antant országaiban azonban szép számmal hangzottak el elismerő értékelések is, amelyek Liebknechtnek a német imperializmust elmarasztaló szavait nem kívánták nacionalista szellemben kihasználni, felfogták annak igazi értelmét, rokonszenveztek vele, s ugyancsak meghirdették a „háborút a háborúnak”. Franciaországban ennek a véleménynek adott hangot a CGT antimilitarista kisebbségi ellenzékének vezetője, Adolphe Merrheim, aki ekkor két cikket jelentetett meg a CGT napilapjában, a „La Bataille Syndicaliste”-ben, amelyek egyúttal a lap első antimilitarista írásai voltak a háború kezdetétől.

Liebknecht fellépésének franciaországi erjesztő hatását több síkon le lehet mérni. Egyfelől a Szocialista Párton belül lett energikusabb a pacifista ellenzék.

első nemzetközi háborúellenes tiltakozásokra sor került. Később a Sozialistische Monatsheften is túltett a háború igenlésében a Parvus szerkesztette Die Glocke, amelynek első száma 1915 áprilisában jelent meg, s amelyet többek között a német szakszervezeti vezetők is támogattak. E havonta megjelenő lap érdemben 1915 novemberében emlékezett meg Liebknechtről — ugyan csak elítélően, mint olyan emberről, aki nem tudta belátni a többi kisebbségivel együtt a honvédelem kényszerű szükségességét.

⁶ Der Kampf, 1915. jan. 1.

⁷ l'Humanité, 1914. dec. 26.

⁸ Justice: 1914. dec. 17., 31., The Clarion 1914. dec. 11. — Az angol szocialsoviniszta lapok sorát egészítette ki a New Statesman is, amely szintén 1914 augusztusától a háborús erőfeszítéseket támogatta és a német hadipotenciál összetörését kívánta. E lap még a december 2-iki szavazás előtt tért ki a várható eseményekre, emlékezett meg a Liebknecht—Luxemburg—Zetkin—Mehring ismert szeptemberi háborúellenes nyilatkozatról —, de hozzátette, hogy ez maroknyi kisebbség csak, amely aligha érhet el számottevő sikert Németországban. Vagyis — s itt teljesen meggyezett a többi angol—francia „ultra” következtetésével — nem marad számukra más hátra, mint a fegyveres győzelmet kell biztosítani.

A Populaire du Centre hasábjain ugyan kezdetben Bracke még szintén azt erősítgette, hogy Liebknecht véleménye teljesen elszigetelt a német pártban,⁹ pár nappal később a lap szerkesztői már ennek ellenkezőjét hangsúlyozták,¹⁰ majd a Populaireben Homo S. Grumbach azt állapította meg Brackeval szemben, hogy ha óvakodni is kell a túlértékeléstől, a tények mégis azt mutatják, „hogy olyan mozgalom kezdődött el, amely terjed . . .”¹¹ Ez az érzés lassan oly erőssé vált, hogy Bracke, a nemzetközi titkár is helyesbítést volt kénytelen közölni, megjegyezvén, hogy „a négyek” (vagyis Liebknecht, Luxemburg, Mehring és Zetkin) erősebbek, mint korábban feltételezték.¹²

Liebknecht tette a CGT köreiben is heves reagálást keltett. Ennek nyomai megtalálhatók a bizalmas levelezésben, Dumoulin és Merrheim Monattehoz írott leveleiben. Dumoulin például neheztelően szól arról, hogy Lorenzo nem ír elég odaadással Liebknechtről.¹³ Liebknecht hatása érződik Monattenak a CGT vezetőségéből történt decemberi tüntető lemondásában, s még a lemondó levél megfogalmazásában is. Monatte elsősorban azért mondott le, mert a CGT „honvédő” vezetőinek többsége elutasította a nemzetközi háborúellenes összefogás gondolatát, de közben nem mulasztotta el, hogy Liebknecht példájára is utaljon, sőt hosszabban idézett is e levélben Liebknecht december 2-iki indokoló nyilatkozatából.¹⁴

Angliában a Független Munkáspárt orgánumai foglaltak állást Liebknecht mellett, — a háború ellen. A külföldön is ismert és olvasott Labour Leader már 1914. november 19-én előre figyelmeztetett arra, hogy a német pártban „erős és befolyásos kisebbség” alakult ki, amelyet ők magukhoz, az ILP-hez hasonlítottak, mint ami „a háborúval, annak teljes egészével szemben áll”.

A december 2-iki szavazás után a Labour Leaderben rövid helyreigazítás jelent meg arról, hogy elterjedtek olyan hírek, mintha Liebknechtet a pártból kizárták volna. Ezek a hírek azonban nem feleltek meg a valóságnak. A parlamenti frakció elmarasztalta Liebknechtet a fegyelem megszegése miatt, de ennél messzebb nem ment.¹⁵ Egy héttel később tért csak vissza érdemben a lap a

⁹ Le Populaire du Centre, 1915. jan. 5.

¹⁰ Le Populaire du Centre, 1915. jan. 8.

¹¹ Le Populaire du Centre, 1915. jan. 11.

¹² Le Populaire du Centre, 1915. jan. 12.

¹³ Pierre Monatte, a CGT vezetőségének radikális antimilitarista tagja ekkoriban több együttérző levelet kapott, amelyek szerzői — ugyancsak CGT aktivisták — többször hivatkoztak Liebknecht példájára, amely tőlük is tetteket követel. Így írt neki Leguern a Côte-du-Nord tartományi titkára, szocialista párttag, aki 1915. jan. 1-i levelében „valóságos lázalomnak” minősítette azt az ábrándot, mintha ők a kormánytól várhatnák el a leszerelést, s etekintetben is teljesen Liebknechtnek adott igazat. Bourderon, a kádárok szakszervezetének titkára, szintén szocialista párttag (később a zimmerwaldi konferencia résztvevője) 1915. jan. 1-i, Monattehoz írott levelében vitatta Monatte lemondásának taktikai helyességét, s azt a jogát, hogy a CGT vezetőségben még bentmaradó kisebbségi tagokról olyan véleményt mondjon, mintha azok nem akarnák a békét. Ugyanitt határozott békétörekvéseiről biztosította Monatteot. S Georges Dumoulin, a CGT vezetőségének másik lendületes antimilitarista tagja — akit éppen ezért hívtak a frontra — 1915. jan. 9-én kelt levelében éreztette együttérzését Liebknechttel. (Syndicalisme révolutionnaire et communisme. Les archives de Pierre Monatte 1914—1924. Présentation par Jean Maitron et Colette Chambelland, préface de Ernest Labrousse. Paris, 1968, 62, 69, 83, 116, 122. l.)

¹⁴ Alfred Rosmer: Le mouvement ouvrier pendant la guerre. De l'union sacrée à Zimmerwald, Paris, 1936, 178—180. l. A levelet közli a Syndicalisme révolutionnaire . . . les archives de Pierre Monatte c. idézett kötet is. 45—49. l.

¹⁵ Labour Leader, 1914. dec. 10.

liebknechti „nem” értékelésére. Ekkor jelentek meg a következő szerkesztőségi sorok: „örülünk, hogy ezen a héten közölhetjük Dr. Karl Liebknecht felszólalásának teljes szövegét, amelyben megindokoló beszédét nem olvashatta fel, ezért ezt írásban nyújtotta be”. A Labour Leader a holland Het Volkra hivatkozva megemlítette, hogy további 14 képviselő rokonszenvezett Liebknechttel, majd ugyancsak rotterdami értesülésekre támaszkodva jelentette ki, hogy Liebknecht állásfoglalása valószínűleg támogatásra talál majd Németországban. Ehelyütt már néhány szolidaritási nyilatkozatra hivatkozhatott.¹⁶

A Labour Leader következő számai sem hallgattak Liebknechtről. Ezután jelent meg a híres karácsonyi szám, amelyben a párt háborúellenes nyilatkozatait, leveleit jelentették meg, Németországból többek között Liebknecht, Luxemburg, Mehring, Zetkin, Kautsky és Bernstein szólalhatott meg a lap karácsonyi és újévi számában.

Később, mikor 1915 januárjában ismeretessé vált, hogy David a külföldi lapokban, így a semleges országok orgánumaiban is megkísérli lerontani Liebknecht hitelét — a vitára a Labour Leader is reflektált: „a magunk részéről soha nem hittük, hogy Dr. Liebknecht képviseli pártja többségét”, de igazságát a lap nem tette a többség helyeslésétől függővé.

Éppen ezen a ponton azonban még egy érdekes jelenség figyelhető meg. Nevezetesen az, hogy David, valamint a francia és angol „ultrák”, szociálsovinisták ugyan a front két diametrálisan ellenkező pólusán helyezkedtek el, — Liebknechttel szemben mégis feltűnően azonos következtetésre jutottak: Liebknecht teljesen elszigetelt, magányos személy. Noha a pillanatnyi helyzet olyan látszatot mutatott, hogy ez a leegyszerűsítés azonban nem volt igaz, egyetlen emberről, egyéni véletlenről, magános hősről volt szó. Ezt az igazságot képviselték mindenütt a forradalmi internacionalisták s pacifisták, s ezt tette a Labour Leader is, amikor a szerkesztői kommentár aláhúzta: mégis az események, pártgyűlések azt bizonyítják, hogy az ellenzék szélesebb, mint korábban gondolták.¹⁷

A Labour Leader ekkor még ennél is messzebb ment, s az angol önkényes szociálsoviniszta értelmezésekkel szemben kifejezetten megállapította, nem hiszi, hogy a „nem” szavazat kizárólag a német imperializmus fölött tört volna pácát, inkább az vált világossá, hogy a szocialisták sehol sem támogathatják a háborús kormányokat.

Ezekután természetes, hogy a lap nagy együttérzéssel számolt be a porosz Landtag februári üléséről, ahol Liebknecht közbeszólásában elvitatta a porosz miniszterelnöktől, hogy a nép nevében beszélhet, majd a porosz nemzetgyűlés német szociáldemokrata frakciója megtagadta a hitelek megszavazását. Mindehhez a Labour Leader a következő kommentárt fűzte: „Dr. Liebknecht ellenzékiiségére számítottunk, de hogy az egész szocialista párt megtagadja a támogatást a kormánytól, az öröndetes és jelentős mozzanat”.¹⁸

A Független Munkáspárt folyóirata ugyancsak megemlékezett erről a híres „nemről”. J. Bruce Glasier a lap szerkesztőségi jegyzeteiben így írt: „Az ILP-vel karöltve ebben az országban, az orosz Duma szociáldemokrata frakciói, a szerb parlament szocialista képviselői, valamint a német szociáldemokrata párt Dr. Karl Liebknecht, Clara Zetkin és Rosa Luxemburg vezette kisebb-

¹⁶ K. Liebknecht Válogatott írásai. Bpest, 1965.

¹⁷ Labour Leader, 1915. jan. 28.

¹⁸ Labour Leader, 1915. febr. 11.

sége azok az egyedüli csoportok, amelyek a hadviselő országokban határozottan internacionalista magatartást tanúsítottak. Legforróbb testvéri üdvözlésünket küldjük nekik . . .”¹⁹

Ugyancsak a Socialist Reviewban a lap nemzetközi rovatának szerkesztője, Lancelot-Eden is megemlékezett a december 2-iki szavazásról. Hangsúlyozta Liebknecht bátorságát, amennyiben nemcsak a háborúval, a kormánnyal, de a párttöbbséggel is szembe mert szegülni, valamint azt is, hogy nem állott egyedül, hanem még 13-an éreztek együtt vele, s ha nem is mondtak „nem”-et, mégis tartózkodtak a szavazástól. Lancelot-Eden ugyanitt utalt Homo (Grumbach) cikkeire is, amelyekben a francia szocialsoviniszta (Vaillant, Compère-Morel, Bracke, de olykor Cachin) nézeteivel szemben azt taglalta, hogy Németországban is erősödik a háborúellenes pacifista, illetőleg radikális internacionalista áramlat.²⁰

A Socialist Review következő számában ugyancsak Lancelot-Eden a német párt háborúellenes csoportosulásának további erőnyeréséről adhatott már számot, így arról, hogy márciusban Liebknecht és Rühle határozott „nemje” mellett a tartózkodók száma már 30-ra emelkedett.²¹

An angol Független Munkáspárt mellett ugyancsak joggal hivatkozhattak testvéri szolidaritási érzéseikre az orosz emigráns internacionalisták is. A Franciaországban élő orosz szocialisták Párizsban megjelenő napilapjában, a Goloszban valóban megrázó sorokat olvashatunk a Reichstag decemberi szavazásáról. Megállapították, hogy 1914 augusztusában is mély megdöbbenést váltott ki bennük, hogy az események és a tömegek soviniszta hangulata magával sodorta a pártot. Azóta azonban négy hónap eltelt s a háború igazi jellege azóta világosabbá vált. Ebben a keretben a német uralkodó körök imperialista törekvései is leplezetlenebbekké váltak: „és vajon mi orosz szocialisták, akik kitartó könyörtelen harcot folytatunk saját nemzeti barbarizmusunk ellen, nem várhattunk-e joggal el másfajta magatartást. Vajon nem reménykedhetünk-e abban, hogy a királyi megbízottat, akinek kezét a belga nép vére festette pirosra, a Reichstagban a német szociáldemokraták elégedetlen kiáltása fogja fogadni”, — s ezzel szemben milyen morális csapásként hatott az a „rövid száraz hír”, hogy a német párt ismét megszavazta a hiteleket.

A lesújtó hír ellenében az orosz internacionalisták kétszeresen örülhettek a Liebknecht fellépéséről beszámoló híreknek: „A Reichstag egyöntetűen megszavazta a hiteleket . . . csupán egy ember emelte fel szavát, hogy megmentse a forradalmi tradícióit eltemető párt parlamenti frakcióját a szégyentől. Vajon kell-e szólni arról, hogy e temetői csendben elhangzó szó, a méltó apa méltó fiának, Karl Liebknechtnek szájából hangzott el.”²²

Másnap a Golosz visszatért a szavazásra. A cikkíró megemlítette, hogy az augusztusi napokban a lapnál még azt hitték ők is, hogy Liebknechtet meggyilkolták. De most elérkezett Liebknecht órája, s megtörte azt az „ünnepi nemzeti egységhangulatot”, amely a hódító német háború alátámasztását szolgálta — és ezzel egyidejűleg — írja a lap — tiltakozott a belgiumi barbárságok ellen, s „üdvözlését küldte az orosz forradalmároknak, az orosz barbárság ellenségeinek”. Liebknecht szavazata egyúttal bátor válasz azoknak az elvakított és hazug

¹⁹ The Socialist Review, 1915 január—március, 408. l.

²⁰ The Socialist Review, 1915 január—március.

²¹ The Socialist Review, 1915 május.

²² Golosz 1914. dec. 5.

nemzeti szocialistáknak, akik valamennyi nyelven arról kiabálnak, hogy az esztelen háború elleni tiltakozás „szétzilálja a nemzetvédelmet, s az ellenséges támadást segíti”. Liebknecht tette ezt a „hazafias” szóáradatot legyengíti és elősegíti, hogy „visszatérjenek a régi, a vörös zászlóhoz. Azzal, hogy Liebknecht kezébe vette a proletár zászlót, ő lett az egész Internacionálé zászlóvivője.”²³

A Párizsban megjelenő Golosz természetesen azonnal reflektált Hervé Liebknecht-ellenes cikkeire, amelyekben az angol „ultrákhoz” hasonlóan ő is azt hangoztatta, hogy Liebknecht tiszteletreméltó fehér holló, s ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy ő már 1907-ben a stuttgarti kongresszuson²⁴ érzékeltette, hogy nem bízik a német szociáldemokratákban. A Golosz energikusan kifakadt Liebknecht fellépésének ilyen félremagyarázása ellen. „Hervé megfelel az arról, hogy Scheidemann és Südekum ugyanazt a módszert (osztályegyüttműködés) alkalmazza, mint ők Franciaországban.” Ami Franciaországban jó, azt miért tartja ő egyértelműen rossznak Németországban? Ilyen gondolatmenetet vallva „Hervének Németországban nem a forradalmár, a harcos Liebknecht az elvtársa, akinek nevére felüvölt az egész hazafias német sajtó, nem az Internacionálé zászlaját felemelő Liebknecht, aki a harcoló katonák feje fölött baráti jobbát nyújtja az orosz Duma letartóztatott képviselőinek. Nem, a francia szociálsoviniszta elvtársa az a 109 képviselő, aki nem talált szót arra, hogy megbélyegezze saját kormányának politikáját.” Végezetül a Golosz kijelentette, hogy csak akkor ismerik el a francia szocialisták jogát a német szociáldemokraták bírálataira, ha egyúttal saját francia háborús kormányaik ellen is fellépnek.²⁵

1914 decemberében a Golosz még néhányszor visszatért arra a harcra, amely Liebknecht személye körül kibontakozott Németországban, a német pártban, majd ugyancsak ismertette azt a vitát, amely a Berner Tagwacht lapjain folyt egyfelől a svájci szerkesztők, másfelől a német szociálsoviniszta E. David között Liebknecht, a december 2-iki szavazás és az igazi internacionalista állásfoglalás körül.²⁶

A semleges országok szocialista pártjaiban többnyire rokonszenvező cikkek jelentek meg Liebknecht fellépéséről. Ezek között jelentős volt az Európa-szerte elterjedt és tekintélyes Berner Tagwacht állásfoglalása. A lapot Robert Grimm szerkesztette, s a napilap a háború első percétől kezdve a háború ellen küzdelmet támogatta, így természetesen ezt tette Liebknecht esetében is. Olyannyira, hogy ezúttal helyt adott a német pártvezetőséget rendkívül hevesen ostorozó írásoknak is. Ezekre reagált E. David, amikor a Berner Tagwacht olvasói előtt azt akarta bizonyítani, hogy Liebknecht nem képviselt senkit, ő elszigetelt magányos ember, s eszmeileg mégcsak nem is szocialista, hanem — mint írta, — „anarcho-szocialista” befolyás alá került. E vádakra válaszolva a Berner Tagwacht megjegyzi: ha Davidnak igaza van, s Liebknecht „anarcho-szocialista” politikát hirdet, akkor az Internacionálé és a német párt is anarcho-szocialista volt egészen 1914-ig. Valójában azonban „amit Liebknecht és barátai képviselnek, azok az igazi szocialista programkövetelések, amelyek az osztály-

²³ Golosz, 1914. dec. 6.

²⁴ Hervé akkori fellépéséről bővebben lásd: Internationaler Sozialisten Kongress zu Stuttgart, 1907. Berlin 1907 és VIIe Congrès Socialiste International tenu à Stuttgart. Bruxelles, 1908 — valamint Jemnitz János: A háború kérdése a stuttgarti kongresszuson. Párttörténeti Közlemények, 1967, 3. sz.

²⁵ Golosz, 1914. dec. 8.

²⁶ Golosz, dec. 10, 13.

harc alapjairól indulnak ki, amelyet megtanultunk s amelyet fél évszázada a német szociáldemokrácia legjobb képviselői képviselnek.”²⁷

Mindehhez a Berner Tagwacht hozzáfűzte: az osztályellentétek mindenütt félreérthetetlenül a háború alatt is tovább éleződnek, s ezzel együtt újra erősödik a tömegek békevágya. Ezek a tények azok, amelyek számítanak, nem pedig David ködösítő jelszavai, címkéi, melyekkel Liebknechtet anarcho-szocialistának minősíti.

A szerkesztői válasz után néhány nappal a Berner Tagwacht a december 2-iki szavazásról és Liebknecht magatartásáról még egyértelműbb cikket tett közzé Parabellum (Karl Radek) tollából. Radek a svájci lapban így írt: „December 2-án a német Reichstagban egyetlen ember akadt, aki felemelte tiltakozó szavát. Egyetlen a 110-ből, míg a többiek a kormánnyal vállaltak szolidaritást.” Radek megemlítette, hogy Liebknecht több barátja is le akarta őt beszélni az ellenszavazásról, mert — mondták — ezzel csak „elhomályosítaná azt aényt, hogy 17-en helyezkednek szembe a 100 képviselőből a német imperializmussal. Liebknecht mégis teljesítette kötelességét.”²⁸

Radek egyúttal a francia szociálsovinisza beállítással is szembeszegült, s Guesde-del és társaival ellentétben hangoztatva, hogy Liebknecht fellépése eszmei segítséget adott a francia internacionalistáknak.

A Berner Tagwacht néhány nappal később újra visszatért Liebknecht szereplésére. Ezúttal Troelstra nyilatkozatát idézte a holland Het Volkból: „mikor utoljára felkerestem a német nagyvárosokat, akkor feltűnt nekem, hogy Liebknecht kijelentését a német munkások nagyobb rokonszenvvel fogadták, mintsem azt a német pártvezetőség kijelentései alapján gyanítani lehetett volna”. Troelstra ítéletét annak ellenére kockáztatta meg, hogy úgy látta: a németek még jobban elzárkóznak a véleménynyilvánítástól, mint azt korábban tették.”²⁹

Végül, mintegy záróakkordként a Berner Tagwacht a berlini Vorwärts alapján részletesen ismertette a német pártvezetőség Liebknechtet fegyelemsértésért elmarasztaló határozatát, amihez a lap a következő széljegyzetet fűzte: „A Reichstagfrakció nem azonos a párttal, annak csak egyik szerve, s mégcsak nem is a legfontosabb szerve. A frakció fölött áll a párt egésze, s azt, hogy Liebknecht magatartása összeegyeztethető-e a német szociáldemokrácia érdekeivel, ezt csak a pártkongresszus döntheti el. Ez a nyilatkozat (mármint a német pártvezetőség elítélő állásfoglalása — J. J.) csak kísérlet arra, hogy a kényelmetlen ellenzékelt elhallgattassák, s külföldön olyan benyomást keltsenek, hogy az egész német párt egységesen a szociál-imperialisták és a háborús lelkesedők mögött áll. Ha végül is a frakció arra vállalkozott, hogy határozatával Dr. Karl Liebknecht elvtársat a német nyilvánosság és a német katonai-polgári hatóságok előtt denunciólja” — amihez még hozzájárul az is, hogy a frakció így „nyomorúságos valótlanosságokat terjeszt” az összecsapás tényleges előzményeit, történetét illetően, akkor olyan beállítást ad az eseményeknek, mintha Liebknecht juttatott volna külföldre bizalmas híreket a német párt belső vitáiról. A Berner Tagwacht szerkesztősége megragadta ezt az alkalmat is, hogy hangsúlyozza, hogy „sem direkt, sem indirekt úton” sem biztatást, sem híryanagot nem kapott Liebknechttől.”³⁰

²⁷ Berner Tagwacht, 1915. jan. 13.

²⁸ Berner Tagwacht, 1915. jan. 23.

²⁹ Berner Tagwacht, 1915. febr. 1.

³⁰ Berner Tagwacht, 1915. febr. 4.

Ennek a helyesbítésnek természetesen megvolt a maga nagyon is fontos értelme: a német párt jobbszárnyán ugyanis a nacionalista hisztéria nyomán — amely a párton belül is hatott — Liebknechtet felelőssé tették azért, hogy a külföldi szocialista lapok az ő pártját fogták a párt vezetőségével szemben. Emiatt két címen is támadták: egyfelől a „nemzetellenességért”, másfelől, mert a pártfegyelmet sérti meg, s a párt belügyeit viszi ki az utcára, sőt a külföld elé. Mindezek vádak voltak, amelyek formailag alátámaszthatóak lehettek s a párttagság egy részénél is megértésre találhattak. Mindez azonban megalapozatlan vádaskodás volt, s a Berner Tagwacht szerkesztőségi megjegyzése ezért hasznos volt, s tisztázta Liebknechtet ebben a vonatkozásban is.

Míg a svájci Berner Tagwacht internacionalista alapon tett hitet Liebknecht mellett, a spanyol szocialista párt központi orgánuma, az El Socialista ugyanezt inkább antant-szimpatái miatt tette meg. A lap Vaillant Humanitébeli cikkét idézte, s azt húzta alá, hogy milyen ádáz harcot folytat a német imperializmussal. Felidézte az apa példáját és összevetette azt a fiúéval, de végeredményben Liebknecht „nem”-jének jelentőségét mégis elszűrkitette, s pontosan annak lényegéről nem ejtett szót, nevezetesen arról, hogy a harcot a háború ellen mindenütt nemzetközileg kell megvívni.³¹

Színesebb, sokkal érdemtelibb és ugyancsak internacionalista kicsengésű volt az a szolidaritást vállaló visszhang, amely az olasz lapok hasábjairól volt kiolvasható.

Feltűnő, hogy a Critica Sociale, a Turati szerkesztette elméleti folyóirat 1914 telén, 1915 első heteiben egyáltalán nem emlékezett meg a decemberi német szavazásról. Annál kimerítőbben s nagyobb odaadással szólt róla az Avanti. A december 3-iki számban még csak távirati rövidséggel emlékeztek meg a parlamenti ülészakról, s egy sorban arról, hogy „Liebknecht kivételével megszavazták” a hiteleket.

Két nappal később azonban részletes beszámolót közölt a lap, amelynek minden sorát átfűtötte az együttérzés: „az egész német sajtó — a Vorwärtsszel együtt — közösen szólal fel az ellen a férfi ellen, aki fellépett a hadihitelek megszavazása ellen, aki bebizonyította, hogy a szocializmus nem halt meg. Most őt kikiáltották a haza ellenségének...” Most egész Németországban árulónak kiáltják ki, de ő ennek ellenére szilárd és erős marad. Annak nincs olyan nagy értéke, ha valaki akkor hangoztatja hitét, amikor az nem jár kockázattal. „De amikor valaki akkor is ragaszkodik hitéhez, amikor az egész parlament, az egész sajtó és talán az egész ország” őt ezért az ellenség kiszolgálójának nevezi — akkor ez már más értékrendű jelenség. Éppen ezért „annak, aki mindent feláldozott következetességeért, az olasz szocialisták teljes szolidaritását” ígérte meg az Avanti.³²

Miként a Golosz és a Berner Tagwacht, az olasz Avanti is nyomban hangsúlyozta azonban, hogy ezt a szolidaritást csak azok érezhetik, akik valóban távol tartanak maguktól minden nacionalista érzést, akik igazán internacionalista háborúellenes talajon vállalnak közösséget Liebknechttel: „De csak nekünk van jogunk arra, hogy szolidaritást vállaljunk vele, csak nekünk, akik Karl Liebknechthez hasonlóan magasan és erősen tartjuk a semlegesség zászláját, csak nekünk, akik mint ő szintén megtagadnak mint hadihitelt.” Az Avanti ezt annál is inkább szükségesnek tartotta hangsúlyozni, mert ezekben a hetekben

³¹ El Socialista, 1914. dec. 13, 28, 30, 31.

³² Avanti, 1914. dec. 5.

„bizonyos demokratikus lapok is dicsőímszokat zengenek Karl Liebknecht-hez”, s ezek a lapok, miközben Liebknechtet azért dicsérik, mert ő a háború ellen tiltakozott, közben saját országukat a háború örvényébe taszítják.

Az Avanti egyúttal figyelmeztetett a hasonló félszívvvel demokraták örök ellentmondására: míg „Karl Liebknecht ezen emberek számára is hős volt, ugyanakkor az olasz szocialistákat, akik szintén szembefordultak a háborúval, azokat aljasoknak és megvetésreméltóknak nevezték. Karl Liebknecht magasra tartotta a civilizáció és a szocializmus zászlaját, amikor egyedül szavazott nemmel a hadihitelek vitájánál, de amikor holnap az olasz szocialisták szavaznak majd nemmel, amikor új milliárdokat akarnak hadiköltségvetésre fordítani, akkor ugyanez a sajtó árulóknak és a haza ellenségeinek fogja őket nevezni. Mert a demokraták mindig ugyanúgy ítélik: a szocializmus szép és jó, de csak akkor, ha azt külföldön gyakorolják.”³³

Az Avanti később, december végén hírt adott a német radikális antimilitaristák — Zetkin és a Gleichheit — üldözéséről, majd arról, hogy német szociáldemokrata pártgyűléseken Liebknecht védelmében hoztak határozatokat.³⁴

1915 januárjának első napjaiban az Avanti visszatért Liebknecht példamutatására. Felidézte, hogy annak idején 1906-ban a német párt kongresszusán ő szorgalmazta az antimilitarista határozatok elfogadását, s most ugyanebben a szellemben járt el Liebknecht, a parlamenti képviselő. A német proletariátusnak is ezt a példát kell követnie, — írja a lap —, amely egyúttal megegyezik a stuttgarti, koppenhágai és bázeli nemzetközi kongresszusok határozataival is. Az Avanti megjegyzi, hogy a nemzetközi munkásmozgalmában ebben a szellemben lép fel Angliában a Független Munkáspárt, Oroszországban a szociáldemokraták mindkét frakciója, az olasz szocialisták, az amerikai szocialista párt, — mikor a nemzetközi szocialista értekezlet összehívását sürgetik —, s „most Karl Liebknecht a német szociáldemokrata párt egy kisebbségével együtt”.³⁵

Az Avanti 1915. január 5-én részletesebben megemlékezett arról, hogy a német pártgyűléseken Liebknecht mellett hol és milyen határozatokat hoztak, majd megállapította: „és így hamis az a beállítás, hogy Liebknecht teljességgel magában áll. Mellette állnak a württembergi munkások szinte valamennyien.” Január 6-án hasonló hírekről számolt be a lap, majd január 12-én hosszabb cikkben hangsúlyozta a berlini, stuttgarti, hamburgi rokonszenvező nyilatkozatok fontosságát, kiemelve a potsdami, a „császárvárosi” szocialisták döntését. Hosszabban idézték a Labour Leaderben megjelent német internacionalista állásfoglalásokat, hozzátéve, hogy mindez új lendületet ad a nemzetközi háborúellenes küzdelemnek. Ezt az értékelést — reményt — erősítette meg az Avanti 1915. február 5-iki száma is.

A bolgár tesztnyákok lapjai ezekben a hetekben ugyancsak megemlékeztek a német internacionalisták példászerű magatartásáról. A Novo Vreme 1915. február 1-i számában Blagoev éleshangú bírálatban visszaütött egyfelől Parvus, másfelől Plehanov, vagyis egyfelől a német, másfelől az orosz szociálszovinizta közeledést, s azokat a törekvéseket, hogy Bulgáriát akár az egyik, akár a másik oldalon bevonják a háborúba, — nem mulasztotta el, hogy a német szociálszoviniztákkal szemben Liebknecht példájára hivatkozzék. Blagoev utalt a december 2-iki vitára, s megemlékezett arról is, hogy Mehring, Luxemburg

³³ Avanti, 1914. dec. 5.

³⁴ Avanti, 1914. dec. 23.

³⁵ Avanti, 1915. jan. 2.

és Zetkin oldalán Liebknechtnek a Labour Leader karácsonyi számában közzétett nyilatkozata milyen kedvező hatást keltett, mennyire meggyőzően bizonyította a nemzetközi összefogás szükségességét a háború ellen.³⁶

Megjegyezzük, hogy Liebknecht december 2-iki fellépésének természetesen magyar visszhangja is támadt. Ez nyomon követhető a Népszava, a szakszervezeti lapok hasábjain, s egyenlőre még az archívumokban elfekvő anyagokban, többek között Ágoston Péter naplójából is. E magyarországi visszhangra azonban helyütt több okból nem térhetünk ki, mivel a közeljövőben a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai 4/b kötetében amúgy is újabb résztelek válnak a magyar érdeklődők számára hozzáférhetővé.

A magyar és néhány más ország szocialista sajtójának áttekintése nélkül is reméljük, hogy szemlénkkel sikerült megelevenítenünk e kort, s ezekkel az adalékokkal is meggyőzővé tenni, hogy egyetlen ember bátor szava is alkalmassint mély hatást válthat ki, jelentős erőket szabadíthat fel, s hozhat mozgásba.

Я. ЕМНИЦ

ВЫСТУПЛЕНИЕ КАРЛА ЛИБКНЕХТА В РЕЙХСТАГЕ 2-ГО ДЕКАБРЯ 1914 ГОДА

Резюме

Тот факт, что 2-го декабря 1914 года Карл Либкнехт в Парламенте, при голосовании в связи с военным бюджетом голосовал против него, потряс как немецкое, так и международное рабочее движение, вызывая бурные реакции широкой общественности. В декабрьские дни Либкнехт получал множество писем, открыток и телеграмм, написанных как молодыми, так и старыми мужчинами, женщинами, солдатами и представителями интеллигенции. В письмах они в большей части выражали свое сочувствие, однако — чаще всего анонимные — автора не только осудили Либкнехта, но и под влиянием военного, националистического настроения, и не в одном случае префашистского взгляда считали бы желательной ссылку или же казнь его. В письмах часто встречались антисемитские выпады. С другой стороны выражающие сочувствие письма говорят о размышлении; автора писем глубоко разочаровались в политике немецкой социалдемократической партии и были рады, что Карл Либкнехт указал выход из данного положения. Часто встречаются и такие формулировки, что «и мы представили себе дело так, однако, не имели смелости прямо так сказать», и «наконец теперь нашелся человек». В числе авторов находим ряд известных, антимилитаристских профсоюзных руководителей, писателей; впоследствии найдутся письма спартаковцев и коммунистических руководителей, в их числе письма от Dissman, Paul Levi, Clara Zetkin, Erich Mühsam. Даже из-за границы были получены письма, в большей части из Голландии, несколько из Бельгии; пара полученных из Голландии писем передавала чувства руководителей английского рабочего движения. Из числа зарубежных авторов более известными, и играющими в международном рабочем движении более значительную роль являются Camille Huysmans, Van Kol, Helene Aukersmitt, Léon Troclety, Fenner Brockway, Eddo Fimmen и другие. Самую непосредственную и самую действенную связь, конечно, можно было устанавливать через почту. Во всяком случае из выражающих противоположных мнений писем Либкнехт мог убедиться в том, что многие поддерживали и с радостью принимали его взгляды, считая необходимым новое провозглашение старых принципов. В конечном счете такая же картина наблюдалась в международной социалистической печати декабря 1914—января 1915 годов. Хотя некоторые немецкие социалистические органы осудили Либкнехта, и так же ряд английских и французских социалистических руководителей (Blatchford, A. Thompson, G. Hervé) в своих газетах и сей раз воспользовался возможностью, контрпримером Либкнехта подтвердить свое решение, по которому самой большой опасностью является немецкий империализм, на немецкую социалдемократию рассчитывать нельзя, надеяться можно лишь в победе

³⁶ Dimitar Blagoev: Szöcsinyenyija. 17. köt. Szofia, 1962. 13. l.

оружий. Большинство социалистических газет, напр. русская «Наше Слово», французская «Populaire du Centre», английская «Labour Leader», швейцарская «Berner Tagwacht», все воодушевленно встречали храбрость Либкнехта, и то же самое делали — несмотря на свои тяжелые условия — немецкие «Leipziger Volkszeitung» и «Bremer Bürger Zeitung». Венгерская газета «Népszava», если и не так вооруженно, но то же писала о выступлении Либкнехта, и с определенной доброжелательностью передавала весть об осуждении войны, хотя в большей части затушевывала имеющие место между Либкнехтом и партийным руководством разногласия. Факт, что как эти письма, так и непосредственные отклики печати доказывают, что и современники осознали значение выступления Либкнехта.

J. JEMNITZ

INTERVENTION DE KARL LIEBKNECHT DANS LE REICHSTAG, LE 2 DÉCEMBRE 1914

Résumé

Quand Karl Liebknecht n'a pas voté le budget de l'armée dans la discussion du Parlement — le 2 décembre 1914 — ce fait a secoué le mouvement ouvrier allemand et international, de plus, a provoqué de vives réactions dans l'opinion générale.

En décembre Liebknecht a reçu d'innombrables lettres, cartes, télégrammes écrits de la part des jeunes, des vieux, des femmes, des hommes, soldats et intellectuels. Ces missives ont exprimé leur sympathie, mais il y avaient des lettres — pour la plupart anonymes —, dans lesquelles les auteurs non seulement ont blâmé Liebknecht, mais excités par l'humeur guerrier, se laissant entraînés d'une sorte de nationalisme enivré, révélant une mentalité préfasciste, désiraient sa persécution, même son assassinat. Dans ces lettres il y avaient souvent des thèses antisémitiques. D'autre part on peut trouver dans les missives de longues réflexions, leurs auteurs ont été profondément désolés à cause de la politique des chefs du parti social-démocratique allemand et ils se réjouissaient que Liebknecht leur a montré une issue pour changer la situation. On y trouve souvent des phrases comme «nous avions la même pensée mais nous n'avions pas de courage» mais «enfin il se trouve un homme». Parmi les auteurs des lettres nous trouvons des dirigeants du syndicat antimilitariste, écrivains, spartacistes, ainsi que des chefs du parti communiste. Nous en mentionnons le nom de Dissmann, Paul Levi, Clara Zetkin, Erich Mühsam. Mais il y avaient des lettres venant d'au-delà de la frontière, surtout de la Hollande et quelques unes de la Belgique. Certaines lettres de la Hollande servaient d'intermédiaire pour exprimer les sentiments des chefs du mouvement ouvrier anglais. Parmi les auteurs de l'étranger, bien connus, jouant un rôle important dans le mouvement ouvrier international il faut mentionner les nom de Camille Huysmans, Van Kol, Hélène Ankersmitt, Léon Trocletx, Fenner Brocway, Eddo Fimmer et d'autres. Les rapports les plus directs se faisaient, prompt, naturellement par la poste. Liebknecht a pu constater même par les lettres au sens opposé, qu'il y en a qui l'approuvent, l'appuient et trouvent nécessaire de renouveler la proclamation des anciennes idées. En somme, la réaction de la presse socialiste-internationale, — en décembre 1914 et en janvier—février 1915 — en est une preuve. Cependant il y a quelques organes socialistes chauvinistes qui condamnent Liebknecht; de même que certains dirigeants anglais et français (Blatchford, A. Thompson, G. Hervé) qui profitent de l'occasion et tentent à vérifier leur thèse opposée à celle de Liebknecht en disant que le plus grand danger est l'impérialisme allemand, la social-démocratie ne compte plus, et il faut placer la confiance seulement dans les armes. La plupart des journaux socialistes-ouvriers, le russe Nase Slovo, le français Populaire du Centre, l'anglais Labour Leader et le suisse Berner Tagwacht ont applaudi avec enthousiasme le courageux «non» de Liebknecht et même les journaux allemands — malgré leur position difficile — ont salué Liebknecht, comme le Leipziger Volkszeitung et le Bremer Bürger-Zeitung. Le journal hongrois Népszava a aussi donné avis mais avec moins de l'entrain, de l'action courageuse de Liebknecht, il a commenté avec une certaine bienveillance la condamnation de la guerre, mais en même temps il a estompé, camouflé les différends entre la direction du Parti et Liebknecht. En tout cas, comme les lettres et l'écho immédiat dans la presse en font preuve, l'opinion publique se rendait compte de la portée de cette action.

MESZÁROS KÁROLY

Adatok a reakciós politikai irányzatok arculatához és tevékenységéhez

(1919 augusztus)

1919 augusztus 1-én a Magyar Tanácsköztársaság a nemzetközi túlerővel folytatott küzdelemben alul maradt, vereséget szenvedett, s az antant segítségével győzött az ellenforradalom Magyarországon.

Miután a román királyi csapatok augusztus 4-én bevonultak Budapestre, a Peidl-kormány¹ „demokratikus ellenforradalom” koncepciója — a március 21. előtti állapotokhoz való visszatérés — napok alatt szertefoszlott.

1919. augusztus 6-án, a nyílt ellenforradalom kormánya, a Friedrich-kormány megalakulásával, a magyar uralkodó osztályok ismét megjelentek a színen.

Mi volt a magyar uralkodó osztályok politikájának lényege az új helyzetben?

A magyar uralkodó osztályok a munkásosztály és a szegényparasztság 1919. augusztus 1-én elszenvedett vereségének véglegesítésére, a munkásosztály és a dolgozó parasztság gúzsbakötésére törekedtek.

E célt egy olyan országban, ahol már egyszer hatalmon volt a munkásosztály — nem lehetett elérni a régi rendszer egyszerű restaurálásával, a forradalmak előtti állapotokhoz való visszatéréssel.

Új politikai taktikára, új kormányzati módszerekre volt szükség.

Az új politikai taktika elsősorban azt jelentette, hogy az uralkodó osztályok a megjelölt cél érdekében biztos támaszt, ill. szövetségest kerestek. A biztos támaszt a jobboldali kispolgárságban és a reakciós katonatisztikarban, ill. a hadseregben találták meg az uralkodó osztályok.

A Peidl-kormány puccsal történő eltávolítása után a puccs végrehajtói, a Friedrich—Huszár—Haller vezette közalkalmazotti csoport nyomult előtérbe. Megelőzve az 1919 április 6-ára gr. Bethlen vezetésével Bécsben (Antibolszevista Comité) és 1919 májusa óta gr. Károlyi Gyula vezetésével az aradi ill. szegedi ellenforradalmi kormányokban szervezkedő ellenforradalmi politikusokat és a Szegedről elindult ellenforradalmi hadsereget, e csoport bontotta ki elsőként a nyílt ellenforradalom zászlaját az ország fővárosában.

A magyar uralkodó osztályoknak végső soron kapóra jött e politikusok fellépése.²

¹ Itt hívjuk fel a figyelmet *Kirschner Béla* a Peidl-kormány történetével foglalkozó könyvére: *A „szakszervezeti” kormány hat napja*. Bpest. 1968.

² „... A Friedrich-kormány ... halhatatlan érdemeket szerzett, mert ha a Peidl-kormányt lemondásra nem kényszerítette volna, akkor az antant képviselői által is minden tekintetben favorizált szocialista irányzat, dacára annak, hogy a vidék erről tudni egyáltalán nem akart, talán hónapokig uralkodott volna az országon és Magyarország testvérharcoknak és anarchiának lett volna színterévé...” (Vö. Gróf Sigray Antal kerületi kormánybiztos beszámolóját a Vas megyei törvényhatósági bizottság rendkívüli közgyűlésén 1919. dec. 15. Országos Levéltár (OL.) Kozma iratok 11. csomó.)

Az ellenforradalom kispolgári vagy „népies” szárnyát alkotó Friedrich—Huszár—Haller csoport ugyanis a jobboldali kispolgárság és a területváltozás következtében felduzzadt közalkalmazottak „forradalmi” (értsd: ellenforradalmi—M. K.) törekvéseinek, lázadásának hangadója volt. Ereky Károly³ a Friedrich-kormányt forradalmi kormánynak nevezte s arról beszélt, hogy „ma is forradalom van”, amelynek a célja a rend megteremtése.⁵ Rubinek Gyula⁶ kifejtette, hogy három forradalomról lehet beszélni: a Károlyi-forradalomról, a kommunista forradalomról és a Friedrich-forradalomról.⁷ Friedrich hangsúlyozta, hogy „a forradalomnak csak akkor lesz vége, ha a nemzetgyűlés megalakul”.⁸ Friedrich miniszterelnök nem hagyott kétséget a kormány tevékenységének s a jobboldali kispolgárság mozgalmának lényege iránt, amikor a kormány létét éppen azzal indokolta, hogy „a forradalmat csak ellenforradalommal lehet legyőzni”.⁹

E csoport keresztény, nemzeti, antiszemita, antikapitalista jelszavakat hirdetett, s a szociális demagógia sem hiányzott fegyvertárából. Programjuk¹⁰ az üres, de hangzatos „keresztény Magyarország” jelszóban, az osztályellentétek kibékítésének hirdetésében, a „keresztények” érvényesülésének követelésében, a BTK reakciós irányú módosításának sürgetésében s az általános választójog biztosításában fejeződött ki. E csoport a fasiszta irányzat egyik hordozója lett. Pártjuk a Keresztény Nemzeti Párt, amely 1919. július 26-án alakult és a Keresztény Szocialista Néppárt helyébe lépő Keresztény Szociális Gazdasági Párt. Az előbbinek Friedrich és Ereky, az utóbbinak Haller és Huszár állnak az élén.

A jobboldali kispolgári és középrétegek lázongásának társadalmi méreteiben az 1919 januárban alakult Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) adott hangot. Augusztus végén, a Friedrich-kormány félretételének szöbakerülésekor az ÉME csatasorba állt.¹¹

Friedrichnek átmenetileg igen fontos szerepe volt az ellenforradalmi rendszer történetében.

A reakciós tisztikar az ellenforradalmi rendszer kialakulásánál és a rendszer egész története folyamán igen nagy szolgálatot tett a magyar uralkodó osztályoknak, s néhány év kivételével nem lehet figyelmen kívül hagyni a tisztikar befolyásának vizsgálatát.

E tisztikar — születésének s társadalmi hovatartozásának körülményeit anyajegyként cipelve magán — ellenforradalmi, terrorisztikus, militarista vezetés megvalósítására törekedett.¹² Eszmei fegyvertárában a vad nacionalizmus mellett a konzervatív nemzeti, a konzervatív antikapitalista, az antidemokra-

³ Ereky Károly az 1919. aug. 27-én alakult harmadik Friedrich-kormány közéleti-minisztere volt.

⁴ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1919. szept. 6.

⁵ Uo. aug. 27.

⁶ Rubinek Gyula a harmadik Friedrich-kormány földművelésügyi minisztere.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 1919. szept. 6.; Keresztény Szocializmus, 1919. aug. 8.—okt. „Keresztény Nemzeti Párt. Bpest é. n. 8. l.

¹¹ Uo. 1919. aug. 28.

¹² Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: H. L.) Magyar Nemzeti Hadsereg fővezér-sege. VKF iratai. 1919.

tikus, antiliberális, antiszemita nézetek domináltak.¹³ Mussolinit, Hitlert megelőzve, a totális fasiszta törekvések fő hordozója az 1919 utáni Magyarországon.

Gömbös, Horthy, Kozma, Marton, Mecsér, Rácz az ismertebb vezetői a tisztikarnak. 1918 decemberétől a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) adott keretet szervezkedésüknek. E csoport 1919 júniusától Horthyt, a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminiszterét, a nemzeti hadsereg létrehozóját, a fővezérség megteremtőjét tartja vezérének. Az uralkodó osztályok által 1919 őszén rájuk bízott piszkos munkát borzalmas kegyetlenkedéssel, néha megbízóik elképzelésein is túltéve hajtotta végre e tisztikar.

A Friedrich—Huszár—Haller-féle csoportnak a mögéje felsorakozott széles jobboldali kispolgári tömegek, a tisztikarnak pedig a kezében levő fegyverek adtak nagy súlyt.

Az ellenforradalom felülkerekedése után a magyar uralkodó osztályok körében három olyan jelentősebb csoport alakult ki, amely a politikai élet alakulására közvetlenül befolyást gyakorolt: a legitimisták csoportja, a konzervatív-reakciós nagybirtokosok csoportja és a Bethlen—Teleki csoport.

A legitimista csoportban azokat a politikusokat találjuk, akik az antant országok monarchista irányzatainak, főleg pedig a francia royalisták nyomdokain haladva azt remélték, hogy a győztes hatalmak az Anschluss megakadályozása érdekében hajlandók az Osztrák-Magyar Monarchiának valamilyen — a változott viszonyoknak megfelelő — formában történő feltámasztásához hozzájárulni.

A legitimisták csoportja nem volt egységes s az előtérben állók egy konzervatív-liberális és egy konzervatív-reakciós irányzat szerint tagolódtak.

A konzervatív-liberális csoport — gr. Andrássy Gyula, gr. Apponyi Albert (1919 november elejéig csehszlovákiai birtokán tartózkodott), gr. Zichy János és átmenetileg itt található gr. Károlyi Imre, Wekerle Sándor is — a Szociáldemokrata Párt felé nagy előzékenységet és tárgyalási készséget, liberális elveket mutat.¹⁴ E tárgyalási készség e csoport liberális¹⁵, dualizmushoz közelítő nézeteivel és gr. Andrássy vezéri ambícióival¹⁶ valamint az antantnak azon kijelentéseivel függ össze, hogy Magyarországon az antant a parlamentti választások előkészítése, a békeszerződés megkötése céljából egy valamennyi nagyobb párt részvételével alakítandó koalíciós kormányt kíván.¹⁷

¹³ Uo.

¹⁴ O. L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 21.; Neue Freie Presse, 23. August. Morgenblatt; Kis Újság, 1919. okt. 2., 18. stb.

¹⁵ Apponyi gróf nézeteit Friedrich miniszterelnöknek fejtette ki, aki a minisztertanács 1919. november 17-i ülésén számolt be arról: „... Friedrich István miniszterelnök referál gróf Apponyi Albert látogatásáról, ami most történt nála. Apponyi két fő hibát lát a mostani kormány politikájában. Az egyik az, hogy a szociáldemokraták erejét lebecsüli... A másik fő hibája a kormány politikájának, hogy általában véve a szocializmust mint rendszert bukottnak tekinti, holott ő — Apponyi — azon a nézetben van, hogy a szocializmus a jövő...” (Vö. O.L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. nov. 17.)

¹⁶ „... Engem mélyen megdöbbentett, hogy Andrássy Gyula a kurzus elnöke kívánt lenni, akkor, amikor a kurzus Andrássy Katinka ellen hamisított naplófeljegyzések piszkos, hazug rágalmaival hadakozott...” (Vö. Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Bpest. 1965. 108. l.)

¹⁷ A Tanácsköztársaság bukása után a vezető magyar ellenforradalmi politikusok még Bécsben az antant bécsi megbízottaitól értesültek az antant szándékairól: „... a pesti szovjet kormány lemondott és a Peidl-minisztérium vette át az uralmat. Ekkor Cunningham ezredes és Borghese, az olasz meghatalmazott, talán a francia is, magukhoz hívták az emigrációban élő magyar politikusokat. Koncentrációs kormány alakításáról volt szó, mely Peidl-ét felváltaná és melyben minden párt, a kommunisták kivételével képviselve volna. Biztosították, hogy az ilyen

Szoros politikai platform — közelítés a dualista rendszerhez, jobban figyelembe venni a nagytőke érdekeit — fűzte a legitimisták Andrassy-féle szárnyát a szeptemberben aktivizálódó, liberális színezetű Hegedüs Lóránt vezette volt munkapárti, fináncotkés körökhöz és Heinrich csoportjához.

A legitimisták konzervatív-reakciós vagy vidéki szárnya — örgróf Pallavicini György, gróf Sigray Antal, gr. Károlyi József és mások — a munkásmozgalommal való leszámolás híve.¹⁸ Mint a dunántúli polgári közigazgatás vezetői és a nemzeti hadsereg szervezésének anyagi segítői is, a Fővezérrel együttműködnek¹⁹ az ún. piszkos munka elvégzésében²⁰ és leplezik a kegyetlen fehérterror.²¹

A reakciós-konzervatív nagybirtokos csoport — gr. Somssich Lászlóval, az OMGE elnökével és Rubinek Gyulával, az OMGE titkárával az élen — hirdeti, hogy a politikai hatalom egyedül a nagybirtokosokat illeti meg.²²

A nagybirtokosok érdekében sikraszáll az uradalmakat övező falvak mezőgazdasági munkásai és kevésföldű parasztjai számára 1—1½ hold föld kiosztásáért. De csupán azért, hogy a területváltozás következtében elvesztett vándormunkásokat ezzel a „reformmal” a helybeli parasztokból pótolja. Persze azért is, hogy egy demokratikus földreformot ezzel elhárítson. Esküdt ellensége az akkor még demokratikus földreformot hirdető Nagyatádi Szabó Istvánnak.²³

minisztériumot az Egyesült Hatalmak elismernék és békekötés végett meghínák Párizsba. — Ez a koalíciós kormány iránti tárgyalás sok huza-vonával járt, mint minden olyan dolog, melynél bizonytalan befolyású csoportok vitatkoznak meg nem állapítható erejükről és fontosságukról és amelynél személyi ambíciók közrejátszanak. Néhány nap telt el ebben. Még mindig tanácskoztak és alkudoztak az egyes tárcák elosztásáról, midőn újabb hír érkezett a magyar fővárosból. A Peidl-kormányt . . . Friedrich István hirtelen rajtaütéssel elkergette és maga ült a helyére . . . nem volt értelme Bécsben tárgyalni a nagyhatalmak megbízottaival, mikor Magyarországon már két kormány is volt: a pesti és a szegedi . . .” (Vö. *Bánffy Miklós*: Emlékeimből. Bpest, 1943. 600. l.; vö. még: „ . . . der Oberste Rat wollte eine Regierung haben, die ihm die Rechtsfähigkeit beim Friedensschluss verbürgte. Das konnte nur ein Ministerium aus sämtlichen grossen Parteien sein, welche die Wahlen in die Nationalversammlung leiten und sich parlamentarisch in Paris beglaubigen. Ministerpräsident Friedrich geht und kann auch jetzt niemandem mit Klarheit sagen, warum er gekommen ist.” (Vö. *Neue Freie Presse*, 1. Sept. 1919). Ide kívánczok annak elmondása is, hogy a fenti alapon kezdeményezte az antant Bécsben a szegedi kormány és a Peidl-kormány tárgyalásait. (Vö. *Gábor Sándorné*: Böhm Vilmos bécsi magyar követ jelentései a Peidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez. Párttörténeti Közlemények, 1960. évf. 4. sz. 191—204. l.)

¹⁸ Örgróf Pallavicini György válasza a Baranya megyei alispán kérdésére a szakszervezetek feloszlásával kapcsolatban. Siófok, 1919. szept. 17. (Vö. Székesfehérvári Állami Levéltár (a továbbiakban: SzÁL) Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai 70/1919.)

¹⁹ SzÁL Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai. 1919.

²⁰ A legitimista herceg Windischgrätz már 1919. jún. 29-i, Horthyhoz írt levelében megfogalmazta a haladó erőkkel való véres leszámolás programját: „ . . . A legnagyobb örömmel hallottam, hogy a szegedi ellenkormányba beléptél. A kormányba való belépésed szerencsés öment jelent, mert a mai viszonyok között egyes-egyedül katonai erővel, illetve következetes ürgalmatlansággal lehet még talán megmenteni valamit az ország múltjából és jövőjéből . . .” (Vö. Horthy Miklós titkos iratai, Bpest. 1962. 9. l.)

²¹ „A »Reggeli Hírek« munkatársának Pallavicini György örgróf . . . a dunántúli állapotokról és az úgynevezett »fehérterror«-ról többek között a következőket mondotta: »Megállapíthatom, hogy a dunántúli zavargásokról illetve pogromról szóló — főleg külföldi lapokban megjelenő — hírek túlzottak és célzatosak. A Dunántúlon meghúzódnak vörös terroristák lefegyverzése nem ment simán, rendes katonaság vette fel a harcot. Másrészt Nyugat-Magyarország feldühödött népe több esetben törvényes rendelkezéseink bevárása nélkül intézkedett . . .” (Vö. *Új Somogy*, 1919. szept. 18.)

²² *Köztelek*, 1919., 1920. évf.

²³ *OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek*, 1919., 1920; *Köztelek*, 1919., 1920. évf.

A munkásmozgalommal való gyökeres leszámolás híve.²⁴

Agrárius koncepciójuk, amely a mezőgazdaság tőkés fejlődésének akarta alárendelni a gazdasági élet egyéb ágait,²⁵ szembeállította őket az ipari és bankkörökkel, miközben a középrétegektől is elszigetelődtek. Így előtérbekerülésük csupán átmeneti lehetett.

A Bethlen—Teleki csoport, a névadókat és a hozzájuk közel álló gr. Bánffy Miklóst. és gr. Ráday Gedcont jelentette.

Bethlen és Teleki, a két erdélyi mágnás, már ebben az időben megkezdte nagyvonalú politikai taktikázását, amire később a külföldi diplomaták is felfigyeltek. E politikai taktikázást úgy lehetne jellemezni, hogy „azonos cél, megosztott szereppel”.²⁶

E megosztott szerepnek megfelelően gr. Teleki Pál a Keresztény Nemzeti Pártban helyezkedik el és a párt elnöke lesz.²⁷

E lépés a Bethlen—Teleki-csoportnak azon a felismerésén alapult, hogy csak új politikai taktikával, az önálló erőként fellépő, az ellenforradalom tömegbázisát alkotó középrétegekkel együttműködve, szervezeteikben vezérszerepet vállalva lehet célravezető politikát folytatni.

Bethlen — az antant elképzelései alapján — a Tanácsköztársaság bukása után még Bécsben egy — a bécsi magyar ellenforradalmárok körében jól ismert²⁸ — politikai tervet készített. Bethlen terve „... pontokba foglalta azokat a lehetőségeket, amelyek mellett a mérsékelt szocialista vezérekkel is megegyezés volt létesíthető egy olyan átmeneti közös kormányzat alakulására, amelynek az lett volna a hivatása, hogy az ország ügyeit a szegedi, illetve most már dunántúli fővezetéssel kontaktusban vigye mindaddig, amíg a végleges alkotmányos kormány meg nem alakulhat...”.²⁹

E tervezet a Bethlen—Teleki csoportnak átmeneti liberális mázt kölesőnözött és széleskörű politikai manőverezést tett lehetővé. Bethlen nyílt politikai fórumon a liberális erőkkel tárgyalt (Szociáldemokrata Párt, Vázsonyi-féle Demokrata Párt, Lovászy-féle 48-as függetlenségi párt stb.) s a velük alkotandó koalíciós kormányért „küzdött”³⁰, titokban pedig belép majd a Friedrich-kormányba.³¹

A Bethlen—Teleki-csoport a fővezérséggel és az ipari és bankkörökkel³² is szoros kapcsolatban van. Nem véletlen, hogy Krausz Simon, ismert bankvezér, aki a Tanácsköztársaság idején — az utolsó hetek kivételével — Budapesten tartózkodott, Bethlent kérte fel annak a zsűrinek az összeállításával,³³ amely ellenforradalmi magatartását volt hivatva igazolni.

²⁴ Köztelek, 1919. okt. 1. „Megint itt vagyunk!”

²⁵ Berend T. Iván — Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Bpest, 1965. 41—43. l.

²⁶ „... auf ihr gleiches Spiel mit verteilten Rollen hin...” Követi jelentés 1921. ápr. 17. (Vö. Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Auswärtiges Amt. Vertretung der Reichsregierung in München Nr. 141.)

²⁷ Reggeli Hírek, 1919. aug. 30., szept. 3.

²⁸ Krausz Simon: Életem. Bpest, é. n. 346. l.

²⁹ Uo.

³⁰ Fehér András: A MSZDP újjászervezése és politikája (1919. augusztus 6. — 1919. november 23.) Párttörténeti Közlemények 1963. 1. sz.

³¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. szept. 30.

³² Ullmann Adolf és Weiss Fülöp a Bethlen vezette Antibolsevista Comité tagjai voltak. (Vö. Krausz Simon: i. m. 344—346. l.)

³³ Uo. 348. l.

A Bethlen—Teleki csoport a politikai helyzet kialakulatlansága és az általános káosz miatt a helyzetet átmenetinek tekintette s egyetlen biztos célkitűzés vezette tevékenységében; a reakciós és konzervatív uralkodó osztályok hatalmának véglegesítése. Ez utóbbi legalapvetőbb feltételét, a nemzeti hadsereg megteremtését, gr. Bethlen és gr. Teleki kezdettől fogva a legfontosabb feladatnak tartották és nagy erőfeszítéseket tettek ennek érdekében.³⁴

Mivel az 1918 októberi forradalom az uralkodó osztályok pártjait elsöpörte, most az említett mindhárom irányzat kísérletet tett a régi pártok feltámasztására s azok koalíciójának megteremtésére. E törekvés azonban nem sikerült, mert az a kispolgári politikusok ellenállásába ütközött, akik átlátták a kezdeményezés értelmét. Friedrich miniszterelnök az uralkodó osztályok e próbálkozásáról a következőket mondotta:

„Régi politikusaink nagy része koalíciót szeretne kifejezetten volt politikai pártok közt létrehozni, hogy együtt fáradozzanak az ellentétek kiegyenlítésén s együtt keressék minden irányban . . . a közvetítő utakat. E politika a régi receptek szerint dolgoznék, ami a jelenlegi viszonyok közt nemcsak kilátástalan, hanem lehetetlen is . . . A kiegyenlítésre későbbi stádiumban fog sor kerülni, ma még nem tartunk ott, az nincs napirenden nálunk . . .”³⁵

Így aztán az uralkodó osztályok augusztus végén változott taktikával állnak majd elő.

Az első Friedrich-kormány hivatalnok-kormány volt. Egy-egy minisztériumot a rangban legidősebb tisztviselő képviselte a kormányban. A hivatalnok-kormány névsorát s a közeljövőben megalakuló átmeneti kormányt József főherceg — aki Friedrich miniszterelnökkel megegyezve kormányzóznak lépett elő — „A magyar néphez!” címzett kiáltványában jelentette be.³⁶

³⁴ OL. K 64 Külügyminisztérium iratai 1. csomó. 11. tétel 7/res. pol. 1919; HL. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege, VKF iratai 1919. sz. n. 8. doboz; uo. 16/1919.

³⁵ Reggeli Hírek, 1919. aug. 29.

³⁶ „Abból a soha el nem múló szeretetből, amellyel a magyar néphez ragaszkodom és visszapillantva a legutóbbi öt év közös szenvedéseire, valamint engedve a minden oldalról hozzám jutott kívánságoknak, kézbevettem a mai lehetetlen helyzet megoldását. Nem nézhetem, hogy szegény összeroskadó hazánk sorsa felett politikusok és különböző érdek- és pártcsoportok marakodjanak. Mindenütt teljes az anarchia, a Dunántúl lázadások, egy hivatalban levő minisztérium, amelyet nem ismer el senki és az élelmezés teljes fennakadása már katasztrófával fenyeget, ha a magyar intelligencia a józan munkássággal és a földműves népünkkel karöltve erős kézzel rendet nem teremt.

Az antant ittlevő hatóságaival történt tárgyalásaim után megbízom: a magyar miniszterelnökség ideiglenes vezetésével Friedrich István nyugalmazott hadügyi államtitkárt, a magyar belügyminisztérium ideiglenes vezetésével Samassa Adolf államtitkárt, a külügyminisztérium ideiglenes vezetésével Tanczos Gábor tábornokot, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ideiglenes vezetésével dr. Imre Sándor államtitkárt, a hadügyminisztérium ideiglenes vezetésével Schnetzer Ferenc tábornokot, a pénzügyminisztérium ideiglenes vezetésével dr. Grün János államtitkárt, a népegészségügyi minisztérium ideiglenes vezetésével dr. Csilléry András törzsorvost, az élelmezésügyi minisztérium ideiglenes vezetésével Tolnay Jenő hajózási vállalati vezérigazgatót, az igazságügyminisztérium ideiglenes vezetésével dr. Szász Béla államtitkárt, a földművelésügyi minisztérium ideiglenes vezetésével dr. Győri Lóránt államtitkárt, és a kereskedelemügyi minisztérium ideiglenes vezetésével dr. Szűry János helyettes államtitkárt. Az átmeneti kormány megalakulása néhány napon belül fog megtörténni, a polgárság, a földműves nép és józan munkásság képviselőinek meghallgatása után. Akinek szívében még él egy kis hazafiúi szeretet, az támogatassa teljes odaadással a kormányt nehéz helyzetében.

Félre a széthúzással, kritikával, okoskodással! Jöjjön az összetartás, megértés és munka! Bizzunk rendületlenül hazánk jövőjében!”

Budapest, 1919. évi augusztus hó 7-én

József királyi herceg
tábornagy

(Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 8. esti kiad.)

Friedrich az első minisztertanácsi ülésen kijelentette: „a kormány visszatér az 1918. október 31-i jogállapotra és minden kinevezést, ami azóta történt, revízióra vesznek”.³⁷

József főherceg kormányzóként történő szerepeltetésével³⁸ — akit 1918 október végén IV. Károly küldött homo regiusként Magyarországra — egyrészt forradalomellenességét, alkotmányos voltát igyekezett a kormány bizonyítani, másrészt a monarchiának Magyarországon történő felidézésével a hivatalnoki karnak, a katonatisztikarnak és a nemzetiségeknek felmutatta azt a személyt, akinek mindenekelőtt engedelmeskedni tartoznak. Ugyanakkor a kormány monarchista arculatának és céljának — az antant és az utódállamok előtti — leplezése céljából köztársasági alapon^{38a} állónak nevezte magát, s Magyarország hivatalos elnevezése Magyar Köztársaság lett, amelynek élén József főherceg mint kormányzó állt. A bíróságok a Magyar Köztársaság nevében ítéleztek.³⁹

Szimbólikus értelme és jelentősége volt annak, hogy a Friedrich-kormány első számú, augusztus 7-én kiadott rendelete a Tanácsköztársaság idején kisajátított nagy- és középbirtokok köztulajdonbavételének megszüntetéséről szólt.⁴⁰

Am a kormány — egy újabb proletárdiktatúrától való félelme miatt — legfőbb feladatának a forradalmak, elsősorban a Tanácsköztársaság vezetőivel, híveivel való leszámolást tartotta. A kommunistákat a kormány első napjától

³⁷ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 7.

³⁸ A kormány az alábbi alternatíva elé került: vagy egy bukott monarchia volt császári megbízottjától, vagy az antant misszió valamely tagjától fogadja el a kinevezést. Az előbbi melletti döntés a monarchia melletti állásfoglalást is jelentette. Ezt Friedrich miniszterelnök a következő keneteljes szavak kíséretében adta József főherceg tudomására: „Máris látunk fénypontokat, megfelelő új örömdetes mozzanatok szebb jövő pirkadását ígérnek. A következő fordulatnak e reményteljes körülményeit annak tulajdoníthatjuk, hogy e nehéz feladatkör, e fontos kötelességek élére Fenséged állott. Ezért eltökéltük, hogy elhatározásunkat eskü formájában is kifejezésre juttatjuk. Mivel a magyar földön ma Fenséged az egyetlen személyiség, akinek kezébe az esküt letehetjük...” (OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 7.)

^{38a} „... A kormányzó egyébként a budapesti entente-misszió tegnap esti értekezletén határozottan kijelentette: hogy ő és a kormány köztársasági alapon áll...” „... A kormány köztársasági alapon áll, az ország kormányzását József főherceg irányítja, a nemzetgyűlés összehívására, amely dönteni fog az alkotmány felett...” (O. L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 7.)

³⁹ O. L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 16.

⁴⁰ A magyar kormány 1. számú rendelete a földbirtok köztulajdonba vételének megszüntetéséről.

I. §.

A Tanácskormány által kiadott rendeletek, amelyek alapján a földbirtokok köztulajdonba vettek, hatályon kívül helyeztetnek. Ebből folyólag minden birtokos, haszonbérlo vagy ezek jogutódai, illetve meghatalmazottaik tartoznak gazdaságukat átvenni és azok vezetéséről és a termelés folytonosságának biztosításáról gondoskodni.

2. §.

Azon gazdaságokban, amelyekben a vezetés az 1. §-ban felsorolt vezetésre kötelezettek bármelyike bármely okból nem tudná átvenni és a Tanácskormány által odahelyezett gazdasági vezetőnek megmaradása bármely okból szintén nem volna lehetséges, ott a kerületi gazdasági központi felügyelő a vármegyei gazdasági egyesülettel, a régi vármegyei gazdasági felügyelővel és az arra alkalmas körzeti gazdasági felügyelőkkel karöltve fog gondoskodni egy szakképzett gazdasági vezető kirendeléséről, amiről a földművelésügyi miniszternek esetenként jelentés teendő...”

E rendelet azonnal hatályba lép.

Budapest, 1919. augusztus hó 7.

Friedrich István
miniszterelnök

(Budapesti Közlöny, 1919. aug. 9.)

kezdve üldözte.⁴¹ A kommunisták „törvényes” üldözése augusztus 12-én kezdődött meg.⁴²

A kommunisták üldözése mint gyilkosok és rablók elleni fellépés indult meg, de a letartóztatottak ezrei, majd tízezrei és a zsúfolt börtönök mutatták, hogy nem gonosztevőkről, hanem a proletárforradalom harcosairól, az ellenforradalmi rend elszánt ellenségeiről van szó.

A kormány első tíz napja alatt csupán a fővárosban, a budapesti rendőrségre és a román hadseregre támaszkodva, több ezer embert tartóztatott le.⁴³ A román királyi hadsereg önállóan is szorgalmazta a letartóztatásokat és a letartóztatottak nagy számára való tekintettel Budaapesten, Csepelen és másutt fogolytáborokat állított fel.⁴⁴

Horthy 1919. augusztus 9-én különrepülőgépen Szegedről Siófokra érkezett, miután az antant hatalmak és a román királyi csapatok augusztus 5-én „a Dunántúlt jelölik meg a magyar csapatok szabad mozgásterévé”⁴⁵. Horthy Siófokon önállósította a már Szegeden létrehozott fővezérséget, sem a szegedi kormány, sem a Friedrich-kormány főhatóságát nem ismerte el.⁴⁶

Ezek után 1919. augusztus 12-én a Friedrich-kormány kénytelen volt

⁴¹ Korvin Ottó a kiváló forradalmár, aki — több ismert kommunista vezetővel együtt — a KMP újjászervezése céljából maradt augusztus 1-e után Budapesten, aug. 7-én került a rendőrség kezére. (Vö. *Gecsényi—Sipos*: Korvin Ottó. Párttörténeti Közlemények, 1968. 4. sz. 195. l.)

⁴² Gyilkosságok büntetteire való felbújtás, rablás, pénzhamisítás büntette és egyéb büntetendő cselekményekkel terhelt KUN BÉLA és társai bűnügyében megkeresem az ország közigazgatási és rendőri hatóságait, hogy a tényállás ismertetése és ha lehet, a közvetlen tettesek kilétének rövid megjelölése mellett közöljék a budapesti államügyészséggel, hogy a proletárdiktatúra idején területükön, akár az ún. forradalmi törvényeszek ítélete alapján, akár egyébként kiket öltek meg.

Budapesten, 1919. augusztus 12.

Budapesti Államügyészség

(vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 13. Esti kiadás.)

⁴³ Ezen ügy kapcsán igen sokatmondó az igazságügyminiszter augusztus 18. átirata a hadügyminiszterhez: „A bolsevisták letartóztatása Budapesten oly nagy számban történik — olvashatjuk —, hogy jöllehet már eddig minden fogházi célra alkalmas helyiség igénybe vétetett, a letartóztatottakat sem ügyészség, sem a rendőrség elhelyezni már nem tudja . . .” (Vö. MszMP Párttörténeti Intézet Archivuma HM. Hadbírói (13) o. 1919—160412 — idézi *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. 1962. 104. l.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ A szegedi kormány külügyminiszterének — gróf Teleki Pálnak — aug. 30-i összefoglaló jelentése a vezetése alatt álló Külügyminisztérium működéséről. (Vö. O. L. K 64 Külügyminisztérium iratai. I. cs. 11. tétel. 7/res pol. 1919.)

⁴⁶ Horthy a fővezérség önállósításával kapcsolatban az alábbi átiratot küldte a szegedi kormány belügyminiszterének:

Magyar Nemzeti hadsereg fővezérlete

Szegeden, 1919. augusztus hó 9-én.

A hadügyminiszterrel történt megállapodás alapján a mai nappal a hadseregfővezérlet a Hadügyminisztérium kötelekéből kiválik, és mint önálló parancsnokság megkezdí működését.

Minden hadműveletekkel összefüggő katonai intézkedést ezentúl a hadsereg fővezérlet végez.

Hadműveleti kérdésekben, a franciákkal, szerbekkel és románokkal való érintkezés céljából a hadügyminisztériumi összekötő iroda megfelelő része a fővezérlet keretébe helyeztetik át.

Horthy s. k.

a Magyar Nemzeti Hadsereg fővezére

(Vö. *Nemes—Karsai*: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919—1921. Bpest. 1956. 120 — 1211.)

Horthyt fővezérnek kinevezni.⁴⁷ Horthy a kinevezés után sem tett esküt sem a kormánynak, sem József főhercegnek.⁴⁸

A fővezérségnek ez a státusza kedvező volt ahhoz, hogy a nemzeti hadsereg a magyar uralkodó osztályok kezében a legfőbb eszköz legyen hatalmuk véglegesítéséhez. Továbbá, hogy a nemzeti hadsereg 1919 őszén Magyarország sorsának legfőbb döntőbírájává lépjen elő s kezdettől fogva a kegyetlen megtorlással párhuzamosan a katonai diktatúra⁴⁹ útját egyengesse.

A kislétszámú, többségében tisztekből álló nemzeti hadsereg⁵⁰, kb. 1000 katonatiszt, két gyalogzászlóalj, egy huszár és egy árkász század — az 1919. augusztus 5-ét követő napokban kisebb egységekben indult el Szegedről a Dunántúlra. A Dunántúlra vonulást a vérgzéseiről leginkább hírhedtté vált Prónay-század kezdte meg augusztus 6-án.⁵¹ Az ausztriai Felbachból ugyanebben az időben indult el báró Lehár ezredes 2000 főt kitevő, többségében ugyancsak tisztekből álló hadseregével a Nyugat-Dunántúlra.

A nemzeti hadsereg születésénél az ellenforradalmi politikusok közül első sorban gr. Teleki Pál és gr. Bethlen István bábáskodott.

Teleki Pál még mint a szegedi kormány külügyminiszttere széleskörű diplomáciai akciót indított a nemzeti hadseregnek az elszakadt vagy megszállt területek magyar lakossága körében történő szervezése érdekében,⁵² gr. Bethlen István, az Antibolszevista Comité vezetője, a szegedi kormány bécsi megbízottja, a nemzeti hadsereg autó-, repülőgép- és fegyverbevásárlásait intézte.⁵³

Teleki akciójának eredményeként a román kormány — francia közbenjárásra — a Brassóba és más városokba internált magyar katona- és csendőrtisztek közül többszázat elengedett és Szegedre utazásuk érdekében megfelelő iratokkal látta el őket.⁵⁴

Ez az alternatíva (román internálás vagy magyar ellenforradalmi hadsereg)

47–48 Horthy Miklós altengernagy úrnak

Siófok

Értesítem altengernagy urat, hogy József herceg tábornagy úr kormányzó kinevezte Önt az összes magyar haderők fővezérévé.

Vezérkari főnökéül Soós Károly tábornok urat nevezem ki.

Budapest, 1919. augusztus 12.

Schnetzer
hadügyminiszter

(Budapesti Közlöny, 1919. aug. 12. Esti kiadás.)

⁴⁹ A Nemzeti Hadsereg a polgári hatóságok (főszolgabíróságok, ügyészségek stb.) törvényes megtorláshoz ragaszkodó álláspontját semmihe véve, saját törekvései szerint járt el. (Vö. Győri Állami Levéltár, Győr megye törvényszéki iratok 2012/1920., 2481/1920., 2688/1920: Kaposvári Állami Levéltár, Főispáni iratok 75/1919. 2868. sz.: Nemes—Karsai: Iratok az ellenforradalom történetéhez I. köt. 156–157., 163–166. l.)

⁵⁰ Miatán az 1919. aug. 15-én megalakult második Friedrich-kormány eskütételén megjelent Horthy, a fővezér „a kabinet tagjainak jelenlétében . . . esküdött hűséget az ország iránt.” (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 15. esti kiadás.)

⁵¹ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 9.

⁵² Teleki 1919. jún. 10-én jegyzéket intézett De Lobit francia tábornokhoz a románok által Brassóba internált magyar katona- és csendőrtisztek kiszabadítása érdekében: július 27-én jegyzéket küldött a jugoszláv kormányhoz, hogy a nemzeti hadseregbe jelentkező legénységi állománybeliek Szegedre utazhassanak: június 29-én átiratot intézett a jugoszláv kormányhoz, hogy a nemzeti hadseregbe Temesvárott jelentkezett tisztek Szegedre utazhassanak. (Vö. OL. K 64 Külügyminisztérium iratai I. csomó 11. tétel. 7/res.pol. 1919. A szegedi kormány külügyminiszterének — gróf Telekinek — 1919. aug. 30-i összefoglaló jelentése a vezetése alatt álló Külügyminisztérium működéséről.)

⁵³ A fővezérség átirata a szegedi kormány hadügyminiszterének 1919. júl. 27-én. (Vö. II. L. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsége. VKF iratok 16, 1919.)

⁵⁴ II. L. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsége. VKF iratok 1919. sz. n.

némi magyarázat e történésekhez, bár e tisztek egy része már korábban az áruló Székely hadosztály vezetője volt. Úgy⁵⁵ tűnik, hogy a nemzeti hadsereg többsége a román internálásból szabaduló tisztekből rekrutálódott.

A jugoszláv és csehszlovák kormány ugyancsak lehetőségeket adott a magyar lakosság között a nemzeti hadseregbe történő toborzás érdekében.⁵⁶

A Dunántúlra vonuló nemzeti hadsereg egységei a „kapott utasítás értelmében” bestiális kegyetlenséggel végezték ki az útjukba eső falvakban és városokban a Tanácsköztársaság helyi vezetőit, vörös katonákat vagy a munkáshatalommal rokonszenvezőket. Szatymaz, Kistelek, Solt, Dunaföldvár, Szekszárd, Cece, Előszállás, Simontornya, Ozora, Enying egy-egy állomása az augusztus elején, derekán véghezvitt borzalmaknak.⁵⁷

Közben augusztus 9-én gr. Teleki Pál és Dömötör Mihály, a szegedi kormány képviselőjében megjelentek Budapesten. Igaz, némi kitérővel, ti. Siófokot is útbajtették.⁵⁸ Budapesten József főherceg kormányzóval, majd pedig Friedrich miniszterelnökkel tárgyaltak. Augusztus 13-án dr. Varjassy Lajos, a szegedi kormány kereskedelemügyi minisztere utazott Budapestre. Kísérője nem kisebb személy, mint Dosse ezredes, a francia keleti hadsereg vezérkari főnöke volt.⁵⁹

E tárgyalások tartalmát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a második Friedrich-kormány által Teleki számára felajánlott béketárgyalásokban résztvevő miniszteri posztot Teleki nem fogadta el⁶⁰ és augusztus 19-én a szegedi kormány saját érdemei hangoztatásával lemondott a Friedrich-kormány javára.⁶¹

Augusztus 10-én megindultak a tárgyalások a Friedrich-féle hivatalnok-kormánynak egy politikai kormánnyal történő felváltása érdekében.

A magyar uralkodó osztályok egyenlőre kénytelenek voltak tudomásul venni az antant ismertetett álláspontját a kormány összetételére vonatkozóan és a Bécsből hazaérkezett⁶² politikusok, pártvezérek részt vettek⁶³ azokon a több napig

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.; továbbá gróf Teleki írja említett jelentésében: „VII. 3-án arra az értesítésre, hogy a csehek megengedték a toborzást az általuk megszállt területeken, megfelelő intézkedéseket tettem.” (Vö. OL. K 64. Külügyminisztérium iratai I. cs. 11. tétel 7/res. pol. 1919.)

⁵⁷ *Nemes Dező*: i. m. 92–94. l.

⁵⁸ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 9. esti kiadás.

⁵⁹ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 14.

⁶⁰ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 16.

⁶¹ *Nemes–Karsai*: Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. I. Bpest, 1956. 122. l.

⁶² Gróf Bethlen, Lovászy Márton és Vázsonyi Vilmos augusztus 10-én érkezett Budapestre. (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 10.)

⁶³ „József királyi herceg a vasárnap folyamán magához kérte a pártok Budapesten időző vezetőit és velük külön-külön folytatott megbeszéléseket, majd a késő esti órákban a pártvezérek egy csoportját fogadta. A délelőtti folyamán Lovászy Márton, gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, Zsombor Géza, dr. Bleyer Jakab, Csernoch János hercegprímás, Huszár Károly, Heinrich Ferenc, Wlassics Gyula és Giesswein Sándor keresték fel a királyi herceget, aki meghallgatta nézeteiket azokra a módoszatokra nézve, amelyeket az országnak a jelenlegi súlyos helyzetből való kivetésére megfelelőnek és kívánatosnak tartanak.

Délután elsőnek Csizmadia Sándor került sorra, őt követte Beöthy László, majd a szak szervezeti tanács elnökét, Jászai Samut, utána Hegedűs Lórántot fogadta a királyi herceg, majd Peidl Gyulát, Kondor Bernátot, aki Garani Ernő volt kereskedelemügyi miniszter megbízásából időzik Budapesten, végül Peyer Károly volt belügyminisztert, Preusz Mórt és a magyarországi ukránok képviselőjében dr. Kutfakalvy Miklóst.

Ezt követően a pártvezérek egy kisebb csoportját fogadta a királyi herceg. Ez a tanácskozás negyednyolc óra tájt ért véget...”

„Ma délelőtti feltizenegy órákor azok a pártvezérek és politikusok, akik tegnap a kormányzónál tartott szűkebb körű politikai megbeszélésen is részt vettek, a Mária Valéria-utca 12. sz. alatt levő pártkörben értekezletet tartottak, amelyen a politikai helyzetet beszélték meg. Az érte-

tartó tárgyalásokon, amelyek a második Friedrich-kormány, tehát egy politikai kabinet megalakulását⁶⁴ eredményezték s alkalmazkodtak az új helyzethez.⁶⁵

A második Friedrich-kormány létrejöttét megelőző tárgyalások során, de a kormány megalakulását követően is a Szociáldemokrata Párt kormányban történő szerepeltetése úgy került szóba, mint amely a kormánynak az antant által történő elismerését biztosítaná: „Ha az entente köti magát ahhoz, hogy a szocialisták is képviselve legyenek a kormányban és ebben az esetben elismerné a kormányt, akkor minden áron be kell vonni a szocialistákat...”⁶⁶

Ezért nyilatkozott Friedrich István⁶⁷ miniszterelnök a kormány megalakulása alkalmából, majd néhány nappal később Lovászy Márton⁶⁸ külügyminiszter, a Szociáldemokrata Párt kormánybalépése érdekében. A minisztertanácsi üléseken is visszatérő kérdés volt a szociáldemokraták tárcavállalása, s a keresztény szocialisták kivételével többen hangot adtak annak. Így br. Perényi Zsigmond⁶⁹ belügyminiszter ugyancsak a kormánynak az antant által történő elismerése, valamint a munkásforradalom elleni védelem céljából sürgette a szocialisták bevonását. Heinrich kereskedelemügyi miniszter csatlakozott br. Perényi e kérdésben kifejtett véleményéhez.⁷⁰

kezleten Lovászy Márton, gróf Bethlen István, Heinrich Ferenc, Huszár Károly, Vázsonyi Vilmos, őrgróf Pallavicini György és gróf Teleki Pál vettek részt. A párhelyiségben egyébként is nagy sürgős-forrás, ... a termék, különösen az esti órákban állandóan zsúfolva vannak, ... Ma délelőtt Lovászy Márton, Bárczy István, Szmracsányi György, Krausz Simon, Rubinek Gyula, Kondor Bernát és Gündisch Guido voltak Friedrich István miniszterelnöknel ...”

„A kormányzó a politikai pártok képviselőivel folytatott megbeszélései után tegnap este arra kérte a pártvezetőket, hogy kibontakozási tervet készítsenek, e felhívás folytán a pártok vezetői a mai napon tanácskozássra ültek össze: a tanácskozást holnap előreláthatólag befejezik. A megállapodást azután a kormányzó elé fogják terjeszteni. (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 11. reggeli kiadás; uo. esti kiadás: uo. aug. 12. reggeli kiadás.

⁶⁴ „... Háromnapos politikai tárgyalások után ma délelőtt megalakult az új magyar kormány, amely összetételében a társadalom ... valamennyi rétegét képviselőhöz juttatja ... A kormány összetétele a következő: Miniszterelnök: Friedrich István, külügyminiszter: Lovászy Márton, a békétárgyalásokban résztvevő miniszter: gróf Teleki Pál, belügyminiszter: báró Perényi Zsigmond, pénzügyminiszter: Grün János, hadügyminiszter: Schnetzer Ferenc, igazságügyminiszter: Balogh György, kereskedelemügyi miniszter ideiglenesen: Friedrich István, földművelésügyi miniszter: Szabó István (nagyatádi), vallás- és közoktatásügyi miniszter: Huszár Károly, népegészségügyi miniszter: Csilléry András, kiszagda miniszter: Mayer János, ipari munkások miniszter: betöltetlen. Nemzeti kisebbségek minisztere: Bleyer Jakab, Közélelmezési Minisztérium vezetője a tárca betöltéséig: Térffy Béla h. államtitkár.” Heinrich Ferenc kereskedelemügyi és Ereky Károly közlelmezésügyi miniszteri minőségben aug. 17-én lett a kormány tagja. (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 15. esti kiadás: Reggeli Hírek, 1919. aug. 18.)

⁶⁵ „... A régi politikai pártok képviselői alkalmazkodva az új állapotokhoz keresték a megoldás e formáját ...” (Vö. uo.)

⁶⁶ Schnetzer hadügyminiszter hozzászólása a kormány első, aug. 16-i ülésén. (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919.)

⁶⁷ „A háromnapos tárgyalások eredményeként végre megalakult a kormány ... A szervezett munkásság részére rendelkezésre áll három tárca és most már teljesen tőlük függ, hogy a kormány munkájában résztvegyenek. (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 15. esti kiadása. Megalakult az új kormány.)

⁶⁸ „... Az új kormány ... kész arra, hogy a szocialistákkal bármely időpontban újból felvegye a tárgyalásokat és számukra biztosítja a kabinetben a politikai súlyuknak megfelelő helyet. A szocialisták nyitott ajtókra fognak találni ... (Vö. Reggeli Hírek, 1919. aug. 18.)

⁶⁹ „... Fontos, hogy a kormány elismerése is számíthasson. Ezért a munkássággal meg egyezést kell kötni, ez a munkásforradalom ellen is bizonyos védelmet nyújt. Jelenti, hogy tárgyalat tegnap a munkásvezérekkel, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy József főherceg kormányzó mondjon le, választás az ő kormányzósága alatt ne legyen, mert az a királyság felé terelné a dolgokat ...” (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 19.)

⁷⁰ Uo.

Az ellenforradalmi Friedrich-kormánynak tehát csupán az antant elismerésének megszerzése, továbbá — amit nem mondtak ki — József főherceg kormányzó-ságának leplezése céljából lett volna szüksége a szociáldemokratákra. A Szociáldemokrata Párt vezetősége e függőfalevél szerepre 1919 augusztusában nem vállalkozott.

Garami Ernő, a párt egyik vezetője — aki a proletárdiktatúrával szembe fordult s a Tanácsköztársaság kikiáltásakor emigrációba vonult — már az első Friedrich-kormány idején Bécsben kijelentette: „nem látja az októberi forradalom garanciáit az új kormányban és tekintettel a szocialisták, illetve a kommunisták üldözésére, nem látja módját annak, hogy a szocialisták részt vegyenek az új kormányban...”⁷¹

A második Friedrich-kormány megalakulásakor a Szociáldemokrata Párt ugyancsak elutasította a belépést. A távolmaradást József főherceg személyével indokolta.⁷²

A kormány elismerésének kérdése ezzel nem zárult le.

A második Friedrich-kormány Lovászy Márton és Nagyatádi Szabó István szerepeltetésével felmutatta az 1918-as októberi polgári demokratikus forradalom jelmezét, miután tartalmának hátatfordítva, már az első Friedrich-kormány hangsúlyozta, hogy az 1918. október 31-i — tehát a forradalom előtti — állapotokhoz tér vissza.

Friedrich miniszterelnök a Károlyi Mihály-féle kormány egykori hadügyi államtitkára, függetlenségi, liberális, a monarchista tisztekkel szervezkedő, azóta monarchista keresztény politikus s ellenforradalmi zászló lett, saját pártjának, a Keresztény Nemzeti Pártnak a vezérévé vedlett parvenű. Szárnyai alatt dr. Csilléry ezredorvossal s a „Köztelek” táborából jött Ereky Károly mérnökkel.

A Tisza-féle Munkapártot br. Perényi Zsigmond, volt főispán, majd államtitkár képviselte, ekkor Friedrichnél kevésbé reakciós politikus.

A Keresztény Szocialis Gazdasági Párt — az egykori Néppárt — gr. Zichy és a többi mágnás helyett most Huszár Károly néptanítót és Haller István jogász-újságírókat tolt előtérbe.

Heinrich Ferenc kereskedelemügyi miniszter, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, több bank és vállalat igazgatósági tagja, az Osztrák-Magyar Bank főtanácsosa, vasnagykereskedő, keresztény-liberális politikusnak vallja magát⁷³. A keresztény-liberális elvek itt lényegében a Tisza-féle koros liberálist, a Munkapárt politikájához való visszatérés óhaját takarják, amely a magyar uralkodó osztályok egy csoportjának szembeállítását jelentette a „Keresztény Magyarország”-gal.⁷⁴

A kormány pártonkívüli, ún. szakember tagjai: Grün János pénzügyminiszter, Balogh György igazságügyminiszter, Bleyer Jakab nemzeti kisebbségi

⁷¹ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 9. A miniszterelnök a köztársaságról, az antanthoz való viszonyukról és a bolsevizmus bűneiről.

⁷² Lovászy a Neues Wiener Journal budapesti levelezőjének kijelentette: „a szociáldemokratákkal való megegyezés azért nem sikerült, mert azt követelték, hogy József herceg lépjen vissza, ami azonban a mostani körülmények között újabb polgárháború felidőzését jelentette volna...” (Vö. Reggeli Hírek, 1919. aug. 18.)

⁷³ O. L. Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1919. szept. 3.

⁷⁴ „... Sodann erklärte der Minister, dass er alles, was konfessionellen oder Rassenhass hervorzurufen geeignet sei, entschieden verurteile und bekämpfe. Das Land könne aus seiner jetzigen schweren Lage nur durch das harmonische Zusammenarbeiten aller nationalen und gesellschaftlichen Kräfte in eine bessere Zukunft hinübergeführt werden...” Neue Freie Presse, 18. August. 1919. Die politischen und wirtschaftlichen Aufgaben der neuen Budapester Regierung. Ministererklärungen beim Amtsantritt.

ségek minisztere, aki korábban a Keresztény Nemzeti Párt Vezéri Tanácsának tagja, Schnetzer Ferenc tábornok, hadügyminiszter, úgy tűnik, a Keresztény Gazdasági Szociális Párthoz közeledtek.

A Huszár—Haller-féle „... keresztény-szocialista párt csak úgy ajánlotta fel támogatását József főhercegnek, ha egyetlen egy zsidó, sem szocialista nem vesz részt a kormányban, amit József főherceg azonnal el is fogadott ...”^{74a} E csoport és követőik egyik fő törekvése — Huszár szavaival szólva — az állam és egyház viszonyának az 1918. október 31-e előtti állapotnak megfelelő szabályozása.⁷⁵ Ezzel a „lelkek békéjét” (értisd a katolikus főpapság támogatását) igyekezett elérni.

E csoport nyilvánosan azt hirdette, hogy „a kormány nem gondol semmiféle megtorlásra, sőt mások sem alkotnak a jog és munkásmozgalom érdekei ellen irányított reakciót ...”⁷⁶ A minisztertanácsi üléseken kemény megtorlást követelt e csoport és sürgette a szigorú,⁷⁷ de a Budapesten és vidéken folyó vérengzések, különösen a Prónay-különítmény dunántúli bestiális gyilkosságainak a megszüntetését ígérte,⁷⁸ majd amikor látta teljes tehetetlenségét, igyekezett elhatárolni magát azoktól⁷⁹ s a cinkos gyávasága akadályozta meg abban, hogy a lemondás konzekvenciájáig eljusson.⁸⁰

Nyilvános beszéd alkalmával persze kenetteljes szavakká szelidült ajkukon a megtorlás sürgetése. Baloghy György igazságügyminiszter, minisztériuma tisztviselőkarának üdvözlésére válaszolva elmondta, hogy az „... igazságszolgáltatás szimbóluma ne a vak Themis legyen, hanem a nyitott szemű Justitia. Ő azt szeretné, ha Justitia vezetné a bíró kezét, amikor bűnös fölött dönt ...”⁸¹

A munkásmozgalmat eléggé sajátos módon kezelték. Szerették volna a szociáldemokrata munkásokat táborukba átvinni, de legalábbis a munkásság egységét megbontani. Ezért propagandájukban megbocsátó hangot ütöttek

^{74a} Vö. HL. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege. VKF 169/II.a/1919. Rádiogramok, tudósítások. Bp.—Párizs kelet nélkül.

⁷⁵ Zum Schlusse sagte der Minister, dass er im Rechtszustande von Kirche und Staat die Lage vom 31. Oktober 1918 wieder herzustellen wünsche ... (Vö. Neue Freie Presse, 18. August. 1919.)

⁷⁶ „... Kultuszminiszter arról értesít, hogy a ... börtönben ütik, verik az embereket minden éjjel. Ő barátja a legnagyobb szigorúak a törvényes megtorlás terén, de az egyéni megtorlást nem helyesli.” (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 21.)

⁷⁷ „A hadügyminiszter úr: gyors megtorló eljárást kell életbeléptetni. Általános a panasz, hogy a kormány puhakezű. Ez annál veszélyesebb, mert — hírei szerint — a románok a munkásokkal is paktálnak, lehet azonban, hogy csak pressióképpen ...” (OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1919. aug. 16.)

⁷⁸ „Hadügyminiszter úr jelentést tesz a karhatalmi erők alakítására nézve tett intézkedésekről, a dunántúli viszonyokról, a szekszárdi eseményekről. Beszámol arról, hogy az egyes helyeken felbukkanó fehérterror megszüntetésére intézkedéseket tett ...” (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. aug. 12.)

⁷⁹ „Kultuszminiszter úr közli, hogy a zsidók külön védelmi bizottságot alakítottak, nála jártak és elpanaszolták, hogy a Dunántúlon 200 zsidót megöltek ... a Prónay-különítmény ellen van a legnagyobb panasz. Kívánja, hogy a közvélemény előtt ne hagyjanak kétséget az iránt, hogy minden atrocitást a legnagyobb mértékben elítélnek és helytelenítene ...” (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 21.)

⁸⁰ „Igazságügyminiszter úr előadja, hogy az ... egyedüli kormánycél ezidőszert a konszolidáció, de ezt a kabinet megteremteni nem tudja, az élelmezés terén pl. nagy bajok vannak, itt van a dunántúli fehérterror ...

Hadügyminiszter úr itt közbevág, vállalom a felelősséget. A terrorszázadok be vannak vonva és közhírré van téve, hogy aki öl, azt felakasztják.

Igazságügyminiszter úr az elmondottak alapján kéri megfontolás tárgyává tenni, maradhatnak-e kormányon ... (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. szept. 10.)

⁸¹ Neue Freie Presse, 18. August 1919. Die politischen und wirtschaftlichen Aufgaben der neuen Budapest Regierung.

meg a munkásosztálynak a forradalmak alatt tanusított magatartásáért. „... a munkásokat nem szabad az éheztetés révén gyötörni, mivel ők maguk is áldozatai a terrornak...”⁸² (Itt terroron a Magyar Tanácsköztársaságot értették — M. K.)

Alkalomadtán beszámoltak a munkásmozgalom megbontásában elért sikereikről is.⁸³

A Friedrich-csoport soha egy szó erejéig sem lépett fel a fehérterror ellen. Inkább a fehérterror külföldi sajtóvisszhangja s a gyilkosságok politikai következményeitől való félelem miatt szánta rá magát Friedrich arra, hogy hadügyminiszterét — és nem Horthyt — megkeresse ez ügyben.⁸⁴

A fehérterrort nem lehetett letagadni. Friedrich azonban egyik külföldi lapnak adott nyilatkozatában a vérengzéseket kisebbiteni igyekezett és a fehérterrort népítéletként beállítani. Ugyanakkor úgy beszélt a fehérterrorról, mint ami már megszűnt.⁸⁵

Az októbrista Lovászy Márton és Nagyatádi Szabó István minisztersége formai engedmény volt — mind a Friedrich—Huszár—Haller csoport, mind a magyar uralkodó osztályok részéről — részben a koalíció érdekében, részben a mögöttük — különösen Nagyatádi mögött — álló tömegek szimpátiájának elnyerése érdekében történt.

Lovászy külügyminiszteri szereplése mutatta, hogy az antikommunizmus talajáról a polgári demokráciát⁸⁶ nem védeni, hanem csupán elárulni lehet.

⁸² „... die Arbeiter dürfen keinesfalls durch Aushungerung gestraft werden, denn sie seien ja selbst nur das Opfer des Terrors...” Haller István propagandaügyi miniszter nyilatkozata. (Vö. Neue Freie Presse, 18. August 1919.)

⁸³ „Hadügyminiszter úr bejelentí, hogy keresztényszocialista munkások felajánlották a karhatalmi szolgálatban való közreműködésüket...” (Vö. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1919. aug. 19.)

⁸⁴ Friedrich hadügyminiszterének, Schnetzer Ferenének az alábbi átiratot küldte 1919. aug. 23-án: „Több oldalról veszem azt a jelentést, hogy az ún. fehérgárdisták, Tolna, Fejér és Veszprém megyék egyes részeiben a megyei hatóságok és a közönség a legnagyobb felháborodását kiváltó önkényeskedéseket követnek el, sőt népítéletet provokálva számos embert kivégeztettek. Eltekintve attól, hogy a Nyugat-Magyarországon hasonlólag elkövetett kisebb atrocitások Ausztria legtöbb lapjában a jelenleg aktuális elszakadási kérdésben (Burgenlandnak Ausztriához való csatlolásának a kérdése) mint kiváló propagandaanyag használtatnak fel, ezen hatalmi visszaélések még arra is alkalmasak, hogy... az új, nemzeti hadsereggel szemben kívánatos bizalmat megrendítsék... a hadsereg illetve azok egyes parancsnokai figyelmeztetendők volnának, hogy saját felelősségükre ne ítéljenek és ne büntessenek...” (Vö. OL. M. E. 1919. XXXVII. 4150. Idézi: *Nemes Dezső*: i. m. 109. l.)

⁸⁵ „Die über den weissen Terror verbreiteten Gerüchte sind übertrieben. Ich muss traurig eingestehen, dass besonders jenseits der Donau an mehreren Orten das Volksurteil grausam mit den Exponenten der bolschewistischen Herrschaft abgerechnet hat. Ich verurteile auf das entschiedenste den weissen Terror und strebe mit allen Kräften danach, dass er eingestellt werde. Es kamen diesbezüglich traurige Fälle vor, doch haben diese gottlob aufgehört und wir sind über den traurigen Übergang hinweg...” (Vö. Neue Freie Presse, 23. August 1919. Morgenblatt.)

⁸⁶ „... A kormány erőlesen szembe fog szállni minden túlzó és szélsőséges áramlattal, tehát úgy a bolsevista üzelmekkel, mint a reakció és a felekezeti türelmetlenség megnyilvánulásival...”

„Az új kormány első kötelességének tartja, hogy mindenféle politikai üldözést megszüntessen. Csak akik valóban bűncselekményeket követtek el, csak azokkal szemben lesz törvényes eljárásnak helye. Minden túlkapásnak kárlelhetetlen szigorral véget vetünk.

A választásokat a legáltalánosabb választójog alapján fogjuk megejteni, úgy hogy a választás eredménye valóban a nemzet akaratát fogja visszatükrözni.

A választásokat a legrövidebb időn belül ki fogjuk írni és mihelyt befejeződnek, visszalépünk a kormánytól...” (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 15. esti kiadás; Reggeli Hírek 1919. aug. 18.)

Nagyatádi Szabó István nevét adta az ellenforradalomhoz. E tényen mitsem változtat az alábbi utólagos — két behódolás közti rövid talpraállítás idején — pártja által adott értékelés: „Nagyatádi Szabó István pártja a Károlyi-uralom alatt egyenesen a kormány ellenzékiéig menőleg állott a Berinkey-kormány jobbszárnyán. A Friedrich-kormányban ugyanaz a párt — változatlan programmal — már a feléledt reakcióval szemben a legszélső balra került . . .”⁸⁷

Lovászy és Nagyatádi a kapitalizmus polgári demokratikus keretek között történő visszaállításáért lépett fel. Objektíve azonban mindketten a fehérterrorista diktatúra útját egyengették.

A második Friedrich-kormány változatlanul a forradalmak híveivel való leszámolást s egy újabb forradalom elhárítását tartotta legfőbb feladatának. Ezzel párhuzamosan került napirendre a kormány fegyveres erejének növelésére tett kísérlet s az antant elismerésének megszerzése.

Egy újabb forradalom elhárítása egyrészt osztálybázisának erősítését kívánta a kormánytól.

Iha a Szociáldemokrata Párt kormányban történő szerepeltetésére a második Friedrich-kormánynak csupán mint cégérre lett volna szüksége, a kispolgári és középrétegek körében nagyon is átgondolt politikával igyekezett a kormány befolyását erősíteni.

A második Friedrich-kormány augusztus 16-án kiadott rendeletében⁸⁸ felemelte a közszolgálati alkalmazottak fizetését.

Az 1918. december hó 29-én kelt 6700 ME számú rendeletben szabályozott havi drágasági segélyt⁸⁹ kiterjesztette a kormány azokra, akiknek munkája a főfoglalkozásnak megfelelő időleköttiséggel jár.⁹⁰

⁸⁷ Budapesti Újság, 1919. okt. 12.

⁸⁸ A magyar kormánynak 1919. évi 3988. M. E. sz. rendelete a közszolgálati alkalmazottak illetményei tárgyában. (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 17. Reggeli kiadás.)

⁸⁹ „... IV. Nem kaphatják a havi drágasági segélyt:

a) a fizetéstelen vagy tiszteletbeli minőségben és kizárólag tiszteletdíjjal alkalmazottak, ...

V. A havi drágasági segélynek összege az 1919. évi január hó 1-től 1919. évi március hó végéig terjedő időtartamra, tekintet nélkül a fizetési osztályra, valamint az élvezett javadalmazás összegére, a következő:

a) . . . b) Mindazonkál az alkalmazottaknál, — akár tisztviselők akár egyéb alkalmazottak — akik élelmezést ellenszolgáltatás nélkül természetben kapnak, továbbá azoknál a havidíjasoknál, díjnokoknál, napidíjasoknál, havibéreseknél, hetibéreseknél, és napibéreseknél, akik 1919. évi január hó 1-ig még nem állottak egyhuzamban hat hónapig alkalmazásban, havi egyszáz (100) korona;

c) az állami és vármegyei útkaparóknál havi ötven (50) korona.

VI. . . . Annál a havidíjasnál, díjnoknál, napidíjasnál, havibéresnél, hetibéresnél és napibéresnél, aki 1919. évi január hó 1-ig még nem állott egyhuzamban hat hónapig alkalmazásban, és aki ennél fogva csak havi egyszáz (100) drágasági segélyt kapott, ezt a drágasági segélyt a hat hónapi egyhuzamban való alkalmazás betöltését követő hó 1-től kezdve havi háromszáz (300) koronára kell felelni . . .” (Vö. A magyar Minisztérium 1919. 6700. M. E. sz. rendelete, Magyarországi Rendeletek Tára 1918. 3. köt. 2354—2358. l.)

⁹⁰ „... 3. § . . . Ugyancsak a nehéz megélhetési viszonyokra való tekintettel az idézett rendeletnek egyes határozmányai a következőképp módosíthatnak:

a) Az 1918. évi 6700 M. E. sz. rendelet IV. a) pontjának az a határozménye, hogy a kizárólag tiszteletdíjjal alkalmazottak a havi drágasági segélyt nem kaphatják, oda módosítatik, hogy a havi drágasági segély kizárólag tiszteletdíjjal alkalmazottak közül azoknak jár, akiknek az az állásuk, amely után a tiszteletdíjat kapják, a fő foglalkozásuk és akiknek az a foglalkozása munkában és időben olyan leköttöttséget jelent, amely megfelel egy rendes illetmények mellett alkalmazott tisztviselő, kezelő, díjnok vagy altiszt leköttöttségének. Azt, hogy ezen az alapon a kizárólag tiszteletdíjjal alkalmazottak közül kik részesíthetők és milyen összegű havi drágasági segélyben, az érdekelt miniszterek a pénzügyminiszterrel egyetértőleg állapítják meg.” (Vö. A

A rendelet ezzel egyidejűleg több kategóriában felemelte a havi drágasági segélyt.⁹¹

Végül a rendelet bevezette a túlmunka díjazását.⁹²

Ugyanakkor előírta a rendelet, hogy a Tanácsköztársaság alatt munkabér-rendezésre adott előlegek 1/5 részét vissza kell fizetni.⁹³

E rendelet általános fizetéscsökkentés közepette figyelemre érdemes fizetés-emelést jelentett, amelyet a sajtó így kommentált: „... Nem kevésbé fontos intézkedése a magyar kormánynak az a rendelete, mely a közalkalmazottak javadalmait dolgában teremt törvényes állapotokat a tanácsköztársaság alatt támadt anarchia helyébe. Annál sürgősebb volt ez a rendelkezés is, mert igen nagyszámú állami és helyhatósági alkalmazott van abban érdekelve, akik el-tartott családtagjaikkal messze meghaladják a másfél millió lelket.

A tanácsrendszer velük szemben is szörnyű garázdálkodást vitt végbe. Rengeteg azok száma, akiket ki tett állásukból ... Valóban a közszolgálat elemi szüksége ma, hogy a fölfordulás után kormányunk rendet statuáljon ...”⁹⁴

Kétségtelen, hogy e fizetésemelés a restitutio in integrum jegyében történt. Sőt a kormány ezzel az intézkedéssel is jelezni kívánta, hogy a közszolgálati alkalmazottakat, az ún. középosztályt tekinti elsősorban szövetségesének, a nyílt ellenforradalmi változás egyik hordozójának és nyertesének.

Friedrichék a birtokos parasztság felé is tettek gesztust. A kormány a birtokos parasztság politikai képviselőit egy külön tárcát⁹⁵, az ún. kisgazdák

magyar kormányának 1919. évi 3988. M. E. számú rendelete a közszolgálati alkalmazottak illet-ményei tárgyában. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 17. Reggeli kiadás.)

⁹¹ „3. § . . . b) Az 1918. évi 6700 M. E. sz. rendeletnek V. b. pontja oda módosíttatik, hogy a havi drágasági segélynek az összege mindazoknál az alkalmazottaknál — akár tisztviselő, akár egyéb alkalmazottak —, akik élelmezést ellenszolgáltatás nélkül természetben kapnak, havi egyszázötven (150) korona, azoknál a havidíjasoknál, díjnokoknál, napidíjasoknál, havibéreseknél, hetibéreseknél és napibéreseknél pedig, akik még nem állanak egy huzamban hat hónapig alkalmazásban, havi egyszázhusz (120) korona.

c) Az 1918. évi 6700 M. E. számú rendeletnek V. c. pontja oda módosíttatik, hogy havi drágasági segélynek az összege azoknál az állami és vármegyei útkaparóknál, akik helyhatósági bizonyítvánnyal igazolják, hogy útkaparói készpénzjárandóságaiikon kívül bármilyen forrásból származó más jövedelmük az évi 600 K-t meg nem haladja, havi egyszáz (100) korona.

d) Az 1918. évi 6700 M. E. sz. rendelet 5. b. pontjában és 6. pontjának második bekezdésében említett hat hónap megállapításánál a háború folytán tényleges katonai szolgálatra történt bevonulást közvetlenül megelőzőleg havi díjasi, díjnoki, napidíjasi, havibéresi, hetibéresi vagy napibéresi alkalmazásban töltött időt is számba kell venni, vagyis az említett alkalmazásban a katonai szolgálat előtt és a katonai szolgálatba való visszatérés után eltöltött időt együttesen kell számítani . . .” (Vö. uo.)

⁹² „... 6. §. A megállapított hivatalos órákon túl, valamint a hivatalos munkaszünetnek nyilvánított napokon teljesített munkának (túlmunkának, délutáni munkának) díjazása 1919. évi augusztus hó 1-től kezdődő hatállyal, túlmunkában töltött időnek minden teljesen befejezett órája után átmenetileg a következőképpen állapíttatik meg:

a) a főiskolai minősítéshez kötött állásra kinevezett tisztviselőknél és az ezekkel egy tekintet alá eső alkalmazottaknál 6 K.

b) a középiskola nyolc osztályának elvégzéséhez kötött állásra kinevezett tisztviselőknél és az ezekkel egy tekintet alá eső alkalmazottaknál 5 K.

c) a középiskola négy osztályának elvégzéséhez kötött állásra kinevezett tisztviselőknél, kezelőknél és díjnokoknál, valamint a műszaki altiszteknél és az ezekkel egy tekintet alá eső alkalmazottaknál 4 K,

d) a kezelő és egyéb altiszteknél, valamint a napibéres szolgálknál és az ezekkel egy tekintet alá eső alkalmazottaknál 3 K . . .” (Vö. uo.)

⁹³ Uo. 4. §.

⁹⁴ Reggeli Hírek, 1919. aug. 17. A konszolidálás felé.

⁹⁵ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 13. Esti Kiadás. Megalakult az új kormány.

minisztere tárcát hozta létre.⁹⁶ Etárcának hivatalos ügyköre nem volt. A miniszter és a beosztott tisztviselők — Hegedűs Lóránt későbbi pénzügyminiszter szerint — egész nap kártyáztak. A magyar uralkodó osztályok a név varázsának kedvéért mégis éveken keresztül fenntartották e minisztériumot.

A kiscgazdák minisztériumának felállítása 1919 augusztus derekán azzal a határozott céllal történt, hogy a birtokos parasztságot a kormány osztálybázisú, falusi kispolgári szövetségesül megszerezze. A kormány e törekvése, keresztény és nemzeti jelszavai a parasztság egy részére hatással volt.

Egy újabb forradalom elhárítása s a forradalmak híveivel való leszámolás elsősorban a politikai megtorlás folytatását s gazdasági jellegű megtorló intézkedések foganatosítását jelentette.

Igy került sor a statárium kihirdetésére.

A kommunistákkal való leszámolást a rendes bírósági tárgyalások lassú menete hosszadalmassá tette. Ezért aztán a hadügyminiszter már az augusztus 16-i minisztertanácsi ülésen gyors megtorló eljárást sürgetett⁹⁷ és a statárium bevezetésére tett javaslatot. A „Statáriumot ki kellene hirdetni, anélkül sem a rendőrség, sem a vidéki parancsnokok nem vállalnak felelősséget, még a Szent István-napi körmenetét sem. Tegnap személyesen tárgyalt a karhatalom és a rendőrség parancsnokával (ti. a statárium bevezetéséről — M. K.), akik egy véleményen vannak . . .”⁹⁸

A statáriális bírósági eljárás bevezetéséről az augusztus 19-én megjelent rendelet intézkedik.⁹⁹ A rendelet szerint „... a Tanácsköztársaság szervei, közegei és megbízottai . . . , a Tanácsköztársaság fegyveres erejének tagjai . . . ,” továbbá azok felett, akik „a Tanácsköztársaság megalakulása, fenntartása vagy visszaállítása érdekében” tevékenykednek, gyorsított bűnvádi eljárás alapján ítélt a törvényszék. A rendelet hangsúlyozza, hogy „alakoszerű nyomozó eljárásnak nincs helye”. Az államügyészség a vizsgálóbíró megillető jogkör gyakorol. Majd megállapítja azt is, hogy „a bíróság határozatai ellen perorvoslatnak . . . nincs helye és az ellen bárki által benyújtott kegyelmi kérvénynek nincs felülbiztosító hatálya . . .”¹⁰⁰

A statárium bevezetéséről szóló rendelet megjelenését követően a román katonai parancsnokság közölte Friedrich miniszterelnökkel: „vegye tudomásul a román királyi hadsereg parancsát, hogy a statáriumrendeletet vissza kell vonni, arra való hivatkozással, hogy ezt a jogot a megszálló hatóság gyakorolja . . .”¹⁰¹ A román királyi hadsereg a statáriumot ostromállapot bevezetéseként vette tudomásul, ami sértette a megszálló hadsereg funkcióját.¹⁰²

⁹⁶ Egy hétig — a második Friedrich-kormány idején — e tárcát Mayer János, Nagyatádi pártjának egyik vezetője, a továbbiakban pedig az OMGE vezette Keresztény Földműves Párt vezére, sokorópátkai Szabó István töltötte be.

⁹⁷ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 16.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Nemes—Karsai*: Iratok az ellenforradalom történetéhez. Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. I. köt. 144. l.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 21.

¹⁰² E sértés fölött a Budapesten lévő román vezető férfiak nem tudtak napirendre térni: „Ezek az emberek (t. i. a Friedrich-kormány — M. K.) . . . még az ostromállapotot is kihírdették a mi általunk elfoglalt területeken, mintha a mi okkupáló csapataink jelen sem lettek volna. Ez a rendszabály azonban rosszul sikerült, mert kénytelen voltam egy kiáltványt kiragasztani és a lapokban közzétenni, hogy a magyar kormány ezen intézkedése semmis és érvénytelen.” — Diamandi budapesti román megbízott nyilatkozata a Le Matin francia lap számára keltezés nélkül. (Vö. H. L. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege. VKF 169/11. a./ 1919.)

Így aztán a Friedrich-kormány kénytelen volt a statárium-rendeletet a románok által megszállt területen hatálytalanítani.

Augusztus 20-án rendelet jelent meg az internálásról. Az internálási rendelet előírta az „állam és a társadalom érdekeire, valamint a közérdekre és közbiztonságra veszélyes kommunista érzelmű egyének rendőrhatalósági őrizet alá vételét és internálását . . . hogy a kommunista uralom többé életre ne kelhessen.

Ebből folyólag az internálással mint előzetes rendőri intézkedéssel meg kell akadályozni, hogy úgy az állambiztonságra, mint a társadalmi békére és nyugalomra, valamint az egyéni személy- és vagyonbiztonságra egyaránt veszélyes kommunista érzelmű egyének rendbontó és társadalomellenes működésüket szabadon űzhessék, illetőleg tovább folytathassák, és *ki kell zárni még a lehetőséget is annak, hogy kommunista agitáció vagy szervezkedés történhessen.* (Kiemelés tőlem — M. K.) El kell távolítani a hazafias társadalomból azokat, akik annak elpusztítására törekednek . . .”¹⁰³

Az idézet a kommunisták üldözésének újabb dokumentuma volt és nem is annyira a múlt, mint inkább a jövőnek szólt. Ugyanis a kommunista agitáció és szervezkedés megtiltásával, a kommunisták Magyarországi Pártjának a föld alá kényszerítésével igyekezett a rendelet a kommunistákat a nemzetből kizárni, mert az egy újabb forradalomtól rettegő uralkodó osztályok csak így érezték magukat biztonságban.

Ezzel a széles nyilvánosság előtt elnémult az a párt, amely egyszer már a nemzeti történet legkritikusabb óráiban az egyetlen kiutat mutatni tudó, a nemzet becsületét megmentő erőnek bizonyult s a föld alatt csak ezek látták azt a fényt, amely egy egész nemzet számára lehetett volna világítótorony.

A rendelet csak a fentiek után foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mikor kerül sor bírósági eljárásra¹⁰⁴ és mikor internálásra.

Az internálásról szóló rész úgy volt megszövegezve, hogy az lehetőséget¹⁰ adott az ország lakossága nagyobb hányadának internálására. Hisz azokat is lehetett internálni, akik tettel, szóval vagy írásban közreműködtek a proletárdiktatúra megteremtésében, akik kommunista érzelműek vagy annak gyanúját keltették, hogy titokban a Tanácsköztársaság visszaállításán dolgoznak. Az internálási rendelet szerint „az őrizetbevétel kérdésében az elsőfokú rendőrhatalóság meghallgatása mellett rendszerint a törvényhatóság első tisztviselője dönt”.¹⁰⁶

Persze a magyar uralkodó osztályok a két forradalom, különösen pedig a Tanácsköztársaság miatt a magyar proletariátust — mondhatnánk azt, hogy a

¹⁰³ SzÁL Kerületi Kormánybiztosság elnöki iratok 6/1919. Valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének, Budapest főkapitányának.

¹⁰⁴ „Azok, akik a letűnt kommunista rendszer ideje alatt a Büntetőtörvénykönyvbe ütköző cselekményeket követtek el, letartóztatandók és az illető államügyésznek, illetőleg bíróságnak adandók át. Az ily egyénekkal szemben tehát internálásnak helye nincs.” Uo.

¹⁰⁵ „Azok ellenben, akik konkrét büncselekmény elkövetésével nem gyanúsíthatók, vagy az perrendszerüleg rájuk nem bizonyítható, s ennek következtében a bíróságok által szabadlábra helyeztetnek, de akik a kommunista rendszer vezetői, exponensei voltak, egyezőval, akik a fennállott társadalmi és jogrend megdöntésében tettel, szóval vagy írásban is tevékenyen közreműködtek, továbbá azok, akik a kommunista érzelmeiknek a múltban vagy a jelenben nyilvánvaló tanújelét adták s ezen magatartásuknál fogva a hatóságoknál alapos és indokolt gyanút keltettek, az iránt, hogy a letűnt rendszer visszaállításán jelenleg is titokban dolgoznak . . .” (Uo.)

¹⁰⁶ „Kivételes esetekben, ha a késedelem veszéllyel jár, az őrizetbevételt az elsőfokú rendőrhatalóság is elrendelheti. Köteles azonban a törvényhatóság első tisztviselőjének jelentést tenni, aki az őrizetbevétel kérdésében véglegesen határoz. Afölött, hogy az őrizetbe vett egyén internálandó, vagy sem, a döntést magamnak tartom fenn . . .” (Uo.)

proletariátus egészét — bűnösnek tartották. Fehérterror, börtön, internálás s a Dunántúlon statárium is tizedelte, vagy talán negyedelte, ötödölte a magyar munkásosztályt, de a proletariátus egészének letartóztatásáról, rendőri őrizetbe helyezéséről társadalmi következményei miatt nem lehetett szó.

Mivel a magyar uralkodó osztályokban állandósult egy újabb proletárdiktatúrától való félelem, a kormány sietett a proletariátus lefegyverzését végrehajtani.

A románok által meg nem szállt dunántúli részeken az ellenforradalmi magyar hadsereg a vidéki városok ipari proletariátusának és a falvak mezőgazdasági munkásainak lefegyverzését augusztus második felére befejezte.¹⁰⁷

Budapesten, ahol a proletariátus legnagyobb tömegei éltek, s ahol a legnagyobb ipari üzemek voltak, lassabban haladt ez a folyamat.

Kétségtelen, hogy a budapesti proletariátust lefegyverző román királyi hadsereg, — amely saját ellenségében a magyar uralkodó osztályok legnagyobb ellenségét, a magyar kommün utolsó mohikánjait győzte le — igen fontosnak ítélte ezt a ténykedését. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint többek között a román királyi főhadiszállás 1919. augusztus 10-i jelentése.¹⁰⁸ E jelentés szerint: „Keleti front: Az ellenség által a Dnyeszteren megkísérelt átkelést ütegeink megakadályozták. Nyugati front: A budapesti és környékbeli gyárakban a lefegyverzés teljes rendben és sikeresen folyik. Nagyon sok a hadizsákmány, amelynek összeszedése és leltározása folyamatban van.”

Bár a román királyi hadsereg a budapesti proletariátus lefegyverzésére összpontosította fő erőit, ennek ellenére az augusztus 19-i minisztertanács szerint „a munkásoknál több mint 100 000 fegyver van, gépfegyver, sőt ágyúk is . . .”¹⁰⁹

Legyen bár a fenti adat a valóságnak megfelelő, avagy túlzott, jól mutatja a kormány félelmét a fegyverrel rendelkező munkásoktól.

Hogy melyik ellenséget ítélte a kormány veszélyesebbnek, a betört külső román hadsereget, vagy a levert magyar proletariátust, ennek szemléltetésére álljon itt a hadügyminisztertől származó alábbi jelentés:

„A munkások elásott fegyvereit be kell szedni, mert inkább vigye el a román, mintsem hogy itt maradjanak a munkások kezében . . .”¹¹⁰

Ugyanígy, igen sokatmondóak Horthynak a magyar munkásosztály románok asszisztálásával történő lefegyverzéséről elhangzott szavai: „Az a célja (ti. a lefegyverzésnek — M. K.), hogy ha a románok elmennek, a rendet biztosítani lehessen . . .”¹¹¹

A megkezdett gondolatsor lezárására idézzük Schnetzer hadügyminiszter idevágó szavait is: a „Hadügyminiszter úr előadja, hogy kérte az entente-ot, hozzon ide saját lobogója alatt 20 000 fegyvert és 150 géppuskát, s adják majd át a románok kivonulásakor. Enélkül nem lehet vállalni a rend fenntartását . . .”¹¹² A magyar kommün közel három hét óta halott volt már ekkor!

A Friedrich-kormány a munkásosztály és a szegényparaszttság elleni támadását a Tanácsköztársaság szociális vívmányainak megsemmisítésével tetőzte be.

¹⁰⁷ Mészáros Károly: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája. Bpest. 1966. 169—171. l.

¹⁰⁸ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 10.

¹⁰⁹ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 19.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

Augusztus 13-án a kormány eltörölte a Tanácsköztársaság idején folyósított munkanélküli és szénsegélyt.¹¹³ Augusztus derekán a Gyáriparosok Országos Szövetsége javaslatára a gyárosok eltörölték a kollektív szerződéseket, s a béréket 50⁰/₀-kal leszállították.¹¹⁴

Ezzel egyidejűleg — augusztus 15-én — a forradalmak alatt kibocsátott fehérpénzt 1/5-ére devalválta a kormány.¹¹⁵ Majd ezt követően 1/5-ére szállította le a Tanácsköztársaság alatt elhelyezett betétek értékét is.¹¹⁶

Ezekkel az intézkedésekkel a kormány nemcsak az infláció terheit, de a Tanácsköztársaság idején elszenvedett profitkiesést is a munkásosztállyal fizettette meg. A munkásosztályra egyszerre ezer veszély szakadt. Az uralkodó osztályok bosszúja határtalan volt.

A munkásosztály elleni általános — politikai és gazdasági — támadás idején szemfényvesztés számba ment az ipari munkások minisztériumának felállítása¹¹⁷ és egy bábfigurának, Oláh Dániel vasmunkásnak — aki soha nem volt szervezett munkás¹¹⁸ — a munkásosztály megbízottjaként két és fél hónapon keresztül történő szerepeltetése.¹¹⁹

A kormány 1919. szeptember 3-án és 17-én kiadott rendeletével¹²⁰ megszüntette azokat a kollektív szerződéseket, amelyeket az uradalmi cselédek kötöttek a nagybirtokosokkal, még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, illetve a Tanácsköztársaság által rendeletileg felemelt aratórészt és napszámbért.

E szerződések, illetve rendeletek megszüntetésével az uradalmi cselédek bérét átlagosan 30—40⁰/₀-kal leszállították és a bérezés terén ismét az 1918. október 31-ét megelőző viszonyok álltak vissza, az aratórész 1/8 helyett ismét 1/10, 1/11 lett, a napszám bér pedig 30—40⁰/₀-kal csökkent.

Ezekkel az intézkedésekkel a kormány a városi proletariátus élelmezésére a Tanácsköztársaság alatt a földbirtokosoktól elszállított gabona és állatállomány ellenértékét a mezőgazdasági munkásokra és uradalmi cselédekre hárította át. De a napszám osok és cselédek nyögték annak a jövedelemkiesésnek a terhét is, amit bérüknek a Tanácsköztársaság alatti felemelése okozott a földbirtokosoknak.

A napszám és aratórész, valamint a cselédbérek leszállításának a földbirtokosok voltak a fő haszonélvezői, de természetesen az idegen munkaerőt foglalkoztató birtokos parasztok számára sem volt közömbös e változás.

A Friedrich-kormány a papírkészletek lefoglalásával a lapok megjelenésének engedélyhez kötésével¹²¹ a két kormánylap — Budapesti Közlöny, Reggeli Hírek — Keresztény Szocializmus c. lap kivételével a „sajtót kikapcsolta, a ro-

¹¹³ *Nemes—Karsai: Iratok ... I. köt. 1919—1921. Bpest. 1956. 128. l.*

¹¹⁴ *Uo. 129. l.*

¹¹⁵ Budapesti Közlöny, 1919. aug. 16.

¹¹⁶ *Uo. 1919. aug. 17.*

¹¹⁷ *OL. Mt. jkv. 1919. aug. 27.*

¹¹⁸ *Uo. 1919. szept. 3.*

¹¹⁹ A minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint Oláh Dániel — az ipari munkások minisztere — egyszer sem emelt szót sorstársai érdekében a kegyetlen fehérterror ellen.

¹²⁰ *Nemes—Karsai: Iratok ... I. köt. 1919—1921. Bpest. 1956. 134—137. l.*

¹²¹ A Magyar Köztársaság miniszterelnökének 1. sz. rendelete A sajtótermékekről (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 8. Esti kiadás.)

mán katonai parancsnokság azon kifejezett parancsa ellenére, hogy ő a magyar sajtót belpolitikai ügyekben semmiféle cenzúrának sem veti alá . . .”¹²²

A fentiekkel párhuzamosan került sor azokra az intézkedésekre, amelyek a kormány fegyveres erejének növelését célozták. Augusztus derekán ugyanis mindössze 2600 főnyi budapesti rendőr és 1500 védőr alkotta a kormány fegyveres erejét.¹²³

A Friedrich-kormány augusztus 13-án felhívással fordult a Budapesten tartózkodó tisztekhez és legénységhez, a szervezés alatt álló budapesti karhatalomba történő belépés érdekében.¹²⁴

Két nap múlva az altiszteket szólította fel a kormány a karhatalomba történő jelentkezésre.¹²⁵

Milyen magatartást tanúsított fenti törekvéssel kapcsolatban a román királyi hadsereg?

Néhány nappal később a kormány hadügyminisztere felolvasta a minisztertanács ülésén a királyi román hadsereg átiratát „. . . arra vonatkozólag, hogy minden tisztet fogolynak nyilvánítanak, minden tisztet le kell szerelni és internálni . . .”¹²⁶

Holbán tábornok, a román királyi megszálló hadsereg egyik vezetője közölte Friedrich miniszterelnökkel, hogy „a magyar hadügyminiszter csak adminisztratív teendőket végezhet, de nincs joga az entente-ot fegyverekért és csapatokért zaklatni, ezt ő (Holbán) nem engedi meg . . .”¹²⁷

A még Károlyi Mihály kormánya idején szerveződött 1500 főnyi budapesti védőrséget a román királyi hadsereg feloszlatta.¹²⁸ Ezért azután csupán 2600 főnyi budapesti rendőrség a kormány egyetlen fegyveres alakulata.¹²⁹

Rendelkezett még a kormány 12 000 főnyi, nagy többségében fegyvertelen karhatalmi alakulat fölött is.¹³⁰ Karhatalmi erő fegyver nélkül! Talán ez az egyik legtöbbet mondó adat a Friedrich-kormány helyzetéről.

Ha jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy ez a 12 000 főnyi karhatalom

¹²² . . . Die Regierung hat die Presse ausgeschaltet, trotzdem selbst das rumänische Mili-
tärkommando ausdrücklich erklärt hat, dass es die ungarische Presse in innerpolitischen Ange-
legenheiten keinerlei Zensur unterwirft . . .” (Vö. Neue Freue Presse, 23. August 1919, Morgen-
blatt.)

¹²³ Schnetzer hadügyminiszter helyzetjelentése a Minisztertanács ülésén (Vö. Mt. jkv. 1919. aug. 19.)

¹²⁴ A budapesti karhatalomba való felvételre jelentkezni lehet naponta d. e. 8—2-ig a Lipót-városi Casinóban. Karhatalmi tisztek (volt védőrök) jelentkezzenek parancsnokságuknál, a Magyar Király-Szálloda V., Dorottya-u. 2. A karhatalmi legénység a Lipót-városi Casinóban (Zrínyi-u.) jelentkeznek. Főparancsnokság. (Vö. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 13. Esti kiadás. A budapesti karhatalom szervezése.)

¹²⁵ „Mindazok a hivatásos altisztek, akiknek eddigi parancsnokságuk feloszlott, vagy vidé-
ken van és oda nem utazhatnak, beosztásuk és illetményeik folyósítása végett jelentkezzenek a
katonai körletparancsnokságnál (Budapest I. Vár, Színház-u. 7. I. em. 101.) naponta d.e. 1/2 10-
től 12 óráig . . .” (Budapesti Közlöny, 1919. aug. 15. Esti kiadás. Hivatásos altisztek jelentkezze-
nek.)

¹²⁶ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 21.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ A Budapesti Magyar Katonai Városparancsnokság 1919. szept. 22-én kelt (a szeptember 16-i állapotot rögzítő) jelentése (Vö. H. L. Nemzeti Hadsereg Fővezérség. VKF 654/II. a. 1919.)

¹²⁹ OL. Mt. jkv. 1919. augusztus 19. Egy hónappal később készült jelentés szerint 3000—
3500 főre tehető a budapesti rendőrség létszáma (vö. a Budapesti Magyar Katonai Városparancs-
nokság 1919. szept. 22-i jelentése; H. L. Nemzeti Hadsereg Fővezérsege VKF 654/II. a./ 1919.)

¹³⁰ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 19.

nemcsak fegyvertelen, de a szó igazi értelmében nem is karhatalom, tudniillik a többségük együtt sincs, csupán névsorban szerepel.¹³¹

A román katonai parancsnokság a kerületi karhatalmi alakulatok közül a VIII. kerületi alakulatot tartóztatta.¹³²

A kormány kerülő úton szerette volna elérni a karhatalmi alakulatok fel-fegyverzését és a belügyminiszter a budapesti rendőrségre hivatkozva 6000 fegyvert kért a román királyi hadsereg parancsnokságától. A válasz elutasító volt. A magyarázat: a kormánynak csak 2500 rendőre van.¹³³

Bár a Friedrich-kormány hangoztatta, hogy „... a fehérgárda és a románok együttműködésére szükség van...”¹³⁴, amint láttuk, a román királyi hadsereg akadályt gördített a kormány ellenforradalmi fegyveres erejének megteremtése elé. E tevékenységét talán azzal kezdte, hogy a magyar Vörös Hadseregtől elkobzott fegyvereket a Friedrich-kormány ismételt kérésére sem adta át.¹³⁵

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát: A román királyi hadsereg leverte a Magyar Tanácsköztársaságot, visszaállította a magyar uralkodó osztályok hatalmát. Joggal állapította meg Horthy 1919 decemberében: „... a románok ... a felszabadítók a Vörös Hadsereg alól...”¹³⁶

A román hadsereg a magyar uralkodó osztályok szövetségese, de egyúttal győztes hadsereg is volt. Leverte a Tanácsköztársaságot, de nem volt híve a magyar uralkodó osztályok mielőbbi megerősödésének.

Mivel a Friedrich-kormány saját fegyveres erejének¹³⁷ megteremtésére tett kísérleteit a román parancsnokság sorra elutasította,¹³⁸ a románok által megszállt területen — így Budapesten is — a román királyi hadsereg az „egyedüli és legfőbb hatalom”.¹³⁹

A kormány belügyminisztere a kialakult helyzet magyarázataként a román katonai parancsnok szavait idézte: „román törvények alatt állunk”¹⁴⁰ (ti. a románok által megszállt területen — M. K.), a hadügyminiszter megjegyezte: „úgy látszik, román katonai diktatúra felé evezünk...”¹⁴¹

¹³¹ A Várban együtt van a 130 főnyi fegyveres koronaőr és testőrség s a Szegedről jött törzsszázad ugyancsak fegyveres első szakaszával. Fegyver nélkül van együtt 230—300 főnyi csendőr (Böszörményi úti laktanya)

Fegyver nélkül a cca	650 főnyi	Tudományegyetemi zlj.
„	„	„ 600 „ Ébredő Magyarok zlj.
„	„	„ 600 „ Műegyetemi zlj.
„	„	„ 1200 „ IX. kerületi karhatalom (Ludovika Akadémia)
„	„	„ 130 „ Vasutas ezred (Nádasdy laktanya)

„... A többi kerületbeli karhatalmak ... szét lettek zülálva és nem tudni, mennyi idő alatt mennyi embert lehet összeszedni és hogy egyáltalán harcképesek volnának-e...” (Vö. a Budapesti Magyar Katonai Városparancsnokság 1919. szept. 22-én kelt — a szeptember 16-i állapotot tükröző — jelentése; H. L. Nemzeti Hadsereg Fővezérsege VKF 654/II.a / 1919.)

¹³² Uo.

¹³³ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 21.

¹³⁴ Uo. 1919. aug. 19.

¹³⁵ Uo. 1919. aug. 21.

¹³⁶ Uo. 1919. dec. 19.

¹³⁷ A román királyi hadsereg október derekán hajlandó — amint a tanulmány itt nem közölt részében olvasható — az antant által meghatározott mennyiségű fegyvert a Friedrich-kormány-nak átadni. Ez azonban már a románok kivonulásával kapcsolatos előkészületekkel függ össze.

¹³⁸ A román királyi hadsereg ezzel a magatartásával objektíve a Dunántúlon szervezkedő ellenforradalmi hadsereg kezére játszott, mert a románok kivonulása után ez a hadsereg volt az egyetlen számottevő fegyveres erő.

¹³⁹ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 28.

¹⁴⁰ Uo. 1919. aug. 21.

¹⁴¹ Uo. 1919. aug. 28.

Ami ténylegesen a 150 000 főnyi román hadsereg által megszállt országrészen a proletárdiktatúra megismétlődésének elhárítása érdekében szigorú katonai diktatúrát épített ki a román parancsnokság, az első perctől kezdve. A Szovjet-Oroszország szomszédságában levő román uralkodó osztályok el akarták kerülni, hogy Tanács-Magyarországot nyugati szomszédként ismét visszakapják, továbbá, hogy az ellenforradalom felülkerekedését Magyarországon bármi is veszélyeztesse. De természetesen azért is, mert egy Románia által tervezett tartósabb berendezkedés Magyarországon csak katonai diktatúra formájában történhetett. Az angolszászok ellenezték ezt a román elképzelést, de Románia az utolsó pillanatig nem állt el szándékától.¹⁴²

A Friedrich-kormány bel- és külpolitikai helyzetét egyaránt az antant elismerése határozta meg. Az antant álláspontjának alakulására viszont az utódállamok, az antant középeurópai szövetségei gyakorolták a legnagyobb hatást.

Amint láttuk, az utódállamok támogatták a Szegeden, Horthy fővezér-sége alatt szervezkedő ellenforradalmi nemzeti hadsereget. Friedrichet is támogatniuk kellett volna. Nem így történt. Friedrich monarchista zászló alatt lépett fel. Ez nagy hatással volt Európa-szerte a reakciós monarchista erőkre s az utódállamok monarchista, katonatiszti-hivatalnoki rétegeiben erősítette a Monarchia magyar vezetés alatt történő visszaállításának reményeit.¹⁴³

E monarchista, autonomista törekvések a legerősebb formában Csehszlovákiában jelentkeztek.

Dvorníček Győző, eperjesi levéltáros és újságíró a szlovák nemzeti mozgalom szétszakítására s a szlovák népnek Magyarország keretében történő maradására törekedett és már 1918 decemberében Kassán kikiáltotta a Kelet-Szlovákiai Köztársaságot,¹⁴⁴ amelynek elnöke lett. 1919. augusztus 14-én Varsóból, Kormányzó Tanácsának tagjaival együtt egy memorandumot küldött József főhercegnek,¹⁴⁵ amelyben kijelentette, hogy a szlovákok nem akarnak elszakadni Magyarországtól s a hovatartozás kérdésében népszavazás döntsön.

A csehszlovák külügyminisztérium augusztus 14-én felfigyelt arra, hogy az előző év novemberében a magyar trónról lemondott IV. Károly és környezete a Monarchia visszaállítása mellett foglalt állást¹⁴⁶ és szoros kapcsolatot tart fenn az antant országok monarchista köreivel is.¹⁴⁷

Már a Friedrich-kormány megalakulását követő napon tájékoztató közleményt adott ki a csehszlovák külügyminisztérium, amely hangoztatta, hogy József főherceg kormányzósága Csehszlovákia létét fenyegeti s kilátásba helyezte a védekezést e „Habsburg kísérlettel” szemben.¹⁴⁸

Augusztus 14-én Beneš a csehszlovák kormány nevében tiltakozó jegyzéket intézett a Békekonferenciához, amelyben elítélte a magyarországi Habsburg-restaurációs kísérletet s felhívta a figyelmet, hogy ez egész Közép-Európa békéjét fenyegeti s e kormánnyal soha nem hajlandó békét kötni.¹⁴⁹

¹⁴² Ránki György: A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967. X. évf. 2. sz. 156–188. l.

¹⁴³ H. L. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezér-sége VKF. 2401/I. a., 2515/I. k. 1919. sz. n., 1025/II., 1031/II., 1112/II. cs., 1119/51. b., 1120/65., 1122/30. II. cs., 1130/300/II. cs., 1203/3/II. cs.

¹⁴⁴ Boros Ferenc: Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921. Kézirat.

¹⁴⁵ Reggeli Hírek, 1919. aug. 19.

¹⁴⁶ ANZV—Bern 1919/59. A monarchista mozgalom Svájcban. A jelentés szerint Károly exkirály véleménye az, hogy a monarchista restauráció egy éven belül megoldódik. (Vö. Boros Ferenc: Idézett kézirat.)

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Uo.

Diamandi budapesti román megbízott kijelentette, hogy Románia első-sorban monarchista jellege miatt áll szemben a Friedrich-kormánnyal, amely kormánynak „régí nagyratörő becsvágyó törekvései és hódító szándékai vannak még ma is...”¹⁵⁰

A jugoszláv kormány a szomszéd országok közül a legszorosabb kapcsolatban állt a szegedi ellenforradalmi kormánnyal.¹⁵¹

Míg az augusztus 6-án befejezett belgrádi tárgyalásokról visszatért miniszterek, Balla és Varjasi még „jelentik, hogy ott a lehető legbarátságosabb fogadtatásra találtak...”¹⁵², addig a további napokban — minden bizonnyal a monarchista puccs hatására — a jugoszláv kormány elzárkózott a további tárgyalások elől¹⁵³ és Csehszlovákiához hasonlóan tiltakozott József főherceg szereplése miatt.¹⁵⁴ De az osztrák kormány sem nézte tétlenül a monarchista veszély magyarországi jelentkezését.¹⁵⁵

Az utódállamok uralkodó osztályai tehát segítették a magyarországi ellenforradalmi restaurációt s csupán annak monarchista változatával szálltak szembe.

Bár a Friedrich-kormány létrejöttét József főhercegnek és Friedrichnek az antant-tal folytatott tárgyalásai előzték meg¹⁵⁶ — vagyis a Friedrich-kormány a budapesti antantmissziók tudtával és beleegyezésével jött létre —, az utódállamok tiltakozása determináló jelentőségű volt a Békekonferencia számára. A Békekonferencia 1919. augusztus 18-i ülése megtagadta a kormánytól az elismerést, de a helyén hagyta azt.¹⁵⁷ A Békekonferencia a kormány el nem ismerését reakciós (értsd: monarchista — M. K.) jellegével indokolta — amit a kormány összetételére is lehetett érteni —, a kormány helyénmaradásáért a felelősséget Magyarország belügyeibe való be nem avatkozás címén hárította el magától.

A Friedrich-kormány és a magyar uralkodó osztályok kezdettől törekedtek a szomszéd országok szembenállásának megtörésére és a köztük levő ellentéteket¹⁵⁸ egy román—magyar közeledéssel kihasználni.

¹⁵⁰ „Le Matin” francia lap számára adott nyilatkozat keltezés nélkül. (Vö. II. L. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege. VKF. 169/II. a 1919.)

¹⁵¹ Július végén a jugoszláv kormány Horthy Miklóst, a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminiszterét és gróf Teleki Pál külügyminisztert Belgrádba hívta és a helyettes jugoszláv külügyminiszter tárgyalat velük. Egy hónappal később gróf Teleki ismét Belgrádba utazott. Ezúttal már a jugoszláv miniszterelnök és a külügyminiszter fogadta Telekit. E megbeszélés eredményeként a szegedi kormány egy állandó megbízottat és egy katonai attachét küldött Belgrádba és állandó futárszolgálat létesült Belgrád és Szeged között. (Vö. Gróf Teleki Pál, a szegedi ellenforradalmi kormány külügyminiszterének 1919. aug. 30-i összefoglaló jelentését külügyminisztériuma tevékenységéről. OL. K 64 Külügyminisztérium iratai 1. csomó 11. tétel. 7/res. pol. 1919.)

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ Ránki: Idézett tanulmány. 160. l.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 7.; Budapesti Közlöny, 1919. aug. 8.

¹⁵⁷ Ránki: Idézett tanulmány 161. l.

¹⁵⁸ „Ezek az ellentétek a zsákmány fölötti osztozkodásból származtak. Románia és Jugoszlávia között a Bánát, Románia és Csehszlovákia között Kárpát-Ukrán területek miatt voltak ellentétek. Románia úgy érezte, hogy a háborúban hozott áldozata nem áll arányban a zsákmányból való részesedésével. Ezt a nézetet a román delegáció külön beadványban fejtette ki a békekonferencián 1919. október 10-i ülése alkalmából, ahol a Magyarországról történő román rekvirálások ügye szerepelt: Az 1918 novemberi fegyverszüneti szerződések, amelyekből Romániát kihagyták az európai szövetségeseket „... Románia kivételével többé-kevésbé tekintélyes számú és mérvű ellenséges hadianyag, lőszer, vasúti anyag birtokába helyezték... Románia... a

Schnetzer hadügyminiszter már az augusztus 16-i minisztertanács ülésén szövetséget és personáluniót¹⁵⁹ javasolt Romániával, továbbá a Peidl-kormány által elutasított román külön fegyverszünet¹⁶⁰ aláírását.¹⁶¹ Schnetzer ezért is ajánlta a megegyezést, mert értesülése szerint a personáluniót a románok is propagálják és létrejötté esetén a románok „visszaadják a magyar vármegyéket, sőt Erdélyt is, csak román autonómiát kívánnak...”¹⁶² Fejtegetése végén Schnetzer a szövetség egyik lényeges elemeként külön is kiemelte: „Két hadsereg van ma Európában, amely nem bolsevik, a német és a román...”¹⁶³ Schnetzer ezután következő kérdése az egész témakomplexumot felöleli, amely a román—magyar megegyezéssel összefügg: „Külügyi szempontból tisztázandó volna, mi az ára, hogy az entente a kormányt elismerje...”¹⁶⁴

Friedrich a megegyezés fő támogatójaként lépett fel a Minisztertanács ülésén. A miniszterelnök érzékeltette, hogy a románok is keresik a megegyezést, s kiemelte: „... Nagy engedményeket adnának, pénzt is kínálnak...”¹⁶⁵

A kormányban egy ellenzője volt a román—magyar közeledésnek: Lovászy külügyminiszter. Lovászy nem helyeselte a románokkal való megegyezést. Szerinte „Románia bele akarja vinni Magyarországot egy megállapodásba, mely csak rájuk nézve lenne hasznos... Fegyverszünetről sem lehet szó, mert nem foglalhatunk el kevésbé korrekt álláspontot, mint a Peidl-kormány, amely a románok fegyverszüneti felfogását áttette az entente elé. Nekünk a nyugati hatalmakhoz kell tartani magunkat. Anglia, Franciaország és Amerika évtize-

világháború alatt, izolált helyzeténél fogva mindenféle veszélyen ment keresztül... 1918 november után Romániának ez az izolált helyzete továbbra is fennmaradt, mert kénytelen volt szembe szállni a maga erejével és saját áldozatai árán a bolsevik veszedelemmel, a Dnyeszter fronton, Galíciában és a Tisza-fronton. Ennek következtében Románia helyzete egészen más volt, mint Cseh-Szlovákia vagy Jugoszlávia helyzete, segélyforrások, vasút, felszerelés, táviró, telefon, élomarha szempontjából, akkor amikor hadserege Magyarországra belépett... Erdélyt a magyarok őrítették ki fokozatosan... a Romániának odaigért Bánátot pedig a szövetséges hadseregek pusztították ki...” A beadvány a továbbiakban azzal foglalkozik, hogy „Foch tábornok által, július havában a békekonferencia kívánságára Romániának átadott jegyzék alapján Románia késznek mutatkozott egy Magyarország elleni közös akcióban résztvenni...” de a szövetségesek az akció során nem támogatták, s „így kényszerítve volt a magyarok elleni harcot egyedül viselni...”

„Cseh-Szlovákia soha nem volt megtámadva és négy éven keresztül integráns részét képezte annak a hódító Ausztria-Magyarországnak, amely felhalmozta a meghódított országból elvitt anyagot... Cseh-Szlovákiának mindene megvan, sőt módjában volt, hogy Romániának felajánljon és átadjon mozdonyokat.

Szerbia csak egy harmadrésze a mostani szerb-szlovén államnak, melyből csak Szerbia szenvedte át az ellenséges megszállás nyomorúságait, míg a másik két rész a hódító Ausztria-Magyarországnak képezte részét.

A novemberi fegyverszünet után a szerb seregek elfoglalták azonnal Horvátországot, Szlovénia és Bosznia-Hercegovina tartományokat, minden ott létező vasúti anyaggal együtt...” Vö. II. L. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege. VKF. 1921/51/II. cs. b./1919.)

¹⁵⁹ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 16.

¹⁶⁰ A román—magyar különfegyverszüneti feltételek minden fegyver, hadianyag átadását, 300 000 román katona teljes felszerelését: 50%-át a magyar vasútnak, 30%-át a magyar szarvasmarhaállománynak és a mezőgazdasági gépeknek: 20 000 vagon búza, 10 000 vagon kukorica és 5000 vagon zab átadását írta elő. A háború alatt Romániából elhurcolt hajóállomány mellett követelte a magyar hajóállomány 50%-ának átadását, szénszállítmányokat és a megszállás költségeinek fedezését. (Vö. Népszava, 1919. aug. 6.)

¹⁶¹ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 16.

¹⁶² Uo. 1919. aug. 19.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ Uo.

dekig együtt fog menni... óva int tehát minden külön román megegyezéstől s az entente-től való eltávolodástól is. Az entente ezt a kormányt nem ismeri el, de az elismerésnek egy útja van: a választás, amelyen a kormány előreláthatólag nagy többséget nyer. Akkor az entente a kormányt el fogja ismerni. Tehát nyomban el kell rendelni a választási előkészületeket, akármily kis helyen történik is a választás..."¹⁶⁶

A legitimistáktól tudjuk, hogy Lovászynál sűrű hivatkozás a nyugati hatalmakra, az antantra, angol orientációs elképzelést takar¹⁶⁷, továbbá egy határozott közeledést a polgári demokratikus berendezkedésű Ausztriához és Csehszlovákiához.¹⁶⁸ Az a belpolitikai előny — polgári demokratikus berendezkedés megvalósítása —, amit Lovászy egy angol orientációs külpolitikától várt, 1919 további hónapjai megmutatták, mennyire illúzió volt.

Heinrich kereskedelemügyi miniszter, aki nem egy kérdésben liberális nézetet valló tagja a kormánynak s Nagyatádi Szabó István mellett ő áll legközelebb Lovászy angol orientációs elképzeléséhez. Heinrich is „arra helyezi a súlyt, hogy az entente a kormányt elismerje ez csak választás útján lehetséges..."¹⁶⁹ Heinrich „össze akarja egyeztetni a miniszterelnök úr és külügyminiszter úr álláspontját..."¹⁷⁰ ebben a kardinális kérdésben. Ez a közvetítő, kompromisszumos álláspont azt jelenti, hogy a kommunista veszély miatt¹⁷¹ Heinrich is szükségesnek tartja a megegyezést a románokkal, de ideiglenes jellegű megegyezést javasol „a végleges megegyezés fönntartásával..."¹⁷² Heinrich a pillanatnyi kényszerhelyzet miatt, hosszabb távon nem akarta elejteni az angol orientációs külpolitikai irányvonalat.

A Peidl-kormány által elutasított külön román—magyar fegyverszünet elfogadása most a román—magyar közeledés fontos feltétele lett. A kormány kész volt aláírni a külön fegyverszünetet. Mivel azonban a kormány egyenlőre vitatkozott és nem cselekedett, a román királyi hadsereg egyre erőteljesebben lépett fel az antant által el nem ismert magyar kormánnyal szemben.

A hadügyminiszter az augusztus 30-i minisztertanács ülésén bejelentette, hogy „a románoktól átirat jött, amely szerint ha azonnal alá nem írjuk a fegyverszüneti szerződést, az összes fegyvereket beszedik, a rendőrséget felosztatják és ők veszik a rendőri ügy szervezését a kezükbe. A tisztektől még az oldalfegyvert is elszedik..."¹⁷³

A legitimista politikusok a kormány tagjaival folytatott tárgyalásaik során a románokkal való megegyezés támogatóiként léptek fel, gr. Károlyi Imre szerint „olasz—magyar—román politikát kell csinálni, gazdasági uniót és katonai konvenciót..."¹⁷⁴ Gr. Károlyi Imre elvbarátai — köztük elsősorban gr. Andrássy — szerint¹⁷⁵ az antant már nem olyan egységes, mint amilyen a világháború befejezésekor volt s nem tud megegyezni a világpolitikára nézve. Így aztán

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ Uo. 1919. aug. 21.

¹⁶⁸ *Boros Ferenc*: Idézett kézirat.

¹⁶⁹ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 19.

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ Heinrich többek között kifejti: Ha a románok nem segítenek, „olyan kétségbeejtő a helyzet, hogy nyolc nap múlva egy munkásfelkelés ellen semmi hadsereg sem biztosít bennünket.” (Vö. Mt. jkv., 1919. aug. 19.)

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Uo. 1919. aug. 20.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Uo. 1919. aug. 19.

az antanthatalmak közti ellentétekből kiinduló legitimista politikusok az adott időszakban Lovászy külügyminiszter angol orientációjával szemben Magyarországnak az olasz—román külpolitikai vonalba történő bekapcsolódása mellett szálltak sikkra: „eddig is Romanelli¹⁷⁸ volt az, aki mindent megtett (ti. a magyar uralkodó osztályok érdekében — M. K.), az olaszok a románokkal meg vannak egyezve, katonai konvenciójuk van velük . . .”¹⁷⁹ Friedrich miniszterelnök megtoldja ezt Holbán román tábornok kijelentésével: „... a magyar és román kormány között létrejövő megegyezéseket ők és az olaszok el fogják ismertetni az ententeval . . .”¹⁸⁰

A román—magyar tárgyalásokban a magyar uralkodó osztályok olyan ismert képviselői is résztvettek, mint gr. Bethlen István és gr. Teleki Pál.¹⁸¹ A tárgyalások során konkrét megállapodásra nem került sor. Egyrészt azért, mert a tárgyalásokba augusztus végén bekapcsolódó Erdélyi román miniszter az említett román—magyar külön fegyverszünet megkötését egy előzetes területi megállapodáshoz kötötte,¹⁸² másrészt azért, mert a budapesti antant misszió a tárgyalásokról tudomást szerezve, megtiltotta azok továbbfolytatását¹⁸³ s a magyar félnek pedig figyelmébe ajánlotta, hogy az antanttól, angolszász támogatással jobb békét kap majd, mint kapna a román—magyar külön megegyezés keretében.¹⁸⁴

A román—magyar közeledés ezzel nem ért véget. A közeledést egyengető tényezők — szomszéd államok állásfoglalása, kommunista veszély — továbbra is fennálltak, sőt — amennyiben augusztus végén szóba került egy demokratikus irányú kormányváltás — újak is járultak ahhoz, s a tárgyalások szeptemberben folytatódtak.

Az a tény, hogy a Békekonferencia nem ismerte el a Friedrich-kormányt, messzemenő kihatással volt a kormány belpolitikai helyzetére is.

Ez tükröződött — a román—magyar közeledés ellenére — a román királyi hadsereg vezetőinek magatartásában is. Nem csupán arra gondolunk, hogy bár a román—magyar külön fegyverszüneti megállapodás nem kötött meg, de a királyi román hadsereg e fegyverszüneti feltételek szellemében járt el, foganatosította az abban szereplő követeléseket és nagyarányú rekvirálásokba kezdett.¹⁸⁵

Friedrichék el nem ismerése befolyásolta a román királyi hadsereg vezetőit a kormány kezelésében. Ráadásul igen hamar értesültek a román tábornokok arról, hogy a „magyar mértékadó körök (értsd: a magyar uralkodó osztályok — M. K.) sem bíznak a jelenlegi kormányban . . .”¹⁸⁶

¹⁷⁸ Romanelli olasz alezredes, aki a Tanácsköztársaság alatt a budapesti olasz misszió vezetője volt, 1919 őszén távozott posztjáról. Távozásakor a magyar ellenforradalmi politikusok díszkardot adtak át neki és mellszobrát elhelyezték a Nemzeti Múzeumba. (Vö. Kis Újság, 1919. nov. 9.)

¹⁷⁹ OL. mt. jkv., 1919. aug. 21.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ Ránki György: idézett tanulmány, 161. l.

¹⁸² OL. Mt. jkv. 1919. aug. 28.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Troubridge angol admirális közölte József főherceggel: Ha „... Önök a románokkal fognak tárgyalni . . . attól félek, hogy így rosszabb határokat kapnak majd, mint az entente angol nyomásra adna . . .” (Vö. OL. Mt. jkv. 1919. aug. 21.)

¹⁸⁵ E rekvirálásokra vonatkozóan csupán néhány jellegzetes adatot sorolunk fel: leszerelték a MÁV Gépgyárat és a csepeli Weiss Manfréd gyárat és az utóbbi gyárból 40 vagon gépet és gyári berendezést vittek el. Az Észak-Dunántúlról boronát rekviráltak. A kishéri Állami Ménesbirtokról az igásökrök 70%-át elhajtották. (Vö. OL. Mt. jkv., 1919. aug. 19., 21., szept. 4.)

¹⁸⁶ Friedrich miniszterelnök beszámolója a Holbán román tábornokokkal folytatott tárgyalásairól. (Vö. OL. Mt. jkv., 1919. aug. 21.)

Így aztán a román katonai parancsnokság nem engedte végrehajtani a kormány által hozott halálos ítéleteket. A kormány a budapesti antant misszióhoz fordult. Az antant misszió válaszában kijelentette: „osztja Holbán tábornoknak azt a véleményét, hogy a magyar állam alkotmányos fejének hiányában ilyen ítéletek végre nem hajthatók...”¹⁸⁷

A kormány valamennyi lap megjelenését kormányengedélyhez kötötte és lefoglalta a papírkészleteket. A román parancsnokság szeptemberben visszavonta ezeket a rendeleteket.¹⁸⁸ Ezt követően nemcsak a kormány lapjai — Budapesti Közlöny, Reggeli Hírek, — de más lapok, köztük a Szociáldemokrata Párt, a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt és a többi párt sajtóorgánuma is megjelent.

A román katonai parancsnokság a kormány olyan — egyszerűen tekintélyszámbamenő — rendeletének végrehajtásához nem járult hozzá, mint a közép-európai időszámításhoz való visszatérés.¹⁸⁹

A telefon- és sajtócenzúrát a román megszállás ideje alatt a román katonai parancsnokság gyakorolta.

A Békekonferencia döntésének másnapján a legitimisták — s feltehetően a magyar uralkodó osztályok többi politikai irányzatai is — tudták¹⁹⁰, hogy az antant nem ismeri el a Friedrich-kormányt.

Augusztus 20-án este a legitimisták számára „Károlyi Imre gr. elnökletével... konferencia volt, amelyen elhatározták, hogy a jelenlegi kormányt vagy az entente vagy a románok által eltávolíttatják...”¹⁹¹

A legitimisták egy olyan új kormányt akartak létrehozni, amelyet az antant elismer s a kormány elismerését a szociáldemokraták kormánybalépésével hozták összefüggésbe.¹⁹²

Az új kormány miniszterelnökének Wekerle Sándort, „az öreg oroszánt” szemelték ki, aki „egy európai nevű diplomata, elismert tekintélyes államférfi”, de a miniszterelnökség betöltésénél szóba került gr. Andrássy Gyula és gr. Apponyi Albert neve is. Külügyminiszterként gr. Csáky Imrét gondolták.¹⁹³

Wekerle napok óta tárgyalt már a szociáldemokrata vezetőkkel¹⁹⁴, s e tárgyalások igen kedvezően haladtak.

Gr. Károlyi Imre Barthával is — feltehetően a Károlyi Mihály-féle kormány hadügyminiszterére kell gondolnunk — tárgyalt, aki ugyancsak hajlandó belépni az új kabinetbe.¹⁹⁵

A legitimisták azért álltak szembe a Friedrich-kormányval, mert a kalandor Friedrich elűtötte őket a kormány szinten történő politikai szerepléstől, továbbá mert a külügyi és földművelésügyi tárcát Lovászyra és Nagyatádi Szabóra, tehát

¹⁸⁷ OL. Mt. jkv., 1919. szept. 3.

¹⁸⁸ OL. Külügyminisztérium K 64. 1. cs. 11. tétel. 8/res. pol.

¹⁸⁹ „A miniszterelnök úr előadja, hogy a közép-európai időszámításra való visszatérést elrendelő 4444/1919. M. E. sz. rendelet nem volt végrehajtható, mert a román megszálló parancsnokság a vasutaknál a közép-európai időszámítás visszaállítását nem engedte meg.” (Vö. Mt. jkv., 1919. okt. 9–10.)

¹⁹⁰ Uo. 1919. aug. 21.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² „... minden áttól függ, hogy ki tudja megnyerni a szocialistákat...” (Vö. uo.)

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ Garami Ernő gróf Széchenyi Emillel és gróf Károlyi Imrével együtt nyaralt Balatonföldváron. (Vö. uo.)

¹⁹⁵ Uo.

olyan politikusokra bízták, akik „résztvettek a forradalomban és Károlyi Mihály-lyal együtt haladtak...”¹⁹⁶

Ráadásul a Nagyatádi Szabó István-féle Kisgazdapárt éppen ezekben a napokban kiadott füzetecskéjében kiállt a Károlyi-féle Népköztársaság alatt született Buza Barna-féle földreformtörvény azonnali végrehajtása mellett.¹⁹⁷

A konzervatív-liberális legitimista csoport szívesen egyengette a szociáldemokraták kormányba kerülését — amitől az antant elismerését is remélte —, de hallani sem akart semmiféle reformról, ami birtokai s előjogai egy részének elvesztéséhez segítette volna hozzá.

A konzervatív-liberális legitimista csoporttal egyidőben a reakciós-konzervatív nagybirtokos csoport is akcióba lépett.

Augusztus 19-én gr. Somssich László, az OMGE elnöke nagy- és középbirtokosok érdekszervezetének küldöttsége élén megjelent József főherceg kormányzónál és Friedrich miniszterelnöknél.¹⁹⁸

Gr. Somssich meleg szavakkal üdvözölte a küldöttséget fogadó József főherceget és Friedrich miniszterelnököt, majd áttért a küldöttség jövetelének tulajdonképpeni céljára, azoknak a feltételeknek az ismertetésére, amelyek mellett hajlandók József főherceget ill. a kormányt támogatni:¹⁹⁹ „... biztosítjuk a kormányzó urat ragaszkodásunkról súlyos munkájában. Viszont azonban e támogatásunkat csak úgy hozhatjuk Kormányzó úrnak, ha úgy Kormányzó Úr, mint a kormány részéről biztosítékot nyerünk arra nézve, hogy mindazok a kérdések, amelyek a mezőgazdasággal kapcsolatosak, olyan irányban intéztesenek és vezettesenek, hogy azok nemcsak ennek az osztálynak (ti. a parasztoknak — M. K.), hanem az egész országnak is (ti. a nagy- és középbirtokosoknak — M. K.) érdekeit is képviseljük²⁰⁰, menten minden pártérdektől és személyes ambíciók (Nagyatádi-Szabó — M. K.) érvényesülésétől...; minden mezőgazdasági vonatkozású kormányintézkedés vagy rendelet a mi előzetes tudomásunk, megvitatásunk nélkül ne hozassék és ne foganatosítsassék. A gyakorlati gazdák minél nagyobb mértékben és körben vonassanak be a gazdasági ügyek intézésébe. A »rólunk, de nélkülünk« való kormányzás ellen eleve tiltakozunk. Dolgozni fogunk és dolgozni akarunk, Kormányzó urat és a kormányt támogatjuk ilyen irányú működésében. Ilyen körülmények és ilyen viszonyok között hozzuk ragaszkodásunkat és támogatásunkat...”

¹⁹⁶ Gróf Károlyi Imre elmondta Heinrich Ferencnek: „A kabinet (ti. a Friedrich-kabinet — M. K.) összeállításában a világ nagy hibákat lát, kifogásolja a miniszterelnök, a külügyminiszter személyét, a földművelésügyi tárcát mással kell betölteni, aki majd államtitkárt vesz maga mellé a kisgazdák közül. Félre vagytok vezetve, Lovászy lehet entente-barát, de az entente nem az ő barátja, Friedrich lehet energikus miniszterelnök, de az entente nem látja őt szívesen.” (Vö. uo.)

¹⁹⁷ Neubauer Ferenc: Sürgős teendők a magyarság érdekében. Bpest. 1919. 22—23. 1.

¹⁹⁸ „... Résztvettek benne az OMGE, a HÁNGYA, az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Gazdatisztek Egyesülete, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a Földbérlok Egyesülete, a Szőlősgazdák Egyesülete, a Gazdák Biztosító Szövetkezete... a Pest vármegyei, a Fehér vármegyei, Somogy vármegyei, Tolna vármegyei Gazdasági Egyesületek képviselői, közép- és kisbirtokosok vegyesen.” (Reggeli Hírek. 1919. aug. 19. A Gazdák küldöttsége a kormányzónál és a miniszterelnöknél.)

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ „Biztosítékot akarunk arra nézve, hogy a mezőgazdasági érdekképviselő a gazdák minden árnyalatát, minden osztályát magában felölelő módon rendeztessék; a szövetkezeti ügy, minden béklyótól mentesen fejleszthető legyen; a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői kara megfelelő, úgy gazdasági, mint erdészeti szakképzettséggel bíró egyénekkel kiegészítettessék...” (Vö. uo.)

Ez nagyon világos beszéd volt. Az agrár és birtokpolitikai ügyekben kizárólagos, az országos politika irányításában pedig döntő befolyást követeltek a reakciós-konzervatív nagy- és középbirtokosok és érdekszervezeteik.

József főherceg teljesen magáévá tette a nagybirtokosok követeléseit s válaszában hangsúlyozta:

„— Azok a kérdések, amelyeket felhoztak, szívemen fekszenek és nagyjában ugyanazt a nézetet vallom, amit a szónokuk kifejtett... Magam is kíváncsi vagyok, hogy a gazdáknak részük, de nemcsak részük, hanem döntő részük legyen az ország ügyeinek irányításában.

— Ismerem az országot, ismerem a népet, és tudom, hogy csak úgy fogunk boldogulni, ha a gazdáknak döntő szavuk lesz a vezetésben...”²⁰¹

Friedrich miniszterelnök rövid válaszában a nagybirtokosokat az ország gerincének nevezte és megígérte a kormányba történő bevonásukat.²⁰²

Ezzel Nagyatádi Szabó István pályafutása egyenlőre megpecsételődött s csupán idő kérdése volt, hogy a legitimistákkal — ebben a kérdésben — egy húron pendülő reakciós-konzervatív nagybirtokosok a földművelésügyi tárca éléről eltávolítsák és saját emberüket állítsák oda.

A Bethlen—Teleki csoport nyilván maga is tudta azt, amit a legitimisták hangoztattak, hogy gr. Bethlen István erdélyi származása miatt előtérben álló politikai posztot a román megszállás alatt nem tölthet be.²⁰³

Ezért e csoport kénytelen volt átmenetileg háttérben maradni. A háttérből azonban valamennyi jelentős bel- és külpolitikai problémát figyelemmel kísért, a megoldást kezdeményezte vagy befolyásolta annak végső kimenetelét.

Volt a kormánynak külügyminisztere, de azért a már működő követek (Varsó, Bécs) nem a kormánynak, hanem gr. Bethlennek küldték jelentéseiket²⁰⁴ s a Dvorceák vezette szlovák akció 1919 augusztusában az ő kezében futott össze. Gratz Gusztáv bécsi követ 1919 októbereleji berlini útja előtt elsősorban vele tárgyalt a berlini kapcsolatfelvételtől.²⁰⁵

Így aztán „... Bethlen gróf... közügyekkel éjjel-nappal, szinte emberföltölti módon volt elfoglalva...”²⁰⁶

Teleki Pál gróf az ellenforradalmi pártok egyesítését akarta dűlőre juttatni.

A magyar uralkodó osztályok — amint említettük — nem tudták a régi pártkereteket feltámasztani. Ezért augusztus végétől az lett egyik legfontosabb törekvésük, hogy a tömegeket biztosító keresztény pártok fúzióját megvalósítsák s azok vezetését átvegyék. Gr Teleki augusztus végén azért lépett be a Keresztény Nemzeti Pártba s vállalta el a párt elnökségét, mert a „keresztényszocialista földműves (helyesen: keresztény földműves — M. K.) és keresztény nemzeti párt között nagy kilátás van az összeolvadásra...”²⁰⁷

A Nemzeti Párt augusztus 29-i „elnökválasztó közgyűlésén... elnökké egyhangú lelkesedéssel Teleki gróft választották meg”.²⁰⁸ Teleki köszönetét

²⁰¹ Uo.

²⁰² Friedrich „hangoztatva, hogy a maga részéről is teljesen tudatában van annak, hogy a magyar gazdátársadalom az ország gerince és hogy a gazdák nélkül kormányozni nem szabad.” (Vö. uo.)

²⁰³ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 21.

²⁰⁴ OL. K 64 Külügyminisztérium 1. cs. 11. tétel. 6/res. pol.

²⁰⁵ Uo. 12/res. pol.

²⁰⁶ Krausz Simon: Életem. 348. l.

²⁰⁷ Gróf Csáky távirata Eckhardt Tibornak Siófokra. 1919. aug. 27. (Vö. H. I. Nemzeti Hadserég Fővezérsege. VKF. T—25.)

²⁰⁸ Reggeli Hírek, 1919. aug. 30. A Keresztény Nemzeti Párt elnökválasztása.

fejezte ki a bizalomért s azt hangoztatta, hogy „a magyarság teljes tömörítésére és szoros összetartására van szükség...”²⁰⁹

Ezzel a lépéssel a magyar uralkodó osztályok uralmuk szervezeti kereteit a pártpolitika síkján is biztosították s az említett két párt szövetségrelépésére is sor került.

A kormány sietve tette meg azt a lépést, amely az antant előtti elismerése, s ezzel további maradása biztosításának tűnt. Lovászy és Heinrich értesülése szerint a kormány elismerésének egy útja van; nemzetgyűlési választások tartása. Ha a kormány a választások során többséget kap, az antant elismeri.²¹⁰ A kormány a választásokat mindazokon a területeken meg akarta tartani, „amely területekre nézve elismerték (ti. az antant — M. K.) a mi jogainkat”.²¹¹

A belügyminiszter választójogi rendelettervezetet készített, amely szerint a választásokra 1919 szeptember második felében — 20-a körül — kerülne sor.²¹² A rendelettervezet vitáját augusztus 20-án kezdte meg a minisztertanács. A vita augusztus 29-én (már a harmadik Friedrich-kormány idején) folytatódott s fejeződött be.

Az augusztus 20-i minisztertanács ülésén a választási korhatár, a női választójog kritériumai, a 1/2 éves egyhelybenlakás követelményének mikénti megoldása és a nemzetiégi választókerületek felállításának kérdése szerepelt.

A választói korhatárt mind a nőknél, mind a férfiaknál 24 évben határozta meg a tervezet s a nőknél kikötötte az írni-olvasni tudást is. Heinrich a vitában a férfiak választási korhatárának 21 évre történő leszállítását javasolta. A minisztertanács igen jellemző módon reagált Heinrich javaslatára. Br. Perényi belügyminiszter elutasította a férfiak választási korhatárának 21 évre történő leszállítását, mondván: „... a vörös katonák 80%-a 24 éven aluli volt, ezek voltak a túlzók...”²¹³ A keresztényszocialista Haller szerint „aki katona volt, vagy éppen frontszolgálatos, legyen választó már 21 éves korában...”²¹⁴

Haller így némi rugalmassággal kivédte a férfi korhatár általános érvényű leszállítását.

A keresztényszocialista Bleyer a katolikus egyház befolyása alatt álló írástudatlan nők szavazataira számítva „az írni-olvasni tudást a nőknél mellőzni kéri. Az írástudatlanok, általában a nők távolabb álltak a kommunizmustól, mint a férfiak, a nők írni-olvasni tudásával egyes fajok, felekezetek előnybe jutnának.”²¹⁵

Lovászy vitába szállt Bleyerrel: „a mostani helyzetben sokkal kevesebb a férfi, mint a női választó. Teljesen új, ismeretlen tényezőknek a döntést átengedni helytelen volna, ezért a feltétel fenntartását kívánja.”²¹⁶

A keresztényszocialista Huszár Károly, Bleyer nagyonis átlátszó hozzájárulásának mérséklése céljából hangoztatta, hogy a nő csak vidéken konzervatív és nemzeti tényező s éppen ezért, a férfiak és nők azonos jogának biztosítása mellett foglal állást.²¹⁷

²⁰⁹ Uo.

²¹⁰ OL. Mt. jkv. 1919. aug. 19.

²¹¹ Uo.

²¹² Uo. és Reggeli Hírek, 1919. aug. 21. Nemzetgyűlési Választások szeptember 20. körül.

²¹³ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 20.

²¹⁴ Uo.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Uo.

²¹⁷ Uo.

Lovászy egyetért Huszárral a „balfelé való veszélyt illetőleg, de nincs megnyugtatta a jobbfelé való túlzás tekintetében, ő csak olyan kabinetben foglal helyet, amely mindkét irányban frontot csinál, már pedig a nők jobban kaphatók a sötét demagógiára . . .”²¹⁸ Lovászy tehát az antikommunizmus és a polgári demokrácia alapjáról folytatandó kétfrontos harc hívéként lépett fel ezúttal is, mint általában.

Br. Perényi belügyminiszter perdöntő hozzászólásával zárult a fenti vita. Br. Perényi a nők választásra jogosultságához elégnék tartotta, „ha a nő csak a nevét le tudja írni . . .”²¹⁹

A választási korhatár és a nők választási jogosultságáról a minisztertanács a következő határozatot hozta: „... a választók általános korhatára 24 év, a nők akkor választók, ha bármely hazai nyelven írni, legalábbis olvasni tudnak, a 21 éves férfiak közül azok, akik a Károly kereszt feltételeivel bírnak, vagyis legalább háromhónapos frontszolgálatuk van . . .”²²⁰

A minisztertanács vita nélkül elfogadta az alábbi két javaslatot: egyrészt a miniszterelnöknek a passzív választójog korhatárára tett javaslatát — a passzív választójog korhatára a javaslat alapján 30 év lett²²¹ —, másrészt Bleyernek a főúri ifjak nemzetgyűlésből történő kizárására vonatkozó javaslatát.²²²

A 1 $\frac{1}{2}$ éves egyhelybenlakás ill. a domiciliumra vonatkozó javaslat ügyében a minisztertanács nem tudott megegyezni.

Lovászy az ipari munkásoknál a 1 $\frac{1}{2}$ éves egyhelyben lakás helyett — a Károlyi Mihály-féle választójogi törvény alapján — a betegpénztári tagságot kívánta feltételként meghatározni.²²³

Huszár hangoztatta: „arra kell törekedni, hogy a nemzetgyűlést a munkás-ság elismerje . . .”, de Lovászy betegpénztári megoldását elvetette, mert szerinte „a betegpénztárakban vannak az összes bolsevikiek, annak adnak igazolványt, akinek akarnak . . .”²²⁴

Bleyer a felmerülő nehézségek elkerülése céljából általános érvénnyel javasolta a Károlyi-féle választójogi törvény, az 1918. évi I. néptörvény elfogadását, a betegpénztári pont kivételével.²²⁵

E javaslatot a minisztertanács egyenlőre nem fogadta el, de el sem utasította.

E határozatlanság mögött az ellenforradalmi Friedrich-kormány többségének az a dilemmája húzódott meg, hogy miután az 1918 októberi forradalmat nem vállalták, nem is vállalhatták, vajon merjék-e vállalni a forradalom egyik népszerű vívmányát, az általános és titkos választójogot.

A nemzeti kisebbségi miniszter, Bleyer Jakab fellépett a nemzetiségi választó kerületek mesterséges életrehívásáért. Az egynemzetiségű községek egy kerületbe történő tömörítésével vélte ezt Bleyer elérni.²²⁶

A minisztertanács Bleyer javaslatával kapcsolatos aggodalmának br. Perényi belügyminiszter adott hangot.²²⁷ Br. Perényi ellenezte a javaslatot, mert

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ Uo.

²²⁰ Uo.

²²¹ Uo.

²²² Uo.

²²³ Uo.

²²⁴ Uo.

²²⁵ Uo.

²²⁶ Uo.

²²⁷ Uo.

a nemzetiségi pártok keletkezésére vezetne, s ily módon azt mutatná, hogy „még ennek a kis Magyarországnak sincs létjogosultsága...”²²⁸

Bleyer elmondta, hogy csak nagy nehézségek árán fogadták el ezt a javaslatot a rutének, akiknek külön országgyűlésük van.²²⁹ Pillanatnyilag csak a német ajkú területeken gondol nemzetiségi választókerület létrehozni, mert a rutének csehszlovák megszállás alatt vannak.²³⁰ De a németnyelvű területeken ragaszkodik a nemzetiségi választókerület létrehozásához, mert anélkül egész nemzeti-ségi politikája csődöt mond.²³²

Huszár a külön nemzetiségi választókerület létrehozása helyett a biztos német többségű kerületekben német képviselő megválasztását tanácsolta.²³³

A minisztertanács elvetette Bleyer külön nemzetiségi választókerületek létrehozására vonatkozó javaslatát.²³⁴

Nagyatádi Szabó István előterjesztése alapján a minisztertanács kimondta, hogy a választás kerületi²³⁵ és nem lajstromos alapon²³⁶ történik.

Végül a minisztertanács megbízta Friedrich miniszterelnököt, hogy a választások területi kérdéseiről az antanttal folytasson tárgyalásokat.²³⁷

Az augusztus 29-i minisztertanácsi ülésen már az új belügyminiszter, a legitimistákhoz közelálló Beniczky Ödön előterjesztése alapján folytatódott a vita a választójogi rendelettervezetről.

Beniczky kifejtette, hogy a nemzetgyűlési választások megtartása az alkotmányosság visszaállítása végett is szükséges.²³⁸

Bleyernek azzal a javaslatával vitatkozva, hogy a betegpénztári pont kivételével az 1918. évi I. néptörvény alapján történjék a választás, Beniczky — mintegy a kormány összetételében kifejezésre jutó további jobbratolódást is jelezve — hangot adott annak, hogy a jogfolytonosság alapján állva, csak az alkotmányos úton elfogadott 1918. évi XVII. t. c.²³⁹ jöhetne figyelembe.²⁴⁰ A Károlyi-kormány idején született 1918. évi I. és 1919. évi XXV., a választójogról elfogadott néptörvények viszont nem biztosítják a jogfolytonosságot.²⁴¹

De a jogfolytonosság mellett Beniczky szerint más szempontra is figyelemmel kell lenni. Mert igaz ugyan, hogy az 1918. évi XVII. t. c. alkotmányos úton jött létre, de „e törvények alapvető rendelkezései (választójogosultság terje-

²²⁸ Uo.

²²⁹ Uo.

²³⁰ A ruténekkel vagy kárpát-ukránokkal a fentiekről még a Károlyi-kormány egyezett meg.

²³² O. L. Mt. jkv., 1919. aug. 20.

²³³ Uo.

²³⁴ Uo.

²³⁵ Kerületi alapon történő választásról akkor beszélünk, amikor minden kerület egy képviselőt választ. Vagyis az induló jelöltek közül azt, aki a legtöbb szavazatot kapja.

²³⁶ Lajstromos választási rendszer az olyan választás, ahol a szavazó nem egy jelöltre adja szavazatát, hanem a jelöltek egész lajstromára. Itt a választónak annyi szavazata van, ahány képviselőt kell választani, s valamennyit a lajstrom egy jelöltjére adhatja, vagy ahol a sorrendet szabadon állapítja meg, elsősorban azt tekintik megválasztottnak, aki a szavazatok mennyiségét első helyen nyeri el.

²³⁷ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 20.

²³⁸ Uo. 1919. aug. 29.

²³⁹ A reakciós 1918. évi XVII. t. c. Vázsonyi Vilmos igazságügyministersége alatt készült. Vázsonyi a miniszteri bársonyszék ellenében elárulta a liberális választójogi elveit.

²⁴⁰ OL. Mt. jkv., 1919. aug. 29.

²⁴¹ Uo.

delme, a titkos szavazás részleges alkalmazása, a községenkénti szavazás mellőzése) annak idején a nép széles rétegeiben elégedetlenséget keltettek, és így azoknak alkalmazása a nemzetgyűlési választásokra ugyane rétegeknél előreláthatólag nagy visszatetszést váltana ki, különösen annak következtében, hogy azóta az 1918. évi I. néptörvény az írni-olvasni tudó nőkre is kiterjedő általános, titkos, községenkénti választójogot állapított meg, még pedig nemcsak a nemzetgyűlési, hanem a törvényhatósági és községi választásokra is ...²⁴²

Így — vonja le a következtetést Beniczky — „... nem volna célszerű a választójog tekintetében az 1918. évi I. néptörvény rendelkezéseitől lényegesen eltérő szabályokat megállapítani, másrészt pedig az idézett néptörvényt érvényes jogszabálynak tekinteni nem lehet ...”²⁴³

A jogfolytonossághoz való ragaszkodás egyrészről s a néptömegek várható reagálásától való félelem másrészről — ha az 1918. évi I. néptörvényhez képest nagy lesz a visszalépés — befolyásolták Beniczkyt ill. már a harmadik Friedrich-kormányt a döntés meghozatalában.

Beniczky — a kormánynak az 1918. évi I. néptörvénnyel kapcsolatban az augusztus 20-i minisztertanácsi vitában megmutatkozó határozatlanságát kihasználva — úgy látta, hogy az 1918. évi I. néptörvényt érvényes jogszabálynak tekinteni nem lehet, de az adott viszonyok között, a helyzet kényszere folytán mégis inkább azt kell alapul venni, mint a népből elutasítást kiváltó 1918. évi XVII. t. c.-t.

Beniczky ezután ismertette a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választásokról szóló rendelettervezetet, előjáróban bejelentve, hogy annak elkészítésénél az 1918. évi I. néptörvényt vette alapul.²⁴⁴

Ténylegesen azonban az augusztus 20-i minisztertanácsi vitában elfogadott határozatot a főúri ifjak nemzetgyűlésből történő kizárásáról a tervezet elejtette, ill. a még függőben maradt kérdés — az 1918. évi I. néptörvényhez való visszatérés a betegpénztári pont kivételével — egy negatívabb változat alapján véglegesítődött a tervezetben, s Beniczky a rendelettervezet lényegét úgy összegezte, hogy feltüntette az 1918. évi I. néptörvénytől eltérő intézkedéseit:

1. A rendelettervezet a választói korhatárt a férfiak és nők számára egyaránt a 24. életévben állapította meg, szemben az 1918. évi I. néptörvényben szereplő 21. évi korhatárral.

A rendelettervezet választójogot biztosít azoknak a férfiaknak, akik 1918. november 1. előtt legalább tizenkét héten át haretéren frontszolgálatot teljesítettek.²⁴⁵

2. Míg az 1918. évi I. néptörvény a 1/2 éves egyhelybenlakáshoz vagy saját lakáshoz kötötte a választójogot, s az ipari munkásoknál a betegpénztári tagság is szerepelhetett e kritériumként, addig a rendelettervezetben ez utóbbi, az ipari munkások számára előnyös megkülönböztetés már nem szerepelt, hanem csupán a 1/2 éves egyhelyben lakás vagy saját lakás.²⁴⁶

3. A választathatósághoz megkívánt életkor a tervezet szerint a 30. életév betöltése és 10 éves magyar állampolgárság, míg az 1918. évi I. néptörvény e korhatárt a 24. életévhez és 6 év óta tartó állampolgársághoz kötötte.²⁴⁷

²⁴² Uo.

²⁴³ Uo.

²⁴⁴ Uo.

²⁴⁵ Uo.

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ Uo.

4. Mind a tervezet, mind az 1918. évi néptörvény kizárta a választójogból a büntetett előéletűeket, az elítélteket és azokat, akik büntett vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt bűnvádi eljárás alatt állnak.²⁴⁸

5. A tervezet szerint a hadsereg, a csendőrség és a rendőrség tényleges szolgálatban álló tagjai sem választójoggal, sem választhatósággal nem rendelkeznek.²⁴⁹

6. Mivel a nemzetgyűlési választásokig rövid idő áll rendelkezésre, s így a választói névjegyzékek sem készülhetnek el, a rendelettervezetben nem szerepel az 1918. évi I. néptörvénynek az a rendelkezése, amely szerint választójogot csak az gyakorolhat, akinek neve a választók névjegyzékében fel van tüntetve. De külön történik majd rendelkezés arról, hogy a választói névjegyzékek hiányában a választásoknál hogyan lehet igazolni a választójogot.²⁵⁰

7. A rendelettervezet és az 1918. évi I. néptörvény egyaránt a kerületi alapon történő választás mellett tör lándzsát.²⁵¹

8. „A rendelettervezetnek a törvényhatósági és községi választójogra vonatkozó rendelkezései lényegében megegyeznek az 1918. évi I. néptörvény hasonló tárgyú rendelkezéseivel, amennyiben a rendelettervezet szerint is a törvényhatósági és községi választójog feltételei azonosak a nemzetgyűlési választójog feltételeivel. Azok az eltérések azonban, amelyeket a rendelettervezet a nemzetgyűlési választójog szabályozása tekintetében az 1918. évi I. néptörvénnyel szemben mutat, természetesen kihatnak a törvényhatósági és községi választójogra is.”²⁵²

A minisztertanács a fenti rendelettervezetet elfogadta és hozzájárult annak kiadásához.²⁵³

A titkosság kérdésében e rendelettervezet az 1918. évi I. néptörvénynek megfelelően kívánt eljárni, s így annak külön történő megemlítésére nem került sor, de a sajtó írt róla,²⁵⁴ s a harmadik Friedrich-kormány megalakulásáról augusztus 27-én Clemenceauhoz küldött jegyzék — amely antant delegációt kér a választások ellenőrzésére — is említést tesz róla.²⁵⁵

A választójogi rendelettervezet visszalépést jelentett az 1918. évi I. néptörvényhez. De e néptörvény nagymértékű megnyírbálásáról vagy az 1918. évi XVII. reakciós választójogi törvényhez való visszatérésről nem lehetett szó, mert Beniczky belügyminiszter szerint egy ilyen lépés a „néprétegeknél előreláthatólag nagy visszatetszést váltana ki...”²⁵⁶

²⁴⁸ Uo.

²⁴⁹ Uo.

²⁵⁰ Uo.

²⁵¹ Uo.

²⁵² Uo.

²⁵³ Uo.

²⁵⁴ „... A szavazás a javaslat szerint titkosan történik...” (Vö. Reggeli Hírek, 1919. aug. 21. Nemzetgyűlési választások szeptember 20-a körül.)

²⁵⁵ „... Kabinetem elhatározta, hogy a legrövidebb idő alatt, három-négy héten belül nemzetgyűlési választásokat rendel el, az egyenlő, titkos és községenkénti választójog alapján. Ennek döntését minden magyar ember magáranézve kötelezőnek fogja elismerni. Hogy semmi kétség ne merülhessen fel aziránt, hogy a nemzetgyűlési választások tényleg a nemzet szabadon nyilvánuló akaratát fejezik ki, kérem méltóztassék egy delegációt küldeni Magyarországra a választások ellenőrzésére.” (Vö. OL. Mt. jkv., 1919. aug. 27.)

²⁵⁶ Uo.

Nem vállalta a kormány az 1918. évi I. néptörvény jelentősebb revízióját azért sem, mivel éppen a széles néprétegek támogatásával akarta az antant előtt elismerését²⁵⁷ s ezzel maradását elérni.

A tartós kormányzásról álmodozó kispolgári összetételű Friedrich-kormány nem gondolhatott az 1918. évi I. néptörvény jelentősebb megváltoztatására végül azért sem, mert olyan nemzetgyűlést akart, amelyre szükség esetén támaszkodni tud, a magyar uralkodó osztályok ellenében is.²⁵⁸

A szeptember 20-a körülre tervezett választásokra nem került sor, mert a választásokat a román katonai parancsnokság — feltehetően az antant tudtával — megakadályozta. Diamandi nyilatkozata szerint: „... megakadályoztuk a választásokat, sőt megakadályoztuk azt is, hogy a választásokról szóló rendelet a hivatalos lapban közzé tegye...”²⁵⁹ (ti. a Friedrich-kormány — M. K.).

De a magyar uralkodó osztályok nem értettek egyet a szeptember végére tervezett választásokkal. Friedrich nyilatkozata szerint „... a választások sürgős kiírása nem talál megelégedést ezeknél az uraknál (ti. a magyar uralkodó osztályoknál — M. K.) ... és én meggyőződtem, hogy a múlt vezéralakjai nagy számban nem kapnak mandátumot...”²⁶⁰

Ugyancsak Friedrich szavaival szólva: „... Szeptember 20-ára lesznek kiírva a választások... Ezek az urak azt mondják majd, hogy ez is holmi könnyelműség, hogy a kedélyek még nem csillapodtak le. Ebben igazuk van!...”²⁶¹

Az ellenforradalom adott szakaszában, amikor a kispolgárság — főleg Budapesten — teljesen előtérben volt s politikai törekvéseit az éppen kiépülőfélben levő nemzeti hadsereg nem tudta a kívánt keretek közé szorítani, s ráadásul a hadsereg befolyása az ország kisebb részére terjedt ki, a magyar uralkodó osztályok elleneztek egy bizonytalan kimenetelű választást, amely a kormány megerősödését (esetleg elismerését) és saját helyzetük gyengülését eredményezhetné vagy ennél nagyobb bajt is okozhatna.

A Párizsi Békekonferencia augusztus 22-én átíratot küldött a Friedrich-kormánynak. Az átírat közölte a kormánnyal, hogy a békekonferencia nem ismeri el és József főherceg kormányzót lemondásra szólította fel.²⁶² E lépésre elsősorban a szomszéd államok ismert magatartása s az antant országok dolgozóinak nyomására került sor.²⁶³

²⁵⁷ Friedrich miniszterelnök a Neue Freie Presse budapesti tudósítójának adott augusztus 22-i nyilatkozatában kijelentette:

„... nem lesz katasztrófa, ha a különben a *legvégsőig kíváncs* (kiemelés tőlem — M. K.) elismerés szeptember 20-ig (ti. a nemzetgyűlési választások tervezett időpontjáig — M. K.) elhúzódik...” (Vö. Neue Freie Presse, 23. August 1919. Morgenblatt. Der Standpunkt der ungarischen Regierung zur Kabinettskrise.)

²⁵⁸ Itt ismét utalunk arra a már korábban említett tényre, hogy a második Friedrich-kormány az augusztus 20-i minisztertanácsi ülésén egyhangúlag elfogadta Bleyer javaslatát a főúri ifjak nemzetgyűlésből történő kizárására. (Vö. OL. Mt. jkv., 1919. aug. 20.)

²⁵⁹ OL. Külügyminisztérium K 64 l. csomó. 11. tétel. 8/res. pol.

²⁶⁰ Neue Freie Presse, 23. August 1919. Morgenblatt. Der Standpunkt der ungarischen Regierung zur Kabinettskrise.

²⁶¹ Reggeli Hírek, 1919. aug. 26. Százczrek küldöttei a miniszterelnöknél, az antant misszióknál.

²⁶² OL. Mt. jkv. 1919. aug. 27.; Reggeli Hírek, 1919. aug. 28. Megalakult az új kormány.

²⁶³ Troubridge angol admirális, a budapesti angol misszió tagja az angol és amerikai munkásmozgalommal indokolta József főherceg távozásának szükségességét: „Angliában és Amerikában komoly munkásmozgalomnak vannak, amelyek során azt is szemére lobbantják az illető kormánynak, hogy az entente Magyarországon Habsburg imperialista politikát támogat...” (Vö. OL. Mt. jkv., 1919. aug. 21.)

Аз антaнт felszólítására József főherceg visszalépett és a kormány lemondott.²⁶⁴

A kormány el nem ismerésével s József főhercegnek a Párizsi Békekonferencia által történt lemondatásával teljesen nyilvánvaló lett, hogy a kispolgárhivatalnok összetételű Friedrich-kormány, miután monarchista törekvései miatt a szomszéd országokkal élesen szembekerült — az antanttól sem várhat támogatást.

Ezután a Friedrich—Huszár—Haller-féle csoport gyorsan felismerte: Ha továbbra is előtérben akar maradni, a szövetségeseket a belpolitika porondján kell keresnie, s meg kell egyeznie és a kapcsolatokat szorosabbra kell fűznie a magyar uralkodó osztályokkal.

Ez a felismerés megmutatkozott: egyrészt a harmadik Friedrich-kormány összetételében, másrészt gr. Teleki Pálnak augusztus végén a Keresztény Nemzeti Párt elnökévé történő megválasztásában. Mindez azonban csak a Friedrich—Huszár—Haller-féle csoport helyzetét szilárdította meg, de a kormányét már nem.

Az 1919. augusztus 27-én megalakult harmadik Friedrich-kormány 1919 november derekáig a helyén maradt. De augusztus végétől, szeptember elejétől az ügyek tényleges menetére döntő befolyást többé már nem a kormány, hanem a hivatalos tevékenységét megkezdő Fővezérség és az augusztus végén kiépülő Dunántúli Központi Kormánybiztosság, élén őrrgr. Pallavicinivel gyakorolta.

E változás tükröződött a továbbiakban az egyes politikai irányzatok tevékenységében, magatartásában is.

К. МЕСАРОШ

ДАННЫЕ К ОБЛИКУ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕЧЕНИЙ

(Август, 1919 г.)

Резюме

В первой части статьи автор знакомит читателей с теми политическими течениями и группировками, которые — начиная с августа 1919 года — играли важную роль при установлении контрреволюционного режима.

В первый период из этих группировок наиболее значительную роль играли офицеры армии (ставшие политическим направлением) и группа Friedrich—Huszár—Haller, представляющая собой мелкобуржуазное — «вышедшее из народа» крыло контрреволюции. Первой из указанных групп чрезвычайно большой вес придавали оружия, а второй — поддерживающие ее широкие, правонастроенные, мелкобуржуазные массы.

Целью офицеров было введение контрреволюционного, террористического, милитаристического управления. В числе их идей — кроме безумного национализма — преобладающую роль играли консервативные националистические, консервативные антикапиталистические, антидемократические, антилиберальные, антисемитские взгляды. Данная группа — во времени опередив как Гитлера так и Муссолини — в предшествующий 1919-ому году период, в Венгрии являлась главным носителем тотальных фашистских стремлений. Начиная с июня 1919 года офицеры своим вождем считают мнн игра военных

²⁶⁴ Neue Freie Presse 24. August. 1919. Morgenblatt. Der Rücktritt des Erzherzogs Josef; Budapesti Közlöny, 1919. aug. 24. Rendkívüli kiadás.

дел, созданного в г. Сегед контрреволюционного правительства, создателя Главного Командования и национальной армии, Хорти. Офицеры, возложенную на них господствующими классами осенью 1919 года грязную работу безпощадно выполняли.

Представляющая собой мелкобуржуазное или же «вышедшее из народа» крыло контрреволюции группа Friedrich—Huszár—Haller являлась выразителем контрреволюционных мнений и стремлений правонастроенной мелкой буржуазии и (из-за территориальных изменений) возросшего числа государственных служащих. Данная группа провозглашала христианские, националистические, антисемитские, антикапиталистические лозунги, применяя социальную демагогию. Их программа воплощалась в ничего не означающем, однако, хорошо звучащем лозунге: «христианская Венгрия». Данная группа — возле офицеров — стала другим, правда, более умеренным носителем фашистских стремлений. Партиями этой группы были: Христианская Национальная, и Христианская Социальная Экономическая Партия. Во главе первой партии стояли Friedrich и Ereky, а во главе второй: Haller и Huszár.

Внутри венгерских господствующих кругов оформились 3 более значительные группы, которые оказывали непосредственное воздействие на политическую жизнь: группа легитимистов, группа консервативных реакционных владельцев крупных поместий и группа Bethlen—Teleki.

Легитимисты в свою очередь прежде всего придерживались европейских политических концепций французских роялистических и английских консервативных сил. Сущностью данной концепции было: чтобы воспрепятствовать усилению Германии и Anschluss-у, Австрия и Венгрия должны быть готовыми для любых жертв, даже для реставрации дома Габсбургов.

Граф Andrássy — несмотря на изменившиеся условия, значит и вопреки воли Германии, — в надежде восстановления Австро-Венгерской Монархии стал во главе движения с лета—осени 1919 года.

Группа легитимистов не была единой. Играющие в ней ведущую роль лица разделялись на консервативное-либеральное и консервативное-реакционное направления.

Группа консерваторов-либералов (граф Andrássy Gyula, граф Apponyi Albert, граф Károlyi Imre, Wekerle Sándor, граф Zichy János и другие) предьявляют большую готовность для ведения переговоров с Социалдемократической Партией и провозглашают либеральные принципы.

Консервативно-реакционное или же провинциальное крыло легитимистов, граф Pallavicini György, граф Sigray Antal, граф Károlyi József и другие, стремились уничтожить рабочее движение. Они, как руководители администрации задунайского края и как лица, оказывающие материальную поддержку в деле организации национальной армии, сотрудничают с Главным Командованием в так наз. «грязной работе» и защищают белый террор.

Реакционно-консервативная группа владельцев крупных поместий, во главе с представителем «OMGE» (Всегосударственное Венгерское Экономическое Общество), графом Somssich László и секретарем «OMGE», Rubinek Gyula объявляет, что политическая власть должна принадлежать одним только владельцам крупных поместий. Данная группа обещает земельную реформу, однако, лишь потому, чтобы таким образом, путем «реформы» в лице крестьян приобрести для себя рабочую силу вместо тех сезонных рабочих, которые в результате изменений границ страны перестали стоять в их распоряжение. Данную реформу считали необходимой и потому, чтобы с ее помощью избежать на деле демократическую земельную реформу.

Группа Bethlen—Teleki включала в себе — кроме названных лиц — стоящих близко к ним графа Bánffy Miklós и графа Ráday Gedeon.

Граф Bethlen и граф Teleki уже в это время начали применять свою политическую тактику, которая впоследствии обратила на себя внимание и заграничных дипломатов. Характеризовать данную тактику можно следующими словами: «та же цель, однако, руководители выступают в различных ролях». Соответственно данному распределению ролей граф Teleki Pál становится председателем Христианской Национальной Партии. Граф Bethlen на открытой политической арене ведет переговоры с либеральными политическими деятелями и ведет борьбу за создание совместного, коалиционного правительства, а в то же время тайком участвует в правительстве Friedrich-a. Группа Bethlen—Teleki поддерживает тесную связь с Главным Командованием и так же с промышленными и банковскими кругами.

В дальнейшем автор статьи подвергает анализу реакционные политические мероприятия правительства Friedrich-a. Имел символическое значение и смысл тот факт, что изданное 7-го августа первое распоряжение правительства Friedrich-a объявило вне силы распоряжение Советской Республики о переходе крупных и средних поместий в общенародную собственность. Правительство важнейшей своей задачей считало в первую

очередь расправиться с руководителями и сторонниками Венгерской Советской Республики. Тем самым правительство и венгерские господствующие классы начали наступление против политических прав и жизненного уровня рабочего класса.

Автор статьи, перечисляя факторы, определяющие внешне-, и внутривнутриполитическое положение правительства, указывает на то, что хотя румынская армия свергла Венгерскую Советскую Республику, и восстановила власть венгерских господствующих классов, не была сторонником усиления их политической власти.

Внутри-, и внешнеполитическое положение правительства, по существу, определялось поведением Антанты. На оформление же позиции Антанты наиболее сильное воздействие оказывали средне-европейские союзники ее, то есть те новые государства, которые из-за монархических стремлений правительства Friedrich-a, выступали против него. Тот факт, что Мирная Конференция не признала правительство Friedrich-a, оказал большое воздействие и на внутривнутриполитическое положение правительства. Факт непризнания оказал воздействие и на позицию руководителей румынской королевской армии по отношению к правительству. К тому же румынские генералы скоро осознали, что соответствующие круги, то есть венгерские господствующие классы не пытаются доверия к правительству Friedrich-a.

При таких условиях единственным условием признания и тем самым существования правительства оказалась организация парламентских выборов и приобретение большинства голосов. Представленный на заседании совета министров проект распоряжения об избирательном праве означал шаг назад по сравнению с изданным в ноябре 1918 года Народным Законом № 1. Однако, о значительном изменении Народного Закона, или же о восстановлении реакционного закона об избирательном праве № XVII. 1919 года не могло быть речи, потому что — по словам министра внутренних дел, Beniczky, — такой шаг «по всей вероятности вызвал бы сильный протест народных масс». Правительство не взялось на более значительную ревизию Народного Закона № 1, и потому, что поддержкой широких народных масс желало перед Антантой доказывать то, что оно является признанным, и должно оставаться на своем месте.

22-го августа парижская мирная конференция осведомила правительство Friedrich-a о том, что не признает его, и в то же время регента князя József произвала отречься от своей должности. Таким образом стало очевидным, что правительство Friedrich-a, так как из-за своих монархических стремлений наткнулось на сильное сопротивление соседних стран, не может ожидать поддержки со стороны Антанты. После этого правительство Friedrich-a быстро осознало, что если оно и в дальнейшем хочет существовать, в области внутренней политики должно приобрести для себя союзников, то есть оно должно согласиться с венгерскими господствующими классами, установив с ними более тесные связи. Данное намерение дает себя чувствовать с одной стороны в составе третьего правительства Friedrich-a, а с другой стороны в том факте, что в конце августа граф Teleki Pál был избран председателем Христианской Национальной Партии. Все это, однако, привело лишь к упрочению позиций уже не правительства, а группы Friedrich—Huszár—Haller-a.

Формированное 27-го августа 1919 года третье правительство Friedrich-a до середины ноября 1919 года осталось на своем месте, однако, начиная с конца августа — начала сентября на действительный ход событий решающее влияние было оказано не правительством, а приступившим к официальной деятельности Главным Командованием и созданным в конце августа Задунайским Центральным Правительственным Комиссариатом, во главе с графом Pallavicini. Данное изменение нашло свое отражение и в деятельности и поведении отдельных политических направлений.

K. MÉSZÁROS

DONNÉES A L'ASPECT ET AUX ACTIVITÉS DES TENDANCES CONTRE-RÉVOLUTIONNAIRES (AOÛT 1919)

Resumé

Le point de départ de cette étude est de présenter les tendances politiques et les groupements de pouvoir qui ont joué un rôle à la naissance de la contre-révolution dès le mois d'août 1919.

Parmi ces groupements, au début, le corps d'officiers s'élevant au rang de la direction politique et l'aile contre-révolutionnaire (petit bourgeois et «populaire») du groupe Friedrich—Huszár—Haller, ont joué le rôle principal.

Le corps d'officiers était soutenu par les armes et le groupement Friedrich—Huszár—Haller, obtenait un estimable soutien de la part des larges masses petit bourgeois de droite.

Le corps d'officiers s'efforçait de réaliser une direction contre-révolutionnaire, terroriste, et militariste. Dans leur arsenal à côté du nationalisme acharné dominaient des idées conservatrices nationale, conservatrice anticapitaliste, antilibérales et antisémitistes. Le corps d'officiers ayant conçu l'idée fasciste en Hongrie de 1919, précédait Hitler et Mussolini. Dès le mois de juin 1919 le corps d'officiers acceptait pour chef Horthy, ministre de guerre du gouvernement contre-révolutionnaire de Szeged, le créateur du Haut Commandement et de l'armée nationale. Ce groupement a accompli avec d'effroyable brutalité le sal travail avec lequel la classe dirigeante l'avait chargé en automne 1919.

Le groupement Friedrich—Huszár—Haller se composant de l'aile petit bourgeois et «populaire» de la contre-révolution a été le porte-parole de la petite bourgeoisie révoltée et des tendances contre-révolutionnaires des fonctionnaires publiques en surnombre. Ce groupement lançait des mots d'ordre chrétiens, nationalistes, antisémitistes, anticapitalistes, aussi, il ne manquait point la démagogie socialiste dans leur arsenal. Leur programme s'exprima dans la grande mais vide devise: «Hongrie Chrétienne». Près du corps d'officiers ce groupement bien qu'il était plus modéré est devenu le représentant des ambitions fascistes. Ces deux partis sont nommés: le Parti Chrétien National et le Parti Chrétien Socialiste Economique. Les chefs du premier sont Friedrich et Ereky, et du deuxième: Haller et Huszár.

Au sein des classes dirigeantes se formaient trois groupements importants qui exerçaient une influence directe sur le développement de la vie politique: le groupement légitimiste, celui des propriétaires conservateurs réactionnaires et le groupement de Bethlen—Teleki.

Le groupement légitimiste s'est aligné en premier lieu, aux conceptions politiques européennes des royalistes français et des conservateurs anglais. Le principe de cette conception est d'empêcher l'Anschluss, c'est à dire le raffermissement de l'Allemagne, et dans l'intérêt de ce principe la Hongrie et l'Autriche doivent accepter tout sacrifice et il faut même envisager la restauration Habsbourg.

Le comte Andrássy a pris la tête du mouvement, — été et automne 1919, — dans l'espoir de pouvoir rétablir la Monarchie Austro-Hongroise, dans des circonstances changées, donc en opposition avec l'Allemagne.

Il n'y avait pas d'unité entre les légitimistes. Les dirigeants se divisaient d'une part, à suivre une tendance conservatrice-libérale, d'autre part, une tendance conservatrice-réactionnaire. Le groupement conservateur-libérale — le comte Gyula Andrássy, le comte Albert Apponyi, le comte Imre Károlyi, Sándor Wekerle, le comte János Zichy et d'autres — s'orientent avec préférence vers le Parti Social-Démocrate proclamant des idées libérales, et témoigne un empressement d'entreprendre des discussions.

L'aile conservatrice-réactionnaire et provinciale des légitimistes: le marquis György Pallavicini, le comte Antal Sigray, le comte József Károlyi et d'autres voulaient détruire le mouvement ouvrier.

Etant les chefs de l'administration transdanubienne et ayant soutenu l'armée nationale, ils coopèrent avec le Haut Commandement dans l'exécution du sal travail et camouflent la terreur blanche.

Dans le groupement des propriétaires réactionnaires-conservateurs, — le comte László Somssich, le président de OMGE, et Gyula Rubinek, le secrétaire de OMGE, sont les premiers qui prêchent que le pouvoir doit être dans les mains des grands propriétaires. Ce groupement promet réforme agraire avec l'arrière pensée de remplacer «avec cette réforme» les ouvriers agricoles migrants, dispersés par la modification du statut territorial, avec des paysans de la localité. Aussi, dans le but d'écarter une réforme démocratique.

Le groupement Bethlen—Teleki signifie les personnes initiatrices et ceux qui sont en sympathie avec leur but, comme le comte Miklós Bánffy et le comte Gedeon Ráday.

Le comte Bethlen et le comte Teleki avaient commencé — déjà, en ce temps là — leur tactique de politique à larges vues, qui attire l'attention des diplomates étrangers. Cette tactique pourrait être caractérisée comme «but analogue», le rôle étant partagé entre deux personnes. Convenant à ce rôle partagé, le comte Teleki se place dans le parti National et devient le président du parti: le comte Bethlen s'entretient avec les politiciens libéraux, à un forum ouvert, et lutte pour un cabinet en coalition avec eux, mais en secret il entre dans le groupement de Friedrich. Le groupement Bethlen—Teleki est en rapport avec le Haut Commandement, avec les milieux industriels et bancaires.

A la suite, l'étude analyse les dispositions politiques-réactionnaires du gouvernement Friedrich. On peut trouver un sens symbolique et une importance dans le fait que le premier décret émis de la part du gouvernement Friedrich, — le 7 août — annule la socialisation des moyens et grands propriétés, expropriés par la république des Conseils. Le gouvernement vise pour le plus important de ses devoirs l'étouffement des révolutions, et en premier lieu le règlement

de compte avec les dirigeants et les adhérents de la république des Conseils. En même temps le gouvernement et les classes dirigeantes ont lancé une large attaque contre les droits politiques de la classe ouvrière et contre leur niveau de vie.

En considérant les facteurs déterminant la politique extérieure et intérieure du gouvernement. L'étude signale que l'armée royale roumaine a étouffé la république des Conseils, a rétabli le pouvoir des classes dirigeantes hongroises, mais ne voulait pas leur consolidation.

L'attitude de l'Entente a déterminé essentiellement la situation extérieure et intérieure du gouvernement. Les états alliés centraux européens, les états successeurs, qui faisaient face au gouvernement Friedrich à cause de ses tendances monarchistes, — exerçaient la plus grande influence sur la formation de l'attitude de l'Entente. Le fait que la conférence de Paix n'a pas reconnu le gouvernement Friedrich est une conséquence qui va loin dans la formation du gouvernement intérieur. Etant donné, que le gouvernement Friedrich n'était pas reconnu par la conférence de Paix, les dirigeants de l'armée royale roumaine étaient influencés dans leurs rapports avec le gouvernement. En plus, les généraux roumains sont avisés bien vite, que les milieux compétents hongrois, c'est à dire les classes dirigeantes hongroises, n'ont pas de confiance dans le gouvernement Friedrich.

Dans ces circonstances, pour faire reconnaître le gouvernement et le maintenir, se présentait comme unique condition de faire des élections d'Assemblée Nationale et de procurer la majorité des voix. Le décret-programme de projet de réforme électorale déposé à la séance de conseils des ministres, signifie un pas retrograde en face de la première loi de peuple éditée le novembre 1918.

Mais il ne pouvait être question de rogner en grande mesure la loi de peuple, ou à revenir à la loi de réforme réactionnaire de l'année 1918. Nr. XVII. parceque selon le ministre des affaires intérieures, Beniczky, un tel procédure aurait causé un effet déplaisant dans l'opinion des masses. Le gouvernement n'a pas accepté la révision de la loi de peuple Nr. I. de l'année 1918; parce qu'il voulait obtenir par l'appui de l'opinion populaire la considération de l'Entente, conséquemment la consolidation de son existence.

La conférence de Paix de Paris, le 22. août, adressa une missive au gouvernement Friedrich pour communiquer qu'elle ne le reconnaît pas et désire l'abdication du gouverneur, l'archiduc József. Conséquemment, l'archiduc József a abdiqué, et par ses tendances monarchistes, le gouvernement Friedrich étant en opposition avec les pays voisins, il était évident qu'il ne pouvait compter au soutien de l'Entente. Alors le gouvernement se rendait compte que pour garder sa position politique il doit chercher ses alliés parmi les groupements politiques intérieurs, et il doit raffermir ses relations avec les classes dirigeantes hongroises.

Ces points de vue eurent une conséquence, d'une part sur la formation du troisième gouvernement Friedrich, d'autre part sur le fait que le comte Teleki — fin d'août — fut élu comme président du parti Chrétien-National.

Ce changement a raffermi le groupement Friedrich—Huszár—Haller, mais ne pouvait plus maintenir le gouvernement.

Le troisième gouvernement de Friedrich formé le 27. août 1919, se tenait jusqu'au mi-novembre; mais dès la fin d'août, début septembre, ce n'est plus le gouvernement qui exerce l'influence décisive sur la direction des affaires, mais le Haut Commandement, qui a commencé ses activités officielles, et le Haut-Commissariat-Central-Transdanubien, avec le marquis Pallavicini à la tête.

Ce changement eut un reflèt sur l'opinion et les activités des différents partis.

A viszonyítás fontosságáról a várostörténeti kutatásban

A történetkutatás egyik legizgalmasabb mozzanata annak a módszernek a kiválasztása, amely a vizsgálandó források elemzéséhez a legcélszerűbbnek látszik és a legtöbb haszonnal biztat. Vannak esetek, amikor a módszert már előzőleg többször kipróbálták, máskor viszont a sajátos forráskörülmények a módszertan területén is egyéni vagy újszerű kezdeményezésre kényszerítenek. Jól lehet ebben a történeti kutatás egésze, ha úgy tetszik „lélektana” szempontjából oly fontos kérdésben most nem mélyedhetünk el, annyit feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a kutatási módszer kiválasztása nem lehet független a tudományág, illetve tágabb értelemben a társadalom mint kommunikációs közeg igényeitől. Ez határozza meg végeredményben a kutatás korszerűségét.

Történelmi tanulmány és kutatási módszer bonyolult összefüggéseit, problémáit azonban az esetek nagy többségében észre sem vesszük, mert figyelmünk a kész műben kibontakozó történeti valóság felé fordul, azaz lényegében a források és a reájuk támaszkodó interpretáció felé. Ritkán igényeljük annak az útnak az ismeretét, amely a forrásoktól az interpretációig vezet.

Az előttünk fekvő várostörténeti monográfia, amely Pest város társadalmát vizsgálja 1686 és 1696 között, az ilyen ritkább esetek közé tartozik.¹ Olvasásakor ui. nemcsak a téma köti le a figyelmünket, hanem az a mód is, ahogyan a szerző, Dümmerth Dezső, eljut az eredményekhez. Erre különben a bevezetésben maga hívja fel a figyelmet. A munkában a várostörténeti kutatások klasszikus nehézségével találkozunk ismét, amely a XIX. sz. második fele óta bénítóan nyomasztja a kutatót, hogy ti. képtelen „a várost”, mint egészet, tudatába befogadni. Ahogyan a feldolgozható források a jelenkor felé közeledve nagyságban és fajtában szaporodnak, úgy bonyolódik és ágazik szét a belőlük kihámozható valóság, miközben a téma keretei, mondhatni délibábként, változatlanul tisztáknak és világosaknak látszanak, hiszen továbbra is „a városról” van szó. Két megközelítés lehetséges tehát: vagy a város történetének hosszabb időszaka kerül áttekintésre (akár többszáz év), néhány kiemelt szempont alapján, vagy szűk időmetszetben, de maximális szélességben, „mélyfúrásszerűen” mutatjuk be a várost, úgy, ahogyan azt Dümmerth teszi.

Ehhez számára a bázist a különböző forrástípusok alapján nagy munkával összeállított kartotékrendszer adja, amely a tízéves időszakban felderített összes pesti lakos törzslapjait tartalmazza. Erről az alapról ágazhat szerteszét a komplex kutatási módszerrel végzett elemző és összegező munka, hogy azután kialakuljon a végeredmény, amely tökéletlen hasonlattal élve: Pest társadalmának „fényképe” a XVII. század végén. A könyv alapján fogalmat alkothatunk az

¹ Dümmerth Dezső: Pest város társadalma. 1686—1696. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1969. 308. l.

akkori pesti lakosság letelepedéséről, eredetéről, vagyoni és birtok-, illetve művelődési és családi viszonyairól. Megítélésünk szerint az így hozzáférhetővé tett ismeretanyag, a sokrétű és igen alapos ábrázolás, fontos hozzájárulás Budapest, illetve tágabb értelemben a magyar városok késő feudáliskori történetének feltárásához.

A könyv érdemeinek alaposabb méltatása helyett azonban legyen szabad inkább egy módszertani, sőt szemléletbeli problémára rámutatnunk. Ennek a Dümmerth Dezső könyvével kapcsolatban is felmerülő problémának lényege az, hogy — függetlenül az imént említett kétféle vizsgálati módszertől — a város-történeti kutatás ma már nem nélkülözheti a más példákkal való összehasonlítást. Bármely városról csak akkor lehet teljesebb képünk, ha bizonyos pontokon képesek vagyunk érzékelni a nagyságát, gazdaságának, társadalmi tagozódásának jellegét. Természetesen nem létezik abszolút érvényű mérce, amelynek alapján például a XVII. sz. végi Pest „fejlettségi foka” megállapítható lenne. Bizonyos relatív érvényű, de legalább az orientáció értékével bíró összehasonlításokat mégis feltétlenül el kell végezni az olyan átfogó művekben, mint Dümmerth Dezső könyve. Csak a viszonyításra alkalmat adó néhány fogódzó pont segítségével alakulhat ki az olvasóban reálisabb kép a város valódi helyzetéről. Kifogásunkat két konkrétum említésével támasztjuk alá: nem tudjuk meg a könyvből, hogy mekkora lehetett a város lélekszáma, illetve mekkora volt a fallal védett terület nagysága (a közölt alaprajznak pl. a léptékét sem ismerjük). A lélekszámról ebben a korszakban természetesen csak becsléssel lehet élni, ennek a módszerét azonban Paulinyi Oszkár a Garam vidéki bányavárosok esetében már bemutatta. Lélekszám és terület összefüggéseiből azután néhány olyan mutatószámot nyerhetünk, amelyek összevethetők más városok hasonló adataival. Egy ilyen összevetés még időben vagy térben messze eső helységek esetében is tanulságos. A lélekszámbecslés tekintetében ráadásul Dümmerth magyar viszonylatban páratlan helyzetben van. Családtörténeti kutatásai segítségével ui. kielemezhetette volna a városi háztartások átlaglétszámait a különböző társadalmi rétegekben, majd az 1696. évi adólajstrom alapján, amely a pesti háztartásfőket tartalmazza, reális megközelítéssel élhetett volna.

A pesti lakosság termelési-társadalmi tagozódása bizonyos pontokon szintén összevethető más városokéval. Elég csupán, ha a várostörténeti irodalomban Bücher óta használt kategóriákat alkalmazzuk. A lehetőség itt is adott, a könyv tekintélyes része kimerítően tárgyalja a foglalkozási viszonyokat. Mégsem kapunk világos választ arra a kérdésre, hogy a pesti termelési-társadalmi viszonyok milyen általánosan városi, milyen sajátosan magyar és milyen egyedi pesti jellemzőket mutatnak. Nem a teljesség igényével, inkább illusztrációként most elvégzünk egy ilyen összevetést:

Kündülőpontul Sopront választjuk, amelynek XVIII. sz.-i termelési-társadalmi viszonyait a Dümmerthéhez hasonló alaposítással Thirring Gusztáv mutatta be.² Többek között ismerteti az 1715. évi összeírás adatait. Bár ezt is felhasználhatjuk, az egyszerűség kedvéért vegyünk inkább alapul a város 1687. évi adókönyvének adatait, minthogy ez időben valamivel közelebb esik, s a Thirring által feldolgozott forráshoz képest alig mutat eltérést. Sajnos nem állapíthatjuk meg belőle az egyes foglalkozásokat űzők számát, csupán az iparáganként kirótt kereseti adó megoszlása olvasható ki belőle. (Ugyanez áll az említett

² *Thirring Gusztáv*: Sopron városa a XVIII. században. Népesedés és gazdaságtörténeti tanulmány. Sopron, 1939.

Thirring-féle forrásra is.) Ez is elég azonban ahhoz, hogy megvizsgáljuk az egyes fő ipari foglalkozási ágak arányait s bizonyos párhuzamokat vonjunk. Táblázatunk pesti oszlopa az iparúzó személyek számát és százalékarányát tartalmazza fő áganként, az összes iparág adatához ($= 100\%$) képest, míg a soproni oszlop az egyes iparágakra kivetett kereseti adó százalékos megoszlását mutatja az iparágakra kivetett kereseti adó összegéhez ($= 100\%$) képest.

	Pest, 1696		Sopron, 1687
	szem. sz.	%	ker. adó %-a
I. Vas- és fémipar	11	12,0	14,7
II. Fűtés világítás ip.	1	1,0	0,2
III. Szővőipar	4	4,4	8,0
IV. Bőripar	2	2,2	11,1
V. Faipar	12	13,2	10,8
VI. Élelmiszeripar	7	7,7	23,0
VII. Ruházati ipar	39	43,0	23,9
VIII. Építőipar	14	15,5	7,0
IX. Egyéb	1	1,0	1,3
	91 fő	100,0	100,0

Pesten 1696-ban 91 személy 30 különböző ipari foglalkozást képviselt, Sopronban 1687-ben összesen 67 ipari foglalkozást ismerünk. Minthogy az egyes iparágak között a középkorban kereseti lehetőségek tekintetében nem volt kirívó eltérés, a kereseti adó megoszlása nagyjából tükrözheti a személyi megoszlást is, de mindenképpen hitelesen mutatja az egyes iparágak egymáshoz viszonyított jelentőségét. A kétféle adattípus miatt természetesen Pest és Sopron összehasonlítása csak viszonylagos lehet, nem mélyedhetünk el túlzottan a párhuzamok keresésében.³

³ Sopron ipari foglalkozási struktúrája a XV. sz. közepe óta úgyszólván alig változott, s ez a körülmény módot ad néhány más várossal való összevetésre, ahol a vonatkozó adatok hasonló módon csoportosíthatók. Az alábbi táblázat, az iménti két oszloppal kiegészítve néhány XV. sz.-i várossal állítja párhuzamba Pest és Sopron ipari foglalkozási struktúráját. Ehhez persze kiegészítésül azt is hozzá kell tennünk, hogy az iparosság az összlakossághoz, illetve a mezőgazdálkodással, őstermeléssel foglalkozókhoz hogyan aránylik. A táblázatból hozzávetőleges kép bontakozik ki, mert pl. Sopronban az iparosok egy része árutermelési célokból is foglalkozott bortermesztéssel:

	Pest, 1696	Sopron 1687	Sopron, 1458	Sopron 1458	Wrocław, 1403	Brno, 1365	Frankfurt, 1440	Ypern, 1431
	fő %	ker. adó fő	adó %	fő %	fő %	fő %	fő %	fő %
I.	12,0	14,7	8,8	11,7	18	15	12	3
II.	1,0	0,2	—	—	—	3	1	—
III.	4,4	8,0	9,1	9,7	21	15	13	68
IV.	2,2	11,1	10,0	6,9	8	9	13	3
V.	13,2	10,8	9,3	13,1	8	8	7	4
VI.	7,7	23,0	21,0	20,7	20	18	14	8
VII.	43,0	23,9	27,8	24,8	22	28	20	9
VIII.	15,5	7,0	8,9	10,3	3	4	12	5
IX.	1,0	1,3	5,1	2,8	—	—	—	—
	100,0	100,0	100,0	100,0	100	100	100	100

Annyi azonban első rátekintésre is kiderül, hogy mindkét városban a szűkebb környezettel folytatott árucserére jellemző iparágak dominálnak, de Pest még ebből a szempontból is elmaradottabb, hiszen túlsúlyban van a közép- és szegényebb rétegeket ellátó ruházati ipar (7-féle foglalkozás, Sopronban 12-féle). Meglepően háttérben van az élelmiszer- és a bőripar, jelentősebb viszont az építőipar súlya. Mindhárom körülményt egyedi sajátosságok magyarázhatják (az építőipar súlyát pl. a meginduló újjáépítés). Nagyjából hasonló a vas- és fémipar, valamint a faipar helyzete. A középkor „dinamikus” iparága, a szövőipar, mindkét városban csekélyebb szerepet játszik.

E párhuzamok azonban csak akkor értékelhetők komolyabban, ha az ipari foglalkozások szerepét a városi lakosság teljes foglalkozási struktúrájának ismeretében próbáljuk szemlélni. Sopronban az ipari foglalkozásokra kirótt kereseti adó a teljes adó kb. 23⁰/₀-a volt, míg kb. 39⁰/₀-ot tett ki a szőlő- és földbirtokok adója, a fennmaradó rész házadó). A mezőgazdaság szerepe tehát jelentősebb. (Mindkét városra jellemző, hogy az iparosok egy része gazdálkodással is foglalkozott éppen a társadalmi munkamegosztás fejletlensége miatt. Pesten ezt jelzi különben az élelmiszeripar csekélyebb szerepe, foglalkozásainak kis száma is.) Az iparosság csekélyebb részaránya jellemző Pestre is. Az 1696-ban összeírt adófizetők megoszlása a következő:

háztulajdonos	192 fő
bérlakó	65 fő
napszámos	27 fő
nemes v. katona	36 fő
összesen	391 fő
ebből iparos	91 fő

Azaz mintegy 28⁰/₀ iparos. Ez az adat azt jelzi, hogy az iparosság súlya a város egészében Sopronhoz viszonyítható ugyan, másrészt viszont csak feleannyi ipari foglalkozást űztek, a környék számára termeltek, ráadásul mezőgazdálkodást is folytattak. Ebből a szempontból Pest a mezővárosiszinthez állott közelebb.

Miként Dümmerth is hangsúlyozza, a város mezőgazdasági viszonyai, a rossz talaj, a török hódoltsági korszak és a háborúk következményei miatt nem lehettek különösebben kedvezőek, nem szolgálhattak pl. az árutermelés jelentős alapjául mint a soproni szőlők. Jórészt ezért is lehetett a munkamegosztás Pesten a soproninál is fejletlenebb. Volt azonban egy olyan tényező, amely sajátos fejlődési lehetőséget rejtett magában, s amely Pestnek az Árpád-kor óta különleges jelentőséget adott. Ez kedvező földrajzi és forgalmi helyzete volt. 1696-ig Dümmerth 10 fogadóst, 16 kocsmárost és serfőzőt, 20 fuvarost és hajóst derített fel, akik a kereskedőkkel együtt (1696-ban 7 fő) bizonyítják, hogy a város

Az összes adófizetőből	iparos %	őstermelő %
Sopron 1458	kb. 22	
Wroclaw	72	3
Brno	62	3
Frankfurt	73	13
Ypern	74	—

(Az adatok Szűcs Jenő, Fügedi Erik, Mendl, Bücher, Pirenne után.)

egyik fő sajátosságát ebben a körülményben kell látnunk. Ehhez járult Pest másik sajátossága: a vármegyei, valamint az állami és a katonai igazgatásban betöltött szerepe.

Összefoglalva: ebben a nagyértékű könyvben, amely többévi szívós és minden felbukkanó részletre kiterjedő alapos munkával készült, a módszer a források adta lehetőségekből kiindulva, de egyedül *induktíve* került kidolgozásra. Amikor a szerző az általa választott módszert a további kutatások figyelmébe ajánlja, ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy a teljességre törekvés velejárója az eredmények térbeli elhelyezése. Ez másszóval a viszonyítást, a nagyobb összefüggéseket jelenti.

Granasztói György

A Magyar Közösség és a Kisgazdapárt

(Hozzászólás Kis András könyvéhez.)*

A konzervatív-jobboldali fajvédő titkos szervezet, a Magyar Közösség 1947 elején leleplezett demokrácia-ellenes szervezkedése körül mind szakmai körökben, mind a történelem és a politika iránt érdeklődő szélesebb közvéleményben máig tartó viták vannak, s makacs félreértések élnek tovább. A közvélemény a Magyar Közösség összeesküvéséről ma is úgy tud, mintha abban a főszereplők a Független Kisgazda Párt vezetői, Nagy Ferenc miniszterelnök és Kovács Béla, a párt főtitkára lettek volna. Sőt a szakirodalomban is találni olyan állásfoglalást, amely a közösség összeesküvését „Nagy Ferenc-féle összeesküvésnek” minősíti.¹ Nem kevesen vannak azonban mind a szakmabeliek, mind a korabeli politikai élet — főleg munkásmozgalmon kívül álló — résztvevői vagy éppen passzív szemlélői között, akik ma is kétségbevonják a Magyar Közösség létét, s nem hiszik el a demokrácia ellenes szervezkedése tényét; az összeesküvés felgöngyölítését megrendezett, fiktív tényeken alapuló, lényegében koncepciós hatósági és bírósági eljárásnak tekintik.

Kis András, a Magyar Közösségtől a Földalatti Fővezérségig című könyve történeti irodalmunkban először kísérli meg fellebbenteni a fátylat az eddig tabuként kezelt történelmi eseményről. A szerző a Belügyminisztérium — eddig hozzáférhetetlen —, az összeesküvéssel kapcsolatos nyomozati anyagai alapján minden kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy a Magyar Testvéri Közösség elnevezésű konzervatív-jobboldali, fajvédő titkos szervezet valóban létezett, valóban lépéseket tett a magyar népi demokrácia megdöntésére, a horthysta rezsim visszaállítására.

A Magyar Testvéri Közösség valószínűleg a 30-as évek elején jött létre, tevékenysége azonban csak az évtized második felében, az ország teljes fasizálására törő szélsőjobboldali erők előrenyomulásával párhuzamosan lendült fel. Tagjai többségükben az ún. „keresztény úri középosztály” soraiból kerültek ki; zömmel a különböző miniszteriális szervek alkalmazottainak középrétegét, a fővárosi és vidéki közigazgatási apparátus jelentősebb beosztású tisztviselőit, rajtuk kívül mérnököket, orvosokat, pedagógusokat és egyéb értelmiségieket tömörített. (Az 1947-es letartóztatáskor a rendőrség kezébe került közösségi irattár személyi kartonjai alapján a szerző vizsgálata szerint a közösségi tagok 80%-a szellemi foglalkozású volt, 20%-a kisiparos vagy eltartott; a tagság 60%-a egyetemet vagy főiskolát végzett. 23. l.) A titkos szervezet sajátos „érdekvédelmi”

* Kis András: A Magyar Közösségtől a Földalatti Fővezérségig. Budapest, 1969.

190 l.

¹ Szabolcs-Szatmári Szemle; 1968. III. sz. Filep János: A közigazgatás újjászervezéséről.

95. l.

céllal alakult, tagjai a német és zsidó származású értelmiség rovására igyekeztek értelmiségi pozíciókat szerezni. A közösséget az értelmiség társadalmi-gazdasági helyzetében a 20-as évek folyamán beállt változások, mindenekelőtt az állami tisztviselők létszámának felduzzadása, e rétegek társadalmi-gazdasági felemelkedésének eltorlaszolóddása hozta létre. Jellemző, hogy a kezdeményezők között számos erdélyi származásút találni, sőt az erdélyiek a közösségben „... mindvégig megőrizték vezető szerepüket” (12. l.). A közösség taglétszáma elég jelentős volt, 1944 végére elérte a 2450 főt, sőt a szerző feltételezése szerint a 3000 főt is meghaladhatta.

Mint illegális szervezetnek, a Magyar Közösségnek legális működési lehetőségeket is kellett szereznie. A közösségek számos kisebb jobboldali kulturális és társadalmi egyesületbe épültek be, s ragadták magukhoz a vezetést, vagy éppen újakat hoztak létre. A közösség legjelentősebb fedőszervét a Honszeretet Egyesület alkotta. Az Egyesület 1943-ban újjáavasztott vezetői között ott találjuk Arany Bálintot, Donáth Györgyöt, Fay Aladárt, Kiss Károlyt, Péter Ernőt, mint alelnököket, szinte a titkos társaság egész vezérkarát.² A Honszeretet nem politikai, hanem kulturális szervezet volt, ideológiáját Szabó Dezsőtől kölcsönözte, aki maga is egyesületi, sőt valószínűleg közösségi tag is volt.

Sajnos Kis András elemzéséből nem tűnik ki világosan a közösségi mozgalom elhelyezkedése a kor ideológiai és politikai irányzatai között. Úgy véljük, hogy a mozgalom, ideológiáját és politikai arculatát tekintve nem tartozott az ország totális fasizálására törekvő nyilas és nemzetiszocialista szélsőjobboldalhoz. Jóllehet egyes személyeken, mint pl. Matolcsy Mátyáson, ill. az imrédysta Donáth Györgyön keresztül megvoltak a kapcsolatai a szélsőjobb, elsősorban annak „úri-fasiszta” csoportjai felé is, a zöm megmaradt konzervatív-jobboldali, a Horthy-rendszert „régí” formájában fenntartani kívánó politikai alapállásban. Ugyanakkor a közösségi mozgalom „balszárnya”, főleg fiatal, paraszti származású értelmiségiek, a népi írók mozgalma felé orientálódott. A Honszeretet sajtóorgánumai rendszeresen közöltek írásokat a népi íróktól. A közösségek egy része később a németellenes polgári ellenállási mozgalomban is részt vett, főleg az annak jobbszárnyán elhelyezkedő, a magyar uralkodó osztályok nyugatbarát csoportjai által irányított, a fiatal Horthy fémjelezte „Kiugrási Irodához” kapcsolódtak.

A Magyar Közösség 1944 végén beszüntette tevékenységét. A Honszeretet Egyesület később a betiltott fasiszta egyesületek listájára került, tehát nem alakulhatott újjá. A közösség táborában a felszabadulás után jelentős politikai polarizáció ment végbe. A fasiszta-németbarát jobbszárny és a régi ortodox közösségek visszavonultak a politikai életből; az ellenállási mozgalomban is résztvevő fiatalabbak bekapcsolódtak a kibontakozó demokratikus közéletbe, beléptek a demokratikus pártokba és szervezetekbe, mindenekelőtt a Kiszgazda Pártba és a Parasztszövetségbe, de jutott belőlük a Nemzeti Parasztpártba is. Társadalmi elhelyezkedésük azonban nem változott. „A közösség tagjainak mintegy 80%-a értelmiségi munkakörben dolgozott — írja Kis András, egy 1946 nyarán készült közösségi felmérés alapján —, legtöbbjük mérnök, technikus, vegyész, ún. műszaki középkáder volt. Utánuk a pedagógusok, az ügyvédek, majd az orvosok következtek. A közösség erői leginkább a szakminisztériumokban,

² OL. P. 1368. Honszeretet Egyesület iratai. Kis András ezeket az anyagokat nem használta fel, pedig sok érdekes kiegészítő jellegű adatot tartalmaznak.

valamint a pénz- és hitelintézményekben dolgoztak. Jelentős volt számuk a műszer-, a vegyi és a textilipar legfontosabb üzemeiben is. Az értelmiségi munkakörökben, illetve az állami közigazgatásban — felderítési adataik szerint — 600 közösségi tag volt alkalmazásban.” (118. l.) Mindez azt jelentette, hogy az egykori konzervatív-jobboldali, fasiszta színezetű fajvédő szervezet újjászervezésének volt társadalmi bázisa. Ennek kimutatása Kis András munkájának egyik legjelentősebb érdeme.

A szerző érdekesen és sok vonatkozásban meggyőzően dolgozza fel a Magyar Közösség vezetőinek a népi demokrácia megdöntésére irányuló tevékenységét. Sajnos, a Fehér Könyv támasztotta kétségeket nem sikerül maradéktalanul eloszlatnia. Az általa elmondottak azt tanúsítják, hogy 1946 tavaszáig, amíg az összeesküvést később irányító és szervező politikai csoport kialakult, a vezető szerepet a társaságban a konzervatív-jobboldali, nyugatbarát Szentiványi Domonkos, a horthysta körök egyik jelentős alakja töltötte be. Ő volt a „vonzási központ”, aki körül a csoport szerveződött. Szentiványi dolgozta ki „A magyar kérdés” és „A kivezető út” című röpirataiban a tökésnagybirtokos rendszer nyugati segítséggel történő restaurálásának politikai programját és taktikáját, s ő kezdett hozzá a politikai életből rohamosan kiszoruló horthysta csoportok, a régi rendszer híveinek megszervezéséhez. A szerző nem ad kielégítő választ arra, hogy Szentiványi, aki a fegyverszüneti delegáció tagjaként Moszkvában is járt, s aki széleskörű kapcsolatokat tartott fenn a felszabadulás után itthonmaradt régi horthysta politikusokkal, nagytőkésekkel, földbirtokosokkal, közöttük számos olyan jelentős személyiséggel, mint pl. Teleki Gézával, Zsedényi Bélával, Baranyai Lipóttal, Zichy Lodomérral stb., miért éppen az olyan, korábban jelentéktelen, kevésbé ismert politikai figurákkal lépett szoros barátságba, mint amilyenek Kis Károly, Héder János, Donáth György vagy Arany Bálint voltak. A könyvből nem derül ki egyértelműen, hogy a közösségek hogyan és mikor kötődtek Szentiványihoz. Magyarázat nélkül marad az is, hogy a közösség fasiszta szárnyához tartozó, egykori imrédysta Donáth Györgyöt miért csak 1946 tavaszán kapcsolják be „a baráti társaságba”, holott korábban ő is a közösség egyik vezetője volt. Szentiványiék 1945 végéig „laza csoportot” alkottak (74. l.), legfőbb tevékenységük abból állt, hogy bizalmas körben terjesztették a társaság spiritusz rektorának programszerű írásait, rendszeresen összejöttek és kicserélték információikat. Ez még önmagában nem jelentett feltétlenül illegális szervezkedést, jöllehet a szerző, saját korábbi állításaival szembekerülve, azt írja, hogy „az illegális szervezkedés 1945 végén már konkrét formát ölt” (78. l.). Mindenesetre sokmindenről árulkodó apróság, hogy Szentiványi körét a rendőrség nevezte el „Hetes bizottság”-nak, ezáltal szervezett, hivatalos látszatát adva olyasvalaminek, amely a résztvevők vallomása szerint nem volt más, mint afféle politizáló „baráti társaság”. A baráti kört senki sem választotta, nem volt elnöke, nem vezetett jegyzőkönyvet, tehát semmiféle hivatalos jelleggel nem rendelkezett.

Donáth bekapcsolódásával a jobboldali csoportosulás tevékenysége megélné. Az egykori imrédysta politikus dolgozta ki a békekötés utáni hatalomátvételre vonatkozó elgondolásait, közöttük az illegális összeesküvés részletes tervét. Rendszeresen összejöveleket tartottak, szervezeti és politikai kapcsolatokat kiszélesítették, többek között eljutottak Kovács Bélához is és két alkalommal tanácskoztak vele, anélkül, hogy őt távolabbi céljaikba beavatták volna. A Kisgazdapártra különös gondot fordítottak, tőle remélték az ellenforradalmi jobboldali fordulat végrehajtását.

Kis András meggyőzően bizonyítja, hogy a Szentiványi—Donáth csoport illegális szervezkedése, a népi demokrácia ellenes összeesküvés előkészítése 1946 őszén kezdődött. 1946 tavaszán a baráti társaságnak „még nem voltak saját szervezetei” (95. l.). Sőt a jobboldali fordulat végrehajtásának bázisát jelentő erők még a nyári hónapokban is „... szervezetlenek, s így egységes cselekvésre képtelenek voltak” (118. l.). A szervezkedés megindítása úgy történt, hogy egyrészt megkísérelték reorganizálni a régi titkos szervezetet, a Magyar Közösséget, másrészt lépéseket tettek egy katonai csoport megalakítására. A szerző rámutat arra, hogy a Magyar Közösség 1946 őszéig „... korlátozott tevékenységet folytatott. A vezértanács nem tartott üléseket” (119. l.). Tagfelvétel, néhány esettől eltekintve, mint pl. Szentiványi felavatása, nem volt. „A FKGP-ban és a Magyar Parasztszövetségben otthonra talált közösségek nem álltak a vezértanács irányítása alatt. A közösségi tagok többsége a vezetőségtől nem kapott utasítást, a vezértanács 1946 nyaráig semmit sem kezdeményezett” (120. l.). A közösséget irányító Vezértanács 1946 szeptemberében ült össze először, majd egy hónap múlva új összetételben alakult újjá, ekkor került be a Szentiványi—Donáth csoport négy tagja (Arany, Donáth, Héder és Kis). Az újjáalakult közösség vezetői hozzákezdtek a tagtoborzáshoz, számbavették, kikre számíthatnak, tájékoztatót adtak ki. A szervezkedés azonban nagyon lassan haladt, kevés régi tagot sikerült „ébreszteni”, a közösségek többsége már „beilleszkedett”, nem akart vagy nem mert az új társadalmi-politikai viszonyokkal szembefordulni. A szerző maga is megállapítja: „... addig a szintig, amíg a mozgalom felső vezetői személyesen végezték a munkát, eredmények születtek, a továbbiakban azonban a szervezkedés üteme lelassult, s több vonalon pedig megszakadt” (124. l.). Mindez azt tanúsítja, hogy ha a népi demokrácia-ellenes összeesküvésnek volt is bázisa az ún. „keresztény” polgári értelmiség között, ez a bázis igen szűkkörűnek bizonyult.

A könyv talán egyik legjobban sikerült része a katonai vonal meginduló szervezkedéséről számol be. A katonák tevékenységének pusztá leírása önmagában is árulkodik az összeesküvés naiv, primitív, nem túl veszélyes jellegéről. Donáth kezdeményezésére néhány volt horthysta főtiszt, Dálnoki Veres Lajos vezérezredes, Szent-Miklóssy István vezérkari őrnagy, András Sándor vezérőrnagy, akik a demokratikus hadseregből kiszorultak, megalakította az illegális Fővezértséget. Legelső és legfontosabb teendőként felosztották egymás között a vezető pozíciókat, hozzákezdtek a Fővezértség szervezeti felépítésének kidolgozásához. Jellemző, hogy a katonák a Fővezértséget Horthy hirhadt 1919-es főparancsnokságához hasonlóan kívánták kialakítani. Megszületett az első napi-parancs. A tanácskozás azonban hosszan elhúzódott, a tervek realizálására már nem jutott idejük, a demokratikus rendőrség letartóztatta őket.

Kis András könyve — megítélésünk szerint — azt bizonyítja, hogy a Magyar Közösség népi demokrácia-ellenes összeesküvése önmagában, s az adott kül- és belpolitikai viszonyok között nem jelentett komoly veszélyt az új magyar demokratikus rendszerre, nem volt több, mint egy tucat realitásérzékét veszített, nagyravágyó és öntelt reakciós politikus, illetve katonatiszt szervezkedése. A szerző, jöllehet maga is kiemeli, hogy a Szentiványi—Donáth csoport mozgólódása nem képviselt komoly erőt, mégis úgy látja és állítja be, hogy az összeesküvés komoly és reális veszélyt jelentett a magyar demokráciára. „Erejük és veszélyességük abban állt — írja —, hogy a szervezkedés irányítói kapcsolatban álltak az ország legnagyobb tömegpártjával és annak vezetőivel, s e párt politikáját a maguk céljainak megfelelően tudták befolyásolni” (175. l.).

Kis András számos esetben foglalkozik az összeesküvők és a Kisgazdapárt viszonyával és sok értékelő megállapítást tesz. Az illegális szervezkedés útjára lépő konzervatív-jobboldali horthysta csoportosulás és a Független Kisgazdapárt viszonya valóban döntő jelentőségű kérdés. E kapcsolat jellegének tisztázása nélkül magát az összeesküvést, de a felszámolása körül kialakult politikai harcokat s az MKP és a FKgP törekvéseit sem lehet helyesen megítélni. Éppen ezért a könyvnek csupán ezzel a vonatkozásával kívánunk foglalkozni, nem térünk ki a köztörténeti fejtegetések bírálatára, amelyek a népi demokratikus átalakulás rendkívül sematikus ábrázolását adják, sem a Kisgazdapárt politikája egészének értékelésére.

Kétségtelen tény, hogy az egykori fajvédő értelmiségi titkos szervezet tagjai közül többen 1945 elején beépültek a Független Kisgazda Pártba és a Paraszt-szövetségbe. Arany Bálint 1945. január 18-án belépett a pártba, s Tildy bizalmából rögtön a budapesti pártközpont szervező titkára lett.⁴ Saláta Kálmánnal azonnal hozzákezdett az ellenállási mozgalom idején kialakult, zömmel közösségeket tömörítő csoportja újjászervezéséhez. A pártban tanulmányi csoport néven szerepeltek, hetente tartottak összejöveteleket; komoly pártmegbízásokat kaptak, s jelentős pártfunkciókat töltöttek be. A fiatal értelmiségieket mérsékelt társadalmi radikalizmus, erős nacionalizmus és éles kommunista-ellenesség jellemezte, általában a nyugati orientáció hívei voltak. A fiatal jobboldali kör azonban politikai és személyi okok, különböző párt- és állami megbízások miatt 1945 április—május folyamán szétesett.

Arany Bálintot, a FKgP igazoló bizottsága Honszeretet Egyesületbeli tagsága miatt nem igazolta, jöllehet a határozatot felsőbb utasításra nem adták ki. Ezért, valamint amiatt, mert feladatát rosszul látta el, s rendre saját elvbarátait igyekezett elhelyezni a pártban, leváltották, a pártból azonban nem zárták ki. (Így tehát az 1945 őszi választások után Arany Bálint nem lehetett a FKgP parlamenti képviselője, s pontatlan a szerzőnek az az állítása is 1945 végéről, hogy „Saláta együtt dolgozik Arannyal a Kisgazdapárt központjában” 79. l.). Arany leváltása után változatlanul fenntartotta kapcsolatait a FKgP vezetőivel. Nemcsak Kovács Bélával, hanem Nagy Ferencceel, Varga Bélával is. Állítása szerint Tildyt köztársasági elnökké választása után, magas közjogi méltóságára való tekintettel nem kereste fel, inkább Kovács Bélához járt be, talán, mert ő volt a legkönnyebben megközelíthető, bár közlése szerint hozzá sem túl gyakran.⁵

A fajvédő titkos szervezet bennfentesének távozásával a jobboldali fiatalok vezér nélkül maradtak; később körükből más értelmiségiek csatlakozásával alakult ki a választások után az ún. Hám—Saláta csoport, amely különleges helyzeténél fogva — ti. szoros kapcsolatban állt Nagy Ferencceel és Kovács Bélával — jelentős szerepet töltött be a pártéletben. 1945 végén, 1946 elején átmenetileg ismét újjászerveződött a Rákóczi út 20 alatti társaság, tehát a Magyar Közösség ellenállási mozgalomban részt vett csoportja, ez azonban nem volt azonos a Hám—Saláta frakcióval, bár közülük többen a másik körben is megjelentek. A közösségek a FKgP egyik legszervezettebb csoportját képezték, bár a politikai életben önálló irányzatként nem jelentek meg.

⁴ Ld. dr. Donáth György és társai összeesküvési bűnpere. Az 1947. márc. 28-i jkv. Arany Bálint vallomása.

⁵ Uo.

Arany és Saláta Szentiványit még a polgári ellenállás mozgalmából ismerték. 1945 nyarán ismét találkoztak, kapcsolataik azonban csak az 1945-ös választások után váltak intenzívebbé. A komoly politikai ambíciókkal rendelkező, s a visszatérés reményét soha fel nem adó egykori diplomata számára a két fiatalember mint aktív politikus fontossá vált, ők szállították a politikai értesüléseket. Szentiványi a régi világ emberei körében ismert és népszerű ember volt, a hiú és nagyravágyó Saláta s a különösebben nem „csillogó” Arany fenntartás nélkül kiszolgálták. A szervezeti feltételek tehát adva voltak ahhoz, hogy a jobboldali csoportosulás megpróbálja ráerőszakolni elképzeléseit a Kisgazdapártra.

Kis András ugyan kijelenti, hogy nem azonosítja egymással a magyar demokrácia szélsőjobboldalán elhelyezkedő horthysta politikusok és a Kisgazdapárt demokratikus módosparaszti szárnyának végső célkitűzéseit, a valóságban azonban a két egymástól lényegében eltérő politikai áramlat között nem tesz különbséget. A közvetlen feladatokban, az egyes taktikai lépésekben átmenetileg fennálló érdekazonosságot alaposan eltúlozza. Így a kisgazdapárt egészében reakciós pártként, a párt politikája egészében reakciós politikaként jelenik meg. A szerző nem tesz különbséget a párton belüli politikai irányzatok között sem, s a párt demokratikus módosparaszti szárnyát, amely a centrumot képezte, azonosítja a párt burzsoá jobbszárnyával. Mindebből adódóan, Szentiványiék befolyását szinte természetesnek, szabadon érvényesülőnek fogja fel és ábrázolja.

Kis András elemzi Szentiványi „A magyar kérdés” című politikai tanulmányát, s helyesen mutat rá, hogy az lényegében angolszász segítségre számítva, a gazdag parasztságra támaszkodó burzsoá-jobboldali fordulat politikai programja volt. Feltételezi, hogy Szentiványi tervezetét Saláta, Kis Károly, Héder János, Arany Bálint közvetítésével sokan megismerhették, majd hozzáfűzi: „A Kisgazdapárt jobbszárnyát alkotó politikusok: Sulyok Dezső, Pfeiffer Zoltán, s az általuk is támogatott Saláta Kálmán és mások jelszavaikban legalizálni igyekeztek ezt a koncepciót. Az 1945 augusztusában megtartott nagyválasztmányi ülésükön ezt hirdették meg — burkolt formában. Világosan mutatták ezt a „paraszt egységről”, a parasztság „sztrájkjogáról” vallott demagóg nézetek. Nyíltan hirdették, hogy Magyarországot csak nyugati segítséggel lehet újjáépíteni. Bethlen István és Nagyatádi „összefogására” azonban nem mertek hivatkozni. Elrejtették igazi arcukat” (72. l.). Most tekintsünk el olyan apróságtól, hogy Szentiványi, aki akkor a Polgári Demokrata Párttal állt szoros kapcsolatban, a „Magyar kérdés” c. politikai röpiratát a „polgári demokrata párt és a nyugati orientáció szájaizének megfelelően” írta meg, tehát nem a FKgP-nak szánta, s hogy annak lerövidített vázlata, „A kivezető út”, amelyben az inkriminált Bethlen—Nagyatádi kézfogásra való hivatkozás szerepelt, az egykori diplomata szerint 1945 szeptemberében készült.⁶ A FKgP burzsoá jobbszárnya 1945 nyarán még csak kialakulóban volt, önálló fellépésére csak a választások után került sor. Sulyok csak 1945 szeptemberében jött fel Pestre, addig, mint pápai polgármester tevékenykedett, az országos politikába csak a választások alatt kapcsolódott be. A Pfeiffer-csoport, a nagytőke egyik jelentős politikai érdekképviselete már létezett, de Pfeiffer, ha másért nem, hát szabadkőműves mivolta miatt sem volt hajlandó elfogadni a fajvédő, erősen antiszemita

⁶ dr. Donáth György és társai... Az 1947. márc. 8-i jkv. Szentiványi Domonkos vall.

közösségek gyámkodását.⁷ S ismeretes, hogy Arany Bálint többek között éppen Pfeifferrel való ellentétei miatt hagyta el a Kisgazda Pártot.⁸ Tudomásunk szerint Salátát sem fűzte szoros politikai barátság a jobboldali kisgazda politikushoz. Az 1945. augusztus 20-i nagyválasztmányi ülés valóban jelentős, hisz az első magasszintű kisgazda pártértekezlet a felszabadulás után. Elég azonban kézbe venni a Kis Újság akkori számait, rögtön kiderül, hogy a nagyválasztmány minden felemássága ellenére sem a konzervatív-nagytőkés-földbirtokos rendszer restaurálásának programját tette magáévá. Egyrészt elfogadta a MNFF kommunisták által kidolgozott 1944 novemberi programját és jóváhagyta Tildynek, a nemzeti feladatok megoldását célzó, a kommunistákkal való együttműködést, szovjet barátságot, a környező népekkel való megbékélést hirdető demokratikus politikáját. Tildyt, a FKgP balszárnyának vezetőjét választották meg pártvezérnek. Másrészt a nagyválasztmány magáévá tette a FKgP birtokos paraszti szárnyának határozatát is, amelyben valóban szerepelt a sztrájkjog követelése. E határozat az „önálló” — illetve annak elképzelt — parasztpolitika legfőbb tételeit fogalmazta meg, s bár egészében a társadalom demokratizálása, a horthysta rendszer maradványainak felszámolása mellett szállt síkra, hangot adott a forradalmi változások korlátozása igényének is, s a „külön” paraszti érdekek védelmére olyan módon hangsúlyozta, hogy az alkalmas volt a munkássztály elleni politika alátámasztására is.

1946 tavaszáról szólva a szerző közli azt a tényt, hogy Szentiványiék „elvbarátai” bennültek a FKgP és a Parasztszövetség vezetőségében. „Ez lehetővé tette — mondja —, hogy a Hetes Bizottság politikai irányvonala mind a Kisgazdapártban, mind a Parasztszövetségben többé-kevésbé érvényesüljön. Saláta Kálmán a Kisgazdapárt jobbszárnyához tartozókhoz, Héder János a Parasztszövetség vezetőihez közvetítette a Hetes Bizottság állásfoglalásait. Ezáltal közöttük szoros kapcsolat alakult ki” (95. l.). 1946 tavasza éppen az az időszak, amely a legvilágosabban mutatja, hogy a Kisgazdapárt politikáját az MKP és a magyar demokrácia balszárnyának magatartása milyen erőteljesen befolyásolta. 1946. március 12-én — igaz: külső nyomásra — a kisgazda pártvezetés elfogadta a Baloldali Blokknak a demokratikus átalakulás továbbvitelét célzó követeléseit: a négy nehézipari üzem állami kezelésbe vételét, a bankok állami ellenőrzését, az államapparátus megtisztítását a régi horthysta elemektől, a földreform befejezésének rendezését stb.; kizárták a kisgazda jobboldal Sul yok — Vásáry vezette csoportját. A munkáspárti követelések végrehajtásához a FKgP vezetősége maga is hozzájárult. Ebben az időben született meg a szénbányák államosításáról és a földreform befejezéséről szóló törvény. Ez utóbbi szentesítette az 1945-ös földosztás „törvénysértéseit”, azt, hogy sok helyen a 200 hold alatti gazdagparaszti birtokokat is felosztották. Hamarosan megjelent a B-listázásról szóló rendelet.⁹

Az 1946 márciusi válság után, amely kétségkívül komoly presztízsvesztést okozott a Kisgazda Pártnak, bár helyzetét, tömegbefolyását alig ingatta

⁷ Szabó Miklós: Foglalkozásuk emigráns. Bpest. 1962. 168. l.

⁸ Fehér Könyv. A magyar köztársaság és demokrácia elleni összeesküvés okmányai. Kiadja a Magyar Tájékoztatásiügyi Minisztérium. 1947. jún. 33. l. Kovács Béla vallomása.

⁹ Szentiványiék a népbíróság előtt később maguk is elismerték, hogy 1946 tavaszán, jól lehet a munkáspártok fellépése miatt szinte pánikba estek, s mérsékelni szerették volna a feszültséget, szándékaik ellenére semmiféle konkrét eredményt nem tudtak elérni. ... visszaemlékszem a márc. 12-i válságra, amellyel kapcsolatban inkább csak szándékunk volt meg, de gyakorlatilag semmiféle befolyást sem tudtunk érvényesíteni.” (dr. Donáth György és ... 1947. márc. 1. Szentmiklóssy vallomása.)

meg, — a kisgazda körök valóban általános ellentámadásba mentek át. Itt nincs mód ennek részletes elemzésére, csupán arra szeretnénk utalni, hogy annak célja elsősorban a párt pozícióinak a végrehajtó hatalomban való megerősítése volt, s nem a soronkövetkező nemzeti feladatok végrehajtásának kifejezett meggátálása. A gazdasági helyzet rendbehozása, az infláció felszámolása a módosparasztságnak is érdekében állt, s a kisgazda pártvezetés sem ellenezte, jöllehet nem tekintette súlyának megfelelő feladatnak. A FKgP irányítását akkor kézben tartó módosparaszti szárny csak 1946 őszén fordult teljesen szembe a forradalmi átalakulással. 1946 nyarán még kétfrontos harcot vívott: egyfelől a koalíciót robbantani akaró, nyílt antikommunista politikát követelő Pfeiffer-Dessewffy-féle burzsoá jobbszárny ellen, másfelől a párt „haladó értelmiségi” baloldala ellen, amely a munkáspártokkal való fenntartás nélküli együttthaladást sürgette.

A Kisgazda Párt ellentámadásáról Kis András megjegyzi, hogy Donáthék örömmel vettek tudomást róla, s a harchan bátorították is a kisgazda vezetőket (102. l.). Sajnos ismét adós marad állítása bizonyításával. A jobboldali csoportosulás tevékenysége 1946 májusában lendült fel, a Kisgazda Párt politikájára való befolyásolási kísérletek akkor erősödtek fel. A helyzet azonban változatlanul az, hogy a belpolitikai problémákra csupán utólag reagáltak. Néhány személyi ügytől eltekintve, nem derül fény olyan eseményre, amelyet ők kezdeményeztek volna. Az összeesküvők ügyének népbírószági tárgyalásán 1946 nyarának csaknem minden lényeges politikai kérdéséről megkérdezték felfogásukat, s a válaszaikból az tűnik ki, hogy azok jó részéhez semmi közük sem volt, s azokkal kapcsolatban csak utólag foglaltak állást. S ez megfelel a történelmi valóságnak is. Ha viszont közvetlenül tanácsot adtak, akkor nem egyszer kiderült, hogy a tanácsok vagy túl általánosak, vagy éppen rosszak voltak. 1946 szeptemberében Szentiványi, abból kiindulva, hogy — szerinte — egy baloldali fordulatnak nincsenek meg a külpolitikai feltételei, azt javasolta Kovács Bélának, hogy a FKgP mereven álljon ellen a Baloldali Blokk követeléseinek, és igyekezzék kihúzni az időt a békekötés ratifikálásáig. Ez az elgondolás semmi újat nem mondott a kisgazda politika számára. Jöllehet a FKgP magatartása 1946 október végén — november elején átmenetileg valóban megmerevedik, ezt nem Szentiványi bölcsessége, hanem az MKP III. kongresszusának hatása váltotta ki. Ugyanakkor ajánlották, hogy a Kisgazda Párt menjen bele egy új választásba, ami kifejezetten rossz taktikai elgondolás volt, hisz egy új választással a FKgP csak veszített volna. Nem véletlen, hogy Kovács Béla válasz nélkül hagyta a javaslatot.¹⁰

El kell ismernünk, hogy egy kérdésben sikerült a jobboldali horthysta csoportnak valamiféle befolyást gyakorolni a FKgP vezetőségére: ez a hadsereg kérdése volt. Elképzelhető, hogy Szentiványiéknek nem került különösebb nehézségbe az erősen jobboldali, antikommunista Jackó Pált meggyőzni a kisgazda Véderő Bizottság átalakításáról és annak szükségességéről, hogy az FKgP mérje fel a hadseregen belüli befolyását. Nagy Ferencék a hadsereg kérdésével valóban nem foglalkoztak, csak 1946 őszén, a MKP III. kongresszusa után figyeltek fel rá. Ebben szerepük lehetett a magyar demokrácia szélsőjobboldalán elhelyezkedő politikusoknak, katonatiszteknek, de — s ezt a szerző is elismeri — 1946 októberében Nagy Ferencék maguk is kezdeményezték a párt és a hadsereg viszonyának tisztázását. S ez pedig azzal függött össze, hogy tartottak egy baloldali fordulattól, s igyekeztek a hatalmi pozícióikat felmérni és átrendezni.

¹⁰ dr. Donáth György és társai . . . 1947. márc. 8. Szentiványi Domonkos vall.

A FKgP katonai bizottsága azonban még az összeesküvők fővezérének megalkulása előtt feloszlott. Jackó szerepét Kis András könyve nem tisztázza, nem derít fényt a Szentiványi—Donáth csoporthoz fűződő kapcsolatára sem. Jackó szintén az „aprószentekhez” tartozott, azonban, mint később kiderült, az összeesküvésről nem tudott.

A szerző számos esetben foglalkozik a Parasztszövetséggel. Kétségtelen, hogy a jobboldali horthysta csoport penetrációja itt volt a legsikeresebb: a szervezetbe 1946 nyarán—őszén egymás után léptek be a közösségek; az összeesküvés leleplezésekor a 29 tagú osztályvezetői karból hatan tartoztak a közösséghez.¹¹ Kiss Sándor, a Parasztszövetség igazgatója 1946 nyarán maga is belépett a Magyar Közösségbe, jöllehet nem avatták fel őt.¹² A Parasztszövetség a háború alatt pozitív szerepet töltött be, a parasztság politikai-kulturális nevelésében érdemeket szerzett, otthont nyújtott a háborúellenes nemzeti függetlenségi mozgalom szervezőinek, vezetői között illegális kommunisták is dolgoztak. A felszabadulás után szerepe megváltozott, baloldali szegényparaszti és agrárproletár tömegeit elveszítette, a módosabb parasztság — jobboldali irányítás alatt álló — szervezetévé vált. A FKgP centruma a birtokos parasztság érdekvédelmi szervévé igyekezett kiépíteni, s egyben jelentős politikai tényezőnek tekintette: a munkásszakszervezeteket kívánta vele ellensúlyozni. Ennek ellenére, az egész Parasztszövetséget hiba lenne reakciós szervezetként elkönyvelni. Önmagában a paraszti érdekvédelem még nem reakciós terv, az a kérdés, kivel szemben és milyen védelmet jelent. A Parasztszövetség tevékenységének voltak pozitív mozzanata is, igyekezett közreműködni a mezőgazdasági munka szervezésében (vetőmag, gépellátás), támogatta egyes mezőgazdasági ágazatok fejlesztését, kulturális és szaktanfolyamokat szervezett, sikraszállt a mezőgazdasági biztosítás kiszélesítéséért stb.

A szerző azt írja, hogy 1946 őszén a Parasztszövetségben ellenforradalmi szervezkedés kezdődött (113. l.). Egyfelől helyesen mutat rá, hogy a Vass-féle tervzet kimeríti egy illegális szervezkedés programját, de azt önkényesen tekinti közösségi eredetűnek. Vass Gyula NPP tag volt, nem biztos, hogy tudott a közösségről, a „régí vonalra” való hivatkozás jelenthette a régi jobboldali ifjúsági szervezeteket is. Másrészt a terv későbbi sorsáról nem tudunk, nagyon valószínű, hogy nem valósult meg, legalábbis újabb adatok ezt nem bizonyítják. Mindenesetre túlzás ellenforradalmi szervezkedésről beszélni ebben az esetben.

Úgy véljük, az eddigiek is tanúsítják a FKgP politikájának egyoldalúan eltorzított megítélését. Emellett részletkérdésekben számos ténybeli tévedés és hibás általánosítás is található. Ezekre azonban nem térünk ki. Talán még annyit: Kis András, Nagy Ferenc és Varga Béla politikai elképzeléséről azt írja, hogy az „lényegesen nem különbözött attól, amit Szentiványi leírt” (73. l.), tehát lényegesen nem tér el egy nagytőkés-nagybirtokos horthysta restauráció programjától. Ez így nem igaz. Jöllehet Nagy Ferenc és Varga Béla szorosan összehoztak, nem azonos politikai törekvéseket képviseltek: a konzervatív klerikális Varga Béla jutott el talán a legkevésbé a demokratikus átalakulás megértéséhez. A „kurzus” időszakára emlékeztető „keresztény nemzeti” szólamai, a jobb- és szélsőjobboldali csoportokkal való együttműködése elkülöníti a centrum többi vezetőjétől. Varga Béla valóban lehetett volna Szentiványiék szövetségese. Nagy Ferenc, a módos parasztság képviselője, sokkal demokratikusabb beállí-

¹¹ Bp. Nb. XXII. 1837(1947)13. 1947. jún. 23-i jkv. Horváth János vallomása.

¹² Bp. Nb. XXII. 1837(1947)13. 1947. jún. 9-i jkv. Kiss Sándor vallomása.

tottságú mint Varga Béla, s a paraszti-kispolgári demokrácia híve. A felszabadulás előtt számos haladó gondolat képviselője; azok közé tartozik, aki a háború alatt kimondja, hogy a parasztság még egyszer nem vállalkozhat a Nagyatádi útjára, a nagytőkével való szövetségre, s természetes szövetségével, a munkásosztállyal kell együttműködnie. A felszabadulás pillanataiban baloldali, demokratikus elgondolásokkal indult, parasztsovinizmusa, kommunista-ellenessége azonban hamarosan a munkáspártok ellen fordította, képtelen volt túllátni a közvetlen módos-birtokos paraszti érdekeken; nem véletlen, hogy már 1946 őszén összezsaptak feje felett a hullámok. Külpolitikai téren az angolszász orientáció híve volt.

Kis András tehát a jobboldali horthysta csoportosulás és a Kisgazda Párt politikai kaespolatát messze eltúlozza. Láttuk, nem sikerül bizonyítania, hogy Szentiványiék komolyan befolyásolták volna a párt politikáját. A tényleges összefüggések feltárása ezen túlmenően egyéb kérdések megvizsgálását is megkívánja. Ezek közül a legfontosabb Kovács Béla szerepének tisztázása. Kovács Béla nem a tőkés gazdag parasztság, a nagygazdák képviselője, akik mindig is a Horthy-rendszer szilárd hívei voltak, hanem a parasztság módosabb, a közép-parasztság felső és gazdagparasztság alsóbb rétegeinek exponense. Nálunk e rétegek alkották a kispolgári paraszti demokrácia társadalmi bázisát. Kovács Béla tipikus kispolgári demokrata, aki ugyan gyűlöli az urakat, a bankárokat, a hivatalnokok packázásait, de aki ugyanakkor, legalább ugyanolyan élesen kommunista-ellenes is. Kovács Béla a parasztság életszínvonalának, kultúrájának felemeléséért, társadalmi-politikai befolyásának növeléséért küzdött, a paraszti érdekek intranzigens képviselte azonban nem egyszer szembefordította a munkáspártokkal. Kovács Béla emberi tisztességéhez, népi-paraszti elkötelezettségéhez kétség nem fér. Elsősorban felkészületlensége, naivitása, romantikus politikai illúziói, tapasztalatlansága akadályozták meg, hogy el tudjon igazodni a felszabadulás utáni politikai viszonyok között, felismerje a fejlődés hazai és nemzetközi perspektíváit. Kovács Béla 1946 végén többször is határozottan elutasította a tőkés restauráció lehetőségét, de a proletár szocializmust is elvetette, mint később kiderült, anélkül, hogy tudta volna, mi is az pontosan. Kovács Béla nem volt összeesküvő, Szentiványiékkel folytatott politikai jellegű eszmecserét, de egy politikustól ezt még önmagában nem lehet számonkérni. Feltehetően egyes belpolitikai kérdésekben egyetértettek, de ez még nem jelenti, hogy Kovács Béla a jobboldali horthysta csoport iniciatívái szerint politizált volna. Az illegális szervezkedésben, emigráns ellenkormány alakításában, szovjetellenes hírszerzésben nem vett részt, illegális fegyveres csoportok szervezésére utasítást nem adott. Bűnösségére adatok nem merültek fel, s maga is mindvégig tagadta büntetőjogi felelősségét. Ez a Fehér Könyvből is kiderül, s erre utal Nagy Ferenc-hez írt levelében is. A szerző idézi Kovács Béla 1947. február 20-i, a könyvben tévesen egy hónappal korábbra datált levelét (172. l.), de sajnos csak az első felét, holott a második rész a jellemzőbb és emberibb vallomás: „Munkámmal minden időben és minden nekem juttatott szerepkörben a magyar nemzet és elsősorban paraszt fajtám politikai, gazdasági és szociális felemelkedését, köztársaságunk megerősödését és boldogulását, demokráciánk kiterjedését igyekeztem szolgálni. Képességeimet és lehetőségeimet ebbe a szolgálatba állítottam be. Lehetséges, hogy egy-egy eszelekedetemben vagy állásfoglalásomban tévedtem, de az vesse rám az első követ, aki sohasem tévedett. Az összeesküvésben nem vettem részt, abban bűnösnek nem érzem magam. Egész életem munkájával kerültem volna szembe, ha a köztársaság, népünk szabadsága, a földreform

vagy a demokrácia bármely vívmánya ellen irányuló szervezkedésben részt vettem volna. Sajnálatosnak érzem és mélyen elítélem, hogy pártunk több tagja az összeesküvés felé orientálódott, ahelyett, hogy mindnyájan azt tették volna, ami a mai helyzetben minden tisztességes szándékú jó magyar kötelessége: képességeiket és politikai lehetőségeiket a demokrácia fenntartás nélküli szolgálatába kellett volna állítaniok.”¹³ Szovjetunióból való hazatérése után is számtalanszor kijelentette, hogy a Magyar Közösség létezéséről nem tudott, az összeesküvésben nem vett részt,¹⁴ s nem volt hajlandó szóba állni pl. Kiss Sándorral, aki ellene vallott.¹⁵ Kis András maga is arra a következtetésre jut, hogy „... az általam tanulmányozott iratokból kétségkívül megállapítható politikai felelőssége, de nem bizonyítható az összeesküvésben való részvétele” (190. l.). Nagy kár, hogy ez a fontos megállapítás a könyv utolsó oldalán egy lábjegyzetben van elbujtatva, arról nem is szólva, hogy a szerzőnek ezt aényt saját koncepciójának kidolgozásánál is figyelembe kellett volna vennie.

A Független Kisgazdapárt és az összeesküvés szervezeti kapcsolata szempontjából az egyik kulcsfigura Saláta Kálmán. Saláta erősen konzervatív-klerikális, antikommunista, angolszász beállítottságú politikus volt, aki személyi okoknál fogva igen közel állt Nagy Ferenchez és családjához. Viszonyukat ma már szinte lehetetlen tisztázni. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy távolról sem állt olyan közel Nagy Ferenchez, mint azt sokan a pártban hitték. Jellemző pl., hogy Saláta 1946 nyarán Vatait kérte meg, hogy járjon közbe a kiskazda miniszterelnöknél Szentiványi B. listázástól való megmentése érdekében.¹⁶ Ha olyan „jól feküdt” Nagy Ferencnél, minek kellett még mások segítségét is igénybevennie? Vitathatatlanul kezdeményezője, szervezője, irányítója volt számos kiskazda akciónak, nem bizonyítható azonban, hogy e lépéseit Szentiványiék irányították volna. Sokkal valószínűbb, hogy a kiskazda pártvezetőség megbízásából járt el.

További kutatások feladata annak eldöntése, hogy Saláta milyen szerepet játszott és milyen helyet foglalt el az ún. Hám—Saláta csoportban. Ez a frakció, mint említettük, az 1945-ös választások után alakult ki, általában azokat a fiatal jobboldali értelmiségieket tömörítette, akik a kiskazda pártközpontban, illetve a Paraszt szövetségben vezető funkciókat töltöttek be (Csicseri Rónai István, Eszterhás György, Jackó Pál, Hám Tibor, Horányi Tibor, Kiss Sándor, Vatai László és mások). A hangadók kezdetben Hám és Saláta, valamint Kiss és Vatai voltak. Úgy tűnik azonban, hogy később Saláta fokozatosan háttérbe szorult; nem járt be rendszeresen a pártközpontba, a rábízott feladatokat nem végezte el. 1946 második felétől az egyre inkább önálló politikussá fejlődő, Dobiékkal, a párt balszárnyának szegényparaszti tagjaival is kapcsolatot tartó Bognár József és a konzervatív klerikális Hám Tibor befolyása nőtt. A Hám—Saláta csoport tevékenysége ma még szintén tisztázatlan. Nem kétséges, a pártban jelentős szerepet játszottak, a pártvezetőség bizalmasainak számítottak, a legkülönbözőbb pártvezetőségi megbízatásoknak tettek eleget. Jóllehet a társaság politikailag nem volt egységes, önálló politikai törekvéseik lehettek, ezek azonban ma még kevéssé ismertek. Általában azonban, legalábbis a felszínen, a FKGP paraszti centrumának politikai irányvonalát támogatták. A fiatalok közül

¹³ Ol. NDO. Nagy Ferenc ME. fél. hiv. lev. X/2.

¹⁴ Dernői Kocsis László közlése.

¹⁵ Kopács Ferenc közlése.

¹⁶ Bp. Nü 1042/1947, Bp. Nb. XXII. 2815/1948 1947. márc. 8-i jkv.

többen összeköttetésben álltak Szentiványiékkel, s az összeesküvés felgöngyölítése kapcsán közülük többeket letartóztattak, s jogos indokok alapján elítéltek. A népbíróság azonban felmentette őket az alól a vád alól, hogy Szentiványiék szervezkedéséről tudtak volna.¹⁷

Az eddig hozzáférhetővé vált dokumentumok, elsősorban az összeesküvés népbírósági perének jegyzőkönyvei, azt tanúsítják, hogy Nagy Ferenc az illegális szervezkedésben közvetlenül nem vett részt. Hogy tudott-e róla, ma már igen nehéz eldönteni. Ha Salátához fűződő kapcsolatát figyelembe vesszük, e lehetőséget nem lehet kategorikusan kizárni. Hasonlóképpen nehéz eldönteni, hogy a Magyar Közösségről tájékoztatva volt-e. Neve már a nyomozás során felmerült, hisz Arany közölte, 1945 elején beszámolt Nagy Ferencnek a fajvédő társaságról, sőt a Szentiványi—Donáth csoport főtárgyalásán is szóltak róla. Ha igaz, Nagy Ferenc meg is jegyezte környezetében, csodálkozik azon, hogy Arany szavait az újságok nem hozzák le, mert ő valóban részt vett két közösségi összejöveten.¹⁸ Számos tény ugyanakkor ennek az ellenkezőjét látszik bizonyítani. Kovács Ferenc, Nagy Ferenc személyi titkára szerint, amikor 1947 januárjában átadta a miniszterelnöknek Rajk belügyminiszter jelentését az összeesküvéssel kapcsolatos nyomozásról, megkérdezte Nagyot, hallott-e már a Magyar Közösségről, a válasz nagyon határozott nem volt.¹⁹ A Fehér Könyvben nyilvánosságra hozott vallomások terheltek ugyan, de nem meggyőzőek, ellentmondások és pontatlanok, gyakran ellentmondanak a népbírósági tárgyalásokon elhangzottaknak. Saláta öccsének vallomása csak közvetett bizonyíték.²⁰ Jackó vallomásai az 1947. január 15-i kiscgazda pártvezetőségi kihallgatásra vonatkozóan, ahol Saláta közölte volna, hogy Nagy Ferenc mindent tudott, nem fedik egymást. Az akkori politikai viszonyokat kicsit is ismerők előtt hihetetlennek tűnik Salátának az az állítása, hogy a Magyar Közösség juttatta volna be Nagy Ferencet a miniszterelnöki székbe.²¹ Ha viszont Saláta tényleg ezt mondta, akkor politikai analfabétának tekinthető, akit nem kell komolyan venni. A valóságban Nagy Ferenc, népszerűségét féltve, kézzel-lábbal hadakozott kinevezése ellen, csak Tildy és a munkáspártok vezetőinek rábeszélésére egyezett végül is bele. Arany Bálintnak a Fehér Könyvben közölt és a népbíróságon elmondott vallomásai sem azonosak Nagy Ferenc szerepét illetően. A már idézett 1946 szeptemberi találkozót illetően a Fehér Könyv pl. nem tért ki arra, hogy Nagy Ferenc oda váratlanul toppant be;

¹⁷ A népbírósági ítélet kimondta: „A külön tanács azonban rámutat arra, mely szerint nincsenek olyan adatok, melyek alapján megnyugvással megállapítható volna, hogy az itt szóban forgó vádlottak (Csicseri Rónai István, Gyulai László, Jackó Pál, Hám Tibor, Horváth János, Kiss Sándor, Vatai László, — V. I.) Donáth György és hat társának szervezkedéséről egyáltalában e hét személynek bizonyos célok érdekében való összetartozásáról tudomást szereztek volna... Nem lehet önmagában ellentétes jelentőséget tulajdonítani annak a ténynek sem, hogy a két csoportból egyes személyek között elég gyakori volt az érintkezés. Politikai síkon mozgó személyek között az ilyen érintkezésből a felfogás és célok tekintetében való meg egyezés még távolról sem következtethető. Következésképpen nem lehet szó nevezettek Donáth György és társai szervezkedésében való részvételéről, illetve bűnösségüknek ezen az alapon való megállapításáról sem. És pedig nem még akkor sem, ha a Donáth csoport egyes tagjai az itt szóban levő vádlottak közül egyesek személyes kapcsolataik alapján céljaik megvalósítására egyes esetekben ténylegesen fel is használtak, mert hiszen nyilvánvaló hogy ilyen esetekben való felhasználások ellenére a távolabbi célok a felhasznált előtt még rejtve maradhattak.” (Bp. Nb. XXII. 1837/1947.)

¹⁸ Képes Figyelő, 1947. jún. 7.

¹⁹ Kopács Ferenc közlése.

²⁰ Fehér Könyv... 139., 144. l.

²¹ Fehér Könyv... 126—128. l. ill. 130—131. l.

Kovács Béláért jött. Meghallgatta Szentiványi külpolitikai fejtegetéseit, majd Arany Bálint szerint kijelentette, hogy „az ő felfogása szerint ezek rémképek. Magyarországnak a jelenlegi szituációban együtt kell működnie a Szovjettel és együtt is kíván működni vele.”²² Arany hozzáfűzte: Nagy Ferenc megjegyzésének határozottan leintés jellege volt, tehát a kiscgazda politikus nem vette komolyan Szentiványi szavait. Mindezek ellenére, Nagy Ferencet épp úgy terheli a politikai felelősség a történetekért, mint Kovács Bélát, sőt azt sem lehet kizárni, hogy több is.

Kis András könyvének alapkoncepciójával tehát — a munka számos pozitívuma ellenére — nem értünk egyet, e koncepciót nem látjuk bizonyított-nak. Jóllehet a jobboldali horthysta csoportosulásnak voltak bizonyos szervezeti kapcsolatai a FKgP felé, a párt politikájára kimutathatóan nem gyakorolt befolyást. A párt vezetői az összeesküvésben nem vettek részt, s nagy a valószínűsége annak, hogy nem is tudtak róla. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az önmagában jelentéktelen, komolyabb veszélyt nem jelentő összeesküvés miért tett szert olyan kiemelkedő jelentőségre. E kérdéssel a szerző nem foglalkozik, s ez jogában áll, bár kitekintésként érinti az összeesküvés felszámolását. Mégis feleletet kell rá adni, hisz az összeesküvés felszámolása a hatalomért vívott harc egyik ugrópontjává vált. Ehhez azonban fel kellene rajzolni a felszabadulás utáni politikai küzdelmek egészét, amit e recenzió nem tekint feladatának.

Vida István

²² Vö. Fehér Könyv . . . 124. l. és Donáth György és társai . . . 1947. márc. 28. jkv. Arany B. vallomása.

Z. A. B. Zeman

A Habsburg-birodalom felbomlásának általános diplomáciai háttere*

Az 1914—1918. évek közötti időszakot vizsgálva nehezen találkozunk akár csak egyetlen olyan politikai fejleménnyel, amely hozzájárult volna Ausztria-Magyarország egységének fenntartásához. Ez a valóság, akár a Monarchia belső helyzetét, akár a nagyhatalmaknak iránta tanúsított politikai magatartását elemezzük. Tanulmányomban az utóbbival, a Monarchia szétzúzásának politikai hátterével kívánok foglalkozni.

Vizsgálódásunk során figyelemmel kell lennünk arra a tényre, hogy Ausztria-Magyarországnak nem voltak gyarmatai, és ennek következtében, a háborút megelőzően, nem került közvetlen kapcsolatba sem Angliával, sem Franciaországgal. Egészen más természetű nemzetközi problémák foglalkoztatták Londont és Párizst, mint Bécsét. Annál nagyobb fontosságot tulajdonított a Habsburgok uralma alatt álló területeknek a három szomszédos állam: Németország, Olasz- és Oroszország. Ezért történt, hogy a háború kitörésekor Anglia és Franciaország figyelme elsősorban az 1. sz. ellenség, Németország felé fordult, és nem igen törődtek Ausztria-Magyarországgal.

Elsőként foglalkozunk Németországgal, Ausztria szövetségével.

A háború folyamán e két ország kapcsolata váltakozóan alakult és időnként éles véleményeltérésekhez vezetett. Közvetlenül a háború kitörését követően az osztrák katonai körök úgy vélték, cserben hagyták őket a németek, akik erőiket ekkor a nyugati harctérre, az ott indítandó támadásuk előkészítésére dobták át, és ezzel a keleti front minden terhére az osztrákokra hagyták. Minthogy a háborút megelőzően Berlin és Bécs nem állapodott meg közös haditervekben, ez a vita tulajdonképpen alaptalan volt, mégis rossz érzést keltett az osztrákokban, amely még akkor sem szűnt meg, mikor a vita már elült. A bécsi német nagykövet a maga részéről az osztrák uralkodó körökben tapasztalható „königgräetzi szellemről” panaszkodott, amivel arra célzott, hogy Ausztria vonakodó és kellemetlen szövetségese.

És végül, mikor Clemenceau 1918-ban nyilvánosságra hozta a Sixtus-levelek tartalmát, az 1918. május 12-én megkötött Spa-i szerződés még az addiginál is szorosabb szálakkal fűzte a Habsburg-Monarchiát Berlinhez. Josef Redlich Bécsben azt írta e szerződésről: „a Habsburgok lemondásának ez a módja”, Budapesten pedig Károlyi szenvedélyes parlamenti beszédében ítélte el a megállapodást. És ezzel, a háború utolsó hónapjaiban, valóra váltak a Habsburg-ellenes emigrációnak a háború kitörése óta hangoztatott érvei. Trumbić, Masaryk, Beneš — és mellettük még sokan — azt állították, hogy Németország uralkodik a Monarchia felett, mely csak eszköz a németek kezében. Rámutattak Victor Neumann és a pángermánok *Mitteuropa* elméletére, amely 1918-ban már valóságos alakot kezdett ölteni.

Olaszország, Ausztria másik szövetségese, technikai szempontokra hivatkozva nem lépett be a háborúba; a háromszövetségi szerződésnek arra a pontjára utalt, mely Ausztria balkáni területi gyarapodására vonatkozott. Ha viszont nem vesz részt a háborúban, az egyet jelent nagyhatalmi helyzetének feladásával. Végül is 1915 tavaszán az olaszok a Szövetségesekhez csatlakoztak, miután ígéretet kaptak, hogy Ausztria rovására kielégíthetik hatalmas területi

* Z. A. B. Zeman prof. előadása a Történettudományi Intézetben 1969. április 18-án hangzott el.

igényeiket. Ezt az ígéretet titokban tartották, de az utóbb mégis sok sűrlődésre adott okot a Szövetségesek között. Az Olaszországnak ígért területek felölelték Dalmáciát is, ahonnan a számkivetésben élő délszlávok vezetőinek nagyrésze származott.

A Monarchia területének kérdésében közvetlenül érdekelt három állam közül az Oroszországgal kialakult kapcsolat volt a legösszetettebb. Általános feltevés szerint a Balkán volt az a terület, amely Ausztria és Oroszország között a háború előtt felerült konfliktusokat kiváltotta, és ezért a történészek a két nagyhatalom kapcsolatának balkáni vonatkozásait, annak főleg 1903—1914 évek közötti fejleményeit kezdték kutatni. Úgy tűnik azonban, más területeken is keletkezett sűrlődés a Habsburg- és a Romanov-birodalmak között. Osztrák diplomáciai iratok tanúsága szerint a két nagyhatalmat elválasztó lengyelországi határ Bécs szempontjából legalább olyan fontos volt, ha ugyan nem még fontosabb, mint a Balkánon kiéleződő ellentétek.

A kelet-galíciai ukrán és rutén problémából kiindulva alakította ki elméletét Berchtold, mikor megállapította, hogy a belpolitika Ausztriában szoros kapcsolatban áll a külpolitikával. 1914 júniusi feljegyzésében azt írta, hogy „az utóbbi évek eseményei nyomán szoros összefüggés keletkezett a külpolitika és a nemzetiségi kérdések között, melyek mögött külföldről támogatott irredenta mozgalom áll; ha a nemzetiségi kérdéseket nem tudjuk kielégítően megoldani, nem folytathatunk szilárd külpolitikát.”

Berchtold ezután a Habsburg-birodalomban élő rutének és ukránok helyzetéről írt, akiknek politikai súlya különösen a béke utolsó két évtizedében jelentősen megnőtt, mert rájuk támaszkodva akarták a Habsburgok a lengyel földbirtokosok politikai követeléseit kivédeni. Ez magyarázza a Habsburg-Monarchiában élő ukránoknak nyújtott támogatást. Ugyanekkor viszont igen erős, részben vallási, részben politikai motívumokon alapuló, oroszbarát agitáció olt a rutének körében, ami a háborút megelőző utolsó hónapokban igen feszült helyzetet teremtett ezen a vidéken.

Kelet-Galiciában az Ukrán Párt volt a legerősebb politikai szervezet; a sokkal kisebb régi Rutén Párt a jelek szerint teljesen orosz orientációjú volt. Galícia kormányzója 1914. január 19-én jelentette Bécsbe, hogy „Dr. Dudykiewicz oroszbarát pártjának agitációs munkája nagyon megelégnült; célja, hogy a párt politikai szervezetét megerősítse, és az újabb szervezeteket saját szellemében nevelje... a szakadár propaganda is erősödik: új ortodox agitátorok jelentek meg ezen a területen... A közigazgatás tisztviselőinek fokozott figyelemmel kell az ortodoxia támogatásával Galícia területén folyó pánorosz tevékenységet szemmel tartaniuk, ha azt le akarják küzdeni.”

1914 márciusában a bukovinai Máramarosszigeten 32, zendüléssel vádolt, rutén ügyét tárgyalta a bíróság, amely rövid börtönbüntetést szabott ki a vádlottakra; egy héttel később Lwowban nyílt újabb per rutének ellen. A feltárt bizonyítékok alapján a vád megállapította, a vádlottak tevékenysége arra irányult, hogy honfitársaikat a görög-keleti vallásról áttérítsék az ortodox hitre, és ezzel megkönnyítsék az oroszoknak az észak-keleti területek elcsatolását.

Berchtold 1914. június 5-i fentemlített írásában, melyben kifejti nézetét a habsburgi bel- és külpolitika összefüggéseiről, hangsúlyozza, milyen fontos szerepe van Bécs és Szentpétervár kapcsolatában a rutén kérdésnek: „Ez azt jelenti, hogy kettős problémával állunk szemben: hogyan kezeljük politikailag rutén lakosságunkat, és miként harcoljunk az oroszbarát és ortodox agitáció ellen. Nem túlzok, ha azt állítom, hogy kapcsolatunk Oroszországgal, aminek pedig oly nagy a jelentősége, a jövőben attól függ, mennyiben sikerül a rutének elorosztását célzó, területünkön folytatott agitációt megakadályozni, és a népesoport különálló jellegét műveltségének emelésével kidomborítani.”

A kelet-galíciai és bukovinai viszonyok nyugtalanító fejleményei nagymértékben hozzájárultak az 1914. július 7-i koronatanács döntéséhez, ahol a Szerbia ellen indítandó háborút elhatározták. Ez az első világháború kitérésének egyik olyan aspektusa, amelyet eddig, véleményem szerint, nem vizsgáltak kellő figyelemmel.

1914 augusztusa után az orosz front vált az osztrák-magyar háborús erőfeszítések központi kérdésévé. Akárcsak a háború előtt, most is az ukránok és lengyelek megbízhatósága, állampolgári hűsége okozott gondokat. A cári hatóságok álláspontja világossá vált a Habsburg-birodalommal kapcsolatban közreadott kiáltványokból. A Monarchia szlávjaihoz intézett első nyilvános felszólítást a pochawi kolostor feje (archimandritája) 1914. szeptember 7-én tette közzé, és abban felhívta a ruténeket: „csatlakozzatok az orosz csapatokhoz, melyeket a mi bölcs cárunk a felszabadításokra küldött hozzátok. Segítsetek nekünk, hogy benneteket és minden szlávot felszabadítsunk a német elnyomás alól.”

Szeptember 16-án újabb hirdetmény jelent meg Oroszországban, amelyben Nikolaj Nikolajevics nagyherceg, hadsereg főparancsnok fordult Ausztria-Magyarország szláv népeihez. Ez a hirdetmény, melyet a Monarchia területén beszélt minden szláv nyelven kinyomtatottak, tudtul adta, a cár azért kezdett háborút, hogy „szabadságot hozzon, és valóra váltsa Ausztria-Magyarország népeinek nemzeti követeléseit.”

Mindez arra mutat, hogy a cári hatóságok, elsősorban a hadsereg főparancsnokság, nem idegenkedtek attól, hogy kísérletet tegyenek a Habsburg-birodalom belső politikai stabilitásának aláaknázására, de semmi bizonyítékom sincs arra, hogy a Monarchia szétzúzására felkészültek volna.

A cári birodalom katonai gyengesége, a forradalom és a Szovjet-állam 1917. évi békehatározata végleg megfosztották Oroszországot annak lehetőségétől, hogy a Közép- és Délkelet-Európában bekövetkezett politikai rendezésben döntő befolyással vegyen részt.

Azonos következménnyel járt Németország 1918-ban bekövetkezett összeomlása. Orosz-, Német- és Olaszország volt az a háború előtti három nagyhatalom, amely közvetlenül volt érdekelve a Monarchia térségében: közülük a háborút csak a leggyengébb, Olaszország élte túl úgy, hogy politikai hatalmát csorbitatlanul megtarthatta.

A politikai kezdeményezés és döntés ily módon Franciaország, Anglia és az Egyesült Államok kezébe került, tehát annak a három, területileg is távol álló nagyhatalomnak az akarata érvényesült, amelyeknek hagyományosan igen csekély, vagy inkább semmiféle érdekeltsége sem volt ebben a térségben.

Akadtt párizsi és londoni tudós és újságíró, aki írt a Monarchia kormányzati, ill. hivatalos tevékenységéről, vagy kutató munkát végzett ott, de megdöbbenő az a tudatlanság és közömbösség, ahogy az Ausztria-Magyarországot érintő kérdéseket tárgyalták. Még az Ausztria-Magyarországhoz intézett angol hadüzenetre is csak megkésve került sor, nyolc nappal azután, hogy a hadállapot Németországgal már beállt. Közvetlenül a háború kitörése után a Foreign Office, hivatásos szakértők hiányában, több közép- és délkelet-európai szakértő többé-kevésbé hivatalos jellegű szolgálatait vette igénybe. Ezekhez tartozott, másokkal együtt, R. W. Seton-Watson, Charles és Noel Buxton, Lewis Namier és G. M. Trevelyan.

A nyugati Szövetségesek hivatalos politikája általában már közvetlenül a háború kitörését követően a kis nemzetiségek jelentőségét hangsúlyozta. Ezt az állásfoglalást egy bizonyosfokú Belgium-szindróma váltotta ki, amelyet 1914 novemberi beszédében Asquith így foglalt szavakba: „Nem könnyen rántottunk kardot, és éppen ezért nem kötünk békét mindaddig, amíg Belgium vissza nem kapja mindazt, és még többet is, mint amit feláldozott, míg Franciaország nincs kellően biztosítva agresszív fenyegetések ellen, amíg Európa kis nemzetiségeinek jogai nincsenek megtámadhatatlanul biztosítva és amíg Poroszország katonai hatalma nincs teljesen és véglegesen szétzúzva.”

Mikor 1916 augusztusában a miniszterelnök Európa háború utáni területi rendezésére vonatkozó feljegyzést kért a Foreign Office-tól, annak szerzői, Sir Ralph Paget és Sir William Tyrrell kijelentették, hogy a békétárgyaláson a nemzetiségi kérdés legyen ugyan az egyik döntő tényező, de „nem szabad a nemzetiségi kérdést olyan messzemenően alkalmazni, hogy azzal idokolatlanul megerősítsünk bármely olyan országot, amely a jövőben feltehetően veszélyeztetheti Európa békéjét”.

Ez volt az első eset, amikor hivatalos okirat szerzői arra céloztak, hogy Ausztria-Magyarországnak el kell tűnnie, mert egyik forrása Németország erejének, és ezért a Monarchia megdöntése nélkül nem lehet Németországot leverni. Ugyanebben az időben A. J. Balfour, az Admirális Első Lordja is szerkesztett egy memorandumot. Ő is a Szövetségesek teljes győzelméből indult ki, de hozzáfűzte, képtelenek megakadályozni, hogy Németország a háború után is „gazdag, népes és potenciálisan félelmetes” maradjon. Véleménye szerint Nagy-Szerbia és Nagy-Románia létrehozásával megoldható a Balkán-kérdés, de nincs meggyőződve arról, hogy helyes enne-e független Csehországot teremteni; Lengyelországot pedig, a Foreign Office memorandumával ellentétben, nem mint önálló államot, hanem az Orosz Birodalom részeként kell visszaállítani.

Mindez azonban csak szűkebb körök véleményét, és nem a kormány hivatalos politikáját tükrözte. A Foreign Office 1916 második felében kialakult állásfoglalása a Szövetségeseknek Wilson elnök január 10-i felhívására adott válaszában jutott kifejezésre. Ebben az Osztrák-Magyar Monarchiával kapcsolatban kifejtik, a békeszerződésekben biztosítani kell, hogy az olaszok, románok és csehszlovákok felszabaduljanak az idegen uralom alól és megvalósuljon Lengyelország restaurálása.

A Szövetségesek politikusai azonban hamarosan feladták ezt a haladó szemléletüket. „Senkit sem kötelez egy elmondott beszéd” — mondta Lloyd George, és ez a kijelentése nyilvánvalóan vonatkozott a hivatalos állásfoglalásokra is, ha csak nem gondolunk a „felszabadítás” és a „függetlenség” közötti különbségre.

A békecélok szabatosabb meghatározására irányuló kísérleteket rövidesen nyomon követték az első béke-próbálkozások, az 1917. esztendő jelentős eseményei. Azok a vereségek, amelyeket Románia, Szerbia és Olaszország az 1916 ősztől 1917 ősziig terjedő időszakban elszenvedtek, lehetővé tették, hogy angol és francia megbízottak tudomására adják Ausztriának, érvényüket veszítették mindazok a kötelezettségeik, melyeket a szövetségeseik irányában, valójában osztrák területek eligéréseivel, korábban magukra vállaltak. Ennél is jelentősebb, hogy e vereségek elősegítették az Ausztriával kötendő béke esélyeit.

Bécs első kezdeményezése Skandináviában történt. 1917. január 17-én a krisztániai angol nagykövetnél, Sir Robert Findlay-nál érdeklődtek közvetett úton az Ausztriával kötendő békére vonatkozólag. Márciusban különmegbízott, Sir Francis Hapwood utazott Skandináviába, hogy ott Mensdorff-Pouillyval találkozzék. Egy komikus helyzet adódott a szállodában, melyben mindketten megszálltak, és azt követően a két diplomata elutazott anélkül, hogy kapcsolatba léptek volna egymással. További egy hónap múlva Mensdorff Mrs. Bartonnal találkozott Svájcban, de konkrét eredményt ez a találkozás sem hozott. 1917-ben Lord St. (a kéziratban olvashatatlan név) került a berni követségre azzal a speciális megbízással, hogy az osztrák-magyar kérdést figyelemmel kísérje. Jelentéseiben hangsúlyozta, a Habsburg-birodalom képtelen lesz a háborút tovább folytatni, és ismételten megállapította, hogy a bécsi udvar és a kormány határozottan ellenséges beállítottságú Németországgal szemben: a biztos katasztrófát különbéke megkötésével akarják elkerülni, de képtelenek lesznek Németország szorításából kiszabadulni.

A Foreign Office legtöbb hivatásos diplomatája szívesen fogadta e híreket, mert azok az 1916. évi tervekhez képest jobb lehetőségeket kínáltak. Most már nem Ausztria-Magyarország szétzúzása, hanem inkább regenerálásának terve került előtérbe, ami délkeleti irányba, a Balkán és Törökország felé elzárhatná Németország útját. Ezen túlmenően a Monarchia hatásosan ellensúlyozná a cári Oroszországnak a nyugati szlávokra gyakorolt vonzását. Ez a nézet, hogy Ausztria-Magyarország útját állhatná a nyugat felé terjeszkedő orosz befolyásnak, ha nem is ilyen határozott formában, már a háború előtt is fennállt a Foreign Officeban, és röviddel a háború kitörése előtt ezt a felfogást Sir Henry B. Ironside, szófiai nagykövet kifejezésre is juttatta. Végül pedig megegyeztek a vélemények a Foreign Officeban arra vonatkozólag, hogy a Monarchia felbomlását ennek a térségnek a „balkanizálódása” követné, és, mint azt Lord Cecil egy 1917. február 19-i

feljegyzésében írta, a négy közigazgatási egységre osztott Monarchia „jobban szolgálná Európá jövőjének békéjét, mint a Balkán államok újonnan létesítendő konföderációja”.

Az oroszországi forradalom és az ideiglenes kormány egyre fokozódó tehetetlensége új helyzetet teremtett. A Foreign Office-ban Leo Amery elvetette azt az elterjedt nézeteket, hogy a forradalom új erőket szabadít fel és állít csatasorba Oroszországban; borúlátó álláspontját juttatta kifejezésre 1917. április 12-én, amikor kifejtette, hogy Oroszország összeomlása következtében „a csehek, lengyelek, románok, sőt valószínűleg még a jugoszlávok is az osztrák—német érdekszférában maradnak.” Az új helyzet messzesemenő következményeket teremtett a lengyel kérdésben is. A forradalom kitöréséig a Szövetségesek a lengyel kérdés rendezésével kapcsolatban elismerték Oroszország kizárólagos érdekeltségét. Most viszont a lengyel emigránsok újból nyomást gyakoroltak a nyugati kormányokra, járuljanak hozzá a független lengyel állam megalakításához.

Az Oroszországban beállott helyzet folyamánaként a nyugati szövetségesek az Ausztria-Magyarországgal kötendő különbéke gondolatával kezdtek foglalkozni. Lloyd George Alexandre Ribot francia miniszterelnökkel 1917. április 11-én Folkestoneban folytatott tanácskozásán értesült a Sixtus-levelekről. Bár Sonnino egy nappal később francia és angol kollégáival tartott értekezletén élesen tiltakozott az Osztrák-Magyar Monarchiával folytatandó bármilyen tárgyalás ellen, a külügyminiszter azt az utasítást adta a koppenhágai nagykövetnek, hogy az olaszok magatartása, amely felért egy vétóval „ne tartsa Önt vissza attól, hogy mindazt meghallgassa, amit az osztrákok esetleg közölni akarnak”.

1917. május 9-én, miután látta Károlynak Sixtushoz intézett második levelét is, Lloyd George a hadi kabinet előtt úgy nyilatkozott, ha Oroszország különbékét kötne, a Szövetségeseknek meg kellene egyezniük Ausztriával a békefeltételekben, mert egyébként „nincs remény olyan győzelemre, mint amilyent mi kívántunk”. Ennek az elgondolásnak alátámasztására Lloyd George azt kívánta, Olaszország indítson támadást Ausztria ellen azzal a kettős céllal, hogy végre megvalósítson valamit az olaszok vágyaiból, és ugyanakkor emlékeztesse Ausztriát helyzete komolyságára. Lloyd George belefáradt abba, hogy „az ellenség legkeményebb állásait” ostromolja. De elképzelése nem valósult meg. Az 1917. július hó 25—26-án tartott konferenciájukon a Szövetségesek ez alkalommal is a nyugati frontot tartották a döntő hadszíntérnek.

Ebben az időben, 1917 nyarán, a Szövetségesek továbbra is békülékeny magatartást tanúsítottak az Osztrák-Magyar Monarchia irányába. Az Alsóház 1917. július 24-i vitáján Lord Cecil tagadta, hogy Wilsonnak adott januári válaszukban a Szövetségesek elkötelezték volna magukat, hogy bármilyen formában is felszabadítják Ausztria-Magyarország népeit.

Cecil elégedett volt azzal a visszhanggal, melyet beszéde a Monarchiában keltett. De az 1917. évben a Párizsban és Londonban fennállott remények ellenére nem voltak biztató csélei az Ausztriával kötendő békének. Míg az uralkodó és az udvar határozottan a különbéke gondolatával foglalkoztak, addig Czernin, aki ezekről a tervekről nem tudott, kizárólag a németekkel közösen kötendő béke megvalósítására törekedett. A Sixtus útján kezdeményezett béketápotagatóságok egészen más természetűek voltak, mint azok a tárgyalások, amelyeket Mensdorff és Smuts folytattak 1917 decemberében Svájcban. Mensdorff a külügyminisztérium hivatalos megbízottjaként vett részt a tárgyalásokon, és egészen más célokat követett, mint Sixtus. Ezt a különbséget hosszú ideig nem vették észre sem Párizsban, sem Londonban; Smuts azzal a feltételezéssel utazott Svájcba, hogy Mensdorff különbékére irányuló javaslatot hoz magával. 1918. május 21-én aztán Cecil végül is azt sürgönyözte párizsi követünknek, hogy „véleményünk szerint fel kell adni azt a tervünket, hogy Ausztriát leválasszjuk Németországról, mert az nem időszerű, és gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Uralkodóink legutóbbi találkozásán (a spa-i tanácskozások) nyilvánvalóan megszilárdították egymáshoz fűződő kapcsolataikat. Leghelyesebbnek azt véljük, ha támogatást nyújtunk Ausztria elnyomott nemzetiségeinek a német—magyar uralom ellen folytatott küzdelmeikben.”

Ez azt követően történt, hogy Clemenceau ismertette a Sixtus-levelek tartalmát, hogy Károly király Spaban járt és, ami a legfontosabb, a németek megindították nagy támadásukat a nyugati hadszíntéren. A különbsége terve egy évnél is tovább húzódott anélkül, hogy bármi kézzelfogható eredményt hozott volna. A márciusi német offenzíva megindulásakor az Egyesült Államok már tíz hónapja vett részt a háborúban, de katonai jelenléte a nyugati hadszíntéren nemigen volt érezhető.

A katonai helyzetből adódó szükségszerűség nyomására határozták el tehát a Szövetségek, hogy hozzájárulnak a Habsburg-Monarchia megsemmisítéséhez. A Times Literary Supplement-hez írt levélben Wickham Steed 1953-ban ki is emeli ezt az indítékot; ebben az esetben a katonák valójában elébe vágta a diplomatáknak és a politikusoknak. Mikor 1918 áprilisában Rómában összeült az elnyomott népek kongresszusa, az olasz fronton álló osztrák-magyar hadsereg morális helytállásának felőrlésére irányuló propaganda-szólamok már világosan a Monarchia szétzúzását hirdették.

Ebben az időben, a háború utolsó hónapjaiban, a Monarchiát két oldalról is érte támadás. Az önrendelkezési jogot követelő, józanul konzervatív és népszerű agitációs szólamnak két forrása is volt: ezt hirdették Oroszország új, bolsevik vezetőinek kiáltványai, és ez állt Wilson felhívásaiban is; a népek önrendelkezési jogáról vallott azonos nézet tükröződött mindkettőben. Nézetem szerint igen nehéz megállapítani, hogy amikor Ausztria-Magyarország népei 1917–1918 telén önrendelkezési jogukról beszéltek, voltaképp melyik forrásra hivatkoztak. Ezzel érték el Oroszország új urai, hogy megőrizték bizonyos fokú befolyásukat Kelet- és Közép-Európában.

Ez az ideológiai hatás kétségtelenül igen erős volt, de nem terjedt addig, hogy a konkrét politikai rendezésnél érvényesülhetett volna. Ezekben a kérdésekben Angliát, Franciaországot és az Egyesült Államokat illette a döntés joga. És a nagyhatalmak végül két kulcsfontosságú tényező hatására a Habsburg Monarchia szétzúzása mellett döntöttek. Az első tényező politikai természetű volt, és alapját az a felfogás képezte, hogy Ausztria-Magyarország teljes függőségi helyzetben van, mert Németország uralkodik felette. Ez volt a Habsburg-ellenes emigráció kevésbé bizonyított érvelése a nyugati országokban a háború kitörését követően. Másodikként ott volt a nehéz katonai helyzet, amelybe 1918 tavaszán került Franciaország és Anglia.

Miután a Monarchia szétdarabolását elhatározták, ennek a térségnek a jövőjét a Habsburg-ellenes emigráns politikusok kezeire bízták. Az ő terveiknek — vagy éppen azok hiányának — sorsdöntő szerepük volt Közép- és Kelet-Európa jövőjének kialakításában.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>А. Барта</i> : Идея этнического-государственного единства в Повести временных лет ...	1
<i>А. Р. Варkonyi</i> : Аграрная структура и проблемы овладения землей в Венгрии, после изгнания турок	21
<i>Я. Емниц</i> : Выступление Карла Либкнехта в Рейхстаге 2-го декабря 1914 года	37
<i>К. Месарош</i> : Данные к облику и деятельности контрреволюционных политических течений (Август 1919 г.)	65

ДИСКУССИЯ

О важности сравнения в ходе исследования истории городов (<i>Д. Гранастои</i>)	106
Венгерская Общность и Партия Мелких Сельских Хозяев (<i>И. Вида</i>)	111

ОБЗОР

<i>З. А. Б. Земан</i> : Всеобщий политический фон разложения империи Габсбургов	124
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>A. Bartha</i> : Der Gedanke der ethnisch-staatlichen Einheit im Powest Wremennich Let	1
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Probleme der Agrarstruktur und der Inbesitznahme des Bodens in Ungarn nach der Vertreibung der Türken	21
<i>J. Jemnitz</i> : Rede Karl Liebknechts in der Reichstagssitzung vom 2. Dezember 1914 ..	37
<i>K. Mészáros</i> : Daten zum Anlitz und zur Tätigkeit der gegenrevolutionären politischen Richtungen (August 1919)	65

DISKUSSION

Über die Wichtigkeit der Anstellung von Vergleichen bei der Erforschung der Geschichte der Städte (<i>Gy. Granasztói</i>)	106
Die Magyar Közösség (Ungarische Gemeinschaft) und die Partei der kleinen Landwirte (<i>I. Vida</i>)	111

RUNDSCHAU

<i>S. A. B. Seman</i> : Der allgemeine diplomatische Hintergrund des Zerfalls des Habsburgerreiches	124
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>A. Bartha</i> : La pensée de l'unité ethnique dans le Povesty Vremennih Let	1
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Structure agraire et les problèmes de la prise de possession de la terre en Hongrie après le refoulement des Turcs	21
<i>J. Jemnitz</i> : Intervention de Karl Liebknecht dans le Reichstag, le 2 décembre 1914. .	37
<i>K. Mészáros</i> : Données à l'aspect et aux activités des tendances contre-révolutionnaires (août 1919)	65

DISCUSSION

L'importance de la relativité dans les recherches de l'histoire de l'urbanisme (<i>Gy. Granasztói</i>)	106
La Communauté Hongroise et le Parti des Petits Paysans (<i>I. Vida</i>)	111

REVUE

<i>Z. A. B. Zeman</i> : Les arrières plans diplomatiques comme une des causes de la dissolution de l'Empire des Habsbourg.	124
---	-----

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>A. Barta</i> : The idea of the ethnic-state unity in the Povest Vremennych Let	1
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Agrarian structure and the problems of the occupation of the land in Hungary after the expulsion of the Turcs	21
<i>J. Jemnitz</i> : The speech of Karl Liebknecht in the Reichstag 2. December 1914.....	37
<i>K. Mészáros</i> : Data to the aspect and activity of the counter-revolutionary political tendencies (August 1919)	65

DISCUSSION

On the importance of comparing in the researches of town history (<i>Gy. Granasztói</i>)	106
The Hungarian Community and the Small-Holders' Party (<i>I. Vida</i>)	111

REVIEW

<i>Z. A. B. Zeman</i> : The general diplomatical background of the dissolution of the Habsburg-Monarchy	124
---	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. II. 25 — Terjedelem: 11.55 (A/5) ív
70.69232 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban,

Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban.

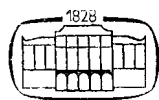
Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft.

Ara : 14— Ft,

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1970 XIII. ÉVFOLYAM 2 SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44.— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál: A magyar történettudomány 25 éve</i>	131
<i>Berend T. Iván—Ránki György: Helyreállítás és tökélesajátítás a népi demokratikus országokban a felszabadulás után</i>	147
<i>Vida István: Az 1945-ös választások és a Kisgazdapárt</i>	164

100 ÉVE SZÜLETETT LENIN

<i>Pach Zsigmond Pál: Megnyitó a MTA Történettudományi Intézete tudományos ülésén Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából 1970. április 27.</i>	207
<i>Jemnitz János: Lenin és a történettudomány</i>	210
<i>Ránki György: Lenin imperializmus-elmélete</i>	223
<i>Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés</i>	230
<i>Orbán Sándor: Lenin és az agrárkérdés</i>	240
<i>Pamlényi Ervin: Lenin és a kultúra kérdései</i>	248
<i>Pach Zsigmond Pál: Zárzó</i>	256

SZEMLE

Tudományos ülésszak Felszabadulásunk 25. évfordulójáról (<i>Sárdi Anna</i>)	260
---	-----

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézírato-
kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

PACII ZSIGMOND PÁL

A magyar történettudomány 25 éve

Immár negyedszázada, felszabadulásunk óta, új irányt vett Magyarország fejlődése s ezzel együtt a magyar történettudomány fejlődése is.

Korábbi történetírásunkat — bár nagymúltú és viszonylag fejlett tudományágot képviselt — zömében provinciális szemlélet jellemezte. A magyar *nemesi* szólásmondás — extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita —, az ebben kifejeződő attitűd nem volt idegen tőle a *polgári* korszakban sem. Múltunkat többnyire hamis izoláltságban vizsgálta; a szomszéd népekkel való kapcsolatoknak sem szentelt kellő figyelmet; az ország területén élt más népek irányában pedig soványisza hangot ütött meg.

Részen ugyanezzel a szemlélettel függött össze, hogy a történelmi folyamat törvényszerűségeit mellőzte vagy egyenesen tagadta; jelentős szektorát beszűkült pozitívizmus hatotta át. Szakmai metodikáját főképpen a XIX. századi német történetírás módszertana alakította; a modernebb kutatási módszereket, előbbremutató polgári irányzatokat nagyrészt távoltartotta magától. — mint ahogy középkor-centrikus tematikájával szűk térre korlátozta az újabb korok kutatását és szinte kirekesztette a jelenkor-történeti vizsgálatokat.

Mindenekelőtt pedig: elleplezte azt a tényt, hogy a magyar történelem is osztályharcok története. Ehelyett múltunk korai időszakát többnyire patriarchális idillként ábrázolta, a későbbi századokra nézve pedig egyéb ellentéteket: főként a kuruc-labanc ellentétet (ennek megújuló változatait), majd a közjogi ellentétet, végül pedig a „faji” ellentétet (a zsidókérdést) állította a történelmi folyamat és a közfigyelem előterébe. Az osztályellentétek és osztályküzdelmek elkendőzésében lényegileg összetalálkoztak a korábbi történetírás különböző irányzatú-árnyalatú és különböző súlyú-rangú képviselői, — olyanok is, akik múltunkat széles távlatokban tekintették át, és jelentős szakmai teljesítményekre voltak képesek.

Újabb, a felszabadulás után nyíltan a porondra lépő marxista történetírásunk fő törekvése tehát éppen e lényegbevágó torzulások leküzdésére irányult. Arra, hogy az egyetemes történelemben mutatkozó törvényszerűségeknek a magyar fejlődésben való sajátos és egyedi megnyilatkozásait vizsgálva, a magyar történelmet bekapcsolja az össz-európai, az egyetemes emberi fejlődés folyamába; arra, hogy bemutassa a magyar s a szomszéd népek történetében érvényesült közös tényezőket és összefüggéseket; s mindenekelőtt arra, hogy a magyar történelem politikai és ideológiai-kulturális szférájának jelenségei mögött kikutassa és felmutassa a társadalmi osztályok kölcsönös viszonyainak alakulását, az osztályellentmondásokat és osztályütközéseket, — reális képet nyújtson a társadalmi haladás küzdelmes folyamatáról.

E tudományos törekvések megvalósítása nyilván nem ment máról-holnapra, az új eredmények nem születtek meg azon nyomban — úgy, amint a mitológia szerint valaha Pallas Athene pattant ki egyszerre teljes fegyverzetében Zeus fejéből. Hangsúlyoznunk kell ugyan: már a felszabadulással kezdődő években érlelődött, majd a szocialista forradalom győzelmét közvetlenül követő időszakban megindult s előrehaladt az alapvető fordulat a burzsoá történelemírás-tól a marxista történettudomány felé: a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Munkásmozgalmi — később: Párttörténeti — Intézet, az egyetemi történelmi tanszékek, a levéltárak újjászervezett vagy újonnan szervezett intézményes keretei között; már szabad fejlődésünk első évtizedében nem egy olyan történelmi cikk, tanulmány, könyv látott napvilágot, amelynek számos megállapítása kiállta az idő s a tudományos előrehaladás és kritika próbáját. Ugyanakkor lehetetlen nem látnunk: az elkészült új munkák korántsem mutatták fel rögtön teljes ragyogású fegyverzetben a magyar marxista történettudományt; bőven akadtak rajta foltok, rések, horpadások és jócskán akadnak még ma is: hibák és fogyatékok, amelyek csökkentették-korlátozták a történettudomány erejét és hatékonyságát.

Nyilvánvaló persze: a burzsoá örökség — kivált a negyedszázados ellenforradalmi korszaké — nyomasztóan, visszahúzóan, szívósan hatott. Ehhez járult, hogy a magyar történészek túlnyomó többsége csak a felszabadulás után kezdte megismerni a marxizmust, kezdte alkalmazni a történeti vizsgálódásban: így az elméleti színvonal gyengesége, a marxizmus alkalmazásának „gyermekbetegségei” úgyszólván szükségszerűen jelentkeztek. Amikor pedig marxista történetírásunk kezdett kinőni a gyermekcipőből, már a tudományos életben is eluralkodott a személyi kultusz légköre, amely a törvényszerű történelmi folyamatnak nem gazdag és sokoldalú ábrázolására, hanem egyszerűsítésére és sematizálására, az általánosnak nem a sajátosban és egyediben való érzékeltetésére, hanem közvetlen és mechanikus erőltetésére adott impulzust.

Míndez szükségképpen tényéstartalajul szolgált különböző objektivista és revizionista nézetek fellépéséhez, amelyek részben a burzsoá múlt virulenssé váló hagyatékából táplálkozva, részben a szektás dogmatizmus ellenhatásaként, többeket akarva, nem akarva oda vezettek, hogy az aprólékos szakszerűségben, adatok nagy tömegének formai rendszerezésében lássák kutatómunkájuk célját és értelmét, s tudva-öntudatlan lemondjanak anyaguk elvi általánosításáról, egyetemes jellegű szemléletéről; vagy egyenesen azzal fenyegettek, hogy a „magyar glóbusz”, a „különleges magyar út” régebbi történetírásunkból jól ismert nacionalista szemléletmódjának „korszerűsített” változatát prezentálják.

Amikor tehát most, szocialista fejlődésünk első negyedszázadának végén megpróbálunk számot adni tudományágunk előrehaladásának néhány mozzanatáról, nemcsak azt kell mérlegre tennünk, milyen eredményeket ért el marxista történettudományunk a magyar polgári történetírás színvonalához képest, hanem azt is vallatónak kell fognunk, hogyan és mennyiben sikerült leküzdenie azokat a buktatókat és zátonyokat, Scyllákat és Charybdiseket, amelyek előrehaladását jobb- és „bal”-felől veszélyeztették, de lényegileg, objektíve egyaránt a múlt felé húzták vissza. Végül arra a kérdésre is válaszolnunk kell: a szemléleti megújulás, az eszmei tisztulás mennyiben járt együtt mesterségbeli—módszer-tani előrehaladással, szakmánk lépést tartott-e a metodikai fejlődés új fegyverzetének nemzetközi követelményeivel.

Hiszen eszmei tisztaságától és módszerbeli—szakmai biztonságától függ a marxista történetírás tudományos fölényének érvényesülése a burzsoá és a szocia-

lista ideológia között folyó világméretű küzdelemben — csakúgy, mint a történezszerk hozzájárulása népünk szocialista tudatának kiormálásához.

Negyedszázad történetkutatási eredményeiről természetesen képtelenség lenne e helyütt a teljesség igényével számot adni. A fő tendenciák azonban világosan rajzolódnak ki, s lehetővé teszik a legfőbb tudományos eredmények nagy történeti korszakok és kérdéskörök szerinti felvázolását.

A feudális kor kutatása

Az új magyar történetírás legkorábban jelentkező és máig egyik legjelentősebb teljesítménye a *feudális társadalom és állam magyarországi kialakulásának* vizsgálatához kapcsolódik. A folyamat fő vonalainak marxista megvilágítása — *Molnár Erik* munkásságának érdeméből — már a felszabadulást közvetlenül követően rendelkezésre állt, s jelentős szerepet töltött be a materialista történet-szemlélet hazai elterjesztésében, a magyar történet marxista kidolgozásának meg-alapozásában.

A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig c. mű gyökeresen újat hozott a korszakra vonatkozó (különben igen terjedelmes és gazdag) polgári szakirodalomhoz képest. Azzal a polgári-szellemtörténeti állásponttal szemben, amely a hűbériséget legfeljebb a szenior-vazallus jellegű viszonylatok körében kereste és lelte fel, a szentistváni magyar „keresztény királyság” alapítását pedig az „évezredes magyar lélek” sajátos produktumaként tüntette fel, Molnár Erik műve a feudalizmus magyarországi kialakulását is mint alapvetően ellentétes érdekű osztályokból álló társadalmi formáció létrejöttét értelmezte és jellemezte; kimutatta, hogy az osztálytársadalom kialakulásának általános törvényszerűségei a magyar történelemben is érvényesültek, s a magyar állam keletkezése csak a marxista—leninista államelmélet segítségével érthető meg és írható le. Azokkal a történetpolitikai koncepciókkal szemben, amelyek a „szentistváni állameszmét” különféle változatokban reakciós politikai irányzatok történeti igazolásaként vagy programjaként fejtették ki, megvilágította, hogy István király műve nem a politikai reakció, hanem a társadalmi haladás történeti érve és hagyománya.

Marxista történetírásunk a továbbiakban is komoly figyelmet szentelt e tudományos és ideológiai tekintetben egyaránt fontos problémakör kutatásának. A magyar fejlődésnek a keleti nomád világgal való összefüggéseit, a „magyar nemzetségtől a vármegeyig, a törzstől az országig” vezető történelmi folyamato-akat, a feudális (világi, királyi és egyházi) földmagántulajdon monopoliumának létrejöttét tárgyaló művek, a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében végzett mélyreható vizsgálatok újabb fontos mozzanatokkal igazolták, hogy a feudalizmus magyarországi kialakulása és korai szakasza lényegében meg-felelt e formáció általános, európai keletkezés- és fejlődésmentének: a feudális földtulajdon szerkezete, a földjáradék formái, a kialakuló jobbágyság szociális helyzetének ismérvei alapján ma már joggal tekinthetjük a magyarországi feu-dális formáció első századait, korai időszakát — a marxizmus klasszikusai által nyugat-európai viszonylatban jellemzett — ún. Leibeigenschaft („első Leibeigen-schaft”) sajátos változatának —, ami azután a XIII. század folyamán bomlott fel, hogy helyet adjon a feudális rend érettebb, kifejlett alakjának.

A *feudális rend második, kifejlett szakaszára* vonatkozólag is jelentős ered-ményeket hoztak a polgári történetíráshoz képest a marxista kutatások, — és-pedig elsősorban azokon a területeken, amelyeket az előbbi a legmostohábban.

kezelt vagy legkevésbé valóságghíven ábrázolt: az osztályharc fontos szakaszainak, az antifeudális népi-paraszti mozgalmaknak, az alapozó gazdaságtörténeti folyamatoknak feltárásában, de a középkori magyar állam történetének átfogó tárgyalásában, így a rendiség és a centralizáció folyamatának megvilágításában is.

A Magyarország középkori történetének második szakaszára, „virágkorára” (a XIII—XV. századra) vonatkozó kutatások feljogosítanak annak megállapítására: a magyar társadalom — amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlásnak egy későbbi hullámával került végleges települési területére — az indulásban való elmaradást az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet számos viszonylatában, Közép-Kelet-Európa szláv népeivel együtt, a XV. századra lényegileg, minőségi tekintetben behozta: megközelítette a nyugat-európai színvonalat, — még ha a minőségi szint azonosságát mennyiségi elmaradás kísérte is, főként az iparosodásban-városiasodásban. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége érvényesült abban, hogy a magyar társadalom — ugyan a városi iparosodás nehézségeitől korlátozva — a mezőgazdasági termelőerők, a termelési és járadékviszonyok, az árutermelés, az osztályszerkezet, az állami-politikai rend, a kultúra szempontjából — viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudális fejlődés első és második (korai és kifejezett) időszakát, és „tömörített” fejlődéssel kezdett felzárkózni az akkor leghaladottabb nyugati országokhoz.

Nagyjelentőségű kérdés megválaszolása elé került tehát itt a magyar történettudomány: milyen okokra, tényezőkre, körülményekre vezethető vissza, hogy a nyugaton kibontakozó, érvényre jutó fejlődési tendenciák a XVI—XVIII. századi Magyarország történetében „befulladtak”; hogy ekkor még nem került sor nálunk a középkori viszonyok felbomlására, a modern polgári társadalom kialakulására, hanem éppen a feudális-rendi viszonyok megerősödésére, a *feudalizmus harmadik, kései periódusára*.

Az utóbbi évtizedek magyar történetkutatása — amellet, hogy új forráskiadványok bizonyító anyagára támaszkodva nyomatékkel húzta alá a török hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget, a török uralmának a haladást nagynyértékben fékező hatását, amit az ellenforradalmi korszak történetírásának fő irányzata döntő okként mutatott be — nem találta elegendőnek történetünk további kedvezőtlen fejleményeit erre a tényezőre visszavezetni. Egyrészt bebizonyította, hogy a centralizált államszervezet összeomlása alapjaiban megingatta a rendi anarchiába süllyedő ország védelmi képességét, s a parasztháború véres megtorlása után az urak nem merték már a jobbágynépet, miként valaha Hunyadi, a török ellen fegyverbe hívni, másrészt szélesebb, nemzetközi síkra emelte az egész probléma-komplexum tanulmányozását, rámutatva arra, hogy a magyarországihoz hasonló negatív fejlemények számos más közép- és kelet-európai ország XVI—XVIII. századi történetében is fellelhetők, — köztük olyanokéban (mint Csehország és főleg Lengyelország), amelyeket közvetlenül nem ért ozmán támadás, ill. nem kellett elszenvedniük a török iga nyomasztó súlyát.

Éppen ez a tény indította kutatóinkat annak az — egyidejű nyugat-európai fejlődéstől eltérő, elkanyarodó — irányvételnek, társadalomfejlődési szakasznak a tüzetes tanulmányozására, amelyet a marxista történettudomány Engels nyomán a „jobbágyrendszer (Leibeigenschaft) második kiadásának” nevez, — amely a földesurak piaci tevékenysége, robotoltató árutermelése és egyéb ismérvek alapján számos közép- és kelet-európai nép XVI—XVIII. századi történetében (természetesen jelentős országonkénti különbségekkel) lényegileg közösnek minősíthető, s amely sajátos közép-kelet-európai fejlődési irányzatnak Magyarország egyik történeti változatát képviseli.

Persze időbe tellett, amíg felismertük és meggyőzően bizonyítottuk, hogy a földesúri piactevékenység és majorkodás ugyan maga is az árukereskedelem és árutermelés bizonyos fokú előrehaladását jelentette, de ennek olyan útját-fajtaját, amely egyre inkább felülkerekedve, keresztezte-akadályozta a városi-polgári fejlődést csakúgy, mint parasztságunk polgári fejlődésének (XV. századi viszonyainkban már világosan kirajzolódó s a XVI. században még sok helyt tért nyerő) irányzatát; ezzel — átmeneti „kétarcúság” után — végül is hátráltatta, visszavetette a tőkés viszonyok keletkezését, bontakozását, konzerválta a feudális rendet.

Hogy történettudományunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) — a nemzetközi összehasonlítás módszereivel és nemzetközi figyelmet támasztva — felvázolta; hogy a XVI—XVII. századot nem a feudalizmus *bomlási* periódusának, hanem a következő század jórészével együtt a *kései* feudalizmus — Közép- és Kelet-Európára sajátos — korszakának minősíti, — természetesen korántsem jelenti a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezártságát, megoldottságát. Az oki összefüggések teljes tisztázására van szükség; egyrészt a modern világgazdaság kialakulása nemzetközi összefüggéseinek, ebben Közép-Kelet-Európa helyének-szerepének széles távlatú elemzésére, másrészt a magyarországi polgárság feudális kori fejlődésének tüzetes vizsgálatára, polgárságunk gyengesége okainak teljes feltárására.

Ezek a kutatási feladatok túlzottnak a gazdaság- és társadalomtörténet keretein, a politikai és ideológia-történet területét is áthatják. Annál is inkább, mivel történetírásunk felszabadulás utáni első évtizedében széles teret nyertek olyan nézetek, amelyek nem véve kellően figyelembe a kései feudalizmus rendszerében az osztályoknak a tőkésedés szempontjából szerfelett kedvezőtlen helyzetét és erőviszonyait, — akarva-akaratlan oda jutottak, hogy városi-polgári fejlődésünk gyengeségének, immár minőségivé váló elmaradásunknak XVI—XVIII. századi fő okát ne a „jobbágyrendszer második kiadásának” béklyózó hatásában, hanem a Habsburg-udvar diszkriminatív gazdaságpolitikájának túlhangsúlyozásával, Bécs gyarmatosító törekvéseiben lássák, már jóval a XVIII. század közepe, a bécsi merkantilista politika kibontakozása előtti időben is. Így a fentebb említetthez hasonló egyoldalúság veszélye fenyegetett, csak immár változott előjellel: a török hódítás negatívuma helyett a Habsburg-gyarmatosítás negatívumának mértéktelen előtérbe toléása, a tőkés viszonyok kialakulása magyarországi fő akadályaként.

Más szóval: a marxista történetírás — amikor éles és helyes harcba bocsátkozott az ellenforradalmi korszak hivatalos történetírásának vezető irányzatával, a „habsburgiánus-labanc” felfogással szemben — nem tudta teljesen kivonni magát polgári történetírásunk másik, „kuruc-függetlenségi” irányzatának hatása alól: bizonyos pontokon akaratlanul is érintkezésbe jutott a korábbi nacionalista szemléletmód egyik változatával.

Persze hangsúlyoznunk kell: a marxizmus térhódítása a török elleni harcok és Habsburg-ellenes küzdelmek kutatóit olyan kérdések vizsgálata, olyan új forrásanyagok feltárása felé irányította, amelyek majdnem vagy teljesen kiestek a „kuruc-függetlenségi” történetírás látóköréből: az alapvető osztályviszonyok kutatása, a jobbágyság, a dolgozó nép, a hajdúk, a szegénylegények, a „vitélő rend” szerepének, harcának beható vizsgálata felé. A felszabadulást követő első évtized kutatásai értékes és időálló eredményeinek sorába tartozik annak bemutatása, hogy a törököt feltartóztató haderők, a végvárok katonasága magyar és nem magyar falvak jobbágynépségéből sereglettek össze, és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét — sőt nem egyszer kezdeményezőit — a rendi kiváltságok bástyáin kívülálló elemek, a feudális viszonyok nyűgéből kitörni igyekvő társadalmi rétegek, csoportok alkották, s a jobbágyság antifeudális küzdelmeiben a későbbiekben is nagy szerepe volt a függetlenségi harcok hagyományainak.

Ugyanakkor azonban a függetlenségi küzdelemnek az utolsó 400 év történelmének fő vonalába

állítás a szinte megszakítatlan folyamatként való ábrázolása nem sarkallt annak kidomborítására, hogy történelmünk e századainak is az osztályharc volt az alapvető jellemzője, s az antagónisztikus osztályok bizonyos mértékű együttműködését, összefogását megvalósító függetlenségi küzdelmek történelmileg kivételes helyzetet fejeztek ki: az ellentétes osztályok átmeneti érdek-közösségét, amelyet az osztályok alapvető érdekellentéte előbb-utóbb szükségszerűen újból szétrobbant. Másrészt haza (nemzet) és haladás összefüggésének fő vonalát érzékeltetve, szinte teljesen egyértelműnek, közvetlenül egybeesőnek ábrázolta a nemzeti-állami függetlenség és a társadalmi haladás követelményeinek (történetileg nem egyszer ellentmondásos bonyolultságban jelentkező) kapcsolatát.

A kutatások e területén Molnár Eriknek a nemzeti kérdéssel foglalkozó, igen széles vitát kiváltó tanulmányai hoztak fordulatot. A kibontakozó polémia — a mindkét irányban nem egyszer túlhajtott nézetek szenvedélyes összeecsapásán keresztül — értékes hozzájárulást nyújtott az ideológia-történet fontos kérdéseinek, a haza- és nemzetfogalom történeti alakulásának megvilágításához; egyben a történetírásunkban és -szemléletünkben megbúvó nacionalista maradványok ellen, a szocialista hazafiság és internacionalizmus egységéért folyó eszmei harc követelményeinek tisztázásához, s ezáltal történelmünk újabb korszakainak vizsgálatához is.

A reformkor és a polgári forradalom

Történelmünk újabb korszakai közül a felszabadulás utáni első évtized történetírása a *feudalizmus bomlásának és válságának* a XVIII. század végén induló periódusát, a reformkort, valamint a *polgári forradalom és szabadságharc* időszakát részesítette a legnagyobb figyelemben. E kutatási feladatok előtérbe állítását az 1848-as forradalmi örökség folytatásának és továbbfejlesztésének politikai irányvonalába eső évfordulók, főként a forradalom centenáriumának megünneplése ösztönözte; ugyanakkor a polgári történetírás mulasztásainak és tudatos ferdítéseinek helyreigazítása feltétlenül szükségessé tette. A korábbi interpretáció alaptónusát ugyanis, kivált a Horthy-korszakban, a szélsőséges forradalom-ellenesség adta meg, amely az ún. konzervatív reformot magasztalta és annak képviselőit heroizálta. Másrészt a valóságos történelmi folyamatok meghamisításával a haladó küzdelmeket kiforgatta igazi mivoltukból, a progresszív történelmi személyiségek arculatát a maga képmására igyekezett átídomítani, s az ekként deformált történelmi hagyományokat az ellenforradalmi-nacionalista ideológiába beépíteni.

Ilyen előzmények után az éppen kibontakozó marxista történetírásra várt a feudális rend válságának, a forradalom érlelődésének és valódi jellegének, az osztályküzdelmek alakulásának és a néptömegek szerepének feltárása. Nagyszabású forráskutató tevékenység, a magyar jakobinus-mozgalom dokumentumaitól a Kossuth-iratok sorozatos publikálásán keresztül az ellenforradalmi-aulikus erők szerepét megvilágító forráskiadványig, alapozták meg a kiterjedt történeti feldolgozásokat. *Révai József*nek az antifasiszta küzdelmek idején írt úttörő érdemű tanulmányai nagy segítséget adtak e kutatásokhoz is, amelyek emlékkönyv jellegű tanulmánygyűjteményekben, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseket feltáró monográfiákban a korszak átfogó s egyben részletekbe hatoló képét munkálták ki. Azóta is jelentős újabb eredmények gazdagították a reformkor és a forradalom történeti ábrázolását; részben kiemelkedő történeti személyiségek pályájának vagy pályaszakaszainak elmélyült rajzával;

részben a magyar 48-nak, előzményeinek és következményeinek az össz-európai, kivált a közép-kelet-európai történetbe való beágyazása révén. Mindez hozzásegített a korai marxista munkák szemléleti hibáinak leküzdéséhez, az 50-es években érvényesült Kossuth-kultusz túlburjánzásainak lenyesegetéséhez, a reformkor haladó liberális nacionalizmusa ellentmondásosságának érzékeltetéséhez, a nemzetiségi probléma mélyebb megragadásához.

Bár a nemzetiségi kérdésnek kezdettől fogva nem kevés figyelmet szenteltünk, a magyarországi polgári átalakulás fő feladatait tárgyalva a jobbágyfelszabadítás és a magyar nemzeti függetlenség kérdését állítottuk előtérbe, s időbe telt, amíg a két „fő kérdés” mellé hasonló súllyal sorakoztattuk fel „harmadik kérdésként” a nemzetiségi kérdést. További időt kívánt, amíg történetírásunk nemcsak elméletileg tudatosította, hanem gyakorlatában is realizálta azt a felismerést, hogy nem lehet a magyar nemzeti függetlenség kérdését és a nemzetiségi kérdést — akár egymással összefüggő, de — két kérdésként kezelni, hanem itt *egy* kérdésről: a nemzeti kérdésről, Magyarország — sőt ez újabb lépés történetirodalmunk fejlődésében — a Habsburg-birodalom népei nemzeti önrendelkezésének kérdéséről van szó, amit viszont csak összehasonlító módszerrel, közvetlenül a közép- és kelet-európai országok nemzeti problematikája egyik változataként lehet reális történetiséggel tárgyalni, s a kapitalista korszak sajátosságainak kimunkálásában gyümölcsöztetni.

A kapitalista formáció első korszaka

Marxista történettudományunk teljesítményei között fontos helyet foglal el a *kapitalista formáció első korszakának*: a tőkés gazdaság s a modern polgári társadalom- és államrend kialakulásának vizsgálata, az Osztrák-Magyar Monarchia történeti kérdéseinek elemzése. A polgári történetírás ennek a témakörnek nemcsak a feldolgozásával, hanem akár figyelmet érdemlő kutatásával is adós maradt; legfeljebb a „közjogi viták” kötötték le érdeklődését. Az elmúlt negyedszázad során felnőtt új történészgeneráció igen sokat tett a magyar történelem e széles „fehér foltjának” kitöltésére. Már az ötvenes években megszülettek az első, főként gazdaságtörténeti munkák, amelyek nagy tényanyagot tártak fel és számos helytálló megállapításra jutottak, de még nem szabadultak meg teljesen a folyamatok „közjogi személetétől”, az osztrák–magyar viszony sikjára korlátozott látószögétől. Azóta a gazdaságtörténeti kutatásoknak sikerült átfogóan megvilágítani a kor agrár- és ipari fejlődésének, gazdasági növekedésének menetét, összehasonlító módszerrel feltárni a magyar fejlődés sajátosan kelet-európai és az Osztrák-Magyar Monarchia körülményeiből származó egyedi vonásait. A kutatásokat kísérő kiterjedt viták mindinkább hozzásegítettek a leszűkített szemléletheől fakadó hibák kijavításához, a modern közgazdasági vizsgálati módszerek alkalmazásához, a korábban sommásan ábrázolt folyamatok kvantifikálásához, nem utolsósorban a belső tőkefelhalmozásnak s a külföldi tőke szerepének — mint a modern tőkés átalakulás legjellegzetesebb kelet-európai sajátosságának — leegyszerűsítéstől mentes tárgyalásához.

A dualista korszak feldolgozásának kulcskérdése — s a legutóbbi évek publikációi és vitái után ma már talán elmondhatjuk: egyik fő eredménye — a kiegyezés előzményeinek és értékelésének kimunkálása, ami a sokáig érvényesült különböző irányú egyoldalúságok leküzdésével, a történelmi ellentmondások reális ábrázolásával magyarázza meg 1867 helyét a polgári forradalom korszakának lezárásában: a polgári átalakulás, a kapitalista fejlődés útjának részleges megtisztításában, egyben a reakciós osztályerők kompromisszumának negatív tár-

sadalmi-politikai kihatásaiban. A dualizmus politikai történetének későbbi szakaszait illetően is eredményes munka folyt, hogy csupán a XX. század eleji demokratikus és forradalmi mozgalmakra, valamint a Monarchia felbomlásának körülményeire vonatkozó kutatásokat említsük. A magyar történészek számos nemzetközi fórumon is felléptek e széles érdeklődésű kérdés tisztázása érdekében újabb eredményeikkel, egyben a nyugati burzsoá történetírásnak a Habsburg-monarchiát — mint a „nemzetekfeletti állam” eszméjének előképét — dicsőítő irányzata cáfolatával.

A gazdaság- és politika-történeti kutatásokhoz képest elmaradt a társadalmi szerkezet és társadalmi tudat alakulásának vizsgálata; az eszmétörténet és kultúrhistoria gyenge oldala történettudományunknak. A legutóbbi években megnövekedő ideológia- és művelődéstörténeti érdeklődés, a — részben a rokottudományokkal való együttműködés révén — megszületett első eredmények mégis biztató kezdetet jelentenek ezen a téren, — szoros összefüggésben a közvetlen társadalomtörténeti vizsgálódásokkal, amelyek a dzsentri történelmi útjára és jellegzetes arculatára, a parasztság tagozódásának s különösen a munkásosztály kialakulásának és összetételének számos sajátos vonására vetettek már fényt.

A magyar munkásosztály története, 1918—1919

A marxista történettudomány kiemelkedően fontos feladatát képezte a *magyarországi munkásosztály történelmének, küzdelmeinek és fejlődésének* kutatása, az *1918. és 1919. évi magyarországi forradalmak* történetének hitelesen dokumentált, mélyen elemző feltárása, — annál is inkább, mivel az ellenforradalmi történetírás és propaganda rágalmai s hamisításai egyetlen történelmi korszakra sem koncentráltak olyan tömény formában, mint e forradalmakra, nem átváltoztatva azokat a nemzet élete mélypontjának, a Tanácsköztársaságot a magyarságtól teljesen idegen történeti epizódnak feltüntetni. Negyedszázad szennyét és moeskolódását kellett eltakarítani, hogy legnagyobb internacionista és egyben nemzeti forradalmi hagyományunk valódi fényében csilloghasson, s népünk eszmei-politikai nevelésének szerves és hatékony részévé váljék.

E feladat teljesítéséhez a felszabadulást, sőt a szocialista forradalom győzelmét követő években alig-alig kezdtünk hozzá. Az 50-es évek első felében a magyar munkásmozgalom történetének tárgyköréből úgyszólván egyetlen maradandó értékű monográfia látott napvilágot: az Általános Munkásegylet történetéről. A Munkásmozgalmi Intézet hasznos erőfeszítéseit a magyar munkásmozgalom történeti forrásainak feltárására és publikálására a személyi kultusz viszonyai erősen korlátozták, az 1918—19-es időszak tudományos igényű kutatását pedig lényegében lehetlenné tették. Paradox tény: a felszabadulást követő első évtizedben, a — megoldatlanul maradt, polgári demokratikus feladatokat is teljesítő — népi demokratikus átalakulás idején s a második magyar proletárdiktatúra első éveiben alig folyt érdemleges kutatás az 1918. évi polgári demokratikus forradalom és az első magyar proletárdiktatúra történetéről. S nemcsak az adatfeltárás hiányzott, hanem elhallgatások és torzítások érvényesültek egyes forradalmi vezetők tevékenységét, társadalmi erők és csoportok valóságos szerepét illetően. A Tanácsköztársaság értékelése is elferdült: a világ második munkáshatalma elsősorban hibái révén vált tanulságossá; nemcsak agrárpolitikáját, hanem a két munkáspárt egyesülését is negatívan ítélték meg.

A személyi kultusz kiküszöbölése, a szubjektivizmus és voluntarizmus leküzdése, a kétfrontos harc megvalósítása az MSzMP politikájában — teremtette meg a magyar forradalmi munkásmozgalom történetére, az 1918—1919. évi

forradalmakra vonatkozó tudományos kutatás kibontakozásának fő feltételét. S az utóbbi 10—12 esztendőben a munka valóban nagyarányú felporzódása következett be, elsősorban a Párttörténeti Intézet keretei között. A forráskiadás számottevő eredményeit lehet kiemelni: azokat a dokumentumköteteket, amelyek az anyagfeltárás úttörő kezdeményezését jelentik. Hasonló fontosságúak a forradalmi vezetők: Kun Béla, Szamuely Tibor, Landler Jenő, Alpári Gyula, Stromfeld Aurél munkásságát történeti hűséggel megvilágító összeállítások, dokumentumkötetek.

Az anyagfeltáró munka meghozta gyümölcseit a feldolgozások terén is: néhány év óta egyre gazdagodó irodalom járul hozzá a szakszervezeti mozgalom kezdeteinek, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége első szakaszának és 1905—1906. évi szerepének, majd pedig 1918—1919 történetének megvilágításához. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásának, az őszirózsás forradalom kibontakozásának leírása, a felszínre törő erők valóság-hű ábrázolása, Károlyi Mihály korábban elferdített, majd elhallgatott szerepének bemutatása előmozdítja az 1918 októberi forradalom jellegének és sajátos vonásainak pontosabb értékelését. Kutatóink komoly figyelmet fordítottak a polgári demokratikus forradalom idején kifejlődő tömegmozgalmakra, a tanácsok megalakulására és jelentőségére, valamint a falvakat előntő, az államhatalom szétverésében fontos szerepet játszó földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmakra. Tisztázottabb történeti kép bontakozott ki a döntő jelentőségű fordulatról, a Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulásáról, teljesebb és hitelesebb előadás a szociáldemokrata baloldal szerepéről, a munkásbizalmiak tevékenységéről. Marxista történetírásunk ma már egyértelműen helyreigazította a két munkáspárt egyesülésére vonatkozó téves nézeteket. A hibák kritikai elemzésével együtt kiemelte, hogy a nemzetközi munkásmozgalom történetében éppen ekkor került sor első ízben kommunista és szociáldemokrata pártok egyesülésére, s éppen ez tette lehetővé a proletárforradalom békés győzelmét! Mindez hozzásegített a két forradalom valóságos összefüggésének és történeti dialektikájának megvilágításához is.

Kiszélesedtek ismereteink a Tanácsköztársaság állam- és jogrendszerének, valamint gazdaságpolitikájának, elsősorban agrárpolitikájának terén. Ma már nemcsak az agrárkérdésben elkövetett hibák tényét ismerjük, hanem az ezeknek bizonyos korrigálására irányuló elgondolásokat is; egyben tisztázottabbá vált előttünk a szövetkezetek jellege, azoknak inkább az állami gazdaságokra emlékeztető felépítése és szervezete, sőt még a központi elgondolások helyi megvalósításának, a helyi törekvések érvényre juttatásának egyes mozzanatai is. A publikációk fontos elvi megállapításhoz jutottak a Tanácsköztársaság idején alkalmazott gazdaságpolitika hadi-kommunista jellegét illetően, megalapozott ismereteket nyújtanak a munkáshatalom költségvetési és adópolitikája, a szocialista bankrendszer megteremtése vonatkozásában. A vizsgálódások fontos területét képezte a magyar Vörös Hadsereg harcainak, másfelől az ellenforradalom szervezkedésének, fellépésének története.

A nagy események félszázados évfordulója körül különösen felporzódó kutatások nemcsak nagy távlatú tanulmányokat tartalmazó gyűjteményeskötetek elkészítését, másrészt a témakör helytörténeti és szakágazati összefüggéseinek feltárását mozdították elő, hanem végre megszülettek a két forradalomról szóló első, magas színvonalú tudományos szintézisek is.

Az ellenforradalmi korszak

A legújabb kori történet tanulmányozásának fellendülése az elmúlt esztendőkhöz kiterjedt a *negyedszázados ellenforradalmi korszak*, a *tőkés rend magyarországi uralmának utolsó felvonása*, részletes forrásfeltáráson nyugvó, nemzetközi szemléletre törekvő vizsgálatára is. Az 1950-es évek elejéig—közepéig csak kevés történészünk szánta rá magát ilyen irányú témaválasztásra. A kezdet szükség-szerű nehézségeit tetézte, hogy eszmei-politikai szempontból nem mértük fel eléggé a korszak történetével való részletes foglalkozás fontosságát: a szocialista forradalom sikereit túlzó optimizmussal értékelve, már-már hajlamosnak mutatkoztunk arra, hogy az ellenforradalmi korszak ideológiai fertőzését leküzdöttnek tekintsük. A rendszer jellegét illetően pedig sematizáló egyszerűsítés kapott hangot: a Horthy-rezsim nem volt egyéb, mint a fasizmus magyarországi megtestesítője; mi szükség van hát jellegének részletesebb elemzésére?

Bizonyos fokig éppen ez egyszerűsítő álláspont ellenhatásaként — nem függetlenül az 1953 után jelentkező revizionista nézetektől — lépett fel utóbb történettudományunkban olyan felfogás, amely a fasizmust csak tendenciának tekintette Magyarországon, fasizmuson csupán annak „klasszikus”, totális — német és olasz — megvalósulási formáját értve, s a magyarországi kormányzati rendszer emezektől eltérő vonásait állítva előtérbe. Az értékelések ugyanolyan jellegű divergenciájáról van itt szó, amelyet történelmünk számos más korszakánál, problémájánál is megfigyelhetünk, s amely — módszertani szempontból — a marxista dialektika fogyatékos alkalmazását jelenti: egyfelől az általános törvényszerűségek és kategóriák közvetlen és mechanikus alkalmazásáról, másfelől a sajátos és egyedi mozzanatoknak az általánostól való elszakításáról vagy éppen azzal való szembeállításáról.

E módszerbeli—szemléleti hibák az utóbbi években kezdenek eltűnni történeti irodalmunkból, hogy helyet adjanak az ellenforradalmi rendszer magyarországi jellegzetességei, valamint a fasizmus mint nemzetközi jelenség behatóbb marxista vizsgálatának. Hogy az idevágó kérdések tisztázása terén ma már jelentős mértékben előrehaladtunk, elsősorban azoknak az értékes aktapublikációknak és monográfiáknak köszönhető, amelyek megalapozták az ellenforradalom első éveinek, a Bethlen-kormány külpolitikájának, majd Károlyi Gyula és Gömbös kormányának, uralmi rendszerének, a szélsőjobboldali irányzatoknak és eszmeáramlatoknak beható elemzését. A kutatások mindinkább felszámolják azokat a korábbi egyszerűsítéseket, amelyek nem vették figyelembe a kelet-európai osztálystruktúra jellegzetességeit, a különlegesen széles kispolgári tömegek és az azokra gyakorolt dzsentrifolyás körülményeit, valamint az ellenforradalmi konszolidációval létrejött sajátos kormányzati-hatalmi formákat, a fasiszta önkényuralom és a konzervatív burzsoá törvényesség elegyedő vonásait.

A korszak kutatásához igen érdemlegesen járult hozzá gazdaságtörténeti irodalmunk, amely részletes elemzését adta az ellenforradalom gazdasági berendezkedésének, a gyáripar, ill. a mezőgazdaság fejlődésének, a válság éveinek, az állami beavatkozás formáinak, a hadi állammonopolista kapitalizmus kiépülésének, továbbá a német gazdasági expanzió kibontakozásának, Magyarország beiktatásának a német fasizmus „életterébe” az 1930-as években és a második világháború alatt.

A második világháború

Ha bizonyos késéssel ugyan, de a magyar történettudomány is felismerte, hogy a *második világháború gazdasági, diplomáciai, katonai története* ma szerte a világon a kutatómunka és az érdeklődés középpontjába került. Abban a könyvtári irodalomban, amely a második világháború kérdéseit tárgyalja, — immár számottevő helyet kezdenek elfoglalni a magyar történészek kötetei, tanulmányai, forráspublikációi. Marxista történetírásunknak, a tények részletes feltárása alapján, mindenekelőtt azokkal a kiadványokkal, emlékiratokkal kellett vitába szállnia, amelyeket — a szaktörténészeket időben megelőzve — a világháború éveiben szerepet játszott magyar politikusok jelentettek meg abból a célból, hogy „megmagyarázzák” a magyar kormánykörök 1939 és 1944 közötti politikáját — és benne saját tevékenységüket. E reakciós beállítások meggyőző erejű cáfolata, Magyarország második világháborús szerepének valóságghú ábrázolása egyben megkívánta azoknak a — korábban a mi körünkben dívott — sematikus nézeteknek a helyreigazítását is, amelyek elsiklottak a magyar külpolitika ingadozásai felett; nem értették meg, hogy a magyar kormányok nem voltak pusztán bábok Hitler kezében, s — bár persze a szovjetellenesség alapvető álláspontján — saját politikai vonalukat igyekeztek követni; figyelmen kívül hagyták, hogy nem lehet Telekit és Bárdossyt, Imrédit vagy Kállayt teljesen azonos felfogású politikusoknak tekinteni.

A külpolitika kérdéseinek feldolgozását a Történettudományi Intézet nagyigényű vállalkozása könnyítette meg, amely több kötetben teszi közzé a második világháborúnak és előzményeinek legfontosabb magyarországi diplomáciai iratanyagát. Részben erre támaszkodva készült el a közelmúltban a Horthy-korszak egészének külpolitikáját átfogó szintézis, a megelőző években pedig azok a fontos részlettanulmányok és monográfiák, amelyek nem hallgatják el, hogy a németbarát magyar kormányzat saját érdekeit szem előtt tartva milyen pontokon került ellentétbe Berlinnel; egyben megvilágítják, hogy a kormánypolitika népgyűlölő, revizionista és szovjetellenes alapjellege miként degradálta másodlagossá ezeket az — olykor nem is csekély — ellentéteket, s Horthy Magyarországát, mint a hitleri erőszak haszonélvezője, — minden esetleges ellenkező törekvéssel szemben — hogyan láncolta magát mind szorosabban a náci Németországhoz. A Teleki-kormány külpolitikájáról, valamint Teleki személyéről írott és az emigrált politikusok emlékiratait bíráló könyvek megmutatják, hogy tette a nagybirtokos osztály vezető szerepébe vetett hite Teleki számára idegenné a német fasizmus demagóg, tömegekkel játszó politikai módszereit. — ugyanakkor védtelenné a nácizmussal szemben, hiszen a nagybirtokot támadó, a társadalmi rend demokratizálását kívánó erők még sokkal távolabb álltak tőle.

A haladó erők, a kommunisták küzdelmeinek az ellenforradalmi korszakban, a népfrontpolitika kialakulásának kezdettől fogva nagy figyelmet fordított marxista történetírásunk; szembefordulva a burzsoá rágalmakkal, a munkásmozgalmat legújabb kori történetünk szerves — a jövőt hordozó — részeként mutatta be. A nagyjelentőségű kérdéskör ábrázolása a személyi kultusz éveiben mégis hamis vágányra tolódott. A népfrontpolitikában a korábbi szövetségesek lebecsülése, a szociáldemokrácia és a polgári baloldal szerepének figyelmen kívül hagyása, a KMP tömegbefolyásának eltúlzása, a Külföldi Bizottság szerepének a hazai illegális mozgalommal szemben való túlértékelő előtérbe állítása voltak ennek az eltolódásnak a tendenciái. Történeti-párttörténeti irodalmunk, kiterjedt forráskutatással, ma már jórészt helyreigazította ezt a képet. A KMP szer-

vezeti fejlődéséről szóló tanulmányok, az antifasiszta nemzeti összefogás és a munkásegység megteremtése, a népfront és koalíció kérdéseiről publikált munkák reális megvilágításba helyezték a Függetlenségi Népfront kialakulásának, a Kommunista Párt, illetve a Békepárt tevékenységének fő vonásait.

Felszabadulás — szocialista átalakulás és fejlődés

Történetírásunk legfőbb eredményei között végezetül külön kell szólnunk a *hazánk felszabadulását követő szocialista átalakulás és fejlődés* történeti vizsgálatának eszmeileg—politikailag különlegesen fontos, de egyben rendkívül nehéz jelenkor-kutatási munkálatairól. E munkálatok voltaképpen csak az elmúlt évtizedben indultak meg. Megelőzően alig készültek idevágó kéziratok, s a megjelent munkák — így a felszabadulás 10. évfordulójára kiadott kötet tanulmányai — felett mérleget vonva, bizony csak néhány időállót találunk közöttük.

A politikai—tudománypolitikai feltételek gyökeres megváltozása, valamint a felszabadulást megelőző korszakok vizsgálatában tett előrehaladás képezi reális alapját annak, hogy ma már ne csak a kutatás-szükségességéről, de valószínűségi lehetőségeiről is beszélhessünk; a korszak kialakuló kutatógárdájáról s az elért eredményekről is számot adhassunk.

A kutató tevékenység érthető módon még elsősorban az 1945—1948 közötti periódusra összpontosult.

Mindenekelőtt feltárult az 1944 utolsó, 1945 első hónapjaiban lejátszódó fordulat történeti képe: az ellenforradalmi rendszer egyre mélyülő katonai—politikai válsága, a Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító harcai, a fasiszta államgépezet összeomlása s a forradalom erőinek a felszabadult ország-részekén gyorsan kibontakozó fejlődése. A forradalom népi erőinek rögtöni talpraállításáról tanúskodik a nemzeti bizottságok megalakulása, széles hatásköre, a központi kormányhatalmat kiegészítő helyi hatalmi szerepe. A parasztság felszabaduló forradalmi energiáit bizonyítja a földosztásért már a szovjet csapatok megjelenésének másnapján megindított küzdelem, amely nagy szerepet játszott a radikális agrárátalakulás végrehajtásában: a nagybirtokrendszer megszüntetésében, amely nemcsak évszázados polgári demokratikus követelés megvalósítását jelentette, hanem egyben a tőkés gazdaságra mért első csapást is. A fordulat döntő mozzanata volt a proletariátus fellépése, a forradalmi munkásmozgalom, a kommunista párt újjászervezése. Az újjáépítés munkájának spontán, tőkések nélküli megindulása a tőke feletti munkásellenőrzés nagy horderejű gyakorlatára vezetett.

Mindezen események történeti feltárása természetesen felvetette az 1944—45. évi fordulat értékelésének problémáját. E körül élénk vita alakult ki. A történeti valóság megszépítésével ugyanis olyan nézetek is felmerültek, amelyek szerint a háború végén már forradalmi helyzet bontakozott ki Magyarországon, s ezért a Szálasi-terror ideje egyben a népi demokratikus forradalom kezdetének idejét is jelentette. Ezt a szemléletet, amely eltúlozta a tömegek körében még csak érlelődő, de ki nem bontakozott tendenciákat, a történetírásunk által feltárt tényekre hivatkozva joggal bírálták. E problémával szorosan összefügg az átalakulás jellegének kérdése. Az álláspontok e tekintetben is eltértek: attól a nézettől kezdve, amely szerint az 1947—48-ig terjedő periódust polgári demokratikus jellegűnek kell tekinteni, — addig a felfogásig, hogy már 1945 nyarától fogva a szocialista forradalom feladatai kerültek napirendre.

A konkrét kutatások máris sok támpontot nyújtanak a reális értékelés kialakításához. Fontos munkák készültek el a földreformról, a parasztság osztálytagozódásának átalakulásáról, a népi demokratikus agrárfejlődésről. A tömegmozgalmak és politikai küzdelmek tárgykörében írt tanulmányok mind rávilágítottak az átalakulás fokozatosságára, a demokratikus és szocialista elemek sajátos keveredésére, a tömegek és a hatalom fokozatos meghódításának folyamataira. Átfogóbb képet nyertünk a gazdaságtörténet oldaláról megközelítve a kérdést. A helyreállítás nemzeti feladataiból, a stabilizáció országos érdekeiből kiindulva a tőke fokozatos háttérbeszorítása valósult meg. A munkásosztály államhatalmi pozíciói, a belső és nemzetközi erőviszonyok lehetővé tették a tőke elleni harc viszonylag békés, fokozatos módszereit: adó-, ár- és hitelpolitikával felülről, erőteljes munkásellenőrzéssel alulról. Az MKP által kialakított gazdaságpolitika az irányítást és ellenőrzést, az államhatalom szocialista tartalmának erősödésével, fokozatosan szigorítva, a tőkés vállalatokat az államkapitalizmus útján a szocialista gazdaság felé vezette, a társadalom gazdasági érdekeinek szolgálatába állította. A tervgazdálkodásra való áttérés sajátos feltételeinek és útjának kibontakozásáról, a gazdaság minden területén végbement átalakulásról az első hároméves terv időszakában, a helyreállítás nemzetközileg is páratlan eredményű befejezéséről ugyancsak beható ismeretekkel rendelkezünk.

Ezek alapján indokoltnak látszik az 1945—48 közötti magyarországi fejlődés olyan értékelése, amely az egész időszakot a szocialista forradalom tartalmával végbement sajátos népi demokratikus átalakulásnak tekinti: nem választható szét demokratikus és szocialista periódusra, nem e két forradalom egymásutánjáról volt szó, hanem sajátos békés útról a szocializmus győzelméhez, miközben demokratikus és szocialista elemek első perctől fogva elegyedtek, sajátos ötvözetet alkottak, s lépésről-lépésre a szocialista elemek kerültek túlsúlyra. A munkásosztály és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája, amely a munkásoszály, a párt vezetésével a felszabadulás után azonnal megvalósult, lehetővé tette, hogy a népi demokrácia fokozatosan nőjön át a proletariátus diktatúrájába.

Felszabadulás utáni történetünk feltárása még nagy erőfeszítéseket követel. Sok feladat áll történettudományunk előtt az 1945—48 közötti periódus feldolgozása terén is. A politikai történet számos kérdése: a Szociáldemokrata és a Kisgazdapárt felszabadulás utáni útja, a parlamenti küzdelmek, a koalíció sorsa, különösen 1947—48-ban, de a társadalmi gondolkodás, az ideológiai áramlatok sok feldolgozatlan területe mind további kutatásokra vár. Hozzátehetjük: ma már egyre inkább érlelődnek, sőt egyes területeken meg is értek a feltételek a szocializmus alapjai lerakásának történeti feltárására is. S az első kezdemények: a szocialista fejlesztés során alkalmazott gazdaságpolitikáról és a gazdasági növekedésről, a kollektivizálásról, az 1956. évi ellenforradalom időszakáról írt munkák, a felszabadulás 20. évfordulóján kiadásra került gyűjteményes kötet áttekintő tanulmányai nemcsak biztatóak, de lehetővé teszik, hogy a történeti kutatások növekvő szerepet kapjanak jelenünk kulturális-ideológiai problémáinak megvilágításában, gazdasági gyakorlatának formálásában, a szocialista hazafiság és internacionalizmus mai tartalmának kidolgozásában.

Szemléleti megújulás, módszertani előrehaladás

A nemzeti történelmünk egyes korszakainak kutatásában elért eredmények mégoly vázlatos áttekintése nyomán is nyilvánvalóvá válik az elmúlt negyed-

század magyar történetírásának — ellentmondásoktól ugyan korántsem mentes, tévutakat, zsákutcákat sem mindig elkerülő, de mégis — példátlan méretű fellendülése. Ma már fő vonásaiban rendelkezésünkre áll egész történelmünk marxista szemléletű áttekintése, a polgári történetírás megállapításainak bírálata, korrigálása a legtöbb területen; előrehaladt a korábban fehér foltként maradt történelmi kérdések-korszakok felkutatása, a feltáró-feldolgozó munka napjainkig terjedő kiszélesítése.

E munkálatok során jelentősen emelkedett történetírásunk eszmei színvonal: a marxizmus—leninizmus kutatóink többsége történetfelfogásának alapjává, tudományos tevékenységének meghatározójává vált. Nemzeti múltunk lényeges jelenségeinek marxista értelmezése körül tartalmas diszkussziók bontakoztak ki; átfogó elvi-ideológiai érdekű problémák, a szocialista közgondolkodás fejlődésére közvetlenül kiható kérdések kerültek történettudományunk érdeklődésének előterébe; eredményes eszmei harc folyt a szocializmustól idegen nézetek és a fejlődés korábbi szakaszán megrekedt felfogások leküzdéséért.

Az eszmei fejlődéssel szoros összefüggésben történettudományunkban erőteljesebben érvényesült a nemzetközi látókör követelménye, történetírásunk szélesebb fronton kezdte áttörni a hungarocentrikus-provinciális szemléletet. A magyar történelem több fontos területének tudatosan egyetemes perspektívájú művelése, a marxista összehasonlító módszer alkalmazása, a közép-kelet-európai összefüggések és sajátosságok tanulmányozása figyelemre méltó eredményeket hozott, s mindinkább áthatja történelmünk értékelését. A diplomácia-történeti kutatások elmélyülését, horizontjának kitágulását — a már említettek kivül — a Rákóczi-szabadságharc francia kapcsolatainak, a Habsburgok és Romanovok szövetségének, a Kossuth-emigráció és az európai szabadságharcok viszonyának, az ellenforradalmi korszak külpolitikájának, a magyar—román viszony 1940—1945. évekbeni alakulásának monografikus ábrázolásai jelzik. Bizonyos fokig megélné a szoros értelemben vett egyetemes történeti kutatás. A bizantinológia művelésének nagymúltú eredményei mellett új- és legújabb kori tárgyú — így a németalföldi polgári forradalomról, a kelet-európai jobbágyszabadításról, a német imperializmus első világháború utáni újjáéledéséről szóló — monográfiák megcáfolták azt a korábbi előítéletet, amely szerint az egyetemes történet önálló forráskutatáson is alapuló vizsgálatára a hazai körülmények között nincsen lehetőség. A nemzetközi munkásmozgalom története terén a marxizmus szövetségi politikáját elemző, a chartista mozgalmat, a II. Internacionálé történetének fontos szakaszait, a Komintern egységpolitikáját tárgyaló monográfiákra utalhatunk. Nagyobb — bár még korántsem kielégítő — mértékben jelentkezik szakirodalmunkban a modern nyugati polgári történetírás kritikai elemzése, részben konkrét történeti kérdések tárgyalása kapcsán, részben speciálisan ilyen célú — pl. a nyugat-német történetírást vizsgáló — munkákban. A magyar témájú historiográfiái tanulmányokat (a pozitivizmus kezdetéről, a szellemtörténetről, a marxista történettudomány fejlődésének problémáiról) ugyancsak nemzetközi kitekintés igénye jellemzi.

Ezenközben erősödött történettudományunk forrásszerű megalapozottsága, növekedett szakmai pontossága, szakszerű hitelessége, fejlődött technikája, metodikája. A levéltári fondjegyzékek és leltárak, a nagyszabású forráskiadványsorozatok és közelálló jellegű művek (pl. Árpád-kori történeti földrajz) mellett a fokozott egzaktitás igényét jelzik a történeti statisztikai módszerek szélesebb körű alkalmazása, a kvantifikációs törekvések, a szociológiai módszerek hasznosítása a társadalomtörténeti kutatásokban. A pontos tényfeltárás és

objektív valóságábrázolás teljesebb megvalósítása kiküszöböli azokat a fogyatékoságokat, amelyek a személyi kultusz időszakában történettudományunk hitelét gyengítették, növelik tudatformáló hatékonyságát és szilárdítják azokat a pozíciókat is, amelyeket a polgári történetírással szembeni vitákban elfoglal. Történettudományunk legjobb eredményei a nemzetközi szakmai-ideológiai porondon is egyre inkább hangot kapnak, mind nagyobb figyelmet váltanak ki. Magyar történészek a marxista történetfelfogás ismert képviselőivé váltak széles nemzetközi fórumokon.

Mindez megérlelte nagy *szintetizáló munkák* elkészítésének feltételeit. Ez irányban jelentett fontos kezdeményezést az egyetemi magyar történelmi tankönyvek immár a legújabb korig terjedő sorozatának fokozatos elkészítése, majd a Magyarország története c. kétkötetes kollektív munkának sikeres, harmadik kiadás előtt álló vállalkozása. Nagy tudományos-eszmei jelentőséggel bír a magyar forradalmi munkásmozgalom történetének a kezdetektől 1962-ig terjedő, háromkötetes összefoglalása, amelynek fejezetei, a korábbi szubjektivisták hibákat kiküszöbölve, a tények bizonyító erejű felsorakoztatásával és sokoldalú elemzésével mutatják be, hogy a magyarországi munkásmozgalom hogyan bontakozott ki a nemzetközi munkásmozgalom szerves részeként, és hogyan emelkedett a nemzet vezető erejévé. A magyar parasztság kapitalizmus-kori történetét, osztályharcos mozgalmait két, gazdag tartalmú kollektív munka világítja meg. Nagyrészt elkészült a magyar gazdaságtörténet háromkötetes összefoglalásának kézírata, amely egy-egy kötetben tekinti át a feudalizmus századait, a kapitalizmus évszázadát, a szocialista átalakulás és fejlődés negyedszázados gazdaságtörténeti útját. Végül: a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a közelmúltban indította meg a magyar történetírásnak a felszabadulás óta legnagyobb vállalkozását: a tízkötetes magyar történeti szintézis munkálatát, amely tudányszakunk úgyszólván valamennyi kutatóműhelyére, az intézetek, az egyetemi tanszékek, a levéltárak közreműködésére támaszkodik, hogy részletes előadásban, egységes szemléletben és felépítésben, nemzetközi perspektívával foglalja össze nemzeti történetünk kutatásának legfőbb eredményeit.

A továbbhaladás útja

E nagyszabású vállalkozás sikeres végigviteléhez, tudományágunk további előrehaladásához persze nem kevés erőfeszítésre van szükség; miként a megelőző, úgy az előttünk álló útszakaszt sem lehet zavartalannak, töretlennek, ellentmondásoktól mentesnek képelnünk.

Hiszen a marxizmusnak egész tudományágunkban alapvető volta, számottevő eredményei ellenére ma is jelentkeznek még objektivisták nézetek, bizonyos pozitivisták tendenciák, amelyek a szakszerűség egyoldalú értelmezésében, az elvi általánosítástól való elzárkózásban, sőt olykor elméleti-ideológiai közömbösségben nyilvánulnak meg. Jelen vannak ugyanakkor a dogmatizmushoz visszahúzó velleitások is: kitaposott sémákhoz való ragaszkodás, tételeknek megfelelő bizonyítás nélküli deklarálása, újszerű kérdésfeltevésektől, metodikai újításoktól való tartózkodás, az ilyen törekvések elhárítása-elvetése. Ez a két tendencia — ellentétes indításuk dacára — bizonyos pontokon találkozik; így egyaránt periferikus témaválasztásokhoz vezethetnek, lemondáshoz az átfogó, elvi igényű kérdésfeltevésekről, a marxista történeti elmélet alkotó műveléséről. Észlelhetők végül olyan törekvések is, amelyek az alapvető marxista elméleti

felkészültség elmélyítése, megszilárdítása nélkül próbálnak alkotni, továbbhaladni, módszerbeli újításokat alkalmazni, — ami akarva-akaratlan koncepcionális vonatkozásokat is érinthet, eklektikus nézetek, polgári szemléletmódok beszüremkedésének nyithat kaput.

Tudományágunk továbbhaladása elképzelhetetlen ez eszmei gyengeségek elleni következetes küzdelem nélkül. Összekapcsolódik ezzel történettudományunk látókörének további kiszélesítése, a provincializmus teljes kiküszöbölése, a nemzetközi marxista és polgári szakirodalom átfogóbb és mélyebb áttekintése, az összehasonlító és egyetemes történeti kutatások további kibontakoztatása. Éppen ez segíti elő a szovjet történészekkel, a nemzetközi marxista történettudománnyal való együttműködés szilárdítását, a polgári történetírás jelenkori irányzatai bírálatának elmélyítését, tudományágunk hozzájárulását a burzsoá ideológia elleni világméretű harc sikeréhez. Egyben ez mozdítja elő, hogy kritikailag feldolgozzuk és marxista módon adaptáljuk a jelenkori történettudomány minden használható metodikai újítását, technikai eljárását: a marxista tudományt a legkorszerűbb fegyverzetben műveljük, prezentáljuk.

S a továbbhaladás útja elképzelhetetlen a történetírás műfaji gazdagodása nélkül. A monográfiák és fundamentális jellegű feldolgozások mellett a szakmailag — eszmeileg megalapozott vitacikkek, a történelmi esszé, a részfolyamatok szintetizáló ábrázolása, a történetfilozófiai mondanivalóra kiélezett értekező forma elterjedése — különösen ha a témaválasztás sokszínűségével jár együtt és erőteljesebben kapcsolja be a még eléggé elhanyagolt kultúrhistóriai, ideológia-történeti és metodológiai témaköröket — a tudományos-szakmai fejlődés egyik lényeges tényezője lehet. Egyszersmind hozzájárulhat a történetírás közvetlen tömeghatásának elmélyítéséhez is. A szaktudomány és a társadalom széles rétegei történeti tudatszintje közötti, ma még néha riasztónak tűnő szakadék betöltése aligha oldható meg csupán az ún. népszerűsítő műfaj közbeiktatásával. Magának a szaktudománynak is meg kell találnia az utat egyes műformáival a széles közvéleményhez, közönséghez. Éppen ezen az alapon virágozhatik fel a kellő szakmai-eszmei színvonalú népszerűsítés; ez segítheti elő igazán a szocialista *tudat*formálás szolgálatát, — ami a marxista társadalomtudományok sarkalatos feladata.

Végül: a marxista társadalomtudományok — amelyek a lét és tudat kölcsönhatását a lét primátusa alapján definiálják — nem mondhatnak le a társadalmi *lét* befolyásolásának feladatáról sem. Egyes társadalomtudományi ágakban ez közvetlenül is megvalósulhat; másokban, így a történettudományban, főleg közvetve, a tudat formálása, a közgondolkodás alakítása révén. De a történettudománynak is fel kell lépnie azzal a közvetlen igénnyel, hogy az „élet mestere” legyen: gyakorlatilag hasznosítható elemzéseket és tanulságokat nyújtson a jelen, a cselekvés számára — szocialista fejlődésünk következő negyedszázadában jóval inkább, mint ahogy eddig tette.

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY

Helyreállítás és tőke kisajátítás a népi demokratikus országokban a felszabadulás után

A náci Németország katonai veresége és összeomlása, valamint a kelet-európai országok felszabadulása a német megszállás alól nemcsak a háború és megszállási rendszer keserű éveinek végét jelentette, hanem rendkívüli horderejű politikai és társadalmi változások kiindulásává vált. A gyökeresen megváltozott belső erőviszonyok — a baloldali és forradalmi erőknek az ellenállási mozgalmakban játszott vezető szerepe, a régi kormányzati rendszerek kompromittálódása vagy csődje; a teljesen átalakult nemzetközi helyzet, a Szovjetunió döntő szerepe a német megszállók kiűzésében és a hitlerizmus megdöntésében, valamint megváltozott súlya a világpolitikában — világossá tették, hogy semmiképpen sem lehet szó ezekben az országokban a háború előtti állapotokhoz való visszatérésről. Míg a háború előtt Kelet-Délkelet-Európa országainak többségében konzervatív, autoritativ-fasiszta jellegű kormányok voltak uralmon, most általában a korábban ellenzéki demokratikus polgári, paraszti és munkáspártok koalíciós kormányzati rendszere vette át a hatalmat. Míg korábban a kommunista pártok többségükben illegálisba kényszerített, elszigetelt helyzetükben úgyszólván a társadalmonkívüliség állapotában nem kaptak lehetőséget, hogy beleszólhassanak a kormányok tevékenységébe, most mindenhol az új kormányok fontos, vagy éppen vezető erejévé váltak, s kulcspozíciókra tettek szert.

Ebben a helyzetben már a háború másnapján kezdetét vette a politikai demokratizálás és szociális törvénykezés sok évtizedes elmaradottságának pótlása. A társadalmi haladás addig elnyomott erőinek felszabadulásával valóságos társadalmi forradalom volt kibontakozóban. A háborút követő első évek történelmi eseményeinek azután éppen e forradalmi folyamatok kibontakozása adta meg legfőbb tartalmát. Az előtérbe lépő, rendkívül dinamikus erőt képviselő, a megoldatlan súlyos társadalmi, politikai és gazdasági kérdésekre gyors megoldás programjával fellépő kommunista pártok, melyek élvezték a térségben döntő politikai erővé váló — és a volt német csatlós országokban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén politikai-katonai ellenőrzést gyakorló, hadseregével is jelen levő — Szovjetunió közvetlen támogatását is, egyre jelentősebb tömegbefolyásra tettek szert és fokozatosan a politikai hatalom uraivá váltak.

A legnagyobbbrészt fokozatos, felkelés és polgárháború nélkül lejátszódó átalakulás záróakkordját a térség országainak többségében a kommunista pártok politikai hatalomátvétele és a proletárdiktatúra politikai hatalmi rendszerének megvalósítása képezte 1947—48 folyamán. A háború utáni rövid átmeneti korszak tehát a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet tartalmát nyerte, és ezáltal gyökeresen új politikai-társadalmi és gazdasági feltételeket teremtett a kelet-délkelet-európai országok háború utáni fejlődése számára.

A társadalmi-gazdasági átalakulás első legfontosabb lépéseként a kelet-délkelet-európai országok — a földbirtokmegoszlás különbségei szerinti eltérésekkel — földreformokat hajtottak végre. Természetszerűen következett ez a térség országainak gazdasági és társadalmi struktúrájából, az országok egy részében fennmaradt és az első világháborút követő földreformok által sem felszámolt nagybirtokrendszer létéből, a tömegméretű és alapvető társadalmi problémát megtestesítő paraszti földtelenségből és abból származó pauperizmusból. Vitathatatlan ugyanakkor a földreformok elsődleges politikai jelentősége, a paraszti többségű lakosság széles tömegeinek megnyerését célzó törekvések, a kommunista pártok és különböző színezetű, de jelentős politikai erőt képviselő parasztpártok egységes fellépési, együttműködési lehetősége. Mindebből következett, hogy a háború végén létrejött baloldali pártkoalíciók, a lublini Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság 1944. július 22-i programja, a cseh és szlovák Nemzeti Front-ra épülő kormány košicei programja, vagy a magyar Függetlenségi Front 1944. decemberi szegedi programja első és legfőbb követeléseai között különböző földreformterveket fogalmazott meg. Az 1944—1945 folyamán, a háborút követő első hónapokban végrehajtott földreformok természetesen jelentős különbségeket mutattak. A legjelentősebb mértéket természetesen azokban az országokban érték el, melyekben a nagybirtok addig a leghatalmasabb maradt. Magyarországon az 1945. március 18-án az Ideiglenes Kormány által kibocsátott törvény értelmében — kevés kivétellel — minden 57 hektárt meghaladó földesúri és 114 hektárt meghaladó paraszti földbirtokot felosztottak. A háborús bűnösök és nácik földjének elkobzása, a többi földterület formailag megváltás fejében történt igénybevétele révén az új államhatalom 3,3 millió hektár földterület birtokába került, amiből 642 ezer parasztesalád között 1,9 millió hektár földet osztott szét. A fennmaradó, fel nem osztott területek, főként erdőségek képezték alapját a kiterjedt állami gazdaságok kiépítésének. Az összes földterület több mint egyharmadának igénybevételeével és mintegy egynegyedének felosztásával a magyar földreform a második világháborút követő legradikálisabb földosztás volt, mely a formailag kimondott, de gyakorlatilag végre nem hajtott kártalanítás és az ugyancsak törvénybe iktatott paraszti megváltás ellenére, valóságos agrárforradalom lejátszódását eredményezte.

Hasonló radikalizmussal bonyolították le a földreformot Lengyelországban is. Az 1944. szeptember 6-i rendelet mindenekelőtt a németek, háborús bűnösök és árulók földjének elkobzását mondta ki, de elrendelte minden 100 hektárt meghaladó földterülettel rendelkező birtok megváltás nélküli igénybevételét is. Az összesen elvett 13,8 millió hektár földterületből 788 ezer új gazdaságot létesítettek, 216 ezer földtelen családot juttatva földhöz és 572 ezer parasztesalád birtokát egészítve ki. A létrehozott új gazdaságok legnagyobb része, 483 ezer gazdaság, átlagosan 8,3 ha területtel a volt német területeken létesült.

A lengyel földreform, amely az ország háború utáni jelentős területi és népesség-változásával is szoros összefüggésben állt, s az új nyugati területekről kitelepített német lakosság helyébe a Nyugat-Bjelorusszia és Nyugat-Ukrajna területéről áttelepülő lengyel lakosság letelepítésével, az ország földterülete közel felének kisajátításával több mint egyötödének felosztásával járt együtt, — egy-szersmindenkorra megszüntette a nagybirtok uralmát a nagybirtokrendszer egyik leghatalmasabb fellegvárában.

A magyar és lengyel földosztás mértéke mögött ugyan elmaradt, de mégis átfogó strukturális változásokat idézett elő a Csehszlovákiában végrehajtott földosztás. Az 1945. június 21-i törvény értelmében ugyanis az összes ellenséges

tulajdonban levő földet elkobozták, s az összesen 1,8 millió hektár szántó és 1,3 millió hektár erdőterület a cseh-morva területek több mint egyharmadát, Szlovákia földterületének több mint egytizedét tette ki. Az elkobzások nyomán 122 ezer családnak juttathattak (összesen 1,04 millió hektár) földet.

Ezt a lépést egészítette azután ki 1947 júliusában az első világháború utáni földreform revíziójaként törvénybe iktatott új földreform novella, amely általában 150 hektárban jelölte meg a földbirtokok felső határát, s újabb 700—800 ezer hektár föld felosztását tette lehetővé. 1948 márciusában a felső határt újabb rendezéssel 50 hektárban állapították meg, ami ismét mintegy 700 ezer hektár igénybevételét jelentette. A három intézkedés összesen 4,5 millió hektár földterületet érintett, ami 350 ezer földtelen vagy törpebirtokos parasztszalád kezére juttatott 1,7 millió ha-t, s mintegy 2,5 millió ha területen jelentős állami erdő- és szántógazdaság létesítését alapozta meg. A reform végül is az összes földterületnek mintegy 14⁰/₀-át osztotta szét, de az a viszonylag jelentős változás nem annyira a birtokstruktúra átalakulásában jelentkezett — a nagybirtok a második világháború előtt sem volt számottevő, s az 50 hektár feletti földterülettel rendelkező birtokok részaránya lényegében nem változott — mint inkább a birtokosok összetételében: egyrészt az állami földtulajdon kiterjedésében, másrészt a nemzetiségi politika konzekvenciájaként a német és magyar nemzetiségű parasztság felesterelésében cseh és szlovák nemzetiségű birtokos parasztsággal.

A balkáni országokban végrehajtott földreformok mérete és jelentősége már eltörpült az eddig említett országok földosztásaihoz képest. Ezekben az országokban ugyanis vagy az eredetileg fennálló paraszti földbirtoklás (Jugoszlávia, Bulgária) vagy az első világháború után végrehajtott földosztás (Románia) eredményeként a földterület majdnem egésze paraszti kézen volt. A második világháborút követő földreformok tehát inkább kisebb korrekciók végrehajtására, törpebirtokok kiegészítésére, újonnan keletkezett földtelen csoportok földhöz juttatására szolgáltak. Romániában az összes művelhető földterület 8⁰/₀-át osztották fel az 1945. március 22-i törvény értelmében. Ez esetben is német és háborús bűnös tulajdon elkobzása, továbbá az 50 hektár feletti birtokok igénybevétele képezte a felosztható földek alapját, amiből 860 ezer igénylőt juttattak átlagosan 1, 2, összesen 1,1 millió hektár földterülethez. Jugoszláviában az 1945. augusztus 29-i törvény értelmében az összes művelhető földterület mintegy 5⁰/₀-át osztották fel. Az ellenséges tulajdon elkobzása mellett, a birtoknivellálódást mozdította elő, hogy a szántóföldek esetében 25—35 hektárban, az összes földterületnél pedig 45 hektárban maximálták a birtokterületeket. Ennek révén több mint 1,5 millió hektárt vett igénybe az állam, s ebből 797 ezer hektárt osztott szét 316 ezer család között. A földhözjuttatottak sorában azonban mindössze 71 ezer földnélküli volt, s a fejenként átlagosan kiosztott 2,5 hektár többnyire birtokkiegészítésül szolgált. Az igénybevett földek felén állami gazdaságok létesültek.

A legkisebb kiterjedésű birtokreform Bulgáriában játszódtott le, ahol az összes földterületnek mindössze 2⁰/₀-át vették igénybe, s mintegy 1,5⁰/₀-át osztották szét. Az egyháztól elvett 120 ezer hektár mellett a reform során kerekén 2,5 ezer birtokból hasítottak le további 45 ezer hektár területet, s az így nyert földek többségét 120 ezer család birtokállományának kiegészítésére fordították.

Mindezen változások nyomán a kelet-délkelet-európai országok birtokmegoszlási struktúrája, amely a megelőző történeti korszakokban rendkívül jelentős különbséget mutatott, most úgyszólván egyformává vált és egyaránt a kisparaszti gazdaságok uralmát tükrözte.

A lejátszódott változások és kialakult új birtokszerkezet átfogó képét mutatja a földterület birtokkategóriáinként való megoszlása a második világháború előtt és után:

A földterület megoszlása birtokkategóriák szerint a második világháború előtt (1.) és a földreformok után (2.)

Birtokkategória hektárban	Cseh- szlovákia		Lengyel- ország		Magyar- ország		Románia		Bulgária		Jugo- szlavia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
0—2	7,8	7,9	25,1	6,0	10,9	23,1	12,8	19,6	5,3	6,7	6,5	7,6
2—5	14,3	17,9	32,5	21,5	9,2	27,3	15,2	21,7	24,7	30,9	21,5	28,3
5—50 50—100	61,9	74,2	15,7	72,5	33,5 5,5	49,6	52,3 6,4	39,3 3,	68,4 1,6	62,4	62,4 3,2	64,1
100—	16,0		26,7		40,9		27,7				6,4	

A háborút követő földosztások az érintett országok egy részében már önmagukban is túlmutattak a feudális maradványok felszámolása körén és nyilvánvalóan tükrözték a hatalomban részesülő kommunista, szocialista és más baloldali erők tökéletesen törekvéseit is. Ez jutott érvényre a tőkés iparvállalatok kezén levő földterületek (Magyarországon mintegy 0,5 millió hektár) igénybevétele mellett tulajdonképpen a gazdaságszti birtokok sokszor jelentős megnyirbálásában is. A tökéletesen tendenciák pedig már az esetben is együtjártak az állam gazdasági szerepének — ez esetben az állami gazdaságok jelentős kiterjesztése formájában érvényesülő — megnövekedésével. Ha mindez a belső és nemzetközi politikai erőviszonyok hatására még nem is érvénysülhetett maradéktalanul és következetesen, de az ellenséges tulajdon elleni fellépés és a legvagyonosabb rétegek korlátozása formájában már kiterjedt mértékben törhetett utat.

A kommunista és munkáspártok kezdeményezésére és az antifasiszta erők úgyszólván általános egyetértésével a háború után kialakított politikai követelések sorában első perctől kezdve jelentős helyet kapott az ellenséges, vagy együttműködő tőke elkobzása, a legnagyobb monopóliumok korlátozása, néhány bázisiparág államosítása. Ilyen jellegű intézkedésekre a térség országainak többségében a háborút követő első hónapokban már valóban sor került.

A legkiterjedtebb tőkekorlátozást a győztes országok sorába tartozó Jugoszláviában, Lengyelországban és Csehszlovákiában hajtották végre. Mindhárom országban rendkívül hamar állami tulajdonba vették az ellenséges és kollaboráns kézben levő érdekeltségeket. Ezt követően pedig 1945—46 folyamán az ipar és a gazdaság számos fontos területét államosították.

Jugoszláviában már 1944 végén rendelet jelent meg az ellenséges és kollaboráns vagyonok elkobzásáról. Az 1946 januári alkotmány elvileg deklarálta minden ásványkincs, erőforrás, valamint a közlekedés köztulajdonát. Ezt követte az 1946 decemberi törvény, mely minden nemzeti jelentőségű ipar államosítását mondta ki. Tekintettel a megfogalmazás tág határaitra: a bányák, az erőművek, a vas- és féművek szinte teljesen, a vegyészet, az építőanyagipar túlnyomó többségében állami tulajdonná vált. Mindennek hatására 1945—46-ban ténylegesen az ipar 82⁰/₀-a került állami tulajdonba.

Hasonlóan az ellenséges vagyon államosítása alkotta a lengyel tőke kisajátítás első lépéseit. Ezt hamarosan, 1946 januárjában, új radikális intézkedés követte, mely minden fontosabb iparágban államosította az 50 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket. Hatására a munkáslétszám alapján az ipari szektor 84,3%-a került állami kézbe.

Viszonylag korán indult meg Csehszlovákiában is az állami szektor kiépítése. 1945-ben a rendeletek egész sorozata szabályozta a különböző iparágak helyzetét, s hol a nemzeti érdeket, hol a vállalatok nagyságát figyelembe véve, jelölte meg az egyes iparágakban az államosítandó üzemtípust, mely 150 és 500 munkás között mozgott. Már ezek a rendeletek az állami szektort kb. 57%-ra emelték az iparban. Az állami szektor iparáganként természetesen eltérő volt. A bányászat 100%-a, a vegyészett 70, a textilipar 50, a faipar 20, a nyomdaipar viszont csak 3%-ban került állami tulajdonba. Ez az 1945 végére kialakult helyzet 1948-ig már nem is változott lényegesen.

Más volt a helyzet Magyarország, Románia és Bulgária esetében. Ezekben az országokban a háborút követően mind a belső politikai erőviszonyok, mind nemzetközi státuszuk és lehetőségük következtében nem kerülhetett sor államosításokra. Az új hatalmi viszonyok azonban hamarosan lehetővé tették a tőke egyre kiterjedtebb korlátozását. A háború utáni gazdasági káosz, a súlyos háborús veszteségek vagy kimerülés, elkerülhetetlenné tette az államhatalom legerőteljesebb beavatkozását a gazdaságba. Magyarország esetében ez már az 1945—46-os első háború utáni gazdasági évben odavezetett, hogy — mint a gazdaság legfőbb állami irányítási szervezete, a Gazdasági Főtanács 1946 tavaszán megállapította — a gyáripár bevételeinek 75%-a állami forrásokból származott. A bányászat, a vas-, fém- és gépipar ugyanis termelését több mint 90%-ban állami megrendelések — újjáépítési és jóvátételi szállítások — alapján folytatta, a textilipar pedig termelésének mindössze 30%-át értékesíthette szabadon. A korábban mindenható nagybankok a háborút követő infláció során szétolvadt betétállományukkal ugyancsak elveszítették önálló akcióképességüket. Ebben a helyzetben szerepük az állam fedezetlen papírpénzkibocsátó tevékenysége révén előteremtett összegek közvetítésében merült ki. A részvénytársasági nagybankok forrásai 1945 végén is 90, 1946-ban mintegy 76%-ban jegybank-hitelek-ből származtak.

Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy az általános és rendkívül súlyos tüzelő- és nyersanyag-hiány, az élelmiszer és egyéb fogyasztási cikkek katasztrofális elégtelensége elkerülhetetlenné tette a háborús jellegű hiány-gazdálkodás, a kötött állami elosztási-adagolási rendszer fenntartását, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az állam kiterjedt gazdasági tevékenységet folytatott.

A beavatkozás említett formái nemesak a háborút követő hónapoknak az átmeneti jelenségei voltak. A fokozatos gazdasági talpraállás idején sem kerülhetett ugyanis sor az állami beavatkozás enyhítésére, sőt, számos területen egyenesen a fordítottja játszódott le. 1946 és 1948 között az állami beavatkozás fenntartását, sőt kiterjesztését az infláció megfékezésére, majd a pénz értékállóságának fenntartására tett erőfeszítések tették elkerülhetetlenné. Magyarországon az 1946 augusztusában, kizárólag belső erőforrásokra alapozva végrehajtott stabilizáció, szigorú deflációs pénzpolitikával, maximálisan szabályozott hitelpolitikával, teljesen központosított árszabályozási és ellenőrzési tevékenységgel és az államháztartási egyensúly biztosítását szolgáló különlegesen erőteljes adópolitikával volt csupán végrehajtható és fenntartható.

Mindezen intézkedések olyan gazdaságirányítási rendszert teremtettek,

melyben a hagyományos piaci szabadság, a kereslet-kínálat játéka alapján mozgó piaci árak a felülről végrehajtott szabályozás szűk keretei közé szorultak. Az állam rendkívüli befolyásra tett szert a gazdaságban, s az államhatalom változott politikai-társadalmi jellege mellett ez a magántőke erőteljes korlátozásával járt együtt: sajátos államkapitalista gazdálkodás kialakulására vezetett.

Az iparvállalatok legnagyobb része az általános pénzhiány, hitelkorlátozás, kötött árszint és nagy állami terhek szétfeszíthetetlen gyűrűjébe szorult s fokozódó mértékben deficitessé vált. „A hatóságilag megállapított papírárak — mint eddig — most sem fedezik a termelési költségeket — állapította meg Magyarország legnagyobb papírgyárának jelentése. — Ennek következtében a vállalat továbbra is folyamatos veszteséggel dolgozik. E veszteség kb. a bruto forgalom 20%-ára tehető.” A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1947 júniusi közgyűlésén Fellner Pál elnök panaszolta: „Ügyszólván naponként raknak részben a kormány, részben az adott viszonyok új és új terheket az ipari termelés roskadozó vállaira, amelyek, a páratlanul súlyos adóterheken felül, további oly megterhelést jelentenek, amelyek, kifelé az ipari árakban jutnak kifejezésre, de amelyek tekintetében az ipar csak pénzbeszedő a kincstár részére. Számításaink szerint ma már az ipari árszint 35—65%-a ilyen természetű kiadás” (Két beszéd, Bpest, 1967. 6—7. 1.).

A vállalatok valóban egyre nagyobb állami adó- és hitel tartozást halmoztak fel, s egyre szorítóbb kiszolgáltatottságba kerültek az államhatalomtól. A legkülönbözőbb kormánytilalmak és a vállalatok vezetése mellé állított, széleskörű ellenőrzési-beleszólási joggal felruházott üzemi bizottságok tevékenysége lehetetlenné tett minden kibuvót, de az üzemek leállítását, a tőkék átcsoportosítását is. Mindez a tőke oly erőteljes korlátozását jelentette, ami már a tőkeki-sajátítást készítette elő.

Az államkapitalista korlátozás jellegzetes kísérőjelenségeként Magyarország 1945 és 1948 között a részleges államosítás több lépésére is sor került. A Függetlenségi Front 1944 decemberi programja alapján már 1945 decemberében megszületett a szénbányák állami kezelésbe vételét (1946 nyaratól államosítását) kimondó törvény. Ennek nyomán — a több évtizede állami tulajdonban levő néhány nagy vas- és gépgyárral együtt — a gyáripari munkások és bányászok 22%-a már állami vállalatokban volt alkalmazva. 1946 novemberében — eredetileg a jóvátételi szállítások idejére — állami kezelésbe vették a négy legnagyobb nehézipari üzemet, majd államosították az energiatermelő telepeket. 1946 végén az ipari munkások több mint 45%-a található már az állami szektorban. A fokozatos államosítások következő lépésére 1947 nyarán és őszén került sor. Ekkor a 10 legnagyobb bank került az állam tulajdonába, ami nemcsak a hitelrendszerben tette lényegében teljessé az állam monopóliumát, de az ipar további jelentős részét — a munkásoknak akkor már 58%-ával — is az állami szektorhoz kapcsolta.

Bár az államkapitalista tőkekorlátozás legtisztább formája Magyarországon valósult meg, alapjában hasonló politika érvényesült a térség más országaiban is. Igaz, Csehszlovákiában és Lengyelországban ez csak kiegészítő jellegű lehetett a döntő jelentőségű államosítások mellett. Romániában és Bulgáriában pedig csak később indult és kevésbé határozott formákban bontakozhatott ki.

Románia esetében a pénzügyi stabilizációhoz kapcsolódva, a Nemzeti Bank 1946 decemberében végrehajtott állami kézbe vétele teremtette csupán meg az állam gazdasági ellenőrző szerepének lehetőségét, ami akkor főként a hitelirányítás terén valósult meg. 1947 közepétől azután már széles fronton bontakozik ki

a felülről megvalósított ellenőrzési-korlátozási politika. Az ipar- és kereskedelemügyi minisztérium átszervezése, a különböző gazdaságirányítási hivatalok centralizálása és kommunista vezetés alá helyezése (Georghiu-Dej miniszteri kinevezésével) vezeti be az állami anyaggazdálkodás, áruértékesítés, átalakulás stb. teljes szabályozását. A tőkés vállalatok szervezetileg is az állami kézben volt, iparági szervezésben kiépített *Officiale Industriale* kereteibe kerültek, ami a vállalati döntések jogát az állam kezére juttatta.

Mindezen lépések lezárásaként, az 1947—48 fordulója körül lejátszódó politikai fordulat, a proletárdiktatúra bevezetése, a koalíciós kormányzat felszámolása eredményeként 1947—48 folyamán az államkapitalista korlátozás feladásával radikális államosításokra került sor. Bulgáriában 1947. december 24-én hozták törvénybe az ipar államosítását, ami az addig 60%-os állami szektor részesedését egysapásra 85%-ra emelte. Magyarországon 1948. március 25-én mondták ki a 100-nál több munkást alkalmazó üzemek államosítását, ami az iparban — a munkáslétszám alapján — 83%-ra növelte az állami szektor súlyát. Romániában az 1948. június 11-i rendkívül radikális törvény rugalmas kritériumokat megszabva, egysapásra az ipar 85%-át vette állami tulajdonba.

A bekövetkezett fordulat egyébként minden országban teljessé tette az államosítást. Csehszlovákiában ekkor rendelik el minden 50-nél több munkást alkalmazó üzem államosítását, Jugoszláviában már a helyi jellegű üzemekre is kiterjesztik az államosítást. Magyarország 1949 decemberében már 10 munkásnál szabja meg a magánvállalkozás felső határát, de nem egy területen — pl. a nyomdaiiparban stb. — 100%-os államosítást hajt végre.

A magánvállalkozás felszámolása terén bekövetkezett fordulat a gazdaság minden területére kiterjedt, s a korábbi állami ellenőrzés és korlátozás után teljessé tette az állami irányítást a külkereskedelem és a belföldi nagykereskedelem terén is, egyidejűleg megindítva az állami kiskereskedelmi hálózat kiépítését. Az 1945 és 1948 között még mindenhol jelentős magánkülkereskedelmi vállalkozást (Csehszlovákiában az import 2/3-a, az export közel 1/2-e, Magyarországon az egész külkereskedelem 60%-a a magánkézben volt még 1948 előtt) teljesen felszámolták. A belső nagykereskedelem államosítására is a legtöbb országban 1948—49-ben került sor (Csehszlovákia, Magyarország, Románia). Jugoszlávia mindezt már 1945—46-ban végrehajtotta, és sajátos módon hamarabb, 1946—47-ben játszódna le e folyamatok Bulgáriában is.

A forradalmi átalakulás és rendkívül kiterjedt állami beavatkozás — bár a radikális államosítások a legtöbb országban az átmeneti priódus záróakkordját képezték — a háborút követő helyreállítás alapvetően kedvező feltételeit teremtették meg. A társadalmi-gazdasági feltételek átalakulása ugyanis lehetővé tette a gazdasági fejlődés, adott esetben a helyreállítás új mozgatóerőinek, az összes társadalmi, nemzetgazdasági érdekeknek közvetlen érvényre juttatását: maximális erőkoncentrációt és tudatosságot, ami a háborús összeomlást követő kaotikus viszonyok között különös jelentőséggel bírt. A központilag szabályozott helyreállítás lehetősége és továbbfejlesztése realizálódott — már az átmenet időszakában — a tervszerű gazdálkodás bevezetésében.

A részleges vagy erőteljesebb államosítások nyomán erősödő állami szektor és a kiterjedt állami korlátozó-ellenőrző tevékenység többszektorú gazdaság kialakulására vezetett, s kedvező feltételeket teremtett a központi tervezés megteremtéséhez. Az első gazdasági terveket, néhány hónapos eltéréssel, 1947-ben dolgozták ki, illetve léptették életbe. Januártól Jugoszlávia első 5 éves terve már a szovjet mintájú iparosítás programjával indult. Ugyanekkor kezdték meg

Lengyelországban 3 éves újjáépítési terv megvalósítását, s ennek keretében az új lengyel állam gazdasági egységének megteremtését is központi célnak jelölték meg. A csehszlovák 2 éves terv, melynek kezdő dátuma ugyancsak 1947 januárja volt, a helyreállítási célok mellett előtérbe állította Szlovákia iparosításának megindítását is. Az ugyanezen év áprilisában induló bolgár 2 éves terv és az augusztussal érvénybe lépő magyar 3 éves terv középpontjában a helyreállítás, a háború előtti termelési színvonal elérésének programja szerepelt. Ebben a periódusban egyedül Románia nem dolgozott ki helyreállítási tervet.

E tervek keretében a kelet-európai országok kiteljesítették sajátos államkapitalista gazdaságirányítási rendszerüket, melyben a központi tervecélokat nem tervmutatók kötelező erejű végrehajtása, hanem a piaci viszonyok között, az irányított piaczgazdálkodás módszereivel történő érvényesítés biztosította. A tervezés ezekben az években még csak a gazdaság központi területeire és ágazataira terjedt ki, s főként azt szolgálta, hogy, a lehetőségekhez mérten, a legnagyobb beruházásokat a háborús károsodás következtében keletkezett ún. szűk keresztmetszetek felszámolására fordítva, gyors megtérülést és magas produktivitást biztosítsanak, a központi ágazatok dinamikus fejlődése révén pedig a gazdaság egészét előre lendítsék. Mindezek során minden terv tartalmazott bizonyos strukturális változások irányában ható elemeket, az ipar és azon belül a termelési javak előállításának előtérbe helyezésével.

A tervgazdálkodás bevezetése és általában a háborút követő helyreállítási munka kedvező társadalmi-gazdasági keretei lehetőséget nyújtottak a helyreállítás rendkívül kedvezőtlen finanszírozási problémáinak megoldásához. A helyreállítás hatalmas költségterhet jelentett, hiszen a közép-kelet-európai országok, különösképpen Lengyelország, Jugoszlávia és Magyarország egyedülállóan súlyos háborús károsodást szenvedett, elveszítve addig létrehozott nemzeti vagyonuk 1/3-át, 40%-át.

Az egyszerre jelentkező helyreállítási kiadásokat ugyanakkor a leromlott, nemegyszer a háború előtti termelési szint egyötödére, egynegyedére visszahanyatlott termelés és hasonlóan lecsökkent nemzeti jövedelem forrásaiból kellett előteremteni. Súlyosbította a helyzetet, hogy a térség országai korábban jóval szerényebb beruházási feladataik megoldása során is bőséggel támaszkodtak külföldi forrásokra. 1945 után, a hasonlíthatatlanul nehezebb belső gondok közepe között azonban külső források igénybevételének lehetőségére alig nyílt mód. A kivételt ebből a szempontból az UNRA által, főként Jugoszláviának és Lengyelországnak nyújtott jelentősebb segélyösszegek képezték. Az 1945. március 24-én aláírt egyezmény értelmében 1947 júniusáig, a szállítások befejezéséig Jugoszlávia 3,7 milliárd dollár értékű segélyben részesült. A szállítmányok legnagyobb részét élelmiszerek és nyersanyagok képezték. 1945 és 1946 folyamán az ország gabonaszükségletének 60%-át, zsiradékszükségletének 100%-át az UNRA szállítások fedezték, biztosítva egyben az egész gyógyszerellátást. A segélyek ugyanakkor a vonóerő veszteség 80%-át pótolta és szerepet játszott a vasúti gördülőanyagpótlásban is (180 mozdony, 780 tehervagon szállítása). A szállítások összes értéke az 1938. évi jugoszláv nemzeti jövedelem 230%-át tette ki, ami egyben a háború előtti évek, az 1934—38. évi összes import 50—60%-ával volt egyenértékű.

Lengyelország 1945—46 folyamán ugyancsak jelentős UNRA segélyeket kapott, összesen 481 millió dollár összegben (1947 májusában már csak 2,30% szállítási hátralék volt); ebből 92 millió értékben 1945 folyamán, 306 millió értékben 1946-ban. Ez utóbbi évben az összes piacra hozott áru 11%-át a segélyprog-

ram keretében szállított cikkek tették ki. Főként a 300 millió dollár összeget is meghaladó élelmiszer, ruházati cikk és gyógyszer szállítások voltak jelentősek, s csak járulékos szerepet játszott a mezőgazdaság helyreállításához folyósított 76 millió és az ipar céljaira rendelkezésre bocsátott 95 millió dollár értékű állat-, felszerelés-, gép- és üzemanyag.

Figyelmet érdemel még az UNRA által Csehszlovákiának folyósított 261 millió dollár értékű ipari, közlekedési és egyéb cikkek és felszerelések szállítása.

A térség más országaiban, főként a volt csatlós országokban azonban az UNRA segélyprogramja jelentéktelen volt. Magyarország számára pl. 1946 januárjában mindössze 4 millió dollár értékű élelmiszer és gyógyszersegélyt hagytak jóvá. (A leromlott gazdasági állapotokra utal, hogy ez a szerény segélykeret is az 1946. évi egész magyar import egynegyedét tette ki.)

Az igénybe vehető külső források körét csak nagyon kevés kölcsönlehetőség bővítette. Ez is jórészt a győztes státuszban levő államok számára állt rendelkezésre.

Lengyelország pl. 1946 áprilisában 40 millió dolláros amerikai hitelt kapott az Export-Import Bank útján vasúti és bányafelszerelések vásárlására, s további 50 millió dollárt az Egyesült Államok európai hadfelszerelési cikkeiből történő vásárlásra. Csehszlovákia az Egyesült Államoktól, Angliától és Kanadától közvetlenül a háborút követő években 150 millió dollár hitelt vett fel.

A többi ország kölcsönfelvételi lehetőségei az előbbi szerény mértéktől is elmaradtak. A Magyar Általános Hitelbank képviselői pl., 1946 nyarán Londonban folytatott tárgyalásaik során kölcsön kérésükre Anthony Rotschildtól végül is azt a választ kapták, hogy „... azt illetékes hatóságokkal megbeszélte, ahonnan azonban azt a választ kapta, hogy a Magyarországnak nyújtandó hitelekkel egyelőre várni kell” (Országos Levéltár, Hitelbank. 239. cs. 1946. október 7.). Magyarország a kereskedelmi szerződések során nyert kisebb kereskedelmi hitelek mellett 1947 elején nyert lehetőséget — az amerikai kormány 1946 eleji döntésének realizálásaként —, hogy az amerikai hadsereg európai felszereléséből 15 millió dollár hitelkeret erejéig vásárolhat. (Főként 500 gőzmozdony és jelentős teherautó állomány vásárlása segített a közlekedés rekonstrukciójában.)

Bár az Egyesült Államok kormánya 1947 februárjában jelentette be, hogy a katonai javak vásárlására folyósított hitelkeretet kétszeresére emeli, június elején az utóbbi összeg folyósítását leállították.

1945 és 1946 folyamán tehát — lényegében a Jugoszláviának és Lengyelországnak juttatott UNRA segély kivételével — csupán kisebb, főként áruvásárlási hitelekhez juthattak a közép- és kelet-európai országok. Régi hitelező partnereik általában elzárkóztak az újabb hitelek folyósításától. Ez részben azon gazdasági helyzet következménye volt, hogy a volt hitelezők egy része közvetlenül a háború után nem is rendelkezett tőkefeleslegekkel, másrészt a háború előtti tartozások ügyének rendezésétől tették függővé a további kapcsolatokat is. A kelet-európai országok többsége ugyanis — a harmincas évek pénzügyi válsága idején befagyasztott visszafizetései következtében — 1945-ben a húszas években felvett, gyakran mértéktelenül nagy hitelek jelentős fennmaradt hányada törlesztésével volt adós. (Magyarország pl. 1945. szeptember 30-án 2,8 milliárd pengő, vagyis több mint 0,5 milliárd dollár tartozásállománnyal rendelkezett.) A hitelező országok az esetek többségében addig kereskedelmi megállapodások megkötésére sem voltak hajlandók, amíg az adós ország nem vállalta tartozása egy részének fokozatos áruszállítások útján történő törlesztését. A legfőbb elzárkózási ok azonban nyilvánvalóan nem gazdasági, hanem politikai jellegű volt, s Kelet-Európa a Nyugat

számára bizonytalan politikai státusával állt összefüggésben. A várakozás álláspontjára helyezkedő nyugati nagyhatalmak tehát jelentős hiteleket semmiképpen sem akartak folyósítani. Nem realizálódhatott tehát a magyar kormány nyugati hitelhez fűződő reménye, amire félhivatalos formában Antos István kommunista pénzügyi államtitkár 1946 áprilisában jelentett be igényt mintegy 450 millió dollár összegben. A sokkal határozottabban megfogalmazott, 600 millió dollár összegű lengyel hitelkérelmet, melyet a lengyel kormány a Világbankhoz nyújtott be, 1947 elején visszautasították.

Amikor főként 1947 közepétől a nyugati magatartás lényeges változáson ment keresztül és vitathatatlanul politikai célokkal összefüggésben lehetőséget nyitottak nagyobb hitelek felvételére, amikor megindult a Marshall-program, akkor már az egyre élesedő hidegháború körülményei között a Szovjetunió elzárkózott a részvételtől, s ennek nyomán a csatlakozás gondolatával foglalkozó csehszlovák és lengyel kormány is visszalépett. Az ezidőtől bekövetkező politikai fordulat, a kelet-európai országokban 1947—48-ban megvalósított ún. fordulat éve idejétől már a kielezett szembenállás, elzárkózás, sőt a kölcsönök nyújtásának, illetve felvételének elvi tagadása zárta le hosszú időre a hagyományos tőkekapcsolatok minden útját. A lengyel 3 éves terv, amely a finanszírozás 15—20%-át külföldi forrásokra alapozta, a magyar 3 éves terv, melyet szociáldemokrata kezdeményezésre eredetileg két variánsban készítettek el, s a második variáns a beruházások 13—18%-át építette kölcsönökre, végül is saját erőforrásra alapozva valósulhatott csupán meg. Ezen nem változtathatott az a körülmény sem, hogy a Szovjetunió — a jórészt 1945 első hónapjaiban nyújtott kisebb élelmiszer- és nyersanyagszállítási kölcsönök után — 1947-től bizonyos hiteltámogatást adott a kelet-európai országoknak. Jugoszlávia, Lengyelország és Románia 1947-ben, Csehszlovákia és Bulgária 1948-ban kapott 10—25 millió dollár közötti nyersanyagvásárlási, beruházási és — Lengyelország és Csehszlovákia esetében — devizahiteleket a Szovjetuniótól. 1948—49-ig ezek együttes összege mintegy 90 millió dollárt tett ki, ebből 51 milliót a lengyel és csehszlovák deviza-hitel.

A Szovjetunió háború utáni szerény hitelezési lehetőségei — az említett devizahitelek kivételével — főként a külkereskedelmi tevékenységhez kapcsolódtak és áruszállítási hitelek testesítették meg (25 millió dollár értékben élelmiszer, 15 millió dollár keretben közlekedési eszközök). Bár a szovjet hitelakciók nyilvánvaló összefüggésben álltak az említett politikai fejleményekkel, egyidejűleg elválaszthatatlanok a kelet-európai országok világháború után bekövetkezett gyökeresen új külkereskedelmi orientációjától is. A régi kereskedelmi partnerek időleges, vagy tartós kiesése, a rendkívül kritikus háború utáni hónapok izolációja, szállításképtelensége idején ugyanis a kelet-európai országok többsége számára a Szovjetunióval való kereskedelem nyújtott egyedüli lehetőséget a helyreállításhoz nélkülözhetetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatok megalapozására. A Szovjetunió az első hónapokban főként nyersanyagszállításai, gyapot, vas és érc, gabona stb. szállítmányai révén számos kelet-európai ország 1945 évi importjában 80—90%-os részesedéssel rendelkezett, s a következő években is a legbiztosabb piacként és nyersanyagszállítóként játszott fontos szerepet a kelet-európai rekonstrukcióban. Igaz, külkereskedelmi részesedése a hagyományos kapcsolatok részleges helyreállítása után csökkent, de 1948-ban is a külkereskedelem volumenének egyötöde körül mozgott, sőt Romániában az egynegyedes, Bulgáriában pedig az 50%-os részesedést is meghaladta.

Ha figyelembe vesszük, hogy mindezekhez a térség országainak egyre job-

ban kiterjedő egymás közötti kereskedelme is kapcsolódott, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a háború előtti 1/10—1/6-os részesedéssel szemben a helyreállítási periódusban 1/3—3/4 közötti részesedésre ugrott a kelet-európai országok egymás közötti kereskedelme.

A szovjet hitelezési tevékenység tehát alig lépett túl a kereskedelmi hitelek körén és ha ezáltal hozzá is járult a háború utáni rekonstrukció külkereskedelmi oldalról történő alátámasztásához, a finanszírozás gondjait lényegében nem enyhítette. A helyreállítás súlyos feladatait a kelet-európai országoknak alapjában saját erőforrásaikból kellett megoldaniuk.

A rendkívüli erőfeszítéseket igénylő feladat megoldása a háború előtt hagyományosan alacsony belső felhalmozásra képes és súlyos háborús károsodást szenvedett országokban egyedülállóan nehéz volt. A volt csatlós országok esetében pedig úgyszólván kilátástalannak tűnt. Ez utóbbi országoknak ugyanis nemcsak saját szerény erőforrásaikra utalva kellett szembenézni a feladattal, de egyidejűleg eleget is kellett tenni a hitleri Németország oldalán viselt háborúban okozott károk jóvátételére előírt kötelezettségek fizetésének is. A súlyos terhek a térség országai közül Magyarországra, Romániára és Bulgáriára nehezedtek. A szövetséges hatalmak és Magyarország között 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti egyezmény 12. pontja kimondta, hogy Magyarország köteles a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia területeinek megszállásában vállalt részvétele során okozott károk egy részét megtéríteni, és ezek fejében a Szovjetuniónak 200, Jugoszláviának 70, Csehszlovákiának pedig 30 millió dollár értékű jóvátételt fizetni. Az összeg, melyet 6 év leforgása alatt, főként áruszállítások formájában tartozott megfizetni, önmagában nem lett volna súlyos, de a rendkívül leromlott gazdaság körülményei között, az újjáépítés egyidejű feladataival mégis a legnagyobb erőfeszítéseket és áldozatokat követelte. Fokozta a terheket, hogy az áruszállítások esetében a 10—15%-kal megnövelt 1938. évi világpiaci árakat vették alapul, s a magyar ipari termelés önköltségi színvonala következtében ez a névlegesnél jóval nagyobb kötelezettségeket támasztott. A hivatalos 1938. évi átváltási kulcs érvényesülése esetén 1 dollár 5,15 magyar pengővel volt egyenértékű, ami kerekén 1,5 milliárd pengő értékű jóvátételi szállításokat feltételezett volna. A valóságban az árszintkülönbség folytán egy jóvátételi dollár 10,12 pengő áruértéknek felelt meg, s a 300 millió dollár értékű magyar szállítások 1,5 milliárd helyett 3 milliárd 1938. évi pengő értékre rúgtak. Mindez a jóvátétel fizetésének első évében, az 1945—46-os gazdasági évben a lecsökkent nemzeti jövedelem 17%-át emésztette fel, az 1946—47-es évben ez az arány 10%-ra, majd a következő években 7—7%-ra csökkent.

Romániát a fegyverszüneti megállapodás hasonlóan 300 millió dollár jóvátétel fizetésére kötelezte a Szovjetuniónak, amit ugyancsak hat év alatt volt köteles törleszteni, mégpedig 55%-ban olaj és olajtermékek szállítása révén. A helyreállítás éveiben ez az összeg a jóval kisebb károsodást szenvedett, de alacsonyabb fejlettségi szinten álló román nemzetgazdaságot rendkívül igénybe vette. A költségvetési kiadásoknak az 1946—47-es gazdasági évben közel 38, az 1947—48-as évben pedig majdnem 47%-át a jóvátételi fizetés vette igénybe, ami a nemzeti jövedelemnek 14—15%-a körül mozgott.

A súlyos jóvátételi igénybevétel természetesen hátrányosan befolyásolta az érintett országok rekonstrukciós lehetőségeit és fontos forrásokat vont el a gazdaságból. Mégis egyoldalú lenne a szállítások hatását kizárólag ebből a szempontból megítélni. A jóvátételi szállítások megindítása ugyanis a háborút követő hónapokban, általában 1945 nyarától, olyan időpontban jelentkezett halasztha-

tatlan kötelezettségként, amikor a gazdaság teljes dezorganizáltsága, bénultsága közepette számos fontos területen kényszerű ösztönzést adott az erők elodázhatatlan koncentrálására, a termelő munka megindítására kényszerített. Rendkívül jellemző ennek bizonyítására, hogy éppen a jóvátételi kötelezettségek nyomán, a legkritikusabb háború utáni hónapokban születik meg az előzőleg úgyszólván hiányzó magyar szerszámgépgyártó ipar. A jóvátétel keretében ugyanis szovjet részről a magyar ipar 5 ezer db modern szerszámgépének leszerelését kívánták. Ezzel szemben „a magyar kormány azt ajánlotta, hogy a leszerelendő használt szerszámgépek helyett inkább legyárt 3450 db szerszámgépet. Az orosz jóvátételi bizottság ezt az ajánlatot elfogadta.” (Szakszervezetek Országos Tanácsának Levéltára. Nehézipari titkárság 1945. Budapest.) A leszerelések helyett a két legnagyobb magyar gépgyár, a csepeli Weiss Manfréd Művek és a Budapest—Salgótarjáni gépgyár meghonosította a szerszámgépek szériagyártását. Hasonló lendületet adott a jóvátételi kötelezettség a román olajkitermelő és feldolgozó iparnak is.

A jóvátétel súlyos terhei tehát, mivel túlnyomó többségében iparcikkek szállításával törlesztették azokat, egyidejűleg a rekonstrukció gyors megindításának tényezőjévé is vált, s különösen az 1945—46-os évek váratlanul gyors talpraállításához nyújtott ösztönző hatásokat.

A jóvátételi kötelezettséggel összefüggésben kell utalnunk a rekonstrukciós évek másik sajátos jelenségére, a Szovjetunió által létesített vegyesvállalatok kérdésére Romániában, Magyarországon, valamint Bulgáriában és Jugoszláviában. A vegyes vállalatok létesítése tulajdonképpen a fegyverszüneti egyezmény azon pontjához kapcsolódott, amely kimondta a külföldön található német vagyonok elkobzását a győztes országok javára. A volt csatlós országok területén levő német érdekeltségeket pedig a Szovjetunió fizetendő német jóvátétel részeként tekintették. Magyarországon, Romániában és — jóval kisebb mértékben — Bulgáriában is a háború végén számottevő német érdekeltség volt a gazdaságban. A német tulajdonban levő részvények viszont most automatikusan szovjet tulajdonba mentek át. Az egyes bank- és iparvállalati töredék részvényérdekeltséget a szovjet állam számos esetben nem tartotta meg, hanem államközi megállapodások útján részvénycseréket bonyolított le, s a több vállalatban fennálló töredék-érdekeltségeket egyes esetekben kevesebb vállalathoz koncentráltta. A korábban teljesen német tulajdonban álló és most egészében szovjet kézbe került érdekeltségek mellett tehát létrejöttek a vegyes érdekeltségű vállalatok, s ezek szolgáltak alapul az ún. vegyesvállalatok intézményének megteremtéséhez. A magyar—szovjet bauxit és alumínium vállalat létrehozásának közvetlen előzményeként pl. a Dunai Timföldgyár és az Alumíniumérc Bánya és Ipari Rt. meglevő szovjet — az utóbbi esetben 42,2% — részvényérdekeltséget magyar kézben levő részvények átengedésével 50%-ra emelték fel, ennek fejében viszont a Szovjetunió más vállalati érdekeltségeiről mondott le, pl. a Bauxit-Ipar Rt. 35,2%-os részvénytörzsről. A vegyes közlekedési vállalatok esetében a magyar állam szovjet berendezési tárgyak szállítása fejében — a vegyes dunahajózási társaság létrehozásakor szovjet részéről 1800 lóerő kapacitású vontatóhajó és 14 ezer tonna teherbíróképességű úszálparkkal — engedett át részvényérdekeltséget. 1946. április 8-án szovjet—magyar kormányközi egyezményt írtak alá, amely a Magyar—Szovjet Bauxit-Alumíniumtársaság, a Magyar—Szovjet Nyersolajtársaság és az ugyancsak vegyes vállalati szervezésű MESzHART dunahajózási és MASzOVLET légiközlekedési vállalatok megalapítását tartalmazta.

Az 50—500/0-os részvénytulajdonosi állománnyal létrehozott vegyes vállalatok szovjet vezetés alatt álltak, minden esetben szovjet igazgató vezetésével működtek és privilegizált jogi-gazdasági helyzetet élveztek. A kiépülő vegyes vállalati hálózat, annak ellenére, hogy a bauxit és alumíniumipar, valamint olajbányászat és feldolgozás révén fontos pozíciók tartoztak hatáskörébe, Magyarországon nem volt jelentős és 1948-ban, az akkorra már teljesen kialakult hálózat a magyar iparnak — munkáslétszám alapján — mindössze 3,70/0-ára terjedt ki. A vízszállítás egészének ellenőrzése és a részleges bank-stb. érdekeltségek sem változtattak lényegesen a pozíciók jelentőségén.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyáshoz jutottak a vegyes vállalatok a román gazdaságban. A gazdaságilag fejletlenebb Romániában ugyanis a külföldi tőke szerepe a háború előtt is jelentősebb volt, a gazdasági életet erősebben ellenőrzése alatt tartotta, mint Magyarországon. A potsdami értekezlet határozatai a német vagyon és befektetés szovjet tulajdonjogára vonatkozóan, különösen néhány vezető alapanyagiparban, jelentős szovjet részesedést teremtett. Összesen 8 nagy szovjet—román vállalat létesült, s a közös bank, légítársaság, hajózási társaság, továbbá biztosítótársaság mellett ez a vas- és fémtermelésre, a szénbányászatra, az olaj- és földgáztermelésre terjedt ki. Ezek közül a szénbányászatban a magyar kormánytól jóvátételben megkapott petrozsényi bányarészvények alkották a közös vállalat kiindulópontját. Egyes adatok szerint 1946-ban a vegyes vállalatok részesedése a román nagyipari vállalatoknál és pénzintézeteknél a részvénytulajdonos 350/0-át is elérte, s ha e számítás pontossága iránt kételyeket is támaszthatunk, annyi bizonyos, hogy éppen az újjáépítés és nemzetgazdaság számára kulcsiparokban volt döntő a vegyes vállalatok befolyása. S jöllehet az ipar államosítása után 1949-ben, mikor számos államosított vállalatot a vegyesvállalatokhoz csatoltak, szerepük és súlyuk még tovább növekedett, befolyásuk már a rekonstrukció időszakában is, az adott politikai és gazdasági helyzet következtében, jóval túlhaladta a nemzetgazdaságban ténylegesen elfoglalt pozícióikat.

Bulgáriában a megkapott német vagyon csupán a bányászatban vezetett. 1946-ban Gorabso nevű közös vállalat alakítására került sor. Ez a vállalkozás a Rkodope szenesérccek kibányászásával foglalkozott. A többi német vagyon elsősorban az építőanyagiparban, valamint a hajóépítésben 1950-ig kizárólag szovjet tulajdonban maradt, s csak 1950-ben alakult át vegyesvállalattá.

Rövid ideig működött két vegyesvállalat Jugoszláviában is. Keletkezése nem volt a német tulajdonra vezethető vissza, hiszen itt ez nem a Szovjetuniót illette, hanem a légi és víziközlekedés kiépítésére irányuló jugoszláv erőfeszítésekre. A polgári légiközlekedés kiépítésére alakult fusta, valamint a közös Duna-hajózási Társaság, a Juspdol, 1949-ben két évi tevékenység után, a jugoszláv—szovjet ellentét következtében beszüntette tevékenységét.

Az önerőre alapozott helyreállítási feladatok és az egyidejű jóvátételi kötelezettség a finanszírozás egyetlen lehetőségét hagyta nyitva: az inflációs pénzpolitikát.

A kelet-európai országokban már a háború éveiben előrehaladt a pénzromlás. A háborús erőfeszítések és a Németországnak történő ellenszolgáltatás nélküli szállítások nyomán Jugoszláviában, Bulgáriában, Magyarországon, Romániában már jelentős mértékű infláció bontakozott ki. A forgalomban lévő bankjegymennyiség Jugoszláviában a háború éveiben 42-szeresre ugrott, Bulgáriában 22-szeresre, Magyarországon 14-szeresre, Romániában pedig 6-szorosra. Ilyen előzmények után, a súlyosan visszahanyatlott termelési szint talaján, az

ugrásszerűen megnövekedett finanszírozási szükséglet közepette a háborút követő években egyes országokban, főként Magyarországon és Romániában, elszabadult az infláció. Jól szemlélteti e folyamatot a forgalomban levő pénzmennyiség ugrásszerű növekedése. Magyarországon a háború küszöbén forgalomban volt 0,9 milliárd pengővel szemben, 1945 tavaszán 14,5 milliárd, 1946 júliusában viszont már — a világtörténelemben mindeddig példa nélkül álló mértékben — 47,4 quadrillió pengőre ugrott a pénzmennyiség. Ez utóbbi szédületes papírpénztömeg valóságos vásárlóértéke viszont mindössze 3,5 millió pengőre, a háború előtti váltópénz-mennyiség töredékére zuhant. Romániában az 1939. évi 39 milliárd leit kitevő pénzforgalom 1945 májusára 560 milliárdra, 1947. augusztus 15-re pedig 48,451 milliárdra ugrott.

A térség más országaiban csak szerény méretű infláció játszódtott le. Erre utal, hogy Jugoszlávia már 1945 áprilisában végrehajtotta valutarendezését, aminek során nemcsak a megszállás kaotikus pénzügyi viszonyait számolták fel, de a 292 milliárdos pénzmennyiséget erőteljes állami intézkedésekkel először 6, majd 18 milliárd dinárra redukálták. Csehszlovákiában a rendkívül mérsékelt háborús pénzromlást — ha az 1938. évben forgalomban levő pénzmennyiség = 100, akkor az 1945. évi pénzmennyiség = 254 — 1948 végéig is viszonylag lassú pénzhígulás követte, s az utóbbi időpontban csak 3,6-szor annyi pénz volt forgalomban, mint a háborút követő hónapokban. Lengyelországban 1945 vége és 1948 vége között már erősebben, mintegy 7-szeresére emelkedik a bankjegy-forgalom.

A mérsékelt, vagy szélsőségesen gyors inflációk a kelet-európai országokban fontos szerepet játszottak a háború utáni talpraállásban, nagy terheket hárítva a lakosság tömegeire, de sajátos inflációs konjunktúrát teremtve. Az értéket rohamosan veszítő pénztől a tőke főként a beruházásokba menekült, és lehetségessé vált hatalmas valorizálatlan állami hitelekkel megoldani a gazdaság tőkehiányát, s legnagyobb részt fedezetlen papírpénzkiadás útján fizetni a jóvátételi szállítóknak. Ahol az infláció feletti ellenőrzés lehetősége már megszűnt és a pénzromlás mértéke hamarosan veszélyessé vált, a termelő munka és a lakosság életszükségleteinek biztosítása szempontjából is, mint pl. Magyarországon, az inflációt viszonylag hamar, már 1946 augusztusában megfékezték. Romániában erre a lépésre 1947 nyarán került sor. Az infláció megszüntetését követően azonban nem történt egy hosszabb, lényegesebb visszaesés, megakadás a helyreállítás ütemében. Bizonyos deflációs jelenségek s az evvel járó hitelezési és forgótőkezavarok ugyan mutatkoztak, de ezek hatása nem volt összevethető az első világháború utáni stabilizációk deflációs hatásával, szanálási válságával. Nem torpant meg az újjáépítés menete, annál kevésbé, mivel 1947-ben már a kelet-európai országok többségében megkezdődtek a helyreállítási tervek, melyek nagy erőkoncentrációval, megfelelő szelektív célok előtérbe állításával nemcsak biztosítani tudták a helyreállítás folyamatos ütemét, de bizonyos értelemben még fokozni is tudták azt. A tervezés során ugyanis sikerült a gyors produktív beruházásoknak prioritást biztosítani, a helyreállított termelőeszközöket a korábbinál racionálisabban kihasználni. Figyelembevételre, hogy az újjáépítés határ-termelékenysége rendkívül gyors volt, a tervcélok jó megvalósítása a háborús pusztítások révén keletkezett szűk keresztmetszetek felszámolása révén viszonylag alacsonyabb beruházás mellett is nagy termelés-növekedést lehetett elérni. A különböző tervek részben 1948-ra, részben 1949-re irányozták elő a helyreállítási periódus lezárását, s ami a gazdasági élet legfőbb mutatóit, mindenekelőtt a nemzeti jövedelem és ipari termelés szintjének alakulását illeti,

ezek arról tanúskodnak, hogy 1948-ra vagy legalábbis 1948 utolsó hónapjaira a háború előtti termelési szintet Románia kivételével elérték. Így még azokban az országokban is, ahol a helyreállítási terv még áthúzódott 1949-re, ebben az esztendőben ott is már a háború előtti szint felett termeltek.

Ipari termelés és nemzeti jövedelem a kelet-európai országokban

	1938 = 100 Ipari termelés		Nemzeti jövedelem	
	1948	1949	1948	1949
Lengyelország	140	165	117	125
Magyarország	167	137	88	124
Románia	85	114	79	90
Bulgária	184	245	111	138
Jugoszlávia	150	168		
Csehszlovákia	108	122	106	113

Az újjáépítés menetét s viszonylagos gyorsaságát akkor látjuk világosan, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugat-európai országok többségében, jóllehet a háborús károsodás itt általában a kelet-európainál alacsonyabb volt, az ipari termelés és nemzeti jövedelem rekonstrukciója nem haladt ilyen gyorsan. A kelet-európai viszonyok újjáépítési ütemét viszont meggyorsította, hogy a háromszektoros népgazdaságban viszonylag rugalmas tervezési módszerekkel elsősorban a szűk keresztmetszetek felszámolására törekedtek. Így bizonyos termelési egységek üzembe helyezése automatikusan más egységek újra üzemeltetését is lehetővé tette. Legplasztikusabban ezt a tőkekoeffinens alakulása fejezi ki. Magyarországon például 1947—48-ban egy egységnyi beruházás 2,5 egységnyi nemzeti jövedelem-növekedést eredményezett, a háború előtt viszont általában 1 : 0,6 volt az arány.

Másik fontos tényezője volt a helyreállítás gyors ütemének a viszonylagos nagy munkacőfelesleg, amely nemcsak a munkásgárdának a termelésbe való bevonását tette lehetővé, de a termelésnek extenzív úton, a munkaerő növelése útján való bővítését is. (Ebben a tekintetben csak Csehszlovákia jelentett kivételt, hol a helyreállítás nem annyira a háborús pusztítások rekonstrukcióját, hanem a háború előtti termelési szint elérését igényelte, így itt a helyreállítási periódus erősen intenzív jellegű volt.) Magyarországon például 1946 és 1948 között mintegy 150 000 új munkást vontak be a gyáripárba, s ez 80%-os létszámnövekedést jelentett, midőn a termelés a háború előtti szint 40%-áról 107%-ára emelkedett. (A szénbányászatban például 40%-kal több munkást alkalmaztak, mint a háború előtt ahhoz, hogy az 1938-as termelési szintet elérjék.) Csehszlovákiában viszont már 1945—46 folyamán 10%-os munkáslétszámnövekedéssel tudtak 50%-os ipari termelésemelkedést biztosítani.

A helyreállítás gyors üteme mellett sajátos jellemzőként emelhető ki a folyamat további két, általában érvényesülő tendenciája. Miközben gyors ütemben pótolták a lerombolt kapacitásokat és közelítették a háború előtti termelési színvonalat, két irányú strukturális eltolódást figyelhetünk meg. Egyrészt a nemzetgazdaságok szerkezetében már ebben a periódusban megindul az ipar fokozatos előtérbe nyomulása, a mezőgazdaság visszaszorulása. Míg az ipar helyreállítása a legtöbb országban már 1946-ban a háborúelőtti meghaladó termelőkapacitások rekonstrukciójára és 1948—49-re az utolsó békeévek szintjét túlszárnyaló termelési eredményekre vezetett, addig a mezőgazdaság termelési

volumene ugyanezen években egyetlen kelet-európai országban sem érte el a békeévek eredményeit, azoknak — Csehszlovákia, Magyarország és Románia esetében — 90%-a körül mozgott, Lengyelországban alig haladta túl annak 3/4-ét, s csupán Bulgária közelítette meg a harmincas évek végének termelését. A mezőgazdasági célkitűzések vonatkozásában ezek az eredmények azt mutatják, hogy a rekonstrukciós tervek gyakori túlszárnyalása, ipari célkitűzéseinek határidők előtti teljesítésével ellentétben, a mezőgazdasági termelésre előírányzott munkálatokat Csehszlovákia, Románia és Bulgária nem teljesítette.

Mindez arra utal, hogy az ötvenes évektől kibontakozó folyamatok első megnyilvánulásait már a helyreállítási periódusban is észlelhetjük.

A strukturális változások másik szembevetendő mozzanataként az iparon belül lejátszódó ágazati átcsoportosulásra hivatkozhatunk. Az ipar általában gyors helyreállítása mögött ugyanis a térség minden országában a termelési javak előállításának különlegesen gyors fejlődése, gyakran a háború előtti szintet jóval meghaladó termelőképességének kiépülése és az egyéb iparágak elmaradása húzódik meg. Különlegesen kiélezett formában jellemezte ez a lengyel helyreállítást. 1947 nyarán pl. a gépipari termelés már több mint kétszeresen haladta meg a háború előtti, s az 1938. évi termelési szintet 100-nak tekintve, a vegyészeti termelés indexe 139, a bányászaté 126 pontot tett ki, ugyanakkor, amikor a textilipar megfelelő indexe csupán 95, az élelmiszeriparé 74, a bőriparé mindössze 21 volt.

Magyarországon a háború előtti termelési szint átlagos elérésén belül 1948-ban a következő eltérések figyelhetők meg: a nehézipar termelési indexe 1938-hoz képest 124, az élelmészeti iparé csak 94, a könnyűiparé pedig 86.

Hasonló arányok jellemezték Csehszlovákia és a többi ország ipari rekonstrukciós folyamatát is. Ezek az ipari ágazati-szerkezeti változások részben — főként 1948-tól — tudatos iparosítási elgondolások konzekvenciái voltak, de általában a gazdasági lehetőségek elkerülhetetlen megnyilatkozásainak ítéltetők. Aligha történhetett volna ugyanis másként a helyreállítás, mint a termelési javak, nyersanyagok termelésének legerőltetettebb fejlesztésével, hiszen ezen ágazatok termékei iránt támasztottak legnagyobb keresletet az újjáépítés igényei és — egyes országok esetében — a jóvátételi szállítások kötelezettségei.

1948—49-re tehát a kelet-európai országok általában és egészében befejezték a háborús károk helyreállításának feladatait, elérték az utolsó békeév termelési szintjét. Igaz ugyan, hogy ezzel a legszélesebb értelemben vett helyreállítás még nem fejeződött be, hiszen számos területen — mezőgazdaság, fogyasztási iparágak, szolgáltatások — még további rekonstrukciós munka várt megoldásra. Másrészt a helyreállítás periódusát leszűkítve értelmeznénk, ha a háború előtti termelési szint elérésével lezárnak tekintenénk azt, s nem vennénk figyelembe, hogy tulajdonképpen a rekonstrukciós folyamat részét képezi — az elpusztultak pótlása, a visszaesés bepótlása mellett — az időközben elmaradt növekedés pótlása is. Az ötvenes évek elejére tehát még számos helyreállítási feladat maradt, s ezek egy időre erősen befolyásolták a gazdaság növekedését. Ennek ellenére, az 1948-ban kiteljesedő politikai fordulat talaján a háború előtti termelési szint elérésére alapozva, 1949—50-től a gazdasági fejlődés új periódusa nyílt meg a kelet-európai országokban.

IRODALOM

A második világháborút követő (1945–48) periódus gazdaságtörténeti eredményeit és gazdasági problémáit — az egész területet felölelve — bő terjedelemben tárgyalja *N. Spulber*: *The Economics of Communist Eastern Europe*. London—New York 1957; *J. Marczewski*: *Planification et croissance économique des démocraties populaires*. Paris. 1956.

Szintén az egész periódust és annak problémáit átfogó igénnyel, de megmaradva a nemzeti területen tárgyalja a korszakot *Berend T. Iván*: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon*. 1945—1948. Budapest, 1962; *J. Taylor*: *The Economic Development of Poland 1919—1950*. New York. 1952; *E. Lipinski*: *Development of Agriculture and Industry*. Warszawa. 1955.

Átfogó tanulmányok viszonylagos hiánya ellenére egy sor kisebb kiadvány foglalkozik az adott korszak speciális problémáival.

Ami a földreformot illeti, lásd: *J. Kotatko*: *Land Reform in Czechoslovakia*. Prague. 1948; *La Réforme agraire en Roumanie*. Bukarest. 1946; *J. Ganev*: *Agrarna Reforma v Chuzhbina i u Nas*. Sofia. 1947; *Szakács S.*: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945—1948*. Bpest. 1964; *S. Zagaroff—J. Végh—A. Bilimovich*: *The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935—1945*. Stanford. 1955.

Az államosítás és tőke-kisajátítás problémáját vizsgálja: *J. Goldman*: *Czechoslovakia: Test Case of Nationalisation*. Prague. 1947; *La Tchechoslovaquie en marche vers le socialisme*. Prague. 1948. *V. Vinogradov*: *Voprosy Teorii i praktiki socializatsionnoi natsionalizatsii pri natsionalizatsii*. Moscow. 1964.

Az államkapitalizmus módszerének elméleti problémájával és speciális megkülönböztető jegyeivel, mint a szocializmushoz vezető úttal foglalkozik munkájában *Berend T. I.*: *Der Schutz der Währungsstabilisierung und der staatskapitalistische Weg der Kapitalenteignung in Ungarn*. 1946—47. (Acta Historica. Bpest. 1963. Vol. IX. No. 1—2.)

A történelem első újjáépítési terveinek történetéről lásd: *Ránki Gy.*: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában*. 1947—1949. Bpest. 1963; *G. Braibant*: *La Planification en Tchécoslovaquie*. Paris. 1948; *J. Goldman—J. Flek*: *Planned Economy in Czechoslovakia*. Praga. 1949; *G. Kemény*: *Economic Planning in Hungary*. London. 1952; *C. Bobrowsky*: *Dix ans de planification en Pologne. Problèmes économiques des Démocraties populaires*, vol. II. Paris. 1955; *Étude sur la situation et les perspectives économiques de l'Europe*. Genève. 1948.

A külföldi segély, kölcsön problémáiról és a külkereskedelemről lásd: *M. Goldmann*: *Soviet Foreign Aid*. New York. 1967; *T. Alton*: *Polish Postwar Economy*. New York 1955; *A. Zauberman*: *Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany*. 1957—1962. London—New York—Toronto. 1964; *V. Sergejev*: *Vnyesnaja Torgovlja*. 1961. No. 12; *M. Dewar*: *Soviet Trade with Eastern Europe*. Oxford. 1951; *Vnyesnaja Torgovlja SSSR*. Ed. by D. F. Fokón. Moskow. 1964.

A fentebb említett, speciális gazdaságtörténeti kérdésekkel kapcsolatos könyveken és tanulmányokon kívül tanulmányunk statisztikai kiadványokon, hivatalos tervjelentéseken, törvényeken, határozatokon, valamint a párt és a kormány vezetőinek beszédein alapszik. Emellett felhasználtuk a magyar bankok, cégek, állam- és pártintézmények archívumának anyagát is.

VIDA ISTVÁN

Az 1945-ös választások és a Független Kisgazda Párt

A parlamenti választások megrendezését a nemzetközi és a hazai politikai helyzet alakulása 1945 kora őszen egyre inkább elkerülhetetlenné tette. A nagyhatalmak potsdami értekezlete — számos kérdésben kialakított közös álláspont és megegyezés ellenére — csak átmeneti enyhülést hozott a nemzetközi kapcsolatokban, a nyugati hatalmak és a Szovjetunió érdekellentéteinek a fasiszta Németország katonai leverése után kibontakozó differenciálódása a nyári hónapokban tovább folytatódott. Augusztus közepén a katonai akciók Távol-Keleten is befejeződtek; a Szovjet Hadsereg mandzsúriai offenzívája, majd az atombomba bevetése Hirosimára a fasiszta Japánt is kapitulációra kényszerítette. Ezzel ismét lekerült a napirendről egy olyan kérdés, amely korábban az összekötő kapocs szerepét játszotta. A jelentős világpolitikai kérdések közül az egyik legjelentősebb változatlanul Kelet- és Délkelet-Európa sorsa volt. A Szovjetunió kelet-európai befolyásának növekedése a másik oldalon egyre fokozódó türelmetlenséget váltott ki, amelynek jelei augusztus folyamán világosan megmutatkoztak. Augusztus elején tartott sajtóértekezletén Truman, az Egyesült Államok elnöke szükségesnek tartotta megismételni azt a régi amerikai álláspontot, amely szerint az Egyesült Államok nem ismeri el a befolyási övezetek létezését, s nem támogatja egyes államok erre vonatkozó igényét.¹ Anglia szintén kifejezést adott nyugtalanságának. Annak ellenére, hogy a júliusi parlamenti választásokon a Munkáspárt jutott hatalomra, Anglia kelet-európai politikája nem változott. Bevin, az új külügyminiszter, augusztus 20-i bemutatkozó beszédében feltűnően durva és megalapozatlan támadást intézett a legyőzött kis államok, Bulgária, Magyarország és Románia ellen. Kijelentette, hogy ezek az országok „az egyik totális államformát a másikkal cserélték fel”, itt nincs demokrácia, ezen államok kormányai nem képviselik a nép többségének véleményét. Megismételte azt a korábbi angolszász követelést, amely szerint a nyugati hatalmak mindaddig nem ismerik el őket diplomáciailag, amíg választások útján át nem alakítják kormányaikat.² Mind a román P. Groza-, mind a bolgár K. Georgiev-kormány baloldali politikai irányvonalat képviseltek, komoly szerepet játszottak a hazájuk demokratikus átépítéséért vívott harcban, külpolitikailag egyértelműen szovjetbarát magatartást tanúsítottak, messzemenően együttműködtek a szovjet vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal. Magyarországon a júliusi kormányátalakítással szintén a demokratikus erők pozíciói erősödtek; a magyar-szovjet kapcsolatok is teljesen zavartalannak mutatkoztak. Persze valójában nem is az volt a kérdés, hogy az angol külügyminiszter tévedett-e avagy nem

¹ New York Times, 1945. aug.

² Szabad Nép, 1945. aug. 22.

a délkelet-európai kisállamok társadalmi rendszerének megítélésében. Fellépésének politikai értelme minden kétséget kizárt: a szabad választások megrendezésétől azt várták, hogy a politikai hatalomban megerősödnek a nyugati orientációjú csoportok, s így segítségükkel korlátozni tudják a Szovjetunió növekvő befolyását.

A nagyhatalmak jaltai konferenciája előírta, hogy a náci Németország volt szövetségeseinek országaiban a háború befejezésével parlamenti választásokat kell tartani. Bulgáriában került volna sor először a jaltai egyezmény alkalmazására. A tervezett demokratikus parlamenti választások azonban elmaradtak. Az angolszász nagyhatalmak a nyugatbarát jobboldali ellenzéki csoportok (N. Petkov és környezete) érdekében beavatkoztak a választási előkészületekbe, s emiatt a szovjet befolyás alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság augusztusban a választásokat elhalasztotta. A nemzetközi megállapodások értelmében Magyarországon is választásokat kellett tartani. A bolgár események miatt megrendezésük nemcsak a szovjet külpolitika, hanem Magyarország számára is fontos volt. A magyar kormánynak bizonyítania kellett, hogy szilárdan a demokrácia talaján áll, s a magyar társadalomban a demokratikus átalakulásnak komoly bázisa van.

A magyar parlamenti választások megtartását ugyanakkor a belső viszonyok is sürgették. Az ország súlyosbodó gazdasági helyzete, az erősödő infláció, az államéletben meglevő ideiglenesség felszámolását, a kialakult népi demokratikus rendszer megszilárdítását s általában a politikai viszonyok konszolidációját követelték. Ugyanakkor feloldásra várt az a belső politikai feszültség is, amely abból adódott, hogy a júliusi kormányátalakítással a kormányzati hatalom balra tolódott, s ezzel egyidejűleg a volt uralkodó osztályok és maradványaik, az állami bürokrácia, a közép- és gazdagparaszság, valamint a középrétegek egyéb csoportjainak aktivizálódásával az osztályerőviszonyokban másirányú változások kezdődtek. A választások lehetőséget nyújtottak a politikai és kormányzati hatalom újraelosztására, ezért kiemelkedő politikai jelentőségre tettek szert.

A magyar politikai életben a parlamenti választások megrendezését a Magyar Kommunista Párt kezdeményezte. A párt vezető szervei május óta több alkalommal is behatóan foglalkoztak a választások megtartásának lehetőségével, s végül úgy döntöttek, hogy a választásokat az őszi hónapokban meg kell tartani. Ebben a döntésben az előbb jelzett kül- és belpolitikai tényezők mellett szerepet játszott az is, hogy arra számítottak: az 1945 nyári rossz termés később növelni fogja az egyébként is súlyos közellátási nehézségeket, s az infláció és egyéb gazdasági bajok a tömegek elégedetlenségét táplálják majd, s ez nem a baloldali erők számára lesz kedvező. A kommunistáknak az volt az elképzelésük, hogy a választásokat két szakaszban bonyolítják le, a nemzetgyűlési választásokat megelőzően a fővárosban megtartják a községi választásokat. A pesti törvényhatósági választásokat főpróbának szánták, miután az MKP legálisan választási küzdelemben még nem vett részt. Emellett azt remélték, hogy a Szociáldemokrata Párttal összefogva Budapesten abszolút többségre tehetnek szert, s ezzel maguk és az egész munkásmozgalom számára kedvezően befolyásolhatják az országos választások eredményét is.³ Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára augusztus 20-án bejelentette, hogy a párt szükségesnek tartja a parlamenti választások mielőbbi megtartását.⁴

³ PI. Arch. Mikrofilmtár MKP KV. 81.

⁴ Szabad Nép, 1945. aug. 20.

Az MKP állásfoglalásával a választási előkészületek döntő szakaszba léptek. Augusztus 22-én Erdei Ferenc belügyminiszter a minisztertanács elé terjesztette a budapesti közszégi választásokról szóló rendelet tervezetét, amelyet egyébként kommunista szakemberek dolgoztak ki. A minisztertanács azonban a FKgP és más pártok tiltakozására nem tárgyalta, hanem pártközi értekezlet elé utalta. Tildyék egyébként azt is követelték, hogy a választásokról ne rendeleti úton, hanem törvényalkotással intézkedjenek. A választójogi rendelet előzetes pártközi megbeszélésével a SzEB elnöke, K. Vorosilov is egyetértett.⁵

A választások őszi megrendezésének gondolata az általános, titkos, nőkre is kiterjedő választójog alapján egyetértésre talált a többi demokratikus pártnál is, így elfogadtatása különösebb nehézségbe nem ütközött. Egyetlen kérdés volt csupán — politikai szempontból kétségtelenül kulcskérdés —, amely vitát váltott ki, az, hogy kinek adjanak választójogot ill. kiket zárjanak ki abból. Az augusztus 26—27-én tartott ún. „választójogi” pártközi tárgyalásoknak is ez állt a középpontjában.

A Magyar Kommunista Párt a legszélesebbkörű választójog megadása mellett szállt síkra, s csak arra törekedett, hogy a Ilorhy-rendszer kormány- és szélsőjobboldali pártjai és szervezetei, ill. azok vezetői ne választhassanak, de tagjaik ellen nem kívánt retorzióval élni. Az MKP-t az a politikai megfontolás vezette, hogy ha a választójoggal rendelkezők körének erőteljesebb szűkítése mellett lép fel, akkor olyan látszat keletkezhet, mintha a kommunisták eleve ki akarnák zárni a politikai életből várható ellenfeleiket, úgy tűnnék, mintha erőszakolt, nem demokratikus választást kívánnának. Ezt pedig — miután a közvélemény tekintélyes részében egyébként is erős volt a kommunista-ellenes hangulat — mindenképpen el akarták kerülni.⁶ Az MKP a választójogosultak körének további bővítése érdekében azt javasolta, hogy a választási korhatárt az eredetileg tervezett 21 évről 20 évre szállítsák le. A párttagság korösszetétele a korábbi közvéleménykutató jelentések szerint erősen a fiatalság felé tolódott el, a párt joggal számított ezen rétegek fokozottabb támogatására.⁷

A választói jogosultság kiszélesítése mellett foglalt állást a Független Kisgazda Párt is. Az ellenforradalmi korszak kormány- és szélsőjobboldali pártjainak a választási agitációkból való kizárását a kisgazda vezetők maguk is helyesnek tartották, sőt volt nyilasok, náci pártiak és más reakciós-fasiszta elemek választójogtól való megfosztásának gondolata sem állt távol tőlük, az ezen túlmenő korlátozásokat azonban nem támogatták. A kisgazdák a „nemzeti” ill. „polgári egységfront” kialakítása érdekében a legszélesebb körű választójogot kívánták, lehetőség szerint mindenkit a szavazóurnához akartak engedni, aki nem kompromittálódott túlságosan a régi rendszerben. Ez a törekvésük azonban nem egyszer, szándékuk ellenére, szükségszerűen teret biztosított a jobb- és

⁵ Min. Tan. Irattár. MT. jkv-ek. Az 1945. aug. 28-i ülés jkve.

⁶ PI. Arch. MKP. KV. 81. Később a nyilvánosság előtt, a választójogi törvényjavaslat parlamenti vitájában Révai József szinte védekezve mondotta: „A javaslat második fejezete tizenkét, a választójogból kizáró rendelkezést foglal magában. Mi valamennyit helyeseljük, de hangsúlyozom, hogy ezeknek a kizáró rendelkezéseknek inkább szimbolikus a jelentősége, mint valóságos. Nem akartunk és nem is akarunk tömegeket kizárni a választójogból, az állampolgári jogokból. Azt akarjuk, hogy a fasiszta szervezetek ne vehessenek részt a választási agitációban, ne használhassák ki a népjogokat a maguk céljaira, hogy a demokratikus választójog eszköz legyen a reakció és a fasiszmus kezében a nép ellen” (Id. Ngy. N. Bp. 1945 109. l. 1945. szept. 12-i ülés.)

⁷ Szabad Nép, 1945. aug. 28.

szélsőjobboldali elemek politikai jogainak gyakorlásához. A kisgazda körök voltak azok, amelyek nyomására a rendőri felügyelet alá helyezettek nem veszítették el választójogukat. Ők követelték, hogy módosítsák azt a pontot, amely szerint az 1945. július 1. után nyugatról haza érkezettek nem kaptak volna választójogot, arra hivatkoztak, hogy így a náci haláltáborokban synlódott, a nemzeti ellenállási mozgalomban résztvevő személyek nem élhetnek politikai jogaikkal. Ezt sikerült is keresztülvinniük, ami azzal az eredménnyel járt, hogy az összes nyugatos katonatiszt, elmenekült, majd visszatért reakciós tisztviselő választójoghoz jutott. Ugyanakkor, ismét csak azért, hogy minél több szavazót menthessenek meg, a kisgazda politikusok erélyesen felléptek a rendelettervezet jogi-fogalmazási pontatlanságai ellen. Az eredeti tervezetben a szavazatszedő bizottságoknak bizonyítékok alapján bárkit joguk lett volna kizárni. Tildyék követelésére kimondták, hogy a szavazatszedő bizottságnak nincs joga felülvizsgálni senki választójogosultságát. Hasonlóképpen módosították azt a pontot, amely a már összeállított választói névjegyzékből való törlés lehetőségét biztosította volna. Kisgazda követelésre került a rendelettervezetbe, hogy a választások felülvizsgálata az eredetileg elgondolt társadalmi szerv, a „választási tanács” helyett az igazságszolgáltatási intézmények hatáskörébe tartozik. Ez utóbbi javaslatok mögött nem nehéz felismerni a szándékot: megakadályozni az esetleges választási visszaéléseket.⁸

A vezető pártok közül a választójogi vitában a Szociáldemokrata Párt foglalta el a legbaloldaliabb álláspontot. A szociáldemokraták a választójoggal rendelkezők körének megállapításában komoly fenntartással éltek. Ők, mint később nyilvánosságra is hozták, a választójog radikális korlátozását kívánták, nemcsak a nyilas-fasiszta és más szélsőjobboldali pártok tagjait, hanem az 1919 utáni ellenforradalmi kormánypártok, a Bethlen-féle Egységes Párt, a NEP és a MÉP vezetőit, a helyi vezetőségek tagjait is beleértve, távol kívánták tartani az első szabad demokratikus választásoktól.⁹ Az SzDP vezetői azonban állásfoglalásukkal elszigetelődtek, s kénytelenek voltak elfogadni a többi párt elképzeléseit.

A pártközi tárgyaláson elfogadott s így közösnek tekinthető rendelettervezet kompromisszumos jellegű volt. A kisgazda körök, nem minden alap nélkül, mégis a maguk sikerének tekintették. Nekik sikerült ugyanis minden lényeges követelésüket érvényesíteniük, s a munkáspártoknak kellett engedme-

⁸ Kis Újság, 1945. aug. 28., 29. A FKGP-ben a választójoggal kapcsolatban is különböző elképzelések merültek fel. A párt baloldali értelmiségi csoportja radikálisabb, következetesebb álláspontot foglalt el, mint a hivatalos elképzelések. A pártvezetőség megbízásából, az e körökhöz tartozó Gulácsy György már 1945 május végén kidolgozott egy választójogi tervezetet. A Gulácsy-féle tervezet az általános, titkos, nőkre is kiterjedő lajstromos szavazással viszonylag kislétszámú (180 fős) nemzetgyűlés megválasztását javasolta. A választási korhatárt 21 évben jelölte meg, s a szavazás kötelezővé tételét szorgalmazta. Ki kívánta zárni a választójogból nemcsak a nyilasokat, volksbundistákat, németbarátokat, hanem az 1935 utáni kormánypártok, a NEP és a MÉP képviselőit, országos és kerületi vezetőit, valamint vezetőségi tagjait is, s ezen túlmenően mindazokat, akiket a felszabadulás után nem igazoltak, vagy a népbíróság elítélt, még akkor is, ha az ítélet nem volt jogerős. Gulácsyék tehát jelentősen szűkítették volna a választási jogokkal rendelkezők körét. Ha ezek az elképzelések megvalósultak volna, akkor nem jutott volna mandátumhoz pl. Sulyok Dezső, Drózy Győző és még sokan mások. Hogy a tervezet nem vált a párt hivatalos álláspontjává, az egyrészt a politikai helyzet megváltozásával függött össze, másrészt azzal, hogy a baloldali értelmiségi csoport befolyása a pártban csökkent. (Választójogi alapelvek. Bpest. 1945. máj. 22. Gulácsy György tulajdonában.)

⁹ Ld. Justus Pál felszólalását a választójogi törvényjavaslat parlamenti vitájában. Ngy. N. Az. 1945. 126. l., 1945. szept. 12-i ülés.)

nyeket tenniük.¹⁰ Amíg az SzDP túlzottan radikális álláspontra helyezkedett, az MKP — megítélésünk szerint — a szükségesnél nagyobb engedményeket tett. A koalíciós partnerek által átdolgozott rendelet augusztus 28., majd augusztus 31-én ismét minisztertanács elé került, s az apró stiláris észrevételektől eltekintve, lényegében változatlanul elfogadta. Az augusztus 28-i minisztertanácscon egyedül a volt horthysta politikus, gr. Teleki Géza próbálkozott meg azzal, hogy a választások szükségességét és időszerűségét kétségbe vonja, álláspontjával azonban teljesen magára maradt.¹¹ A budapesti községi választásokról intézkedő kormányrendelet (7460/1945 sz.) hamarosan megjelent.¹²

Az országos választásokról az előzetes pártközi megállapodások értelmében nem rendeleti úton, hanem törvényes úton intézkedtek. A választójogi törvényjavaslat csaknem teljesen azonos volt a budapesti községi választásokról szóló rendelettel. Elfogadására és törvénybe iktatására az ideiglenes nemzetgyűlés szeptemberi ülésszakán került sor.

A választásról szóló 1945/VIII. tc., amely a magyar közjog által ismert legdemokratikusabb törvény volt, kimondta, hogy minden 20 éven felüli magyar állampolgár választójoggal rendelkezik. Kivételt képeznek — elmebetegektől és köztörvényes bűnözőktől eltekintve — azok, akik háborús vagy népellenes bűnöket követtek el, a fegyverszüneti szerződés által betiltott egykori kormány és szélsőjobboldali fasiszta pártok vezető tisztségviselői voltak, vagy akiket az igazoló bizottság, illetve a népbíróság jogerősen elítélt. A törvény lehetővé tette, hogy az Országos Nemzeti Bizottság engedélyével a MNFF tagjain kívül más pártok is indulhassanak. Előírta, hogy a budapesti törvényhatósági választásokat október 7-én, a nemzetgyűlési választásokat november 4-én kell megtartani.¹³ A választójogi törvényjavaslat elfogadásával a magyar politikai élet közepontjába két hónapra a választási harc került.

A budapesti törvényhatósági választások

A kiskgazda köröket nem érte váratlanul a választások meghirdetése. A felszabadulás első percétől kezdve készültek a nagy lehetőségekre. Az adott politikai viszonyok között a választási győzelem megszerzése volt az egyetlen lehetséges eszköz arra, hogy indulási hátrányukat behozzák, a politikai és kormányzati hatalomban való eddigi részesedési arányukat számukra előnyösen megváltoztathassák.

A Kiskgazda Pártban a kétfordulós választási rendszer, a budapesti községi választások előrebocsátása azonban nem talált osztatlan elismerésre, de miután mindenképpen választani akartak, nem emeltek kifogást ellene. Abban többé-kevésbé nem kételkedtek, hogy vidéken különösebb nehézség nélkül megszerzik az abszolút többséget, Budapesten azonban távolról sem voltak olyan biztosak önmagukban. Jóllehet egyes kiskgazda politikusok, mint pl. Balogh páter, a fővárosban is az abszolút többség megszerzését jósolták, s nem kevesen bíztak a 40%-os relatív fölény elérésében is,¹⁴ a pártvezetőség borulátóbban értékelte a

¹⁰ Tildy egy kiskgazda nagygyűlésen örömmel közölte: „A FKGP a pártközi tárgyalásokon sikeresen képviselte álláspontját, ... a letárgyalt 16 paragrafusból kivettünk minden olyan intézkedést, amelyet nem tartottunk összeegyeztethetőnek a szabadsággal”. Kijelentette, hogy nemcsak a parasztság érdekeit, hanem a „városi polgárság szempontjait” is érvényesítették. (Független Kiskgazda Párt tudósítója. 1945. aug. 27. Pí. Arch. 285 f. 2/10.)

¹¹ Ld.: Min. Tan. Irattár jkv-ek. Az 1945. aug. 28-i és 31-i ülés jkv-e.

¹² Ld.: Magyar Közlöny, 1945. szept. 1.

¹³ Magyar Törvény Tár. 1945—46.

¹⁴ Kis Újság, 1945. szept. 14.

lehetőségeket. Jellemző, hogy Tildy Zoltán, a párt vezére, a nyilvánosság előtt nem nyilatkozott a párt választási esélyeiről. Mások, mint pl. Nagy Ferenc, ha állást foglaltak, annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy még ezt a relatív többséget sem szerzik meg. „Budapesten előfordulhat olyan eredmény is — mondotta a párt centrumának vezetője —, hogy mi kisgazdák nem leszünk többségben a többi párttal szemben. Erről vidéki közvéleményünket már felvilágosítottuk.”¹⁵ Miből származott ez az önbizalomhiány? Mindenekelőtt abból, hogy a kisgazda pártvezetés alaposan félreértette a választások előtt kialakult politikai helyzetet.

1945 nyárutóján Magyarországon a politikai hangulat a munkáspártok növekvő népszerűségéről tanúskodott. Gyűléseik hatalmas és lelkes tömegek részvételével zajlottak le. Az ország újjáépítése érdekében kifejtett erőfeszítéseik mellett olyan sikereket is magukénak vallhattak, mint pl. a nagy belső feszültséget okozó hadifogolykérdés rendezésének kezdeményezése; az MKP közbenjárására a Szovjetunió — még a békeszerződés megkötése előtt — hozzájárult a szovjetellenes háborúban fogságba esett katonák hazaengedéséhez.¹⁶ A két munkáspárt között a kapcsolat zavartalannak mutatkozott, a SzDP, némi ingadozás után, beleegyezett abba, hogy a két munkáspárt együttesen vegyen részt a budapesti törvényhatósági választáson.¹⁷ A választási szövetség nyilvánosságra hozatala nagy feltűnést keltett, s erősítette azt a látszatot, hogy a munkáspártok a fővárosban nagy fölényrel nyerik meg a választási küzdelmet. Ezt a vélekedést a korabeli közvéleménykutató felmérések is alátámasztották. Egy szeptember elején készült adatszolgáltatás szerint a megkérdezettek 48⁰/₀-a a munkásegységfront, 16⁰/₀-a FKgP győzelmét várta.¹⁸

Az MKP és SzDP fokozódó együttműködése, az általános hangulat, a választások várható kimenetele zavart és nyugtalanságot okozott a kisgazda körökben. Akkor még nem lehetett tudni, hogy lent, a társadalmi élet mélyvízeiben mások a viszonyok. Idegességükhöz az is hozzájárult, hogy a párt fennállása óta Budapesten még nem vett részt választásokon, s nem tudhatták, hogy a budapesti polgárság hogyan fogadja őket. A FKgP, noha igen gyors ütemben épült ki a fővárosban, a munkáspártokhoz képest nem jelenthetett komoly erőt. A kisgazda vezérkar jól tudta, hogy a munkásegység-lista győzelme politikailag sok vonatkozásban új helyzetet teremtené a hatalom birtoklásáért folyó harcban, s nyilvánvalóan hatással lenne az országos választások kimenetelére is. Ismét megerősödött abbéli félelmük, hogy a munkáspárti többség Budapesten meggyorsíthatja a magyar népi demokratikus átalakulás menetét, közelebb hozhatja a munkásosztály hatalomátvételét. Azzal viszont teljesen tisztában voltak, hogy ilyen körülmények között a FKgP nem maradhat fenn, vagy ha meg is őrizné létét, jelentéktelenné zsugorodnék. Mindebből adódóan, a budapesti törvényhatósági választások a kisgazda pártvezetés számára különleges politikai jelentőségre tettek szert.

A választási előkészületek az augusztus 20-i nagyválasztmányi ülés után újabb lendületet vettek. „Minden időt a választásokra kell fordítani” — hangzott a pártvezetőség nevében Tildy utasítása.¹⁹ A politikai és személyi ellentéteket

¹⁵ Nagy Ferenc beszéde a mérnök-nagygyűlésen a pártközpontban. Független Kisgazdapárt Tudósítója. 1945. szept. 26. (Pl. Arch. 285 f. 2/10.)

¹⁶ Szabad Nép, 1945. aug. 22.

¹⁷ Szabad Nép, 1945. aug. 28.

¹⁸ Szabad Nép, 1945. szept. 12.

¹⁹ Kis Újság, 1945. szept. 7.

felretették, minden pártbeli frakció összefogott a tisztes választási eredmény elérése érdekében. A pártapparátus átszervezésére vonatkozó tervek megvalósítását elhalasztották. A pártvezetőség igyekezett minden rendelkezésére álló erőt mozgósítani, s fellépett a belső ellentéteket élező törekvések ellen. Jellemző, hogy amikor Csornoky Viktor, a párt budapesti főtitkára, Tildy bizalmasa, jórészt pletykák, de főleg a feléje áramló bizalmatlanság miatt benyújtotta lemondását, azt a pártegység megőrzése érdekében nem fogadták el, jöllehet Csornokyt Nagy Ferenc és környezete sem kedvelte és szabadulni szeretett volna tőle.²⁰ Elutasították a jobbszárny nyugatbarát-eckhardtista köreinek azt az elképzelését is, hogy a választások előtt Politika címmel külön pártlapot indítson. Fodor Lajos zugújságíró, egy politikai kalandor, aki már a 30-as évek második felében Eckhardt körül forgolódott, Nagy Ferenchez írott levelében nyíltan megmondja, hogy a lap Tildy demokratikus politikáját támadná, a jobboldal és részben a centrum szócsöve lenne: „Mi nagyon sokan, akik hívei és barátai vagyunk és leszünk mindenkori Tibornak (Eckhardt — V. I.) és politikájának, viszázhúzódnak — és megdöbbenéssel, aggódással figyeltük és néztük Zoltán (Tildy — V. I.) gyászos és szomorú szereplését és állítjuk, hogy még az ostrom sem tett annyi kárt az országnak, a magyarság összességének, mint az ő szerencsétlen szereplése, beszédei, tettei, működése. Ha tehát lapom, mint a párt reggeli lapja jelennek meg, úgy annak iránya pártszempontból Tibor — illetve a Te és kizárólagosan csak a Te általad képviselt politika — Vasáry István és barátaink felfogását és politikáját propagálná az ország érdekében és semmi esetre sem adna hangot Zoltán klikkjének. Külpolitikailag pedig, mint az „Új szó”, az orosz hadsereg hivatalos lapja, a Politika, mint a párt hivatalos lapja az angolszászok barátságát igyekeznék az ország javára megszerezni, — ápolni és kifejleszteni.”²¹

A budapesti pártközpontban a választási kampány irányítására, a titkárságot kiegészítve, egy 40 tagú „stábot” hoztak létre. Ennek élére Csornoky Viktort, Tildy vejét állították. A propaganda-főnök Gyulai László, aki a háború alatt Antal István propagandaminisztériumában dolgozott, a szervezés vezetője Bognár József, akkor a fiatal jobboldali értelmiségi csoport egyik vezéralakja, a választási adminisztráció vezetője Jékely László, Tildy személyi titkára lettek. A választásokat vezető bizottság élére Varga Béla, a Budapesti Központ elnöke került, aki funkciójánál és aktivitásánál fogva az egész választási hadjáratban központi szerepet játszott.²²

Az előkészületek során rendbehozták a kiscgazda kerületi szerveket, újjászervezték, kiegészítették és megerősítették a kerületi vezetőségeket. Ezek személyi összetételének alapján jobboldali jellege nem változott.²³ Hozzákezdtek a törvényhatósági jelölő listák összeállításához. A jelöltek kiválasztásánál arra törekedtek, hogy lehetőleg minden társadalmi réteg képviselve legyen.

Különösen nagy gondot fordítottak a választói névjegyzék összeállítására és ellenőrzésére. A választójoggal rendelkezők jegyzékbe vétele az ún. összeíró bizottságok hatáskörébe tartozott, s ezek a szervek voltak illetékesek a választói

²⁰ „Meggyőződésem szerint személyem körül az atmoszféra oly mértékben van elmergesedve, és a Párt Országos Vezetőségének több tagja részéről személyemmel szemben oly nagyfokú az elsősorban politikai bizalmatlanság, hogy további pártbeli szereplésem csak akadályozná a Független Kiscgazda Párt jelenlegi választási előkészületeit” — indokolta tettét Csornoky Viktor lemondó levelében. (OL. NDO. U. M. Nagy F. fél. hiv. lev. Csornoky V. 1945. aug. 28-án kelt levele.)

²¹ OL. NDO. U. M. Nagy F. fél. hiv. lev. 1945. Fodor Lajos 1945. szept. 5-i levele.

²² Kis Újság, 1945. nov. 3.

²³ Kis Újság, 1945. aug. 29.

jogosultság eldöntésére is. A választók körének összeállításában nagy szerep jutott a háztömb-megbízottaknak, gyakorlatilag a munka dandárja rájuk hárult. A házmegbízottak nagy része Budapesten azonban a munkáspártokhoz tartozott. Ők, s az összeíró bizottságok más baloldali tagjai osztályösztöneiket követve felléptek a reakciós, fasiszta, a múlt rendszerben kompromittált elemek politikai jogainak megfosztásáért, nem egyszer a rendelet és a munkáspártok álláspontja szabta határokon túl is.²⁴ A FKgP viszont a rendelet szigorú betartása mellett szállt síkra. A kisgazdák, akiket a Horthy-rendszerben a választási csalások, a panamák és a visszaélések oly gyakran sújtották, most ismét attól tartottak, hogy ők lesznek a vesztesek, a munkáspártok és a még nem demokratizálódott reakciós közigazgatás ismét a régi módszerekkel fog élni. Így a választási névjegyzék összeállítása a politikai küzdelem egyik területévé vált. A FKgP számára minden egyes szavazat fontos volt, s igyekezett minél több választót megmenteni. A Budapesti Központ pl. felszólította a tagságot, hogy ha valakit kizárnak a hivatalos névjegyzékből, azonnal közölje, mert ilyen esetekben a pártközpont maga jár el az érintettek választójogának visszaszerzése érdekében. Sőt, ha a helyi kisgazdaszervek megtudták, hogy valakit nem vettek fel az összeírólapra, meg sem várva az illető jelentkezését, ők maguk kérték, jelentse kizárásának okait.²⁵ A kisgazda sajtó szerint a választások időszakában —az országos választásokat is beleértve— a FKgP 60–100 000 esetben járt el a választási névjegyzék elleni „vétségek” miatt. Ezt a számot túlzottnak tartjuk, de így is jól jelzi a névjegyzékek körüli politikai összecsapások méreteit.

A kisgazda pártvezetés a választói névjegyzék körüli összeütközéseket az általános ideges hangulatban túlértékelté, s abban a „hatósági erőszak” megnyilvánulását és a munkáspártok további térdierését látta. A Kis Újság már augusztus utolsó napjaiban, akkor, amikor még szinte el sem kezdődött a névjegyzék összeállítása, „Felelőtlen összeírási kísérletek” címmel arról tudósított, hogy szerinte visszaélések történnek, mert egyes helyeken a házmegbízottak adatokat gyűjtöttek a lakók pártállásáról.²⁶ Néhány nap múlva a lap a házmegbízottakat támadta meg, s közölte, hogy Tildy pártközi értekezlet összehívását sürgette az egész házmegbízotti intézmény felülvizsgálatára.²⁷ Miután ez nem sikerült, s a következő napokban a FKgP tovább romlani látta helyzetét, határozottabb fellépésre szánta el magát.

A FKgP önálló kezdeményezését a belpolitikai viszonyok mellett külpolitikai tényezők is motiválták. Egyrészt a nevezetes Bevin-nyilatkozat, amelyből a kisgazda körök helyesen olvasták ki, hogy Anglia a kelet-európai országokban nem nézi jó szemmel a radikális demokratikus átalakulást és a Szovjetunió erősödő befolyását, tehát a polgári politika számára a lehetőségek nagyobbak, mint esetleg gondolnák. Másrészt az komoly hatást váltott ki az egykori fajvédő kisgazda vezérnek, Eckhardt Tibornak az Egyesült Államokból érkezett levele. Ebben a levélben Eckhardt politikai tanácsokkal látta el híveit, különösen a

²⁴ Pestújhelyen pl. a munkáspártok kifogásolták, hogy a helyi FKgP olyanokat javasolt a választói névjegyzékbe, akik közül az egyik helyi MÉP vezető, a másik volksbundista, a harmadik levante-oktató volt, a negyedik ellenforradalmi korszakban választásokat vezetett. A munkáspárti panasznak azonban nem adtak helyt, a FKgP a rendeletre hivatkozva elérte, hogy a kifogásokat felvették a névjegyzékre. (Pest és Nógrád megyei Állami Levéltár. Főispáni EL iratok (res) 1945, 1945 /1947/ eln.)

²⁵ A FKgP II. ker. szervezetének röpirata. 1945. szept. 17. OSzK. Aprónyomtatványtár. Vegyes apró nyomtatványok. 1945.

²⁶ Kis Újság, 1945. aug. 29.

²⁷ Kis Újság, 1945. aug. 31.

rendőrség feletti ellenőrzés megszerzésének fontosságára hívta fel figyelmüket, s egyben a nyugati hatalmak növekvő érdeklődéséről tájékoztatta őket.²⁸ A belpolitikai akció mikéntje tekintetében azonban a párton belül eltértek a vélemények.

Tildy Zoltán, a FKgP vezére, az általa képviselt demokratikus törekvések szellemében a párt nehézségeit és „sérrelmeit” a többi párttal közösen kívánta megoldani. Tildy még a választások időpontjának nyilvánosságra hozatalát megelőzően javaslattal fordult Rákosi Mátyáshoz, az MKP főtitkárához, hogy a választások előtt a három nagy párt vezetői üljenek össze és kíséreljenek meg olyan megállapodásokat kötni, amelyekkel elejét vehetnék a demokratikus pártok közötti viszony elmérgesedésének. Ennek az elgondolásnak volt egy kimondatlan taktikai célja is: ha a koalíciós partnerek a választások előtt közös megállapodásokat kötnek, tehát gyakorlatilag együtt vesznek részt a választási kampányban, akkor a baloldallal várható budapesti többsége nem csupán a munkáspártok, hanem az egész koalíció sikere lesz, vagy politikailag legalább is ilyen értelemben lehet feltüntetni. Ha a koalíción belüli erőviszonyok lényegesebben nem változnak meg, akkor a budapesti községi választások nem gyakorolnának számottevő hatást az országos választások kimenetelére. A pártban hozzá is kezdtek egy ilyen „egység-terv” kidolgozásához, amely az együttműködés feltételeit tartalmazta volna. A kisgazdák azt tervezték, hogy az együttműködést a „munkás paraszt egység” megnyilvánulásaként népszerűsítik.²⁹ Az MKP azonban bizalmatlanul fogadta Tildy kezdeményezését, nem látván világosan az ellenfél szándékait, várakozó álláspontra helyezkedett.

A Nagy Ferenc és környezete, valamint a hozzájuk kötődő jobboldali csoportok, amelyek augusztus folyamán, de különösen a nagyválasztmányi ülés után előrenyomultak a pártban, az önállóbb és határozottabb kisgazda politika mellett szálltak síkra. A párt érdekeinek érvényesítésére késznek mutatkoztak szembefordulni a koalíciós partnerekkel is. Változatlanul folytatták propagandahadjáratukat a választások „tisztasága” és „erőszakmentessége” mellett, sőt odáig is elmentek, hogy Varga Béla kijelentette: „... hogy ha a választás nem tiszta demokratikus eszközzel fog lefolyni, akkor élni fogunk az ultimáció elvével, nem megyünk bele a választásokba.”³⁰

A FKgP látványos fellépésére a nemzetgyűlés szeptember 12-i ülésén, a választójogi törvényjavaslat vitájában került sor. Itt Tildy a párt nevében a nyilvánosság előtt megismételte a demokratikus pártok együttműködésének megszilárdítására vonatkozó javaslatait: „A magam részéről nagyon szükségesnek tartanám, ha mi, a Magyar Nemzeti Független Front pártjai tudnánk egy komoly, becsületes tárgyi megegyezést kötni a jövődő politikánknak legalább legfőbb tételei tekintetében. Ha ezt a választások előtt vagy a választások alatt meg tudjuk kötni, kevesebb értelme lesz a választási harc kiélezésének. Mindenesetre azonban jelentsük ki mindannyian, hogy a jövődő kormányzást is koalíciós kormányzásnak akarjuk (Rákosi Mátyás [KP]: *Ügy van! általános helyeslés és taps a Ház minden oldalán*), amelynek belső problémáit is nem az dönti majd el, hogy egyik vagy másik párt két, három vagy tíz mandátummal többet hoz a nemzetgyűlésbe; ha tudatában vagyunk annak, hogy az országot csak együtt tudjuk felépíteni, akkor ebben a tudatban vigyük ezt a választást.” Ugyanakkor a baloldallal való együttműködési készség kifejezésre juttatásával egyidejűleg

²⁸ PI Arch. 274—7/216.

²⁹ PI. Arch. Mikrofilmtár MKP KV. 81.

³⁰ Kis Újság, 1945. szept. 5.

megismételte azt a kisközgazda fenyegetést, hogy ha a demokratikus rendőrség nem biztosítja a választások tisztaságát, akkor a FKgP nem vesz részt a választásokon. Sőt két követelést is előterjesztett. Egyrészt sürgette, hogy pártközi megállapodás útján módosítsák az 138 000. sz. internálási rendeletet, amely elsősorban fasisztákra, háborús és népellenes bűntetteket elkövetőkre vonatkozott, de amely kisközgazda felfogás szerint tág értelmezési lehetősége alapján mások, a Kisközgazdapárt helyi parasztvezetőinek a letartóztatására is lehetőséget nyújtott. Másrészt követelte, hogy az ideiglenes kormány a rendőrség felett rendelkező szervek egyikét adja át a FKgP-nak.³¹ A Tildy által előterjesztett igényekhez a „bizonyító anyagot” a jobboldali befolyás alatt álló Kis Újság szállította. A FKgP hivatalos orgánumának aznapi számában, első oldalon közlemény jelent meg, amely arról tájékoztató, hogy a pártnak nagyszámú olyan adat van a birtokában, amelyek „a választási névjegyzék összeállításával kapcsolatos megfélemlítésről, választási visszaélésekről, a titkosság előzetes kijátszásáról szólnak”. A cikk ezekért a visszaélésekért nyíltan a kommunistákat, elsősorban az MKP-hez tartozó házmegbízottakat tette felelőssé.³²

A Kommunista Párt és a többi demokratikus pártok ilyen körülmények között a FKgP akciójában nem az együttműködési készség erősödését, hanem a fenyegetőzést, a párt erősödő jobbra tolódását látták. Az MKP határozottan visszautasította a Kis Újság által mondottakat s magabiztosan jelentette ki: „A munkáspártok lenyűgöző győzelme előre veti árnyékát és a reakció riadtan nyúl a legpiszkosabb eszközökhöz, mert a választások hitelességének megtámadásával nemcsak a munkáspártokat, hanem — és elsősorban — Magyarországot is megtámadja.”³³

A FKgP szűkebb vezetősége, mint jeleztük, munkáspárti győzelemre számított a pesti községi választásokon. Ezt csak a legszélesebb polgári-paraszti egységfront megteremtésével lehetett ellensúlyozni. A kisközgazdák választási taktikája éppen ezt tűzte ki célul. A „polgári egységfront” megteremtése szemben az előretörő munkásosztállyal, nem jelentett új felismerést, a pártban, hiszen a felszabadulás óta ennek figyelembe vételével politizáltak, most azonban különös hangsúlyt kapott. Hogy a választási vereséget elkerülje a kialakult osztályerőviszonyok logikájából adódóan a kisközgazda vezetés egyre inkább a jobboldali rétegekkel való összefogás felé szorult. Ez megmutatkozott már a választójogi rendelet és a törvényjavaslat vitájában követett magatartásában és különösen az internálási rendelet megváltoztatásáért indított akciójában. A „nemzeti” ill. „polgári egységfront” kialakítását változatlanul két síkon kívánták megvalósítani: egyrészt szervezeti, másrészt politikailag. A FKgP monopolhelyzetét és szervezeti egységét továbbra is fenn akarták tartani, s ezért felléptek az önálló polgári pártalakítási törekvések ellen. Sulyok Dezső, a FKgP egyik ismert vezetője pl., amikor 1945 szeptemberében, Mindszenty tárgyalásokat folytatott vele egy katolikus politikai párt megalakításáról, azzal érvelt, hogy nem tartja „időzerűnek a Demokrata Néppárt mostani szervezkedését, mert jelenleg az csak a polgári arcvonal egységét bontja meg”. „A polgári egységet feltétlenül elébehelyezem a gyors szervezkedésnek, és éppen ezért

³¹ Id. Ngy. N. Bpest. 1945. 112—113. l.

³² A FKgP szept. 12-i fellépésének összehangolt és szervezett voltára Nagy Ferenc is utalt egy alkalommal. Egy népgyűlésen kijelentette, hogy „a pártot ért támadásokra csak a budapesti választások első idejében válaszoltunk, amikor már olyan mértékű támadások indultak meg, hogy — ha nem válaszoltunk volna — joggal gyávaságot tételtek volna fel rólunk szerte az országban.” (Kis Újság, 1945. nov. 4.)

³³ Szabad Nép, 1945. szept. 12.

kértem a püspök urat, engedjen érvelésemnek, és tekintse a kérdést olyannak, mint ami most nem időszerű” — mondotta.³⁴ Emellett kisebb politikai csoportosulásokkal, amelyek kívül szorultak a MNFF-ens jobbra álltak a FKgP-tól, közvetlen kapcsolatokat építettek ki és igyekeztek őket a párt támogatására megnyerni. Varga Béla pl. 1945 augusztusában a hazai katolicizmus „balszárnyát” alkotó, de a magyar munkásmozgalomban reakciós szerepet játszó keresztényszocialista mozgalom vezetőivel megállapodott, hogy a BESzKÁRT-nál levő keresztény szocialisták belépnek a FKgP-ba és a választásokon a pártot fogják támogatni s ennek fejében a FKgP mandátumot biztosít számukra.³⁵ Hasonló jellegű tárgyalásokra került sor más jobboldali csoportokkal is. Emellett a kisgazda körök egyéb politikai szövetségeseit is kerestek.

Új mozzanat, hogy minden eddiginél nagyobb mértékben bevonták a választási előkészületekbe az egyházakat, s komoly feladatokat bízott rájuk. A reakciós és antidemokratikus klerikális körökkel a FKgP kapcsolatai a felszabadulás után szorosabbra fűződtek, nemcsak személyi vonatkozásban, hanem úgy is, hogy az egyház, főleg a Dunántúlon, közvetlen segítséget nyújtott a párt szervező munkájában. A kisgazdák elsősorban személyi támogatást vártak az egyháztól, azt kérték, hogy papokat jelölhessenek a parlamentbe és a fővárosi törvényhatósági bizottságba. „...nem közömbös pártunknak sem — írta az lún. Hám-Saláta csoport egyik tagja Esztergomba —, hogy bátor szónoklói vegyenek a városatyák soraiban, akik gátlói lesznek majd minden olyan törekvésnek, amely nem egyeztethető össze a pártunk által erőteljesen képviselt polipári gondolattal.”³⁶ Mindszenty és környezete maga is felismerte, hogy az adott politikai helyzetben az egyháznak feltétlenül a FKgP-t kell támogatnia. Megigyekezést kötöttek Varga Bélával, hogy közreműködésével jelölik „a megbízható egitimistákat”, hozzájárulnak a politikai szerepet vállalni akaró papok kéréséhez. A katolikus egyház befolyása alatt álló politikai csoportok — Barankovics-féle Néppárt, Schlachta-féle Keresztény Női Tábor — a Pálffy-féle Néppárt kivételével — önállóan nem indultak, hanem az FKgP-ot támogatták. A katolikus klérus azonban nemcsak személyi és szervezeti téren nyújtott segítséget, hanem közvetlenül is részt vett a választási agitációs és propagandahadjáratban. A papok aktívan agitáltak a kisgazda lista mellett, felhasználva a szószéket és más fórumokat, nemegyszer magát a gyóntatószéket is.³⁷

A FKgP a felekezeti egység létrehozása érdekében nemcsak a katolikus klérust igyekezett megnyerni, hanem a református és evangélikus egyházat is. Beretzký Albert magasrangú református egyházi személyiség, kultusz-államtitkár, Tildy rokona, a budapesti községi választások előtt levelet intézett az ország összes református és evangélikus lelképásztoraihoz, amelyben közvetett formában felszólította őket, hogy támogassák a Kisgazda Pártot.³⁸ A kérés nem maradt teljesítetlen.

³⁴ Kis Újság, 1945. szept. 15.

³⁵ Kerületi Bíróság. B. III 0054/1958 IX. 30. sz. — Idézi *Hollós Ervin*: Kik voltak és mit akartak? Bpest. Kossuth. 1967. A keresztényszocialista vezetők, Romvári István, Halpert József, Agócs Lajos az 1956-os ellenforradalom idején ismét feltűntek, akkor a Keresztény Néppárt újjászervezéséhez kezdtek hozzá.

³⁶ E. H. L. 2575/1945. Idézi: *Orbán Sándor*: Egyház és állam 1945—1950. Bpest. 1962. 84. l.

³⁷ A FKgP és a katolikus egyház kapcsolatára lásd bővebben: *Orbán Sándor*: i. m. 82—87. l.

³⁸ Bereczky Albert levele a református és evangélikus lelkészekhez. 1945. szept. 27. A Református Lelkészegyesület (elnöke dr. Ravasz László) körlevele. 1945. okt. 3. (OszK Aprónyomtatványtár. Vegyes aprónyomtatványok. 1946).

A polgári egységfront megteremtését szolgálta a párt választási agitációs és propagandahadjárata is. Mint már jeleztük, a kisgazda vezetést határozottan zavarta, hogy a városi polgárság jelentős része passzívan viselkedett, nem kapcsolódott be a közéletbe, pontosabban nem részesítette olyan támogatásban a FKgP-ot, mint várták,³⁹ s emiatt a párt a fővárosban viszonylag erőtlen maradt.

A választási agitáció elsődleges célja az volt, hogy a „tétovázó polgárt” mozgásba hozza. „Munkás egység helyett demokratikus polgár egység szükséges” — adta ki a jelszót Nagy Ferenc a választási kampány kezdetén. „Nem plakát-ragasztás és aszfalt mázolás kell — hangoztatta —, hanem a polgári öntudat felébresztése. És most választ adhat a polgárság arra a vádra is, hogy ő gyáva, tunya és tehetetlen.” Hozzáfűzte: „Most sok forog kockán, most nem lehet sorsára bízni a tétovázó polgárt.”⁴⁰

A polgári rétegek társadalmi közérzete és politikai felfogása, ide értve a nagyburzsoáziát, az állami bürokráciát, az értelmiség különböző csoportjait, a kispolgárságot, sőt a földbirtokos osztályok maradványait is, — a népi demokratikus átalakulás egy éve alatt viszonylag kevésbé módosult, alapjában véve változatlan maradt. A középrétegek egy részében vitathatatlanul megindult egy liberizálódási folyamat, a népi demokráciához való közeledés, annak támogatása és igenlése, de a többség, főleg az ún. „úri középosztály” tömegeinek érzései, gondolkodásmódja, politikai felfogása csak igen lassan, szinte alig észrevehetően változott. Ezek nem tudtak eligazodni a népi demokrácia új rendjében, nem értették, hogy mi zajlik körülöttük, ellenségesen vagy közömbösen álltak szemben az új demokratikus rendszerrel. Nem hittek a demokratikus átalakulás tartósságában, átmenetinek tekintették azt, amely után ismét visszatér a hagyományos osztályrendi, a régi ellenforradalmi diktatúra. Az 1944 őszi fordulat jellege s az azt követő békés politikai fejlődés részben eltakarta szemük elől azt, hogy Magyarországon egy teljesen új politikai fejlődés, forradalmi átalakulás bontakozik ki.⁴¹ Kétségtelenül mérséklődött a munkásosztály azonnali hatalomátvételétől való félelem, amely korábban szinte megbénította a polgári rétegeket, de valójában

³⁹ A korabeli közvéleménykutató felmérések szerint szept. elején a megkérdezettek 55%-a egyetlen politikai pártnak sem volt tagja. A 45%-a Horthy-korszakhoz képest óriási előrelépést jelent, tanúsítja, hogy a felszabadulás után igen jelentős tömegek kapcsolódtak be a politikai életbe. A politikailag aktív réteg, pártállás szerint a következőképp oszlott meg: 13% SzDP, 11% MKP, 4% FKGP, 2% szakszervezetek, 1% PDP és NPP közösen. A közvéleménykutató felmérést a pontatlan módszerek és egyéb tényezők miatt nem szabad abszolút értékűnek tekinteni, mégis mutatja a pártok közötti erőviszonyokat, a FKGP viszonylagos gyengeségét a fővárosban.

⁴⁰ FKGP tudósítója. 1945. szept. 5. Pl. Arch 285 f. 2/10. és Kis Újság, 1945. szept. 7.

⁴¹ Igen érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet Szekfü Gyula, az ún. középosztály passzivitásának okait elemezve: „A magyar néző már azért sem tud ebben a káoszban eligazodni, mert a politikai élet sohasem szoktatta ahhoz, hogy ideákat és társadalmi meg gazdasági tárgysorozatokot olyan komolyan vegyen, hogy elhiggye róluk, hogy képesek politikai helyzeteket életre hívni. Hatvanhét óta a közjogi küzdelem volt állandó, ennek a technikáját ismerte meg az egész ország anélkül, hogy szeme kinyílt volna a politika társadalmi hátterére. Az utolsó huszonöt esztendőben látszólag visszavonult a közjogi kérdés, de tényleg az alkotmányosság és diktatúra feszültségében igen sok embert ez a közjogi kérdés érdekelt továbbra is. Mellette úgynevezett világnézeti kérdések szerepeltek, amik azonban részben a külpolitika vetületei voltak, részben egyszerűen a felszabaduló bűnözési hajlamok és szenvedélyek fedezésére szolgáló álarok. Kortársaink tehát a mai polgári osztályból egyáltalán nem rendelkeznek olyan politikai és társadalmi gyakorlattal, hogy a demokrácia körüli bonyodalmakban tisztán láthatnának és pártok törekvései és cselekedetei mögött felismerhetnénk az utóbbi másfél század legnagyobb történeti erőinek ellentétét. Ha akarjuk, azt is mondhatjuk: a nagy erőpár a szabadság és egyenlőség egyensúlyba hozatalára való törekvést.” (Világ, 1945. júl. 29.)

nem múlt el, s a választások alatt új erőre kapott. Ebben szerepet játszott a Szovjet Hadsereg jelenléte, a Magyar Kommunista Párt aktív közéleti szerepe, jelentős politikai és társadalmi sikerei, az ország újjáépítésében kifejtett hatalmas munkája s az a krónikus külpolitikai tájékozatlanság, amely a magyar közép-
rétegek magatartását mindig is jellemezte. A polgári rétegek, a negyedszázados horthysta propaganda hatása alatt jóformán semmit sem tudtak a szocialista társadalmi rendszerről, vagy ha rendelkeztek is információkkal, azok teljesen hamisak és félrevezetők voltak. A szocializmus gondolatából csak annyit értettek meg, hogy az a magántulajdon felszámolását hozza magával. Éppen ezért a közgondolkodásban a magántulajdonhoz, sőt a kistulajdonhoz való ragaszkodás is magával hozta, egyebek mellett, a proletárkdiktatúrától való félelmet is.

Nem szűnt meg a Kommunista Párttól való félelem és idegenkedés sem, ellenkezőleg, bizonyos mértékig erősödött. A kommunista politika, taktika, harci módszerek szokatlanul újat jelentettek, nemcsak a konzervatívabb, hanem a politikailag járatosabb polgári rétegek szemében is, olyasmit, amihez az ellenforradalmi rendszerben nem szokhattak hozzá. „A Kommunista Párttal szemben fennálló idegenkedés a magyar politikai életben, a meg nem értés okai 95%-ban arra vezethetők vissza véleményem szerint, — fejtette ki 1945 őszén Révai József —, hogy mi olyan elvet és módszert képviselünk a magyar politikai életben, amire még nem volt példa. Mi képviseljük a magyar politikai életben a nagy politikai szenvedélyt, ami nélkül nem lehet történelmi programot végrehajtani. Mi képviseljük a népre való appellálást és a népre való appellálás bátorságát.”⁴² A Magyar Kommunista Párt igyekezett meggyőzni a polgári rétegeket arról, hogy nem tekinti közvetlen feladatának a proletariátus diktatúrájának kikiáltását, a kapitalizmus felszámolását, ellenkezőleg, a magántulajdon alapján áll, a tőkés vállalkozás szabadságának álláspontján van. Ezek a megnyilatkozások megnyugtatóan hatottak ugyan, de az idegenkedést nem tudták feloldani.

Annak ellenére, hogy Magyarországon „tisztá” polgári demokrácia valójában soha sem fejlődött ki, a polgári demokrácia erői mindig is gyengék voltak, a köztudatban a polgári életforma bizonyos külsőségei kialakultak, széles körök magukénak érezték. „A valóságban azonban a polgári életforma szeretete, öltözködéstől a könyvekig és a mérsékelt, többé-kevésbé humanizált kifejezésformáig nemcsak a többnyire rosszkeresetű szabadfoglalkozásúak és az állami és magántisztviselők tulajdona volt, hanem sokkal szélesebb tömegeké, iparosoké, borbélyoké, pincéreké, vasúti és más »kisembereké«. Amennyiben ezek nem tartoztak a marxista pártha, polgárnak számítottak és magukat is annak tartották” — írta Szekfű Gyula.⁴³

Alig néhány hónappal a háború befejezése után a háborús katasztrófa és következményei szinte az egész magyar társadalomban éreztették hatásukat. A közellátási nehézségek fokozódtak, az infláció erősödött. Az életkörülmények romlása, a háborús kifáradás a néptömegek politikai magatartására is hatott, s erőteljesen jelentkezett a békevágy, a nyugalomra, a rendre, a biztonságra való törekvés. A korabeli közvéleménykutatási elemzések is azt tanúsították, hogy „az égető anyagi gondok közepette a megkérdőjelezett tekintélyes hányada a lelki megnyugvás biztosítását mondta a legfontosabbnak... Békességet akarnak, a fegyverek elcsendesedését, megértést, egyéni nyugalmat. Az acsarkodás letörését, a bizonytalanság feloldását. Ne higgyék, hogy légüres térben

⁴² Valóság, 1946 I. sz. (jan.—febr.) 101. l.

⁴³ Szekfű Gyula: Forradalom után. Bpest. é. n. 162. l.

mozognak.”⁴⁴ Ez a biztonságra, a nyugalomra való igény, a néptömegek depolitizálódása az osztályküzdelmek mérséklése irányába hatott.

A Kisgazda Párt választási taktikájának és propagandájának kidolgozóí természetesen kitűnően ismerték a polgári rétegek érzéseit, hangulatát, politikai véleményét, félelmeit és tudatosan építettek rájuk. A kisgazda kortesek, akik a horthysta választásokon komoly tapasztalatokra tettek szert, tudták, hogy mit és hogyan kell mondani a pesti polgárnak.⁴⁵

A kisgazda szóokok a választások politikai jelentőségét messze eltűlozták; úgy állították be, hogy nem konkrét politikai lépésekről kell majd dönteni, hanem általános, elvi kérdésekről, mindenekelőtt az ország politikai továbbfejlődésének irányáról, a magyar nép jövődő sorsáról.⁴⁶ Igyekeztek a köztudatban elhinteni, hogy a választásokon fog eldölalni: Magyarország a szocializmus vagy a polgári demokrácia útján halad-e? „Beszéljünk nyíltan és őszintén — szólított fel pl. Varga Béla —. Budapesten ma két eszme ütközik egymásba. Egyik a polgári gondolat, a másik a marxista gondolat. Egyik párt sem mondott le igazi eredeti programjáról, bár a kormány-programban megegyeztek. Most az a kérdés, hogy az egyoldalú osztályuralommal szemben meg tudjuk-e védeni az igazi demokráciát. Az igazi demokrácia alapja a magántulajdon, míg a másik oldal a kollektív gazdasági rendet kívánja... Teljes szabadságot akarunk mindenki felé, terrortól mentes életet, jogot és rendet akarunk.”⁴⁷ Más alkalommal arra utalt, hogy „a polgárságnak a választásoknál nyilatkoznia kell: akar-e polgári demokratikus életformát vagy pedig azt akarja, amit a munkáspártok által kiadott füzet nyíltan mond: proletárdiktatúrát”.⁴⁸

A Független Kisgazda Párt a maga részéről a polgári demokrácia s a polgári életforma megvalósításáért szállt sikra. Részletes választási programot azonban nem adott. Egyes csoportok a „keresztény magyar demokrácia”-ról szónooltak, mások „a nemzeti demokráciát” kívánták megvalósítani, megint mások, főleg az angol orientációjú kisgazda-körök, az angolszász mintájú polgári demokrácia

⁴⁴ Világ, 1945. szept. 28.

⁴⁵ Érdekes és jellemző apróság, hogy egy alkalommal, amikor Nagy Ferencet meghívták egy Pest környéki helységbe, Rákospalotára, négyülést tartani, szinte a szájába adták, hogy mit mondjon: „... a párt célkitűzése ismertetése során helyi viszonylatban különösen a nemzeti érzésnek, a vallás, erkölcs kidomborításának, az osztályharc helyett a legteljesebb polgári összefogásnak, a közbiztonság megteremtésének, a jogbizonytalanság és az erőszakosság megszüntetésének, valamint a városházán a hozzáértő, igazságos, pártpolitikától mentes vezetésnek a hangoztatása találkozna tetszéssel” — közölte a helyi pártelnök. (OL. NDO U. M. Nagy F. felhív. lev. 1945. Malasits Ágoston levele Nagy F.-hez 1945. szept. 15.)

⁴⁶ „A Független Kisgazda Párt világosan és félreérthetetlenül azt az álláspontot vallja, hogy ez a választás világnézeti választás, hogy ezen a választáson a magyar nép állást foglal a jövődő világnézetünk, jövődő politikai berendezkedésünk dolgában is. A mi véleményünk szerint a magyar nép a választásokon nem konkrét tárgyi programok felett fog dönteni. Ezekben a konkrét tárgyi programokban a mai magyar életnek minden tényezője megegyezik. Nem arról fog dönteni a választás, hogy kell-e harcolni az infláció, a reakció s a fekete piac ellen, kell-e komoly vagy újjáépítő munkát folytatni, mert ezekben a kérdésekben az egész magyar közvélemény egységes és már egységesen foglalt állást. Nem ezekről a kérdésekről fog dönteni, hanem arról, hogy milyen legyen a jövődő magyar államvezetés világnézeti iránya” — írta Tildy veje, Csornoky a Demokrácia hasábjain (1945. okt. 7.). Ugyanezeket a gondolatokat fejtette ki előző nap a Kis Újságban Dezsöffy Gyula. (Ld. Kis Újság, 1945. okt. 6. „Miről döntünk október 7-én?”)

⁴⁷ FKGP Tud. 1945. okt. 1. PI. Arch 285 f. 2/10.

⁴⁸ FKGP Tud. 1945. szept. 21. PI. Arch 285 f. 2/10. Varga Béla beszéde a fővárosi tisztviselők és alkalmazottak nagygyűlésén.

mellett kardoskodtak.⁴⁹ Közös volt azonban, hogy egységesen álltak ki a magántulajdon rendszerének fenntartása mellett, hirdették a tőkés vállalkozás szabadságát, s az egész gazdasági élet fellendítését, széles néptömegek biztos megélhetését ígérték. A rend, nyugalom, a jog és vagyonbiztonság, a vallásszabadság megvalósítása mellett szálltak síkra. Ugyanakkor azonban a kiscgazda kortesek támadták a fiatal magyar demokrácia társadalmi és politikai berendezését és eredményeit. Bírálták az egyik legnagyobb horderejű demokratikus intézkedést, a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolását, noha a fővárosban a földreform kritikája az egész választási kampányban másodlagos szerepet játszott. Általában a földreform végrehajtásának mikéntje képezte a kritika tárgyát. A földosztás helyességét, történelmi indokoltságát senki sem vonta kétségbe. Jellemző a nagytőkés és klerikális körök szószólójává váló Sulyok Dezső állásfoglalása, aki ugyan kifogásolta a földosztás gyors végrehajtását, de ugyanakkor egyetértését fejezte ki azzal, hogy megtörtént.⁵⁰ A másik támadási terület a kommunisták befolyása alatt álló népi rendőrség munkája volt; elsősorban az internáló táborok feloszlátását szorgalmazták. Különösen a jobboldalhoz tartozó szónokok léptek fel élesen. Egyikük odáig is elment, hogy kijelentette: „A Független Kiscgazda Párt a tiszta demokráciáért küzd, nem helyesli a mai állapotokat. Nem tűrhetők tovább az internáló táborok. Az ilyen demokrácia rosszabb a régi diktatúránál.”⁵¹

A kiscgazda propaganda demagóg módon igyekezett kihasználni és a maga javára kamatoztatni a főváros súlyos közellátási helyzetét. Noha a FKGP is részt vett az ország életének irányításában, a kiscgazda főispánok távolról sem tettek meg mindent a beszolgáltatás végrehajtásáért, mégis úgy viselkedett, mintha nem lenne illetékes a közellátás gondjaiban. „Miért kell megint sorba állnunk?” címmel kiadtak egy röpiratot, amelyben az élelmiszerelosztás fogyatékoságáért az MKP-t, személy szerint Vas Zoltán kommunista polgármestert tették felelőssé. Felelőtlenül azt ígérték, hogy majd a Kiscgazda Párt fogja megoldani ezeket a gondokat.⁵² Kortés célokból külön élelmiszerakciót szerveztek, vidékről burgonyát szállítottak fel a fővárosba.⁵³

A FKGP számára a legfontosabb „szövetséges ellenfél” a Magyar Kommunista Párt volt, azért a választási agitáció és propaganda is főként a magyar demokrácia vezető pártja ellen irányult. A kiscgazdák kitűnően kihasználták az MKP-nak azt a taktikai hibáját, hogy túlhangsúlyozta a demokratikus átalakulásban betöltött szerepét, s így a magyar demokrácia minden belső nehézségeért a felelősséget ráhárították. Emellett még egy egyszerű, de csaknem kivédhetetlen fogást is alkalmaztak: amikor csak lehetett, igyekeztek rámutatni az MKP stratégiai célkitűzéseire: „Kétségtelen tény, hogy a Kommunista Pártnak egy célja van — hangoztatta pl. Sulyok Dezső —, a munkáshatalom megterem-

⁴⁹ „Ha van keleti és nyugati demokrácia, ha van a demokráciának különböző formája, akkor mi a magyar nép számára a jelenlegi körülmények között a nyugati demokráciát választjuk” — mondotta többek között Csornoky Viktor. (FKGP Tud. 1945. okt. 1. PI. Arch. 285 f. 2/10.)

⁵⁰ „Kétségtelen, hogy a földreform nem ideális... A legnagyobb hibát abban látom, hogy minden meggondolás nélkül kiosztották a földeket... Mindazonáltal a földreform szükséges volt és jó, hogy végrehajtották” — mondotta (Sulyok Dezső beszéde a FKGP 1945. szept. 30-i gyűlésén PI. Arch. 274 f. 7/212)

⁵¹ FKGP Tud. 1945. szept. 9. PI. Arch. 285 f. 2/10.

⁵² OSzK Aprónyomtatvány Tár. Vegyes aprónyomtatványok. 1945.

⁵³ PI. Arch. MKP KV. 82.

tése az országban. Taktikára azért van szükség, hogy elrejtse az igazi célt és lépésről lépésre törjön ennek megvalósítása felé.”⁵⁴

A „leleplezés” finom, elegáns formáját nemegyszer éles kirohanások, durva szitkozódások és rágalmozások kísérték. „Az MKP antidemokratikus alapon áll, ezért reakciós” — hirdette Csornoky Viktor.⁵⁵ Varga Béla az ellen rohant ki, hogy a kommunisták tömegmegmozdulásokat, tüntetéseket, felvonulásokat szerveznek. „A mai szabadsággal mi elégedetlenek vagyunk — szónokolt egy népgyűlésen —, s itt Budapesten ma sok ezren terror alatt nyögnek. Nézzük meg azokat az embereket, akiket ma az utcára hajtottak. Hogy lóg az orruk, milyen csüggedten mennek, mennyire látszik, hogy nem oda tartoznak. A legnagyobb hazaárulás, ha valaki a saját embertársait terrorizálja. Mi nem szólítottuk kaszára, kapára a népünket, mert tudjuk azt, hogy ha a magyar a magyarra emeli a kezét, az hazaárulás.”⁵⁶

A FKgP a választási agitáció során feltűnő rokonszenvet tanúsított a másik munkáspárt, a Szociáldemokrata Párt iránt. A pesti választási kampányban az SzDP-t általában nem bírálták, sőt dícsérték politikai józanságát, s igyekeztek messzemenő megértésükről biztosítani. A kisközségi képviselőtestületi jelöltek és pártfunkcionáriusok számos esetben kifejezésre juttatták hűségüket az 1943-ban kötött háború- és németellenes szövetséghez, de minden alkalommal külön hangsúlyozták, hogy ezt a pártszövetséget az SzDP jobbszárnyával kötötték meg. A választási kampány idején a Kis Újság heteken keresztül a FKgP és SzDP háború alatti együttműködésére utaló idézeteket közölt. Minden arra irányult, hogy a két párt a felszabadulás óta hűvös, s a júliusi válság óta tovább romlott viszonyát rendezzék, s megkíséreljék az SzDP-t leszakítani az MKP oldaláról. Az SzDP iránt tanúsított érdeklődésnek volt egy olyan háttére is, hogy kifejezetten számítottak az SzDP jobboldali, kommunista-ellenes elemeinek szavazatára, s a szociáldemokrácia ellen indított támadással ezeket nem akarták elriasztani, sőt nemegyszer nyíltan támogatást kértek tőlük.⁵⁷

A kisközségi nagygyűlések szónokai és a kisközségi sajtó külpolitikai téren az ország függetlenségének megerősítéséért szálltak síkra. Ezzel egyidejűleg azonban bíralták a Szovjetunióval való együttműködést hirdető és az együttműködést megvalósítani kész koalíciós külpolitikát. Annak ellenére, hogy a fegyverszüneti egyezmény tiltotta a szövetséges nagyhatalmak bármelyike ellen a nyilvános agitációt, a Gyulai László vezette kisközségi propaganda ezzel is megpróbálkozott. Röpiratot adtak ki, amely felszólította a választókat: ha azt kívánják, hogy a Vörös Hadsereg sokáig Magyarországon maradjon, akkor szavazzanak a Kommunista Pártra. A röpirat alá az MKP aláírását hamisították. A provokatív hangvételű dokumentumot Rákosiék átadták Tildynek, aki ígéretet tett betiltására, ennek ellenére tovább terjesztették.⁵⁸ A külpolitikai állásfoglalásokban igen gyakran aláhúzták a nyugati hatalmakkal való jó kapcsolatok kiépítésének szükségességét.

A polgári rétegek megnyerése érdekében alaposan és körültekintően kidol-

⁵⁴ PI. Arch. 274 f. 7/212.

⁵⁵ PI. Arch. 253/1—13. Jelentés a FKgP 1945. szept. 9-i gyűléséről.

⁵⁶ FKgP Tud. 1945. szept. 30. PI. Arch. 285 f. 2/10.

⁵⁷ „Jöjjenek hozzánk a munkások, várjuk őket, jöjjenek, Reisinger Ferenc, Peyer Károly és a hozzájuk tartozók, mert mi velük egyetértünk, de a mai Szociáldemokrata Párthoz semmi közünk” (közbekiáltások: Űgy is kirúgták őket) — hívott fel a burzsoá jobboldalhoz tartozó Eckhardt Emil. (Népszava, 1945. szept. 28.)

⁵⁸ PI. Arch. Mikrofilmtár MKP KV. 82.

gozott választási propagandahadjárat igyekezett az egyes rétegekhez külön is hozzáférközni. Külön röpiratokat adtak ki pl. a pedagógusokhoz, kisiparosokhoz, egyetemi hallgatókhoz címezve. Az egyetemi ifjúság számára kiadott röpirat pl. a nyelvi határok elismerése alapján a kelet-európai népek megbékélését, az osztályharc „kiküszöbölését”, az uralkodó német szellemiség felszámolását, a parasztság társadalmi és kulturális felemelését, a munkás- és parasztfiatalok lényegesen nagyobb arányú egyetemi felvételét kívánta.⁵⁹ Feltűnően nagy gondot fordítottak a nők megnyerésére. Számos népgyűlést szerveztek, külön a nőkhöz szóló röpiratokat készítettek. A vallás tiszteletben tartását, a keresztény erkölcs és a család védelmét ígérték, állást foglaltak az akkor elfogadott progresszív jellegű családjogi rendelkezés, a válás engedélyezése ellen, fenntartásuknak adtak hangot a családon kívüli gyermeknevelés és a családi pótlék bevezetésével szemben. Szerintük a demokrácia, a szabadabb társadalmi élet „a családi életközösség fellazítása felé halad”, ezért a nőket védő törvények megalkotását sürgették.⁶⁰ A nők vallásos, hazafias és kommunistaellenes érzelmeire hatva igyekeztek mozgósítani az asszonyokat, kilendíteni őket passzivitásukból. „Magyar Nő! Aki hiszel Istenben, Hazában, aki cselekedni akarsz Magyarország feltámadásáért, szavazz a Kisgazdapártra — hív fel egy kisgazda röpirat. — Tehozzád szólunk, aki elég okos vagy, hogy tudd, ki az, akinek hitvallás a piros-fehér-zöld szín, nem pedig a választás idejére szóló álaré... Tehozzád szólunk, aki ismersz felelősséget és tudod: ma a nők döntenek el a választást és vele a jövő sorsát. Rajtunk múlik, hogy az ország, melyben majd gyermekeink élnek, magyar legyen és szabad.”⁶¹ A nők körében kifejtett igen aktív és erőteljes agitáció nem is maradt hatás nélkül. Hangvétele a kisgazdapárt egész koncepciójától több vonatkozásban eltért, sokkal jobboldalibb, kommunista-ellenesebb volt.

Meg kell említenünk, hogy a kisgazda választási propaganda nagy következetességgel igyekezett a választók hazafias és nemzeti érzéseit kihasználni. A kisgazda szónokok állandóan hangot adtak „magyarságuknak”, kiemelték a népi demokrácia „magyar” jellegét, kifejezésre juttatták a magyar nép haladó hagyományaihoz való ragaszkodásukat. Plakátjaikat, röpirataikat piros-fehér-zöld csíkokkal átütve jelentették meg. Népgyűléseiken s egyéb megnyilatkozásaik alkalmával nemzeti színű zászlókkal vonultak fel. Jelszavaik között gyakran szerepeltek a nemzeti jelmondatok. A nemzeti érzésekre való apellálás igen gyakran nyíltan nacionalista állásfoglalást tükrözött. Helyenként — főleg a kisgazda jobboldalhoz tartozó szónokok részéről — irredenta kijelentések is elhangzottak.⁶²

A FKgP választási hadjáratát tehát igen erőteljes jobboldali hangvétel, éles kommunista-ellenesség, feléledő nacionalizmus, a kívülállás látszatát keltő ellenzékiesség jellemezte. Szerves folytatása volt ez a pártban augusztus elején megindult, majd átmenetileg lecsitult jobboldali propagandahadjáratnak. A rossz politikai helyzetfelismerés — a munkáspártok budapesti győzelmétől való

⁵⁹ OszK. Aprónyomtatvány Tár. Vegyes Aprónyomtatványok. 1945.

⁶⁰ OszK. Apróny. T. Vegyes apró. 1945. Pártunk programja női szemmel c. röpirat.

⁶¹ OszK. Apróny. T. 1945-ös választások. FKgP női csoportjának röpirata.

⁶² Wágner Gyula, egykori horthysta államtitkár pl. egy kisgazda pártnapon ismét Trianon revíziójáért szállt síkra. Ő volt az, aki többek között azt is kijelentette: „Nem lehet az, hogy azok a munkások, akiknek polgárjogot adtunk, beköltözzenek a palotákba és a polgári otthonokba és a régi magyar polgári réteg költözzék ki a perifériákra.” Azzal a hagyományos uralkodó osztályoknak sértetlennek kell maradniuk a demokratikus átalakulás során! (FKgP. Tnd. 1945. szept. 9. PI. Arch. 285 f. 2/10).

félelem — túlságosan nagy engedmények megtételére készítette a kisgazda pártvezetést; a konzervatív és jobboldali polgári rétegek megnyerése érdekében túl széles kaput nyitott jobbfelé. Ez természetesen a nagyobb önállóságot és önállóbb arculatot követelő burzsoá jobboldalnak kedvezett, de a helyzetet bizonyos vonatkozásban a párt centruma is kitűnően kihasználhatta és a maga javára kamatoztathatta. Az egész kampány a jobbszárny és részben Nagy Ferencék növekvő befolyását tükrözte. Így megszilárdult a kettősség. A párt hivatalos politikai vonala, amelyet Tildy mint pártvezér határozott meg, a demokratikus erők összefogását, a kommunistákkal való együttműködést vitte tovább, ugyanakkor a pártnak a választási küzdelemben tanúsított magatartása és agitációs érvei mindennek az ellenkezőjét fejezték ki. Nincs okunk feltételezni, hogy tudatos munkamegosztásról lett volna szó. Tildy később maga is elismerte politikai felelősségét abban a tekintetben, hogy nem ellenőrizte és nem vizsgálta felül a választási hadjáratot és a törvényhatósági jelölő listát.⁶³

A FKgP magáralálása és nagylendületű bekapcsolódása a választási küzdelembé, a kisgazda magatartás kettőssége: a lojalitás és a politikai ellenzéki-ség ügyes kombinációja, a jobboldali, kommunista-ellenes hangvételű propagandahadjárat váratlanul érte a baloldali demokratikus pártokat. Az MKP maga is rosszul mérte fel a választások előtti politikai hangulatot, s túlságosan bízott a munkásegységlista könnyű győzelmében. A kommunista választási taktika és propaganda nem vette kellően figyelembe a városi középrétegek hangulatát, politikai színvonalát. A párt választási programja, az ország újjáépítésének hároméves terve több vonatkozásban is, mint pl. a gazdagok fokozottabb megadóztatása, az ipar állami ellenőrzése stb. — túlment a MNFF 1944 őszi programján,⁶⁴ olyan elgondolásokat tartalmazott, amelyek akkor nem találtak megértésre és támogatásra a kispolgárság és értelmiség soraiban. A kommunisták változatlanul a FKgP erősödő és szerveződő jobbszárnyát tekintették legfőbb politikai ellenfelüknek, de ellentétben a nyári hónapokkal, a FKgP Nagy Ferenc vezette demokratikus-birtokos paraszti szárny ellen is felléptek. Mindez nem jelentette a kisgazdák elleni frontális támadást, hisz Tildyt és a párt balszárnyát szövetségesüknek fogták fel, s ekkor még nem derült fény a Tildy-szárny gyengeségére. Az MKP taktikai vonalát a másik két baloldali párt is támogatta, noha magatartásuk között voltak eltérések.

Az SzDP a választási kampányban kisebb aktivitással vett részt mint az MKP, külön választási programot nem dolgozott ki, hanem az augusztusi XXXIV. Kongresszusán elfogadott munkatervet népszerűsítette. A kommunistákkal kötött választási szövetség a Szociáldemokrata Pártban gyorsan polarizálta az erőket, s az a FKgP-hoz való viszony tekintetében is kifejezésre jutott. A szociáldemokrata baloldal, Szakasitscsal az élén a munkásegység híve volt, az MKP-val kívánt együttthaladni, s miután a pártvezetésben is érvényesíteni tudta akarátát, az SzDP hivatalosan is elutasította a FKgP-tal való kétoldali együttműködést, s nyíltan elhatárolta magát a kisgazdapárt burzsoá jobboldalától.⁶⁵ Az SzDP jobboldali elemei, akik elutasították a mun-

⁶³ PI. Arch 274 f. 7/154 1946. okt. 30-i pártközi értekezlet jkv-e. Tildy többek között kijelentette Rákosinak: „Megnéztem a fővárosi közgyűlés kisgazda képviselőit és mondhatom, hogy lényegében a Wolf-párthoz hasonlítanak.”

⁶⁴ Az MKP választási programját lásd: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—1948. Bpest. Kossuth. 1967. 153—160. l.

⁶⁵ Népszava, 1945. szept. 23.

kásegységlistát, mert a párt önálló törekvéseinek feladását látták benne, a FKgP irányában is megértőnek mutatkoztak.

A Nemzeti Paraszt Párt és a FKgP közötti viszony a júliusi válság után tovább romlott, s a választások idejére ismét feszültté vált. Veres Péterék is abból indultak ki, hogy az FKgP társadalmi összetételét tekintve már nem egységes, s arra törekedtek, hogy a dolgozó kisparasztságot és az agrárszegénységet elhódítsák tőlük. Ezért élesen szembefordultak a párt burzsoá jobbszárnyával, keményen bírálták a kisközgazda politikát és szembeállították vele saját következetesen baloldali parasztpolitikájukat.⁶⁶ A NPP a fővárosban azonban nagyon gyenge volt, így komolyan nem szólhatott bele a választási küzdelmekbe. Ugyanakkor a Paraszt pártban is megoszlottak a vélemények a FKgP-tal kialakítandó viszony jellegét illetően; a jobboldali parasztpárti körök a két párt közötti kapcsolatok javításán munkálkodtak.

A jobboldali hangvételű kisközgazda választási kampány a munkáspártok alsó szervezeteinek körében elkeseredett visszhangot váltott ki. Baloldali érzelmű munkások, főleg fiatalok, nem nézték jó szemmel a népi demokrácia-ellenes agitációt és helyi kezdeményezésre nem egy helyen megzavarták a kisközgazda gyűléseket, néhány esetben tömegverekedésre is sor került. A legnagyobb visszhangot a szeptember 16-i városi kisközgazda gyűlés félbeszakítása váltotta ki, ahol egy tömegverekedés során a kisközgazdapárti Kóvágó József polgármestert is „inzultálták”. Ezek az események kisközgazda oldalon nagy port vertek fel, a Kis Újság a fellépő munkásokat „felfegyverzett terroristáknak” nevezte, a gyűlések megzavarását „a nyilas korszakra emlékeztető brutalitásnak” titulálta.⁶⁷ A párt azonnal tájékoztatta a külföldi sajtót,⁶⁸ s vezetőségi tagjai számára fegyverviselési engedélyt kért a minisztertanáctól.⁶⁹ A demokratikus pártok közötti ellentéteket feleslegesen zavaró akciókat az MKP Központi Vezetősége is elítélte.⁷⁰

A választási harc ismét kiélezte a demokratikus pártok közötti ellentéteket. A politikai feszültség a választások időpontjainak közeledésével nőtt, már-már a koalíció létét fenyegette. A belső feszültség mérséklésére s a választások normális megtartásának biztosítása érdekében a két vezető párt közvetlen tárgyalásokat kezdeményezett. Az MKP és a FKgP Politikai Bizottságai szeptember 26-i közös ülésükön megtárgyalták a kialakult politikai helyzetet. A tárgyaló felek egyetértettek abban, hogy a demokratikus pártok együttműködésének fenntartására feltétlenül szükség van, s helyeselték olyan nyilatkozat kiadását, amely a MNFF valamennyi pártjának aláírásával állást foglal a koalíció mellett, kifejezésre juttatja a közös kormányzati felelősséget és felvázolja a kormánypolitika főbb elemeit. Ugyanakkor megállapodtak abban, hogy a sajtóban és a népgyűléseken mindkét részről megszüntetik a kölesönös támadásokat, s az agitáció és propaganda terén való együttműködés biztosítására 3—3 tagú bizottságot küldenek ki. A FKgP vállalta, intézkedéseket tesz a párt-sajtó, elsősorban a Kis Újság megrendszabályozására, hogy az mind kül-, mind belpolitikai vonatkozásban a párt hivatalos vonalát kövesse. Mindkét fél kötelezte magát, hogy belső utasítást ad ki, amely szerint a pártok szabad szervezkedését

⁶⁶ Országos Tájékoztató. NPP Központi Pártterjesítő. 1945. szept. 15. OSzK Aprónyomattvány Tár. Vegyes Aprónyomattványok. 1945.

⁶⁷ Kis Újság, 1945. szept. 18.

⁶⁸ Magyar Nemzet, 1945. szept. 20. Varga Béla nyilatkozata, és Szabad Nép, 1945. szept. 27.

⁶⁹ Min. Tan. Irattára. MT. jkv.-ek 1945. szept. 17-i minisztertanács jkve.

⁷⁰ Szabad Nép, 1945. szept. 18.

biztosítják. A két párt vezetőszerveinek megállapodása kompromisszumos jellegű volt, mindkét részről engedményeket tettek.⁷¹

Az MKP részéről azonban az egyezmények aláírása taktikai hiba volt, mert megkötötte a párt kezét, lemondani kényszerült a FKgP jobboldali tendenciáinak nyílt bírálatairól. Az MKP tartott attól, hogy Tildyék által a választási „visszaélések” és a „hatósági erőszak” körüli csapott láрма, Bulgáriához hasonlóan Magyarország esetében is a nyugati hatalmak beavatkozását vonhatja maga után, s el kellett halasztani a választásokat. A választások elhalasztása viszont — s ezt a kommunisták jól tudták — egyet jelentett volna a baloldali taktikai vereségével, s egyben újabb nemzetközi bonyodalmakat okozott volna.⁷² Az MKP tehát engedményt volt kénytelen tenni, ami azt jelentette, hogy a FKgP elleni akciószabadsága bizonyos mértékig korlátozódott. A határozat átmenetileg kedvezően hatott a politikai helyzetre, a választási küzdelem heve valamelyest csökkent, a Kis Újság beszüntette a munkáspártok elleni támadásait. A FKgP további — formális — politikai gesztusokat tett. Nagy Ferenc a nyilvánosság előtt egyetértését fejezte ki az MKP három éves újjáépítési tervével.⁷³ Tildy nyugalomra és rendre intette pártjának tagjait.⁷⁴ Ezen túlmenően azonban a megállapodások végrehajtására nem került sor. A FKgP gyorsan változtatott korteshadjárata módszerein. Noha választási agitációja távolról sem volt olyan látványos külsőségekben, mint az MKP-é, viszonylag kevésbé vett részt a plakát- és röpiratháborúban, nagy tömeggyűlést is kevesebbet rendezett, az utolsó héten minden nyilvános agitációt felfüggesztett, s áttért a házi agitációra, a személyes meggyőzés közvetlen alkalmazására.⁷⁵ Az agitáció és propaganda érvei azonban nem változtak.

Az alapos és körültekintően kidolgozott választási kampány — az adott viszonyok között — meghozta a FKgP számára a sikert. Az október 7-én megtartott törvényhatósági választásokon a FKgP megszerezte az érvényes szavazatok abszolút többségét. Budapesten a leadott 587 629 szavazat közül a FKgP 295 187-et, a szavazatok 50,54%-át kapta meg, a két munkáspárt választási szövetsége, a Dolgozók Egységfrontja 249 711-et, a szavazatok 42,77%-át szerezte meg.⁷⁶ Abszolút értéktől tekintve a két fő erő részesedési aránya közel állt egymáshoz, a kisgazdapárt és a Dolgozók Egység Frontja közötti szavazatkülönbség mindössze 45 476 (7,78%). A munkáspártok tehát távolról sem szenvedtek katasztrofális vereséget, a kisgazda győzelem távolról sem volt olyan fölényes.

Sajnos a korabeli statisztikai felmérések csak a szavazók munkabeli megoszlására terjedtek ki, a társadalmi hovatartozandóságra nem. A szavazatok

⁷¹ PI. Arch. 274. f. 7/212. Másolat.

⁷² PI. Arch. Mikrofilmtár MKP KV. 82.

⁷³ Szabad Nép. 1945. szept. 28.

⁷⁴ Kecskeméti Lapok, 1945. okt. 4.

⁷⁵ „A választások kedvező eredményének végső biztosítása érdekében multhatatlanul szükséges, hogy Tagtársaink az utolsó héten saját személyükben is teljes lendülettel vegyenek részt a meggyőzés munkájában. Sem a plakátharc, sem a bömbölő hangszórók, sem a fondorlatos sajtóhadjáratok nem jelenthetnek olyan eredményeket, a párt agitáció szempontjából, mint a személyes meggyőzés, a családtagok, ismerősök, szomszédok körében kifejtett személyes és szóbeli propaganda” — hangsúlyozta a FKgP II. ker. szervezetének röpirata. (OSzK. Apróny. T. Vegyes-apró. 1945. szept. 27.)

⁷⁶ Ld.: *Lengyel Klára*: Összefoglaló statisztikai jelentés a vezető pártok helyzetének alakulásáról Nagy Budapest területén az 1945. évi községi és országos választásokon. MSzMP Bpest. Párt Biz. Arch. B/1/2/16/1945 Másolat. A továbbiakban ennek a tanulmánynak az eredményeire támaszkodom.

nemek szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a FKgP azon várakozása, miszerint a nők szavazatait ő szerzi meg, teljesült. A férfi szavazók 46,02 %/a a munkásegységlistára, 46,77%-a viszont a FKgP-ra adta le voksát. Ha viszont ezt a pártok választási átlagához viszonyítjuk, akkor kiderül, hogy a férfiak a DEF-t átlagon felül, a FKgP-t átlagon alul támogatták. A női szavazatok esetében éppen fordítva alakult a helyzet: a női szavazatok 53,07%-a a Kisgazdapártra, 40,57%-a DEF-ra esett, azaz a nők a kisgazdákat átlagon felül, a munkáspártokat átlagon alul támogatták.

Noha adatok hiányában közvetlenül nem tudunk képet alkotni az egyes társadalmi rétegek szavazatainak pártok szerinti megoszlásáról, közvetve — a fővárosi kerületek szavazatainak arányából — mégis bizonyos eligazítást nyerhetünk.

Elteltekintve a kisebb pártok szavazataitól, a munkásegységlistára és a FKgP-re leadott szavazatok a következőképpen oszlottak meg:

1. táblázat. A budapesti kerületek szavazatainak pártok szerinti megoszlása az 1945. október 7-i községi választásokon⁷⁷

Kerületek	A budapesti kerületek összes szavazatainak pártokra eső százaléka	
	Független Kisgazdapárt	Dolgozók Egységfrontja MKP+SzDP
I. ker. (Vár)	77,6	17,97
II. ker. (Víziváros)	72,44	21,37
III. ker. (Óbuda)	52,62	41,22
IV. ker. (Belváros)	64,85	25,36
V. ker. (Lipótváros)	38,12	47,63
VI. ker. (Terézváros)	38,16	51,88
VII. ker. (Erzsébetváros)	36,63	55,38
VIII. ker. (Józsefváros)	53,85	41,25
IX. ker. (Ferencváros)	54,35	41,02
X. ker. (Kőbánya)	47,44	48,85
XI. ker. (Lágymányos, Kelenföld)	69,51	25,33
XII. ker. (Rózsadomb, Hűvös- völgy)	74,22	20,00
XIII. ker. (Angyalföld)	32,74	63,97
XIV. ker. (Zugló)	56,41	38,64

A táblázatból kitűnik, hogy a kisgazda párt az I. kerületben, a Várnegyed és környékén a szavazatok több mint kétharmadát szerezte meg, s a kétharmados arányt szorosan megközelítő eredményt ért el a XII. kerületben, a budai villanegyedben és a II. kerületben, a Vízivárosban, s a budai villanegyed ide tartozó részében. 50,54%-os fővárosi átlagán felül szerepelt a XI. kerületben, Lágymányos és Kelenföld vidékén, a IV. kerületben, Újpesten, a XIV. kerületben, Zuglóban, a IX. kerületben, a VIII. kerületben és Óbudán. Tizennégy kerületből kilencben a FKgP legyőzte a munkáspártokat. A leggyengébb eredménnyel a párt Angyalföldön (XIII. ker.) dicsekedhetett, de feltűnő a Lipótvárosi (V. ker.) rossz szereplése is, ahol pedig igen erős és tevékeny kisgazdaszervezet működött.

⁷⁷ Lengyel Klára: i. m. alapján.

A két munkáspárt a legjobb eredményt a XIII. kerületben, Angyalföldön, munkások lakta környezetben érte el, ahol szavazatainak száma másfélszerese volt átlagának. Sikerült a Dolgozók Egységlistájának felülkerekednie a FKgP-on a VII, a VI, és az V. kerületekben. E városrészekben ismét zömmel munkások, kispolgárok, tisztviselők, általában kisemberek éltek. A legnagyobb különbség az erőviszonyokban a Várnegyedben és környékén alakult ki (77,6 : 17,97 FKgP javára), míg kb. hasonló arányban részesedtek a szavazatokban Kőbányán (48,8 : 47,4 DEF javára). A női és férfi szavazatok megoszlásában a kerületek szintjén a már jelzett tendencia érvényesült kisebb helyi módosulásokkal: a férfiak — az V. kerület kivételével — az egységlistát támogatták kerületi súlyarányukon felül, a nők mindenütt átlagukat meghaladóan a FKgP-ot, leginkább Kőbányán.

A táblázat azt is tanúsítja, hogy a Duna választóvonalat jelentett: a budai kerületekben mindenütt, nagy fölénnyel a FKgP győzött, míg a pesti oldalon a munkáspártok voltak erősebbek. Ha azonban a kerületeket úgy csoportosítjuk, hogy különválasztjuk a főként a nagypolgárság és az úri középosztály felső rétegei által lakott belső kerületeket (I-II-IV-V-XI és XII. ker.) valamint a munkásosztály és a kispolgárság nagyobb arányát tükröző külső kerületeket, akkor a pártok társadalmi háttérének különbözősége méginkább kiugrik. A belső kerületekben a leadott szavazatoknak 61%-a a Kisgazdapártra esett, a munkáslistára 30%; a külső kerületekben viszont a munkáslista kapta a többséget: 48%-ot, míg a FKgP valamivel kevesebbet, 45%-ot.

A társadalmi rétegek pártok szerinti elhelyezkedése még világosabban jelenik meg a budapesti községi választásokkal egyidőben megrendezett Pest környéki törvényhatósági választások eredményeinek tükrében, ahol a lakosság társadalmi megoszlása egyöntetűbb volt. A Pest környéki helységeiben a választásokon 292 622 szavazó vett részt. Itt az abszolút többséget a munkáspártok szerezték meg, a szavazatok 55,6%-át, míg a FKgP 48,18%-ot kapott. A férfi szavazatok 60,88%-a a munkáslistára, 36,93%-a a FKgP-ra esett. A nők 51,6%-a DEF-ot, 46,15%-a a kisgazdákat támogatta. A szavazatok százalékos megoszlása azonban nem egyformán alakult az ipari és a nem ipari övezetekben. A Budapest környéki ipari övezetben a szavazatok a következőképpen oszlottak meg:

2. táblázat. A szavazatok pártok szerinti megoszlása a Budapest környéki ipari övezetben 1945. október 7-én.⁷⁸

Peremvárosok	A peremvárosok össz-szavazatainak egyes pártokra eső százaléka	
	FKgP	DEF
Budafok	48,63	51,37
Kispest	44,33	53,21
Pesterzsébet	32,52	64,56
Pestlőrinc	47,10	51,59
Rákospalota	42,79	52,51
Újpest	44,54	52,06
Albertfalva	52,62	43,91
Csepel	24,13	75,87
Nagytétény	43,29	54,68
Soroksár	28,05	70,70

⁷⁸ Ua.

A Budapest környéki ipari övezetben a FKgP, Albertfalvát kivéve, lemaradt a munkáspártokhoz képest. Az egységlista sikerét leginkább kiemeli, hogy az annak ellenére következett be, hogy a FKgP a peremvárosok többségében, Budafokon, Kispesten, Pestlőrincen, Rákospalotán, Újpesten, Nagytétényben Pest környéki átlagán felül szerepelt; az ipari övezet 10 helysége közül csak háromban — Csepelen, Soroksárott és Pesterzsébeten — szerepelt az átlaga alatt. A munkáspártok választási győzelme e területen nem véletlen, hisz itt a gyáripar koncentráltága magasfokú volt, itt élt a budapesti üzemek munkásságának majd egyharmada, zömmel a nehéziparban foglalkoztatottak.⁷⁹ Csepelen, Soroksárott, Pesterzsébeten, a magyar munkásmozgalom fellelőváraiban a Dolgozók Egységfrontja szinte elsöpörte a Kisgazda Pártot. A FKgP ott kapott átlagon felül szavazatokat, ahol — mint pl. Kispesten és Lőrincen — a kispolgárság, az értelmiség és az állami bürokrácia alsó csoportjai nagyobb számban éltek.

A Budapest környéki nem ipari jellegű településeken a szavazatok százalékos megoszlása a következőképpen alakult.

3. táblázat. A szavazatok pártok szerinti megoszlása a Budapest környéki nem ipari jellegű területen 1945. október 7-én⁸⁰

Peremvárosok	A peremvárosok össz-szavazatainak az egyes pártokra eső százaléka	
	FKgP	DEF
Békásmegyer	47,65	52,35
Budatétény	54,89	45,11
Mátyásföld	58,37	41,63
Pesthidegkút	59,51	32,17
Pestimre	26,55	73,45
Pestújhely	51,59	48,41
Rákospalota	47,55	48,4
Rákoshegy	55,44	45,56
Rákoskeresztúr	51,95	43,54
Rákosliget	59,92	40,08
Rákosszentmihály	54,05	45,95
Sashalom	46,75	53,25

A táblázatokból kitűnik, hogy e községek zömében (12 közül 8-ban) a FKgP megszerezte az abszolút többséget. Mindössze egy helység van, ahol a párt Pest környéki átlagán alul szerepelt: a munkások lakta Pestimre. A Kisgazdapárt itteni sikereinek titka is jórészt szintén a lakosság szociális összetételében keresendő. Ez a vidék a kispolgárság, az értelmiség és az állami alkalmazottak alsó és részben középső rétegeinek lakhelye volt. Üzemek, iparvállalatok itt elenyésző csekély számban működtek, a munkások létszáma is ebből adódóan az összlakosságon belül nem képviselt nagy súlyt.

A férfi és női szavazatok megoszlása a már jelzett tendenciát mutatja, ezért most ennek elemzésére nem térünk ki. Érdemes azonban egy pillantást vetni ebből a szempontból a budapesti és a Pest környéki összesített adatokra.

⁷⁹ Berend T. Iván—Ránki György: A Budapest környéki ipari övezetek kialakulásának és fejlődésének kérdésehez. Kny. a Tanulmányok Budapest múltjáról XIV. kötetéből.

⁸⁰ Lengyel Klára: i. m. alapján.

4. táblázat. A budapesti és Pest környéki összesített szavazatok összehasonlítása⁸¹

	Az összes szavazatok pártok szerinti megoszlása százalékokban		Az összes férfi szavazatok egy pártra eső százaléka		Az összes női szavazatok egy pártra eső százaléka	
	Budapesten	Budapest környékén	Budapesten	Budapest környékén	Budapesten	Budapest környékén
Dolgozók Egységfrontja	42,76	55,6	46,02	60,88	40,57	51,6
Független Kisgazdapárt	50,54	42,18	46,77	36,93	51,07	46,15

A budapesti törvényhatósági választókat a FKgP számára tehát első sorban a nők nyerték meg, azok a választók, akik társadalmi helyzetüknél fogva konzervatívabbak voltak. A választás statisztikai elemzése azt is tanúsítja, hogy a párt elsősorban a nagypolgárság, a volt úri középosztály, az értelmiség és az állami alkalmazottak, valamint a kispolgárság által sűrűbben lakott negyedekben, peremvárosokban érte el sikereit, tehát ezek támogatását szerezte meg. Rá kell azonban arra is mutatnunk, hogy a párt — mint a csepeli, erzsébeti és soroksári választási eredmények mutatják — egyes munkásrétegekbe is behatolt. Erről tanúskodik az a tény is, hogy a fővárosi kerületekben nem egy helyen a munkásegység-lista százalékosan kevesebb szavazatot kapott, mint amennyi a munkásság aránya a kerület összlakosságán belül.⁸² Mindez egyben azt is jelentette, hogy a FKgP választási tábora nemcsak társadalmilag, hanem politikailag is sokszínű képet mutatott: volt nyilasoktól és a Wolf-párt „keresztény” táborától kezdve, az egykori kormánypártiakon át, a „liberális” polgári körök egy részéig mindenki ide csatlakozott, aki szemben állt a kommunista párttal és a radikális társadalmi haladással; körük kibővült a tömegek széles, politikailag semleges rétegeivel, s azokkal a polgári értelmiségiekkel, akik a FKgP-ban a demokrácia letéteményesét látták.

Az országos választások

A budapesti választási eredmények óriási meglepetést keltettek. A baloldali pártok, elsősorban a Kommunista Párt megdöbbenéssel vették tudomásul, hogy a munkáspártok valóságos befolyása más, mint gondolták; a demokratikus hagyományok csenevész volta, az ellenforradalmi rendszer ideológiai hatása és a konzervativizmus olyan erőt jelentettek, amelynek igazi súlyát nem sejtették. A MKP azonnal reagált az erőviszonyokban beállt változásokra, s levonva a választási eredmények tanulságait támadásba lendült. Helyesen ismerte fel, hogy a FKgP osztályjellege megváltozott, a párt a polgári erők gyülekező helyévé vált. Változtatott taktikai magatartásán és teljes erejével a „szövetséges ellenfél” ellen fordult.⁸³

A szavazatok abszolút többségének megszerzése a Független Kisgazda Pártban is meglepetést keltett: „Meg kell itt mondanunk azt, hogy a Kisgazda Párt szűkebb körű vezetősége sem remélt ilyen győzelmet...” — vallotta be Nagy

⁸¹ Lengyel Klára: i. m. alapján.

⁸² R. Gy.: Választási eredmények a fővárosban. Városi Szemle, 1946. I. 12.

⁸³ PI. Arch. Mikrófilmtár MKP KV. 82. és Szabad Nép, 1945. okt. 10.

Ferenc lapja, az Igazság.⁸⁴ A nagyobb függetlenséget és önállóbb kisközgazdasági politikát sürgető jobb és szélsőjobb oldali csoportok örömmámorban üsztak, s már a választások utolsó óráiban ünnepelni kezdtek. A VIII. kerületi kisközgazdasági szakszervezetben hangszórót állítottak fel, s azon keresztül hirdették: a munkásság marxista csőcselék, amellyel le kell számolni.⁸⁵ Másnap kisebb jobb oldali csoportok tüntetéseket szerveztek. Bán Antal, az SZDP egyik akkor baloldali vezetője maga is tanúsította, hogy a választást követő napon a kisközgazdasági párti tömegek marxista csőcseléknek hívták a munkásokat és fasiszta módon tartották üdvözlésre kezüket.⁸⁶ A hivatalos pártlap, a Kis Újság „döntő győzelem”-ként értékelte a párt sikerét, s abban a tiszta, demokratikus választás diadalát üdvözölte. Noha a választások idején állandóan a munkáspártok és a közigazgatás beavatkozásától rettegték, kénytelenek voltak elismerni: „A választás igazi demokratikus választás volt. Ha magán viselte a kezdet nehézségeit, ha voltak is kisebb-nagyobb kilengések, a választás teljesen tiszta és demokratikusan őszinte volt.”⁸⁷

A budapesti községi választások eredménye vidéken is nagy visszhangot váltott ki. A polgári jobbszárny vidéki bázisát alkotó városi kisközgazdasági szervezetek, amelyek a kispolgárság és az úri középosztály egyes rétegeit, mindenekelőtt az állami bürokráciát tömörítették, szintén nagy lelkesedéssel vettek tudomást a pesti eseményekről. A „debreceni klikk” egyik vezéralakja, Lévai Zoltán ügyvéd nem titkolt elégtétellel írta a helyi kisközgazdasági lap hasábjain: „A marxizmus és a polgári gondolat mérkőzéséből a magyar nemzeti demokrácia került ki győztesen. Mélységes megnyugvással és őszinte örömmel fogadjuk az ország fővárosának megfellebbezhetetlen ítéletét, amely keresztülhúzta a szocialista-kommunista egységlitát erőltető vezetőknek azt a számítását, hogy a fővárosi választás eredményével a vidéket elbűvöljék és az országos választást »a jól bevált munkásegység győzelmével« döntő módon befolyásolják. Az ügyesen kiesztelt haditerv nem sikerült, a fegyver visszafelé sült el.”⁸⁸ Hasonlóképpen foglalt állást a kisközgazdasági jobboldal másik vidéki fellegvárának, a pécsi városi szervezetnek elnöke, Peer Viktor is.⁸⁹

Falusi kisközgazdasági körökben a fővárosi siker a megnyugvás és a biztonság érzésével egyidejűleg, helyenként felébresztette a régi úrgyűlöletet is. Főleg a Tiszántúlon, de másutt is, a szegényparasztság, sőt a demokratikus birtokos parasztság körében is ellenérzést váltott ki, hogy a fővárosi pártban feltűnni látták régi ellenségeiket, a bankárokat és nagybirtokosokat, egykori magasrangú közhivatalnokokat, politizálásból élő ügyvédeket. Füzesgyarmaton (Békés m.) pl. a helyi FKGP elnöke és vezetősége felkereste a MKP Békés megyei titkárát és kifejezte rosszallását amiatt, hogy Budapesten „aszfalthetyárok” sorakoztak fel a párt zászlaja alá, és megkérdezte, az MKP támogatni fogja-e a parasztokat, ha ezektől meg akarják szabadítani a pártot? A Békés megyei Vésztőn 8 szegényparaszt kilépett a FKGP-ből és átment az MKP-ba.⁹⁰ Mindezek azonban elszigetelt, egyedi jelenségek voltak.

⁸⁴ Igazság, 1945. okt. 13.

⁸⁵ Népszava, 1945. okt. 14.

⁸⁶ Min. Tan. Irattára Min. Tan. jkv-ek. Az okt. 15-i ülés jkv.

⁸⁷ Kis Újság, 1945. okt. 9.

⁸⁸ Debrecen, 1945. okt. 11.

⁸⁹ Független Nép, 1945. okt. 14.

⁹⁰ PI. Arch. Mikrófilmtár. MKP KV. 82.

Az első napok örömteli hangulata után azonban gyorsan kiderült, hogy a választások a párt szempontjából „túl jól” sikerültek.

Amíg a budapesti választások előtt a munkáspártok győzelmétől való félelem idegesítette a kisközgazda-vezetőket, addig most az abszolút többség megszerzésének várható következményei és a jobb- és szélsőjobboldali erők támogatásának lelepleződése keltett nyugtalanságot. A kisközgazda pártvezetés megelégedett volna egy 40–45%-os relatív többséggel, mert így bizonyíthatta volna, hogy a FKgP a legerősebb párt, s nem kellett volna a többségi párt minden ódiúmat vállalnia.⁹¹ A nyilvánosság előtt igyekeztek úgy viselkedni, mintha valójában mi sem történt volna. Ismét hangoztatni kezdték a demokratikus erők összefogásának szükségességét, kifejezésre juttatták lojalitásukat a koalíció iránt, nem tagadták a közügyekben való felelősségüket, védtek a kormányt. „Ne kutassuk, ki a felelős — írta a Kis Újság békéltető hangon —, bizonyára hibák történtek itt is, ott is, ez nem mehet másképpen az ország súlyos helyzetében.”⁹² Ugyanakkor azonban olyan kényes kérdés megoldásától mint pl. Budapest közellátása, változatlanul igyekeztek távol tartani magukat. Noha korábban ők támadták a lehangosabban Budapest élelmiszerellátásának fogyatékoságait, most feltűnő sietséggel igyekeztek támogatásukról biztosítani Vas Zoltán, a főváros kommunista polgármesterét. A FKgP vezetősége kezdte felismerni annak következményeit is, hogy szélesre tárta a kapukat a polgári rétegek előtt, anélkül persze, hogy e politika igazi veszélyére rájött volna. A politikai józanodás halovány elemei a FKgP vezetésének megtartásában az országos választási kampány idején már megfigyelhetők, jóllehet ezek csak igen vontatottan bontakoztak ki.

A Kisközgazda Párt országos választási előkészületeit a demokratikus birtokos paraszti szárny egyik vezetője, Kovács Béla irányította, aki lemondott belügyminisztériumi államtitkárságáról és visszatért a pártközpontba.

A választási kampány a vidéken már szeptember elején kezdetét vette. A kisközgazda pártszervezetek a választások előtt általában önálló pártéletet nem, vagy csak formálisan éltek, a választások azonban kilendítették őket passzivitásukból. A pártközpont szeptember elsején körlevélben szólította fel a helyi szervezeteket, hogy kezdjenek hozzá a választásokra való felkészülésre.⁹³ A hónap második felében szinte az egész ország területén mozgásba lendültek a kisközgazda-szervezetek. Megindult a korteskedés, vasárnaponként szinte mindenütt népgyűléseket tartottak. Egyes helyeken a párt országos vezetőinek részvételével hatalmas, több tízezres gyűléseket szerveztek. Fő harci eszközük azonban a házi agitáció volt; kisközgazda agitátor-csoportok járták a falusi házakat és igyekeztek meggyőzni az embereket a párt támogatásának fontosságáról.

Összehívták a megyei nagyválasztmányokat és hozzákezdtek a képviselőjelölt listák összeállításához. Ez azonban kiélezte a megyei és járási vezetőségekben a párt demokratikus paraszti szárnya és a polgári rétegek képviselői közötti ellentétet. Hogy kik legyenek a képviselőjelöltek, igen jelentős politikai kérdés volt, s a személyek közötti harc — igaz, sok esetben nagyon áttételesen — politikai-elvi nézeteltéréseket takart. A parasztok nemcsak saját jelöltjeiket kívánták felvételni a listára, de tiltakoztak az ellen, hogy rájuk akarják erőltetni azokat a régi reakciós, jobboldali politikusokat, akiknek korábban sem sok közük volt a parasztsághoz. Heves megyében pl. nagy felháborodást keltett, hogy a

⁹¹ PI. Arch. Mikrófilmtár. MKP KV. 82.

⁹² Kis Újság, 1945. okt. 17.

⁹³ PI. Arch. 285 f. 4. csop.

megyei választmány határozatával szemben olyan emberek kerültek a jelölő listára, mint Kovács László, a selypi Cukorgyár rt. igazgatója, volt földbirtokos, vagy Hetényi Dezső, aki Magyarország német megszállása után és a nyilas uralom idején is alispán maradt. A salgótarjáni járási kiskazda-szervezet elnökének levele elkeseredetten panaszolta Nagy Ferencnek: „1. A pártban olyan erők érvényesülnek, amely a kiskazda, a földműves jelleget teljesen háttérbe szorítja. 2. Mi hittünk az őszinte népi politikában és most érvényesülni látjuk a »politikai úri huncutságot«. 3. Nagy párt lettünk, nem lehet többé vezéreinkkel beszélni, mert csak az előszobáig jutunk”. — Kifogásolta, hogy Hevesben „az egész vármegye akarataival, 100 és 100 kiskazda választmányi tag határozatával szemben rt. vezérigazgatók akarata érvényesül a pártban”. A képviselőjelöltek körüli visszásságokra utalva határozottan kijelentette: „A nőgrádi magyar kiskazda nem fogja tűrni, hogy törtető akarnokok, műparasztkok, eselédnyűzők, rt. igazgatók üljenek újból a nyakába . . . Mi becsületesen, tisztán akarunk küzdeni a magyar faluért.”⁹⁴ Vas megyében a pártvezetést kezében tartó szélsőjobboldali klikk, amelynek élén dr. Boros Imre, a FKgP megyei díszelnöke, volt keresztény-párti és dr. Csupor Sándor volt kormánypárti ügyvédek álltak, egyrészt olyan régi kormánypárti embereket jelölt, akikkel a felszabadulás előtt még ők is szembefordultak, másrészt olyan zömmel ismeretlen, a politikai élettől mindig is távol maradó személyeket támogatott, mint pl. dr. Czeizel Jánost, a szombathelyi kórház főorvosát, ugyanakkor a régi kiskazda-mozgalomban részt vett embereket háttérbe szorították.⁹⁵ A képviselői jelölőlista megvesztezte nagy felháborodást váltott ki. A parasztság néhány esetben felemelte a szavát: „Alulírottak, Kemenespálfalvai Kiskazda Párt tiltakozunk az ellen — hangzott a községi vezetőség és 33 párttag aláírásával kiadott felhívás —, hogy bennünket az elkövetkezendő választások után összeülő nemzetgyűlésen a velünk közösséget nem vállaló és a paraszti élethez még csak nem is konyító „úri képviselők” képviseljenek. Van a celdömölki járásban erre rátermett, valóságos kiskazda. Annál is inkább tiltakozunk a régi úri képviselők ellen, mert a múltban már elég részünk volt a becsapásokból és a félrevezetésekben. Kérjük ezért az illetékeseket a nyilvánosság előtt, hogy hassanak oda: csak valóságos kiskazda képviselőjelöltek kerülhessenek be ténylegesen az Országházba.”⁹⁶ Győr-Sopron-Moson megyében Meixner Ernő, kiskazda-pártelnök a szeptember 24-i nagyválasztmányon, a választmányi tagok hozzájárulása nélkül, két olyan jelöltet is felvett a jelölőlistára az értelmiségiek közé, akiket korábban a megyei kiskazdamozgalom egyáltalán nem ismert. Kun Aladár, megyei pártigazgató, aki a párt balszárnyához tartozónak vallotta magát, tiltakozott az eljárás ellen, arra hivatkozva, hogy amíg a pártelnök saját jelöltjeit igyekezett elhelyezni, addig másokat mellőzött. Kun Aladár azonban magára maradt; Meixner nyomására, aki maga mögött tudhatta a befolyásos győri városi kiskazda-szervezetet, a megyei pártelnökség leváltotta, majd kizárta a pártból.⁹⁷

A képviselői jelölőlisták összeállítása körüli harcok, bár kiélezték a párt paraszti és polgári szárnya közötti ellentéteket, komolyabb összeütközéshez nem vezettek. Ez azért sem következett be, mert Nagy Ferencék mindenütt igyekez-

⁹⁴ OL. NDO U. M. Nagy F. fél. hiv. lev. 1945. Dr. Garamvölgyi Antal (Salgótarján) levele Nagy Ferenchez 1945. okt. 31.

⁹⁵ PI. Arch. 285 f. 2/10. dr. Pásztor István levele Tildyhez. 1945. okt. 10.

⁹⁶ „Kemenesalja és Vidéke”, 1945. okt. 28. Idézi Új Dunántúl, 1945. nov. 3. A felhívás dátuma 1945. okt. 16.

⁹⁷ Dunántúli Szabad Nép, 1945. okt. 19. Kun Aladár beszámolója.

tek elérni, s ez sikerült is, hogy a képviselőjelölteknek legalább a fele parasztember legyen. Az alföldi képviselőjelöltek többsége a parasztság soraiból került ki: Szolnok megyében 33 jelöltből 25-en, Békés megyében 28-ból 19-en, Hajdú-Bihar megyében 42-ből 28-an, Szabolcs-Szatmárban 49-ből 32-en, Pest megyében 100-ból 63-an stb. Az összes kisgazda képviselőjelöltek között 406 parasztember volt. Mellettük azonban más társadalmi rétegekből származók is jelöltséget kaptak, így 66 kisiparos, 25 pap, 24 újságíró, 8 egyetemi tanár és számos közhivatalnok.⁹⁸ Budapesten, a párt fővárosi jellegének megfelelően, a 136 jelölt között mindössze két kisgazda és két munkásember szerepelt, míg a többséget a tőkések, ill. tőkés érdekképviselők vezetői (kb. 18–20 fő), az értelmiségiek (kb. 50 fő), az állami és magánalkalmazottak (kb. 25–30 fő), a kisiparosok és kiskereskedők (kb. 20 fő) tették ki.⁹⁹

A FKgP választási taktikája az országos választásokon néhány, az objektív helyzet adta módosulástól eltekintve, nem változott. A polgári egység megvalósításának jelszavát felváltotta a nemzeti egység kialakításának, egyrészt a parasztság, értelmiség és részben a munkásság, másrészt a falu dolgozó rétegei összefogásának követelése. Politikai téren a főellenség a Magyar Kommunista Párt maradt, az SzDP iránti lojalitás azonban vidéken mérséklődött, s a Dunántúlon jóformán eltűnt. „A Kisgazda Párt a legszélesebb agitációt folytatja a Szociáldemokrata Párt ellen, amelyet meg kellett állapítanunk — a vármegye területén a tömegek a legnagyobb szimpátiával fogadnak” — jelentette pl. a párt instruktor Tolna megyéből. Hasonló volt a helyzet Zalaiban is.¹⁰⁰ A vidéki kisgazda sajtó nyíltan támadta a munkássegélylistát, elsősorban attól való félelmében, hogy az az országos választásokon is megvalósulhat.¹⁰¹

Noha a fővárosban a kisgazdapárt állandóan a hatóságoknak a választásokba való beavatkozása ellen ágált, vidéken messzemenően támaszkodott a vezetése alatt álló közigazgatásra. A jobboldali kisgazda főispánok, Vidovics Ferenc somogyi, ifj. Rainprecht veszprémi, Eröss János szabolcsi, Jaczkó Pál vasi „kiskirályok” nyíltan korteskedtek a saját pártjuk érdekében, s élen jártak a kommunista-ellenes uszításban és rágalomhadjáratban.

A pártvezetés a választási küzdelemben komoly szerepet szánt a Paraszt-szövetségnek. A választási kampány idején újabb lendületet vett a Paraszt-szövetség szervezése, segítségével igyekeztek a nem politizáló, a politikai pártoktól távol maradó parasztrétegekhez eljutni. Nem egy esetben ügyesen kihasználták a Paraszt-szövetséget a Nemzeti Parasztpárt ellen is, azt állítván, hogy a szövetség és a Parasztpárt azonosak.¹⁰²

Változatlanul igen nagy segítséget kapott a párt az egyházaktól is. Vidéken a katolikus alsó papság csaknem mindenütt a kisgazdákat támogatta. „A papok mindenütt, de legfőképpen Zalaszentgróton nyíltan kiálltak a Kisgazdapárt mellé — közli egy szociáldemokrata jelentés Zala megyéből —, a templomi szószéken választói beszédet mondtak, és a választói gyűlésen a kezdetet a Boldogasszony Anyánk c. egyházi ének szolgáltatta és utána egy szent beszéd.”¹⁰⁴

⁹⁸ Kis Újság, 1945. okt. 31.

⁹⁹ A FKgP nagybudapesti választókerületi nemzetgyűlési képviselők névjegyzéke. Bpest, 1945. okt. 18. Eredeti példány Nagy F. és Kovács Béla aláírásával. Bp. PB. B/5/B/42 1946.

¹⁰⁰ PI. Arch. 253/3—61 és 253/3—64.

¹⁰¹ Debrecen, 1945. szept. 11.

¹⁰² Országos Tájékoztató. NPP Központi Pártértesítője. 1945. szept. 15. OSzK. Aprónyomtatványtár. Vegyes aprónyomtatványok 1945.

¹⁰⁴ PI. Arch. 253/3—64. Jelentés Zala megyéből. 1945. nov. 9.

Nem egy helyen előfordult, hogy a pap a gyóntató székben beszélte rá az asszonyokat, hogy szavazzanak az FKgP jelöltjeire. Heves megyében az egyház szintén aktívan agitált, itt elsősorban ifjúsági szervezeteit és az iskolát használta fel.¹⁰⁵ Ugyanez volt a helyzet Veszprém megyében is.

A párt az országos választási küzdelemben a parasztság egészének megnyerését tűzte ki célul, „a falu dolgozóinak egységéért” szállt síkra. Így az agitációban a középpontba a földkérdés került. A földreform ügyét, amely a parasztság legelevenebb problémája volt, a FKgP vezérkara tudatosan használta fel a maga céljaira. Hivatalos exponálásra, még a budapesti választások előtt, szeptember 26-án a kecskeméti nagygyűlésen került sor. Amíg a Kiszgazdapárt, s elsősorban demokratikus paraszti szárnya korábban a 100 hold alatti gazdagparaszti birtokok megvédéséért harcolt, és sürgette a földreform mielőbbi befejezését, most megváltozott a helyzet. Egyrészt változatlanul szorgalmazták a föld birtoklásának jogi biztosítását, s az ezzel kapcsolatos adminisztratív teendők gyors és szakszerű elvégzését. Balogh páter ennek ürügyén pl. igen éles támadást indított az Országos Földbirtokrendező Tanács és a kommunista földművelésügyi miniszter ellen.¹⁰⁶ A párt azonban nemcsak a régi közép- és gazdagparaszti birtokok védelmét ígérte, hanem igen nagy nyomatékkal hangsúlyozta az úgazdák érdekeinek vállalását is: „A Kiszgazda Párt a magántulajdon elvén áll. Azt akarja, hogy a föld továbbra is magántulajdona legyen a parasztembernek. Az új gazdák magántulajdonát éppen olyan tiszta becsületességgel veszi védelmébe, mint a régi gazdákét” — hangoztatta Nagy Ferenc lapja.¹⁰⁷ A földmagántulajdon védelmében a párt határozottan kifejezésre juttatta, hogy szembe száll mind a kollektív gazdaságok létrehozására irányuló törekvésekkel, mind a feudális eredetű nagybirtokrendszer visszaállítására vonatkozó szándékokkal. Érdekes jelenség, hogy a FKgP felvetette a földreform folytatásának gondolatát is. Tildy már Kecskeméten kijelentette; „A földreform földadata népünk jelentékeny tömegét földhöz juttatni. A földművelő rétegek további földhözjuttatását mi továbbra is akarjuk, a földművelő nép felemelését.”¹⁰⁸ A földosztás folytatása, ill. „bizonyos átrendezése” a juttatásból kimaradt, vagy csak kismértékben részesedett földmunkás és szegényparaszti rétegeknek szólt. A párt ezzel kapcsolatban a telepítéseket és tagosítások végrehajtását ígérte.¹⁰⁹

A földreform-agitáció tehát nem azt jelentette, hogy a FKgP a földosztás visszacsínálását kívánta volna, amint azt a munkáspártok a választási küzdelemben ellentámadásként igyekeztek feltüntetni. Függetlenül attól, hogy ezt egyes jobboldali kiszgazda-csoportok szívesen látták volna,¹¹⁰ erről szó sem volt. Nemcsak választási taktikai okokból; sem Tildyék, sem Nagy Ferencék soha nem gondoltak a nagybirtok restaurálására, ez ellentmondott volna egész

¹⁰⁵ PI. Arch. 253/3—49. 214. old. *Szurdí István* jelentése. 1945. nov. 25.

¹⁰⁶ „En tiszteletben tartom a személyében és pártja szerint is a földművelésügyi minisztert — jelentette ki a páter —, mert tudom, hogy jószándékú, becsületes ember, de hibáztatom azt, hogy az Országos Földbirtokrendező Tanácsnál nem tudja érvényesíteni az akaratát és ez az akarat nemcsak tőle, hanem a többi párttól is idegen, sőt káros a magyar érdekekkel szemben. Ott nem szakértelemmel csinálják a dolgot, hanem zűrzavarral és az lesz az oka, ha a föld bevetetlen marad és jövőre nehezebb esztendő elé kerülünk, mint amilyen előtt most állunk. Első kötelesség az Országos Tanácsban rendet teremteni és oda szakértőket tenni.” (Kecskeméti Lapok, 1945. okt. 6.)

¹⁰⁷ Igazság, 1945. okt. 27.

¹⁰⁸ Kecskeméti Lapok, 1945. okt. 4.

¹⁰⁹ Igazság, 1945. okt. 6.

¹¹⁰ Lévai Zoltán pl. egy debreceni pártnapon bírálta Tildyt, amiért az ellenezte a földek egy része visszakövetelésének felvetését. PI. Arch. 274 f. 7/212. Jelentés. 1945. nov. 20.

politikai magatartásuknak. Nagy Ferenc világosan elhatárolta magát az ilyen elképzelésektől: „Feltevés minden állítás, amely szerint kisközpárti győzelem esetén a földreform törvényereje megszűnik és a kisbirtokból újra nagybirtok lesz.”¹¹¹ A FKGP a parasztság közép- és felső rétegeit biztosan maga mögött érezte, az újjazdák, a földmunkásság és szegényparasztság körében viszont kisebb tekintéllyel rendelkezett. Ez az oka annak, hogy a párt eme rétegek felé fordul, s ebből adódik, hogy a földreform kérdésének külön kiemelt hangsúlyt ad. A nagybirtokrendszer felszámolása a párt hagyományos bázisát, a közép-parasztság felső és a gazdagparasztság alsóbb rétegeit nem érintette, így körükben az csak közvetve érezte hatását. Ugyanakkor a párt fellépett a parasztságon belüli osztályellentétek mérséklése érdekében, igyekezett összehátréztetni a falu módosabb, nincstelen ill. szegényparaszti rétegeit.¹¹²

A „falu egységéhez” a FKGP hozzáértette a falusi kispolgárságot is. A kisközpárti sajtó a kovácsoktól kezdve a szabókig, szinte minden vidéki iparos réteg érdekeiért szót emelt.¹¹³

A vidéki kisközpárti választási agitáció és propaganda a fővárositól abban különbözött, hogy a gazdagparasztság, az állami bürokrácia és a városi kispolgárság jobb- és szélsőjobboldali elemeinek további aktivizálásával szélsőségesebb, durvább volt, s benne a rémhíreknek, a suttogó propagandának sokkal nagyobb szerep jutott. A választási előkészületek során Debrecen után Szegeden is jobboldali puccsra került sor a helyi kisközpártban. Donászy Kálmán ügyvezető alelnököt, a polgári tagozat alelnökét, aki a párt értelmiségi balszárnyához tartozott, s Balogh István lemondása után a pártmunkát irányította, leváltották és a párt élére 7 tagú direktóriumot állítottak. Az új pártelnök Nagyiván János gazdagparaszt, bérháztulajdonos lett, aki Nagy Ferencékkel is jó kapcsolatot tartott fenn. Mellette olyan személyek kerültek a vezetésbe, mint az egykori 1919-es szegedi ellenforradalmár Schvoy Kálmán, aki a tábornoki rangig vitte a Horthy-rezsimben, akit az igazoló bizottság állásvesztésre ítelt, s azonnal elbocsátottak a demokratikus hadseregből, valamint Gresz István papírkereskedő, aki rendőri felügyelet alatt állt.¹¹⁴

A kisközpártban meghúzódó jobb- és szélsőjobboldali elemek agitációja különösen a budapesti választások után erősödött. Szabolcs megyében elterjedt az a jelszó, hogy „ne irsátok ki a fákat, nem lesz mire aggatni a kommunistákat”. Fehérgyarmaton a rendőrség gyalázkodó plakátok ragasztásán érte tetten a református pap leányát, Nyíradonyban letartóztattak három diákot, akik egy debreceni piarista tanuló ösztönzésére plakátokat ragasztottak ki a következő szöveggel: „Szálasinak kenyeret, Rákosinak kötelet.”¹¹⁵ Szegeden Balogh István választógyűlésén egy diákokból és tisztviselőkből szervezett csoport állandóan közbekiabált: „Le a kommunistákkal”, „Le a materializmussal”, „Le az oroszokkal, le a szerbekkel, vissza Bácskát”. Szegeden a FKGP félhivatalosan azt terjesztette, hogy ha a párt győz, akkor a szovjet csapatoknak el kell hagyniuk

¹¹¹ Kis Újság, 1945. okt. 24.

¹¹² Igazság, 1945. okt. 13.

¹¹³ Ld. erről az Igazság cikksorozatát 1945. szept. 15.—okt. 13-ig.

¹¹⁴ Ld. Szabad Nép, 1945. szept. 25. A szegedi szervezet új tisztikarának névsorát lásd: Szegedi Hírlap, 1945. szept. 30. A szegedi kisközpárti-szervezetre lásd még: PI Arch. 253/3—43. Jelentés az 1945. szept. 29—30-i szegedi látogatásról. Bpest, 1945. okt. 1.

¹¹⁵ PI. Arch. 274 f. 16/88. E. Kovács Kálmán: A szabolcsi kudarc okai 1945. X. 23.—XI. 7. A jelentés szerzője szerint a FKGP agitációja olyan volt, hogy „Szabolcs egyes részein, de különösen Szatmárban túlzás nélkül beszélhetünk kisközpárti terrortól”.

az országot.¹¹⁶ Az egész Dunántúlon elterjedt az a rémhír, hogy „az amerikai hadsereg már itt van az osztrák határon. Fel fogják váltani a magyarországi szovjet csapatokat és tovább itt más párt nem működhetik, csak a Kisgazda Párt.”¹¹⁷ Az erősen konzervatív-klerikális hagyományokkal rendelkező Veszprém megyében igen nagy sikert aratott az a híresztelés, hogy a FKgP angol—amerikai segítséggel vissza fogja állítani a választás után a királyságot, és Mindszentyt is azért nevezték ki hercegprímásnak, mert legitimista és támogatására szükség van.¹¹⁸

A kisgazdapárti agitáció, a budapesti választások eredménye a munkáspártok, elsősorban a Kommunista Párt tömegeinél határozott ellenállást, keserű dacot váltott ki. A választási harc országszerte a tömegek közvetlen összeütközéséhez vezetett. Szolnokon a kommunisták megakadályozták a FKgP népgyűlésének megtartását, jöllehet Nagy Ferenc, Gyöngyösi János és Vásáry István lettek volna a szónokok. A rendőrség tétlenül nézte az eseményeket. Gyöngyösi János, az ideiglenes kormány külügyminisztere felszólította a városi rendőrkapitányt, hogy biztosítsa a gyűlés megtartásának feltételeit, aki azonban arra hivatkozva, hogy demokrácia van és mindenkinek jogában áll szabadon cselekedni, a kérésnek nem tett eleget. A Békés megyei Dobozon, ahol erős, de szektás helyi kommunista szervezet működött, az összeütközések során Szabó Árpád, a FKgP egyik demokratikus gondolkodású alapító tagja és Bereczky Gábor vármegyei ügyvezető alelnök megsérültek. Esztergomban még súlyosabb események történtek: a választási összecsapásokban egy embert lelőttek, egy ember súlyosan, többen könnyebben megsérültek. A kisgazdapárti tagok ablakait városszerte betörték. Másutt, mint pl. Kiskőrösön az egyik kisgazda szónokot, Vásáry Istvánt azzal vádolva, hogy a Szovjetuniót gyalázza, feljelentették a szovjet parancsnokságon. A kisgazda-politikus ellen emelt vád azonban ebben az esetben alaptalan volt, és így hamarosan szabadlábra helyezték. Szegeden a baloldaliak nem engedték, hogy a FKgP megbízottja felszólaljon egy szovjet emlékünnepeken és a párt koszorúját elhelyezze.¹¹⁹

A munkások és szegényparasztok nem egyszer ösztönös, máskor szervezett, de mindenképpen elkeseredettséget és kiábrándultságot tükröző reagálásai a FKgP által kezdeményezett, ill. zászlaja alatt folyó jobboldali demokráciaellenes propagandahadjáratra, jöllehet egyedi jelenségek voltak, s nem fejlődtek a párt elleni általános támadássá, kisgazda körökben nagy riadalmat keltettek. Tildy és a pártvezetőség az MKP élesen támadó hangját s az előbb jelzett választási eseményeket úgy értékelték, mint amelyek azt mutatják, hogy a pártok közötti együttműködés nem komoly, a munkáspártoknál, a deklaratív megnyilatkozások ellenére ilyen szándék gyakorlatilag hiányzik. Amíg közösen nem tisztázzák a politikai célkitűzéseket és a demokratikus pártok közötti erőviszonyokat, az együttműködés normális biztosítására nincs lehetőség — ez volt a kisgazda pártvezetőség álláspontja. Noha természetesen a MNFF megerősítésének gondolata vezette a munkáspártokat is, a kisgazdák közvetlenül a budapesti választások után nem remélték, hogy a baloldal támogatja a koalíció megújítására, új alapokra való helyezésére irányuló erőfeszítéseiket, azért ismét saját helyzetüknek erősítésére tettek lépéseket.

¹¹⁶ PI. Arch. 274 f. 16/87.

¹¹⁷ Dunántúli Szabad Nép, 1945. okt. 19.

¹¹⁸ PI. Arch. 253/3—63 *Veres Gábor* SzDP instruktor 1945. okt. 2-i jelentése.

¹¹⁹ Min. Tan. Irattára Minisztertanácsai jkv-ek. Az 1945. okt. 15-i ülés jkv-e.

A minisztertanács október 13-i ülésén Tildyék a koalíciós partnerek megkérdezése nélkül előterjesztést tettek, amelyben követelték a Belügyminisztérium politikai államtitkári posztjának átadását, s bejelentették, hogy erre a funkcióra Eröss Jánost, Szabolcs-megyei főispán kinevezését javasolják.¹²⁰ Eröss előterjesztése azonban saját szempontjukból is súlyos taktikai hibának bizonyult. A szabolcsi főispánt az MKP és az SzDP már régóta támadta, mert személyében a megyében a koalíciós együttműködés legfőbb gátját látták, aki a régi népellenes bürokrácia és végrehajtó hatalom (csendőrség) visszaállítására irányuló erőfeszítéseivel aktívan segítette a helyi jobboldali erőket,¹²¹ s leváltását az MKP már a szeptember 26-i kétoldali pártközi megbeszélésen is követelte. Így természetesen a munkáspártok óvást emeltek a kisközgazda javaslat ellen. Az egykori horthysta főtitkár, Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök támogatta a kisközgazdák igényét. Két nap múlva, október 15-én a FKGP minisztertanács elé vitte a választási harc során a pártot ért „sérelmeket”. A kérdést a kisközgazda baloldalhoz számító Gyöngyösi János külügyminiszter referálta, aki külön kiemelte, hogy az új demokratikus rendőrség nem állt hivatása magaslátán. További követeléseket terjesztett elő, sürgette néhány vidéki — kecskeméti, nyíregyházi, soproni — rendőrkapitány leváltását.¹²² Döntés azonban nem született, mert közben más síkra terelődtek a tárgyalások.

A választási küzdelem elhatalmasodása, s ezzel párhuzamosan a demokrácia táborán belüli feszültség növekedése felkeltette a Szövetséges Ellenőrző Bizottság figyelmét is. A belpolitikai helyzet esetleges felborulása újabb nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett volna, s a biztonságra törekvő szovjet külpolitika ezt igyekezett elkerülni. Ezért K. Vorosilov kezdeményezésére is részvételével a demokratikus pártok között a belső feszültség csökkentésére október 16-án tárgyalások kezdődtek. A Szovjetunió javasolta, hogy a MNFF pártjai, jugoszláv példára¹²³ az országos választásokon közösen induljanak, együttes jelölő listát állítsanak. Az az elképzelés merült fel, hogy függetlenül a választási eredményektől, a pártok a kormányzati hatalomban való részesedést előzőleg eldöntik, s annak megfelelően a kormányt még november 4-e előtt átalakítják. Az egyes pártoknak a hatalomtól való részesedési aránya körül heves vita bontakozott ki. A FKGP-nak, amely a magyar politikai élet legnagyobb politikai szervezete volt, 40⁰/₀-ot, majd 45⁰/₀ ill. 47,5⁰/₀-t ajánlottak fel.¹²⁴ Ezt Tildyék hajlandónak mutatkoztak elfogadni. Ennek ellenére a demokratikus pártok választási szövetsége, amely kétségtelenül a demokratikus átalakulás baloldali tendenciáit erősítette volna, nem jött létre.

A nyugati hatalmak, valószínűleg a kisközgazda körök információi nyomán, gyorsan tudomást szereztek a közös lista tervéről és határozottan tiltakoztak

¹²⁰ Uo.

¹²¹ „... a demokratikus újjáéledésre, mint sötét lidércnyomás nehezedik dr. Eröss János szelleme — jelentette az MKP Szabolcs megyei Bizottsága. — És mindaddig nem lehet szó valóban szabad, demokratikus szellemről és pártközi békéről, ameddig dr. Eröss János a megye élén áll.” (MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei PB. Arch. 31/447—1945. Idézi: *Filep János: A közigazgatás újjászervezéséről. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1968. III. sz. 95. l.*)

¹²² Min. Tan. Irattár. Min. Tan. jkv-ek. 1945. okt. 15-i ülés jkv.

¹²³ Jugoszláviában a Népi Arcvonal pártjai közös választási Végrehajtó Bizottságot létesítettek. Ennek volt feladata a választások előkészítése és lebonyolítása. Vidéken a pártok közötti nézeteltérések rendezésére helyi pártközi bizottságokat hoztak létre. Ugyancsak közös választási hadjáratban állapodtak meg a bolgár Hazafias Arcvonal pártjai is. (MTI jelentés. 1945. szept. 6. TASSz.)

¹²⁴ *Nagy Ferenc: The Struggle behind the Iron Curtain. The Mac-Millan Company. New York. 1948. 149. l.*

ellene. A nyugatiak már az augusztusban aláírt, de csak néhány hónappal később ratifikált szovjet—magyar árucseregyezményt is kifogásolták, s most a közös lista körül csaptak nagy lármát. Anglia október 18-án szóbeli jegyzéket nyújtott át a magyar kormánynak, amelyben tiltakozott a közös lista gondolata ellen, s kilátásba helyezte, hogy megfontolás tárgyává teszi Magyarország diplomáciai elismerését és a magyar kérdésekben való állásfoglalását.¹²⁵ Hasonló értelemben nyilatkozott az Egyesült Államok kormánya is.

A közös lista terve a hazai közvélemény előtt sem volt népszerű,¹²⁶ s e tekintetben a demokratikus pártok felfogása is erősen eltért egymástól. A Magyar Kommunista Párt, amely a legkövetkezetesebben képviselte a nemzeti összefogás politikáját, természetesen támogatta a választási szövetséget. Annál is inkább, mert úgy vélte, ennek segítségével meg lehet akadályozni a FKGP jobbratolódását, vagy legalább is világosabban el lehet határolni a jobboldali rétegektől. Noha Rákosi a közös lista gondolatát a MKP KV. október 11-i ülésén felvetette, nem jelezte, hogy a párt a kezdeményezést magára vállalja,¹²⁷ így nem valószínű, hogy a szovjet javaslat mögött az MKP állt volna. A Szociáldemokrata Párt ezzel szemben ellenezte a koalíciós listát. Az SzDP-t már az MKP-val való, a munkásegységfront szellemében kötött választási szövetség is nehéz helyzetbe hozta. A párton belül kieleződtek az ellentétek. Az SzDP vezetősége még október 7. előtt felmérte, hogy miként reagálna a párttagság, ha az országos választásokon is együttesen indulna a két munkáspárt. Az ország szinte minden tájáról egyértelműen elutasító válasz érkezett.¹²⁸ A párt gyors feltöltődése falusi és városi kispolgári tömegekkel érezte hatását. A budapesti községi választások után összehívott országos pártválasztmányon, majd a pártvezetőség ülésén a munkásegységfront alapján álló Szakasítsékat leszavazták, a párt az önálló indulás mellett döntött.¹²⁹ Abból a megfontolásból kiindulva, hogy az önállóan fellépő SzDP visszahódíthatja elvesztett táborát, ezzel az MKP is egyetértett. A vezető szociáldemokrata körök számára tehát egy újabb listakapcsolás hátrányos lett volna s mindent megtettek, hogy lehetőleg arra ne kerüljön sor. A kormány átalakítása elől azonban nem zárkóztak el, sőt bejelentették igényüket a Belügyminisztériumra.

A NPP az MKP álláspontját támogatta, a kisebb pártok, elsősorban a liberális kispolgári demokráciát hirdető Polgári Demokrata Párt a közös indulás ellen voltak.

¹²⁵ Min. Tan. Iratt. 1945. Vegyes iratok.

¹²⁶ Október 18—21. között készült közvéleménykutató felmérés szerint a megkérdezettek 56%-a ellenezte a közös listát; a nők nagyobb mértékben mint a férfiak. A véleményt mondók 40%-a, főleg a kispolgárság képviselői helyeselték a választási szövetséget. 40% bizonytalan választ adott. (Közvéleménykutató Intézet 1945. nov. 1. jelentése.)

¹²⁷ PI. Arch. Mikrofilmtár. MKP K. V. 82.

¹²⁸ Az SzDP Alföldi Bizottsága a szept. 23-i választókerületi értekezletről azt jelentette, hogy „a felszólalók beszámoltak pártszervezetük működéséről és hangulatáról, egyértelműen a nemzetgyűlési képviselőválasztásokon a Szociáldemokrata Párt önállóan való indulása mellett foglaltak állást” (PI. Arch. 253/3/43). Justus Pál szintén azt jelentette, hogy „... a baranyai hangulatot tekintve ki van zárva az, hogy egységes listával lehessen indulni a választásokon, mert azt a saját pártunk sem bírja el, és pedig mind a párt jobboldala, mind a párt baloldala ragaszkodik, más-más okból, az önálló listához és nyilván olyértelmű határozott utasítással jönnek Budapestre a küldöttek a pártválasztmány ülésére.” (PI. Arch. 253/3/37 92. old. *Justus P.* jelentése a vidéki titkárságnak 1945. okt. 3.) Szolnok megyében a szociáldemokrata funkcionáriusok közölték a pártinstruktorral, hogy az MKP-val közös lista esetén a tagság a FKGP-re szavaz. (PI. Arch. 253/3—60 138. o.) Kisvárdán egy küldöttség 20 tagú vasutas párttag nevében kijelentette, hogy kollektíve kilépnek, ha a munkásegységlista fennmarad (PI. Arch. 253/3—58).

¹²⁹ Népszava, 1945. okt. 14.

A választási szövetség terve a FKgP-ban ismét kisebb válságot okozott. Tildy és a szűkebb pártvezetőség hajlandónak mutatkozott elfogadni a közös listát. Ők, mint jeleztük, bizalmatlanok voltak az MKP koalíciós magatartását illetően, féltek, hogy a munkáspártok felmondják az együttműködést, s akkor egyedül kell átvenniük a kormányzatot, amit tekintettel az ország súlyos gazdasági helyzetére, mindenképp el akartak kerülni. Ha viszont közösen vesznek részt a választási kampányban, az MKP és az SzDP nem emelhet kifogást a koalíciós együttműködés ellen. A közös lista ügyét a pártvezetés azonban nem vitte a tömegek közé, kisgazda vezetők a nyilvánosság előtt nem nyilatkoztak. Egyedül a SzEB-bel jó kapcsolatban álló Balogh páter szólalt meg. A nevezetes október 21-i bajai beszédében nyíltan kiállt a munkáspártokkal való közös indulás mellett, kikötötte azonban, hogy a FKgP-nek a hatalmi osztozkodásban meg kell kapnia az 51—52%-ot.¹³⁰ A pártvezetőség tartózkodó magatartása ellenére a közös lista terve, még Balogh páter állásfoglalása előtt, kitudódott.

A kisgazda párttagság körében óriási volt a felzúdulás, úgy érezték, a pártvezetőség elalkudja a választási győzelmet, elárulja a paraszti-polgári érdekeket. A Semmelweis utcai pártközpontba vidékről tiltakozó táviratok ezrei érkeztek. A burzsoá jobbszárny, amely a budapesti választások eredményében saját politikai vonalának igazolását látta, az önállóbb, függetlenebb, határozottabb polgári politika helyességét, kihasználva a tömeghangulatot, támadásba lendült. Vásáryék követelték, hogy hívják össze a párt legmagasabb politikai szervét, az országos nagyválasztmányt és az döntsön véglegesen a közös lista ügyében.¹³¹ Nagy Ferenc és környezete, noha szintén nem lelkesedett a közös listáért, Tildy mellé állt. A választási kampány kiéleződése, a vidéki politikai hangulat elmérgesedése őket is idegesítette. Ezért, Tildytől függetlenül és az ő tudta nélkül tárgyalásokat próbáltak kezdeményezni a Kommunista Párt vezetőivel, a vidéki agitáció mérséklésére. A Tildy hátamögött felajánlott külön együttműködésre azonban nem került sor.¹³²

A közös lista ügyét végül is a nagyhatalmak állásfoglalása döntötte el. A SzEB október 20-i ülésén Edgumbe tábornok, az angol misszió vezetője a nyugatiak nevében tiltakozott Vorosilovnál a tervezett választási szövetség ellen.¹³³ A Szovjetunió a szeptemberi londoni külügyminiszeri értekezlet kudarca után nem akart újabb nemzetközi vitába bonyolódni, s engedett a nyugati hatalmak követeléseinek. A SzEB nem járult hozzá a demokratikus pártok választási listakapcsolásához, s így az lekerült a napirendről. A magyar politikai közélet a döntést megnyugvással fogadta.

Noha a demokratikus pártok szorosabb választási együttműködésére nem került sor, a koalíciós partnerek az ország súlyos gazdasági és politikai helyzeteire való tekintettel megállapodtak abban, hogy a koalíciót változatlanul fenn tartják, s választási programnyilatkozatot adnak ki, amelyben leszögezik a kö-

¹³⁰ Balogh István síkra szállt a közös lista mellett és kijelentette: „Ha megegyezések több-
ség alakul ki, úgyszólván ingyen, erőszak és vér nélkül, hosszú ideig úrrá lehetünk a belpolitikai
válságon. 51—52%-os többségre gondolok.” Magyar Nemzet, 1945. okt. 23.

¹³¹ Nagy Vincze: Októbertől—októberig. New York. 1962. 404. l.

¹³² Pl. Arch. 274 f. 7/212. Beér János levele Révai Józsefhez 1945. okt. 22. Szabó Tamás, kisgazda pártvezetés bizalmi embere, a párt titkára, felkérte Beért, hogy közvetítsen az MKP titkárság és az FKgP parasztszárnya között egy találkozó érdekében. Szabó közölte, az akció nem Tildy ellen irányul. Révai ráírta a levélre válaszáat: „Nagy Ferenc és Kovács Bélának nincs szüksége közvetítésre hozzánk”.

¹³³ Min. Tan. Irattár, 1945. Vegyes iratok.

zós politikai célkitűzéseiket. Megegyezésre jutottak arra vonatkozóan, hogy a kormányzati hatalomban való részesedést addig nem állapítják meg, amíg a választásokat meg nem tartják. Elhatározták, hogy ezentúl minden lényeges kérdésben pártközi értekezlet dönt és mérséklük a pártok propagandatevékenységét. Elvetették a NPP javaslatát, hogy a választásokat halasszák el.¹³⁴ A közös politikai program, amelyet a megalakítandó új koalíciós kormánynak munkatervéül szánták, a valóban legfontosabb feladatokat tartalmazta. A legsürgősebb tennivalónak a közellátás, az élelmezés és fűtési nehézségek megoldását, a spekuláció és a fekete kereskedelem felszámolását jelölte meg. Ugyancsak nagyon fontosnak tartotta a pénz romlásának, az infláció elhatalmasodásának megakadályozását. A program felvetette, — a súlyos szénhiányra való tekintettel — a föld kincseinek, a bányáknak, valamint az erőműtelepeknek az államosítását. Politikai kérdések közül a közigazgatás megtisztítását, a jobboldali állami bürokrácia elleni harcot, valamint a rend és fegyelem biztosítását, a központi állami irányítás megszilárdítását állította előtérbe.

A FKgP a pártközi megállapodásokat a jobboldal nyomására összehívott nagyválasztmány elé terjesztette. Tildy tájékoztatta a rétszvevőket a korábbi tárgyalásokról. Óriási óváció közepette jelentette be, hogy a párt külön indul a választásokon, elhallgatta azonban, hogy a pártvezetőség előzően beleegyezett a közös listába. A pártvezér a közös választási programnyilatkozat, valamint a demokratikus erőkkel való együttműködés elfogadását kérte. A koalíció fenntartása mellett felsorakoztak a demokratikus birtokos paraszti szárny vezetői is. Mind Nagy Ferenc, mind Varga Béla kiálltak a munkásosztállyal való összefogás mellett. A jobboldali ellenzék azonban, augusztusi nagyválasztmányától eltérően most már erélyesen hallatta szavát. Hangadóvá az egyre inkább jobbfelé tolodó Sulyok Dezső vált. Élesen bírálta a pártvezetőség magatartását, amiért az hajlandó volt beleegyezni a közös listába, kifogásolta a Politikai Bizottság, a pártvezetés operatív szervének összetételét, hogy ti. az azokból áll, akiket Tildy saját belátása szerint behív. Követelte, hogy ezentúl a pártközi tárgyalásokon Tildy ne egyedül vegyen részt, hanem a pártvezetés más tagjaival közösen. Emellett javasolta, hogy igyekezzenek szorosabbá tenni a „nem marxista” pártokkal az együttműködést.¹³⁵ A nagyválasztmány azonban a pártvezetőség álláspontját fogadta el, egyhangúan megszavazta a közös választási programnyilatkozatot és a koalíciós együttműködés fenntartását.¹³⁶ E határozat, ha sok vonatkozásban a súlyos téltől való félelem szülte is, igen jelentős esemény a FKgP életében. Világosan mutatja, hogy a párt és tömegeinek nagy részét alkotó birtokos parasztság változatlanul az újjáépítés, a demokratikus átalakulás mellett állt, s ettől nem lehetett eltéríteni.

Kisgazdapárti körökben a nagyválasztmány állásfoglalása, a tárgyalások eredményeinek „ratifikálása” látható megkönnyebbülést hozott. A kisgazda sajtó, elsősorban a Kis Újság, napokig a határozat méltatásával foglalkozott, a párt „rugalmasságát”, „mértéktartását”, „fegyelmezettségét” ecsetelte. A baloldal elleni nyílt támadások eltűntek, szinte feltűnő buzgósággal lelkesedtek a koalícióért. Örültek, hogy a munkáspártok vállalták a FKgP-tal való együttthala-

¹³⁴ Világosság, 1945. okt. 23. Erdei a választások elhalasztásának gondolatát okt. 21-én a NPP szegedi gyűlésén vetette fel.

¹³⁵ Sulyok Dezső: Zwei Tage ohne Nacht... 193. l.

¹³⁶ Ld. Kis Újság, 1945. okt. 25.

dást, s úgy érezték, hogy ezzel aránylag elhárultak az akadályok a választások megrendezése előtt.¹³⁷

A Függetlenségi Front közös választási programja október 25-én nyilvánosságra került.¹³⁸ Tülkésön azonban ahhoz, hogy komolyabb hatással lett volna a választási küzdelemre. A koalíciós tárgyalások ugyan mérsékeltek a hivatalos agitációt, de mind vidéken, mind a fővárosban a jobb- és szélsőjobboldali uszítás változatlanul folyt.

A nemzetgyűlési választásokon ugyanazok a politikai pártok vettek részt, mint a fővárosi községi választásokon. A vezető demokratikus pártok politikai szövetségének erősödése, amely 1945 őszén a magyar belpolitika egyik pozitív momentumra volt, a koalíción kívüli jobboldali erők, elsősorban az egyház vezetőinek körében nemtetszést keltett.

A reakciós klerikális körök nem nézték jó szemmel a koalíció megszilárdulását, s védencük, a FKgP magatartását, ezért azzal az igénnyel, hogy a jobboldali erők irányítását átvegyék, önálló akcióra szánták el magukat. Még a választási szövetséggel tárgyalások idején, éppen a közös lista elleni tiltakozásul Mindszenty kiadta nevezetes október 18-i körlevelét,¹³⁹ melyben köntörfalazás nélkül háttámadta a magyar népi demokráciát, szót emelt olyan demokratikus vívmányok ellen, mint a földreform vagy a köznevelés demokratizálódása. A hírhedt körlevelet a közvélemény felháborodással fogadta, a FKgP vezetősége maga is elítélte,¹⁴⁰ ami Esztergom és a kisközségek korábbi harmonikus kapcsolatán — legalábbis felső szinten — nyomot hagyott. Egyes, nem jelentős klerikális csoportok elfordultak a FKgP-től és más pártot kerestek. Választásuk, a városi kis- és középpolgárság egy részének a horthysta maradványokkal szövetkező politikai képviselőit, a Polgári Demokrata Pártra esett. A PDP jogilag még tagja volt a Függetlenségi Frontnak, gyakorlatilag azonban 1945 nyaratól kezdve nem vett részt a koalícióban, miniszteri tárcával gr. Teleki Gézának a pártelnökségről való lemondása után nem rendelkezett. Ez a párt volt az egyetlen, amely nem tiltakozott Mindszenty levele ellen. Schlachtáék, a Keresztény Női Tábor, a Pálffy-féle Néppárt, Tobler János keresztény-szocialista csoportja a PDP listáján indult.¹⁴¹ Jelöltjeiről joggal írta a kiváló polgári publicista, Zsolt Béla: „Anélkül, hogy a párt szuverén jogaiba akarnánk beavatkozni, meg kell állapítanunk, hogy a nagymúltú demokratikus Vázsonyi-párt és a liberális Rassai-párt utóvédei mellett a Wolf-párt, a MÉP, sőt az Ébredő Magyarok Egyesületének egyénileg talán elfogadható tagjai is szerepelnek. Az úgynevezett keresztény-politika

¹³⁷ „Másfél hét rendkívüli politikai feszültség áll mögöttünk. Veszélyben forgott mindaz, amit a nemzet és a pártok együttes munkája nyolc hónap alatt felépített. A válság szerencsésen elmúlt. A koalícióban egyesült pártok új megállapodása lehetővé teszi, hogy megint a választásokra irányítsuk a figyelmünket. A választásokra, amelyet harc nélkül kell megvívniunk, hogy tisztázza az erőviszonyokat, de ne végezzen helyrehozhatatlan rombolást sem a közéletben, sem a pártok egymásközötti kapcsolataiban” — írta a Kis Újság. (1945. okt. 26. „Harc helyett választást” c. cikk.)

¹³⁸ Magyar Kommunista és Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—48. Bpest. Kossuth. 1967. Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak felhívása a magyar nemzethez az országgyűlési választások alkalmából. 619—621. l.

¹³⁹ Mindszenty okt. 17-én már tájékoztatta a püspöki kart a választásokkal kapcsolatos tárgyalásokról. A közös listával az egyház sem értett egyet, s a püspöki kar elhatározta, hogy tiltakozni fog ellene. Püspökkari konferencia jkv.-e 1945. okt. 17. 8. l. Másnap kiadták a nevezetes körlevelet. (Ezt a dokumentumot Orbán Sándor bocsátotta a rendelkezésemre.)

¹⁴⁰ Orbán Sándor: i. m. 87—88. l.

¹⁴¹ OSzK Aprónyomtatvány Tár. Apró vegyes nyomtatványok 1945. A Keresztény Női Tábor, a Pálffy-féle Néppárt, Tobler János keresztény szocialista csoportja, valamint a PDP közös röpirata.

prominenseiről — elsősorban Schlachta Margitról — minden jót el lehet mondani, csak egyet nem, hogy a haladó baloldali polgárságot képviselné.¹⁴² A PDP nem váltotta be az egyes csoportok részéről hozzá fűzött reményeket, a nagy pártokhoz képest teljesen elhanyagolható tömegbefolyásra tett csak szert.

A november 4-én megtartott parlamenti választások már nem keltettek olyan feltűnést mint az előzőek, többé-kevésbé a várt eredményt hozták. A leadott 4 730 409 érvényes szavazat közül az abszolút többséget, a 2 697 503 szavazatot, az össz szavazatok 57,03%-át a Független Kisgazda Párt szerezte meg. Az SzDP 823 314 szavazatot (17,41%), az MKP 802 122 szavazatot (16,95%) kapott. Szép sikert aratott a Nemzeti Parasztpárt, amelyre 325 284-en (6,87%) adták le voksukat, míg a kisebb polgári pártok közül a PDP 76 424 (1,62), az MRP 5,762 (0,12%) szavazatot vallhatott magáénak. Ennek megfelelően 364 mandátumból 201-et a FKgP, 70-et az MKP, 69-et az SzDP, 22-et a NPP és 2-öt a PDP kapott.

A négy jelentősebb demokratikus párt szavazatai megyénként a következőképpen oszlottak meg:¹⁴³

4. táblázat. Az 1945-ös nemzetgyűlési választások eredményei

	Független Kisgazdapárt		Magyar Kommunistapárt		Szociáldemokrata Párt		Nemzeti Paraszt Párt	
	Szavazatok száma	%	Szavazatok száma	%	Szavazatok száma	%	Szavazatok száma	%
<i>Alföld:</i>								
Bács-Bodrog	43610	60,14	13865	19,12	6729	9,30	6434	8,9
Békés	76791	39,90	50454	26,30	41205	21,40	21705	11,3
Bihar	49897	53,14	19519	21,00	7532	8,38	14904	16,50
Csanád	40957	42,90	27763	29,40	18667	19,60	8972	6,30
Csongrád.	103061	53,60	34877	18,40	39746	20,80	10339	5,40
Hajdu	74653	46,30	24429	15,45	30602	19,70	28052	17,70
Pest-Pilis-Solt	338180	62,13	81085	14,80	85437	15,70	33631	6,17
Szabolcs	121083	62,72	18690	9,85	21678	11,76	28359	14,83
Szatmár-Bereg	58222	72,40	6119	7,60	4533	5,6	10974	13,60
Jász-Kis-Kun- Szolnok	115795	51,20	51909	23,00	30886	13,70	23833	10,50
<i>Dunántúl:</i>								
Baranya	97329	61,45	26029	16,50	27446	17,34	6132	3,88
Fejér	90578	62,50	17675	12,50	23279	16,30	9338	6,50
Győr-Moson Komárom-	52087	48,44	15874	14,82	31945	29,70	6655	6,20
Esztergom	41290	41,00	29129	28,65	25572	25,21	3838	3,79
Somogy	155898	75,35	12174	5,86	21879	10,58	13118	6,36
Sopron	64665	70,19	10487	11,38	9991	10,80	5733	6,22
Tolna	87268	65,54	14072	10,56	16226	12,14	13675	10,27
Vas	106686	72,60	13576	9,20	19292	13,10	7511	5,10
Veszprém	85122	65,54	16598	12,77	16945	13,06	9767	7,52
Zala	144527	74,71	13941	7,42	22179	11,69	9943	5,26
<i>Észak-Magyarország:</i>								
Abauj-Torna	36644	77,24	4159	8,77	4254	8,97	1921	4,05
Borsod-Gömör	100347	48,19	47900	23,01	45572	21,89	11204	5,38
Heves	96406	56,20	30274	17,60	24057	14,00	17395	10,10
Nógrád-Hont	65939	53,30	32754	27,20	15763	12,20	7663	6,20
Zemplén	46305	66,35	8913	13,17	8621	12,62	4674	6,82
Nagy-Budapest	404533	47,51	178867	21,08	223808	26,26	12523	1,47
<i>Összesen</i>	2697503	57,03	802122	16,95	823314	17,41	325284	6,87

¹⁴² Haladás, 1945. okt. 27.

¹⁴³ PI. Arch. 283 f. Faragó-statisztika.

Az Alföldön a pártok közötti erőviszonyok igen vegyes képet mutatnak. A Kisgazdapárt eredményei itt a legszórtabbak. Ugyan 10 megyéből 7-ben a párt szerezte meg az abszolút többséget, azonban a 10 közül csak 4-ben szerepelt országos átlag fölött. A vidékenkénti konkrét elemzés még nagyobb eltéréseket is mutat. Az egész Alföldön a párt a legelmaradottabb két megyében szerepelt a legjobban, az egyikben, Szabolcs-Szatmárban majdnem megkapta a kétharmados többséget is. A munkáspártok mind a két helyen országos átlaguk alatt szerepeltek. Érdekes viszont, hogy itt a NPP is nagy sikert aratott, országos átlagánál kétszer több szavazatot szerzett. Ugyanakkor a Viharsarokban (Békés, Csanád—Csongrád m.) éppen ellenkezőleg történt. E területeken FKgP országos átlaga alatti eredményt ért el, Békés megyében kapta országosan a legalacsonyabb szavazatmennyiséget. Az MKP és az SzDP alaposan az országos átlag fölé emelkedik, sőt az MKP Csanádban éri el országosan legnagyobb sikerét. Ismét csak feltűnő, hogy a NPP a Viharsarokban átlaga alatt szerepelt. Az eredmények nem véletlenek: a Viharsarokban agrárszegénység országos átlagot meghaladó mértékben élt, ők határozottan a munkáspártokat támogatták. A FKgP országos átlaga fölött szerepelt, a Duna—Tisza közén Bács—Bodrog és Pest megyékben. Ez a vidék mindig is a tehetősebb jobbmódúbb paraszti rétegek lakóhelye volt.

A Dunántúl választási eredményei világosan mutatják, hogy ez a Kisgazda Párt igazi fellegvára. Itt 10 megyéből kettőt kivéve a párt országos átlagát meghaladó eredményt vallhatott magáénak. Az MKP Komárom—Esztergom megyétől, a bányavidékektől eltekintve, mindenütt mélyen országos eredményei alatt szerepelt, az SzDP Komárom—Esztergomot és Győr—Mosont, valamint Baranyát nem számítva nem érte el országos átlagát. A Nemzeti Paraszt Párt e vidéken jobban szerepelt, mint a munkáspártok, Veszprémben és Tolnában túlszárnyalta országos átlagát, s másik a négy megyében majdnem megközelítette. A területi eltérések itt is sokat mondanak. Nyugat- és Dél-Dunántúlon a FKgP jóformán mindenütt elérte, vagy nagyon megközelítette a kétharmados többséget. Az MKP mélyebben, az SzDP valamivel kevésbé, alatta maradt országos eredményeinek. Az MKP Somogyban kapta országosan a legkevesebb szavazatot. A NPP is elmaradt országos átlagától. A Kis-Alföldön és a bányavidékeken viszont a munkáspártok szerepeltek jól; Komárom—Esztergomban az MKP országosan a második legjobb eredményét hozta, az SzDP legnagyobb sikerét Győr—Sopron megyében aratta. Az iparvidéken a NPP számottevő eredményt nem ért el.

Észak-Magyarországon is úgy alakult a helyzet, hogy a Kisgazdapárt a legelmaradottabb vidékeken futott be elsősorban, míg az ipari övezetek a munkáspártok bázisát jelentették. Az északi hegyvidék csücskében a FKgP messze túlszárnyalta átlagát, Abaúj-Torna megyében kétharmados többségnél jobb százalékaránnyal az országosan legnagyobb sikerét aratta, a baloldali pártok abszolút értéket tekintve szinte alig jutottak szavazathoz. A többi megyében az FKgP nem érte el országos átlagát, noha csak Borsodban nem sikerült többséget szereznie. Az MKP ezeken az iparilag legfejlettebb területeken jóval átlaga fölé emelkedett, Nógrádban országosan a második legjobb eredményt érte el. Az SzDP Magyarországon csak Borsodban tudta meghaladni országos eredményét. A NPP csak Hevesben tudott jelentősebb számú szavazatra szert tenni, egyébként nagyon gyengén szerepelt.

A nők—férfiak szavazati arányára most nem térünk ki, az alapvető tendencia, hogy ti. a nők nagyobb arányban támogatták FKgP-t mint a férfiak

kisebb helyi sajátosságoktól eltekintve az országos választásokon nem változott. Hasonlóképpen nem részletezzük a választási eredményeket a választó területek ill. egyes községek szerint sem, mert a területenkénti alapvető eltérések itt is változatlanok. A Dunántúlon pl. a községek döntő többségében a FKgP a szavazatok 80—85%-át is megszerezte. Nem érdemes külön elemezni a budapesti eredményeket sem, mert lényeges elmozdulás a törvényhatósági választásokhoz képest nem történt. Mindemellett a választási statisztikák azt mutatják, hogy a FKgP Budapest mellett más városokban is megvetette a lábát. A 13 törvényhatósági jogú városból 8-ban a párt szerezte meg a többséget, különösen jól szerepelt Kecskeméten (72,6%), Sopronban (65%), Baján (62,9%) és Szegeden (62,2%). A kisebb, ún. megyei városokban 45 közül 27-ben szintén a kisgazdák kapták az abszolút többséget, egyes helyeken feltűnően nagy fölényrel. Így pl. Balassagyarmaton (81,6%), Szekszárdon (78,7%), Mohácson (74,4%), Jászberényben (70%), Nyíregyházán (68,6%), Kiskunfélegyházán (68,3%), Nagyká-nizsán (65,2%), Cegléden (63,8%), Zalaegerszezen (63,6%), Veszprém-ben (62,6%), Egerben (62,6%) és még sok más helyen.

A választási eredmények tehát azt tanúsítják, hogy a FKgP a kiemelkedően jó eredményeket az elmaradottabb agrár vidékeken érte el, de megnyerte a többséget a fejlettebb polgárosodottabb mezőgazdasági területeken is. A munkáspártok elsősorban az ipari és bányakörzetekben valamint az agrárszegénység által sűrűbben lakott területeken tudtak jelentősebb eredményeket elérni.

1945 őszén a FKgP fennállásának legnagyobb választási sikerét könyvelhette el, s az abszolút győzelem megszerzése társadalmilag és politikailag is új helyzetet teremtett. A választások eredménye bizonyította, hogy befejeződött a FKgP tömegpárttá válása, olyan politikai szervezetté, amely legellentétesebb érdekű társadalmi osztályokat és rétegeket tömörített magába. A FKgP mammutpárttá fejlődése szükségszerűen magával hozta a párt jellegének megváltozását is. Joggal írta a jószemű korabeli polgáripolitikus, Bibó István: „... a Kisgazda Párt, mely egy esztendővel ezelőtt egy komoly és világos társadalmi bázissal bíró, szolid elvi alapokon álló, radikálisnak nem nevezhető, de a megbízhatóság atmoszféráját árasztó, fontolva haladó demokratikus párt volt, ma kezd veszedelmesen hasonlítani a magyar történelemben oly ismerős mammut kormányzó pártokhoz, Bethlen István Egységes Pártjához, Gömbös Gyula NEP-jéhez és Teleki—Kállay MÉP-jéhez. Födbirtokosok, tisztviselők, nagykapitalisták, politikai ügyvédek és polgárosodott kisgazdák ülnek itt együtt az elvi alapok lehetőleg minél kisebb tisztázása mellett, mindennel és mindenkivel, akinek a kormányhoz s a meglevő dolgok tisztázásához valami köze van, vagy szeretne lenni, abban a meggyőződésben, hogy ha ők nem segítenek kormányozni az országot, akkor valami megváltoztathatatlan veszedelem zúdul erre a szerencsétlen országra.”¹⁴⁴ A FKgP 1945 őszén hasonlítani látszott az ellenforradalmi kormánypártok felépítéséhez, gyakorlatilag azonban teljesen újszerű tömegpárt volt. Míg a hagyományos kormánypártok alapja a nagytőke és nagybirtok politikai szövetsége volt, amelyhez időnként az úri középosztály egyes rétegei is csatlakoztak, addig a FKgP-nak széles, demokratikus paraszti bázisa maradt. A FKgP-nak a felszabadulás előtt, különösen a 30-as évek második felében, a parasztság különböző rétegeinek „egységes” pártját, politikai szervezetét képezte, tagjai egyes vidékeken, a helyi társadalmi és politikai feltételeknek megfelelően hol földmunkásokból, szegényparasztokból, hol gazdagparasztokból kerültek ki. A párt

¹⁴⁴ Valóság, 1945. okt. — dec. sz. 32. l. A demokrácia válsága c. cikk.

zömét, hangadó rétegét a középparasztság felső, a gazdagparasztság alsó csoportjai, a tíz-ötven holdasok alkották. Az 50 hold feletti tőkés parasztság általában, helyenkénti különbségekkel, mindenkor kormánypárti maradt. Így a FKgP mint parasztpárt „egységes” mivolta ellenére döntően „középparaszti” jellegű volt. A felszabadulás után kibontakozó népi demokratikus átalakulás, a földreform ezt a réteget érintetlenül hagyta, így a párt vidéki bázisának alapja változatlan maradt. Ez még inkább gyarapodott egyrészt a földhöz jutott kisgazdákból, akik a pártban tulajdonosi mivoltjuk védelmezőjét látták, és másrészt a jobboldali gazdagparaszti rétegekkel. A FKgP-nak ehhez az alapjában kispolgári demokratikus törzséhez csatlakoztak, illetve erre igyekeztek ráépülni a magyar uralkodó osztályok maradványai, anélkül, hogy politikai szövetség vagy szorosbb együttműködés létrejött volna. A FKgP azonban a felszabadulás előtt sem volt tisztán paraszti jellegű, noha alapjában véve ez a vonása dominált, akkor is rendelkezett bizonyos mértékig és az előbbinek alárendelve „gyűjtő” párt jelleggel. Ellenzéki szerepéből adódóan, időről-időre soraiiban tudhatta a nagybirtok egyes, nem befolyásos, nem meghatározó szerepet játszó ellenzéki csoportjait, a nagybúrsoázia egyes, szintén nem elhatározó jelentőségű, főleg nyugatbarát csoportjait. A párt tőkés kapcsolatai a háború alatt erősödtek, sőt a GyOSz-szal is kiépültek. Az állami bürokrácia, az értelmiség és a városi, elsősorban fővárosi kispolgárság körében befolyásra korábban soha sem tett szert. A felszabadulás utáni tömegbázis váltás úgy megy végbe, hogy a FKgP maga mögött tudhatta a finánetőke hangadóvá vált, liberális nyugatbarát csoportjait. E mellett megszervezte az „úri középosztály”, elsősorban az állami bürokrácia támogatását, s igen jelentős mértékben megnőtt a befolyása a városi kispolgárság körében is.

A FKgP a felszabadulás után az egyik legjelentősebb kormányzópárttá vált, de más lett mint a régi kormánypártok. Ezt egyébként a párton belüli politikai áramlatok viszonya is igazolta. A választásokkal többé-kevésbé befejezettek tekinthető a párton belüli irányzatok kialakulása. Döntő momentum, hogy kialakult a FKgP burzsoá jobbszárnya, amely a nagybúrsoázia, a volt földbirtokos rétegek, az állami bürokrácia és a tőkés gazdagparasztság egy részének támogatását élvezte. Mindez nem jelentette azt, hogy a párton belüli erőviszonyok augusztushoz viszonyítva alapvetően megváltoztak volna. Kétségtelen azonban, hogy Tildy és a balszárny befolyása tovább csökkent, de Tildy még érvényesíteni tudta akaratát. A burzsoá jobboldal az októberi nagyválasztmányon világosan érezte jelenlétét, s elég erősnek érezte magát, hogy támadásba lendüljön Tildy és a párt koalíciós politikai irányvonala ellen. A párt birtokos paraszti centruma tovább erősödött, a képviselők több mint fele parasztemberekből állt, Nagy Ferencék népszerűsége töretlen volt. A FKgP paraszti szárnya szilárdan állt a lábán, határozottan képviselve a birtokos paraszti érdekeket, s noha a jobbszárny vonzereje hatással volt rá, nem volt hajlandó a nagytőkés, burzsoá érdekek védelmezői oldalára állni. Ez politikailag egyben azt is jelentette, hogy a demokratikus birtokos paraszti mozgalom 1945 után, noha a veszély fennállt, nem lépett Nagyatádi útjára, a nagytőkével és a nagybirtokokkal való együttműködés útjára, s ami a legfontosabb, nem fogadta el annak vezetését. A nagyatádi út veszélye azonban nem múlt el még véglegesen. A magántulajdon és a polgári rend érdekében vívott harc magában hordozta annak lehetőségét, hogy a kisgazdamozgalom minden tulajdon, beleértve a tőkés tulajdont is, védelmezőjének talajára csússzék át, amely politikai következményként a népi demokráciától való elfordulását eredményezheti.

Minek köszönhette a FKgP fölényes választási győzelmét? Mindenekelőtt annak, hogy a burzsoázia helyes osztályösztönnel a munkásosztállyal szemben nem az erők megosztására, hanem az erők összefogására törekedett. Ebben igen nagy szerepet játszott — a politikai helyzet alapos félreértése — a munkásosztály azonnali hatalomátvételétől való félelem. „Igen, a választások előtt volt egy kohéziós erő: a proletárdiktatúrától való félelem, amely az ország nem marxista közvéleményét egységbe tömörítette. A külpolitikailag tájékozatlan magyar közvélemény egy része kétségtelenül félt ettől a veszélytől, és úgy vélte, hogy a védekezés legjobb módja a parlamenti többség biztosítása” — ismerte el később Gáspár Ervin, az FKgP egyik baloldali értelmiségi vezetője.¹⁴⁵ Az integrálódási pont, a gyűjtő hely a Kisgazdapárt lett, mert más jelentős polgári párt nem létezett, egyrészt a fegyverszüneti szerződés betiltotta a régi kormány- és szélsőjobboldali pártokat, másrészt a magyar parlamenti demokrácia korlátozott volta, a „váltógazdaság” hiánya miatt a magyar uralkodó osztályok „másik”, liberálisnak és ellenzékinek tekinthető politikai szervezettel nem rendelkeztek, harmadrészt a felszabadulás után a vezető demokratikus pártok újabb politikai szervezetek indulását nem engedélyezték. A Kisgazdapárt azért vált alkalmassá erre a „gyűjtő-párt”-szerepre, mert az ellenforradalmi rendszerben — főként a 30-as évek második felében — kettős funkciót töltött be. Egyfelől pótolta — ha csak kis mértékben is — egy „liberális” politikai szervezet hiányát, fellépett a finánctőke nyugatbarát függetlenségi szárnyának érdekeiért, másfelől megmaradt alapvetően demokratikus paraszti pártnak, és ha óvatos és mérsékelt formában is, de hangot adott a birtokos parasztság érdekeinek, sőt nemegyszer az agrár szegénység kívánságainak is. A FKgP a felszabadulás előtt baloldali polgári ellenzéki pártnak számított, az egykori fejdéből konzervatív liberálissá, fejlődő Eckhardt és a pártvezetés ingadozása, óvatossága ellenére birtokos paraszti körökben népszerű volt, a faszista jellegű ellenforradalmi politikai rendszer és a nyíltan fasiszta nyilas mozgalom elleni harcra, jóllehet nemegyszer pusztán verbális küzdelem volt, támogatásra talált. A FKgP a felszabadulás után az első időszakban alapvetően mint a paraszti érdekek szószólója jelent meg. A Kisgazdapárt országos választási győzelmét alapvetően a paraszttömegeknek köszönhette, amelyek saját politikai szervezetüknek tekintették, demokratikus pártnak, amely nemcsak a régi horthysta, elnyomó néppellenes rendszer felszámolását ígéri, de védelmet nyújt az esetleges forradalmi átalakulás ellen és megvédi tulajdonukat.

A FKgP azért is került ki győztesen a választási összecsapásból, mert vezetői felismerték, hogy csak úgy tudnak fennmaradni és lépést tartani a munkásosztállyal, ha bizonyos mértékig politikai beállítottságától függetlenül, összefogják valamennyi tulajdonos réteget, s ez a törekvésük az érintettek körében megértésre talált. A pártvezetés tömegkapcsolatai élőbbek, elevenebbek voltak, a pártbürokrácia nem alakul ki, amely vezetőség és tömegek között lefoghatta volna a közvetlen érintkezést. A kisgazda vezérkar a hazai viszonyoknak, a tömegek politikai érettségének jobban megfelelő választási taktikát és agitációt dolgozott ki, és azt ügyesen hajtotta végre. A jelentős választási tapasztalatokkal rendelkező kortesgárda a választások alatt egyetlen komolyabb hibát nem követett el. A Kisgazdapárt egyrészt teljesen általános kérdéseket vetett fel — kapitalizmus vagy szocializmus, demokrácia vagy diktatúra —, másrészt a hétköznapi problémára — közellátás, sorbanállás stb. — sokkal nagyobb

¹⁴⁵ Fórum, 1947. II. sz. 136. l.

figyelmet fordított. Ezzel szemben az MKP fontos politikai kérdéseket (reakció elleni harc, újjáépítés, infláció-megállítás stb.) állított előtérbe, olyan kérdéseket, amelyek jelentőségét akkor a néptömegek történeti okok miatt nem fogták fel eléggé. „A magyar tömegek nem olyan érettek politikailag — ismerte el az MKP —, hogy a szélesebb látókörű politika érdekelt volna őket. A magyar tömegeket kevésbé érdekli a Kommunista párt hároméves programja, az ország felépítésének kérdése, mint az, hogy miért nincs aznap kenyér. Mi érettebbeknek gondoltuk a választókat, és a nagy vonal mellett elhanyagoltuk a napi kérdéseket, amelyek elsősorban a nőket jobban érdeklik.”¹⁴⁶

A kisgazda választói győzelemben nem kis része volt az egyház támogatásának is.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokkal, s két héttel később a Tildy-kormány megalakulásával lezárult a politikai hatalom megszerzéséért vívott harc újabb szakasza. A választások tisztázták a politikai erőviszonyokat. A választások alatt már látszottak a magyar demokrácia baloldalának körvonalai, jóllehet a három baloldali párt szorosabb politikai szövetségének megalakítására csak később, hónapok múlva került sor. Ugyanakkor, szintén nem végleges formában, megjelent a magyar demokrácia jobboldalának gerincét alkotó kisgazda jobbszárny, a nagyburzsoázia, az állami bürokrácia és a gazdagparasztság legfőbb politikai érdekképviselője. A kispolgári-paraszti demokrácia a magyar belpolitikai spektrum közepén helyezkedett el, amely azonban inkább a magyar demokrácia jobboldala, mint a munkáspártok felé hajlott.

A választásokkal megváltozott a politikai hatalom, elsősorban a kormányzati hatalom belső megoszlása. A baloldali pártok a törvényhozó hatalomban elvesztették azt a fölényüket, amelyet az Ideiglenes Nemzetgyűlésben élveztek, a parlamentben a FKgP lett a többségi párt. A végrehajtó hatalomban azonban ez a fordulat nem zajlott le. A kormányban ugyan a Kisgazdapárt befolyása megnőtt, de a többséget nem sikerült megszerveznie, holott a normális fejlődés esetén ennek kellett volna bekövetkeznie. A nemzetközi helyzet, az ország súlyos belső állapota, a koalíció fenntartása miatt, erről le kellett mondania. Az a korábbi ellentmondás, amely a kormányzati hatalom baloldali többsége és az osztályerőviszonyok jobbfelé való eltolódása között húzódott, 1945 őszén oldódott, de korántsem számolódtott fel, a jobboldali hatalom átvételére nem került sor. Az ellentét csak új formát öltött, a törvényhozó és végrehajtó hatalom közötti ellentét formájában jelent meg. (A bírói hatalmat most egyenlőre figyelmen kívül hagyjuk.) Így tehát a politikai hatalmon belüli egyenlőtlenség változatlanul fennmarad, a legnagyobb tömegbefolyással és népszerűséggel rendelkező párt a kormányzati hatalomból nem súlyának megfelelően részesedik, a hatalomnak kisebb karéját vallhatja magáénak, mint a politikai súlyát megilletné, míg a baloldali pártok tömegbefolyásukat meghaladó módon részesedtek a kormányzati hatalomból. A Kisgazdapárt számára a hatalom megszerzéséért vívott küzdelem következő lépése nyilvánvalóan csak egy lehetett: a végrehajtó hatalom feletti uralom megszerzése.

Az 1945 őszi Magyarországon kialakult osztály-erőviszonyok, a politikai hatalom struktúrája eltért a környező kelet-európai országokétól. Nálunk a jobboldali erők zömével a koalíción belül gyülekeztek, míg a környező országok-

¹⁴⁶ OSzK Apróny. T. 1945-ös választások. A bp-i községi választások tapasztalatairól MKP párt napi anyag.

ban ezek kívül maradtak a nemzeti erők összefogásán. Romániában Maniu Nemzeti Parasztpártja és C. Brătianu Nemzeti Liberális Pártja nem volt már tagja a román Függetlenségi Frontnak, P. Groza kormányzónak jobboldali ellenzékét alkották. Bulgáriában, noha az Agrárpárt tagja maradt a Hazafias Arcvonalnak, annak jobbszárnya, N. Petkov és környezete kilépett és ellenzékbe vonult. Jugoszláviában a Népi Arcvonal a baloldali erőket fogta össze, Lengyelországban Mikolajczyk és Witosz kiléptek a kormányban nagy szerepet játszó, de kommunista vezetés alatt álló Parasztpártból, és önálló pártot kívántak alapítani. Mikolajczyk a kormányt azonban nem hagyta el.¹⁴⁷ Amíg tehát nálunk a magyar demokrácia jobb- és balszárnya együttesen képviseltette magát a nemzeti összefogásban, s a politikai differenciálódás a koalíción belül ment végbe, addig a környező országokban a nemzeti függetlenségi frontok csak a baloldali erőket tömörítették, a jobboldal kivonult vagy kiszorult, s általában nem képviselt komoly erőt. A magyar viszonyok sajátos vonása az is, hogy sehol másutt a környező országokban nem jött létre oly hatalmas gyűjtőpárt jellegű parasztpárt, mint a Független Kisgazda Párt. A környező országokban is voltak agrárpártok, de ezek távolról sem játszottak olyan szerepet hazájuk politikai életében, mint nálunk a FKgP, s ugyanakkor belső differenciálódásuk, a jobb- és baloldal elkülönülése előrehaladottabb volt. Mindez azt jelentette, hogy Magyarországon az osztályviszonyok fejletlenebbek voltak, nem indult meg olyan mértékben a politikai tisztázódás, az ellentétes érdekű osztályok szétválása és elkülönülése, mint a szomszédoknál, illetve mindez nálunk a koalíción belül zajlott le. Az osztályerőviszonyok további világosabb differenciálódásának folyamata nálunk sem váratott sokáig magára.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Igazság, 1945. nov. 3.

¹⁴⁸ A nemzetközi összehasonlításra lásd bővebben: Révai József: A nemzeti összefogás politikája c. előadását. 1945. nov. 24. PI. Arch. 274 f. 7/52.

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT LENIN

PACH ZSIGMOND PÁL

Megnyitó

**a MTA Történettudományi Intézete tudományos ülésén,
Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából***

Üdvözlöm Intézetünk munkatársait és tisztelt vendégeinket. Külön is üdvözlöm Erdey-Grúz Tibor elvtársat, Akadémiánk elnökét és T. Iszlamo-
mov elvtársat, aki moszkvai testvér-intézményünket képviseli körünkben.
Köszöntöm mindazokat, akik V. I. Lenin születésének 100. évfordulója alkal-
mából rendezett tudományos ülésünkön megjelentek.

Kedves Elvtársak!

Amikor elhatároztuk mai összejövetelünk megtartását, nem az a cél lebe-
gett előttünk, hogy egy ünnepi emlékülés rendezésével dokumentáljuk elkötele-
zettségünket a lenini eszmék iránt. Ezt mi, történészek, csak munkánk egészével,
közvetlen, szerves folyamatával, hivatás szerinti tevékenységünk mindennapjai-
val tanúsíthatjuk.

Az sem volt szándékunkban, hogy a reprezentatív-protokolláris rendezvé-
nyek számát — amelyeknek persze, kivált ilyen kiemelkedő évfordulón, megvan
a maguk lényeges politikai-eszmei jelentősége — eggyel szaporítsuk. Ülésünket
kifejezetten munka-jellegűnek, sőt vita-jellegűnek szántuk.

Végül: természetesen nem vezetett olyan szándék sem, hogy a lenini életmű
egy részét valamiképpen kihasítsuk, kisajátítsuk a történettudomány számára.
Hiszen Lenin egész hatalmas teoretikus-tudományos munkássága annyira
összefüggött gyakorlati-politikai tevékenységével, — elméleti oeuvre-jében
pedig történelem, filozófia, közgazdaságtudomány annyira összefonódott egy-
mással, annyira elválaszthatatlan, eltéphetetlen részét alkotja a társadalmi mozgás
egészére vonatkozó vizsgálatainak: annak a tudománynak, amelyet éppen
marxizmus-leninizmusnak nevezünk, — hogy minden merev szétválasztás
eleve mesterkélt, erőszakolt lenne.

Mégis, úgy éreztük: amint jogosult a marxizmus forrásait és alkotórészeit
megkülönböztetetten is tárgyalni és vizsgálni, úgy indokolt a lenini örökség
felmérését a történettudomány oldaláról külön is megközelíteni, vagy legalábbis
megkísérteni. Jogosult a kérdést önmagában is feltenni: mit jelentett a törté-
nelem tanulmányozása Lenin számára — mit jelent Lenin a történettudomány
számára.

Nagyonis indokolt feltenni ezt a kérdést ma Magyarországon, amely néhány
hete ünnepelte felszabadulásának negyedszázados fordulóját, — ahol a haladó
történettudomány maga is a felszabadulással lépett a nyílt porondra, — ahol
negyedszázada igyekszünk járni, több-kevesebb biztonsággal, több-kevesebb
sikerrel a marxi—lenini úton. Hazánkban, ahol harmadfél évtized feltáró és elemző
munkájának eredményeit számbavéve, most készülünk nemzeti történelmünk
egyetemes szemléletű, internacionalista szellemű, egységes koncepciójú, átfogó
igényű szintézisének megalkotására.

* Az ülésre 1970. ápr. 27-én került sor.

Nagyonis jogosult ezt a kérdést feltenni napjainkban, amikor történetkutatóink — a személyi kultusz, a dogmatizmus nyugtázó zártságától szabadulva — a két világrendszer békés koegzisztenciájának és éles ideológiai konfrontációjának körülményei között, úgyszólván óráról-órára érintkezésbe kerülnek a polgári történetírással, annak műveivel, tendenciáival, képviselőivel. Napjainkban, amikor azt a feladatot kell teljesítenünk, hogy a modern szakmai metodika minden eredményét lenini módon kritikailag adaptálva, a tudományban is a legkorszerűbb fegyverzetet kovácsolva, szálljunk szembe a burzsoá ideológiai hatásokkal és tendenciákkal, járuljunk hozzá — erőnkhez képest — a marxista-leninista tudományosság prezentálásához-terjesztéséhez-propagandájához, az írott és nyomtatott szó eszközével csakúgy, mint az élőszó erejével, tudomány-szakunk nemzetközi találkozóinak, világkongresszusainak fórumain is.

Kedves Elvtársak!

A kérdés — Lenin és a történettudomány problematikája — persze önmagában is rendkívül gazdag, sokrétű, szerteágazó.

Megközelíthetjük akár a leghatároltabb keretek között a legdirektebb fogalmazásban: mit alkotott Lenin a szó szoros értelmében vett történetírás terén, a történelem és kortörténet tudományos művelésében, — például olyan gazdaságtörténeti munkáival mint A kapitalizmus fejlődése Oroszországban vagy az Imperializmus; olyan esztörténeti műveiben, mint az Állam és forradalom, vagy a „Baloldaliság” bevezető fejezetei.

Felfoghatjuk abban a már tágabb értelmezésben, milyen történeti témák kidolgozásához, a történettudomány milyen konkrét problémáinak megvilágításához-elemzéséhez nyújtott egészen közvetlen, hogy úgy mondjam, tárgyszerű segítséget, — mint például a tőkés agrárfejlődés típusai és variánsai, a demokratikus forradalom tendenciái az imperializmus korszakában, a szocialista forradalom objektív és szubjektív feltételei, a nemzeti fejlődés a tőkés és a szocialista viszonyok között.

De joggal szélesíthetjük ki a kérdést egészen odáig: hogyan fejlesztette-gazdagította Lenin a történelemfelfogás materialista elméletét — egész történetelmünk teoretikus alapvetését —; miben látta a történelemmel való foglalkozás szerepét, funkcióját, értelmét, hasznosságát, — a történelem tanulságainak, vagy (hogy gyakran alkalmazott kifejezésével éljek) a „történelmi tapasztalatoknak” a jelentőségét, — a történelem útjelzéseit a jelen és a jövő számára.

Ehhez képest mai tudományos ülésünk anyagának felépítésére is több, legalábbis kétféle lehetőség kínálkozott: a tárgyi-tematikai és a metodológiai-módszertani megközelítés. Mint programunkból is kitetszik, kiindulásként a tematikai elrendezést választottuk, hiszen szakembereink, Intézetünk kutatói elsősorban egy-egy meghatározott történeti témában, problémakörben — a munkásmozgalomnak és a proletárforradalomnak, a kapitalista-imperialista gazdasági fejlődésnek, a nemzeti problematikának, az agrárkérdésnek, a kultúrtörténetnek a tárgykörében — mélyedtek el, tanulmányozták a legbehatóbban a lenini gondolatokat. De egyáltalán nem mondtunk le a metodológiai nézőpontról, a módszertani megközelítésről sem. Áll ez az átfogó jellegű fő előadásra csakúgy, mint a tárgyilag határolt korreferátumokra, amelyek mind metodológiai igénnyel is fellépnek. Öröndetes lenne, ha a hozzászólások, a vita — említettem: ülésünket kifejezetten munka-jellegűnek szántuk, mint az Intézetünkben folyó elméleti-ideológiai képzés soronlevő, ám különleges fontosságú konferenciáját — öröndetes lenne, ha a vita egyebek között az ilyen természetű fejtegetésekhez is hozzákapcsolódnék, továbbvinné, gazdagítaná azokat. Üd.

vös lenne, ha adalékokat nyújtana annak a legátfogóbb, legáltalánosabb és különösen jelentős kérdésnek a megválaszolásához: Lenin történeti-kortörténeti elemzéseiből hogyan szűrhetők le Lenin módszerének jellegzetes vonásai, — így is fogalmazhatjuk: mik a lenini módszer fő jellemzői.

A metodológiai-módszerbeli elmélyülés követelményét és feladatát annál is inkább magunk elé állíthatjuk, annál is inkább hangsúlyozhatjuk ez alkalommal is, mivel a közelebbi és távolabbi múltban nem egy ízben kellett megállapítanunk: a hazai történettudomány általános fejlődésével nem mindenkor és nem mindenben tartott lépést metodológiai előrehaladása, — a fontos és hasznos monográfiák és szakkutatások közzétételét alig vagy egyáltalán nem követi elméleti-módszertani tanulmányok publikálása. Olyan elméleti-módszertani tanulmányokra gondolok persze, amelyek nem a tárgyszerű vizsgálódásoktól elszakadtnak, általánosságokig szublimált absztrakciók ködköpenyébe burkolóznak, s nem is a klasszikus tételek deklarativ hangoztatásának sebezhetetlenségét kölcsönözni látszó vértetét öltik, hanem éppen a konkrét tényszerű kutatások, a mély teoretikus erudíció és az alkotói bátorság többszörös alapzatán állnak, — „többszörös, de éppen Lenin által megmutatottan, az ő példáján szemlélhetően olyannyira egységes fundamentumán nyugodnak. Olyan tanulmányokra gondolok, amelyek a történetírói gyakorlat újabb és újabb szakproblémáinak gyűjtőlencséjén át világítják meg és állítják a jelen és jövő távlataiba a történeti elmélet és módszertan principiumait.

Mai tudományos ülésünk akkor tölti be igazán szerepét és rendeltetését, akkor lesz csakugyan méltó a lenini örökséghez, ha — a ma elhangzandókat gyümölcsöztetve s egyben azokon túlmutatva — újabb ösztönzéseket ad a magyar marxista történettudomány fejlődésének, elvi alapjai, módszertani fegyverzete, eszmei hatása erősítésének, — a történeti tapasztalatok Lenin módján való hasznosításának.

JEMNITZ JÁNOS

Lenin és a történettudomány

Közhely, hogy a történeti munkák magukon viselik koruk jegyeit. Köz hely az is, hogy ez a megállapítás méginkább áll a kortörténeti munkákra. Már Marx és Engels munkáinak jó része is ilyen volt; ugyanakkor köztudott, hogy a „Brumaire”, az „Osztályharcok”, a „Polgárháború”, vagy a „Forradalom és Ellenforradalom Németországban” azóta is alapvető történeti feldolgozásoknak tekinthetők. Ezek mellett azonban, mint ismeretes, Marx és Engels nem egyszer nyúlt régebbi történeti korokhoz is. Leninnél az ilyen visszanyúlások ritkábbak, inkább összevetésekkel találkozunk, mint külön könyvekkel, tanulmányokkal. S ez érthető is, mert noha Lenin is hosszabb időt töltött emigrációban, amikor a forradalmárok számára rendszerint alkalom nyílik a tudományos munkásságra, ő már akkor egy élő forradalmi mozgalom élén állt, s a közvetlen jelent, s így a holnap lehetőségeit kutató elemzések megalkotásán, a mozgalom gyakorlati irányításán túl, egyszerűen nem maradt ideje hasonló típusú munkák elkészítésére („A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művön kívül — aminek anyagát száműzetésben gyűjtötte össze).

Az első és nyilván jelentős különbségből következik, hogy bizonyos fokig nehezebb is összefogni mindazt, amit Lenin a történettudomány terén nyújtott. S itt egyaránt gondolok módszertani és tematikai kérdésekre.

Ezúttal csak egyszerű felsorolást adnék arról a tematikáról, ami módszer-tanilag mindenképpen a „történetíró” témakörébe tartozik; ezek ma már mind közhasználatúak, s mind Leninre vezethetők vissza: az imperializmus fogalomkö-re, a munkásság és parasztság szövetsége, az új típusú polgári demokratikus forradalom, a munkásság szerepe ebben az új típusú forradalomban, a parasztság rétegződése, a nemzeti és a gyarmati kérdés, a munkástanácsok, a szovjetek, a szakszervezetek szerepe a proletárdiktatúra rendszerében, a szocializmus egy országban való győzelmének lehetősége. S már ennél a felsorolásnál is — amely szerfölött hiányos — kitűnik, hogy milyen szorosan ölelkeznek a kortörténeti és a történeti múltat vizsgáló és megválaszoló elemek.

De ugyanezt a témát megközelíthetnénk más oldalról is, ami szintén megannyi újabb kérdést vet fel. Mikor és hogyan nyúl Lenin a történeti múlthoz, milyen példákat használ, ezeket milyen mélységig veti fel, milyen forrásokra támaszkodik, ítéleteiben milyen új megállapítások észlelhetők? A példák Leninnél érthetően mindig az új helyzet jobb megértését szolgálták. (S ezzel összefü-gésben már itt jelezhetünk egy általános problémát. Mivel Leninnél sok esetben a történeti vonatkozások csak bevezető vagy összehasonlító jelleggel íródtak, s nem komplex összegezéseket tartalmaznak, még inkább alkalmat adhatnak arra, hogy pusztán egyetlen hely, megfigyelés idézésével, az arányok eltorzítá-sával téves értékitéletet alkothassunk. E probléma kifejtését ugyancsak mellő-zőm kell, minthogy egymaga külön stúdium lenne.)

Az áttekintés nehézségét fokozza, hogy miként Marx és Engels esetében is, az íráskor javarészt polemikus jellegűek. Természetesen a polémiák sorában is kétségtelenül nagyok a különbségek. Az „Állam és forradalom”, a „Baloldaliság” ugyanúgy polémia, mint a „Népbarátok” és az „Imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” — de míg ezek zárt egységet alkotnak, sokszempontúan világítva meg a vizsgált problémákat, addig a folyóiratok, sőt a napilapok keretei erre nem nyújtottak lehetőséget. A lenini publicisztika ilyen irányú felmérése, s a publicisztika történetírói jelentősége szintén külön historiográfiai kutatás tárgya lehetne. Mégis, már itt, a felvetésnél jelzem, hogy a publicisztikának megvannak a maga belső törvényszerűségei: miközben bizonyos kérdésekben erőteljesebben tud jellemző vonásokat megrajzolni, nem törekedhet teljes ábrázolásra; rendelkezik a gyorsaság előnyével, de forrásai nem lehetnek annyira gazdagok, a hibapontok és tévedések lehetősége is nagyobb. (Zárójelben jelzem, Lenin a *Zeitgeschichte* írásokat szintén megkülönböztette azoktól, amelyek — mint a „Baloldaliságban” írja — egy „befejezett korszakkal” foglalkoznak.)

Módszertanilag az egyik legfontosabb történeti problémának az objektív folyamatok és a szubjektív tényezők, a forradalmi helyzet tudományos kritériumainak megállapításáról szóló, a forradalmi erőknél, vagy később a marxista szocialista pártnak az adott lehetőségek felhasználását elemző írásokat látom. S itt talán nem érdektelen mintegy a kontrasztthatás kedvéért egy pillanatra elválasztani Lenint a forradalmárt Lenintől a történetírótól, a teoretikustól. Mindezt csak az eredmény kedvéért teszem, hiszen ez a kettévágás nemcsak önkényes, hanem lehetetlen is; az egység nemcsak gyakorlatban volt meg nála, hanem elméletben is. Mégis gondolnunk kell arra, hogy Lenin, a történeti személyiség milyen felmérhetetlen szerepet játszott abban, hogy ezek a szubjektív feltételek Oroszországban létrejöttek. S ebbe a kategóriába ugyanúgy be kell vonnunk a bolsevik párt megteremtését, mint a bolsevik párt politikájának kialakítását, az áprilisi tézisek kidolgozását, hosszú viták után elfogadtatását, majd a szeptemberi-novemberi napokban a fegyveres felkelés tételének elfogadtatását. A történetíró e vonatkozásban joggal tehetné fel a nem éppen történeti kérdést: mi lett volna, ha ő nincs? S miután egyfelől ezt az egyik pólust, az embernek, a forradalmárnak történelmi jelentőségét, még pontosabban forradalmi merészségének jelentőségét világosan látjuk, még feltűnőbb, hogy milyen jelentőséget tulajdonított az objektív feltételek vizsgálatának. Ennek eredményei elég közismertek ahhoz, hogy e körben általánosságban ne ismételjük el őket, de valamit mégis konstatálnunk kell. Lenin e kérdésben, mai szóval élve, jellegzetes „kétfrontos” küzdelmet vívott, az objektív körülményekbe való beletörődők s a voluntarista „forradalomcsinálók” ellen. Vitapartnerei ebben egyfelől a reformisták, másfelől az anarchisták, narodnyikok voltak.

S ezzel elérkeztünk egy joggal felvethető következő kérdéshez: milyen történetírók gyakoroltak hatást Leninre? E kérdésre megnyugtató feleletet megint csak nem tudok adni, de e vonatkozásban is felhívnam a figyelmet egy nyilvánvaló eltérésre. Marx és Engels utat tört a történeti materialista történetírásban, Lenin viszont már támaszkodhatott az ő eredményeikre. S mindenki, aki írásait kezébe veszi, mindjárt tapasztalja, hogy Lenin milyen alaposan tanulmányozta Marx és Engels műveit, mily gyakran hivatkozott megállapításaikra, s ugyanakkor mennyire nem doktriner módon értelmezte ezeket a megállapításokat.

Mikor sajnálattal ki kell térnem az előbb felvetett izgalmas kérdés elől, mégis néhány reflexiót szeretnék fűzni „a történeti irodalom” hatásához. Orosz vonatkozásban jelentős a forradalmi demokrata nemzedék hatása. Az egyetemes történe-

lem és orosz történet akadémikus művelői hatásának felmérése helyett utalok azokra, akik a munkásmozgalommal kapcsolatba kerültek, s vagy erről, illetőleg a forradalmi mozgalmakról írtak, vagy azokban részt vettek. Kétségtelennek látszik, hogy Lenin Engels halála után e téren legtöbbször Kautskyt tartotta, akivel kapcsolata nagyon speciális volt, megvilágítása külön tanulmányt igényelne. De ismerte és olvasta Bernstein, Mehring, Luxemburg írásait. Franciaországban szemmel tartotta Guesde, Lafargue, Paul Louis írásait (sajnos nincs közvetlen tudomásom, hogy mennyire tanulmányozta a Jauërs-féle Histoire Socialiste-et, csak arra van nyomunk, hogy Lunacsarszkijnál érdeklődött a kötetekről), kritikai megjegyzésekkel látta el Hyndmannak a korai angol szocialista mozgalomról szóló memoárját. (Csak zárójelben érintenék itt egy általam ugyancsak ki nem fejtett kérdéskört. Az akadémikusi történetírástól úgy hiszem meg kellene különböztetnünk a „katedra szocialisták” vagy az orosz munkásmozgalom történetében ismertebb terminológiával élve „legális marxisták” csoportját. Az utóbbiak körében Sztruve munkáit tanulmányozta, a német „katedra szocialisták” közül Werner Sombartot bírálta többször.)

Külön kellene szólnunk a kortárs orosz forradalmár történetírói nemzedékről, s arról, hogy személyileg és munkáikban milyen kölcsönhatás állt fenn Plehanov, Pokrovszkij, Rjazanov, Szttyeklov, Olminszkij, Nyevszkij, Pavlovics, Trockij és Lenin között. Mindez kiegészítendő lenne egy második körrel: az orosz emigránsokra gondolok, akik már évtizede egy-egy külföldi ország munkásmozgalmába beplántálódtak, ott kitűnően kiismerték magukat, az ottani történeti, méginkább munkásmozgalmi viszonyokról Lenint és környezetét rendszeresen tájékoztathatták. Ilyen „nagyköveti” poszton álltak T. Rothstein Angliában, Ch. Rappoport, majd később Lozovszkij, Manuilszkij Franciaországban, Radek Németországban, Karpinszkij, Lunacsarszkij Svájcban, később Sljapnyikov és Kollontáj Skandináviában. Saját írásaikon s észrevételeik továbbításán túlmenően Lenin nemegyszer adatbeli segítséget is kért tőlük, mikor egy-egy kérdés feldolgozásához hozzányúlt. Ide sorolhatnánk bizonyos fokig Max Beert is, akivel találkozott, eszmecsereit folytatott.

További kérdésként vetődik fel, hogy milyen forrásokra támaszkodott Lenin egy téma megírásánál. Itt pusztán a munkásmozgalom vonatkozásában szeretnék néhány megjegyzést tenni. Ahogyan Marx és Engels az angol gyárfelügyelői jelentéseket, ugyanúgy használta Lenin az orosz hivatalos gazdasági és sztrájkstatisztikákat. A külföldi munkásmozgalom esetében a polgári nagy lapok tudósításai mellett mindig nagy figyelmet szentelt az illető ország szocialista periodikáinak, napilapjainak, a pártkongresszusoknak, a kongresszusokon lezajlott vitáknak, s a publikált levelezéseknek, amelyekről Lenin külön ismertető cikkeket írt.

Végül még egy kérdést érintenék, amire egy alapos áttekintés előkészítőjének feltétlenül figyelmet kellene fordítania. Miként hatottak Lenin megállapításai kortársaira? Itt, ebben a vonatkozásban nem egyszerűen politikai tevékenységének hatására, mégcsak nem is elméleti munkásságának elterjedésére, visszhangjára gondolok, hanem kifejezetten azokra a munkákra, amelyek a múlt és közelmúlt megismerésében rögzítették Lenin véleményét. S a történetírók között külön kellene választanunk az említett bolsevik történészek körét, majd azokat, akik a bolsevikokkal együtt haladtak (itt Lunacsarszkij és Vorovszkij nevét említhetném; 1907—1917 között több írást jelentettek meg a korai munkásmozgalomról, amelyek Marx és Engels mellett már Lenin hatását is mutatják), hogy azután eljussunk a teljesen indokolt, de még kevésbé megválaszolt kérdésig: miként hatottak nemcsak példányszámban, hanem mélységben is

Lenin történeti munkái halála után. Ez a halála utáni történet minden bizonynyal szintén több tanulságos kérdést vet fel a Szovjetunió határain belül és kívül.

S most az általános kérdésfelvetések síkjáról letérve megkísérlem, hogy egy részterületen mutassam be Lenint, a történetírót: ez a munkásmozgalom története.

Ebből a hatalmas kérdéskomplexumból először az I. Internacionálé történetét emelném ki, mint olyat, amelyhez Lenint még közvetlen impressziók nem fűzhatték, ahol nem kortörténetet írt. Mindenekelőtt itt is felvetődik a kérdés, hogy milyen forrásokra támaszkodott megfigyeléseinek megtételekor. Első helyen Marx és Engels munkái, éppen hogy kiadott levelezésük áll, emellett olvasta Plehanov, V. Zaszulics, Mehring, Jaekkh, L. Bertrand, J. Guillaume, S. és B. Webb, Sz. N. Prokopovics, Kautsky és Bernstein idevágó munkáit, és átnézte az egykorú lapok közül a Vorbote-t.

Az I. Internacionáléval kapcsolatban más marxista történetírókhoz hasonlóan Lenin is aláhúzta Marx személyes történeti jelentőségét, méltatta az első elfogadott marxi dokumentumokat és általában azt a folyamatot, ahogyan a marxista gondolatok az Internacionáléban elterjedtek.

Miként azonban már a bevezetőben jeleztük, Lenin sokszor polemikus éllal nyúlt az I. Internacionálé hagyományainak felelevenítéséhez. Így 1894-ben Mihajlovskijjal vitatkozott a „Kik azok a népbarátok” c. művében, többek között az Internacionálé értékeléséről is. (Itt megint csak zárójelben jelezném, hogy Mihajlovskij napjainkban meglehetősen divatos lett a nyugati történeti irodalomban és részint az „új baloldal” anarchistái próbálják őt Leninnel szemben felvonultatni.) Ekkoriban Mihajlovskij azt taglalta, hogy az Internacionálé nem tudott úrrá lenni a nacionalista szenvedélyeken, míg Lenin ennek ellenkezőjét bizonyította, hangsúlyozva, hogy a nemzeti gyűlölködés elleni harcban nincs jobb fegyver a proletárinternacionalizmusnál.

1907-ben Lenin még egyszer visszatért ezekre a kérdésekre, mikor a II. Internacionáléban is felmerültek viták a nemzeti és a nemzetközi összhangjáról. Igazat adott Bebelnek, hogy az Internacionálét felülről hozták létre, mikor az egyes országokban még nem eresztett szilárd gyökereket, de hozzáfűzte, hogy ez a felülről kiinduló első lökés mégis történetileg hasznos volt.

1899–1900-ban az ökonomistákkal szemben az I. Internacionálé példájára utalt, s a gazdasági és politikai küzdelem összhangba hozásának fontosságát taglalta, hosszabban bizonyítva a szakszervezeti munka jelentőségét. Másfél évtizeddel később, ugyancsak polemikus formában tért vissza a nemzeti önrendelkezés vitái körül kirobbant viták során Marx és Engels, illetőleg az I. Internacionálé példájára. Ekkor az I. Internacionálénak a lengyel és az ír kérdésben tanúsított magatartását idézte fel, hogy bizonyítsa: az internacionalizmus nem jelenti azt, hogy a munkásmozgalom közömbös lehet a nemzeti önrendelkezés ügyében.

1910-ben, a nemzetközi munkásmozgalomban kibontakozó viták nyomán Lenin fontos módszertani észrevételeket tett arról, hogy a nemzetközi mozgalomban problémákat okozhat az egyes országok helyzetének különbözősége. Ez szoros összefüggésben állt a másik lenini megfigyeléssel, az egyenlőtlen fejlődés törvényével.

Úgy hisszük, nem kell hosszabban időznünk az ismertebb helyeknél, hogy miként értékelte Lenin Bebel és Liebknecht, illetőleg az anarchisták és Bakunyin tevékenységét. Az I. Internacionálé időszakában még csak két megfigyelését emelnénk ki. Engels nyomán ő is aláhúzta egy másik komponens, a

munkásosztály belső rétegezettségének jelentőségét. Ezt angol vonatkozásban tette szóvá, s az angol munkásság kivételes, a világpiacon élvezett monopolhelyzetével magyarázta, hogy a szakszervezeti vezetők szembefordultak Marx-szal.

A másik észrevétel a nemzetközi munkásmozgalom korszakolását érinti. Lenin volt az, aki e téren megalkotta azt a periodizálási rendszert, amit azóta is követ a marxista történeti irodalom. A cezúrákat 1871-nél és 1900-nál húzta meg, hogy miért, gondolom, ennek kifejtésétől szintén eltekinthetnek. Az általános egyetemes történeti fejlődés e korszakolása mellett találjuk Leninnek egy másik ismert, 1913-ban kelt írását „Marx Károly tanításának történelmi sorsfordulójáról”, ahol az I. Internacionáléről úgy emlékezett meg, mint amikor sikerült kitörnie a szocialista mozgalomnak a szűk szektájellegű mozgalomból, s önálló politikai párttá lennie. Ugyanitt kiemeli a munkásmozgalom vonatkozásában az 1871-es periódust, amikor a marxista irányzat fölébe kerekedett az antimarxista szektáknak. (Zárójelben megjegyezzük, Lenin ehelyütt nyilván az Internacionálé egészét, s az Internacionálé összetevékenységeiben lemérhető eredményeket tartotta szem előtt, mert hiszen a legfontosabb országokban az antimarxista, vagy legalábbis nem marxista irányzatok még nagyon is élők maradtak. Lenin viszont az elvi-elméleti fejlődést vizsgálta, s e téren az 1871-es londoni konferencia és az 1872-es hágai kongresszus egyértelmű és megnyugtató marxista határozatokat hozott.)

Talán mindjárt ezzel a cikkel is folytathatjuk áttekintésünket, hiszen tudvalevő, hogy Lenin ebben a nemzetközi munkásmozgalom későbbi korszakát is periodizálta. Itt a következő cezúrákat 1905-ben húzta meg. Ezt talán azért is érdemes figyelembe venni, mert egy nem is oly távoli időben nagyon elterjedt az a periodizáció, amely korábban, 1895-ben húzott meg ilyen határvonalat. Míg Lenin kiemelte, hogy a marxizmus 1871—1905 között szélességében terjedt, új pártok jöttek létre, új módszereket (parlament, szakszervezetek) alkalmaztak a burzsoázia elleni harcban — jelezve, hogy ugyanekkor terjedt az opportunizmus is, de jellemzőnek mégis a pozitív vonásokat tekintette —, a másik periodizáció gerincében az állott, hogy Engels halála után a II. Internacionálé életében már a negatív elemek eluralkodása a jellemző.

Ugyanennél a periodizációnál maradva, Lenin az 1905-ös dátum után ket-tős folyamatra hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy a Kelet forradalmasodott, míg a Nyugaton véget értek a polgári, polgári demokratikus forradalmak, de még nem kezdődtek meg a szocialista forradalmak. Az objektív adottságok eltéréseinek mindenképpen vissza kellett hatnia a munkásmozgalom gyakorlatára is. Mielőtt azonban ezekre a kérdésekre rátérnék, időben vissza kell nyúlunk egy történeti eseménysorhoz, aminek Lenin mindig nagy figyelmet szentelt, s amely az előbb ismertetett periodizációs rendszerben is rendező pontként szerepelt: a Párizsi Kommunhöz.

Mindenekelőtt felvetődik a kérdés, mikor és miért írt Lenin a Kommun koráról. Természetesen nem egyszer, de a leghosszabban alighanem 1917 nyarán, az Állam és forradalom megírásakor foglalkozott a Kommun tanulságaival. Mindjárt hozzátehetjük, nem történetírói igénnyel, hogy rögzítse az események egymásra következését, ezek belső összefüggéseit, hanem azért, hogy néhány tanulságot, következtetést leszűrjön a jelen harcai számára, jobban megvilágíthassa az Ideiglenes Kormány arculatát.

S mielőtt még belemennénk az új lenini megfigyelések némelyikének kiemelésébe, megint egy szót kell szólnunk az írás forrásbázisáról. *Molnár Erik* „A marxizmus szövetségi politikája” c. művében megjegyzi, hogy Marx híres

„Polgárháború Franciaországban” c. írásában a francia lapokra és a személyes levelezésre támaszkodhatott s idézzük: „de természetes, hogy az adott körülmények között a május 30-án befejezett munka nem alapulhatott a Kommün történetének részletes és pontos ismeretén.” Molnár Erik hozzáfűzte, hogy a Polgárháború „lényege szerint sem történeti” mű, de a „sok gátló tényező” ellenére megragadta a Kommün szociális lényegét és folyamatát.

E kritikai megállapításokat azért idéztük, mert sajnos nem tudjuk, hogy Lenin milyen további forrásokat használt fel a Kommünről szóló párhuzamainál (elsődleges áttekintés után csak Lissagaray és Georges Weil munkájára találunk utalást). Itt meg kell jegyezni, hogy Marx munkája sokkal inkább történeti volt, s bár Molnár Erik azt emelte ki ehelyütt, hogy az Internacionálé szolidaritását kívánta elsősorban kifejezni, ezt csak úgy tehette meg, ha a történeti folyamatot is megvilágítja.

Leninnek ezt már sokkal kevésbé kellett megtennie, viszont sokkal inkább áll az „Állam és forradalom”-ra, hogy a Kommünnel kapcsolatos elméleti munkává lett.

S még egy pillanatig Molnár Erik idézett munkájánál maradva: a Kommün esetében egy emlékezetes új — és azt hiszem vitatható — megközelítéssel keltett érdeklődést, mikor azt húzta alá, hogy a Kommün nem volt proletárdiktatúra, minthogy a termelőeszközöket nem vette köztulajdonba. A kérdés megvitatására természetesen nem ez a megfelelő alkalom; itt csak azt kívánom — nem érvként, hanem tárgyyszerűen — megemlíteni, amit Molnár Erik is megtett, hogy Lenin az „Állam és forradalom”-ban a Kommünről mint proletárdiktatúráról beszélt.

Ezek után röviden kitérnék a lenini elemzésre, illetőleg talán csak felidéznek néhány ilyen megfigyelést, gondolatot, hiszen ezek éppen eléggé közkinccsé váltak. Az egyik a proletárdiktatúra formájának kérdése — az, amit már Marx is oly fontosnak tartott; azt, hogy a Kommün élő, működő testületté vált, véget vetett a végrehajtó és törvényhozó szervek elszakítottóságának, s a tömegeket bevonta a közvetlen politikai hatalomba.

S itt mindjárt megtehetünk egy további észrevételt. Lenin írása valójában két síkon elemzi az eseményeket, egyszer a régmúltban, egyszer pedig a jelenben. A múlt valójában a közvetlen jelen megértését szolgálta, de nekünk a történeti és a kortörténeti elemzés már egyformán történelemmé vált. Sőt tulajdonképpen még további tanulságot is nyújt módszertani vánatkozásban. Lenin 1917-re kivetítve ír arról, hogy a Kommün, illetőleg annak Oroszországban megvalósított későbbi formái keretei sem nyújtanak önmagukban biztosítékot arra, hogy a parlamentarizmus hibáztatott következményeit, üres formalizmusát és antidemokratikus tartalmát elkerülhessék: „A rothadt nyárspolgárság olyan hőseinek, mint a Szkobelevek, a Ceretelik, Csernovok és Akszentyevok, sikerült a tanácsokat a leggyalázatosabb burzsoáparlamentarizmus mintájára elcsúfítani és üres szómalmonkáká tenni. A tanácskozásokban a szocialista miniszter urak a hisztérius parasztokat frázisokkal és határozati javaslatokkal csapják be”, majd utal a felszíni személycserékre, miközben az „irodákban és vezérkarokban” végzik az „állami munkát”. Ezek az észrevételek, úgy hiszem, módszertanilag figyelembe vehetőek annak a sajnálatos korszaknak mérlegelésénél is, amikor a szocialista demokratizmus alaposan eltorzult. A lenini kritika a tanácsok, illetőleg a szocialista jellegű parlamentek munkájának mérlegelésénél így egy következő, harmadik történeti periódusban szintén alkalmazható.

Egy másik pont Lenin és a Kommün kapcsolatánál az lehetne, hogy Lenin

mennyire figyelemmel kísérte a Kommün történetének egészét, politikai, szociális és katonai vonatkozásait egyaránt — ami kiderül azokból a vázlatokból, amelyeket a Kommünről szóló megemlékezések készített. Ezek mellett még a korábbi években feltűnik az a személyes megemlékezés is, amit Pottierről rajzolt — itt a Kommün felvázolása inkább háttér, s így a kritikai elemzés is elmaradt. A történeti vázlatoknál azonban feltűnik az olvasónak még egy vonás: jelesen az, hogy Lenin milyen nagy figyelmet szentelt a nemzetközi összefüggéseknek, ezen belül a nemzetközi munkásmozgalom összefüggéseinek, s itt hivatkozunk arra, hogy Lenin vázlatában külön helyet biztosított a német munkásság szolidaritásakcióinak. Itt nem pusztán Bebel és Liebknecht szerepére utalt, hanem a branschweigi választmányra, sőt W. Becker letartóztatására is — ami bizonyítja, hogy az anyagkutatásban mennyire elmélyedt, ha ennek forrásbázisát nem is tudtuk felderíteni.

Visszatérnénk azonban a Párizsi Kommünnel legtöbbet és legelmélyültebben foglalkozó lenini munkára, az Állam és forradalomra. A parlamentarizmus felszámolása, a proletárdiktatúra típusának felrajzolása mellett a legfontosabb gondolatnak Lenin kétségtelenül azt tartotta, hogy az államapparátust a munkásságnak szét kell zúznia (itt mindig hangsúlyozta, hogy ő Marx megfigyelését húzza csak alá, hozzátéve, hogy ezt az igazságot a Marx utáni szociáldemokrata nemzedék szinte teljességgel eltemette). A pusztá megállapítással azonban Lenin nem elégedett meg, s éppen a Kommün példája nyújtott lehetőséget arra, hogy jobban ismertesse az olyannyira fontos kérdést: hogyan lehet ezt keresztülvinni.

Lenin ebben a vonatkozásban jelölte meg az államapparátus legfontosabb két részeként a hadsereget és rendőrséget egyfelől, a bürokráciát, vagyis állami adminisztrációt másfelől. Mindkét vonatkozásban a Kommün egyik legnagyobb érdemének a kettő felszámolását tekintette, továbbá azt, hogy megmutatták, „mivel pótolják a széttűzött államgépezetet”. Az első esetben a felfegyverzett néppel, a milíciával. (E kérdésben csak zárójeles gondolatot iktatnék közbe, hogy ez ügyben Lenin egyaránt támaszkodhatott a Kommün gyakorlati megoldásai mellett Engels teoretikai és történeti műveire, a különféle szocialista nemzetközi kongresszusok határozataira és vezetőinek ugyancsak teoretikus műveire — s itt elég, ha Jaurès Új Hadseregére utalunk. A zárójeles gondolat másik fele, hogy mi történt később a gyakorlatban e vonatkozásban, hogy a milíciát mennyiben és miért kellett mégis a hadseregnek kiegészítenie.)

Mint ismeretes, az államhatalom másik hatalmas pilléréként Lenin a bürokráciát jelölte meg. S itt most megint magát Lenint idézem: „Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó a Kommün következő rendelkezése, amelyet Marx kiemelt: a mindenfajta reprezentációs pénzek kiutalásának és a hivatalnokok mindenfajta pénzbeli kiváltságainak megszüntetése, az összes állami tisztviselő fizetésének lecsökkentése a »munkások munkabérének« színvonalára. Éppen ebben nyilvánul meg a legszembetűnőbben a fordulat — a burzsoádemokráciától a proletárdemokráciához”. Sőt, ha megengedik, még ezt a lenini idézetet folytathatnám, mert ezt az összefüggést Lenin is rendkívül fontosnak tartotta, mikor azt taglalta, hogy a Marx levonta tanulságok közül éppen erről feledkeznek meg — „Erről nem illik beszélni, mintha valami idejétmúlt »naivitásról« lenne szó, körülbelül úgy, mint a keresztények, mikor államvallássá lettek »megfeledkeztek« az őskereszténység naivitásáról”.

Emlékezetes, hogy Marx is milyen fontosnak vélte a kommunardok megvesztegethetetlenségét, puritanizmusát, s ez a puritánság tapasztalható volt az

októberi forradalom után is. Lenin Marx nyomán néhány további összefüggést húzott alá: így egyfelől a többség uralmát megtestesítő, még fennmaradó államhatalom „olesó” voltát — másfelől annak demokratizmusát. A demokratizmus tekintetében Lenin is kiemelte a visszahívás követelményét, de mindig hozzátette ezt a bizonyos követelést is a fizetések leszállításáról — mert ily módon szinte automatikusan biztosítva hitte a „népközelben” maradást, a karrieristáktól való megszabadulást.

Úgy hiszem, ezeket a Marxnál és Leninnél megtalálható gondolatokat túlságosan kevésbé vizsgálta a történettudomány. Mai vonatkozásai nyilvánvalóan már egy rokontudományágunk, a szociológia „hatáskörébe” tartoznak, de az, hogy ezeknek az intézkedéseknek milyen volt a történeti játéka, hatása a Kommün idején, a Tanácsköztársaság napjaiban, az októberi forradalom másnapján megszülető Szovjetoroszországban, vagy más forradalmi mozgalmakból megszülető államhatalomnál, beleértve a mi 1945 utáni fejlődésünket — történeti probléma is. A kérdés vizsgálatának nyilván vannak buktatói, nehézségei, amelyekről itt, úgy gondolom, nem kell megemlékezni —, egy azonban kétségtelen: Marx és Lenin ennek az összefüggésnek nagy jelentőséget tulajdonítottak.

Az „Állam és forradalom” másik történeti, s mindmáig emlékezetes passzusai azok, ahol Lenin a centralizmus és a federalizmus összefüggéseit fejtegeti. Ezeken a lapokon is kiderül, hogy Lenin Marx, Bakunyin, Proudhon művei mellett nemcsak Bernstein idevágó írásait olvasta — akivel éppen vitatkozott —, hanem Kautsky, Plehanov tanulmányait is. S itt a források számbavételekor újra megállapíthatjuk, milyen fontos szerepet játszott a Neue Zeit a kor szocialistáinak tájékozódásában — hiszen nem egyszer ebből ismerhették meg az alkalomról alkalomra megjelenő új Engels-dokumentumokat is.

Mielőtt még a Párizsi Kommün korszakától eltávolodnánk, még egy utolsó észrevételt szeretnék tenni. S ez megint az objektív lehetőségek, illetőleg a szubjektív elhatározások, felismerések nagy kérdését érinti. Egy időben a Kommün harcosainak a szemére vetették, hogy több hiba elkövetése mellett őket terheli a felelősség, amiért nem foglalkoztak a parasztkérdéssel, ők a felelősek, amiért a Kommün magára maradt. Egyes írások még napjainkban is megemlítik, hogy „a proudhonisták és a blanquisták nem foglalkoztak” a parasztkérdéssel. Az állításokat nem óhajtanám itt sem hosszabban idézni, sem elemezni, pusztán annyit tartanék helyénvalónak megemlíteni, hogy Lenin viszont azt emelte ki, hogy a Kommün törekedett a kapcsolat megteremtésére, de ezt a célját „egy esomó belső és külső ok miatt” nem tudta elérni. Az „Állam és forradalom”-ban Lenin ezeket az okokat nem részletezte, de az eltérés ehelyütt is figyelemreméltó. A lenini szemlélet többre, mélyebbre utal az idézett értékeléseknél. Lenin nem állt meg ott, hogy jórészt a „felnemismerésre”, vagyis a vezetők szubjektív képességére vezesse vissza a párizsiak elszigeteltségét.

S ezzel át is térnénk a következő nagy korszak történetére, a II. Internacionáléra. Természetesen itt sem magának az Internacionálénak a történetére, hanem a lenini meglátásokra — ismét a teljességre való igény nélkül.

Először a periodizáció kérdését érintem. Az általános periodizációját már említettem: a polgári fejlődés, a nemzeti háborúk, a forradalmi mozgalmak általános európai periodizációját, sőt az imperializmus kialakulásának és megérésének időzítését, valamint a marxizmus elterjedésére vonatkozó megfigyeléseit is. Ehelyütt kiegészítenénk ezt az orosz forradalmi mozgalmak fejlődésére utaló periodizációval, a nemesi forradalmárok, a raznoicsincek, és a szociáldemokrata korszakra való utalással, miközben az időhatárok mellett Lenin a jellegzetes

motivumokat is megvilágította. Ugyancsak Lenin foglalkozott a XX. századi orosz forradalmi mozgalom fejlődésével, s ő volt az, aki itt is megjelölte az ár és apály szakaszait (1905—1907, 1907—1910, 1914—1917).

Egy másik lenini történetírói megfigyelés: a munkásmozgalom súlypontjának áthelyeződése. Ismeretes, hogy már Marx és Engels foglalkozott ezzel a jelenséggel, mikor a chartista korszak után azt tapasztalták, hogy egy ideig Franciaországban és Angliában párhuzamosan alakult ki a mozgalom központja, majd 1870 után ez a súlypont áthelyeződött Németországba. Lenin ezt szintén kiemelte, de az 1905-ös orosz forradalom után arról írt (nemegyszer Kautskyval és Zetkinnel összhangban), hogy a forradalmi mozgalom góca már Oroszországba tolódott át. Hogy ez mit jelent, mik az ismérvei, arra itt nem térek ki, csak annyit jelzek, hogy éppen e téren a múltban nálunk is erős mechanikus leegyszerűsítések voltak tapasztalhatók. Ez végül már szinte oda vezetett, hogy csak az úgynevezett „súlyponti” ország munkásmozgalmát tanulmányozták, azt mintegy mintának tekintették — s a többit negligálták. Mindez azonban kétségtelenül nem a lenini megfigyelések hibája.

Annaira nem, hogy Lenin egy másik, s jobban elfelejtett elemzése ennek a hibás gyakorlatnak éppen ellentmondott. Nevezetesen az, ahol Lenin különböző régiókról beszélt, s az objektív gazdasági, politikai, szociális viszonyok alapján megkülönböztette egymástól a nyugati és kelet-európai országokat. A kritériumokat több helyütt érintette, időnként mást-mást emelve ki (így szólt a polgári demokratikus forradalom befejezetlenségéről, az agrárviszonyokról, a gazdasági fejlődés üteméről, az életszínvonalról, a munkásarisztokrácia kialakultságáról). Hozzátehetjük, hogy Európa vonatkozásában sem tagolta Lenin pusztán e két csoportba az országokat, bár legtöbbször a legnyilvánvalóbban megmutatkozó két nagy csoportot különböztetett meg. A Balkán-háborúk idején azonban külön megemlékezett a balkáni országokról, kiemelve itt a feudális, nemzeti és vallási problémákat, amelyek a múltból öröklődtek át és bénítják ezen országok fejlődését.

Német relációban nagyon világosan különbséget tett a nyugat-európai és német fejlődés között. Idézzük: „rendkívül tanulságos összehasonlítani, hogy Marx és Engels miként nyilatkoztak az angol—amerikai és német munkásmozgalom kérdéseiről.

Ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt Németország, másrészt Anglia és Amerika a kapitalista fejlődésnek különböző fokait képviselik, hogy a burzsoáziának mint osztálynak uralma eltérő formában nyilvánul meg ezen országok egész politikai életében — ezen összehasonlításnak különösen nagy a jelentősége.”

E komparatiztikus vizsgálódási módszerrel Lenin gyakorta élt s a német és nyugat-európai fejlődést más helyütt is világosan megkülönböztette. Idézem: „orosz liberálisok körülbelül olyan rend után epekednek, amelyekben, mint Angliában vagy Franciaországban, a burzsoázia korlátlanul és (kevés kivétellel) szinte közvetlenül uralkodik, míg Poroszországban a feudálisokat, a junkereket, a monarchista militarizmust illeti az elsőség”. Lenin ezután még egy jellegzetes különbséget fűz ehhez hozzá: míg Angliában és Franciaországban a burzsoázia már a munkásság köréből von be a politikai életbe, sőt a kormányba munkás-képviselőket a stabilitás biztosítására — erről Németországban (s hozzátehetjük sokban a német mintára emlékeztető Monarchiában) szó sem volt. E közbülső átmeneti csoportnál ez a különbség csak a háborús vereség nyomán keletkező új helyzetben szűnt meg, amikor hirtelen szociáldemokraták is kormányképesek lehettek.

Lenin maga ezt a különbséget a munkásság szempontjából így értékelte: „Egészen kétségtelen, hogy az angol és francia rend sokkal demokratikusabb, mint a porosz, sokkal jobban kedvez a munkásosztály harcának és sokkal kevesebb középkori intézmény maradt fenn benne, amely elfedi a munkásosztály elől a legfőbb és igazi ellenségét. Egészen kétségtelen, hogy az orosz munkásoknak saját érdekükben támogatniuk kell minden olyan törekvést, amely hazánkat nem a porosz, hanem inkább az angol—francia rend típusa szerint akarja újjáépíteni.”

Hozzátehetjük, hogy Lenin — éppen minthogy kutatásait, köztudomás szerint, a nagyfokú konkrét anyag konkrét elemzése jellemezte — a nyugat-európai fejlődést sem vonta egy kalap alá, s nem tette ezt akkor sem, amikor az egyes nyugat-európai országok munkásmozgalmáról, az előttük álló lehetőségekről szólt. Az első világháborút megelőző évtizedben Angliában elsősorban a sztrájkharcokra, a szakszervezetek belső radikalizálódására figyelt fel, s remélte, hogy általuk a szocialista mozgalom új lendületet kaphat. (Megintcsak zárójelben ide kívánczok annak az ellenpontnak jelzése, hogy ugyanakkor nagy figyelemmel kísérte nyomon a Munkáspárt, a Független Munkáspárt, a Szociáldemokrata Föderáció majd a Brit Szocialista Párt minden lépését, kongresszusát, belső vitáját, ezeket nem ritkán összehasonlította egymással s az angol munkásmozgalom vezetőinek fellépéseit, megnyilvánulásait személy szerint is tanulmányozta.)

Míg Angliában a szakszervezetek szintjén várt előrelépést, Franciaországban a proletárblokk, vagyis a szocialista párt és a CGT alapján anarcho-szindikalista szellemi befolyás alatt álló munkástömegeknek összefogását remélte. Belgiumban viszont a Belga Munkáspárt keretei között várta a baloldali megerősödését — miközben itt is a belga nagy sztrájkakciókról írt, de tudta, látta, hogy Belgiumban a szakszervezetek nem jártak a Munkáspárttól külön úton. Hollandiában viszont, ahol egy ilyen elvi jellegű szakadás a munkásmozgalomban már bekövetkezett, az adottságok alapján már egyértelműen a baloldalt támogatta. A skála tehát meglehetősen sokszínű. S mindehhez még néhány megjegyzést fűzhetünk. Az egyik az, hogy míg Oroszország esetében Lenin mindig hangsúlyozta a forradalmi helyzet érlelődését, amikor Nyugat-Európáról beszélt, még a legviharosabb események, a belga általános sztrájk margóján sem szólt forradalmi helyzetről. Noha a Belga Munkáspárt vezetőit hibáztatta, amiért nem bíztak a tömegekben, nem foganatósítottak offenzív politikát — a forradalom elmaradását nem írta a számlájukra.

A lenini elemzéseknek ez egy másik leszűrhető tanulsága. Nagyon megbecsült minden elért sztrájkvívmányt, s távol állt tőle minden szektarianizmus, de a pillanatnyi eredményeken túl, ami igazán érdekelte, az volt, hogy a munkásság az adott országban mennyire válik osztálytudatossá, szocialistává, mikor lesz kész a szocialista forradalom megvívására, mikor alakulnak ki azok a bizonyos szubjektív feltételek, amelyekről elméleti síkon oly gyakran beszélt-írt, amikor elemezte a forradalmi helyzet kritériumait.

Ugyancsak ezekhez az írásokhoz még egy megjegyzést fűznénk. A kortörténetírás esetével állunk ismét szemben, de olyan sajátos formában, amikor a történetíró egyúttal politikai vezető is, amikor következtetései alapján nem egyszer azonnali gyakorlati következtetéseket is le kellett vonnia. S itt nemcsak az orosz fejlődésre gondolunk a „Mi a teendő”, az „Egy lépés előre” és „A két taktika” azonnali mozgalmi összefüggéseire a párt megteremtésében, vagy a forradalom idején alkalmazandó taktikára. Később ugyanez az összefüggés 1917-ben meg-

mutatkozik az „Állam és Forradalom”-nál, „A proletárforradalom katonai programja”-nál — minderre azonban itt nem térhetek ki, ezt az összefüggést a Zeitgeschichte és a gyakorlat között az orosz történelemben külön referátum vizsgálhatná. Ehelyütt a sort azzal egészítem csak ki, hogy a II. Internacionálé Nemzetközi Szocialista Irodájának tagjaként Lenin egyfelől a baloldaliak (holland tribunisták) védelmében lépett fel, de másfelől a fent vázolt észrevételek alapján javasolta ő is, hogy a nem szocialista Munkáspártot vegyék fel az Internacionáléba, mert így remélte, hogy a Munkáspártnak az Internacionáléba való bevonása mégis elősegíti majd, hogy az angol tömegek a szocialista gondolatokkal közelebbről megismerkedjenek.

Végül még néhány észrevételt tennék Leninnek a nemzetközi munkásmozgalom 1870—1914 közötti történetéről adott elemzéseire. Az egyik: részben éppen abból eredendően, hogy e kor nagyobb periódusában 1870—1905 között Lenin szerint is a nemzetközi munkásmozgalom súlypontja Németországban volt, ő is megkülönböztetett érdeklődéssel tanulmányozta a német munkásmozgalom eseményeit, történetét. Minderre lehetőséget nyújtott, hogy a német munkásmozgalom volt már Marx és Engels szerint is elméletileg a legérettebb, később a német szociáldemokrata mozgalom soraiból emelkedett ki egy sor olyan teoretikus és a szocialista mozgalom történetírója, akik írtak, forrásanyagot szolgáltatottak, s akiket Lenin nagy érdeklődéssel olvasott.

Történetírói munkásságánál külön figyelmet érdemelne az a momentum, hogy miként rajzolta meg egy-egy ember életútját, portréját. Itt most a Herzen, Tolsztoj cikkek mondanivalójától el is tekintenénk, de éppen a munkásmozgalom vonatkozásában feltétlenül megemlítendő, hogy Lenin nekrológ-cikkei milyen sok tanulságot rejtenek magukban. Érthető, hogy az oroszok mellett a nyugat- és közép-európai vezetők közül Lenin jobbára a baloldaliakról emlékezett meg, de az arányoknál mindjárt feltűnő, hogy milyen sok a német szociáldemokratákról szóló megemlékezés — ami az előbbiekből is következik (itt utalok a Bebel, Singer, Dietzgen nekrológokra).

A nekrológok mellett más személyes jellegű ismertetéseket és polemikus írásokat is megjelentetett Lenin, amelyekben Hyndmannal, Bernsteinnel, Kautskyval vagy éppen Luxemburggal vitatkozott, s közben meglevenítette az egyes embereket, de az ország munkásmozgalmát is. Ezeket a személyi rálátásokat a kor egész történeti megvilágítása miatt is nagy haszonnal forgathatjuk. Módszertanilag némelyik nekrológ valósággal klasszikusnak tekinthető. Ilyen a Bebelről szóló, amelyben az ember és az egész német munkásmozgalom újabb történeti fejlődését néhány oldalba sűrítve adta meg, s a leglényegesebb mozzanatokat megvilágítva, a mozgalom történeti fejlődésének szakaszait is megjelölte. A nekrológoknak azonban egy másik vonásáról is érdemes megemlékezni. Lenin sem Bebelről, sem H. Quelchről egyetlen bíráló sort nem írt le, holott nyilvánvalóan voltak jogos kritikai észrevételei. Amikor azonban az orosz olvasóknak egész életművükről kellett néhány oldalon képet alkotnia, ezeket nem tartotta olyan fontosnak, hogy megemlékezzék róluk s azt emelte ki, hogy egész életükben milyen áldozatosan, töretlenül küzdöttek a szocializmusért. Mint a történeti irodalommal foglalkozók csak sajnálhatjuk, hogy Leninnek nem nyílt lehetősége arra, hogy a Marx-életrajzon kívül — amely szintén nem monográfiának, hanem lexikoncikknek készült — másokról is hosszabb életrajzokat írhasson. Sajnálhatjuk, mert így — mondjuk Bebel esetében — a rövid nekrológot összevethetnénk a hosszabb, az elemző és méltató sorok mellett kritikai megfigyeléseket tartalmazó írással.

A német munkásmozgalom bemutatásának kérdése tulajdonképpen több figyelmet is érdemelhet, nemcsak történeti fontossága, a különféle áramlatok világosabb eltérése, a számos elméleti munka megjelenése miatt, hanem azért is, mert ekkor és azóta is talán a legtöbb vita e tárgykörben zajlott le, még a bolsevik történeti irodalomban is. Úgy hiszem, közhelyre utalok, de azt a nyilvánvaló igazságot mégsem árt megemlíteni, hogy Lenin és Sztálin között éppen a német mozgalom megítélésében milyen jelentősek voltak az eltérések. Lenin és a német szociáldemokrata párt viszonyáról számos tanulmány jelent meg a bolsevik történeti folyóiratokban, tanulmánykötetekben. Ehelyütt pusztán azt kívánnám leszögezni, hogy míg Lenin jobbjára mindig Luxemburg, Liebknecht, Mehring és Zetkin érdemeit méltányolta, s ha vitatkozott is velük (főként Luxemburggal), akkor is ezeknek az érdemeknek elismerése mellett tette ezt, addig Sztálinnak a Proletárforradalom c. folyóirat szerkesztőinek írott 1930-as levelében az arányok megváltoznak s ő már inkább arról ír, hogy a baloldaliak mit vétettek, mit nem láttak meg. Sztálin vetette először szemükre, s ennek nyomán hosszabb időn át a történeti irodalomban is elterjedt az az észrevétel, hogy a német baloldaliak hibáztak, mert már 1914 előtt — a bolsevikok, vagy a bolgár tesznyákok példájára — nem váltak ki a szociáldemokrata pártból, nem teremtették meg saját pártjukat. Ennek a követelésnek azonban Lenin írásaiban — aki a reális helyzet mérlegeléséből, lehetőségeiből indult ki, nem pedig elméleti deduktív spekulációkból — nyoma sincs. Lenin a baloldaliaktól azt kívánta meg — amit meg is tettek —, hogy küzdjenek az opportunizmus ellen, s feltételezte, hogy ennek során a forradalmi és az opportunisták szárny között majd bekövetkezik a szakítás. Mindez azonban egészen más, mint már az adott pillanathban elvárni, hogy a baloldaliak alkossák meg független pártjukat. Ez akkor voluntarista és szektás elzárkózásra vezető hiba lett volna. Lenin csak később, megváltozott viszonyok között az első világháború folyamán látta úgy, hogy erre a feltételek Németországban is megértek.

Ez az eltérés a lenini megközelítéstől annál feltűnőbb, mert nemcsak a Lenin 1914 előtti írásaitól való eltérést mutatta. Lenin 1920-ban a „Baloldaliság”-ban még egyszer visszatért ezekre a kérdésekre, és itt az 1917-ben már lezárt, befejezett korszaknak tekintett múltból írta a német párt egészéről: „a szociálforradalmárok a »baloldaliságot« abban látták, hogy vihogtak a német szociáldemokrácia nem nagy opportunisták vétkei.” Ami pedig a német szociáldemokrata párt baloldali szárnyát illeti, éppen azokat, akikről pár évvel Lenin halála után Sztálin oly rossz bizonyítványt állított ki, Lenin 1920-ban még így írt róluk: „Most, 1920-ban a háborús korszak és a háború utáni első évek minden gyalázatos összeomlása és válsága után, világosan látható, hogy az összes nyugati pártok közül éppen a német forradalmi szociáldemokrácia volt az, amely a legjobb vezéreket adta s amely a többenél hamarabb állt talpra, gyógyult meg és erősödött meg. Ez látható úgy a spartakisták pártján, mint a Németországi Független Szociáldemokrata Párt baloldali proletár szárnyán.” Ezt szintén nem mindig hangsúlyozta történetírásunk.

A II. Internacionálé korszaka orosz munkásmozgalmának történeténél teljesen kézenfekvő, hogy mindenekelőtt Lenin írásaihoz kell nyúlni, méghozzá kettős minőségben, hiszen ezek egyfelől maguk is feldolgozások, de egyúttal a mozgalom dokumentumai is. Ezekre újra már nem szeretnék itt visszatérni. A Zeitgeschichte írásoktól azonban az orosz mozgalom esetében is szükségesnek látszik megkülönböztetni a későbbi visszapillantásokat, amelyek közül kiemelkedik a „Baloldaliság” első négy fejezete. Ismeretes, hogy Lenin itt újra meg-

adta a forradalmi mozgalom, valamint a szovjetek fejlődésének periodizációját, hosszabb távlatban foglalkozott a bolsevikok és a parlament, a szakszervezetek kapcsolatával, s ugyancsak történeti folyamatában vizsgálta a bolsevikok álláspontját a kompromisszumok megkötésével szemben, visszaautasítva a szektás és leegyszerűsítő megközelítéseket, amelyek a kompromisszumokat a feltételektől függetlenül elvetik.

Az ismertebb összefüggések felidézése mellett ezen írás alapján szeretnék néhány olyan témakört is megjelölni, amely tudomásom szerint a mai napig a marxista történetírás tartozása. Ilyen az anarchista mozgalom, illetőleg a szociálforradalmár (eszer) párt történetének feldolgozása. E vonatkozásban megint Lenint idézem a „Baloldaliság” alapján. Lenin utal Oroszország kispolgári jellegére, s ezzel szemben hangsúlyozza, hogy az objektív feltételek ellenére „az anarchizmusnak a két forradalom (1905 és 1917) idején és ezeknek a forradalmaknak előkészítése során aránylag elenyésző befolyása volt”. Itt két mozzanatot is érdemes aláhúzni. Az egyiket Lenin maga megtette a szembeállításal. A másikat viszont jobban hangsúlyoznám, mégpedig az „aránylag” szó kiemelésével. Ez az „aránylag” ugyanis a történeti körképekben, mint már mondtam, a semmire redukálódott. (Holott a kérdés Lenin figyelmét nem kerülte el, s éppen történeti távlatban vizsgálva a fejlődésmenetet, jelezte, hogy az anarchizmus az 1870-es években még sokkal nagyobb szerepet játszott az országban.) Ugyanitt egy vonatkozásban, a bolsevikok és az eszerek eszmei eltérésének szemszögéből, szól a szociálforradalmárok pártjáról is, de az írás körülhatárolt tematikája korlátozta, hogy e párról több szempontú összértékelést is nyújtson.

Itt visszatérnék arra, amit a bevezetőben abszurd, laboratóriumi vizsgálati módszerként felvetettem: a történetíró és a tevékeny alkotó ember kettéválasztására. Úgy érzem, egy helyütt Lenin maga nyújt lehetőséget ennek alkalmazására. Arra gondolok, ahol a „Baloldaliságban”, egy lezárt korszakra visszatekintve a párt (vagyis részint saját) elkövetett taktikai hibáiról emlékezik meg. E vonatkozásban érdemes idéznünk Lenin nevezetes általánosított megjegyzését a hasonló természetű politikai hibákhoz: „A politikára és pártokra — megfelelő változásokkal — ráillik az, ami az egyes emberekre áll. Nem az az okos, aki nem követ el hibát. Ilyen emberek nincsenek és nem is lehetnek. Az az okos, aki a nem nagyon lényeges hibákat könnyen és gyorsan jóvá tudja tenni.” A politikai vezérfonalnak szánt kijelentést ő nemcsak politikusként, hanem történetíróként is alkalmazta: „Hiba, bár nem nagy és könnyen jóvátehető hiba volt már az is, hogy a bolsevikok 1906-ban bojkottálták a dumát. Igen komoly és nehezen jóvátehető hiba volt a bojkott 1907-ben, 1908-ban és a következő években, amikor egyrészt nem lehetett azt várni, hogy a forradalmi hullám igen gyorsan fellendül és felkelésbe csap át, és amikor, másrészt a felújuló polgári monarchia egész történeti helyzete szükségessé tette a legális és illegális munka összekapcsolását.”

Lenin történeti perspektívában helyesbített ilyen hibákat. Politikusként és Zeitgeschichte-történetíróként ugyanezt megtette az 1920-as évekre vonatkozóan is, mind az orosz, mind a nemzetközi munkásmozgalom vonalán. Sajnos, a következő „történetileg lezárt” korszak végét alig érthette meg. S mi Magyarországon szintén csak sajnálhatjuk, hogy munkásságának kritikai feldolgozását hasonló okból Molnár Erik sem tudta már terve szerint elvégezni. E feladat, csakúgy mint azoknak a fehér foltoknak az eltüntetése, amelyeket Lenin csak megjelölt vagy amelyeknek csak legfontosabb vonásait festette fel — a későbbi nemzedékekre, a túlélőkre, mireánk maradt.

RÁNKI GYÖRGY

Lenin imperializmus-elmélete

A történelmi elméleti fogalmakkal szemben — amelyek természetesen a történelem társadalmi gyakorlati próbájának vannak alávetve — többféle magatartás képzelhető el. A forradalmi elmélet nagy alkotói iránti tiszteletadás kötelezettsége — különösen ha olyan alkotóról van szó, aki az elméletet maga vetette alá a gyakorlat próbájának, s vált a XX. század leginkább történelemformáló emberévé, s akinek a napokban éppen születése századik évfordulóját ünnepeljük — értelmezhető oly módon is, hogy teljesen történelmivé merevítjük, s elméletének zsenialitását hangsúlyozva, szó nélkül megyünk el olyan elemek mellett, amelyek az elmélet változtatásának szükségességére utalnak. De úgy érzem, mind az elmélet, mind a tiszteletadás helyes értelmezéséhez közelebb áll az a gyakorlat, amely az új jelenségek fényében, azokat értékelve utal a régi korlátaira is. Természetesen távol áll tőlem a merészség, hogy kísérletet tegyek állást foglalni a szerteágazó vitában: miben érvényes az imperializmus elmélete s miben haladt túl rajta a történelem. Megjegyzéseim a mű gazdaságtörténeti jelentőségére s néhány módszertani tanulságára korlátozódnak.

1916-ban, midőn Lenin a pétervári Parvus kiadó felkérésére elvállalta, hogy öt ívnél nem terjedelmesebb összefoglalót készít az imperializmus kérdéseiről, a problémának már tekintélyes irodalma volt. Az alatt a fél esztendő alatt, míg Lenin a berni és a zürichi könyvtárban a kérdésre vonatkozó irodalmat tanulmányozta — a *Füzetek az imperializmusról* tanúsága szerint — 148 könyvet és 232 tanulmányt jegyzetelt ki. Ezek a munkák természetesen igen különböző tudományos értéket képviseltek. Mindenekelőtt adva volt Hobson könyve az imperializmusról, mely Lenin szerint „igen jól és részletesen írja le az imperializmus alapvető gazdasági és politikai sajátosságait”: már pár esztendeje ismert volt, mindenekelőtt a munkásmozgalom táborában Hilferding munkája, amelyet bizonyos kritikai megjegyzése ellenére Lenin „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának rendkívül értékes elméleti elemzéseként” értékelt. S alig néhány esztendővel előbb éppen Lenin írt előszót Bucharin Világgazdaság és imperializmus című munkájához, amely — hogy ismét Lenint idézzem: — „a világgazdaságnak azokat az alapvető tényeit vizsgálja, amelyek az imperializmussal, mint egésszel, mint a legmagasabb fejlettségű kapitalizmus meghatározott fejlődési fokával függenek össze”.

Lenin 1920-ban, könyve német és francia nyelvű kiadásához írt előszavában könyvének fő feladatát így határozta meg: „A vitán felül álló burzsoá statisztika összefoglaló adatai és az egész világ burzsoá tudósainak beismerései alapján megmutatni, milyen volt — nemzetközi kapcsolatait tekintve — a kapitalista világgazdaság általános képe a huszadik század elején, az első imperialista világháború előestéjén.”

Ha eltekintünk a Leninre jellemző szerénységtől, a megállapításnak akkor is két aspektusát kell kiemelnünk. Egyrészt azt, hogy Lenin, aki a munkát népszerűsítés céljából írta, semmiképp sem tekintette művét lezártnak, vagy a kor problémáinak Marx Tőkéjéhez hasonló mélységű és alapú analízisének. Sokkal inkább az új problémáknak a marxizmus elméleti fényében való bemutatásaként értékelte olyan műnek, amelyben megtalálható az imperializmus mechanizmusának alapvető elvi felvázolása, de ugyanakkor a tényleges gazdasági leírása is. Ebben az értelemben — s ez a második aspektus, amit kiemelnék — Lenin maga írja, hogy a világgazdaság adott fejlődési szakaszának leírását, úgyszólván mondhatnók: egy szakasz gazdaságtörténeti leírását nyújtja.

Ha tehát a munkát gazdaságtörténeti munkaként kezeljük — s mint láttuk, ez nem önkényesség —, akkor rövid korreferátumomban talán két kérdést engedtetsek meg hogy kiemeljek.

1. Milyen módon alapozta meg Lenin elméleti következtetéseit: milyen módon fejlesztette tovább, mondhatnánk, tette forradalmi marxistává a kibontakozó reformista vagy nem következetesen marxista elemzést.

2. Hogyan használta fel a polgári szakirodalmat; mit jelentett a polgári tudomány eredményeinek adaptálása.

Az első kérdés szempontjából Hobson és Hilferding könyvének hasznosítása és kritikája, Kautsky tanulmányai jöttek számításba — utóbbinál a gondolatok hasznosításának már kevesebb lehetősége nyílt. A Füzetek az imperializmus kérdéseiről — mely egyébként benyomásom szerint igen tanulságos Lenin kutatásainak műhelytitkait illetően — szemléletesen ábrázolja módszerét, bemutatja, miként dolgozta fel a tanulmányozott anyagot, miként emelte ki a legfontosabb gazdasági és történeti tényezőket és miként jutott el ezek elemzésével az új elméleti következtetésekhez. Lenin Hilferding könyvéről 4, Hobson munkájáról több mint 30 oldal jegyzetet készített, amiben egyébként Krupszkaja segített neki. Nem igen hiszem, hogy véletlen arányokról van szó; sokkal inkább arról, hogy Lenin Hobson könyvének nagyobb jelentőséget tulajdonított, s az imperializmus elmélete kidolgozásában — éppen a proletárforradalom, a politikai következtetések szempontjából — fontosabbnak tartotta. Az „imperializmus” szót a modern gazdasági irodalomban kétségtelenül Hobson 1902-ben megjelent könyve vezette be újra, illetve hozta összefüggésbe ennek új jelenségeit a gazdasági fejlődés fő momentumaival. Igaz: a II. Internacionálé 1900-ban tartott V. kongresszusán világosan kimondták, hogy a kapitalizmus fejlődése szükségszerűen a gyarmati expanzióhoz vezet, és a gyarmati politika célja a kapitalisták profitjának a növelése; de Hobson nem volt marxista, viszont 1902-ben megjelent munkája igen világosan, nagy meggyőző erővel fejtette ki a modern imperializmusnak Anglia gazdasági és társadalmi problémáival való összefüggését. Igaz, teoretikusan ő az elégtelen fogyasztás Sismonditól származtatható és Luxemburnál is felbukkanó elméletére alapozta fejtegetéseit.

„Az ipari telepek túltermelése és a felesleges tőke, mely az országon belül nem talál megfelelő befektetést, kényszeríti Nagybritanniát, Németországot, Hollandiát, Franciaországot, hogy gazdasági erőforrásaik mind nagyobb részét jelenlegi politikai határaikon kívül helyezték el, és egy politikai expanziós politikát ösztönözzenek, új területek megszerzésére.”

Hobson az imperializmust tehát a tőke gazdasági érdekeiből vezeti le, de egyben a tőke kivittelt folytató ország társadalmi bajának is tekinti.

Hobson az angol gyarmati expanzió végrehajtói mögött, a kutatók, a

misszionáriusok, a politikusok, a sovinszta hazafias csoportok mögött keresi a lényegét s felfedi a lényeges gazdasági érdekeket.

A politikusok, katonák, kereskedők, filantropisták hazafias érzését az üzlet manipulálja, „az expanzió iránti lelkesedésük ebből a forrásból fakad, s ha erősnek és eredetinek is tűnik, vak és szabálytalan; csak a pénzügyi érdekeknek van olyan koncentráló képessége és bír olyan világos számítással, amely az imperializmus mozgásba lendítéséhez szükséges. Egy ambiciózus államférfi, egy katona, egy túlbuzgó misszionárius, egy előrenyomuló kereskedő javasolhat vagy kezdeményezhet lépéseket az imperialista expanzióra, segédkezhet abban, hogy a hazafias közvéleményt az újabb előrenyomulás feltétlen szükségességéről meggyőzze, de a végső elhatározás a pénzügyi hatalomtól származik.”

Hobson imperializmus-teóriája még egy fontos megállapítást tartalmazott, nevezetesen azt, hogy a gyarmatosítás a bennszülött lakosság valamilyen formájú kizsákmányolásával jár együtt.

Nem kétséges, hogy ezek a gondolatok a maguk inkoherens, olykor alapvető összefüggéseket megkerülő formájukban hatottak Leninre. Ugyanakkor Lenin mégis gyökeresen másképpen fogja fel az imperializmust, mint Hobson.

Nemcsak azért, mivel Hobson a doktor szerepét akarja betölteni, aki felírja a betegnek a gyógyító orvosságot, Lenin pedig a forradalmár szerepét, aki nemcsak megjövendőli a katasztrófát, de siettetni is bekövetkeztét. Ennél többről van szó. Hobson az elégtelen fogyasztás reformjával akarja az imperializmus betegségét gyógyítani, Lenin viszont felismeri, hogy az imperializmus egységes és elkerülhetetlen állomása a kapitalizmus növekedésének. Ha Hobson három fő megállapítását összehasonlítjuk Lenin fejtegetéseivel, akkor először is világos, hogy Lenin másban látja azokat a belső gazdasági okokat, amelyek a kapitalista országokat az imperializmusba kényszerítik. Ez részben abból következik, hogy Marx gazdasági elméletére támaszkodva az underconsumption (elégtelen fogyasztás) elméletét nem tette magáévá. De távolról sem ez a legfontosabb. Sokkal inkább az, hogy Lenin a századforduló utáni gazdaság új jelenségeit, mindekelőtt Hilferding kutatásait hozza szoros összefüggésbe az imperializmus problematikájával. Hobson a pénzügyi érdekeltséget az imperializmus viszonyai között is még szabadkereskedelmi formában feltételezte, Lenin ezzel szemben leszögezi, hogy az imperializmus = monopolkapitalizmus; hogy gazdasági lényegét a kartellek, a trösztök, a finánctőke uralma képezi; hogy az imperializmus kevésbé dinamikus, mint a kapitalizmus korábbi szakasza, tehát egy védett piac intenzív kizsákmányolására törekszik, s a tőkefölösleget inkább külföldön, mint otthon használja. Viszont, hogy külföldi beruházásaiból maximális profitra tegyen szert, a politikai ellenőrzés is szükséges a befektetésre váró területek felett. Ez utóbbi viszont a nagyhatalmak közötti versenyt, a világ felosztását, illetve újrafelosztását eredményezi.

A lenini módosítások Hobson imperializmus-elméletének másik két pontjában szintén jelentősek, ha nem is olyan alapvetőek, mint az első pont esetében. Az imperializmus gazdasági motívációját, a bankok, trösztök uralmát a kormány fölött Lenin is feltétlenül magáévá tette, még ha munkájának egynemely megfogalmazását nem is tekintjük a kérdés legjellemzőbb lenini megközelítésének. Úgy véljük, az imperialista politikát gazdasági alapjaitól elszakító Kautsky-féle felfogás elleni harc miatt ezt a befolyást olykor túlságosan közvetlenné teszi, leegyszerűsítve ábrázolja. A gyarmatok kizsákmányolását illetően Leninnek nem volt ellenvéleménye, a kérdés lényeges továbbfejlesztését jelenti azonban

a féglyarmati, pénzügyi és egyéb függés bemutatása az imperializmus rendszerében, ami Hobsonnál teljesen hiányzik.

Ami Hilferdinget illeti, Lenin világosan leírja, hogy a pénz kérdésében elkövetett elméleti hibáján kívül helyteleníti a világ felosztásának figyelmen kívül hagyását; a fináncsőke és élődsiség között, valamint az imperializmus és az opportunizmus közötti összefüggés mellözését (Füzetek az imperializmusról, 185).

De, azt hiszem, túl is mehetünk a közvetlenül Lenin által tett megállapításokon, hiszen Lenin a tőkekivitel imperialista jellegének hangsúlyozásával is jóval túlment Hilferdingen, mint ahogy a fináncsőke és a monopóliumok közötti összefüggés erőteljesebb kidolgozása is Leninnél található meg. Hiszen Lenin kritizálja Hilferding fináncsőke-meghatározását, mivel abban nincs utalás a termelés és tőke koncentrációjának erős növekedésére.

Mégis, ha az imperializmusról szóló, már a korszakban gazdag irodalomból kiemelhetünk valamit, akkor nem kétséges, hogy Hobson és Hilferding munkái nyújtották a legtöbb segítséget Lenin számára. Hilferding munkája a kor egyik legjobb marxista közgazdászának magasszínvonalú elemzése. Nem e felszólalás feladata felsorolni, milyen új kategóriákat vezetett be a marxista közgazdaságtanban; az sem kétséges, hogy Hilferding sem hunyt szemet a fináncsőke és a gyarmati politika közötti összefüggés felett, sőt taglalja a gyarmati politika megváltozott jellegének kérdését is. S Lenin is alapvetőnek tartja Hilferdingnek a kor belpolitikai kérdéseire, az osztályharc továbbfejlődésére vonatkozó fejtegetését, mely szerint a fináncsőke uralmat kíván, nem pedig szabadságot. Ezzel feltárja az imperializmus korának azon alapvető vonását, amelyet a demokráciából a reakcióba való fordulatnak nevezhetünk. Végül azt sem feledhetjük el, hogy Hilferding az imperializmus számos kispolgári kritikusával — sőt Kautskyval — szemben is leszögezte, a proletariátusnak nem az a feladata, hogy a fejlettebb kapitalista politikával a szabadkereskedelem korának elavult politikáját állítsa szembe; a proletariátus válasza a fináncsőke gazdasági politikájára, az imperializmusra, nem a szabadkereskedelem, hanem csakis a szocializmus lehet. A proletárpolitika célja nem lehet a szabadverseny visszaállításának reakcióssá vált eszménye, hanem csak a konkurrencia teljes megszüntetése a kapitalizmus legyőzésével.

Lenin imperializmus-ismérvének öt eleme: — „1. a termelés és tőke koncentrációja, mely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy a gazdasági életben döntő szerepet játszó monopóliumokat hozott létre; 2. a bankok egybeolvadása az ipari tőkével, és a fináncsőke alapján a fináncoligarchia kialakulása; 3. a tőkekivitel, ellentétben az árukivitellel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. nemzetközi monopolista-kapitalista szövetségek alakulása, amelyek felosztják egymás közt a világot; és 5. befejeződött a Föld területi felosztása a legnagyobb kapitalista hatalmak között” — részben Hilferdingnél, részben Hobsonnál megtalálható gondolatilag. A meghatározás első két részének momentuma Hilferding munkájában fellelhető. Lenin Hilferding munkáját jegyzetelve foglalja össze véleményét a következőkben:

„1 három legfontosabb mozzanat

A nagytőke fejlődése és növekedése egy bizonyos fokig
A bankok szerepe (koncentráció és társadalmasítás)
Monopoltőke (a konkurrenciát monopólium váltja fel)”

(Füzetek 332.)

A tőke kivételre és a világ felosztására vonatkozó problémák, mint az imperializmus új, jellemző vonásai viszont inkább Hobsonnál nyernek megalapozást. De a két munka — bármennyire lényeges hozzájárulást jelent is, az imperializmus elméletének kialakításában, — önmagában nem volt képes sem a korszak valamennyi gazdasági főelméletének feltárására, sem az imperializmus helyének történelmi meghatározására. Erre csak Lenin volt képes, aki adaptálta s a marxista rendszerbe helyezte Hobson kispolgári reformista észrevételeit, Hilferding néhány elméleti hibáját pedig korrigálta. Lenin végezte el a gyakran alapvető megfigyelések egységes rendszerbe kapcsolását, megállapítva, hogy önmagában egyik munka sem képes az imperializmus egészét megragadni és megérteni.

Ez az összekapcsolás jelentkezik első jegyzeteiben.

„Egészében a finánc tőke (monopóliumok, bankok, oligarchia, megvesztegetés etc.) nem a kapitalizmus véletlenszerű kinövése, hanem elmaradhatatlan folytatása és terméke... Nemcsak gyarmatok, hanem (a) tőke kivétel, (b) monopóliumok, (c) kapcsolatok és függések pénzügyi hálózata, (d) a bankok mindenhatósága, (e) koncessziók és megvesztegetés is.” (Füzetek 175.)

Lenin munkája természetesen nemcsak abban emelkedett túl Hobsonén és Hilferdingén, hogy egységgé tudta ötvözni az imperializmust elméletébe. Az alkotó marxista nemcsak teoretikus, de aktív forradalmár is, — róla mondta egyszer Axelrod: „Nincs még egy olyan ember, aki a nap 24 órájában csakis a forradalommal foglalkoznék. akinek nincs más gondolata, mint a forradalom gondolata, aki, ha alszik, akkor is csak a forradalomról álmodik” — s levonja az imperializmus kialakulásának elméleti következményeit. Lenin imperializmus-definíciója kimondottan gazdasági, s a legélesebben szembeszáll az olyan nézetekkel, mely az imperializmusban csak bizonyos politikát lát (Kautsky), ő a politika és gazdaság kapcsolatát mutatja meg, azt, hogy az imperialista politika a monopolkapitalizmusból mint objektív gazdasági talajból sarjadt, s azzal elválaszthatatlan kapcsolatban áll.

A lenini imperializmus fogalma a gazdaság és politika dialektikus egységét ragadja meg: ebben a megfogalmazásban az imperializmus jellemzője az agresszív (katonai, politikai, gazdasági, terjeszkedési, gyarmatok szerzésére irányuló) politika; nemcsak új fejlődési szakasz, melyről nem lehet visszatérni, csak előre menni, de a kapitalizmus súlyos belső ellentmondásait a végsőig kielevezve, forradalmi következményekkel jár. Így kapcsolódik egybe az imperializmus elmélete a proletárforradalom gondolatával, s így válik Leninnél az imperializmus korszaka egyben az antiimperializmus korszakává.

Mint a bevezetőben jeleztem, Lenin munkája előkészítése során közel 150 könyvet olvasott el, s meghaladta a 200-at a kijegyzetelt tanulmányok száma. Ezek között volt jónéhány szociáldemokrata marxista szerző — ha elméleti problémáktól nem is mentes — írása, de a tanulmányozott munkák túlnyomó többségét polgári közgazdászok, történészek, politikusok írásai tették ki. A marxista gazdaságtörténetírás szempontjából tehát mindenképpen tanulságosnak tűnik nyomon kísérni, miként használta, elemezte, szűrte meg, bírálta Lenin ezeket a munkákat. Erre nemcsak Lenin *Az imperializmus* című munkája nyújt lehetőséget, mely bőven idéz a polgári szerzők munkáiból, de a *Füzetek* az imperializmusról mintegy 800 oldala is, mely mintegy in statu nascendi mutatja be a lenini művet, másfelől még világosabban bemutatja a születés körülményeit, a lenini módszert, a polgári közgazdaságtan ill. gazdaságtörténet felhasználását.

Nem szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy Lenint nagyfokú elméleti érzéke, a marxizmus elméleti tisztaságának védelme, éles kritikai szelleme külö-

nösen kemény bírálóvá tette. Nem riadt vissza a legélesebb megjegyzésektől sem, akár egyes polgári szerzők munkásságának megítéléséről, akár egyes marxista szerzők legkisebb elméleti pontatlanságának felfedezéséről volt szó (a Füzetek eredetileg nyilván nem publikálásra készültek). Ugyanakkor felfigyelt a találó, igaz részmegállapítások, fontos észrevételek, újszerű jellemzések legkisebb részjelenségére is és mintegy a polgári tudósok leírását, statisztikai anyagát feldolgozva adta meg az új marxista képet. Részmegállapításokra, vagy egyszerűen bizonyos tényekre korlátozódik-e az, amit Lenin a polgári művekből átvesz? Hosszú fejtegetéseket emel ki; egyeseket csak azért jelöl meg az ismert NB jelzéssel, hogy az összefüggések szempontjából megjegyezze őket, más helyeken viszont olyan az imperializmussal kapcsolatos elvi fejtegetések átvételéről van szó, melyek jóval túlmennek a szűk tényanyagon.

Lieffner munkáját csak abból a szempontból értékeli, hogy hasznos áttekintést nyújt az anyagról. „Die deutsche Kreditbank” c. műve az Imperializmus befejező gondolatát képező Saint-Simon-i elképzelés forrása.

Vagy folytathatnám *A. Lansburg* „Die Ausschaltung Londons als Clearinghaus der Welt” című cikkéhez tett megjegyzésével, amely szerint az „igen jó cikk magyarázza, mik az okai Anglia hatalmának”. Másik cikknél azt emeli ki, hogy „feltárja a németországi olajmonopóliumért folyó harc lényegét”.

Th. Vogelstein „Die finanzielle Organisation der kapitalistischen Industrie und die Monopolbildung” című tanulmányából viszont már olyan elvi történeti jellegű fejtegetést vesz át a kartellek történetéről, mely a monopolfejlődés három szakaszát dolgozza ki, s máig is a kapitalizmus kialakulása egyik legfontosabb történeti periodizációs kritériumának tekinthető.

G. Hildebrand: „Die Erschütterung der Industriegherrschaft und der Industriesozialismus” című művét a szociáldemokrácián belüli opportunistáknak megértése szempontjából tartotta szükségesnek kiemelni.

Még az olyan alapvető lenini megállapítás is, mint az imperializmus történelmi helye, bizonyos gondolattöredékben egy ma már ismeretlen szerző, Paul Louis: „Essai sur l'imperialisme” alábbi megállapítására támaszkodik, „Az imperializmus, amely a kapitalista világ utolsó ütőkártyája, a kapitalista világ szemében az utolsó menedék az elkerülhetetlen végzettségű közlekedő csőd és spon-tán összeomlás elől, egyszersmind kitűnő, párját ritkító kovácsa a forradalomnak.”

Az 50-es évek dogmatikus tudománya hajlamos volt arra az alapra helyezni, hogy a polgári társadalomtudomány — apologetikus szemlélete miatt — már nem képes lényeges alkotásokra, lényeges összefüggések felismerésére. Ez a nihilista és tudománytalan álláspont a marxista társadalomtudománynak a polgári társadalomtudománnyal szembeni konfrontációját teljesen egyoldalúan fogta fel, s legfeljebb egyes adatainak átvételét tartotta lehetségesnek, más esetben viszont minden új megállapítással szemben elutasítóan viselkedett. Ennek a felfogásnak nem sok köze volt a lenini tudományos módszerhez. Lenin ugyanis kritikus, de nem eleve elutasító magatartást tanúsított a polgári tudománnyal szemben. Lenin nemcsak tényanyagokat keresett a polgári tudósok munkájában, hanem igen nagy figyelemmel kísérte elméleti megállapításaikat, kereste, miben nyújtanak újat, milyen elvi megállapításuk alkalmas arra, hogy felhasználhassa az imperializmusról kialakítandó képéhez; melyek azok az elemek, amelyeket adaptálhat, beépíthet az imperializmusról kialakított képbe.

Ha elolvassuk Lenin rövid jegyzeteit az általa átnézett művekről, világosan kiderül hozzáállása a polgári művekhez. Nem fukarkodik a gúnyos, olykor becsmérlő megjegyzésekkel sem, amennyiben rossz, valóban apologetikus mun-

káról van szó. Bár az adatok is rendkívül fontosak számára, minden munkában az általánosító, az elméleti vonatkozásokat keresi elsősorban, s csalódást jelent számára, ha az olvasott munka ilyent nem tartalmaz. Nem egy munka után olvasható a csalódott megjegyzés: „elméletileg nil”.

Lenin tudós volt és forradalmár, ebben az értelemben is aktív, teremtő elme; nem bolygott vágyainak és álmainak zavaros vizeiben, nem a semmiből vagy egyszerűen régi tételekből akart újat létrehozni. A tényleges valóságra akart építeni, a valóság minden elemét fel akarta használni. A tényleges valóság megismeréséhez mindenre szüksége volt, amit a tudomány bárhol és bármely oldalon produkált; ugyanakkor mint forradalmár tisztában volt avval, hogy a valóságban létező és ténykedő erők új egyensúlyának létrehozásában támaszkodnia kell egy meghatározott erőre, mely haladó, mely képes a valóság adott kerekeit és lehetőségeit megváltoztatni, mivel maga is a valóság talaján áll.

Lenin tehát az alapvető marxista tételekből kiindulva gyakorlatilag a polgári tudomány eredményein keresztül tanulmányozta a társadalmat, és nem utolsósorban ennek felhasználásával fejlesztette a marxista gondolatot. Az imperializmusról írt művéhez természetesen használta Marx és Engels munkáit. Jegyzetei között fellelhetők Engels és Marx megjegyzései az angol munkásosztályról, Engels cikkei a leszerelés problémájáról, észrevételeik a nemzetek önrendelkezésének lehetőségeiről stb., de a marxista elmélet fejlesztését és alkalmazását nem korlátozta a marxizmus tanulmányozására.

Talán Lukácestól vett idézettel tudnám legjobban összefoglalni Lenin munkájának jelentőségét s történelmi helyét. Lukács a következőket írja: „Lenin fölénye mindenekelőtt abban állott, hogy képes volt — s ez egyedülálló a teóriában — konkrétan és teljesen összekapcsolni az imperializmus gazdasági teóriáját a kor minden fontos politikai problémájával, s a gazdaság lényegét ebben az új szakaszban vezérfonalként tudta alkalmazni a konkrét cselekvéshez.”

MUCSI FERENC

Lenin és a nemzeti kérdés

Európa keletén a megkésett tőkés fejlődés sajátos feltételeket teremtett a nemzeti mozgalmak számára. Az etnikai tekintetben rendkívül heterogén középkori birodalmak fennmaradása elzárta a nemzetállamok kialakulásának útját, gátolta a tőkés társadalom itt is alapvetővé váló osztály-antagonizmusának szabad kibontakozását. A munkásosztály érdekei — ebben a vonatkozásban — azt kívánták, hogy elháruljon az útból ez az akadály, hogy osztályharcának lehetőleg legkedvezőbb feltételeit — többek között — a nemzeti kérdés megoldásával (vagy annak elősegítésével) kialakíthassa.

Századunk elején Kelet-Európának három ilyen nagy birodalma állt még fenn: a Török Birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország. Mind a három birodalomra — nem lényegtelen eltérésekkel ugyan, de — egyaránt jellemző volt a kereteik közé szorított népek fokozatos, nem egyidejű bekapcsolódása a tőkés fejlődésbe és ennek kísérőjelenségeként szövevényes, az államot kézben tartó nemzettel (vagy nemzetekkel) szemben megnyilvánuló, vagy egymás ellen is irányuló, egyre erősödő nemzeti küzdelme. A három birodalom eltérő sajátosságainak megfelelően három főbb, egymástól eltérő koncepció alakult ki a munkásmozgalomban a nemzeti kérdés megoldására.

Ami a Török Birodalmat, pontosabban szólva: európai részét, a Balkánt illeti, a tőkés rendszer fejlődésének meggyorsítása nyilvánvalóan összekapcsolódott részint a török uralom megdöntésével, részint a felszabaduló kis népek demokratikus összefogásának követelményével. Ez a helyzet alakította ki a Balkán-föderáció eszméjét, amely a balkáni szociáldemokrata pártok általánosan elfogadott programjává vált, fennmaradt a Balkán-háborúk utáni időkben, és a Komintern időszakában sem veszítette el jelentőségét. A nemzeti kérdés jelenlegi jugoszláviai megoldása is kötődik még ezekhez az előzményekhez.

A másik koncepció, amely gyakorlatilag sohasem vált pártprogrammá, de amelynek nagytekintélyű pártvezetők (Otto Bauer, Karl Renner, a szlovén Etbin Kristan) voltak a teoretikusai — az ausztriai „kulturális-nemzeti autonómia” elmélete volt. Ez az elmélet, amely a munkásosztály harcát a nemzeti kérdés vonatkozásában úgy kívánta megkönnyíteni, hogy egy szubjektív-pszichológiai nemzetfelfogásra támaszkodva az exterritoriális (vagy perszonális) nemzeti autonómiát hirdette, hogy ezáltal kapcsolja ki a nemzeti kérdést az osztályharcból. Ez a koncepció azonban elszakította a kultúrát a politikai és a gazdasági élettől — egyrészt, másrészt, mintegy konstituálta „az igazságos nemzeti elkülönülést” s ezáltal megszilárdította a burzsoá nacionalizmust és megbontotta az egy gazdasági-politikai egységben élő munkásság nemzetközi egységét.

Nem véletlen, hogy az Ausztriai SzDP 1899-es brünni kongresszusa nem fogadta el ezt a koncepciót, hanem a területi autonómia alapjára helyezkedett, bár a nemzeti autonóm területek szövetségének létrehozásával engedményt tett a „kulturális-nemzeti autonómia” elvének. Ez megnyitotta a kaput a nacionalista tendenciák előtt s a cseh szeparatisták kiválásával megindította az ausztriai szociáldemokráciát a nemzetek szerinti széthullás útján.

A harmadik koncepció, amely Oroszországban, Lenin vezetésével alakult ki, a nemzetek önrendelkezési jogát tekintette kiinduló pontnak az olyannyira bonyolult kelet-európai és elsősorban oroszországi nemzeti kérdés megoldásához. Az OSzDMP volt az egyetlen kelet-európai szocialista párt, amely átvette és a maga programjában alkalmazta a II. Internacionálé 1896. évi londoni kongresszusának a nemzetek önrendelkezési jogára és a proletariátus nemzetközi tömörítésére vonatkozó határozatát.

Lenin ennek magyarázatát abban látta, hogy egyrészt Oroszország volt az a legelmaradottabb kelet-európai ország, amelynek szociáldemokráciája az európai országok korábbi tapasztalataira, az ott már győzelmes marxizmusra támaszkodva alakult ki. Másrészt Oroszország elmaradottsága folytán a szociáldemokrácia — Európától eltérően — a polgári forradalom előtt kezdett kialakulni s kialakulása a forradalom idején is folytatódott, természetes tehát, hogy a polgári forradalom minden kérdésével — így a nemzeti kérdéssel is — az európai szocialista mozgalmaknál behatóbban kellett foglalkoznia. Ennek a helyzetnek még egy lényeges mozzanata utalt Lenin, jelezve, hogy az oroszországi szociáldemokráciában az önállóság kialakításáért elkerülhetetlenül folyó eszmei-politikai küzdelem — éppen a marxizmusnak az európai munkásmozgalmában bekövetkezett győzelme folytán nem annyira a marxizmusért folyt, amely már itt is győzött a korábbi irányzatokon (narodnyikok), mint inkább a „majdnem marxista” kispolgári elméletek és irányzatok — az ökonomizmus, a legális marxizmus, majd a mensevizmus és a likvidátorság — ellen. Ebben a harcban kezdett kikovácsolódni a nemzeti kérdés proletár megoldásának lenini koncepciója is. Ebben a küzdelemben világosan nyomon követhetők a harc egyes etapjai.

1. Az *első szakasz* az OSzDMP programjának kialakításáért folyó harc idejére, 1901—1903-ra tehető. A program tervezete, majd maga a program (akkor 7., később) 9. §-a tartalmazta az Orosz Birodalom kötelékéhez tartozó „valamennyi nemzet önrendelkezési jogának elismerését”. Ezt a közvéleményt Lenin ekkor elsősorban „negatív kötelességként” fogta fel, olyan programpontként, amely az önrendelkezés szabadságát gátló önkény, elnyomás ellen irányul s nem tartalmaz kötelezettségvállalást *valamely* nemzet önrendelkezésének támogatására. Ezt az utóbbit a proletariátus számára csak kivételes körülmények tehetik szükségessé, s ennek eldöntése mindig az adott körülmények konkrét mérlegelésén múlik — bangoztatta. Ez a felfogás, amely a párt túlnyomó többségének álláspontja volt, két irányból is ellenzésre talált. Tiltakoztak ellene a lengyel jobboldali szocialisták, a PPS vezetői, akik az önrendelkezés teljes és feltétlen elismerését követelték. Lenin behozonyította velük szemben, hogy Lengyelország függetlenségének feltétlen követelése az adott feltételek közepette polgári követelés, amely szemben áll a cárizmus ellen szükséges közös harccal, azzal a küzdelemmel, amely nem győzhet valamennyi elnyomott összefogása nélkül.

Szemben állt az önrendelkezési jog követelésével a Bund, az oroszországi zsidó munkásszövetség is, amely átvette az ausztriai „kulturális-nemzeti autonómia” programját, s az OSzDMP programjával szemben, amely a nemzeti

önrendelkezési jog elismerése mellett a közös harc sikere érdekében a munkásszervezetek feltétlen egységét követelte, az oroszországi munkásszervezetek föderatív felépítését, vagyis nemzeti elv szerinti elkülönítését követelte. Az önrendelkezésről szóló programpont elfogadása elleni tiltakozásul a Bund bejelentette kilépését az OSzDMP kötelékéből. Lenin — s nyomában a kongresszus is — sajnálkozással vette tudomásul a Bund (egyébként átmeneti) távozását, de határozottan fenntartotta álláspontját a munkásszervezetek egységének szükségességéről.

A nemzeti önrendelkezési jog ellen — másrészt — a lengyel forradalmi szociáldemokraták tiltakoztak. A kongresszus programbizottságában Warszawsky és Ganecky — fellépve a PPS nacionalista irányvonalával szemben — azzal vádolták az orosz szociáldemokratákat, hogy a nemzeti önrendelkezési jog követelésével a szeparatisták kezére játszanak, hogy opportunisták, s a programpont törlését követelték. Miután ezt a követelést már a bizottság visszautasította, a kongresszus plénumára a kérdés nem került, a lengyel delegátusok pedig elhagyták a kongresszust.

Az első orosz forradalom idején Lenin többször is visszatért a nemzeti önrendelkezési jog követelésére s a forradalom sikere érdekében az összes elnyomott és nem egyenjogú oroszországi nemzet számára „teljes kulturális és politikai szabadságot” követelt. „Az orosz nép nem vívhatja ki magának a szabadságot — hangsúlyozta —, ha nem harcol más népek szabadságáért.”

A forradalom visszavonulása, az OSzDMP egyesítő kongresszusa idején Lenin előtérbe állította az egyesített munkásszervezetek megteremtésének feladatát. Az egység helyreállítása érdekében Lenin sürgette, hogy gondoskodjanak a különböző nemzetiségű munkások „valamennyi pártserű érdekének és szükségletének kielégítéséről, számolva kultúrájuk és életmódjuk sajátosságaival is”, mégpedig oly módon, hogy külön konferenciákat szervezzenek, képviselőket adjanak a nemzetiségi munkásoknak az egyes pártfórumokon, külön irodalmi, kiadói, agitációs csoportokat létesítve számukra stb.

2. A nemzeti kérdés helyes, marxista koncepciójának kialakításáért folyó harc második szakasza az első világháborút közvetlenül megelőző évekre tehető. Ezekben az években, mindenekelőtt 1912-ben magasra szökött a nacionalizmus hulláma részint a Balkán-háborúkkal kapcsolatban, részint a Duma-választások kísérő jelenségeként. Mindezzel összefüggésben a Bund és egyes kaukázusi szervezetek, továbbá a lengyel és a lett szociáldemokrata szervezetek részéről is megújultak a támadások az OSzDMP nemzeti programpontja ellen. Összefonódott a párton belüli küzdelem a likvidátor csoportoknak a központosított pártszervezetet támadó fellépésével is. A nemzeti kérdés elméleti, politikai, kulturális és a párt szervezetére vonatkozó kérdéseinek tisztázása az OSzDMP továbbhaladásának egyik kulcskérdése lett. Ezzel magyarázható, hogy a párt 1913-ban két tanácskozáson is részletesen foglalkozott a nemzeti kérdéssel.

A Krakóban 1913 januárjában megtartott tanácskozás — Lenin szövegezésében — erőiesen fellépett a Bund és a lett szociáldemokraták föderalista törekvései, az oroszországi munkásság cárizmus ellen irányuló közös harcát negligáló akciói ellen s felszólította a pártszervezeteket, hogy küzdjenek a nacionalizmus minden megnyilvánulása ellen és tömörítsék olyan egységes helyi szervezetekbe a munkásságot, amely munkáját „a helyi proletariátus minden nyelvén végzi”. Az egységes — nemzeti ismérvek szerint meg nem osztott — munkásszervezetek létrehozásáért folytatott harcban Lenin részletesen foglalkozott a „kulturális-

nemzeti autonómia” kérdésével, minthogy ellenfelei, elsősorban a Bund vezetői gyakran hivatkoztak az ausztriai példára.

„A kulturális-nemzeti autonómia — mutatott rá Lenin — nem tudja megoldani a nemzeti ellentéteket azáltal, hogy egy »igazságosan« körülhatárolt kulturális területen, állami beavatkozással gondosan és szilárdan elválasztja egymástól a nemzeteket: ellenkezőleg, maga a kapitalista fejlődés töri szét nap mint nap nemcsak kulturális, hanem — ami ennél fontosabb — gazdasági területen is a nemzeti egységet, asszimilál, beolvaszt. A proletariátusnak nem érdeke, hogy ezzel a tendenciával szembeszálljon, ellenkezőleg: támogatnia kell a nemzetek minden természetes, nem az elnyomáson vagy előjogokon alapuló egybeolvadását. A proletariátusnak nem az a feladata, hogy harcoljon a nemzeti fejlődésért, hanem az, hogy küzdjön mindenfajta nemzeti elnyomás *ellen*. Ezt a határt lépik át a »kulturális-nemzeti autonómia« képviselői, amikor csatlakoznak a nemzeti kizárólagosság burzsoá platformjához, amely a legfőbb forrása a burzsoá nacionalista ellentétek kiuttalanságának.

S a „kulturális-nemzeti autonómiának” ezt az elméletét, amely — írta Lenin — Ausztriában jórészt irodalmi elképzelés maradt, Oroszországban felkapták az összes zsidó polgári pártok és munkásszervezetek, a nem-orosz baloldali eszerek stb. „Az elmaradott Oroszország úgyszólván példázza azt — írta —, hogy a nyugat-európai opportunizmus bacillusai miként hoztak létre egész *járványokat* a mi vad talajunkon.”

1913 szeptemberében tartották meg a párt másik konferenciáját a Krakó melletti Poronyinban. Itt újabb határozatot fogadtak el a nemzeti kérdésről, amely részletesebben körvonalazta a párt álláspontját. A határozat első pontja a nemzeti kérdés következetes polgári-demokratikus megoldásának feltételeit így fogalmazta meg: minden nyelv és nemzet teljes egyenjogúsága, a kötelező államnyelv eltörlése, az oktatásnak a helyi lakosság nyelvén való megszervezése, egy alaptörvényben minden nemzeti előjog eltörlése és minden nemzeti kisebbségi jog védelme, önkormányzattal rendelkező autonóm területek létrehozása, amelyeket a helyi lakosság alakít ki a gazdasági és nemzeti ismérvek figyelembevételével. A határozat elutasítja a „kulturális-nemzeti autonómiát” s a különböző nemzetiségű munkások egységes szervezetekben való tömörítését követeli. Az Oroszországban élő valamennyi nemzet önrendelkezési jogának, vagyis önálló állam alakítására vonatkozó jogának feltétlen elismerését a határozat általában mind a demokratikus fejlődés, mind pedig az orosz nemzet demokratikus fejlődése feltételének nyilvánította. Leszögezte egyben, hogy az önrendelkezés joga nem azonos a tényleges különválás célszerűségével: a különválást mindig az egész társadalmi fejlődés s ezen belül a szocialista proletariátus osztály-érdekei szemszögéből kell megítélni.

A poronyini határozatokat Lenin több cikkében és előadásában bővebben is kifejtette. Az orosz polgári pártok képviselőivel folytatott éles polémiaiban utasította vissza a kötelező államnyelv követelését: védelmezte az önrendelkezési jog nem kulturális, hanem az állami elszakadás jogát is magába foglaló politikai értelmezését; egyben azonban többször is visszatért arra a gondolatra, hogy az elszakadás jogának követelése nem a tényleges különválást hirdeti, hanem a teljes demokratizmus megteremtését. Az öntudatos munkások, hangsúlyozta több alkalommal is Lenin, tisztában vannak a nagy államok s nagy munkástömegek tömörítésének előnyeivel a demokrácia és az osztályharc szempontjából s *egyéb-
ként — egyenlő feltételek esetén* a marxista számára mindig előnyösebbek a nagy államok, mint a kicsinyek — s éppen ezt szolgálja az önrendelkezési jog követelése.

Az önrendelkezési jog fogalmának tisztázását szolgálta Lenin nagyfontosságú műve: A nemzetek önrendelkezési jogáról, amely az önrendelkezési jogot „balról” támadó lengyel szociáldemokraták, mindenekelőtt Rosa Luxemburg nézeteit bírálta. Elsősorban is Luxemburnak azzal a tételével szállt vitába, amely illuzórikusnak minősíti a nemzetek önrendelkezési jogának gyakorlati megvalósítását s ezért feleslegesnek tartja hirdetését is, Lenin bebizonyította, hogy Európa keletén és Ázsiában a polgári fejlődés még csak most indult meg, s feltétlenül szükségessé teszi a nemzeti mozgalmakban rejlő demokratizmus felhasználását a minél szabadabb tőkés fejlődés érdekében. Luxemburnak azzal az érveléssel szemben, hogy Ausztriában sem követeli a szocialista párt a nemzeti önrendelkezési jogot, Lenin figyelemreméltó ellenvetést tett — bár ebben az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyainak inkább pozitív mozzanatait emelte ki. Ausztriában, mondta Lenin, először is, 1848—1867 között lezajlott a polgári forradalom, legális marxista párt működik, nincs talaja az olyanfajta forradalmi kitéréseknek, amelyek egyik velejárója önálló nemzeti államok alakulása lehetne. Másodszor, az Ausztriában uralkodó nemzet, a német, 1866 következtében véglegesen kiszorult az egységes német birodalomból, tehát érdekelt az adott állam fenntartásában; a magyarok önálló államalapítási kísérlete pedig 1849-ben szenvedett vereséget. Az a rendkívül sajátos helyzet alakult ki a magyarok, majd a csehek részéről is, hogy az Ausztriától való elszakadás tendenciája helyett az egybetartozás igénye kerekedett felül éppen a nemzeti függetlenség védelmében, amelyet a szomszédban levő erősebb ragadozók teljesen széttiporhatnának. Ennek a helyzetnek lett a következménye a dualista államrendszer, amely most — írta Lenin 1913 őszén — általakulóban van trialista: német, magyar, szláv rendszerűvé.

Oroszország helyzete ezzel szemben mind a nemzeti elnyomás mérve, mind az elnyomott nemzetek gazdasági helyzete és területi elhelyezkedése, továbbá Oroszország egész politikai struktúrája következtében is megköveteli az önrendelkezési jog következtetes hirdetését a már említett megszorítással: nem azonosítva a jogot annak célszerűségével.

Lenin külön is hangsúlyozza ebben a munkájában, hogy a proletariátusnak érdeke minden demokratikus nemzeti mozgalom támogatása, minthogy valamennyiben van az elnyomás ellen irányuló általános demokratikus tartalom, de szigorúan el kell különíteni belőle a nemzeti kizárólagosságra való törekvést (a lengyel nemzeti mozgalom esetében például az ukrán- és zsidóellenességet).

Közvetlenül az első világháború előtti hónapokban — főként a tiszaezlári ügyre kísértetiesen hasonlító kijeji Bejlisz-ügy következtében — Lenin törvénytervezetet fogalmaz a Duma bolsevik frakciója számára, amely a zsidók jogainak korlátozása ellen emel szót s mindenfajta állampolgári egyenlőtlenség megszüntetését követeli. Ezt követően Lenin a nemzetek egyenjogúságáról s a nemzeti kisebbségek védelméről címmel újabb törvénytervezetet állított össze, amelynek főként agitatív jelentőségét emelte ki akkortájt írt leveleiben: a törvénytervezet támadja és leleplezi az oroszországi nemzeti-nemzetiségi elnyomást s egyben a kulturális-nemzeti autonómiával szemben is pozitív megoldási javaslatokat tartalmaz — az 1913-ban hozott határozatok szellemében. Az első világháború kitörése nemcsak e javaslatok benyújtását akadályozta meg, hanem gyökeresen új helyzetet teremtett a demokráciáért s a szocializmusért folytatott harc számára is.

3. A háborúval új szakaszba lépett a nemzeti kérdés lenini koncepciójának kimunkálásáért folytatott küzdelem is. Lenin egyik első lépése ebben a

vonatkozásban a „haza védelme” hazug jelszavának leleplezése volt. A Bernben élő bolsevikok csoportja, majd az egész bolsevik párt elfogadta határozati javaslatát, amelyben megállapította, hogy a háború imperialista jellegű mind a két hadviselő fél részéről, tehát a demokrácia s a munkásság érdekei egyaránt azt kívánják, hogy leleplezzék a háború ál-nemzeti jellegét s az osztályharcot a saját kizsákmányolóik ellen folytassák. A kiáltvány a cári Oroszország háborús veresége mellett foglalt állást, mint olyan megoldás mellett, amely a leginkább előmozdíthatja az oroszországi demokrácia megszületését s ezzel a munkásosztály harcának szabadabb kibontakozási lehetőségét.

A hazaárulás azonnal feltámadó vádjával szemben írta meg Lenin híres cikkét a nagyoroszok nemzeti büszkeségéről, amelyben hitet tett az orosz nép haladó, forradalmi hagyományai mellett. Kifejtette, hogy Oroszország igazi szabadsága elképzelhetetlen a cárizmus, az imperialista orosz burzsoázia veresége nélkül; ezért az orosz proletárok akkor védelmezik igazán hazájukat, ha a legrosszabb ellenségeik ellen harcolnak, mert felszabadulásuknak ez a feltétele. Nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom — idézte Marxot és Engelist az orosz nép akkori helyzetére vonatkoztatva. Hangsúlyozta egyben, hogy a szocialisták természetesen nem hívei a kisállami partikularizmusnak, de az oroszországi tőkés fejlődés legszabadabb útja a nem-orosz népek felszabadulásán át vezet — s ilyen értelemben az orosz proletárok érdeke egybe esik a nagyoroszok nemzeti érdekeivel. Ez azonban megköveteli minden nép szabadsághoz való jogának teljes elismerését.

Az imperialista háború tényéből Lenin 1915—1916-ban írott műveiben azt a nemzeti kérdésre vonatkozó újabb következtetést vonta le, hogy az imperializmus a világ népeinek a nagyhatalmak egy kis csoportja által való fokozódó elnyomásának korszakává vált, s ebben a helyzetben az imperializmus ellen irányuló nemzetközi szocialista forradalom nem képzelhető el a nemzetek önrendelkezési jogának immár *világméretű* elismerése nélkül. A nemzeti kérdés lenini koncepciója ezzel végképp kilépett Oroszország határai közül s jelentősége és hatása mindinkább nemzetközivé bővült.

Mindez a legszorosabban összefüggött Lenin ekkor érlelődő imperializmus-elméletével s az abból logikusan kinövő forradalom-elméletével. Az imperializmus elleni forradalom sikere megköveteli — hangoztatta —, hogy a proletariátus felsorakoztasson, egyesítsen minden demokratikus erőt, minden antiimperialista mozgalmat. Radekkel, Pjatakovval és Rosa Luxemburggal vitázva, akik a nemzeti önrendelkezési jog követelését éppen az imperializmus korában elavultnak minősítették, sőt szembeállították azt a kapitalizmus ellen vívott közvetlen proletárharcral, Lenin több nagyfontosságú tanulmányban fejtette ki a maga álláspontját. Tanulmányain, ekkor írt cikkein végigvonul az az alapgondolat, hogy a szocialista forradalomhoz vezető út a demokráciáért — s a demokrácia olyan attributumának, mint a nemzeti önrendelkezési jognak az elismertetéséért — folytatott küzdelmeken át vezet. Minden demokratikus jog megvalósulása előbbre viszi a szocialista forradalom ügyét, hangsúlyozta Lenin, jobb feltételeket terem a harcoló proletariátus számára. A nemzetek nem egyenlők, s főleg nem azok az imperializmus korában. Vannak elnyomó és vannak elnyomott nemzetek. A proletariátus akkor segíti elő a világimperializmus elleni harcot, ha küzdelmet indít az ellen, hogy a „saját” burzsoáziája idegen népeket, gyarmati népeket tartson elnyomása alatt, vagyis, ha követeli a népek önrendelkezési jogának elismerését. Arra a gyakori ellenvetésre, hogy ily módon a kisnemzeti nacionalizmust támogatja, Lenin kifejtette, hogy az elszakadás szabadsága nem maga az elszakadás, s a nagy gazdasági-politikai egységek fenntartása

természetesen érdeke a proletariátusnak, de nem imperialista módon, nem úgy, hogy a „saját” imperialista koncentrációkat kiáltssuk ki haladónak a nemzeti felszabadulással szemben. A nemzetek egyesítéséhez csakis önrendelkezési jogok elismerésén át visz az út.

A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga címmel Lenin fogalmazásában a Szocialdemokrat című lap szerkesztősége is nyilatkozatot tett közzé, amelyben a nemzeti kérdésben alkalmazandó szocialista taktika kérdésében a világ országait három fő csoportra osztotta: a nyugati fejlett tőkés országokra, amelyek proletariátusának a gyarmatok felszabadításáért kell küzdeniük, kelet-európai országokra (Ausztria, a Balkán és főként Oroszország), ahol a munkásság feladata a nemzeti önrendelkezési jog követelése mellett a proletárok nemzetközi tömörítése, s végül a félgyarmati-gyarmati országokra, ahol a proletariátusnak a forradalmi nemzeti-felszabadító mozgalmak támogatása a kötelessége. A nyilatkozat a nemzeti önrendelkezés kérdésében 1896-ban elfogadott Internacionálé-határozatnak ebben a szellemben való kiegészítését javasolta, hozzátéve, hogy ezt a küzdelmet, mint minden demokratikus küzdelmet, természetesen alá kell rendelni a burzsoá kormányok megdöntéséért folytatott közvetlen szocialista harcnak. Lenin ebben az időben — a kisnemzeti nacionalizmus vádját is elhárítandó — többször hangsúlyozta, hogy a demokrácia egyes kérdései korántsem abszolutumok, hanem részei a demokratikus és szocialista világmozgalomnak. Lehet, mondta, hogy a rész ellentmond az egésznek, akkor el kell vetni.

Bucharinnal, Pjatakov újabb cikkeivel, egyes holland, svájci és skandináv baloldaliakkal vitatkozva, Lenin 1916 folyamán is többször kénytelen védelmezni a nemzeti önrendelkezési jog elvét azokkal az érvekkel szemben, amelyek ill. akik a nemzeti önrendelkezési jogot összekapcsolták a „honvédelemmel”, vagy az imperialista háború tényéből a demokráciáért folytatott küzdelem hiábavalóságát olvasták ki, vagy a tőkés gazdaság integrációs folyamataiból a nemzeti függetlenség elavultságát vezették le. Az utóbbi nézeteket Lenin a marxizmus karikatúrájának nevezte és valamiféle új, „imperialista ökonomizmus” kiindulópontjának minősítette. Pjatakovnak azt a kitételét, hogy az önrendelkezés a kapitalizmusban lehetetlen, a szocializmusban pedig felesleges, Lenin a demokrácia megnevezésének minősítette. A szocializmus lehetetlen demokrácia nélkül kettős értelemben is — fejtette ki Lenin. 1. A proletariátus nem valósíthatja meg a szocializmust, ha nem készül fel rá a demokráciáért folytatott harcával; 2. a szocializmus nem tartható fenn s nem vezethet el az állam elhalásához demokrácia nélkül. A szocializmus győzelme után a népek politikai önrendelkezése ezért mindenképpen megvalósul, ha a kapitalizmusban erre valóban nincs is mindig lehetőség. S a megvalósult önrendelkezésben válik igazán lehetővé a politikai formák, az államépítés tapasztalatainak sokfélesége, s ez lesz az alapja a kulturális élet sokszínűségének, gazdagságának, a népek önkéntes közeledésének és egybeolvadásának. Ez a folyamat mindaddig tart, amíg be nem fejeződik az állam elhalásának folyamata. Ennek a gondolatnak az aktualitására, amelyben egybekapcsolódik az állam elhalása a nemzetek közeledésével és egybeolvadásával, aligha kell külön is felhívni a figyelmet. Tartalmát, a belőle levonható konzekvenciákat a gyakorlatban azonban mintha mégsem gondoltuk volna végig.

4. A februári győztes forradalom új lendületet adott a nemzeti mozgalmaknak Oroszországban. Mindenekelőtt a finn és az ukrán mozgalom kapott nagyobb erőre s velük szemben az Ideiglenes Kormány a régi elnyomó politikát folytatta.

Lenin már áprilisi téziseiben a leghatározottabban fellépett az Oroszországban elnyomott népek szabadsága mellett. Ez az időszak — februártól októberig — külön szakasznak tekinthető a lenini nemzeti program fejlődésében, amennyiben Lenin még egy lépést tett előre a nemzeti önrendelkezési jog gyakorlati megvalósításának kidolgozása felé. Áprilisi téziseiben az önrendelkezés szót új kifejezés: a különválás foglalja el, hogy még nagyobb nyomatókat adjon a nemzeti felszabadító mozgalmak jelentőségének a forradalmi, de a korábbi imperialista zsákmányt még imperialista módon védelmező Oroszországban. Ezt követően a pártkongresszusa ebben a módosított fogalmazásban lényegében megismételte az 1913 nyarán a nemzeti kérdésben elfogadott határozatot, de külön felhívta a figyelmet az imperializmus által előidézett súlyos ellentmondásokra, a nemzeti ellentétek kiéleződésére, s a következetes demokratizmusért folytatandó harc fontosságára.

Lenin 1917 áprilisában—májusában — miután megértett benne a felismerés, hogy a szocialista forradalom nem egyidőben, valamennyi főbb tőkés országban fog győzni, hanem csak egynéhányban, sőt a legvalószínűbb, hogy legelőbb éppen Oroszországban — a párt programjának e célra való átalakítását készíti elő, s a nemzeti kérdésre vonatkozó pont kibővítését is javasolja. Tervezetében minden nép szabad különválási és önálló államalkotási jogát követeli; leszögezi, hogy az orosz nép köztársasága más népeket vagy nemzetiségeket közös állam létrehozására nem erőszakkal, hanem kizárólag önkéntes megegyezés alapján vonzhat magához; s a világ munkásainak egysége és testvéri szövetsége nem tűri meg a más népeken elkövetett közvetlen vagy közvetett erőszakot.

Lenin ehhez hozzáfűzte, hogy amennyiben a proletariátus Oroszországban meghódítaná a hatalmat, a különválás jogát azonnal elismerné mind Finnország, mind Ukrajna, Örményország és minden más, a cárizmus illetve az orosz burzsoázia által elnyomott nemzet számára.

Különösen a finn autonómia-mozgalom idején, 1917 májusában—júniusában alkalmazta Lenin a gyakorlatban is az áprilisi téziseiben s a párt VII. konferenciáján is meghirdetett elveket. Az Ideiglenes Kormány megegyezést hirdet Finnországgal — írta Lenin. — De megegyezni csak egyenjogúak tudnak. Előbb el kell ismerni Finnország jogát a különválásra, s csak azután lehet keresni a megegyezés útját.

A különválásnak ez a következetes képviselője egyáltalán nem mondott ellent a nagy egység fenntartására vonatkozó célkitűzéseknek. Minél szabadabb az elválás — hirdette Lenin —, annál kevésbé következik be, s ha bekövetkezik is, a különválás rövidebb időre szól, könnyebb lesz az önkéntes egyesülés egy nagy gazdasági egységgé.

5. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után Lenin s a bolsevikok előtt az a feladat állt, hogy a szocialista társadalom talaján rendezzék a népek egymás közti kapcsolatát. A nemzeti kérdés lenini koncepciójának fejlődésében ezt az időszakot tekinthetjük az utolsó szakasznak, amelynek során kialakultak a nemzeti kérdés egy államon-államszövetségen belüli megoldásának máig is fennálló formái és módszerei.

Lenin a háború előtt többször is kifejtette, hogy a nemzeti kérdés rendezésének legalkalmasabb államszervezeti formája a demokratikus centralizmus megvalósulása lenne. A demokratikus centralizmus széleskörű helyi autonómiával és önkormányzattal párosult volna. Ezek keretében — központi alaptörvények garanciája mellett — a nemzeti önrendelkezés demokratikus módon megvalósíthatónak látszott. A forradalom időszakában azonban ez az álláspont

megváltozott s Lenin maga is az orosz, ukrán stb. szovjet köztársaságok szövetségének formáját fogadta el a nemzeti kérdés rendezésére, de az önálló államisággal nem rendelkező kisebb népek, nemzetiségek számára továbbra is fenntartotta a lehető legteljesebb önkormányzatot és a legszélesebbkörű autonómiát. Lenin az államszövetséget — olyan feltételek mellett, amelyek indokolttá teszik a komoly nemzeti különbségeken alapuló politikai elkülönülést — elfogadhatónak, sőt a demokratikus centralizmussal megférőnek tekintette. A föderáció valóban demokratikus rendben — írta 1918 tavaszán —, számos esetben csak átmeneti lépés a valóban demokratikus centralizmus felé. A polgárháború befejeztével azonban — a honvédelem és külügyek közössége mellett s a gazdasági egység fenntartásával — éppen ez az átmenetinek tekintett forma szilárdult meg.

Ebbe nyilván belejátszott az a megfontolás, amit Lenin már Október előtt is többször hangoztatott, a forradalom győzelme után pedig csaknem valamennyi, a nemzeti kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásában visszatérő motívummá vált, az ti., hogy a kapitalizmusban elnyomott népek felszabadulásuk után is sokáig megőrzik a volt elnyomó nemzet iránt érzett ellenszenvüket, hogy a volt elnyomó nemzet proletárjainak csak nagyfokú óvatossággal és türelemmel lehet bizalmat nyerniük, nem szabad megsérteniük a volt elnyomott népek nemzeti érzéseit stb.

Belejátszottak — feltehetően — azok a törekvések is, amelyeket Sztálin 1922-ben az ún. autonomizálás programtervezetével képviselt. Ennek az volt az alapgondolata, hogy az egyes szövetségi köztársaságok lépjenek be az orosz föderációba s azon belül kapjanak autonómiát. E centralizáló, „nagyorosz” színezetű törekvések ellen Lenin a leghatározottabban fellépett s 1922 szeptemberében a Politikai Bizottsághoz küldött levelében a szovjet köztársaságok szövetségének létrehozását javasolta — lényegében abban a formában, amelyben ez a szövetség ma is fennáll.

Lenin levelében a tényleges nemzeti egyenlőség szocialista körülmények között való megvalósításának még egy, korábban nem megfogalmazott feltételére hívta fel a figyelmet. „Az elnyomó, vagy úgynevezett »nagy« nemzet internacionalizmusának nemcsak abban kell állnia — írta —, hogy tiszteletben tartja a nemzetek formai egyenlőségét, hanem olyan egyenlőtlenségben is, amely az elnyomó nemzet, a nagy nemzet részéről ellensúlyozná az életben ténylegesen kialakuló egyenlőtlenséget.” Ez a szocialista demokratizmus következetes végig gondolása, annak a már korábban kifejtett lenini gondolatnak a gyakorlati jellegű megfogalmazása volt, amely már a háború idején valamennyi nemzet szocialista önrendelkezését vázolta fel, mint az állam elhalásával összefüggésben a nemzetek önkéntes közeledésének és egybeolvadásának feltételét és egyedül helyes útját.

*

Kelet-Európa népeinek túlnyomó többsége ma már szocialista társadalmi rendben él. Kialakult a szocialista országok világrendszere, amely számos új elemmel gazdagította, módosította a nemzeti kérdés szocialista megoldásának elméletét és gyakorlatát egyaránt. A szocialista világrendszerben élő népek, államok kapcsolataira, egységük, önkéntes közeledésük kimunkálására azonban — meggyőződésem szerint — ma is irányadók Lenin 1920-ban mondott szavai:

„Mindaddig, míg a népek és országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek még a proletariátus világméreteken történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni —, a

világ kommunista munkásmozgalmának egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését . . . , hanem a kommunizmus *alapelveinek* . . . olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a *részekben helyesen módosítja*, azokat a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez hozzáalakítja, hozzáalkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, megkeresni, kitálalni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az *egységes* nemzetközi feladat *konkrét megoldására* . . . vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a fő feladat.”

ORBÁN SÁNDOR

Lenin és az agrárkérdés

Szinte közhely Lenint az imperializmus korának marxista teoretikusaként emlegetni. Holott majdnem éppen így illő lenne rá, ha az elmaradott agrárországok marxistájának mondanák. Nem kétséges, bizonyos szempontból szűkítő ez a meghatározás is, de éppen e területen arra a többre utal, amely történetileg számos irányban túlmutat Lenin életművében az imperializmus korszakán, kategóriáján. Nemcsak azért, mert az agrárkérdés megoldásával egy olyan társadalmi csoport vagy osztály sorsa válik teljessé, amely, miután várakozását már két társadalmi formációváltás hagyta kielégítetlenül, egy következőtől reméli azt teljesülni. De azért is, mert bár a századforduló körül valóban történeti korszakváltás következik be a kapitalizmus fejlődésében, mégis a marxizmus lenini továbbfejlesztésében jelentkező váltást, egyszersmind folytonosságot eleinte és első fokon nem ennek a tükrözése, hanem a marxizmus, illetve a szocialista munkásmozgalom és az agrár- a parasztp problémák összekapcsolásának szüksége, kísérlete és elvégzése jellemezte.

Nem csupán történeti véletlen, avagy e váltást külsőleg szimbolizáló jelenség, de valós történeti igények kopogtatása, sőt dörömbölése jelentkezik abban, hogy a búcsúzó Engels tollából éppen az esztendőben (1894-ben) született értekezés a francia- és németországi parasztkérdésről, amikor az alig 24 éves Lenin a „népbarátok” kritikájával foglalkozó nevezetes tanulmányát megírta. S nem csupán valamiféle pusztá folytonosságról, zászlóatadásról és arról van szó, hogy amit Nyugat-Európában késve kezdtek felmérni (hisz maga Engels mondja, azon kellene csodálkoznunk, hogy eddig nem foglalkoztak ezzel), azt Lenin Európa keletén időben próbálta elvégezni. Nem kétséges, ezt is könnyen gondolhatnók, hiszen részben a nyugat-európai munkásmozgalom tapasztalatai átvételének, részben az orosz proletariátus struktúrája alakulásának következtében, bizonyos szempontból gyorsabban fejlődött és viszonylagos időelőnyt élvezhetett az oroszországi munkásmozgalom. De nem is csupán a harc közvetlenebb tárgya, célja volt a különbség, hogy míg ott, Európa nyugati részén a munkáspártok elzárkózásának feloldása vált feladattá bizonyos nem proletárrétegekkel, érdekekkel szemben, itt a „népbarátok”, anarchista forradalmiságával és idealista parasztszocializmusával (mely egyébként Oroszországban a szocializmusnak kezdeti kapcsolódási és megjelenési formája volt) kellett számolni. Valami más is volt itt, amit az ismert kelet-európai fejlődési fáziskülönbségben, így Oroszország feudális maradványokkal terhes parasztság mivoltában jelölhetnénk röviden meg. Így vagy úgy, valójában az előző különbségek is erre az alapra vezethetők vissza.

Nos, a századforduló Oroszországában történetileg a feudális maradványok eltakarítása, a tőkés fejlődés kedvezőbb feltételeinek biztosítása volt napirenden.

Mindez nemcsak fokozottan szükségessé tette, de másképpen is vetette föl az agrárkérdés megoldását. Ugyanakkor objektíve igen kedvezett is annak kimunkálásához, mert a zajló történeti gyakorlat maga is újra és újra leckéket adott a parasztság követeléseiről és így arról is, hogy miképpen konkrétizálандó a helyes álláspont az agrárkérdésben.

Azonban ahogy komplett marxista agrárelméletként nemcsak hogy nem volt mit, de nem is lehetett volna egyszerűen kölcsönözni a XIX. század második felének Nyugat-Európájától, éppen úgy igaz, hogy Lenin agyából sem egyszerre pattant az ki, hanem különböző elemekből állt össze, alakult egységes elvi alapvetéssé. S talán nem hat Lenin ellenében és e tett elméleti jelentőségének relativizálásaként, ha azt is hozzátesszük: elvileg egységessé vált, de sohasem merevedett befejezetté és abszolúttá. Avagy mi mást jelentsen, hogy kimunkálásának közel másfél évtizedében — a párt agrárprogramjának 1907-ben befejezett lenini felülvizsgálatáig — éppen a kutatásokból, valamint a politikai praxisból nyert ösztönzések nyomán Lenin az agrárkérdés számos és nem is jelentéktelen vonatkozásában többször is revidálta önnön álláspontját. Mindezt anélkül, hogy az agrárkérdés objektív történeti szükséggel egybehangzó megoldásának antifeudális és burzsoá demokratikus tartalmáról vallott alapelveket érintette volna. S vajon e felülvizsgálatot követő újabb évtized után, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén, nem neki volt-e bátorsága kimondani, hogy az agrárkérdés megoldása most már „új értelmet” nyer, mert a föld nacionalizálása „nemcsak a polgári forradalom utolsó szava, hanem ugyanakkor egy lépés a szocializmus felé”.

Mindazonáltal e több évtizedes átíveléseken belül is, számunkra nem érdektelen az ímént említett különböző elemek halmozódását, egységes alapvetéssé alakulását — kis túlzással talán úgy is fogalmazhatnánk — az agrárprobléma lenini felfogásának genezisést, a szerző néhány alapvető művére és gondolatára emlékezve áttekinteni. Először is az a tény, hogy a XIX. század marxista klaszszikusai alig kérdeztek és még kevésbé adtak választ az agrár- és különösen a kelet-európai agrárproblémákra, nem jelenti azt, hogy az általános marxista fejlődéseméleten és módszeren túl, ne örökölték volna át közvetlenül vagy követőiken keresztül igen jelentős, éppen az agrárprobléma kidolgozását elősegítő gondolati kategóriákat. Nem szólva bizonyos alapvető közgazdasági kategóriákról (áru, járadék stb.) a politikai szövetség történeti szüksége felismerésének halvány elemei már a század közepén a „parasztháborúnak valamiféle második kiadását” váró Marxnál jelentkeznek, mintegy a leendő német proletárforradalmat segitendő. Engels pedig a tőkés fejlődéstől elnyomorított parasztság „természetes szövetséges társaként” említi a munkásosztályt, s ha a parasztságban meglesz az akarat, hogy megértse”, ezzel segíthet magán. Sőt Engels bevezetőben említett nevezetes írásában, a parasztság elkerülhetetlen, tőkés korszakbeli pusztulásának, s ugyanakkor egyik védekezési módjának, a szövetkezetnek addig sem ismeretlen prognózisán, illetve tanácsolásán, valamint a két osztály, — pontosabban a parasztságon belül a mezőgazdasági munkásság — kölcsönös szövetségesi egymásrautaltságának általános említésén túl, kitapintható az eltérő paraszti rétegek különválasztása is. Mi több, ebben a vonatkozásban halványan ott bújkált az Elbával meghúzható, bizonyos eltérő fejlődési típusokat elválasztó határ vonal is.

Csak hogy ezek, a problémát a mezőgazdasági munkásságra leszűkítő és más, különösen a német „Mark”-kal korábban foglalkozó elemzése és megjegyzései, éppen az agrárprobléma munkásmozgalommal való történeti vizsgálatá-

nak hiánya folytán, bizonyos nyitottságot hagytak több irányban is, mind a továbbfejlesztésre, mind a ferdítésre. Így elvileg egyaránt részük lehetett akár a földközösség orosz „népbarátok” által vallott szocialista megújítása hibás felfogásában, akár a II. Internacionálé pártjainak a munkásmozgalom szempontjából parasztnegligáló, ugyanakkor parasztszavazatokra aspiráló politikája kialakításában.

Nem kétséges, bizonyos szempontból nyitottság, de ugyanakkor nem kis zűrzavar jellemezte a helyzetet Lenin színreléptekor. Számára is szinte elkerülhetetlen volt, hogy, az előd-óriások tágabb értelemben vett hagyatéka mellett, e hagyatékot magyarázók vagy a rajta osztozkodók műveihez nyúljon. Az agrár-probléma helyes felfogásának alapvetéséhez, közelebbről: a parasztságot abszolutizáló „népbarátokkal” és a parasztságot negligáló legális marxistákkal szemben éppen az oroszországi kapitalizmus jelenvalóságát, majd ennek a mezőgazdaságban a parasztságban való általános térhódítását bizonyítandó, Lenin maga is a többi között olyan személyiségek (Plehanov és Kautsky) hatókörében látott hozzá, akik — bármily paradoxul is hangzik —, mások mellett a parasztság negatív megítélésében ragadtak meg a II. Internacionálé álláspontján.

Csak hogy Oroszországban, *ott és akkor* csaknem egyszerre lett létkérdés és kínálkozó alkalom a szocializmus és a munkásmozgalom egyesítése és a szocialista munkásmozgalom szövetségesre találása. A mindenre figyelő érzékeny elménél valóság követelményeinek sem történeti, sem közvetlen élményi vonzását általában nemigen lehet eltúlozni. De mert e tulajdonság oly feltűnően szoros kapcsolatban állott Lenin elméleti igényességével és kutatói módszerével, külön is hangsúlyozni kell elhatározó jelentőségét agrárelméleti érdeklődésének irányultságában. Amikor Lenin a marxizmushoz való viszonyának tisztázásában magához Marxhoz — s nemcsak elméletéhez, de módszeréhez is — visszanyúlt, nyomban felfigyelt arra, hogy a marxisták mindenkor a többi szocialisták szubjektív módszereinek kritikájával kezdték és az antagonizmusok szociális következményeinek megállapítása, elítélése helyett mindenekelőtt azok magyarázatára fektették a súlyt. Éppen ezért úgy tartotta, hogy Marx elméletből feltétlenül csak a „rendkívül értékes módszereket” kell átvenni, „amelyek nélkül lehetetlen a társadalmi viszonyok megvilágítása”, de a séma maga sohasem lehet e viszonyok értékelésének kritériuma, hanem csupán az, hogy „ez az értékelés helyes-e és megfelel-e a valóságnak”.

E módszer és végsősoron szemlélet beváltásának igen jelentős példáját nyújtotta az oroszországi kapitalizmus fejlődésének vizsgálatában. Ha korábban csak alapvonásait regisztrálta ennek a jelenségnek, itt már a parasztság 1861-es reform utáni gazdasági helyzetével, az ún. „differenciálódással” foglalkozó irodalomra felfigyelve és abból kiindulva, mindenekelőtt a zemsztvostatisztikák alapján tanulmányozta és mutatta ki e folyamat lényegét, irányát és pozitív voltát a parasztság felbomlásában, a mezőgazdaság üzemi fejlődésében és a belső piac kifejlésében. Praktikus metodikai sajátosságként jelentkezik, ám fontos rejtett különbségeket segít felfedni a paraszti rétegződés többnyire lényegyet eltakaró, a területnagyság alapján történő vizsgálatának sokoldalú helyettesítése vagy legalábbis ellenőrzése. Annyi minden között, ez mennyire tanítanivalóan tanulságos!

Ám a probléma az, hogy Lenin e kitűnő elemzésének végső következtetései akkor még nem vezethettek közvetlenül az objektív történeti szükség megoldásának fő irányába. Mindenekelőtt azért, mert — mint utólag maga is elismerte — nem volt mentes a mezőgazdaság tőkés fejlődésének és a parasztság felbomlásá-

nak eltúlzásától. Nem kétséges, mindebben döntő része volt a hivatkozott hagyatéknak, s nem utolsó sorban a „népbarátokkal” szembeni bizonyítás enyhe túlhajtásának. Mindez még akkor is igaz, ha számításba vesszük is, hogy Kautsky mezőgazdaság tőkés fejlődésére koncentráló műve, Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. munkája elkészülte után került utóbbi kezébe, egyszersmind általmába is. Igaz, Kautsky mezőgazdasági üzemi ökonómiai fejtegetései éppen úgy, mint a parasztság differenciálódásával szemben jelentkező parcellásító tendenciák lényegének felfedése, nem voltak új tanulságok nélkül valók Lenin számára sem, különösen összehasonlító vizsgálatának az Oroszországtól nyugatra fekvő régiókra és később Észak Amerikára való kiterjesztésében. A probléma azonban nem abban kulminált, hogy miközben helyesen állapították meg a fejlődés irányát, nem teljesen pontosan ítélték meg a mezőgazdaság tőkés fejlődésének, a parasztság felbomlásának ütemét, hanem abban, hogy mindez hátráltatta a bizalom és végső fokon a program kialakulását egy, a parasztság lehetséges egységén alapuló antifeudális agrárforradalomhoz. Jóllehet és jól is látható, hogy Lenin egy ilyen agrárforradalomtól távolról sem félt, mégis a tőkés agrárfejlődés túlbecsülése, a jobbágyság maradványainak pedig lebecsülése, együtt az oroszországi mozgalmakban 1895—96 után beálló csenddel, nagyban közrejátszott abban, hogy a párt antifeudális részletköveteléseket tartalmazó programja helyett csak évek múltán került sor a földesúri földek teljes elkobzására kiterjedő, az agrárforradalmat vállaló programra.

De amit az orosz párt megosztott vezetése még nem értett meg és nem vállalt, az Lenin számára valójában éppen ezekben — részben az 1905-ös forradalmi fellendülést megelőző, részben forradalmi — esztendőekben tisztázódott. Mindebben nem kis része volt annak, hogy harci kedvét egyre kevésbé táplálták az alapján vereséget szenvedett „népbarátok”, viszont annál inkább a már 1902-ben fellobbanó parasztmegmozdulások. Látszólag jelentéktelen, de egyáltalán nem elhanyagolható fejlemény, hogy Lenin, éppen az oroszországi sajátosságokhoz képest, megkérdőjelezte Kautsky három évvel korábban csaknem fenntartás nélkül üdvözölt agrárrelméleti művét. És egyáltalán nem véletlen, hogy miután esztendőket eltöltött a mezőgazdaságnak és a parasztságnak a tőkés fejlődés szempontjából való vizsgálatával, kellett fokról-fokra rájönnie arra, hogy még a felbomlás eltúlzott előrehaladása ellenére is, mennyire a parcellás kispasztság — és nem a mezőgazdasági munkásság — teszi a falu döntő elemét. S a tapasztalatok alapján igazolást is nyert, hogy a mezőgazdasági munkások mozgalma nem tehet szert oly országos jelentőségre, mint a parasztoké. Éppen ezért Lenin mindenekelőtt az ezekhez való bizonytalan viszony felszámolásában látta a tennivalót, mintegy fogalmilag is megjelölve az agrárpolitika tárgyát és lényegét ebben.

Ugyancsak nem késett a válasszal arra a gyakorlati konzekvenciákkal járó problémára sem, hogy miben és miképpen realizálható a helyes viszony a parasztsággal. Abból, a munkáspárt viszonyát e problémához megszabó elvből kiindulva, hogy a pártnak, a proletariátusnak éppen a szocialista átalakulást elősegítendő, érdekében áll „a jobbágyság rendszer maradványainak kiküszöbölése ... és az osztályharc szabad kifejlődése”, megszabta azokat a konkrét követeléseket is, amelyekben ez az érdek a parasztság kívánságaival összeeszengett. Ilyenképpen tehát Leninnek az agrárproblémához való viszonyában nemcsak egyszerően az volt az új, hogy a korábbiakhoz képest felismerte, hogy a fejlettebb országokéhoz mérten jelentkező fázislemaradás következtében, az orosz parasztságra még komoly történeti szerep vár a burzsoá-demokratikus forra-

dalomban, hanem az is, hogy elvszerűen, egyszersmind az adott helyzetnek megfelelő konkrétan határozta meg a munkáspárt viszonyát ehhez a tényezőkhöz.

A munkáspárt parasztsághoz való viszonyának konkrét meghatározására utal, hogy az 1861-es reform általános radikális felülvizsgálatára irányuló korábbi követelés helyett a párt agrárprogramjának továbbfejlesztésében Lenin e vizsgálatot elvégző „parasztbizottságok” megalakításának követelésére fektette a súlyt. S míg eleinte csak a parasztságtól „lehasított” földek és különböző tartozások elengedésére, majd később pedig, éppen a parasztmozgalom fellendülése láttán, a földesúri földek teljes elkobzását helyezte előtérbe. Bár egyidejűleg (1902) e földek nacionalizálása elől sem zárkózott el, mégis e célszerűségi megfontolásokból, ugyancsak a forradalmi fellendülés tapasztalatai alapján javasolta annak programba vételét. Programmá azonban csak a teljes elkobzás lett, mert a mensevikek ellenzése folytán egészen 1906-tól 1917-ig, a nacionalizálás helyett a municipiálás maradt az agrárprogramban, amely szerint az obscsina és a magánföldek a parasztság kezében maradnak, az úri földek pedig a helyi önkormányzatok kezére mennének át. Amit Lenin észrevett: hogy az úri és paraszti földbirtoklást és gazdálkodást egyaránt átszövik a féljobbági rend bonyolult szálai; továbbá amit a földjáradék-elmélet alapján hangoztatott: hogy a föld nacionalizálása alapvetően tőkés rendszabály — sem a mensevikek, sem a szociálforradalmárok nem vették figyelembe.

Természetesen olyan problémák megoldásában, amelyekhez csak a történeti gyakorlat szolgáltathat kellő tapasztalati anyagot, Lenin maga is nyitottságot hagyott (pl. az elkobzott és nacionalizált földek további sorsáról), vagy éppen csak végső fokon helyes álláspontot alakított ki, mint pl. a feudális maradványok felszámolásának másnapján bekövetkező gyors átváltásról, amelynek jegyében várhatóan valamiféle tiszta antikapitalista falusi programot lehet majd érvényre juttatni. Ám zsenialitása megóvta attól, hogy az 1917 után bekövetkező helyzet bonyolultságát — éppen a végső fokon *igaz* alapján szilárdan állva — ne mérje fel nyomban. Persze azért hozzátartozik az igazsághoz, hogy Lenin más öszsze függésben számolt is ilyen bonyolultsággal, nevezetesen a jobbági maradványok eltakarítása utáni helyzetben bekövetkező „legváltozatosabb kombinációval” és maga is vallotta, hogy „csak kizárólag menthetetlen vaskalaposok oldanák meg a felmerülő sajátos és bonyolult kérdéseket kizárólag azzal, hogy Marx valamely más történelmi korszakra vonatkozó egyik vagy másik véleményét idéznék.”

Ha Lenin eddigi vizsgálódásai és az első forradalom ígérete alapján 1907 körül mintegy összegzésül a közvetlenebb agrárátalakulás lehetséges alternatívájaként a tőkés fejlődés — irodalomból ismert — két útját jelölte meg, s arra, az átalakulás kedvezőbb formájának bekövetkezése esetén a hatalmi és a politikai szövetségi szférában építményként a munkásság és parasztság forradalmi diktatúráját helyezte, egy évtizeddel később, Sztolipin csödjé és a háború vetette elégedetlenség nyomán, már magasabb fokon és élesebben tette fel kérdését a történelem. A demokratikus agrárátalakulás lehetősége együtt kínálkozott a szocialista forradaloméval. A hatalom túlnőtt a munkásság és parasztság demokratikus diktatúráján. S nemhogy csupán realizálódott a föld nacionalizálása, de az az új politikai és gazdasági struktúrában általában és konkrétan is a kizsákmányolás megszüntetése irányában hatott, nem utolsó sorban azért, mert megjelentek a szocialista típusú közös gazdaságok. Ugyanakkor ilyen irányban hatott a gazdagparasztság helyenkénti erős korlátozása is.

A felsorolt jelenségek között egyetlen sincs olyan, amely azt jelezné, hogy a lenini agrárkonceptiót túlhaladta a történelem. Legföljebb arról van szó, hogy a koncepcióból folyó gyakorlat új történeti feltételek között, eleinte bizonyos sűrítésben haladt előre. Egy-egy esetben talán még azt lehetne megjegyezni, hogy a nacionalizálás másnapjára eldöntetlenül hagyott kérdéseket (pl. a földhasználat formájával kapcsolatban) egyféleképpen el is döntötte. Mindazonáltal úgy tűnik, az agrárpolitikában akkor átmenetileg kialakult gyakorlatot és helyzetet Lenin nem emelte az elmélet rangjára. Korántsem azért, mert mindkét keze tele volt munkával és — napjaink szóhasználatával élve — nem mélyülhetett el a kutatásban. S talán nem is egyszerűen a háborús leromlottság mezőgazdaságot deformáló hatásáról volt szó, bár többször hangsúlyozta, hogy nem „eszményi”, de szükséghelyzet, sőt némely vonatkozásban „lökéletlen politika” is az, ami 1921-ig érvényesült. Éppen ezért mindezt önmagában muló állapotnak lehet tekinteni.

Talán közelebb jutunk az agrárprobléma lenini felfogásának továbbfejtésében mutatkozó állomáshoz, ha úgy tetszik, bizonyos kisegítő mozdonyváltásához, ha figyelembe vesszük azokat a konzekvenciákat, amelyeket Lenin különösen az intervenció végéfelé vont le, ebből a szempontból is Oroszország elmaradottságából, amelyen, mint jól tudta és nem egyszer mondotta is, önmagában a szocialista forradalom még nem változtat. Ő azonban számolt egy olyan történeti elemmel, amely az ebből eredő nehéz helyzeten való változtatás segítését, vagy legalábbis ígérését hordozta. Ez a forradalmi tűz Szovjet-Oroszország határain túli fellobbanása lett volna. Reménylésének jelei már megtalálhatók az első orosz forradalom idején és mindezek szükségképpen tovább bontakoztak a második, a szocialista forradalom időszakában jelentkező fellendülés nyomán. Ám 1919 után már ismét alig tapasztalhatók. E reménykedés feladásával szinte egyidejűleg fordul Lenin határozottan a kis- és középparasztság felé. Mindez nemcsak az időbeli egybeesés folytán tűnik fel. Bár ez sem elejtendő szempont, mivel a felismerésben nagyban közrejátszott a polgárháború ama tapasztalata, hogy a parasztság támogatása nélkül egyszerűen lehetetlen a burzsoá intervencióval szemben megvédeni Szovjet-Oroszországot.

A dolgozó parasztság e rétegei felé való fordulás azért hat újként, mert mindez nem volt benne sem általában a szocialista forradalom, sem az agrárkérdés megoldásának korábbi lenini menetrendjében (mint ahogy a gazdagparasztsággal szembeni viszony bizonyos felülvizsgálata sem következett az eredeti elképzelésekből). S most pedig Lenin nemcsak Szovjet-Oroszországban, de pl. a Francia KP agrártéziseiről szólva (1921) „minden országban, ahol kisparasztság van, súlyos hibának” tekinti a „kommunista elvek teljességének azonnali alkalmazását” ezek viszonyaira. Hogy a forradalom hamari kiszélesítése iránt táplált bizakodásának halványulása mennyire hitelesen hozható kapcsolatba a parasztsággal való jóviszony megteremtésére irányuló határozott szándékkal (tehát: ama bizonyos kisegítő mozdonyváltással), arra akkor utal a legföltreírhatatlanebbül, amikor kimondja, hogy „csak a parasztsággal való megegyezés mentheti meg Oroszországban a szocialista forradalmat, míg más országokban be nem következett a forradalom”. E szavak ugyan a párt X. Kongresszusán (1921) hangzottak el, ámde Lenin azt is hozzátette, hogy „ezt minden gyűlésen és az egész sajtóban kereken meg... kell mondanunk”. Nem véletlen tehát, hogy ő már 1919-től a legkülönbözőbb variációkban hangoztatta ezt a felfogást, hol úgy, hogy a „nemzetközi burzsoázia” legyőzésétől várható technikai segítség reménytelenségéből indult ki, hol úgy, hogy pozitív formában hangsúlyozta,

hogy „fennállásunk nem lehetséges, ha nem vagyunk jó viszonyban a paraszttömegekkel”.

Az agrárelmélet — és nemcsak annak, hanem a szocialista átalakulás egészére vonatkozó elmélet — szempontjából igen jelentős változás, természetesen, nem csupán a szavakban, hanem a gyakorlatban is jól lemérhető. Elég a NEP kereteire, illetve arra a — búcsúzó Lenin szavaival szólva — gazdaságpolitikai „kerülő útra” emlékeztetni, amely az államkapitalizmuson belül különböző koncessziókat biztosított a népgazdaság valamennyi ágában. Szorosabb értelemben pedig a paraszti áruterhelés támogatására és a parasztságnak a munkássággal való „árucseréjére”, amelyet Lenin nemcsak a dolgozó parasztsággal való politikai szövetség alapjának, de egyszerűs mind a szocialista építés „egyetlen lehetséges formájának” tartott „minden olyan országban, ahol a kisparaszt többségben, vagy nagyon jelentős kisebbségben van.” Ebben a vonatkozásban különösen jelentős Leninnek hosszú átalakulási korszakkal számoló, s éppen ezért a fokozatosságra, valamint a magasabb fokú szövetkezés valamennyi feltételére (anyagitechnikai, kulturális, politikai stb.) s nem utolsó sorban a parasztság kényszermentes önkéntességére építő szövetkezeti terve.

Miután a jelen vizsgálódás mintegy hármas tagozódásban igen vázlatosan és jobbra csak a parasztpolitika fejlődése szempontjából tekintette át Lenin agrárelméleti munkásságának indulását, születő eredményeit és forradalmi alkalmazását, hű maradván módszeréhez, a harmadik periódusban érvényre jutó koncepció és induló gyakorlat kifejlését és visszahatását már nem veheti szemügyre. Az már nem Lenin műve. De ha, mint a koncepció próbája, nem is az övé, mégis úgy tűnik, felfedhető egy igen határozott logikai kapcsolat, vagy folytonosság aközött, ami Lenin utolsó esztendeiben megfogalmazódott a parasztkérdésben és aközött, amit utána évtizedeken keresztül vallottak és eslekedtek. E kapcsolatot, illetve folytonosságot első fokon az elmaradottság egyazon felismerése, másodfokon a parasztság, a mezőgazdaság jelentőségének elperelhetetlensége jelzi. S csupán a harmadfokon számításba jöhető ezzel kapcsolatos pozitív vagy negatív viszony (persze ez sem ily mechanikusan) tér el ellentétes irányban egymástól.

E folytonosság, egyszersmind ellentét említése a jelen összefüggésben sem magáért való. Úgy tűnik, gondolati lecsapódása felfedezhető mind a marxista irodalomban, mind az agrárproblémát, vagy általában e régió fejlődését ily szemléleti alapokon érzékelő és értő közvéleményben. Durván fogalmazva: mindez egyfelől, bizonyos szempontból reális, lenini kérdésfeltevésben, másfelől a megválaszolás ilyen vagy olyan egyoldalúságában, de mindenképpen elégtelenségében jelentkezik. Bár mindez külön tanulmány tárgyát képezné, mégis nem kétséges, e folyamat előrehaladásának tekinthető a korábbihoz képest, akár mint bizonyos beidegzettségektől való szabadulás, akár mint e keresés jele.

Visszatérve az agrárprobléma lenini felfogásához való viszonyhoz, ma már világos, hogy az a körülmény, miszerint azt először és tartósan egy meghatározott korszak torzult agrárpolitikája igazolásaként tolmácsolták és értelmezték, nem is szólva a közvetlen károkról, sokat ártott Lenin hagyatékának. E gyakorlatot követő, igazoló vállalkozások a történeti irodalomban és publicisztikában — kevés kivételtől eltekintve — nemigen mutatkoznak időtállóknak. Ám alig javít a helyzeten, ha e praktikista tolmácsolást kiiktatva, úgy nyúlunk Lenin agrárproblematikai hagyatékához, mint alkalmas tételek tárházához. Nem kétséges, a csábítás rendkívül nagy, hiszen egyrészt tudományos érdeklődése, kuta-

tása, a regionális kiterjedtség mellett, felölelte a feudalizmus végétől a szocialista átalakulás kezdetéig tartó időszakot, másrészt mivel frappáns megállapításai, alapvetései, a fejlődés íveit követve állandóan gazdagodtak, látszólag rendkívül sok változatot mutatnak. Nem kerülne különös fáradságba, hogy ellássuk új- vagy legújabbkori agrártörténeti problematikánkat ilyen megállapításokkal (pl. hogy csak futólag említsem: a parasztság felbomlásának, vagy egyes szituációkban egységének túlértékelésével kapcsolatban, vagy akár az oroszországi „népbarátok” és a mensevikek, esetleg a sztolipini földreform lenini jellemzésének átvételével kapcsolatban). Mindez még akkor sem mutatkoznék alkalmas megoldásnak, ha a történeti idő és tér mégoly pontosnak látszó különbségével számolnánk. Így is, úgy is a történeti anyaggal együtt fejlődő, Marx nyomán, mindenekelőtt a kutatás induktív logikáját követő és nem utolsó sorban a valóságot alapkritériumként tekintő kutatót és politikust vezítenénk el, holott — különösen itt, Európa keletén — éppen azt kell, hogy megkeressük és újra meg újra megtaláljuk Leninben.

PAMLÉNYI ERVIN

Lenin és a kultúra kérdései

A centennáriumi megemlékezések élettel teli, színekben, éles kontúrokkal ábrázolják Lenin egész életművét. A hatalmas tablókön azonban többnyire halványabbak azok a részek, elmosódottabbak azok a vonalak, amelyek kulturális programját, kulturális politikáját érintik. Nem teljesen alaptalanul van ez így: a kultúráról, ezen belül a népművelésről, művészetéről, irodalomról vallott nézetei, egész kultúrpolitikai tevékenysége szükségszerűen szorult háttérbe olyan elsőrangú fontosságú tények méltatása során, mint amilyen Lenin szerepe a marxizmus továbbfejlesztésében, a forradalom előkészítésében és győzelemre vezetésében, a fiatal szovjet állam védelmének megszervezésében és a szocialista építés kezdeti munkájában.

De a kulturális vonatkozások bizonyos mellőzése, elhanyagolása Lenin életművében ha nem is teljesen alaptalan, ebből a szemszögből tekintve sem teljesen indokolt; nemcsak azért, mert eleve bizonyos leszűkítést jelent, hanem azért is, mert egy fontos mozzanatot kiiktatva, megbontja Lenin egész gondolatrendszerének egységét, ennek belső összefüggéseit. A lenini életműben ugyanis, — meggyőződésem szerint — a kulturális kérdések centrális helyet kaptak, szoros kapcsolatban jelentkeztek a gazdasági és politikai feladatokkal, sőt azoktól teljességgel elválaszthatatlanok. Lenin végső céljának, az ember teljes felszabadításának is egyik, éppenséggel nem lebecsülhető mozzanata, — ha nem maga a végső cél — a kulturális felszabadítás, az anyagi feltételek megteremtése az ember kulturális fejlődése számára, e feltételek biztosítása az ember képességeinek sokoldalú kibontakoztatásához.

Talán mindez a másik végletnek, a kulturális tényező jelentősége túlbecsülésének tűnik. Valóban, mindez csak abban az értelemben igaz, ha a kultúra fogalmát tartalmilag is olyan szélesen fogjuk fel, ahogyan maga Lenin is tette; a szellemi kultúra mellett különös súlyt adva az anyagi kultúra eredményeinek, pl. a technikai fejlődésnek s ideértve, ebbe a fogalomba, a gazdasági munkához szükséges szakértelmet is. Lenin mint *kulturális* jelenségről beszél a milliós méretekben szervezett termelés és termékelosztás tőkés tapasztalatairól. Más alkalommal pedig a parasztság *kulturáltságát* mint a szövetkezeti mozgalom feltételét említi. „Tulajdonképpen »csak« egy tennivalónk van még — írja —, annyira civilizálttá kell tennünk a lakosságunkat, hogy megértse, milyen előnyök származnak abból, ha mindenki részt vesz a szövetkezetekben és hogy ezt a részvételt meg is szervezze. »Csak« ez kell. Semmi más bölcsességre nincs most szükségünk ahhoz, hogy áttérjünk a szocializmusra. Ahhoz azonban, hogy ezt a »csak«-ot megvalósítsuk, egész forradalomra, a nagy néptömegek kulturális fejlődésének egész időszakára van szükség.” Igen, — hadd folytassuk mi is így — Lenin „csak” ilyen szerepet juttat a kulturáltságnak, a kultúra fejlődésének, ez a kérdés „csak” ilyen része egész gondolatrendszerének.

Természetesen már maga ez a probléma is, a lenini kultúrafogalom fejlődése, súlyának növekedése, tartalmi gazdagodása, telítődése az évek során, tulajdonképpen történeti megközelítést igényelne, amit a kultúrfilozófusok részéről, akik kevéssé fogékonyak a történeti szempontok iránt, egyelőre még aligha remélhetünk. Rövid hozzászólásunkban mégsem ennek felvázolására törekszünk, hanem, mai konferenciánk célkitűzésének megfelelően, figyelmünket magára a kultúrtörténeti folyamatra fordítanánk, pontosabban arra: Lenin munkásságában milyen kifejezést nyernek ennek a periódusnak, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek a kultúrtörténeti problémái, hogyan merülnek fel és Lenin milyen módszerrel felel az átmenet kérdéseire.

Mindössze azt bocsájtanánk előre: tudatában vagyunk, mennyire önkényes minden ilyenfajta kiemelés Lenin egész gondolatrendszeréből, amelynek olyanra karakterisztikus vonása a gondolatok mindenoldalú, szoros összefüggése, szilárd rendszere, egysége. (Csak zárójelben: ezért, az ilyenfajta kiemelési rendszer következtében vitatható — minden hasznosságuk ellenére — a Lenin műveiből történt ún. tematikus válogatások tudományos értéke.) Ennek az egységnek az ilyen módon való megbontását csak az menti, hogy e körben a lenini gondolatrendszer legfontosabb megállapításainak, komponenseinek ismeretéből indulhatok ki, ami egyben felment bizonyos ismétlések alól is. Hangsúlyoznám azt is: bármennyire is szép feladat lenne a részletekbe való elmélyedés, célunkat ez alkalommal a fővonalak, a főfolyamatok, a centrális problémák teljes kifejtése helyett legfeljebb ezek rövid jelzésével, felvázolásával közelíthetjük meg.

Maga az átmenet kultúrtörténetileg is természetszerűen hosszú korszakot jelent; Lenin is *egész időszakról* beszélt ezzel kapcsolatban és ezzel itt is, máshol is energikusan elhárított minden olyan kísérletet, amely ebben a vonatkozásban egyik napról a másikra elérhető gyökeres változásról beszél. Ennek az átmenetnek itt csak a lenini szakaszát nézve, ezen belül is az 1905-től a 20-as évek elejéig terjedő periódust, azonnal kitűnik az Októberi Forradalom jelentősége ebben a vonatkozásban is: a forradalom győzelme a történeti fejlődésen belül, kultúrtörténetileg is, hatalmas cezurát jelent, mind a feltételek, mind a módszerek tekintetében: s ha maga a végső cél nem is változik, Október után más feladatok kerülnek az előtérbe, s ezek megoldása ismét más metódusokat követel, mint a forradalmat megelőzőleg.

Az Október előtti periódust, amely egyébként maga is tovább bontható, mindenekelőtt a *forradalomra való felkészülés, a forradalom előkészítésének* követelményei jellemzik az összes vonatkozásokban. Ez szabta meg a kulturális jellegű feladatokat is.

Az első lépést itt szükségszerűen a burzsoá kultúra kritikája jelenti, megértetése annak, hogy a művészet éppenúgy, mint a tudományok egy része, mennyire a burzsoáziához kötött s a burzsoázia — ahogy Lenin mondja — „hogyan prostituálja saját céljai érdekében a művészetet”. Ezzel a kultúrkritikával kapcsolatban merül fel gondolatrendszerében a burzsoázia kulturális monopóliuma, itt kerül sor a vallás szerepére, a vallásos nézetek sokoldalú kritikájára, s végül, — még a világháború kitörése előtt — a „nemzeti kultúra” jelszavával való visszaélés következetes leleplezésére. A burzsoá kultúra, műveltség bírálata, osztályjellegének dokumentálása, Leninnél ebben a periódusban rendkívül szorosan egybekapcsolódik a liberális értelmiség bírálatával, amely 1905-ben, a népforgatalomtól való félelmében a reakcióba hátrált, amelyik, ezután a fordulat után, „egész műveltségét a földesúri érdekek szolgálatának

oltárára helyezte”, amelynek számára „a műveltség vékony máz, idomítás, betanulása annak, hogyan kell gentlemanhoz illő formában megkötni a legdurvább és legszennyesebb politikai üzleteket”.

A munkásmozgálynak, a munkásmozgalomnak az elszakítása a burzsoá kultúrától ebben a periódusban csak egyik, — teljességgel elkerülhetetlen — feladata a lenini kulturális politikának. A feladat másik része — ugyanennyire nélkülözhetetlen — a kulturális tevékenység, az irodalmi, művészi munka *bevitel*e a munkásmozgalomba, fejlesztése és szoros hozzákapcsolása a párt mindennapi, forradalmat előkészítő tevékenységéhez. Erre vonatkozó gondolatait Lenin 1905-ben fejtette ki, „*A párt szervezete és a pártos irodalom*” című cikkében. Ennek a sokat idézett, sokszor interpretált tanulmánynak a megítélésénél nem lehet eltekinteni attól, hogy milyen történelmi körülmények között keletkezett: egy olyan pillanatban, mikor, az októberi általános sztrájk után és a decemberi fegyveres felkelés előtt lehetőség látszott egy új szociáldemokrata sajtó, irodalom legális megszervezésére, kiadására. Ezt a sajtót, irodalmat a pártszervezetekhez kellett kapcsolni, mert — idézem Lenint: „Csak így lesz módja arra, hogy *a polgári társadalom keretein belül is* kitépje magát a burzsoázia rabságától és egybeolvadjon a valóban haladó, és következetesen forradalni osztály mozgalmával.” Itt tehát *a párt irodalmáról van szó* és arról, hogy ezt az irodalmat a párt ellenőrzése alá kell helyezni, *a polgári társadalom keretein belül*. Nem lehet megelégedni arról sem, hogy Lenin itt — rendkívül meggyőző erővel — a burzsoá anarchista individualizmussal vitatkozik, amely az „abszolút művészi szabadság” álláspontján áll; ezzel szemben hangsúlyozza: „Lehetetlenség, hogy valaki bizonyos társadalomban éljen és ugyanakkor független legyen ettől a társadalomtól”. Másrészt azonban Lenin ugyanitt kiemeli — s később talán erre nem figyeltek eléggé —: „az irodalmi munka túri meg legkevésbé, hogy gépiesen uniformizálják, nivellálják, hogy a többség uralkodjon a kisebbségen. Nem vitás, hogy itt feltétlenül nagyobb teret kell engedni az egyéni kezdeményezésnek, teret kell engedni az egyéni hajlamoknak, teret kell engedni a gondolatnak és a fantáziának, a formának és a tartalomnak.”

De a kultúra — még a legmodernebb is — mindig bizonyos hagyományokra épül, és a munkásmozgalom, ha internacionalista is, a nemzeti keretek között kezdi megvalósítani a maga céljait. Elkerülhetetlen volt tehát, hogy az orosz munkásmozgalom meghatározza viszonyát az orosz kultúra fejlődéséhez, az orosz irodalomhoz. Az átmenet forradalomelőtti szakaszának egyik fő problémája ez. A lenini nézőpontban, ennek a feladatnak a megközelítésénél, megint különös hangsúlyt kap a *forradalmi felkészülés mozzanata*. „A munkáspártnak — így ír 1912-ben Herzenről — nem a nyárspolgári magasztalás kedvéért kell megemlékeznie Herzenről, hanem azért, hogy *tisztázza saját feladatait*, tisztázza annak az írónak igazi történelmi jelentőségét, akinek nagy része volt az orosz forradalom előkészítésében.” Lényegében ugyanez a megközelítés jellemző a Tolsztoj-tanulmányokra is, melyekben — a tükrözési elmélet segítségével — nemcsak Tolsztoj életművét értelmezi, hanem mélyrehatóan elemzi tulajdonképpen 1905 sikertelenségének okait is. S végül, ismeretes, hogy nem egyszer hangot ad Lenin mélységes rokonszenvének a forradalmi demokrata Csernisev-szkij iránt, akik kíméletlenül bírálta a jobbágyreformot és aki szellemileg előkészítette Lenin nemzedékét is. Így alakul nála ki lassankint, ebből az aspektusból, az orosz irodalomnak az a vonala, amelyet Herzen, Bjelinszkij, Csernisev-szkij, Dobroljubov és természetesen Gorkij neve jelez.

A nemzeti kultúra kérdésével teoretikusan csak később, a világháborút megelőző években, a nemzeti kérdés egész problematikájának felmérése során kezdett foglalkozni. Előbb ezt az „európai élet kérdései” közül csak sokadik problémának tartotta: most azonban arról ír, hogy „egy nagyon mély és elterjedt eszmei áramlattal állunk szembe, melynek gyökerei a legszorosabb kapcsolatban vannak a nagyhatalmi nemzetek földbirtokos és tőkés urainak érdekeivel”. Csak emlékeztetnénk itt arra, milyen egyértelműen utasítja el a burzsoá nacionalizmust, a nemzeti kultúra jelszavával folytatott üzemeket. Másrészt azonban elméletileg is tovább fejleszti a munkásosztály kultúrájával kapcsolatos felfogását, s a „két kultúráról” szóló ismert téziseinek kifejtésével teoretikusan is megalapozza a haladó kultúra történeti kontinuitását. E tézisek szerint minden nemzeti kultúrában megvannak — ha nem is kifejtett formában — a demokratikus és szocialista kultúra elemei, mert minden nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek az életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnek. Más helyen pedig kifejezetten megkülönböztet egy nagyorosz kultúrát (Puriskevics, Gueskov és Sztruve neveit említve) és egy másik, olyan nagyorosz kultúrát, amelyet Csernisevskij és Plechanov neve jellemez. Itt az új mozzanat, amelynek a kultúrtörténet szempontjából is van jelentősége — az egységes nemzeti kultúra fikciójával szemben a kultúra, vagy kultúrák osztályjellegének hangsúlyozása. Továbbfejlesztésénél és gyakorlati alkalmazásánál a kultúrtörténet terén azonban meg kellett tisztítani attól a dogmatikus értelmezéstől, amely a demokratikus kultúrát kizárólag a *népi* kultúrára korlátozza, másrészt azoktól az értelmezésektől, amelyek mellőzték a két kultúra közötti kölcsönhatásokat, a két kultúra közötti állandó ozmózt.

Az *Október utáni periódus* részben ugyanezen problémákat magasabb szinten vetette fel, részben gyökeresen másokat produkált, immár nemcsak a kultúrpolitikai elmélet, hanem a gyakorlat síkján, sokkalta szélesebb méretekben. Megítélésünknel messzemenően figyelembe kell venni, hogy ezek a polgárháború és az intervenció évei, amikor a Párt legjobb erőit a katonai és politikai feladatok kötötték le, ezekre kellett a legnagyobb gondot fordítani. Másrészt pedig annak a világtörténelmi jelentőségű, eddig egyedülálló feladat megoldásának az évei, amikor a lerombolt burzsoá államgépezet, apparátus helyére újat kellett építeni, új szervezetet kellett kiformálni. Ez utóbbi feladat a legszorosabb kapcsolatban áll a kulturális forradalom kibontakozásával is.

Bizonyosan ismertek azok az alapvető törvények, rendeletek, amelyekkel a szovjet hatalom már ezekben az években, elsöpörve a régi akadályokat, megnyitotta a tanulás lehetőségét, a művelődési intézményeket a munkások és parasztok számára. Hatalmas népművelési tevékenység bontakozott ki és Lenin joggal hivatkozhatott arra, hogy sokat, nagyon sokat tettek ebben a vonatkozásban, „nemcsak fejeket szedtünk, amivel minden ország menševikjei, — s az Ön hazájában Kautsky — vádolnak minket, hanem fel is világosítottunk fejeket; sok fejet világosítottunk fel” — mondja Klara Zetkinnek. De mint egy 1920-ban megjelent összeírás mutatta, amelyet Lenin is használt, Oroszországban ezer lakos közül még mindig csupán 319 tudott írni-olvasni. Igaz, hogy ez a tény Clara Zetkin bizonyos értelemben ironikus megjegyzése szerint megkönnyítette a forradalom munkáját, mert megőrizte a munkás és paraszt agyát attól, hogy túl legyen tömve polgári fogalmakkal és nézetekkel és elkorcsosuljon. Lenin ezt helybenhagyta, de csak a harc egy meghatározott szakaszára. Azonnal a jelen felé fordult: „Azért rombolunk, hogy valami jobbat építsünk. A műveltség rosszul fér meg, egyáltalában nem fér össze az újjáépítés feladataival.”

Nem az a figyelemreméltó, hogy Lenin a forrongásban levő, alakuló társadalomnak erre az igényére, erre a társadalmi szükségletre, erre az összefüggésre már ekkor felfigyelt. Az előzmények ismeretében ez természetes, hiszen ezt vizsgálta tulajdonképpen mindig. Hanem inkább az, hogy erre a gyakorlati problémára milyen választ adott, milyen szellemiben fogta fel a tömegkultúra és a magas kultúra viszonyát. Egyáltalán nem alternatívaként, vagy-vagy értelemben. Úgy tűnik azonban, hogy kezdetben ez — pusztán praktikus szempontból — jelentett számára mégis bizonyos dilemmát. „Kell-e egy törpe kisebbségnek finom, édes süteményeket felszolgálnunk, amíg a munkás és paraszttömegek fekete kenyéren tengődnek” — kérdezte Lunacsarszkij, aki a kulturális ügyek népbiztosa volt, visszaemlékezik arra is, hogy Lenin megnyírbálta a moszkvai Nagy Színház költségvetését. „Nem helyes, — mondotta — nagy költséggel ilyen pompás színházat fenntartani, mikor nem futja a legegyszerűbb falusi iskolák fenntartására.” Kétségtelen, hogy tevékenysége e területen ezekben az években a tömegkultúra szervezésére, fejlesztésére irányult, ahogy ma mondanánk, ez volt munkájának súlypontja. Ezért foglalkoztatta nagyon intenzíven az iskola átalakításának kérdése, a tanítók anyagi és szellemi helyzetének javítása, a könyvtárak és olvasótermek alapítása, a szakoktatás és népművelés minden területére, ezért foglalkozott a vándorkiállítások és kultúrvonatok ügyével, ezért tervezte annyi gonddal a filmhíradó műsorát, figyelte a sajtót, adott irányelveket 1922-ben *A marxizmus zászlaja alatt* című materialista folyóiratnak ezért állított monumentális emlékműveket Moszkvában.

Tévedne azonban az, aki ezt a súlypontozást az elemi feladatok szintjén való megragadásnak, a perspektíva hiányának, vagy éppen a magas művészi kultúra lebecsülésének fogná fel. Lenin nagyon nyomatékosan — szinte költői szavakkal — beszélt arról is, hogy az orosz munkások és parasztok többet érdekelnek, mint látványosságot. „Jogot szereztek az igazi nagy művészetre.” Ismertek Lenin nézetei a művészet és nép viszonyáról is: „a művészetnek a nép, a tömegek előtt kell érthetőnek és kedvesnek lennie.” De ezt a nézetét csak Lenin gondolatainak összefüggését mellőzve lehetett egy időszakban úgy értelmezni, hogy a művészeti alkotás érthetőségének a legszélesebb tömegek színvonalával kell egybeesnie. Lenin a művészet és a nép közeledésének egyik feltételül egyenesen és kifejezetten a közműveltség és az egyetemes kulturális színvonal *felemelését* jelöli meg, — megvilágítva ezzel a tömegkultúra *preferálásának* egyik legfontosabb indokát is.

Részben a már említett társadalmi igények és szükségletek, részben az önálló, proletárkultúra létrehozására irányuló mozgalom, a Proletkult készítették Lenint ezekben az években a kulturális örökségről, így a polgári örökségről vallott nézeteinek továbbfejlesztésére, kiteljesítésére is. A Proletkult mozgalmának fő alapelvei, — mint legutóbb kissé egyszerűsítve, de lényegében találóan megfogalmazták — a következők voltak: az új művészet csak a proletárok kezemunkája lehet: az irodalomnak mint a munkáosztály alkotó tevékenységének, függetlennek kell lennie a szovjet államtól; az új társadalom művésze számára veszélyes, ha a múlt mestereitől tanul; az ő szférája a kollektív „mi”, amelyben eltűnik a személyes, maradék nélkül feloldódik az „én”; feladata abban áll, hogy bizonyítsa az osztályöntudat tisztaságát, nem gondolva a formára, nem törődve a tehetséggel. A mi szempontunkból itt különösen annak a mozzanatnak van jelentősége, amit egy régebbi kiáltványuk, — tiszteletreméltó nyíltsággal — így fogalmazott: „Puskint, Dosztojevszkijt, Tolsztojt, és a többit, és a többit, ki kell dobni a jelen kor Gózhajójából.”

Lenin nagyon határozottan szegült szembe a Proletkult irányzatával, amelyet tulajdonképpen Lunacsarszkij és Bucharin is támogatott. A Proletkult kongresszusára sietve előkészített egy határozati javaslatot, amelyben ezek a sorok vannak: „A marxizmus, mint a proletariátus forradalmi ideológiája, azért tett szert világtörténelmi jelentőségére, mert korántsem dobta el a polgári korszak legbecsesebb eredményeit, sőt ellenkezőleg, magáévá tette és átalakította mindazt, ami értékes volt az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében.” Ez a gondolat, amelyet mi már magától értetődően idézünk, akkor valami nagyon lényegeset tartalmazott, és az átmeneti korszak új fejezetét vezette be. A lenini teóriában pedig — a forradalomra való közvetlen felkészülés időszakának kényszerű kitérője után — felújítását jelentette a marxi gondolatnak, a marxi példának, bizonyos tekintetben meghaladását is jelentette a „két kultúra” elméletének. A szocialista forradalom egyesítése a haladó kulturális örökséggel a további fejlődést az egyetemes kultúra széles, egyetlen járható útjára vezette.

A kulturális örökséghez való kapcsolódás azonban nem feltétel nélküli. Lenin itt azt emeli ki, hogy a marxizmus *magáévá tette és átalakította* a polgári korszak legbecsesebb eredményeit. Ez az átalakítás *kritikai feldolgozást* jelent, feldolgozást pl. azoknak a művészeti teljesítményeknek, amelyeknek esztétikai értéke túlnő, túlmutat azokon a vonásain, amelyekkel egy adott osztály érdekeit fejezte ki. A feldolgozásnak éppen ezeknek az elemeknek a szétválasztásából kell kiindulnia, abból a tényből, hogy a kulturális értékek is a társadalmi ellentmondások, ellentétek termékei. A *kritikai feldolgozás* — igen, ilyen értelemben *átalakítás* — egyúttal kiemelése és értelmezése a jelenség progresszív oldalának, időtálló vonásainak, a fejlődésben játszott szerepének.

A kulturális örökség ilyen lenini értelmezéséhez — más egyebek mellett — rendkívül érdekes adalék a Népbiztosok Tanácsának egy határozata, azokról a kimagasló forradalmárokról, írókról és költőkről, akiknek emlékére szobor felállítását javasolja Moszkvában és más városokban. Ezen a listán, melyet Lenin több helyen módosított és aláírt, az írók és költők sorában az első négy helyen *Tolsztoj, Dosztojevszkij, Lermontov és Puskin* szerepelt, — mutatva Lenin következetességét ennek a felfogásnak a gyakorlatba való átültetésénél, és egyúttal mutatva — pl. Dosztojevszkij esetében — a későbbi módosítások irányát, tendenciáját is.

Maga Lenin személyileg elsősorban a klasszikus orosz irodalomhoz, festészethez vonzódott és ebből is magyarázható idegenkedése azoktól a modern irányzatoktól, amelyek a forradalom után szélesre terjedtek és amelyek célkitűzései sok ponton egybeestek a Proletkult törekvéseivel. Clara Zetkinnek ezzel kapcsolatban Lenin arról beszélt, hogy „vajjon miért kell meghajolni az »új« előtt, mint valami istenség előtt, melynek alá kell vetnünk magunkat, csak azért, mert ez új?” „Ezen a téren sok a képmutatás és a nyugaton uralkodó művészi divatnak — persze öntudatlan — tisztelete. Nekem van bátorságom ahhoz, hogy magamat »barbárnak« nyilvánítsam. Nem tudom az expresszionizmus, futurizmus, kubizmus, a többi izmusok alkotásait a művészi génusz legmagasabbrendű megnyilvánulásainak tekinteni...” Lukács György 1946-ban úgy látta, hogy ezek az irányzatok az imperialista korszak eszmeileg és művészileg dekadens áramlatainak kritikanélküli átvételét jelentették, művészetük az akkor nyugaton divatos futurizmus és expresszionizmus másolása, a legjobb esetben immanens továbbfejlesztése volt. Ha ma már árnyaltabban is értékeljük az expresszionizmus és futurizmus kultúrtörténeti szerepét, mint akkor — itt inkább e probléma

lenini kezelésének módszerére utalnánk. Lenin egyfelől azt hangsúlyozta, hogy „minden művésznak joga van szabadon, a maga ideáljával megegyezően, függetlenül alkotnia”. Ismeretes, hogy Majakovszkij egyik versével kapcsolatos, — egyébként elismerő — sorait így kezdi: „Nem tartozom Majakovszkij költői tehetségének hódolóí közé, — de azonnal hozzáteszi — bár elismerem, hogy ezen a téren nem vagyok illetékes.” Aki a legilletékesebb volt Lenin művészeti kérdésekben vallott nézeteinek jellemzésére, — Lunacsarszkijra gondolok, — az sok adat alapján határozottan állítja: „esztétikai szimpátiáiból és antipátiáiból Vladimir Iljics sohasem csinált irányelveket.” Jól látta ugyanakkor Lenin, hogy a kommunisták nem állhatnak karbatett kézzel és nem hagyhatják, hogy a káosz tetszése szerint fejlődjék. Intézkedései, levelei — gondoljunk Gorkijjal folytatott levelezésére — tanúsítják a művészi munka iránti őszinte megbecsülését, tanúsítják nagy türelmét a problematikus jelenségek iránt is. Messzemenően bízott a szovjet állam megrendelői szerepének szabályozó hatásában.

A kulturális forradalomnak, az egész átmenet problematikájának egyik kulcskérdése volt a tudományos és művészeti értelmiséggel való viszony alakulása. E folyamat végeredménye ténylegesen az ún. régi értelmiség többségének a szovjet hatalom célkitűzései számára való megnyerése volt. (És közben megtörtént a legtehetségesebb munkások és parasztok kiképzése és értelmiségi munkakörbe állítása, valamint a munkás és parasztfiatalok iskolázása útján is kialakult e három forrásból — a szovjet értelmiség.) Magának a régi értelmiségnek az útja azonban, amint az irodalmi és történeti forrásokból tudjuk, egyáltalán nem volt idillikus, nehézségektől mentes. Az orosz értelmiség többsége jobban kötődött a megdőntött rendszerhez, mélyebben rendítette meg a forradalom s megzavarodottsága, — mely politikai akciókban is kifejezésre jutott — tovább tartott, mintsem hogy a forradalmi hatalom mindjárt kezdetben bizalommal fordulhatott volna felé. Helyzetének ebből következő nehézségei élénk visszhangra leltek és kifejezést is nyertek Gorkijnak Leninhez intézett leveleiben, beadványaiban; valószínűleg ez volt egyik oka kettejük mély és őszinte barátságában az 1917—18-as átmeneti válságnak is, amelynek csak a Lenin elleni merénylet híre vetett véget. Gorkij igen részletesen leírja az erről a problémáról folytatott 1918 végi beszélgetésüket, amikor Lenin a munkások és az értelmiség szövetségének kérdésére is kitért. Nem vitatta, hogy a munkáshatalomnak szüksége lenne az értelmiségre, — de utalt az értelmiség ellenséges indulatára és arra, hogy „nem látják be, hogy nélkülünk erőtlenek, nem jutnak el a tömegekhez. Az ő bűnük lesz, ha mi túl sok edényt törünk össze.”

Az értelmiség átállításában, ahogyan Szekfü eléggé nyersen nevezte Magyarországon ezt a folyamatot, nagy része volt annak, hogy a szovjet hatalom megszilárdult, és az értelmiség ellenállásának lassú oldódása találkozott, egybeesett Leninnek és a kommunista vezetőknek azzal a felismerésével, hogy a polgári szakemberek nélkül lehetetlen a termelőerők fejlesztése. Egyeseket közülük már ekkor is nagyrabecsült, de az egész rétegre továbbra is reálsan, illúziók nélkül tekintett. Mégis, a VIII. Kongresszuson tartott beszédében már sürgeti munkábaállításukat. Tudja azt, hogy polgári nézetek hatják át őket, de tudja azt is, hogy „egy egész réteget nem lehet bottal munkára kényszeríteni”. Egyetlen szilárd vonal van, — hangsúlyozza — „elvágni az ellenforradalom útját, felhasználni a képzett burzsoá apparátust”. Lenin ebben a beszédében nem csak kitűnő természetrajzát nyújtja az egész polgári értelmiségnek (amit úgy gondolom társadalomtörténetileg nem használtunk fel eléggé), hanem a társadalmi mozgások irányának tökéletes ismeretében emeli ki azokat a politikai és

morális tényezőket is, amelyek hatására majd „ők saját maguktól is bekapcsolódnak apparátusunkba, annak egy részévé válnak”.

Nem volna különösen nehéz feladat most végül néhány vonással meghúzni azokat a nagyon is szembeötlő párhuzamokat, amelyek az átmeneti korszak szovjet kultúrtörténeti problematikája és a mi tegnapi, vagy mai problémáink, — az ottani fejlődés hatalmas eredményei és a mi kulturális fejlődésünk között mutatkoznak. Ezt azonban csak mélyebb elemzés, a társadalmi-gazdasági feltételek beható és differenciált analízise, egybevetése alapján lehet elvégezni. Ami a szovjet példából általános érvényű, az mindenek előtt talán annak kiemelése, hogy maga az átmenet rendkívül hosszú folyamat; történetileg is hosszú időt vesz igénybe, amíg a munkásosztály és a parasztság, a politikai és gazdasági hatalom mellé elsajátítja azt a kultúrát, kulturáltságot, melyet a tőkés kizsákmányolás idején, súlyos életfeltételei között csak kis részben tudott megszerezni. Minthogy pedig ez a politikai és gazdasági vezetéshez nélkülözhetetlen, a forradalom utáni periódus — szintén általános érvényűnek tekinthető — legfontosabb folyamata a tömegek kulturális színvonalának emelkedése, amely ösztönös és tudatos tényezők együttes eredménye. Az így kialakuló új kultúra azután nem lesz egyoldalúan munkás-, vagy parasztjellegű, hanem ezeknek időt álló értékeit összeötvözve a nemzeti és egyetemes kultúra múltjának haladó elemeivel, részeként a szocialista nemzetek kultúrájának, a kultúra egyetemes fejlődését gazdagítja. A szovjet fejlődés eredményeinek helyes értékelése természetesen nem lehetséges a sajátos tényezők figyelembevétele nélkül.

Az átmeneti korszak magyarországi kulturális fejlődésének története még nincs eléggé részletesen feltárva ahhoz, hogy tudományosan megalapozottan beszélhessünk róla. Bizonyos az, hogy az orosz minta, amint a világ minden országának, számunkra is mutatott egyet s mást, még hozzá igen lényegeset „elkerülhetetlen és nem is távoli jövőnkből”, e tekintetben is. Az 50-es évek elején azonban a szovjet tapasztalatok mechanikus másolása, a sajátos feltételek elhanyagolása, — sok más tényezővel együtt — e téren is eléggé súlyos zavarokat okozott, szinte megakasztotta pl. a művészi és tudományos fejlődés lendületét. Ennek helyreigazítása nem történhetett másképp, mint a lenini nézetekhez való visszatérés útján, Leninnek a forradalom utáni években kifejtett gondolatainak felújításával. A tömegek kultúrájának állandó emelése, — a kispolgári ízlésnek tett engedmények nélkül; a művészetek és tudományok szabad fejlődése, — az antihumánus, irracionális áramlatoknak tett engedmények nélkül; a nemzeti kultúra haladó hagyományainak ápolása, fejlesztése, — a nacionalizmusnak tett minden engedmény nélkül: ezeknek a gondolatoknak a gyökere Lenin-nél van, ezek tőle származnak és bizonyára nem véletlenül nyertek alkalmazást mai kultúrpolitikánkban is.

PACH ZSIGMOND PÁL

Zárszó

Tartalmas előadás és korreferátumok hangzottak el, valamint néhány érdekes hozzászólás.

Megnyitómban beszéltem a kérdés: „Lenin és a történettudomány” különféle — szűkebben határolt, tágabb, legszélesebb — megközelítési lehetőségeiről. A referátumok mindhármát alkalmazták, persze szerzőnként különböző súllyal.

Mi az, ami ezen túlmenően egységbe fűzte őket? Úgy is mondhatnám, egy negyedik megközelítési mód, nevezetesen: Lenin teoretikus munkássága mint a történetkutatás tárgya. Másszóval: a referátumok a lenini elméletet, gondolatrendszert — híven Leninhez és a történettudományhoz — nem sztatikus változatlanságban, kezdettől fogva kész fegyverzetben, hanem kialakulásában, történeti fejlődésében, kiteljesedésében mutatták be. Ezzel egyben — azt hiszem, Ránki György használta ezt a kifejezést — bepillantást nyújtottak Lenin műhelyébe, tudományos munkájának folyamatába, — igyekeztek fényt vetni Lenin alkotói módszerére.

Így valóban felvetődtek módszertani-metodológiai kérdések, ahogyan ez irányú reményünknek az ülés elején hangot adtunk; a referensek a lenini módszer jellemzőit is igyekeztek megragadni.

Egy fontos jellemző vonást — amelyre Jemnitz János röviden utalt előadásában — szeretnék külön is hangsúlyozni.

Lenin mindenkor rendkívüli gondossággal veszi számba mindazt, amit az adott kérdéssel kapcsolatban Marx és Engels írtak; bőségesen ismerteti, interpretálja, sőt sokszor hosszan idézi kijelentéseiket. Gyakran előre bocsátja az elméleti tételeket (pl. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban); máskor a legaktuálisabb politikai elemzés közben — A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. művére gondolok — egyszerre beiktat egy olyan fejezetet, amelyben Marxnak a polgári agrárforradalom feltételeiről szóló elvi fejtegetéseit in extenso idézi az Értéktöbbség-elméletekből; stb.

És Leninnél a Marx elméleti tételeiből való kiindulás, azok citálása egyáltalán nem áll ellentétben a konkrét tények konkrét tanulmányozásából való kiindulással, — eltérően azoktól, akik a kettő között, kimondva vagy kimondatlanul, ellentmondást látnak, s ezt vagy az elmélet tanulmányozásának rovására vagy a tények tanulmányozásának rovására vélik feloldhatni. *A Marx és Engels elméleti megállapításaira való támaszkodás maga is integráns, alapvető része Lenin módszerének.*

Ez egyben azt jelenti: helytelen úton járnak, akik a módszert és az elméletet szembeállítják vagy akár csak elválaszthatónak tekintik. Naiv dolog azt hinni, hogy bárki marxista—leninista módszert alkalmazhat a klasszikusok elméleti hagyatékának beható tanulmányozása, mély ismerete nélkül.

E legátfogóbb metodológiai tanulság mellett ülésünkön felvetődtek olyan módszertani kérdések is, amelyek mindennapi történész munkánk konkrét részleteit érintik. Meg is fordíthatnám a fogalmazást. Kiviláglott: úgyszólván nincsen olyan, mostanában vitatott aktuális módszertani problémánk, amelyhez Lenin ne nyújtana igen fontos útmutatást. — Csak néhányat jelzek ezek közül:

1. *A történeti periodizáció*, ami oly gyakori feladatunk és vitatémánk. Azokat a periódus-megjelöléseket, amelyeket Lenin Marx Károly tanításának történeti sorsfordulatai című és egyéb munkáiban ad, természetesen használjuk, iránymutatónak tekintjük; de nem vizsgáltuk eléggé a lenini periodizálás elvi-módszertani kritériumait — pedig éppen itt merül fel a legtöbb nézeteltérés —, és időnként hajlamosak vagyunk szem elől téveszteni, miért tulajdonít Lenin oly nagy jelentőséget a helyes történelmi periodizálásnak. (A kérdésre még visszatérek.)

2. *Az összehasonlító történeti módszer*, amelyet egyre többen alkalmazunk és egyre szabatosabb alapokra akarunk helyezni. „Tárgyakat és számokat lehet összehasonlítani”, — hangzott el ezzel kapcsolatban nemrég Intézetünk egyik vitaelőadásán. A tárgyak és számok összehasonlítása nagyon fontos — kell hozzáfűznünk —, de nem önmagában, hanem megfelelő talajon, megfelelő keretek között, mert enélkül könnyen tévútra vezethet. A lenini összehasonlító módszer sohasem mond le a kvalitatív-minőségi komparációról, a termelési viszonyok, a bennük gyökerező osztálytendenciák egybevetéséről, a történeti periódusok fő tartalmának egybevetéséről.

Hallgassuk meg Lenint:

„A különböző országok politikai és gazdasági fejlődésének, valamint marxista programjuknak összehasonlítása roppant nagy jelentőségű a marxizmus szempontjából, mert kétségtelen, hogy a modern államoknak közös kapitalista természetük van és fejlődésük törvénye is közös. De az efféle összehasonlítást hozzáértéssel kell végezni. Elemi feltétel ebben az esetben annak a kérdésnek a tisztázása, vajon összehasonlíthatók-e az összehasonlítandó országok fejlődésének történelmi korszakai.”

S itt nem egyszerűen arra gondol, hogy milyen társadalmi-gazdasági formációról, például feudális vagy kapitalista korszakról van-e szó, hanem arra, hogy egyazon formációnak, adott esetben a kapitalizmus fejlődésének melyik korszakáról. — Hallgassuk csak tovább:

„Szigorúan külön kell választani egymástól a kapitalizmusnak a nemzeti mozgalmak szempontjából gyökeresen különböző két korszakát. Az egyik a feudalizmus és abszolutizmus összeomlásának korszaka, a burzsoá-demokratikus társadalom és állam kialakulásának korszaka, — a másik a teljesen kialakult kapitalista államok korszaka.”

Éppen ezen az alapon emeli fel szavát Lenin 1914-ben A nemzetek önrendelkezési jogáról c. művében az ellen, hogy mechanikusan egybevegyék a nemzeti kérdés szempontjából a nyugati kontinentális Európát (ahol a burzsoá demokratikus forradalmak korszaka 1871-gyel lezárult) és Oroszországot, ahol a burzsoá-demokratikus forradalmak korszaka csak 1905-ben kezdődött; sőt az ellen is, hogy a nemzeti kérdés szempontjából Oroszországot egy kalap alá vegyék Ausztriával, ahol „a burzsoá-demokratikus forradalom a 48-as évvel kezdődött és 1867-tel végződött, és ahol közel fél évszázad óta egy nagyjában és egészében megállapodott burzsoá alkotmány uralkodik, amelynek talaján legálisan működik a legális munkáspárt”.

Vagy ugyanezen az alapon fejti ki egy 1909 végén kelt levelében: nem lehet az agrárkérdés szempontjából sematikusán egybevetni a XX. század eleji Oroszországot és Németországot. Oroszországban még folyik a harc a tőkés agrárfejlődés két útja, két típusa között, — Németországtól eltérően, ahol ez a harc már lezárult. „Elvi különbség van a között, ahogyan a kérdést Németországban, ill. Oroszországban feltesszük, elvi különbség nem abban az értelemben, mintha ez a kor nálunk nem kapitalista korszak volna, hanem abban az értelemben, hogy a kapitalizmusnak egészen más, elvileg más korszakairól van szó; a kapitalizmus nemzeti útjának végleges felülkerekedése előtti (t. i. Oroszországban), ill. a felülkerekedése utáni korszakról” (t. i. Németországban).

Oroszország és Ausztria (Ausztria-Magyarország), ill. Oroszország és Németország ilyen megkülönböztetése a nemzeti kérdés, ill. agrárkérdés szempontjából természetesen nem zárja ki gazdasági-társadalmi-politikai fejlődésük alapvetően hasonló irányának, közös vonásainak kiemelését. Közismertek azok a lenini helyek, amelyek éppen ezekre a hasonlóságokra vonatkoznak. (Egyesekre T. Iszlamov is utalt a vita során.) Ám a közös közép-kelet-európai fejlődésen belül nagy figyelmet érdemelnek az országonkénti eltérések, sajátosságok is, — így a fejlődés fázisbeli differenciái, periódusbeli különbségei.

Így kapcsolódik össze periodizáció és összehasonlító módszer. Éppen ezért írja Lenin — gyakran szokták idézni, de nem teljesen —: „A marxista elmélet feltétlen követelménye bármely társadalmi kérdés taglalásánál az, hogy a kérdést meghatározott történelmi keretben tegyük fel, aztán pedig, ha egy bizonyos országról van szó — az, hogy számbavegyük azokat a konkrét sajátosságokat, amelyek ugyanazon történelmi korszakon belül ezt az országot más országoktól megkülönböztetik.”

Éppen az „ugyanazon történelmi korszakon belül” szavakat szokták elefejtteni a fenti idézetből, — pedig most már látjuk, milyen fontos részét alkotja annak. Ha egy történelmi kérdést összehasonlító módszerrel vizsgálunk, nemcsak azt kell számba vennünk, milyen társadalmi formációról van szó, hanem azt is, hogy az adott formáció fejlődésének melyik történelmi korszakáról.

A Lenin vizsgálta kérdéseknél ez úgy merül fel: a kapitalizmus fejlődésének melyik korszakáról. Természetesen ugyanez áll a feudalizmusra is. Ha tehát — mondjuk — a rendi állam kérdését vetjük fel (mint annakidején a feudális kor periodizációs vitáján) vagy a parasztság helyzetének összehasonlító vizsgálatára vállalkozunk a XVII. századi Magyarországon és Franciaországban (erről nemrég hangzott el Intézetünkben érdekes előadás), nem elég, ha számokat hasonlítunk össze, pontosabban: számok egybevetéséből (persze megbízható számokéból) csak akkor juthatunk történetileg hasznosítható eredményekre, ha először azt a kérdést tesszük fel és tisztázzuk: mennyiben hasonlítható össze a francia és a magyar XVII. század? Vajon nem a feudalizmus fejlődésének elvileg eltérő, különböző korszakairól van szó: Franciaországban — a XVII. századi ún. válság és a refeudalizációs jelenségek ellenére — a feudalizmus bomlásának a korszakáról; Magyarországon — a szabadmenetelű tendenciák stb. megjelenése ellenére — a feudalizmus kései korszakáról, a „második jobbágyság” megszilárdulásának korszakáról.

3. *A történeti statisztikai módszer*, a kvantitatív módszer, amelynek alkalmazása — öröndetes módon — ugyancsak fellendülőben van. Az előbb kifejtett után aligha kell bizonygatnom: a történeti statisztikai módszer érvényesítése lenini példának tanulmányozása, olyan munkáknak a tanulmányozása mint A kapitalizmus fejlődése Oroszországban vagy az Újabb adatok a mező-

gazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről — nemcsak a tőkés agrárfejlődés kutatói számára nélkülözhetetlen, hanem minden történész számára, aki statisztikai, általában: kvantitatív módszert kíván alkalmazni, akár a középkori, akár a legújabbkori történelem feltárásában.

Kedves Elvtársak!

Mérhetetlenül nagy, több történelmi korszakot átívelő Leninnek — a történettudományt közvetlenül érintő — elméleti munkássága. Gondoljuk csak meg: 1896—99-ben, a narodnyikokkal szemben (akik azt állították, hogy Oroszország különleges viszonyai lehetővé teszik a kapitalista stádium elkerülését) még azt kell bebizonyítania, hogy a *kapitalizmusba való átmenet*, a kapitalizmus kialakulása olyan *általános* törvényszerűség, ami Oroszországban is érvényesül, itt is jelenlévő valóság, — és azt vizsgálja, milyen *sajátos és konkrét* formákban halad előre Oroszországban a tőkés fejlődés általánosan szükségszerű folyamata.

És alig két-kétévfél évtizeddel később, 1920 első hónapjaiban már azt a kérdést tanulmányozza — a „Baloldaliság”-ban —, „milyen értelemben beszélhetünk az orosz forradalom nemzetközi jelentőségéről”, — másszóval: a *szocialista forradalomnak*, a szocializmusba való átmenet megkezdésének Oroszország *sajátos* viszonyai között immár megvalósult formája mennyiben hordja magában az *általános* törvényszerűséget; melyek az orosz Októbernek azok az alapvető vonásai, amelyek „nemzetközi érvényűek, vagyis történelmileg elkerülhetetlen, hogy nemzetközi méretekben megismétlődjenek az, ami nálunk történt.”

S amint a kapitalizmusba való átmenetnél együtt és egyszerre hangsúlyozta a Marx által felfedett általános törvényszerűségek érvényét és azt, hogy „csak menthetlen vaskalaposok oldanák meg a felmerülő sajátos és bonyolult kérdéseket” Marx-idézetekkel, — hasonlóan foglal állást a szocializmusba való átmenet kezdete, a proletárforradalom kérdésében is.

Egyrészt: „a proletárforradalom egyes igen lényeges kérdéseiben valamennyi országnak elkerülhetetlenül végig kell csinálnia mindazt, amit Oroszország végigcsinált”; „az orosz minta a világ minden országának mutat egyetmást, méghozzá igen lényegeset, elkerülhetetlen és nem is távoli jövőjükből.”

Ugyanakkor: „Persze igen nagy hiba volna, ha túloznánk ezt az igazságot, ha forradalmunk egyes alapvető vonásain túlmenően is kiterjesztenők érvényességét.” „A világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége a kommunizmus alapelveinek olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez hozzáalakítja, hozzáalkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, megkeresni, kitalálni, felismerni mindenegyus országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az *egységes* nemzetközi feladat *konkrét megoldására* ... vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a főfeladat.”

Amikor ezeket a sorokat olvassuk Leninnél a „*jelen pillanatra*”, a szocializmus megvalósítására vonatkozólag, nehéz nem gondolnunk a *múlt* pillanatok lenini megragadására, — azokra a tanulságokra, tapasztalatokra, amelyeket a megelőző történelmi korszakok elemzéséből szűrt le.

Lenin géniuszát a történelem alkotó tanulmányozása is edzette, formálta; ezért is válhatott a történelem formálójává.

Megköszönöm a jelenlevők figyelmét, közreműködését. Ülésünket bezárom.

SZEMLE

Tudományos ülésszak Felszabadulásunk 25. évfordulójáról

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Főiskolája és Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat 1970. március 16—17-én tudományos ülésszakot rendezett Magyarország felszabadulása 25. évfordulójának tiszteletére.

A plenáris ülést *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP KB Politikai Bizottságának tagja, a Politikai Főiskola rektora, az ülés elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy a szocialista időszak történeti problémái a két világrendszer közötti ideológiai és politikai küzdelem kérdéseihez tartoznak. Az ideológiai hatékonyság döntő mértékben attól függ, hogy mennyiben járulnak hozzá saját országunk szocialista fejlődése tanulságainak feltárásához és hasznosításához. A jó történetismunka internacionalista, s egyben nemzeti feladatok megoldását segíti elő. Egy új társadalom, egy új világrendszer kialakulása, fejlődése nem problémamentes. A problémák leküzdéséhez hozzájárulnak a történelmi tapasztalatok, amelyeknek a feltárásában a történészeknek is nagy szerepük van. Végezetül rámutatott arra, hogy a felszabadulási emlékünnepek és a Lenin-centenárium nemcsak időben vannak közel egymáshoz, a szocialista Magyarország létrejötté, fejlődése a lenini eszmék győzelmének bizonyítéka.

Az ülésszak főreferátumát *Zsilák András* kandidátus tartotta, *A magyar társadalom negyedszázados fejlődésének fő vonásai (1945—1970)* címmel. Hangsúlyozta, hogy a magyar népi demokratikus forradalom része a Szovjet Hadsereg győzelmei nyomán kialakult Kelet- és Délkelet-Európai forradalmi hullámnak, magán viselte az újtípusú népi demokratikus forradalmakra általánosan jellemző vonásokat.

Rámutatott a szovjet csapatok győzelmeinek jelentőségére a magyarországi belső átalakulás szempontjából. A felszabadult területeken kialakult forradalmi lendület jelezte, hogy Magyarországon van belső erő, amely akar és tud élni azokkal a lehetőségekkel, melyeket a Vörös Hadsereg győzelmei teremtettek.

Az MSzMP vezetői tudták, hogy az ország újjáépítése, társadalmi, gazdasági átalakulása nem képzelhető el a polgári, kispolgári pártok befolyása alatt álló tömegek nélkül. A párt arra törekedett, hogy politikájával minimálisra csökkentse a retrográd erők befolyását, és megőrizze a nemzeti demokratikus erők egységét. Ezért a figyelmet a demokratikus feladatok megoldására összpontosította. Az is világos volt, hogy a fejlődés során a nemzeti egységnek osztályszempontból módosulnia kell; ezt a párt a koalíciós pártok társadalmi bázisának és politikájának fokozatos megváltoztatása révén kívánta elérni. Ennek alapfeltételét a munkás egységfront erősítése, a KMP és az MSzDP együttműködése jelentette. Az újjáépítés volt a legsürgősebben megoldásra váró feladat, ez nem csupán gazdasági kérdés volt, de a politikai küzdelmeknek az a területe, ahol a forradalom továbbfejlődésének, a hatalom birtoklásának kérdése dőlt el. A politikai harcok előterébe a munka és tőke közötti ellentét került, ezzel a forradalom fejlődése is új szakaszhoz, a szocialista forradalomba való átnövés szakaszába jutott el.

A következőkben az előadó a jobboldallal való harc kérdéseiről beszélt, arról az erőfeszítésről, amelyet a MKP tett azért, hogy a Függetlenségi Front többi pártjaival szorosan együtt-

működve, belső demokratizálódásra kényszerítse a kisgazdapártot. Az 1947-es események azt jelezték, hogy megtörtént az átmenet a szocialista forradalomba.

1947—48 fordulóján lezárult a társadalmi fejlődés első stratégiai szakasza, bebizonyosodott, hogy a nemzeti demokratikus erők összefogásának politikája reális volt. A referátum következő részében az előadó az 1948—1962 közötti új stratégiai szakasszal foglalkozott, mely a társadalom szocialista átszervezésének időszaka volt. Beszélt az új szakasz kezdetének legjelentősebb politikai eseményéről, a két munkáspárt egyesüléséről, ennek jelentőségéről, politikai hatásáról. Az új gazdaságpolitikai koncepcióval kapcsolatosan hangsúlyozta azokat az eredményeket, melyek 1950—54 között jöttek létre. Beszélt azokról a súlyos ellentmondásokról, melyek között ezek az eredmények születtek. Az ellentmondások nem vezethetők vissza csupán gazdaságpolitikai okokra; a párt egész politikájának voltak következményei. A párt nem tanulmányozta a proletárdiktatúra magyarországi sajátosságait, lebecsülte azok jelentőségét, dogmatikusan értelmezte a szocializmus általános törvényszerűségeit. A központi vezetőség 1953 júniusi ülése a politikai hibák alapvető gyökereit nem tárta fel teljesen, kijavításukra nem adott megfelelő programot. A felemás, ellentmondó intézkedések tovább növelték a politikai és gazdasági nehézségeket. Az előadó rámutatott arra, hogy Nagy Imre csoportjának fellépése, majd a szektás politika újjáéledése óriási károkat okozott, jelentősen rontotta a tömegek hangulatát. Ezek a körülmények tették lehetővé a reakció számára az 1956-os ellenforradalom kirobbantását.

A referátum következő szakasza a MSzMP elméleti munkáját elemzi. A párt politikáját a proletárdiktatúrát dogmatikusan értelmező baloldali, és létjogosultságát tagadó, úgynevezett nemzeti és demokratikus szocializmust hirdető jobboldali elhajlás elleni kétfrontos harcban alakította ki. Az MSzMP elitelte az 1956 előtti hibákat, de nem tagadta meg az 1945—56 közötti, torzulások ellenére elért eredményeket. A párt lefektette az új gazdaságpolitikai alapelveket. Az 1958-ban induló 3 éves terv az ipari szerkezet korszerűsítését, a termékek minőségének javítását helyezte előtérbe.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsításával és befejezésével lezárult a 25 éves fejlődés második stratégiai szakasza, befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása. Napirendre került, mint új stratégiai cél, a szocializmus teljes felépítése. A referátum befejező részében az előadó az új szakasz feladataival foglalkozott. Politikai téren a fő feladat a szocialista demokrácia kiszélesítése. Gazdasági téren a gazdaságfejlesztés módjának, a gazdaság irányításának a megreformálása kerül előtérbe. Befejezésül az előadó még egyszer kiemelte a negyedszázados fejlődés legfontosabb eredményeit: az osztálystruktúrában végbement változást; a nemzeti jövedelem, az ipari termelés, a népgazdasági termelés növekedését, a szociális és kulturális téren elért fejlődést.

Az ülészak két szekcióban folytatta munkáját. Az I. szekció üléseinek tárgya a magyar társadalom negyedszázados fejlődésének főbb elvi és politikai kérdései voltak. Az első felszólaló *Kárpáti Sándor*, a Politikai Főiskola adjunktusa volt, aki *A népi demokratikus forradalom nemzetközi feltételei* címmel tartott előadást. A referátum első részében az előadó a Szovjetunió szerepével foglalkozott, először azzal a hatással, amelyet a Szovjetunió a magyar és a többi népi demokratikus forradalomra gyakorolt, majd pedig a Szovjetunió szerepével a magyar népi demokratikus forradalom érlelődésében és elindulásában.

A magyarországi hatást elemezve, az előadó két vitakérdést emelt ki. Először azt, hogy belső vagy külső tényezők hatására alakult-e ki hazánkban az uralkodó osztályok teljes politikai válsága, jött létre a forradalmi helyzet. Véleménye szerint a külső ok, a katonai helyzet csak kiváltó oka volt az uralkodó körök politikai válságának, az elsődleges okot a belső szociális ellentmondások jelentették. Ha csak a kiváltó okot, a háborús vereséget hangsúlyozzuk és nem mutatunk rá a belső ellentmondásokra, akkor lebecsüljük a belső forradalmi és antifasiszta erőket és kétségbevonjuk, hogy az elkezdődött forradalom a magyar társadalmi fejlődés szükség-szerű következménye volt. A második kérdés: a szovjet felszabadító hadműveletek teljessé tették-e a régen megindult folyamatot, vagy kiindulópontjai voltak a belső átalakulásnak?

Az előadó véleménye az volt, hogy a forradalom elindulásához szükséges objektív és szubjektív feltételek kialakulása jóval a felszabadulás előtt elkezdődött, de a forradalmi helyzet kialakulása csak a felszabadulás nyomán fejeződött be. A forradalom létrejöttében a Szovjetunió szerepét nem szabad egyetlen kritériumként kezelni. Ideológiai szempontból is fontos a belső feltételek jelentős részének korábbi kialakulását hangsúlyozni a forradalom exportját hirdetők véleményével szemben. Az ellenforradalmi fasiszta államhatalmat új népi hatalomnak kellett felváltania, meg kellett változtatni az államhatalom osztályjellegét és szervezeti kereteit. Ezt a feladatot belső forradalmi erők végezték el. Az előadó rámutatott arra, hogy a Szovjetunió szerepe nem szűkíthető le a forradalom első periódusára.

A referátum második részében az adott időszak nemzetközi feltételeinek hatásáról volt szó. A népi demokratikus forradalom első periódusának antifasiszta, antiimperialista jellege nemcsak a belső viszonyok, hanem a nemzetközi viszonyok szükségszerű következménye volt. A nemzetközi kapcsolatokban történt eltolódás hatásával foglalkozva megállapította, hogy e hatások egy része a forradalom megállítására törekvő erőknek kedvezett, másik része a forradalom továbbvitelért harcoló erőknek. Végül hangsúlyozta, hogy a belső és külső feltételeket nem lehet mereven elválasztani, a külső feltételek közvetlen hatást gyakorolnak a belső feltételek ütemére.

Korom Mihály kandidátus, egyetemi docens *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány létrejötte. Az új magyar államiség fő jellemvonásai és sajátosságai* címmel tartotta meg előadását. A nemzetközi feltételeket illetően kedvező volt Magyarország számára az, hogy a győztes hatalmak álláspontjának végrehajtását az országban a Szovjetunió garantálta, amely internacionalista lényegéből adódóan segítette Magyarországon a forradalmi erőket. Az előadó ismertette és összehasonlította a volt fasiszta csatlósországok átállásainak különbségét formai és tartalmi szempontból. A magyarországi helyzetet illetően foglalkozott a horthysta uralkodó körök elképzeléseivel, melyek arra irányultak, hogy hatalmukat megtartsák, hogy Magyarország megszállásában a nyugati hatalmak is részt vegyenek.

Azután a magyar antifasiszta erők javaslatait ismertette, akik, hogy megkönnyítsék és gyorsítsák a háborúból való kilépést, felajánlották együttműködésüket a horthysta erőknek. Az előadó az együttműködés kérdését vizsgálva megállapította, hogy a kommunista taktika a közvetlen fő cél érdekében elment volna a végső határig, a taktika eredményeképpen olyan kormány jött volna létre, amely legalább olyan mértékben lett volna a kizsákmányolóké, mint a dolgozóké. Az 1944. október 15-i események következtében a fejlődés ilyen szakaszára nem került sor. A Szovjetunió törekvése az volt, hogy Budapesten hozzanak létre egy antifasiszta, németellenes ideiglenes kormányt, antifasiszta népi erőkből, s az átalált németellenes horthysta és polgári politikusokból. A kommunisták is hasonló politikát követtek. A referátum ismerteti az átalált horthysta politikusok és tisztek kísérleteit arra, hogy a régi rendszert a lehető legkisebb veszteséggel átmentsék. Az átállásnak és az új államiség megteremtésének fő problémája az volt, hogy 1944 végén az adott nemzetközi kereteken belül burzsoá, horthysta jogfolytonossági vagy népi demokratikus megoldás kerül-e előtérbe. A belső antifasiszta erők megerősödésével, felszínre kerülésével megalakult a Magyar Függetlenségi Front, amely célul tűzte ki az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását, az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakítását. Röviden ismertette az előadó az új kormány megalakulásának körülményeit, indokoltan tartotta azt, hogy az új kormányba a volt horthysta tiszteket és politikusokat is bevonták, hangsúlyozta e lépés katonai jelentőségét. A referátum az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány jellegének elemzésével zárul, megállapítva, hogy a Magyarország átállását, továbbfejlődését meghatározó új államiség, ha formai kereteit nem is, de tartalmát tekintve már létrejöttékor is az alulról jövő népi, forradalmi kezdeményezés eredménye volt.

Balogh Sándor kandidátus, egyetemi tanár *A koalíción belüli ellentétek kiéleződése Magyarországon 1945-ben* címmel tartott referátumot. A referátum első része a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaival foglalkozik, bemutatja, kikre támaszkodtak a pártok. Az elemzésből

kitűnik, hogy a felszabadulás után a dolgozó parasztság jelentős tömegeit a baloldali pártok együttesen sem tudták maguk mögé állítani. 1945 elején megkezdte működését a katolikus politikai párt, a Keresztény Demokrata Néppárt, ezt a Budapesti Nemzeti Bizottság nem vette tudomásul, ismételve azt a véleményét, hogy minden demokratikus törekvés helyet kaphat a már működő pártokban. Így a társadalom nem baloldali beállítottságú része a Kisgazdapárt vagy a Polgári Demokrata Párt irányában tájékozódhatott, mivel más önálló polgári párt alakítására irányuló kísérletek nem sikerültek. Az előadó ezután a Kisgazdapárt összetételével, belső irányzataival foglalkozott és megállapította, hogy a párton belül nem egyszerűen különböző politikai irányzatok voltak, hanem a különböző politikai pártok létrejöttének a feltételei is kialakultak. Rámutatott arra a sajátos magyar vonásra, hogy a politikai küzdelem nem az egységfront pártjai és az ellenzék között folyt, hanem a koalíción belül zajlott le. Az MKP pártértekezlete után került sor a Polgári Demokratikus Párt elleni erősebb támadásra, ennek következtében a jobboldal egyre erősebben zárkózott fel a Kisgazdapárt mögé. A referátum következő részében az előadó az MKP kormányváltoztatási kísérletének hatásával foglalkozott. A jobboldal erőteljesebb válását jelezte a Kisgazdapárt törekvése arra, hogy újjászervezze a Parasztszövetséget, és hogy a Szociáldemokrata Párttal felújítsa az 1943-ban kötött szövetséget.

Az utóbbi kísérletek sikertelenségéhez a baloldali pártok állásfoglalása mellett az is hozzájárult, hogy a Kisgazdapárt balszárnya az MKP-val való szövetséget szorgalmazta. A kormányon belül a bal- és a jobboldal között éles ellentét állt be a rendőrség átszervezésével kapcsolatban 1945 júliusában. Az MKP és a Szociáldemokrata Párt egységes fellépése, a Nemzeti Parasztpárt csatlakozása megteremtette a válság megoldásának feltételét, eldőlt a kormány baloldali átszervezése. A referátum következő részében az előadó a baloldali pártok egymáshoz való viszonyával foglalkozott.

Az MKP és a Nemzeti Parasztpárt kapcsolatát rontotta, hogy sokan a Nemzeti Parasztpártot nem tekintették önálló pártnak. 45 nyarán az MKP, felismerve a Parasztpárttal kapcsolatos hibáit, arra törekedett, hogy a pártot nagyobb politikai önállóságra ösztönözze. A Szociáldemokrata Párt is sokáig a Kommunista Párt fedőszerveként tekintette a Nemzeti Parasztpártot. Az is elválasztotta őket, hogy a falusi bázis kiépítése során mindkét párt a parasztság ugyanazon rétegével számolt. A két párt együttműködésének alakulása nagymértékben függött az MKP és a szociáldemokrata párt kapcsolatától. A két párt vezetősége tudta, hogy együttműködésük nélkül a társadalmi, politikai, gazdasági feladatokat megoldani nem lehet. Az együttműködés értelmezésében, a vezetőszerép kérdésében, az együttműködés határainak kérdésében nem alakult ki egységes vélemény. A tömegszervezetek és a társadalmi egyesületek kérdésében sem sikerült megegyezésre jutni. A szakszervezeteket illetően a paritás kérdésében volt vita, de a szakszervezetek egységét sikerült megvalósítani, ezzel biztosítottá vált a baloldal közös fellépésének alapfeltétele. Az MSzDP vezetőségén belül a balszárnny jutott többségbe, ez nagyjelentőségű volt a jövőbeli együttműködés szempontjából. A referátum befejező részében az előadó a 45-ös választások előkészületeivel, eredményeivel foglalkozott. A választások után kiéleződött a harc a bal- és a jobboldal között, e küzdelem utat nyitott a népi tömegmozgalom kibontakozásának, megszilárdította a baloldali pártok együttműködését.

Habuda Miklós, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa *A szakszervezetek szerepe a hatalomért folytatott harcban* címmel tartott előadást. A felszabadult országgrészen a nemzeti bizottságokkal, üzemi bizottságokkal egyidőben megindult a szakszervezeti szervezkedés. A mozgalom vidéken is nagy jelentőségre tett szert. A szakszervezetek rövid időn belül tömegszervezetté fejlődtek. Az előadó rámutatott, hogy a tömegek nem jelentettek minden vonatkozásban tényleges politikai erőt, konjunkturális tüneteket lehetett tapasztalni, érvényesült egyfajta szakszervezeti kényszer is. A tömeges beszervezés jól szolgálta a célt, hogy minél kisebb legyen azok száma, akik kívül esnek a munkáspártok politikájának közvetlen hatókörén. Az MKP és az SzDP vezetősége egyaránt látta, hogy a munkásosztály akcióegységének, a munkáspártok későbbi egyesülésének feltétele a szakszervezetek politikai és szervezeti egységének megteremtése.

Az előadó véleménye szerint ennek az álláspontnak a helyességét a külpolitikai események is igazolták. A szakszervezetek harcaiban, tevékenységében az MKP vezető szerephez jutott. Az előadó ezt a tényt azzal magyarázta, hogy az MKP vezetősége már a felszabadulás előtt foglalkozott a felszabadulás utáni szakszervezeti politika kérdéseivel, feladataival, emellett az MKP programja a szakszervezetek tömegeit is mozgósította. Az új körülmények között az MSzDP a szakszervezeti politikáját illetően tanácstalan volt. Ez megakadályozta azt, hogy az MSzDP, az MKP-hoz hasonlóan, konkrét segítséget nyújtson a szakszervezetek akcióprogramjának kialakításában. Az előadás következő részében az előadó a szakszervezeti mozgalom új módszereivel foglalkozott, amelyek a hatalom jellegének megváltozása következtében váltak szükségessé. A hatalom egészével való szembeállítás politikájának létalapja megszűnt, mivel a munkások és parasztok képviselői kezdetől fogva részt vettek az államhatalom központi és helyi szerveiben, a munkásoksztyálya meghatározó szerepe a gazdasági életben is érvényesült. A Kisgazdapárt 1945-ös választási győzelme után a munkáspártok a népi demokrácia megvédése érdekében mozgósították a szakszervezeteket is. A szakszervezetek első kongresszusa az MKP javaslatára követelte az államosításokat, a tőke megadóztatását és kifejezte a munkásság akaratát a földosztás megvédésére. Az infláció a munkásság egy részére bomlasztóan hatott, előtérbe került a sztrájk kérdése is. Az előadó véleménye szerint az a tétel, hogy az adott korszak sztrájkjai a népi demokratikus átalakulás természetétől idegen jelenségek, a reakció mesterkedéseinek eredményei voltak, egészében nem fogadható el. Különbséget kell tenni politikai és gazdasági sztrájk között. Rámutatott, hogy a gazdasági jellegű sztrájkok akkor jelentkeztek, amikor a reakció nyomása növekedett, és a korabeli értékelésekkel ellentétben, nem a munkáspártok ellen irányultak. Leszögezte azt, hogy a stabilizáció utáni munkabeszüntetéseket már nem lehet hasonlóan elbírálni.

A szakszervezeti mozgalom fő feladatává 1947-ben már a 3 éves terv feltételeinek megteremtése és kormányprogrammá emelése volt. Az előadó a továbbiakban részletesen foglalkozott a szakszervezeti vezetők első értekezletével. A konferencia a szakszervezeti demokrácia terén, az üzemi bizottságok munkájában, a munkafegyelem területén kívánt előbbre lépni, szervezeti téren pedig az iparági szervezetek létrehozását tűzte ki feladatául. Az 1948-ban kibontakozó szocialista munkaverseny, az élmunkások, termelési brigádok versenyei nagymértékben hozzájárultak a munkáshatalom végleges győzelméhez. 1948-ban került sor az üzemi bizottságok átszervezésére szakszervezeti szervekké. Az átszervezés során olyan szervezeti keretek születtek, amelyek az eddigieknél alkalmasabbá válhattak volna az érdekvédelmi funkciók ellátására, az üzemi demokrácia fejlesztésére. Az egyesült párt helytelen politikájának eredményeképpen azonban a fordulat éve után azok a tendenciák kerültek előtérbe, amelyek a szakszervezetek szerepét a termelésben való helytállás ellenőrzésére, belső szervezeti problémák megoldására redukálták. A törvénysértések idején a volt szakszervezeti vezetők jelentős részét kizárták a szakszervezetek vezetéséből, bürokratikus, adminisztratív eszközök váltak uralkodóvá. Az előadás végén hangsúlyozta az előadó azt a nagy szerepet, amelyet a szakszervezetek játszottak az újjáépítésben, a reakció támadásainak visszaverésében, az államosítások végrehajtásában.

Ságvári Ágnes kandidátus a *Nemzetközi politika — belpolitika (1945—1953)* címmel tartotta meg előadását. A referátum első részében Magyarországot érintő szerződések és államközi kapcsolatok belpolitikai hatásaival foglalkozott. 1945—46-ban olyan európai erőegyensúly jött létre, mely kedvező lehetőséget teremtett egy hosszútávú szocialista perspektívájú politikai vonal kialakítására és egy széles szövetségi politika megalapozására. A referátum tárgyalja a KMP III. kongresszusának programját, a népi demokratikus rendszer szocialista elemeinek növelésére, a kormány baloldali átalakítására vonatkozó elképzeléseket, valamint Nagy Ferencék elképzeléseit a polgári demokratikus átalakításról egy olyan koalíció irányításával, amelyet a parasztpárt jobbszárnyából és a paraszti—kispolgári—burzsoá kisgazdapártból szervezett politikai csoportosulás és a jobboldal irányításával működő szociáldemokrata párt alkotott volna.

Peyer Károly is egy polgári berendezkedés tervével lépett fel, a kommunista párttal való együttműködés helyett a szociáldemokrata-kisgazda szövetséget javasolta. Utalt a szerző arra,

hogy a jobboldalnak a koalíció átalakítására irányuló politikája háttérben az angol politika állt, amely európai vezető szerepének új módon való megőrzésére törekedett. A referátum második részében a szerző a 47-es külpolitikai események belpolitikai hatásával foglalkozott. Rámutatott arra, hogy az USA európai behatolásával szemben szervezett katonai erőre volt szükség és arra, hogy az embargó idején a magyar szocialista állam létének életkérdése volt a Szovjetuniótól kapott támogatás. A következőkben a referátum ismertette a 47-es belpolitikai helyzetet, a koalíción belüli eltéréseket, a 3 éves terv elindítását, a 47—48-as államosítások következtében létrejött szocialista viszonyokat. Az adott nemzetközi helyzetben az amerikai beavatkozás számára más út nem volt, mint a koalícióval szembeálló politikai csoportok támogatása. A referátum kiemeli ezek közül a szélsőséges jobboldali vezetés alatt álló katolikus egyház szerepét. A Tájékoztató Iroda határozatai jelezték, hogy az amerikai terv a status quo erőszakos megváltoztatására minőségi változást hozott a szocialista országok politikájában, a népgazdaság gyorsabb ütemű átalakítását, radikális belpolitikai változásokat, a nemzetközi kapcsolatok új alapokra helyezését.

A következőkben a referátum az 1948-tól kialakult hidegháborús légkör hatásaival foglalkozott nemzetközi és magyar vonatkozásban. Rámutatott a szerző arra, hogy az adott időszakban megvolt a lehetőség a népi egység létrejöttének a béke és a függetlenség kérdésében. A párt vezetősége elmulasztotta ezt a történelmi lehetőséget; az erőtmörítés és az ellenség elszigetelése helyett az ellenség keresése vált a fő feladattá. 1948—53 között az internacionalizmus helyett a dogmatikus vezetés által is támogatott nacionalizmus erősödött. A népfront-politika kialakítását korlátozta az is, hogy az MDP vezetősége a rokonszenvezők eltérő érdekeinek kifejeződését politikai csoportosulással azonosította. 1948-tól a dogmák abszolutizálása következett és súlyos belpolitikai hatása volt annak is, hogy a Kominform minden döntését elméleti szintre emelték. A referátum az 1953-as új stratégia nemzetközi körülményeinek ismertetésével zárult.

Rákosi Sándor, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa *Pártunk szervezeti fejlődése a szocializmus alapjainak lerakása időszakában* címmel tartott előadást. Vizsgálat tárgyává tette a taglétszám alakulását, összetételének módosulását. A taglétszám alakulását az 1945—48, az 1948—56 és az 1956 utáni periódusban vizsgálta; a tagság összetételét egyrészt az életkor, másrészt a szociális összetétel szempontjából elemezte.

Ezután *Csatári Dániel* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos osztályának helyettes vezetője tartott előadást *Az internacionalizmus és hazafiság egységének érvényesülése az MSzMP politikájában* címmel. A felszabadulást követő időszakban a magyar kommunisták helyesen alkalmazták a marxizmus klasszikusainak elméletét a demokratikus és szocialista forradalom összekapcsolásáról, bebizonyítva, hogy a nemzeti felszabadulásnak a szociális újjáalakulás a feltétele, a polgári forradalom követeléseinek pedig a szocialista forradalom győzelme. Így tudott a szocializmus a progresszió fő ideológiájává, a munkásosztály pedig a nemzet fő politikai erejévé válni. Feloldódtak a haza és haladás korábban nem egyszer ellentétes fogalmai. Magyarország nemzeti ügye a társadalmi haladás, erőivel kötődött össze, a hazafiság és a nemzetköziség összehangzó tényezőkké váltak. E szintézist gyengítette a dogmatikus vezetés, amelynek következtében a szocializmus felépítését nem az ország adott szintjének, tudati állapotának, adottságainak megfelelően, hanem ezeket figyelmen kívül hagyva próbálta megvalósítani. A revizionizmus pedig nacionalista programjával lehetőséget nyújtott a reakció számára a szocializmus elleni támadásra.

Az MSzMP álláspontját a nemzeti kérdésben a lenini követelmények érvényesülésével alakította ki, éles harcot indított a nacionalista irányzatok ellen; kialakította, a szocialista világrendszerben érvényesülő törvényszerűségek figyelembevételével, a szocializmusba vezető út hazai formáit. Az előadó hangsúlyozta, hogy a szocialista hazafiság nem épülhet a nacionalizmus elemeire, és hozzátartozik a dogmatizmustól mentes internacionalizmus fogalma is. Így alkalmas arra, hogy elvi alapul szolgáljon az integrációs törekvések ellenzöivel szemben és a nemzeti kérdésben vallott közömbösséggel szemben is.

Harsányi Iván, a Politikai Főiskola tanszékvezető docense *Az MSzMP kétfrontos harcának néhány kérdése a konszolidáció időszakában* címmel tartott előadást. Az MSzMP ideiglenes Központi Bizottsága az 1956. november 6-i felhívásában tudatosan elkötelezte magát a kétfrontos harc mellett, elhatárolódva mind Rákosi, mind Nagy Imre csoportjától. Az előadó rámutatott arra, hogy szükség volt a kétfrontos harcra, hiszen a frakcióharcok, a mindkét oldali elhajlás mélyen hatottak a párt, az ország életére, a párttagok, a tömegek gondolkodására. Az ellenforradalom után a pártszervezetekben tapasztalható volt bizonyos békülékenység a revizionista nézetekkel szemben. Az MSzMP 1957 júniusi határozata élesen megkülönböztette a revizionista nézetek képviselőit azoktól, akik békülékenyek e nézetek iránt. A baloldali szektáság újjáéledésének veszélyével kapcsolatban rámutatott arra, hogy a tagság nagy része az MDP tevékenysége idején szerezte mozgalmi tapasztalatait, ismerte meg a pártmunka stílusát. Az új vezetőség munkastílusbeli változtatásait sokszor kényszerű átmeneti visszavonulásnak tekintették. A párt eszmei-politikai tevékenységének tisztaságát a végrehajtás során csak a kétfrontos harccal lehetett biztosítani.

A referátum következő szakasza a párt újjászervezésének kérdéseivel foglalkozott. Az ideiglenes KP elvetette az új, az MDP-től független párt szervezésének gondolatát. A taglétszám kérdésével s az átigazolás módszereivel foglalkozott ezután az előadó. A kétfrontos politikai küzdelem egyik leglényegesebb kérdése az 1948–1956 közötti fejlődéshez való viszonyulás volt. A párt álláspontja az volt, hogy a régi vezetés, súlyos hibái ellenére is, a szocializmus építését folytatta. Az előadó a következőkben az 56–58 közötti agrárpolitikával foglalkozott. Olyan kétfrontos agrárpolitikát kellett kialakítani, amely biztosította a szövetkezeti és a kistulajdonos parasztság támogatását és előkészítette a későbbi szocialista átszervezést. Beszélt azokról a változásokról, amelyeket a kormány eszközölt a korábbi politika kijavítására. Ezután az előadó a párt értelmiségi politikáját elemezte. Az értelmiség nagy része, bár tevékenyen nem vett részt az ellenforradalomban, annak eszmei hatása alá került. Nagyjelentőségű az 1958-ban a művelődéspolitikai irányelvek elfogadása; az ezt megelőző vita volt az első alkalom az ellenforradalom óta, mikor az értelmiség jelentős része nagy politikai aktivitást fejtett ki. 1958-ban megteremtődött a továbblépés lehetősége a szocializmus alapjai lerakásának útján, időszérűvé vált, hogy a párt megvizsgálja a hatalom fő bázisának, a munkásosztálynak gazdasági, politikai helyzetét. Ezen a munkán alapult az 1958-as határozat „A munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról”. Befejezésül az előadó arról beszélt, hogy a kétfrontos harc területén a magyar gyakorlat politikailag eredményezett néhány új tapasztalatot, de a harc elmélete és gyakorlata elsősorban nemzetközi tapasztalatokból táplálkozott.

Ezután *Fehér István* kandidátus előadása következett a népi demokratikus korszak helytörténetírásának elvi, módszertani problémáiról, amelyben az előadó a helytörténetírás önálló funkcióját elemezte.

Simon Péter kandidátus *A szocialista nemzeti egység fogalma és helyzete hazánkban* címmel tartott előadást. A proletariátus diktatúrája eddig többnemzetiségű országokban valósult meg. Ezen államokban a kapitalizmus a nemzetiségi problémákat nem tudta megoldani, sőt azokat elmélyítette. E súlyos örökséget a proletariátus számolja fel, azzal, hogy önmagát nemzetiségi szervezi.

A szocialista nemzeté válás ugyanakkor nem azonos a nemzeti kérdés megoldásának problémájával, hanem annak csak egy része. A szocialista nemzeti egység a szocialista nemzet politikai egységét jelenti — amelyen belül csak hosszú idő után mosódnak el a nemzeti, nemzetiségi különbségek. A szocialista nemzeti egység *harci* összefogás a külső és belső ellenség ellen. Kommunisták és nem kommunisták, szocialista osztályok politikai összefogása a proletárdiktatúra erősítésére, a szocializmus, majd a kommunizmus teljes felépítésére. A feladatokat csak akkor lehet megoldani, ha a szocialista nemzeti egységet erős, öntudatos forradalmi munkáspárt vezeti, szoros szövetségben a szocialista világtrendszerrel, mindenekelőtt a Szovjetunióval.

Szabó Bálint kandidátus, a szekció vitavezetőjének értékelő zárszavaival fejeződött be az I. szekció munkája. Kiemelte, hogy a tanácskozás túllépte a nemzeti kereteket, általános jellegű problémák vetődtek fel. Nemcsak a magyar fejlődés nemzetközi összefüggései kaptak teret, hanem a többi szocialista ország fejlődésének tapasztalatai is, ez nagyon fontos, hiszen a tapasztalatok összevetése az általános törvényszerűségek és a nemzeti sajátos vonások helyes értelmezése szempontjából feltétlenül szükséges. Az ülészak megmutatta, hogy a népi demokratikus korszak kutatása az utóbbi időben előrehaladt, a tudományos kutatómunka közelebb jutott a jelen aktuális kérdéséhez. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy milyen tényezők gátolták a nemzeti méretű fegyveres ellenállás kifejlődését, az előadó kiemelte, hogy Magyarországot a hitleri Németország nem nyíltan, katonai megszállás útján igázta le, hanem szövetség formájában. A nemzeti érdek összefüggése a Hitler-ellenes antifasiszta küzdelemmel csak később tudatosult. Befolyásolta az eseményeket az is, hogy korábban már volt egy munkáshatalom. A széles kispolgári rétegek rettegése a proletárforradalomtól megnehezítette egy demokratikus antifasiszta egységfront megteremtését. A történelmi múlt azonban meg is könnyítette a forradalmi erők fellépését, gyors térnyerését. A következőkben az előadó a proletárdiktatúra dogmatikus értelmezéséről, erőszak funkciójának hangsúlyozásáról beszélt, kiemelve nagy szerepüket az 1948 utáni hibák és elhajlások létrejöttében. Kifejtette, hogy a munkásosztály osztatlan hatalma azt kell hogy jelentse, hogy az állam a munkásosztály világszemléleti alapján működik, a munkásosztály forradalmi álláspontja érvényesül. Az MSzMP kétfrontos harcának tapasztalataihoz kapcsolódóan hangsúlyozta, hogy a kétfrontos harc nemcsak kétirányú elhatárolódás, nem két nézet közötti középpont. Hangsúlyozta az MSzMP politikájában mindig meglévő folytonosságot és megújulást. Felszólalása végén még egyszer kiemelte a különböző országok kutatóinak véleménycseréjének és együttműködésének hasznosságát.

A II. szekció ülésein a magyar társadalom negyedszázados fejlődésének főbb gazdasági, társadalmi kérdéseivel foglalkoztak a résztvevők. *Szakács Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus *A népi demokratikus Magyarország gazdaságpolitikájának fejlődése 1945–1948* címmel tartott előadást. Abból a tényből indult ki, hogy az 1945–48 közötti gazdaságpolitika átmenetet képez a háború alatti állammonopolista kapitalizmus és a proletárdiktatúra győzelme utáni centralizált állami tervezésre épülő gazdaságpolitikai rendszer között. Rámutatott arra, hogy a politikai események, változások mellett egy ezektől független tényezőt is figyelembe kellett venni az adott korszakban, és ez a háborús pusztulás volt. Ez önmagában is megszabta a gazdaságpolitika alapirányát, az újjáépítést. Az ideiglenes kormány a gazdaságpolitika főbb irányát a nagybirtokrendszer felszámolásában, az ipari és banktőke állami ellenőrzésében, a bányászat államosításában jelölte meg. Az első lépés a földreform volt, amely alapjaiban változtatta meg a tulajdonviszonyokat és a lehetőségekhez képest a legnagyobb mértékben alapozta meg gazdaságilag, társadalmilag és politikailag az új rendszert. A földreform nyomán az egész magyar társadalom átrétegeződött, egységesebb lett. A referátum következő része az ipari és bankélet elemzését adja. A háborús pusztulás következtében nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságpolitikát az állami beavatkozás szintjén kell megindítani, olyan eszközök alkalmazásával, amelyek az állammonopolista kapitalizmus rendszerében funkcionáltak. A kommunista párt is ezt a politikát szorgalmazta, mivel ez nemcsak nagy terhet jelentett, de a tőke ellenőrzése, szabad mozgásának korlátozása révén biztosítékot is a népi demokrácia érdekei számára. Az előadó rámutatott arra, hogy a népi demokrácia gazdaságpolitikája az állami beavatkozás tőkekorlátozó hatását sikerrel érvényesítette. Ez a rendszer 1947–48-ra egyre hatékonyabb korlátozó eszközzé vált a tőke szabad mozgásának, szerepe a tőkekisajátítás folyamatában is jelentős volt. 1948 elején a gazdaságpolitika áttért a radikális államosítás politikájára. Az ipar és a bankügy terén sikerrel járt a felszabadulást követő gazdaságpolitika.

Az előadó a következőkben azt vizsgálta, hogyan hatott a gazdaságpolitika a mezőgazdaságra. A tőkekorlátozás politikája az agrárvonalon összességében nem hozott egyértelmű eredményt. A beszolgáltatási rendszer csökkentette a paraszti felhalmozás lehetőségét, de egyidejűleg

lassította a paraszti üzemek megszilárdulását, az újbirtok gazdasági megerősödését. A mezőgazdaság a földosztás után jelentős hitelhez nem jutott, e téren csak a 3 éves tervben mutatkozott bizonyos enyhülés. A stabilizációval kiépített árrendszer korlátozó hatása a nagy agrárállásban jutott kifejezésre. Mindez az új és kishirtokos parasztságot is sújtotta. Összefoglalóan megállapította, hogy a harc a földreform által teremtett viszonyok konzerválásáért, a tőkés tendenciák újjáéledése ellen folyt, ez a politika a mezőgazdaságban a múlt tagadásán, az új viszonyok konzerválásán kívül semmit sem igenelt. A következőkben az előadó a szövetkezetesítés kérdésével foglalkozott. E forma hiánya azt jelentette, hogy a népi demokratikus állam a mezőgazdaságban nélkülözte a szabályozásra, fejlesztésre alkalmas kereteket. Hiányzott a megfelelő irányítási, ellenőrzési forma. A kérdés elhanyagolása nem volt véletlen. A stabilizációs hitelpolitika hatékonyságra, gyors produkálásra helyezte a hangsúlyt. Ebbe a hitelpolitikába a mezőgazdaság, a szövetkezetek nem értek bele. Az agrárgazdaság fejlesztésének elhanyagolása új feszültségképzővé vált. Ez kifejezésre jutott abban is, hogy míg a nagyipar termelőerői és termelési viszonyai alkalmassá váltak a szocializmus befogadására, addig a mezőgazdaság elmaradott termelőerői, kispolgári termelési viszonyai erre képtelenek voltak.

Rácz Béla kandidátus *A munkásellenőrzés néhány problémája hazánkban és a népi demokratikus országokban* címmel tartott előadásában rámutatott arra, hogy a téma hasznos és aktuális a kapitalista országok munkássága előtt álló feladatok szempontjából, másrészt a szocialista országok demokratikus továbbfejlesztése érdekében. A munkás-ellenőrzés történetének ismertetése után rátért a magyarországi kérdésekre. A német megszállás legsötétebb időszakában a kommunisták kezdeményezésére számos üzemben alakult illegális üzemi bizottság, azzal a céllal és feladattal, hogy megakadályozzák az üzemek kitelepítését, szervezzék és irányítsák a termelés szabotázsát, a fasizmus elleni harcot. Ezután az előadó az üzemi bizottságok problémáival foglalkozott. Jugoszláviában, Lengyelországban, Csehszlovákiában a munkásság tökeellenes törekvései határozottabban bontakoztak ki, mint nálunk. Romániában a román burzsoázia részese volt az augusztus 23-i nemzeti felkelésnek, ezért ott a tökeellenesség visszafogottabban jelentkezett. Magyarországon az üzemi bizottságok sokféleképpen értékelték jogkörüket, szükségessé vált egy szabályozó kormányrendelet. A referátum részletesen elemzi az 1945 februárjában megjelent rendeletet, amely elismerte és biztosította az üzemi bizottságok ellenőrzési jogát a tőkés termelés és elosztás felett. A teljes felszabadulás után új rendelet készült, ez több vonatkozásban növelte jogkörüket. A többi népi demokratikus ország üzemi bizottságainak jogai bővebbek voltak, csak nálunk és Romániában hiányzott a jog arra, hogy az ü. b.-k bekapcsolódjanak az alkalmaztatási jog gyakorlásába. Az MKP III. kongresszusa után a stabilizáció megteremtette a lehetőséget az üzemi bizottságok jogkörének kibővítéséért folytatott harcra. Akkor már a vállalatvezetés megosztását is követelték. Rákosi és csoportja azonban nem támogatta ezt a követelést. Az új munkásigazgatók jelenlétét elégnek tartották az irányításra és ellenőrzésre. Az üzemi bizottságok feladatává az előirányzott program betartását tették. Az 1948-as átszervezéssel a termelés munkásellenőrzése lekerült a napirendről.

Ezután *Birta István* referátuma következett *A szocialista iparosítás eredményei és problémái az első öt éves terv időszakában*. Az előadó megállapította, hogy az 5 éves terv 1948-as első változatában kialakult iparosítási koncepció alapvetően helyes és reális célkitűzéseket tartalmazott. Rámutatott azokra az eseményekre, amelyek a terv torzulásához vezettek. A revízióra 1948 júliusa után, a párt általános politikájának változása idején került sor. A terv revíziója a sztalini iparosítási séma szerint történt. A megváltozott terv feszített, de célkitűzéseivel még reális kiindulópontjává válhatott volna az ország iparosításának. A nemzetközi politika 1948–49-es eseményei, a honvédelmi fejlesztés előtérbe kerülése a tervszámok módosításához vezettek. A hadseregfejlesztés aránytalanul nagy katonai igényeket támasztott. Az iparosítási tervek legnagyobb akadályai az egyre gyakrabban felmerülő tervezeten felüli kiadások voltak. Ehhez az alapot a Tájékoztatási Iroda 1949 őszi határozata adta. Súlyos problémát jelentett, hogy a külkereskedelem vonalán hiányoztak az iparosítási terv realizálásának feltételei. Egyre nehe-

zebbé vált az alapanyagbehozatal biztosítása és az ellenértékek itthoni előállítására. Az 1950-ben kirobbant koreai háború hazai hatásának következtében a termelési és a beruházási előirányzatok ugrásszerű változásai veszélyeztették az egész szocialista iparosítási program realitását. A pártvezetés az erőforrásokat teljes egészében védelmi, improduktív célokra kívánta fordítani. Ennek az időszaknak a tervei és a megtörtént intézkedések már mutatták a gazdálkodásban meginduló hadijellegű átalakulás jegyeit, ami törést okozott a szocialista iparosítás menetében. Az iparfejlesztés leszűkülése a népgazdasági egyensúly felborulásához, a gazdasági fejlődés visszaeséséhez vezetett. Az MDP Központi Vezetősége 1953 júliusában elvetette az iparosításnak az életszínvonal csökkentésére épített autarkias formáját, de a hibák alapvető okait nem elemezte, így ez intézkedések nem válhattak egy új szemléletű iparosítási politika alapjává.

Orbán Sándor kandidátus a *paraszttság osztálytagozódásának alakulásáról* tartott előadást. A referátum bevezetőjében az előadó arról beszélt, hogy az az általános képlet, mely szerint a mezőgazdaság tőkés fejlődése legfőbb sajátossága az üzemi és birtokkoncentráció, a paraszttság differenciálódása, tömeges elszegényedése, az azt felváltó, szocialista fejlődés pedig a paraszttság egységesülésének folyamata, nem fejezi ki teljesen a két rendszer változásával kapcsolatban a paraszttság osztálytagozódásának változásait. Először a magyar paraszttság felszabadulás előtti osztálytagozódását jellemezte, majd arról beszélt, hogy a demokratikus agrárforradalom milyen radikális változásokat idézett elő az osztálytagozódásban. A földreform teljesen likvidálta a nagybirtokos osztályt. A kedvezőbb osztálytagozódás mellett azonban megoldatlan problémák is maradtak. A földosztás nem jelentette az agrárszegénység felszámolását, jelentős szegényparaszti-félproletár réteg maradt. A földreform szegényparaszti végrehajtása az osztálytagozódást a gazdagparaszttság rovására is módosította. A földreform nem teremtette meg az életképes, jelentős középparaszttságot sem. Közrejátszott ebben a fejlődésben az is, hogy a népi demokrácia radikális erői és pártjai kezdetől fogva elleneztek és kezdetől fogva akadályozói voltak a földreformot követő szabadabb, de mindenképpen tőkésparaszti fejlődési útnak. Utalt az előadó a vezetést jellemző tendenciákra, amelyek egyrészt uralkodónak tekintették a differenciálódást a paraszttság tagozódásában, a földreformmal bekövetkezett nivellálódás helyett, másrészt azt gondolták, hogy a munkás-paraszt szövetség erősödése a földosztással egyenes arányban áll.

A szocialista építés időszakát elemezve az előadó megállapította, hogy az agrár túlnépességet a szocialista ipar fejlődése, a megnövekedett munkaerőszükséglet vezette le. A paraszttságon belül megindult gyorsabb átalakulás legfőbb tényezője a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladása, a gazdagparaszttság korlátozása volt. A gazdag paraszttság majdnem teljes likvidálásával együtt járt a középparaszttság visszaszorulása. Ennek negatív hatása megmutatkozott az ártermelés, áruellátás terén, politikai vonatkozásban pedig lehetetlenné tette a középparaszttsággal való szövetség fönntartását. Az 1956 utáni fejlődést elemezve, beszélt az előadó az üzemi jövedelmezőség kedvező hatásáról. Az MSzMP agrárpolitikája a fő figyelmet már nem a pólusokra fordította, a gazdagparaszt kérdést megoldottnak tekintette.

A mezőgazdaság tömeges szocialista átszervezése létrehozta az egységes paraszti osztály kialakulásának lehetőségeit, de a régi és az újonnan keletkező differenciáló tényezők éreztetik hatásukat, szükséges tehát ezekkel foglalkozni.

Fazekas Béla kandidátus, a Statisztikai Hivatal főosztályvezetője a *mezőgazdaság fejlődésének kérdésével* foglalkozott a szocializmus építésének időszakában. A társadalmi viszonyok változása előnyösen hatott a termelés növekedésére, ezt mutatja a mezőgazdaság földreform utáni, majd a szocialista átszervezést követő nagyszabású fejlődése. A proletárdiktatúra győzelme után a vezetők túl korán napirendre tűzték a szocialista átszervezést. A beszolgáltatási és adórendszert a lehetőségek és tények helytelen megítélésén keresztül alakították ki. A kisparaszti gazdálkodásból fakadó kapitalista veszélyt túlbecsülték, a mezőgazdaságot nem fejlesztették népgazdasági fontosságának megfelelően. A szövetkeztetés során elkövetett hibák a munkás-paraszt szövetség meggyengüléséhez vezettek. 1957-től az új agrárpolitika következtében az egyéni gazdálkodók érdekeltté váltak a termelés fejlesztésében. Újból napirendre került az

átszervezés a teljes szocialista átalakulás irányába. A termelés fejlődésének gyorsulása főként az átszervezés utáni időkre jellemző. A gazdasági irányítás reformja következtében új ösztönző agrárpolitikai intézkedéseket léptettek életbe.

Az előadás következő részében az előadó a termelőerők átalakulásával foglalkozott. Megállapította, hogy a tárgyalt időszakban a munkaerő mennyiségét és összetételét ellentétes irányú változások jellemezték. A 60-as évek közepére egyensúlyi állapot alakult ki, de a mezőgazdasági keresők egyenletes foglalkoztatása mindmáig nincs megoldva. A mezőgazdaságban növekedett a szakemberek, szakmunkások száma, a termelésből kivont, leromlott mezőgazdasági területeket jelentékeny beruházásokkal pótolták. Az agrárpolitika fejlesztése, a gépesítés és ipari eredetű termelési anyagok felhasználása fokozta a mezőgazdaság teljesítőképességét. A referátum befejező része a termelés főbb eredményeit ismertette. Az utóbbi évek növekedési üteme már megfelel a fejlettebb országokban kialakult átlagos növekedésnek. A szocialista építés időszakában intenzíven megváltozott a termelés szerkezete a növénytermelésben és az állattenyésztésben. Összefoglalóan megállapította, hogy 25 év alatt a mezőgazdaság új, szocialista alapokra helyeződött, belterjesebbé és biztonságosabbá vált a termelés, mérséklődtek az évek közötti ingadozások.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora *A magyar népgazdaság fejlődése és a szocialista integráció* címmel tartott előadást. Az elmúlt 25 év gazdasági fejlődésének döntő tényezője volt a külkereskedelem és a szocialista országok között kibontakozó munkamegosztás. Az előadó először a forgalom növekedési ütemével és volumenével foglalkozott. Az iparosítás által igényelt felfokozott beruházások nagyrészt behozatal útján voltak megteremthetők. A magyar agrár-export nem volt ehhez elegendő, ipari termékekre is szükség volt. A külkereskedelmi forgalom a vizsgált periódusban jelentékenyen meghaladta a termelés, a nemzeti jövedelem termelésének mértékét. Felvetődik a kérdés, ebben a helyzetben lehet-e autarkias gazdaságról beszélni. Rámutatott az előadó arra, hogy az egyoldalú és kevés nyersanyagforrással rendelkező Magyarországon éppen az autark fejlesztés növelte meg a külkereskedelem iránti igényeket. Az importfejlesztési politika kizárta a valóságos önellátás megteremtésének lehetőségét. Ennek ellenére a feldolgozó ipari autarkia kiépülése megvalósult. Ez az állapot leginkább az 50-es évek elejére jellemző, de csökkent mértékben megtalálható az egész vizsgált periódusban.

Összegezően megállapította, hogy a külkereskedelem erőteljesen fokozódott, népgazdasági súlya az ország jellegének, területi, nyersanyag és termelési adottságainak megfelelően emelkedett, nagyságrendileg hasonlít a hasonló európai országok struktúrájához. A következőkben az előadó a külkereskedelem szerkezeti változásaival foglalkozott. A magyar behozatal szerkezete két vonatkozásban eltér a fő nemzetközi tendenciáktól. Túlzottan alacsony az ipari fogyasztási cikkek importja, még jelentősebb az, hogy igen magas a behozatalban a nyersanyagok, és szokatlanul alacsony a féltermékek aránya. Előnytelen a magyar iparban a teljes ágazati vertikumnak kiépítése. A kivitel szerkezetének átalakulása a tárgyalt időszakban sokkal radikálisabb. A elmaradott mezőgazdasági és nyersanyagszállító szerep megszűnt, a kiviteli struktúra hasonlít a fejlett ipari országok export-szerkezetéhez. A termelés színvonalától eltérő, fejlett exportstruktúrájának a kialakulását az előadó a szocialista országok egymásközi, szigorúan kétoldalú termékcserejével magyarázta, ahol a piac nem méri a teljesítmények szintjét. A kivitel struktúrája másképpen alakult a tőkés világpiacot illetően, ezek az exportarányok lúbb képet adnak a gazdasági fejlettség szintjének megfelelő kiviteli szerkezetéről. Ezután az előadó a szocialista integráció lehetőségeivel foglalkozott. Beszélt a szocialista országokkal való kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítéséről, rámutatva, hogy a külkereskedelem ilyen alakulásában politikai okok mellett a gazdasági tényezők szerepét is hangsúlyozni kell. Az iparosítás célkitűzéseit az integráció elősegítése nélkül nem lehetett megvalósítani. Ez a felismerés 1947–48-ban némi realizálást nyert, de 1948-ban a belső erőkre alapozott önálló fejlesztés koncepciója vette át a helyét. Azzal a véleménynel szemben, hogy akkor a szocialista országok fejlettségi szintje még nem követelte az integrációt, az előadó leszögezte, hogy az egész XX. századi gazdasági fejlődésben döntő szerepet

tulajdonit az integrációnak. Az integrációs igényt nem lehet egy adott ország konkrét fejlettségi szintjének függvényeként felfogni. Ha egy ország a kor technikai szintjére akarja helyezni gazdaságát, az integrációs igény azonnal felmerül. Az önállóságra törekvő gazdasági önállóság a kor követelményeihez képest főként technikai lemaradást eredményez. A referátum befejező része az integrációs politikával és hatásaival foglalkozik, a KGST tevékenységén belül. 1956-ig az együttműködés előnyeinek kihasználása minimális volt. Az 50-es évek második felében az autarkias fejlesztési politikát az együttműködés új formái váltották fel. Ebben az időszakban elsősorban a szemlélet átalakulása volt jelentős, a lehetőségek jobb felismerése irányában is. Ezután az előadó azokról a főbb változásokról beszélt, amelyek 1957-től napjainkig jellemezték a szocialista országok együttműködését, az elért eredményekről. A valóságos integráció előrehaladását több tényező fékezte, ezek közül legjelentősebbek az érvényben volt irányítási rendszer, az egyes országok eltérő gazdasági adottságai, amelyek ellentétes érdekek kifejezésében jelentkeztek. Ezek az okok együttesen irreálissá tették a 60-as évek elején meghirdetett nemzetközi tervezésre alapozott együttműködést. A kezdeti eredmények biztatóak, az elszigetelt példák is fontos iparfejlesztési tényezőkké váltak, Magyarországon a 60-as évek második felétől jelentős fejlődés történt az energiagazdaságban, jórészt a szocialista munkamegosztás új kezdeményezéseinek hatására.

Sas György az MSZMP gazdaságpolitikájának néhány kérdéséről tartott előadást. Először a gazdaságpolitikai elemzés elméleti problémáival kapcsolatban arról a nálunk is előforduló hibáról beszélt, hogy a gazdasági fejlődés útját a politikai és gazdasági körülmények elhanyagolásával, szubjektíven, történelmietlenül ítélik meg. Véleménye szerint kétséges, hogy létezik-e egzakt mérték a gazdasági fejlődés rövidtávú hatékonyságának vizsgálatára. A fejlődés ütemének elemzése során az előadó abból indult ki, hogy Magyarország a többi népi demokrácia többségéhez hasonlóan a felszabadulás idején a gyengén fejlett országok csoportjába tartozott. A gazdasági stratégia alapvonásává a gazdaság fejlődési sebességének fokozása vált, ennek leghatékonyabb útja az iparosítás volt. A gyorsítással kapcsolatban rámutatott: az általános politikai hibák gazdaságpolitikai következménye volt az, hogy a szükséges forrásokat az életszínvonalról, illetve a szükséges növekedés eszközeiből vonták el. A Rákosi—Gerő-féle gazdaságpolitikát illetően rámutatott arra, hogy nem a gyors ütemet kell bírálni — ez történelmileg szükségszerű volt —, hanem a terv célkitűzéseinek irreális mértékét, azt, hogy az elvonás a mezőgazdaságtól túlzott visszaeséshez vezetett. Ezután az előadó az integráció lehetőségeivel foglalkozott. A történelmi tapasztalat mutatja azt, hogy a szocialista világrendszer védelme követeli meg a rendszer gazdasági zártságát, a zártság mértéke a nemzetközi helyzetből függően változó lehet. Rámutatott arra, hogyha az elzárkózásnak politikai tényezői vannak, ezek nem a szocialista országoktól erednek. Az integráció kialakulásának korlátairól megállapította, hogy az integráció lehetőségének feltételei a fejlődés nem minden szintjén adóttak. Hangsúlyozta, hogy az integráció kialakítása nem csupán szándéktól függ, bár ez előfeltétele. Annak ellenére, hogy az integráció korábbi intenzívitása hatékony lett volna, a további fejlődésre előnyös, történelmi körülmények indokolták elmaradását. A következőkben az előadó a gazdasági fejlődés és a gazdasági irányítás kérdéseivel foglalkozott. Különösnek tartotta azokat a megállapításokat, hogy a gazdasági irányítás korábban alkalmazott módszere káros volt, hiszen emellett az irányítási rendszer mellett növekedett a KGST-országok nemzeti jövedelme, a lakosság életszínvonala. Emellett igaz az, hogy az irányítási rendszer veszteséges elemeket is tartalmazott. A gazdasági irányítási rendszernek egész közgazdaságot teremtő erőt tulajdonítani szocialista viszonyok között elméletileg és gyakorlatilag sem indokolt. A befejező részben az előadó a valóságos vagy látszólagos fejlettség kérdésével foglalkozott. A strukturális mutató és a fejlettséget kifejező nemzeti jövedelem közötti eltérést abban látja, hogy a gyors fejlődés igényli az ipar, a termelőeszközigyártás nagy arányát. A szocialista gazdaságokban gyorsan teremthető meg a korlátozott erőforrások mellett is a tömegigényeket kielégítő fogyasztás és szolgáltatás. Ez a törekvés a minőség, a korszerűség háttérbeszorítását jelenti, ez nem marad hatástalan a termelésre sem. A külkereskedelem terén

is vannak sajátos elemei a szocialista fejlődésnek. A KGST-országok nyersanyagellátása elsősorban a fejlett országokból, a Szovjetunióból származik. Ezért a gazdasági fejlettséget meghaladó arányú készárú, elsősorban gépipari forgalom teremődik meg a KGST-országokban a Szovjetunió felé. Ez a külkereskedelmi szerkezet reális kapcsolatok eredménye. A fejlettség struktúra-ellentmondása azt jelzi, hogy az alacsonyabb fejlettség mellett a gazdaságban bizonyos progresszív strukturális elemek már korábban megjelennek. Végül hangsúlyozta, hogy a fejlődési út megítélésének egyedüli alapja az lehet, hogy ez az út politikai-történelmi mértékben megrövidítette az elmaradottságból való kijutás idejét.

Gulyás Emil kandidátus *A magyar parasztság fejlődése nemzetközi összehasonlításban a mezőgazdaságunk szocialista átszervezése óta* címmel tartotta előadását. Először a termelőkörök színvonalában végbement változásokkal foglalkozott. A munkaerőhelyzetben beállt változások közül a legalapvetőbb az, hogy a szocialista átszervezés után a gépesítés, a technika fejlődése pótolta a kieső mezőgazdasági munkaerőt. Ezután az előadó az európai szocialista országok mezőgazdasági fejlődésének hasonló és közös vonásait elemezte. Az élelmiszertermelésnek ezekben az országokban növekvő mennyiségi igényekkel, megváltozott táplálkozási szerkezettel kell számolnia. A következőkben az előadó a földdel foglalkozott. Beszélt a magyar mezőgazdaság üzemterületi nagyságáról, a műtrágya felhasználásának eredményeiről, a termelészövetkezeti köztulajdon kialakításáról és megszilárdulásáról, az utóbbival kapcsolatban kiemelte a szövetkezeti földtulajdon kialakítását célzó törvény szerepét, elméleti jelentőségét. Ezután rátért a mezőgazdaság felszereltségében álló és forgóeszközökkel való ellátottságában bekövetkezett eredmények ismertetésére. Megállapította, hogy a KGST-országok az elmúlt évtizedekben alapvető élelmiszerekből, mezőgazdasági nyersanyagok termelése terén önállóvá váltak.

Megnőtt a KGST-országok részaránya az egyes termékek világtermelésében. A mezőgazdaság anyagi-technikai bázisának fejlesztésével egyidejűleg a KGST országokban rugalmasabbá teszik az állami irányítást, emelik a mezőgazdasági árakat és fejlesztik az állami támogatás ösztönző jellegét.

A II. szekció munkája *Ránki György*, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, a szekció vitavezetője zárszavával ért véget. Hangsúlyozta a szekció munkájára jellemző kritikai szellemet. Pozitívan értékelte, hogy az előadások tematikája, az eddigi gyakorlatól eltérően, nem korlátozódott csupán az átmeneti időszakra, több előadás foglalkozott a szocializmus építésének problémáival. Az előadások strukturális tematikai megoszlása nem volt ilyen kedvező, a mezőgazdaság és a parasztság társadalmi struktúrájának átalakulásán kívül a többi társadalmi osztályról nem esett szó. A szekció munkájának eredményességét bizonyítja, hogy az előadók új tényanyagot tártak fel, új összefüggésekre hívták fel a figyelmet. Ebből a szempontból *Ránki György Birta István, Gulyás Emil és Orbán Sándor* előadását emelte ki.

A referátumokból nem hiányzott a polemikus elem, s ez az ülésnek tudományos vitajelleget adott. Három kérdés körül merültek fel véleménykülönbségek. Az első vitakérdés az MDP 1949-től kezdődő gazdaságpolitikájának megítélése volt, *Birta István és Sas György* előadása különböző véleményt tükrözött. A második vitakérdést az integráció problémája jelentette, itt a vitavezető hiányolta a közgazdászok nagyobb számú részvételét; így az ülésen inkább a gazdaságtörténeti szemlélet érvényesült. Az integráció kérdésében *Berend T. Iván* és *Sas György* előadásában mutatkozott különböző felfogás.

A harmadik kérdés, ahol véleménykülönbség alakult ki, a gazdasági fejlődés ütemének és Magyarország gazdasági fejlettsége színvonalának értékelése volt. Az ellentétes nézetek az előadások során hangzottak el, alapos vita nem alakult ki. *Ránki György* ennek okát abban látta, hogy a vitatkozó felek nézeteik kifejtése során nem azonos módszerbeli megközelítést, nem azonos elméleti szempontokat alkalmaztak. *Birta István és Berend T. Iván* elsősorban kutatásokon alapuló gazdag tényanyagra támaszkodva adtak hosszabb történelmi levezetést tételeikről, *Sas György* inkább egy rövid eszmefuttatás keretében fejtette ki véleményét, amelyben tényanyagot nem használt fel.

A külföldi felszólalók mellett a magyar előadók közül is többen végeztek szélesebb nemzetközi összehasonlítást, ebből a szempontból Ránki György Berend T. Iván és Rácz Béla előadását emelte ki. A jövő kutatásaira vonatkozóan felhívta a figyelmet a társadalmi folyamatok vizsgálatának szükségességére is, mivel ez a kérdéscsoport az előadások tematikájából hiányzott. Végezetül leszögezte, hogy kritikai megjegyzései ellenére az ülészak munkája — különösen a gazdag problémafelvetés miatt — eredményes volt.

Az ülészak *Nemes Dezső* akadémikus zárszavával végződött, aki először Szabó Bálintnak az első szekció munkájáról szóló beszámolójához fűzött néhány észrevételt. Először a proletárdiktatúra kérdésével foglalkozott, azzal — a párt politikáját egy időszakban jellemző — nézettel, mely szerint a népi demokrácia út a szocializmus felé, proletárdiktatúra nélkül. Ez a nézet korrigálásra szorul, a népi demokrácia valóban út a szocializmushoz, de úgy, hogy fejlődése során proletárdiktatúrává fejlődött.

Az ellenállás problémájával kapcsolatban megjegyezte, hogy az antifasiszta nemzeti ellenállás — ha nem is fegyveres formában —, de országos méretűvé vált.

Ránki Györgynek a második szekció munkájáról adott tájékoztatójához két kérdésben szolt hozzá.

A gazdasági integráció kérdésével kapcsolatban megjegyezte, hogy az integrációhoz szükséges feltételek közül nemcsak a gazdasági fejlettség kérdését, hanem az államközi politikai kapcsolatok kérdését is figyelembe kell venni. A szekció munkája során felmerült vitakérdésekkel kapcsolatban az volt a véleménye, hogy a viták nem a tudományos módszerbeli különbségekből, a megközelítési módokból adódtak, ahogy ezt Ránki György értékelte, hanem politikai értékelésbeli különbségből.

Egészében a tanácskozás munkáját hasznosnak, eredményesnek látta, amely hozzájárult a testvéri országok történeiséivel való együttműködés erősítéséhez.

Sárdi Anna

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ж. П. Пах: 25 лет венгерской историчной науки	131
И. Т. Беренд—Дь. Ранки: Восстановление и отчуждение капитала в Центрально-восточной Европе после освобождения	147
И. Вида: Выборы в 1945 г. и Партия мелких землевладельцев	164

100 ЛЕТ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ В. И. ЛЕНИНА

Ж. П. Пах: Вступительная речь на научной сессии Института истории ВАН	207
Й. Емниц: Ленин и историческая наука	210
Дь. Ранки: Ленинская теория империализма	223
Ф. Мучи: Ленин и национальный вопрос	230
Ш. Орбан: Ленин и аграрный вопрос	240
Э. Памлени: Ленин и вопрос культуры	248
Ж. П. Пах: Заключительное слово	256

ОБЗОР

Научная сессия о 25-ого годовщине освобождения Венгрии (А. Шарды)	260
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Zs. P. Pach</i> : 25 Jahre ungarische Geschichtswissenschaft.....	131
<i>T. I. Berend—Gy. Ránki</i> : Wiederherstellung und Enteignung in den volksdemokratischen Ländern nach der Befreiung	147
<i>I. Vida</i> : Die Wahlen von 1945 und die Kleinlandwirtpartei	164

VOR 100 JAHREN WURDE LENIN GEBOREN

<i>Zs. P. Pach</i> : Eröffnungsrede an der wissenschaftlichen Sitzung des Instituts für Geschichtswissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.....	207
<i>J. Jemnitz</i> : Lenin und die Geschichtswissenschaft.....	210
<i>Gy. Ránki</i> : Die Imperialismus-Theorie Lenins	223
<i>F. Mucsi</i> : Lenin und die nationale Frage	230
<i>S. Orbán</i> : Lenin und die Agrarfrage.....	240
<i>E. Pamlényi</i> : Lenin und die Fragen der Kultur	248
<i>Zs. P. Pach</i> : Schlußwort	256

RUNDSCHAU

Wissenschaftliche Session über den 25. Jahrestag der Befreiung Ungarns (<i>A. Sárdi</i>).....	260
---	-----

INDEX

ETUDES

<i>Zs. P. Pach</i> : Les 25 ans des sciences historiques hongroises	131
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Rétablissement et l'expropriation des capitaux aux pays démocratiques populaires après la Libération.....	147
<i>I. Vida</i> : Les élections de 1945 et le Parti des petits propriétaires.....	164

LE CENTENAIRE DE LA NAISSANCE DE LÉNINE

<i>Zs. P. Pach</i> : Discours d'ouverture à la session scientifique de l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences de Hongrie	207
<i>J. Jemnitz</i> : Lénine et les sciences historiques	210
<i>Gy. Ránki</i> : La théorie sur l'impérialisme de Lénine	223
<i>F. Mucsi</i> : Lénine et la question nationale	230
<i>S. Orbán</i> : Lénine et la question agraire	240
<i>E. Pamlényi</i> : Lénine et les questions de la culture	248
<i>Zs. P. Pach</i> : Discours de clôture	256

REVUE

Session scientifique à l'occasion du 25 ^e anniversaire de la Libération de Hongrie (<i>A. Sárdi</i>)	260
---	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>P. Zs. Pach</i> : 25 years of the Hungarian historical sciences.....	131
<i>I. T. Berend—Gy. Ránki</i> : Restoring and expropriation of capitals in Middle-East-Europe after the liberation	147
<i>I. Vida</i> : The elections of 1945 and the Party of Smallholders	164

LENIN BORN BEFORE 100 YEARS

<i>Zs. P. Pach</i> : Opening on the scientific session of the Institute of Historical Sciences of the Hungarian Academy of Sciences	207
<i>J. Jemnütz</i> : Lenin and the historical sciences	210
<i>Gy. Ránki</i> : The imperialism-theory of Lenin	223
<i>F. Mucsi</i> : Lenin and the national questions	230
<i>S. Orbán</i> : Lenin and the land question	240
<i>E. Pamlényi</i> : Lenin and the questions of the culture	248
<i>Zs. P. Pach</i> : Closing words.....	256

REVIEW

Scientific session on the 25. anniversary of Hungary's liberation (<i>A. Sárdi</i>).....	260
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1970 V. 14 — Terjedelem: 12.95 (A/5) ív

70.69725 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban.

Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban.

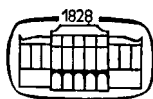
Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft.

Ára : 14— Ft,

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1970 XIII. ÉVFOLYAM 3 SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 180—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44. — Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Granasztói György</i> : Becslés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára.....	275
<i>Endrei Walter—Makkai László</i> : Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon.....	326
<i>Urbán Aladár</i> : Agitáció és kormányválság 1848 májusában	344
<i>Tilkoszký Loránt</i> : A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volks-deutsch) mozgalom útja	369

A MAGYAR TÖRTÉNET ÚJ SZINTÉZISÉNEK MUNKÁLATAI

<i>Zimányi Vera</i> : Kibernetika és történelem	397
<i>Benda Kálmán</i> : Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején.....	404

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Gábrý György</i> : Symphonia Ungarorum	428
<i>Kállay István</i> : A census regius bevezetése, illetve felújítása szabad királyi városainkban a XVIII. század második felében	431
<i>Spira György</i> : A negyvennyolcas magyar forradalom sajátosságairól.....	439
<i>Arató Endre</i> : A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein	444

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

GRANASZTÓI GYÖRGY

Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára

1.

A mindennapi ember képze a „város”-ról egyike a leghatározottabbaknak. Az ókor óta e képzet kézenfekvő eleme minden bizonnyal az, hogy a város merőben különbözik a környékétől, környezetétől. Ha azonban egy pillanatra például a Ruhr vidéki egymásba érő iparvárosok övezetére, vagy ellentétként valamelyik gyengén fejlett ország fővárosára gondolunk, érzékeljük, hogy a „város” szó *napjainkban* mekkora különbségeket takar. Talán nem ennyire nyilvánvaló viszont az a tarkaság, amelyet a városok *múltjáról* alkotott képzetünknek kellene magában foglalnia. A fiziológiai okokon túl ebben valószínűleg az is szerepet játszik, hogy — a világosnak érzett képzet hatására — a városok múltjára vonatkozó műalkotásokban, tudományos munkákban valamilyen a városra vonatkozó tiszta definíciót szeretnénk találni. E definíció, tegyük fel szabatosan, helytől és időponttól függetlenül megállapítaná, hogy mit kell értenünk a „középkori város” fogalmán. Nos, bár elvileg nem zárhatjuk ki a definíció lehetőségét, a „középkori város” fogalma olyan tág, hogy átfogó meghatározásáról, amelyre pedig minden vele kapcsolatos tudományos kutatás közvetve vagy közvetlenül törekszik, ez idő szerint nem beszélhetünk. Ugyanakkor Henri Pirenne óta lényegében a polgári történetírás is elfogadja, hogy e leendő városfogalom legdöntőbb eleme a gazdasági mozzanat. Az interpretálható források alapján a térbeli vagy számszerű mérést szolgáló módszerek (topográfiai, demográfiai, ár- és bértörténeti stb. vizsgálatok) segítségével bebizonyítható, hogy a fogalom lényege az a folyamat, amelynek irányát ennek döntő mozzanata, a gazdasági és társadalmi mozgás szabja meg.¹

Aligha könnyebb a helyzetünk, ha csupán egyetlen város, Sopron történetét kívánjuk az előbbi, ti. a képzetből kiinduló, bizvást laikusnak is nevezhető módon megközelíteni, jóllehet az itteni, ma is intenzíven érzékelhető későközépkori és barokk atmoszféra sokakban kelti város és múlt összetartozásának jogos, de ma nem mindenütt nyilvánvaló felismerését. E felismerés azután a Sopronról alkotott képzetten keresztül ugyancsak elvezet egy, a város múltját globálisan magában foglaló modell vagy definíció igényléséhez. A történeti kutatás azonban nem tud megfelelni egy ilyen módon megfogalmazott igénynek. A legjobb esetben „csupán” képpé formálja a történeti mozgás pozitívan illetve negatívan

¹ Talán nem felesleges megjegyezni, hogy a térbeli vagy számszerű mérés és az ebből levont következtetés nem magától értetődően vezet a folyamat felvázolásához, továbbá, hogy ritkán alkalmazható több módszer egyidejűleg. Egy-egy módszer alkalmazásával viszont a város történetét csak bizonyos szemszögből tudjuk megvilágítani, ráadásul a módszer természetéből bizonyos torzítási tendenciák is adódnak az egyoldalúan statikus vagy a kizárólag a folyamatos-ságot hangsúlyozó szemléletmód felé.

ható, esetleg közömbös törvényszerűségeit, tendenciáit, sajátosságait, valamint a túlsúlyban levő egyedi mozzanatokot.

*

Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára vonatkozó tanulmányunk a képhez (legyen az akár Soproné, akár a magyar városfejlődésé) bizonyítalan ecsetvonásnak tekinthető. A város története e periódusban kevésbé ismert; bő és sokrétű (Magyarországon a városi levéltárak tekintetében egyedülállóan gazdag) forrásanyaga, szemben az 1526-ig terjedő időszakkal, kiadatlan.² XVI—XVII. századi fejlődésének irányát az egykorú általános magyarországi tendenciák és egy-egy elszórt adat alapján nagyjából fel lehet ismerni,³ hiányzik azonban a városi gazdaság és társadalom szerkezetét egy adott rövid periódusban teljes szélességben, avagy a fejlődési folyamatot több évszázadon át bemutató monográfia.⁴ A városi lakosság számára és tagozódására vonatkozó fejezet minden ilyen jellegű mű nélkülözhetetlen része. Kérdés azonban, hogy az adekvát gazdasági és társadalmi viszonyok átfogó feldolgozása hiányában a szorosabban demográfiai célpontú történeti statisztikai jellegű tanulmány megfelelő hatékonysággal tudja-e saját területét feltárni.⁵ Ezt a körülményt dolgozatunk következtetéseinél figyelembe kell venni. Ráadásul a XVI—XVII. századból rendelkezésünkre álló városi adójegyzékek, amelyek vizsgálódásunk alapjául szolgálnak, objektív okok miatt annyira sem alkalmasak átfogóbb jellegű ismeretek szerzésére, mint a korábbi századból való hasonló források.⁶

A munkánk eredményességét korlátozó másik tényező a forráskörülmények, illetve az ezekhez igazodó módszer következménye. A XVI—XVII. századi adójegyzékek alapján ui. három „pillanatképet” készítettünk Sopron adófizetőinek helyzetéről. A folyamatos demográfiai mozgást viszont, ti. a migrációt (vö. polgárkönyvek), illetve a természetes mozgást (vö. felekezeti anyakönyvek) csak a XVII. sz. második felétől lehet összefüggően megvizsgálni.⁷ Ilyen formán a

² A rendelkezésre álló lehetőségek miatt szükségképpen rövidre fogott összefoglalót ad a XVI—XVII. századról is *Mollay Károly*: Sopron vármegye vázlatos története. „Sopron és környéke műemlékei.” 2. kiad. Bpest, 1956. 39—113. l. Magyarország Műemléki Topográfiája. 2. köt. Győr-Sopron megye műemlékei. 1. rész.

³ *Szücs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jh. „La Renaissance et la Réformation en Hongrie et en Pologne. 1450—1650.” Bpest. 1963. 129., 137—148. l. *Pach Zsigmond Pál*: Die ungarische Agrarentwicklung im 16—17. Jh. Bpest. 1964. 34—36. l. *Studia Historica*. 54.

⁴ Ilyen pl. *Paulinyi Oszkár*: A Garam-vidéki bányavárosok gazdasági és társadalmi rétegződése a XVI. század derekán (kézirat), illetve *Hans Mauersberg*: Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit. Göttingen. 1960, amely Bazel, München, Frankfurt, Hamburg és Hannover fejlődését vizsgálja a XV—XIX. században.

⁵ A nagy cseh történész, Bedřich Mendl megfogalmazásában: „Ein einigermaßen befriedigendes Bild ergibt sich erst dann, wenn man neben der Volkszahl auch die wirtschaftliche und soziale Struktur dieser Bevölkerung bestimmen kann.” Breslau zu Beginn des XV. Jahrhunderts. Eine statistische Studie nach dem Steuerbuche von 1403. Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens. 63. köt. 1929. 154. l.

⁶ Erről részletesebben vö. alább!

⁷ A természetes mozgást illusztráló evangélikus anyakönyvek (keresztelési 1624-től, házassági 1645-től, halotti 1676-tól) és katolikus anyakönyvek (keresztelési és házassági vegyesen 1654-től, halotti — házagos — 1668-tól) adatait 1760-ig bezárólag Házi Jenő foglalta táblázatba: A legrégebb soproni anyakönyvek statisztikai táblázatai. Soproni Szemle. 20. évf. 1966. 225—235. l. A polgárkönyvek vezetését 1535-ben kezdték, 1581—1611 és 1654—1677 között nem tartalmaznak adatot. (Bürgerbücher. 2. sz. Győr-Sopron Megyei Levéltár. — a továbbiakban SVLT — IV. 1003/g). A polgárkönyvekről vö. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. 2. rész 4. köt. Sopron, 1936. 285—287. l.

három pillanatkép alapján kell következtetnünk a demográfiai folyamatra. A kutatáshoz biztatást jelenthetnek Pirenne szavai, aki a demográfiát a „talán legfontosabb” társadalomtudománynak tekintette.⁸

Szücs Jenő a városi kézművesség és annak a városi gazdaságban elfoglalt helye szempontjából (figyelemmel természetesen a lélekszáma is), Fügedi Erik történeti statisztikai szempontból dolgozta fel a XV. századi soproni adójegyzékeket, amelyeket Házi Jenő adott közre.⁹ Az 1527 utáni időszakban a városi lakosságra kivetett évi adót tartalmazó jegyzékek, bár egy-egy év hiányzik, nagyjából összefüggő sorozatot alkotnak a XVIII. század végéig.¹⁰ Ezeket a városi jegyzők készítették, s mint Házitól tudjuk, az egyes kerületek adószedői a beszedés céljaira megkapták saját részük jegyzékének másolatát.¹¹ 1636 után egyszerűsítették a rendszeren, a kerületi adókönyvekből kivágták a leróvást igazoló nyugtát s az így megcsontított, egy-egy adókerületet tartalmazó füzeteket őrizték meg.¹² 1687-től az adóreformmal összefüggésben új rendszerű könyvet kezdtek vezetni. Valószínűleg a reform technikai lebonyolítását kívánta a városi vezetés megkönnyíteni, amikor 1686-ban még egyszer visszatért a század eleji módon vezetett jegyzék típusához.

A sorozatból munkánkhoz három jegyzéket választottunk ki. A választás tetszőleges, amely egyrészt igyekszik elkerülni a rendkívüli körülmények hatását kinyomozhatatlan módon tükröző (például egy-egy nagy tűzvész évében készült) források használatát, másrészt tekintetbe veszi, hogy később a Sopronnal kapcsolatban nyert adatokat más magyar városok, hasonló módon szerzett adataihoz fogjuk hasonlítani. Minthogy a XV. század derekától Fügedi Erik említett tanulmánya, a XVIII. századról (1734, 1777–82, 1784–87) pedig Thirring Gusztáv könyve¹³ tartalmaz hasonló adatokat, az időpontoknak lehetőleg ezekhez is igazodniuk kell. Végül, de nem utolsósorban, olyan adójegyzéket kellett választanunk, amelyek a többiekhez képest könnyebben olvashatók, hogy így csökkenthessük az elnézésből adódó hibák számát.^{13a} Mindezek alapján a XVI. század közepéről az 1552-es, a XVII. század első feléből az 1633-as, a XVI. század végéről pedig az 1686-os adójegyzék mellett döntöttünk. Utóbbi választására szorított különben, hogy a középkori módon készült soproni adójegyzékek közül ez az utolsó, e körülmény tehát néhány hasznos összevetést tesz lehetővé az 1687-es adókönyvvel.^{14,15}

⁸ Függetlenül attól, hogy a megállapítás mennyire vitatható, hadd idézzük a nagy belga történész szavait: „La démographie est peut-être la plus importante des sciences sociales, puisque c'est elle qui, nous renseignant sur la densité de la population, nous permet du même coup d'apprécier les ressources d'un milieu humain et nous fournit le moyen d'aborder dans les conditions suffisantes d'exactitude l'analyse des phénomènes sociaux qu'il présente.” Les anciennes démocraties des Pays-Bas. 2. kiad. „Les villes et les institutions urbaines.” 1. köt. Paris—Bruxelles. 1939. 211.

⁹ Szücs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955. Fügedi Erik: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. Történeti Statisztikai Közlemények, 1. évf. 1957. 1–4. sz. és 2. évf. 1958. 1–2. sz. 1–3. rész.

¹⁰ SVLT. Oe XLII et RR., XLIII et SS., XLVI. számok alatt.

¹¹ Házi: Sopron. 2. r. 4. köt. Bevezetés IX–X. l.

¹² Ez az anyag még rendezetlen, jelenleg hiányosnak látszik.

¹³ Thirring Gusztáv: Sopron városa a XVIII. században. Népesedés és gazdaságtörténeti tanulmány. Sopron, 1939.

^{13a} Számos adójegyzékben ui. az adóösszeg leróvását úgy jelölték, hogy az illető sorát vastag vonallal kihúzták.

¹⁴ Alább még részletesen szó lesz a különbségekről.

¹⁵ Felvethető, hogy e relative egységes, meglehetősen nagy időszakot átfogó, lényegében közös elv alapján vezetett forráscsoportból nem lett volna-e helyénvalóbb a szociológiai kutatá-

A három kiválasztott adójegyzék közül az 1552-es¹⁶ 40 lapból, az 1633-as¹⁷ 70 lapból, az 1686-os¹⁸ 69 lapból álló füzet. Jellegük illusztrálása céljából bemutatjuk mindhárom adójegyzék tizedik oldalának első tizenkét bejegyzését:

1552. évi adójegyzék, 10. lap. (Külváros. Második negyed, 1. Ansag)

	fl.	ort
„Mert Lederer	2	—
im Zehhauss Sigmund genannt	—	1
Hainrih Shmidin mit ihrem sun	4	—
Jörg Tisler	2	—
ib. Matthias Unger	—	1
Ruprecht Suester	1	3
ib. Caspar Linndtner	2	—
in des Herrn Christoff Humel Mairhof		
ib. Cristoff Strauß	—	1
ib. Ambroß Shivreiter	—	1
Hanns Besser	2	—
ib. Thomann Paunzer	—	1”

Az oldal összesen tizenkilenc bejegyzést tartalmaz.

1633. évi adójegyzék, 10. l. (Külváros. Második negyed, 1. Ansag)

	fl	ort
”Padthauß	0	—
ib. Hannß Peßler	10	—
Georg Gailer	9	—
ib. Zühnerisse Curatela	3	—
Wizkelety János	6	2
ib. Abraham Pidner	2	—
ib. Urban Holst	2	—
ib. Writ Möyses	1	—
ib. Ander Payrs Kindth	7	—
Petter Payr	10	—
ib. ein sneider Georg Fleisker	1	—
Zehauß	0	”

Az oldal összesen huszonnyolc bejegyzést tartalmaz.

sokban is alkalmazott statisztikai módszert pl. a „kvalifikált véletlen” elve alapján választani. (Tegyük fel az 50-nel osztható évszámú adókönyveket választottuk volna, illetve ilyennek hiányában az ahhoz képest előre legközelebb esőt.) Túl a kivitelezés gyakorlati nehézségein, megítélésünk szerint ez az elv csak horizontálisan alkalmazható, vagyis akkor, ha nagyjából *egyidőben* lezajló jelenségek, tények stb. szociológiai jellegű megközelítéséről van szó.

¹⁶ Lad. XLII et RR. Num. 3. (SVLT). Címe: Anschlag der Steur so bey gemainer Stat Odenburg beschriben worden. Actum auf den Rathauss an Sanct Johannss Tauffers Tag, das ist den 24. tag Junii und im 52.

¹⁷ Lad. XLIII et SS. m. 2/17. (SVLT). Címe: Steuer Register de Anno 1633 Umgeschlagen de 8 Decembris Anno 1634.

1686. évi adójegyzék, 10. l. (Külváros. Első negyed. 3. Ansag)

	fl	den.
„M: Hannß Forßhueber	7	67
Mihael Bellesich	3	60
Georg Graff	1	13 ¹ / ₂
Andreas Kersnaicz	3	—
ib. Samuel Kißler	3	—
H. Emericus Deszwet	3	—
M: Georg Kalcsich	4	44
Dionisius Viziak	5	25
Hannß Graff	3	27
H. Franciscus Greuß	3	—
ib. Urban Kaulberger	—	12
ib. Hannß Shuster	—	84 [”]

Az oldal összesen tizenhárom bejegyzést tartalmaz.

Az előbbiekből mindenekelőtt megállapítható, hogy nagyjából a középkorban Sopronban, sőt tovább menve, szinte egész Európában használatos azon jegyzék típusa van dolgunk, amely a város által az adófizetőkre *kivetett* adó összegét tartalmazza.^{19,20} Mindhárom szoros topográfiai rendben, házról-házra haladva egy összegben kifejti a jegyzékbe felvett személyek adókötelezettségét a kérdéses évben. A várost négy negyedre (Quart), azon belül négy-négy alkerületre (Ansag), továbbá az ún. Stadt-ra osztják. A négy negyed alkotja együttesen a külvárost (Vorstadt), a Stadt azaz belváros a XVII. század elejétől külső körre (Ausser Kraiss) és belső körre (Inner Kraiss) oszlott. A területi beosztás a középkor óta nem változott, s 1784-ben, a II. József uralkodása alatt végrehajtott népszámlálás is még ezt követte.²¹

Mit tudhatunk meg ezekből az adójegyzékekből? Egyrészt megállapíthatjuk az adófizetők számát, különbséget tehetünk háztulajdonosok és bérlakók között (utóbbiakat az „ibidem”, „ib” rövidítés jelöli).²² Feltüntetik továbbá a jegyzékek, hogy az adófizetők közül ki özvegyasszony,²³ családtag,²⁴ kiskorú örökös

¹⁹ Lad. XLIII. et SS. nr. 2/24. (SVLT). Cím nélkül.

²⁰ Vö. *Házi*: Sopron. 2. r. 4. köt., továbbá *Kováts Ferenc*: Városi adózás a középkorban. Pozsony, 1900. 8—9. l. Egyéb példák: *Otto Richter*: Zur Bevölkerungs- und Vermögensstatistik Dresdens im XV. Jh. „Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde.” 2. köt. 1881. 283. l. (1488 és 1503), *Mendl*: Breslau. *Mauersberg*: Zentraleuropäische Städte. 22—75. l. Vö. még *Roger Mols S. J.*: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. Louvain, 1954—1956. 1. köt. 16—70. l.

²¹ Az adójegyzékek jellegét elemzi *Fügedi*: Stat. forrás. 1. r. 47. l.

²² Az adójegyzékek által követett útvonalat ld. *Mollay*: Sopron vm. 55. l. vmint *uő.*: Sopron a középkor végén. Soproni Szemle, 10. köt. 1956. 32—33. l., továbbá *Thirring*: Sopron, XVIII. sz. 32—33. l. térképek. Nem térünk ki az adóbehajtás módjára, erről vö. *Házi*: Sopron. 2. r. 4. köt. Bevezetés II—IV. l., *Mollay*: Sopron vm. 55. l., *Thirring*: Sopron, XVIII. sz. 205—206. l., *Tirniz József*: Sopron szabad királyi város külső tanácsa, 1526—1711 (kézirat).

²³ *Fügedi*: Stat. forrás. 1. r. 49. l.

²⁴ Példák: 1552: Hainrich Shmidin (10. l.), Steffan Shedl und sein mueter (17. l.), ain wittib (29. l.) stb., 1633: Georg Dietrichin (3. l.), Philip Mühlueberin die Jünglin (17. l.) stb., 1686: Thomas Perrzin (20. l.), fr. Prisomanin hauss auf der Platz (41. l.) stb.

²⁵ 1552: ib. (Sixt Drittes) aiden soll zallen . . . (16. l.), ib. (Philip Zimmermanns) sun (26. l.) stb., 1633: ib. (Hanns Zauklers) Sohn (24. l.) stb., 1686: Hanns Presich, sein brueder (46. l.) stb.

vagy gyámolt,²⁵ esetenként jelzik, ha valakinek a majorjáról,²⁶ avagy városi, egyházi területi objektumokról stb.²⁷ van. szó Kiderül, melyek voltak az adófizető céhek.

Másrészt, a nevek mellett szereplő adóösszegeből megtudhatjuk, hogy kit mekkora adó terhelt, kik voltak mentesek a három különböző időpontban.

Néhány döntő kérdésre azonban nem kaphatunk feletetet. Mindenekelőtt a jegyzékek nem adják meg a városi lakosság számát, erre csak az adófizetők számának figyelembevételével közvetett úton lehet következtetni. A közvetett út azt jelenti, hogy legalább felületes képet kell alkotnunk a város gazdasági-társadalmi struktúrájáról, majd a szerzett ismeretek birtokában kell döntenünk, hogy a rendelkezésre álló történeti-statisztikai módszerek közül melyiket választjuk a lakosság számának meghatározásához.

További nehézség, hogy az esetek jó részében nem derül ki, mi az adófizető foglalkozása. A foglalkozásnevek ui. már a XV. század derekán sem mindig fedik a tényleges foglalkozást.²⁸ A XVII. századi soproni adójegyzékek esetében egyértelmű a helyzet. Valahányszor a jegyzék a foglalkozást is feltünteti (kizárólag kis adót fizető személyekről van szó, akik feltehetően kontárok), a személy neve nem egyezik vele. 1633-ban például az első negyed 3. Ansagban „ib. ein tuehmaher Gregor Süebel” (7. l.), a második negyed, 1. Ansagban: „ib. ein sneider Georg Fleisher” (10. l.), a negyedik negyed, 1. Absagban: „ib. ein kirsner Mert kuhelmeister” (29. l.) stb. szerepel, s hasonló a helyzet 1686-ban is (például a második negyed 2. Ansag: „Melhior Taßner glaßer” [20. l.] stb.) Az 1552-es adójegyzékben nem található hasonló eset, ezért a kérdésre ezzel kapcsolatban alább még visszatérünk.

Bizonytalanok maradunk abban a tekintetben is, hogy a feltüntetett háztulajdonosok (akiket a XV. században még 'item' szóval jelöltek, de a megjelölés 1552-ben már nem szerepel) valóban mind egy-egy önálló házat laktak-e. A kérdésre az 1686-os jegyzékkel kapcsolatban határozott választ ad az 1687. évi adókönyv²⁹. Ha ui. összevetjük az itt felvett házak számát az 1686-os adójegyzék megfelelő adatával, kiderül, hogy

— az adókönyvbe felvett házak száma 1687-ben: 604

²⁵ Gyámoltak (curatela, pupill) az 1552. évi adókönyvben még nem szerepelnek. 1552: ib. Peter Daum erben (24. l.) stb., 1633: ib. (Hanns Zauklers) Sohn (24. l.) stb., 1686: Hanns Unger ein pupill (1. l.), ib. Johann ein dieneriss erben (12. l.) stb.

²⁶ 1552: in des Herrn Christoff Humel Mairhof (10. l.) stb., 1633: Johann Endress Mayerhoff (7. l.) stb., 1686: Titl. Herr Burgermaisters Mayerhoff (11. l.) stb.

²⁷ 1552: im Zehauss ... (10. l.) stb., 1633: Spitzkeller (11. l.), Elendt Zehauss (12. l.) stb., 1686: Elendt Zehauss (20. l.), Spitalhauss (19. l.) Rathaus (59. l.) stb.

²⁸ Fügedi: Stat. forrás. 1. r. 61. l. a nevek alapján való következtetést 1459-ben nem tartja elegendőnek. Mendl: Breslau. 89. l. pedig 1403-ban nem tartja kielégítőnek a módszert, s részben az iparosok kereseti adója alapján következtet. Kováts: Városi adózás. 162—163. l. megállapítja, hogy Pozsonyban a telekkönyv bejegyzései alapján a XV. század végéig volt gyakorlatban az iparosok családnévének mellőzése, másszóval az, hogy az illetőket csak foglalkozásuk után nevezték meg. Szűcs: Városok és kézművesség. 45—46. l. 107. sz. jegyz. a XIV. század utolsó évtizedeiben kezdett s a XVI. század első harmadáig végzett elemzéseiből azonban ezt a módszert alkalmazza, abból kiindulva, hogy a kijegecesedett családnév e korban mindenképp a város előkelő rétegére, másrészt a nagyszámú szőlőtulajdonosra, bortermelő és kereskedő rétegre volt jellemző.

²⁹ Lad. XLIII et SS. Num. 16. (SVLT).

— az adójegyzékbe felvett „háztulajdonosok” és házak száma 1686-ban: 643³⁰.

A különbözet 39. Ez csekély szám (kb. 6⁰/₀), de elvben nem zárhatjuk ki, hogy például valamilyen nyomornegyed, afféle „bidonville” létezésére utal. A negyedenkénti összevetés során azután kiderül, hogy e különbözet megoszlik közöttük.

A háztulajdonosok és a házak száma

	1686	1687	Különbözet
1. negyed	95	92	3
2. negyed	159	140	19
3. negyed	131	127	4
4. negyed	140	139	1
Külváros	525	498	27
Külső kör	54	50	4
Belső kör	64	56	8
Belváros	118	106 ³¹	12
Összesen	643	604	39

A táblázat alapján kétféleképpen következtethetünk: vagy feltételezzük, hogy olyan „házak” maradtak ki az 1687-es felvételtől, amelyek nem ütötték meg a kívánalmak legalsó szintjét sem (azaz például viskókról van szó), vagy nem egész, hanem részháznak tekintjük őket. Az első feltételezésnek ellentmond már az is, hogy a szegényebb negyedekben mutatkozik a legkisebb különbség.³² Vessünk azonban egy pillantást például a második negyed házainak jegyzékére 1686-ban ill. 1687-ben. Mindkét jegyzék házait sorszámmal láttuk el, s a sorszám, illetve a tulajdonos neve alapján összehasonlítást teszünk. A háztulajdonosok

³⁰ 1633-ban illetve 1552-ben a helyzet a következő:

1633: 612 ház
1552: 512 ház

Az 1633. évi tehát ugyancsak felülmúlja a megfelelő 1687-es adatot.

³¹ *Házi Jenő*: A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben. Soproni Szemle, 19. évf. 1965. 127—141. l. és 223—234. l., részletesen ismerteti az egyes házak történetét család-történeti kutatásai alapján. A belvárosban összesen 108 házat említ, ezek közül azonban egy (Házinál a 19. sz.) csak később épült fel, ahogy azt Házi is megjegyzi (134. l.). Nem számítottuk ide továbbá a ferences kolostor épületét (Házinál 107. sz.).

³² Az egy főre eső adó átlaga negyedenként a következő volt:

1. negyed	2,39 fl
2. negyed	3,19 fl
3. negyed	2,31 fl
4. negyed	2,89 fl
Külváros	2,75 fl
külső kör	7,20 fl
belső kör	5,64 fl
Belváros	6,46 fl
összesen	3,38 fl

túlnyomó többsége mindkét évben ugyanaz, néhány esetben kiderül, hogy időközben eladás vagy öröklés történt, továbbá elszórtan felbukkannak, éppen a sorszámkülönbözetek alapján megállapíthatóan a részházak tulajdonosai, akik az 1687. évi adókönyben nem szerepelnek. A legtöbb eset az 1. Ansagban található, összesen 9. Adójuk 2 fl. 90 dénár és 50 dénár között ingadozik, a 2. Ansagban 7 eset 2 fl 50 dénár és 50 dénár közötti adóval, a 3. Ansagban 1 eset, 2 fl 86 dénár, a 4. Ansagban 2 eset 48 és 40 dénár adókötelezettséggel. A negyed egy főre eső adóátlaga 3 fl 19 dénár. Az átlagosnál szegényebb adófizetőkkel van tehát dolgunk, közülük egyesek kifejezetten szegények, de a kirótt adóból következtetve hatszoros vagyontérés van a leggazdagabb, ill. a legszegényebb között. Mindez kizárja azt a feltételezést, hogy az 1686-os adójegyzék tükrözné híven a tényleges házállományt, szemben az 1687-essel, amely a szegényes viskók tulajdonosait kihagyta volna. 1687-ben egyébként a legalacsonyabb házadó 2 ort 50 dénár volt.³³ Marad tehát a második, kényelmetlenebb következtetés, hogy ti. az 1686-os, ill. az összes ezt megelőző ilyen típusú adójegyzék tünteti fel a ház- és a részház tulajdonosokat. Ilyenformán a házak számára csak megközelítő becsléseket tudunk tenni, pontosabban a háztulajdonosokra vonatkozó adatokból néhány százalék levonandó. A továbbiakban azonban a rövidség kedvéért az adófizetők e kategóriáját a háztulajdonosoknak fogjuk tekinteni.³⁴

Más természetű nehézségekkel találkozunk a kivetett adóösszegek elemzése során. Már első kérdésünkre ugyanis, hogy ti. mit takar az adózók neve mellett szereplő összeg, nehéz szabatos feleletet adni. Kétségtelen, a kivetett adóról van szó. Kováts Ferenc mélyreható, kitűnő elemzése azonban már bebizonyították, hogy a városi lakosságra kivetett adó, amely csupán egyik fajtája volt a városi terheknek, maga is összetett, több elemből állt.³⁵

Házi, Szűcs és Fügedi a XV. századi Sopronban is kimutatta, hogy az egyes személyekre kivetett adóösszeg a vagyon, ill. a kereset felbecsülése alapján történt.³⁶ E felismerést alátámasztotta a XV. századból fennmaradt három adóalap jegyzék, amelyek segítségével nemcsak a különböző adónemek, hanem a városi lakosság vagyona, az adókules stb. is megállapíthatók. Az iparűzőkre kivetett speciális kereseti adó elkülönítése segítséget ad például a városi kézműves réteg bemutatásához. Minderre azonban nem nyújt módot a rendelkezésünkre álló három adójegyzék, s ezért nem vállalkozhatunk a lakosság foglalkozás szerinti vizsgálatára sem 1552-ben, amelyhez ui. az egyik legfontosabb eszköz éppen a kézművesekre kirótt kereseti adó ismerete lenne. De nem vehetjük alapul a XV. századi helyzetet akkor sem, ha például meg akarjuk határozni, hogy milyen adóketési kulesot alkalmaztak Sopronban a XVI—XVII. században. 1459-ben minden adófizető vagyona 2,50%-ával járult a városra kivetett adó összegéhez, 1463-ban a kules 1,670/0, 1468ban 3,330/0 volt, azaz erősen ingadozott.³⁷ Nem

³³ Az adójegyzékekben szereplő pénznemekről vö. alább 59. sz. jegyz.

³⁴ A Sopron történetével foglalkozó irodalom a részházak problémájának bő teret szentelt már. A fogalom ilyen értelmezése, hogy ti. több tulajdonos között reálisan megosztott házat jelent, általánosan elfogadott. Vö. *Veszélka László*: Sopron régi németisége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron. 1934. 45. l., *Thirring*: Sopron, XVIII. sz. 64—71. l. *Házi*: Sopron. 1. rész. 1. köt. 183—190. l. (az 1379. évi telekkönyv!), továbbá *Kováts Ferenc*: Pressburger Grundbuchführung im Spätmittelalter. Weimar. 1918. (Klny.), aki az 1439—1517. évi pozsonyi telekkönyvben mutat ki hasonló jelenséget.

³⁵ *Kováts*: Városi adózás. 2. és 3. fejezet.

³⁶ *Házi*: Sopron. 2. r. 4. köt. VI. l. (táblázat), *Szűcs*: Városok és kézművesség. 62—66. l., *Fügedi*: Stat. forrás. 2. r. 24—27. l.

³⁷ *Házi*: Sopron. 2. r. 4. köt. V. l. *Fügedi*: Stat. forrás. 2. r. 22. l.

állíthatjuk tehát, hogy — tegyük fel — 1552-ben e kulcs 2,50% volt. Szilárd meghatározást csak a három adójegyzékkel egykorú adóalap-kimutatás segítségével adhatnánk, ilyen azonban nem állt rendelkezésünkre.³⁸ Tanulmányunk szűkebb keretei nem engedik, hogy az adózóképeség problémakörének, vizsgálatába is belebocsátkozzunk, jóllehet az adójegyzékek bizonyos bejegyzései ehhez kétségtelenül támpontot adnak.

Bármennyire is egzakt forrásoknak látszanak tehát, az adójegyzékekből valójában inkább relatív számszerű összefüggések elemezhetők ki. Ezért például eleve el kell vetnünk az 1552-ben, 1633-ban és 1686-ban kirótt adóösszegek egybevetését. A gabonaárak alakulása alapján bizonyos hipotetikus összehasonlításokat lehet ugyan végezni a pénzromlás érzékeltetése céljából, azonban ezek csak a valóságos tendenciát jelző utalásoknak tekinthetők.

Hogyan végezzetjük el tehát feladatunkat? A XV. század közepéről és a XVII. század végéről rendelkezésünkre álló adatok segítségével kísérletet teszünk a város termelési-foglalkozási struktúrájának jellemzésére. Ezután, a kivetett adóösszegek alapján felvázoljuk az adózó lakosság vagyoni tagozódását a három említett időmetszetben, hogy képet nyerhessünk a társadalmi rétegződésről. Az így szerzett ismeretek birtokában végül megállapítjuk a lakosság számát, amihez más városok analóg eseteit kell figyelembe vennünk.

2.

A magyar városfejlődés XV. századi folyamatát, ellentmondásaival együtt, Szűcs Jenő rajzolta meg, s következtetéseivel éppen Sopron helyzetének alakulása szolgáltatta az egyik legfontosabb kiindulópontot. A XV. századi Sopron gazdasági arculatának az a jellemzője, hogy többi vezető városunkkal együtt elérte, sőt túlhaladta azt a határt, amelyen túl egy középkori város már ipari városnak tekinthető. Gazdaságára azonban speciálisan a szőlőgazdaság és a borkereskedelem volt a jellemző, s ez a körülmény a tőlünk nyugatra fekvő nagy városokhoz képest eltérő struktúrát eredményezett.³⁹ A XV. század középső harmadában (1458) lakosainak száma kb. 2800 fő, ami hektáronként nagyjából 24 főt jelent; csak a Belvárosra számítva a laksűrűség kb. 43 fő hektáronként. Ugyanez az adófizetőkre vonatkoztatva a Kül- és Belvárosban együttesen átlag 6,1, csak a Belvárosban 15,3 adófizető/hektár.⁴⁰ Néhány külföldi példa az arányok

³⁸ Jobb híján elvben figyelembe vehetnénk a fennmaradt végrendeleteket, hagyatéki jegyzőkönyveket. Ezek azonban egy-egy elszórt esetet tartalmaznak a keresett időpontban, pontatlanok, gyakran nem adják meg az ingatlanok értékét, a keresetre nem nyújtanak felvilágosítást. Ezenkívül a becsült érték korántsem azonos a piaci értékkel, s ez a nehézség tovább bonyolítja az adóösszeg mögött szereplő vagyonnal, keresettel kapcsolatos számításokat, tehát az adóalap keresését. Így a végrendeletekben, inventáriumokban található elszórt adatok, túl azon, hogy kisszámúak és pontatlanok, nem feltétlenül az adókivető szervek becslésén alapuló értéket tartalmaznak, vagyis inkább zavaróak, mint segítőek. Vö. N. Kiss István: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1650 között. Történelmi Szemle, 6. évf. 1963. 148. l.

³⁹ Szűcs: Városok és kézművesség. 111. ill. 56. l.

⁴⁰ Fügedi: Stat. forrás. 1. r. alapján a lélekszámadról ld. alább vmint 110. sz. jegyz. A területszámítás saját mérés, hozzávetőleges, amelyet még egy pontosabb méréssel korrigálni kell. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a város területe a külső falgyűrű alapján határozható meg, amelyet a XVII. század elején építettek (Sopron külváros és belváros együtt: 120 ha, a belváros 10,1 ha). Mint alább látni fogjuk, a külváros adófizetőinek aránya a fal megépítése után nem változott jelentősen a belváros már régóta fallal védett adófizetőinek számához képest. A Sopronnal foglalkozó irodalom egyébként elfogadja, hogy a külváros területe a XV. században nagyjából már megegyezett a XVII. századival (vö. fentebb 21. sz. jegyz.).

érzékeltetése céljából: *Albi* (1343): 114 házt./ha, *Die* (Franciaország — 1450): 17 házt./ha,⁴¹ *Boroszló* (1403): 19 adófiz./ha,⁴² *Erfurt* (1511): 26 házt./ha, *Lübeck* (1460): 49 házt. illetve 201 lakos/ha, *Nürnberg* (1431): 31 adófizető és 165 lakos/ha, *Danzig* (1415): 77 lakos/ha,⁴³ *Ypern* (1431): 91, (1491): 66 lakos/ha⁴⁴. A XVI. század előtt Ammann szerint a lélekszám szempontjából a 10—50 ezer lakosú városok tekinthetők nagyoknak, a 2—10 ezer lakosúak közepes nagyságúak, míg kis városokkal 2 ezer lakosig számolhatunk.⁴⁵ Példák: Párizs (1328): 213 ezer, *Toulouse* (1405): 19 ezer, (1430): 8 ezer,⁴⁶ *Pavia* (1480): 16 ezer, *Freiburg i. Ü.* (1444): több mint 5 ezer,⁴⁷ *Bázel* (1454): 8 ezer,⁴⁸ *Dortmund* (1500 körül): 4500 lakos.⁴⁹ Nyilvánvaló, a város jelentősége és lakosainak száma között nincs abszolút összefüggés, bár jellegének megértéséhez közelebb visz a hektáronkénti lakosság-szám összevetése. Lélekszáma, de főleg a laksűrűség alapján Sopront a kis-közepes európai városok közé sorolhatjuk, a laksűrűség mutatója még a Belvárosban is csak gyengén közepes.

Ez utóbbi sajátosság össze kell, hogy függjön a mezőgazdaság, túlnyomóan a szőlőgazdaság nagy szerepével. 1433-ban az adózók 61,6%-a volt például szőlőtermelő, a gabonatermelés ezzel szemben lényegesen csekélyebb szerepet játszott. Az iparosság jelentősége a század első két évtizedében hirtelen nőtt meg, s 1440-ben a lakosok 24,30%-a foglalkozott kézművességgel (1458—59-ben már csak mintegy 20%).⁵⁰ 1458—59-ben a kivetett adó 89,00%-a volt vagyoadó, 11,00%-a kereseti adó.⁵¹

A soproni kézművesség jellegét piaca határozta meg. Miközben a termelt bor 40%-a a külkereskedelemben, 40%-a belföldön került értékesítésre, a város kézművesei elsősorban a parasztság számára készítettek árucikkeket, amelyek túlnyomórészt a hetivásárokon keltek el, részben az országos vásárookra kerültek. Ezeken azonban az áruforgalom zöme a távolsági kereskedelem áruira összpontosult.⁵² A városi ipar jellegét jól illusztrálja a 285. lapon levő táblázat.

A második oszlop adatait is figyelembe véve világosan kiderül, hogy a helyi piacra termelő iparágak (élelmiszer és ruhaipar) játszották a vezető szerepet, s egyúttal a foglalkoztatottság is ezekben a legnagyobb. Érdemes az iparosok százalékos megoszlására vonatkozó adatokat összevetni Mendl táblázatával, amely több nagyobb európai várost állít párhuzamba ebből a szempontból:

⁴¹ *Mols.* 3. köt. 190. l.

⁴² *Mendl:* Breslau. 156. l.

⁴³ *Deutsches Städtebuch.* 1. köt. Stuttgart—Berlin, 1939.

⁴⁴ *Henri Pirenne:* Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle. 1412—1506. *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* 1. köt. 1903. 27. l.

⁴⁵ *Hektor Anman:* Die Bevölkerung von Stadt und Landschaft Basel am Ausgang des Mittelalters. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde,* 49. köt. 1950. 51. l. idézi *Mols.* 2. köt. 40. l.

⁴⁶ *Elisabeth Carpentier—Jacques Glénisson:* Bilans et méthodes: La démographie française au XIVe siècle. *Annales E. S. C.* 1962. 100., 116. l. Párizssal kapcsolatban vö. *Bronislaw Geremek:* Paris, la plus grande ville de l'Occident médiévale? *Acta Poloniae Historica.* 18. köt. 1968. 34—37. l.

⁴⁷ *Karl Helleiner:* The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution. *The Cambridge Economic History of Europe.* 4. köt. Cambridge, 1967. 34. ill. 16. l.

⁴⁸ *Mauersberg:* Zentraleuropäische Städte. 23. l.

⁴⁹ *Erich Keyser:* Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. 2. kiad. Leipzig. 1941. 374. l.

⁵⁰ *Szücs:* Városok és kézművesség. 55., 45—46. l., *Fügedi:* Stat. forrás. 1. r. 61—63. l.

⁵¹ *Fügedi:* Stat. forrás. 2. r. 43. l. (10. sz. táblázat). A vagyoadó magában foglalja a házbirtokra, szőlő- és földbirtokra (szántó, rét) kivetett adót.

⁵² *Szücs:* i. m. 56. l.

*Az iparosok számának és adójának aránya iparáganként
(1458)⁵³*

Iparág	Fő „	Adó ‰
Vas és fémipar	11,7	8,8
Szövőipar	9,7	9,1
Bőripar	6,9	10,0
Faipar	13,1	9,3
Élelmiszeripar	20,7	21,0
Ruházati ipar	24,8	27,8
Építőipar	10,3	8,9
Egyéb	2,8	5,1

Az iparosok megoszlása iparáganként (fő ‰)⁵⁴

Iparág	Sopron 1458	Pozsony 1434	Boroszló 1403	Brünn 1365	Prága 1429	Frankfurt 1440	Ypern 1431
Vas és fém	11,7	11,3	18	15	18	12	3
Fűtés világ.	—	2,1	—	3	2	1	—
Szövő	9,7	5,3	21	15	13	25	68
Bőr	6,9	9,7	8	9	13	7	3
Fa	13,1	17,8	8	8	7	9	4
Élelmiszer	20,7	23,0	20	18	16	14	8
Ruházati	24,8	23,0	22	28	28	20	9
Építő ip.	10,3	12,8	3	4	3	12	5
Egyéb	2,8	—	—	—	—	—	—
1000/0 =	145 fő	187 fő	1197 fő	611 fő	580 fő	991 fő	536 fő

Az iparosok számának százalékos megoszlása bizonyos mértékig tükrözi azt a termelési-foglalkozási struktúrát, amely a társadalmi munkamegosztás XV. századi szintjén a város gazdaságát jellemezte. Megállapítható, hogy Sopron és Pozsony ipara jellegzetesen a környékkel folytatott árucserére specializálódott, szemben a kiegyensúlyozott, fejlett dinamikus iparral (például textil) és megfelelő helyi piacra termelő iparágakkal egyaránt bíró Frankfurttal. Boroszló, Brünn és Prága inkább átmenetet jelentettek e két típus között, míg az ellenkező oldalon levő szélső eset Ypern, ahol a távolsági kereskedelemre termelő „export” ipar dominált.

Sopron (és Pozsony) fő gazdasági szektora ekkor a bortermelés és -kereskedelem volt, amely a lakosság túlnyomó részét részben vagy kizárólagosan foglalkoztatta, s amely e két város lakóit bekapcsolta a határokon túli áruforga-

⁵³ Fügedi: Stat. forrás. 1. r. 63. l. (20. sz. tábl.)

⁵⁴ Mendl: Breslau. 169. l., ill. (Pozsonyra) Kováts: Városi adózás. 90—93. l. adatai alapján.

lomba is. E sajátos körülménynek tehát szükségszerűen kell tükröződnie a város egykorú topográfiai képén is, amit a laza beépítés jelez.⁵⁵

A városi ipar fejlődése Sopronban a XV. század második felében torpant meg, a kézművesek száma 23—25⁰/₀-kal csökkent. S jellemző módon a csökkenés éppen a kor „dinamikus” iparágában, a szövőiparban volt a legszármottavöb. Ez a század negyvenes éveitől kezdődő hanyatlás az össznépeesség számát is befolyásolta. A XVI. század első felében a gazdasági struktúrában a XIV. század végéhez képest jelentős volt az eltolódás, s a gabonatermelés szerepe ismét megnőtt. 1526-ban a polgárság 40⁰/₀-ának voltak szántói a korábbi 11,4⁰/₀-kal szemben, s az adózók 93,2⁰/₀-a foglalkozott mezőgazdasággal (1433: 63,3⁰/₀).⁵⁶

Vessünk most egy pillantást a város XVII. századvégi termelési-foglalkozási struktúrájára az 1687. évi adókönyv alapján. Mint említettük, 1687-ben megreformálták Sopronban az adózást. Sajnos eddig ez az értékes várostörténeti forrás még nem került átfogó feldolgozásra, jóllehet keletkezési körülményeinek alaposabb ismerete talán a XVI—XVII. századi soproni adószisztéma pontosabb megismeréséhez is hozzásegítené. Az ellenreformáció viharait élő városban úgy látszik az adóreform a politikai nyomás eszköze is lehetett. Fő szorgalmazója a város politikai történetének egyik nagy alakja, a katolikus Preiner Mátyás városbíró 1684-ben írta alá a róla szóló dekrétumot. Bevezetése valószínűleg szívós ellenállásba ütközött, mert csak 1687-ben lépett életbe, a tervezett 1686 helyett. A városi tanács utasítására a tehetősebb (legalább négytelkes) polgárokból álló bizottság élén az egyes alkerületek előljárói házról házra járva összeírták a lakosok szőlő- és földbirtokait. A rendelet minden polgárra és helybenlakóra vonatkozott.⁵⁷ Csányi János soproni polgár krónikájában részletesen beszámol a reform előkészületeiről, amelyeket nyilván jól ismert, hiszen hegymesteri sőt előljárói tisztet is betöltött abban az időben.⁵⁸ A reform egyrészt némileg emelte az egy főre háruló terheket ezen kívül új rendszert is jelentett, amelynek elvei azonban a középkori Sopron városi adózását követték. Első megjegyzésünket látszik igazolni az 1686-ban ill. 1687-ben kivetett adó összegének egybevetése:

1686: 3006 fl 47,6 dénár

1687: 2993 fl 62,0 dénár⁵⁹

A két összeg szinte pontosan megegyezik, azonban az 1687-es összeg nem tartalmazza a zsellérekre, általában a vagyontalan rétegre kivetett adót. Az

⁵⁵ A kép teljességéhez tartozik, hogy Sopronban a XV. század második harmadában a lakosság 63,3⁰/₀-a foglalkozott mezőgazdasággal, Frankfurtban ez az arány 11,7⁰/₀ volt („őstermelők”), míg Ypermben a mezőgazdasági foglalkozás számításba sem jött. Vö. *Pirenne*: i. m. 27—28. l.

⁵⁶ *Szücs*: Városok és kézművesség. 126., 128., 168—173. l.

⁵⁷ Hanns Tschány's *Ungrische Chronik vom Jahre 1670 bis 1704*. Kiad. Paur Iván. Magyar Történelmi Tár. 5. köt. 1858. 112. l. Nincs lehetőségünk e feszült és bonyolult korszak társadalmi harcainak bemutatására. Ezzel kapcsolatban vö. *Tirnics*: Sopron külső tanácsa.

⁵⁸ Ezt bizonyítja, hogy 1684-ben szinte teljes hűséggel közli az 1687. évi adókönyv kataszterét, amely összesen hat osztályba sorolta a város határában levő börttermő dűlőket. 111—112. l. Életéről vö. *Paur* bevezetőjét. 9—12. l.

⁵⁹ Az általunk vizsgált adójegyzékek a többi soproni adójegyzék túlnyomó többségéhez hasonlóan forintban és orthban, vagy dénárban adják meg a kivetett adó összegét fejenként ill. az összesítésben is. 1540—1560 között ez az ún. magyar számítási forint. Azaz

1 fl = 4 ort = 100 dénár = 300 font dénár.

Néhány átszámítási alap:

1 számítási font 80 dén. 240 font dén.

1 magyar arany fl 140 dén. 420 font dén.

adókönyv beosztása ui. a következő: 1. Felsorolja az adóköteles objektumokat a város belterületén (házak, majorok stb.), 2/a. A tanácsosok tulajdonában és beneficiális kézben levők kivételével alfabetikus sorrendben felsorolja, hogy az egyes dűlőkben hány „pfund” szőlő található, 2/b. majd nagyjából hasonló rendben rögzíti, hogy az egyes dűlők szőlői pfundonként hány magyar dénár adót fizetnek (1 dénártól 6 dénárig). 3. Összesítve közli, hogy a város határában levő szántók és rétek hány „Joh Ackert”, ill. hány „Tagwerk”-et tesznek ki, valamint hogy ezek után egységenként hány magyar dénár adó fizetendő (szántók: 1 Joh Acker = 3 dénár; rét: 1 Tagwerk = 10 ill. 6 dénár; irtás: 10 ill. 6 dénár, gesztenyés kertek, káposztásföldek és a nem használt rétek adómentesek), 4. alfabetikus rendben felsorolja, hogy a kézművesek és egyéb mesterségek mennyi adót fizetnek.

A rendszer tehát első pillantásra gyökeresen különbözik a korábbi gyakorlattól. A további évekre, függetlenül a külső körülményektől előre megszabja a kivetendő adót, ami nyilván egyszerűsített az ügyvitelen. Egyes bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a könyvet még 1745-ben is használták valamilyen formában (vö. 73., 75., 76. l.). Az adóztatás alapelvei azonban nem különböztek a XV. században követettekétől, hiszen megtaláljuk a vagyonadót (ház, szőlő és földbirtok után), illetve a kereseti adót is a mesterségekre kivetett adó formájában. Egyedül a vagyontalan, bérből élő réteg hiányzik a körből, nem véletlen tehát, hogy éppen ekkor vetődik fel: a szőlőmunkások (kapások), akik a különböző házakban laknak, felsőbb védelem alatt állnak, vagy kedvezményekben részesülnek, irassanak össze (Községi jegyzőkönyv, 1686). A városi polgárságot képviselő „Gemein” azt is követelte, hogy minden negyedben készüljön egy ún. „Holdenregister”, amelyet a negyed előjárója évente mutasson be a pontos adókivetés céljából. 1687-ben a Községi jegyzőkönyv szerint a jegyzék már létezett.⁶⁰ Az adóemelés tehát magában foglalhatta azt az összeget, amely egyébként a szegény, ház és földnélküli adófizető rétegtől a korábbiakban befolyt.

A kézművesekre és egyéb mesterségekre kivetett adót tartalmazó rész alapján, a Bücher óta általánosan használt rend szerint csoportosítottuk a felsorolt foglalkozásokat a kirótt adóösszeggel együtt. Az összehasonlítás céljából e táblázatba foglaltuk a XV. században létezett soproni iparokat is, lásd az 1. táblázatot.

1 tallér 93 1/3 dén. 280 font dén.

1 rajnai fl 80 dén 240 font dén.

1 bécsi dén. 1/3 dén. 1 font dén.

(Vö. *Baraczka István*: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez. Nyugat-Dunántúl-i számadáskönyvek pénztört. adatai alapján. 1540—1560. Levéltári Közlemények, 36. évf. 1965. 234—254. l. — A XVII. században kamarai ft-ban és dénárban számoltak: 1 magyar (kamarai) fl = 4 ort = 100 magyar (kamarai) dén.

⁶⁰ Sopron sz. kir. város Monographiája. Forrásanyag: régi községi jegyzőkönyvek. Sopron. 1890. 168., 174. l. A városi élet polarizáltságára és korántsem békés voltára jó fényt vet a „Gemeinbetrachtung”. idézett helyének egyik mondata, amely előírja, hogy az említetteken kívül kiknek kell még szerepelniük a Holdenregisterben: szerepeljenek t. i. még itt „das übrige herren- und frauenlose Gesindel, welches unter dem Namen der Burgknecht und Burg-knechtinnen hin und wieder vagiret, und in dem sie selber nicht dienen wollen, auch andere gute Dienstboden denen Herrschaften abreden und zum lüderlichen Leben verleiten, besser angehalten und bezähnet oder abgeschaft werden könne” (168. l.). Azaz az adójegyzék nemcsak az adókivetés céljait szolgálta.

⁶¹ *Házi*: 2. r. 4. köt. Az 1458. évi ingatlanösszeírás és adókivetési jegyzék indexe alapján.

1. táblázat. Az iparágak és egyéb foglalkozások megoszlása fő csoportonként. 1458. 1687

Iparcsoport	Iparág ⁴¹ 1458	Iparág és adója 1687	n	ort
I. Vas- és fémipar	ötvös	ötvös	15	—
		vésnök, domborító	15	2
	kovács	kovács	22	—
	késes	késes	4	2
		késkovács	3	—
		köszörűs	4	—
		tűlkészítő	4	—
	lakatos	lakatos és puskaműves	12	—
		bádogos	2	—
		rézműves	5	—
II. Fűtés és világítás ipara	ónedénygyártó	ónedénygyártó	3	—
	íjgyártó	fegyverkészítő	1	—
		puskakészítő	4	—
		óras	3	—
	6 iparág	15 iparág	98 fl	— ort
		kéményseprő	2	—
	— iparág	1 iparág	2 fl	— ort
III. Szövőipar	takács	posztólkészítő	16	—
	posztónyíró	posztónyíró	4	—
	kelmesfestő	kelmesfestő	8	—
		lenszövő	6	—
		kelme, szövetnyomó	2	—
	kötélverő	kötélverő	7	—
		kötélkészítő	10	—
		gyékénykészítő	—	2
	4 iparág	8 iparág	54 fl	— ort
IV. Bőripar	timár	bőrkészítő	3	—
		timár	40	—
		fehértimár	4	2
	szíjgyártó	német szíjgyártó	8	—
		magyar szíjgyártó és kardkészítő	8	—
	nyerges	nyerges	4	—
		erszénygyártó	4	—
		ővkészítő	1	1
	3 iparág	8 iparág	74 fl	3 ort
V. Faipar	kádár	kádár	40	—
		asztalos	14	—
		esztergyáros	6	—
	bognár	bognár	7	—
		szítakötő és szítafenék-	4	—
		készítő	4	—
		kefekötő	1	—
	2 iparág	6 iparág	72 fl	— ort

Iparcsoport	Iparág 1458	Iparág és adója 1687	fl	ort
VI. Élelmiszeripar	mészáros pék	mészáros pék süteményes asszony** bábsütő molnár halászek*** kávéfőző szakács kontár szakácsnők** sajtkészítő	51* 50 12 28 8 3 3	— — — — — — —
	3 iparág	10 iparág	155 fl	— ort
VII. Ruházati és tisztítási ipar	szabó kalapos kesztyűs varga szűcs fürdő	szabó német kalapos magyar kalapos harisnyakészítő paszomántos varga horvát cipész kamásli készítő szűcs fürdő borbély szappanfőző	25 4 10 6 2 25 18 4 30 7 14 14	2 — — — — — 2 2 — — — —
	6 iparág	12 iparág	160 fl	2 ort
VIII. Építőipar	kőműves ács festő fazekas	kőműves kőfaragó ács festő üveges fazekas cirádámetező szobrász	6 4 6 12 4 12 1 2	— — — — — — 4 —
	4 iparág	8 iparág	47 fl	1 ort
IX. Egyéb ipar	borfejtő	könyvkötő	8	—
	1 iparág	1 iparág	8	—
Foglalkozás X. Kereskedelem	kereskedő fuvaros	kereskedők lőkupec kocsis	93 2 7	— — 2
	2 fogl. ág	3 foglalkozási ág	102 fl	2 ort
XI. Egyéb foglalkozás	kertész	kertész vízhordó gyógyszerész	5 1 16	2 — —
	1 fogl. ág	3 foglalkozási ág	22 fl	2 ort

* 1687-ben csak fele összeget, 25 fl 2 ortot fizettek.

** Aszerint fizet, hogy mennyit sütött ill. főzött.

*** Másfajta adót fizetnek.

2. táblázat. Az ipar- és foglalkozási ágak száma összesen és az 1687-ben kivetett kereseti adó

Ipar ill. foglalkozás	1458	1687	Adóösszeg	
	ágak sz.	ágak zs.	fl	ort
I. Vas és fémipar	6	14	98	—
II. Fűtés és világítás	—	1	2	—
III. Szövőipar	4	8	54	—
IV. Bőripar	3	8	74	3
V. Bőripar	2	6	72	—
VI. Élelmiszeripar	3	10	155	—
VII. Ruházati és tisztítás ipar	6	11	160	2
VIII. Építőipar	4	8	47	1
IX. Egyéb ipar	1	1	8	—
Összes iparág	29	67	671 fl	2 ort
X. Kereskedelem	2	3	102	2
XI. Egyéb foglalkozás	1	3	22	2
Összes egyéb foglalkozás	3	6	125 fl	— ort

Megjegyzés: Az adókönyv szóbanforgó része néhány utólagos megjegyzést tartalmaz, amelyekről nem volt megállapítható, hogy mikor keletkeztek. Egyesek elvben még 1686-ból vagy 1687-ből is származhatnak. E bejegyzések némileg módosítják a kivetett kereseti adó végösszegét. Az egyszerűség kedvéért azonban itt *valamennyi* bejegyzést figyelembe vettük, azaz a kapott végösszeg valószínűleg néhány fl-al magasabb, mint amennyi a ténylegesen kivetett adó összege lehetett.

Az iparcsoportok közötti arányokat jobban érzékelhetjük, ha a rájuk eső adót az ipari foglalkozásokra kivetett teljes adó százalékában fejezzük ki:

3. táblázat. Az iparosok kereseti adójának százalékos megoszlása iparcsoportonként. 1687.

Iparcsoport	százalék
I. Vas- és fémipar	14,7
II. Fűtés és világítás	0,2
III. Szövőipar	8,0
IV. Bőripar	11,1
V. Faipar	10,8
VI. Élelmiszeripar	23,0
VII. Ruházati és tisztítás	23,9
VIII. Építőipar	7,0
IX. Egyéb ipar	1,3
	100,0

Fügedi Erik az iparosok által fizetett összes adó (vagyon és kereseti) százalékos megoszlását bemutató táblázatot közölt az 1458. évi kivetési jegyzék alapján.⁶² Ez a következő arányokat mutatja az egyes iparcsoportok között (zárójelben a 3. tábl. megfelelő adata):

⁶² Fügedi: Stat. forrás. 1. r. 63. l. (20. tábl.).

Iparcsoport	Az iparosok által fizetett adó 1458-ban az összes adó százalékában	1687
		%
I. Vas- és fémipar	8,8	(14,7)
II. Fűtés és világítás	—	(0,2)
III. Szövőipar	9,1	(8,0)
IV. Bőripar	10,0	(11,1)
V. Faipar	9,3	(10,8)
VI. Élelmiszeripar	21,0	(23,0)
VII. Ruházat és tisztítás	27,8	(23,9)
VIII. Építőipar	8,9	(7,0)
IX. Egyéb ipar	5,1	(1,3)
	100,0	(100,0)

A két oszlop számai, minthogy eltérő jellegű adatbázisra épülnek, nem hasonlíthatók abszolút módon egymáshoz, de mindenesetre párhuzamba állíthatjuk őket. Úgy látszik, hogy az egyes iparcsoportok súlya nem változott számottevően a két időpont között.

Mielőtt azonban az előbbieket alapján néhány megállapítást tennénk Sopron XVII. századvégi termelési-foglalkozási struktúrájával kapcsolatban, foglaljuk össze az 1687. évi adókönyv főbb fejezeteinek összesített adatait a kivetett adó szempontjából:

4. táblázat. Az adóalap és a kivetett adó megoszlása 1687-ben

Az adóalap és nagysága	A kivetett adó	A kivetett adó százalékaránya a teljes adóösszeghez képest %
I. Vagyonadó ⁶³		
1. házak száma: 604	1.037 fl 35 den.	34,5
2. majorok és beneficiumok száma: 55		
3. szőlő: 31.958 Pfund	1.048 fl 14 den.	34,8
4a. szántó: 1.902 Joch	57 fl 07 den.	
4b. rét: 677 Tagwerk	54 fl 16 den.	
	111 fl 23 den.	3,9
Vagyonadó összesen:	2.196 fl 62 den.	73,2
II. Kereseti adó		
a) iparágak száma: 67	671 fl 50 den.	
b) egyéb foglalkozások száma: 6	125 fl 50 den.	
Kereseti adó összesen:	797 fl — den.	26,8
A teljes adó összesen:	2.993 fl 62 den.	100,0

⁶³ Christian Noback—Friedrich Noback: Vollständiges Taschenbuch der Münz-, Maass- und Gewichtsverhältnisse. 1—2. köt. Leipzig, 1851 alapján:

1 Pfund Weingarten = 75—80 □öl (1. k. 888. l.)

1 bécsi Joch = 5755,74 m²

1687-ben tehát a kereseti adó aránya a vagyonadóhoz viszonyítva $26,6 : 73,2$, 1459-ben ugyanez az arány $23,3 : 76,7$ ⁶⁴

Első látásra az adatok alapján sommásan azt kellene mondanunk, hogy közel 250 év alatt semmi sem változott Sopronban. A szőlőművelés mint foglalkozás az összes egyéb foglalkozásnál jelentősebb, központi szerepet játszott a város életében. Az ipari jellegű foglalkozások száma ugyan nőtt, megmaradt, sőt fokozódott az ipari árutermelés belterjes, hetipiacra dolgozó jellege. Az újonnan felbukkant mesterségek zöme csekély összeggel adózott 1687-ben, azaz nem történt átalakulás a XV. századi kézművesség struktúrájában, mindössze bizonyos műveletek specializálódtak. Vitathatatlan, hogy az adófizetők körében a XVII. században is a XV. század derekán tapasztalható gazdasági struktúráról kell beszelnünk. A városi kézművesség a céhesipar szintjén maradt, az egyszerű árutermelésnél nem volt többre képes.⁶⁵ A XVII. századvégi iparágak, egyéb foglalkozások zöme (adóját tekintve akár a kereskedőké is) jellegzetesen alacsony termelékenységgű; nem hozhattak jelentősebb tőkésíthető hasznot, s a vállalkozókon kívül kevés segéderőt (legényt, inast) használhattak. Jellemző módon az iparágak összehasonlításakor némi differenciálódást egyedül a bőriparban találhatunk, ami nyilván a marhakereskedelem megnövekedett jelentőségével függött össze.

Más kérdés természetesen, hogy általánosabban értelmezve a struktúra fennmaradása egyszerűen egy kettőszázötven éves mozdulatlanság tükrözője-e.

A feleletet nem ettől a tanulmánytól s nem is elsősorban a lélekszámmal kapcsolatos vizsgálatoktól várhatjuk. Három általánosabb érvényű, a korszakunkra jellemző sajátosságra azonban röviden itt is fel kell hívni a figyelmet. mert mindhárom újabb keletű a XV. századnál. Az egyik a kelet-európai agrárfejlődés különleges következményekkel járó „elkanyarodása” a nyugat-európai fejlődéstől, amely módosította a város és környezete kapcsolatát, eltolódást okozott például a városnak az árutermelésben játszott szerepe tekintetében. A másik az árforradalomból adódó, Sopron vonatkozásában még nem tisztázott hatások összessége. Harmadikként pedig a „város” mint önálló pénzgazdasági tényező szerepét kell megemlítenünk, amelynek valódi jelentőségét azonban még ugyancsak nem látjuk tisztán.

Röviden csupán e két utóbbi sajátosságot szeretnénk érzékeltetni a Zimányi Vera—Dányi Dezső által végzett ár- és bértörténeti kutatások alapján, illetve a városi bevételek növekedési táblázata (Zimányi Vera munkája) segítségével.

Thirring: Sopron, XVIII. sz. 174. l. szerint:

1 Tagwerk (kaszás) = 1000 □öl

Ilyenformán 1687-ben a városi és beneficiális birtokokat, illetve a városi tanácsstagok mentes földbirtokait nem számítva a város adófizetőinek kezén:

1548,1 kat. hold szőlő

1902,2 kat. hold szántó

423,4 kat. hold rét

terület volt. 1936-ban Sopron város egész területe 22 516 kat. hold volt, ebből

1378 kat. hold szőlő

6357 kat. hold szántó

1139 kat. hold rét

808 kat. hold legelő

(Vö. *Heimler Károly*: Sopron topográfiája. Sopron, 1936. 26. l.).

⁶⁴ *Fügedi*: Stat. forrás. 2. r. 43. l. (10. tábl.).

⁶⁵ *Pach*: Agrarentwicklung. 34—35. l.

Az árváltozások bonyolult, kétvéyszázados folyamatát a gabonaárak mozgását táblázat próbálja illusztrálni. Az újabb kutatások szerint, különösen a XVI. századi ártörténet, alapvetően a mezőgazdasági eredetű áruk hullámvázának története.⁶⁶ Ha a XV. század középső harmadából származó adatokat 1-nek vesszük, 1690—1699 között a búzaárak indexszáma 10,57, a rozsáraké 10,07, a zabé 10,67. Az 1550—1559-es árakat véve alapul (ez az általunk vizsgálandó legkorábbi adójegyzék periódusa), az indexek a következők:

Idő	Gabonafajta	Árak (dénárban, vétel-eladás egyben)	Index
1550—59	búza	43,8	1
	rozs	31,6	1
	zab	18,6	1
1639	búza	170,0	3,8
1628	rozs	100,0	3,1
1630—39	zab	65,7	3,8
		átlag	3,5
1690—99	búza	164,9	3,8
	rozs	112,8	3,5
	zab	71,5	3,8
		átlag	3,7

Megjegyzés: Valamennyi ár adat Zimányi—Dányi kéziratából.

A városi számadáskönyvek alapján, részben a Zimányi Vera által gyűjtött adatok segítségével készült táblázat Sopron város évi összbevételeinek alakulását tünteti fel. Itt az index, az 1550—1560 közötti átlagot véve alapul az alábbi képet mutatja (az összegek a városi adóbevétel nélkül értendők);

Idő	Bevétel átlag	Index	Megjegyzés
1550—1559	3.203 fl	1	3 adat alapján (1553, 1554, 1556)
1630—1639	17.150 fl	5,3	Zimányi Vera adatai alapján
1680—1689	21.250 fl	6,4	Zimányi Vera adatai alapján
1690—1699	24.500 fl	7,6	Zimányi Vera adatai alapján

A gabonaárak ill. a városi bevételek emelkedése eszerint a XVI. század közepe és a XVII. század első harmada közötti időszakban magasabb volt, mint a következőben, eltérő mértékük azonban azt jelzi, hogy két különböző jelenségről

⁶⁶ N. Kiss: Ár- és bértörténet. 147. l. Ugyanitt közöl egy a XVI—XIX. századi francia viszonyokat ismertető árindex-táblázatot Fourastié alapján, amelyből megállapítható, hogy a különböző árucsoportok index-számai rendkívül egyenetlen áremelkedést tükröznek. Nincsen tehát egységes árindex, s így nyilvánvaló, hogy esetünkben a gabonaárak alakulása sem fejezi ki hűen az árváltozások globális tendenciáját (ami viszont nem zárja ki, hogy a gabona volt az egyik legfontosabb áru!). Figyelembe kell venni a reálbérek párhuzamos alakulását is, s csak az árak és a bérek egybevetése segítségével kaphatunk azután képet a gazdasági struktúra dinamizmusáról, de a társadalom tagozódásának tényleges viszonylatairól is (pl. a szegényebb — bérből élő — rétegek gazdasági helyzetének alakulása a középrétegekhez viszonyítva stb.).

van szó. A háborus terhek növekedése, az árak emelkedése, a városi pénzbevételek jelentőségének fokozódása szempontjából⁶⁷ értékelve: a tény, hogy a foglalkozási struktúra változatlan maradt, a közismert gazdaságtani tétel alapján nem stagnálásnak, hanem regresszióknak kell tekinteni.⁶⁸

A továbbiakban mindebből azt kell szem előtt tartanunk, hogy az adófizető lakosság termelési-foglalkozási tagozódása lényegében nem változott a XV. század közepe és a XVII. század vége között.

3.

Munkánk fő célja, — Sopron város lélekszámának megállapítása a kései feudalizmus korának három időpontjában — az általános Európa-szerte használt gyakorlat szerint, az adójegyzékekre támaszkodva, egyszerűnek látszik. Figyelembe véve ui. az adott jegyzékekkel kapcsolatos kritikái megjegyzéseket, meg kell határozni azt a területet, amelyre a belőlük kielemezhető adatok vonatkoznak,⁶⁹ majd ezt követően a város jellegének ismeretében ki kell választani egy hasonló típusú várost, ahol hitelt érdemlően bebizonyosodott, hogy egy-egy háztartásfő vagy családfő (adófizető) mögött hány személlyel kell számolni. Ezek száma általános felfogás szerint mintegy 4 és 5 fő között inozog az európai városokban (Itáliát nem számítva), azaz az adófizetők számát megszorozzuk a 4 és 5 között kiválasztott koefficienssel, majd az így nyert lélekszám-adatot a helyi sajátosságoknak megfelelően kiegészítjük.^{70, 71}

Ezzel a történeti demográfia „proto-statisztikai korszakának”⁷² egyik központi problémájához érkeztünk, amelynek ellentmondását, úgy látszik, sohasem lehet feloldani. Anélkül, hogy megkísérelnénk elmélyedni benne, helyénvalónak látszik leszögezni: egyfelől a történeti forrásokból kiáramozható szűkös adatok, másfelől a modern történettudomány igényei, a modern demográfia által kidolgozott módszerek alapján támasztott igények állnak itt egyaránt szemben. Az ellentmondásból fakadó kételyek általában a kutatót olyan megoldások keresésére sarkallják, amelyek a lehetőséghez képest megnyugtatóak és legjobb hite szerint hozzávetőlegesen tükrözik a helyzetet, illetve a fejlődés tendenciáját. Ez a kutatás szubjektív oldala. Ami azonban a kutatás objektív részét (azaz a lakosságszám által jellemzett történeti valóságot) illeti, azt a házaí irodalomban Paulinyi Oszkár által megfogalmazott álláspontot tettük magunkévá, amely az imént összefoglalt (egyetlen szorzószámmal operáló) módszert teszi bírálat tárgyává. Bírálatának gondolatmenete szerint ez a Karl Bücher hatása alatt elterjedt módszer valójában a középkori városi népesség típusos egyöntetűségéről vallott elméletet hivatott igazolni, miközben éppen a Bücher által vizsgált Frankfurt példája igazolja, hogy a középkori város osztályrétegződése valójában

⁶⁷ Mindezt bizonyította az ellenreformáció, erőteljes leépítések, amely épületek helyreállításuk visszahúzója mellett 1672-ben azt is eredményezte, hogy a várost 34 ezer forint bírság fizetésére is kötelezték, amiért 1609 óta nem választott kátholikus tanácsstagokat. Minthogy a pénzt nem tudták előteremteni, a város bort és szőlőbirtokot volt kénytelen saját tulajdonából zálogba adni. Csányi Károly: 232-233. *Műhely*: Sopron vára 82. Lásd még: 74. 75.

⁶⁸ Szűcs Jenő jóval szélesebb körű elemzésében „elfajzások” nevezéssel a helyzetet a Stadte-wesen. 129-130.

⁶⁹ Erről végső soron az 1408-as jegyzetben már szó van 129. jegyz. 2. sorban.

⁷⁰ Itt említem meg a 1708-as jegyzetben 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

⁷¹ Hellmer Károly: The Population of Europe, Budapest, 1928. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

mélyrehatóbb, tagoltabb volt. Ebből következik, hogy a szegény plebejus elemek „háztartása” mind létszámában, mind összetételében más volt mint a „polgári” háztartás (család + dolgozó háznép), amelyet a Bücher-féle koncepció általános érvényűnek tekint. Előbbiek esetében a háztartás szorosan a családtagokra szűkölt le, ezenkívül meglehetősen jelentős volt a családtalan, magányos egzisztenciák száma. Azaz a 4–5 fő között mozgó általános kulcsszám (Frankfurtra Bücher szerint 4,68 fő) semmiképpen sem alkalmazható a városlakó népesség egészére, miután a plebejus családi háztartások lélekszáma a „polgári” háztartásoké alatt maradt.⁷³ Pirenne módszertani szempontból ma is alapvető, 1903-ban írt Ypern XV. századi lakosságszámával foglalkozó tanulmányában már rámutatott e problémára, s bár egyéb itt tett megállapításait gyakran idézték, a háztartások eltérő létszámával kapcsolatos felismerése nem lett közkinccsé.⁷⁴ A XV. századi Ypern lélekszámadatait és termelési-foglalkozási tagozódását vizsgálva, Pirenne rámutatott, hogy amíg Franciaországban a XIX. századi statisztikai adatok alapján az *egyéni* (egy főből álló) háztartások száma az időben visszafelé haladva csökkent, Ypernben fordított a folyamat: itt a XV. század során ezek száma az időben előre haladva csökkent. Franciaországban a jelenség oka a születési arány csökkenése (ill. másképpen fogalmazva: a születési arányszám emelkedése a XVIII–XIX. században), Ypernben viszont a csökkenést az ipar (textil) hanyatlása okozta. Az ipar a szegény rétegek számára biztosított bér munkát, megélhetést, s e rétegben igen sok volt az egy tagú, illetőleg kis létszámú háztartás. A hanyatlás következtében, az ipar eltűnésekor a népesebb háztartások részaránya megnőtt, mert a munkásréteg elvándorolt. (A városra ugyan a XV. század végi flandriai háborúk mérték a végső csapást, de a textilipar már a XIV. század vége óta hanyatlott.) A XVI. század folyamán Ypern a távolsági kereskedelem-ből nagyjából kiszorult, a közvetlen környék piacaira termelő, tengődő kisváros lett. Sajátos módon mindebből a klasszikus történeti statisztikai irodalom Pirenne-nek csak azt a megállapítását vette át, mely szerint általában minél intenzívebb az ipari tevékenység a középkori városban, annál gyengébb a háztartás sűrűsége.⁷⁵ Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a probléma veleje nem ez.⁷⁶

⁷³ *Paulinyi*: Bányavárosok lélekszáma, 365–368. l.

²⁴ Maga Méndl'seti vetté figyelembe Pirenné szóbanforgó elemzéseit, holott egyébként a tanulmányt alaposan feldolgozza, s számokra, az Ypernt, mint saját város típust jellemző adatot, párhuzamba állított saját boroszlói eredményeivel. (Breslau, 157-158; 1, Izt 4,7) fő szerszámot számot, alkalmaz. Bücher, alapján.)

⁶ *Mendl*: Breslau, 157. l. *Mols*. 2. köt. 129. l. Hogy a klasszikus személet hová torkollik olykor, arra hadd idézzük Mols hatalmát és gyakran méltott művének egyik megállapítását: „Souvent une comparaison interurbaine n'est possible qu'en apparence. On peut s'en rendre compte par les relevés dressés contemporains de Fribourg (Suisse), de Dresde, et d'Ypres qui permettent de répartir les ménages d'après le nombre de leurs membres.” A táblázat a következő:

A háztartások százalékaránya tagjaik száma szerint

(Buomberger, Richter, Pirenne alapján)

Freiburg (1447-48; 358 hőt.)	3,6	32,8	30,1	20,6	8,7	4,2	(8-nál több)
hőzt. (árnyék)							
Drezda (1453; 296 hőt.)	22,0	33,1	25,0	13,5	4,7	1,7	(8-nál több)
Ypern (1412; 943 hőt.)	26,3	44,6	21,5	9,2	4,4	1,7	(8-nál több)
Ypern (1437; 762 hőt.)	11,0	22,2	27,9	13,8	5,6	1,7	(8-nál több)

Sajnos az ypernihez hasonló lakosság-összeírások igen ritkák, s mint az imént jeleztük, éppen ez a körülmény veti fel a városi adójegyzékek illetőleg a hozzájuk hasonló típusú források interpretálásának kérdését. Paulinyi Oszkár is Selmecbánya, Körmöcbánya és Besztercebánya 1542. évi ún. „hatvanad”-adójának lajstromaiból indult ki. A lajstromok személy szerint annyi részletezést tartalmaztak, hogy az adófizetőket négy kategóriába tudta sorolni: 1) háztulajdonosok, 2) bérlakók, 3) az előbbiekkal egy fedél alatt lakó és vagyoniilag önálló vagy külön keresettel bíró családtagok — a feleség kivételével, 4) az első vagy második kategóriába felvett személyek háza népéhez tartozó szegődményesek (cselédek, mesterlegények, inasok stb.); a városbeli egyházi intézményekhez tartozó egyházi személyek, városi szolgák. A 4. kategóriában a szegődményesek között figyelmen kívül hagyták a lajstromok az 1. és 2. kategóriába tartozó munkáltatók gyermekeit, atyafiai, valamint a külön foglalkozást űző feleségeket. Összesítve tehát a kategóriák magukban foglalják a városi lakosság mindazon elemeit, amelyek gondoskodtak maguk és ellátatlan hozzátartozóik létfenntartásáról.⁷⁷ A továbbiakban Richter adataira támaszkodva (Drezda 1454-ből származó „Gesehoß” jegyzéke ill. a város strukturális hasonlósága alapján) meghatározza a háztulajdonos ill. bérlakó háztartásokra számolható személyek számát. Ezután a két kulcsszám segítségével kapott lélekszámhoz hozzáadja az adózó családtagok és szegődményesek fejenkénti számát, végül a bázis adatot kiegészíti az adófizetés alól valamilyen okból mentesültek adataival.⁷⁸ Könnyen belátható a két szorzószámot végzett bonyolultabb manipulációról van szó. Nem szorul bizonyításra ui., hogy a különböző történeti hatások, események, vagy éppen demográfiai katasztrófák, a mobil szegény illetve a közepes vagyonú és vagyonosabb rétegekben eltérő hatást váltanak ki. Azaz, ha több évtized különbséggel végzünk becsléseket a városi lakosság számára, a két fő réteg egymáshoz viszonyított aránya változhat, vagyis az egyik szorzószám alkalmazásának jelentősége csökken, a másiké emelkedik. Túl tehát a probléma szemléletbeli jelentőségén (hogy ti. a várost nem tekinthetjük homogén társadalmi képletnek), gyakorlatilag is más, meggyőződésünk szerint pontosabb számadatokhoz jutunk ezzel az eljárással.

Sopron 1552-ből, 1633-ból és 1686-ból származó, a bányavárosokénak megfelelő adatai, a forrásadottságok alapján a következőképpen csoportosíthatók (lásd az 5. táblázatot).

Az adatokból tehát nem szerezhethetünk megfelelő alapot a három felvidéki bányaváros 1542-es esetéhez hasonló számítások elvégzéséhez. Éppen a kulcsfontosságú szegény réteget nem tudjuk ui. megnyugtató módon elkülöníteni. Bár Mendl Boroszlóval kapcsolatban tett megállapítását, hogy ti. a bérlakók

Az idézet folytatása: „Comment expliquer *sinon* par une différence dans la notion ménage (kiemelés tőlem! — G. Gy.) que dans la ville saxonne 220% des ménages n'aient compté qu'une personne, alors que leur proportion n'était que de 3,6% dans la ville suisse?” (2. köt. 125—126. l.). A különbség felismerése tehát éppen akkor bénítja meg Mols-t, amikor rábukkan a továbblépéshez alkalmas egyik összehasonlítási lehetőségre (amelyből különben elég kevés kínálkozik). Egyébként ad abszurdum ilyen módon az 1412. évi Ypern sem hasonlítható össze az 1437. évvel, mert itt is számottevő különbség mutatkozik „a” háztartás fogalomban.

⁷⁶ *Pirenne*: Ypres. 12—13: l. A dekadenciát tükröző számadatokat ld. az előző jegyzetben.

⁷⁷ *Paulinyi*: Bányavárosok lélekszáma. 356—357. l.

⁷⁸ *Otto Richter*: Zur Bevölkerungssstatistik Dresdens. *Paulinyi*: Bányavárosok lélekszáma. 368., 373—374. l.

5. táblázat. Az adójegyzékekben szereplő természetes személyek megoszlása Sopronban 1552, 1633, 1686

Év	Összesen (=ö.)	Ház- tulajdonos ¹ (=ht.)	Bérlakó (=b.)	Asszony ²			Gyámolt ³			Egyéb ⁴		
				ö.	ht.	b.	ö.	ht.	b.	ö.	ht.	b.
1552	680	511	169	58	39	19				37	4	33
1633	1018	602	416	128	82	46	54	4	50	37	15	22
1686	905	627	278	135	94	41	18	9	9	34	16	18

Megjegyzés: 1. A háztulajdonos fogalomról ld. fentebb 9—12. l.

2. Özvegy v. asszonynévvel szerepel, vö. 22. sz. jegyz.

3. 1552-ben a megkülönböztetés még nem szerepel, egyébként vö. 24. sz. jegyz.

4. Családtag v. kiskorú, vö. 23., 24. sz. jegyz.

és a háztulajdonosok aránya nagyjából a vagyontalanok és a vagyonosok arányát tükrözi,⁷⁹ Paulinyi forrásai is megerősítik, azonban Sopronban e felfogás alapján nem juthatnánk hiteles eredményhez. Mindhárom évben számos olyan bérlakóval találkozunk, akinek adója a háztulajdonosok egy részének adóját meghaladja.

Mint hogy ilyenformán mindhárom adójegyzékben találhatunk vagyonos vagy akár nagyvagyonú bérlőt, illetve kisvagyonú vagy vagyontalan háztulajdonost, helyesebbnek látszik, ha az adójegyzékek segítségével rekonstruálható vagyoni tagozódás alapján kíséreljük meg a szegény, illetve a közepes és nagy vagyonú réteg elkülönítését.⁸⁰ Ehhez az adójegyzékek másik adatcsoportja, a kivetett adót tartalmazó rész szolgál támpontul.

A vagyonosság osztályozásához elvben az egykorú forrásokból, mindenekelőtt az adóalapot tartalmazó jegyzékekből kellene kiindulni, továbbá figyelembe kellene venni azokat a kategóriákat, amelyekben a kortársak gondolkodtak. Mint már arról szó esett, ilyen jellegű forrás a XVI—XVII. századból nem állt rendelkezésünkre. Hiányuk folytán olyan hipotézisből kell tehát kiindulnunk, amelynek realitása vitatható. Mindhárom adójegyzékünkkel kapcsolatban ui. azt tételezzük fel, hogy egységes szisztéma alapján kirótt adót tartalmaznak, vagyis az adófizetők egyrészt vagyonuk alapján, másrészt foglalkozásukból származó keresetük alapján, egységes kulcs szerint, arányosan adóztak. A XV. században, mint láttuk, valóban ez volt a helyzet Sopronban a vagyonadóval kapcsolatban, míg a kereseti adót fix összeg jelentette (1459-ben összesen 18-féle, 20 fl. dénártól 960 fl. dénárig — de a kereseti adót fizetők zöme 20—180 dénárt fizetett),⁸¹ amelyről nem lehet tudni, hogy milyen módon vetették ki.^{82,83}

Fügedi Erik, erre a hipotézisre támaszkodva (amelyet az 1459-es vagyonjegyzék alátámasztott) az 1458. évi soproni adófizetők bizonyos csoportjait kiemelte, s ilyen módon összesen 8 adókategóriát állított fel, amelyek a vagyoni különbségeket hivatottak tükrözni. A kiemelt csoportok a következők:

⁷⁹ Mendl: Breslau. 157. l.

⁸⁰ Már 1458-ban is hasonló volt a helyzet. Vö. Fügedi: stat. forrás. 1. r. 60—61. l.

⁸¹ Fügedi: Stat. forrás. 2. r. 38. l. (7. sz. tábl.).

⁸² Uo. 34 l.

⁸³ Természetesen minden egységes kulcsot használó adójegyzék is tartalmazhat rendkívüli eseteket. 1552-ben, 1633-ban és 1686-ban a polgármester és a városhíró, valamint a belső tanács tagjai mentesek voltak az adófizetés alól. Elengedték az adót 1552-ben a harmadik külvárosi negyed tűzkárosultjainak (vö. Protocolum Iudiciorum. 177. l. SVLT. 1003/a l.), s a bejegyzések tanúsága szerint nem fizettek ekkor adót azok sem, akik újonnan felesküdt polgárok lévén ún. „burgergeld”-et fizettek.

1. Városhírák és tanácsstagok, akik nyilván nagy vagyonnal rendelkeztek, ezért magas adót róttak ki rájuk;

2. a közepes vagyonúak csoportjainak gerincét a bel- és külvárosi iparosokra kivetett adó alapján határozta meg;

3. a szegény réteg meghatározásához a vagyontalan iparosokra kivetett 32, 60, 120, 180 dénáros kereseti adó szolgált alapul.

Ezzel a módszerrel összesen hét kategória alakult ki, amelyek közül kettő-kettő a vagyontalan (1 fl-ig), közepes vagyonnal (1—3 fl.) ill. nagy vagyonnal bíró csoportot jelenti (3—10 fl.), egy hetedik kategória (10 fl. felett) a soproni viszonylatban különlegesen magas vagyonnal bírók csoportját foglalja magába.⁸⁴

Célunkhoz a továbbiakban ezt a kategória-rendszert kívánjuk felhasználni, jóllehet tudjuk, hogy hipotézisünknek e másik része még az előbbinél is támadhatóbb. Nyilvánvaló ui., hogy kétszázötven év alatt a vagyoni struktúra, de a feltételezett egységes adókivetési kulcs is nagy mértékben változott, megváltoztak az ár- és bérvizonyok s ezzel együtt a pénz értéke. 1686-ban tehát e kategória-beosztás más más értelmet kell, hogy kifejezzon mint 1458-ban, azaz nem felel meg az akkori helyzetnek.

Néhány érv mégis választásunk mellett szól. Az első — cinikusan hangzó — érv az, hogy nem látunk más megoldási lehetőséget. Mindaddig ui., amíg nem áll rendelkezésünkre az adóalapot bemutató forrás, a korszak ár- és bérvizonyait tisztázó mű, avagy egyéb olyan forrás, amelyből a vagyoni struktúra *összefüggően*, mindhárom választott évre kiolvasható, nem folyamodhatunk más eszközhöz. Másrészt figyelembe kell venni, hogy elsőrendű célunk nem a vagyoni tagozódás vizsgálata a XVI—XVII. században, hanem a lélekszám meghatározásához szükséges két fő réteg elkülönítése.

Két praktikus érv is az eljárás mellett szól. Az előbbieken ui. már bebizonyosodott, hogy a város termelési-foglalkozási struktúrája alapvetően nem változott a XV—XVII. században. Ez más szóval azt jelenti: e téren nem kell olyan minőségi változással számolnunk, mint amilyen pl. a XV—XVI. századi Ypermben lezajlott. Vagyis a vagyoni tagozódást befolyásoló egyik strukturális elem változatlan maradt. A vagyoni tagozódásban természetesen más külső tényezők hozhattak változást, így pl. egy infláció, háború, pestis stb. — mégis az alapvető változást okozó tényezők köre jóval szűkebb. Ezenkívül néhány 1458-ból ill. 1552-ből származó kulcsadat is azt mutatja, hogy e közel százéves időszakban a vagyoni tagozódás nem változott jelentős mértékben:

Év	Adófizetők sz.	Adóösszeg	Az egy főre eső átlag	
			összege	százaléka ¹
1458*				
Külváros	585	757 fl 5 den	1 fl 129 den	80,62
Belváros	153	425 fl 86 den	2 fl 78 den	173,75
Összesen	738	1182 fl 91 den	1 fl 60 den	100,00
1552				
Külváros	513	831 fl 75 den	1 fl 62 den	84,81
Belváros	129	396 fl 50 den	3 fl 70 den	160,73
Összesen	642	1228 fl 25 den	1 fl 91 den	100,00

Megjegyzés: ¹ Az összes természetes személy után számolt egy főre eső átlagadó alapján.

* Vö. Fügedi: Stat. forrás. 1. r. 70. l.

⁸⁴ Fügedi: Stat. forrás. 1. r. 59. l.

A táblázat alapján az derül ki, hogy a Külváros ill. a Belváros egy-egy lakosára eső átlag adó egymáshoz viszonyított aránya nem mutat döntő fordulatot. Az egy főre eső adó százalékos arányainak összevetésekor ui. figyelmen kívül hagyhatjuk, hogy mekkora volt az adókulcs (azt viszont feltesszük, hogy egységes volt), a hangsúly a Belváros és a Külváros egymáshoz viszonyított helyzetén van. Ez pedig a gazdagabb Belváros (13⁰/₀-os) szegényedését, a gazdag réteg csökkenését ill. a Külváros valamelyes (4⁰/₀-os) gazdagodását mutatja, *azaz sokkal inkább a vagyoni különbségek kiegyenlítéséről, mintsem elmélyüléséről van szó.* A jelenség egyébként alátámasztja a XV. század középső harmadától megfigyelhető visszaesési folyamattal kapcsolatban mondottakat.⁸⁵ Mindenesetre a száz évvel korábbi adókiivetés alapján felállított kategóriákba „beférnek” az 1552. évi adófizetők is. Ha ez igaz, akkor függetlenül a két XVII. századi adójegyzékben tükröződő jelentős változásoktól a Fügedi által felállított kategóriákba csoportosított számadatok alapján megfigyelhetjük az adófizetők összességén belüli arányokat. A gabonáarak emelkedése, mint az általános árviszonyok tükrözője eleve változásokra enged következtetni. Ezt a körülményt az egyes kategóriák közti arányok eltolódása jelezni fogja. Végeredményben a XV. századi realitásokat képviselő kategória-beosztást afféle rácsozatnak tekinthetjük, amelyet a három kiválasztott adójegyzék adóösszegeire illesztünk, hogy a térképek fokbeosztásához hasonlóan olvassuk le a számunkra szükséges adatokat. A vagyoni különbségeket reprezentáló adókatégoriák közötti eltéréseket vizsgálva, esetenként kell majd elkülönítenünk a szegény, illetve a „polgári” réteget, hogy Paulinyi Oszkár módszerét követve meghatározhassuk a lélekszámot.

Mielőtt tehát pillantást vetnénk a demográfiai helyzetet befolyásoló konkrét mozzanatokra, fordítsuk figyelmünket a kivetett adó alapján felállított kategóriák felé.

Az imént már bemutattuk a három adójegyzékben szereplő természetes személyek megoszlását a nevükkel kapcsolatos jelzések alapján (háztul.; bérlakó stb.). Közöttük szerepeltek az adómentes személyek is. A most következő táblázatokban ezek természetesen nem szerepelhetnek. Voltak azonban olyan város-lakók is, akiket nem tisztségük vagy 'burgergeld' fizetési kötelezettségük (csak 1552-ben!) miatt mentettek fel az adófizetés alól, hanem azért, mert annyira szegények voltak, hogy nem lehetett rájuk adót kivetni. E néhány eset mindhárom adójegyzékből egyértelműen kiolvasható. Minthogy itt a vagyoni helyzet értékeléséről van szó, részükre egy további, nyolcadik kategóriát nyitot-tunk. Így a fizetett adó szerinti megoszlás az alábbi képet mutatja:

6. táblázat. Az adófizető természetes személyek megoszlása Sopronban a kivetett adó nagysága szerint

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Össz.
	0 fl	0–0,5 fl	0,5–1 fl	1–2 fl	2–3 fl	3–5 fl	5–10 fl	10– fl	
1552	5	77	34	241	117	131	33	4	642
1633	15	25	95	228	180	230	176	54	1003
1686	7	57	101	223	157	166	134	42	887

A táblázatból megállapítható, hogy

- az adófizetők zöme a 4–6., illetve 1633-ban és 1686-ban ezeken kívül még a 7. kategóriában tömörült,
- az 1–3. kategóriák jelentősége a XVII. században csökkent,

⁸⁵ Vö. fentebb 18. l.

c) a 10 fl feletti fizetők száma 1633-ban és 1686-ban már jóval magasabb. Világosabb képet kapunk, ha a táblázat adatait százalékos megoszlásukban is szemügyre vesszük:

7. táblázat. Az adófizető természetes személyek százalékos megoszlása kategóriánként

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Össz.
1552	0,77	11,98	5,29	37,53	18,22	20,39	5,43	0,62	< 100,00
1633	1,46	2,45	9,33	22,40	17,79	22,99	17,10	5,40	< 100,00
1686	0,78	6,41	11,37	25,11	17,67	18,68	15,08	4,72	< 100,00

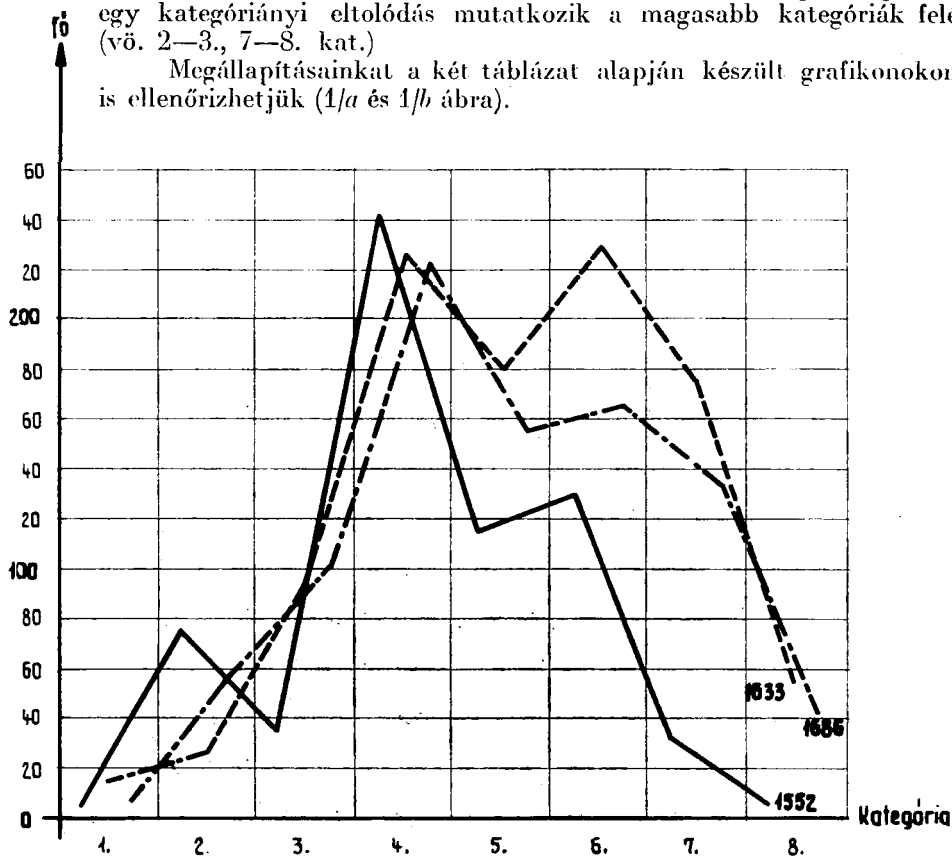
A százalékos megoszlás alapján feltűnő, hogy

ad a) 1552-ben rendkívüli tömörülés mutatkozik a 4. kategóriában, mert ide sorolható az adófizetők több mint egyharmada, ami súlyponti helyzetet jelent. (Itt és a továbbiakban súlypontnak tekintünk minden 33⁰/₀-ot meghaladó esetet),

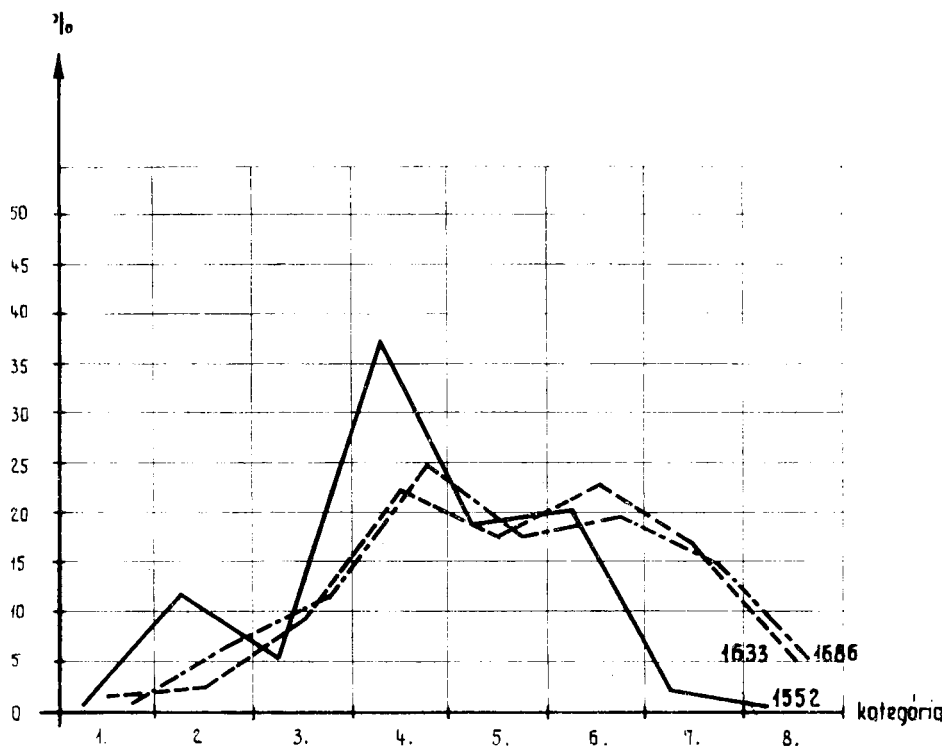
ad b) 1633-ban és 1686-ban a kategóriák közötti arányok differenciáltabbak,

ad c) b-vel párhuzamosan 1633-ban és 1686-ban 1552-höz képest legalább egy kategóriányi eltolódás mutatkozik a magasabb kategóriák felé (vö. 2—3., 7—8. kat.)

Megállapításainkat a két táblázat alapján készült grafikonokon is ellenőrizhetjük (1/a és 1/b ábra).

1a. ábra. Az adófizető természetes személyek megoszlása Sopronban a kivetelt adó nagysága szerint

11. ábra. Az adófizető természetes személyek százalékos megoszlása kategóriánként

Az adófizető természetes személyek megoszlása a kivetett adó nagysága szerint 1458⁸⁶

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Összesen
Szám	22	271	138	145	59	56	40	7	738
Százalék	3,1	36,7	18,7	19,6	8,0	7,6	5,4	0,9	100,00

Itt feltűnő, hogy egy kategória, ti. a második 1552-höz hasonló módon súlypontot képez, az adófizetőknek ez is több mint egyharmadát foglalja magába. Az eltolódás két kategóriát tesz ki *visszafelé* s a három legnépesebb kategória a 2., 3. és 4., míg 1552-ben a 4., 5. és 6. Megjegyzésre érdemes az a körülmény is, hogy a 7. és 8. kategóriába sorolt adófizetők arányszáma, de még abszolút száma is közel száz év múltán egyezést mutat. Mindenesetre a XV—XVI. századi két adójegyzék alapján készült táblázatok strukturálisan különböznek a XVII. századiaktól. Ennek vagy az adókivetési rendszerben bekövetkezett változás lehet az oka, vagy valamilyen változás, amely a XVI. század dereka és a XVII. század első harmada között az adózók vagyoni rétegződésében módosulást eredményezett.

⁸⁶ Fügedi: Stat. forrás. I. r. 70. l. (8. tábl.) alapján.

Az adófizető természetes személyek kategóriánkénti megoszlása alapján képet alkothatunk a három adójegyzékből kiolvasható vagyoni tagozódás néhány sajátosságáról. A következő lépés a háztulajdonos és bérlakó adófizetők kategóriánkénti megoszlásának áttekintése kell, hogy legyen (9. tábl.).

9. táblázat. A háztulajdonos adófizetők megoszlása a kivetett adó nagysága szerint

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Összes
1552									
szám	4	6	26	172	105	128	31	4	476
százalék	0,84	1,26	5,46	36,13	22,05	26,88	6,51	0,84	< 100,00
1633									
szám	2	—	8	59	122	183	159	51	584
százalék	0,34	—	1,34	10,03	20,74	31,46	27,20	8,84	< 100,00
1686									
szám	6	15	49	124	111	136	127	41	609
százalék	0,97	2,45	8,03	20,32	18,18	22,28	20,81	6,71	< 100,00

A háztulajdonnak, mint a vagyon egyik fontos sőt döntő elemének az osztatlan adóösszegben is tükröződnie kell, másszóval a háztulajdonosok a felsőbb kategóriákban kell, hogy túlsúlyban legyenek. Valóban, ha ebből a szempontból vizsgáljuk az adófizetők megoszlását kiderül, hogy

a) mindhárom évben az alsó kategóriákban a háztulajdonosok százalékszámja alacsonyabb, mint az összes adófizetőké, a helyzet az 5. kategóriában megfordul, s innentől a háztulajdonosok százalékszámja már magasabb mint az összes adófizetőké,

b) e közös jellemző mellett a három tagozódás egymáshoz viszonyítva jelentős eltéréseket mutat, az arányok megoszlása relatíve 1686-ban a legkiegyenlítettebb, kevésbé kiegyenlített a kép 1552-ben, számottevő a differenciáltság 1633-ban.

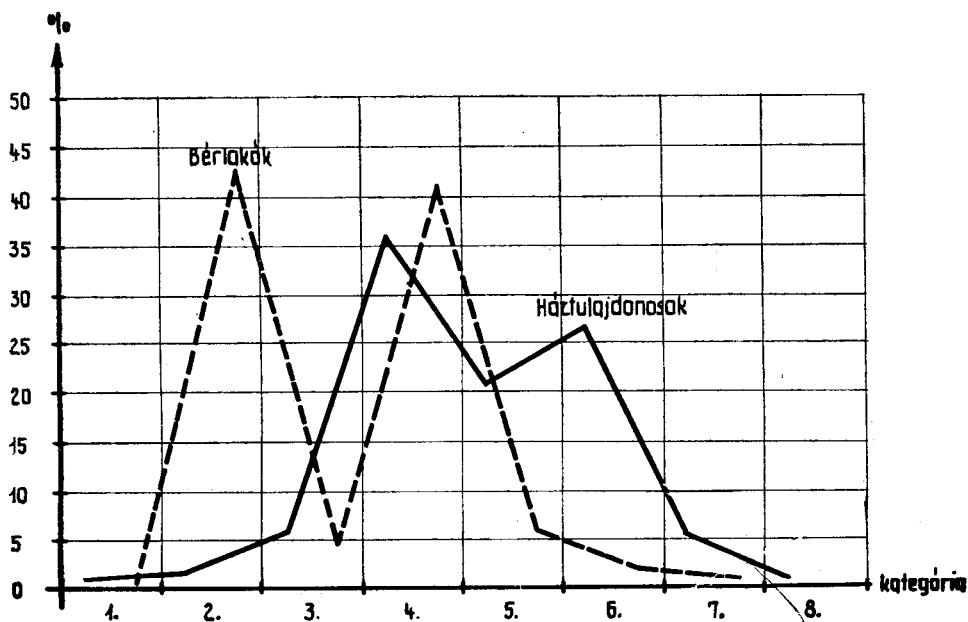
Lássuk ezek után a bérlakók megoszlását:

10. táblázat. A bérlakó adófizetők megoszlása a kivetett adó nagysága szerint

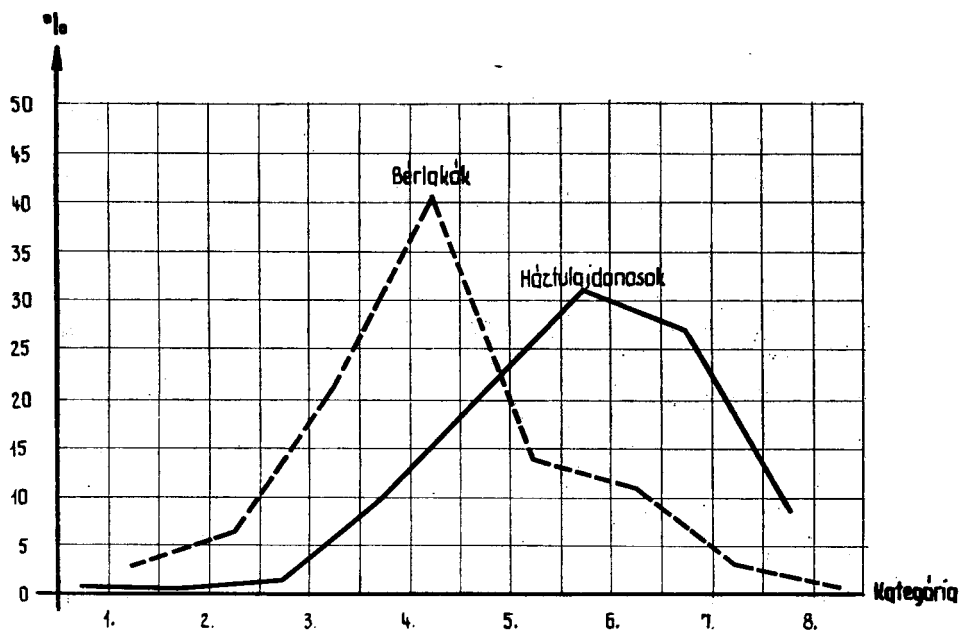
Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Összes
1552									
szám	1	71	8	69	12	3	2	—	166
százalék	0,60	42,76	4,81	41,55	7,22	1,80	1,20	—	< 100,00
1633									
szám	13	25	87	169	58	47	17	3	419
százalék	3,09	5,95	20,76	40,15	14,07	11,60	2,92	0,70	< 100,00
1686									
szám	1	42	52	99	46	30	7	1	278
százalék	0,35	15,09	18,69	35,60	16,53	10,78	2,50	0,35	< 100,00

A háztulajdonos adófizetők megoszlásához képest ellenkező irányú tagozódás figyelhető meg, amelyet a vagyon legalább egyik elemének, ti. a háztulajdonnak a hiánya indokol. Említést érdemel hogy

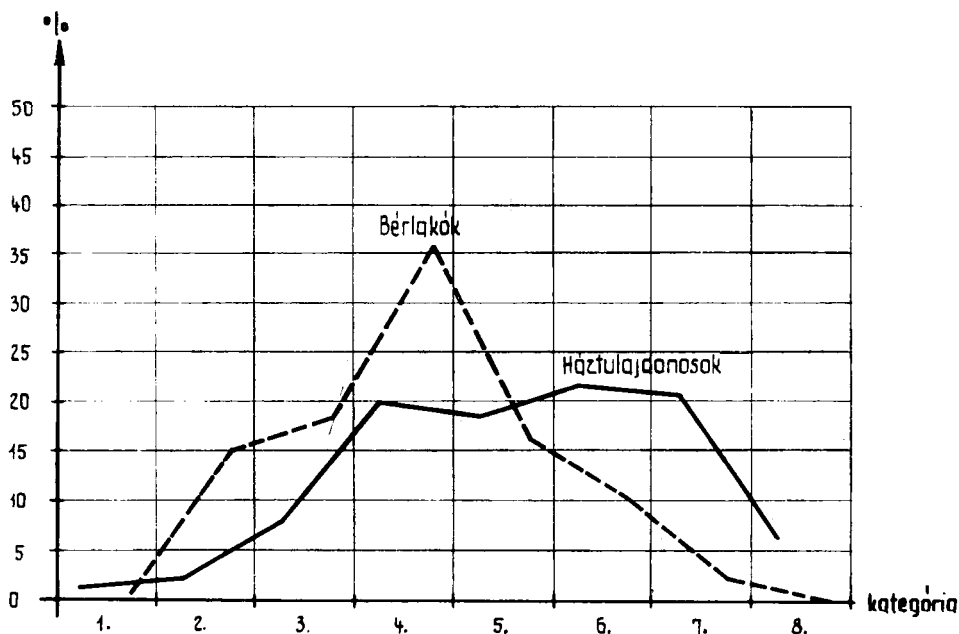
ad a) a bérlakók, ellentétben a háztulajdonosokkal zömmel az alsó négy kategóriában csoportosultak, ezekben százalékarányuk magasabb, mint az összes adófizetőké, a helyzet a 4. kategóriában fordul meg, mert az ezt követőkben százalékarányuk alacsonyabb az összes adófizetőkénél,

2a. ábra. A háztulajdonos és bérlakó adófizetők százalékos megoszlása 1552-ben

2b. ábra. A háztulajdonos és bérlakó adófizetők százalékos megoszlása 1633-ban

2c. ábra. A háztulajdonos és bérlekő adófizetők százalékos megoszlása 1686-ban

ad b) a három struktúra közötti eltérésekhez további adalékokat kapunk, amelyekből most már megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi adatsorok nagyjából két, hasonló típusú tagolódás létezésére utalnak. 1552-ben viszont a bérlekők közel 85%-a a 2. és a 4. kategóriában, a két súlypontban csoportosult.

Az a) és b) megállapításokat tükrözi a 2a, 2b és 2c ábra. A pusztá szám-soroknál szembe-tűnőbben bizonyítják azonban azt is, hogy

c) a háztulajdonosok megoszlása relatíve egyenletesebb, a bérleké relati-ve egyenletlenebb.

Mielőtt továbblépnénk vessünk ismét egy pillantást a háztulajdonosok és bérlekők 1458. évi megoszlására.

Az adófizető háztulajdonos és bérlekő természetes személyek megoszlása a kivett adó nagysága alapján. 1458⁸⁷

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Összes
Háztulajdonos									
szám	5	106	84	114	50	52	39	7	457
százalék	1,1	23,2	18,4	24,9	11,0	11,4	8,5	1,5	100,00
Bérlekő									
szám	17	165	54	31	9	4	1	—	281
százalék	6,0	58,7	19,2	11,0	3,3	1,4	0,4	—	100,00

1458-ban a háztulajdonosok megoszlása egyenletesebb képet mutat, mint 1552-ben, de újból megfigyelhető az egész struktúra eltolódása.

Nem lehet teljes az adófizetők megoszlásáról alkotott kép, ha a háztulajdonosok illetve a bérlekők *relatív* (tehát e két nagy rétegen belül mért) ará-

⁸⁷ Fügedi: Stat. forrás. 1. 3. 70. l. (9/a és 9/b. tábl.)

11. táblázat. A háztulajdonos és bérlakó adófizető természetes személyek százalékos megoszlása kategóriánként, az összes adófizetőhöz viszonyítva

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Összes
1552									
háztulajdonos	0,7	0,9	4,0	26,8	16,4	20,0	4,8	0,6	74,2
bérlakó	0,1	11,0	1,3	10,7	1,9	0,5	0,3	0,0	25,8
									100,0%
1633									
háztulajdonos	0,2	0,0	0,9	5,9	12,1	13,3	15,8	5,1	58,3
bérlakó	1,2	2,6	8,7	17,0	5,7	4,6	1,6	0,3	41,7
									100,0%
1686									
háztulajdonos	0,6	1,7	5,4	14,20	13,2	15,2	14,2	4,6	69,1
bérlakó	0,1	4,6	5,9	11,0	5,1	13,4	0,7	0,1	30,9
									100,0%

Megjegyzés: A tisztább kép kedvéért továbbra sem vettük figyelembe a mentesített személyeket, akiknek túlnyomó része háztulajdonos. Főbb aránybeli módosulást kis számuk miatt e tény nem okoz.

nyainak áttekintése után nem vizsgáljuk meg *abszolút* (az összes adófizetőhöz mért) megoszlásukat.

Az abszolút arányokat tükröző adatsorok két körülményre hívják fel a figyelmet:

a) a bérlakóknál kimutatható megoszlásbeli súlypontok jelentősége az összlakosság kategóriánkénti arányához viszonyítva mindhárom évben, de különösen 1552-ben csökken.

b) a három kiválasztott évben erős ingadozás mutatkozik a háztulajdonosok és bérlakók egymásközi arányában. Soproni viszonylatban feltűnően nagy a bérlakók aránya 1633-ban. Kiegészítésül jegyezzük meg, hogy 1458-ban a háztulajdonosok aránya 61,90%, a bérlőké 38,10% volt az összes adófizetőkhöz viszonyítva.⁸⁸ Ez a megoszlás az 1633-ban látottra emlékeztet (!).

A szegény és a „polgári” rétegek elkülönítéséhez az eddigi statisztikai megfigyelések már adtak néhány támpontot. Vizsgálódásunk azonban csak akkor lehet teljes, ha a *kivetett adóösszeg* eloszlását is megvizsgáljuk. Az egy adófizetőre eső átlag, illetve az összeg kategóriánkénti megoszlása két fontos kérdésre adhat ui. feleletet: egyrészt arra, hogy 1552-höz viszonyítva 1633-ban és 1686-ban az egyes kategóriákat milyen vagyonossági fok kifejezésének kell tekintenünk

12. táblázat. A kivetett adó összege és az adófizetőnkénti átlag 1552-ben, 1633-ban és 1686-ban

Év	A kivetett adó összege	Adófizető természetes személy	Egy adófizetőre eső átlag
1552	1228 fl 25 den	642	1 fl 91 den
1633	3557 fl 75 den	1003	3 fl 55 den
1686	3003 fl 48 den	887	3 fl 38 den

Megjegyzés: A táblázat csak a természetes személyekre kirótt adót tartalmazza. Az 1633-as, ill. az 1686-os jegyzékből a céhekre kivetett testületi adó is megállapítható. Ennek összege 1633-ban (6 céh): 23 fl, 1686-ban (6 céh): 8 fl 51 den.

⁸⁸ Uo. (9/c. tábl.)

(azaz mennyit „inflálódott” egy-egy kategória jelentése), másrészt ezzel összefüggésben arra, hogy hol húzható meg a határvonal a bennünket érdeklő két társadalmi réteg között.

Az adófizetők kategóriánkénti megoszlását illetően azonban az egy főre eső adóátlag fontos támpont.

Megállapíthatjuk ui., hogy

a) az átlagos vagyoni helyzetet kifejező kategória 1552-ben a 4., 1633-ban és 1686-ban a 6. volt, ami két kategória eltolódást jelent. Valójában nem egészen ez a helyzet. 1552-ben láttuk, hogy az adózók közel 38⁰/₀-át magában foglaló 4. kategóriában több mint 34⁰/₀ 1 fl 25 dénárt v. 1 fl-ot fizetett, miközben az 1 fl 91 dénáros átlag globálisan nem egészen 3,5⁰/₀-ot érintett. 1633-ban és 1686-ban fordított a helyzet, mert ekkor az átlagadó összege a 6. kategória alsó szférájába helyezhető. Gyakorlatilag tehát az adófizetők megoszlásában csak egy kategóriányi eltolódással kell számolnunk 1552 és 1686 között.

1458-ban egyébként az egy főre eső átlag — 1 fl 60 den — szintén a 4. kategóriába esett.⁸⁹

Százalékosan kifejezve a fizetett adó összege a következőképpen alakult kategóriánként ($100^{0}/_0 =$ a teljes, természetes, személyek által fizetett adóösszeg).

13. táblázat. A kivetett adó összegének megoszlása kategóriánként

Év	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Összes
1552 százalék	1,5	2,17	21,69	19,11	36,12	15,79	3,58	100,00 = 1228,25 fl
1633 százalék	0,19	1,47	8,53	11,03	23,98	31,77	23,02	100,00 = 3557,75 fl
1686 százalék	0,57	2,24	10,35	12,17	20,93	30,51	23,13	100,00 = 3003,48 fl

E táblázat alapján a következőket állapíthatjuk meg:

a) az arányok az alacsonyabb kategóriákból induló emelkedést mutatnak mindhárom évben, ami eltér a személyi megoszlás arányainak alakulásától. A magasabb kategóriák részaránya nagyobb.

b) Súlyponti helyzet 1552-ben a 6. kategóriában figyelhető meg, míg 1633-ban és 1686-ban ehhez a helyzethez a 7. kategória áll közel. Feltűnő e két utóbbi évben a 8. kategória részarányának magassága, ami azonban az eltolódással függ össze.

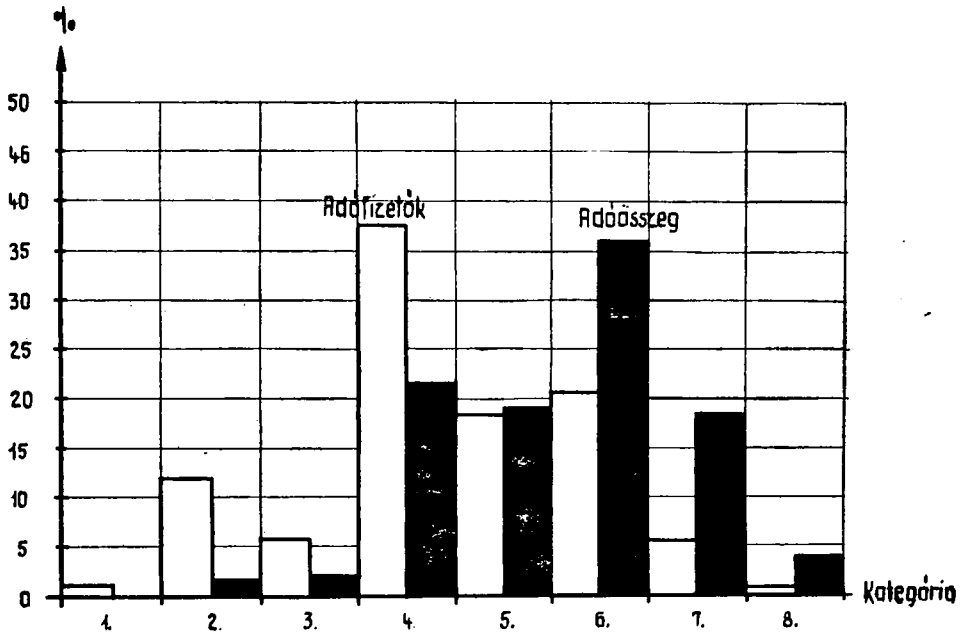
Az adózási és vagyoni tagozódás sajátosságait jól jellemezhetjük az adófizetők és a kivetett adó kategóriánkénti százalékos megoszlását tükröző grafikonokon (3/a, 3/b, 3/c ábra). A kétféle megoszlás összevetése alapján előbbi két megállapításunkat kiegészíthetjük:

c) 1552-ben az 5., 1633-ban és 1686-ban 6. kategóriában fordul elő először, hogy a kivetett adóösszeg részarányát tükröző oszlop magasabb, mint az adófizetők részarányát jelző oszlop.

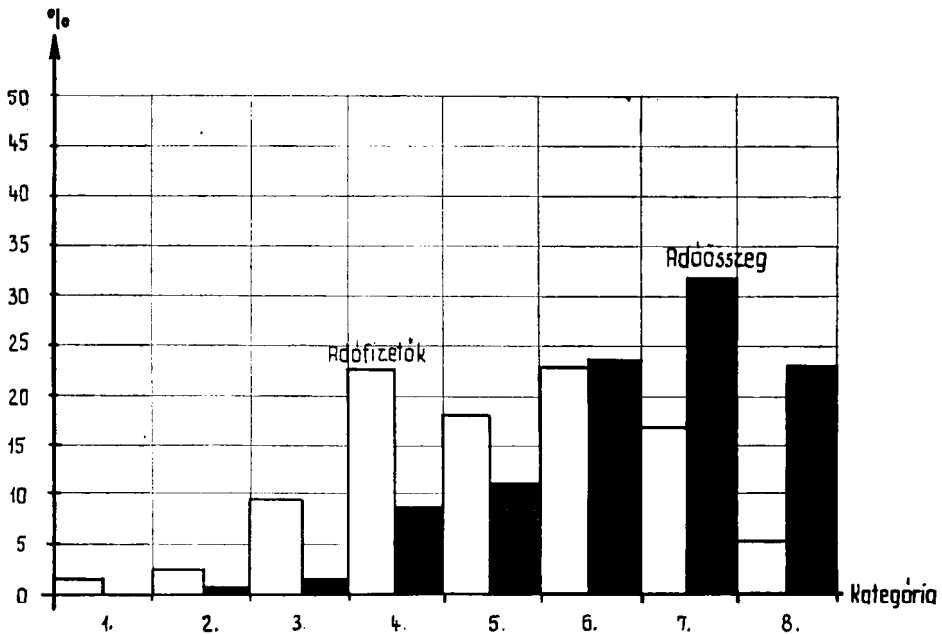
Mindezek után az adófizetők, illetve a kivetett adó kategóriánkénti megoszlásáról tett megállapításokból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. Mindhárom kiválasztott évben az 1—5 fl között fizetők, 1633-ban és 1686-ban még az 5—10 fl-ot fizetők is ide tartoznak, vannak a legtöbben; ugyancsak a részesedése is a legnagyobb a kivetett adóban (1633-ban és 1686-ban ide tartoznak még a 10 fl felett fizetők is).

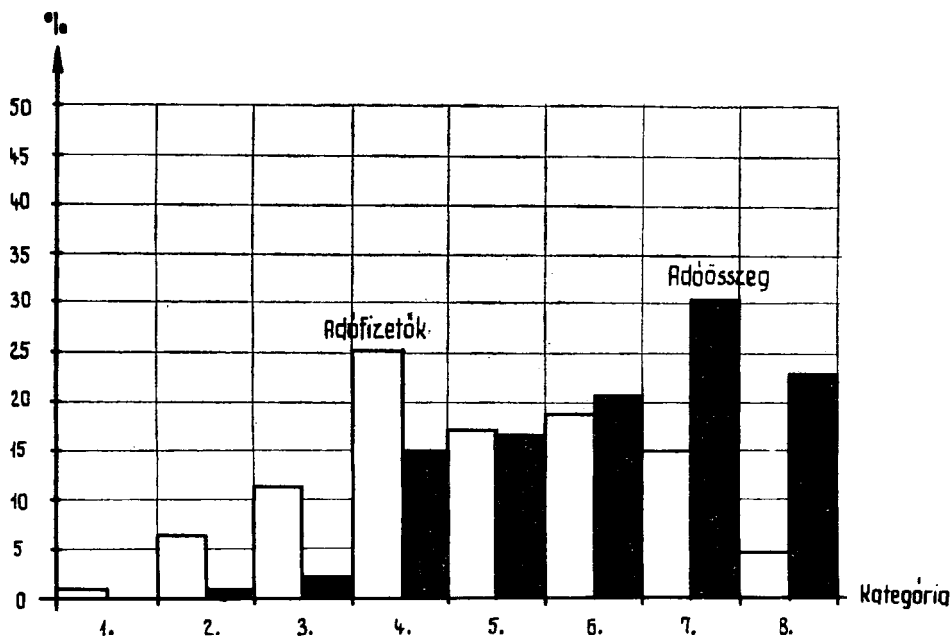
⁸⁹ Uo. 66. l.

3a. ábra. Az adófizetők számának és a fizetett adó összegének százalékaránya kategóriánként 1552

3b. ábra. Az adófizetők számának és a fizetett adó összegének százalékaránya kategóriánként 1633

3c. ábra. Az adófizetők számának és a fizetett adó összegének százalékaránya kategóriánként 1686

2) 1552-höz képest 1633-ban és 1686-ban a kategóriák értelmezését tekintve egy kategóriányi eltérés tapasztalható. Az átlagszintű vagyoni helyzetben levők csoportosulása 1552-ben a 4. és 5. kategória határán, 1633-ban és 1686-ban a 6. kategória első negyedében keresendő.

3) A háztulajdonosok és a bérlakók, illetve az összes adófizetők és a kivetett adó összegének kategóriánkénti megoszlását egybevetve kiderül, hogy 1552-ben a 2—3 fl-ot, 1633-ban és 1686-ban a 3—5 fl-ot fizetők kategóriájától számíthatjuk a szegényebb, illetve gazdagabb rétegeket elválasztó határvonalat.

4) Felhasznált forrásaink alapján sajnos nem határozhatjuk el határozottan azokat az okokat, amelyek az adókivetési rendszer változása, illetve a tényleges történelmi helyzet következtében a három vizsgált év adómegoszlását módosították. Néhány következtetést azonban éppen az eltérések alapján feltétlenül le kell vonnunk:

A) 1552-ben, akár 1458-hoz, akár 1633-hoz vagy 1686-hoz hasonlítjuk a helyzetet, a szegény bérlakó rétegek és a legvagyonosabb adófizetők hiányoztak. Így a XVII. századtól is, de a XV. századtól is különböző tagozódás, legfőbb vonása az, hogy a középső kategóriákban oszlott el az adófizetők és a fizetett adó túlnyomó része.

E rendkívüli helyzethez képest egyenletesebb a tagozódás a XVII. században, de azért 1633 és 1686 között számottevő különbség tapasztalható. 1633-ban a bérlakó réteg részaránya soproni viszonylatban magas volt, az alsó kategóriákban minimális a háztulajdonosok részaránya, a vagyonosabb rétegeket tömörítő 6., 7. és 8. kategóriák viszont relatíve népesek. 1686-ban ezzel szemben csökkent a bérlakók részaránya, a háztulajdonosok száma az alsóbb kategóriákban megháromszorozódott s csökkent a felső kategóriák népessége. Mindent összevetve a XVII. század első harmadát reprezentáló 1633 előtti években a

korábbi, ill. későbbi helyzethez képest demográfiai és gazdasági prosperitással számolhatunk, míg 1686-ban visszaesés mutatkozik.

B) A számadatok Sopron viszonylatában is bizonyítják, hogy a bérlakók képezték a városi lakosság mozgékonyabb elemét.

C) Ugyanakkor Mendl megállapítása, mely szerint a bérlakók részaránya nagyjából tükrözi a szegényebb rétegek részarányát a teljes városi lakosságban, a XVII. századtól — legalábbis Sopron esetében — már nem alkalmazható teljes határozottsággal, mert a bérlakók több mint 100%-a a felső három, a háztulajdonosok kb. 10–300%-a az alsó négy kategóriában helyezkedett el. A XVI. század derekán viszont a tétel nagyjából megfelel a helyzetnek.

D) Az a körülmény, hogy az egyes kategóriák jelentése eltolódott, felhívja a figyelmet a XVII. században már előrehaladott folyamatra: ti. a fokozottabb vagyoni differenciálódás jelenségére. Miközben az egy főre eső adó a XVII. században a XV–XVI. századnak kb. két és félszerese, az alsó három kategóriába tartozó adófizetők száma gyakorlatilag nem csökkent. A legalacsonyabb ill. a legnagyobb kivetett adóösszeg közötti rés viszont tágult.⁹⁰

*

Egy fontos, különösen a lakosságszám megállapítása szempontjából meghatározó jelentőségű kérdésre a statisztikai vizsgálat nem adhatott közvetlen választ. E kérdés: kiknek az adóját tartalmazták a jegyzékek? A jegyzékek köre háztulajdonosokra, valamint a házzal nem rendelkező, de a városban élő olyan személyekre terjedt ki, akiket az adó kivétekor számításba lehetett venni. A középkorban általános jelenség volt, hogy a fiscus, akit lehetett, igyekezett megadóztatni. Az adójegyzékek Sopronban is feltüntették azokat, akiknek mentesítésük volt, illetve vagyoni helyzetük alapján nem kellett fizetniük, s mint fentebb láttuk, gyakran előfordult, hogy a családtag, rokon illetve gyámolt is adóköteles volt. Másszóval az adó kivétekor „alapos munkát végeztek”, amit közvetve bizonyít, hogy a városi „Gemein” gyakran panaszkodott az adó nagysága miatt.⁹¹ Kik lehetnek viszont azok, akiket a fiscus adózási szempontból „nihil”-nek tekintett?

Néhány alkalommal a város jobbnak láthatta, ha amúgy is feszült viszonyát egy-egy gazdag családdal nem bonyolítja tovább, ezért nem tüntették fel őket a jegyzékben.⁹² Statisztikai szempontból ezek az esetek elhanyagolhatók.

⁹⁰ A szegénységük miatt mentesítettek százalékaránya is emelkedett, főként 1633-ban.

A kivetett adó		
	legalacsonyabb	legmagasabb
összege		
1552	— fl 25 dén.	14 fl — dén.
1633	— fl 25 dén.	26 fl — dén.
1686	— fl 15 dén.	43 fl 14 dén.

⁹¹ Így pl. 1524-ben, 1534-ben, 1620-ban stb. (Vö. Sopron Monographiája. 6., 15., 428. l.)

⁹² 1633-ban pl. a Sárkány-családdal volt feszült a város viszonya. Iláuk ezért nem is szerepelt a belváros adójegyzékében, ellenben a második negyedbeli majorjukra vetették ki a magas adót. A bejegyzés egyébként érdekes adalék a kivétési rendszer jellegéhez:

„Sarkhanisser Mayerhoff undt den anderen weingarten undt
grundtstükhen 11 fl — ort”

Házuk a külső kör utolsó helyén állt 1686–87-ben (Beloianis tér). Vö. Házai: A soproni Belváros. 1. r. 140. l.

Más a helyzet azonban a város legszegényebb rétegeivel. A nincstelen rétegek ui. — mint azt a bérlakók statisztikai adatai bizonyítják — fluktuáltak, s ebben a gazdasági okokon túl szerepet játszhatott a háborús veszély vagy egy-egy nagyobb járvány is, minthogy számottevő anyagi veszteség nélkül továbbállhattak. Elvben nem zárhatjuk ki, hogy egy részük, éppen az ingatag helyzet miatt nem szerepelt az adókötelesek között. Figyelembe kell vennünk továbbá azt is, hogy a város gazdaságában domináló mezőgazdaságnak idénymunkásokra is szüksége volt, akik nyilván nem laktak tartósan a városban. Ennyiben tehát az adójegyzékek alapján végzett lélekszám-számítás ingatag alapon nyugszik. Itt kell megemlíteni azt a körülményt is, hogy rendkívüli alkalmakkor (menekülők, katonai beszállásolás, országgyűlés stb.) szintén kiszámíthatatlan mértékben duzzadt meg a városi lakosság.

Másrészt néhány érv amellet szól, hogy az adójegyzékek alapján tartósan megtelepedettnek tekinthető lakosság *nagyjából* a ténylegesen és tartósan Sopronban élő városiakok körét jelentette.

Az első érv alapjául a statisztikai feldolgozás szolgál: mindhárom vizsgált évben sikerült ui. elkülöníteni a szegény rétegeket képviselő adófizetőket, akik minimális vagy csekélyebb adót fizettek (nagyjából 1552-ben 1 fl-ig, a XVII. században 2 fl-ig). A XV. századi viszonyokhoz képest arányuk változott ugyan, azonban a változások nem voltak olyan nagy mérvűek, hogy belőlük egy egész, különben adózóképes és tartósan megtelepedett városi réteg kimaradása tükröződnék. Ha így állna a helyzet, akkor az adókimaradással kapcsolatban bizonyos speciális szisztémával kellene számolnunk, amely egy-egy adózó réteget elkülönít, kiemel az adójegyzékből. Ám ez a tény egyes adókategóriák néptelenségét kellene hogy okozza, amiről egyik évben sincsen szó.

A második érv egy negatívum: a vizsgált évekből nem maradt fenn olyan jegyzék, amely az adójegyzékből kimaradtakat magában foglalná. Ilyenről a XV. század közepétől 1687-ig nincsen tudomásunk. Ebből a szempontból nem tekinthető véletlennek, hogy a vagyontalanok jegyzékének összeállítását a városi „Gemein” éppen az adóreform idején sürgette (vö. fentebb). Sőt e tény arra enged következtetni, hogy az 1687 előtti rendszerben az adójegyzékek még megfeleltek a „Gemein” igényének.⁹³

A harmadik érv abból következik, amit az imént az adókimaradás alaposságáról mondtunk. Végül pedig érvként szolgálhat az is, hogy a XV. században, amikor már nagyjából a XVI–XVII. században is követett adókimaradási rendszert használták, az adójegyzékek bizonyíthatóan a zsellérséget is magukban foglalták.⁹⁴ Mindent összevetve tehát megítélésünk szerint a három adójegyzék a vagyontalan, de tartósabban megtelepedett (zsellér stb.) rétegeket képviselő adófizetőket is magában foglalja.

⁹³ 1633-ban és 1686-ban az adójegyzék gyakran feltünteti az adófizetők foglalkozását. Erre szinte kizárólag a szegényebb rétegekhez tartozók esetében került sor. 1633-ban így 78 iparosról vagy egyéb foglalkozásúról tudunk (a kirótt adóösszeg fejenként 25 dén. és 4 fl között mozog, de zömmel 50 dén. és 2 fl között); ugyanekkor további 13 adófizetőről állapítható meg, hogy foglalkozása 'holdt' (zsellér). Adójuk 0 és 1 fl között mozgott. 1686-ban ugyan lényegesen kevesebb ilyen, a foglalkozásra utaló megjegyzéssel találkozunk, de a 'holdt' illetve a 'hauer' (kapás) megjelölés ekkor sem hiányzik. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben egyik évben sem jártak el következetesen, a megjegyzések inkább megkülönböztetésül szolgáltak, mondhatni, a személynévét pótolták (pl. 'ein holdt', 'die höldin', 'ein flassner', 'ein lezelter', 'ein graner sneider', stb.). Egy-két kivételtől eltekintve egyébként bérlakókról van szó.

⁹⁴ Szűcs: Városok és közműveltség. 39. l. Vö. az előbbi jegyzetet is.

Mindez nem zárja ki természetesen, hogy a tartósan helyben lakók közül kimaradhatott az adójegyzékekből néhány mentesített városi tisztviselő, őr, kézműveslegény, cseléd stb. Minden bizonnyal kimaradtak pl. a papok és szerzetesek. Számukra becslést tehetünk.

Mielőtt becslést tennénk a város lélekszámára, tisztáznunk kell, hogy az adójegyzékek milyen sajátos, a lélekszámot befolyásoló mozzanatot tükrözhetnek.

Az 1552-t megelőző időszakban arra a népmozgásra kell felfigyelnünk, amelyet a török elől menekülő lakosság fluktuációja, a török közeli portyázásai okoztak. A menekülők egyik útvonala is erre vezetett. Kisebbségi hatással járhatott a reformáció előrehaladása ill. a katolikus egyház gyengülése. Közvetett befolyást gyakorolhatott a lélekszám illetve a lakosság társadalmi tagozódásának alakulására, hogy a török hódoltság idején Sopron kereskedelme elvesztette beszerző forrásainak java részét, a megyében felvirágzott marhakereskedelem az elvesztett területek által szolgáltatott árumennyiséget nem tudta pótolni, a század 30-as éveitől kezdve már komoly nehézségek mutatkoztak a húselállításban.⁹⁵ Mint láttuk, az 1552-es adójegyzék rendkívüli állapotokat tükröz, a bérlakók aránya is szokáttanul alacsony (25⁰/₀), amit tovább ront az a körülmény hogy közülük sokan családtagok, rokonok. E helyzet bizonyos szempontból hasonlíthatott a Bücher által vizsgált frankfurtihoz (1449), ahol a háborús veszély miatt, élelmészeti okokból összeírt lakosságból hiányzott a proletárréteg (eltávoztak) és a kézműveslegények jó része (elmenekültek), úgyhogy a plebejus elem alig 10⁰/₀-ot tett ki.⁹⁶ Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a két város jellegében alapvetően különbözött.

A XVI. század folyamán állandó volt a török veszély, 1594—98-ban a Rábaköz is elesett, jelentősége azonban lassan csökkent. A Boesckay-féle szabadságharc (1605), Bethlen hadjárata (1619), majd az 1683—99. évi török háborúk hatása nyilván befolyásolta a lakosság összetételét. 1552 és 1633 között a névállomány szinte teljesen kicserélődött, ami szinte természetesnek mondható. A jelek azonban azt mutatják, hogy e cserélődés 20—25 év alatt végbement. 1633 és 1686 között is nagymértékű cserélődéssel kell számolnunk, bár ennek okai már mások voltak, mint a XVI. században és a XVII. század elején.⁹⁷ A kérdést véglegesen csak az adójegyzékek feldolgozása döntheti el. Nem világos előttünk, mik lehettek annak a prosperitásnak az okai, amelyre az 1633. évi adójegyzékből következtethetünk, jóllehet kétségtelen: a pestist nem számítva, a másik két adójegyzék korához képest ez feltétlenül nyugodtabb kellett, hogy legyen.

Abszolút mértékben, még hozzá jelentősen módosították a lakosság számát a pestis-járványok. A XVI. században nem tudunk még nagyobb pestisről, a XVII. században azonban annál inkább. Igaz, hogy a XVI. századról nem áll rendelkezésünkre olyan krónika sem, mint Payr György és Mihályé, illetve Csányié, amelyek feljegyezték a járványokat, sőt a halottak számát is. Az 1584-ben kezdett Payr Krónika 1600-ban említ pestist először („ein groser sterb”), ezt követik: 1620 („ein groser sterb”), 1633 (különösen nagy volt, a két évi vásárt a bécsi kapu elé vitték a városból, 1056 személy pusztult el), 1644 (1350 halott,

⁹⁵ Mollay: Sopron vm. 74—76. l.

⁹⁶ Pauliny: Bányavárosok lélekszáma. 365—367. l.

⁹⁷ Vö. Mollay: Sopron vm. 75. és különösen 76. l.

tehát az előzőnél is jelentősebb, az évi vásárok mellett a heti vásárt is kivitték a városból), 1655 (730 halott), 1656 (1415 halott!).⁹⁸

A leggyászosabb hatású azonban kétségtelenül az 1679. évi pestis volt, amelyről Csányi ad részletes és — szemtanú lévén — nyilván hiteles leírást. Ekkor 2516-an haltak meg (ugyanazt az adatot közli Payr Mihály is). Igen sokan elmenekültek a járvány elől, részben a környékbeli falvakba, illetve más biztos helyre. A járvány erejét növelte, hogy korábban sokan a városba húzódtak a Rába vidékéről (itt tört ki eredetileg), továbbá, hogy a kritikus szeptember és október hónapban sok eső esett.⁹⁹

Az adójegyzékek talán bizonyos mértékig tükrözik a pestis okozta szomorú változásokat, mert megjegyzik, ha özvegyasszony adófizetőről van szó (vö. fentebb), s feltüntetik a gyámoltakat is. Az özvegyen maradt férfiak, az elhalt kis-korú gyermekek, családtagok száma azonban nem állapítható meg belőlük, s valószínűleg itt tapíthatunk rá az adójegyzékek alapján becsült lélekszámadatok legfőbb gyengéjére. Minthogy a városra rótt taxát ki kellett fizetni, az adót be kellett mindenképpen hajtani, következésképpen a kivételkor mindenkit, aki adózóképes volt, számba kellett venni. A pestis után viszont minden bizonnyal számos olyan csonka háztartás is maradt, amelyek létezésére az adójegyzékek nem utalnak. E jelenség egyébként kisebb mértékben a járványmentes években is elképzelhető.

14. táblázat. Az adófizető özvegyek, gyámoltak és családtagok száma és százalékaránya az összes adófizetőhöz képest.

Év	Adófizetők és mentesek száma =100%	Özvegy		Gyámolt		Családtag stb.	
		fő	%	fő	%	fő	%
1552	680	58	8,5	—	—	37	5,4
1633	1018	128	12,6	54	5,3	36	3,6
1686	905	135	14,9	18	1,9	34	3,7

Minthogy az egykorú források alapján tudjuk, milyen súlyos pestis pusztított 1633-ban, illetve 1679-ben, kézenfekvő, hogy ezeket az adatokat, köztük elsősorban az özvegyen maradt asszonyokra vonatkozókat, a megcsonkított háztartásokra való utalásoknak kell tekintenünk. A gyámoltak fiskális kategóriájának felbukkanása feltehetően szintén a járványok pusztításával volt összefüggésben. Az 1552-es arányok a két másik évhez képest normálisabbaknak látszanak.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy az adójegyzékek a névváltozások formájában tartalmaznak bizonyos, a lakosság fluktuációjára vonatkozó adalékokat. Másrészt a demográfiai katasztrófákkal, eseteinkben a pestis okozta pusztulással összefüggésben utalásokat találunk bennük, amelyek azonban feltehetően nem tükrözik híven a tényleges helyzetet. A kiragadott évek közti hosszú időszakok miatt azonban nem vállalkozhatunk a névanyag elemzésére, s hiányos voltak miatt az adójegyzékeknek a csonka háztartásokra vonatkozó utalásait sem vehetjük figyelembe.

*

⁹⁸ Payr György és Mihály krónikája. 1584—1700. Kiad. Heinler Károly. Sopron, 1942. 6., 15., 25., 35., 48—49. l.

⁹⁹ Csányi-krónika. 43—45. l.

Mint arra már utaltunk, Paulinyi Oszkár nyomán Drezda 1454-ből származó népességösszeírására kívánunk támaszkodni a szegény, illetve vagyonosabb háztartások lélekszámának megállapításakor. A drezdai összeírás egyetlen negyed adatait tartalmazza.

A szász városok, így Drezda jellegét nagyjából az szabta meg, hogy kívül estek a jelentős városzónákon, a koraközépkori gazdasági centrumok távolabb feküdtek. Inkább afféle közbeeső terület volt ez, amelyet a nagy távolsági kereskedelmi utak csupán keresztül szeltek. Ezt a XII. században már jellemző helyzetet tükrözik a XVI. század derekáról származó adatok, amelyek a szász városok gazdaságát illusztrálják. Drezda mindenesetre a XV—XVI. században jellegében emlékeztett a magyar városokéra.¹⁰⁰

A Richter által feldolgozott drezdai vagyonadójegyzékből és összeírásból a következő arányszámok adódnak: 1454 februárjában a háztulajdonos háztartásokra 5,07 fő, a bérlakó háztartásokra 2,14 fő esik.¹⁰¹ Sopronban is a drezdai arányszámokat vesszük alapul, azonban ezek nem pontosan a háztulajdonosok, illetve bérlakók körét fogják képviselni, jóllehet szintén a vagyonosabb, illetve a szegény rétegek elkülönítését szolgálják.

Paulinyi szerint a háztulajdonos adózók kulcsszáma a „polgári” (polgárjoggal bíró) városi lakosság háztartásait képviseli, amely bővült háztartásnak tekintendő, mert a családtagok mellett a munkabéres és szegődményes háznépet is magában foglalja.¹⁰² Sopronban az adójegyzékek homályosak ebben a vonatkozásban, mert nem derül ki világosan, hogy valamennyi nemcsaládtagot külön megadóztatták volna, sőt ezt a feltevést ki is kell zárunk a lehetőségek közül. Ezért Richtert követve a vagyonosabb rétegek háztartásaira kerekén 5 fős átlaggal fogunk számolni. A szegény rétegek háztartásainak létszámára viszont 2,25—2,50 főt veszünk alapul. A Richter-féle kulcsszám ui. kizárólag bérlakókra vonatkozik, míg az általunk szegénynek tekintett kategóriában háztulajdonosok is találhatók, akiknek háztartása feltehetően valamivel magasabb létszámú volt.

A vagyoni megoszlás alapján levont következtetésünknek megfelelően 1552-ben az első négy kategória (2 fl-ig), 1633-ban és 1686-ban az első öt kategória (3 fl-ig) adófizetőit tekintjük szegényeknek, a további kategóriákat vagyonosabbnak. Határeseteknek kell tekintenünk azonban azokat az adófizetőket, akik háztulajdonosok és a szegény kategóriák legfelsőbbjébe kerültek, mert velük kapcsolatban már nyilvánvalónak tekintjük, hogy magasabb létszámú háztartást képviselnek, mint a hasonló vagyonú bérlakók. Ezeket a vagyonosabbak közé számítjuk, azaz gyakorlatilag 1552-ben a 4., 1633-ban és 1686-ban az 5. kategória adófizetőit két részre osztjuk, s itt vonjuk meg a város két fő társadalmi rétegét elválasztó határvonalat.

¹⁰⁰ Carl Haase: Grundfragen der nordwestdeutschen Städtegeschichte bis ins XIII. Jh. Die Städte Mitteleuropas im XII. u. XIII. Jh. Linz, 1963. 124—125. l. Karlheinz Blaschke: Zur Statistik der sächsischen Städte im XVI. Jh. „Vom Mittelalter zur Neuzeit.” Zum 65. Geburtstag von H. Sproemberg. Berlin, 1956. A XVI. század derekáról (1521—1522-ből) származó adójegyzék alapján, mely az egész területre vonatkozik, Blaschke kiszámította a városok gazdasági erejét. Ehhez a megadóztatott vagyon és az adófizetők számának hányadosát vette. A sorrend a mutatószám alapján: 1. Lipcse — 461 (7481 lakos), 2. Zwickau — 129 (4290 l.), 3. Drezda — 126 (6446 l.), 4. Chemnitz — 126 (3901 l.) stb. (összesen 118 város, az index átlaga 40—50 között), (137—141. l.). Azaz Drezda lényegesen elmaradt a más jellegű, kereskedőváros Lipcse mögött.

¹⁰¹ Richter: Drezda. 278—282. l. Paulinyi: Bányavárosok lélekszáma. 368. l.

¹⁰² Paulinyi: Bányavárosok lélekszáma. 371. l.

Mindezek figyelembevételével a három vizsgált évre az adójegyzékek alapján a lakosság száma a következő:

15. táblázat. *Sopron lélekszáma a XVI–XVII. században az adójegyzékek alapján*

	1552		1633		1686	
	A	B	A	B	A	B
Szegény	417	463	947	1053	976	1085
Vagyonos ¹	2475	2475	2985	2985	2355	2355
Összesen, fő	2892	— 2938	3933	— 4038	3331	— 3441

Megjegyzés: A) A kulcsszám 2,25 ill. 5 fő/háztartás ill. család.

B) A kulcsszám 2,5 ill. 5 fő/háztartás ill. család.

¹ A menteseket a vagyonosokhoz soroltuk.

A táblázat számadatait ki kell egészíteni a papokéval, akiket a jegyzékeink nem tüntettek fel. Zsidó lakosság, amely szintén kimaradhatott volna, nem volt Sopronban; 1526 végén kiűzték őket a városból.¹⁰³ Az 1527. évi adójegyzék alapján, minthogy ez a többi adózótól elkülönítve név szerint felsorolja a megadózott papokat, mintegy 20 fővel számolhatunk (az 1532. évi hadi célokra készült összeírásban is 19 pap szerepel).¹⁰⁴ Az 1552-re kapott adatokat így 30 fővel fogjuk kikerekíteni, akik között — a papokon kívül — mintegy 10 főt számolunk azokra, akiket valamilyen okból nem tüntettek fel (városi szolga, őr stb.). Minthogy a jezsuiták csak 1636-ban költöztek Sopronba, ugyanezt a kikerekítést alkalmazzuk 1633-ban is. 1686-ban viszont, a már jelenlevő jezsuitákra Csányi egy megjegyzése alapján 30 főt kell számolnunk,¹⁰⁵ akik mellett feltehetően valamelyest emelkedett a többi egyházi személy száma is. Így ekkor az adójegyzékből kimaradtakra együttesen 70 főt számítunk.

Mindent összevetve Sopron város lakosságának számára az alábbi becslést tesszük:

1552-ben: 2922—2962 lakos

1633-ban: 3963—4068 lakos

1686-ban: 3401—3511 lakos

Hasonló módszer segítségével az 1458. évi adójegyzék Fügedi Erik által készített feldolgozása alapján a lakosság számára a következő becslés tehető¹⁰⁶ 1458-ban: 2736—2823 lakos¹⁰⁷.

Tanulmányunk elején már jeleztük, hogy 1686 után az adóreform miatt nem áll többé rendelkezésünkre olyan jellegű jegyzék, mint amelyek alapján számításainkat végeztük. Thirring Gusztáv nagyszabású műve az 1715. és 1720. évi conscriptiókat használta, amelyek azonban a lélekszám megállapításához nem tartalmazznak elegendő adatot, mert nem ölelték fel az egész városi lakosságot.¹⁰⁸ Thirringgel ellentétben ezért nem vállalkozhatunk arra, hogy — különö-

¹⁰³ *Házi*: Sopron. 1. r. 7. köt. 249. l.

¹⁰⁴ SVLT. Lad. XLII et RR. num. 1. 31. l. Az összeírásról vö. *Mollay*: Sopron vm. 74. l.

¹⁰⁵ Csányi-krónika. 73. l. Megjegyzése szerint 1683-ban a városba bevonult Thököly elűzte a jezsuitákat, akik mintegy 30-an voltak. A következő évben azonban visszatértek.

¹⁰⁶ Ehhez vö. a 49., ill. 65. l. mondottakat. A vagyontalanok közé az első két kategória összes adófizetőit valamint a 3. kategória bérlakó adófizetőit számítjuk.

¹⁰⁷ Fügedi egységes szorzószámot használt (4,68 fő/háztartás), s így a lakosság számát 3500 főre becsülte. Stat. forrás 1. r. 55. l.

¹⁰⁸ *Thirring*: Sopron, XVIII. század 99. l.

sen az általunk követett módszer alapján — becslést végezzünk a városi lakosság számára a XVIII. század elején. A conscriptiók adatai mindemellett arra mutatnak, hogy 1686-hoz képest bizonyos emelkedéssel számolhatunk (mintegy 10—15%).

A XVIII. század végének lakosságszáma, a II. József alatt végzett népszámlálás (1784/85—1789) adatainak tükrében már mutatja azt a demográfiai változást, amely a XVIII. század derekától Sopronban is lezajlott. A lélekszámai.

1785-ben: 12 500 lakos.

Az adat magában foglalja a falakon kívül lakókat ill. az időközben kialakult Várkerület népességét is.¹⁰⁹

Ha tehát fel akarjuk vázolni Sopron demográfiai fejlődésének képét a XV. század közepe és a XIX. század kezdete között, ehhez jelenleg a következő becslési adatok (a XVIII. sz. végi kivételével!) szolgálhatnak alapul:¹¹⁰

A lakosság számának alakulása Sopronban

	XV. sz. közepe	XVI. sz. közepe	XVII. sz. első fele	XVII. sz. második fele	XVIII. sz. első fele	XVIII. sz. második fele
Lakos (kb.)	2800	2950	4000	3500	3800— 4000 (?)	11 000

A XVIII. században lezajlott ugrás okainak taglálása nem feladatunk. Tény azonban, hogy a lakosság számának gyarapodása beillik az ekkor országszerte kimutatható fejlődési folyamatba, hiszen a XVIII. század eleje óta Magyarország lakossága 4,1 millióról 8,5 millióra nőtt.¹¹¹

Az iménti adatok alapján azonban úgy látszik, hogy a lélekszám nagymérvű növekedése a XVI. század második fele és a XVII. század első harmada között megindulhatott, a mind sűrűbb és pusztítóbb pestisjárványok hatására azonban a fejlődés elakadt. Figyelembe kell venni, hogy a pestis pusztítása (Payr és Csányi adataiból kiindulva) valóban demográfiai katasztrófákat kellett, hogy okozzon, amelyek a fejlesztő tendenciák hatását megsemmisítették. Így

¹⁰⁹ A pontos adat a távollevők leszámításával illetve a jelenlevő idegenek hozzáadásával 12 633. *Thirring*: Sopron, XVIII. század 123., 129. l.

¹¹⁰ Becslésen alapuló számításaink ellen számos kifogást lehet emelni. E kifogások lényegében két irányúak lehetnek. Egyrészt a szorzószámok használatának jogosultságát, nagyságukat lehet vitatni, másrészt finomító észrevételeket lehet tenni, amelyek a globális becslés részleges korrekcióját célozzák (pl. a pestis áldozatainak „levonása”, a csonka háztartások figyelmenbevétele végzendő módosítás stb.). Ami a szorzószám problémáját illeti, álláspontunkat fentebb már kifejtettük. Továbblépést az jelentene, ha egy XV—XVII. századi magyar forrás alapján sikerülne elemezni a városi családok, illetve háztartások létszámait. A szorzószámok segítségével kapott eredmények erőteljesebb korrekcióját megítélésünk szerint csak más, tömegszerű és hiteles adatokat tartalmazó, ugyanakkor a maguk területén reprezentatívoknak tekinthető források, adattípusok alapján szabad elvégezni. De még ilyen esetben is probléma marad, hogy az egyik évnél végrehajtott korrekció más vizsgált éveknel esetleg — források hiányában — nem végezhető el, azaz nem *egységes* kritériumok alapján dolgoztunk. Becslésünket, úgy véljük, felső határnak kell tekinteni, azaz a vizsgált években ennél magasabb nem lehetett Sopron lélekszáma. Nem lehetett, mert magasabb szorzószám alkalmazása ésszerűtlennek látszik, s mert a számbajövő korrekciók csökkenteni szándékoznak az eredményeket.

¹¹¹ *Pápai Béla*: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867). Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovács József. Bpest. 1963. 159. l.

pl. 1633-ban és 1644-ben a lakosság több mint harmada, 1655-ben közel fele, 1679-ben pedig valószínűleg több mint a fele lett a pestis áldozata. A lakosság száma a nagyjából mélypontnak tekinthető XVI. század első felével szemben valamelyest még így is emelkedett a XVII. század végéig.¹¹² Eközben a város termelési-foglalkozási struktúrája döntően nem változott.

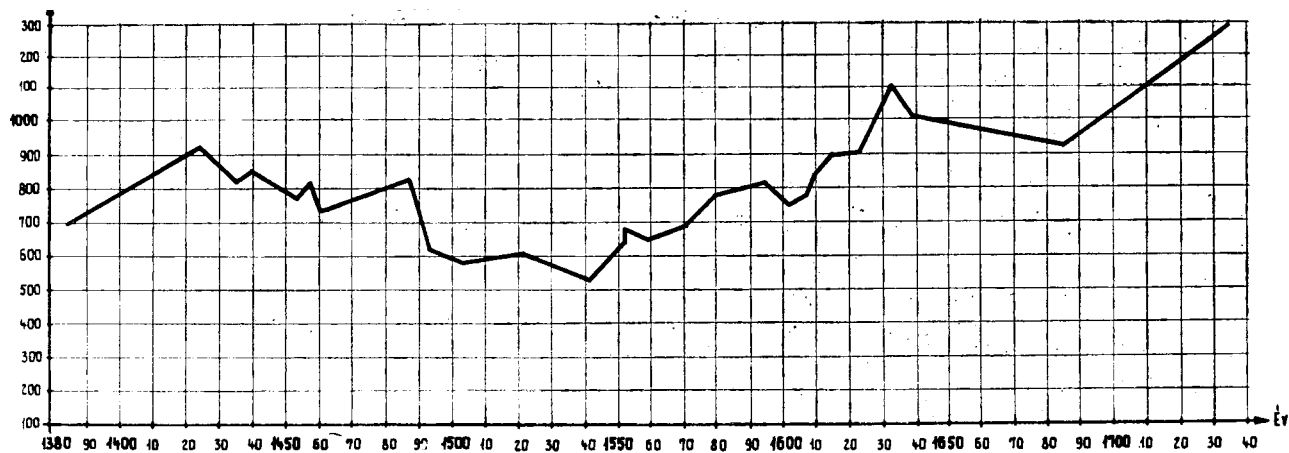
Mint már jeleztük, sajnos nincsen elegendő adatunk a lakosságszám alakulásának dinamikus bemutatásához. Az általános tendenciát azonban — úgy véljük — nagyjából tükrözik az adófizetők számának változását bemutató grafikon (ld. 4. sz. ábra, Zimányi Vera munkája), illetve az új polgárok száma és a születések száma alapján készült grafikonok 5., sz. ábra).¹¹³ Bár láttuk, hogy az adófizető = háztartásfő/családfő fogalom meglehetősen labilis, mégis az adófizetők számának hullámszerűsége nagyjából alátámaszthatja előbbi megállapításunkat. Ebből úgy látszik, hogy a visszaesés már a XV. század végén bekövetkezett, az emelkedés csak a XVI. század második felében kezdődött el ismét, amely azután a XVII. század első harmadában csúszhoz érkezett; ezt újabb, de már nem olyan mély visszaesés után csak a XVIII. század első felében haladták túl. A születések görbéje a pestist követő mélypont után mintha újult erővel törekednék a korábbi szint elérésére. Az évente felvett új polgárok száma igen alacsony volt a XVI. századi hullámvölgyben, majd 1610 után valamelyest emelkedett. Természetesen a bevándorlás valódi mértékét, hullámszerűségeit ebből az adattípusból aligha lehet megállapítani, hiszen éppen a nem-polgár réteg volt mozgékonyabb (vö. fentebb 56 l.). A XVI. században, de a XVII. században is a polgárjog elnyerése tekintélyes anyagi áldozattal járt; a jelölt soproni házrész vagy háztulajdonos kellett, hogy legyen, s a XVI. században pl. felvételekor 50 fl-t fizetett. 1535 és 1581 között 359 személy nyert polgárjogot, ami évente átlag 8 háztartás vagy családfőt sem jelent, ezzel szemben a XVII. században az átlag (16 adat alapján) több mint 19 új polgár évente.¹¹⁴

Jóllehet itt nem állt szándékunkban a város különböző részeinek (Belváros; Külváros ill. ennek negyedei) összevetése, a demográfiai helyzet alakulását nem jellemezhetjük legalább a két fő rész, ti. a Belváros és a Külváros, mint két eltérő sajátosságú társadalmi egység arányainak bemutatása nélkül.

¹¹² A pestis, különösen sorozatos támadásai során, vitathatatlanul nagy veszteségeket okozott. Mégsem tekinthetők ezek a katasztrófák a városi lélekszám egyértelmű lecsapolásának. Egyrészt a XV—XVI. századi adatokból is kitűnik, hogy Sopronban, a feltehetően pestis nélküli időkben stagnált a lélekszám, sőt a XVI. század elején valószínűleg komoly visszaesés is volt (ld. alább). Másrészt a pestis okozta úröket a bevándorló szegény rétegek többé-kevésbé elfoglalták (pl. 1633 és 1686 között csökkent a lélekszám, a szegények száma viszont nőtt). Nem egyedülálló jelenség ez, pl. a lengyelországi Biecz lakossága is hasonlóképpen töltődött fel a XVI—XVII. századi pestisek után. (Fügedi Erik szíves közlése. Vö. *Tadeusz Slawski*: *Produkcja i wymiana towarowa Biecza w XVI i XVII. wieku*. Rzeszów, 1968.) Azaz a pusztító járványokénál is döntőbb a hatása az összetetten érvényesülő kedvezőtlen, hadi, politikai és gazdasági helyzetnek.

¹¹³ A 4. sz. ábra (Zimányi) az adójegyzékek, az 5. sz. ábra az anyakönyvek (*Házi*. Soproni anyakönyvek. 22—233. l.), ill. a polgárkönyvek (vö. 7. sz. jegyzet) alapján. Utóbbi grafikon hiányossága, hogy nem tünteti fel a halálozások számát. Ennek az az oka, hogy csak a XVII. század második felében kezdték el a halálozások bejegyzését (katholikus 1668-tól, de nagy hiánnyal, megbízhatatlan; evangélikus 1676-tól), azaz túl rövid időszakot fognak át korszakunkból.

¹¹⁴ Vö. *Házi*: Sopron. 2. r. 2. köt. 285. l. A „bürgerrecht” v. „bürgergeld” nagyságával kapcsolatban vö. a „Bürgerbuch” 1. köt. 2., 3., 21. stb. ill. 24., 27. stb. lapjait. A XVII. századra vonatkozó átlagot a 16 kiválasztott év adatai alapján számítottuk, amely részletes statisztikai feldolgozás után még nyilván módosulhat.

4. ábra. Sopron város adófizető polgárainak száma 1380—1740 között (Zimányi Vera adatai alapján)

16. táblázat. *Sopron Kül- és Belvárosának lélekszáma*

	1552	1633	1686
Külváros	2220—2258	3170—3263	2649—2748
Belváros	672— 680	763— 775	682— 693
Összesen, fő	2892—2938	3933—4038	3331—3441

17. táblázat. *A Kül- és Belváros lélekszámának százalékaránya az összes lakos számához viszonyítva*

	1552 % kb.	1633 % kb.	1686 % kb.
Külváros	78	81	80
Belváros	22	19	20

A Belváros lélekszáma tehát százötven év alatt alig változott, míg a Külvárosé növekedett. Azaz a Belváros lélekszámának százalékaránya az összlakossághoz képest csökkent.¹¹⁵

A két városrész növekedésében tapasztalható eltérés láttán felvetődik a kérdés, a lakosság általunk vagyontalannak avagy vagyonosnak tekintett rétege növekedett-e nagyobb arányban:

18. táblázat. *A szegény és a vagyonos réteg százalékaránya városrészenként az összlakossághoz viszonyítva*

	1552 % kb.	1633 % kb.	1686 % kb.
<i>Külváros</i>			
szegény	13	21	27
vagyonos	65	60	53
	77	81	80
<i>Belváros</i>			
szegény	3	3	3
vagyonos	19	16	17
	22	19	20
<i>Összesen</i>			
szegény	16	24	30
vagyonos	84	76	70
	100	100	100

A táblázat alapján megállapítható, hogy közel százötven év alatt a vagyontalan lakosság részaránya, sőt abszolút száma is (!) növekedett, miközben az összlélekszám alakulása hullámzó képet mutat. A folyamat teljes egészében a

¹¹⁵ 1458-ban a következő volt a helyzet (*Fügedi*: Stat. forrás alapján):

<i>Külváros</i>	2152—2223 fő	kb. 78%
<i>Belváros</i>	584— 600 fő	kb. 22%
<i>Összesen</i>	2736—2823 fő	100%

külvárosban zajlott le. Ugyanakkor 1686-ban a külváros 1633-hoz képest bizonyos mértékig elnéptelenedett.¹¹⁶ Kétségtelen, hogy a XVI. század végéig a város érezhette a török közelségét és az ebből származó demográfiai hatásokat, de végül is sohasem foglalták el a törökök. További vizsgálatot igényel, hogy az adófizetők számának hirtelen csökkenése a XV—XVI. század fordulója előtt a tényleges demográfiai változást jelzi-e, avagy valamilyen fiskális változással függ-e csupán össze. Az előbbi esetben is nyitott kérdés, hogy a városi gazdaság szerkezetének módosulása (a gabonatermesztés jelentőségének fokozódása), amelyre Szücs Jenő hívta fel a figyelmet, egyedül indokolhatja-e a lakosság számának nagymértvű csökkenését.

Kérdés az is, hogy a magyar várostörténet kezdetei óta határhelyzetet elfoglaló Sopron¹¹⁷ helyzete mennyiben különbözik az ország belsejében, más város tájain uralkodó helyzettől, különösen az ország három részre szakadása után. Az adófizetők névállománya, a polgárkönyvek bejegyzései pl. egyaránt a német nyelvterületről származó lakosság túlsúlyát bizonyítják a XVI—XVII. században.¹¹⁸ A XVI. században Magyarországgal ellentétben Európa-szerte demográfiai növekedési folyamat zajlott le, amely 1500 után már általánosan kimutatható. Így Németországban szintén nagymértvű volt az emelkedés, még az Elbától keletre eső területeken is. Hatására többek között megnőtt a városokba, bányavidékekre áramló népesség száma.¹¹⁹ A Balkán félszigeten (a Duna—Száva vonaltól délre) is lényegesen megnőtt a városilakosság, s a mezőgazdasági lakosság száma, ha kisebb mértékben is, szintén emelkedett.¹²⁰ A XVII. században már nem volt ennyire egyöntetű a kép, különösen a német területek szenvedtek sokat, a harmincéves háború végére a lélekszám 40%-kal csökkent a megelőző

¹¹⁶ Eközben a Kül- és Belvárosra *kirótt adóösszeg* (1.) ill. az *egy főre eső* (2.) adóösszeg százalékaránya a teljes adóösszeghez ill. a valamennyi lakosra eső átlag szempontjából az alábbiak szerint alakult:

	1552 %		1633 %		1686 %	
	1.	2.	1.	2.	1	2.
Külváros	67,72	84,81	69,70	83,38	67,67	81,36
Belváros	32,28	160,73	30,30	185,07	32,24	191,12
Összes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Az első mutatószám jelzi, hogy miközben a külváros lakóinak száma növekedett, az adóból réses rész gyakorlatilag nem változott jelentősen. A második mutatószám tovább finomítja ezt a képet, mert a külvárosban valamelyes csökkenés, a belvárosban viszont határozott emelkedés tapasztalható, s ez a változás nem függ össze a lélekszám ill. az adóösszeg városrészenkénti változásaival a különböző években. Ez a mutató a belváros és a külváros közötti vagyoni különbségek elmélyülését jelzi.

¹¹⁷ Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 95. l. Mollay: Sopron vm. 77. l.

¹¹⁸ Vö. Mollay: Sopron vm. 77. l.

¹¹⁹ Helleiner: The Population of Europe. 24—26. l. Az osnabrücki hercegség lakossága pl. 1500 és 1604 között 84%-kal nőtt. Uo.

¹²⁰ Helleiner: i. m. 37—40. l., Ö. Lütfi Barkan munkája alapján. Barkan szerint Szarajevó lakossága 1530—1580 között négyszeresére, Szófia, Szkopje lakossága kétszeresére nőtt, s közel hasonló mértékben emelkedett Nikápoly, Mosztár, Drinápoly, Athén, Szaloniki (ide 1492 után 2600 zsidó család menekült Spanyolországból) lakosainak száma is. A dalmáciai velencei birtokok népessége viszont eközben a háborúk következtében harmadával csökkent. Uo.

időszakhoz képest, s a pusztulás, járványok elől, vallási okokból menekülő lakosság nagy népmozgást okozott. A pestis pusztításai — elsősorban a városokban — olyan nagyok voltak, hogy pl. Itáliában 1700 körül a városok és a vidékek lélekszáma visszaesett a száz év előttihez képest, vagy éppen csak elérte az akkori szintet. Stagnálás és visszaesés mutatható ki a Balkán félszigeten is, ahol a főbb városok lakossága megesappant, műveletlen földek, néptelen falvak voltak mindenütt. Lengyelország lakosainak száma szintén határozottan, közel egy millióval csökkent 1578—1662 között.¹²¹

A XVI. században a városfejlődés is Európa több nagyobb területén új szakaszhoz érkezett. A demográfiai változások számszerű adatai (pl. a nagyvárosok számának és lélekszámának emelkedése) e komplex témakörben kétség-telenül olyan látványos mutatókúlszolgálnak, amelyek határozottan érzékeltethetik a nagyságrendi különbségeket. A városok lélekszám szerinti osztályozása természetesen mesterségesen felállított szintek szerint történhet. Kötzschke a XVI. században nagyvárosnak a 20—40 000 lakost, közepesnek az 5—20 000 lakost, kisvárosnak pedig a 2—5000 lakost számláló városokat tekintette.¹²² A XVI. század első felében mindössze négy-öt európai város lakossága haladta meg a 100 ezer főt, s pl. Bécs, Prága lakosainak száma is 30—50 ezer között volt. A következő száz-százötven évben a kép alaposan megváltozott, 1600 körül Párizsnak és Nápolynak több mint 200 ezer, 1700 körül Londonnak ill. Párizs-nak több mint 400 ezer lakosa volt, s legalább tíz város lakosságszáma felülmúlta a 100 ezret e két századfordulón. Bécs is az utóbbiak között található. Jellemző, hogy pl. Hollandiában a XVII. század elején a lakosság 60%-a élt a városokban, s a háromnegyed része a 10 ezernél nagyobb lélekszámúakban tömörült. A nagy városok lakosságának gyors és nagymérvű növekedése gyakorlatilag (az élelmezési, egészségügyi, lakás, közlekedési stb. problémák miatt) túlnépesedést jelentett, amelynek visszahatása, pl. járványveszély esetén a vidékre, kisebb városokba történő elvándorlás lehetett.¹²³ Bécs közelsége e kérdést elvben Sopron esetében is felvetheti, választ azonban ezidőszert nem adhatunk reá.

A nagy városok fejlődését tekintve tehát Sopron a maga 3 ezer feletti lélekszámával mintha egyre hátrább került volna a „ranglétrán”, még a kis városok között is. Bár a számszerű különbség hatalmas és természetesen igen nagy eltéréseket jelez, mégis egyrészt nem fogadhatjuk el, hogy a rangsor összefüggő, azaz minden lépcsőfokán aránylag egyenletesen oszlanak el a lélekszámuk nagysága alapján megkülönböztetett városok, másrészt a különböző régiók egy időben kimutatható lényeges strukturális eltérései, ezen belül a városok által betöltött funkciók közötti nagy különbségek is az ilyen módon végzett számszerű összehasonlítás kizárólagossága, sőt akár alapulvétele ellen szólnak. A száz városok zónájában pl. a terület lakosságának egyharmada élt a 137 városban, de ezek közül csak mintegy nyolcnak volt több mint 3 ezer lakosa, s megállapítható, hogy nem volt összefüggés a város nagysága és vagyoni viszonyai között.¹²⁴ El kell fogadnunk, hogy a kor gazdasági-társadalmi viszonyai (többek között a munka, létfenntartási technikai, közlekedési lehetőségek) mindig bizonyos maxi-

¹²¹ Helleiner: i. m. 40—43., 50—52., 57. l.

¹²² R. Kötzschke: Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte bis zum XVII. Jh. Leipzig—Berlin. 1923. 176. l. Grundriss der Geschichtswissenschaft. II/1.

¹²³ Helleiner: i. m. 81., 83—84. l. Mols: i. m. 2. köt. 40., 47. l. Keyser: Bevölkerungsgeschichte Deutschlands. 37. l.

¹²⁴ Blaschke: Sächsische Städte. 137—140., 143. l.

mális határt szabnak a város növekedése elé, s ugyanígy a társadalmi munkamegosztás minimális lehetősége determinálja a város létezésének alsó határát is.^{125,126}

Sopronban a külső falgyűrűvel övezett terület demográfiai helyzetét is ilyen tényezők határozták meg. A város jellegét tehát a demográfiai kérdés felvetésekor lakosainak száma mellett olyan demográfiai és topográfiai mutatók is jellemzik, mint az egységnyi területre, egy-egy házra eső lakók száma, az utcák hossza, illetve az utcák egységnyi hosszúságára eső házak átlagszáma.¹²⁷

Mindez természetesen az *okozatot* tükrözi. Befejezésül ezért lélekszámadatainkat legalább a városterülethez való viszonyukban meg kell vizsgálnunk.¹²⁸

19. táblázat. A város területén található lakóházak száma hektáronként¹²⁹

	1552	1633	1686
Külváros	3,7	4,4	4,7
Belváros	10,0	12,0	11,9
Egész város	4,2	5,1	5,3

¹²⁵ Ezzel összefüggésben vö. *Mols*: i. m. 2. köt. 42. l. és az ott idézett irodalmat.

¹²⁶ A város növekedése előtt álló korlátok, váratlan, olykor katasztrofális fordulatok, ill. a kínálkozó új lehetőségek példáit látjuk Mauersberg már idézett monográfiájában (*Zentral-europäische Städte*). A XV–XVI. század fordulóján az általa vizsgált öt város lélekszáma:

Hamburg: 16 ezer
München: 13 és fél ezer
Frankfurt: 12 ezer
Bázel: 9–10 ezer
Hannover: 6 ezer

A XVII. század végén, a XVIII. század elején a helyzet így módosult:

Hamburg: pontos adat nincsen, de 1603-ban 22 és félezer, 1759-ben 81 és félezer
Frankfurt: 27 és félezer
München: 20 ezer
Bázel: 13 ezer (1739)
Hannover: 11 és félezer (vö. 75–77. l.)

A lélekszám két évszázados alakulásában a tisztán gazdasági okok mellett a gazdaságon kívül eső tényezők is szerepet játszottak. A foglalkozások, ill. az azokat űzők száma alapján megállapítható, hogy a fejlődés az egyes városokban jelentősen eltérő volt, s a fontos történelmi események közül pl. a reformáció és ellenreformáció nyomán keletkezett népmozgás Hamburgban, Frankfurtban, de Bázelben is gazdasági változásokat okozott, míg Münchenben és Hannoverben nem hagytak nyomot. Hamburg számára a harmincéves háború szokatlan konjunktúrát hozott, München és Hannover viszont komoly károk érték. Frankfurt vásárai is visszaestek a háború idején. Bázel, amely a háború periferiájában maradt, régi helyzetét még úgy ahogy fenn tudta tartani (217. l.). Az iparágak megoszlásának kétszázéves változásai is tükrözik, hogy Hamburg és Frankfurt időközben a nemzetközi kereskedelem csomópontjai lettek, textiliparuk visszafejlődött, de emelkedett az élelmiszeripar és a vasipar jelentősége (185–188., ill. 196–197. l.). Bázel ipara nem fejlődött, a céhek stagnáltak a XVI–XVIII. században (183. l.). München és Hannover, a két rezidenciaváros kézműipara — amely az előbbi városokéhoz képest amúgy is kevésbé volt számottevő — nem fejlődött. Münchenben a harmincéves háború és a pestis nagy károkat okozott, 1600 körül 16 ezer lakosa volt. Hannover lakosainak száma 1602-ben még csak kb. 6000 fő volt, a század közepén lett hercegi székhely, s ezután a lélekszám gyorsan emelkedett (198–204., 77. l.). Vö. alább a 132. sz. jegyzetet is.

¹²⁷ Minthogy célunk ezúttal elsősorban a város lélekszámának meghatározása volt, e kérésekre egy másik tanulmányban igyekszünk majd feleletet adni, ugyancsak az adójegyzékek adatai alapján.

¹²⁸ A terület nagyságához vö. a 40. sz. jegyzetet. Kiegészítésül megjegyzendő, hogy a Belvárost övező fal- és árokrendszert figyelembe véve a ténylegesen mért összterületet (és ebből a külváros területét) 3,5 ha-al kisebbittük.

¹²⁹ Kiegészítésül vö. a 9–11. lapon a részházakkal kapcsolatban mondottakat.

20. táblázat. *A városi lakosok átlag száma házonként*¹²⁹

	1552	1633	1686
Külváros	5,5	6,7	5,3
Belváros	6,4	6,5	6,0
Egész város	5,6	6,6	5,5

21 táblázat. *A városi lakosok száma hektáronként a három vizsgált évben*

	1552	1633	1686
	kb.	kb.	kb.
Külváros	21	31	25
Belváros	68	77	69
Egész város	25	34	32

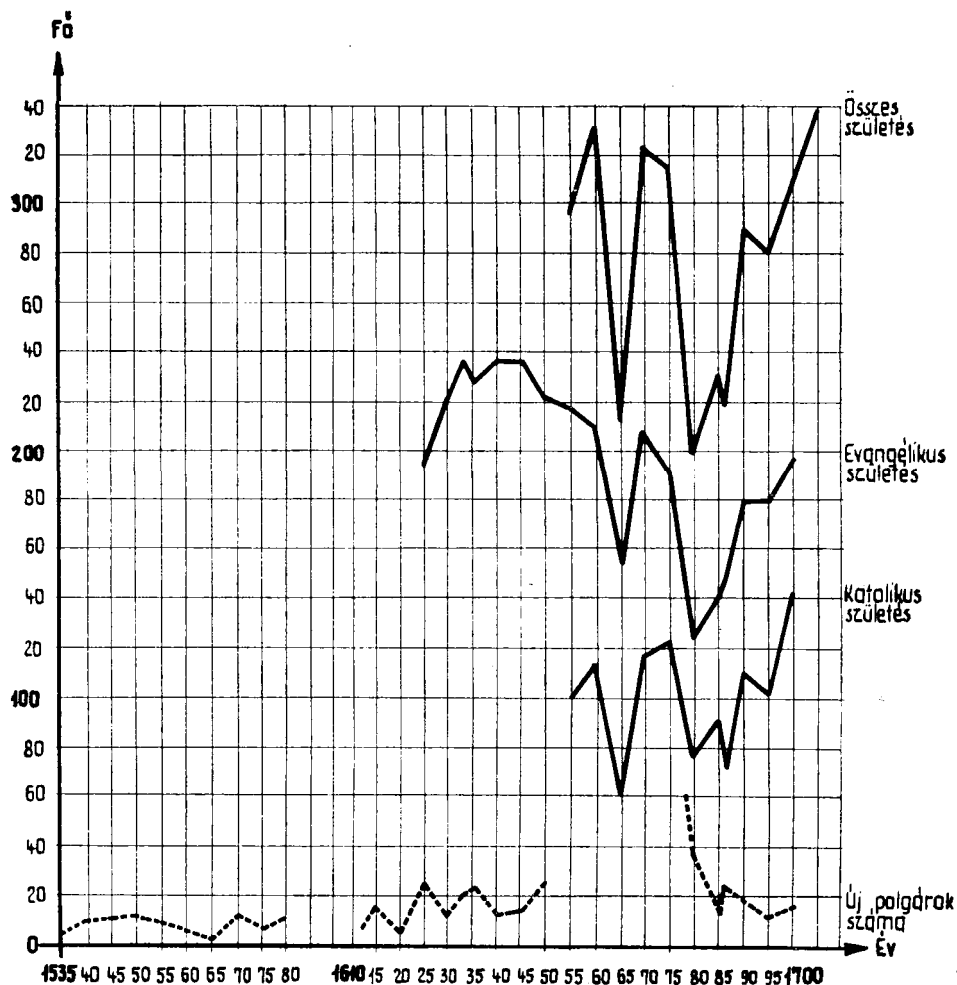
A három adattípus összehasonlítása alapján egyrészt a lakottság jellegéhez kapunk adalékot, másrészt néhány külföldi adat segítségével hozzávetőleges képet alkothatunk arról, hogy a laksűrűség mennyiben mutat sajátos vonásokat. 1. A lakottságot a házak száma és az egy házra eső lakók száma határozza meg. A házak száma lényegében a külvárosban emelkedett, hiszen a belvárosban tapasztalható növekedés, e városrész kis területe miatt csekélynek mondható. A házak számának emelkedése mellett az egy házra eső lakosok száma ingadozott, s az ingadozás mértéke a külvárosban nagyobb. Feltűnő, hogy 1633-ban a belváros házaira kevesebb lakó esett mint a külvároséira. 1686-ban egy házra kevesebb lakó jutott mint 1552-ben, viszont a házak száma megnőtt. Mindebből két dologra következtethetünk. Egyrészt a lakosság fluktuációjának fő színtere a külváros volt, másrészt — minthogy a házak (s velük a háztulajdonosok) száma nőtt — a fluktuációt főként a vagyontalan rétegek kellett, hogy okozzák.

A Belváros és a Külváros házaiban egyaránt általában 5–6 fő lakott, de már a házak illetve lakosok hektáronkénti száma lényegesen eltérő e két városrészben. Ebből arra következtethetünk, hogy a Belváros ill. a Külváros házai nem annyira méreteikben különböztek egymástól, hanem a hozzájuk tartozó beépítetlen terület nagysága volt eltérő. Tanulmányunkban nem térhettünk ki a mezőgazdasági termelés céljait szolgáló majorok szerepére — ezek a külvárosban helyezkedtek el —, de még ha figyelembe is vesszük, hogy nagy területeket foglaltak el, akkor is nyilvánvaló: a külvárosi házakhoz általában nagyobb telkek tartoztak, a beépítés foka itt *lényegesen* alacsonyabb volt. Ez egyébként szinte minden európai várossal kapcsolatban elmondható.¹³⁰ A külvárosokban ma is létező kertes övezetnek kell tekintetnünk.

2. A házak illetve a lakosok hektáronkénti száma úgy látszik, hogy messze elmaradt az egykorú nyugat-európai átlagoktól, jóllehet azok is igen változóak voltak.¹³¹ Tény viszont, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a közepes ill. nagy városokra vonatkoznak. Sopronhoz hasonló kis várossal kapcsolatban nem találtunk még használható adatot.

¹³⁰ Vö. *Mols*: i. m. 2. köt. 33. 1. A beépítés foka azonban a külvárosban is negyedeként változott. Erről bővebben kívánunk szólni a jelzett következő tanulmányban.

¹³¹ Meg kell jegyezni, hogy az esetek túlnyomó részében a különböző városok lélekszámadatait egyetlen, méghozzá magas háztartás-szorozószám alkalmazásával szokták meghatározni. Ez a körülmény az összehasonlítást ugyancsak megnehezíti, illetve — ha az általunk követett számítási módszer eredményét tekintjük — Sopron képe a ténylegesnél ennek tükrében kedvezőtlenebb.

5. ábra. A születések és az új polgárok számának alakulása Sopronban (A születési számok Házi Jenő adatai alapján)

A Rajna menti Bonn bizonyos szempontból Sopronra emlékeztet, ui. itt is a bortermesztés volt a fő gazdasági tevékenység, a kézműves ipar csupán a szűkebb környék ellátására szorítkozott, a kereskedelmi forgalom zöme a hetipiacon bonyolódott, 1620-ban 44 ha-on összesen 500 házat számoltak össze, ami 11,3-as hektáronkénti átlagnak felel meg. A városról készült XVI—XVII. századi metszetek a külső fal által határolt övezetben jól mutatják a házak körül elterülő kerteket, gyümölcsösöket.¹³² Róma 1526-ból származó összeírása alapján sikerült meghatározni a város 12 negyedének néhány főbb, bennünket is érdeklő statisztikai adatát (324. l.).

¹³² Josef Niessen: Geschichte der Stadt Bonn. 1. köt. Bonn. 1956. 105. l., Rheinisches Städtebuch. Stuttgart, 1956. Deutsches Städtebuch. 3. köt.

22. táblázat. Néhány összehasonlító adat a házak ill. a lakosok hektáronkénti számához

Város	Év	Ház/ha	Lakos/ha	Forrás
Augsburg	1554	16		<i>Mols.</i> III. köt. 195. l.
Bordeaux	1696	19	156	<i>Mols.</i> III. köt. 189. l.
Breslau	1620		245	<i>Mendl:</i> Breslau 157. l.
Hamburg	1600	29		<i>Deutsche St. B. I. h.</i>
Liège	1651	23		<i>Mols.</i> III. köt. 196. l.
Trier	1694	61		<i>Mols.</i> III. köt. 196. l.
Ypern	1506		83	<i>Pirenne:</i> Yprse 156. l.

Róma 1526-ban¹³³

	Ha	Ház összesen	Ház/ha	„Száj” összesen	„Száj”/ha	„Száj” házanként
Összesen	13 666	9 324	6,7	53 897	39,5	5,7
A 12 negyed, max.-minimum	432—11	1 716—251	51,8—1,1	7 626—1 358	333—5,5	8,7—4,2

Ezek szerint a beépítés és a laksűrűség szempontjából Sopron Róma valamelyik lazán települt külvárosi negyedéhez lenne hasonlítható. A példa persze csak az arányok érzékeltetésére alkalmas.

Összefoglalás helyett végezetül csak arra szeretnénk rámutatni, hogy megítélésünk szerint Sopron lélekszáma a XVII. században már-már megközelítette azt a felső határt, amelyet a korszak gazdasági-társadalmi viszonyai objektíve megszabtak. Talán részben a pestis pusztításának tulajdonítható, hogy a lakosság száma végül is a lehetőségek adta határok alatt maradt. E lehetőségekről szólva azonban tüstént hangsúlyoznunk kell, hogy a XV. század közepe óta a város demográfiai viszonyaira döntő hatást gyakorló termelési-foglalkozási struktúrát a stagnálás jellemezte. Optimális esetben sem képzelhető el tehát, hogy e relatíve nagy területen elhelyezkedő várost sokkal sűrűbben lakják a XVI—XVII. században.

ДЬ. ГРАНАСТОИ

ПРЕДПОЛОЖИТЕЛЬНАЯ ЧИСЛЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ ШОПРОНА
В XVI—XVII ВВ.

Резюме

Цель исследования — определение численности населения одного венгерского города, Шопрона, в XVI—XVII вв. Работа стремится решить двоякую проблему: с одной стороны, выводит метод обработки данных налоговых реестров, находящихся в архивах многих городов, с другой — дает очерк имущественного расслоения и топографического размещения, которое можно вывести на основе этих источников от 1552, 1633 и 1686/87 гг. Поскольку эти источники весьма примитивны в сравнении с требованиями современной демографии, в исследовании проводятся лишь приблизительные подсчеты.

¹³³ Beloch alapján *Mols.* i. m. 3. köt. 196. l.

В первой части работы на основе подвернутых статистической обработке данных, дошедших до нас с середины XVI в. и с конца XVII в. автор приходит к выводу, что расслоение города на протяжении этого периода не изменяется, основой материального обеспечения населения оставалось сельскохозяйственное производство, точнее виноградарство. Ремесло переживает застой, ограничиваясь лишь удовлетворением потребностей покупателей близлежащих деревень. С помощью метода, примененного во второй части исследования, автор предпринимает попытку проанализировать имущественное положение податного населения и в результате выделяет две большие группы, в которых число членов семей, точнее хозяйств, несомненно расходилось по сравнению с данными других городов. Соотношение числа душ, не имеющих недвижимого имущества и собственников недвижимости в три исследуемые года обнаруживает значительные расхождения; в середине XVI в. можно наблюдать спад (ок. 3000 душ), в первой трети XVII в. — подъем (ок. 4000 душ), в конце XVII в. — вновь спад (ок. 3500 душ), при этом заселенная и защищенная городской стеной территории не изменилась. (Центр и окраины вместе занимали 110 га). Изменения объясняются в первую очередь колебанием числа неимущих слоев, эпидемии (учка), несмотря на вызванную ими возросшую смертность, не играли роли устойчивого ограничительного фактора.

Свои рассуждения автор завершает следующим выводом: численность населения Шопрона в XVII веке уже почти достигала верхней границы, которая была обусловлена объективными общественно-экономическими отношениями эпохи, и именно поэтому относительно низкую плотность населения можно считать закономерной.

GY. GRANASZTÓI

EVALUATION DU NOMBRE D'HABITANTS DE SOPRON AU COURS DES XVIe ET XVIIe SIÈCLES

Resumé

L'étude se propose de fixer le nombre d'habitants d'une ville hongroise, notamment de Sopron au cours du XVIe et XVIIe siècle. Elle veut remplir une double tâche: elle expérimente d'une part avec la méthode de l'analyse des feuilles d'impôts à trouver aux archives de beaucoup de villes, d'autre part elle fait un instantané, par rapport aux années de 1552, 1663 et 1686/87, en base de ces sources, des stratifications affectant la fortune et la situation topographique. Puisque ces sources sont primitives si on les compare aux exigences modernes démographiques, l'étude se limite à des évaluations.

Dans la première partie, en base des données relatives au milieu du XVe siècle, resp. à la fin du XVIIe siècle qui étaient à sa disposition pour une analyse statistique, l'auteur déduit que la stratification de la ville en ce qui concerne la production n'avait pas changé, le fondement de la subsistance des habitants étant resté l'agriculture, plus spécialement la viticulture. L'artisanat en stagnation n'avait pu satisfaire que les besoins des consommateurs ruraux des alentours les plus proches. Par la méthode appliquée dans la seconde partie, l'auteur essaie d'analyser la situation financière des contribuables, puis il met à part les deux grands groupes, au dedans desquels les effectifs des familles resp. des ménages étaient, par analogie avec d'autres villes, absolument différents. La proportion numérique entre les membres de la classes possédante et les habitants sans ressources avait été, durant les trois années examinées, assez différente, au milieu du XVIe siècle une baisse (3000 habitants environ), au premier tiers du XVIIe siècle une hausse (4000 habitants environ), à la fin du XVIIe siècle une rechute (3500 habitants environ), pendant que le territoire habité et protégé par une muraille n'avait pas changé (Cité et faubourg ensemble 110 hectares environ). Les changements peuvent être expliqués par la fluctuation des classes pauvres, les épidémies (peste), malgré le grand nombre des victimes, n'ayant pas causé une limitation permanente.

L'auteur termine son exposé par la conclusion que le nombre d'habitants de Sopron avait, au cours du XVIIe siècle, presque atteint la limite supérieure établie objectivement par les conditions socio-économiques de l'époque; c'est pourquoi la densité relativement basse de la population peut être considérée comme justifiée.

ENDREI WALTER—MAKKAI LÁSZLÓ

Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon

Angol példára először Franciaországban, majd közvetlenül utána Nyugat- és Közép-Európa valamennyi országában megindult a XVII. század második felében a textilmanufaktúrák alapítása. Állami kezdeményezések mellett, a társadalom feudális szerkezetéből következően elsősorban főúri alapításokkal találkozunk, és csak tétovázva próbálkozik néhol a polgári tőke számottevő vállalkozásokkal. Elgondolkoztató, hogy Magyarországon a török háború ellenére az európai fejlődéshez képest kis késedelemmel már a század 80-as éveitől kimutathatók az első manufaktúra alapítási kísérletek.

Korai kísérletek

Ha eltekintünk néhány, forrásszerűen ezidőszerinti nem igazolható alapítási kísérlet hírértől — melyek közül Szelepcsényi György érsek gombai manufaktúrája látszik a legvalószínűbbnek —,¹ Erdélyben találjuk az első konkrét javaslatot posztógyártó üzem létesítésére.

Kiss István örmény kereskedő tesz ilyen ajánlatot Bornemissza Annának 1680—1687 között.² A szöveg több utalása arra enged következtetni, hogy Kiss ezidőtájt — legalábbis szerény keretek között — már alkalmaz bér munkát, illetve manipulál („Énnálam a posztócsináló bordák 3 singnyi szélesek . . .” „Az kit nálam veressel festenek . . .”). A fejedelmi „manufaktúrát sem akarja túlméretezni: egyetlen kétszemélyes szövőszékre gondol, úgyhogy a teljes létszám nemigen haladhatta volna meg a 20—25 főt. A javaslat át nem gondolt, és részben szakszerűtlen voltára éppen az a körülmény világít rá, hogy a részkapacitások összehangolása hiányzik. Egy szövőszék termeléséhez nem egy-egy pár kártolólap és fésű, hanem 4—5 kell, de ugyanakkor nyíróollóból sok egy is. Ily módon a vázolt beruházási szükséglet eleve irreális volt. A fejdelemasszonynak látszólag mégis inkább a gyapjúmenyiség felhasználása volt gyanús. Keveselhetette, hogy egy mázsából csak 3 vég gyártását ígérte a vállalkozó és ellenőriztette ezt az adatot, de a 30—40%-os súlyvesztés beigazolódott.³ Mindazonáltal a tervezett fejedelmi manufaktúrából nem lett semmi.

¹ *Bél M.*: Notitia Hungariae novae II. 222. és az ő nyomán Korabinszky szerint az angol és holland posztó minőségével vetélkedtek termékei. A primás nemes juhajtákat tenyésztett és festőnövényeket termesztett birtokán, kísérlete mégis elbukott (1685).

² Emlékirat posztócsinálásról. MGTsz, 1899. 325—327. l.

³ Saját kezéből származó utóírat ezeket tartalmazza: „Az vinci német posztócsináló . . . csinált . . . 300 font gyapjúból 6 vég posztót, melyekben volt 188 öl, apadott a gyapjú mindenik mázsza 40—40 fontot.”

A Kiss Istvánnal folytatott tárgyalásokat megelőzőleg is készítettett Bornemissza Anna posztót saját maga által beszerzett gyapjúból és festékkel, még pedig Alvincen megtelepített „conventionatus posztócsinálójával”. A szerződéses kézműves (kovács, lakatos stb.) már a XVI. század óta általános jelenség volt a főnemesi udvartartások mellett, rendszeresen alkalmazott posztócsinálóval azonban ekkor találkozunk először, 1678. május 21-én bukkan fel a fejedelemsasszony számadáskönyvében „az megholt conventiós posztócsináló”, akinek ekkor 4 vég posztóját számolják el. Utódja, a „vinczi német posztócsinálónk” (később „vinczi német posztócsinálónk”, „magunk posztócsinálónk”, „magunk conventionatus posztócsinálónk” elnevezéssel is) 1678. augusztus 19-én szolgáltat be 3 vég (összesen $105\frac{1}{2}$ sing) posztót, amiért 14 forintot kap. A 18 ft (egyszerványolt) és 33 ft (kétszerványolt) végenkénti akkori posztóárakhoz képest az összeg olyan csekély, hogy már ez igazolja a szerződéses viszonyt. Sajnos, a szerződés maga nem maradt fenn, vagy lappang, de következtethetünk rá abból az ideiglenesnek látszó megegyezésből, amelyet a fejedelemsasszony 1678 elején az alvinci „újkeresztény posztócsinálóval” (nyilván a meghalt saját posztócsináló helyettesítésére, míg az új be nem áll a munkába) kötött. Ennek értelmében a fejedelemsasszony a posztó „harmadának feléért cum florenis 1” (mint kiderül: singenként) fizet. Az adott esetben 102 singért 17 forintot kapott a morva anabaptista posztós, míg az előbb említett 14 forint az új német posztócsináló $105\frac{1}{2}$ sing árujáért járt. Ha feltételezzük, hogy a szóbanforgó kétharmad részt a fejedelemsasszony által adott gyapjúért (ennek mázsája, ugyancsak a számadások szerint 12—21 forint között mozgott; egy vég posztóra $\frac{1}{2}$ mázsát számítottak) és festékért (ezt is vásárolt a fejedelemsasszony nagyobb mennyiségben, fontját 3,65 forintért) vonták le, akkor a megmaradt egyharmad rész munkabérnek számított, melynek felét nyilván a szerződés szerinti járandóságokban, felét pedig a beszolgáltatott posztó singje után járó 1 forintban kapta meg posztókészítő. Mint látható, sem az alkalmazott egyetlen személy (még ha neki magának is voltak alkalmazottai), sem az alkalmazás formája nem jogosít fel, hogy manufaktúráról beszéljünk. Maga a termelés sem volt jelentős. 1678. augusztus 19-től 1680. június 4-ig találkozunk a „német posztócsináló” említéseivel, s ezalatt 26 vég posztót szolgáltatott be, ami — ha feltételezzük, hogy 1678. április 1-ével lépett szolgálatba — havi egy véget jelent. Ezt a számot megerősíteni látszik az is, hogy 1680. október 1. és 1681. december 31. közt az alvinci udvarbíró (a posztócsináló említése nélkül) 21 vég posztót küld az udvarba, s egyszer (1681 szeptemberében) „ott készített” posztóról beszél, tehát továbbra is havi 1 véget szállított Alvinc, valószínűleg a még mindig dolgozó szerződéses posztócsináló munkáját. Az utolsó, 1681. december 31-iki szállítás 2 vég posztója mellett még 50 font gyapjú is szerepel, amiből arra lehet következtetni, hogy a szerződést felmondták, s a felhasználatlanul maradt nyersanyagot visszaküldték. Mindenesetre a továbbiakban nem esik szó a számadásokban szerződéses posztókészítésről, annál több viszont kész posztó vásárlásáról. Alighanem ekkor érdeklődhetett a fejedelemsasszony Kiss Istvánnál a szerződéses posztókészítő pótlásának módjáról, de végül is lemondott a saját rezsisiben folyó posztócsináltatásról.⁴

Számunkra legérdekesebb a korai kísérletek sorában II. Rákóczi Ferenc posztómanufaktúrája, amelyről Zathureczky István, munkácsi jószágigazgató 1706. évi Series laborumából értesülünk. Ebben azt jelenti, hogy a manufaktúra

⁴ Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplói. Bpest. 1911. 108, 177—178, 231, 352—353, 428. 1.

részére 15 házat, fészítőrámát és kallót épített. Sajnos nem tudjuk, hogy működött-e egyáltalán, de ha igen, aligha valószínű, hogy hosszú életű lett volna.⁵

Hasonlóképpen elbukott az idegen tőke első behatolási kísérlete. 1703-ból származik az első magyar szabadalomlevél, amely gyapjúszővet manufaktúra létesítésére vonatkozik.⁶ Itt első ízben találkozunk külföldi főúr vállalkozásával: a szépnévű De Monte Gratiae Daniel Erasmus lovag posztó- és gyapjúszővet kikészítőgyárat akart nálunk létesíteni. Elgondolása szerint nyers szövetet importált volna, amelyet — Hollandiából és Angliából hozott munkásokkal — festeni, nyírni, sajtolni és egyéb kikészítőműveletek után itt szeretett volna forgalomba hozni. Azzal kérkedett, hogy nemcsak a német és holland, hanem az angol és flandriai minőséget is eléri. Emellett azonban nem restellette volna fakult és foltos régi portéka átfestését is vállalni. Minderre 40-éves privilégiumot nyert, az általa újonnan bevezetett gépekre és eljárásokra pedig 12-éves védelmet.

Valószínű, hogy sem ő, sem a selyemtenyészítés meghonosítása terén érdemeket szerzett Passardi János fia, Péter, nem élt a gyári privilégium-adta lehetőségekkel. Utóbbi 1709-ben nyert szabadalmat arany- és ezüstrebrókátok, brocatelle-ek, damasztok, taft, bársony, paszomány manufaktúra felállítására.⁷ A Rákóczi-szabadságharc tehát nem kedvezett az alapítási kísérletnek. Csak 1717-ben értesülünk olyan — ekkor már létező nagyobb műhelyről —, amely a céhes támadásokkal szemben császári privilégiumot kap és fenn is marad.

Ez az esztergomi ferencesek posztófabrikája.⁸ A szabadalomlevél több ízben hangsúlyozza, hogy csak a rendház saját szükségletére gyárthat posztót. Azért soroljuk a kísérletek közé, mert a szövegezésből valószínű, hogy az alapító barátok eredetileg nem kizárólag ilyen szándékkal hívták létre. Érdekes, hogy a privilégium külön engedélyt ad a szerzeteseknek nyíróolló élesítésére. Az üzem termelését jól világítja meg egy 19 évvel későbbi feljegyzés, melyben Károlyi Sándor surányi manufaktúrájának alapításakor szaktanácsal szolgáltak.⁹ Szerény keretek között a század végefelé is működött még az üzem.¹⁰ Mivel termékeit forgalomba nem hozhatta, igazi manufaktúrának épp oly kevésbé tekinthetjük, mint a váci ferencesek hasonló, jóval későbbi üzemét.

Minden valószínűség szerint működő üzem volt már 1722 előtt is az első állami alapítás, a temesi bánságban még 1736-ban is kimutatható Facset-i aba-, ill. pokróczüzem. Termelése jelentéktelen volt.¹¹

Ezután ismét néhány, csupán utalásokból ismert, elbukott kísérlet következik. Közülük legkorábbi az 1722 előtt tönkrement pozsonyi posztómanufaktúráé, melyről a helyi posztósok vonják le borúlátó véleményüket, amikor Károlyi Sándor javaslatukat kéri.¹² Érdekes, hogy két további üzem említését köszön-

⁵ Ezt az adatot Heckenast Gusztávnak köszönhetjük. Régi jelzete Kamarai Lymbus, Ser. I. fasc. 80, a jelenlegi valószínűleg: Rákóczi-szabadságharc Itára, V. 3. c/E.; *Bánkúti Imre*: A Rákóczi-szabadságharc gazdasági problémái c. kéziratok kandidátusi értekezésében (1969, MTA Könyvtára) nem említi posztómanufaktúrát, sőt ilyeneknek a szabadságharc alatti létezését egyenesen tagadja.

⁶ OL. M. kir. Kanc. Concept. exped. 1703 ex Majo Nő 16. Publikálta *Bitó B.*: Szabadalmi intézményünk történeti előzményei. Bpest.

⁷ Uo. 1709. ex Jun. No. 10. (Teljes szövege *Bitó*: i. m.)

⁸ Uo. 1717. ex Dec. No. 19.

⁹ Károlyi Itár. Posztómanufaktúra. „Verzeichniss wass für ein Lohn in unserer Grannerischen Franziscaner Tuchmacherey geben wirdt” és „Zur besseren Nachricht”.

¹⁰ Bővebbet azért sem tudunk róla, mert az adatszolgáltatást általában megtagadták. Helytartótanácsi lt. Acta sec. ref. 1781 Nic. Skerlecz No 71 pos. 48.

¹¹ *Szentkláray J.*: Mercy kormányzata a temesi bánságban (Bpest. 1909.) 130. l.

¹² Károlyi Itár. Informatio Pannificum et Laborum descriptis ad Conficiendum Pannum Praevie necessarius per Posonienses Pannifices (1722. ápr. 15.).

hetjük hasonló körülményeknek. Germeten Bernát 1732-beli javaslatának elutasítását indokolja a budai tanács egyebek között a hőgyészi lenszövőgyár és egy felsőmagyarországi selyemmanufaktúra csúfos végével.¹³ Germeten javaslata egyébként sziléziai mintára hivatkozó szórt manufaktúrára irányult, mert — mint írta — nagy beruházást ő sem tart lehetségesnek.¹⁴

Körülbelül egyidejűleg bukott el Mercy tábornok alapítási kísérlete is Budán. A temesi bánságban oly sikeres iparosító törekvései zátonyra futottak a budai céhek ellenállásán. 1730-ban Budaújlakon házat vesz, hogy a temesi birtokán létesítendő kartonnyomógyár felépültéig foglalkoztathassa idegenből hozott munkásait. A Vízivárosban üzletet is nyit. Azonban a budai tanács a munkások protestáns voltára és a céhek privilégiumára való hivatkozással nem engedélyezi a manufaktúra működését.¹⁵ A bánsági üzem sorsáról nincs tudomásunk.

Annál többet tudunk viszont a Mercy nevéhez fűződő fentemlített hőgyészi kísérletről. A szóbanforgó manufaktúra pamut- és lentermékeket, nevezetesen kartont, barhendet, lenvásznat állított elő, de hozott fonalból ágynemű, abrosz és kendő bérszövését, végül vászon bérfehérítését is vállalta. Az üzem osztrák szakemberek irányítása alatt valószínűleg 1729—1732 között működött. Eladósodván a két társtulajdonos, Schmettan Sámuel gróf és Mercy Claudius Florimund feladták a vállalatot, az üzemvezetők pedig — ahogyan Bánkuti I. kimutatta — nem szöktek meg, hanem börtönbe kerültek, mert nem tudtak elszámolni. A fennmaradt magyarnyelvű hirdetményből azt is kivehetjük, hogy nem gyp-fehérítést alkalmaztak, hanem valamilyen új eljárást, amelyhez „Fejérfítő-Műhely, Lugas és Mosó-Ház” volt szükséges.¹⁶

Megemlítjük végül, hogy egy sor szabadalmi kérvényről is tudunk, de sorsukat illetően többnyire tájékozatlanok vagyunk. Ilyen pl. Fleischmann Anzelm báró lovasberényi pamutfonóda és szövőüzem létesítésére irányuló kérélmé 1725-ből.¹⁷

Az egyre sűrűsödő alapítási kísérletek arra mutatnak, hogy ebben a korban hosszabb-rövidebb ideig működő tőkés manufaktúráknak is kellett létezniük. A bánsági posztó- és pokrócüzemen kívül azonban a legutóbbi évekig ilyenekről nem volt tudomásunk.

A nagybirtok alapításai

A század első felének textilipari manufaktúrái sorában — az eddigi kutatásokkal ellentétben — a hazai főnemesség alapításai bírnak a legnagyobb jelentőséggel. A privilégiumokkal körülbástyázott sasvári kartonnyomóüzem — monumentalitása ellenére — éppoly kevésbé tekinthető Magyarország gazdasági élete szerves részének, mint a Mercy tábornok bánsági autarkiatörekvéseit kifejező állami posztó- és pokrócmanufaktúrák. A bátorkeszi, malaekai, tatai, pápai és surányi üzem a hazai nagybirtok első kísérletezései a textilipar területén. Mivel ezideig ismeretlenek voltak, kissé részletesebben foglalkozunk velük.

¹³ Századok 49 (1915), 292. l. Ld. alább is.

¹⁴ Uo. 291. l.

¹⁵ Nagy I.: A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. Tanulmányok Budapest Múltjából. 1961. 292 l.

¹⁶ Bánkuti Imre: A hőgyészi textilmanufaktúra. Folia Archaeologica, 16, 219—224. l.

¹⁷ Heckenast Gusztáv szíves közlése. Helytartótanács lt. Acta miscellanea, Fasc. 23. No.

Bátorkeszi posztómanufaktúra. A kutatások mai állása szerint Károlyi Sándor Bátorkesziben felállított posztóüzeme az első, részleteiben is ismert, huzamosabb ideig működő manufaktúra Magyarországon.¹⁸

A kisalföldi Bátorkeszin éppen olyan feudális viszonyok uralkodtak, mint Károlyi bármely más birtokán. 1717-ben 2 takács dolgozott itt és „minden gazdasszonynak” évi 4—4 font len- vagy kenderfonalat kellett robotban fonnia.¹⁹ Manufaktúra székhelyévé tehát nem fejlett ipara, hanem viszonylag tekintélyes juhnyája miatt tették. 1725 januárjában 363 magyar juh mellett 203 birkát számlálnak meg.²⁰ És még 10 év múlva is alaposan kiveszi részét a surányi manufaktúra anyagellátásából a bátorkeszi nyáj.

Károlyi Pozsonyból, Puchóról és Szakolczáról igyekszik szakmunkásokat szerezni. Eredetileg valószínűleg Nagykárolyra vagy Sárosba hívja őket.²¹ A pozsonyi posztósok céhe lebeszéli Károlyit, és egy korábbi bukott fabrika sorsára figyelmezteti. A tíz mester közül egy sem hajlandó ilyen munkát végezni. Tudomásuk szerint 6—7000 Ft elfogy, mielőtt egy ilyen 8—9 főt foglalkoztató üzem termelni kezdene, amely azután heti 4—5 véget gyárt. Valószínűleg 1722 nyaráról származik a szakolcai „posztómetők” feltételeit tartalmazó emlékirat, amely 17 pontban tisztázza az igen kicsire méretezett üzem alapvető szükségleteit.

Bizonyos, hogy valamelyikük Bátorkeszin járt és kijelölte az alkalmas helyszínt (14. pont) és megalkudott az intézővel. Egyidejűleg benyújthatta a beruházási igényeket, mert ugyanott elfekszenek „Memoriale vagy is Postó szövéshez való eszközöknek való specificatioja” címen. Ez az irat — mely mind tartalmában, mind nyelvében igen közeláll az erdélyi Kiss István memorialejához — azért érdekes, mert kiderül belőle, hogy a mesterek vagy nem hoznak magukkal semmilyen felszerelést, vagy megfizettetik azt.²² A későbbi manufaktúráknál a termelőeszközök tulajdonjoga a mestereké marad. Ugyanakkor a nyersanyagot az uraságtól meg kell venniük, de ahhoz viszont kölcsönt vesznek fel tőle: magyarán adóssággal indulnak (5., 6., 7. pont és 13. kiegészítése). Egy feltehetően korábbi²³ költségvetés is azzal számol, hogy eszközökre, szerszámokra és egy jó kallóra 150—150 Ft-ot kell szánni. Az előzetes tárgyalások alátámasztását szolgálhatta egy kapisztrán rendbeli barát rentabilitási számítása, mely szerint 3 mázsza gyapjúból 216 rőf posztó készülhetne, amely rőfönként egy fél forint hasznot hajtana.²⁴ Némi piackutatás is folyt, mert az eladási árakat „pozsonyi információ” szerint kalkulálják.

¹⁸ Mind a bátorkeszi, mind a surányi manufaktúrára néhai Fekete Nagy Antal ny. levéltáros hívta fel figyelmünket, amire ezúton — sajnos már csak halála után napvilágot látó cikkünkben — mondhatunk köszönetet. Az általa rendelkezésünkre bocsátott és azóta előkerült, a két manufaktúrára vonatkozó anyagot kérésünkre a Károlyi Itárban Posztómanufaktúrák címűben egyesítették. Amennyiben külön utalás nincs, valamennyi hivatkozás erre értendő. Egyébként kíváncsian lenne a teljes anyag publikálására módot találni.

¹⁹ Károlyi Itár, 1717. jan. 14-i Conscriptio, ill. 1717. ápr. 14-i Contractus robottalis.

²⁰ Uo. 1725. jan. 7. Inventarium.

²¹ Erre enged következtetni a puchóiak válaszában 1., ill. 2. pontja, mely szerint Eperjesen, Lőcsén túl nem hajlandók menni, továbbá az a tény, hogy később Bátorkeszin gyártott posztó zömét Nagykárolyba szállítják. A városi telepítés mellett szól „a szállani kész alkalmas lako helyekben, olyanokban amint most Sárosta vannak meg építve ha föl mennek kész helyek légyen” passzus.

²² Egyedül a szövőszék, borda és nyüstök mellett nincs ár feltüntetve, a kikészítő eszközök és mérlegek árát pedig nyilván nem tudták.

²³ A korábbi volta mellett szól, hogy 10 posztós munkájával számol.

²⁴ Ld. Endrei W.: Magyarországi textilmanufaktúrák. Bpest. 1969. 175. l.

1722. szeptember 22-én Károlyi intézkedik arról, hogy más mesteremberekkel, pl. szobotisti habán gelencserekkel együtt a két Fialát szállítsák házuk népével Bátorkeszire: „Hasonlóképen Tajnai László Uram a mely posztómetőket recommendált, azokat lehozni.”²⁵ Mindezekután október 2-án létrejött a szerződés a szakolcai Fiala Frigyes és János és Károlyi Sándor között. Ez a memoriáléban foglaltak alapján áll, bár a posztóárak egyrészét csökkentették, a ciklistát kiegészítették karasiával, a bérkallózás díjából pedig engedtek. Érdekes továbbá, hogy két inas betanítására kötelezték magukat a posztósok.

A batorkeszi manufaktúra esetében — a következőkkel ellentétben — nem tűnik valószínűnek, hogy a hadsereg felszerelésének szándékával alapították. Az első 25 véget (435 $\frac{1}{2}$ rőf) az udvartartás, a konvenciók látszottak felémészteni, sőt több mint 100%-át pénzzé tették:

maradt Bátorkeszin	45	rőf
cselédeknek szétosztva	122,25	rőf
eladás	48	rőf
visszamaradt	224,25	rőf
össztermelés:	435, 5	rőf ²⁶

Gyártmányai — ugyanazon kimutatás tükrében — kisebbrészt finom (fájlondis) posztó, zömében 2400 fonalas (ún. hatvanas) közepes posztó és karasia voltak.

Fájlondis 7/4 (136 cm) széles	5 vég	84 $\frac{1}{2}$ rőf
Hatvanas 7/4 (136 cm) széles	13 vég	221 $\frac{1}{2}$ rőf
Karasia 6/4 (117 cm) széles	7 vég	129 $\frac{1}{2}$ rőf
	25 vég	435 $\frac{1}{2}$ rőf

Az üzem kapacitását vizsgálva megállapíthatjuk annak ugyancsak szerény voltát. Kilenc hónap alatt, 1722. nov. 11. — 1723. aug. 18-ig készült el a fenti 25 vég, ami munkanaponként durván 2 rőföt, vagyis 2 m² szövetet jelent. Ez 300%-kal kevesebb, mint amit a memoriálé kilátásba helyez (havi 4 vég) és felidézi a mellékmondatot: „... hogyha az fonok győszik fonással.”

Mert a manufaktúra döntő fogyatékossága a specializálódás hiányában és ezzel a folyamatos munka megvalósíthatatlanságában állott. A gyapjúválogatástól a fonáson keresztül a festésig minden műveletet a két mester segédeivel és feleségével végzett el, nincs okunk feltételezni, hogy fonónőket tanítottak volna be Bátorkeszin. Ellenkezőleg, egy bértervezetben ilyen tételeket találunk:

„Gyapjúmosás . . . legényeknek	30 d
Az (gyapjú) választásért ha az mester- től nem lehet (!) az Legényeknek	25 d
Első töréstől (csapásától) az legények minden darabtul	2 d

²⁵ Levélmásolatok 4/a. Károlyi Sándor instrukciói.

²⁶ Egy későbbi, 1724-ből származó specifikációban is ilyen tételek szerepelnek: 1 vég Turcsányi uramnak libériának, 1 vég urficskák, inasok, preceptor nadrágjára, egy kimutatás is akad a batorkeszi cselédek mundérgényéről (65 $\frac{1}{2}$ rőf).

Egy szövőre keréken 10 fonót, 3—5 kártolót, fésülőt stb. kellett volna alkalmazni. Ehelyett meg-megszakítva a szövést fontak, csévélték, festettek a posztósok, ami a kis manufaktúra irrentabilitását önmagában is magyarázza. Munkája mellett a mester köteles volt felügyelni a válogatásra, festésre, csévélésre, „kinyújtásra, öszveelegyítésre s több másfélékre”. Szorgalmukra egyébként sok panasz volt, de nem tudjuk, jogos volt-e.

Ehhez járul, hogy nyírásra, festésre, talán sajtolásra is elég messzire kellett elküldeni a posztót.²⁷ Tény, hogy a 435½ rőf után előkalkulált, keréken 215 Ft haszon helyett csak 135 Ft 7 d jelentkezett (másutt 141 Ft 57 d) és valószínű, hogy ez a nyereség később még csökkent is. A termelés ugyanis 1723/24 évadban tovább csökkent: 523 1/8 rőf készült 657 Ft 46 d értékben, vagyis 13¼ rőf volt a napi teljesítmény. A posztó rőfjének átlagértéke is 1,60-ról 1,25-re csökkent. Ezen felül a posztósok már eladósodtak az Uraságnál: az első elszámolás időpontjában (1724. júl. 13.) 80 Ft 38¾ d-ral tartoznak. De tovább folyik a munka. „Ez idei birkebarany gyapju majorságbelit consignaltam kezekhez 240 fontot most azzal mulattyak magokat”, írja az intéző Károlynak és arra panaszkodik, hogy saját zsebre dolgoznak a posztósok.²⁸

Nem tudjuk mikor és ki mondta fel a szerződést. Az 1725. január 7-én felvett bátorkeszi inventárium a Posztómetőknél 5 véget és néhány bútordarabot tüntet fel, későbbi összeírások hallgatnak a manufaktúráról.

Malackai posztómanufaktúra. Pálffy János Malackán alapított, a Károlyi és Eszterházy alapításokkal azonos jellegű manufaktúráról viszonylag szerények az ismereteink.²⁹

Mivel a végelszámolás került elő, a vállalkozás élettartama pontosan adott: 1725. január 1.—1728. június 30. között működött, vagyis pontosan három és fél esztendeig.

1724 szeptemberében kezdték a gyapjú felvásárlását, illetve gyűjtését. A manufaktúra összesen 21 322,5 fontot dolgozott fel üzemelése idején 527 vég posztóvá. Ennek 590/0-át, 311 véget a tulajdonos ezrede vett át, a többi libériára és más, a birtokon keletkezett szükséglet kielégítésére fordították.

Összesen csak 6 posztós dolgozott, ami azonban legalább ötször akkora összlétszámot jelentett. Valószínű, hogy határmenti morva (habán) posztósokat szerződtetett Pálffy, egyikük (Szedleczy Vid) később Surányban is feltűnik.

Tata—Pápa manufaktúrái. A harmadik, hazai ipartörténetünk szempontjából nagy jelentőségű alapítás Eszterházy Ferenc és József nevéhez fűződik. Előzménye az országgyűlésen hozott határozat, mely szerint a Magyarországon állomásozó ezredek felszerelését a királyságban felállítandó manufaktúrák termékeiből kell biztosítani. Az első ehhez csatlakozó vállalkozás fontosságát nemcsak az adja meg, hogy a hadsereg ellátását célzó manufaktúrákra gondoltak, hanem az, hogy nagystílusú, és ezért részvénytársasági szervezetben létesített alapításra törekedtek.

²⁷ Erre részben a nyírásra, présre utaló helyi adatok teljes hiányából és leltárakban feltűnő ilyen megjegyzésekből következtethetünk: „... Actu Esztergomban vagyon...” „... recenter megh festették Komáromban...” Úgy látszik nem minden színt vállaltak a bátorkeszi posztósok.

²⁸ Horcsik Antal 1724. júl. 25-i levele.

²⁹ A kéziratcsomóra Spiesz A. kandidátus (Bratislava) véletlenül akadt rá a vöröskői várból levéltári fiókban és fotokópiáit azonnal eljuttatta. Mind ezért, mint másirányú sokoldalú segítségért köszönetünket fejezzük ki.

Ez a körülmény a Károlyi Levéltárban fennmaradt tervezet szövegéből nyilvánvaló.³⁰ A beceses iratot Eszterházy József Pesten keltezett 1730. január 26-i levele kíséretében küldte meg Károlyi Sándornak, aki az elképzelés szerint tagja lett volna a társaságnak. A kísérőlevél röviden összefoglalja a „Materiabam concorraló actácot”, és így tudjuk, hogy eredetileg öt részből állott. „Edgyike közülök Projectuma az Compania között formálandó contractusnak; . . . A második Projectuma az Zsidóknak adandó contractussának. A harmadik és negyedik pedig olyan projectum amely szerint az posztoknak csináltattását itélik az Factorok . . . az utolsó írás az Posonyi Munkálködást in forma prothocoli foglallya magában.”

A latinnyelvű kontraktustervezet első pontjai a létesítendő társaság által felveendő hitelt tárgyalják, leszögezve, hogy annak visszafizetéséig abból kilépni nem lehet (1. — 3.). A következő pontok a tagsággal járó jogokat és kötelezéseket szabályozzák; a pénzügyekben, ill. alkalmazottak felvétele és elbocsátása ügyében történő intézkedés módjául a közgyűlés szótöbbségi döntését írja elő (5., 6., 9.). Az osztalék — a hitel kifizetéséig — a tiszta haszon $\frac{1}{4}$ -ét képezte volna (10.) és a tervezet meg is állapítja, hogy haszonon a termelési költségek levonása után megmaradó bevétel összegét kell érteni. Kiderül, hogy az említett zsidó tőkések nemcsak tagjai, hanem faktorai is a társaságnak. Az utolsó pontok lényegében a földesúri jogok megóvását szolgálják. A földesurak jelölik ki (Tatán Eszterházy József, Pápán Eszterházy Ferenc) a fabrika számára szánt helyet; ingyen adják az építkezéshez a fát, de az épület maga a társaság tulajdona (13. — 14.). Az utolsó pont arról intézkedik, hogy a társaság (1729 vagy 1730?) május 20-án Pozsonyban ismét összeül majd az alkalmazottak felvétele ügyében (16.).

A zsidókkal kötendő német nyelvű szerződéstervezetből megtudjuk, hogy a két tőkések, a bécsi Spitzer Ábrahám és a győri Hirschl Izsák vetették fel annak előnyeit, hogy Tatán és Pápán a jó kallók, juhászatok, a bőven termő gubacs adta előnyök felhasználásával posztó és bőr, sőt a katonai felszerelések egyéb tárgyait gyártó („kleine Mundur”) manufaktúra létesíttessék, különös tekintettel az országgyűlésen hozott rezolúcióra. A kereken 100 000 Ft-ot a tőkések 6%-os kamatra adják, illetve beszerzik. Gondoskodnak posztó- és bőrmunkához értő (külföldről szerződttetendő) mesterekről; felelnek az áru minőségéért; beszerzik az anyagot; megalkusznak az eladási árban és bonyolítják a szállítást. Mindezen költségeikért 500 Ft-ot, a haszonból 10%-ot kapnak és (ha elérik) a társaság által megszabott minimális ár felett végenként egy fél forintot számíthatnak fel, hogy alkuban is érdekeltnek legyenek. Végül földesúri védelmet nyerne mind ők, mind embereik. Ezt a szerződést 20 évre kötötték volna.

A sorban következő magyar és német nyelvű költségvetés szerint mind Pápán, mind Tatán 20 szövőszéket állítanának fel 2 — 2 házban. A gyártást irányító 10 mester (5 — 5 szék felett egy ügyelt volna fel) lakóházát is kapott volna; a segédek lakásáról is gondoskodik az előírányszat. Nyíró- és festőműhely csak a két telep egyikén létesült volna, viszont mindkét helyen egy raktár és 3 — 3 mángorló. A tervezett termelés székenként és évenként 112 vég posztó és 75 vég pája (Boy), vagyis 4500 vég posztó és 3000 vég pája volt. A várható forgalom évi 98 800 Ft volt, viszont csak 77 064 Ft költségre számítottak, ami 21 736 Ft haszonnal kecsesgetett. Igen érdekes és részletes önköltségszámítások csatlakoznak ehhez.

³⁰ Károlyi Itár. Posztómanufaktúrák. 1730 De Lana et pro Conficiendo in Hungariae Regno Panno pro militia et . . . origenda fabrica Papae et Tatae . . . stb.

A tervezet jelentőségét még inkább növeli, hogy csak része lett volna egy nagyobb vállalkozásnak, mely a hazai posztógyártás mellett az akkor még legjövendmezőbb külkereskedelmi ágat, a marhakereskedelmet is kezébe akarta venni. Ismeretes, hogy a XVII. század hatvan-hetvenes éveiben a Bécsben megszervezett Orientalische Compagnia ugyancsak a posztógyártást és a marhakereskedelmet igyekezett összekapcsolni, de túlméretezett és rosszul vezetett tevékenysége összeomlott. Hasonló tervek a magyar arisztokrácia köreiben a Rákóczi-szabadságharc után, mint egy önálló magyar merkantilista gazdaságpolitika első próbálkozásai kezdtek kibontakozni. Az 1712—15. évi országgyűlés által egy új kormányzati „systema” kidolgozására delegált bizottság, melynek legfőbb inspirátora Károlyi Sándor volt, 1722-ben nagyigényű tervezetet készített az ország gazdasági felvirágoztatására, ezen belül posztómanufaktúrák felállítására, s a külkereskedelemnek központi megszervezésére.³¹ Tudjuk, hogy a bizottság javaslatait sem az udvar, sem az országgyűlés nem fogadta kedvezően, és a Helytartótanács, melynek feladatát képezte volna a tervezet végrehajtása, vajmi keveset tett ebben az irányban. Hatása azonban még így is számottevő volt. Elsősorban maga Károlyi látott hozzá, hogy gondolataiból, amit lehet, a maga erejéből valósítson meg. A bátorkeszi manufaktúra megalapítását úgy is felfoghatjuk, mint dacos választ az 1722-es országgyűlés értetlensége miatti csalódásra.

De a magyar arisztokrácia körében másokat is megmozgatott a „systema” koncepciója, köztük a későbbiek során is fontos szerepet játszó Eszterházy Ferencet. Ez a mozgékony tervkovács bátyjához, Józsefhez írott leveleiben egyik gazdasági alapítást a másik után javasolta. 1724-ben pálinkafőző („égett borosház”) és papírmalom építéséről számol be,³² 1725-ben borkereskedési tervek foglalkoztatják,³³ s bele akar kapni a marhakereskedésbe is.³⁴ Mindez arra mutat, hogy őbenne kell keresni a posztómanufaktúrát és marhakereskedelmet egyesítő „compagnia” értelmi szerzőjét is.

Eszterházy Józseffel, Pálffy János báróval és Károlyi Sándorral folytatott (sajnos csak töredékeiben fennmaradt) levelezéséből kiderül, hogy még 1729-ben elküldte a posztómanufaktúra tervét Pálffynak, s felszólította, hogy lépjen be a posztómanufaktúra mellett marhakereskedelmet is kezdeményező „compagnia”-ba. Egyben arra is kérte, hogy a terveket küldje meg pártolólág Károlyinak is. Bátyjával, Józseffel is íratott a bánnak. Ez 1730. január 4-én vonakodva válaszolt Józsefnek. Ígérte, hogy mihelyt Károlyi visszatér a Felvidékről, megmutatja neki a „panificina dolgát illető actákat” (melyeket addig németből latinra fog fordíttatni), s a maga álláspontját a Károlyiéhoz fogja alkalmazni. Ami a marhakereskedelmet illeti, a „mi companiánkban” csak akkor hajlandó részt

³¹ Kónyi Mária: Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1932.

³² Eszterházy lt. Tata. Fam. fasc. 110. 1724. ápr. 9. és 1725. ápr. 6.

³³ „Minthogy az háború előtt Buda városával az hollandusoknak az ott való borok iránt valamely alkujuk volt, gráciával venném, ha Kegyelmed az ott való város bírájátul mását annak az contractusnak kikerestetvén, nékem megküldhetné . . . az ő hasznok is fog jövendőben benne lenni” — írja bátyjának 1725. jún. 18-án (uo.).

³⁴ „A marha kereskedés iránt való protectumot már föl küldöttük ő fölségének, csak megengedem, hogy léssen némelyeknek, de legfőképen az kereskedőknek kedvek ellen, mert én nem az kereskedőket kívántam segíteni, hanem az contribuens félt, mert még eddig talán még mikor drágább volt is az marha, de az első kéztől helyben és kész pénzzel így nem vétetődött az marha. Csak méltóztassék ő felsége a próbálni, reménleném, hogy az községnek volna hasznára.” (Uo. 1725. febr. 28.)

venni, ha engedélyt kapnak Bécsen kívül olasz földre és Sziléziába való szállításra is, különben „nehezen fogom magamot projectált kereskedésnek megtartására”.³⁵ Ilyen értelemben írt Eszterházy Ferencnek is, aki bátyjához szóló, január 10-i levelében még reménykedik Pálffy és Károlyi csatlakozásában,³⁶ de március 4-én már sejti, hogy terveiből semmi sem lesz. „Károlyi Sándor uram, hogy azon véle communicalt actakra nem válaszolt, tartok tüle, nem nagy kedve lészen a dologra, aminthogy magnificus ipam uram (Pálffy) levelét is vévén, tapasztalom, hogy őnagysága is meg akarja változtatni szándékát, következendőképen ha csak mindenikünk az maga jószágában nem erigál valamit, nem messze megyünk az compagnióval” — írja bátyjának.³⁷ Március 11-én kelt leveléből úgy látszik, hogy lemondott a nagy vállalkozásról és kicsiben akar kezdeményezni. „Minémü posztócsináló magát Kegyelmednél jelentette volt, ha hozzám méltóztatnék ötet Kegyelmed küldeni, venném obligatioval, mert ide (ti. Pápára) lehetne ötet helyheztenni” — kéri bátyját.³⁸ Úgy látszik, a posztógyártás kockázatait fedezni hivatott marhakereskedésnek a bécsi ellenálláson való megghiúsulása rettentette vissza a vállalkozástól a főüri társaságot.

A nagyszabású vállalkozás így nem valósult meg. Azonban valamilyen formában mégis létrejött Tatán a posztómanufaktúra, de az egyedül Eszterházy József tulajdonát képezte. Kring szerint nevezett már 1728 óta folytatott tárgyalásokat korszerűen képezett posztómesterek letelepítéséről,³⁹ de az elpusztult levéltár töredékeiben csak az üzem 1734—37 évi működéséről találtunk adatokat. Mivel ezek a legkorábbi, a mai Magyarország területéről származó manufaktúra termelési számai, teljes terjedelemben adjuk őket,⁴⁰ (kb. 20 rőfös végek) (táblázatot ld. a 17. lapon).

Az 1737 derekán készült visszapillantás adatai szerint 3 és fél esztendő alatt 334 vég készült a manufaktúrában, túlnyomórészt kék posztó. Az így keletkező áru 88,30%-át (294 vég és 15 rőf) a katonaság vette át. A fennmaradó 39 vég és 4 rőf sem került piacra, mert az igazolható részét hajdú, téglavető konvencióra és trinitárius atyáknak szánták. Megtudjuk még, hogy 1734—36 időszakban kereken 70 bécsi mázsa (3820 kg) gypajút használtak fel.⁴¹ Ez kereken 500 g/m²-es átlagszövetsúlyra enged következtetni.

A munkások németek lehettek, mert „teutsche Fabrique” és „teutsche Tuchmacher” megjelölés több ízben előfordul az elszámolásokban. Egy vég kék posztó szövéséért 5 Ft-ot kaptak, de búzajárandóságukról is van adat. Nyíró nem volt Tatán, ezért Székesfehérvárra vitték a posztót.⁴²

Nem ismerjük az elkövetkező évek történetét. 1748-ban Eszterházy József meghalt és azonos nevű fia azonnal megkezdte a vagyon elherdálását. Balogh Ferenc régensével folytatott levelezéséből értesülünk a manufaktúra utolsó

³⁵ Eszterházy lt. Tata. Fam. fasc. 109.

³⁶ Uo. fasc. 110.

³⁷ Uo. fasc. 110.

³⁸ Uo. fasc. 110.

³⁹ Kring M.: A tatái csapómesterek, Domanovszky Emlékkönyv. 404 l. (Bp., 1937).

A tatái manufaktúra létezéséről az első biztos adat 1729-ből való, ez év novemberében készített (benyújtott számlája tanúsága szerint) Bozsoki Szabó Péter „magyar szabó” „kukta gyermeknek . . . méltóságos gróff uram Excellenciája féle postojából mentét, dolmánt és nadragod (így!). (Eszterházy lt. Tata. Fam. Fasc. 48.).

⁴⁰ Eszterházy lt. Tata, 600. csomó 149—151. l.

⁴¹ Az első két hónapnál (1734. II. és IV.) „Von H. Sarvary” eredet áll, később „liefern die Tuchmacher” a megjelölés. Lehet, hogy az első 37 véget még nem a manufaktúra gyártotta eszerint. Uo.

⁴² Uo. 91—143. l.

Év, hónap	Karasia	P o s z t ó				Pája	Összesen
		kék	kevert	bőrszínű	berlini-kék		
1734. II.	1	9			10	1	20
IV.		2				14	17
VI.			1				1
VIII.		8					8
IX.						10	10
X.		6	1				7
XI.					2	6	8
1735. I.		8					8
II.		10		2			12
III.		10					10
IV.		15					15
V.		11					11
VI.					9	4	13
VII.		8					8
VIII.		4					4
IX.		8					8
X.		4					4
XI.		10					10
XII.		6					6
1736. I.		10	3				13
II.		8			2	4	14
III.		10			2	4	16
IV.	1	4	1				5
V.		4	1		2		7
VI.		10					11
VII.		2			4	4	10
VIII.		4				4	8
IX.			2				2
X.		4				8	12
XI.		2				4	6
XII.		6					6
1737. I.		6	2				8
II.		10					10
III.		4	1		1		6
IV.		4					4
V.		2					2
VI.		10					10
VII.		2					2

éveinek senyvedéséről.⁴³ Jellegzetesen mutatják egy magára hagyott manufaktúra lassú pusztulását.

1749. január 21-én a régens még visszaigazol egy 15 vég posztóra vonatkozó rendelést a regiment ellátására. Május 3-án a gróf Olmützből pénzt kér, amire így válaszol a jószágkormányzó (május 17.): „Mindenfelé hajhaszok pénzt, de nem találok . . . Hogy azért a posztó csinálása meg ne csökönnyön . . . 4000 forintot in circa . . . gyapjúvásárlásra assignáltam. Melly posztó, mivel a regiment számára vagyon, Excl. ottan anni pénzt vehet magának a Cassabul . . .” Ehelyütt a kitűnő csemete széljegyzete így szól: „nem lehetett nagyobb örömöm mind Ez hogy hallom a posztofabrikának contoját.” De többször nem tellett benne öröme. Június 22-én kiderül, hogy a 4000 Ft 200 mázsa gyapjúra sem elég, „nemhogy onnand a posztó fabrica épületekre valami fordítható lenne, es ami-

⁴³ Uo. 51. csomó, 106. fasc. 18—110. l.

dön innend a' posztómétőket, föstőt e. r. egyebet elégétetni kölletik nem remélhetem hogy 120—30 mázsánál többet vehetet légyen . . .” írja Balogh.

A következő év levelezésében a manufaktúra végső vonaglása tükröződik. „Multznak (üzemvezető) bár hamarább assignáltassék pénz, mert különben a gyapjut mely még vagyon el nem dolgoztathatja” (1750. január 31.). „... már hat hete hogy igéri Exclđ. a pénzt 's még sincsen . . . a fabrica kécség kívül cessalni fog” (április 4.). „Multznak még sem érkezett pénze” (április 11.). „Eo ipso cessal a Multznak fabricaja” (széljegyzet, május 2.-án). Még egyszer 1000 Ft-ot előteremt a gróf, ebből a raktáron levő gyapjút feldolgozták, „... azután vége lészen fabricájának” (május 12.). Nem tudjuk pontosan, mikor állt le végérvényesen a manufaktúra. Még két említést olvashatunk a levelezésben. „Bibéje az hogy pénze nincsen azért is semmit sem dolgozhat” —, írja Balogh Ferenc július 20.-án. Végül augusztus 20.-án így panaszkodik: „A poszto fabrica régen már ugyis cessált, mert pénze nem lévén a Multznak nem dolgoztathat ámbár hogy harmincz egynehány mázsa gyapju vagyon.” Lovak eladását javasolja, hogy azok árából fizessék a munkabért. Széljegyzetében Eszterházy József egyetértését fejezi ki, de soha többé nem hallunk a manufaktúráról.

A pápai manufaktúra megvalósulása ezidőszert nem bizonyítható. Egyetlen számla utal rá, amely az Eszterházy levéltár tatai domíniumának egy pápai vonatkozású fascikulusából került elő, de ez el is keveredhetett.⁴⁴

Surányi posztómanufaktúra. Károlyi Sándort nem csüggesztette el a bátor-keszi próbálkozás, és ha a pozsonyi társulás nem is valósult meg, saját szakállára megvalósította második manufaktúráját. Úgy tűnik, hogy mivel a főúri társaság 1730—34 között nem volt képes létrehozni a túlméretezett közös vállalatot, különválva Eszterházy József felállította a tatai, Ferenc a pápai, Károlyi Sándor pedig a Nyitra menti Surányban saját üzemét.

A surányi manufaktúra története 1735 nyarán kezdődik.⁴⁵ Ekkor köti meg Károlyi szerződését az első hat mesterrel — ismét szakolcai vagy puhói posztósok —, akikhez utóbb még 10 csatlakozik. A szerződés a Zunftkauf jellegzetes ismérveit tükrözi és a feudális kötöttség elemeit is tartalmazza.

Eszterint a mesterek szabad funduson házat vagy szobát kapnak a hozzátartozó konyhával, kamrával és kerttel.⁴⁶ Szántóföldre igényt nem tartván, ingyen tűzifát kapnak a mesterek. Ezért 6 Ft árendát fizettek és évente 1 vég posztót voltak kötelesek páronként ingyen készíteni az uraságnak; amíg ez készült, ingyen tartották őket. Bort, sört, pálinkát csak urasági boltban vásárolhattak készpénzért, élelmet is csak az uradalom területén. Leszögezi a szerződés az elszámolás negyedévi rendjét, amelyet utóbb harmadévi (quatermber) ütemekben ejtettek meg. Gyapjút maguknak kellett beszerezniük, a kallóért, nyíróért bért fizetniük. Végül a céhszabályzat pontos leírását kapjuk, kezdve a célmester választásától a mester kötelező felszereléséig. Utóbbiból látható, hogy az uraság nem törekedett a termelési eszközök birtoklására.

Nem tudjuk, mi indította Károlyit, hogy Surányt válassza telephelyéül. Talán ismét a birkanyáj vitt ebben szerepet: 1736-ban 556 darabból áll a helyi

⁴⁴ Uo. 55. fasc. 13. csomó, 407. l. Az egy mázsa rácsvas számlájának keltezését el is írták (1727, helyesen 37), amit a záradék bizonyított: „Dass dieser Zentner Eyszen zur Verfestigung deren Fenster-Gatter in der Tuchmacherey würklich empfangen worden, Bezeuge hiermit: Pressburgh den 15 Augusti 1738. Lucas Hildebrand.”

⁴⁵ Valamennyi adat — ha egyéb hivatkozás nincs — Károlyi Lt., Posztómanufaktúrák dossziéból származik.

⁴⁶ Érdekes, hogy 100 évvel korábban ilyen feltétel mellett telepítette meg a puhói habán kolóniát I. Rákóczi György. Még az is egyezik, hogy 13 házat épített nekik. MGTSz, 1897. 536. l.

nyáj. De az 1735 őszén Surányba irányított gyapjú zöme az Alföldről származik.⁴⁷ Az 1735—37 évek felhasználásában mindenestre dominált a surányi—megyeri uradalom gyapja.⁴⁸ Azonban Surány közelebb is esik Pozsonyhoz és a mesterek hazájához, a Nyitra kedvező folyóvíz. Tény, hogy ez az alapítás életrevalóbbnak bizonyult.

1735. augusztus 29-én Károlyi utasítja Kiss János surányi tisztartóját, hogy a „Poszto mettőket Introducalni és stabilizálni” kell. A termelés megkezdése novemberként van számontartva, 5 vagy 6 mester dolgozott a tél folyamán és tavaszig csak 8 vagy 25 véget állított elő.⁴⁹ Ezután 1736 folyamán 13, majd 14—16 főre fut fel a létszám, míg 1739 második felében eléri a 18 főt. Köztük 1 nyíró, 1 pokróckészítő és 1 szűrőcsapó is van.

1736 júniusában pontos listát fektetnek fel a 76 főnyi, tehát már tekintélyes manufaktúrának tekinthető üzem létszámáról: „Az Surányi Posztómettőknek, ugy Feleségeknek, Legényeknek és Fonoknak Specificatioja Anno 1736. die 2da Iunij.

	Mester	Feleség	Legény	Fonó	Személyek száma
1. Céhmaster Illadik János	1	1	1	2	5
2. Szwatek János	1	1	1	4	7
3. Szwatek Bernárd	1	1	1	5	8
4. Kopriva Tamás	1	1	2	3	7
5. Tamásik József	1	1	1	2	5
6. Omokri Pál	1	1	1	2	5
7. Szlovensik János	1	1	2	4	8
8. Maleta Ádám	1	1	2	3	7
9. Janota János	1	1	1	2	5
10. Fux Wenczel	1	—	1	3	5
11. Nyittrai Simon	1	1	1	3	6
12. Szedleczky Vid	1	1	1	2	5
13. Posztónyíró Fux Antal	1	1	1	—	3
	13	12	16	35	76

A termelésről felvett sokoldalú, de kiismerhetetlen elszámolás annak gyors felfutásáról, majd a mesterek növekedő tartozásairól tanúskodik. A maximális termelést 1737. év végén érték el, amikor 3½ hónap alatt 110 vég, azaz 2310 rőföt szolgáltatott be. Azonban a kiutalt gyapjú és a kifizetett bér egyre csökken — 1740 nyári hónapjaiban (máj. 4. — okt. 14.) már csak 43 véget állítottak elő — és a tartozás állandóan 100 vég körül van. Ha a természetben és készpénzben kifizetett bérek összegét tekintjük, az 5 számontartott év aktivitásáról a következő képet nyerjük:

⁴⁷ A kimutatásból még a zsákszignókat is ismerjük. Csepel-szigetről különösen sok gyapjú került Surányba (Csepel, Taksony, Haraszi stb.).

⁴⁸ 164,85 mázsából 91,19 mázsa a közvetlen környékről származott.

⁴⁹ Már az első adatok is igen ellentmondóak. Két kimutatás létezik. Az egyik 1735. nov. 29. — 1736. ápr. 22., a másik nov. 27. — máj. 22. időszakot öleli fel. Egy harmadik ápr. 22. — máj. 22. hónapot taglalja. A termelési számok nem egyeznek.

	Ft/hó	Létszám	Ft hó/lő
1735. XI. 27.—1736. V. 22.	96	6	16
1736. V. 22.—VIII. 24.	428	13	33
1736. VIII. 24.—XII. 11.	396	13	30
1736. XII. 11.—1737. IV. 22.	440	14	31
1737. IV. 22.—IX. 7.	378	16	30
1737. IX. 7.—XII. 22.	663	16	41
1737. XII. 22.—1738. I. 20.		adathiány	
1738. I. 20.—V. 20.	762	16	48
1738. V. 20.—X.	436	17	24
1738. X.—1739. I.		adathiány	
1739. I.—V.	350	16	22
1739. V. 15.—1740. I. 20.	221	18	12

Ebből nyilvánvaló, hogy a manufaktúra 1737—38 évadban virágzott és azután lassú bomlásnak indult. Egy — másutt részletesebben elemzett^{49a} — akta, az első 3 1/2 évet felölelő Summárius Extractus pontos képet ad a teljes termelésről. Eszerint ez idő alatt 680 vég készült 246,75 mázsa gyapjúból és az uraság haszna 1319,68 Ft volt. Egyidejűleg megállapítja, hogy a mesterek 136 vagy 152 véggel tartoznak, de az utókalkuláció kedvezőtlen volta nem árnyékolja be a vérmes reményeket keltő előkalkulációk emlékéit. Ezek az ún. „Dedukciók” ugyanis 11—22⁰/₀ tiszta haszonnal számoltak, amit a gyakorlatban nem értek el.

Mi volt ennek az oka? A mesterek felemás helyzete. A szerződés nem zárta ki, hogy a maguk zsebére is dolgozzanak és lassanként rájöttek: jobban járnak vele. Az intéző egy feljegyzése Károlyi Sándornak „haszonra való Punctumokba” foglalva leírja a posztósok csalárdságát a gyapjúválogatástól a hamis mértékig. Később vizsgálat is folyt. Ennek során kiderült, hogy szép számmal készült hibás és „fusi” munka. Az inkvizitor naiv kérdéseit a kihallgatottak könnyen visszautasítják: pl.:

„Mitül hogy némel végh posztók jobbak némellyek alab valok mellyeket az Urasághnak szoktak bé adnyi. Nemde az Urasagh gyapjujat meg esonkityák és abbul maguknak hasznot forditanak?”

„Gabriel Simon azt vallja hogy . . . felel maga munkájáért, meg lehet látnyi készen vagyon két vég posztója, nem is tart attul, hogy hamisságban találtassék stb.”

A termelés tehát folyt tovább jól-rosszul. 1737. szeptember 7. és december 22. között pl. 120 véget kellett volna beadniok. Ez nem történt ugyan meg, de egyidejűleg 23 véget készítettek saját számlájukra. Ilyenképpen a regimentek teljes mértékű ellátása nem valósult meg. Ezt beszédesen bizonyítja egy keltezés nélküli elszámolás az ezred igényének kielégítéséről:

Kék posztó	Kívántatik	Adattatott
	r ő f	
„Az varrónak 968 czafragra	1694	914
Az szabónak Kanisajnak 200		
Dolmányra és 223 Nadrágra	628 3/4	400 2/3
Az Szabók Czéh mesterének		
968 Mentére	1936	1348
	4258 3/4	2662 2/3

^{49a} Endrei: i. m. 144. l.

Veres posztó
Az Csinálandó 968 köpönyegre egy
számlálván 5 réfet kelletik

4840

20''

Egy 1738. május 1-én készített kimutatás azt is bizonyítja, hogy a termelés jelentős része raktáron maradt:

Kék		Veres		Összesen	
vég	rőf	vég	rőf	vég	rőf
514	10.280	204	4088*	718	14.360
—364 1/2	—7.264	—204	—5088	—568 1/2	11.056
Maradék:				152*	3.040*

* = összeadási vagy íráshiba.

A részletezésből megtudjuk, hogy a felhasználás nem teljes egészében a regiment javára történt, hanem a konvencióba és kereskedőknek is jutott.

A surányi manufaktúra elszámolási rendszere megérdemelné a beható elemzést és publikálást. Nemcsak a mezőgazdasági nagyüzem hatásának kimutatása és a bérrendszer sajátosságai érdemelnek figyelmet, hanem a részletesen közölt termésetbeni jutattatásokból is érdekes következtetések vonhatók le. 1738. május 20. — október 4. között pl. (az eredetiben a 17 mesterre bontva) az alábbi fogyasztást számolták el:

Búza	33 véka	á 50 den.	16 Fl.	50 den.
Árpa	—			
Rozs	381 véka	á 50 den.	152 Fl.	40 den.
Abajdócz	—			
Lencse	6 1/2 véka	á 40 den.	2 Fl.	60 den.
Borsó	13 véka	á 40 den.	5 Fl.	20 den.
Hús	290 1/2 libra	á 4 1/2 den.	130 Fl.	56 3/4 den.
Vaj	128 1/2 icze	á 25 den.	32 Fl.	12 1/2 den.
Só	5 libra	á 4 den.	— Fl.	20 den.
Túró	7 libra	á 4 den.	— Fl.	28 den.
Dohány	25 libra	á 10 den.	2 Fl.	50 den.
Bor	1494 icze	á 7 den.	104 Fl.	58 den.
Sör	5092 icze	á 2 1/2 den.	127 Fl.	30 den.
Pálinka	617 icze	á 12 den.	74 Fl.	04 den.
			648 Fl.	29 1/4 den.

Más kimutatásokban sok egyéb élelmiszer is (pl. „Aszaló gyümölcs”, „szalonna”, „dió”, „liktárium”, „herengh”) szerepel.

A 40-es évek elején fokozatosan elhallgatnak forrásaink. 1741—42-ben még léteznek feljegyzések a posztósok tartozásairól. Az utolsó beadott 6 vég 1742. október 18-án kerül könyvelésre. A megyeri számadáskönyvekben még 1747-ig előfordul a konvenciók között „Suranyi posztoboll” készült dolmány vagy nadrág.

Érdekes, hogy Spiesz, aki nem tudott a manufaktúra létezéséről, rámutat, hogy 1753-ban annak épületében 12 zsellér mellett 3 posztós és 1 kereskedő lakik. Ennyi maradt Károlyi vállalkozásából. Valószínű, hogy a manufaktúra 1741/42-ben, de legkésőbb Károlyi halálakor (1743) számolt fel.

A korszak egyéb textilmanufaktúrái

Helytelen képet alkotnánk magunknak fentiek alapján, ha nem vennénk tudomást arról, hogy egyidejűleg egy sor más, nem főüri vállalkozás is keletkezett.

A legismertebb alighanem a már említett, Lotharingiai Ferenc által 1740 körül létrehívott sasvári kartonnyomóüzem, amely 1753—54-ben bécsi bankárok kezére jutott. Ugyancsak többször foglalkoztak már Mercy gróf Temesi Bánságban felállított kincstári manufaktúráival (1725—30). Legfontosabbikuk, a Temesvári Posztófabrika már 1729 óta polgári bérlők kezén van.

Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen jelentős manufaktúra létezett a század első felében, amelyet hazai kereskedelmi tőke hívott életre: a besztercebányai posztóüzem.

Míg az egyidejű temesvári kincstári manufaktúra negyedszázados fennállása ellenére jóformán nincs adatunk belső életéről, szervezetéről, addig az első, alig 6 évig termelő, polgári tőke által létrehívott besztercebányai posztómanufaktúra működéséről számos részletet ismerünk.⁵⁰ A gyárat Sterz Gottlieb és kereskedőtársai 1725-ben hívták létre a Zunftkauf jellegzetes módszerével: 25 szászországi és sziléziai posztóst hívtak be, akik a városban egy „teutsche Zunft”-ot alapítottak. 1727-beli artikulusaik érdekes keveréke a céhes és gyári fegyelmi szabályzatnak.⁵¹ A posztósok megtartották gépeiket saját tulajdonban,⁵² saját segédek és segédmunkásaik (pl. fonók) voltak. A nyersanyag azonban a tulajdonosé volt, úgyhogy a Verlag egy fejlett formájával állunk szemben, manufaktúrává csak szervezeti formája teszi.

A mesternek 35 font gyapjút adtak egy közöséges 38—40-es vég posztóhoz. Már festve osztották ki, de vállalhatta ő is a színezést, mely esetben festéket is adtak. Ezenkívül 2 font zsírt is kapott a fésüléshez, 9 Ft munkabért és a fuvar-költségek térítését.⁵³ A gyapjú csapásától a kész posztó rámán való feszítéséig minden munkálatot a mesternek kellett végezni, ill. végeztetni, a festés, kallózás és nyírás kivételével. Azonban utóbbi mesteremberek is tagjai voltak a vegyes céheknek. Legalábbis erre enged következtetni a statutum 8. pontja.⁵⁴ A minőségi átvétel és bélyegzés módja is érdekes:

„Die Schau belangend, soll das Tuch von Würchstuhl gemessen und beschaut werden ob es auch gut ausgearbeitet und gewürkt sei. Unterschläge, Schwerdscheilen, Zwei Warffbrüche sollen nicht gestattet werden. So es aus der Walkmühle kommt, soll es wieder gemessen, die Länge auf ein Blei geschlagen und nach den Gutt zu gerichtet werden. Nach diesen soll es wiederum in das Handwerk zu Schau Siegelung gebracht werden. Wenn es dann gut und tüchtig erfunden so soll es zum Merkmah

⁵⁰ Összefoglaló méltatása Spiesz: Manufakturné obdobia na Slovensku 1725—1825. Bratislava. 1961. 21 ff.

⁵¹ AMBB, pret. protokoll 1727/202, 329—341. I. Egy pontjának idézése is eléggé szemlélteti ezt: „Soll ein Meister eine allhiesige löbl. Stadt Obrigkeit und an deren Stelle ihnen Vorgesetzten Herrn Principal und Verleger von allhiesiger Tuchmanufaktur, und teutschen Zunft wie auch unsere Herrn ältesten, mit gebührender Respekt und gehorsam beehren wiedrigen fales der Strafe nach dem Verbrechen gewärtig sein.”

⁵² Uo. 1729/207, 267—69. I. szerint az utensiliákat a mester vagy kifizeti vagy olcsón és részletfizetésre kaphatja a társaságtól. A levonások oly kicsinyek „das er dabei wird bestehen können...”

⁵³ Uo.

⁵⁴ A rossz munka esetén rájuk kiszabott büntetéspénz a céhládát illeti meg.

einen Stern und grosses Siegel bekommen, wie es von einen wohledlen Magistrat und denen Herrn Principal wird gegeben werden. Die Straffe an den Tuchen belangend soll dieselbe folgender massen angebracht werden. Wenn das Tuch nicht gut befunden wird, soll es anstatt des Sterns mit einen Lahr bestraffet, dass Siegel aber auf einer Seiten blind geschlagen werden. So aber das Tuch noch ärgere Straffe verdient hätte, soll es anstat des Sterns mit einer Krüken bestraffet werden und kein gros Siegel bekommen. Die grösste Straffe des Tuches soll in Abweisung des Leisten auf einer Seiten Bestehen. Wan ein Tuch Wäffelstreiffe haben sollte so soll es auf der Stelle, wo der Streiffen ist geschlützet und keine länge auf das blei geschlagen werden. So es aber Warffstreiffen hätte, so soll die Karte auff das Blei geschlagen und gefärbt werden. Die Tücher sollen auf wohl genoppet werden, sonst werden sie auch nicht passiret. Belangende der Spann Tage sollen in der Wochen zwei, las nemlich des Dienstag von 12 bis 3 Uhr nachmittags und wird um Freitags wie Dienstag gehalten werden und von einen guten Tuch 2 gr, von einen mitteln 1½ gr von einen gemeinen 1 gr. Siegelgeld der Lade gegeben werden."

Ilyen körülmények között eleinte évenként 300, utóbb még több vég posztót is gyártott a manufaktúra. Hat évig dolgozott, majd 1731-ben eladási nehézségek miatt elbukott.⁵⁵

Kezdeti sikerein felbuzdulva 1729-ben Besztercebányán két kereskedő, Kahn György és Benedicti Miklós alapított még egy hasonló manufaktúrát, de az is rövidesen nyomtalanul eltűnt.⁵⁶ J. Kratzinger Pozsonyban arany- és ezüstfonalak készítésére alapított vállalatot a 30-as években,⁵⁷ Budán pedig hasonló manufaktúrát privilégiumra ajánlottak (Wurm Gottfried).⁵⁸ Egyikről sem tudjuk, milyen méretekben termelt és meddig állott fenn.

*

1750-ig az első magyarországi posztómanufaktúra-alapító hullám apályhoz érkezett. Az üzemek sorra megbuktak. A magyar főurak vállalkozókedvű kis csoportja, bármennyire a legmagasabb rangúakból került is ki, nem volt képes áttörni az ország általános helyzetéből következő nehézségeken. A század második felében, új gazdasági és politikai helyzetben már szerencsésebb utódok fogják követni őket.

В. ЭНДРЕИ — Л. МАКАИ

ПЕРВЫЕ МАГНАТСКИЕ ТЕКСТИЛЬНЫЕ МАNUФАКТУРЫ В ВЕНГРИИ

Резюме

Несмотря на отсталость общественного развития страны и условия, создавшиеся в результате турецких войн, первые попытки заложить текстильные мануфактуры в Венгрии можно отнести к сравнительно раннему периоду. Мы располагаем данными о целом ряде подобных попыток и действующих с различным сроком продолжительности с конца 80-х гг. XVII века мануфактурах, производивших сукно, лен, шелк и хлопчатобумажную

⁵⁵ *Spiesz*: i. m. 24. l.

⁵⁶ *Uo.* 26. l.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ *Nagy I.*: i. m. 292. l.

ткань. Большее значение приобрели, однако, только те магнатские мануфактуры, которые создавались владельцами в их собственных имениях с помощью выписанных из-за границы специалистов. Общий проект, предполагавший объединение наиболее влиятельных вельмож страны, провалился, но входившие в него акционеры каждый в отдельности осуществили свои планы. Из числа по большей части непубликовавшихся до сих пор материалов о мануфактурах первой половины XVIII века статья более детально знакомит с суконными мануфактурами Шандора Каройи в Баторкеси и Шурань, братьев Эстергази — в Тата, Яноша Палффи — в Малацка.

W. ENDREI—L. MAKKAI

LES PREMIÈRES MANUFACTURES TEXTILES SEIGNEURIALES EN HONGRIE

Résumé

Malgré le développement tardif du pays et les vicissitudes à la suite des guerres contre les Turcs, on peut démontrer en Hongrie de bonne heure les premiers expérimentations de fondations de manufactures textiles. A partir d'environ 1680 nous connaissons bon nombre d'essais de la sorte, d'établissements fabriquant de draps, de soie, du lin et d'étoffes de coton, ayant fonctionné pendant une période plus ou moins longue. Mais on ne pouvait attribuer une importance majeure qu'aux manufactures seigneuriales créées par leurs propriétaires sur leurs propriétés où ils se sont prévalus de l'aide d'experts amenés de l'étranger. Le projet fondé sur la coopération des aristocrates les plus influents avait échoué, mais les actionnaires prévus ont réalisé leurs idées séparément. D'entre les fondations au cours de la première moitié du XVIIIe siècle, jusqu'ici plutôt non publiées, l'article traite d'une manière détaillée les manufactures de draps de Sándor Károlyi à Bátorkeszi et à Surány, des frères Esterházy à Tata et de Jean Pálffy à Malacka.

URBÁN ALADÁR

Agitáció és kormányválság 1848 májusában

1848 tavaszán és nyarán Bécsben egymást váltják a miniszterek, sőt a kormányok. Pest-Budán ugyanakkor — a növekvő nehézségek ellenére — a Batthyány-kabinet szeptember elejéig hivatalban marad, sőt akkor is csak „külső fejlemények” (bécsi nyomás) kényszerítik lemondásra. Ezt, mint tényt többnyire tudomásul vettük, és fel sem merült a gondolat, hogy ez másként is alakulhatott volna. Pedig 1848 májusában, a Lederer tábornok elleni budai tüntetés és az azt követő katonai vérengzés következtében, különböző tényezők együtthatásaként, olyan helyzet állott elő a fővárosban, hogy az könnyen az első felelős magyar minisztérium lemondását eredményezte volna. Bár ez elmaradt, kétségtelen tény, hogy sajátos válság alakult ki, amely egyaránt érintette a kormányt és baloldali ellenzékét. Ez a *májusi válság* megérdemli az elemző figyelmet, mindekelőtt azért, mert segít realisan megítélni a radikálisok erőviszonyait, magyarázatot ad a vártnál is nagyobb választási vereségükre. Egyben adatokat szolgáltat Kossuthnak ezidő tájt a kormányban betöltött szerepére, valamint a baloldalhoz való viszonyára, amely ekkoriban szemmel láthatólag nélkülözte még a szövetség elemeit.

A májusi válság érdekességét csak fokozza, hogy azok egyik főszereplője Petőfi Sándor. Ismeretes, hogy — a közkeletű történeti kézikönyvvel ellentétben — az irodalomtörténet ma már nem úgy tekint Petőfire, mint aki 1848 április—májusában is vezető alakja a fővárosi fejleményeknek, aki — miután a május 12-i népgyűlésen élesen kikelt a kabinet ellen — a mögötte levő radikálisokkal ezekben a napokban még rá tudta kényszeríteni akaratát a kormányra. Azzal azonban mind a mai napig adós mind az irodalomtörténet, mind pedig történetírásunk, hogy — túl a pusztá felháborodáson és a fiatalosan meggondolatlan nyilatkozatokon — volt-e Petőfinek és társainak valami távolabbi célja ezzel a minisztérium elleni támadással. A kérdést az teszi indokolttá, hogy a Petőfi által összehívott ismeretes népgyűlésre nem a vérengzés másnapján, hanem csak két nap múltán került sor. Azok után, hogy május 11-én délelőtt Pest megye küldöttsége, Nyáry Pál vezetésével, István nádort kényszerítette, hogy rendelkezzen a katonaság tettének kivizsgálását. A megyebizottmány fellépésével egyben elérte, hogy Lederer tábornok, budai katonai főparancsnok azonnal és menekülés-szerűen Bécsbe távozott. A másnapi népgyűlés — éles kormányellenes kirohánások után (Petőfi: „én a minisztériumra nem a hazát, sőt a kutyámat sem bíz-nám”) — küldöttségeket meneszt ugyanehhez a minisztériumhoz . . .

A május 12-i népgyűlés hangvétele egyébként, úgy tűnik, összecseng a Marczius Tizenötödike előtte nap este, május 11-én megjelent cikkével, amely — nyomdatechnikai okokból — a napisajtóban elsőként foglalkozhatott a május 10-i katonai vérengzéssel. A lap a Batthyány-minisztériumot teszi felelőssé a

fejleményekért és követeli: *Nyáry alkosson egy új minisztériumot, legyen egyezség Kossuthal!* A lapnak ugyanez a száma hírt ad a Petőfi által másnapra összehívott népgyűlésről. Ez pedig kétségtelenné tesz valamiféle együttműködést Petőfi és Pálfi Albert, a Marczius szerkesztője között. Ez annyira nyilvánvaló volt az ekkor még Perczel Mór által vezetett rendőrségnek is, hogy annak emberei a költőt és szerkesztőt — kormányellenes támadásaik miatt — május 15-én este a Pilvaxban *együtt* hazaárulózták le, és támadásuk a jelenlevők többségénél meghallgatásra talált.

A Marczius idézett cikke Nyáry Pált, Pest megye alispánját úgy emlegeti, mint az elképzelésük szerinti új minisztérium megalkotóját, mint az új miniszterelnök-jelöltet. Így *a kormányon kívül álló Nyáry* magatartását ugyanúgy vizsgálat alá kell vonnunk, mint a vele egyidejűleg emlegetett és *kormányon levő Kossuth* tevékenységét és kijelentéseit. A radikálisok szerepének tárgyalásán túl az említett két politikusnak ezekben a napokban játszott szerepét bemutatva, talán sikerül az említett májusi válság tényezőinek sokféleségét érzékeltetnünk.

Célunk érdekében az esemény három összetevőjét: a radikálisok tevékenységét, Nyáry, valamint Kossuth szerepét külön-külön szálra bontva vizsgáljuk fel, hogy jobban nyomon követhetőek legyenek a kusza, sokszor ellentmondásos fejlemények. Mivel egy évszázad távolából gyakran nehezen megfogható kapcsolatok felidézését is meg kellett kísérelnünk, helyenként teret kellett adnunk feltevéseknek is. Feltételezéseinket azonban egyrészt igyekeztünk mindig dokumentálható elemekhez kapcsolni, másrészt a majdnem bizonyosat is inkább csak valószínűnek tekinteni. Kétségtelen, hogy nem tudtunk minden felmerülő kérdést véglegesen és megnyugtatóan megválaszolni. Reméljük azonban, hogy a megszokott kép átrendezésével, új összefüggések megkísérelt bemutatásával, sikerült a sohasem csak fehér-fekete történelmi valóság bonyolultságát némiképp érzékeltetni.

1. A radikálisok és a kormány

A radikálisok meglehetősen türelmetlenül várták, hogy a magyar történelem első felelős minisztériuma hogyan kezd munkájához. Lapjuk, a *Marczius Tizenötödike* már a kormány Pestre érkezése előtti napon, április 13-án arról írt, hogy érdeklődéssel várják a minisztérium érkezését és tetteit. Csak egytől félnek: a tétlenségtől. És miközben a kormány jóformán még be sem rendezkedett leendő hivatali helyiségeiben, ténylegesen át sem vette a folyó ügyeket a marczius végén kinevezett és a fővárosba küldött miniszteri ideiglenes bizottmány tagjaitól (Szemere, Klauzál, Pulszky), 17-én már azt panaszkolta a lap, hogy észre sem lehet venni, hogy a minisztérium megérkezett. 19-én pedig megfogalmazta a miniszterek elleni kifogást: „A panasz, a vád egy, de az nagy és elhatározó: a tétlenség.”

Kritizáltnivaló valóban nem volt más. A Batthyány-kormány ezekben a napokban állította össze a minisztériumi főtisztviselők (államtitkárok, osztályfőnökök, tanácsosok, titkárok stb.) névsorát. A tényleges kinevezések április 30-tól kezdődtek meg (akkor is csak a Belügyminisztériumban), s a minisztérium „osztályai” — ahogy az 1848: III. tc. 14. § nevezi a tulajdonképpeni szakminisztériumokat — érdemi munkájukat csak május első hetében kezdhették meg. Amiről pedig a minisztertanács és a miniszterelnöki titkárság, elsősorban a hatalom tényleges gyakorlása szempontjából multhatatlanul fontos *katonai kérdésben* április 16-án, 20-án, 22-én és 24-én intézkedett, arról csak április 26-án

jelent meg először rövid értesítés a Pesti Hírlapban, amely a Közlöny megjelenéséig a hivatalos lap szerepét töltötte be.

Ilyen körülmények között érthető, hogy a Marczius Tizenötödike *április 20-án*, a pesti antiszemita tüntetések másnapján (amikor a kormány a legnagyobb határozottsággal, részben a miniszterelnök személyes irányításával fojtotta el a zavargásokat), egyelőre csak *elvi fenntartásokat* hangoztathat. Aláírás nélküli vezércikke — amelyet, s ezidőtájt a többi hasonlót, bizvást Pálfi Albert szerkesztőnek tulajdoníthatunk — megmagyarázza, miért bizalmatlanok a kormánnyal szemben: „A mi radicalismusunk kiválólag nem szenvedheti azt, hogy a jelen ministerium az ország bizalmát csak *per fictionem* bírja.” (Kiemelés a szerzőtől.) Elismeri, hogy a kormány az ország legnépszerűbb férfialból áll, de eredetével szemben fenntartásokkal él: „A ministeriumnak azon nyomasztó eredendő bűne van, hogy egy cast képviselőinek többségéből származott.” Világos és határozott megfogalmazása ez a radikálisok elvi megfontolásának, amely a *nemesi országgyűlés* tevékenységének eredményeként létrejött kormányt nem tekinti véglegesnek. Logikus következménye ennek a követelés, hogy a minisztérium hívja össze sürgősen a *népkepviseleti országgyűlést*: „Hívják össze a nemzeti gyűlést, és ha ennek tisztító tüzét kiállják, nem fog ellenök egy hang sem emelkedni.”

Igy kerül a radikálisok akcióprogramjának középpontjába az országgyűlés sürgetése, követelése. Minden fejtegetés ide vezet, minden javaslat ebben látja a panaceaát. Nem engedelmeskednek a kormánynak? A nemzet majd tudni fogja, mit cselekedjék! A minisztérium gyengének érzi magát? Appelláljon a nemzetre, hívja össze a nemzetgyűlést! A nemzetgyűlés, az „alvó oroszlán” majd változtat a dolgon. A nemzetgyűlés lesz a „nagyszerű jury”, amely ítélkezik a kormány felett. Bécs nehézségeket támaszt, az államadósság kamatait követeli, felüti fejét a reakció? Mindezek kitűnő jelszavakat adnak az országgyűlési választásokra, amelyek így a pecsovicsok elleni és a bécsi befolyástól való felszabadulás jegyében folynak majd le. Mint a Marczius írta május 5-i vezércikkében: „E szó, hogy fizessetek évenként tíz milliót, vagy újra német vérrel meg fogunk benneteket hódítani, a világon a legszebb jelszó, mely alatt a legközelebbi országgyűlésre megtarthatjuk a követválasztást.”

A kormány hivatalsszervező tevékenysége, pontosabban ezzel kapcsolatos *káderpolitikája* — amelyben bizonyos megkötést jelentett a III. tc. 25. §-a, amely a régi kormánysszerveknél dolgozott tisztviselők egy részének átvételéről intézkedett — rövidesen haragos észrevételekre adott okot. A Marczius Tizenötödike már az első szállongó hírek hallatára, április 24-én szóvá tette a nepotizmust, és a kinevezésekben megvalósítani szándékolt „koalíciós” törekvéseket. Következő nap szemére vetette a minisztériumnak, hogy „minden jóra való ok nélkül” a legkeményebb opposíciónak teszi ki magát. 27-én szarkasztikusan mutat rá, hogy a jelek szerint az a legjobb ajánlólevél, ha valaki pecsovics volt, s március 15-én hirtelen megtért. (Széchenyi is feljegyezte, hogy Kossuth a közlekedésügyi minisztérium személyzeti listájára azt mondta, hogy „esupa Pecsovies”.) Amikor pedig a hivatalos kinevezések is nyilvánosságra kerültek, Csernátoni Lajos — a Marczius hangadó munkatársa — május 3-án frappánsan mutatott rá: „A régi rendszer emberei *en masse* alkalmaztattak . . .” (Kiemelés a szerzőtől.)

A baloldal tehát a kinevezések miatt sértett és reményeiben csalódott volt. A mellőzésnek ez az érzése többnyire nem megalapozott, hiszen baloldaliak is nyertek alkalmazást — gyakran éppen Szemere rendőrségénél —, másrészt egyesek várakozása indokolatlan, hiszen a minisztérium elsősorban olyanokat alkalmazott, akiknek volt már valamiféle korábbi hivatali-kormányzati gyakor-

latuk. A sérelmek mindenesetre léteztek, sőt azokat csak növelték a Marczius Tizenötödike megállapításai, hogy azokat egy „radical ministerium” okozta, amely, annak ellenére, hogy „létele a törvényhozás rendes kifolyásának tekintendő, még is nem más, mint forradalmi kormány” (április 29.). Ez kétségtelenül ellentmond az április 20-i nyilatkozatnak, de nem áll egyedül. Csernátóni a fentebb idézett május 3-i cikkében ugyancsak „az ellenzék kebeléből” kiszállott testületnek tekinti az egyébként nap mint nap támadott első felelős minisztériumot, amely — mint írja — „testünk teste, és vérünk vére . . .”

A kritikai észrevételek másik csoportja nem ilyen szubjektív természetű. Azok meglehetősen „kényes kérdést” érintenek: a *Bécshez való viszony* kérdését. A márciusi törvények ugyanis — különböző okok miatt — több lényeges problémát nyitva hagytak. Így nem intézkedett a törvény az országban állomásozó katonaságról, pontosabban a magyarországi *katonai főparancsnokságok* új szolgálati viszonyáról, azoknak a magyar hadügyminisztérium alá rendeléséről. (A törvény csak a bécsi magyar kancellária, a budai Helytartótanács és a kamarai igazgatás felszámolásáról beszél, de nem érinti a katonai kormány szerveket. Általánosságban emlegeti a katonai és honvédelmi kérdéseket, de konkrétan csak a magyar katonaságnak külföldön való alkalmazásáról intézkedik.) Másrészt nem intézkedett sem az országgyűlés, sem a törvény az *osztrák államadósság* kamatainak átvállalásáról. A tárgyaló felek mindkét esetben — sürgetve az idő, a rohanó események által — csak félmegoldásban állapodtak meg. Mindkét fél a jövőre, az erőviszonyok új, számára kedvezőnek remélt alakulására akarta halasztani a döntést.

A Batthyány-kormány magatartása áprilisban nem volt azonos a két kérdésben. Ami az utóbbit illeti: az udvar április 7-én — tehát még a pozsonyi országgyűlés időszakában — királyi kéziratot küldött a nádornak, amelyben az államadósság évi kamata negyedének, mintegy 10 milliónak átvállalásáról szóló nyilatkozatot sürgetett. Ismeretes, hogy a nádor — a leendő minisztérium tagjaival egyetértésben — nem vitte az osztrák kívánságot az országgyűlés elé, így annak kérdése megoldatlan maradt. Mikor a pozsonyi országgyűlés feloszlása után az osztrák minisztertanács a válasz nélkül hagyott királyi leíratot közzétette a Wiener Zeitungban, a magyar kormány sem hallgathatott tovább. Ezért az április 7-i királyi leíratot április 20-án a Pesti Hírlap is leköszölte, egyelőre minden megjegyzés nélkül. Majd 23-án szerkesztőségi cikkben szögezte le, hogy *szó sem lehet az államadósság átvállalásáról!* Ez volt a minisztérium hivatalos álláspontja, Deákot és Széchenyit is beleértve.

Ilyen körülmények között a baloldálnak ehhez alig volt mit hozzátennie, mint kiviláglik évi a Marcziusnak április 24-i, az államadóssággal, illetve annak megtagadása miatt, Bécs gazdasági jövőjével foglalkozó cikkéből. Annál élesebb a szerkesztő hangja, amikor az osztrák sajtónak azzal a kitételével foglalkozik, hogy ha Magyarország nem vállalja az államadósságot, akkor ismét német véren kell meghódítani. Május 5-én kijelenti: „Az osztrák kormány Magyarországnak hadat ízen!” Egyidejűleg Ausztria széthullásáról, teljes elerőtlenedéséről ír. Másnap pedig — a kormány aluszékonyságát ostromozva — elhangzik a megdöbbenő tétel: „Az *austriávali háború kétszer kettő négy.*” (Kiemelés a szerzőtől.)

A szélsőséges Lajtán-túli hang után nem akadhatunk fel a Marczius hangvételén. (Azon a következtetésen sem, hogy egyidejűleg láttatja nagynak a veszélyt, amely Bécs részéről fenyeget, és kicsinyli le Ausztria erejét.) Nem ilyen egyszerű azonban a helyzet a másik, a katonasággal kapcsolatos kérdésnél.

Az országban állomásozó katonaság kérdése — eltekintve most attól, hogy a magyar ezredek zöme külföldön volt — meglehetősen nagy gondot okozott az első felelős magyar minisztériumnak. Főleg azért, mert április 11-e, hivatalba lépése után sem rendelkezett vele kormány szinten. A szolgabírók, vagy alispánok az ezred- vagy hadosztályparancsnokságokhoz fordulhattak segítségért akár a zsidókat fosztogató zavargók, akár a földfoglaló parasztok ellen. A katonaság felettes hatósága azonban a budai General-Kommando volt, annak vezénylő tábornoka pedig változatlanul csak Bécestől fogadott el parancsokat. Ezt a kormány már április 17-én megértette, amikor Lederer — hivatkozva, hogy semmilyen leiratot nem kapott még, amely szerint a magyar kormánynak volna alárendelve — megtagadta a budai fegyvertár felülvizsgálatának engedélyezését, s Bécsbe utazott eligazításért.

Az április 19-i pesti, az április 23-i pozsonyi antiszemita zavargások, majd az április 24-i nagyikikindai vérengzés meggyőzték a kormányt, hogy *katonai erő nélkül nem boldogulhat*. Mivel pedig az eddig csak önkéntes alapon szervezett *nemzetőrség* nem jelentett még reális erőt (április végén kb. 50—60 ezer fő lehetett, de csak mintegy negyede volt tűrhetően felfegyverezve, kiképezve és szervezve azonban ez sem volt), egyrészt együtt kellett működnie a katonasággal, másrészt sürgősen *alkotmányos megoldást* kellett keresnie a kérdés rendezésére. (Az országban a kormány tudtával 18 ezer, de mint május elején Bécsben Batthyánnak bebizonyították, több mint 30 ezer sorkatona volt.)

Ilyen körülmények között az ország érdekét valóban nem szolgálta a kérdés elmergesítése. Annál is inkább nem, mert a magyar kormány ez esetben Bécestől várt — igaz, törvényes jogcím alapján — számára kedvező intézkedéseket. Nem kisebb kérdésben, mint a haderő, *a tényleges hatalom eszközének kérdésében*.

A Marczius Tizenötödike a maga elméleti alapjából kiindulva, az Ausztria elleni érzelmeit egyáltalán nem rejtve véka alá, ténylegesen nem segítette, hanem csak nehezítette a kormány helyzetét ebben a kérdésben. Az április 26-i szám — a kormány aznapi, a katonasággal kapcsolatos problémákról szóló tájékoztatása kapcsán — kioktatja a minisztériumot: „Parancsolni kell tudni. Meg kell simpliciter tiltani, hogy a katonai hatóságok, hivatalvesztés terhe alatt, ne merészeljenek valahonnan rendeleteket elfogadni.” Két nappal később, 28-án is „bátrabb politikát” sürget, vagy azt, hogy mondja ki a minisztérium: *az 1848: III. tc. nem valóság!* Nem érti, miért kellett a fegyvertár vizsgálatát felfüggeszteni. A fegyvertár a nemzet tulajdona, s „kell-e oda utasítást várni, hogy az ember a tulajdonát megtekinthesse?”

Május 1-én még tovább megy a lap, s az ország forradalmi állapotáról (?), valamint a kormány ehhez nem illő erélytelenségéről beszél. Rátérve a Bécshez való viszonyra, kijelenti: „A ministerium, míg nem volt megalakulva, helyesen tévé, ha azon elvek feszegetését, melyek austriávali viszonyunkat élére állítják, mentül inkább mellőzé. De egyszer itthon Pesten, ha régi elveit, melyekkel (sic) a kormányba juthatott, meg akarja tartani, más politikát kell követnie.” A kormánynak „a hatalom ágyudörgésével” kellett volna az ország szívében megjelenie, erővel fellépnie. Ezzel két héttel korábban a horvát ellenforradalomnak talán még elejét lehetett volna venni, — állítja a lap. Másnap Csernátoni világosan kimondja, hogy két törvény okozza a bonyodalmakat és zavart. „Ezen két törvény egyike haderőnk rendelkezési jogát nem biztosította kellően, elleneink kezében fegyvert hagyott . . .” (Kiemelés a szerzőtől.)

A radikálisok tehát igen pontosan látják *a kormány kezét megkötő közjogi problémákat*. Mivel azonban teljesen bizalmatlanok az alkotmányos megoldással

szemben, vagy nem bíznak annak lehetőségében, folytatják, sőt *fokozzák az agitációt* a kormány ellen. Mikor híret veszik, hogy a minisztérium mégis szerét ejtette a fegyvertár megvizsgálásának, egy elismerő szó sem hangzik el. A május 3-i, erről beszámoló cikkek csak Lederer személyével, megbízhatatlanságával foglalkozik. Másnap pedig az ügy kapcsán felteszi a lap a kérdést: miért tétlen a minisztérium? A válasz elevenbe vág, de indokolatlanul eltúlozza a kormány gyengeségét: „Ázért, mert a hányszor keményebb dologba kellene vágnia fej-széjét, inkább kibuvik, s az ügyet elhalasztja, mert mindig attól fél, hogy nem engedelmeskednek neki.” Hiába Batthyány az ideiglenes hadügyminiszter — folytatja a lap —, akiről köztudott, hogy nem enged magával packázni, gyakorlatilag a főhatalom Budán még mindég Lederer, *Metternich volt ágense* kezében van. A cikk szerint, ha a miniszterelnök és a katonai főparancsnok között összeütközésre kerülne sor, nem kétséges, hogy a gyakorlott katonák fölényben volnának a nemzetőrséggel szemben.

Ez valóban reális veszély, valóban lehetetlen állapot. De Batthyány éppen emiatt, és a horvát kérdés tisztázása érdekében utazott május 2-án — a nyílvanosságot tudtával — Bécsbe. (A Marcius reagálása: baj lehet a *független* jelzővel a kormány címében!) Mintán a probléma valóban komoly, mivel a radikálisok szerint sem kedvező a kormány katonai helyzete a fővárosban, ugyanakkor — mint május 1-én írták — tudják azt is, hogy „e pillanatokban még csak kevesen vannak, kik cabinetünkkel nincsenek megelégedve”, elképzelhető volna, hogy várakozó álláspontra helyezkednek, vagy nem fokozzák az agitációt a minisztériummal szemben. Legalább ezekben a napokban, amikor aggályaik helyességét Batthyány útjának esetleges kudarca napok alatt igazolhatja — míg a miniszterelnök sikere a baloldali agitációját fordíthatja visszájára.

Azonban nem ez történt. A Marcius Tizenötödike hangja egyre izgatottabb, egyre nagyobbak, növekvőnek látja a veszélyt május elején. „Fegyverbe, fegyverbe! a haza veszélyben van! kiáltás hallatszik mindenfelől . . .” írja május 2-án. „Ügyeink élére vannak állítva. Az ellenség nyílt sisakkal lép fel . . .” hirdeti május 5-én. Másnap pedig nyíltan vádat emel a minisztérium ellen, amely „aluszekony kétkedésével s vétkes mulasztásaival az ország existenciáját compromittálja”. A lap szerint, amíg „Lederer a budai ormokon az úr, addig a ministerium rendelkezései nem több, mint irka-firka, hatalma és állása valóságos püñködsi királyság”.

Tehát Lederer, a katonai kérdés osztrák *exponense* került — érthetően — a fővárosi radikálisok érdeklődésének homlokterébe. Elképzelhető, hogy a kormányt ez nem érintette volna közelről, — alkalmasint maga is meg akart az idős főparancsnoktól szabadulni — ha az agitáció nem lép a gyakorlat terére. Május 7-én este azonban megkezdődtek a fővárosban a *macskazenék*, egyelőre csak a tanuló ifjúságnak nem tetsző egyetemi tanárok ellen. Másnap este már kétségtelenül *kormányellenes éle* volt a tüntetéseknek, amelyeket három, a korábbi kormány szerveknél szolgált miniszteriális főtisztviselő (Duschek és Zichy Ferenc államtitkárok, Nyéky Mihály osztályfőnök) budai lakása előtt rendeztek. Május 9-én a Marcius-ban „*Országos macska zene*” hangzatos vastagbetűs cím alatt (a lap ezidőtájt a legritkább esetben ad címet cikkeinek!) „Kopogó” indokolja meg, hogy a fenti személyek miért részesültek a „megtiszteltetésben”.

Május 9-én Pesten és Budán mindenki meg volt győződve arról, hogy aznap este a budai várban, Lederer lakása előtt rendeznek macskazenét. Annál nagyobb volt a meglepetés, hogy helyette Pesten, a József téren (ma: József nádor tér) Stahly Ignác országos főorvos, miniszteri osztályfőnök lakása előtt

tüntettek. Másnap „Kopogó” szükségesnek tartotta kifejteni, hogy Stáhly nagy tudós, de politikailag rossz hírből áll, ezért került reá is sor. A minisztérium rendőri osztályának irataiból azonban kiviláglik: a Várban olyan nyilvánvaló volt a *katonaság készülődése* a főparancsnok elleni tüntetés fogadására, hogy a belügyminiszter szükségesnek tartotta erről mind a budai, mind a pesti városkapitányt értesíteni. A hírek hallatára a tüntetésre készülődő fiatalok is meggondolták magukat, és nem mentek át Budára. De ha már összegyűlekeztek, kerestek Pesten célpontot „rosszallásuk” kifejezésére. Így került sor Stáhlyra, aki ugyan nem igen politizált, de korábban maga is a Helytartótanácsnál dolgozott...

A Marciusban „Kopogó” másnap nemesak a Stáhly-ügyet magyarázza meg, de általánosít is. Kifejti, hogy a macskazenék a közvéleménynek a *sajtón kívüli* kifejeződései, vagyis azokat saját politikájuk folytatásának ismeri el. (Igaz, néhány nappal korábban a lap arról írt, hogy az elégedetlenek a kisebbséget, tehát nem a közvéleményt képviselik.) A cikk egyben sejteti, hogy nem kívánnak a bevált gyakorlattal fölhagyni. A Budán változatlanul tartó katonai készültség miatt azonban nem látszott valószínűnek, hogy egyhamar Lederer főparancsnokra kerüljön a sor. Annál kevésbé, mert az aznap, *május 10-én* reggel megjelent *Pesti Hírlap* már hozta a hírt, hogy Batthyány bécsi útja eredményeként a király — többek között — aláírta a kéziratot, amely a *magyarországi sorkatonaságot a felelős magyar kormány alá rendelte!* A baloldal tehát a már egyszer leállított tüntetést minden presztizsesztés nélkül későbbi időpontra halaszthatta volna. Sejthető volt, hogy Batthyány visszatérése után, rövidesen szolgálati úton is megérkezik Bécsből az utasítás a General-Kommando-hoz, amely értésére adja, hogy a magyar kormánynak engedelmeskedni tartozik. Ennek vétele után igen valószínűtlen, hogy Lederer saját elhatározása alapján tesz lépéseket „katonai becsülete” védelmére. De az esetleges tüntetések is elvesztették volna jelentőségüket.

A május 10-én este megrendezett tüntetés, amelyet a Várban, a fegyvertárban elrejtett vértess lovasság és a tüntetőket bekerítő gránátosok szétverték, *igen komoly helyzetet teremtett* a fővárosban. (A kardlap, szurony és puskatus, valamint a lovak patája több embert megsebeztek. Egyikük, egy orvostanhallgató május végén belhált kardvágásból eredő súlyos fejsébebe.) *Kevésen múltott, hogy nem következett be a nemzetőrség és a katonaság fegyveres összeütközése*, amit a magyar fővárosnak — s egyedül a magyar forradalomnak — a márciusi napokban sikerült elkerülnie. Mindez akkor következett be, akkor romlott meg a viszony a katonasággal, abban a pillanatban, amikor a *problémák megoldásának lehetősége* — legálábbis a kormány számára elengedhetetlenül fontos vonatkozásban — *adva volt*, s a valóraváltás is napok kérdése lehetett. (Furesa módon emlegeti a Marcius a Pesti Hírlap aznapi tudósítását a királyi kéziratokról: lekiesinyli azokat, és csak azt hangsúlyozza, hogy Batthyáynak nyolc napra volt szüksége, hogy megszerezze.)

Ha a kormány tehetetlenségét, *Lederernek kiszolgáltatottságát* akarták egyesek bizonyítani, ez volt szinte az utolsó lehetőség. (A bécsi hadügyminisztérium május 12-én kelt levelében tájékoztatta a magyarországi főhadparancsnokságot új alárendeltségi viszonyokról.) De mi célt szolgált mindez? *Kinek volt jó az így előállott zűrzavar?* Kinek volt érdeke a válság, amelyben esetleg valóban *bekövetkeztetett volna a minisztérium lemondása?*

Másnap, *május 11-én este* a Marcius Tizenötödike követelte: *Nyáry alkosson minisztériumot, legyen egyezség Kossuthtal...*

Joggal merül fel a kérdés: *a radikálisok szándékosan idézték fel a válságot?*

Valóban azt akarták, hogy a Batthyány-kormány mondjon le, s Nyáry alkosson minisztériumot? Vagy csak Pálfi egyéni kezdeniényezéséről volt szó, aki ilyen szokatlanul éles formában adott kifejezést megdöbbenésének és felháborodásának? (Csernátoni ugyanebben a számban arról ír, hogy a miniszterek feleljenek a kiontott véreért!)

Az kétségtelen, hogy a macskazene elhalasztása esetén nem áll elő feszült helyzet a civil hatalom és a katonaság között. Az is valószínű, hogy a tüntetés szervezői joggal sejtették: a katonaság ingerült készülődése miatt a macskazene megrendezése nem történik simán, s a bekövetkező zavar csak a kormánynak okoz újabb gondokat. Igaz, a királyi leirat híre bátorítóan hathatott és ellensúlyozta a katonaság készülleteiről szóló értesüléseket, — már abban az értelemben, hogy a mégis megrendezendő tüntetés esetén a katonaság nem fogja fegyverét használni. Ugyanakkor maga a tüntetés is némileg értelmét veszítette, hiszen megszületett az intézkedés, amely Lederert (és vele együtt a temesvári, péterváradit és zágrábi főhadparancsnokságokat) a magyar kormány alá rendelte.

Vagyis egyaránt találunk olyan szempontokat, amelyek egyrészt a tervezett demonstráció veszélytelensége, másrészt annak elhalaszthatósága mellett szólnak. Négy emberöltő távolából ma már nehéz pontos választ adni arra, hogy miért került sor a nevezetes „macskazenére”. Az azonban nagyon valószínűnek látszik, hogy a május 7-i királyi leiratokat a baloldal *meglepetten* fogadta, mert nem hitt Batthyány útjának sikerében, sőt — a miniszterelnök több, mint egy hetes távolléte miatt — biztos volt a kudarcban! Úgy tűnik, Batthyány elmaradása mellett a *Bécsből érkező hírek* is fokozták a magyar radikálisok kormány ellenes fellépését. Ismeretes, hogy a Bécsben május 2-án és 3-án rendezett tüntetések után, *május 4-én Fieuquelmont miniszterelnök lemondott*. (Az első miniszterelnök, Kolowrat már április 4-én visszavonult.) Így a bécsi fejlemények következtére ösztönző példát adtak Pest radikálisainak, — és valóban: május 5-én, 6-án indult a sajtóban a kormány elleni élesebb támadás, 7-én pedig megkezdődtek a macskazenék! Logikusnak tűnt, hogy a minisztérium, amely a jelek szerint csődöt vallott Bécsben és elvesztette saját fővárosának bizalmát, le fog mondani. Ekkor jelent meg a Pesti Hírlap május 10-i tudósítása, amely felborította az ellenzék elképzeléseit.

Ez lehet a magyarázata annak, hogy *lebecsülték* a kétségtelenül jelentős eredményt, amit Batthyány elért, — az egyetlen lépést, amellyel sikerült a magyarság javára *módosítani* az áprilisban kodifikált eredményeket! A lebecsülésből, de a kormánybuktató igyekezet kudarc feletti bosszúságból is fakadhatott azután a május 10-i budavári tüntetés, amelyet a katonaság brutális fogadtatásban részesített. Mindenesetre következtetlenségnek látszik az a tény, hogy miközben a Marcius friss esti száma lebecsülően nyilatkozott a király május 7-i leiratáról, — ugyanakkor a tüntetők lebecsülték a katonai előkészületeket, amelyekről a hajóhíd budai hídfőjénél már hírt kaptak, és amelyek előtte napon elegendőek voltak, hogy tervüktől elálljanak. Másrészt kétségtelen tény, hogy a Lederer ellen demonstrálók nem akartak *fegyveres* összeütközést provokálni, hiszen teljesen fegyvertelenül vonultak a főparancsnok fegyveresekkel őriztetett lakásához. Ilyen sajátos körülmények között került tehát sor a tüntetésre, amely a vártnál jóval nagyobb visszhangot váltott ki: *nem botrányt, válságot idézett fel!*

Felmerülhet még a gondolat, hogy a radikálisok már jóelőre készültek a kormány lejáratására és megbuktatására, hogy a minisztérium ellen április végén kezdett támadások csak ennek bevezetését szolgálták. Áttekintve a Marcius

Tizenötödike bírálatait, ez nem látszik valószínűnek. A már idézett április 20-i elvi nyilatkozat így szól a kormányról: „Kinyilatkoztatjuk, hogy a jelen minis-teriumnál egy más, radicalabb combinatio most még azért sem lehetséges, mert még az arra szükséges nevek nem fejlődtek ki. Azt csak a nemzeti gyűlés fogja felmeríteni.” Május 3-án Csernátoni mondja el, hogy a miniszterek helyét „poli-
tikai állapotaink jelenlegi fejletlen állapotában” senki sem pótolhatná. (Ugyanez a szám azonban a címdalban már egy lehetséges radikális kombinációról beszél!) Az idézett május 6-i szám már élesen támad: vétkes mulasztással, az ország létének kockáztatásával vádolja a minisztériumot. A május 9-i vezércikk szerint „azon lelketlen politikával, melyet a ministerium követ, az ország bátorsága, a függetlenség s kivívott jogok a legkomolyabban veszélyezve vannak”. A kritikus napon, május 10-én pedig az egyik cikk kimondja: ha nem tudnak a reájuk váró feladatokkal — ez esetben az önkéntesek toborzásáról van szó — megbírkózni, a miniszterek lépjenek le még a nemzetgyűlés összeülése előtt!

A hang tehát késégtelenül erősödik, s háttérbe szorul a *nagy francia forradalom tapasztalataira* — az 1791. évi Törvényhozó Gyűlésre, amelybe csak új emberek kerültek, s az 1792-ben általános választójog alapján összehívott Kon-ventre — utaló elképzelés, hogy majd a *nemzetgyűlés merit fel új neveket*, nevel új politikai vezetőket. Az eredeti cél: a radikális közvélemény formálása, s ennek se-gítségével a megfelelő radikális parlamenti többség eljövendő kialakítása helyett valamiféle *direkt akció* gondolata került előtérbe. A jelek szerint a radikálisok május elején lehetségesnek tartották, hogy *új minisztérium alakuljon* esetleg még az országgyűlési választások előtt . . .

Hogyan látta mindezt a másik oldalról a miniszter kortárs, *Deák Ferenc*? A vizsgált időszak közepén, *április 30-án* Pestről sógorának írott levelében szá-mol be a kormány helyzetéről, a baloldal magatartásáról. Elmondja a földfog-lalások és zsidóüldözések miatt előállott aggasztó helyzetet, s megállapítja, hogy nincs elég katona: „a magyar hadsereg azonban Olaszországban s Galiciában vagyon egyrészt, s azokat minden sürgetésünk, sőt mondhatni fenyegetéseink dacára sem hagyják (sic) vissza. És mindezeknél még sokkal veszélyesebb baj a szláv népeknek kitöréssel fenyegető mozgalma . . . (a horvátok ellenszegültek, a szerbek felkeltek, s a szlovákok mozgalma is kitöréssel fenyeget) . . . s mindezek ellen sem fegyver, sem katona, sem pénz nincs rendelkezésünkre. Bécs örül e bajoknak, mert haragusznak reánk, hogy a státusadósságokból egy pár száz milliót elvállalni nem akarunk, ezt pedig nem tehetjük, mert fizetni képesek nem volnánk a kamatokat; a megbukott pártnak néhányai szintén örülnek, sőt titkon talán táplálják is a már kitörő mozgalmakat. S közel vagyunk ahhoz, hogy Hor-vátország s tán Magyarország is, nyíltan kitűzi a lázadás zászlaját, s ha lehet, eltípor bennünket. És mi ezeknek mivel álljunk ellent!

S mind ezekhez járul még itt Pesten egy sereg fiatal és nem fiatal újság-írónak hangos, de üres declamatiója, kik úgy szólnak, mintha ők volnának egyedül az egész nép, és pedig erős nép; folyvást energiát, hatalmas, erős föllépést emlegetnek, mindent keveselnek, gáncsolnak, s akarva felejtik, hogy az energia támogatására hangos szó nem elég, oda anyagi erő is kell, ez pedig fájdalom, nincs, és teremteni sem igen lehet a jelen körülmények között. Nincs közöttünk, a ki ezt ne látná, ne érezné, s ki örömet át ne adná a hatalmat másnak, akár-kinek; de nem igen találkozik, ki átvenné, s a nemzet bizalmát csak egy kissé is bírná . . .”

A fenti szövegben, a baloldal elleni keserű kifakadáson túl, van egy igen figyelemre méltó kitétel: a kormány látja a veszélyt, s tehetetlennek, kiszolgál-

tatottnak érzi magát vele szemben. Deák hangsúlyozza, hogy ennek következtében *a minisztérium tagjai legszívesebben lemondanának*, — ha volna, kinek átadják a hatalmat. Széchenyi naplófeljegyzései szerint ez a gondolat már az április 19-i minisztertanácsi ülésen felmerült. Április 24-éről ugyancsak azt jegyezte fel, hogy Batthyány — és Kossuth — le akar mondani. (Április 27-én Széchenyi önmagával kapcsolatban is felvetette ezt a lehetőséget.) Május 2-án, nyilván Batthyány bécsi útjának valószínű sikertelenségére célozva — ezt is Széchenyitől tudjuk — Lederer tett olyan kijelentést, hogy *Batthyány le fog mondani!* A napló szerint a Széchenyivel bizalmas jóviszonyban levő Lederer május 5-én visszatért a császári udvarnál eljáró, késedelmes visszaérkezéséből sejtethetően nehézségekkel küszködő miniszterelnök személyére, és a maga két héttel korábbi látogatása alapján érdeklődéssel várta: *vajon mit végez Batthyány?*

Vagyis május elején a kormány tagjai és kívülálló, de az eseményeket ismerő személyek egyaránt *lehetségesnek tartották a nehéz helyzetben levő kormány lemondását.*

Kérdés, volt-e — Deák szavaival élve —, aki a hatalmat átvinné, s a nemzet bizalmát „csak egy kissé is” bírta?

2. Nyáry magatartása és a baloldal

Nyáry Pál, Pest megye másod alispánja a márciusi napok aktív szereplője volt a fővárosban. Március 15-én délután Nyáry vezeti a Helytartótanácsához vonuló küldöttséget, ő jelenti be a kormányzék erkélyéről délután fél hatkor — oldalán Zichy Ferenc gróffal, a Helytartótanács ideiglenes vezetőjével, a cenzúrabizottság elnökével — a cenzúra megszűnését. Nyáry vállalt kezességet a katonaság fogságából kiszabadított Tánácsért. Az elkövetkező napokban változatlanul aktív: miközben fékezi, csitítja a tömegeket, a meg-megújuló mozgalmakkal fenyegetve, újabb és újabb engedményeket (főleg fegyvert és a nemzeti lobogó kitűzését) csikar ki a főhadparancsnokságtól, s a Helytartótanáctól. Népszerűsége vitathatatlan. Az Ellenzéki Körben, ahol most a pesti fiatalság a hangadó, a felelős minisztérium névsorának találgatásakor Nyáryt mint rendőrminisztert emlegetik. Annál nagyobb a meglepetés, amikor a március 25-i pesti népgyűlésen a Pozsonyhól érkező Pulszky a kinevezett miniszteri országos ideiglenes bizottmány tagjaként Szemere Bertalant mint belügyminisztert jelenti be. Igaz, Nyáry is kap megbízatást: Pulszkyval együtt *rendőri biztosként* küldte ki őket Batthyány, az egész országra szóló hatáskörrel. Pulszkyt államtitkárnak szánták, világos volt, hogy Nyáry sem várhat többet. A Pozsonyban összeállított kabinetben Szemerét — Kossuth akarata ellenére — részesítették előnyben. Nyáry ekkor némileg visszavonul, pontosabban: önállósítja magát, nem működik együtt a miniszteri bizottmánnyal. (A civil és katonai hatóságok számára egyaránt Nyáry — maga is forradalom előtti tisztség viselője — volt a posszibilis tárgyalópartner.) Széchenyi már március 27-én azt írja naplójában, hogy Nyáry nem hallgat Szemerére és Klauzálra.

A március végi — április eleji újabb forradalmi hullám idején Nyáry közismerten békítő, csillapító szerepet töltött be. (Bár tett olyan kijelentést is, hogy ő még küzdeni akar.) Április 3-án pedig levelet írt Batthyánynak, amelyben — mint egyidejűleg erről Kossuthot is tájékoztatta — elősorolta az okokat, miért nem látja célszerűnek, hogy „a kormányzat igájába” befogasson. Közéleti tevékenysége azonban nem csökken. Április 16-án ő kezdeményezi az Ellenzéki Körnévváltoztatását Radical Körre. Másnap csitítja a céhlegények mozgalmát, s

részt vesz az április 17-én újonnan kinevezett, Rottenbiller által vezetett közcsendi bizottmány munkájában. (Nyilván ebben a minőségében öntött bátorságot a Kaszinóban vele együtt ebédelő Széchenyibe, április 19-én.)

A fővárosi antiszemita mozgalmak megfékezése után, amikor az új bizottmány április 25-én a szükséges rendszabályokról tárgyalt, Nyáry nemcsak a zsidóellenes beállítottságot vetette a polgárság szemére, de módot talál arra, hogy rosszallja azoknak a márciusi fiatalok iránti ellenszenvét, mivel az ifjúságnak — mondotta a tudósítás szerint Nyáry — „Pest városa nagy köszönettel tartozik”. A kormány Pestre érkezése után ez volt *Nyáry első nyilatkozata* — tudomásunk szerint — *a baloldallal* mellett.

Április 27-én megtörtént a *fegyvertár megvizsgálása*. A minisztérium által kinevezett bizottmánynak Nyáry is, Rottenbiller is tagja volt. A kormány azonban sem a vizsgálat megejtését, sem annak eredményét nem hozta nyilvánosságra, — holott az első vizsgálat kényszerű elmaradását *előtte napon* maga tette közzé. Sőt, a vizsgálat napján a Pesti Hírlap megfontolásra inti a tájékoztatást sürgető türelmetlenkedőket, hogy „a haza önállóságának biztosítására hivatott intézkedések idő előtti nyilvánosságra hozatala esetleg azok sikerét veszélyeztetné”. A jelek szerint a közvélemény nem is tud a fejleményekről. Legalábbis április 28-án a Marciusius a 18-án elmaradt vizsgálatot veti a kormány szemére. Miközben a miniszterelnök — mint helyettes hadügyminiszter, valamint a nemzetőrség főparancsnoka — intézkedik, hogy 8500 fegyvert szállítsanak azonnal vidékre, a megyei nemzetőrségnek. (Ami gyakorlatilag a fegyvertár átvételét jelenti.)

A *vizsgálat másnapján* tehát a Marciusius Tizenötödike nem tud erről a lényeges lépésről, vagy legalább nem ír róla. Május 1-én azonban már jobban tájékozott. Miközben a Pesti Hírlap hallgat, a Marciusius beszámol az április 29-én aláírt fegyvergyári szerződésről. *Május 3-án* pedig — Batthyány Bécsbe utazásának másnapján — megjelenik a Marciusiusban a „hiteles forrásból” nyert információ a fegyvertár megvizsgálásáról. Kérdés: *honnan ez a jólétesültség?* A fegyvergyári szerződés aláírásánál Széchenyi működött közre: tőle biztos nem. Felnerül a lehetőség, hogy a nem a jól tájékozott Nyáry volt-e Pálfi informátora. A fegyvertári vizsgálatnál ő mindenesetre volt jelen.

Ezt a feltételezést — később elősorolandó tények mellett — a Marciusius Tizenötödike azonnal alátámasztani látszik. Május 2-án ugyanis a lapban „Váczi” álnév alatt támadás jelent meg egy olyan személy ellen, aki március 15-e délelőtt a *megyeház folyosóján* még gúnyolta a fiatalok fellépését, délután pedig már csatlakozott hozzájuk. *Május 3-án* — tehát a fegyvertári vizsgálatról szóló hírrel egyeidjűleg! — a lap első oldalának kellős közepén a szerkesztő bocsánatot kér az olvasóktól, hogy „jelen nem létében” előző napon olyan cikk jelent meg, amellyel nem ért egyet. „Az olvasó szavaink teljes őszinteségében annyival inkább bízhatic, — folytatja Pálfi a furcsa érvelést —, mert a *férfiú*, ki azon cikkben érintve van, azon esetre, ha nálunk egy bátrabb és erélyesebb politicanak fogna órája ütni, a mennyire számításaink nem csalnak, egy újabb kombinációban saját pártunknak jelöltje leend.” (Kiemelés a szerzőtől.)

☛☛☛ A Marciusius nem hagy kétséget afelől sem, hogy miként értelmezendő *saját pártjuk fogalma*. Május 6-án, a kormány aluszékony politikáját ostromozva, kijelenti: „A mi pártunk a magyar politikai élet hajnalán, mint reggeli eszme tisztán tűnik fel. . . . E párt nem más, mint a legújabbkor szelleme, az *európaszerte zászlót vívó ifjú revolutionalis párt*.” (Kiemelés a szerzőtől.) Mindez egy nappal a *Radical Kör* tisztújítása előtt. Másnap megkezdődnek a macskazenék, s a *Kör* tisztújítása utáni napon, *május 8-án megalakul a „Marciusiusi Club”*. Mindezek

így együttvéve *határozott és sietős szervezkedés* jeleit mutatják. Május 9-én este pedig a Belügyminisztérium részéről a Lederer ellen tervezett, de elhalasztott macskazene miatt figyelmeztetés érhetette a radikálisokat, mert másnap Pálfi így ír a lapban: „A többi között egy sértett hiúságú status-titkár több helyütt hirdetgeti: Hogy a minisztériumnak csak egy intésébe kerülne, s egy bizonyos úton módon innét Pestről a magyar ifjúságot, azokkal együtt, kik e pártnak politicalai irodalmát képviselik, úgy kiröpítenék, hogy lábok sem érné a földet.”

Mindez komoly fenyegetés, amely nyilván a Belügyminisztériumból ered. (Lehet, hogy Perczel Mórtól, vagy Zoltán János államtitkártól, de az is lehet, hogy magától Szemerétől.) Ennek ellenére aznap lezajlik a fatális tüntetés a budai Szent György téren, Lederer lakása előtt. S május 11-én elhangzik a követelés: *Nyáry alkosson új minisztériumot* . . .

Ismeretes, hogy Nyáry május 10-én este elemében volt. Csitította az Uri utcában és a Ferenciek terén összeverődött néptömeget, majd azonnal a nádorhoz sietett. Éjjel után tért vissza azzal az ígérettel, hogy a katonaságot minden további beavatkozástól eltiltják. Másnap délelőtt *Nyáry, Pest megye küldöttségének élén*, ismét a nádornál járt, s némi fenyegetés árán kieszközölte az ígéretet a katonai vérengzés tetteseinek felelősségre vonására, Lederer felmentésére. Mire aznap egy órakor összeült a nádor palotájában, a Várban a miniszteri konferencia, már hozták a hírt, hogy Lederer titokban elhagyta Budát. A minisztertanács — Kossuth távollétében — a nádor minden tiltakozása ellenére a *nyilvános vizsgálat* mellett döntött.

Május 12-én reggel, miközben a Nemzeti Múzeum előtt gyülekeztek a Petőfi által összehívott népgyűlés résztvevői, Budán megkezdte tevékenységét a katonai vérengzés kivizsgálására alakított polgári-katonai vegyesbizottság. Bár a bizottság elnöke Zoltán János belügyi államtitkár volt, *Nyáry rövidesen átvette az irányító szerepet*. Nyáry volt az, aki a népgyűlés által a vizsgálóbizottsághoz menesztett küldöttség követelésére — hogy ti. az ifjúság képviselőit is vegyék be a bizottságba — javasolta, hogy a távollévő Vasvári és Vidacs helyett Laukát és Korányit válasszák be. (Szemere nem kis bosszúságára, hiszen a bizottság létszámát és személyi összetételét a minisztertanács határozta meg.) Ugyanakkor másnap, mikor Korányi az ifjúság nevében szólalt fel, Nyáry letorkolta, hogy a bizottság előtt csak „a törvény és az igazság nevében” lehet nyilatkozni . . .

Széchenyi naplója szerint Deák Ferenc már május 12-én annak a nézetének adott kifejezést, hogy az események irányítását (érthetően a népgyűlést is, a vizsgálatot kísérő demonstrációkat is) *Nyáry tartja a kezében* Kossuthal. Mint a sajtóban bőségesen közölt tudósításokból látható, Nyáry valóban irányító szerepet játszott a vizsgálat során. A katonaság magatartását elítélő megnyilatkozásai (kérdései a vizsgálat alá vont tisztekhez, fejtegetése a civilhatalom és a katonaság viszonyáról) következtében ismét népszerű, mint a márciusi napokban. Ugyanakkor Nyáry a leggyűlöltebb személy a katonaság szemében, — állítják a kortársi feljegyzések. Súlya, jelentősége ennek következtében megnövekszik, beárnyékolja a kormány tevékenységét is. Széchenyi szerint *Teleki László* május 15-én annak a nézetének adott kifejezést, hogy *ha Szemerét nem Nyáry váltja fel a kormányban, akkor a minisztérium megbukik még az országgyűlés összehívása előtt!* Másnap pedig — ismét Széchenyi naplója a forrás — Batthyány tette azt a kijelentést, hogy ha Nyáry bekerül a kabinetbe, ő kilép abból. Mindez azt mutatja, hogy *egy új kombináció lehetőségét* az előállott — tulajdonképpen a macskazenével előidézett — helyzetben a miniszterelnök is eshetőséggént mérlegelte.

Közben folyt a katonai vérengzés vizsgálata, a tanúk és a támadásnál szereplő tisztek kihallgatása. A bizottság május 18-án befejezte tevékenységét. Megállapította, hogy személy szerint melyik két tiszt felelős a történetekért, hogy milyen parancsot kaptak Lederer segédtisztjétől. Egyre nem derült fény — s a jelek szerint el sem hangzott a kérdés — a kihallgatások során: *hogy kik szervezték a főparancsnok elleni tüntetést?* Míg az Életképek május 14-i száma név szerint — mint jólismert személyeket — sorolja a sebesülteket, a vizsgálat többnyire még ezt is mellőzi, *csak a katonaság tetteire* fordítja a figyelmét. (Egyik tanú emlegeti a „macskazenét készítőket”, akik őt is bevonták, de kilitükről nem hangzik el kérdés. Korányi pedig — mégiscsak az ifjúság s nem annyira az igazság képviselőjében — az ifjúságnak a katonaság iránti rokonszenvérről beszél.)

A vizsgálattal párhuzamosan a főváros mehökkent polgársága — a május 12-i keményhangú kormányellenes nyilatkozatok következtében — a minisztériumnak bizalmat szavazó aláírási íveket körözött. (A vidéki törvényhatóságok egyidejűleg a kormányt támogató felirat-áradatot zúdítottak a miniszterelnökségre.) A pesti nemzetőrség május 18-án tisztelgett Batthyány előtt, és átnyújtotta az aláírási íveket. Széchenyi naplója szerint *Batthyány* válaszbeszédében *kijelentette, hogy kisszerű demonstrációk nem fogják őt lemondásra késztetni.* Ennek a — többnyire figyelmen kívül hagyott — nyilvános kijelentésnek súlya van. A miniszterelnök minden bizonnyal a baloldal által Nyáry érdekében kifejtett agitációra utalt, ezt valószínűsíti a Széchenyi által regisztrált másnapi kibékülés Batthyány és Nyáry között. Az elnök nyilatkozata azt is jelenti, hogy Batthyány — a közeli napokban lezajlott események mérlegelése után — úgy döntött: *nem engedi megbontani a Pozsonyban formált kormányt.* (A Morgenröthe tudósítása szerint a Nyáry által vezetett küldöttség május 11-én azt követelte a nádortól, hogy az Itáliából még haza sem tért Mészáros Lázár helyett Teleki Lászlót nevezzék ki hadügyminiszternek.)

A döntést nyilván különböző megbeszélések előzték meg. Ezt látszik igazolni a Pesti Hírlap május 18-án, a kormánypárti demonstráció napján megjelent száma. A lap a Marcezius ellen intéz támadást, amely szerint csak a kormányt ócsárolja, s növeli az anarchiát. „Gúnyiratokkal akartok pártot alakítani, személyes gyalázkodásokkal buktatni meg a rendszert, az elveket, melyeket a ministerium férfiaiiban a nemzet bizalma kísért kormányra?” — teszi fel a kérdést. Majd Nyáry felé következik egy oldalvágás: „*Szüntelen emlegetitek Nyáryt, ez általunk is tisztelt férfiút, mintha közte és köztetek valamelly kapocs léteznék.*” (Kiemelés a szerzőtől.) A kormány hivatalos lapja ezzel nyilvánosan is kimondta, amit a szóbeszéd suttogott: Nyáry és a baloldal között létezik valamiféle kapcsolat. De a cikk ugyanakkor nem nyilvános hadüzenet, inkább kísérlet Nyáry leválasztására, semlegesítésére. (Ne feledjük: május 15-én este, a Petőfi és Pálfi elleni eredményes fellépés a Pilvaxban már a kormány kibontakozó ellenakcióinak sikerét jelzi.)

A jelek szerint Batthyány neheztelt Nyáryra a fejleményekért. Ennek ellenére — vagy inkább a leválasztási taktikának megfelelően — amikor május 19-én ismét fontos tanácskozára ült össze a minisztertanács, Batthyány a kibővített ülésre az elnöklő nádorral Nyáryt is meghívatta, Rottenbiller kíséretében. (A téma a császárnak Bécsből történt eltávozásával, a rendszeres kapcsolat megszakadásával előállott helyzet és feladatok megvitatása volt. Ekkor döntötték el, hogy hat hét múlva összehívják az országgyűlést.) A gesztus — jegyzi fel Széchenyi — meghatotta Nyáryt, aki most — háta mögött a félmillió

„vezérmegyével”, amely a május 8-i tisztújításon *első* alispánnak megválasztotta — szinte *tárcanélküli miniszternek* érezhette magát. S ebben a lélektani pillanatban — Széchenyi a tanú rá — Batthyány és minisztertársai *kibékültek Nyáryval*.*

Témánk szempontjából ennyi is elég volna számunkra Széchenyi nagyértékű feljegyzéseiből. Az esti órákban naplóját írogató Széchenyinek azonban fülbe csenghetett még Nyáry furcsa reagálása, s mert a megnyilatkozás Kossuth-tal kapcsolatos, nyilván szóról szóra megjegyezte. A napló szerint Nyáry így nyilatkozott, érthetően az iránta gyakorolt gesztus, a kibékülés után: „*Kár, hogy Kossuth nem deklarálja, hogy egészséges!*” (Kiemelés a szerzőtől.)

Kossuth ugyanis április vége óta — betegségére hivatkozva — meglehetősen visszavonult a nyilvános tevékenységtől. De milyen természetű volt ez a betegség, amely — Nyáry szerint — *deklaratív úton* megszüntethető lett volna?

3. Kossuth betegsége április végén — május elején

Kossuthot az országgyűlés törvényalkotó munkájában való igen tevékeny részvétel, az ország zilált pénzügyeinek átvétele, a pénzügyminisztérium megszervezése, nyilván kimerítették. Deák levelében, Széchenyi naplójában maga is panaszkodik fáradtságáról, betegségéről. A kormány tagjai sorában április végén mutatkozó „lemondó hangulat” is részben a fáradtságnak tudható be. Így semmi meglepő nincs abban, amikor Széchenyitől arról értesülünk, hogy az április 22-én esti minisztertanács után hazakísérte Kossuthot, aki *beteg*.

Az április 24-i minisztertanács alkalmából újból hallunk a naplóból Kossuth betegségéről, amit Széchenyi ekkor már megkérdőjelez. (Le akar mondani Batthyány is, — jegyzi meg. Csak valami ürügyet keresnek, — véli Széchenyi.) Ez a minisztertanács volt egyébként az, amely Eszterházy Pált utasította olyan nyilatkozat megtételére, hogy ha a rend fenntartásához szükséges katonaság hazatérését Bécs továbbra is akadályozza, a minisztérium olyan lépéseket fog tenni, melyekre felelős helyzete kényszeríti.

Nem tudunk róla, s Széchenyi naplója sem ad támpontot, hogy az április 24-i minisztertanácson Kossuth betegsége, s ennek kapcsán, esetleges lemondása komoly téma lett volna. Némiképp meglepő tehát, hogy a *Pesti Hírlap* nem hivatalos rovata *április 26-án* a következő — két nappal korábbi dátummal — hírt hozza: „A pénzügyminiszter többen megrázott egészségi állapota, mint halljuk, aligha hivataláról lemondásra nem kényszerítendő.” Ez a bevezető mondat olybá tűnik, mintha a kormány hivatalos lapja elő akarná készíteni Kossuth *esetleges lemondását*. Ugyanakkor a befejezés épp az ellenkező tendenciát sejteti. A hírecske ugyanis utal arra, hogy Kossuth „mint magányos polgár” is találna tért, hol a hazának használjon, de — fejeződik be a közlemény — „fáradhatatlan erélye s önfeláldozó munkássága, a nemzet még nem rendezett első önálló kormányában, ez idő szerint, annyira szükséges”. Így együtt olyan az összhatás, mintha Kossuthot *inkább maradásra ösztönözni*, mintsem lemondását jóelőre beharangozni akarnák. Széchenyi naplója is arról tanúskodik, hogy ezekben a napokban határozott egyetértés van a minisztérium két vezető személyisége: Batthyány és Kossuth között.

* Más kérdés, hogy a Marczius Tizenötödike ellen másnap, május 20-án elrendelt sajtóvétségi vizsgálatba Nyáry alaposan belekeveredett, mint Pálfi informátora. Nyáry rögtön levonta a konzekvenciát és még aznap lemondott a pesti városi tisztújítás elnökségéről.

Mindezek alapján inkább arra gondolhatunk, hogy a fenti cikk éppen Kossuth esetleges lemondását akarta megelőzni. Egy ilyen közlemény után ugyanis lemondani, amikor a kormány lapja ezt a lehetőséget — bár sajnálkozással — már jelezte, úgy tűnhetett, mintha Kossuth kényszerhelyzetben cselekedett volna. A *Marczius* mindenestre még aznap este nyilatkozott az ügyről: „Kossuth Lajos, a ministerium lelke, Európa egyik elsőrangú szónoka, hazafiságában neve olly fényes, hogy ahhoz a gyanúsítás leghalványabb árnyéka sem közeledhetik.” (?) A cikk szerint nem hihető, hogy Kossuth olyan beteg volna, hogy a közügyektől *tartósan* vissza kellene vonulnia. „Kossuthot Magyarország nem nélkülözheti. Financzügyeinket csak ő rendezheti. Ő lesz a magyar közhitel redemptora” — fejeződik be a feltehetőleg Pálfi tollából eredő nyilatkozat.

Kossuth magatartásán egyelőre nem is látszik, hogy tartósan vissza akarna vonulni. Széchenyi naplójából nem tudjuk megállapítani, hogy az április 26-i minisztertanácsban (amely a „mozgó nemzetország”, a később honvédség felállításáról döntött) résztvett-e. Kossuth mindenestre még aznap levélben javasolta Batthyáynak, hogy a fővárosban tartózkodó erdélyi küldöttség kívánatainak megbeszélésére hívjanak össze minisztertanácsot. Másnap, *április 27-én* Széchenyi feljegyzései szerint Kossuth igen aktív volt a minisztertanácsban. Ugyancsak Kossuth kezénymát őrzik az aznap Csernovics Péter temesi főispánnak, a Délvidékre kinevezett kormánybiztosnak adott megbízólevél fogalmazványa, s az egyidejűleg kihirdetendő rögtönítélő bíraskodásról szóló felhatalmazás. A pénzügyminiszeri iratok tanúsága szerint Kossuth ekkor — szemben az elkövetkező napokkal — igen tevékeny. Sok fontos pénzügyi intézkedés kerül ki keze alól. Némelyiknek fogalmazványát is maga készíti.

A Pesti Hírlap *április 30-án* azután *hivatalos értesítést* hoz a pénzügyminisztertől, amely megerősíti a betegség hírért: „Gyöngélkedésem miatt — kezdődik Kossuth közleménye — orvosi rendeletnél fogva egészségem helyreállításáig hivatalos foglalatosságaimtól el kelletvén vonulnom...” Az értesítés szerint távollétében a miniszteri körleveleket helyette Klauzál Gábor, a pénzügyi tárcát illető egyéb ügyeket államtitkára, Pulszky Ferenc fogja aláírni. Kossuth aznap — mint a budai rendőrkapitány jelenti — valóban Budára, a Krisztinavárosba költözött. (Családja pedig feltehetőleg ugyanekkor költözött be a Nádor utca és a Zrínyi utca sarkán álló, az Ullmann-házzal majdnem összeépült Döringházba.) Május 1-én Kossuth nem jelent meg a minisztertanácsban, jegyzi fel Széchenyi. Május 3-ig valóban csak Pulszky aláírásával ellátott iratok hagyják el a Pénzügyminisztériumot. Ez a gyakorlat egyébként április 29-én kezdődött, amikor Kossuth nevében Pulszky ajánlja a miniszterelnöknek, hogy az *önkéntesek tervezett toborzása helyett* székely katonaságot hozzanak Erdélyből a délvidéki szerb mozgalmak lecsendesítésére. (Érdekes, hogy szemmel láthatólag a *Marczius* sem lelkesedik az önkéntesekért. A Radical Kör által, valószínűleg a kormány sugalmazására kezdeményezett, önkéntesekből álló sereg toborzását követelő petícióról nem is emlékezik meg. A jelek szerint a sorkatonaság feletti parancsnoklás kérdése foglalkoztatja, és az önkéntesek toborzásának gondolata először csak május 10-én jelenik meg a lap hasábjain.)

Széchenyi naplójából *május 3-án* hallunk ismét Kossuth betegségről. (Ekkor volt Batthyány elutazása után az első. *Deák elnökletével* tartott minisztertanács.) Ezek szerint Pulszky számolt be arról, hogy Kossuth tarokkozik, mert ha politikával foglalkozik — írja indignálódva Széchenyi —, akkor felszökik a láza. Két nap múlva, a radikálisok egy cikke kapcsán. Széchenyi ismét megemlékezik Kossuthról. Május 5-én a *Marczius* élénken helyesel a minisztériumnak (ez eddig

csak a fegyvergyári szerződés aláírásakor történt!), mert a „király személye körüli” minisztert egy, a hivatalos lapban leközzölt nádori irat *külgyminiszternek* nevezi. Csak legyünk következetesek, — írja a lap, s várja a *küldvarokhoz* rövidesen *kinevezendő követek* névsorát. Ílát ez bizony kényes kérdés a kormány számára! Érthető, hogy Széchenyi aznap este azt jegyzi fel naplójában, hogy bosszankodik Kossuthon, aki a Marcius cikke miatt nincs felháborodva. (Aznap nem volt minisztertanács, így nem világos: találkoztak-e s hogy Széchenyi személyesen győződött-e meg Kossuth nézeteiről, vagy úgy hozták a hírt, vagyis köztudott volt a pénzügyminiszternek a kormánytól meglehetősen eltérő véleménye.)

Nincs jelen még Kossuth sem május 6-án, sem 7-én a Deáknál tartott minisztertanácscon. Majd május 8-án megjelenik a nádornál tartott konferencián, — „mint aki mártíromságot szenvedett”, mondja maliciózan Széchenyi. Ugyanakkor a *Pesti Hírlap* május 10-i számában — május 8-i dátummal — újabb *hivatalos értesítés* jelenik meg Kossuth betegségéről. „Betegeskedésem miatt — kezdődik a teljesen személyes hangú nyilatkozat — budai magányomba azért vonultam vissza, hogy a hivatalos látogatásoktól egy időre megkíméltetve, egészségemet — ha még lehet — visszanyerjem, s megkísértem elhárítani azon erőkimerültséget, mely ha tart vagy súlyosbodik, hivatalomról véglemondásra kényszerítene.” Célját nem érte el, folytatja, mert hivatali kötelessége és a látogatások miatt betegsége csak súlyosbodott. Elhangzik a híres kijelentés: „*Nekem a ministerség nem öröm, hanem olyan teher, melytől megválhatni boldogságnak tartanám...*” (Kiemelés a szerzőtől.)

Míndez május 10-én, a maeskazene napján jelent meg. Másnap este pedig Nyáry kormányalakítását, a Kossuthal való együttműködését követelve, a Marcius Tizenötödike egyáltalán nem veszi figyelembe a pénzügyminiszter előtte nap elhangzott, szinte segélykérő, kíméletért esdeklő hivatalos nyilatkozatát. A szerkesztő sem hitt Kossuth betegsége komoly voltában, mint Széchenyi? — vetődhet fel a kérdés.

Mindenesetre Kossuth sem május 10–11. éjjelén, sem május 11-én délben nem vett részt a nádornál összehívott értekezleteken. Másnap, *május 12-én* azonban — Széchenyi írja naplójában — Kossuthnál, feltehetőleg annak budai lakásán értekeztek, amikor a Bécsből már visszatért Batthyány hívatta a minisztereket, hogy meghallgassák a *népgyűlésből a minisztériumhoz menesztett küldöttséget*. (Ez volt a fontosabb, nem amelyik Budára ment, a vizsgálóbizottsághoz. Ezt Petőfi, Táncsics, Pálfi vezették.) A küldöttség fogadásán tehát *Kossuth is megjelent*, de Széchenyi szerint nem szólt, pedig Batthyány után Széchenyi és Deák is válszoltak a küldötteknek. (Kossuth köpenyébe burkolózik és lázas, — írja kétkedve Széchenyi a jelenetről. Majd följegyzi, hogy a délutáni minisztertanácscon szóba került Kossuth lapalapítási terve, hogy Kossuth nyílt lázadó módjára viselkedik, — vagyis ismét aktív. S a katonai vérengzés vizsgálatáról írva, feljegyzi Deák már említett gyanúját, hogy a fejlemények irányítását Nyáry tartja a kezében, Kossuthal.)

A következő nap estéjén, *május 13-án* pedig *értesítés jelent meg a Marciusban* Kossuth orvosától, *dr Obonyaitól*. A közlemény Kossuth egész szervezetének aggasztó kimerüléséről beszél, amelyből csak terhes miniszteri feladataival való felhagyás esetén épülhet fel. Ezért Kossuth az ő rendeletére hagyta el a fővárost (ti. Pestet), s így a nyugalom és a gyógyszerek megtették hatásukat, míg — s most elég váratlan fordulat következik — „*míg a békétlen mindennemű látogatók föl nem keresték...*” (Kiemelés a szerzőtől.) E zaklatások lelkierőjét most is annyira igénybe veszik, hogy állapota csak romolhat. Ezért — mivel magánkérrel-

mek nem használtak — ez úton kéri nyilvánosan az orvos mindazokat, kiknek Kossuth „a hazára nézve oly becses személye” fontos, hogy kémeljék őt „míg roncsolt egészségi állapotja jobb irányt veend . . .”

Meglehetősen furesa ez a közlemény, mindenekelőtt amiatt, hogy Kossuth, két korábbi hivatalos közlése után, most *orvosi bizonyítványt* is közzétesznek. A közlemény a május 12-i népgyűlés másnapján jelent meg, s először a Marczius Tizenötödikében. (Másnap a Pesti Hírlap is leközölte.) Talán a lap olvasóinak, a radikálisoknak szól, azért kellett elsőnek itt közölni? Rájuk értendő a kitétel a „*békétlen* mindennemű látogatók” zavargásáról? Mert Kossuth budai lakását, a budai rendőrkapitány jelentése szerint, két-két nemzetőr őrizte, így — ha tudták is, hol van — *akárki nem zavarhatta!* Csak olyan, akinek bejárása volt, aki kapcsolatban állott Kossuthtal. Miért kell ezeket a meg nem nevezett személyeket *nyilvánosan* kérni Kossuth kíméletére, amikor a május 10-i, Pesti Hírlapban közölt hivatalos értesítés ezt már megtette?

Csak arra gondolhatunk, hogy az esetleg valóban gyengélkedő, de kétségtelen *váramozó álláspontra helyezkedő* Kossuth ezzel a közleménnyel nyilvánosan akarta magát függetleníteni egy újabb kombináció tervén dolgozó, s eddig reá bizton számító egyénektől. Ez tűnik valószínűnek, ha az éppen május 13-át követően megélénkülő tevékenységét nézzük. Miközben ugyanis dr. Obonyai kíméletet kér a szerinte súlyosan beteg pénzügyminiszternek, — *Kossuth május 13-án és 14-én saját kezűleg fogalmaz iratokat*, tevékenyen részt vesz a Frankfurtba, a Németország egységén munkálkodó össznémet parlamenthez kiküldött követek (Pázmándy Dénes, Szalay László) útnak indításában, irataik elkészítésében. Széchenyi szerint május 13-án és 15-én Kossuthnál folynak a tanácskozások. (A minisztérium együtt ült május 15-én este Kossuthnál — ekkor született többek között a döntés a még teljesen elő sem készített honvédtoborzás elkezdésére —, amikor a Pilvaxban Petőfivel és Pálfival megtörtént a megdöbbenő eset, hogy lehazaárulózták őket.) *Május 15-én* Kossuth beadja lapalapítási kérelmét Pest városához, s két nappal később kibocsátja előfizetési felhívását. *Május 17-én* pedig igen fontos *kezdeményezéssel* áll elő. Batthyányhoz írott, pénzügyi vomantkozású levelét így zárja: „*Bécs nagyon háborog, gondolom, már ideje volna komoly lépéseket tenni, hogy a király Budára jöjjön . . .*” (Kiemelés a szerzőtől.)

Vagyis Kossuth ismét együtt dolgozik a minisztériummal. Annál érthetőbb, hogy *május 18-án váratlanul Gödöllőre költözik!* Így nincs jelen sem a pesti nemzetőrség aznapi díszelgésén, Batthyány már idézett beszédén, sem másnap, május 19-én azon a minisztertanácon, ahol megtörtént Nyáry és a kormány tagjainak kibékülése. Kossuth elutazását *egészségügyi indokok* nem igazolhatják, hiszen csak két napig volt Gödöllőn. Távollétének — szemmel láthatólag — egyetlen eredménye, hogy a kormány által a május 19-i minisztertanácsból a nemzethez intézett felhívását nem írta alá. (Kossuth a kormánynak a május 10-i vérengzést követő éjjel a nádornál tartott megbeszélés alapján kibocsátott, a katonaság elleni vizsgálatot bejelentő nyilatkozatát sem írta alá. Így az újabb felhívásról lemaradt aláírás nyilván szennzációt keltett, s talán *sieltette Kossuth visszatérését* is a fővárosba.)

Mi lehetett Kossuth vidékre húzódásának oka? Jelenleg nehéz megnyugtató választ találni rá. Felmerül a gondolat, hogy esetleg hírt kapott a bécsi újabb fejleményekről, a császár szökéséről. Nem akarta ebben a helyzetben kezét a kormánnyal együtt megkötni s megvárta, mit cselekszik a minisztérium? Tetszetős gondolat, s logikus volna eddigi váramozó álláspontja után. Egyrészt

azonban már előtte nap egy levelében jelzi, hogy pár napra falura vonul, másrészt az említett hírek legfeljebb csak csütörtökön, 18-án este érhettek Pestre. Az mindenesetre nagyon elképzelhető, hogy nem óhajtott résztvenni a kormánynak bizalmat szavazó május 18-i demonstráció fogadásán. (S aznap jelent meg a Pesti Hírlap cikke is, amely a Marcius ellen szólva, tulajdonképpen Nyáryt figyelmezteti.) Egy tény: Nyáry többet tudott a dologról, a „betegség” természetéről, mert május 19-én véletlenül, vagy nagyon is tudatosan azon sajnálkozik, hogy Kossuth nem *deklarálja* egészséges voltát.

A május 20-án tartott minisztertanácson Kossuth már megjelent, bejött Gödöllőről. Széchenyi feljegyzi naplójában, hogy megtapogatta pulzusát: semmi láz. (Csak gyöngélkedem, — válaszolta Kossuth.) A minisztertanács ekkor hozott döntést a Marcius Tizenötödike előző esti száma miatt a lap perbefogásáról. Az értekezlet érdekessége Kossuth *nyilatkozata* a „fiatal izgatókról”, azokról, akik május 11-én este olyan nagy reménységgel emlegették nevét, Nyáryéval együtt. Széchenyi naplója szerint Kossuth kijelentette volna: „*Nincs itt mit félni a fiatal izgatóktól . . . legfeljebb háromszáz van. Ezeket agyonveretem, csak egy szóba kerül.*” (Kiemelés a szerzőtől.) Ezek bizony kemény szavak, világos jeleként annak, hogy Kossuth ismét szorosan együtt kíván működni a kormánnyal. (Más kérdés, hogy kinek a segítségére számít Kossuth a baloldallal szemben.)

Ettől a pillanattól Kossuth, a pénzügyminiszteri iratok tanúsága szerint ismét munkába lendül, s nem tudunk arról, hogy visszatért volna Gödöllőre. A május 20-i minisztertanács határozata értelmében ezekben a napokban került sor a kamatos kincstári utalványok (lényegében államkölcsön) kibocsátásáról szóló felhívások publikálására. A pénzügyi akció előkészületei már hetek óta folytak, s ez az utolsó pillanatig is sok munkát adott Kossuthnak. Ennek ellenére ő fogalmazta május 21—23. között azokat a fontos iratokat, amelyeket a május 20-i minisztertanács határozata értelmében a nádor vitt az udvarhoz, s amelyek feladata lett volna Hrabovszky altábornagy horvát-szlavón biztosi kinevezését, valamint Jellasics felfüggesztését eszközölni. Miként a követek elküldése Frankfurtba, ez utóbbi ismét a kormány önállóságát, egész tevékenységét érintő lépés sem történt meg Kossuth nélkül.

Témánk szempontjából azonban elsősorban az az érdekes, hogy Kossuth május 20-án — megállapíthatóan némi tétovázás után — véglegesen *elhatározta magát* a nevét zászlajára tűző baloldaltól. Ezt nemcsak idézett, s joggal reméljük, hogy az önmaga számára vezetett naplóban Széchenyi által pontosan megörökített szavai igazolják. Ezt támasztja alá Perczel Mór, a Belügyminisztérium rendőri osztálya vezetőjének egy ekkoriban Kossuthhoz intézett magánlevele. Datálatlan, de megállapíthatóan május 22—23-án kelt rövid levelében Perczel a következőket tartja szükségesnek tudatni Kossuthtal: „*Kör, ifjúság egészben mind nézeteink szerint jár el.*” (Kiemelés a szerzőtől.) Perczel kitétele nem hagy kétséget, hogy kettejük között ebben a kérdésben nézetazonosság van. Perczel pedig a maga nézeteinek gyakorlati kifejezését adta május 15-én este, a Pilvaxban Petőfi és Pálfi ellen bekövetkezett fellépés megszervezésével . . .

4. Összegezés

Az elmondottakból láthatjuk, hogy az érintett problémakör meglehetősen bonyolult, telve ellentmondásokkal, felmerülő új és új kérdésekkel. Megválaszolásukra tett kísérletünk természetesen nem lehet hiánytalan, hiszen — mint a személyes vonatkozású kérdésekben igen gyakran — az írott források legfeljebb

csak elszórt utalásokat tartalmaznak témánkat illetően. A sajtó nyilatkozatai és Széchenyi naplója segítségével sikerült azonban a fenti, a megszokott ábrázolástól eltérő képet összeállítani. Bízunk abban, hogy ha az újabb kutatások egyes feltételezéseink módosításához is vezetnek, megállapításaink lényegét nem érintik.

Ha megpróbáljuk összegezni a *májusi válság* fentiekben vázolt tényezőinek szerepét és helyzetét a május végével bekövetkező nyugalmi állapotban, akkor röviden a következőket mondhatjuk:

a) A baloldal, pontosabban: a *márciusi baloldal soraiból kikerülő radikálisok* április végén — május elején nap mint nap keményen kritizálják a kormányt, főleg az önállóság, az *Ausztriával való viszony kérdésében*. Ez a kritika találóan tapintja ki a kormány helyzetének fonák voltát, de gyakran túlzó, s többnyire meglehetősen politikátlanul nem vesz tudomást sem a nehézségek kényes voltáról, sem a megoldási kísérletekről vagy megoldásukról. Ennek ellenére ez a kritika láthatóan *nem a kormány megbuktatására*, hanem a radikális közvélemény formálására irányul. Ez a politika — talán a vörösszalagosok április eleji vereségén okulva — a radikálisok táborát kívánja növelni, hogy a *közelgő népképviselői országgyűlésre* megfelelő számú jelöltet tudjanak bejuttatni.

Ez a magatartás csak akkor változik, amikor a *kormány soraiban* — amely valóban óriási nehézségek között kísérte meg helyzetének stabilizálását — felvetődött az *esetleges lemondás gondolata*. Ebben a helyzetben Nyáry aktivizálódása — és Kossuth szemmel látható visszahúzódása — felvillantja egy új, *gyorsabb megoldás* lehetőségét. A május 11-én este megjelent cikk, amely Nyáry kormányalakítását követeli, s a május 12-i népgyűlés, mindkettő ezt a célt látszik szolgálni. Pontosabban: Pálfi május 11-én este megjelent cikke a *másnapi népgyűléshez* kívánta megadni az alaphangot. A kiáltás azonban visszhang nélkül maradt, a katonaság — tulajdonképpen kiprovokált — vérengzése miatt még mindig megdőbbszent fővárosban. A *május 12-i népgyűlés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket*: nem mozgósította a tömegeket. (Egyetlen tudósítás említ létszámot: egy-kétezer főt.) Ilyen körülmények között *nem lehetett monstre kormányellenes tüntetést szervezni*, csak küldöttséget lehetett menesztetni a miniszterelnökhöz. (A küldöttség vezetője s a népgyűlés meghirdetője Petőfi. Kérdés, mi késztette a részvételre, az eseményekbe való bekapcsolódásra? Pálfival volt-e szorosabb összeköttetésben vagy ilyen kapcsolata volt Nyáryval is? Ezek vizsgálatát azonban nem tekinthetjük most feladatunknak.)

A vereség tehát már ekkor nyilvánvaló volt, bár a kormány kétségtelenül megrendült helyzete még nem stabilizálódott. Nyáry aktivitása még tart, Teleki László — aki a *nemesi radikálisok* közül ekkor a márciusiakkal együttműködik — még a kormánykörökben is agitációt fejt ki érdekében. Az egyre fenyegetőbbé váló szerb mozgalmak híre (ami Szerbiából beszivárgó önkéntesek miatt egy külfáború veszélyét is felidézi), majd az újabb bécsi forradalom és a király szökése *rendkívüli helyzetet* teremtenek. A napok alatt kialakult új helyzetben a *közvélemény nemzeti egységet sürget*, s ez, valamint a katonai hatalomnak legalább részben birtokába jutott kormány intézkedései nem kedveznek a minisztérium elleni agitációnak. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy május 15-én este, amikor a fővárosban ellenőrizhetetlen forrásokból származó hírek kerengtek arról, hogy Zimonymál a szerbek 50 ágyúval betörték az országba, került sor a Forradalmi Csarnokban a Petőfit és Pálfit ért inzultusra. A kormánybarát demonstráció, Nyáry kibékülése Batthyányval, Kossuth május 20-i nyilatkozata, amelyben elhatárolja magát a baloldaltól, — mind a kormány helyzetének megszilárdulását, a *baloldal egyedül maradását* jelzik.

A radikálisok ekkor, május közepén, az általuk felidézett válság következtében, s nem április elején, a fővárosi köztársasági tüntetések kapcsán *szenvedtek komoly vereséget*. Ekkor vált világossá, hogy önálló politikai tényezőként, *önálló pártként nem képesek megállni*. (Az áprilisi vereség még csak arra figyelmeztetett, hogy köztársasági nézeteikkel, a forradalom továbbfejlesztésének igényével teljesen egyedül maradtak.) Ez a vereség pedig döntően befolyásolta a küszöbönálló országgyűlési választásokon elérhető eredményeket. (A baloldalnak most az lett volna az érdeke, hogy minél későbbben kerüljön sor a választásokra.) Annál inkább várható volt a kudarc, mert maga a „*márciusi ifjúság*” is *megoszlott*. Ami egyébként a *polgári forradalmak alapvető törvényszerűsége*, hogy a győzelem másnapján az eddigi harcostársak között vita támad a további feladatokat illetően. Azon csodálkozhatnánk, ha az eddigi meglehetősen laza együttes, amelynek kis csoportjai a márciusi napokban találtak egymásra, egységes, erős pártként tevékenykedett volna március után.

A nyilvánvaló vereség készítette Pálfit május 27-én arra a nyilatkozatra, hogy *amíg erős ellenzék nincs*, a kormány nem bukhat meg. Hasonló motívumok, valamint az a felismerés, hogy az országgyűlési választásokon nem indulhat eséllyel a május 10-e körüli napokban játszott szerepének tisztázása nélkül, indíthatták *Petőfit* az ugyancsak május 27-én kelt nyilatkozatának megtételére. Tudjuk, ez sem használt, Petőfi is megbukott. A *Marczius Tizenötödike*, amikor június 1-én megfogalmazta programját — amely szerint a jelenlegi kormányt ők nem tekintik végeredménynek, ezért vonultak oppozícióba — nem hagyott kétséget afelől, hogy mit várnak az országgyűlési választásoktól: „Mi illúziókat nem akarunk magunknak csinálni. Mi előre tudjuk, hogy a tisztán radical párt a gyűlésben roppant nagy minoritásban fog maradni.” (Kiemelés a szerzőtől.)

b) *Nyáry szerepe* a tárgyalt események során — úgy tűnik — világos. A jelek szerint Nyáry Pál, a kiemelkedő szervezőképességű ellenzéki politikus, sértettsége komoly tényező volt a válság előidézésében. A *kormányból kimaradt Nyáry* április végén nyíltan védelmébe vette a „márciusiakat”, s nem nagyon titkolta a kormány — főleg hivatali felettese, a belügyminiszter — iránti érzelmeit. (A május 2-án tartott megyegyűlésen — mint a Pesti Divatlap tudósítása mondja — például „fölte mulattató modorban” magyarázta az új törvényeket.) A *Marczius Tizenötödike* május 3-i furesa cikkében sejtetni is engedte, hogy táboruk és Nyáry a kormány ellenzékében egymásra találtak.

A *Marczius* friss értesülése a fegyvertár megvizsgálásáról, s az előző napon még támadott személy, mint „saját jelölt” emlegetése — láttuk — egy napon történt. Feltételezhetővé teszi ez, hogy Nyáry volt az informátor, mint kivilágolt ez a Pálfi ellen indított vizsgálat során, a május 19-i esetről. Elképzelhető, hogy a Nyárytól nyert információk során alakult ki a *Marczius* szerkesztőjében a felismerés, hogy Nyáry maga is Batthyány bécsi útjának kudarcára, és — mint Lederer — a miniszterelnök lemondására számít.

Nem tudhatjuk, a macskazenék szervezésében közvetlenül részt vett-e Nyáry, s főleg: szerepe volt-e a május 10-én este előállott kritikus helyzet előidézésében. Az bizonyos, hogy *Nyáry számára kedvező szituáció jött létre*, amelyben jól föltalálta magát. A márciusi napok után most ismét Nyáry állott az események középpontjában, s az „új kombinációban” *bizakodó Marczius úgy vélte, előállhat Nyáry miniszterelnökségének javaslatával*. Az események, a kormányvisszhang, majd a kibékülési jelenet ismeretében feltételezhetjük, Pálfi cikke nem születhetett meg Nyáry tudta, legalábbis bátorító magatartása nélkül.

Nyáryt ezer szál kötötte a kormánykörökhöz, tudhatott a minisztertanácsok időnkénti kedveszegetett, megfáradt hangulatáról. Akár közvetlenül Széchenytől, vagy Kossuthtól is értesülhetett dolgokról. (Láttuk, maga Batthyány is bevonta őt kormány szintű feladatba: a fegyvertár megvizsgálásába.) Egyáltalán nem tűnhet lehetetlennek, hogy *elérkezettnek látta az időt* egy radikálisabb minisztérium létrehozására. (A jelek szerint a bécsi kormányválságnak is volt némi sugalmazó hatása.) Nyáryt hívei május 11-én még miniszterelnökek akarták, de a másnapi népgyűlés mérsékelt sikere után — az ugyancsak miniszternek ajánlott Teleki kijelentése alapján sejthetjük — *megelégedtek volna a belügy-miniszeri széssel is*. (A rendőrség egyaránt tudott a tüntetők s a katonaság előkészületeiről, próbált is beavatkozni május 10-én este a katonai szerveknél, de eredménytelenül. Így a történetekért ha az egész kormányt nem is, de a belügy-minisztert felelőssé lehetett tenni, hogy miért nem akadályozta meg a tüntetést.)

Nyáry, a katonaság elleni vizsgálat tényleges vezetője, május 19-én, a vizsgálat befejezésével *tulajdonképpen visszavonult*. Elfogadta a meghívást a minisztertanácsra, s ezzel együtt Batthyány és minisztertársai békülésre nyújtott jobbát is. (Szerinte ekkor már csak Kossuth hiányzik a tökéletes egységhez.) Az események iróniája, hogy ezen a napon Nyáry nemcsak a kormány elleni támadás tervét adja fel nyilvánosan, de egy váratlan esemény *a nyilvános szerepléstől való visszavonulásra készíti*. Ő volt ugyanis az, aki az aznapi minisztertanácsból jövet a Radical Körben tájékoztatást tartott a kormány által tervezett lépésekről, s ezzel — de valószínű külön is — információkat adott Pálfinak. A Marczius élelmes és mozgékony szerkesztője, mivel a lap már nyomás előtt állott, a legfrissebb híreket a fejléc záróvonalai közé — a szokott jelszó: „Nem kell táblabíró-politika!” helyére — szedette ki. A tömör közlés egyik mondata: *István nádort a minisztertanács provizórius királynak kiáltotta ki* (ti. a király Bécsből történt eltűnése miatt), szolgált alapul a Marczius Tizenötödike elleni sajtóvétségi eljárásra. A sokáig elhúzódó vizsgálat Nyáryt meglehetősen passzivitásra készítette, így közéleti tevékenységét — eltekintve hivatali munkájából adódó feladatoktól — csak az országgyűlésre korlátozta, — igaz, ott igen figyelemre méltó szerepet játszott.

Az eset után Nyáry szemmel láthatóan megszakította kapcsolatát a baloldallal. A rendőri szervek legalábbis a nyár folyamán nem tudnak semmi olyat jelenteni Szemerének — aki különös gonddal figyelteti riválisát —, amelyből a radikálisok és Nyáry kapcsolatára lehetne következtetni.

c) *Kossuth betegsége* az ismertett tünetek alapján — ha szó is volt némi nem elhanyagolható kimerültségről — elsősorban *politikai természetűnek látszik*. Valószínűsíti ezt nemcsak a betegség gyakori hangoztatása, Obonyai doktor ellentmondásos közleménye, hanem *Kossuth gyors gyógyulása* is, amely a tragikus hangú orvosi közlemény s a teljes nyugalmat ígérő falusi magányba való menekülés után két napra következett be. Mindezek alátámasztani látszanak a feltételezést, hogy Kossuth részben a kormányban uralkodó hangulat miatt (amelynek Széchenyi szerint maga Kossuth az egyik képviselője), részben a kormány kétségtelen nehézségei miatt, ha nem is foglalkozik komolyan a lemondás gondolatával, egy időre *hátterbe akar húzódn*. Lehet, hogy a betegség túlhangsúlyozása a közvéleményre oly érzékeny *Kossuth önvédelme*, hiszen ezekben a napokban a *penzügyi igazgatás* sem tud valami nagy eredményt elérni a *Bécsről való függetlenedés terén*. (Április végén ugyanúgy egymást érik az Eszterházy Pál közvetítésével az osztrák pénzügyminisztériumhoz intézett iratok,

mint ahogy kétnaponként hasonlóak születnek a miniszterelnök hadügyi irodájában a katonai kérdések kapcsán. Fogadata kezdetben egyiknek sem volt.) Ami pedig más munkálatokat (kincstári utalványok, papírpénz) illet, azok sem mutatnak fel a nagyközönség számára látható eredményt hamarabb, mint május közepén vagy végén.

Ilyen körülmények között, amikor a türelmetlen közvélemény előtt a cselekvési szabadságában korlátozott kormány csak kompromittálódik, a *váratlan álláspont* teljességgel érthető. De nincs ellentmondásban vele egy új, tevékenyebbnek ígérkező kormánnyal való együttműködés lehetősége. Így határozottan *feltételezhető, hogy Kossuth* akár Nyárytól személyesen, akár a radikálisoktól — például Csernátonitól, későbbi bizalmasától — *tudott az új kombinációról*, Nyáry aktivizálódásának okairól. (Önmagában a Marczius említett május 3-i furesa helyreigazítása is felkelthette figyelmét.) Az is elképzelhető, hogy *hallgatólagos beleegyezését* is bírták az új kombináció tervezői. Fel kell ezt tételoznünk, mert nem tarthatjuk valószínűnek, hogy május 11-én este Pálfi — mégha az adott pillanatban a Nyáry és Kossuth közötti „egyezség” csak az ő kívánságuk volt — *minden alap nélkül* tollára merete volna venni Kossuth nevét. Maga a *békétlen látogatókra* tett célzás — amely a nyilvánvaló kudarc után lát napvilágot — is támogatni látszik ezt a feltételezést. (Persze az is kétségtelen, hogy nem képzelhető el ezekben a napokban egy radikális kormány Kossuth nélkül!)

Kossuth azonban *kormányon van*, így helyzete meglehetősen kényes. Ez indokolja *óvatos magatartását*, amivel éppen a kritikus szakaszokban (május 8-án, a macskazenék idején, majd 13-án, a napgyűlés másnapján) hívja fel ismétleten a figyelmet betegségére. Ugyanakkor a tervezett új kombinációt csak mint a közéleti tevékenység egy *lehetőségét* tekintti, ezért passzív magatartást tanúsít, *aktív tevékenységet nem fejt ki* érdekében. S mert a tervezett radikális kombináció — bár számára elképzelhetőleg kívánatos — csak lehetőség, s a minisztérium dolgai közben mennek előre, ezért nemcsak saját minisztériumának ügyeit intézi tovább, de *tevékenyen részt vesz az összminisztérium minden olyan lépésében, amelyek annak helyzetét, jövőjét jelentősen befolyásolhatják*. (Lásd a Csernovicsnak szóló megbízatást, a frankfurti követek útnak indítását, a Jellasics tervezett letételével kapcsolatos iratokat.)

Bár a május 18—19-i gödöllői látogatás indoka nem világos, fel kell tételoznünk, hogy *Kossuth* már május 12-e után látta, hogy *a radikálisok ereje nem elégséges* a politikai konstelláció megváltoztatására. Valószínű azonban, hogy a „fiatal izgatók” elleni keményhangú nyilatkozatra nem került volna sor, ha *Nyáry* nem teszi azt a furesa, *a fejlemények és Kossuth betegsége közötti kapcsolatra utaló kijelentést*. Elképzelhető, hogy Nyáry megjegyzése — a Deák által feltételezett együttműködés ellenére — egyáltalán nem baráti indulatokból fakadt és tulajdonképpen Kossuth taktikázását akarta leleplezni. (Kettejük valószínű kapcsolata csak a július 11-i, de főleg az augusztus 3-i országgyűlési eseményeknél érzékelhető.) Ha így volt, Nyáry csípős kiszólása elérte célját. Mivel a kormánynak arról is tudomása volt, hogy Kossuth nyíltan egyetértett a Marczius május 5-i cikkével, amellyel a kabinet tagjai — hivatali állásuknál fogva — nem érthettek egyet, ezért a történetek után Kossuthnak valamiféle nyilatkozatot kétségtelenül tennie kellett, önmaga és a helyzet tisztázására. Úgy érezhette, hogy nyilvánvalóan *el kell magát határolnia a radikálisoktól*, akikkel egyébként még nem is lehetett számottevő kapcsolata.

Egy kétségtelen: ha Kossuth a hazai fejlemények kibontakozása szempontjából már ekkor üdvösebbnek tartott volna egy radikális kormányt, megvalósí-

tásának lehetőségét nagyon fenntartással kezelte. Talán ennek a magatartásnak és tapasztalatnak is gyümölcse az alábbi, 1849 februárjában Csernátonihez intézett levelében tett kijelentése: „Elemeket ember nem teremtet. *Felhasználni azt, ami van*, ez a status-bölcsesség feladata.” (Kiemelés az eredetiben.)

JEGYZETEK HELYETT

Mivel a felhasznált anyag nagy része ismerős, vagy könnyen hozzáférhető, mellőztük a részletes hivatkozásokat. A felhasznált sajtó, elsősorban a *Marczius Tizenötödike* és a *Pesti Hírlap* idézett számainak dátumát mindég jelöltük. Széchenyi gyakran emlegetett 1848-as naplóját ld. *Károlyi Árpád*: Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. köt. Bpest. 1921. (A többnyire német nyelvű napló magyar fordítása: Széchenyi összeomlása. Az 1848-as napló. Fordította Ferdinandy Mihály. Bpest. 1942.) Kossuth pénzügyminiszteri iratait ld. Kossuth Lajos Összes Munkái. XII. köt. Kossuth Lajos az első felelős magyar minisztériumban. Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Bpest. 1957. Deák id. levelét ld. Deák Ferenc beszédei. Összegyűjtötte Kónyi Manó. II. köt. Bpest. 1903. Kossuth Csernátonihoz intézett 1849. évi id. levelét ld. Összes Munkái XV. köt. pótlásában. Perczel Mór id. levelét Kossuthhoz: az 1848/49. évi minisztérium levéltárában, a nem iktatott pénzügyminiszteri iratok között. Az említett rendőri jelentéseket ld. ugyanott, a Belügyminisztérium rendőri iratai között. Nyáry Kossuthhoz írott ápr. 3-i levelét ld. V. *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. I. köt. Bpest. 1950; Nyáry április 25-i nyilatkozatát az ifjúságról: Nemzeti. 1848. máj. 7. A vérengzésben részes katonaság elleni vizsgálatról részletes tudósításokat közöl a *Pesti Hírlap* és a *Nemzeti*.

A májusi események közkeletű értékelését ld. *Spira György*: A magyar forradalom 1848—1849-ben. Bpest. 1959: újabb kiegészítéseket: *Spira György*: 1848 Széchenyiye és Lukácsy 1848-a. Bpest. 1964. Petőfi szerepének részletesebb és újszerű megvilágítására ld. *Lukácsy Sándor*: „... és piros zászlókkal”, III. rész. Kritika, 1968/3. A Lederer elleni tüntetés összefüggéseinek részletesebb vizsgálatára ld. *Urbán Aladár*: Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai Várban. Hadtörténelmi Közlemények, 1968/1. Nyáry májusi tevékenységére ld. *Urbán Aladár*: A Marczius Tizenötödike sajtópere. „Petőfi és kora” c. tanulmánykötet (szerk. Lukácsy Sándor és Varga János) Bpest, Akadémiai Kiadó. 1970. Petőfi májusi szerepére ld. *Urbán Aladár*: Petőfi népgyűlése körül. Kritika, 1969. 11.

A. УРБАН

Агитация и кризис правительства в мае 1848 г.

Резюме

2 мая 1848 г. Лайош Баттьяни премьер-министр поехал в Вену, чтобы попытаться решить вопрос, невыяснений в 3-ем законе 1848 г. — правовое положение австрийских войск, расположенных на территории Венгрии. Его долгое пребывание в Вене давало возможность опасаться неудачи, поэтому радикалы, которые были недовольны правительством и до тех пор по разным причинам, и их газета — «Марциус Тизенётди ке» (Пятнадцатое Марта) в начале мая начали все более решительную агитацию против правительства. 7 мая в венгерской столице начались демонстрации против правительственных чиновников, а вечером 10 мая, после односторонней отсрочки, было проведена также демонстрация против генерал-лейтенанта Ледерера, главнокомандующего австрийскими войсками, находившимися на территории Венгрии. С целью охраны квартиры генерала Ледерера, находившейся на крепостной горе, были отправлены воинские отряды, которые разбили наголову толпу демонстрантов. Произошло, таким образом, и в венгерской столице столкновение войск с гражданским населением, чего в порядке исключения среди революционных городов Европы она в мартовские дни избежала. Военное вмешательство произошло без ведома и согласия правительства, что указывало на то, что правительство Баттьяни не располагает полнотой власти даже в собственной столице. Демонстрация же была организована радикалами, знавшими о военных приготовлениях, с другой стороны, они знали также и том (известие пришло как раз 10 мая), что поездка Баттьяни в Вену оказалась все же не безрезультатной — король высочайшим манускриптом от 7 мая дал согласие на то, чтобы австрийские войска в Венгрии были подчинены венгерскому министру обороны.

За военные действия, за кровопролитие радикалы сделали ответственным правительство и требовали, чтобы было создано новое правительство под руководством Пала Нари, члена домартовской оппозиции вице-гешпана комитата Пешт, с сохранением в прави-

тельстве Кошута. 12 мая под руководством поэта Шандора Петефи, сыгравшего руководящую роль в мартовские дни, был созван народный митинг, который выразил свое недоверие к правительству. Казалось, развертывается правительственный кризис, который был вызван не только интенсивной агитацией левого крыла, но также и быстро развертывавшимися как внутренними, так и внешними событиями. 15 мая пришло известие о том, что сербское национальное движение на юге страны угрожает вылиться в вооруженный конфликт, а 15 мая пришло известие из Вены, что вследствие новых революционных событий кайзер и король уехал из столичного града — Вены — в неизвестную местность. Под воздействием таких условий и развернулся в течение нескольких дней майский кризис.

Статья занимается элементами и участниками кризиса, а также их мотивами в трех направлениях. Сначала автор анализирует деятельность и поведение радикалов, затем — Нари, и в заключение — Кошута. Статья показывает, что радикалы начали свою усиленную агитацию, исходя частично из теоретических соображений, частично из того, что они надеялись в том, что Баттьяни подаст в отставку (Мысль была подсказана вестью об отставке австрийского премьера Фикельмонта от 4 мая) и они надеялись, что в лице Нари они нашли соответствующего, достаточно популярного кандидата на пост премьер-министра. Создававшиеся однако к середине мая обстоятельства угрожали возможностью войны, что привлекло симпатии общественного мнения на сторону правительства, которое и так имело поддержку в населении вследствие своего оппозиционного прошлого. Стремления к национальному единению, итак, лишили радикалов от действительности своей антиправительственной агитации. Поражение, понесенное ими сказалось и в последствии, в итогах парламентских выборов.

Относительно поведения Нари статья показывает его связи с радикалами от мартовских дней, его активную роль в следствиях по кровопролитию 10 мая, а также агитацию за назначение его министром внутренних дел или премьер-министром. Как можно установить, между Нари и Баттьяни противоположность была ликвидирована уже к 19 мая, так как вопрос о кризисе правительства был снят с повестки дня. В то же время Нари давший интервью газете «Марциуш Тизенётьдике» о заседании правительства 19 мая, был замешан в дела юридического следствия, направленного против газеты как раз в эти дни, и поэтому он был вынужден ограничить свою публичную деятельность лишь на парламентские выступления.

Исполняющий в правительстве должность министра финансов Кошут в дни кризиса занимал выжидательную позицию. Он часто заявлял уже с конца апреля больного (хотя тем временем он прилежно работал в своем министерстве, и также участвовал в делах правительства по Хорватии, по посланию уполномоченного в Франкфуртский парламент и т. п.). Политический характер его болезни очень ясно сказывается в том, что он 18 мая уезжает из столицы, чтобы искать себе полное выздоровление в полной спокойствии, но 20-го внезапно возвращается, получив известие о значительном внезапно возвращается, получив известие о значительном заседании 19 мая правительства. Так как положение к этому времени полностью выяснилось, Кошут, который не хотел оказаться перед правительством нежелающим, но в то же время считал бы невозможным правительство более левого направления без своего участия, сделал заявление, в котором однозначно отгородил себя от радикалов. Автор предполагает, что в это время и не могло быть более тесного контакта между будущим руководителем освободительной борьбы и пештскими левыми. Эта связь создавалась лишь впоследствии, в период парламента народных представителей в июле 1848 г.

A, URBÁN

AGITATION ET CRISE GOUVERNEMENTALE EN MAI 1848

Résumé

Le 2 mai 1848, Lajos Batthyány, le premier hongrois, partit pour Vienne, afin de tenter de régler la question laissée ouverte par l'article III de la loi de 1848, à savoir, le statut des troupes régulières autrichiennes stationnant en Hongrie. Son long séjour dans la ville laissa conclure à un échec, dès lors les radicaux, mécontents pour plusieurs raisons du gouvernement, et, en premier lieu leur organe „*Marczius Tizenötödike*” [Quinze Mars], commencèrent, début de mai, une agitation plus vigoureuse contre le ministère. Le 7 mai, des manifestations eurent lieu dans la capitale contre les fonctionnaires du gouvernement, puis le 10 du même mois, dans la soirée, après un retard d'un jour, la manifestation commença contre le haut commandant des troupes autrichiennes de Hongrie, le général de division Lederer, qui siégeait dans le château de Buda.

Les formations militaires, sommées préalablement de défendre le siège du haut commandant, dispersèrent à coups de matraque les manifestants sans armes. Et voilà qu'eut lieu même dans la capitale hongroise une collision entre les citadins et les troupes régulières, ces dernières étant les seules parmi les révolutions européennes, à l'éviter au cours des jours de mars. L'ingérence armée eut lieu à l'insu et sans l'assentiment du gouvernement, ce qui attestait indubitablement que dans la capitale le gouvernement Batthyány ne fut pas maître de la situation. Par contre les radicaux avaient d'une part organisé la manifestation en pleine connaissance des préparatifs militaires et ils le firent d'autre part, car précisément le 10 mai ils venaient d'être informés de ce que le voyage de Batthyány à Vienne n'était pas sans être couronné de succès, le roi, dans son rescrit du 7 mai, ayant approuvé la subordination des soldats autrichiens au ministre hongrois de la déference nationale.

L'aile gauche ne tarda pas à mettre en cause le gouvernement Batthyány pour le massacre fait par les soldats et insistait sur ce qu'un nouveau ministère se formât avec la participation inchangée de Kossuth et présidé par Pál Nyáry, adhérent de l'opposition, qui, avant les jours de mars ne fut pas membre du cabinet. Le 12 mai, sous la direction du poète Sándor Petőfi, ayant joué un rôle notable pendant les jours de mars, on organisa un meeting qui ne manqua pas d'exprimer sa méfiance à l'égard du gouvernement. Il semblait que l'on allait assister à une crise gouvernementale accélérée non seulement par une agitation accentuée de l'aile gauche, mais aussi par le développement rapide des événements à l'intérieur et à l'extérieur du pays. Le 13 mai, la nouvelle se répandit en effet que dans la Hongrie du sud les mouvements serbes menaçaient d'une insurrection armée immédiate, alors que le 18 mai un reportage de Vienne fit savoir, qu'en raison de nouvelles émeutes, l'empereur-roi quitta sa résidence pour s'installer à un lieu inconnu. Dans de pareilles circonstances la crise de mai finit par se déclencher en l'espace de quelques jours.

L'auteur de l'article a choisi trois points de vue pour soumettre à l'examen les éléments et les protagonistes de cette crise: pour commencer il se penche sur l'étude de la prise de position des radicaux et analyse dans la suite, les activités et les attitudes de Nyáry et de Kossuth. Il démontre que l'aile gauche commença son agitation redoublée parce qu'elle comptait à la démission de Batthyány (idée lui inspirée par le démissionnement du premier autrichien, Ficquelmont) et en partie parce qu'elle croyait qu'en la personne de Nyáry on venait de trouver un candidat convenable et populaire à la présidence du conseil. Cependant les événements déroulés à mi-mai recelaient le danger de l'éclatement d'une guerre extérieure, dès lors l'opinion publique prit nettement position pour le gouvernement, dont la popularité se vit assurée par son ancienne attitude oppositionnelle. Les efforts d'unification nationale coupèrent donc l'herbe sous les pieds de l'agitation de l'aile gauche qui put observer les conséquences de son échec d'alors dans les résultats des élections parlementaires.

Quant à l'attitude de Nyáry l'article représente les relations qu'il avait établies avec l'aile gauche depuis les jours de mars, son rôle actif au cours de l'instruction suivant le massacre et décrit la propagande faite en faveur de sa personne pour être élu président du conseil et ministre des affaires intérieures. Ainsi que l'on sait, le 19 mai, les divergences ayant existé entre Nyáry et Batthyány finirent par cesser, vu que la crise gouvernementale se vit rayée de l'ordre du jour. Du même coup, Nyáry s'emprêta, dans ces jours, dans le délit de presse intenté contre le journal Marcius Tizenötödike pour avoir donné des informations sur le conseil des ministres ayant eu lieu le 19 mars, ce qui fit que l'activité politique de Nyáry se limitât pour un certain temps au Parlement.

Détenant le portefeuille des finances au sein du cabinet Kossuth, lui, adopta, dans la période de la crise, une position attentiste. A partir de la fin d'avril il se disait malade à plusieurs reprises, mais entre temps, il ne cessa de travailler non seulement dans le ministère, mais il prit part au règlement des affaires communes, telles p. e. la question croate, l'envoi des députés à Francfort. Rien n'atteste mieux l'aspect politique de sa maladie que le fait qui témoigne de ce que le 18 mai il quitta la capitale pour trouver un rétablissement dans le repos, mais le 20 du même moi il revint inopinément à la nouvelle du conseil des ministres du 19 mai. Vu qu'à cette date la situation se trouva complètement élucidée, Kossuth — qui ne désirait aucunement témoigner d'une attitude illoyale à l'égard du gouvernement, mais qui estimait impensable la formation d'un ministère gauchiste sans la présence de sa personne — fit une déclaration par laquelle il se délimita nettement de l'aile gauche. L'auteur de l'article suppose qu'à ce temps il ne pouvaient exister des relations sérieuses entre Kossuth, futur chef de la guerre d'indépendance, et l'aile gauche de la capitale. Ces relations ne se formèrent que plus tard, dans la période de la diète représentative convoquée en juillet de 1848.

TILKOVSKY LORÁNT

A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja

A két világháború közti magyarországi ellenforradalmi rendszer uralkodó körei bizonyos „sorsközösséget” éreztek azzal a Németországgal, amellyel Magyarország együtt harcolta végig és veszítette el a világháborút, amellyel együtt viselte annak következményeit, s amellyel meggyőződésük szerint együtt is érdekelt a békeszerződések által teremtett helyzet megváltoztatásában. Türelmetlenül várták a német irredenta kibontakozását, hogy a magyar irredenta törekvéseket ezzel koordinálhassák.

A 20-as évek közepétől fokozottan felfigyelhettek arra, hogy a németországi társadalomban jelentős szellemi erjedés megy végbe: bizonyos pángermán hagyományok faji alapokra helyezésével egy sajátos ideológia van kialakulóban, a népközösség (Volksgemeinschaft) gondolata, valamint a kulturálisan egységes nemzet (kulturell einheitliche Nation, Kulturnation) eszméje, mint eszmei kristályosodási tengelyek körül. Felismerték, hogy ez az ideológiai konstrukció a maga kihatásaiban nagymértékben képes megerősíteni a birodalom határain kívül élő németeket nemcsak nemzeti öntudatukban, de az idegen uralommal szembeni ellenállásukban; fokozza összetartozástudatukat az „anyanéppel” (Muttervolk), amannak viszont állandóan ébren tartja élénk figyelmét a külföldi németiség (Auslandsdeutschtum) sorsa iránt. Felismerték továbbá, hogy a kisebbségvédelem terén ezzel új koncepció jelentkezett, amely — nem találván elég hatékonynak a különben is gyűlöletes békeszerződések kisebbségvédelmi paragrafusaira alapozódó nemzetközi ellenőrzést az egyes „államalkotó” népek kormányainak egyébként szuverén belügyként kezelt nemzetiségpolitikája felett, — igényt formál az anyaország (Mutterland) beleszólására is. De azt is azonnal megértették, hogy a kulturális kapcsolattartás követelt szabadsága milyen lehetőségeket nyújt a kisebbségben élő népcsoportok (Volksgroupe) szellemi, majd politikai befolyásolására, adott esetben és végső fokon az ország határai közé való visszatérésük (heim ins Reich) előkészítésére is. A magyar uralkodókörök előtt tehát már kezdetben sem volt kétséges, hogy Németország társadalmának „nemzeti gondolkodású” széles rétegeiben — még a weimári köztársaság időszakában, és többnyire kisebbségvédelmi köntösben, — a német irredenta szellemi fegyverei kovácsolódnak.¹

A magyar uralkodókörök nem lehettek közömbösek ezen eszmék iránt. A trianoni békeszerződés következtében az ország magyar lakosságának jelentékeny része kisebbségi sorsra jutott az úgynevezett „utódállamokban”, Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában; védelmük, támogatásuk, kulturális szervezésük, és

¹ *Szent-Iványi Domokos*: Csonkamagyarország külpolitikája 1919 júniustól—1944. március 19-ig. (Kézirat a Ráday-levéltárban). Függelék I.: A magyarországi német (sváb) kérdés.

mindezek örve alatt irredenta célzatú politikai befolyásolásuk lényegében ugyanazokat a problémákat vetette fel, s a „népközösség”, a „kulturálisan egységes nemzet” gondolata ebben a vonatkozásban számukra is megfontolandónak tűnő, — de ugyanakkor kizárólag e viszonylatra korlátozódó — lehetőségeket kínált.² Míg ugyanis az összetartozás alapját képező „népiség” gondolata (Volks-tumsgedanke) a német irredentát maximálisan szolgálta, a magyar irredentát leszűkítette volna a trianoni békével elvesztett területek azon részeire, ahol többségében magyar lakosság élt. Márpedig a magyar uralkodó körök — ha taktikai okokból időnként a magyarlakta területek kérdését állították is irredenta propagandájuk előterébe, — valójában sohasem mondtak le a békeszerződés integrális revíziójáról, az elvesztett területek egészének visszanyeréséről. E területek nem-magyar népek által lakott túlnyomó részére a magyar irredenta kizárólag „történelmi jogon” formálhatott igényt. Eszerint a helyreállítandó „magyar birodalom” — ellentétben a német „ein Volk, ein Reich” képlettel, — az első magyar királyig, Szent Istvánig visszanyúló tradíciók szellemében soknemzetiségű ország, magyar szupremáciával. A magyar irredenta ideológiája a „szentistváni gondolat”, amely türelmes nemzetiségpolitikának és a nemzeti-ségi autonómia különböző formáinak kijátásba helyezésével igyekezett feledtetni a korábbi nemzetiségpolitika rossz emlékeit, és a visszaesatlakozás eszméjére ráhangolni az elszakadt nem-magyar népeket.³

De nemcsak arról volt szó, hogy a magyar irredenta a német irredentával való koordinálás nélkülözhetetlennek tekintett szükségessége ellenére sem helyezkedhet azzal azonos elvi alapra, hanem hamarosan kiderült, hogy az a tevékenység, amelyet a weimári köztársaság egyre tetemesebb állami támogatását is élvező különböző hatalmas németbirodalmi társadalmi szervezetek a népközösségi ideológiának megfelelően a külföldi németiség irányában kifejtteni kezdtek, határozottan keresztetkelt a magyar irredenta érdekeit Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia azon területein, amelyekre a magyar irredenta irányult, s ahol számottevő német lakosság is élt. Míg ugyanis a magyar irredenta érdekei azt kívánták, hogy az említett területek németsege szorosan együttműködjék a magyar kisebbséggel, s önmaga számára is a magyar uralom alá visszakerülést tekintse kívánatosnak, — a német birodalomból kiáradó „népinémet” (volksdeutsch) propaganda hatása alatt ezek hamarosan a népiségében, nyelvében, kultúrájában egységes hatalmas német nép külföldi „népcsoportjainak” kezdték magukat tekinteni. Mint ilyenek nem Budapestről, hanem Berlinből, Stuttgartból, Münchenből s a német népiségi gondolat más hírhedtté vált központjaiból várták és kapták a direktívákat. Az ezek által kitűzött cél az volt, hogy a német „népcsoportok” szívós munkával, konok következetességgel, de rugalmas taktikával, lépésről-lépésre harcolják ki az utódállamok kormányaitól a maximális lehetőséget „népiségük” anyagi és szellemi megerősítésére, a népcsoport öngazgatása (Volksgruppenautonomie) belső előfeltételeinek megteremtésére. Az utódállamok magyar kisebbségének politikájához való viszony ennek a politikának volt teljességgel alárendelve: a kisebbségi harcban való német — magyar együttműködés lehetőségével sikerrel zsarolták a csehszlovák, román, jugoszláv kormányt, de a tényleges együttműködéstől Csehszlovákiában hosszú ideig, Romániában és Jugoszláviában mindvégig tartózkodtak, mert az megítélésük.

² OL Küm. pol. res. 32. cs. 21. tétel, 34/1929. Jungerth ügyvivő jelentése, Helsinki, 1929. jan. 2.

³ *Tilkovszky Lóránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. Bpest, 1967. 7—12. l.: Trianontól a revízióig.

szerint nem könnyítette volna meg a német „népcsoportok” kívánságainak kielégítését, hanem ellenkezőleg, megmerevítette volna a kormányok ellenállását ezekkel szemben. A remélt együttműködés helyett surlódások, sőt kifejezetten ellenséges megnyilvánulások szaporodtak el az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek politikai viszonyában, s ez a jelenség keserű csalódottsággal és mélységes aggodalommal töltötte el a magyar irredenta irányítóit.⁴

A legnagyobb aggodalmat azonban az váltotta ki, hogy a német „népközösség” eszméje egyetemes érvényű ideológiaként indulván hódító útjára, ennek következményeivel nemcsak az utódállamok által birtokbavett egykori magyarországi területek, hanem a trianoni Magyarország német kisebbsége viszonylatában is számolni kellett. A fajilag, nyelvileg, kulturálisan egységes német nemzet gondolatának hirdetői a csonkamagyarországi félmillió németiséget sem hagyták számításán kívül; szembekerülve a magyar felfogással, amely a nemzetiségeket, így a hazai németeket is, a politikailag egységes magyar nemzet — bár „idegenajkú”, de szerves — részének tekintette. A német népközösség eszméjének térhódítása megindult a magyarországi németiség körében is, nagymértékben támaszkodva a világháborús évek élményanyagára, amikor a sajtó a német katonai erények, hadisikerek, „hősi helytállás” stb. mértéktelen dicsőítésével az elképzelhető legrosszabb formában ébresztette fel bennük a hatalmas német néphez tartozás büszke öntudatát. A magyarországi németiség vezetőinek egy része, így a nagytekintélyű Jakob Bleyer budapesti egyetemi tanár, 1919—1921-ben nemzetiségügyi miniszter, már a 20-as évek második felében síkra szállt a német népközösség, a kulturálisan egységes német nemzet gondolata mellett, amelyet a magyar hazához való, erőteljesen hangsúlyozott hűséggel nem tartott összeegyeztethetetlennek. Szoros kapcsolatot tartott fenn a külföldi németiség irányában folytatott németbirodalmi propaganda olyan társadalmi szerveivel, mint a C. v. Loesch vezetése alatt álló Deutscher Schutzbund, s igénybevette azok erkölcsi és anyagi támogatását. A magyarországi német kisebbség helyzetével kapcsolatos panaszait már ő is rendszeresen szóvátette Berlinben és Münchenben, s a németbirodalmi sajtó erre alkalmas organumainak támogatását kérte a magyar kormány „puhítására”. Bleyer nagy nyomatékkal emelte ki a magyar kormány előtt, hogy csak az esetben remélheti az elszakadt területek németjeinek és más nem-magyar népeinek visszakíváncozását a magyar uralom alá, ha a hazai németiséggel — a trianoni Magyarország egyetlen számottevő nemzeti kisebbségével — szemben behizonyítja egy nagyvonalú, vonzó nemzetiségpolitikára való képességét. Ennek az érvelésnek éppen az utódállamok német kisebbségének a német birodalomból is ösztönzött és sugalmazott sajtója adott különös hangsúlyt, amely erősen bírálta a magyar nemzetiségpolitikát, és nyíltan hirdette, hogy a német „népcsoportok” helyzete az utódállamokban bár korántsem kielégítő, mégis sokkal kedvezőbb, mint a magyarországié.⁵

Ez az állásfoglalás a magyarországi németiség gazdasági helyzetét illetően megalapozatlan volt, hiszen közismerten jómódú paraszti rétegekről volt szó, viszont a magyar uralkodó körök számára rendkívül kínos módon tapintott rá kulturális szempontból meglehetősen hátrányos helyzetükre, különösen ami az anyanyelvnek a népiskolai oktatásban való korlátozott érvényesülését, a német-

⁴ OL. Küm. pol. 421. cs. „Vegyes bizalmas anyag, 1919—1936”. Pataky Tibor elaborátuma; „A német álláspont, és vele szemben a magyar megvilágítása.”

⁵ OL. Küm. pol. res. 32. cs. 21. tétel, 235/1929. Kánya Kálmán berlini magyar követ elentése, Berlin, 1929. márc. 8.: Küm. pol. 166. cs. 21/7 tétel. 316/1931. Kánya jelentése, Berlin, 1931. jan. 24.

nyelvű középiskolák, tanítóképző intézet teljes hiányát illeti. Az egyéni politikai jogok tekintetében a német nemzetiségűek nem voltak hátrányos helyzetben, de önálló német kisebbségi pártot, a németiséget mint nemzeti kollektívumot illető parlamenti képviselőt a magyarországi politikai szisztéma nem tett lehetővé. Bleyerék álláspontja e tekintetben az volt, hogy ilyen politikai igényeket mindaddig nem támasztanak, míg reményük van arra, hogy kulturális természetű kívánságaikat a magyar kormánnyal folytatott tárgyalások útján elérik.⁶

Azok az 1923 évi törvényes rendelkezések, amelyekkel a magyar kormány a kisebbségekkel való méltányos bánásmódra vonatkozó, a trianoni békeszerződésbe foglalt követelményeknek igyekezett eleget tenni, hogy így erkölcsi alapja lehessen az utódállamokban élő magyar kisebbségekkel szembeni bánásmód számonkérésére, egyrészt számos vonatkozásban nem voltak kielégítőek, másrészt nem érvényesülhettek a magyar társadalom nemzetiségi kérdésekben tanúsított ingerült türelmetlensége, ellenállása következtében.⁷ A többségében nem-magyar népek által lakott országrészek Trianon által szentesített elszakadása ugyanis a „csónkaország” magyar társadalmában olyan pszichózist teremtett, amely egyáltalán nem kedvezett azoknak az amúgyis igen korlátozott törekvéseknek, amelyek a korábbi, a nemzetiségeket magyar uralom alatt megtartani nem tudó nemzetiségpolitika revideálását, és egy ezeket visszacsalogatni képes, „vonzó” nemzetiségpolitika kialakítását célozták. A magyar közvélemény széles rétegeit az a meggyőződés hatotta át, hogy a „trianoni katasztrófát” nem a magyar nemzetiségpolitika keménysége, hanem ellenkezőleg, „bűnös gyengesége” idézte elő, s ennek megfelelően szenvedélyesen ellenezett minden „engedményt” a kisebbségeknek, s ezek minden igényében hajlamos volt azonnal „újabb magyarságellenes merényletet”, „hazaárulást” látni. Hiába volt a magyarországi németiség az egyetlen nemzetiség, amely annakidején Bleyer vezetésével az ország integritásának megőrzéséért szállt síkra, a trianoni béke aláírása, majd a Burgenland sorsát megpecsételő velencei egyezmény után maga sem mentesült a bizalmatlanság, gyanakvás légkörének nyomásától. A Bethlen-kormány 1924-ben csak rendkívül szigorú kautélák mellett engedélyezte a magyarországi németiség egyetlen társadalmi szervezetének, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein) működését, a kormány bizalmi emberének, a német származású volt külügyminiszternek, Gratz Gusztávnak elnöklétével, aki mellett Bleyer az ügyvezető alelnök feladatkörét látta el.⁸

A német kisebbség elsősorban iskolaügyi vonatkozású panaszait, kívánságait a legnagyobb hangsúllyal Bleyer képviselte az egyesület lapja, a Sonntagsblatt hasábjain és a kormányhoz intézett memorandumaiiban; Gratz közvetítő szerepet töltött be, a kormányt engedékenységre, Bleyert viszont mérsékleltre és körültekintő magatartásra intve. A kormányban megvolt a készség arra, hogy évről-évre fokozatosan több és több német kisebbségi népiskolában adjon ha nem is

⁶ *Matthias Annabring*: Das ungarländische Deutschtum. Stuttgart—Möhringen, 1952.

⁷ A 4800/1923. VIII. sz. VKM rendelet a kisebbségi népiskolák három típusát állapította meg. A-típus: tanítási nyelv a kisebbségi anyanyelv, a magyar csak kötelező tantárgy. B-típus: a tantárgyak felét anyanyelven, másik felét magyarul tanítják. C-típus: a tanítási nyelv magyar, az anyanyelv csupán kötelező tantárgy. — A szülők értekezlete szavazta meg a helyileg bevezetendő iskolatípust. Mivel a szülőket rendszerint presszió érte, a felállított kisebbségi iskolák túlnyomó többsége C-típusú lett, tehát a kisebbségi anyanyelv oktatására a minimális lehetőséget nyújtotta. A német nyelvet ismerő tanerők nagy hiánya a helyzetet tovább súlyosbította.

⁸ *Bellér Béla*: Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája. Századok. 1963. évf. 6. sz.

kielégítő, de mégis nagyobb teret az anyanyelvi oktatásnak,⁹ erre vonatkozó elhatározását azonban az ideges atmoszféra hatása alatt habozott következetesen érvényesíteni. A népiskolák túlnyomó többségét fenntartó egyházak is kijelentették, hogy mivel a kívánt kisebbségi iskolareform végrehajtásával a hazafiatlanság vádját vonnák magukra, csak akkor fognak ezirányban lépéseket tenni, ha a kormány őket erre törvénnyel kényszeríti.¹⁰ A német anyanyelv középiskolai érvényesítéséről szó sem lehetett, a kormány német tanítóképző intézet felállítása elől is elzárkózott, csupán a magyar tanítóképzők némelyikében foglalkoztak a német kisebbségi népiskolák pedagógus utánpótlásának nevelésével, illetve egy nyári tanfolyam keretében ezen iskolák tanerőinek továbbképzésével. Céltudatosan akadályozni kívánta a kormány szélesebb német értelmiségi réteg kinevelődését, mert ez a német nemzeti öntudat élesztgetésével, ápolásával „megzavarhatná a magyarsággal való együttélés harmóniáját”.¹¹

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület és a magyar kormány éveken át elhúzódo, tényleges eredményt alig hozó tárgyalásai az iskolakérdésben, a legnagyobb mértékben magukra vonták azoknak a németbirodalmi társadalmi szerveknek a figyelmét, amelyek feladatuknak tartották a külföldi németiség kérdéseivel való törődést. A Deutscher Schutzbund, a Verein für das Deutschtum im Ausland (VIDA) megbízottai, olykor egyenesen vezetői, Magyarországon ismételtelen személyesen felkeresték, illetve Németországban fogadták Bleyert és ellátták tanácsaikkal; titkos pénztámogatást nyújtottak az egyesület működéséhez, lapja fenntartásához, a vidéki agitáció költségeihez; segélyezték a magyarországi német főiskolásokat, s nagy számban ajánlottak fel ösztöndíjakat magyarországi német fiatalok részére, hogy főiskolai tanulmányaikat a német birodalomban végezzék, majd visszatérésük után a németlakta vidékeken mint orvosok, ügyvédek, tanítók letelepedve, népük öntudatosítói, a nagy német népközösség ideológiájának terjesztői lehessenek.¹²

A magyarországi „néptársak” (Volksgenosse) harcának segítésére a 20-as évek végén tömegessé vált a német birodalomból érkező turisták, tanítók, diákok tervszerű és szervezett látogatása a magyarországi német falvakban, ahol felméréseket végeztek és jelentéseket készítettek a lakosság viszonyairól, német népi öntudatuk és összetartozástudatuk fokáról, a „népiségükben” való megerősítésükre szükséges teendőkről. E „vándormadarak” (Wandervogel) agitációjának hatására a német falvak lakosságában már-már olyan képzetek vertek gyökeret, hogy a magyarok legnagyobb ellenségeik, s velük szemben a német népközösség hatalmas ereje ad számukra védelmet és támaszt.¹³ Ezt a benyomást fokozta a németországi sajtó, amely drámai hangvétellel tárgyalta a magyarországi németek sorsát, akikre a teljes elnemzetietlenedés, pusztulás vár, ha erőlyes közbelépés nem történik, úgyszólván az utolsó órában.¹⁴ Ez a propaganda az asszimiláció méreteit és főleg perspektíváit rendkívül túlozta, s nemcsak az erőszakos asszimiláció ellen lépett fel, hanem a kapitalizmus fejlődésével, az iparosodással összefüggő természetes asszimiláció eredményeinek megmegváltoztatására is törekedett. A német disszimilációs törekvés következménye a magyar részről megnyilvánuló asszimilációs törekvések erősödése volt, amely

⁹ A C-típusú iskolák B-típusúvá változtatásával.

¹⁰ OL ME Nemzetiségi o. 24. cs. C. 8134/1934.

¹¹ OL ME Nemzetiségi o. 27. cs. C. 15626/1934.

¹² OL ME Nemzetiségi o. 27. cs. C. 15140/1934.

¹³ OL ME Nemzetiségi o. 24. cs. C. 8616/1934.

¹⁴ OL ME Nemzetiségi o. 19. cs. C. 5007/1930.

különösen az 1930 évi népszámlálás eredményeiben és nagyméretű névmagyarosítási kampányban jutott kifejeződésre; ez viszont megint a német népiség harcosainak tüzeire öntött olajat, s így egy *circulus vitiosus* jött létre.¹⁵

A német „népiségi munkának” (*Volkstumsarbeit*) fontos mozzanata volt a németek által lakott területek többnyire túlzással történt etnikai, nyelvi feltérképezése. E Németországban kiadott, a magyarországi németiség körében terjesztett térképek magyar részről nagy izgatottságot váltottak ki, s az azokon feltüntetett nyelvhatárokat a népiségi gondolat álarcában jelentkező német-birodalmi expanzió által célul kitűzött politikai határok gyanánt fogták fel.¹⁶ Az a gondolat ugyanis, hogy az össznémetiség (*Gesamtdeutschum*) egyetlen népi közösséget, kulturálisan egységes nemzetet alkot, kétségtelenül magában hordozta azt a perspektívát, hogy előbb vagy utóbb a politikai egység megvalósulásának is be kell következnie. A Németországból turistaként tömegesen érkező agitátoroknak a magyarországi német falvakban tett kijelentései arról tanúskodtak, hogy ilyen távlati elgondolások valóban áthatották a „népinémet mozgalmat” (*volksdeutsche Bewegung*), vezetői bármennyire is tagadták. A „vándormadarak” nemcsak a német nyelv, népviselet, népdal, népi játékok és hagyományok megbecsülésére, az ősök tiszteltére és a névmagyarosítással szembeni ellenállásra, az iskolai tannyelvet és az istentisztelet nyelvét illető igényeik kiharcolására buzdítottak, hanem arra is rámutattak, hogy az ausztriai németiségnek a birodalmi németiséghez való csatlakozása (*Anschluss*), amely a történelem feltartóztathatatlan fejleménye lesz, milyen óriási jelentőségű lehet a magyarországi németiség sorsát illetően. Nemcsak abból a szempontból, hogy a német birodalom közvetlen szomszédságában nem lehet majd velük úgy bánni, mint most, hanem felmerülhet az Ausztriával határos nyugatmagyarországi, németek által ősidők óta lakott területek németbirodalmi fennhatóság alá vétele is, ha ők maguk is felismerik, mennyire létérdekük ez. A nyugatmagyarországi németiség kérdése különösen Sopron és környéke tekintetében volt kiélezett, mert a német-birodalmi sajtó éles hangnemben állandóan napirenden tartotta annak az 1921. évi népszavazásnak az ügyét, amely a magyar uralom alól utóljára elszakadó Burgenland rovására a várost és a környező falvakat Magyarország javára ítélte meg.¹⁷

A magyarországi németiség túlnyomó többsége XVIII. századi betelepült, elsősorban a Dunántúlon, főleg annak a török által különösen elpusztított déli területén („*Schwäbische Türker*”), de a Balatontól északra is, a Bakony és Vértes hegységek vidékén, valamint Budapest környezetében, továbbá a Duna–Tisza közének déli részén; szórványszerűen pedig az ország egyéb területein is. Mivel a dunántúli településterületek sem alkottak összefüggő egészet, olyan elgondolások támadtak a „népinémet” törekvések egyes, külföldről sugalmazott képviselőiben, hogy belső telepítéssel a magyarországi németiséget a Dunántúlra kellene koncentrálni: ez a szórványokat megmentené az elmagyarosodástól, a Dunántúlnak viszont erőteljesebben német jelleget adna, s megnövelné a németiség követeléseinek súlyát. A magyar földbirtok- és telepítéspolitikával ezzel szemben már évtizedek óta a német terjeszkedés meggátolását célozta, s a Dunántúl

¹⁵ *Gustav Gratz*: *Deutschungarische Probleme*. (Bpest. 1938.) 20–21, 254–261. l.

¹⁶ *Paul Flach*: *Dichtung und Wahrheit über das ungarländische Deutschum*. München. 1956. I. Die pangermanischen Landkarten.

¹⁷ *OL. Küm. pol.* 164. cs. 21/7 tétel, 3132/1928 Wettstein ideiglenes ügyvivő jelentése, Berlin. 1928. aug. 11.

pángermán aspirációktól részben vagy talán egészben is veszélyeztetett voltának érzete csak megerősítette ezt a tendenciát.¹⁸

Az a körülmény, hogy a magyarországi németiség túlnyomó többsége viszonylag késői bevándorló volt, alkalmat adott a magyar uralkodó köröknek arra, hogy megpróbálják kivédeni azt a kritikát, amely az utódállamokbeli magyar kisebbséggel szembeni bánásmód iránti messzemenő igények, és a saját kisebbségei iránti szűkkeblűsége közti szembetűnő ellentmondás miatt érte. Teleki Pál gróf, aki az irányítása alatt működő Államtudományi Intézetben részletekbemenően tanulmányoztatta a német „népközösség” propagandájának egyrészt a magyar irredenta, másrészt a német kisebbséggel való hazai bánásmód szempontjából való kihatásait, azt a tételt állította fel, hogy míg az utódállamokban élő magyarság „kényszerkisebbség”, amelyet a trianoni békeszerződés kényszerített idegen uralom alá, addig a magyarországi németiség nagyrészt „önkéntes kisebbség”, hiszen mint bevándorolt lakosság, önmaga által vállalt feltételek között él.¹⁹ Ezt a tételt azonban mind a németbirodalomnak, mind az utódállamoknak sajtója visszaütöztette, mind pedig a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete tiltakozott ellene, Gratz Gusztávval az élén.²⁰

A Németországból kiinduló propaganda egyre aggasztóbbnak tűnő következményei arra késztették a magyar kormányt, hogy 1930 novemberében Bethlen István gróf miniszterelnök berlini látogatása alkalmával, felvesse a németbirodalmi kormány előtt az ezzel kapcsolatban felmerült, a német–magyar viszonyt kedvezőtlenül befolyásoló problémák kölcsönös tisztázását és közös megvitatását, hogy az irredenta együttműködés útjából minden zavaró momentum eltávolíttassék. E kedvezően fogadott javaslat alapján a magyar miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi ügyosztályának vezetője, Pataky Tibor államtitkár, kidolgozott egy két részből álló terjedelmes memorandumot, amelyet 1931. március 2-án juttattak el a németbirodalmi kormányhoz.²¹ A memorandum első része „A német és magyar kisebbségek helyzete, egymáshoz való viszonyuk, politikai céljaik Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában” címet viselte; második részének „A nyelvi kisebbségek helyzete Csonka-Magyarországon” volt a címe, és főleg a német kisebbség magyarországi helyzetével kapcsolatos problémákkal foglalkozott. Kánya Kálmán, berlini magyar követ, a memorandum átnyújtásakor közölte Brüning kancellárral és Curtius külügyminiszterrel, hogy annak célja szóbeli tárgyalások megindítása, amelyekre Bethlen két bizalmi emberét, Teleki Pált és Pataky Tibort szándékozik Berlinbe küldeni.²³

A németbirodalmi kormány válasza azonban sokat váratott magára. Terdenge követségi tanácsos, a német külügyminisztérium kulturális osztályának vezetője, előbb sorra végiglátogatta a szóbanforgó országok német „népcsoportjait”, hogy közvetlen tapasztalatokra tehesen szert,²⁴ majd Roediger-rel, a külügyminisztérium kisebbségügyi referensével elkészítették a választerveze-

¹⁸ OL Küm. pol. 175. cs. 21/7 tétel, 1045/1937.

¹⁹ Paul Teleki: Traditionelle, freiwillige, und Zwangsminderheiten. Pester Lloyd, 1931. febr. 17.

²⁰ Gratz: i. m. 157–158. l.

²¹ OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 213/1931. Walko külügyminiszter levele Bethlen miniszterelnökhöz. Bpest. 1931. márc. 4.

²² OL Küm. pol. 421. cs. „Vegyes bizalmas anyag”.

²³ OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 232 ill. 303/1931. Kánya jelentései Károlyi Gyulának, Berlin, 1931. márc. 7. ill. ápr. 4.

²⁴ OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 788/1932. Pataky feljegyzése Terdengevel 1931. okt. 19-én Budapesten folytatott megbeszéléséről.

tet, amelynek megvitatásába bevonták nemcsak a külföldi németiség kérdéseivel foglalkozó németbirodalmi szervezetek, hanem az egyes külföldi „népcsoportok” vezetőit is.²⁵ Közben Bethlen — egy évtizedes miniszterelnökség után — megbukott; utóda, gróf Károlyi Gyula kormánya 1931. december 1-én vette kézhez a nem kevésbé terjedelmes választ, amely a magyar kormány memorandumában felvetett kérdéseket illetően a német állásfoglalást tartalmazta.²⁶

A németbirodalmi kormány válasza szerint a német népnek egy egységes államban kell élnie. Ez nem egyszerűen német, hanem európai érdek, a német kormány ennek belátásától várja a versaillesi békediktátum következményeinek enyhítését, vagy megváltoztatását, s korántsem a kisebbségi kérdést tekinti e téren a legfőbb érvek; nem kívánja azt állami politikai céljai szolgálatában eszközül felhasználni. Tény azonban — állapítja meg, — hogy a modern nemzeti-ségi mozgalom az Európa-szerte legerőteljesebb fejlődésben levő népiségi gondolat szerves kibontakozásán nyugszik, és részint már túl is nőtt a jelenlegi jogi normák keretein. A német kormány nem törekszik arra, hogy nem-német népiségeket is az állam keretei közé vonjon; nincsenek területiális igényei Magyarországgal szemben. A népinémet mozgalom Magyarországon sem kívülről jövő agitáció eredménye, hanem az ottani körülmények közt bontakozott ki a népközösségi gondolatot felelőstől világháborús élmények és felismerések hatására. A különböző országokban működő német népi szövetségek (Volkstumsverbände) politikamentes tevékenységet fejtenek ki, s a német nép valamennyi tagja lelki együvértartozásának eszméje vezérli ezeket. A német népiségükhöz való ragaszkodásuk és a német népközösséghez való vonzódásuk nem áll ellentétben hűségükkel ahhoz az államhoz, amelyben élnek. A magyarországi németiség államhűségéhez sem férhet kétség, s ezen mit sem változtat, ha küzdenek kulturális jogaik érvényesítéséért. Gazdasági helyzetük, el kell ismerni, jobb az utódállamokbeli németekénél, de kulturális helyzetük sokkal rosszabb, s a magyar kormány szándékolt intézkedései mindegyre végrehajthatlanok maradnak. Tiltakozott az ellen, hogy az „önkéntes kisebbség” fogalmának megkonstruálásával akarják magyar részről elméletileg alátámasztani a német kisebbséggel szembeni nemzetiségpolitikai gyakorlat szűkkeblűségét.

A válasz kifogásolta, hogy a magyar kormány memorandumja torz megvilágításba helyezi a magyarországi németek történetét. Betelepítésük ugyanis nem egyoldalú jótétemény volt a magyarok részéről, hanem megegyezett az ország érdekeivel. A német telepesek nem terített asztalhoz ültek, hanem sok évtizedes harcot kellett vívniuk a mocsarak és járványok ellen, a török által elpusztított vidékeken. A magyar memorandum hosszas fejtegetései a mindig türelmes, „szentistváni” szellemű nemzetiségpolitikáról, sem a múltat, sem a jelent illetően nem felelnek meg a valóságnak. A magyar kormány memorandumja kizárólag természetes asszimilációról beszél, mintha erőszakos magyarosítás nem is lett volna. Felhívta a figyelmet ezzel kapcsolatban, mint legfrissebb jelenségre, a Gömbös hadügyminiszter által a honvédségnél bevezetett nagyszabású névmagyarosítási kampányra.

A német kormány válasza leszögezte, hogy a magyarországi németiség sorsa iránti németbirodalmi érdeklődés természetes jelenség; a sajtót nem lehet eltiltani attól, hogy e témával foglalkozzék; az e téren időnként előforduló túlzásoknak nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani. A németbirodalmi

²⁵ OL. Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel 859/1932. Feljegyzés, Bpest, 1931. dec. 1.

²⁶ Uo.

turistacsoportok nemcsak Magyarországot keresik fel, hanem az utódállamokat is; nem lehet azokat épp Magyarországról kitiltani. E turisták egyéni kijelentéseiért a németbirodalmi kormány nem vállalhat felelősséget. A németországi főiskolák látogatására nyújtott ösztöndíjaknak régi tradíciójuk van; a magyar kormány által követelt beszüntetésük káros volna. Az ösztöndíjasokból kulturális közvetítők lesznek, nem pedig felforgató agitátorok.

A magyar memorandumnak az utódállamokbeli német és magyar kisebbségek viszonyára vonatkozó részét illetően a válasz egyetértett abban, hogy ezek között természetes érdekközösség áll fenn, az „államalkotó” nép ellenében. A három szóbanforgó utódállamban azonban annyira eltérők a körülmények, hogy azokat nem lehet sematikusan közös nevezőre hozni. A németbirodalmi kormány válasza azt állította, hogy az anyaország csupán kulturális kapcsolatok tart az utódállamokbeli német kisebbségekkel, azokat politikailag nem befolyásolhatja. Az utódállamokbeli német kisebbségek sértőnek is találják, ha magyar részről azt tételezik fel, hogy mozgalmuk kívülről jövő politikai befolyás eredménye. A magyarokhoz való viszonyukat a legkedvezőbbben az befolyásolná, — szögezi le a németbirodalmi kormány válasza, — ha azt látnák, hogy Magyarországon előnyösebb a kisebbségek helyzete, mint az utódállamokban.

Ez az „önérzetes” német válasz felháborította a magyar kormányt, amelynek nem voltak kétségei aziránt, hogy a német népközösségi gondolat, a német kisebbségek népinémet mozgalma a német irredenta szolgálatában áll, és pontos értesülései voltak arról, hogy az utódállamokbeli német népesoportok németbirodalmi politikai befolyásolása javában folyik. Keserűen tapasztalhatta, hogy e tényleges politikai befolyás tagadásával a német kormány elzárkózik az utódállamok német és magyar kisebbsége együttműködésének ösztönzésére vonatkozó magyar kívánság elől; ugyanakkor fenntartja beleszólási jogát a magyarországi németiség ügyeibe, sőt ennek rendezését teszi az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés feltételévé. Ilyen körülmények között a magyar kormány kijelentette, hogy a német választ tárgyalási alapul nem fogadhatja el, kötetlen megbeszélések folytatására azonban hajlandó Patakyt Berlinbe küldeni.²⁷ Wilhelm Solf, nyugalmazott nagykövet, aki a magyarokkal való tárgyalás előkészítése tekintetében a német kormány megbízottja volt, ilyen formában is szorgalmazta 1932 tavaszán az eszmecsere megkezdését, mert az volt a benyomása, hogy a magyar kormány oly erősen kívánja az utódállamokbeli kisebbségi együttműködést, hogy annak fejében végül is komoly engedményekre lehet számítani a magyarországi német kisebbség javára.²⁸ A magyar kormány azonban nem ok nélkül tartva attól, hogy német részről elsősorban vagy éppen kizárólag a magyarországi németiség kérdéseiről akarnak tárgyalni, óvatos magatartást tanúsított, és elejtette Teleki azon tervét is, hogy német és magyar részről katolikus egyházi képviselők üljenek össze a magyarországi német kisebbségi iskolakérdés megbeszélésére, különös tekintettel arra, hogy ezen iskolák túlnyomó

²⁷ OL. Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 79/1932. Walko külügyminiszter utasítása Kánya berlini magyar követnek, Bpest, 1932. febr. 10.; uo. 113/1932 Kánya jelentése Walko külügyminiszternek, Berlin, 1932. febr. 23.

²⁸ OL. Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 133/1932. Számjeltávirat a berlini magyar követségtől, Berlin, 1932. márc. 5.; uo. 152/1932 Kánya követ jelentése, Berlin, 1932. márc. 9.; uo. 152/1932 Khuen-Héderváry napijelentése Schoen budapesti német követtel folytatott beszélgetéséről. Bpest, 1932. márc. 11.

többségét a katolikus egyház tartja fenn.²⁹ Károlyi Gyula kormánya ugyanakkor 1932 nyarán arra határozta el magát, hogy keményebben lép fel a Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel szemben, és korlátozni, visszaszorítani igyekszik annak agitációját.³⁰ Ez megerősítette Bleyert azon felfogásában, hogy teljesen meddő a német igények kielégítését a magyar kormány szuverén elhatározásától várni, hanem a német népközösség, a német birodalom erejével kell erre rákényszeríteni.³¹ Gratz úgy érezte, hogy ilyen körülmények között nem tudja már betölteni közvetítő szerepét Bleyerék és a kormány között, s az Egyesület augusztus 20-i évi közgyűlésén bejelentette lemondási szándékát. A Bleyerhez közelálló Ägidius Faulstich felszólalása pedig ugyanekkor az önálló német kisebbségi politikai párt megalapításának kérdését hozta elő.³²

Károlyi Gyula kormányát 1932 október elején Gömbös Gyula kormánya váltotta fel, a német birodalomban pedig a május vége óta működő Papen-kormányt novemberben Schleicher tábornok kormánya követte. 1932 végén, 1933 elején diplomáciai úton továbbra is érintkezésben állt egymással a magyar és a német kormány az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés és a magyarországi német kisebbség kérdése ügyében. A magyar kormány álláspontja változatlanul az volt, hogy a magyarországi német kisebbség ügyéről nem hajlandó anélkül tárgyalni, hogy eredményesen meg ne vitatnák az utódállamokbeli együttműködés — számára elsődleges jelentőségű — kérdését.³³

Egy héttel azután, hogy Németországban Hitler ragadta magához a hatalmat, a berlini magyar követ átnyújtotta neki Gömbös üzenetét, amelyben nemcsak a külpolitikai és gazdasági együttműködésre szólította őt fel a magyar miniszterelnök, hanem egyúttal az utódállamokbeli német—magyar kisebbségi együttműködés érdekében való fellépést is kérte tőle. Hitler ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy a kívánt kisebbségi együttműködést maga is szükségesnek tartja, de azt csak bizonyos idő múlva lehet majd elérni, mert időre van szüksége ahhoz, hogy a német politika beidegződött metódusain változtathasson.³⁴ Ez a válasz ígéretesnek tűnt, s a magyar uralkodó körökben egyideig az is táplálta a reményt, hogy a német nemzetiszocialista sajtó hónapokon keresztül tartózkodóan viselkedett, és nem vette át a liberális lapok támadásait a magyar kormány ellen, a német kisebbség követeléseivel szembeni ellenállása miatt. Abban is reménykedtek, hogy a VDA és más hasonló szervezetek a nemzetiszocialista rezsimtől nem fogják megkapni azt a támogatást, amelyet az eddigi kormányoktól egyre növekvő mértékben élveztek.³⁵ Hogy mennyire hiú remények voltak azonban ezek, hamarosan megmutatkozott.

A magyarországi „népinémet” mozgalom vezetőit aggodalommal töltötte el a németországi rezsimváltozás nyomán támadt átmeneti bizonytalanság, s elhatározták, hogy hatásosabb eszközökkel hívják fel a figyelmet a magyarországi németiség helyzetére, itthon és a német birodalomban egyaránt. Ezt célozta

²⁹ OL Küm. pol. res. 42. cs. 21. tétel, 368/1932. A külügyminiszter napijelentése Schoen követtel folytatott megbeszéléséről, Bpest, 1932. jún. 21.

³⁰ OL ME Nemzetiségi o. 27. cs. C. 15135/1934. Feljegyzés Bpest. 1932. jún. 17.

³¹ Bleyer 1932. aug. 6-i levele Gratzhoz. Gratz: i. m. 16—49. l.

³² OL ME Nemzetiségi o. 24. cs. C. 8623/1932.

³³ OL Küm. pol. res. 46. cs. 21. tétel, 683 és 690/1932. Napijelentés, Bpest, 1932. dec. 6 és 7.

³⁴ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, 306/1933. Kánya jelentése Gömbösnek, Berlin, 1933. febr. 8.

³⁵ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, sz. n. /1933, Wettstein ideiglenes ügyvivő jelentése Berlin, 1933. máj. 20.

Bleyer 1933. május 9-i parlamenti beszéde,³⁶ amelyet a hazai némettség iránt bizalmatlan, a német birodalom iránti várakozásaiban csalódott magyar közvélemény óriási felháborodással fogadott. A budapesti Bleyer-ellenes diáktüntetések, a magyar sajtó hangja, a német birodalomban dühödt visszhangra találtak, s Bleyer Németországba utazott, hogy e hangulatot kihasználja és a nemzeti-szocialista körökhöz is kapcsolatot keressen.³⁷

1933. június 17–18-án Gömbös látogatást tett Hitlernél. Megbeszélésük során a magyar miniszterelnök arra igyekezett rávenni a német kancellárt, hogy Németország ne avatkozzék bele a magyarországi német kisebbség ügyébe, amelyet a magyar kormány saját iniciatívájából és a kisebbség vezetőivel való tárgyalások útján rendezni fog; avatkozzék viszont bele az utódállamokbeli német kisebbségek politikájába, amelyet a VDA helytelen irányban befolyásol, és mozdítsa elő ezeknek a magyar kisebbség politikájával való együttműködését. E kérdésekben azonban Hitler teljesen receptíve viselkedett, és tartózkodott minden állásfoglalástól.³⁸

Gömbös augusztus 11-én magához rendelte Bleyert és számonkérte tőle németországi útját, Hitler helyettesével, Hess-szel folytatott megbeszélését. Közölte vele, hogy ezentúl köteles előzetesen informálni őt szándékairól, németországi utazás esetén. Kijelentette, hogy a magyarországi német kisebbség ügye belpolitikai kérdés, amelybe nem enged kívülről beleszólást. Bleyer vitatta, hogy az tisztán belügy lehetne, s azon véleményének adott kifejezést, hogy minél jobban üldözik őt és az általa képviselt ügyet Magyarországon, annál inkább számíthat a német birodalom rokonszenvére és támogatására. Gömbös megígérte, hogy meg fogja akadályozni az esetleges további Bleyer-ellenes tüntetéseket, s hogy vele a személyes érintkezést fenntartva, tárgyalás alá véteti a német kisebbség kívánságait.³⁹

Bleyer a budapesti német követséget, amellyel már régebből bizalmas összeköttetésben állt, Gömbössel folytatott ezen beszélgetéséről is részletes feljegyzésben informálta, amelyet az, a többi Bleyer-féle feljegyzéshez, helyzetjelentéshez, memorandumhoz hasonlóan, illetékes németbirodalmi helyekre továbbított. A követségen keresztül kapta meg Bleyer az illetékes helyek azon közlését, hogy a nemzetiszocialista rezsim is elismeri őt a magyarországi némettség vezetőjének, és iránta teljes bizalommal viseltetik. A magyarországi némettség továbbra is számíthat a német birodalom támogatására, amely azonban általános politikai szempontok miatt jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy Bleyer kérésének megfelelően nyomást gyakorolhasson a magyar kormányra. Célszerű lenne, ha Bleyer is tartózkodnék a magyar kormánnyal és közvéleménnyel fenálló ellentétek élezésétől.⁴⁰ Papen alkancellár 1933. szeptember 16–21-i magyarországi látogatása során szintén ebben az értelemben beszélt az őt felkereső Bleyerrel; Gömbössel viszont garantáltatta a Bleyer-ellenes demonstrációk meg-

³⁶ Képviselőházi Napló, 1931. XV. 210–215. l.

³⁷ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, sz. n./1933, Wettstein ideiglenes ügyvivő jelentései, Berlin, 1933. máj. 20. és jún. 2.

³⁸ *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó (1933. jún. 17–18.) történetéhez. Bpest. 1962. 14–15, 29–30, 43–45. l.

³⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula*. Bpest. 1968. 13. sz. dokumentum: Bleyer professzor beszámolója a budapesti német követségnek, Bpest, 1933. aug. 11.

⁴⁰ Uo. 12. sz. dok. Roediger külügyminisztériumi tanácsos utasítása a budapesti német követségnek. Berlin, 1933. aug. 11.

akadályozását. Ugyanekkor azonban Gömbös kijelentette előtte, hogy az utasításokat Berlintől kérő Bleyert nem hajlandó a magyarországi németiség vezérének elismerni. A magyarországi német ifjaknak felajánlott németbirodalmi ösztöndíjak tekintetében Papen ígéretet tett arra, hogy a jövőben ezeket a magyar kormány tudomására hozzák.⁴¹

Miután az eddigi berlini magyar követ, Kánya Kálmán, 1933 februártól külügyminiszter lett, Masirevich Szilárd vette át posztját. Jelentéseiben mindig beható figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy a nemzetiszocialista Németország, amely külpolitikai elszigeteltségében nagyra kell hogy értékelje Magyarország barátságát, le fog-e mondani Magyarországgal szemben a „népiségi politika” azon eszközeinek alkalmazásáról, amelyeket az előző rendszertől örökölt. Szkeptikus volt e tekintetben, mert a nemzetiszocialista vezetés alá került VDA és más hasonló szervek még intenzívebben kezdték kifejteni eddigi munkájukat, s a németbirodalmi sajtó a gleichschaltolás megtörténte után is tele volt a magyar nemzetiségpolitikát élesen támadó, olykor Sopron Magyarországhoz tartozásának jogosultságát is vitató cikkekkkel.⁴² Tiltakozott e jelenségek ellen Bülow külügyi államtitkárnál,⁴³ s szóba hozta ezeket Hitler előtt is, amikor 1933. szeptember 20-án először jelent meg nála hivatalos látogatáson. Különösen a VDA regeramentáló törekvései ellen emelt szót, amelyek fölöslegesen okoznak zavart a német—magyar barátságban. Hitler mindenben igazat adott a magyar követnek, s azt állította, hogy az ilyen törekvések valójában ellenkeznek az ő intencióival. Az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés gondolatát csehszlovákiai viszonylatban helyeselte, de ezt szerinte meg kell hogy előzze az egyes kisebbségek saját politikai egységének megvalósítása.⁴⁴

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1933-ban nem tartotta meg szokásos évi közgyűlését a „Bleyer-ügy” viharai miatt. Miután Bleyer december 5-én meghalt, egy úgynevezett „hetesbizottság” vette kezébe az Egyesület ideiglenes irányítását, amely a maga egészében Bleyer bizalmas híveiből (Johann Faul-Farkas, Johann Dengl, Franz Kussbach, Laurenz Landgraf, Franz Basch, Peter Jekel, Franz Rothen) állt. A magyar kormány kész volt tárgyalási alapul elfogadni az 1933 tavaszán Bleyer által készített memorandumot, de csak egy számára megbízhatóbb vezetőséggel volt hajlandó a tárgyalásokat lefolytatni. Így került sor Gratz felkérésére, hogy újra vállalja el az Egyesület elnökségét. A kormány 1934 február elején részletes megbeszélés keretében hozta Gratz tudomására, hogy Bleyer memorandumából mit tud elfogadni és mit nem, majd Gömbös kijelentette: az Egyesületet azonnal feloszlatja, ha horogkeresztes mozgalommá fejlődne.⁴⁵

Gratz ezután Németországba utazott, ahol a VDA elnökével és más népi-német vezetőkkel beszélve, azt a benyomást nyerte, hogy számíthat jóindulatú magatartásukra a német kisebbségi iskolaügy szuverén rendezése tekintetében, s így elvállalta az elnökséget, amit neki Gömbös május 2-án bizalmas levélben

⁴¹ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, 2776/1933.

⁴² OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, sz. n./1933. Masirevich jelentése, Berlin, 1933. jún. 17.

⁴³ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, 2679/1933. Masirevich jelentése, Berlin, 1933. szept. 9.

⁴⁴ OL Küm. pol. 168. cs. 21/7 tétel, 2782/1933. Masirevich jelentése, Berlin, 1933. szept. 20.; és A Wilhelmstrasse és Magyarország 15. sz. dok.: Bülow külügyi államtitkár feljegyzése Hitler kancellár és Masirevich követ megbeszéléséről, Berlin, 1933. szept. 20.

⁴⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 18. és 18—1. sz. dok.: Feljegyzés Gratz tárgyalásáról a magyar kormány tagjaival, Bpest, 1934. febr. 6., illetve Mackensen követ jelentése, Bpest, 1934. febr. 8.

köszönt meg.⁴⁶ Ebben még egyszer összefoglalta az előzetes tárgyalásokon kialakult megállapodásokat: Népiskolai vonalon a vegyes tanításnyelvű kisebbségi iskolatípust igyekeznek általánossá tenni; de továbbra is az érdekelt szülők értekezletének döntésétől függően; német tannyelvű középiskolákról, tanítóképzőről nem lehet szó. Ahol a népiskolában az anyanyelv érvényesül, ott az óvoda is kétnyelvű lehet. A végrehajtás ellenőrzésére külön szerv nem létesülhet; a kisebbségi jogok gyakorlati érvényesítésével kapcsolatos panaszok nem tartoznak a közigazgatási bíróság ítélete alá; mindezekben a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya illetékes. A Népművelődési Egyesület politikai tevékenységet nem fejthet ki; nem juthatnak szerephez benne az állami és nemzeti egyiséget veszélyeztető tendenciák.⁴⁷

A magyarországi német kisebbségi kérdés rendezésének elveiről és a tervbevett intézkedésekről Gömbös már 1934. február 14-én kelt levelében tájékoztatta Hitlert. Ennek során a leghatározottabban leszögezte, hogy tiltakozik a magyarországi német kisebbség ügyeibe való minden külső beavatkozás ellen, még ha nem-hivatalos jelleggel és kulturális kapcsolatok mezében jelentkezik is; s hogy a német kisebbség javára szuverén módon hozandó magyar kormányintézkedések feltételének azt tekinti, hogy a VDA és más hasonló szervezetek magyarországi viszonylatban minden propagandával és anyagi támogatással hagyjanak fel. Ugyancsak nyomatékosan hangot adott levelében annak az ismert kívánságnak, hogy a németbirodalmi kormány az utódállamokbeli német kisebbséget a magyar kisebbséggel való együttműködésre utasítsa.⁴⁸

Hitler e levelet sohasem válaszolta meg, bár a budapesti német követ ezt a magyar—német kapcsolatok szempontjából igen lényegesnek tartotta, és ismételten sürgette. A német Külügyi Hivatal által készített választervezetek a magyarországi német kisebbség ügyeibe való be nem avatkozás tekintetében pozitív reagálást tartalmaztak, míg az utódállamokbeli kisebbségi együttműködést illetően lényegében az 1931. évi magyar memorandumra adott válasz kitérő érvelésénél maradtak. Hitler ezzel szemben egyre nagyobb érdeklődést látszott mutatni a kisebbségi együttműködés távolabbi perspektívája iránt; viszont óvakodott kezét megkötni a magyarországi német kisebbség befolyásolása tekintetében.⁴⁹

Az 1934. május 6-i tisztújító közgyűlés Gratzot megválasztotta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnökévé, míg ügyvezető alelnök az elhunyt Bleyer helyett Kussbach lett. Az igazgatói tisztségre a kormány bizalmi emberét, Pintér László kanonokot, főtitkárrá viszont az ugyancsak Bleyer szűkebb köréhez tartozott volt kulturális titkárt, Basch-t választották meg. Az új választmányba a kormány kívánságára bekerült a német származású Hanauer István váci és Rott Nándor veszprémi katolikus püspök, Geduly Henrik evangélikus püspök, továbbá több, ugyancsak német származású kormánypárti (pl. Czermann Antal) illetve kisgazdapárti (pl. Klein Antal) képviselő.⁵⁰ — A Bleyer-féle irányzat hívei tehát továbbra is igen fontos pozíciókat tartottak kezükben. A VDA taktikai utasításai alapján ezek nem voltak Gratz elnöksége ellen, de igyekeztek őt távoltartani az érdemi ügyektől, s főleg arra vigyáztak, hogy ne informálódhasson németországi útjaikról, a VDA-val és más szervekkel fenn-

⁴⁶ Gratz: i. m. 27—28. l.

⁴⁷ Uo. 185—192. l.

⁴⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 19. sz. dok.

⁴⁹ Uo. 22. sz. dok.

⁵⁰ OL ME Nemzetiségi o. 27. cs. C. 15563/1934, és 28. cs. C. 15643/1934.

álló kapcsolataikról, s ne szerezhessen tudomást az Egyesület részére már Bleyer által elfogadott rendszeres titkos anyagi támogatásról.⁵¹

A magyar kormány megkezdte részletes tárgyalásait az Egyesület ügyvezető alelnökével, Kussbachkal, az iskolaügy rendezéséről,⁵² Pataky államtitkár az érdekelt megyékben összehívott iskolaügyi értekezleteken az ezzel szembeni ellenállás leküzdésén fáradozott.⁵³ A légkört azonban nyomasztóvá tette, hogy Hitler nem foglalt állást, Göring viszont épp az utódállamok egyikében, Jugoszláviában tett látogatása során illetve bíráló megjegyzésekkel 1934 októberében a magyar nemzetiségpolitikát,⁵⁴ amelyet Csehszlovákiában Henlein is igen élesen támadott.⁵⁵ Németországban Benno Graf tanár, a VDA hírhedt előadója, aki igen gyakran foglalkozott a magyarországi németiség kérdéseivel, nyíltan hirdette, hogy ha külpolitikai okokból a párt és a kormány hallgatni kényszerül, annál hangosabban kell kiáltania a VDA-nak, amelynek a Führer kifejezetten feladatává tette a népinémet gondolat ápolását mindaddig, amíg közvetlenül siethet a külföldi németiség segítségére.⁵⁶ A magyar parlamentben és a sajtóban izgatottan reagáltak az ilyen aggasztó jelenségekre, s Jahnke, a németbirodalmi helyettes sajtófőnök kijelentései arról, hogy a népinémet gondolat Magyarországra nem jelent veszélyt, hatástalanok voltak.⁵⁷

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenysége iránt ebben a helyzetben erősödött a gyanakvás. Különösen szűrt Basch főtitkár agilitása, aki erőteljes szervező munkát végzett a németlakta területeken, s éleshangú beszédeivel kihívta maga ellen a helyi hatóságokat és a magyar értelmiséget. A pécsi törvényszék már 1934. szeptember 28-án első fokon elmarasztalta a magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétségben, Bataapáti községben még 1933. november 19-én mondott beszéde alapján; majd védője, Kussbach, és annak felesége, Cecilia Bleyer ellen indult hasonló eljárás.⁵⁸ Pataky államtitkár 1935. február 7-én közölte az Egyesület vezetőivel, hogy Gömbös miniszterelnök szabad folyást enged a bűnvádi eljárásnak.⁵⁹ A Kussbach elleni eljárás felvetette a veszélyt, hogy annak során fény derül a németbirodalmi szervekhez fűződő szoros kapcsolataira. A budapesti német követség ezért idejében intézkedett, hogy iratait a VDA budapesti titkos megbízottja, Heinrich Köhler, gondosan nézze át.⁶⁰

Az 1935. április elején megtartott országgyűlési választásokon a magyarországi németiség vezetői közül csak Gratz jutott be a parlamentbe; Basch és Kussbach, aki a budapesti követségen keresztül a német birodalomból igyekezett választási pénzre szert tenni,⁶¹ megbukott. A németországi sajtó óriási lármát csapott e miatt, de Mackensen követ védelmébe vette Gömbös választási terrorját, rámutatva, hogy az nemcsak az ellenzéki programmal induló német jelöltek,

⁵¹ Gratz: i. m. 30. l.

⁵² A Wilhelmstrasse és Magyarország, 29. sz. dok.: Mackensen követ levele Stieve külügy-minisztériumi osztályvezetőnek. Bpest, 1934. nov. 30.

⁵³ OL ME Nemzetiségi o. 28. cs. C. 15851/1934.

⁵⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 27, 27—1, 27—2, 28. sz. dok.

⁵⁵ OL Küm. pol. res. 58. cs. 21. tétel 748/1935. Henlein 1934. okt. 22-i beszéde.

⁵⁶ OL Küm. pol. 170. cs. 21/7 tétel, sz. n./1934. Velics László müncheni magyar főkonzul jelentése. München, 1934. nov. 1.

⁵⁷ OL Küm. pol. 170. cs. 21/7 tétel, 1821/1934.

⁵⁸ OL ME Nemzetiségi o. 35. cs. C. 15943/1936.

⁵⁹ OL ME Nemzetiségi o. 31. cs. C. 15174/1935.

⁶⁰ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 31. sz. dok.: Schnurre budapesti követségi tanácsos jelentése. Bpest, 1935. febr. 12.

⁶¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 32. sz. dok.: Schnurre jelentése, Bpest, 1935. márc. 6.

hanem általában az ellenzék ellen irányult, s Gömbös választási győzelme a német—magyar kapcsolatok átfogóbb szempontjaiból nagyobb jelentőségű, mint a népinémet jelöltek veresége.⁶²

Kussbach iránt nemcsak magyar oldalról nyilvánult meg bizalmatlanság, hanem egyre elégedetlenebbek voltak vele a Bleyer-féle irányzat radikálisabb hívei is, akik tőle nagyobb határozottságot vártak. Ezeknek 1935. február 11-én sikerült Kussbachot olyan titkos megállapodás aláírására bírni, amely kiköti, hogy Basch és Faulstich hozzájárulása nélkül semmilyen lényeges kérdésben nem dönthet.⁶³ Az így létrejött belső „hármastanács” azonban nem sokáig tölthette be szerepét, mert miután a pécsi ítélőtábla Basch perében április 27-én másodfokon is elmarasztaló ítéletet hozott, a kormány sürgetésére Gratz 1935 júniusában felfüggesztette őt főtisztviseléséből, és szabadságot adott mindaddig, míg ügyében a királyi kúria ki nem mondja a végső szót.⁶⁴ Kussbach ezúttal nem állt ki Basch mellett, sőt, fellépett az ellen, hogy továbbra is Basch kiadásában jelenhessék meg a Deutsch-Ungarische Heimatblätter című folyóirat, amelyet Bleyer alapított 1929-ben, a magyarországi tudományos német népiségkutatás számára, s amelyet a VDA pénzelt. Miután Kussbach a budapesti német követség utasítása ellenére sem változtatta meg álláspontját,⁶⁵ a Basch-csoport 28 aláírással ellátott nyilatkozatban augusztus 9-én megtagadta vele az együttműködést. Bevádolták a VDA-nál, amely háromtagú bizottságot küldött ki a vádak kivizsgálására.⁶⁶ Kussbach, akit pálfordulása ellenére a magyar hatóságok is zaklattak, s ügyvédi egzisztenciája veszélyben forgott, így két tűz közé szorult. 1936. január 1-ével lemondott ügyvezető alelnöki tisztségéről, s ezentúl a német kisebbség ügyeitől meglehetősen távortartotta magát.⁶⁷

Basch felfüggesztése következtében a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben szakadás következett be: Basch hívei Volksdeutsche Kameradschaft elnevezéssel tömörülve, Richard Huss debreceni egyetemi tanár vezetése alatt élesen szembefordultak a Gratz—Pintér-féle vezetéssel, mindenben követve a Magyarországra utazó Werner Hasselblatt, a Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa elnöke, és Hans Steinacher, a VDA elnöke személyes utasításait. Erőteltjes vidéki agitációba kezdtek, hogy az Egyesület helyi szervezeteinek többségét maguk mellé állítsák, s Gratzékat a következő tisztújító közgyűlésen megbuktatva, az egész Egyesületet kezükbe kaparinthassák. Német pénzen megalapították a Kultúra Kiadó Kft-t (Kulturverlag), s a Kussbach által leltított német népiségtudományi folyóiratot Neue Deutsch-Ungarische Heimatblätter címen saját kiadásukban jelentették meg; majd az Egyesület lapjának, a Sonntagsblattnak megszerzésére tettek kísérletet. Ezt Gratz a lapot alapító Bleyernek fiára, Franz Bleyerre átszállt kiadói joga sikeres megtámadása útján 1935 decemberében kivédte, s az ezentúl Neues Sonntagsblatt címen Anton König szerkesztésében megjelenő lapot továbbra is kezében tartotta. Ezzel szemben a Volksdeutsche Kameradschaft a Deutscher Volksbote címmel évente tízszer, öt-ezres példányszámban megjelenő időszakos lap megindításával vette fel a harcot.⁶⁸

⁶² Uo. 32. sz. dok.: Mackensen levele Stieve külügyminisztériumi osztályvezetőnek, Bpest. 1935. ápr. 6.

⁶³ Uo. 34. sz. dok.: Schnurre jelentése. Bpest. 1935. febr. 12.

⁶⁴ Ol. ME Nemzetiségi o. 31. cs. C. 15809 és 16417/1935.

⁶⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 35. sz. dok.: Mackensen jelentése. Bpest. 1935. jún. 26.

⁶⁶ Ol. Küm. pol. res. 58. cs. 21. tétel, 748/1935.

⁶⁷ Ol. ME Nemzetiségi o. 35. cs. C. 15672/1936.

⁶⁸ Ol. Küm. pol. res. 58. cs. 21. tétel, 748/1935. Gratz feljegyzése a Sonntagsblatt ügyéről. Bpest. 1935. dec. 9.; és levele Kányához. Bpest. 1935. dec. 16.

Közben a magyar kormány, miután Gömbös Hitlerhez intézett levelére a választ hasztalan várta, 1935 júniusában egy-egy német és magyar kisebbségi szakértő kötetlen eszmecseréjére tett javaslatot.⁶⁹ A német kormány csak az esetben volt hajlandó erre, ha a szakértők megbeszélése nem korlátozódik az utódállamokbeli kisebbségek együttműködésének ügyére, hanem felöleli a magyarországi németiség helyzetével kapcsolatos problémákat is.⁷⁰ A magyar kormány ehhez hozzájárult, kijelentve azonban, hogy ezt „kizárólag barátsági és szivélyességi alapon tesszük, a szuverenitás teljes fenntartásával, s egyben azzal a határozott kikötéssel, hogy ezen megbeszélések precedensül nem szolgálhatnak, s semmiféle kööttséget nem involválhatnak.”⁷¹ E megegyezés alapján 1935. október 7-én Roediger követtségi tanácsos, a Külügyi Hivatal kisebbségügyi referense folytatott Budapesti tanácskozást Pataky államtitkárral, majd ez utóbbi látogatott Berlinbe, hogy Roedigerrel 1936. január 13–18-án folytassa az eszmecserét.

Mielőtt a Roediger–Pataky megbeszélésekre sor került volna, Gömbös miniszterelnök 1935. szeptember 29–30-i berlini látogatását igyekezett felhasználni arra is, hogy a német birodalom vezetői előtt szóbelileg is kifejtse válasz nélkül hagyott levelének tételeit a magyarországi német kisebbség ügyeibe való be nem avatkozás és az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés kérdéséről. Hitler azonban teljesen kitért ezek megbeszélése elől; Neurath külügyminiszter pedig arra utalt, hogy bízzák mindezt a szakértők küszöbönálló eszmecseréjére.⁷² Mindebből Gömbös azt a téves következtetést vonta le, hogy „a német fél kezdi elveszteni érdeklődését e kérdés iránt”, s arra gondolt, hogy a német agitátorok ellen ezentúl élesebb rendszabályokat lehet hozni.⁷³ Ebből a szempontból Kozma Miklós belügyminiszter előterjesztése alapján már az augusztus 5-i minisztertanács megfelelő irányelveket fogadott el.⁷⁴

A Roediger–Pataky eszmecserének a Berlinben lefolytatott második szakasza volt a jelentősebb, mert két fontos tényező befolyásolta: egyrészt a magyarországi népinémet mozgalom Németországból történő, régóta gyanított pénzelésének lelepleződése novemberben, másrészt az 1935. december 23-án megjelent kisebbségi iskolarendelet, amely egy évtizedes huzavona után végre megtette a szóbanforgó, rendkívül korlátozott engedményeket.⁷⁵ Német részről ezt a rendeletet mint kezdetnek elfogadható lépést vették tudomásul, és azon túl, hogy végrehajtását szorgalmazták, ezúttal nem sok szót vesztegettek rá. Annál izgalmasabb volt számukra a magyarországi németeknek nyújtott németbiro-

⁶⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 36. sz. dok.: Neurath külügyminiszter utasítása Mackensen budapesti követnek. Berlin, 1935. jún. 27.

⁷⁰ Uo. 37. sz. dok.: Bülow külügyi államtitkár távirata a budapesti követtségnek. Berlin, 1935. aug. 20.; és OL Küm. pol. res. 58. cs. 21. tétel 575/1935 Apor Gábor napijelentése Mackensen követtel folytatott megbeszéléséről. Bpest, 1935. aug. 21.

⁷¹ OL Küm. pol. res. 58. cs. 21. tétel, 575/1935 Apor Gábor napijelentése Mackensen követtel folytatott megbeszéléséről. Bpest, 1935. aug. 27.; továbbá: a Wilhelmstrasse és Magyarország, 38. sz. dok.: Mackensen budapesti követ távirata, Bpest, 1935. aug. 27.

⁷² A Wilhelmstrasse és Magyarország, 39., 41. sz. dok.

⁷³ Uo. 43. sz. dok.

⁷⁴ OL Kozma-iratok 5. cs. Adatgyűjtemény 1935. III. köt. Kozma előterjesztése és annak dokumentációja.

⁷⁵ A 11000/1935 ME sz. rendelet hatályon kívül helyezte a kisebbségi népiskolák A- és C-típusát, és a B-típusnak megfelelő „egységes vegyes” típust vezetett be: a tantárgyakat mintegy felerészben a kisebbségi anyanyelven tanítják.

dalmi pénzbeli támogatás kérdése.⁷⁶ A Külügyi Hivatal a budapesti német követ-ségen keresztül évi 35 000, a VDA pedig futár útján ugyancsak havi részletekben, évi 86 000 birodalmi márka értékben juttatott pénzt a Deutscher Volkswirt című lap budapesti levelezőjeként szereplő német állampolgár Köhler kezéhez, aki ezeket az összegeket a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület „népinémet” szárnya, majd a bekövetkezett szakadás után az ebből alakult Volksdeutsche Kameradschaft embereihez juttatta el, hogy vidéki agitációjuk és lapjaik kiadása költségeinek fedezésére használják fel. A lelepleződés nyomán előállt helyzetben a német kormány, azt leszögezve, hogy a magyarországi németiség kulturális célú segélyezéséről semmi körülmények közt nem mondhat le, kijelentette készségét arra, hogy a szóbanforgó összegeket ezentúl Gratzhoz vagy a magyar kormány valamely megnevezendő más bizalmi emberéhez juttatja, hogy elosztásáról, felhasználásáról az gondoskodják. Addig is, míg e kérdés tisztázódik, a pénztámogatás felfüggesztésére tett ígéretet. A magyar kormány a lefolytatott vizsgálat során rádöbbenve arra, hogy az Egyesület működési költségeinek jelentős részét valójában nem az évi 12 000 pengős állami támogatás, sem a nagyrészt fiktív bevételek, hanem a németbirodalmi pénztámogatás fedezte eddig is, elfogadhatónak találta ezt az ajánlatot s arra gondolt, hogy így kihúzhatja a talajt a Volksdeutsche Kameradschaft alól. Ámde ennek pénzélése nemcsak a most leleplezett módon történt, hanem a magyarországi német vállalatok jövedelmeiből. Ez a támogatás a Magyarországon élő németbirodalmi állampolgárok nemzetiszocialista pártszervezete (Auslandsorganisation der NSDAP, Landesgruppe Ungarn) közvetítésével jutott el továbbra is rendeltetési helyére. A budapesti német követség a magyar államvédelmi szervek éberségére utalva, a legnagyobb körültekintésre és óvatosságra intett.⁷⁷

A magyar kormánynak az utódállamokbeli kisebbségi együttműködésre vonatkozó kívánsága tekintetében a Roediger—Pataky megbeszélések semmi konkrét eredményt nem hoztak; az e tárgyban tett előzetes kikötés elfogadása ellenére e kérdés alaposabb megvitatásába a német fél nem ment bele.⁷⁸

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben bekövetkezett szakadás után Gratz és Huss — egyaránt taktikai okokból — tárgyalásokat folytatott egymással, de nyilvánvaló volt, hogy egyik fél sem hajlandó olyan engedményekre, amelyek az egység helyreállítását lehetővé tennék.⁷⁹ A harc elkeseredetten dúlt a két irányzat között, s a magát Bleyer igazi örökösének nem teljesen alap nélkül hirdető Volksdeutsche Kameradschaft térhódítása olyan arányokat öltött, hogy a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya érélyes belügyminiszteri intézkedéseket sürgetett. Pataky 1936. április 4-i memoranduma nagy nyomatókkal mutatott rá, hogy a külföldi németiséggel foglalkozó németbirodalmi társadalmi szervezetek nemzetiszocialista irányítás alá kerülése, kifejezetten nemzeti-szocialista társadalmi szervezetekkel (pl.: Nationalsozialistische Kulturgemeinde,

⁷⁶ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 48. sz. dok.: Mackensen feljegyzése Gömbössel folytatott beszélgetéséről. Bpest, 1936. jan. 23.

⁷⁷ OL. Küm. pol. res. 58. cs. 21. tétel, 748/1935. Kánya napijelentése Mackensen követtel folytatott megbeszéléséről. Bpest, 1935. nov. 16.; Gratz levele Kányához, Bpest, 1935. nov. 27.; Apór Gábor napijelentése Mackensennel folytatott megbeszéléséről. Bpest, 1935. nov. 29. Továbbá A Wilhelmstrasse és Magyarország, 45. és 50. sz. dok.: Mackensen követ jelentései. Bpest, 1935. nov. 21. ill. 1936. febr. 15.

⁷⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 49. sz. dok.: Stieve követ tájékoztatója a budapesti követség számára. Berlin, 1936. jan. 30.

⁷⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 55. sz. dok.: Werkmeister budapesti követségi tanácsos levele Twardowski külügyminisztériumi tanácsoshoz. Bpest, 1936. júl. 14.

Nationalsozialistischer Lehrerbund, Nationalsozialistische Studentenschaft, Hitlerjugend stb.) való szoros kapcsolatteremtése, továbbá a német nemzetiszocialista párt külföldi szervezete részéről történő közvetlen beavatkozás a német kisebbség ügyeibe (Köhler, Kornhuber, Rademacher, Riedl, Schepky), mérhetetlenül fokozzák a népinémet mozgalom veszélyességét Magyarországon is, ahol a Volksdeutsche Kameradschaft jelentős része (pl. Basch, Faulstich, Goldschmidt, Mühl, Mischung stb.) már azon túl, hogy a magyar politikai nemzeti-egységet megbontó német népközösség gondolatának harcosa, egyben a nemzeti-szocializmus magyarországi szálláscsinálója is. A németországi nemzetiszocialista pártsajtó (elsősorban a Völkischer Beobachter) és ifjúsági lapok (pl. Rolandblätter, Jung-Roland, Wille und Macht) ma már teljesen nyíltan és a legnagyobb hangerővel támogatják a Basch—Huss csoportot, amely névjegyzékek kijuttatásával könnyíti meg a németországi nemzetiszocialista lapok magyarországi terjesztését, és a nemzetiszocialista propagandaanyag óriási mértékű beáramlását. A népiségi munka és a nemzetiszocialista agitáció ma már nehezen választható széjjel, annál is inkább, mert a népiségi gondolat a német nemzetiszocializmus ideológiájának fundamentális összetevője lett.⁸⁰ Kozma belügyminiszter 1936 április végén el is rendelte, hogy az illetékes hatóságok — figyelmeztető jelleggel — idézzék maguk elé a Volksdeutsche Kameradschaft vezetőit, hallgassák ki őket, különös tekintettel németországi kapcsolataikra és tevékenységük anyagi forrásaira; továbbá igyekezzenek betekintést nyerni a Kultúra Kiadó Kft, az Agrária Rt. üzleti könyveibe, levelezésébe, az alapszabályilag el nem ismert, de megtúrt Suevia főiskolai német diákegyesület internátusi ellátási gyakorlatába. A német lakosságú községek különleges megfigyelés alá kerültek; az azokban feltűnő idegeneket a csendőrök azonnal kikérdezték kilétükről, céljaikról, s aggályra okot adó esetben kiutasították őket; megfigyelték, kihez, milyen külföldi sajtóterméket hoz a posta stb. A járási főszolgabírák jelentései alapján a főispánok havonta összesítő jelentéseket terjesztettek fel a belügyminiszterhez a népinémet mozgalom megyéjükbeli helyzetéről.⁸¹

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület augusztus 20-án tartott tisztújító közgyűlésén visszájára fordult a Volksdeutsche Kameradschaft hónapok óta alkalmazott taktikája, hogy ti. a Gratz-féle vezetés elleni tiltakozásul a tagdíjfizetés megtagadására szólított fel. Gratz ugyanis tagkönyvcserét rendelt el, s a tagdíjat nem fizetők így önmagukat fosztották meg a vezetőségválasztásban való részvétel lehetőségétől.⁸² Az új főtitkár Ludwig Leber lett; Baschék oldaláról Faul-Farkas átpártolt Gratzékhoz; egyébként a szakadás teljessé vált. A németbirodalmi rokonszenvet és támogatást a Volksdeutsche Kameradschaft kizárólagosan élvezte, s a magyar kormány nagy megrökönyödésére nemzetközileg is magát tudta elismertetni a magyarországi németiség képviselőjének: az európai kisebbségek kongresszusa 1936 szeptemberi genfi ülésére, amelyre Gratz nem küldött delegációt, Huss és Goldschmidt utaztak el, s az elnökség, Gratz távirati tiltakozása ellenére, elfogadta a magyarországi németiség nevében való részvételüket.⁸³

A népinémet radikálisok és német birodalmi támogatóik várakozása elle-

⁸⁰ OL ME Nemzetiségi o. 35. cs. C. 15501/1936. Pataky memoranduma „A csonkaszabványos németiségnél észlelhető visszás jelenségek” tárgyában.

⁸¹ Uo. Pataky feljegyzése. Bpest, 1936. ápr. 27.

⁸² OL ME Nemzetiségi o. 35. cs. C. 16254/1936.

⁸³ OL Kozma-iratok 7. cs. „Einiges über die deutsch-ungarischen Beziehungen. September 1936” című feljegyzés.

nére a Kuria, mint legfelsőbb bíróság, 1936. június 24-én jóváhagyta a Basch elleni ítéletet, s szeptemberben meg kellett kezdenie öthónapos börtönbüntetését. A Deutscher Volksbote szeptemberi számát, amely az elítéltet dicsőítette, a magyar hatóságok elkobozták. Annál jobban tombolt a németbirodalmi sajtó, élén a nemzetiszocialista lapokkal, és a külföldi németiséggel foglalkozó speciális sajtóorgánumokkal. (Pl. Der Volksdeutsche, Der Auslandsdeutsche.) A stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut propagandabélyeget bocsátott ki a népinémet mozgalom mártírjának tekintett Basch arcképével.⁸⁴

A magyarországi németiséggel való bánásmód miatti németbirodalmi elégedetlenségnek igen erőyes hangon adott kifejezést Neurath külügyminiszter, aki magyarországi látogatása során 1936. szeptember 20-án Kánya magyar külügyminiszterrel illetve 23-án Darányi Kálmán miniszterelnökhelyetttel tárgyalt, többek között erről a kérdéstről is. A német – magyar viszony elhidegülésével fenyegetődzött, s mint Kánya feljegyezte, „minden szavából kiérezhető volt, hogy Hitler személyes utasítására beszél”. Különösen azon németbirodalmi egyetemi hallgatónők kiutasítását sérelmezte, akik nyáron magyarországi német falvakban akartak „népiségi munkát” végezni. Hangsúlyozta, hogy Hitlert a magyarországi németiség kulturális fejlődésének biztosítása érdekli, s nincsenek vele politikai szándékai. Darányi erre megjegyezte: jó hatású lenne, ha Hitler ezt nyíltan is kijelentené. Végül is abban történt megállapodás, hogy az eszmecserét a két kormány között a magyarországi német kisebbség ügyében folytatni kell.⁸⁵

Erre az eszmecserére Kozma belügyminiszter 1936. december 9–17-i berlini látogatása adott alkalmat. Darányi — október 12-től már mint az elhunyt Gömbös utóda a miniszterelnöki székben — néhány, a német igények méltánylására utaló nyilatkozattal igyekezett a légkört javítani.⁸⁶ Kozma ezalatt kidolgozta a megvitatást igénylő témákat s azok legcélszerűbbnek tűnő beállítását. Előkészületei során hatalmas tényanyagot gyűjtetett egybe a magyarországi népinémet agitációra, németbirodalmi — jórészt nemzetiszocialista — befolyásolásra vonatkozóan.⁸⁷ Ezzel párhuzamosan azonban a budapesti német követ, Mackensen, a magyar nemzetiségpolitikát terhelő adatok gyűjtésével foglalkozott, és különösen az utóbbi évek kampányszerű névmagyarosíttatásai tárgyában küldött fel Berlinbe tekintélyes mennyiségű bizonyító anyagot. A legnagyobb részletességgel tájékoztatta Kozma leendő vitapartnerait a várható érvelésről, tanácsokat adott a megfelelő ellenérvek tekintetében, és feljegyzést juttatott el a magyarországi németiségnek a németbirodalmi kormány által támogatandó követeléseiről. A német Külügyi Hivatal a maga részéről még azt a figyelemztetést tette mindehhez hozzá, hogy Kozmának a lengyelországi német kisebbséggel kapcsolatos németbirodalmi politikát illető esetleges kérdései tekintetében „a legnagyobb tartózkodás ajánlatos, nehogy a németiség ellen felhasználható érveket szolgáltatassunk neki”.⁸⁸

⁸⁴ Ol. Küm. pol. 173. sz. 24/7 tétel, sz. n./1936. Szabó György főkonzul jelentése. München, 1936. jún. 27.

⁸⁵ Ol. Küm. pol. res. 62. sz. 24. tétel, 652 és 796/1936.

⁸⁶ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 64. sz. dok.: Werkmeister jelentése. Bpest, 1936. okt. 22.

⁸⁷ Ol. Kozma-iratok 7. sz. „A csonkaországi német kérdésben megvitatást igénylő témák”, és „Tárgyalási anyag”.

⁸⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 73., 73–1, 73–2. sz. dok.: Mackensen követ felterjesztései a német külügyminisztériumba. Bpest, 1936. nov. 29.

Kozma elutazása előtt, december 8-án, Darányi, Kánya, Kozma, Hóman és Pataky megbeszélést folytattak Mackensen követtel. Ennek során ígéretet tettek az 1935. karácsonyi iskolatörvény végrehajtására, és egy, az erőszakos névmagyarosítást elítélő miniszterelnöki nyilatkozatra. Későre sárelmezték viszont ezuttal is Alfred Rosenbergnek, a nemzetiszocialista párt külpolitikai hivatala vezetőjének a Völkischer Beobachterben 1936. november 15-én megjelent cikkét, amely — a népiségi gondolat jegyében — nem volt hajlandó támogatni a magyar irredentának a magyartöbbségű területek visszaszerzésén túlmenő igényeit. — Azt a gondolatot, hogy a magyar kultuszminisztérium igazolvánnyal lássa el a Németországból nem agitációra, hanem valóban tanulmányi célokra érkező egyetemi hallgatókat és oktatókat, s csak ezeket engedjék be a magyarországi német falvakba, Mackensen követ elfogadhatatlannak tartotta.⁸⁹

Berlini tárgyalásai alkalmával Kozma mind Frick belügyminiszternek, mind Dieckhoff külügyi államtitkárhelyettesnek előadta a Magyarországon folyó népinémet agitáció és a németbirodalmi sajtó magatartása miatti panaszokat, mire német részről kijelentették, hogy a VDA és a stuttgarteri Deutsches Auslandsinstitut esetleges túlzásai ellen készek fellépni, de a magyarországi német népiség védelméről és támogatásáról nem mondanak le. Nem járultak hozzá a félèves sajtóbéke felvetett gondolatához: a németbirodalmi sajtó Magyarországgal szembeni hangjának megváltozását egyedül a magyarországi németiséggel való bánásmód megváltoztatásával érhetik el. Nyíltan kijelentették, hogy Basch Volksdeutsche Kameradschaftját ismerik el a magyarországi németiség valódi képviselőjének, a Gratz-féle Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel szemben. December 15-én Hitler is fogadta Kozmát és figyelmeztette: a trianoni Magyarországból már régen „nemzetiségi Eldorádót” kellett volna teremteni, ha az egykor magyar uralom alatt élt nem-magyar népek által lakott területek visszaszerzésére törekednek. Az utódállamokbeli német kisebbségek a jelenlegi körülmények között határozottan ellenzik ezt.⁹⁰

Ekkor már Sztójay Döme volt a berlini magyar követ, — elődjének, Masirevichnek, Göringgel támadt ellentétei miatt kellett távoznia, — aki a németek megengesztelésére alkalmas gesztusként Basch szabadonbocsátását sürgette.⁹¹ Ez kegyelmi úton meg is történt, egy hónappal kiszabott büntetésének letelte előtt. Ugyanakkor azonban a Volksdeutsche Kameradschaft Huss által benyújtott lapengedélyezési kérelmét elutasították. Huss ettől kezdve azon fáradozott, hogy a különböző magyarországi németnyelvű lapok (Pfarrbote, Neues Politisches Volksblatt, Landpost) valamelyikét megszerezze és a népinémet mozgalom szolgálatába állítsa.⁹² A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület erősítésére állami szubvencióját 1937 áprilisában évi 45 000 pengőre emelték. Ezzel szemben a Kameradschaft által kapott támogatást évi 150—200 000 pengőre becsülték.⁹³ Az Egyesület helyi szervezeteinek egyre erőteljesebb orientálódását Baschék felé idejében megakadályozandó, Gratz a Katymár községbeli szervezet működését felfüggesztette. Mágócs község szervezete viszont a központtal való szakítást jelentett be. Megindult a vidéki helyi szervezetek két

⁸⁹ Uo. 74. sz. dok. Mackensen jelentése. Bpest, 1936. dec. 8.

⁹⁰ Uo. 76, 76—1, 76—2. sz. dok. Továbbá OL Kozma-iratok 7. cs. „Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. dec. 9—17.”

⁹¹ OL Küm. pol. 423. cs. sz. n./1936. Sztójay jelentése. Berlin, 1936. dec. 19.

⁹² OL ME Nemzetiségi o. 35. cs. 15447/1936.

⁹³ OL ME Nemzetiségi o. 45. cs. 15561/1937.

táborra szakadása.⁹⁴ Az országba bezúduló német propagandaanyag mennyisége mitsem csökkent; a hamburgi Fichte-Bund már magyarnyelvű antiszemita röplapok terjesztésére is berendezkedett. Elszaporodtak a „Heil Hitler!” feliratú jelvények.⁹⁵ Az 1937 március eleji szélsőjobb oldali puccskísérettel kapcsolatban a budapesti német követ, Mackensen is gyanúba keveredett. Utódja Erdmannsdorff lett, míg ő maga külügyi államtitkár lett a Wilhelmstrassén.

Darányi 1937. május 14-én tett nyilatkozatával beváltotta ígéretét a névmagyarosítás erőltetésének határozott elítélését illetően. Ez a nyilatkozat kedvező hatást keltett, de mint Neurath külügyminiszter június 12–13-i budapesti megbeszélésein kiderült, nem tette feleslegessé annak a Kozma berlini látogatása során felmerült tervnek a realizálását, hogy a magyar belügyminiszter tegyen a magyarországi németiség kulturális fejlődésének szabadságát garantáló nyilatkozatot, amit német részről egy olyan nyilatkozattal honorálnának, amely a magyarországi németiség államhűségét hangsúlyozná.⁹⁶ A nyilatkozatszere 1937. július 14–15-én történt meg, Széll József belügyminiszter, Kozma utóda, illetve Rudolf Hess birodalmi miniszter részéről, akit Hitler a külföldi németekkel kapcsolatot tartó szervezetek legfőbb felügyeletével bízott meg. Bizonyos átmeneti egyhülés következett be, amelynek jeleként németbirodalmi részről Blomberg hadügyminiszter, majd Funk sajtófőnök úgy nyilatkozott, hogy magyarországi látogatásaik alkalmával szerzett személyes tapasztalataik alapján a német kisebbség helyzetét teljesen megnyugtatónak látják, s ez a kérdés Németország és Magyarország viszonyában semmiféle zavaró körülményt nem képez.⁹⁷ Magyar részről azonban Kánya külügyminiszternek újólágt tiltakoznia kellett a Németországból szüntelenül és csapatostul érkező „vándormadarak” agitációja ellen; ezt a tiltakozást Erdmannsdorff követ „hallgatva vette tudomásul”.⁹⁸ Különösen nyugtalanító volt, hogy amikor a Volksdeutsche Kameradschaft 1937. augusztus 21-én nagyszabású Bleyer-emlékünnepelet rendezett a budapesti Zeneakadémia nagytermében, majd felavatta Bleyer sírkövét a Kerepesi úti temetőben, ezeken az ünnepségeken megjelentek a népinémet mozgalom olyan vezetői, mint Hans Steinacher, a VDA elnöke, az erdélyi szász származású Richard Csáki, a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut igazgatója, Franz Karmasin mérnök, a szlovákiai német népcsoport vezére stb.⁹⁹

Gratz Gusztáv, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke, a Volksdeutsche Kameradschaft veszedelmes térhódítása láttán, 1937. szeptember 14-én memorandumot intézett Darányi miniszterelnökhöz: „Elérkezett az utolsó perc, amikor talán még lehetséges ennek a mozgalomnak elfojtása... Ha ennek a mozgalomnak nem tudjuk útját állani, akkor számolnunk kell azzal, hogy rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németiség a német politika egyszerű eszközévé fog válni.” A memorandum tömör képet adott a náci Németországból támogatott Huss–Basch-féle mozgalom előretöréséről, és keserű szemrehányásokkal illette a kormányt, hogy a magyarországi németiség helyzetének rendezése terén elkövetett mulasztásaival, a rendezést akadályozó erőkkal

⁹⁴ OL ME Nemzetiségi o. 35. cs. C. 15667/1936.

⁹⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 84. sz. dok.: Werkmeister jelentése. Bpest, 1937. márc. 10.

⁹⁶ OL Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel, 370/1937. Kánya napijelentése. Továbbá: A Wilhelmstrasse és Magyarország, 95. sz. dok.: Neurath feljegyzése. Bpest, 1937. jún. 12.

⁹⁷ OL Küm. pol. 423. cs. sz. n./1937. Sztójay jelentése. Berlin, 1937. júl. 23.; és uo. 175. cs. 21/7 tétel, sz. n./1937. Szent-István Béla napijelentése. Bpest, 1937. okt. 12.

⁹⁸ OL Küm. pol. 175. cs. 21/7 tétel, 2689/1937. Kánya napijelentése. Bpest, 1937. aug. 28.

⁹⁹ OL ME Nemzetiségi o. 45. cs. C. 16396/1938.

szembeni erélytelenségével, nem húzza ki a talajt azok alól, akik e kérdésben a külső beavatkozás szükségességét vallják. Rámutatott arra, hogy az 1935. évi iskolatörvény végrehajtása — a szülők megfélemlítése, illetve az iskolafenntartók szabotázsra folytán — alig halad előre; hogy Darányi nyilatkozata ellenére az iskolákban, katonaságnál, államvasutaknál stb. változatlanul tovább folyik a névmagyarosítás erőszakolása; hogy a hatóságok, esendőri, rendőri szervek, a magyar sovinizmusnak engedve, minden ellen fellépnek, ami német, és ahelyett, hogy támogatnák a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület tevékenységét, üldözik funkcionáriusait, nem engedélyezik gyűléseit, elkobozzák lapját és naptárait; ezzel szemben a Huss—Basch csoport agitációjával szemben korántsem mernek így fellépni, „külpolitikai okokra való tekintettel”. Gratz úgy érezte, hogy politikája esődöt mond: „Komolyan gondolkozom azon, nem teljesítenék-e a jelenlegi körülmények között hasznosabb feladatot, ha lemondva az Egyesület elnökségéről, és megszabadulva mindattól a feszélyezettségtől, amellyel ez a szerepem jár, nyíltan szembeszállnék a nyilvánosság előtt és a parlamentben egyfelől a Huss—Basch-féle agitációval és annak berlini támogatóival, másfelől pedig azokkal a felfogásokkal, amelyek lehetetlenné teszik a túlzók elleni eredményes küzdelmet”.¹⁰⁰

A miniszterelnöknek azonban sikerült Gratzot megnyugtattania. Megígérte, hogy főispáni értekezletet hivat egybe, s azon oda fog hatni, hogy a megyei hatóságok a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület szervezkedését ne nehezítsék, hanem ellenkezőleg, mozdítsák elő. A Belügyminisztériumban egy főtisztviselő speciális megbízást fog kapni a német kisebbséggel kapcsolatos ügyek intézésére. Megígérte, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft Deutscher Volksbote című lapját semmi körülmények közt sem engedi hetifappá változtatni. Végül kilátásba helyezte, hogy az Egyesület a vidéki csoportjaival való érintkezés fenntartására autót fog kapni. A Huss—Basch-csoport e célra már régebből rendelkezett egy Németországból kapott autóval. Függetlenül maradt viszont a Gratz által kívánt intézkedések közül a szülői értekezletek útján — többnyire presszió alatt — történő iskolatípus-választás eltörlése, a hatóságoknak a német kisebbség helyzete rendezését célzó, kormányintézkedéseket szabotáló, vagy ezekkel szemben aktívan fellépő tisztviselői ellen fegyelmi eljárás indítása, a Németországból érkező propagandaanyag postai szállítási jogának megvonása, a Volksdeutsche Kameradschaft vezetőinél lefolytatandó házkutatások során terhelő bizonyítékok szerzése, Huss és társai perbefogása.¹⁰¹

Darányi és Kánya 1937. november 19—24-i berlini látogatásuk során Hitlerrel, Göringgel, Neurathal, Mackensennel tárgyalva, ismételten előhozták egyrészt az utódállamokbeli kisebbségi együttműködés, másrészt a magyarországi német kisebbség ügyébe való beavatkozás kérdését, de eredmény nélkül. A német tárgyalófél ezúttal is azt hangsúlyozta, hogy amíg a magyarországi németiség helyzete lényegesen meg nem javul, az utódállamokbeli együttműködés kilátástalan. Leszögezte, hogy a német birodalomnak miként a lengyelországi, úgy a magyarországi németiséget is kötelessége megvédenie az elnemzetietlenítéstől, s hogy ezt a kérdést olyannak tekinti, amely a német—magyar viszonyt mindig döntően befolyásolja. Mackensen külügyi államtitkár a magyar államférfiak kíséretében levő Pataky államtitkár előtt nyíltan felvetette azt a német kívánságot, hogy a magyar kormány ejtse el Gratzot, aki a német kormány számára

¹⁰⁰ OL. ME Nemzetiségi o. 45. es. C. 15311/1938.

¹⁰¹ Uo.

elfogadhatatlan, és Basch-sal tárgyaljon a magyarországi németiség ügyeit érintő kérdésekben. Ugyancsak hangsúlyozta azt a kívánságot, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft időszaki lapja rendes hetilapként jelenhessék meg.¹⁰² A lap ügyében Erdmannsdorff követ úgy próbált Darányira hatni 1937 decemberében, hogy az engedélyezés fejében kilátásba helyezte a bonyhádi választókerület kormánypárti jelöltjével szemben fellépő népinémet ellenzéki jelölt visszalépését. Darányi az ajánlatot elutasította, Mühl pedig meg is bukott ezen az időközi választáson.¹⁰³

A magyar uralkodó körök amiatti aggályainak eloszlatására, hogy a német nemzetiszocialista párt magyarországi csoportja a német kisebbség népinémet irányzatának támogatásában és befolyásolásában tevékeny szerepet játszik, 1938 januárjában látogatást tett Budapesten Bohle külügyi államtitkár, az NSDAP külföldi szervezetének vezetője. Horthyval, Darányival és több magyar miniszterrel folytatott megbeszélésein kívül nyilvános előadásban is kijelentette, hogy a külföldi nemzetiszocialista pártszervezkedés kizárólag a külföldön élő németbirodalmi állampolgárokra szorítkozik, de semmiképpen nem terjed ki például a magyar állampolgárságú német kisebbségre.¹⁰⁴ Ennek az állásfoglalásnak a magyar kormány nagy jelentőséget tulajdonított, s a Neurath helyébe lépő új német külügyminiszternél, Ribbentropnál, március 4-én először látogatást tevő Sztójay útján is erre emlékeztetett.¹⁰⁵

Közben — ha csak csehszlovák viszonylatban is — megváltozott a német kormány álláspontja a kisebbségi együttműködés kérdésében. Hess, a Führer helyettese, és Lorenz SS-főcsaportvezető, a Volksdeutsche Mittelstelle vezetője, a Darányiékat látogatása után egyideig még Berlinben maradt Pataky nyomatékos kérésére, de mindenekelőtt Csehszlovákia felbomlasztására irányuló saját terveik kiérlelődése következtében, utasították a szudétanémet párt képviselőit, nemcsak a szlovákság, hanem a magyar kisebbség vezetőivel való kapcsolat-felvételre is.¹⁰⁶ Ezzel összefüggésben Frank — a szudétanémet párt vezérének Henleinnek helyettese — és Künzel 1938. február 11–12-én titokban Budapestre látogatott, ahol Darányival, Kányával, Patakyval, továbbá Bethlen István volt miniszterelnökkel tárgyalva, lépéseket tettek a Budapestről irányított magyar kisebbségi mozgalommal való együttműködés kiépítésére. Megállapíthatták, mennyire örülnek a magyar kormánykörök annak, hogy az utódállamokbeli kisebbségi együttműködésre vonatkozó, mindeddig elutasított vagy legalábbis elodázott kívánságuk végre kezd méltánylásra lelni; ugyanakkor felfigyeltek arra, hogy a magyar államférfiak „képtelenek” a népiségi gondolatot magukévá tenni: mind a magyar, mind a szudétanémet kisebbség irredentájával kapcsolatban történelmi jogcímet emlegetnek.¹⁰⁷

A magyar irredenta Csehszlovákia irányában megnövekedett reményei számottevő mértékben enyhítették a magyar uralkodó köröknek az Anschluss 1938 márciusi bekövetkeztével kapcsolatos aggályait. Igaz ugyan, hogy Ausztriának a német birodalomba történt bekebelezése hatására a magyarországi német-

¹⁰² A Wilhelmstrasse és Magyarország, 101, 102, 104, 105. sz. dok.: továbbá OL Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel, 680 és 685/1937.

¹⁰³ OL Küm. pol. res. 65. cs. 21. tétel, 704/1937.

¹⁰⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 110. sz. dok.: Bohle feljegyzése. Berlin, 1938. febr. 3.

¹⁰⁵ OL Küm. pol. 176. cs. 21/7 tétel, 776/1938. Sztójay jelentése. Berlin, 1938. márc. 4.

¹⁰⁶ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 111. sz. dok.: Erdmannsdorff jelentése. Bpest, 1938. febr. 17.

¹⁰⁷ Uo. 112, 113, 114, 115. sz. dok. Künzel jelentései 1938. febr. 19.

ség körében megerősödtek a Nyugatmagyarország vagy esetleg az egész Dunántúl Németországhoz csatolásáról szóló híresztelések, s helyenként már horogkeresztes zászlókat is kitűztek, de Basch nyugalomra intett, s Erdmannsdorff is mindent elkövetett, hogy a magyar kormányt megnyugtassa, s figyelmét a magyarországi németiség felől a csehszlovákiai probléma irányába fordítsa.¹⁰⁸ Ez azonban nem sikerülhetett teljes mértékben, mert a szudétanémetekkel való együttműködésnek a magyarországi németiségre is voltak kihatásai: így például a hírhedt karlsbadi pontok mintájára a Volksdeutsche Kameradschaft is kiadta „minimális követeléseinek” nyolc pontját. Ezek már a lényegét tekintve magukban foglalták a népcsoport-autonómia követelését, amely a német kisebbség önigazgatásának a központi államhatalommal nehezen összeegyeztethető szélsőséges fokát jelentette, s azt az igényt, hogy a magyarországi németiséget a Volksdeutsche Kameradschaft mint jogi személyiség (Rechtspersönlichkeit) teljes kizárólagossággal képviselje. Előtérbe került a „népünk összefogása politikai pártkeretben” követelés is, s hogy ez mit jelent, nem lehetett kétséges Hess-nek a Deutsches Auslandsinstitut júniusi kongresszusán tett azon kijelentése után, hogy „németnek lenni annyi, mint nemzetiszocialistának lenni”.¹⁰⁹

1938 júniusában a Basch—Huss csoport megszerezte magának a Kőszegen megjelenő Günser Zeitungot, s propagandája szolgálatába állította.¹¹⁰ A magyarországi német agitáció bázisát különösen kiszélesítette az a körülmény, hogy a Dunagőzhajózási Társaság osztrák tulajdonban volt Pécs-környéki, többnyire német lakosságú szénbányaterületei az Anschluss következtében német tulajdonná váltak. A magyar kormány — 1938. május 13-a óta Imrédy Béla elnöklétével — a déldunántúli németiség szívében támadt ezen veszedelmes góc felszámolására vételi ajánlatot tett a német kormánynak, az azonban ezelől „népi-ségpolitikai okokból is” mereven elzárkózott.¹¹¹ Az 1938 augusztusi németországi látogatás alkalmával Imrédy Ribbentropot a magyarországi népinémet vezetők mérséklésére kérte, Horthy pedig személyesen meghívta Lorenzet Magyarországra, a német kisebbség helyzetének tanulmányozására.¹¹²

A csehszlovákiai belső bomlasztásban való együttműködés eredményesnek bizonyult, de a magyar irredentát ebben is csalódások érték.¹¹³ A szlovák autonómista mozgalmat a német kormány nem engedte magyar befolyás alá vonni; s Hitler a magyarországi németekkel való rossz bánásmódra utalva elutasította azt a Darányi volt miniszterelnök által tolmácsolt kérést is, hogy népszavazás esetén a pozsonyi németeket az ottani magyarokkal való együttsszavazásra utasítsa, s az így elérhető többséggel Pozsony Magyarországhoz kerülhessen.¹¹⁴ A német és olasz döntőbírák 1938. november 2-án Bécsben a népiségi elv alapján a magyar többségű területeket ítélték Magyarországnak. A maradék-Csehszlovákia szlovák területein már október 6-a után szlovák autonóm kormány létesült, amelyben az ottani németiség Karmasin személyében államtitkárságot kapott, s szabadon érvényesülhettek népcsoportautonómiára formált igényei. Az „ország-

¹⁰⁸ OL Küm. pol. 176. cs. 21/7 tétel, sz. n./1938. Imrédy feljegyzése. Bpest, 1938. máj. 13.

¹⁰⁹ Párttörténeti Intézet Archivuma. BM VII. Res. 1938. sz. n. 1938. máj. 22—29-i het összefoglaló jelentés a magyarországi belpolitikai helyzetről.

¹¹⁰ OL ME Nemzetiségi o. 45. cs. C. 16406/1938.

¹¹¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország, 127. ill. 188. sz. dok.

¹¹² Uo. 138. és 139. sz. dok.

¹¹³ Részletesen lásd *Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941.* Bpest, 1967. 13—37. l.

¹¹⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 149. sz. dok.: Hewel feljegyzése. München, 1938. okt. 14.

gyarapítás” ellenében a német kormány hasonló követelést támasztott a magyar kormánnyal szemben is, ez azonban nem volt hajlandó Basch kinevezésére német államtitkárrá. Hozzárult azonban ahhoz, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft és ifjúsági szervezete (Jungkameradschaft) is legalizálja magát. Így alakult meg november 26-án Basch elnökletével a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn).¹¹⁵

Imrédy karácsonyi nyilatkozata leszögezte, hogy a kisebbségi kérdést szuverén belügyként kezelve, teljesíti a hazai németiség jogos kulturális igényeit, most már a tanítóképző intézetet, s egy-két német polgári illetve középiskola létesítését is beleértve. A Deutscher Volksbote 1939. január 1-től rendes hetilapként jelenhetett meg. A Kánya helyébe lépő új magyar külügyminiszter, Csáky István gróf, 1939. január 16-i berlini bemutatkozó látogatásakor Ribbentrop és Hess előtt egyaránt ígéretet tett „a német népiségi jogok tiszteletbentartására, amit német részről a birodalomhoz fűződő szorosabb viszony előfeltételeként jelöltek meg”. Erre a szorosabb viszonyra a magyar kormány elsősorban a további területgyarapodás érdekében törekedett.

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület — 1938 nyara óta 67 000 pengőre emelt állami szubvencióval — Pintér kanonok elnökletével vette fel a harcot a Volksbunddal: Gratz ugyanis lemondott. Az 1939. február 16-án Imrédy helyébe lépő Teleki Pál kormánya március 31-én 435 000 pengőt irányzott elő a legnagyobb titokban mint rendkívüli támogatást, a Volksbund tevékenységének ellensúlyozására. Keresztes-Fischer belügyminiszter a Volksbund alapszabályát április 13-án úgy hagyta jóvá, hogy abból előzetesen mindent kihúztak, ami túlment egy egyszerű német kultúregylet hatáskörén. Teleki és Csáky április végi, május eleji berlini tárgyalásai Hitlerrel, Ribbentroppal a német kisebbség ügyét is érintették. Az ekkor született megállapodás értelmében három volksbundistát (Mühl, Brandt, Mischung) kormánypárti listán jelölték a május 28—29-i parlamenti választásokra.

A Lengyelország megtámadására készülő németbirodalmi kormány átmenetileg enyhítette a magyarországi németiséggel kapcsolatos nyomását, mert nem akarta azzal megnehezíteni azon törekvését, hogy a magyar kormányt a lengyel konfliktusban a maga oldalára állítsa. Ez a törekvése nem járt sikerrel, s Teleki a második világháború kitörésére tekintettel hozott rendkívüli kormányintézkedéseket többek közt a Volksbund vidéki szervezkedésének megbénítására is felhasználta. A németek 1940 tavaszi nyugateurópai katonai sikerei után azonban már nem folytathatta ezt a politikát.

Az újabb és újabb területszerzésre törő magyar irredenta annyira elvakította a magyar uralkodó köröket, hogy a német birodalom kedvező állásfoglalásának elnyerése érdekében egyre inkább túltették magukat a magyarországi német kisebbség ügyeibe történő beavatkozás miatti aggályaikon. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés alkalmával, amikor Magyarország Észak-Erdély és a Székelyföld birtokába juthatott, Ribbentrop a magyarországi német kisebbségre vonatkozóan egy olyan diktátumot íratott alá a magyar külügyminiszterrel, Csákyval, amely az egymást követő eddigi magyar kormányok összes erőfeszítéseit semmissé téve, a magyarországi németiség náci irányzatát, a Volksbundot ismerte el a hazai német kisebbség egésze egyedül illetékes képviselőjének. A népcsoportautonómia minden lényeges kellékével, most már

¹¹⁵ A továbbiakban az 1938 novemberétől 1941 nyaráig terjedő szakaszt illetően Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik 1938—1941 c. tanulmányomra (Acta Historica, 1966) utalok.

gyorsuló ütemben épülhetett ki a német birodalom magyarországi „ötödik hadoszlopa”, amelynek jelentős szerepe volt a Szovjetunió elleni támadásba bekapcsolódott Magyarország második világháborús történetében.¹¹⁶

*

A két világháború közti magyarországi ellenforradalmi rendszer kormányai azon törekvésének bemutatása, hogy a német kisebbség ügyeibe történő német-birodalmi beavatkozást kiküszöböljék, vagy legalábbis korlátozzák, nincs ellentétben történetírásunk azon felfogásával, amely e rendszert és politikáját, mint a társadalmi haladás gúzsba kötőjét és az ország második világháborús katasztrófájának előidézőjét, alapvetően elítéli. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a magyarországi német befolyás elleni fellépésük akárcsak adatszerű feltárása miatt is már Bethlen, Károlyi, Gömbös, Darányi, Imrédy, Teleki történelmi felelőssége elmosásának, történetírói „felmentésüknek” vádját emelik azok, akik a magyarországi „népinémet” mozgalom tisztára mosásán fáradoznak, s a Volksbundot akarják felmenteni történelmi felelősségének súlya alól.¹¹⁷ Nyilvánvaló azonban, hogy történetírói kritikánk éle ebben a vonatkozásban elsősorban azok ellen irányul, akik — kívülről és belülről — az ország szuverenitása ellen törtek, s csak másodsorban, de nem kisebb súllyal, azok ellen, akik ennek a szuverenitásnak — éppen a haladó erőkkel való szembenállásuk, sovinizmusuk és végzetes következményű irredenta politikájuk miatt — nem lehettek következetes, kemény és hatékony védelmezői. Nem őrizhette meg szuverenitását az az ország, amely maga is más országok szuverenitására tört, nem óvhatta meg magát a német irredenta hazai következményeitől, amikor maga is irredenta célokat kergetett. A németbirodalmi kormánnyal folytatott sorozatos tárgyalások feloldhatatlan ellentmondást tartalmaztak: nem lehetett elérhető a magyarországi német kisebbség ügyeibe való be nem avatkozás, ha ugyanakkor minden-nél fontosabb volt az utóállamokbeli német kisebbségek megfelelő németbirodalmi befolyásolásának igénye.

Ugyancsak végtelenül súlyos az ellenforradalmi rendszer kormányainak felelőssége abban, hogy a német kisebbség anyanyelvi jogainak, indokolt iskolaügyi panaszainak és kívánalmainak nem tett idejében, önszántából, és kellő határozottsággal eleget, s ezáltal valósággal kínálta a németbirodalmi beavatkozás lehetőségét. Ez a körülmény magyarázza, de korántsem menti azok álláspontját, akik a német kisebbségi jogok kivívásában a hatalmas német népköz-ség erejére kívántak támaszkodni. Ez ugyanis lényegében a német birodalom beavatkozásának igénylését jelentette, s eleve összeférhetetlen volt a magyar szuverenitással. A magyarországi németiség körében kialakult „népinémet” mozgalmat nem azért bíráljuk, mert „felébresztette a német nemzeti öntudatot”, s ezzel összefüggésben sikra szállt a hazai németiség jogos anyanyelvi, kulturális igényeiért, visszautasítva különböző asszimilációs törekvéseket, hanem azért, mert helyzetét „nemzethalállá” dramatizálva, — („Magyarország a németiség

¹¹⁶ Vö. *Tilkovszky Loránt*: Niemiecka mniejszość narodowa na Węgrzech w okresie drugiej wojny światowej. (Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej, T. IV. 173—196. l.); továbbá: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében (Történelmi Szemle. 1968. évf. 3—4. sz.)

¹¹⁷ *Burgenländisches Leben*, 1967. évf. 11—12. sz. 55. l.: Zur Tragödie des ungarischen Volkes und der deutschen Volksgruppe in Ungarn: Die ewigen Überläufer. Gedanken zu einem neuen Dokumentarwerk Weidleins.

nagy temetője”) — előbb a weimari köztársaság leplezettebb, majd a hitleri Németország nyíltabb és erőszakosabb beavatkozási politikájának lett eszközévé.

„А nemzetiszocialista Néметország még nem is létezett, amikor már volt népinémet mozgalom”, — hangsúlyozzák azok, akik most már szeretnék mozgalmukat a nemzetiszocializmustól elhatárolni, és „tisztá népiségi önvédelemként” feltüntetni. Csakhogy éppen a nemzetiszocializmus volt az, amely a német nép-közösség ideológiáját, s az abból következő „kisebbségvédelmi” beavatkozás politikáját nemcsak magáévá tette, hanem messzemenően kifejlesztette és a német birodalom befolyásának kiterjesztésére és elmélyítésére a legnagyobb határozottsággal alkalmazta. „1933 után nem támaszkodhattunk más Néмет-országra, mint amilyen volt”, mondják, s hangsúlyozzák, hogy „banális külsőségek” alapján nem szabadna a népinémet mozgalmat a nemzetiszocializmussal azonosítani. E tekintetben elég megjegyeznünk, hogy a Volksbund elnökségének az 1940. évi bécsi diktátumot üdvözlő nyilatkozatában különös nyomatékkal szerepel, hogy a magyarországi németiség ezentúl szabadon vallhatja nemzetiszocialista világnézetét, s magát e világnézet megtestesítőjének, Hitler Adolfnak vezetése alá helyezheti.¹¹⁸

Mindezek megállapításában a magyar történetírást a közelmúlt bonyolult és következményeiben is súlyos története tudományos tárgylagosságú feltárásnak igénye vezérli. Ebben a vonatkozásban is vannak természetesen a történelemnek olyan tanulságai, amelyek aktuálisak, és több irányból is megiszívlendők.

Л. ТИЛЬКОВСКИ

НЕМЕЦКИЙ ИРРЕДЕНТИЗМ И ВЕНГРИЯ. ПУТЬ НАРОДНО-НЕМЕЦКОГО (VOLKSDEUTSCH) ДВИЖЕНИЯ В ВЕНГРИИ

Резюме

Правящие круги Венгрии после Трианонского договора, пытаясь найти возможности и эффективные методы влияния венгерской ирреденты на три миллиона венгров, попавших под чужое господство в так называемых государствах-потомках, с большим интересом изучали действенность духовных средств немецкого ирредентизма и в первую очередь мысли о народной общности (Volksgemeinschaft). Но поскольку венгерская ирредента не ограничивалась венгерским населением (Volkstum), разделенным границами, а стремилась к возвращению территорий бывшей Великой Венгрии, населенной и не венгерскими народами, она не могла принять модель «ein Volk, ein Reich», и потому фундаментом великодержавной идеи и дальше оставалось историческое право, восходящее к первому венгерскому королю, Св. Стефану, основавшему многонациональную империю.

Но дело было не только в том, что духовные средства и практические методы немецкого ирредентизма не могли быть применены венгерской ирредентой с ограничениями, но также и в том, что идеология народной общности встретила многочисленные преграды при осуществлении сотрудничества немецкого и венгерского национальных меньшинств в Румынии, Чехословакии и Югославии: немецкие меньшинства этих государств как народные группы (Volksgruppe) всей немецкой нации (Gesamtdeutschtum) ждали директив не из Будапешта, а из Берлина, Мюнхена, Штуттгарта и других подобных центров движения народной общности и по ряду причин не находили выгодными более тесное сотрудничество с политикой венгерского меньшинства.

Наряду с этим венгерские правящие круги были обеспокоены больше всего тем, что под знаменем мысли немецкой общности все больше распространяется внешнее влияние в кругу немецкого меньшинства Венгрии Трианонского договора. Усилившийся в резуль-

¹¹⁸ Matthias Ambring: Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart, 1954. 109. l.

тате Трианонского договора националистический психоз, направленный прогив национальностей, чрезвычайно затруднил удовлетворение во многих отношениях законных требований венгерских немцев; ограниченные мероприятия венгерского правительства в этом направлении, затягивание и неудовлетворительность их осуществления облегчила победное шествие пангерманской, а впоследствии и ярко выраженной национал-социалистической пропаганды. Статья прослеживает цепь переговоров, проводившихся между венгерским и немецким правительствами в 1930—1938 гг., в ходе которых венгерское правительство, с одной стороны, побуждало к сотрудничеству венгерского и немецкого национальных меньшинств, а с другой — стремилось предосвратить внешнее вмешательство в дела немецкого меньшинства в Венгрии. Как показывает далее статья, не могла сохранить свой суверенитет страна, которая и сама, вырабатывая ирредентскую политику блока меньшинств, покушалась на суверенитет других государств. В статье прослеживается путь народно-немецкого движения (*volksdeutsch*) в тот же самый период от подпольного «*Volksdeutsche Kameradschaft*» до создания легального «*Volksbund der Deutschen in Ungarn*», роль которого в истории Венгрии периода второй мировой войны автор осветил в работе, опубликованной ранее («*Történelmi Szemle*», 1968/3).

L. TILKOVSKY

L'IRRÉDENTISME ALLEMAND ET LA HONGRIE. LA VOIE DU MOUVEMENT „VOLKSDEUTSCH” EN HONGRIE

Résumé

Les cercles dominants de la Hongrie de Trianon, en quête des moyens d'inspirer d'un esprit irrédentiste hongrois environ trois millions Hongrois devenus sujets des Etats Successeurs, ont suivi d'un grand intérêt l'effectivité des armes spirituelles de l'irrédentisme allemand, en premier lieu de l'idée de la *Volksgemeinschaft* (communauté du peuple). Puisque l'irrédentisme hongrois ne se limitait au *Volkstum* (communauté ethnique) des Hongrois séparés par des frontières, tout au contraire il aspirait aussi au recouvrement des territoires de l'ancienne Grande-Hongrie habités par des peuples non-Hongrois, il n'avait pas pu se servir de la formule „*ein Volk, ein Reich*” et devait, par conséquent, faire remonter l'idée de l'Empire Hongrois au droit historique originaire de Saint Etienne, le premier roi hongrois qui avait fondé l'empire multinational.

D'ailleurs il ne s'agissait pas seulement de ce que les armes spirituelles et les méthodes pratiques de l'irrédentisme allemand n'avaient eu pour l'irrédentisme hongrois qu'une applicabilité limitée, mais aussi de ce que l'idéologie de la communauté ethnique allemande est devenue un obstacle de la coopération des minorités allemandes en Tchécoslovaquie, Roumanie et Yougoslavie: les minorités allemandes de ces Etats, comme *Volksgruppen* (groupes ethniques) du *Gesamtdeutschtum* (totalité du peuple allemand) recevaient leurs directives de Berlin, Munich, Stuttgart et d'autres centres pareils du mouvement de la communauté ethnique, non pas de Budapest. En outre, pour bon nombre de raisons elles n'avaient trouvé aucun avantage dans leur collaboration avec la politique de la minorité hongroise.

De plus, les cercles dominants hongrois s'étaient effrayés du renforcement de l'influence étrangère sur la minorité allemande de la Hongrie de Trianon. L'animosité contre les minorités nationales de la Hongrie, aggravée depuis le traité de Trianon, a rendu très difficile de satisfaire aux demandes justifiées — sous beaucoup de rapports — des Allemands de la Hongrie; la parcimonie des mesures y relatives du régime hongrois, le délai et l'insuffisance de leur exécution a facilité pour la propagande pangermanique, puis expressément national-socialiste de gagner du terrain.

L'étude suit de près les négociations consécutives du gouvernement hongrois avec le gouvernement allemand entre 1930 et 1938, au cours desquelles celui-là s'efforça d'atteindre d'une part une coopération entre les minorités allemandes et hongroises dans les Etats Successeurs, d'autre part de parer à une immixtion étrangère dans les affaires de la minorité allemande en Hongrie. L'auteur fait ressortir qu'un pays qui en étayant une politique de blocs minoritaires irrédentistes avait porté atteinte à la souveraineté d'autres pays, n'a pas pu garder sa propre souveraineté. L'étude esquisse la voie, pendant cette période, du mouvement allemand ethnique (*volksdeutsch*) à travers la „*Volksdeutsche Kameradschaft*” illégale jusqu'à la formation du „*Volksbund der Deutschen in Ungarn*” légal dont le rôle joué dans l'histoire de la Hongrie pendant la Deuxième Guerre Mondiale avait été déjà traité dans une étude précédente (*Történelmi Szemle*, No. 3 ze 1968) de l'auteur.

ZIMÁNYI VERA

Kibernetika és történelem*

Tulajdonképpen az lett volna a feladatom, hogy az ár- és bértörténeti kutatások során összegyűjtött nagy mennyiségű adat gépi feldolgozásának a problematikájáról, lehetőségeiről számoljak be. Mivel azonban egyelőre még tisztázatlan, hogy egyáltalán lesz-e lehetőség a költségigényes gépi feldolgozásra, és ha igen, hol, milyen típusú gépen, most nem is e konkrét munkálatokról kívánnék beszélni, hanem a „számítógép és történelem” témaköréből néhány sokkal általánosabb összefüggésre szeretném felhívni a figyelmet.

A számítógépekkel kapcsolatban az terjedt el legáltalánosabban a köztudatban, hogy rendkívüli gyorsasággal hallatlanul nagy mennyiségű művelet elvégzésére képesek, s ezáltal nagyon meggyorsítják a munkát. Ha a történeti kutatás szempontjából a számítógépeknek csak ezt az aspektusát vesszük szemügyre és hasznosítjuk, már így is rendkívül hasznos, új eszközt nyertünk a tömeges számszerű adatokat tartalmazó történeti források feldolgozásához. Az éppen most kézreadott Usztyinov-kézirat tanúskodik róla, hogy gépek segítségével olyan hatalmas mennyiségű feudális kori összeírást tudtak feldolgozni, amelyen a hagyományos módszerekkel kutatóknak akár évtizedeken át kellett volna dolgozniuk. A gépeknek ilyen irányú felhasználására gondolunk majd az ártörténeti adatok feldolgozásánál is.

E számítógépek azonban nem tekinthetők csupán felgyorsított és meguőtt kapacitású villamos kéziszámlológépeknek, amelyeket az irodai ügyvitelben már mindenütt alkalmaznak, hanem azoktól lényegükben, *elvileg* különböznek. E sokszorosán összetett számítógépeken újszerű kapcsolásmódok létesíthetők, bonyolult önellenőrző és önszabályozó rendszerek konstruálhatók. Az első számítógépek tervezői rádöbbenek, hogy az anyagi világ történéseinek a legáltalánosabb leírására alkalmas modellek birtokába jutottak. 1948-ban Wiener Norbert nevezte először e történet-modellekkel foglalkozó új tudományágat *kibernetikának*, amely azóta betört a természettudománynak úgyszólván összes ágazataiba, és forradalmasította azokat. A szemünk előtt kibontakozott és napjainkban is tartó tudományos-technikai forradalom során a tudományos kutatás elveinek és módszereinek lényeges változását figyelhetjük meg, amelyhez döntő ösztönzést nyújtott a kibernetika.

A kibernetikát eredetileg mint a kommunikáció és vezérlésirányítás tudományát definiálták, de azután sokkal szélesebb értelmezést is nyert. A kibernetika az információt tette meg a szervezett rendszerek működésének alapjául szolgáló egységesítő fogalomná. Az információ fogalma a kibernetikában és a kommunikációs technikában olyan központi szerepet játszik, mint az energia fogalma a klasszikus fizikában. Minthogy az „információmennyiség” matemati-

* A Történettudományi Intézetben 1970. márc. 24-én elhangzott beszámoló.

kialakult definíciót, ezért ez a fogalom minden szervezett, célirányos tevékenységet magában foglaló jelenség elemzésére alkalmazható. Így került sor a biológiában és az orvostudományban való felhasználására is. A gazdasági élet irányításának és a termelés szervezésének a terén már hosszú ideje sikerrel alkalmazzák; ami azonban minket közelebből érint: történtek kísérletek a társadalomtudományok terén való hasznosítására is. Itt elsősorban az NDK-ban élő Georg Klaus „Kibernetika és társadalom” c. könyvére szeretném felhívni a figyelmet, amely magyarul is megjelent 1966-ban, a Kossuth Kiadónál. E munka méltánytalanul került el figyelmünket. Újabban pedig (1969) a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó bocsátotta közre a „Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok” c. kötetet.

A fentebb említett munkák alapján szeretnék néhány szempontot kiemelni és saját kutatási területeinkről vett példákkal kiegészíteni. Úgy gondolom, hogy mindebből meríthetünk hasznos, új szempontokat a további munkához. Klaus hangsúlyozza, hogy a kibernetika a dinamikus önszabályozó rendszerek elmélete, amely speciális módszereket dolgozott ki a klasszikus kémiai, fizikai stb. rendszerektől lényegesen különböző *komplex rendszerek* tanulmányozására. Mivel a társadalom is tulajdonképpen az utóbbi típusú rendszerek komplexuma, ez nagy mértékben képessé teszi az elméletet arra, hogy gazdagítsa a történelmi materializmus kutatási módszereit. A kibernetikai elméletek nagyrészt az ún. „nagy rendszer” megismerésére összpontosítják erőfeszítéseiket. Ezalatt olyan rendszert értünk, amelynek annyi komponense van s e komponensek között oly sok kölcsönhatás áll fenn, hogy lehetetlen valamennyit számbavenni. Ilyen rendszerek elsősorban a biológiában és a társadalomban fordulnak elő. Jellegzetességük, hogy náluk a klasszikus mechanika értelmében vett determinista oksági összefüggések helyébe mindenütt statisztikus viszonyok lépnek, s ezért már eleve illuzórikus arra törekedni, hogy a rendszert annak összes részlemeiből és azok egymásrahatásából magyarázzuk meg. A klasszikus fizika a leghölyögtőbb folyamatokat is egyszerű folyamatokra igyekezett visszavezetni. A kibernetika más úton jár. A kibernetika a komplex rendszereket komplex rendszereknek fogja fel, és olyanoknak próbálja őket megmagyarázni, amilyenek. Éppen ezért látszik a kibernetika megfelelőnek a biológiai, orvosi és társadalmi jellegű komplexumok megközelítésére. A kibernetika „fekete doboz” módszerét ismeretelméletileg olyan módszernek tekinthetjük, amely a relatív és abszolút igazság dialektikáját tudatosan metodológiai elvvé emeli.*

A kibernetikai rendszerek bizonyos *viselkedést* tanúsítanak. A viselkedés fogalma automatikusan feltételezi a környezet fogalmát, amelyben a rendszer viselkedésmódját gyakorolja, ahonnan különböző információk, impulzusok, befolyások érik. Akkor beszélünk valamilyen viselkedést mutató rendszerről, ha az — függetlenül a környezet változó befolyásától — képes bizonyos állapotot fenntartani, vagy bizonyos fejlődésmenetet követni. Ezt az adott rendszer (élő sejt, valamely szerv, élőlény, ember, valamely stabil társadalmi csoportosulás, pl. osztály stb.) úgy éri el, hogy a környezetéből származó információkat folyamatosan összeveti saját belső helyzetével, ill. sajátos célkitűzéseivel, és a szabályozó központ e visszajelentések (feed back) alapján módosítja, ill. határozza meg viselkedését. Az élettanban rájöttek, hogy a központi idegrendszer számos

* A „fekete doboz” olyan részprogramnak tekinthető, amelynek működési törvényeit már nem tudjuk nyomon követni, csak hatékonyságát, eredményét ismerjük. Az ilyen részprogramot azonban empirikus, tapasztalati úton mégis sikerrel lehet hozzátenni valamely egész programhoz.

akciója nem az egyszerű inger-válasz séma szerint zajlik le, hanem körkörös folyamat: a visszacsatolási mechanizmus biztosítja a célszerű viselkedést. (Saját szakmánkban ezzel analóg, hogy a különböző társadalmak viszonylatában nem elég a challenge-response egyszeri mozzanatot feltételező modelljéről beszélni, hanem a különböző fejlettségű társadalmak mély, kölcsönös, folyamatos egymásrahatását kell vizsgálni.) E visszacsatolós módszerrel működő kibernetikai rendszereket így nagy fokú célirányosság (finalitás) jellemzi. E célirányosságot azonban nem teleologikus, immateriális erők alakítják ki, mint a filozófiai vitákban ezt oly sokáig feltételezték, hanem a célirányosság e rendszerek ama tulajdonságából következik, hogy azok belső miliójüket külső zavaró befolyásokkal szemben is fenn tudják tartani a visszacsatolás segítségével, amennyiben ezek a külső zavaró hatások nem lépnek túl egy kritikus szintet. A célirányosság e tekintetben csak a stabilitás más kifejezése.

A kibernetikus rendszereknek különböző tartományai vannak, ahol *minden rendszer maga is további összetett részrendszerekből és azok szabályozóiból áll* (pl. atom, molekula, sejtek, szervek, élőlény, ember, társadalom stb.). A magasabb szintű rendszerek saját célkitűzéseiknek megfelelően szervezik meg, „normálják” az alacsonyabb szintű rendszereket. A biológia és az orvostudomány terén olyan kérdések vizsgálata került az érdeklődés előterébe, mint a struktúra és funkció, a környezethez való alkalmazkodás, a koordináció, a dinamikus egyensúly, a kölcsönhatási folyamat, a fejlődés, — mindezek a kibernetika általános problémái.

Visszatérve a társadalmi vonatkozásokra, az egyes osztályokat úgy foghatjuk fel, mint részrendszereket egy adott nagyobb rendszeren, a társadalmon belül. Az egyes részrendszereket a nagyobb összrendszer központi szabályozója, jelen esetben az állam, koordinálja. De az egyes részrendszereknek is megvan a maguk szabályozója; a központi szabályozó csak akkor kapcsolódik be, lép közbe, ha a részrendszerek az összrendszer érdekeitől eltérően működnek. A stabilis társadalmi csoportok, mint amilyenek az osztályok is, mindig célirányosak, vagyis képesek fenntartani belső miliójüket külső zavaró befolyásokkal szemben, és újra meg újra hozzáidomulni az optimális célkövető szabályozáshoz. Az emberek, akik egy-egy társadalmi csoport, osztály tagjaivá lesznek, a csoport normáit társadalmi közvetítők útján magukévá teszik; e társadalmi normák vezérlik a csoport egyes tagjainak a magatartását, és ezáltal a csoportnak stabilitást adnak, biztosítják a csoporttagok pozícióit, és szabályozzák az emberek közti kapcsolatokat. Ezek a normák, amelyeket a csoport eredetileg bizonyos célok alapján alakított ki, az egyes emberek számára algoritmusok jelentőségére emelkednek, amelyeket sok esetben viszonylag kritika nélkül vesznek át és sematikusan követnek, magától értetődőnek tartanak. Ugyancsak általános érvényű jelenség, hogy minden kibernetikai rendszerben a szabályozás célja mindig a stabilizálás. *A társadalom bizonyos tulajdonságainak a szabályozása, normálása viszont mindig annak a társadalmi csoportnak a stabilitásra irányuló törekvését szolgálja, amely a megfelelő normákat létrehozta.* A társadalom, mint nagy rendszer, olyan módon van szervezve, hogy a mindenkor főlérendelt csoportok általános céljai és normái vezérlő befolyással vannak a tőlük függő társadalmi alcsoportokra (kis vagy részrendszerekre): ez a befolyás hasonló ahhoz, amelyet az egyénre csoportjának normái gyakorolnak. Nem kétséges, hogy *egy adott korban a döntő normálást mindenkor az uralkodó osztály végzi*, és így a kibernetika nyelvére is lefordíthatjuk Molnár Erik tételét, amely szerint egy adott kor uralkodó ideológiája a korszak uralkodó osztályának az ideológiája.

Fontos kérdés annak a viszonyoknak a vizsgálata is, amely az egymást sokszorosan átható és sokféleképpen befolyásoló társadalmi csoportok között fennáll. Az egyes emberek ugyanis egyidejűleg a legkülönbözőbb társadalmi kis-csoportokhoz tartoznak (sokszoros csoporttagság), amelyeknek a funkcionális jelentősége a szituációval változik. Az ember így egyszer az egyik, másszor a másik csoport normái szerint cselekszik. (Pl. családjában körében másképp viselkedik, mint munkahelyén, megint másképp a sportegyesületében stb.) Ha azoknak a csoportoknak a normái, amelyekhez az egyén egyidejűleg tartozik, antagonisztikusak egymással, konfliktusok lépnek fel. Kibernetikailag megfogalmazva: különböző célkitűzéseik ellentétes jellege folytán egymással összeegyeztethetetlen szabályozóköri lépnek egymással kölcsönhatásba. Az így keletkező konfliktusnak háromféle megoldása lehetséges: 1. vagy sikerül az egyik szabályozóköri teljesen elnyomnia, hatástalanítania a vele ellentétes szabályozóköri hatékonyságát, 2. vagy kompromisszum létesül az ellentétes szabályozóköri között oly módon, hogy az egyik rendszer szabályozójának sikerül bizonyos határok között tartani a saját hatásával ellentétes tendenciákat, és az ellentmondást annyira elnyomni, hogy maga az egész bonyolult rendszer ne kerüljön túl stabilitási tartományán, 3. vagy pedig a rendszer ismét széthullik viszonylag független, csak részfunkciókkal összekapcsolt ultrastabilis részrendszerekre. A konfliktusba került egyén számára ez a szituáció azt jelenti, hogy vagy kiegyezik a nagyon labilis társadalmi egyensúllyal, vagy pedig amennyire csak lehet, kivonja magát az egyik csoport szociális normáinak a befolyása alól, vagyis valamelyik antagonisztikus részrendszertől messzemenően elhatárolja magát. Ebben az egész dinamikában ismét egy általános kibernetikai törvényszerűség mutatkozik meg, amely ugyanilyen mechanizmussal működik pl. a biológiai szabályozóköri esetében is.

Egy olyan antagonisztikus részrendszerekből álló társadalmi struktúra, mint az osztálytársadalom, sajátosan strukturált szabályozóként feltételezi az államot, mint az osztályuralom eszközét. (A viszonylagos stabilitás feltételez egy különleges szerkezetű szabályozót.) Ennek az a feladata, hogy az élesedő osztályellentéteket az adott társadalmi rendszer stabilitási tartományán belül tartsa, és így annak fennmaradását biztosítsa. Georg Klaus Engelst idézi, aki szerint ezt a szabályozót nem kívülről kényszerítették rá a társadalomra, hanem az magának „a társadalomnak terméke bizonyos fejlettségi fokon; annak bevallása, hogy ez a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával, kibékíthetetlen ellentétekre hasadt, amelyeknek leküzdésére képtelen...”

Azonban mint láttuk, minden részrendszer, önmagában tekintve, ismét szabályozott szakaszokból és szabályozókból áll. Az olyan magasan szervezett dinamikus rendszer, mint amilyen egy adott termelési viszonyok alapján államilag szervezett rendszer, csak multistabilis lehet, amely a szabályozandók áttekinthetetlen sokasága miatt csak úgy maradhat tartósan stabil, ha a részfunkciókkal összekapcsolt részrendszerei viszonylag önállóak. A kibernetika azt tanítja, hogy egy rendszer léte annál inkább veszélyeztetett, mennél merevebben írja elő annak belső programja a véletlen helyzetekkel szemben követendő viselkedést. Ez áll a merev ösztönökkel beprogramozott viselkedésű állatokra épp úgy, mint az olyan gazdasági tervek, amelyekben az utolsó csavarig minden központilag, előre be van ütemezve, ugyanis minden rögzített értékre való szabályozás annál érzékenyebb a zavarokra, minél szűkebb értékek közötti ingadozást engedélyeztek az adott rendszernek. A jól működő és továbbfejlődésre képes kibernetikai rendszert nagy számú *részprogram*, és e programok össze-

kapcsolására szolgáló nagy számú *kapcsolási elv (stratégia)* jellemzi. (Egy-egy tapasztalat vagy rutin is tulajdonképpen egy már kialakult részprogramnak fogható fel, melyet az ember adott esetben bekapcsol a gondolkodási folyamatba.)

A kibernetikának egy másik igen érdekes, és történészek számára hasznosítható szempontja a játékelméleti aspektus, amely újszerűen világítja meg az antagonisztikus ellentmondás fogalmát. A nem kooperatív játék fogalma olyan rendszerek vagy részrendszerek (társadalmi osztályok) viselkedésére illik rá, amelyek antagonisztikusan viselkednek egymással. Az ilyen „játékban” minden partner kénytelen stratégiáját úgy megválasztani, hogy saját nyereségét növelje, és ellenfelének veszteséget okozzon. Ez természetesen kizárja azt, hogy a szembenálló felek megállapodhassanak egymással stratégiájuk megválasztását illetően. (Ez az osztályharc kibernetikai megfogalmazása.) Ezzel szemben létezik kooperatív játék is: a partnerek (részrendszerek, társadalmi osztályok, csoportok) közös érdekből egyeztetik stratégiájukat közös ellenfelükkel szemben, akivel nem kooperálnak. A kooperáció folytán a végső nyereség legalábbis egyenlő, de kedvező esetben nagyobb annál, mint amit az együttműködő partnerek külön-külön elértek volna akkor, ha nem kooperálnak. A „játéknak” ez a két formája természetesen nem mindig választható el egymástól élesen, és pl. előfordul, hogy antagonisztikus osztályok valamely külső erő vagy tényező ellen időlegesen kooperálnak egymással.

Klaus könyvének e dióhéjban összesűrített legfontosabb mondanivalóit hadd egészítsük még ki néhány konkrét történeti példával. Úgy gondolom, hogy nemcsak a társadalom és az osztályok, hanem az államapparátus egésze és részösszetevői is felfoghatók kibernetikai egységekként. És itt is felléphet antagonisztikus szabályozókörök egyidejű működése egy adott társadalmon belül; pl. a XVII. századi magyar rendiség államapparátusának a szervei és egy külső állam kereteire támaszkodó abszolutisztikus törekvésű hatalom államapparátusának a tevékenysége feltétlenül nagyfokú sűrűlódáshoz vezet, és magának a „nagy rendszernek” rendkívüli labilitását eredményezi. A stabilitás helyreállításának a lehetőségei: az antagonisztikus rendszerek valamelyikének a feladása (a lengyel központi hatalom, vagy a francia rendiség felszámolása, megtörése ezt az esetet képviselte), vagy kompromisszum az antagonisztikus rendszerek között, amikor is az egyik rendszer szabályozójának sikerült bizonyos határok között tartani a saját hatásával ellentétes tendenciákat annyira, hogy maga a bonyolult „nagy rendszer” ne hulljon szét (ez történt a magyar rendekkel a XVIII. században a szatmári béke után); vagy pedig a „nagy rendszer” széthullik viszonylag, vagy teljesen független részrendszerekre (ez történt a Monarchia, sőt, a történeti Magyarország felbomlásakor). A különböző osztály-, ill. rétegérdekeket képviselő központi, ill. középszintű hivatalok szabályozókörainek működését, egymás kontrakarizozását politika-történészeinknek is érdemes lenne tanulmányozniuk.

Épp így ellentétes hatású szabályozókörök mozgását figyelhetjük meg a XVII. századi honvédelem szervezetében is. A központi államhatalom szegény volt, nem tudta kellőképpen és kellő számban fizetni a végvári katonákat. Nem utolsósorban azért volt szegény, mert a nemesség nem akart adózni, s az országban a jobbágyoktól behajtott adónak is jelentős része elsikkadt, nem jutott el rendeltetési helyére. A török állandó jelenléte következtében azonban a mindennapi élet kitermelte a maga helyi megoldásait, minden központi hadszervezési elvvel ellentétes törvényszerűségeit: a földesúri magánhadseregek egyre nagyobb szervezetét, és a katonáskodás fejében adómentes katonaparasztok, hajdúk

egyre szélesedő réteget. Ez az ellentmondásos helyzet tovább szűkítette az amúgy is szűk adózóbázist, és még tovább növelte a hadsereggel rendelkező arisztokrácia amúgy is példátlan hatalmát. Ezek az egymás hatásfokát végeredményben rontó, különálló törvények szerint mozgó szabályozókörök végeredményben az egész „nagy rendszer”, a XVII. századi magyar állam (most csak a királyi országrészre gondolunk) stabilitását, hatékonyságát rontották.

Hogy egy gazdaságtörténeti példával zárjuk meggondolásainkat: valamely ország gazdasági kapcsolata a külföldi gazdaságokkal úgy tekinthető, mint egy rendszernek a környezetéhez való viszonya, amelyet a külkereskedelmi kapcsolatok közvetítenek, s amelynek során a kínálat és kereslet, s a nyerhető profit a kereskedő számára nem más, mint visszajelentés arra vonatkozólag, hogy milyen termékeket érdemes, ill. lehetséges árusítani, és egyáltalán megtermelni. Klausnak ezt a példáját véleményem szerint tovább fejleszthetjük. Ismét a XVI–XVII. századra gondolva, az egyes országok gazdaságait, mint részrendszereket az európai gazdaság, mint összrendszer részeként foghatjuk fel. Az utóbbi évek kutatásai nyomán egyre világosabbá válik előttünk, hogy az európai gazdaság már a késői feudalizmus évszázadaiban is sokkal szervezettebb egységet alkotott, mint azt korábban feltételeztük. Azt a tényt, hogy Kelet-Európa, és ezen belül Magyarország is, részesei a nagy európai munkamegosztásnak, amelynek során Kelet-Európa a nyugati iparcikkek fontos felfevőpiacává, és Nyugat-Európa élelmiszer- és nyersanyagszállítójává vált, éppen Pach Zsigmond Pál elemezte több tanulmányban, nem elégedvén meg a tények statikus bemutatásával, hanem az egyes európai gazdaságok működését mintegy funkcionális összefüggésükben, folyamatos kölcsönhatásukban vizsgálva, amint e kölcsönhatások révén maguk is alakultak és alakították egymást. Ezeket az alapvetően fontos jelenségeket is megfogalmazhatjuk a kibernetika nyelvén. Itt ismét nem vesszük hasznát az egyszeri mozzanatot megragadó hatás-ellenhatás modelljének. Európa össz-gazdaságát mint nagy rendszert felfoghatjuk úgy is, mint az egyes, különböző fejlettségi szintű és termelési profilú nyugati és keleti gazdaságok, mint részrendszerek összességét. Ezen belül egy adott részstruktúra (tegyük fel, az angol gazdaság) külkereskedelme révén folyamatos visszajelentéseket kap a keresletről, a felfevőpiacokról, azok telítettségi fokáról stb., és az így nyert információk értelmében szabályozza be, helyesebben: ezek szerint *szabályozódik be* termelési kapacitása és termelési profilja, ennek megfelelően alakítja (ezt már nagyobb tudatossággal) kereskedelempolitikáját, és ennek érdekében külpolitikáját is. Az egyes kelet-európai gazdaságok, melyek szintén részesei a nagyobb összrendszernek, épp így megkapják a piac visszajelentéseit: ez vagy az a hazai termékük nagy keresletnek örvendő, más cikkük, pl. a hazai gyártmányú posztó, nem versenyképes az importált nyugat-európai posztóval, csak ráfizetéssel termelhető. A „visszajelentés” következménye: felhagynak a ráfizeteses iparcikkek előállításával, vagyis bizonyos jelentős iparágak elsorvadnak. De épp így tudomásul kell venniük a kelet-európai gazdaságoknak azt is, amikor különböző okok folytán a nyugati gazdaságok már nem igényelnek annyi élelmiszert, mint korábban; ez súlyos megrázkódtatásokat eredményez Kelet-Európában. Mint látjuk, a nagy összrendszeren belül a magasabbban fejlett rész-egység alárendeli saját érdekeinek a fejletlenebb rész-egységeket, és saját céljainak megfelelően szervezi a nagy összstruktúrát. Úgy látszik, ez a kibernetika vas törvénye, és ennek ismeretében nem kell csodálkoznunk Kelet-Európa sorsán.

Ugyanennek a példának még egy aspektusa: ha egy nagy egységen belül egyes részegységek gyors fejlődésnek indulnak, előretörnek, ugyanakkor más

részegységek ha nem is fejlődnek vissza abszolút értelemben, csak stagnálnak, megrekednek előrehaladásukban, a nagy egészet tekintve mégis kedvezőtlenebb helyzetbe kerülnek, mert az összrendszeren belüli hierarchiában korábban elfoglalt helyük hátrányosabbá vált. S hogy egy hasonlattal éljek: ha nem is süllyed el hajójuk, egy zátonyon fennakadva és a kedvezőbb dagályra várakozva kénytelenek szemlélni, mint távolodnak tőlük egyre messzebb a szerencsésebb sodrásba került és nagyobb teljesítményű hajók. Más szóval: egy gazdaság (egy társadalom) nem rekedhet meg büntetlenül a fejlődésben, mert ez a tény már önmagában is lemaradást jelent. Azt hiszem, ezeken a kérdéseken is érdemes elgondolkoznunk, ha majd a válság, depresszió, stagnálás bonyolult kérdéseit próbáljuk megoldani.

BENDA KÁLMÁN

Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején

Az a kutatás, amelynek egyes eredményeiről az alábbiakban beszámolok,¹ szerves része a magyar országgyűlések iratanyagának összegyűjtésére, sajtó alá rendezésére és feldolgozására a MTA által 1962-ben indított munkálatoknak. A még az első világháború előtt abbamaradt Magyar Országgyűlési Emlékek sorozata XII. kötete 1606 végéig tárgyalja az eseményeket. Az új sorozat az 1607—1790 közti időt öleli majd fel. Én az 1607—1608-as évek országgyűlési anyagának összegyűjtésére és feldolgozására kaptam megbízást. Nem kisebb események esnek erre a két esztendőre, mint a bécsi béke becikkelyezése körüli huza-vonák, a hajdúlázadás, II. Rudolf lemondatása, majd az 1608-as pozsonyi országgyűlésen Mátyás főherceg királlyá választása és megkoronázása. Az uralkodó és a magyar nemesség közti hatalmi küzdelmet a rendek győzelme zárta le. Az új király, II. Mátyás kénytelen volt meghajolni követeléseik előtt s az 1608-as koronázás előtti és utáni törvénycikkekben a rendek évszázados érvényű biztosítékokat csikartak ki. Az 1608-as országgyűlés jelentősége éppen ezért nagyobb mint általában a szokványos diétáké. Lezár egy fejlődési szakaszt és megnyit egy újat. Története olyan kérdéseket vet fel, amelyek a XVI—XVII. század egész magyar fejlődése szempontjából lényegesek.

Beszámolómban nem törekedhetek arra, hogy mindenre kitérjek. Néhány általános, az országgyűlések történetén túlmutató kérdésre próbálok koncentrálni, de ezt sem mindig azonos intenzitással. A rendelkezésemre álló idő korlátolt volta kényszerít arra, hogy az inkább tézisszerű megfogalmazást csak ott bővítsem részletesebb bizonyító anyaggal, ahol begyökerezett nézetekkel kell szembe szállnom. A remélhetőleg hamarosan sajtó alá kerülő két kötetes okmánytár és a hozzá kapcsolódó bevezető tanulmány részletezi majd a bizonyítékokat, ahogy foglalkozik az itt nem érintett kérdésekkel is.

Mielőtt az érdemi részhez kezdenék, néhány szót hadd szóljak az anyaggyűjtés szempontjairól és méreteiről. Az 1607—1608-as országgyűlések (és részgyűlések) anyagának összegyűjtését már Károlyi Árpád megkezdte az 1910-es években. Alapos és kiterjedt levéltári gyűjtésének egy része azonban a II. világháború folyamán elpusztult. Károlyi — a sorozat akkori szerkesztési elveinek megfelelően — figyelmét kizárólag magára az országgyűlésre korlátozta, az ott lezajlott vitákra és eseményekre, s elsősorban a diétai feliratokban megnyilatkozó nemesi és a különböző udvari szervek véleménynyilvánítása után megformált uralkodói álláspont összeütközése érdekelt. Nem vizsgálta tehát a megyékben kialakult nemesi közvéleményt, amely a követi utasításokban is szóhoz jutott és

¹ A Történettudományi Intézet I. Magyar Osztályán 1970. márc. 24-én elhangzott beszámoló.

nem mindig egyezett meg a diéta állásfoglalásával. Nem ügyelt a városoknak a nemesi közvéleménnyel hol paktáló, hol szembeforduló magatartására, ahogy a rendi megbízottaknak a hajdú kapitányokkal az országgyűlésen kívül folytatott tárgyalásait sem vette figyelembe.

Anyaggyűjtésemet tehát a teljes levéltári anyagra ki kellett terjesztenem. A kormányzervek Budapesten és Bécsben őrzött iratanyagán kívül átnéztem az akkori Magyarország valamennyi megyéjének és szabad királyi városának levéltárát, az egyházi levéltárakat, továbbá mintegy 150 család kisebb-nagyobb iratanyagát. A magyar rendek és a Habsburg-monarchia különböző országai közötti konföderációk ugyanakkor túlmutattak az országhatáron, ezért megnéztem a cseh korona országainak, valamint az osztrák tartományoknak központi levéltárait is. Mivel az uralkodó lemondatása körüli bonyoldalmak révén a magyar probléma európai érdeklődést és gyakran állásfoglalást váltott ki, az anyaggyűjtést kiterjesztettem a fontosabb, a Habsburgokkal kapcsolatban álló országok diplomáciai anyagára is. Elsősorban a velencei, a vatikáni és a bajor-országi levéltár szolgáltatott érdekes és érdemleges anyagot. Több fontos ki-gészítést hoztak a hazai és külföldi nagy könyvtárak kéziratтары is.

Munkámat nagyban megkönnyítette, hogy a MTA anyagi támogatásával a fontosabb hazai levéltári és kéziratári állagok XVII—XVIII. századi országgyűlési vonatkozású iratairól egyenkénti cédulakatalógus készült, melyet már én is használhattam. Ugyancsak az Akadémia révén vált lehetségessé, hogy a nagy mennyiségű iratanyag lemásolásában, összeolvasásában, egyes iratok kivonatolásában külső munkatársak segítségét is igénybe vegyem. Közülük névszerint is megemlítem Jakó Zsigmondot, a kolozsvári egyetem professzorát, aki a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Történettudományi Intézetének hozzájárulásával szíves volt a számomra megközelíthetetlen partiumi és erdélyi levéltári anyagot kijegyzetelni, és dr. Kenéz Győző tudományos kutatót, aki a hatéves anyaggyűjtő munka során szinte legbelsőbb munkatársammá lett.

A Habsburg-monarchia egysége

A XVI—XVII. század fordulóján a Habsburg-monarchia kormányzási és közigazgatási szempontból lazán összefűzött, belső ügyeiben többé-kevésbé önálló országok és tartományok együttese volt.² Nemesak az évszázados önálló államiságra visszatekintő Csehország alkotott külön egységet, hanem a Venécia korona országain belül Morvaország, Szilézia és Lausitz is megőrzött bizonyos tartományi különállást. Ugyanígy külön-külön kormányzati egységet képeztek az osztrák tartományok, Alsó-Ausztria csakúgy mint Felső-Ausztria, a Belső-Ausztria néven már egységes irányítás alá került, de a látszat különállásra egymással szemben is kényszerítően ügyelő Stájerország, Karinthia és Krajna, valamint a nyugati tartományok: Tirol és Elő-Ausztria. Az egyes tartományok rendi gyűlései ugyanolyan féltékenyen (ha nem is olyan sikeresen) védték belső önkormányzatukat, akárcsak Magyarország, s valahányszor az uralkodó más, szomszédos tartományokból való „idegent” helyezett föléjük, tiltakoztak, nehogy hagyományos rendi befolyásuk pozíciót veszítsen a központi hatalommal szemben. Alsó- és Felső-Ausztria (amelyik pedig együtt alkotta az osztrák főhercegséget)

² H. I. Biedermann: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*. 1526—1705. Innsbruck 1867; T. Fellner—H. Kretschmayr: *Die österreichische Zentralverwaltung*. I. Abt. I—III. Wien. 1907; A. H. Loeb: *Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Centralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert* (Mitteilungen des Inst. f. Österreichische Geschichtsforschung 1906. 629. s. köv. I.); L. V. Tapié: *Monarchie et peuples du Danube*. Paris. 1969.

éppen az általunk tárgyalt időszakban elkeseredett harcot folytatott azért, hogy önálló tartományi jellegüknek elismeréseként mindketten külön-külön képviselést kapjanak a német birodalmi gyűlésben. A tartományok közt szerves közigazgatási kapcsolat nem volt, s jellemző, hogy az osztrák tartományok első közös rendi gyűlésére csak 1614-ben került sor.³ A cseh rendek, a magyarokhoz hasonlóan, sorozatos törvényben bástyázták körül különállásukat, és II. Miksa alatt kimondták, hogyha az uralkodó az országon kívül tartózkodik, állandóan négy cseh tanácsost tartson kíséretében, és csehországi ügyekben az ő tanácsukkal éljen. Miután Rudolf császár Bécsből Prágába tette át udvarát, a panaszok megsokasodtak, hogy Csehországban is idegen tanácsosokkal véteti magát körül, s azokra ruházza az intézkedés jogát. Különösen a bíróságok alkotmányellenes működését nehézményezték, s azt, hogy császári szervek elfogatási parancsokat adnak ki Csehországban, teljesen törvénytelenül. A morvák külön is reklamálták rendi jogaikat. 1609-ben aztán a cseh rendek kivívták, hogy az uralkodói határozatok csak akkor válnak törvénnyé, ha azokat a rendek is elfogadják.⁴

A XVI—XVII. század fordulóján tehát a Habsburg-monarchia nem nevezhető központosított államnak, és az egyes lazán összefűzött tartományok közti különbségeket még növelte a gazdasági fejlődésben megmutatkozó egyenetlenség.⁵ Ahhoz, hogy a császár-király akarata törvénnyé legyen, formálisan 12 rendi gyűlés hozzájárulása volt szükséges. Persze a gyakorlatban az udvar igyekezett ezt a hozzájárulást megkerülni, elmellőzni, többnyire eredményesen. Bizonyos kérdésekben azonban ez végül sem sikerült. Az adó és a katonai költségek kiróvásánál az udvar nem tudta akarátát közvetlenül keresztülvinni s ez nehézkessé tette, nemegyszer meg is bénította a központi szervek működését.

A rendi kormányzat

A Habsburg-országok és tartományok mindegyikének kormányzatában a rendi dualizmus érvényesült. A rendek összetétele, hatalmi pozíciója, a kormányzásban való részvétele azonban mindenütt más és más volt.

Csehországban a katolikus klérus a huszita háborúk óta nem tartozott a kiváltságos rendek közé. Ugyanakkor Morvaországban a papság megőrizte rendi helyét, rangsorban azonban a főnemesség utáni második pozíciót foglalta el. Ausztriában nem volt világos határvonal az arisztokrácia (az urak rendje) és a klérus közt; a tartományi gyűléseken a püspökök egy része a világi urak rendjében található. Magyarországot kivéve — ahol az „una eademque nobilitas”

³ A. Gindely: Der erste österreichische Reichstag zu Linz im Jahre 1614. (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Classe Bd. 40, 1862, 230 s. köv. l.) — Hogy az egyes tartományok mennyire nem éreztek összetartozást még később sem, arra jellemző, hogy 1723-ban, a Pragmatica Sanctio elfogadásakor, a tirolai tartománygyűlés egyik szónoka sajnálattal állapította meg: ezzel a törvénnyel, mely kimondja a tartományok összetartozását, Tirol elveszte a reményt arra, hogy valaha is külön fejedelme legyen. (O. Brunner: Land und Landstände in Österreich. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs. 1957. 447. l.)

⁴ Fellner—Kretschmayr: i. m. l. köt. 184. s. köv. l.; G. Rhode: Stände und Königtum in Polen-Litauen und Böhmen-Mähren. (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1964. 228. s. köv. l.)

⁵ Erre a fontos kérdésre, nem tartozván szorosan tárgyunkra, itt csak utalunk. A részletekre W. F. Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz. 1954; Uő.: Oberösterreich und Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 1953, 160. s. köv. l.); A. Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. köt. Salzburg. 1952; Wittman T.: Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez (1606—1618). Szeged. 1959. Ld. még F. Klebel: Die historischen Individualitäten der österreichischen Länder. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 74. s. köv. l.)

elve alapján a nemesség jogilag egységes volt — mind az osztrák, mind a cseh tartományokban külön rendet alkottak a főnemesek (urak) és a köznemesek (lovagok). A városok viszont mindenütt a rendek közé számítottak (hol mint 4., hol mint 3. rend).

A rendi hatalom és általában a rendi fejlődés jellegének meghatározásánál, Otto Hintze kutatásai nyomán, ma már alapvetőnek tartjuk a rendi szervek — így mindenekelőtt az országgyűlések — összetételében és szervezeti működésében mutatkozó különbségeket.⁶ Hintze két alapvető típust állít fel. Az első a kétkamarás országgyűlés (prototípusa az angol), amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség és az alsópapság, meg a polgárság küldöttei két külön táblán tanácskoznak és táblánként szavaznak. A másik a kuriális-rendszer, amikor nem alakul ki egy alsó és egy felső tábla, hanem a négy rend (papság, urak, lovagok, városok) külön-külön kúriában tanácskoznak és a négy kúria szavazatai végeredményének aránya dönti el a dolgokat (pl. Franciaországban). Magyarországon és Csehországban az országgyűlés kétkamarás volt, az osztrák tartományi gyűlések kuriális rendszerben üléseztek, minden rend külön. (Ugyanakkor Stájerországban a kúriák együtt szavaztak, mint a kétkamarás rendszerben.) Az alsó táblán, nálunk és a csehekénél is, általános volt a képviselői rendszer, a nemesség, a városok és az alsópapság is követeket küldött. Az osztrák tartományokban a követküldés csak a negyedik rendnél, a városoknál volt szokásban, az urak, lovagok és egyházi méltóságok közül bárki személyesen megjelenhetett és szavazhatott a tartományi gyűlésen, s a főnemesek és a lovagok általában éltek is ezzel a joggal.⁷

Akár kuriális, akár kétkamarás rendszerű volt az országgyűlés, mechanizmus a azonos volt a Habsburg-monarchia egész területén: tárgyalási alapul az uralkodói előterjesztés szolgált, a tárgyalás útját az írásban elkészített rendi válaszok, sérelmi iratok és az uralkodó részéről adott viszontválaszok jelezték.⁸ A válaszok és a viszontválaszok elkészítése sok időt vett igénybe (az uralkodó előzetesen mindig bekérte a Kamara, a Hadi Tanács, magyar vonatkozásban a Királyi Tanács, nem egyszer a püspöki kar írásbeli állásfoglalását, ezeket véleményezte a Titkos Tanács, majd a kancellár fogalmazta meg a végső szöveget), a tárgyalások hosszan elhúzódtak, s a szinte mindig kompromisszumos meg egyezés a rendek és az uralkodó közt körmönfont és körülményes nehézkességgel született meg.

A kuriális rendszerben a központi hatalom könnyebben megbonthatta az

⁶ O. Hintze: *Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes* (Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Göttingen 1962. 120. s. köv. 1.)

⁷ D. Gerhard: *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Göttingen. 1969 (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte, Nr. 27); H. Hassinger: *Die Landstände der österreichischen Länder. Zusammensetzung, Organisation und Leistung im 16—18. Jahrhundert* (Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. 1964. 989. s. köv. 1.); M. Goldast: *Commentarii de regni Bohemiae incorporatarumque provinciarum iuribus ac privilegiis*. [1612] (Cura atque studio Joh. Hermani Schminckii) T. I—II. Francofurti a. M. 1719; N. Sapper: *Die schwäbisch-österreichischen Landstände und Landtage im 16. Jahrhundert*. Stuttgart. 1965; K. Gutkas: *Landesfürst, Landtag und Städte Niederösterreichs im 16. Jahrhundert* (Jahrbuch für Landeskunde v. Niederösterreich. 1964. 311. s. köv. 1.); J. Holub: *La formation des deux Chambres de l'Assemblée nationale hongroise* (Album H. M. Cam. II. Louvain—Paris 1961. 347. s. köv. 1.).

⁸ E. C. Helbling: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*. Wien. 1956; A. Mell: *Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks*. Graz—Wien—Leipzig. 1929.

országgyűlés egységét, azáltal, hogy a négy rend közti ellentéteket kihasználva, közülük kettőt, gyakran hármat is maga mellé állított. Az osztrák tartományi gyűlések történetében ez gyakori eset volt. A kétkamarás rendszerben, ahol a három rend követi az alsó táblán együtt tanácskoztak, az ellentétek igen elhúzták a vitákat, s a központi hatalom ezt tudta kihasználni a maga javára. A rendek ugyanis elunva a szétfolyó, végeláthatatlan vitákat, az uralkodói válaszokra való várakozást, és főleg kifogyva a pénzből, szétoszlottak, és az udvarra maradt a határozatok formába öntése. A magyar országgyűlés is hagyományosan a Királyi Kancelláriára bízta a törvények megszövegezését, s ismert az 1604: 22. tc. esete, amikor a kancellária a rendek állásfoglalásával szögesen ellentétes értelmű határozatot öntött formába.

Mégis a cseh vagy a magyar országgyűlések (az osztrák tartományi gyűléseknek jelentősége közjogi, alkotmányjogi szempontból sokkal kisebb volt) működésétől nem lehet bizonyos szervezethez és célratörő tudatosságot elvitatni. Ez azonnal szembetűnik, ha az ugyancsak két kamarás lengyel országgyűléssel hasonlítjuk össze.⁹ A lengyel országgyűlés működését a XVII. században is teljesen megbénította a köznemesi frakciók egymással vívott szenvedélyes harca, tumultuózus jelenetekre került sor, — akárcsak Magyarországon a XVI. század elején, a rákosi országgyűlések korában. Lengyelországban ekkor és később is, az alsó táblán minden köznemesnek joga volt személyesen megjelenni, a képviseleti rendszer nem fejlődött ki. Nálunk a megyénkinti két, esetleg három követ nem jelentett tömeget (akárhány megyegyűlés népesebb volt az országgyűlésnél), s a követküldés révén bizonyos kiválasztódás is érvényesült, ami biztosította a tárgyalások komolyságát és színvonalát, lehetővé tette a legfőbb kérdésekben az egységes állásfoglalást.

A Habsburg-monarchia egészét tekintve közös fejlődési irányt jelzett, hogy a XVII. századra a rendek befolyása mindenütt tért nyert. Még Belső-Ausztriában is, ahol pedig Károly főherceg, majd a század utolsó éveiben fia, Ferdinánd (a későbbi II. Ferdinánd császár) nem eredménytelenül munkálkodtak a tartományi központi hatalom erősítésén. Ez nem utolsósorban azon múlt, hogy a dél-német tőkének Közép-Európából történt kivonulása után,¹⁰ az összeomlással fenyegető anyagi helyzetben, az egyes tartományok rendei az állandó török és más háborúkhoz szükséges adók, katonai segélyek megszavazása fejében mind nagyobb engedményeket harcoltak ki.¹¹

A köznemesség visszaszorulása

További egységes tendenciát jelez, hogy az 1600-as évek elejére a Monarchia egészében megerősödött a főnemesség, a nagybirtokos arisztokrácia súlya a nemességen belül. A két Ausztriában pl. az 1500-as évek elején 76 főúri és 280 lovagi családot tartottak számon, 1600 körülre ez az arány 125 : 230-ra változott.

⁹ Z. Kaczmarczyk—B. Leśnodorski: Historia państwa i prawa Polski od protowu XV w. do r. 1795. I. Warszawa. 1957; S. Kurtzeba: Skład sejmu polskiego. 1493—1793 (Przegląd Historyczny, 1906, 43. s. köv. I.); A. Rembowski: Konfederacya i rokosz. Porównanie stanowych konstytucyj państw europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej polskiej. Warszawa. 1896.

¹⁰ Malkai L.: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban (Történelmi Szemle, 1960. 193. s. köv. I.).

¹¹ O. Brunner: Land und Herrschaft, 426. s. öv. I.; részletesen ismerteti ezt a folyamatot Felső-Ausztriában K. Eder: Glaubenspaltung und Landstände in Österreich ob der Enns. 1525—1602. Linz. 1936. 13. s. köv. I.; Elő-Ausztriában: Sapper: Die schwäbisch-österreichischen Landstände, 136. s. köv. I.

Még szembetűnőbb a köznemesség számbeli és hatalmi súlyának csökkenése Belső-Ausztriában, ahol Károly, majd Ferdinánd főherceg ellenreformációs politikája is hozzájárult a lovagi rend megtizedeléséhez.¹²

Magyarországon a folyamatot, mely már a század közepén megindult, a 15 éves török háború nagymértékben meggyorsította. Részleteiben ma még fel sem tudjuk mérni azt a pusztulást, ami 1590—1604 közt végbement. Az egykorú kimutatások és összeírások egybehangzóan azt mutatják, hogy az ország jobbágyportáinak száma felére, sőt a végvári vonal mentén harmadára csökkent, s a közvetlen harcoktól nem érintett területek sem kivételek.¹³ A pusztulás végeredményben 1604-ben sem állt meg, sőt a Bocskai-felkelés harcai révén olyan vidékekre is áterjedt, amelyek a török hadszíntértől távolabb mindeddig viszonylag megkímélődtek. Basta zsoldosainak vagy Bocskai hajdúinak a pusztításairól is köteteket lehetne írni. Az 1607 februárjában a Felvidéken át Kassára utazó királyi biztosok jelentéseiből egy teljesen elpusztult ország képe rajzolódik ki. Nyomor és éhség fogadja őket mindenfelé, s ehhez járul a megdöbbentő felismerés, hogy felborult a termelés és a társadalom megszokott rendje, korábbi egyensúlyi állapota.¹⁴ Az évtizedes háborúskodás széles rétegeket kivetett a termelésből, a jobbágyság legmunkabíróbb korosztálya tízezer számra tódult a hajdúk soraiba,¹⁵ s egész vidékek elnéptelenedtek.

A falvak elpusztulása, a jobbágynépesség megritkulása (akár a halál, akár a katonának állás következménye volt) érezte hatását a nemesi társadalom vagyoni és hatalmi rétegződésében is. Az a köznemes, aki 20—50 jobbágytelkének a felét vagy kétharmadát elvesztette, vagyoniilag és így politikai súlyban is jelentéktelenné vált. Ugyanakkor a sokszáz falu fölött rendelkező nagybirtokos főnemes kevésbé érezte meg a porták csökkenését, arról nem is szólva, hogy mivel védekezési lehetősége nagyobb volt, birtokainak a pusztulása sem volt akkora.¹⁶

A változás politikai következményei elsősorban a megyei életben jelentkeztek. A nagyságosok, nagybirtokos arisztokraták hatalma és tekintélye már a századfordulóra nyomasztóvá nőtt. Az alispánt mindenütt a főispán jelöltjei közül választották (volt, ahol salláriumának egy részét is a főispán fizette), s a nagyúr előzetes hozzájárulása nélkül az alispán és a megye rendjei még kisebb ügyekben sem mertek határozni. Felső-Magyarországon, Zemplénben, Szabolcs-

¹² O. Brunner: Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich (Anzeiger der Österr. Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1949. 512—513. I.; Mill: Grundriss, 313. s. köv. I.)

¹³ 1613-ban a Kamara a dicális összeírások alapján összeállította a házak számának alakulását egy félévszázadra visszamenően, s ha a számok talán nem is mindig egzaktak, az arányok kifejezőek. Eszerint 1590 és 1604 közt még a legészakibb megyékben is 15—25%-os csökkenés észlelhető, míg a határmenti megyékben: Zemplénben, Szatmárban, Szabolcsban a pusztulás 60—80%-ot is elér. (Extractus connumerationum portarum et domorum. OL. M. Kamara, Városi és kamarai iratok, E. 554, Jankovich gyűjt. Fol. Lat. 992.)

¹⁴ Thurzó György és Forgách Zsigmond biztosok jelentései, a Magyar Országgyűlési Emlékek általán sajtó alá rendezett 1607—1608-as kéziratok kötetében. (A következőkben MOE 1607—08.) Talán még a biztosok jelentéseknél is megdöbbentőbbek a pozsonyi Kamara 1607 első felében készített beszámolója a nyugati és északnyugati vidékek állapotáról: Hofkammerarchiv (Wien). Hofferhans Ungarn, Fasc. 92.

¹⁵ Ld. Benda K.: A Bocskai-kori hajdúság összetétele... (A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen. 1969. 24. s. köv. I.)

¹⁶ A részletes adatokat ld. MOE 1607—08 bevezetés. Ugyanezt bizonyítják a *Bácskai Vera*, *Nagy Erzsébet* és *Zimányi Vera* által az 1602—1649 közti időszakra végzett kutatások is. Eszerint a birtokviszonyok a XVII. század közepére még jobban a nagybirtokos arisztokrácia javára tolódtak el: a falvak 37%-a 13 nagybirtokos kezén volt (a szerzők szíves közlése).

ban vagy Abaújban a viszonylag nagy számú és jómódú köznemesség még valamelyes önálló cselekvést megőrzött, az északnyugati vagy a dunántúli megyék azonban moccanni sem mertek a Zrínyiek, Nádasdyak vagy a Batthyányak engedélye nélkül. „Azért Kegyelmes Uram, én Nagyságod szolgálja lévén, vagy éjjel vagy nappal a Nagyságod parancsolata érkezik, mindenkor — szolga lévén — készen vagyok” — írta Bakacs Sándor, Zala megye alispánja Batthyány Ferenc főispánnak 1607. április 14-én.¹⁷ A megyegyűléseken a szokott jobbágyok, a zálogbirtokok, az örökségek ügye nem egyszer kavart nagy vitát, országos politikai kérdések azonban nem igen kerültek szóba, ha pedig mégis, többnyire szó nélkül tudomásul vették a nagyurak álláspontját, amit az alispán tolmácsolt. A megyei élet az 1600-as évekre visszaesett. Sorozatos panaszokat olvashatunk, hogy a gyűléseket kevesen látogatják, a tisztségeket senki nem akarja vállalni, annyira, hogy a megyék legtöbbje pénzbüntetéssel sújtja a gyűlést igazolatlanul elmulasztókat, és azokat, akik megválasztásuk esetén nem vállalnak tisztséget. Egyébként még az országgyűlési követek személye is a főispán hozzájárulásától függött.¹⁸ Az 1607 márciusi kassai részgyűlés a bécsi békével ellentétes uralkodói rendelkezések ellen csak akkor mert tiltakozni, amikor erre Illésházy Istvántól engedélyt kapott.¹⁹

Az a régebbi nézet, amely szerint a Bocskai-szabadságharcban, majd az 1607—08-as eseményekben a magyar köznemesi tömegek politikai megnyilatkozását kell látnunk, aligha lehet igaz.

A Habsburg-politika

A Habsburgok kezdettől fogva arra törekedtek, hogy országaikat a rendi szervek fölött álló központi hivatalok révén egységes kormányzat alá vonják. I. Ferdinánd már 1527-ben létrehozta az Udvari Kancelláriát, az Udvari Tanácsot és az Udvari Kamarát, majd 1556-ban az Udvari Haditanácsot, s ezeknek alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit.²⁰ A központi szervek működése azonban kezdettől fogva akadozott. Egyrészt a következetes rendi ellenállás gátolta működésüket, másrészt az állandó pénztelenség, mely megbénította s szinte csak névlegessé tette a központi adminisztrációt. Még legjobban a kamarai közigazgatás működött, bár itt is léptem-nyomon hatásköri viták lángoltak föl, s végül is a kamarák a kinstári adósságok számontartására szorítottak. Működésüket az osztrák történetírás is „organisierete Systemlosigkeit”-nek jellemezte.²¹

Ferdinánd utódai alatt azonban a központosítás elakadt. Fellner—Kretschmayr nagy monográfiájában Miksa és Rudolf korából a központosítás vonatkozásában semmilyen lényeges újabb intézkedésről nem tud számot adni. Sőt központosítás helyett megosztó tendenciák érvényesültek. Már Ferdinánd király feladta a birodalom egységét, amikor Belső-Ausztriát (Stájerországot, Karinthiát

¹⁷ OL Batthyány cs. lt. Missiles P-1314, No. 1400.

¹⁸ Vas megye 1607. júl. 9-i közgyűlésén felolvasták a július 25-i országgyűlésre szóló meghívót. Határozat: „Oratorum ad ipsam generalia regni comitia destinandorum electio certis de causis, praesertim vero pro maturiori saniorique superinde cum dominis magnatibus conferendo interim tractatu, differtur ad futuram comitatus congregationem.” Júl. 23-án enyingi Török István és a kiskorú főispán, Nádasdy Pál megbízottja megjelent a gyűlésen, Batthyány Ferencé azonban nem, s a megye nem mert határozni, 27-ére (az országgyűlés megnyitásának napja 25-e volt) halasztotta a követválasztást (Vas megye lt. Közgy. jzkv. I. 250., 252. l.).

¹⁹ MOE 1607—08.

²⁰ A következőkre ld. elsősorban *Fellner—Kretschmayr*: i. m. és *Helbling*: i. m. 210. s köv.: I.

²¹ *Loebl*: i. m. 648. l.

és Krajnát) második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a legkisebb fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. Ezen II. Miksa sem változtatott, Rudolf pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig kormányzói jogkörrel öccsét, Ernőt, majd ennek halála után Mátyás főherceget állította. Nem túlzás annak feltételezése, hogy ha a Habsburg-család oldalágai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. (A birodalom oszthatatlanságának elve először csak II. Ferdinánd alatt bukkant fel.) Az udvar Prágába költözésekor ketté szakadt az Udvari Kancellária, a Haditanács, legfőként pedig az Udvari Kamara. Ennek Bécsben maradt részlege (die hinterlassene Kammer) Ernő, majd Mátyás főherceg utasításait követte, s 1607–08-ban már többször szembehelyezkedett a prágai részleggel. „Ebben az időben teljes joggal beszélhetünk a központi kormányzervek megosztásáról.”²²

A központosításnak a közigazgatás mellett másik fontos eszköze a központilag irányított, csak az uralkodótól függő hadsereg. A Habsburg-monarchiában a Haditanács csak részben tudta megvalósítani a központi irányítást. A rendek megerősödésének egyik fontos tényezője éppen az volt, hogy, főként a dél-német tőkének a Habsburg-birodalomból való kivonulása után, az udvar nem tudta a török elleni határvédelmet anyagilag saját erejéből ellátni, s azt kénytelen volt jelentős részben Magyarországra és a keleti osztrák tartományok rendekre ruházni. (A magyarországi példákat, mint ismerteket elmellőzve, megemlítjük, hogy a horvát-szlavón-vend határvidék erődítményei Stájerországhoz tartoztak, a győri őrség pedig közvetlenül Alsó-Ausztriától kapta a zsoldot és részben az utasításokat is.)²³ Ennek következtében a rendek is beleszóltak a hadsereg dolgaiba. Magyarországon pedig a kormányzat kénytelen volt eltérni, hogy a nagybirtokos főurak saját katonasággal rendelkezzenek.

A központosítások sikerét azonban nemcsak az akadályozta, hogy a kormányzat a pénzügyi és katonai engedmények folytán egyre nagyobb önállóságot adott a rendi szerveknek, hanem az is, hogy a Habsburg-kormányzat nem tudott kinőni a középkori keretből. Tovább élt az államnak az egyházzal való összefonódottsága, ezzel összefüggésben a kormányzat hierarchikus jellege és a személyi vonások túltengése. Az e korbeli francia közigazgatásnak egyik jellemző vonása, hogy az uralkodó mind nagyobb számban von be a közigazgatásba polgári szakembereket, s az adóbehajtást fokozatosan kiveszi a rendek kezéből. A Habsburg-politikában ilyen törekvéssel még sokáig nem találkozunk. Igaz, Rudolf alatt bizonyos szerephez jutott a kamarai közigazgatásban a polgári származású Geizkoffler Zakariás és még néhány nem-nemes, hatáskörük azonban csak alárendelt volt, az irányítás a feudális urak kezében maradt.

A birodalmi szervek rendelkezései így rendszeresen megfeneklettek már a vezető tisztviselőknél, majd a tartományi kormányzatoknál. Magyarországon pedig a megyék szinte teljesen függetlenül jártak el belső ügyeikben. A nemesség kikapcsolása a paraszti adók behajtásánál, a rendektől független pénzügyi politika tehát megvalósíthatatlan volt. Egyébként semmi sem mutatja, hogy Rudolf törekedett volna a nemesség kikapcsolására. Nem nemes kamarai tisztviselőinek a javasolataival nem rokonszenvezett. Ebben a vonatkozásban sokat-

²² Fellner—Kretschmayr: i. m. I. 147. l.

²³ A. Steinwenter: Steiermark und der Friede von Zsitvatorok. Wien, 1956; K. Gutkas: Geschichte des Landes Niederösterreich. II. köt. Wien. 1962; H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. I. köt. Graz—Wien, 1951.

mondó a császár rossz viszonya a kispolgári származású Khlesl bíborossal, akiről tudjuk, hogy erősen arisztokrataellenes nézeteket képviselt és az uralkodói abszolutizmus híve volt.²⁴

Centralizációval egyébként Rudolf utódainál sem találkozunk. Amikor II. Ferdinánd a fehérhegyi csata után, 1627-ben új alkotmányt adott Csehországnak (erneuerte Landesordnung), a régi rendi jogokat mind megújította s a rendi méltóságoknak a kormányzásban és a közigazgatásban továbbra is jelentős helyet biztosított. Még csak arra sem törekedett, hogy a cseh korona országai közti közjogi különbségeket eltüntesse és egy egységbe vonja őket: Morvaország részben eltérő alkotmányát is megújította. Igazat kell adnunk Ernest Denisnek, aki szerint a XVII. század közepe előtt nem beszélhetünk centralizációról a Habsburg-monarchiában.²⁵ Fokozottan áll ez Rudolf császár politikájára, akinek uralma (a spanyol nevelés hatása alatt) despotikus volt, de nem centralisztikus.

Mindehhez járult, hogy a Habsburgok politikájának középpontjában egyrészt a Német Birodalom fölötti tényleges uralom kivívása állt (ennek volt alárendelve a törökkel folytatott küzdelem is), másrészt pedig a spanyol birodalom trónjának megörökléséhez igazodó meg-megújuló törekvések. Miksa és Rudolf mindenekelőtt császárnak érezte magát, s magyarországi, ausztriai, vagy csehországi politikájukat alárendelték a dinasztikus törekvéseknek. Részben ebből is folyt, hogy a központi szervezetben többnyire német birodalmi (ritkábban cseh vagy osztrák) főurak intézkedtek, akik alig, vagy sehogy sem ismerték az egyes országok és tartományok belső szervezetét, arról rendszerint tudomást sem vettek, s így működésüket nemcsak a teljesen mellőzött magyar rendek, hanem az osztrák és cseh tartományok is idegen uralomnak tekintették. Ez előbb csak feszültséget, később egyre súlyosabb ellentéteket szült a központi kormányzat, az uralkodó és az egyes országok közt, különösen Magyarországon, amely joggal sérelmezte, hogy az uralkodó még a török elleni védekezést sem tudta megszervezni s a török hadjáratok és a császári zsoldos csapatok garázdálkodása következtében az ország teljes pusztulásra jutott.²⁶

Az uralkodóház és az egyes országok ellentéte különösen kiéleződött a reformáció révén. A nyugati tartományokat kivéve, a Habsburg-országok mind csatlakoztak a reformációhoz s az 1580-as évekre mindenütt erős protestáns többség jött létre. Ez a protestáns tábor azonban korántsem volt egységes. Csehországban a husziták és utraqisták mellett a kálvinizmus és a luteranizmus is erősen tért hódított. Morvaország mintegy 350 egyházközségéből az 1600 évek elején 300, Szilézia és Lausitz egészében luteránus volt, Alsó- és Felső-Ausztriában viszont a protestáns többség mellett jelentős katolikus kisebbség maradt. A protestánsok zöme itt is luteránus volt, de Felső-Ausztriában a hangadók kálvinisták voltak. A stájer nemesség nagy többségében luteránus volt, Karinthiában és Krajnában ugyancsak az ő kezükben volt a többség. A magyarországi helyzet közismert, azt mondhatjuk, hogy a nemesség legalább 9/10 része protestáns volt ebben az időben és ezen belül a többséget a kálvinisták képezték. Katolikus jellegét a birodalmon belül csak Tirol és Elő-Ausztria őrizte meg. A

²⁴ Hammer-Purgstall: Khlesl's des Cardinals ... Leben. I. köt. Wien. 1847.

²⁵ E. Denis: La Bohême depuis la Montagne Blanche. I. Paris 1903. 113. l.; ld. még H. Sturmberger: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München. 1957 és Rhode: Stände und Königtum, 228. s. köv. l.

²⁶ A birodalmi politikából adódó ellentétekre már Szekfü Gyula is rámutatott: Magyar történet (2. kiad.) III. köt. 68. s. köv. l. Legújabbban Makkai L.: Az abszolutizmus ... 197—199. l. Ld. még a 7. jegyzetben idézett irodalmat.

nagy többségében protestánssá vált birodalomban a Habsburgok kezdettől fogva mindvégig ragaszkodtak a katolicizmushoz és az ellenreformáció politikájához, s így a rendiség és a Habsburg-politika konfliktusa mint a reformáció és az ellenreformáció harca robbant ki a XVI. század végén.

A tényleges történeti események megítélése szempontjából nem lényeges, de a Habsburg-politika belső rugóit keresve talán nem érdektelen, ha megnézzük, igaza van-e azoknak, akik azt vélik, hogy a Habsburgok nem dinasztikus politikai megfontolásokból, hanem belső, vallási meggyőződésből erőszakolták az ellenreformációt. I. Ferdinánd esetében valóban ez is közrejátszott, Miksánál azonban erről aligha beszélhetünk. Közismert Miksa rokonszenve a luteránus tanok iránt, és nem látszik valószínűtlennek az a föltevés, hogy Ferdinánd részben azért osztotta meg a birodalmat három fia között, mert félt Miksa protestáns meggyőződésének politikai következményeitől.²⁷ Miksa azonban dinasztikus megfontolásokból végül is a színes katolicizmus és a tényleges katolikus politika mellett döntött.

Rudolf katolikussága nem vitatható, de a belső meggyőződés nála is kétséges. A pápai nuncius jelentéseiből tudjuk, hogy körmeneten, misén csak politikai szükségből, nagy ritkán vett részt, és bizalmas körben úgy nyilatkozott, hogy az egyház ceremóniái az ördöghöz, nem Istenhez szólnak. Közismert volt a papok és különösen a szerzetesek iránti ellenszenv, ugyanakkor tanácsadói közt protestánsok is voltak.²⁸

A fiatal Mátyás főherceg, a későbbi II. Mátyás protestáns rokonszenve nyilvánvaló. Titokban két szín alatt vette az úrvacsorát, „eretnek” könyveket olvasott és az áttéréssel kacérkodott. Amikor 1577-ben Flandriába szökött, Rudolf Schwarzenberg gróftól küldte utána, akadályozza meg, hogy a főherceg nyíltan protestánssá legyen. Később a családi érdek benne is legyőzte az egyéni meggyőződést, de a pápa még 1597-ben is „nagy fájdalommal” panaszkodta, hogy Mátyás nem mutat buzgóságot a katolikus egyház és hit védelmében.²⁹

Rudolf ellenreformációs politikájánál számításba kell vennünk, hogy rá, aki serdülő korát Madridban töltötte, igen erősen hatott a spanyol uralkodóeszmény, mely az eretnekek elleni könyörtelen harcot a legfőbb uralkodói kötelességek közé sorolta. A későbbi II. Ferdinándnál viszont, akinek ellenreformációs politikája már valóban belső meggyőződésből következett, a minden más fölött álló jezsuita hatást kell számításba vennünk.

A Habsburgok a katolikus vallás egyeduralmának visszaállítására protestáns tartományaikon belül egyetlen szövetségest találhattak csak, a klérust. Így a klérus, mint a trón egyetlen támasza, mind nagyobb hatalomhoz jutott. Rudolf alatt a pápai és a spanyol udvar által is erőteljesen támogatott papság bizonyos vonatkozásokban már döntő tényezője a politikának. Ezáltal viszont még inkább konzerválódott a politikában és az államvezetésben mindaz, ami középkori maradvány volt, s a rendi dualizmus bizonyos mértékig dualizmussá

²⁷ K. Völker: Staatsgedanke und Reichsidee in der Geschichte des österreichischen Protestantismus (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in . . . Österreich, 1935: 13. l.).

²⁸ F. Hurter: Geschichte Kaiser Ferdinand II. und seiner Eltern. V. köt. Schaffhausen. 1852. 97–98. l. és MOE 1607–08.

²⁹ Hurter: i. m. V. köt. 60. l.; Kárpáthy-Krajánszky M.: Rudolf uralkodásának első tíz éve. 1576–1586. Bpest. 1933. 132–133. l.; Mátyás későbbi protestáns rokonszenvére: II. Sturmberger: Die Anfänge des Bruderzwistes in Habsburg (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 143. s. köv. l.).

lett, amelyben a hatalmon az uralkodó, a katolikus klérus és a protestáns rendek osztoztak. A mind labilisabb egyensúlyi helyzetben a szembenálló három fél közül kettőnek az ideiglenes szövetsége teljesen felboríthatta a hatalmi viszonyokat. Ez történt bizonyos vonatkozásokban Magyarországon 1608-ban, amikor a rendek és a klérus politikai szövetsége lemondásra kényszerítette a magára maradt Rudolfot. Erről a későbbiekben részletesebben szólunk majd.

A XVI. század végén a klérus irányításával kibontakozó erőszakos ellenreformáció azután a centralizáció addigi eredményeit is tönkretette, azáltal, hogy azt alapjaiban támadta meg. Meggyöngítette ugyanis a városokat és az amúgy is gyöngye polgárságot (vagy ahol ez nem sikerült, ott a nemesség karjaiba hajtotta őket), akik pedig a rendiséggel szemben az udvar támaszát alkothatták volna. Ez a megfontolás azonban föl sem merült. Jellemző a fiatal Ferdinánd főherceg kijelentése az 1590-es években, hogy inkább legyen pusztasággá és lakatlanná országa, mintsem hogy protestánsokat kelljen megtűnie uralma alatt. És hogy komolyan gondolta, amit mondott, azt tettekel bizonyította. 1600-ban megvonta a belső-ausztriai városoktól a luteránus vallásgyakorlat jogát, s áttérésre, vagy kivándorlásra szólította fel a polgárságot. A polgárság jelentős része a kivándorlást választotta. Egész városok néptelenedtek el, a karinthiai bányászok kivándorlása pedig olyan méreteket öltött, hogy a korábban jelentős vashányák egy része leállt s az egész bányászat teljesen eljelentéktelenedett.³⁰

Ha nem is hasonló méreteken, de azonos folyamat indult meg az 1500-as évek végén Alsó- és Felső-Ausztriában is. Az osztrák ellenreformáció irányítója Khlesl kardinális azonban nagyon is tisztában volt a városok fontosságával, s nem engedte törésre vinni a dolgokat. Annál kegyetlenebbül, és az államrezon szempontjából értelmetlenebbül történtek a dolgok Sziléziában és Lausitzban. Itt a luteránus városi polgárság megtörését, illetve kiűzését az 1600-as években kezdte meg Rudolf. Katonaságot vonultatott fel, Troppau városát szabályos ostrommal kényszerítette térdre, s nem törődött vele, hogy a protestáns polgárság nagy részének elvándorlása hosszú évtizedekre tönkretette a gazdag és virágzó sziléziai városokat. A magyar történetírás ma is úgy ír, mintha az ellenreformáció csak Magyarországon alkalmazott volna erőszakos módszereket. A sziléziai ellenreformáció kegyetlenségben többszörösen felülmúlta azt, ami Magyarországon történt.³¹

Ne felejtjük el, hogy közben nagy anyagi és véráldozattal, de lényegében eredmény nélkül folyt a 15 éves török háború. A háborús gépzet táplálása anyagilag kimerítette az örökös tartományokat, a háború színtere, Magyarország pedig végső romlásra jutott. Az udvar 10 millió felüli adósságtól is nyomva, a pénzügyi összeomlás szélén állt,³² a fizetetlen zsoldoshadak garázdálkodása

³⁰ Minderre részletes adatok: *J. Loserth*: Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern. Stuttgart. 1898; *P. Dedic*: Der Protestantismus in der Steiermark... Leipzig. 1930; *Uő.*: Der kärntner Protestantismus... (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in... Österreich, S. 71. s köv. I., a bányász-kivándorlásra 104–105. l.); *H. Braumüller*: Hauptzüge der Geschichte Kärntens. Klagenfurt év nélkül. 83. s köv. I.).

³¹ *G. Mecenseffy*: Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz—Köln. 1956. 82. s köv. I.; *Th. Wiedemann*: Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns. I. köt. Prag—Leipzig. 1879. 388. s köv. I.; *G. Biernann*: Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf. Teschen. 1874. 294. s köv. I.

³² A Habsburg-monarchia pénzügyeire, hadikiadásaira és eladósodott voltára ld. az Udvari Kamara 1607. október 8-i előterjesztését: *F. Stieve*: Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. München. 1895. 111. s köv. I.; *Makkai*: Az abszolutizmus... 200. s köv. I.; *Loebl*: Beiträge... 668. s köv. I. és MOE 1607—08.

— elsősorban Magyarországon, de az örökös tartományokban is — minden képzetet felülmúlt. Ennek a politikának csak egy következménye lehetett: az uralkodó elleni rendi felkelés, amely rendi felkeléshez azonban az erőszakos ellenreformáció miatt elkeseredett polgárság és a zsoldos hadak által koldussá tett parasztság is csatlakozik.

A magyar rendi mozgalom

A törökkel szövetséget kötő magyar rendek fegyveres ereje előtt az uralkodó háznak meg kellett hátrálnia, és az 1606-os bécsi béke megpróbálta a vitás kérdéseket kompromisszumos alapon rendezni. Véget vetett a csak pusztulást hozó török háborúnak, gátat szabott az ellenreformációnak és a központi hatalommal szemben fokozott jogokhoz juttatta a rendeket. Bocskai halála után azonban Rudolf a kiegyezés megszüntetésére, az uralkodói szuverenitást súlyosan sértő rendi vívmányok visszaszorítására törekedett, s ebben találkozhatott volna a magyarországi elnyomott osztályok, főleg a hajdúk érdekeivel, akik 1607 őszén, a győztes és kíméletlen nemesi törekvések ellen kénytelenek voltak fegyverrel védekezni. A magyar nemesség vezetői felismerték ezt a veszélyt, mely a rendi vívmányok megsemmisítését eredményezhette volna, ezért 1607 végén szakítottak a korábbi kompromisszumos politikával és nyíltan Rudolf ellen fordultak. A hajdú felkelésre, a paraszti háborúnak az örökös tartományokat is fenyegető veszélyére és az ellenreformációs politikára való hivatkozással, konföderációt hoztak létre az osztrák, majd a morva rendekkel (Pozsony, 1608. február 1. és Ivančic, 1608. április 19.), s mozgalmuk élére megnyerték Mátyás főherceget. Miután a hajdúk és Rudolf közti szövetség nem jött létre, sőt a hajdúk elitje, a feudális kiváltságok alsó szintjének elérése érdekében a rendek mellé állt, és az egész hajdúság szembefordult az uralkodóval, a magára maradt Rudolf kénytelen volt teljesen meghátrálni. Lemondott trónjáról, Mátyás főherceg megkapta Magyarországot, a két Ausztriát és Morvaországot, a valódi hatalom azonban a szövetséget kötő rendek kezében volt, akik a magyarok javaslatára titkos szerződésben Mátyás ellen is véd- és dacsövetséget kötöttek (Sterbehof, 1608. július 29.).

Annak okait keresve, hogy a rendi ellenállás miért Magyarországon jutott el a fegyveres felkelésig, nem elegendő csak arra rámutatni, hogy Rudolf uralma a legnagyobb súllyal Magyarországra nehezedett, s hogy a rendi ellenállás itt támaszkodhatott leginkább az önálló államiság hagyományaira. Utalnunk kell mindenekelőtt arra, hogy a birodalomban Magyarország volt az egyetlen, amely fegyverben állt. Az állandó török harcok következtében nálunk (és csak nálunk) minden nagyúr külön, csak tőle függő kisebb nagyobb számú fegyverrel rendelkezett, azonkívül, hogy a végvárakban és a mezei hadakban több tízezer ember szolgált állandóan. Kéznél volt tehát az a fegyveres erő — sőt a török személyében a külső szövetséges is —, amelyet, ha a rendek a maguk oldalára tudtak állítani, sikerrel fordulhattak szembe a központi hatalommal. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy részben az említett tényezők következtében, a magyar rendiség nemcsak a legerősebb, de a legöntudatosabb is volt a Habsburg-monarchiában. A magyar főrendek hozzászórtak az önálló cselekvéshez, s legjobbjait az erős politikai és közjogi érzék jellemezte, amit aligha lehet elmondani a cseh és főleg az osztrák arisztokratakról. Ebből a szempontból is nagy jelentőségű volt, hogy a köznemesi tömegek a politikai irányításból kiszorulva, a vezetés és az intézkedés néhány feltétlen tekintéllyel rendelkező nagybirtokos főnemes

kezébe került. Lengyelországban ebben az időben a rendi törekvéseknek nagy és figyelemre méltó elméleti irodalma alakult ki, a gyakorlati politikában azonban a lengyel rendek nem tudták valóra váltani az elméletet, márcsak azért sem, mert a köznemesi tömegek maguk fölött tekintélyt nem tűrő anarchisztikus viselkedése megakadályozott minden egységes fellépést. Magyarországon nem volt a rendi törekvéseknek számbavehető irodalma, a gyakorlati politikában azonban a nemesi vezérek elméleti iskolázottság nélkül is megállták a helyüket, kitűnő politikai érzékkel rendelkező, messzelátó államférfiak voltak, akik jó stratégiának és mégjobb taktikusoknak bizonyultak. Törekvéseik egybeváltak a rendi törekvésekkel, de a nemesi jogokért folyó küzdelmet közjogi síkra emelték, s az sem vitás, hogy Rudolfal szemben az ország érdekét képviselték. Áll ez személy szerint elsősorban Bocskai Istvánra, de áll később Illésházy Istvánra és Thurzó Györgyre is.

Magyarországon a köznemességgel szemben mind Bocskai, mind pedig halála után Illésházy vagy Thurzó, érvényt tudtak szerezni saját elgondolásaiknak. Jellemző, hogy az 1608-as megyei instrukciók szinte azonos szavakkal utasították országgyűlési követeket: ragaszkodjanak a bécsi béke vívmányaihoz, egyébként politikai kérdésekben tartsák magukat valamelyik névszerint megnevezett főúr (többnyire Illésházy vagy Thurzó) véleményéhez. Az országgyűlések vagy a részgyűlések naplóját olvasva, feltűnik, hogy a vitákban a hangadók a nagyurak, s a köznemesi küldöttek táborába csak olyankor hangos, ha a püspöki kar; vagy Forgách érsek Illésházy vagy Thurzó elleni támadását kell lehurroggni. A rendi feliratokat a köznemesi familiárisok öntik formába, de az írásbafoglalást megelőzi a nagyurakkal való tárgyalás, ahogy a végleges szöveget is ők ellenőrzik.

Azt jelenti ez, hogy a magyar rendi táborban csak egy vélemény s teljes egység volt? Korántsem. 1607—08-ban a Forgách Ferenc érsek körül csoportosuló klérus képezi az egyik politikai csoportot. Forgách aulikus, Rudolf személyéhez az utolsó pillanatig ragaszkodó nézeteivel még püspök társainak mindegyike sem értett teljesen egyet, a papságon kívül pedig hívei, még a katolikus főrendek vagy követek közt sem voltak.

A nemesi táboron belül a kor legvagyonosabb birtokosának, az öreg Illésházy Istvánnak volt a legnagyobb tekintélye. Az, hogy a bécsi béke megkötésében nagy érdemei voltak, általános tiszteletet ébresztett iránta, az ezt megelőzően hamis vádak alapján, a felségsértési perben fejére kimondott halálos ítélet pedig szinte a mártírság glóriájával övezte a protestáns rendek szemében. Az öntudatos és következetes rendi álláspontot nagy hajlékonysággal képviselte a tárgyalásokon, a diplomácia szinte életeleme volt. A Rudolf lemondatása körüli cselszövéseknek nemcsak az ötlete származott tőle, hanem nagyrészt a megvalósítás gyakorlati módja is. A problémák katonai erővel való megoldásának nem volt híve, s református hite a humanisták hagyományaiból táplálkozó sztoikus életfilozófiával ötvöződött. Mindez, ahogy az elszenvedett sérelmek ellenére is megingathatatlan dinasztia-hűsége Bocskaival is szembeállította, bár a fejedelem erőteljes egyénisége és hatalma előtt végül is meghajolt. Személyes és elvi ellensége volt a klérusnak, s szenvedélyesen követelte a politikai életből való eltávolításukat, ami nem kis mértékben hozzájárult a protestáns nemesek közötti népszerűségéhez. Közvetlen politikai köréhez tartozott az a néhány főrend és művelt familiáris nemes, akik Bocskai környezetében jutottak először szóhoz, de akik — ahogy Illésházy — maguk is szembenálltak a fejedelemmel. (Nyáry Pál, a kivégzett Kátai Mihály, Rimay János, Péchy Simon, Beniczky Márton

stb.). Valamennyien fáradhatatlanok voltak a nemesi tömegek meggyőzésében, szinte azt mondhatjuk, propagandistái voltak Illésházy pártjának.³³

A második, Illésházyval vetekedő tekintély az észak-magyarországi nagybirtokos, Thurzó György volt. Meggyőződéses luteránus, a protestáns rendi törekvések szívós képviselője, aki azonban Bocskaival szemben mindvégig a császár hűségén maradt. Ez persze jól összefért azzal, hogy a fejedelem által kikényszerített béke rendi vívmányait lelkesen üdvözlje és hozzájuk következetesen ragaszkodjék. Illésházytól — aki egyetlen nagy riválisa volt a nádori méltóságért folyó harcban — inkább személyi ellentétek választották el, mintsem politikaiak. 1608-ban egy táborban voltak, ami lehetővé tette az egységes rendi fellépést Rudolf ellen. Együttműködésük annál gyümölcsözőbb volt, mert Thurzó szenvedélyektől nem befolyásolt böles magatartása megkönnyítette a klérussal való teljes szakítás elkerülését és a külföldi rendekkel való együttműködést.³⁴

Illésházy és Thurzó mellett alig jutottak szóhoz az üsd-vágd katonatípusok (a katolikus Forgách Zsigmond, a kálvinista Mágóchy Ferenc) vagy a folyton kezitáló óvatosak, mint Homonnai Bálint. A nagyurak közti viták és véleménykülönbségek, az országgyűlésen is felsattanó személyi ellentétek (amelyek teljes zavarba hozták a naplóíró követeket); végül sem érintették komolyan a rendi tábor egységét.

A magyar rendi vezetők jó taktikai érzékére vall, hogy az ellenreformáció elleni harc jegyében a városokat is megnyerték szövetségesül. A magyar nemesség ugyanis abban a pillanatban a polgárság védelmére kelt, amikor az erőszakos templomelvételek megkezdődtek, megsejtve, hogy a városok megtörése után ő következik, másrészt pedig tudva, hogy csak a protestáns egység képes a kellő ellenállásra. Magatartásuk annál figyelemre méltóbb, mert szögesen ellenkezik azzal, ahogy az örökös tartományok protestáns rendei viselkedtek. Azok ugyanis közönnyel nézték a protestáns városok elvérzését és csak későn ébredtek rá, hogy egyedül maradtak.

Mind az osztrák, mind a cseh-morva tartományok nemesei egyetlen szó nélkül tudomásul vették azt az udvar által képviselt nézetet, hogy a városok ugyanolyan tulajdona a királynak, mint a jobbágyszervezetek a nemesuraknak, tehát ahogy a földesúrnak joga van megszabnia jobbágyságukat, az uralkodó is rendelkezhet a polgárokkal. Amikor pedig a városok a nemesek segítségét és támogatását kérték, azok mereven elzárkóztak. A felső-ausztriai városok 1590-ben javasolták az uraknak és a lovagoknak, hogy velük, mint negyedik renddel fogjanak össze az ellenreformációs törekvések ellen. A nemesek azt felelték, hogy ez nem tartományi ügy, s az uralkodóra tartozó magánügyben nem segíthetik őket. Néhány évvel később azonos indokolással hagyták magukra a városokat Alsó-Ausztria rendei is.³⁵ 1600-ban Klagenfurt kérte a karinthiai rendek támoga-

³³ Ugyanennek a csoportnak a műveltségére és filozófiai nézeteire érdekes adatokat hozott az Irodalomtörténeti Intézet által a magyarországi manierizmus történetéről rendezett sárospataki konferencia 1970 májusában. — Illésházy önbizalmára és hatalmi öntudatára jellemző epizódot olvashatunk a soproni követek naplójában. Az 1608 januári pozsonyi gyűlésen, a Rudolf elleni sérelmek összeállításakor Erdődy Tamás horvát bán aggályát fejezte ki, nem feszítik-e túl a húrt. Mire Illésházy odafordult hozzá, mondván: „Mit félsz, három napig [értsd: három nap alatt] semmié teszem,” ti. a császár hatalmát (MOE 1607—08).

³⁴ Minderre ld. MOE 1607—08.

³⁵ F. Stauber: Historische Ephemeriden über die Wirksamkeit der Stände von Österreich ob der Enns. Linz. 1884. 67. l.; Gutkas: Landfürst ... 66. s. köv. l.

tását, de a nemesek itt is elzárkóztak. A stájer nemesség ugyan egy évvel később szót emelt a városok mellett, amikor azonban Ferdinánd rendre utasította őket, visszavonultak.³⁶ Még jellegzetesebb a sziléziai rendek magatartása, akik pedig már láthatták az osztrák tartományok példájából, hogy mit eredményez a nemesi szűkkeblűség. 1604-ben, amikor a császári csapatok felvonultak Troppau megtörésére, a város a nemességhez fordult, és hivatkozva arra, hogy az idegen katonaság beavatkozása a tartomány belügyeibe a nemesség jogait is sérti, fegyveres támogatásukat kérte. A boroszlói rendi gyűlés azonban 1604 őszén, tehát már a magyar szabadságharc kitörése után, elzárkózott Troppau kérése elől és sorsára hagyta a várost.³⁷

Ezzel szemben, amikor 1604 elején Rudolf megkezdte a magyar városokban az erőszakos ellenreformációt, és itt is arra hivatkozott, hogy a városok a király tulajdona, „peculium regis”, a magyar országgyűlés azonnal tiltakozott. Tévedés, mondták, a szabad királyi városok nem az uralkodó, hanem a korona tulajdonai, a koronát pedig együttesen alkotják a király és a rendek.³⁸ Amikor a gálszécsi gyűlés nemesi megbízottai Belgiojosóval tárgyaltak a kassai nagytemplom erőszakos elvétele ügyében, a generális kifejtette, hogy az uralkodónak joga van saját jószágában olyan papot tartani, amelyet akar, hiszen az urak is így cselekednek saját jobbágyaikkal. Mire a nemesek ezt válaszolták: „Különbség vagyon az mi jobbágyink közt és az szabad városok közt. Azok minékönk valóban jobbágyink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind a föld mienk az melyen laknak, ha mit aratnak is, csak kezek munkájok rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságok az urakéval és milyenkével; egy az libertas, non sunt peculium regis, sed peculium coronae, columnae regni, membra regni. Őket is őfelsége ország gyűlésében peculiaribus litteris hívja, mint szintén prelátusokat, egyéb urakat, vármegyéket etc. Szabad voxok vagyon, oly pondusa voxoknak, mint egyéb státusokénak. Tempore electionis regis szintén úgy eligálnak ők is, mint a többi ordo . . . Látván a státusok ezt a rajtok esett dolgot, compatiálnak nekik, fájdalják esetjüket, mivelhogy membrumunk, nem hagyhatjuk.”³⁹

A magyar nemesek állásfoglalása annál jelentősebb, mert nemesak kiállnak a városok mellett, hanem kijelentik, hogy azok „membra regni”. Pedig tudjuk, hogy Werbőczy Hármaskönyve a városokat nem vette be a szent korona, az ország tagjai közé, azok csak a korona birtokai voltak. A nemesség tehát politikai érdekből még a Hármaskönyvön is túlment.⁴⁰

A magyar rendek magatartása tehát politikai szempontból magasán fölötté állt az örökös tartományokénak, és ez más vonatkozásban is megmutatkozott. Az osztrák, stájer, cseh vagy morva rendek ugyanis, miután elfogadták az udvar álláspontját, hogy a szabad vallásgyakorlat nem része a tartományi jogoknak, csak magánügy, privátum, amely az uralkodóra és a két világi nemesi osztályra tartozik, elfogadták, hogy ennek következtében a vallásgyakorlatot nem törvényben kell biztosítani, még csak nem is ünnepélyes, az utódokra is kötelező privilegiális levél formájában, hanem elegendő, ha az uralkodó egy nyilatkozatban (Majestätsbrief) általános keretek közt ad biztosítékot (Assecuratio). Magyar-

³⁶ Braumüller: Hauptzüge ... 83. l.; Dedic: Der Protestantismus in der Steiermark ... 94. l.

³⁷ Loesche: Zur Gegenreformation in Schlesien. I. Leipzig. 1915. 130. l.

³⁸ A városok „peculium regni coronaeque esse agnoscuntur nobisque incorporatae sint” (MOE X. 511. l.).

³⁹ MOE X. 597. l.

⁴⁰ Ld. Eckhart F.: A magyar szentkorona-eszme története. Bpest. 1941. 252. l.

országban (és csak nálunk) a vallásszabadság kérdését közjogi szintre emelték. Az udvar a magyar rendeknek is felajánlotta az uralkodói nyilatkozattal való rendezést, a rendek azonban törvényt kívántak. Szinte érthetetlen, hogy a cseh rendek, egy sor érvényét veszített uralkodói pátenstans tanulsága és az 1608-as magyar törvények példája után is megelégedtek 1609-ben egy újabb Majestätsbrieffel.⁴¹

Mindezek után nem meglepő, hogy az örökös tartományokban nem hogy nemzeti felkelésre nem került sor, de még a rendek egységét sem tudták megvalósítani. Felső-Ausztriában 1608. augusztus 30-án, tehát már Rudolf lemondása után, Erasmus Tschernembl-nek sikerült a három rend (urak, lovagok és városok) szövetségét létrehozni, de a katolikusok már néhány hét után kiváltak a szövetségből, amikor a protestánsok a Mátyásnak való ünnepélyes hódolást a szabad vallásgyakorlat biztosításához és ahhoz kötötték, hogy a kormánysszervekben arányuknak megfelelő képviseletet kapjanak.⁴² Alsó-Ausztriában, — ahol hiányzott a Tschernembl-hez hasonló vezéregyéniség, — eleve kettészakadt a nemesség. A katolikus rendek az új uralkodónak feltétel nélkül hódolni kívántak, mire 1608. szeptember 14-én a protestáns nemesek, két főúr kivételével kivonultak a bécsi tartományi gyűlésből. Közben 78 katolikus nemes és a velük tartó két protestáns úr hűséget esküdött Mátyásnak, a „disszidensek”, 166 protestáns úr és lovag, továbbá néhány még luteránus többségű város képviselője október 3-án Hornban szövetségbe tömörült, vallási jogaik védelmére az uralkodó ellen. Ezzel az eddigi három országgyűlési rend hat csoportra szakadt. Mátyás némi joggal nevezte a horniakat „rebellis frakciónak”, hiszen — bár a többséget jelentették — még nemesi osztályos társaik, sőt hitsorsosaik egy töredéke is szembefordult velük. A morva és a cseh protestánsok sem tudták a rendi egységet megvalósítani.⁴³

Magyarországon a főúri vezetők talán semmire sem ügyeltek úgy, mint a rendi mozgalom belső egységére és arra, hogy kifelé ez az egységes protestáns front a katolikus urakat, sőt a főpapságot is a maga soraiba zárja. Ezért is helyezték az alkotmányos (és nem a vallási) ellentéteket az előtérbe.

Illésházy István ugyan időnként nyilvános üléseken is gorombán neki rontott a főpapoknak, fejükhöz verve, hogy nem egyenrangúak a nemesekkel, akik örök joggal bírják földjeiket, míg ők, a papság, csak „az országtól és a királytól (akit viszont szintén az ország koronáz meg)” kapják birtokaikat, nincs joguk tehát külön véleményt nyilvánítani, a nemesekkel ellenkezni.⁴⁴ Egyébként is, kiáltotta oda a primásnak egy alkalommal, „ha ezután is magyar kenyéren és boron akar élni, alkalmazkodjék a nemesi többséghez”.⁴⁵ Ugyanakkor Illésházy az, aki megmagyarázza a káptalani követeknek: ne is remélik, hogy a Bocskai által elkobzott birtokaik visszaadásához a rendek hozzájárulnak, ha most nem támogatják őket az uralkodó ellen. S hogy propagandája sikeres volt, bizonyítja

⁴¹ A különböző Majestätsbrief-ek körüli vitákra ld. *I. Lindeck*: Der Einfluss der staatsrechtlichen und bekänntnismässigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen . . . (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in . . . Österreich 1939. 89. s. köv. 1.).

⁴² Uo. — A három rend szövetséglevele: Österreichische Nationalbibliothek (Wien) Cod. 8547*, Fol. 23—28.

⁴³ *Dulkas*: i. m. 79. s. köv. 1.; *Völker*: Die Stände . . . 9. s. köv. 1.; *J. Loserth*: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Österreichs ob und unter der Enns in der zweiten Hälfte des Jahres 1608 (Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 1900. 226. s. köv. 1.).

⁴⁴ A körmöcbányai követek naplója a pozsonyi részgyűlés 1608. febr. 1-i üléséről: MOE 1607—1608.

⁴⁵ „Si pane et vino hungarico vult vivere, se regnicolis adcommodet.” A soproni követek naplója ugyanazon részgyűlés 1608. január 23-i üléséről: Uo.

a soproni Lakner Kristóf följegyzése. 1608. február 3-án a pozsonyi részgyűlés ülésében került sor annak a levélnek az aláírására, melyben az osztrák és cseh rendeket a Rudolf császár elleni szövetségre szólítják fel. Megyeri ítélőmester körbevitte az iratot, s többek közt odatette az egyik káptalani követ elé is, „si placet suscribere, sigillum adpone”. Mire a kanonok: „adgyátok innár az én jószágom is,” — és aláírta.⁴⁶

Kifelé különösen ügyeltek az egységre: az uralkodóhoz, a szomszédos országokhoz, rendi gyűlésekhez küldött követségbe mindig delegáltak katolikus urat, sőt püspököt is. A morva rendekhez Thurzó Györgyöt és Napragi Demeter püspököt küldték. A Rudolffhoz bocsátott magyar küldöttség szónoka Lépes Bálint püspök volt, s Hornba, az osztrák protestáns rendekhez Thurzó mellé a katolikus Dóczy András adták. A felső-magyarországi rendek kassai gyűlésének Mátyás főherceghez küldött követségét a katolikus Czobor Mihály vezette, s 1608 végén a protestáns stájer rendekhez is egy katolikus főpapot és egy protestáns urat küldött követségbe az országgyűlés.⁴⁷ Hogy pedig az egység megtartása valóban tudatos eljárás eredménye volt, arra hadd idézzünk még egy példát a körmöcbányai követek naplójából. A pozsonyi gyűlés 1608. január 31-i ülésének végén Napragi püspök a klérus nevében ünnepélyesen tiltakozott a protestánsoknak adandó szabad vallásgyakorlat ellen. Bejelentését általános megdöbbenés követte, mindenki attól félt, ketté szakad a rendi tábor. Ekkor felállt Thurzó György, s a következő kérdést intézte Napragihoz: Avval egyet ért-e a klérus, hogy a rendek a bécsi béke becikkelyezését és megtartását kívánják. Mire Napragi: Ami Isten, az egyház vagy a papság jogait sérti, azzal nem érthetnek egyet, de ami az ország szabadságjogait illeti, annak megvédésében egyek a rendekkel, s ő maga kész vérével is megpecsételni hazájához való hűségét. Általános vivatozás, az egység meg volt mentve.⁴⁸ A jelenet különben arra is rávilágít, hogy a magyar katolikus klérus a protestantizmussal szemben az uralkodóba kapaszkodott, de saját feudális jogai megvédésére hajlandó volt az udvarral szemben, a protestánsok mellé állni.

A rendi ellenállási jog és Kálvin

Érdekes és mindeddig viszonylag elhanyagolt kérdése a korszaknak, hogy a magyar rendi törekvések milyen ideológiai forrásból merítettek. Volt-e hatása Magyarországon a kálvini ellenállási tannak.

Közismert, hogy a katolikus egyház a világi hatalom isteni eredetét hirdette, és az uralkodók iránt teljes engedelmességet követelt. A világi hatalom elleni támadás az Isten elleni lázadásnak minősült. Ezt a tanítást lényegében Luther is átvette, amikor hangsúlyozta a világi felsőbbtség iránti engedelmisséget. Hitbeli kérdésekben ugyan Luther nemcsak megengedte, de meg is kívánta az engedelmisség megtagadását, idézve a Biblia szavát, hogy „Inkább kell engedelmeskedni az Istennek, hogy sem az embereknek,” de ez csak passzív ellenállás lehetett. Az uralkodóval szembeszállni senkinek nincs joga — mondta —, s még üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot.⁴⁹

⁴⁶ MOE 1607—08.

⁴⁷ A követi utasítások: MOE 1607—08.

⁴⁸ MOE 1607—08.

⁴⁹ „Der Obrigkeit soll man nicht mit Gewalt widerstehen, sondern nur mit dem Bekenntnis der Wahrheit.” *Luther: Von weltlicher Obrigkeit. (Gesammelte Werke, Weimarer Ausg. XI. köt. 277. l.)* Vö. K. *Klaehn: Martin Luther. La conception politique. Paris. 1941; W. A. Mueller: Church and State in Luther and Calvin. A comparative Study. Tennessee. 1954.*

Az uralkodói hatalom isteni eredetét vallotta Kálvin is, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a köz javára rendeltettek, s a hatalommal jogok, de kötelességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Csak az az uralom törvényes, mondja Kálvin, amelyik teljesíti Istentől rárótt kötelességét. Az az uralkodó, aki ezt elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma törvénytelen, ő maga zsarnok. Az egyén azonban, Kálvin szerint is, engedelmességgel tartozik a zsarnoknak, kivéve, ha az olyat kívánna tőle, ami ellenkezik az isteni parancsal. Az ilyen parancs teljesítését meg kell tagadni, de ezen a passzív ellenálláson az egyén nem léphet túl.⁵⁰

Isten — mondja Kálvin — két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Az első: „Isten olykor az ő szolgálói közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös urálmát és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából.” Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által a fáraók zsarnokságából, Othniel révén Kusán elnyomásából, s másokéból a bírák és királyok által. Mindehhez Kálvin hozzáteszi: „Isten mindig igaz embereket választ ki erre a feladatra, akik felkelve a királyok ellen, valójában nem követnek el erőszakot a királyi méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.”⁵¹

Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az Institúció az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegjenek.” Eszerint: „ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbbségek, amelyeket a királyok önkényének korlátozására állítottak fel (amilyenek voltak hajdan a lakedémoniaknál a királyok ellenőrzésére rendelt eforoszok, vagy a római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéni szenátussal szemben a demarkoszok, és amilyen hatalommal talán a mostani viszonyok közt egyes országokban a három rend működik, amikor országgyűlést tart), akkor nem vagyok ellene, hogy ezek kötelességszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkénye ellen; sőt, ha ezek az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten annak védőül rendelte őket.”⁵²

Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa Béza Theodor (Theodor de Bèze), aki a Szent Bertalan éj hatása alatt nemcsak megengedte, hanem kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást.⁵³

Eckhart Ferenc, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőnek vizsgálta meg Boeskaai és híveinek közjogi felfogását,⁵⁴ azt állapította meg, hogy sem a fejedelem, sem

⁵⁰ Ld. *E. Doumergue*: La pensée ecclésiastique et la pensée politique du Calvin (Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. VIII. köt.) Lausanne, 1917; *M. E. Chenevière*: La pensée politique de Calvin, Genève—Paris, 1937. *J. Bohatec*: Calvins Lehre von Staat und Kirche... Breslau, 1937; *J. Touchard*: Histoire des idées politiques. I. köt. Paris, 1959. 272. s. köv. I.: *L. Arénilla*: Le calvinisme et le droit de résistance à l'État (Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, 1967, 350. s. köv. I.).

⁵¹ *Calvin*: Institution de la religion Chrestienne, 1541. (Corpus Reformatorum... 32, 1159 h.).

⁵² Uo. 1160. h.

⁵³ *Th. Bèze*: De haereticis a civili magistratu puniendis, 1554.

⁵⁴ *Eckhart F.*: Boeskaai és híveinek közjogi felfogása (Károlyi Emlékkönyv Bpest, 1933. 133. s. köv. I.).

a rendek nem hivatkoznak a kálvini ellenállási tanra. A felkelés jogi alapját számukra az Aranybulla 31. pontja képezte, mely kimondta, hogyha az uralkodó a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenkint és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kálvin és Béza felfogására támaszkodott — állapítja meg Eckhart, — „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolataiknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei.”

Eckhart credményeit még alátámasztotta Révész Imre,⁵⁵ mondván, hogy az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Amikor 1562—63-ban a Tisza jobbparti, majd az erdélyi reformátusok elfogadják hitvallásul Béza „*Confessio christianae fidei*” címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyják az Istentől küldött szabadtókra és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Ahogy Révész bizonyítja, a XVI. századi magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvinnak egy sor fontos tanítását, azokat, amelyek nem illettek bele a magyarországi társadalmi viszonyokba. A feudális rendszerbe beépült magyar és a már polgári irányba mutató svájci, holland vagy francia kálvinizmus közé nem lehet egyenlőségjelet tenni sem ekkor, sem később.

Anélkül, hogy Révésznek a magyar kálvinizmus eltérő voltára vonatkozó megjegyzéseit a legkevésbé is kétségbe vonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy Béza említett hitvallásának 1562—63-ban lefordított magyar szövegét csak egy későbbi, 1655-ös bilingvis kiadványból ismerjük, amely a Rákócziak tulajdonát képező sárospataki nyomdában, az özveggy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsánna utasítására jelent meg.⁵⁶ Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból? (Az ugyanott közölt latin szövegben egyébként bennehagyták.) Ha pedig már 1562-ben kihagyták ezt a fejezetet, az is történhetett János Zsigmond fejedelem közbelépésére. Az uralkodók érthető okokból nem rokonszenveztek az abszolút hatalom ellen irányuló kálvini tétellel, s olyan esetekben, amikor a fejedelem maga is a református vallást követte (ahogy ekkor János Zsigmond és a Rákócziak), a hit és az egyház védelmét célzó ellenállás sem látszott különösebben lényegesnek. Egyébként is az 1560-as évekbeli helyzet nem volt azonos a Bocskai-korival, s abból, hogy akkor a kálvini ellenállási tan nálunk nem talált visszhangra, nem lehet következtetni a későbbi időkre.

Fölmerül viszont a kérdés, hogy ha a hazai zsinatok csak megrostálva adták közre Kálvin tanait, volt-e módja a magyar református papságnak és világi értelmiségnek más forrásból a teljes szöveget megismernie. Bizonyosan állíthatjuk, hogy volt. Kálvin és Béza munkái az 1550-es években tűntek fel Magyarországon, s az 1566-os gönci zsinat már arról rendelkezett, hogy a papok olvassák és tanulják Béza genfi hitvallását és Kálvin katekizmusát.⁵⁷ 1568. május 1-én a Tisza jobbparti seniorok már arról tudatják Bézát, hogy Kálvin iratait Magyarorszá-

⁵⁵ Révész I.: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához (Századok, 1934, 272—274. l.).

⁵⁶ Szabó K.: Régi magyar könyvtár. I. köt. Bpest. 1879, 903. sz.

⁵⁷ Kiss Á.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bpest. 1881. 143. l.

gon igen nagyra becsülik és szorgalmasan olvassák.⁵⁸ Igaz, Kálvin Institutio⁵⁹ csak 1624-ben, katekizmusa pedig 1695-ben jelent meg magyar fordításban,⁵ de a magyarországi protestáns papság és világi értelmiség egyaránt jól beszélt a latin nyelvet.

Csak a kálvini tanok elterjedésével magyarázhatjuk meg, hogy már az 1560-as években korábban szokatlan hang jelentkezik a Habsburgok uralma alá tartozó országrészben, amely valósággal számonkéri a katolikus uralkodótól kötelességei elmulasztását. „Elfogytanak Ur Isten az jámbor fejedelmek, nincs gondviselője népednek, oltalma seregednek,” panaszkodik a névtelen énekes. Pesti György pedig a halál szavával már vádolja az uralkodót: „Király nem jártál el az te tisztedben: eszel, iszol, csak mulattál éltedben, sok adót szedetsz minden esztendőben, de az ellenséggel nem mentél szemben.”⁶⁰ A kálvini értelemben eszményi király képe a XVI. század második felében már ott élt a magyar irodalomban, s Miskolczi Csulyak István Boeskaiktól búcsúztató prédikációja 1607-ben precíz felsorolását adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenkint a kötelességek felsorolása szinte az Institutio parafrázisának hat. „Az igaz és Isten szerént való fejedelemnek tiszti nemcsak az, az mint mostan sokaknak szokások, hogy egyék-igyék és hasát mint egy zsákot töltse, tárházát pénzzel rakja, jobbágyit törvénytelen dolgokkal és adófizetéssel sarcoltassa, azonközben pedig az ő alattok valók mit egyenek, igyonak, vagy minemő csendességben éljenek, meg nem gondolja, — hanem hogy tartományát, jószágát békeességben és igazságban tartsa, az szent tudományt homály és konkoly nélkül hirdettesse, az közönséges társaságot jó törvényével és igaz atyafiui szeretetével szentül és jámborul birja és igazgassa.”⁶¹

De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt ismert, hanem az isteni törvény útjáról letért uralkodóval szembeni ellenállás joga is. Ezt tanúsítja a felső-magyarországi rendek magabiztos válasza 1604 elején a Rudolf császárt képviselő Belgiojoso generálisnak: „Contra eiusmodi illegitimos insettores, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat, cum inculcata tutela.”⁶² Hogy pedig ezek a gondolatok a legalsó rétegekhez is eljutottak és szinte közvéleményt formáltak, annak igazolására idézzük a hajdúk nyilatkozatát 1607 végéről. Amikor a nemesi megbízottak felszólították a felkelt hajdúkat (akik fennen hirdették, hogy Rudolfot nem ismerik el és új királyt választanak), hogy térjenek a törvényes uralkodó hűségére, ezt válaszolták: Rudolf nem királyuk, „mert bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz” hitet. Íme a kálvini ellenállási tan végsőkéig leegyszerűsített, primitív változata a hajdú szemlélet tükrében.⁶³

A rendeknek 1605-ös Európához intézett kiáltványában azonban valóban hiába keressük a kálvini ellenállási jogra való utalást, ahogy a felkelés más hivatalos irataiban is. A kiáltvány ugyan többször és éles formában elítéli Rudolf császárt, mert nem törődik népei jólétével, semmibe veszi az isteni törvényeket és zsarnok módjára viselkedik. A felsorolt konkrét „nemzeti” sérelmek viszont tipikusan rendi jellegűek, a nemesség azonosítja önmagát a nemzet egészével.

⁵⁸ Révész I.: Magyar református egyháztörténet. Debrecen. 1938. 125. l.

⁵⁹ Szabó K.: i. m. 540. et 1468. sz.

⁶⁰ Thaly K.: Régi magyar vitézi énekek. Pest. 1864. I. köt. 89. l.; Régi magyar költők tára. XVI. század. VII. köt. Bpest. 1912. 28. l.

⁶¹ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. XII. köt. 90—91. l.

⁶² MOE X. 597—598. l.

⁶³ MOE 1607—08.

Ezek után persze politikai és taktikai szempontból egyaránt érthető, ha ahelyett, hogy kálvini teológiai érveket szegeznének szembe a katolikus uralkodóval — inkább az Aranybullára hivatkoznak, melynek érvényességét senki el nem vitathatta. A kálvini tan különben is csak az ellenállás általános jogát tartalmazza, a tényleges jogalapot mindenütt a helyi jogszabályokból kellett meríteni. Ebben az összefüggésben érdemes figyelni arra is, hogy az Aranybulla 31. pontjára ekkor hivatkoznak először a rendek a történelem folyamán.

Végig gondolva a zsarnoktól való szabadulás kálvini tételét, azt állapíthatjuk meg, hogy a Boeszkai-szabadságharc nem is tartozott az Institutio-ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek fogtak fegyvert az uralkodó ellen, hanem a Kálvin által az első helyen említett lehetőség valósult meg: Isten szabadítót küldött Boeszkai személyében. Ebből a szempontból nézve az iratokat, egyszerre más képet kapunk és a kálvini tanok jelenlétét is megállapíthatjuk.

Boeszkai felkelése első percétől kezdve Istentől küldött szabadítóként lépett fel. 1604 novemberében — az álmódi csata után, de még a felvidéki győzelmek előtt — a Kassára egybehívott rendekkel közölte: „Kegyelmeteknél nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felséges Isten böles tanácsa indított,” — s a császárnak is megüzente: „ebben az Úr Isten cselekedett velem, e mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végzését tekintse.” Isten küldöttének vallotta magát, feladata, hogy megszabadítsa népét a zsarnokság jármából, — s amikor erről beszélt, mintha csak Kálvin szavait idézte volna: „Minden én igyekezetem s inteniöm ellen vőn ez álláspontra Isten, ... mint Mózeset régen a pásztorságból. Dávidot a juhok aklából, a bujdosó, számkivetett Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette.” Minden lépéséről „onnan fellyül bizonyos, Istennek az ő titkos tanácsából”, — éppen ezért (megint tipikusan kálvini gondolat) az elért eredményekért nem az övé a dicsőség, „Istené a dicsőség valamennyire eddig is segített”.⁶⁴

Boeszkai magatartásában a hagyományos magyar rendi gondolkodás tehát kifejezetten kálvinista színezetet kapott.

De az országgyűlésre összegyűlt rendek is Kálvin szellemében éltek, amikor a szabadítót üdvözölték benne, a „magyarok Mózesét”, aki „az Úr Istennek kedves és kellemes szent akaratából” eljött, hogy levegye népéről a bilincset.⁶⁵ Szepsi Laczkó Máté, a prédikátor krónikás feljegyzéseiben olvassuk az 1604-es évről: „Ezidőben a magyar keresztyénség minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szemcét oltalomnak okáért függeszteni, csak sőhajtunk, bánkódunk és az Istenhez öfelségéhez fohászkodunk vala.” Aztán a krónikában új fejezetet kezd, melynek ez a címe: „Isteni segítség kezdetik”. És az első mondat: „... Boeszkai István urunk, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalesillaga föltámada.”⁶⁶ Ugyanezt az érzést fejezi ki Debreczeni S. János Boeszkaihoz írt költeménye, a *Militaris congratulatio*. „Bihar vármegyéből, hogy te ez kis helyből származtál oltalmunkra? Krisztus is jászolból és kis Názáretből jött világ válságára. Így szokott ez lenni, ezt szokta művelni az mennyek szent ura: az kised szíveket, vezérelvén őket, vízi derék dologra. Moyses és Áron, Jozsué. Gedeon példája ezt mutatja.”⁶⁷

⁶⁴ Történelmi Tár, 1878. 31. és 284—285. l. továbbá MOE X. 607. és XI. 743. l.

⁶⁵ MOE X. 608. l.

⁶⁶ Erdélyi történelmi adatok. III. köt. Kolozsvár. 1858. 52. l.

⁶⁷ Régi magyar költők tára. XVII. század. I. köt. Bpest. 1939. 259. l.

Bocskai tehát a kortársak szemében Istentől küldött szabadító, aki megvédi az „igaz, orthodox hitet,” az „isteni törvényt semmibe vevő zsarnokkal szemben”, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult nemesi jogok és érdekek restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetséget kötő klérus ellenében. A kálvini tanítás tehát erősítette, mert korszerű ideológiai fegyverrel látta el a régi rendi törekvéseket, amelyek a vallásos meggyőződéssel nem is függtek össze. Ez magyarázza meg, hogy a felkelők soraiban nemcsak kálvinistákat és luteránusokat, de katolikusokat is találunk. Ugyanakkor a kálvini ideológia azáltal, hogy az Isten által küldött szabadítót kiemelte a rendi keretek közül, lehetővé tette a polgárság és a parasztság megnyerését is.

Végül összehasonlítással vessünk egy rövid pillantást az 1608-as rendi konföderációk történetére. Ahogy már említettük, az 1608 januári pozsonyi gyűlésből a magyar rendek felszólították a Habsburg-monarchia többi országának rendeit, hogy lépjenek szövetségre velük az uralkodó ellen.

Láttuk az előzőkben, hogy Rudolf politikájának súlya nagyjából egyformán nehezedett a Habsburg-tartományokra és Magyarországra. Minden oka meg lett volna tehát az örökös tartományok nemességének, hogy megragadják az alkalmat és a magyar rendek felszólítására igennel válaszoljanak. A válaszok mégis különbözőek voltak. Felső-Ausztriában a nemesség vezére, Erasmus Tschernembl, aki Nyugat-Európában a kálvini reformációban nőtt fel, s talán az egész monarchiában a legtisztábban és a legöntudatosabban képviselte a kálvini tanokat,⁶⁸ azonnal igennel válaszolt, s ez az állásfoglalás eldöntötte a habozó alsó-ausztriai rendek magatartását is. A cseh rendek különleges politikai helyzetben (hiszen Rudolf és udvara Prágában székelt, amiből számukra előny is származott) hosszas viták után végül is hűek maradtak a császárhoz, persze abban a reményben, hogy jutalmul az uralkodó teljesíti rendi és vallási követeléseiket. A luteránus morva rendek hónapokig tartó gondolkodás után végül is csatlakoztak. Vezérüket, Karol Žerotint Tschernembl és Thurzó György győzték meg a csatlakozás szükségességéről. Ugyanakkor a sziléziai és a lausitzi luteránus rendek elutasították a magyar ajánlatot. A stájer nemesek már korábban a wittenbergi egyetem teológia professzoraihoz fordultak: mit kell tennie ilyen esetben az igaz luteránusnak? A professzorok Luther tanai értelmében elmarasztalták a világi hatalom elleni fellépést, s csupán a passzív ellenállást tartották megengedhetőnek, de azt is csak a hit kérdésében. A stájer rendek, akikre Ferdinánd főherceg uralma is súlyosan nehezedett, nem csatlakoztak a szövetséghez, ahogy nem csatlakozott Krajna és Karinthia sem.⁶⁹

Nem kevésbé jellemző az, ahogy az egyes tartományok rendei a későbbiekben viselkedtek. A morva rendek Rudolf lemondása után egy-kettőre lepaktáltak Mátyással, megelégedve azzal, hogy az új uralkodó nyilatkozatban biztosította rendi jogaikat, köztük a nemességnek és bizonyos korlátozott formában a polgárságnak is, a szabad vallásgyakorlatot. Žerotin, akinek lelkiismeretfurdalásai voltak, amiért fegyverrel fordult szembe uralkodójával, — Tschernembl minden rábeszélése ellenére is — megragadta a kiegyezés első lehetőségét.

⁶⁸ H. Sturmbeger: Georg Erasmus Tschernembl. Linz. 1953.

⁶⁹ A magyar—osztrák—morva szövetség története mindmáig megíratlan. A szövetség-levelek és tárgyalási iratok: MOE 1607—08. A stájer, a cseh és a sziléziai rendekkel való tárgyalások iratai: uo.; vö. Lindeck: Der Einfluss . . . 81. és köv. l.; Hassinger: Die Landstände . . . 189. s köv. l.; Loserth: Die Stände Mährens . . . 226. s köv. l.; Loesche: Zur Gegenreformation in Schlesien. I. köt.; P. Dedic: Der Protestantismus in der Steiermark; Adel und Konfession. Ein Rundgespräch (Deutscher Adel. 1555—1740. Kiadta H. Rössler. Darmstadt. 1965. 66. s köv. l.).

1608 őszére Morvaország felesküdt Mátyásra. Miután az 1608-as országgyűlés rendezte a magyarországi helyzetet, 1609 elejére az osztrák protestáns rendek lényegében magukra maradtak a küzdelemben. Tschernembl ugyanazokat a jogokat követelte, amiket a magyarok megkaptak, Mátyás viszont nem volt hajlandó a II. Miksa által megadott kereteken túlmenni. A majd egy esztendeig tartó harc közben az osztrák protestáns tábor egyre csökkent, mind többen hagyták ott a horni szövetséget, hogy elfogadják a Majestätsbrief által nyújtott sovány, de biztosnak látszó engedményeket. Tschernembl mégis folytatta a küzdelmet és 1609 tavaszára sikerült is II. Miksa engedményein túlmenő jogokat kivívnia.

Figyelemmel kísérve a rendi mozgalmakat, nem kétséges, hogy a nemesség magatartását befolyásolta és színezte az, hogy a luteránus vagy a kálvinista egyház tanítását tette-e magáévá, illetve, hogy a politikai közhangulatra melyik egyház tanítása nyomta rá a bélyegét.

Visszatérve a magyar nemességre: az 1600-as évek elején a magyar rendi ellenállás a kálvini tanra támaszkodva kapott új erőre. A kálvini tanítás volt az a modern köntös, amelyiket a magyar rendiség magára öltött, ahogy két évszázad múlva a rendi mozgalom a francia felvilágosodás és Rousseau tanait tartotta pajzsként maga elé, a népet azonosítva a kiváltságosokkal, a populus werbőcziánus-szal. A katolikus és idegen uralkodókkal szemben a magyar kálvinizmus ekkor, a XVII. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel.

Állam és egyház

Érdekes, mindeddig kevés figyelemre méltatott kérdése a Bocskai-szabadságharcnak és az utána következő két év történetének, hogy a győztes protestáns rendiség megpróbálta-e a katolikus egyház és az állam múltból örökölt összefonódottságát megszüntetni. Másként szólva, élt-e Bocskaiban és a körülötte csoportosuló rendekben olyan törekvés, hogy a katolikus egyház közjogilag biztosított hatalmi helyzetét felszámolja. A kérdésre határozott igennel válaszolhatunk. Bocskai egy mozdulattal félretolta az egyházi kiváltságokat, ha azok a politikai életet érintették. Országgyűléseire a püspököket nem hívta meg, katolikus egyháziak tanácsával nem élt, a szerzetesek kezén levő hiteles helyek élére nemeseket rakott, és a kezére került egyházi birtokokat sorozatosan világiaknak adományozta.⁷⁰ A fölkelők álláspontját a katolikus egyház politikai szerepéről legvilágosabban Illésházy fejezte ki: „Püspök uraimék járjanak szorgalmasan a templomba és imádkozzanak, hogy az Isten fordítsa el a haragját mirőlünk; de a földi világ dolgaiba ne avatkozzanak”.⁷¹ Nem is vitás, hogy a rendek álláspontja modernebb volt az uralkodónál.

A szabadságharc vívmányaiból persze csak kevés került bele a bécsi béke szövegébe, s az udvar Bocskai halála után azonnal megkezdte az egyház politikai hatalmának a visszaállítását. Thurzó György és Forgách Zsigmond 1607-es kassai királyi biztosi tevékenységének egyik lényeges része volt, hogy a különböző káptalani, szerzetesrendi birtokokat zálogbirtokosaiktól visszaszerezzék és a régi tulajdonosnak átadják. A hiteles helyek élére ismét egyháziakat állítottak, működésbe léptek az egyházi bíróságok. Rövid idő alatt az egyház sokat visszanyert megtépzott hatalmából.

⁷⁰ Mindezek a kérdések az 1607–08-as országgyűléseken is fölmerültek, és hosszú vitákat váltottak ki.

⁷¹ Történelmi Tár, 1878. MOE. XI. 215. l.

A magyar rendi ellenállás győzelmére a koronát az 1608-as pozsonyi országgyűlés tette fel. A rendek politikai követelései két pont körül csoportosultak: 1. A klérusnak az állami méltóságokból, a politikai életből, a közigazgatásból való kiszorítása és 2. a királyi hatalom rovására további rendi jogok biztosítása. Ha az új uralkodó, II. Mátyás, az első pontban enged a rendeknek, akkor föltehetően sikerrel alkudozhat a másodikban. A dinasztikus politikához való ragaszkodás azonban megkövetelte Mátyástól, hogy mindenekelőtt szövetségesei (a Vatikán és Spanyolország), az országon belül pedig a klérus kívánságait vegye figyelembe. Ez pedig azt jelentette, hogy a saját hatalma rovására adott engedményekkel kellett a klérus elleni kívánságokat leszerelnie. A hosszan elhúzódó viták végeredményeként a koronázás előtti és utáni törvények lényegükben fenntartották a katolikus klérus korábbi politikai irányító szerepét, ugyanakkor szinte minden jogot kicsavartak az uralkodó kezéből, egészen addig, hogy a rendek jóváhagyása nélkül nem üzenhet háborút, és nem köthet békét. Az uralkodói hatalom a birodalom egész területén visszaszorult, a magyar rendek azonban korábban elképzelhetetlen jogok birtokába jutottak.

Az 1608-as törvények ideig-óráig gátat vetettek a dinasztikus politika érvényesülésének, ugyanakkor a rendi hatalom megnövekedésének káros hatása hamarosan megmutatkozott a városok vonatkozásában és a nemességnek kiszolgáltatott paraszti tömegek sorsának megnehezedésében. De a küzdelem másik részleges nyertese, a klérus sem képviselt a nemességnél haladóbb nézeteket, sem társadalmi, sem politikai szempontból. Az elkövetkezendő évek küzdelmei elsősorban a protestáns rendek és a katolikus klérus közt folytak, a társadalmi haladás szempontjából azonban egyik sem hordozta a jövőt. Az uralkodó persze még ebben a helyzetben is megkísérelhette volna a két ellenfél, a klérus és a rendek egyensúlyban tartását, egymás ellen való kijátszását és így saját politikájának függetlenítését, és, a polgárságra támaszkodva, hatalmának növelését. Ehhez azonban arra lett volna szüksége, hogy feladja a dinasztikus világalmai terveket.

A Habsburgok a XVII. században ezt nem tudták megtenni. Csak később, a westfáliai béke, majd méginkább a spanyol örökösödési háború kényszeríti őket az irreális dinasztikus tervek feladására, megnyitva ezzel a kaput elsősorban az örökös tartományok érdekeivel való azonosulásra. A rendiség erejét addigra részben már sikerült megtörni, a túl nagyra növelt klérushatalmának felszámolása azonban még II. Józsefnek sem sikerült.

Kisebb közlemények

GÁBRY GYÖRGY

Symphonia Ungarorum

„A magyarság középkori művelődéstörténelmének élén mintegy szimbólumként ott áll a népdallal való találkozás.”¹

Jóformán napjainkig lezáratlan vitákat kavart fel Szt. Gellért ún. Nagy Legendájának egy sokat idézett epizódja, amely bennünket — ezúttal — zenei szempontból érdekel. A vonatkozó rész eredeti szövege így hangzik:

— Accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret et in eiusdem regionis parte silvosa, que usui porcorum erat apta, sita erat quodam villa, in qua meridie hospitatus est. Ubi circa mediam noctem audit strepitum molarium, quod ipse alias non viderat. Mirabatur, quidnam hoc esset. Continuoque mulier, que molam trahebat, cantare cepit. Admirans autem episcopus, dixit ad Waltherum: „Walthere, audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat?” Riseruntque ambo de carmine isto. Cumque mola solius manu traheretur mulieris et cantus cresceret in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait: Walthere, edissere michi, quis istius melodie cantus sit, qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem.” At ille: „Ista modulatio carminis est, inquit, mulier que cantat, ancilla es huius hospitis, apud quem hospitamus, que molit triticum domini sui, tempore quo alia molen-dina in regione ista reperiri omnino non possunt.” Cui episcopus: „Arte, inquit, currit an labore?” Ait Waltherus: „Arte et labore, non quolibet trahendo iumento, sed manu propria circumferente.” — „O miranda res, ait episcopus, qualiter se pascit humana generatio. Nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare? Felix, inquit, mulier, que sub alterius potestate posita, sic dulciter debitum servitium absque murmuratione leta impendit.” Cui etiam non modicum pondus pecunie ei portari precepit.²

A Gellért-legenda „énekes szolgálója” már Karácsonyi Jánosnál feltűnik, aki monográfiájában felhívja a figyelmet a népdalnak ezen legelső írásos említésére.³ Ő maga az „audis symphoniam Ungarorum”-kifejezést így adja vissza: „Hallod a magyarok dalát?” — ezzel mintegy tompítani igyekeztve a párbeszédben mutatkozó humor élet. Hogy pedig tudatosan, azt hozzá-fűzött megjegyzése igazolja (oly különös volt ez előttük, a monostorban élők előtt, hogy nevet-nek rajta, nem gúnyból, hanem a szokatlanság miatt). Holott éppen ez a tréfalkozás és a reá következő ismételt nevetés, amelyet néhány kommentátor óvatosan kikerül, ez adja meg a jelenet sajátos báját és egyben az értelmezés kulcsát!

Fel kell tételeznünk, és ez az alapszövegből világosan kitűnik, hogy itt nem csupán a szolgálóleány éneke „szokatlan” (ezt a párbeszéd egyéb kifejezései — cantus, carmen, melodia — jelöl-nék), hanem a teljes hangzásvilág: a kézimalom zúgásával egybevegyülő dalolás. Erre a furesza — és az idegenajkú püspök számára zavaró — együttesre alkalmazza Gellért a Symphonia Ungarorum megjelölést.

¹ Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve (Bpest. 1955. 2. kiad.) 11. l.

² Legenda maior Sancti Gerhardi. Kiadta: Szentpétery Imre, Scriptores Rerum Hungaricorum... (Bpest. 1938.) II. köt. 497—498. Korszerű magyar fordítását lásd Legány Dezső: A magyar zene krónikája (Bpest. 1962.) 15. l.

³ Karácsonyi János: Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei (Bpest. 1887.) 137. l.

Ebből a nézőpontból rendkívül érdekes Láncey Gyula fejtegetése, amely a múlt század végétől sorozatosan kiadott Beöthy—Badics-féle Képes Magyar Irodalomtörténet lapjain látott napvilágot:

„Az élenk érzésű olasz megütődik az egész tüneményen, s nyilván izgatja, zavarja a soha nem hallott nóta, pedig már ekkor éveket töltött az országban. E sajtóságos ritmusok őt és kísérőjét, a csanádi zárdaiskola magisterét, a német Walthert nevetésre fakasztják. A püspök élcel, midőn a *magyarok symphoniáját* emlegeti. Közel fekszik a kísértés ezt valami magyar zenedarabra, dalra magyarázni. Ámde *symphonia*: a középkori világ nyelvén *mindig és kizárólag hangszert* jelentett, melyet régi glosszáriumok közepes pontossággal, de fajlagosan felismerhetőleg megjelölnek.”⁴

Láncey tehát — jöllehet némi túlzással — elsőként hívja fel a figyelmet elemzésünk tárgyának *hangszeres* jellegére. Tévedése viszont az, hogy a számításba vehető (és e fogalomkörbe tartozó) típusok közül éppen a dudát választja ki. Ezzel, valamint egyéb, zenei vonatkozású kifejezések túlzó magyarázatával hosszú időre elfogadhatatlanná tette koncepcióját.⁵

Magától értetődik, hogy Láncey álláspontját sokan bírálták. Mindenekelőtt az egykorú zenei szakírók reflektáltak tetteire. Így a század elején, egyugyanazon évben, három reflexiót is említhetünk. Osváth János „Nemzeti zeneművészet” című, töredékben maradt munkája részletesen foglalkozik a kérdéssel. Nagy apparátust megmozgató művében Osváth cáfolja Láncey azon állítását, miszerint a *symphonia*-szó „mindig és kizárólag” hangszert jelölne a korban. Utal a kifejezés alapértelmére, az együtthangzásra, és kissé tendenciózusan főként az általánosabb értelmezéseket ragadja ki a forrásokból.⁶ Abban viszont egyetért Lánceyval, hogy „ez a magyar *symphonia* csak élcelés a malomszer zúgásával vegyest felhangzó ének felett”.

A másik két szerző szereplése e tárgyban másodlagos jelentőségű. Fabó Bertalan sokat bíralt műve („A magyar népdal zenei fejlődése”) szinte kritika nélkül idézi Karácsonyi és Láncey megállapításait. Erről indít azután széleskörű polémiát Seprődy János, hevesen bírálva Fabó munkáját.⁷ Ennek a vitának a részleteit, mint témánktól eltérőt, ezúttal mellőzzük, mintahogy nem térünk ki arra a — mai napig megoldatlan — kérdésre sem, hogy vajon a *Legenda maior* egykorú vagy későbbi betoldások eredményeként jött létre.⁸

Az irodalomtörténészek közül elsősorban Himpfner Béla cikke érdemel figyelmet, aki Horváth Cirill azonos című cikkére válaszolva, zenei szempontból egyenesen „vonzónak” tartja az epizódot.⁹ Szerinte a lényeg mindenképpen a „*Symphonia Ungarorum*”-kifejezés értelmezése, és — Láncey után — van bátorsága a hangszernév jogosultságát hangsúlyozni. Helyesen mutat rá, hogy „*symphonia*” (chifonic, cifonia stb.) főként organistrum (tehát forgólant) értelmű. Odáig azonban már nem jut el, hogy ezt az értelmezést belehelyezze a történeti szituációba.

Himpfner eredményeit egészíti ki azután Balogh József sok tekintetben egyedülállóan érdekes eszmefuttatása („Szent Gellért és a *Symphonia Ungarorum*” címen). A kézimalmom működésének elemzése kapcsán ugyanis magyarázatot talál a változatlan alaphang — quasi basis cantus — és a dallam összefüggésére.¹⁰ Végül mégis arra a megállapításra jut, hogy „*symphonia Ungarorum*” = „Magyarok zenekara”!

⁴ *Beöthy-Badics*: A magyar irodalom története. Képes díszmunka (Bpest. 1906. 1. kiad.: 1895) I. köt. 64. sk. 1.

⁵ „Egy önálló magyar zene-ritmusnak legelső, pozitív megállapítása ez: az önálló magyar népzeneinek történeti emléke olyan időkből, midőn cigány még nem volt ebben az országban.” Uo.

⁶ *Osváth*: i. m. Bpest. 1908. I. köt. 14. sk. 1.

⁷ Seprődy János bírálatát lásd Erd. Múz., 1908. 5—6. sz. További vita uo. 1909. 2. számban.

⁸ A vonatkozó irodalmat lásd *iff. Horváth János*: A Gellért-legendák forrásértéke (MTA I. oszt. közl. XLII.) c. tanulmányában.

⁹ Lásd „A Gellért-legenda énekes szolgálója” c. cikkeket (ELPhK, XXXIV. 1910. 313. és 391. l.).

¹⁰ Rudolf v. Ficker osztrák zenetudósra hivatkozva utal arra az általános középkori praxisra, amely a melódia alatt egy állando hang alkalmazásával képez összhangot. Többek közt idézi Giraldus Cambrensis 1200 körüli sorait erről (*Descriptio Cambriae*. De symphonicis, eorum

Röviddel Balogh tanulmánya után látott napvilágot Haraszti Emil „Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszer-történetben” című könyve, amely ezideig a legalaposabb organografiai munka magyar nyelven. Haraszti ebben egyértelműen állást foglalt a fogalom hangszernev-jelentése mellett.¹¹ Több mint egy évtized után viszont Lajtha László és Dincser Oszkár ellentmondanak e felfogásnak és a forgólant ismertetése kapcsán kijelentik: „E feltevés a Gellért-legenda hangszerének megfajtaítását szaporítja ugyan, de számunkra nem meggyőző.”¹²

Mindezek után önként felvetődik a kérdés, hogy mi az oka ennek a meglehetősen nagyfokú bizonytalanságnak, az egymásnak ellentmondó (és sokszor önmagán belül is ellentmondásos) álláspontok sűrű váltakozásának, az egész probléma megoldatlanságának. Úgy gondoljuk, hogy a magyarázók egyrésze inkább a fogalom filológiai elemzésével foglalkozott (konkrét hangszerismeret nélkül), míg a többi egy-egy hangszer típus ismertetését vállalva talán nem mérlegelte tárgyának teljes fogalomkörét. Haraszti pedig — művének említett helyén — nem tartotta szükségesnek, hogy álláspontját részleteiben kifejtsen. Mi mindenesetre az ő koncepciójából indulunk ki, amikor kísérletet teszünk ennek a fogalomnak a megvilágítására.

A symphonia-szó régi görög értelmezésben összecsendülést, összhangot jelent. A középkor folyamán több hang — esetleg több hangszer — együttes hangzása, egészen a mai „szimfónikus” értelméig. A X. századi Musica Enchiriadis (tévésen Hucbaldusnak tulajdonított) traktátus szerint: „est autem symphonia vocum disparium inter se iunctarum dulcis concentus”¹³ —, másutt: „symphonia quid est? dulcis quorundam vocum conmixtio”.¹⁴ A kifejezés instrumentális vonatkozásairól Du Cange glosszáriuma ad áttekintést, amelyből Láncazy is meríthetett.¹⁵

Az idők során a fogalom egyre szűkítette körét, miközben jelentésváltozáson ment át. Curt Sachs hívja fel a figyelmet, hogy amíg a VII. századi Isidorus Hispanensis a kétfenekű dobot érti e néven, addig Johannes de Muris 1300 körül már világosan és egyértelműen állíthatja, hogy „symphonia aut organistrum” — tehát forgólant értelmében.¹⁶ Haraszti Emil, aki említett tanulmányában főként e fogalom hangutánzó jellegét kutatja, kifejti, hogy a symphonia-szó különböző hangszerekre (dob, duda, forgólant) való átvitelében a közös motívum: a mély és magas hangok együtthangzása.¹⁷

Ez a sajátosság mindennekeftől az organistrum jellemzője, amelynek részletes taglalására J. Rühlmann, majd Fr. W. Galpin külön fejezetet szentelnek.¹⁸ Előbbi az organistrumot az or-

cantibus. Lásd Balogh József: i. m. Bpest. 1926). Az egykorú mahnokról kitűnő adatokat közöl R. Benett and J. Elton: History of Corn Milling. 1—4 vols. (London—Liverpool. 1898—1904), újabban pedig Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről (Századok, XCII. 1958. 277. l.) c. tanulmánya.

¹¹ „Ahol szerintünk nem lehet kétség, mint a *Symphonia Ungarorum* húros test értelmezésében, ott is mennyi föltevéssel és magyarázattal találkozunk. (Lábjegyzet:) A bakonybéli epizód *Symphonia Ungarorum* értelmezésére is számtalan elméletet állítottak fel, legújabbán Balogh József is. A középkori latin organografia egyik legközönségesebb hangszer neve a *symphonia*, amely dudát vagy organistrumot (nyenyere) vagy kettős bőrzetű, kétfenekű dobot jelent. Minden okunk megvan reá, hogy föltételezzük, hogy az olasz műveltségű, zeneileg is képzett Gellért, a csanádi énekiskola megalapítója, tudatosan használta a *symphonia* kifejezést hangszer értelemben (szerintünk organistrum értelemben).” Lásd Haraszti Emil: i. m. Bpest. 1926. 63. sk. 1.

¹² Lajtha László—Dincser Oszkár: A tekerő (Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 103. sk. 1.).

¹³ I. m. c. X. Lásd Migne: Patrologiae . . . stb. 132. köt. 966. l.

¹⁴ Schola Enchiriadis c. II. Lásd Migne: Patrologiae . . . stb. 132. köt. 995. l.

¹⁵ Glossarium mediae et infimae latinitatis. *Symphonia* címszava.

¹⁶ Real-Lexikon der Musikinstrumente (Berlin. 1913) *Symphonie* címszava.

¹⁷ Haraszti: i. m. 64. sk. 1.

¹⁸ J. Rühlmann: Geschichte der Bogeninstrumente (Braunschweig. 1882) 66. sk. 1. Továbbá Fr. W. Galpin: Old English Instruments of Music (London 1910. 4. kiad.: 1965). „Organistrum and Symphony” c. fejezete.

ganum és instrumentum szavakból vezeti le, ezzel is hangsúlyozva a hangszer összefüggését a kezdeti többszólamúsággal. Rühlmann szerint a legkorábbi ismert ábrázolás az 1000. évre tehető,¹⁹ és ugyanezen időszakban ad róla leírást Odo, Cluny-i apát „Quomodo organistrum construat” című traktátusában.²⁰ Galpin könyvének érdekessége viszont, hogy — Rühlmann hiányzó adatait angol példákkal egészítve ki — rámutat egy általa feltételezett névváltozás (organistrum — symphonia) valószínű idejére, a XIV. század elején.

Werner Bachmann, aki legutóbb összefoglaló művet adott ki középkori hangszerekről,²¹ némileg módosítja a fenti megállapításokat. Mindenekelőtt néhány téves datálást igazít helyre.²² Szerinte ugyanis nincsen hiteles adat arra vonatkozólag, hogy 1150 előtt az egykorú irodalom említene vagy ábrázolná a forgólantot. Nézete szerint a kétféle elnevezésben sem mutatható ki névváltozás, inkább az egymásmellettség jellemzi az előfordulásokat.

Egy azonban kétségtelen. Ez a tipikusan középkori hangszer valóban az organum-technikában gyökerezik.²³ Az eredetileg háromhúrú példányoknál az alaphang és annak kvintje szolgált a dallamhúron — érintők segítségével — megszólaló melódiák kíséretül. A forgatott kerék frik-síója által gerjesztett húrok hangja egyébként sokban emlékeztet a dudának légszákból kipréselt levegővel megszólaltatott hangjára. Utóbbinak a hangzatvilága is megegyező elemzett hangszerünk ún. fakturájával (felrakásával). (A vonatkozó illusztrációt lásd a kötet végén.)

És ha most az organistrumot képzeletben behelyettesítjük a Gellért-legenda epizódjába, ahol a kézimálmom zúgása felett a szolgáló éneke a „magasba lendült” (cresceret in altum) — megkapjuk azt a szituációt, amelyre a püspök a maga kis paraboláját komponálta. Ehhez a felismeréshez képest valóban másodlagos jelentőségű, hogy a legenda-részlet egykorú vagy sem (hisz a symphonia-típus az egész középkor folyamán virulens), inkább arra a tényre mutat rá, hogy művelődéstörténetünk kezdeteinél nemcsak az ének, a népdal, de — ha primitív kézimálmom formájában is — a hangszer szintén jelen van és említődik.

Egyelőre ugyan csak példázatképpen, de meg kell becsülnünk ezt az adalékot, hisz ugyanúgy a nagyvilág hangján szól hozzánk, mint az európai kultúra többi követe hazánkban. És nemsokára látni fogjuk, hogy nem „pusztába kiáltó szó” ez a híradás.

KÁLLAY ISTVÁN

A census regius bevezetése, illetve felújítása szabad királyi városainkban a XVIII. század második felében

Az 1764—65. évi országgyűlésen benyújtott sérelmekhez csatolt városi panaszok között első helyen szerepel Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Szeben, Nagybánya, Debrecen, Szatmár és Késmárk városok panasza a rájuk kivetett királyi adó, a census regius miatt. A városok tiltakoznak az új adó bevezetése ellen; kérik régi szabadságuk elismerését. A városoknak ez a panasza

¹⁹ Lásd *M. Gerbert*: De Cantu et Musica Sacra (San Blasien. 1774). Tom. II. T. XXXII-Ex Cod. San Blas.

²⁰ Lásd *M. Gerbert*: Scriptorum ecclesiastici de musica sacra potissimum (San Blasien. 1784). Tom. I. 303a.

²¹ *W. Bachmann*: Die Anfänge des Streichinstrumentespiels (Leipzig. 1966). *Drehleier* c. fejezete.

²² I. m. 122. sk. l.

²³ Az organum az európai többszólamúság legelső formája. Eleinte a dallam (cantus firmus) és egy kísérő-szólam „oldalmozgását” jelentette, amellyel szemben többek közt Huchaldus az ősi párhuzamos (kvart-kvint-építkezésű) énekmodot szorgalmazza, de fennmaradt egy — valószínűleg népiesebb — módszer is: a hosszan kitartott basszushang feletti dallamok gyakorlata, mely a XIV. századig kimutatható és Johannes de Muris organum néven említi. Lásd Szabolcsi-Tóth zenei lexikonának (Bpest. 1931. 2. kiad. 1965) *Organum* címszavát.

fényt vet a XVIII. század második felének jelentős politikai harcaira, mely az udvar és a városok között az új királyi adó bevezetése, illetve felújítása körül folyt.¹

A városoktól szedett census regius, vagy census annualis a rendkívüli adókkal együtt Mohács előtt a király évi rendes jövedelmeihez tartozott. Zsigmond és Mátyás alatt a városoktól szedett census jelentősen járult hozzá a királyi jövedelmekhez.² A census a király legfőbb földesúri hatóságának elismerése fejében nemcsak a szabad királyi, hanem a kamarabirtokokon épült városok is fizették. A rendkívüli adók (census extraordinarius) előtérbe kerülésével a városok a rendes census fizetését elhagyták. Az 1535 : 34. tc. szerint a városok a Lajos halála óta elmulasztott censuszt újra fizetni tartoznak.³ Azok a kísérletek, hogy városokat, vagy azokhoz tartozó falvakat a portális adórendszerbe vonjanak, nem jártak sikerrel.⁴

A városok által fizetett census összege nem tett ki sokat, ezért a királyok ajándékokat, különböző díjakat követeltek tőlük. Ezeket I. Ferdinánd census (taxa) extraordinarius cím alatt foglalta össze. A rendkívüli taxa évi összegét a kamara állapította meg olyan években, amikor országgyűlést tartottak. A XVI. század végére ez a rendkívüli taxa, mely lényegesen nagyobb volt, elnyelte a már csak másodsorban szereplő korábbi rendes census.⁵ 1614-ben jelenti a pozsonyi kamara, hogy a census már csak két város, Nagyszombat és Szokolca, fizeti.⁶ Az 1715:

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Ungarische Akten. Comititalia. Fasc. 408. (1764) fol. 103—108/v.

² Acsády Ignác (Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt, Bpest 1888. 113—114. l.) szerint az 1494—95. évi számadásokban 8—9000 ft-ra hanyatlott a városok rendes és rendkívüli adója:

Eperjes	300— 350 ft
Bártfa	350— 300 ft
Székesfehérvár	400— 700 ft
Esztergom	350— 300 ft
Buda	2800—2500 ft
Pest	2000—2000 ft
Sopron	300— 300 ft
Pozsony	500— 750 ft
Kolozsvár	1000—1000 ft
Torda	600 ft
Nagybánya	800 ft
Lőcse	300 ft

³ Acsády: i. m. 117—118. l.

Az 1535: 34. törvénycikk elrendelte a census újbóli fizetését:

Pozsony, Sopron	400— 440 ft
Nagyszombat	200 ft
Szokolca	100 ft
7 bányaváros	1000 ft
Kassa	400 ft
Bártfa, Lőcse	300— 300 ft
Kisszeben	75 ft

⁴ Ezt említi Juhász Lajos: A porta története 1526—1648 (Századok, 1936) 510. l. — Acsády: i. m. 115—116. l.: a városok nem a portális összeírás keretében adóztak; megvolt a saját adórendszerük. A város egy fix összeget fizetett, melyet a városi közigazgatás vetett ki a lakosokra. Adótételüket nem maguk, vagy a rendek szabták meg, hanem kizárólag a király. Teljes szabadságuk a városon belüli kivetésben volt.

⁵ Acsády: i. m. 118—119. l. szerint a census nem is állami adó, hanem inkább magánjogi jellegű. „Amint a rovás a jobbágyoknál a régi direct adót, a lucrum cameraet, úgy a városoknál a taxa a régi városi adót, a rendes census, lassanként absorbeálta, magába szívtá fel, s rendkívüli jellegéből kivetkőzve, nemcsak felülkerekedett, hanem tulajdonképpen egyedüli városi adóvá alakult.” — Acsády álláspontját ismétli: Baráth Tibor: A magyar állami adóügye 1605—1648 (Századok, 1929—30) 624. és 647. oldalakon.

⁶ Baráth Tibor: i. m. 647. l. 94. lábjegyzet. 1614. nov. 24-i rendeletről van szó. Nagyszombat és Szokolca mellett van ugyan még valami Pozsony és Trencsén városokra vonatkozólag; „sed obscure adeo, ut vix certi quid elici queat”. Baráth Tibor tesz említést arról, hogy a census regiust később feleleveníteni törekedtek.

8. tc., mely a *contributio* bevezetéséről rendelkezik, világos helyzetet teremtett a városi adórendszerben, mivel értelemszerűen megszüntette a városoktól korábban szedett királyi *censust*. Ennek ellenére találkozunk 1739-ben III. Károly rendeletével, mely szerint Késmárk és a többi, szabad királyi város *census* regius-t tartozik fizetni, mivel a „királytól, mint földesuruktól kiváltságokat és haszonélvezeteket kaptak”.⁷

Ilyen előzmények után jött el az 1749-es év, a birodalom területén az általános reformok éve. Az újonnan felmért kamarai jövedelmek közül ismét napirendre került a városok által nem fizetett, a kamara által elfelejtett *census* regius. 1749. augusztus 26-án az udvari kamara leíratot intézett a pozsonyi kamarához: van-e a kamarai akták között olyan, mely a szabad királyi városok évi *census*-fizetését szabályozza. A leírat arra a korábban is ismert tételre hivatkozik, mely szerint a városok királyi jószágok (*peculia regia*), ahol a király a földesúr. A városoktól követelendő *census* tehát mint *census* terrestralis tekintendő.⁸ Az udvari kamarának ez a rendelete mely a *census* regius újbóli bevezetését célozta, a tárgyalások olyan sorozatát indította el, mely Mária Terézia egész uralkodásán végighúzódik.

Az 1749. augusztus 26-i rendeletre a *causarum regalium* directortól még az év novemberében érkezett válasz.⁹ mely Bécsben 1750. március 12-én került iktatásra. A benne foglalt érvelés annyira jellemző a kormányziszervek magatartására, hogy több teret szentelünk neki. A *causarum regalium* director válasza három részre tagolódik: a városok mellett szóló érvek, a *census* regius bevezetése mellett szóló érvek és javaslat a városoknak *census* regius fizetésére való rábírására. A *causarum regalium* director szerint a *census* regius bevezetése ellen, a városok mellett szóló érvek:

a) A városok privilegiumait és szabadságait elismerték; ezek érvényben vannak, amennyiben az ország törvényeinek ellent nem mondanak.

b) Az 1649: 15. tc. szerint nemesi előjogokat élveznek.

c) Egyes városok sohasem fizették, mások már századok óta abbahagyták a fizetést. A városok kiváltságai királyi diplomákban vannak lefektetve.

d) Az állandó *contributio* bevezetésével minden más fizetési kötelezettség, mely a *contributio* előtt megvolt, abban feloldódott.

e) A *census* regius „in nulla Regni Constitutione” fordul elő. A városok, mint negyedik rend, a többi rendekkel egyenlők.

f) A *census* regius-t nem lehet mint *lucrum camerae*-t felfogni (ez az udvari kamara elképzelése volt); mert a *lucrum camerae* alól a városok kivételt kaptak. A *lucrum camerae* az 1715: 8. törvénycikkkel megszünt.

A *causarum regalium* director fentiekkel szembeállítja azokat az érveket, melyek a városok *census* regius fizetési kötelezettsége mellett szólnak:

a) A városokban a király a földesúr (1715: 36. tc.). A *Dominium Regis* az egész országra kiterjed, tehát a király a városokban kétszeresen földesúr.

b) A városok *bona coronae* et *peculia regia*; a királynak tehát ezekből magánbevétele lehet.

c) A városok már a *contributio* általános bevezetése előtt fizettek *contributiot*; tehát az új *contributio* bevezetése nem jelenthet felmentést a *census* regius fizetése alól.

⁷ Hofkammerarchiv (továbbiakban HKA) Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. I. 12/1777. aug. fol. 184—185. — Normal-Resolutiones, B. kötet, I. rész, 3—4. I. 1739. júl. 31.

⁸ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 819. fol. 390. 1749. aug. 26. — A leírat a városokat „bonum regni sacrae coronae”-nak is nevezi.

⁹ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 823. 1750. márc. 12. melléklete fol. 185—187/v. — Szvetics Jakab *causarum regalium* director javaslata. A javaslat számszerű felsorolást is tartalmaz, melyet később összegezésben hozunk. — A vélemény nem említi meg a városok mellett, a *census* regius ellen szóló érvként, hogy Lipót „per Litteras Regales” 1677. júl. 17-én a városokat „von diesem privato onere” felszabadította. — HHStA, Ungarische Akten, Comititalia, Fasc. 408. 1764 fol. 103—108/v.

d) Zsigmond óta a városok a királynak évente ajándékokat (*dona et munera*); a királynak és királynénak ebédet és vacsorát (*prandium et coena*) kötelesek adni.

e) 1595, illetve 1659 óta a városok taxával vannak megterhelve. A *contributio* bevezetésekor nem történik említés a *taxa* megszüntetéséről.

f) Nem világos — írja a *causarum regalium director* —, miért ellenkeznek az alkotmánnyal, ha a *census regius* városok által elhanyagolt fizetését újra követelnék.

A *causarum regalium director* javaslatot tesz, hogyan lehetne a városokat *census regius* fizetésére kényszeríteni. Véleménye szerint a városokkal be kell mutattatni kiváltságleveleiket, hogy a fizetési kötelezettség kétséget kizáróan megállapítható legyen. Azokat a városokat, melyek eddig *census regius* nem fizettek, kiváltságlevelük felülvizsgálásáig nem lehet *via facti* fizetésre kényszeríteni. Jogi úton a *causarum regalium director* két utat lát járhatónak:

a) A városokat, mint a király jobbágyait, uriszké elé idézni és ott meghallgatni.

b) Mint negyedik rendet az országgyűlésen keresztül kényszeríteni a fizetésre.

A *causarum regalium director* javaslatát az udvari kamara, amint az ügyekben is igen gyakran megtörtént, évekig elfektette. Érdemi intézkedés a javaslatot követő 10—15 évben nem történt. Mindössze egy 1752-ből származó (10.), a pozsonyi kamarának és a szepesi kamarai administrationnak adott *instructio* utal arra, hogy az udvari kamara számolt a városoktól szedett *census regius*szal. Az *instructio* szerint a szabad királyi városok *censusa* és *taxái* a kamarai elnök *jurisdictio*-ja alatt állanak. *Censust* nem minden város fizet, — mondja az *instructio* —, hanem csak a királyi leiratban megadott városok. A szepesi kamarai administrationnak adott utasítás ehhez még hozzát teszi, hogy a hajdú városoknak is *census regius* kell fizetniök.^{10a} Az *administratio* kérje be a *census regius* kiváltságleveleket és vizsgálja felül érvényességüket. „Cél a törvényes jövedelmek törvényes úton való növelése.”

Ez a „törvényes úton” való adóemelés ellenállást váltott ki a városok részéről, mivel új adó bevezetésében — vagy felújításában — kiváltságaik megsértését látták. Több város panaszt adott be az adóemelés miatt, ami a rendek 1764—65-ös országgyűlésen benyújtott sérelmei közé is bekerült. Az országgyűlés azonban — előzetes vélemény alapján — nem tartotta a kérdést fontosnak. Az országgyűlés után, amikor a *contributio* jelentős növelését nem sikerült keresztülvinnie, a bécsi udvar fokozottabb mértékben fordul a szabad királyi városok felé. Az udvari politika indítékaira vet fényt a Rechencammer-hez 1765. október 22-én intézett leirat. E szerint a városok követeléseit — itt az udvar által a városoktól felvett kölcsönről, illetve annak kamatairól van szó — a *census regius* hátralékaiból kell leszámítani. Azokban a városokban, melyek *census regius* eddig is fizettek, fel fogják emelni, mivel az országgyűlésen a városokra kivetett *contributio* jelentős növelését nem sikerült elérni. A leirat szerint a pozsonyi kamara a *census regius* felüggesztésére, vagy legalább is csökkentésére törekszik, mert túl nagy megterhelésnek tartja

¹⁰ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 833. 1752. febr. 20. fol. 47, 62—63, 116, 134/v. — Az *instructio* elrendeli a *census* hátralékok összeírását (*Officium Rationarium* által). Jövőben el kell kerülni újabb hátralékok felhalmozódását. Az *instructio* a kamara feladatává teszi, hogy a városokat újból virágzóvá tegye. A városi ügyeket a *Commissio Cameralis in Civitatensibus* hetenként egyszer tárgyalja meg. — Az *instructio* említést tesz arról, hogy tervezik több, a városoknak adott mentesség megszüntetését. Ezt a célt szolgálja a kiváltságlevelek bekérése és felülvizsgálása. A jövőben a harmincad, *census*, *taxa* mentesség adományozását meg kell fontolni.

^{10a} HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 837. 1752. nov. 5. — fol. 39. és 114. Leirat a magyar kamarához, hajdú városokkal kapcsolatban: Az országgyűlésen felmerült a hajdú városok feletti *jurisdictio* kérdése. Mivel az ügy tisztán politikai természetű, a Helytartótanács vizsgálja meg. — A hajdú városok kamarai *jurisdictio* alatt állanak. 1702-ben 6000.— ft *censust* fizettek (*census terestralis* címén), mely összeget *Commissio* állapította meg. 1733-ban 3000.— ft-ot fizettek. Ebben az évben rendelték el összeírásukat. A *causarum regalium director* utasítja, hogy gyűjtse össze az összes, a hajdú városokat érintő iratokat; rendezze és terjessze fel azokat. A kamara jelentése szerint a városok „*pro usufructuatione*” könnyen tudnának évi 18,000 ft-ot is fizetni.

contributio és census regius egyidejű szedését.¹¹ A magyar kamara census regius-ellenes álláspontjáról fenti leiraton kívül más forrás nem tesz említést.

1769. december 23-i dátummal császári leiratot kap a magyar kamara, mely a város kiváltságleveleinek census regius fizetése céljából való felülvizsgálását rendeli el. A leirat Zsigmondra, az 1595: 38. és 1659: 94 törvénycikkekre hivatkozik, melyek a városi privilegiumoktól függetlenül census regius fizetését írják elő. A leirat szerint a census regiust nádori telkek után kell kivetni (telkenként 10.— forintot); valamint esetleg a városi jövedelmek után, ami után contributiot nem kell fizetni.¹² Az udvari kamara ugyanaznap kelt leirata úgy beszél az elmaradt census regiusról, mint amelyet a városoknak fizetniük kell, ha nem tudnak bizonyos határidőn belül a census alól mentesítő kiváltságlevelet felmutatni.¹³ A leiratok alapján a magyar kamara utasítást adott a szabad királyi városoknak, hogy a már kivetett és a jövőben fizetendő census regius-szal kapcsolatban adjanak információt.¹⁴ A városoktól beérkezett vélemények, kiváltságlevelek alapján a kamara 1771. október 11-i ülésén foglalkozott a városok census regius fizetésével.¹⁵ Megállapította, hogy a kivetés alapja nem a contributio alapjául is szolgáló nádori porta, hanem olyan javak legyenek, melyek contributio alá nem tartoznak (pl. a regálékából származó

¹¹ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 18. Rote Nr. 364. 48/1765. okt. 22. fol. 1177—1178. — A városoktól korábban felvett kölcsönök (és azok kamatainak) megfizetése helyett az udvari kamara arra gondolt, hogy a tartozást egyszerűen leírják a városok — kamara által megállapított — census regius hátralékából.

¹² HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 251—253. — Normal-Resolutiones, B. kötet, II. rész, 74—75. l. 1769. dec. 23. Bécs. — A leirathoz hozzászólottak egy 1772. febr. 15-i dátumú névtelen javaslatot a census regiusszal kapcsolatban, HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 515. Subd. 1. 33/1772. febr. fol. 12—14. — HKA Hoffinanz Ungarn Rote Nr. 917. 1762. jan. 20. fol. 1968. Régen vitatott kérdés volt, hogy a census regiust mi után vessék ki. Ez több városban a tanács és a városban lakó nemesek közötti nézeteltérésekhez vezetett.

Eperjes város nemesei panaszt adtak be, mert a tanács rájuk is census regiust vet ki, „eujus nempe titulum et fundamentum, non scimus”. Az 1647: 78 törvénycikk szerint nemesek a személyi terhek alól mentesek, census regius pedig ennek tekintendő. A tanácsnak az évi 8000.— ft census regiust allodiumából és beneficiumokból (malom, italmérés, mészárszék, hetipiac, vásár, vármok, szeszfőzde, dohány-, gyertyabérlet, cigánytaxa stb.) kellene fizetni. A tanács a census regius kivetését a nemesek kizárásával, meghívásuk nélkül végezte el. Eladáskor, házvételkor, esere alkalmával is census fizetésére kötelezi őket. Megemlíti, hogy Kassa város is hasonlóan census szed („similiter cassaverit”) a nemesektől. A census regius kivetése egyébként nem stabil; állandóan változik; nincs szabályozva, hogy mennyit és mi után vetnek ki. A nemeseknek házukon kívül nincs beneficiumuk a városban: a portio mellett a törvények szerint mást nem kötelesek fizetni.

¹³ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 511. — 109/1769. dec. Subd. 1. fol. 147/köv. — Megfontolandónak tartja a leirat, hogy mi után kell a censust fizettetni.

¹⁴ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 512. 46/1770. nov. 20. Magyar kamara jelentése.

¹⁵ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 41/1777. jan. fol. 6—40. — A városok harmadik csoportjával kapcsolatban: „Camera quoque haec Regia Hungarico Aulica opinioni Directorali semet conformans, relate ad has etiam 3tiae classis civitates, contrarium usum et intermissam Praesentationem hanc obstare, humillime existimat. quo minus ab his quoque civitatibus census juste et proportionate adrepartiendas Auctoritate dominali desumi possit” (fol. 25/v.).

A bányavárosok Zólyom várának fizetnek (fol. 27/v.):

Körnöcbánya	195 ft	
Selmecbánya	103 ft	1/3 d
Besztercebánya	203 ft	1/3 d
Bakabánya	75 ft	
Újbánya	54 ft 58	1/3 d
Bélabánya	37 ft 50 d	

Összesen: 768 ft 75 d

A kamara mérlegelte, hogy azokban a városokban, melyek eddig censust nem fizettek, azonnal kell-e azt bevezetni, vagy csak akkor, ha adósságaikat kifizették (fol. 39).

városi jövedelmek). A kamara 1771. október 11-i ülésén megállapította, hogy a városoktól beérkezett válaszokból igen hiányos képet kapott. Kiváltságleveleik és beküldött válaszaik alapján a kamara a városokat öt csoportra osztotta.

A) Első csoport azok a városok, melyek részint időben fizetik a censust, de régi hátralékaikat nem fizették meg, vagy a kincstárral szemben követeléseik vannak:

Szeben évente 83 rajnai forintot fizet; 87 évre visszamenőleg ez 7250.— forintot tesz ki. A város Ferdinándtól kapott privilegiuma szerint a „várost régi állapotában kell meghagyni”. Ez nem jelent census alóli immunitást — mondja a kamara.

Nagybánya 1696—1765 évekre nem fizetett (évente 208 rajnai forint 20 krajcár): 14,297 rft 20 kr. A város privilegiuma I. Lászlótól származik, ebben nincs szó a census regiusról.

Debrecen 1752—1765 évekre évente 400 rajnai forinttal adós (5200 rft). A Lipót-féle kiváltságlevél nem tartalmazza a census alóli kivételt. Az udvari kamara 1698. július 7-i határozata szerint évi 400.— rajnai forint censust fizet.

Lőcse 1714—1765 évekre évente 333.— rft-tal adós (17,122 rft). Tűzvész miatt a város összes kiváltságlevelei elpusztultak, csak Ferdinándtól maradt meg egy, mely a census regiusról nem intézkedik.

A városoknak ebbe az első csoportjába sorolja még a kamara Kassát, Bátfát, Eperjest és Szatmárnémetit. Ez utóbbinak csak a *lucrum camerae* alóli kiváltsága van.

B) A városok második osztályába tartoztak azok a városok, melyekre census volt kivetve, de a fizetést abbahagyták:

Pozsony város szerint a *lucrum camerae* és a census regius egy és ugyanaz. Mátyás 1464. évi oklevelére hivatkozik, mely a városnak mentességet adott a *lucrum camerae* alól. A *causarum regalum director* véleménye szerint a város érvelése nem helytálló, mert a census regius és a *lucrum camerae* nem azonos. A census később jött létre, mint amelyik időből a város privilegiuma való.

Nagyszombat város több kiváltságlevelet is bemutatott: IV. Béla 1238-ból való oklevelét, valamint II. Mátyás és Ferdinánd okleveleit. A kamara véleménye szerint egyik oklevél sem beszél kifejezetten a census regius alóli mentességről.

Szakolca nem tudott kiváltságlevelet felmutatni. Egy 1431-ből származó, kórházalapítással kapcsolatos oklevél szerint a városnak évi censusából 17 aranyat kell a kórháznak adnia. Ebből a kamara azt a következtetést vonta le, hogy a város fizetett censust.

Sopron nem mellékelte kiváltságleveleket, csak az ország törvényeire és immunitására hivatkozott.

Kapronca a nagy szegénység miatt nem fizetett censust. A régi összeget (hátralékot) nem is lehet követni rá.

A városok második csoportjába tartoztak még Kőrös, Kismarton és Ruszt.

C) A városok harmadik csoportjába sorolta a kamara azokat a városokat, melyekre census regius sohasem volt kivetve és nem is fizettek:

Székesfehérvár kiváltságlevele 1703-ból való; megerősíti a város szabadságait, de a census regius alóli mentességről nem szól.

Kőszeg 1648-ból való kiváltságlevele, mely a várost Sopron és Pozsony helyzetének megfelelő rangra emeli, a census regius-ról nem intézkedik. A város fel tudott mutatni egy 1407-ből származó oklevelet, mely szerint a város minden donumtól (így a census regius alól) is mentes. A *causarum regalum director* ebben az esetben is talált kifogást: a privilegium nem érvényes, mert kiadásakor Kőszeg nem volt még szabad királyi város.

Zágráb város 1384. évi privilegiuma szerint mentes a *virtualiak* alól. 1472. és 1546. évi kiváltságlevelek szerint mentes minden *taxa*, *contributio* és más rendkívüli fizetések alól. A *causarum regalum director* szerint a census regius nem rendkívüli adó; ezért a városnak fizetnie kell. Komáromy Zsigmond, horvátországi kamarai *representans* nem tarotta jogosnak a census regius követelését a várostól, azonban a kamara a *causarum regalum director*nak adott igazat.

Győr az 1609-es kiváltságlevél szerint ki van véve a dica, census, contributio fizetése alól. A kamara ellenvetése szerint — Köszeghez hasonlóan — a város 1609-ben még nem volt szabad királyi város, így a census regius alóli mentesség nem vonatkozhat rá.

Buda, Pest, Szeged, Esztergom arra hivatkozva, hogy eddig sem fizettek, kérték census alóli mentességüket.

Késmárk, mely korábban a Thököly-család birtoka volt, nem tagadja a census fizetését (a vár szükségleteire).

Az ebbe a — harmadik — csoportba tartozó városok, melyek eddig censust nem fizettek, arra hivatkoztak, hogy mint nemes személyek, mentesek az adó alól. A Kamara véleménye szerint a király ezeknek a városoknak is földesura; így a királyi fiscus követelése jogos és törvényes.

D) A negyedik csoportba kerültek azok a városok, melyek a censust, „pro fundatione”, családoknak fizetik:

Trencsén város censusát 1600-ban Rudolf Illésháznak adta. Özvegye iskolát és egyház alapítványt létesített az összegből. A város ezt az állapotot szeretné fenntartani.

Modor az 1637-ben kivetett 800.— ft census fizetését megszakitotta. A census Pálffy Pál grófnak fizette, végvári szükségletekre.

Zólyom privilegiumot nem tudott felmutatni. Census culinaris-t fizetett a zólyomi uradalom birtokosainak, jelenleg Eszterházy István grófnak.

Korpona a zólyomi várnak fizet censust; illetve mindig engedelmesen fizetett. A kamara ezért javasolta, hogy külön királyi censust ne vessenek ki rá.

A *bányavárosok* Zólyom várának fizettek évente 768 ft 75 d-t a török becsapások megfékezésére. 1651-ben, mikor a várat Eszterházy vette meg, rászállt a census is. A bányavárosok kérték a census elengedését, mivel a bányaművelés és a királyi hasznok előmozdításán fáradoznak és földből, szőlőből származó bevételük, vagy készpénz vagyonuk nincs. Stampfer Amadeus János főbányagróf szerint, mivel a bányavárosokat felvették a szabad királyi városok közé, azokhoz hasonlóan censust kell fizetniük.

Varasd város a vár kapitányának fizetett censust. 1601-ben Erdődy Tamás kapta meg a várat, földekkel együtt. A város ugyan a statutio-nak ellentmondott, a censust mégis szerződésileg fizetnie kellett.

A negyedik csoport városaival kapcsolatban a causarum regalum director a census visszaperelesét javasolta. A kamara szerint ezek igen hosszadalmas perek lennének; ezért inkább a családoknak fizetett censust kell királyi hatalommal felemelni és a különbözetet a kincstárba bevételezni.

E) Az ötödik osztályba tartozó városok korábban fizettek ugyan censust, de fokozatosan megváltották. Ilyenek *Bazin* és *Szentgyörgy*. A kamara szerint meg kell őket hagyni jelenlegi mentességükben. Ezzel ellentétben a causarum regalum director véleménye szerint a többi városokkal egyenlő elbánás alá kell őket vonni. Az általuk fizetett váltságdíjakat vissza kell nekik adni.

Külön kell megemlíteni *Breznú- és Libetbányát*, ahol az 1650. évi privilegium szerint az összes erdők, hegyek, völgyek, folyók, putakok és minden, ami a bányákhoz és azok igazgatásához tartozik és a város területén fekszik „pro parte nostra reservata sint”. A városi erdőkben kivágott és bányaművelésre fordított fáért nem fizetnek censust.

A városok egyetlen csoportja, mellyel a kamarának a census regius fizetése miatt nem volt különös gondja, a Mária Terézia uralkodása alatt meglehetősen nagy számban szabad királyi rangra emelt városok voltak. Ezeknél ugyanis a szabad királyi rangra emelő kiváltságlevelekben már benne van a census regius fizetésének kötelezettsége, így vitára nem is volt lehetőség.

Szabadka várost 1742-ben vették ki a katonai jurisdictio alól és kebelezték be Bács megyébe, mint privilegizált mezővárost. Egyidejűleg 3000.— ft census fizetésére kötelezik. Ezt az

összeget később, — 1779-ben —, mikor szabad királyi várossá emelték, 1000.— ft-ra szállították le, hogy a 266 666 ft 40 kr váltságdíjat meg tudja fizetni.¹⁶

Komárom város nem fizetett egy összegben censust, hanem kéthavonta kellett a kocsmál-tatást megváltania. A város felszabadítása előtt a katonai parancsnoknak fizetett censust; ez a szabad királyi várossá emelkedéskor — 1745-ben — megszűnt.¹⁷

Zombor 1749. évi felszabadításakor jelentős érvként esett latba a várostól várható évi 3000.— ft census dominialis.¹⁸

Eszék 1752-ben lett privilegizált mezőváros. Az akkor kapott kiváltságlevél a kamarai és földesúri beneficiumokat (kocsmá, mészárszék, serfőzde, drávai malmok) a városnak adta; évi 7000.— ft census regius fejében, mely évente két részletben volt fizetendő.¹⁹

Pozsega 1766-ban kapott sz. kir. városi kiváltságlevelet, mely évi 800.— ft királyi census fizetéséről intézkedik.²⁰

Az udvari kamara 1777. december 13-i leiratában magáévá tette a magyar kamara állás-pontját a census regius bevezetésével kapcsolatban. Az udvari kamara javasolta, hogy azoknál a városoknál, melyek 100 éve vagy annál régebben nem fizettek censust, engedjék el a hátralékot. Olyan városoktól, melyek valamilyen ellenszolgáltatás címén nem kötelesek censust fizetni, kötelezvényt kell kérni, hogy az ellenszolgáltatást fenntartják. Olyan városok esetében — mondja az udvari kamara leirata —, melyek a censust magáncsaládoknak fizetik, megegyezést kell ezekkel a családokkal megkísérlni. Ha ez nem lehetséges, akkor a causarum regalium director jogi úton próbálja meg a censust visszaszerezni.²¹

Maga az uralkodó 1778. augusztusában foglalkozott a magyar kamara és az udvari kancellária javaslatával. Elrendeli, hogy mielőtt valamilyen intézkedés történnék, az udvari kamara és a magyar udvari kancellária üljön össze a javaslat megbeszélésére és az ott kialakult véleményt terjesszék fel. Az udvari kamara és a magyar udvari kancellária közös ülésén hozott határozat lett az alapja a census regius végleges rendezésének.²²

1780. június 8-án kelt a rendelet, mely pontot tett a kérdéssel kapcsolatos tárgyalások végére. A rendelet szerint a szabad királyi és bányavárosok november 1-i hatállyal census regius fizetésére köteleztetnek. Azokban a városokban, ahol eddig census regius kivétel nélkül volt, meg kell állapítani a fizetendő összeget. Az Eszterházy, Erdődy, Illésházy családoknak fizetett censust vissza kell követelni, az erre vonatkozó privilegiumokat via juris meg kell semmisíteni. A rendelet a magyar kamara csoportosítása alapján a városokat osztályokba sorolta.²³ Ezzel

¹⁶ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 772. — 1742. dec. 10. fol. 116—127. — Uo. Rote Nr. 775. 1743. ápr. 23. fol. 308—366. — HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 535. Subd. 1. 17/1779. márc. fol. 186—224. — Mária Terézia személyesen foglalkozott az ügygel. Jóváhagyta a kancellária által javasolt megváltási összeget. Megjegyezte egyúttal, hogy az összeg kifizetése után a census regiust emelni kell.

¹⁷ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 792. 1745. ápr. 12. fol. 242—239. — A privilegium 19. pontja 20,000 ft-ot említ a jus educilli megváltása fejében.

¹⁸ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 816. 1749. jan. 16. fol. 331. Érdekes, hogy a városnak adott privilegium nem is említi a census regiust, ami pedig a felszabadításban komoly szerepet játszott. Ez a tény arra enged következtetni, hogy a census regius erőteljes követelése 1749 második felétől jelentkezik.

¹⁹ HKA Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 837. 1752. nov. 5. fol. 128—129. A város a jus gladii kivételével minden kiváltságot megkapott.

²⁰ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 508. Subd. 3. fol. 3/köv. 1766. febr. 26. — A census regiust a magyar udvari kancellária javaslata alapján állapították meg. A kiváltságlevél előírja, hogy a városnak adósságait meg kell fizetnie.

²¹ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 26/1777. dec. fol. 546—565. — Leirat a magyar udvari kancelláriához. A hátralékok javasolt elengedésére nincs adatunk.

²² HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 533. — Subd. 1. 20/1778. aug. fol. 275—356. — Mária Terézia sajátkezű széljegyzete a jegyzőkönyvben.

²³ HKA Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 538. — Subd. 1. 248/1780. jún. fol. 497. — Uo. fol. 375. A városok ezek szerint a következő terheket viselik:

a) contributio

b) census regius

c) országgyűlési taxa.

az intézkedéssel a census regius a contributio és az országgyűlési taxa mellett a városok állandó terhévé vált.

A census regius bevezetésével, illetve felújításával kapcsolatos tárgyalások fényt vetnek azokra a törekvésekre, melyeket a bécsi udvar a magyar szabad királyi városokkal szembeni politikájában követett. Lehetetlen nem látni, hogy a bécsi udvar a XVIII. század második felében különös érdeklődést tanúsított a szabad királyi városok iránt. Különösen jelentkezik ez az érdeklődés az 1764—65. évi országgyűlés után, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kincstári bevételeket a rendek hozzájárulásával nem lehet jelentősen növelni. A jövedelmek növelésére a szabad királyi városok látszottak alkalmasnak, mert ezekben a király, mint földesúr, az országgyűlés megkérdezése nélkül emelhette a terheket. Ennek a politikának egyik megnyilvánulása rég elfelejtett és nem fizetett adó, a királyi census újbóli bevezetése. A fentiekből kitűnt, hogy a kamara minden áron arra törekedett, hogy a censust újból bevezesse. Ennek érdekében nem riadt vissza olyan eszközöktől sem, mint a városi kiváltságlevelek félremagyarázása, jogtalan értelmezése. A cél a census regius feltétlen fizettetése volt még akkor is, ha a városi kiváltságlevélben kifejezetten szerepelt a census regius alóli mentesség.

Az új adóterhek bevezetésével, a városoktól várható nagyobb jövedelmekkel kapcsolatos pénzügyi megfontolások játszottak elsősorban szerepet a szabad királyi városok számának növelésében, mivel az újonnan szabad királyi városi rangra emelt városok vonakodás nélkül fizettek.

Hátramaradt még annak a kérdésnek tisztázása, mekkora összeget jelentett a kincstár számára az újonnan bevezetett census regius. Sajnos, nem áll rendelkezésre olyan forrásanyag, mely az összes városok census regius fizetési kötelezettségét ismertetné. A meglevő, a városok nagy részét magábanfoglaló kimutatás²⁴ szerint a census regius évi összege 25,000—30,000 ft között mozgott. Ez az összeg nem nagy és nem is indokolná azokat az erőfeszítéseket, melyeket a bécsi udvar az új adó keresztülvitele érdekében kifejtett. A városoktól beszedett évi összegnél sokkal jelentősebb a census regius hátralékainak — tehát egy új adó visszamenőleges — beszedése, mely 1,000,000 forintra becsülhető, és amely az udvar által a városoktól felvett kölcsönöket és azok kamatait fedezte volna. Ez adja meg az új adó bevezetésének igazi jelentőségét.

SPIRA GYÖRGY

A negyvennyolcas magyar forradalom sajátosságairól

Felszólalás a negyvennyolcas forradalom kérdéseivel foglalkozó berlini kollokviumon 1968. december 3-án

A magyar forradalom sajátosságai közül a leginkább szembeszökő alighanem az, hogy vezetői nem a polgárság, hanem nagyrészt a nemesség soraiból kerülnek ki. Mi ennek a magyarázata?

Mindenekelőtt az, hogy Magyarországon — jóllehet a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet folyamata már évtizedekkel előbb megindul és a polgári forradalom megvívása a XIX. század derekára már kétségtől lehetővé, sőt szükségessé is lesz — 1848-ban még egyszerűen nincs olyan erős burzsoázia, amely élére állhatna a forradalomnak. Magyarország ugyanis az ipar fejlettségének tekintetében még ekkor is rendkívül elmaradott ország: Magyarországon a városi fejlődés már a középkorban megrekedt, s a helyzetet azután tovább súlyosbítja előbb a XVI.—XVII. századi török hódítás, majd a Habsburgok által a XVIII. század óta érvényesített gazdaságpolitika, amely Magyarország vonatkozásában elsősorban azt hivatott biztosítani, hogy

²⁴ Saját összeállítás a városok által fizetendő census regiusról.

a Habsburg-bírodalomnak ez a provinciája továbbra se legyen más, mint az osztrák örökös tartományok iparának nyersanyagforrása és felvevőpiaca. S, igaz, Magyarországon mindezek ellenére a XVIII. századtól fogva — átmeneti visszaesésekkel ugyan, de végeredményben egyre nagyobb számban — keletkeznek manufaktúrák, majd gyárak is, s a beköszöntő forradalom a XIX. század negyvenes éveinek Magyarországon — a XVIII. század nyolevanas éveinek Franciaországától eltérően — a gyárakban már gőzgépeket is talál, az iparnak (és a bányászatnak) az ország teljes termelésében való részesedése azonban még a negyvenes évek első felében is alig 15% körül mozog, az ipar termékeinek egy főre számított évi értéke pedig mindössze 35%-át teszi annak az összegnek, amely ugyanekkor az osztrák örökös tartományok egy-egy lakójára jut, s még 30%-át sem éri el annak a részesedésnek, amellyel egy átlagos francia állampolgár 1789-ben bírt.¹

Ilyen körülmények között viszont természetesen a társadalom szerkezete sem dicsekedhet holmi magasrendű fejlettséggel. A forradalom kitörésekor Magyarország lakosságának legfeljebb 60%-a él az úgynevezett szabad királyi városokban,² de még ezen az amúgy sem nagy város lakó népességen belül is szép számban akadnak, akik nem iparüzéssel vagy más polgári foglalatossággal keresik kenyerüket. 1848-ban például az ország ősi fővárosában, Budán az önálló keresztyén iparúzők száma csupán 1416, az ingatlan tulajdonosok száma viszont 3256, s ezek 3299 házon kívül 4591 szőlő-, 218 szántó-, valamint 476 rét- és erdőtelekkel rendelkeznek, ami arra vall, hogy itt még ekkor is jóval többen élnek mezőgazdaságból, mint ahányan iparból — és ez nem is különösebben kirívó példa. Ami pedig most már — közelebbről — az iparosokat illeti: az említett 1416 személy közül az összeírás gyárosnak mindössze 10-et minősít; a többiek mind (nagy részt céhbeli, kisebb részt céhen kívüli) kézművesek, s tevékenységük méreteire jellemző, hogy közülük 611-en (vagyis 43%-nyian) egyetlen segédet sem foglalkoztatnak.⁴ És ezeknek a kismestereknek a többsége magától értetődően egyáltalán nem híve a polgári átalakulásnak, hiszen az *ancien régime* ura alá, ha általában szerényen kénytelen is élni, a versenyt nagymértékben kizáró feudális céhkiváltságok jóvoltából legalább állandó és biztos megélhetésnek örve, a polgári átalakulás esetén viszont könnyen a teljes tönkremenetel sorsára jut. A polgárság tehát Magyarországon már csak helyzeténél, többségének a feudális viszonyok fenntartásában való érdekeltiségénél fogva sem töltheti be a polgári forradalom vezetőjének szerepét, s ehhez járulékos tényezőként még az is társul, hogy tekintélyes hányada nem is magyar nemzetiségű, ami ekkor, a nacionalizmus fénykorában, egymagában is kizáró okul szolgálhatna.

Mindenekelőtt ezért van hát, hogy azt a vezetőszerkezetet, amelyet más országok polgári forradalmaiban a burzsoázia szokott játszani, Magyarországon a nemességnek egy csoportja veszi át. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesse, a magyar nemességnek természetesen különböznie kell a nyugat-európai országok nemességétől, amelyet minden érdeke és hagyománya a feudális rendhez köt, s csakugyan vannak is lényegesen eltérő jellemvonásai. A napóleoni háborúk óta ugyanis a magyar nemességnek már nemcsak a legfelső, hanem a középső, *bene possessionatus* rétege is árutermelő nagyüzemi gazdálkodást folytat birtokain. S ez az árutermelés, mivel egy részét nem túlságosan nagy terjedelmű birtokokon folyik, másrészt kezdetleges jobbágyi technikán alapul s ezért igen alacsony színvonalú, harmadrészt pedig az iparral foglalkozó népesség számának csekélyisége miatt jelentős mérvben nem biztos és állandó belső, hanem rosszul fizető és konjunktúrális változásoknak erősen kitett külső piacokra irányul, ahhoz nem elegendő ugyan, hogy a birtokosok számára komolyabb tőkefelhalmozást tegyen lehetővé, ahhoz azonban nagyon

¹ Vö. *Katus László*: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. 9—10. l.

² Vö. A történeti statisztika forrásai (szerk. Kovácsics József). Bpest. 1957. 4. és 8. táblázat.

³ Ld. a budai telekhivatal kimutatását, Buda, 1848. febr. 29. Fővárosi Levéltár (Bpest), városának levéltára, lajstromozatlan iratok 1848: 1570. tanácsülési jegyzőkönyvi szám.

⁴ Ld. a budai számvévi hivatal kimutatását, Buda, 1848. márc. 3. Uo.

is elegendő, hogy az ő szemükben is kívánatosá tegyen olyan változásokat, amelyek megnyitnák az utat a hazai ipar fejlődésének meggyorsítása, a belső piac kiszélesítése, a mezőgazdaságba fektethető tőkék gyarapítása és a mezőgazdasági nagyüzemekben alkalmazott technika korszerűsítése előtt, vagyis olyan változásokat, amelyeknek a végbemenetelére — mint a nemesség sorában is egyre többen felismerik — reményt egyedül az ország gyökeres polgári átalakulása nyújthat. Ez tehát az oka annak, hogy Magyarországon a polgári átalakulásért megvívandó harvezetésében a nemességnek egy csoportja képes és hajlandó is helyettesíteni a hiányzó burzoáziát.

2

A nemességnek ez a csoportja azonban persze csak helyettesítheti, de teljesen nem pótolhatja a burzoáziát, mert a polgári átalakulásért folyó harcot magától értetődően a maga sajátos érdekeinek leginkább megfelelő módon óhajtja vezetni, érdekei pedig sokban ellentmondásosak és, ha túlnyomóan a polgári átalakulás irányába mutatnak is, az átalakulás különféle lehetséges válfajai közül nem mindig fűződnek éppen a fejlődés általános érdekeire nézve legkedvezőbb módúzatnak a megvalósulásához.

A nemesség érdekeinek ellentmondásos voltáról elsősorban a parasztkérdés körüli huzavonák árulkodnak. A nagyüzemi gazdálkodást folytató földesurak érdekelték abban, hogy a birtokaikon alkalmazott ingyenes és kényszerített, következésképpen ímmel-ámmal végzett és kevésbé termelékeny jobbágyi robotmunkát bér munkával, a jobbágyok által a robotra magukkal hozott ócska munkaeszközöket pedig saját tulajdonukat képező korszerű munkaeszközökkel váltsák fel, s hogy az irántuk éppen a nyomasztó feudális terhek miatt mélységes gyűlölettel viseltető parasztokat a jobbágyi viszonyok felszámolásával a polgári átalakulásért megvívandó harcban szövetségeseikké tegyék vagy legalább semlegesítsék, addig azonban, amíg — sem felhalmozás révén, sem kölcsönforrásokból — nem tudnak kellő tőkéhez jutni, mégsem nélkülözhetik a jobbágyi robotot. S ezért a nemesség legjobbjai 1848 előtt gyakorlatilag még annak a szerény javaslatnak a törvénybeiktatását sem képesek kiverekedni, hogy a jobbágyok legalább tulajdon pénzükön megválthassák magukat a feudális szolgáltatások terhe alól bárhol, ahol akarják. Amikor pedig 1848 márciusában a nemesség mégis rákényszerül az utólagos állami kármentesítéssel történő azonnali jobbágyfelszabadításra, a jobbágyokat ekkor is csak az úgynevezett úrbéres szolgáltatásoktól mentesíti, holott a parasztok kezén nemesek úrbéres földterületek vannak, hanem olyan parcellák is, amelyek jogilag a földesurak allódiatúráihoz tartozó bérleményeknek minősülnek, nem beszélve arról, hogy a föld népének háromötöde úrbéres birtokokkal egyáltalán nem rendelkezik,⁵ a parasztság e nagyobbik hányadának helyzetén tehát az úrbéres szolgáltatások eltörlése közvetlenül mit sem lendít.

S ez egyben arra is példa, hogy a nemességnek a magyar forradalmat vezető csoportja a polgári átalakulás lehetséges útjai közül korántsem választja mindig a legegyszerűbbet és legmesszebbre vivőt. De ugyanezt példázzák azok az erőfeszítések is, amelyeket a magyar forradalom vezetőköréi 1848-ban annak érdekében fejtenek ki, hogy Magyarországból, amely évszázadok óta a Habsburg-birodalom alávetett tartományainak egyike, most a maga középkori határai között olyan független országot teremtsenek ismét, amelyet Ausztriához ezentúl legfeljebb a perszonális unió kötelékei fognak fűzni. Mert a forradalomnak — mint másutt⁶ már kifejtettem — kétségkívül nemesek a Habsburgok abszolutisztikus rendszerével, a belső feudális rend legfőbb pillérével kell szembefordulnia, hanem magának a Habsburg-birodalomnak az építményével is, amely ezerféle belső egyenlőtlenségével és népek egész sorának testét szétszabdalo,

⁵ Fényes Elek erre vonatkozó (1849-ben összeállított) adatait közli *Ember Győző*: Magyar parasztnomozgalmak 1848-ban, Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bpest. 1948. 198. l. és *Spira György*: A magyar forradalom 1848—49-ben. Bpest. 1959. 136. l.

⁶ *Spira György*: A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. Kritika, 1967/2, 9. s. kk. II., illetve *Spira György*: Auf der Suche nach dem besseren Verstehen des ungarischen Achtundvierzig. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967. 415. s. kk. II.

sokáig tehát úgyseem tartósítható határaival a lehető legkedvezőtlenebb kereteket szolgáltatná a területén kibontakozó tőkés fejlődés számára. Az viszont már erősen vitatható, hogy a tőkés fejlődés számára sokkal jobb kereteket biztosítana-e egy középkori határai között helyreállítandó független Magyarország, amely az előzetes belső tökefelhalmozás elégtelensége miatt a tőkés fejlődés útján külső tőke közreműködése nélkül maga sem haladhatna előre valamiféle rohamléptekkel, s amelynek a határai szintén népek egész sorának a testét szabadlaják szét. Nyilvánvaló tehát, hogy a Habsburgok elleni harc következetes végigvitele megfelel a polgári átalakulás általános érdekeinek, ezt a harcot azonban pusztán azért vívni meg, hogy a Habsburg-birodalom romjain ismét helyreállítsák a — belsőleg ugyan polgári alapokra helyezett, de külső kereteit tekintve változatlanul középkori jellegű — régi Magyarországot: egyedül a magyar nemesség sajátos érdekeinek felel meg, ezeknek viszont annál inkább megfelel, hiszen ha a harc ezzel az eredménnyel zárul, akkor az eljövendő tőkés fejlődés üteme lassú lesz ugyan, legfőbb közvetlen haszonélvezője azonban a magyar nemesség lesz, s akkor a főhatalmat a magyar nemességnek nemcsak a Habsburgoktól lesz módja átvenni, hanem (ideig-óráig) módja lesz fenntartani Magyarország egésze, a Magyarország lakosságának háromötödét kitevő⁷ nemzetiségek fölött is-

*

Ami a magyar forradalomnak nemcsak az tartozik sajátos jellemzői közé, hogy vezetésére a burzsoázia helyett a nemességnek egy csoportja vállalkozik, hanem az is, hogy ezt a vezetőszerepet ennek a liberális nemességnek a forradalom táborán belüli pártharcok viszonylagos lagymatagsága miatt a forradalom folyamán mindvégig sikerül meg is őriznie.

A forradalom táborán belül a liberális nemesség három jelentősebb erőtenyezővel áll szemben. Közülök az egyiket a nemzetiségi mozgalmak alkotják. Ezek ekkor még nincsenek a teljes kibontakozottság állapotában, közvetlenül még nem törekcsenek a Magyarországtól való különválásra és önálló kiscnemzeti államok alakítására (amely törekvés megvalósulása esetén — melleleg megjegyezve — szintén nem teremtene a tőkés fejlődés számára különösebben kedvező kereteket), arra azonban általában már igényt támasztanak, hogy Magyarországon belül a nemzetiségek jussanak sajátos nemzeti jogok birtokába, s ezért a mérsékelt célért már 1848 előtt is szívós harcot folytatnak. Ámde 1848 tavaszán, mivel a márciusi vívmányok (a jobbágyszabababítás, a demokratikus szabadságjogok stb.) a nem-magyar tömegeknek is nagy hasznukra vannak, átnemetileg ez a harc is alábbhagy, követeléseiket a nemzetiségi mozgalmak egy ideig merőben békés eszközökkel, a magyar forradalom vezetőivel folytatandó tárgyalások útján igyekeznek sikerre vinni. Amikor viszont kiderül, hogy a magyar forradalom vezetőkörei még a legcsékélyebb engedményre sem kaphatóak, emiatt egyszerre gyökeres fordulat következik be magyarok és nem-magyarok viszonyában: a nemzetiségi mozgalmak kiválnak a magyar forradalom táborából, sőt átnemetnek az ellenforradalomnak a Habsburgok által vezetett táborába, s ezzel nemcsak az ellenforradalom felülkerekedését segítik elő (amivel végső soron persze önmagukra is súlyos csapást mérnek), hanem egyben leszűkítik azoknak a körét is, akik a forradalom táborán belül képezhetnék ellensúlyát a sajátos nemesi érdekek mindenek fölött való érvényesítésének.

A forradalom táborán belüli másik számottevő erőtenyezőt a forradalom alapvető tömegei, a paraszti tömegek alkotják. Ezek jelentős részét a márciusi jobbágyszabababítás a már érintett okokból nem elégti ki, s ennek következtében 1848 tavaszán és nyarán sokfelé robbannak ki parasztmozgalmak, amelyek mind a jobbágyszabababítás körének kisebb-nagyobb mértékben történő kiszélesítésére irányulnak. Ezek a mozgalmak azonban — még ha elborítják is szinte az egész országot — a parasztság szervezetlensége miatt helyi keretek között mozgó, egymástól elszigetelt megmozdulások maradnak, s mivel a márciusi jobbágyszabababítás fogyatékosságai ellenére is sokat könnyített a nép helyzetén, nem is egyöntetűen ragadják magukkal a parasztság

⁷ Az erre vonatkozó adatokat közli *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon I. Bpest. 1960. 300—301. l.

különféle rétegeit, 1848 őszén, az ellenforradalom fegyveres fellépésekor pedig többnyire el is ülnek, sőt a parasztok tízezrei ekkor a forradalom védelmében éppen a forradalom nemesi vezetőinek oldalán fognak fegyvert — egyrészt azért, mert a föld népén eluralkodik az az aggodalom, hogy az ellenforradalom győzelme esetén még a márciusi jobbágyszabadító vívmányokat is elveszítheti, másrészt azért, mert ebben a válságos helyzetben a nemesség is elszánja magát a márciusi jobbágyszabadítás néminemű továbbvitelére (jelesen a nem úrbéres jellegű paraszti szőlőbirtokokat terhelő szőlődézma eltörlésére), harmadrészt pedig azért, mert a nemesség nacionalista jelszavai is hatással vannak a parasztságra (ami magától értendő is, ha egyszer az ellenforradalom döntően külső ellenség képében jelenik meg a színén). És a parasztság zöme ettől kezdve — bár hullámozó lelkesedéssel — mindvégig ki is tart a forradalomnak a liberális nemesség által magasra emelt nemzetiszínű zászlaja mögött.

Ilyen körülmények között a liberális nemességnek a forradalom táborán belül a legtöbb gondot a radikális baloldal okozza, a liberális nemesség vezetőszerépét azonban ez a baloldal sem tudja kérdésessé tenni egyetlen percre sem. Hiszen ez a baloldal számszerűen meglehetősen kicsiny csoportot alkot, amely egyfelől (részint nemesi, részint nem-nemesi származású) értelmiségiekből, de másfelől maga is birtokos nemesurakból tevődik össze. S ennek a csoportnak legfőbb erőforrása a pesti nép, amely döntő pillanatokban — így mindjárt 1848 márciusában, majd az ellenforradalom nyílt fellépésekor, 1848 szeptemberében is — képes ugyan lökést adni az események menetének, tartós hatást azonban már csak fejetlensége miatt sem képes gyakorolni az események alakulására. Mert kikből is tevődik össze ez a plebejus tömeg? Mintegy nyolcezer céhbeli mesterek által foglalkoztatott céhlegényből,⁸ körülbelül ezerhétszáz önállóan, kontárként működő céhlegényből, talán háromezernyi nagyipari proletárból,⁹ több mint hétezer férficseléd-ből és kereken kétezerkétszáz napszámosból¹⁰ meg még néhány ezer alkalmi munkákból tengődő nincstelenből, akik a forradalmat megelőző ínséges esztendőkből vetődtek Pestre faluról. S ezek általában mindenkit hajlandóak támogatni, aki megcsillantja előttük a nyomorúságtól való szabadulás reményét, adott esetekben támogatást nyújtanak tehát a baloldallnak, de más esetekben ezrével nyújtanak támogatást jobboldali elemeknek is, akik például a zsidókérdés előtérbe állításával próbálják elterelni a figyelmet a legégetőbb problémákról. És ez egyáltalán nem csodálatos, ha egyszer ennek a tömegnek a legnyomatékosabb csoportja, a céhlegények csoportja is annyira tapasztalatlan még, hogy kész rövid harc után egyszersmindenkorra feladni még a céhek felszámolásának polgári demokratikus jelszavát is, mivel a céhlegényekben egyelőre mélyen élnek olyan hiú remények, hogy — ha a céheket megfelelően megreformálják — akkor idővel belőlük is lehetnek majd céhbeli mesterek . . .

A baloldal tehát kellő támogatást már csak fejetlensége miatt sem kaphat ettől a tömegtől, de nem kaphat azért sem, mert viszont — éppen tulajdon gyengeségének tudatában — maga sem meri eléggé felkarolni ennek a tömegnek a követeléseit, hogy kenyértörésre ne vigye a dolgot a polgársággal. Amint jóideig hasonlóképpen nem meri felkarolni a paraszti tömegek követeléseit sem, hogy kenyértörésre ne vigye a dolgot a liberális nemességgel. Nem is beszélve a nemzetiségek követeléseiről, amelyeket a radikálisok zöme mindvégig legalább annyira elfogadhatatlannak ítél, akár a liberális nemesség. S így azután a harc liberálisok és radikálisok között sohasem válik végletessé: 1848 őszén, amikor az ellenforradalom fegyveres támadása balratolódást idéz elő, a vezetés továbbra sem megy át a liberálisok kezéből a radikálisok kezébe, csupán az történik, hogy a liberálisok maguk mellett helyet adnak a vezetésben a radikálisok képviselőinek is, 1849 tavaszán pedig, amikor a harctereken átmeneti erőegyensúly alakul ki és ez megveti egy magyar

⁸ Erről a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Batthyány Lajos gróf miniszterelnökhöz, Pest, 1848. ápr. 4. Magyar Országos Levéltár (Bpest), az 1848—49-i minisztériumok levéltára, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratai 1848 : 141.

⁹ Ezek hiányos részadatok alapján általam becsült számok.

¹⁰ Vö. J[osef] V. Haeufler: Buda-Pest (Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen) I. Pest. 1854. 66. l.

thermidor alapjait, a liberálisok semmi szükségét nem érzik annak, hogy addigi radikális partnereiket most már — mondjuk — nyaktőlő alá küldjék, csupán békésen kiebrudalják őket a vezetésből. S ekkor a radikálisok végre észbe kapnak: ekkor áll elő Táncsics Mihály azzal a követeléssel, hogy a földesurak kétezer holdat (azaz 863 hektárt) meghaladó birtokterületeit osszák fel a parasztok között, s ekkor mondja ki Teleki László is, hogy Magyarországot a területén élő népek föderatív köztársaságává kellene átalakítani s ezzel egyben magvává tenni egy szélesebb kelet-európai konföderációnak is, — ekkor azonban már késő.

Igy nyomhatja rá a nemesi vezetés a maga bélyegét a magyar forradalomra kitörésének pillanatától kezdve egészen a végkifejletig.

ARATÓ ENDRE

A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein*

Ezekben az esztendőekben Magyarországon elterjedt a század elején megszületett, s a 40-es években már megformulázott egy politikai nemzet koncepciója, amely ideológiai alapját adta a nem magyar népek nemzeti elnyomásának. Erről a nemzetfogalomról elméleti cikkeket írtak a különböző pártállású újságok és a két országgyűlés tárgyalásain a szónokok gyakran foglalkoztak ezzel a problémával. Mégis, ha összehasonlítjuk a 60-as évek elejét és a kiegyezés körüli időket, különbséget tapasztalunk, a korábban megfogalmazott nézetek több türelemről tanúsítottak.

A 60-as évek elején az egykorú magyar felfogás megkülönböztette a patriotizmust és a nemzeti érzést. Míg az előbbi alatt a közös magyar haza iránti érzelmet, magatartást és lelkesedést értette, az utóbbi a nyelvért, a „fajért” való odaadást jelentette. A kettő — vallották az egykorúak — összeegyeztethető, s ha a nemzetiségek nagy buzgalommal ápolják nyelvüket, és ez háttérbe is szorítja a közös haza iránti érzelmet, a patriotizmus — hángoztatták — mégsem távozott el körülből. Ezt a felfogást kétségtelenül táplálták a jól ismert közeledési kísérletek.

A magyar, mondhatnánk hungarus patriotizmus és a nemzeti érzés a nemzetfogalom két típusának alapja volt, az előbbi az államhoz, az utóbbi az etnikumhoz kapcsolódott. Eötvös József kezdetben sajátosan összeötvözte a kettőt, s ez is a türelmesebb szakaszt jellemezte: az első helyre a patriotizmust állította, ami egyébként a politikai nemzettel volt egyenlő, de határozottan megjegyezte, hogy ez csak úgy állhat fenn, ha biztosítják a nem magyar népek nyelvi jogait, tehát ha tekintettel vannak a nemzeti érzésre. A nyelvi jogok pedig csak úgy biztosíthatók, ha fennmarad a magyar állam integritása.

A türelmesebb felfogás is előtérbe helyezte a hungarus patriotizmust, s fokozatosan el is tűnt ez a finomabb fogalmazás, átadva helyét a politikai nemzet terminusának, amely az eötvösi ötvözetben is egyre kevesebb figyelmet fordított a különálló és jogos nemzeti igényekre.

Az 1861-es országgyűlés május 13-i ülésén Deák Ferenc terjesztette elő pártjának felirati indítványát, amelyből kicsendült a nemzetiségekkel való megbékélés hangja is, ami persze nem jelentette a magyar szupremációról való lemondást. „El vagyunk határozva mindent elkövetni — úgymond —, hogy a félreértések elháríttassanak s tesszünk, mit az ország szétदारabolása s önállóságának fölládozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű polgárai érdekekben és érzelemben összeforranak.” Ebből a megállapításból az az általánosan elterjedt eötvösi gondolat olvasható ki, hogy a történelmi jogot össze kell egyeztetni a nemzetiségi egyenjogúsággal, s a nemzet, amely a francia felfogás értelmében az állammal, a hazával azonos, valamennyi nem magyar

* Hozzászólás az osztrák—magyar kiegyezés 100. évfordulója alkalmából tartott pozsonyi konferencián 1967 augusztusában.

nép sajátja kell hogy legyen. Deák a liberális elveknek megfelelően leszögezte az 1848-ban is hangoztatott polgári egyenjogúságot, amelyet sem a vallási, sem pedig a nemzetiségi hovatartozás nem korlátoz. Ez alkalommal azonban a nemzetiségi jogok biztosításáról több szó esett, mint a szabadságharc idején. Ugyanez az egyenjogúsági deklaráció olvasható a május 16-án elhangzott határozati javaslatban, amelyet Tisza Kálmán, a párt vezére terjesztett elő. A nemzetiségekkel való megbékélés ebben az indítványban határozottabban jelentkezett. Tisza Kálmán kijelentette, hogy a belpolitikai kérdések közül az első „a hazánkban lakó különböző nemzetiségekkel való megbékélés elosztása, melynek céljából megadni szándékozunk minden nemzetiségnek a teljes jogegyenlőség alapján mindent, mi a közös haza integritásával nem ellenkezik; azt akarjuk, hogy valamint nincs hazánkban kiváltságos osztály, úgy ne legyen kiváltságos nemzet, legyen mindenki egyenlő, hogy egyenlően szerethesse a hazát mindenik, ami tehát törvényeink közül ezen egyenlőséggel ellenkeznék, azt eltörölni kívánjuk”.

A két indítvány között helyenként még szó szerinti egyezés is megfigyelhető, s közös mindkettőben az egyenjogúság, az ország integritásának hangoztatása, valamint a nemzetiséghez és a területéhez kapcsolódó kétféle nemzetfogalom összeegyeztetésére irányuló törekvés. A nemzetiségi képviselők inkább az utóbbival értettek egyet, ezt az összefogás szükségességének nagyobb hangsúlya, valamint az egyenjogúság fokozottabb kiemelése, a „kiváltságos nemzet” fogalmának elvetése magyarázza. S bár az országgyűlésen nem bontakozott ki vita a magyar és a nemzetiségi képviselők között, az utóbbiak természetesen az etnikumhoz fűződő nemzetre, a nemzetiségre jellegzetességeire fordították figyelmüket.

A két országgyűlés közötti alapvető különbséget és a magyar politikai nemzet kodifikálása felé vezető utat jól mutatja a nemzetiségi törvény kidolgozására kiküldött bizottságok munkájának egybevetése.

A bizottság javaslata 1861-ben, bár kiinduló pontjában tükröződött, hogy a nemzetiségi igények háttérbe szorítása a cél, mégis bizonyos engedményt tartalmazott. A bizottmány ugyanis nem a nemzetiségi követeléseket vette alapul, hanem azokat a határokat szabta meg, „amelyeken belül az egyes nemzetiségek saját részbeli igényeiket szabadon érvényesíthetik”. Ily módon kívánták biztosítani az ország integritását. E megfontolásból fakadt a nemzet, valamint a nemzetiség meghatározása: „... Magyarországban minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik és ... az országban lakó minden népek, névszerint a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz stb., egyenjogú nemzetiségnek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátaiban belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.” A politikai nemzetnek ez a megfogalmazása az abszolutizmus korában még meglevő megértést mutatja, külön említésre méltó, hogy a magyar történelmi nemzet leszögezése mellett az egyenjogú magyarországi nemzetiségek sorában a magyart is megemlítette. Ehhez hasonló nézetrel másutt nem is találkozunk és a nemzetiségi bizottmány ezen szempontjai arról tanúskodnak, hogy az egyenjogúság elvét ekkor még komolyabban vették és a nemzetiségnek bizonyos kollektív felfogása is érvényesült. Ugyanígy a magyar koncepciónak tett engedményre mutat a Wład Alajos és Popovics Zsigmond román képviselők által 1861-ben benyújtott javaslat is: „Magyarországban különböző területeken nagyobb számmal tömegesen lakó különböző nyelvű népek, jelesen a románok, szlávok, szerbek oroszok és németek, a magyarral egyenjogú nemzeteknek ismertetnek el, s ezeknek összessége képezi Magyarország politikai nemzetét. Mindegyik nemzetnek egyenlő joga van saját nemzeti nyelvét a magán és nyilvános élet minden viszonyaiban szabadon használni, fejleszteni és művelni :.”

A különbség tehát a két felfogás között abban mutatkozott, hogy míg a bizottmány leszögezte az egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet koncepcióját, addig Wład és Popovics nem ismerték el a magyar politikai nemzetet, hanem a magyarok és nem magyarok közös történelmi múltjának megfelelően magyarországi nemzetről beszéltek. S bár a bizottmány a ma-

gyarokat és nem magyarokat egyenjogú nemzetiségnek tekintette, a nemzetiségi képviselőket ez nem elégítette ki, mert úgy vélték, hogy a *magyar históriai jog* hangoztatása mégis bizonyos előjogokat nyújthat a magyar nemzetiségnek. Ők tehát nem különböztették meg a nemzetet és a nemzetiséget, s a magyarral való egyenjogúságot nem mint *nemzetiségek*, hanem mint *nemzetek* kívánták. Ezzel elvetették azt a felfogást is, amelyet a bizottmány javaslatának bevezetőjében fogalmazott meg: a politikai nemzetet Magyarország különböző ajkú polgárai *egyénileg* alkotják. Ugyanakkor a politikai nemzet ilyen való interpretálása elismerte Magyarországot közös hazának. Ehhez hasonló nemzetiségi felfogással főképpen a szlovákoknál a század 40-es éveiben is találkozhattunk. A nemzetiségi képviselők tehát úgy vélték, hogy ez az elv biztosíthatja számukra a nemzeti egyenjogúságot. Ez a nemzeti koncepció, amely később már nem vetődött fel, egyben azt is mutatta, hogy a nemzetiségek a magyar fegyvert igyekeztek a magyar uralkodó osztállyal szembefordítani.

Az 1865—68-as országgyűlésen a nemzetiségi albizottság javaslata, mely kidolgozta a nemzetiségi törvényt, sajátos módon nem tartalmazott semmiféle formulát a politikai nemzetre vonatkozóan. Ez annál is inkább meglepő volt, mert a már korábbi parlamenti polémiák középpontjában is ez a gondolat állott, s a magyar uralkodó osztály körömszakadtáig védte ezt a nézetet. Igaz, a javaslat principiумai között nagy súlytal szerepelt az egységes magyar állam eszméje.

Ezzel szembenállott Mocsonyi Sándor Arad megyei román képviselő, Branovački István és Miletić Svetozar ügyvédek, szerb politikusok törvényjavaslata, amely a politikai nemzettel szemben foglalt állást: „Magyarországban a következő történeti országos népségek, ún. a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek, egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi egységének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítottatik. Minden nemzetnek joga van nemzeti zászlóját, mint nemzetisége külső kifejezését használni; nyilvános politikai ünnepélyek alkalmával és a nyilvános épületeken mindazonáltal a magyar korona zászlója mellett.”

A magyar politikusok ezt a megfogalmazást természetesen nem fogadták el és nem voltak megelégedve a bizottsági indítvánnyal. Ezt mutatta Deák Ferenc fellépése is, aki a törvényjavaslat tárgyalása során elsőnek, 1868. november 24-én szólalt fel és módosító indítványt tett. S ha ez több ponton, főként szerkezetileg különbözött is a bizottmányi javaslattól, azzal alapjában véve megegyezett. A jelentős eltérés mindenekelőtt a bennünket különösen érdeklő bevezetésben tükröződött. „Míthogy — fogalmazta meg a fontos elvi kiindulást Deák — Magyarország összes honpolgárai az alkotmány álapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja: míthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvnek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége, és az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé tesz . . .”

Az elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Deák megfogalmazása — ha alapvető rokonságot is mutat az 1861. évi bizottsági formulázással, annak első sorait át is vette — mégis lényegesen türelmetlenebb, hisz teljesen mellőzte az egyenjogú magyarországi nemzetiségek felsorolását (közöttük — láttuk — ott volt a magyar is!), ami — tudjuk — a korporatív jogok valamelyes elismerését is jelentette. Ezt azonban az országgyűlési tárgyalások, valamint Deák elvi kiindulópontja teljességgel kétségbe vonták, s visszautasították a nemzetiségi képviselők kívánságát. Nem lehet vitás számunkra az sem, hogy a kisebbségi javaslat, a megegyezési készsége tekintve, is különbözött a Wład—Popovics-féle tervezettől, amely a politikai nemzet fogalmát — persze láttuk, nem úgy, mint a magyar felfogás — de mégis felvetette.

Az 1865—68-as országgyűlésen — az 1861. évtől eltérően — tehát éles vita bontakozott ki az egy politikai nemzet koncepciója körül. A nemzetiségi követek, először a magyar országgyűlések történetében, igen tevékenyek voltak és számarányuknál nagyobb súlyt képviseltek a

parlamentben, eleinte a felirati javaslatok vitái, majd pedig a nemzetiségi törvény megalkotása során. Ellenvetéseik nem egyszer formális megfogalmazási problémákhoz kapcsolódtak, vagy az országgyűlés által kiküldött nemzetiségi bizottság számszerű képviselete körül forogtak. Mégis e lényegtelennek tűnő témák kapcsán is a nemzetfogalom nagyjelentőségű kérdései kerültek szóba.

Az éles elvi ellentétek, amelyekről nem egyszer nyilvánvalóvá vált, hogy áthidalásukra nincs lehetőség, a kiegyezés előkészítésének, majd létrejöttének, illetőleg a nemzetiségi mozgalmak megerősödésének voltak a következményei. E mozgalmakban résztvevő nem magyar képviselők gyakori fellépése és nem egyszer részletes, valamint színvonalas érvelése mutatta, hogy a magyar koncepció védekezésbe szorult. A Deák-féle javaslatot ért jogos támadás kivédése során a magyar felfogás újabb indokolásra kényszerült, ami a magyar politikai nemzet ideológiájának kiszélesítését jelentette. A polémia mégis azt mutatta, hogy a magyar képviselők — pártállástól függetlenül — rendkívül magabiztosak voltak és kifejezésre jutott az egymással szemben álló nemzeti mozgalmak érdekeinek megfelelő interpretáció: ugyanazokat a forrásokat a magyar képviselők másképpen értelmezték. (Dobranskij, Stratimirović György szerb, Borlea Zsigmond, Wład román képviselők — s velük szemben Kerkápoly Károly, Hunfalvy Pál, Tisza Kálmán, Justfi József, Madocsányi Pál.) A nemzetiségi követek az egyenjogúságot indokoló történelmi jogot nemcsak azzal támasztották alá, hogy a nem magyar népek Magyarország őslakói, vagy hosszú idő óta a hazának privilégiumokkal rendelkező „nemzetei” voltak, hanem különösképpen kiemelték a szenvedésekben gazdag közös múltat, amely őket a magyarral együtt az ország egyenrangú nemzetévé avatják. A közös múltat azonban a magyar politikusok homlokegyenest ellenkezően értelmezték, erre hivatkozva utasították vissza a nemzeti egységtörekvéseket.

Az eltérő nemzetfelfogásból fakadt az az alapvető nézetkülönbség is, amely még a reformkorból és 1848–49-ből vette az eredetét: míg a magyar uralkodó osztály az egyenjogúságot az ország lakosainak egyénenként akarta megadni, addig az emancipációt a nemzetiségi mozgalmak joggal a nemzetek egésze számára követelték. Ez a probléma a nemzetiségi követek vonatkozásában is gyakran felmerült: képviselhetik-e a nem magyar népeket, vagy csak a maguk nevében foglalhatnak állást. S bár az abszolutizmus korában a magyar nemesség egy része (felfogásukat Kemény Zsigmond fogalmazta meg) élesen bírálta 1848–49-nek ezt az örökségét, mégis visszatértek annak liberális és nacionalista eszméihez. A nemzetiségi képviselők ezzel összefüggésben helyesen hangsúlyozták, hogy a magyar koncepció a szupremácia alapján áll és a nem magyar népek beolvasztását kívánja elősegíteni.

Felismerték azt is, hogy 1861-hez képest változott a magyar felfogás, és ezt nem mulasztották el a magyar országgyűlés szemére vetni (Dobranskij, Popovics-Desseanu stb.). Ugyanígy rámutattak a kétféle mérceire, milyen homlokegyenest másképpen ítéli meg a magyar közvélemény a magyar és nem magyar nemzetiség hasonló igényeit. (Medán Endre, Popovics Zsigmond román képviselők). Többen utaltak nemzetközi példákra, amelyeket Magyarországon követni kellene (Miletić és Missich János szerb képviselők). Ezek a külföldi demokratikus megoldások pedig nem egyszer egybekapcsolódtak a középkori Magyarország privilégiumainak és törvényeinek nem éppen a polgári szellemet tükröző értelmezésével (Dobranskij). Különben a külföldi példák interpretálása is mutatott különbséget aszerint, hogy magyar vagy nemzetiségi képviselő vizsgálta azokat.

A nem magyar követek helyesen hangsúlyozták, hogy az ország nyelvterületekre való felosztása nem áll ellentétben az integritással, sőt éppen ennek leghatásosabb ellenszerét jelentheti (Nikolić Sándor és Miletić szerb képviselők). S bár gyakran kiemelték, hogy nem híveik a szerb és a román egységtörekvéseknek, mégis megfigyelhető bizonyos fokú rokonszenv a vitahatátlanul jogos ügy iránt, csak hogy ezt sorok közé rejtették (Maceláriu). Találkozunk olyan megnyilatkozásokkal is, amelyek Magyarország föderatív átszervezésére irányultak (Wład, Hodoşiu József román képviselők), persze ezt a nemzetiségi felfogást, a magyartól eltérően, nem tekintette az integritás elleni „merényletnek”.

A magyar képviselők mindezt visszautasították. A politikai nemzet koncepciója nem utolsó sorban az egységtörekvések ellen is irányult. Azért sem ismerték el a magyarországi nemzetiségeket nemzeteknek, nehogy ezzel tápot adjanak a szomszédságban erősödő nemzettestvéreikkel való összefogásnak, egyesülésnek. Ha a magyarországi nemzetiségek — vallották — a magyar politikai nemzethez tartoznak, nincs elvi alapja ennek az egybeolvadásnak. A magyar képviselők úgy vetették fel ezt a gondolatmenetet, hogy a szerbek és románok Szerbiában és Romániában önálló nemzetté alakulhatnak, erre azonban Magyarországon nemcsak lehetőség, de szükség sincs (Stefanidesz Henrik, Justh József, Tisza Kálmán). E koncepcióból kimaradó szlovákokat nem tekintették a szlávoktól különálló nemzetnek, tehát e felfogás szerint az ő nemzettestvéreik az ország határain kívül több államban élnek. A szlovákok pejoratív neve, a tót is, erre utalt, amely az egykorú magyar nyelvhasználatban szlávot jelentett. Később, a századfordulón a csehszlovák egységtörekvések megindulásakor természetesen megváltozott ez a magyar felfogás. S bár a magyar képviselők fejtegetése szervesen következett a politikai nemzet kiegyezéskori eszméjéből, e gondolatok egyes elemei már Széchenyinél is megvoltak, aki úgy ösztönözte a magyarországi népeket asszimilációra, hogy nemzetük többsége az ország határain kívül él, ahol nagyarányú fejlődés előtt áll, szemben a magyarral, amely másutt mint Magyarországon nem fejlődhet. Nem szabad persze megfeledkeznünk arról sem, hogy bár az egységmozgalom jelentős szerepet játszott abban, hogy a magyar politikai nemzet és a szerb—román nemzeti gondolat egymást kizáró fogalmak lettek, a magyar nemesi-polgári közvélemény, függetlenül attól, hogy a szomszédságban új nemzeti államok jöttek létre, nem tudta elképzelni, hogy az országban a magyarokon kívül más, vele egyenjogú nemzet is élhet. Az egységtörekvések erősödésével természetesen e gondolat egyre nagyobb helyet kapott a magyar politikai nemzet ideológiájában.

A magyar képviselők nem egyszer szálltak vitába azzal az indokolt nemzetiségi érveléssel, hogy a magyar ideológia a szupremáciát juttatja kifejezésre. Védekezésük annál kevésbé volt meggyőző, mert gyakran maguk is tanújelét adták annak, hogy a magyar uralkodó osztályt tartják a vezetésre igazán hivatottnak. Ezzel kapcsolatosan gyakran szóba került a magyar hivatalos eszméje: a kultúra és civilizáció terjesztése, ami szoros összefüggésben állt a balkáni terjeszkedés aktuális politikájával (Andrássy Gyula, Simonyi Alajos, Tisza Kálmán, Berzenczey László).

A nemzetiségi képviselők bátor fellépése az 1865—68-as országgyűlésen nemcsak az elnyomott népek nemzeti mozgalmainak megerősödésére, hanem ideológiai felkészültségükre is mutatott, amely a magyar politikai nemzet fogalmával szembe tudta szegezni a magáét, a nemzeti egyenjogúság koncepcióját.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. Гранастои: Предположительная численность населения Шопрона в XVI—XVII вв.	275
В. Эндреи—Л. Маккаи: Первые магнатские текстильные мануфактуры в Венгрии	326
А. Урбан: Агитация и правительственный кризис в мае 1948 года	344
Л. Тильковски: Немецкий ирредентизм и Венгрия. Путь народно-немецкого (volksdeutsch) движения в Венгрии	369

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ К СОЗДАНИЮ НОВОГО СИНТЕЗА ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

В. Зимани: Кибернетика и история	397
К. Бенда: Централизация власти и сословность в габсбургской монархии в начале XVII века	404

СООБЩЕНИЯ

Д. Габри: Symphonia Ungarorum	428
И. Каллай: Введение, точнее возобновление census regius в наших вольных королевских городах во второй половине XVIII века	431
Д. Шпира: О своеобразии венгерской революции 1848 года	439
Э. Арато: Парламентские дискуссии в 1860-е годы о понятии венгерской политической нации	444

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

Gy. Granasztói: Schätzung der Einwohnerzahl Soprons (Ödenburgs) im 16—17. Jahrhundert	275
W. Endrei—L. Makkai: Die ersten Textilmanufakturen der Aristokraten in Ungarn.....	326
A. Urbán: Agitation und Regierungskrise im Mai 1848	344
L. Tilkoosky: Die deutsche Irredenta und Ungarn. Der Weg der volksdeutschen Bewegung in Ungarn	369

VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

V. Zimányi: Kibernetik und Geschichte.....	397
K. Benda: Habsburger Politik und ständischer Widerstand zu Beginn des 17. Jh.....	404

KLEINERE BEITRÄGE

Gy. Gábry: Symphonia Ungarorum	428
I. Kállay: Einführung bzw. Erneuerung des Census regius in den kgl. Freistädten Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jh.	431
Gy. Spira: Über die Eigentümlichkeiten der ungarischen Revolution des Jahres 1848.....	439
E. Arató: Debatten über den Begriff »ungarische politische Nation« an den Landtagen der 1860er Jahre	444

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>Gy. Granasztói</i> : Evaluation du nombre d'habitants de Sopron au cours des XVI ^e et XVII ^e siècles	275
<i>W. Endrei—L. Makkai</i> : Les premières manufactures textiles seigneuriales en Hongrie	326
<i>A. Urbán</i> : Agitation et crise gouvernementale en mai 1848.	344
<i>L. Tilkooszy</i> : L'irrédentisme allemand et la Hongrie. La voie du mouvement volksdeutsch en Hongrie.	369

LES TRAVAUX PRÉLIMINAIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE DE HONGRIE

<i>V. Zimányi</i> : Cybernétique et histoire	397
<i>K. Benda</i> : La politique des Habsbourg et la résistance des Ordres au début du XVII ^e siècle	404

BULLETIN

<i>Gy. Gábry</i> : Symphonia Ungarorum	428
<i>I. Kállay</i> : L'introduction du census regius, resp. son renouvellement au cours de la seconde moitié du XVIII ^e siècle dans les villes libres royales de Hongrie.	431
<i>Gy. Spira</i> : Particularités de la révolution hongroise de 1848.	439
<i>E. Arató</i> : Débat sur la conception de la nation politique hongroise aux parlements des années entre 1860—1869	444

CONTENTS

ARTICLES

<i>Gy. Granasztói</i> : Estimation of the number of inhabitants of Sopron in the 16—17th centuries	275
<i>W. Endrei—L. Makkai</i> : The first textilmanufactures of aristocrats in Hungary	326
<i>A. Urbán</i> : Agitation and cabinet crisis in May 1848.	344
<i>L. Tilkooszy</i> : The German irredenta and Hungary. The road of the "Popular German" (Volkdeutsch) movement in Hungary	369

PRELIMINARY STUDIES FOR THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESES

<i>V. Zimányi</i> : Cybernetics and history	397
<i>K. Benda</i> : Central power and system of the Estates in the Habsburg-Monarchy at the beginning of the 17th century	404

SHORT ARTICLES

<i>Gy. Gábry</i> : Symphonia Ungarorum	428
<i>I. Kállay</i> : The establishment or rather the renovation of the <i>census regius</i> in the free royal towns of Hungary in the second half of the 18th century.	431
<i>Gy. Spira</i> : On the characteristics of the Hungarian revolution of 1848.	439
<i>E. Arató</i> : The discussion of the concept of the Hungarian political nation in the parliaments of the sixties of the 19th century	444

Illusztráció a „Symphonia Ungarorum” c. közleményhez

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlasszám: 46

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

A POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban,

Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban.

215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft.

Ára : 14— Ft,

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1970 XIII. ÉVFOLYAM 4 SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (szerkesztő), PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY,
M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úr u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44.— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Vargyai Gyula</i> : Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához ...	451
<i>Szabó Miklós</i> : Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”	483
<i>H. Seton-Watson</i> : Az értelmiségekről	517
<i>Puskás Júlia</i> : Amerikai magyar szervezetek (Az 1880-as évektől napjainkig)	528

VITA

<i>Irinyi Károly</i> : Integráció és nemzeti függetlenség	569
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Kortársak és utókor	574
<i>Márkus László</i> : Politikai gondolkodásunk hajszálgyökereiről	581
<i>Gunst Péter</i> : Új könyv a magyar földreformról	586

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
túl csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézírato-
kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

VARGYAI GYULA

Adalékok

a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához

Timon Ákos állam- és jogtörténetírása

I. A historiográfia művelésének fellendülése Magyarországon nemcsak a történettudományban figyelhető meg — a jogtörténészek érdeklődése is több eredményt produkált már e sajátos területen. Közös jellemzője a historiográfia művelésének, hogy ez elsősorban a polgári időszak feltárására irányul. Míg a magyar történettudomány már egy szintézissel is rendelkezik a polgári történetírásról Léderer Emma könyvével,¹ a jogtörténettudomány még csupán néhány periódus összefoglalásáig jutott el — elsősorban Degré Alajos publikációival.² E szintézisek persze a legtöbb vonatkozásban nem támaszkodhattak monografikus előzményekre, s így az eddigi eredmények összegezésén túl ha nem is kifejezetten, s talán éppen hiányosságaikkal a terra incogniták jelzését is közvetíthették. Természetesen a történettudomány is rendelkezik monografikus igényű historioráfiai közlésekkel.³ A jogtörténettudományban különösen Horváth Pál, Sarlós Márton és Csizmadia Andor vette ki részét a joghistoriográfia műveléséből.⁴ A joghistoriográfia e termékeinek kritikai elemzését nem tekintjük feladatunknak, de azt hangoztatni szeretnénk, hogy jelen tanulmányunk megírását több vonatkozásban is bizonyos kritikai észrevételek sürgették. Szükségesnek tűnt számunkra mintegy „a második Eckhart-vita” problémakörének tisztázásához az előzmények feltárásának kísérlete. A vitatott kérdések historiográfiai magja Eckhart programeikkéhez kapcsolódik,⁵ illetve Sarlós Márton ezzel összefüggő s Eckhart tevékenységének nem egésztét elemző megnyilvánulásaihoz.⁶ Persze

¹ A magyar polgári történetírás rövid története. Bpest. 1969.

² Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. Klny. az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezések 1967—1968 c. kötetéből. Bpest. 1968. 285—311. l. — Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. Gazdaság- és Jogtudomány. MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei. III. 1—2. 1969. 77—99. l.

³ Ezekről vö. Léderer Emma: i. m. 159. l.

⁴ Vö. Horváth Pál: Adalékok a nemzet ideológiai múltjának elemzéséhez a magyar jogi historizmus történetéből. Jogtudományi Közlöny, 1966. 165—173. l. — A közép- és keleteurópai népek jogfejlődésének jelentősége jogtörténetírásunkban. Jogtörténeti Tanulmányok, I. Bpest. 1966. Szerk.: Csizmadia Andor. 11—26. l. — A közép- és keleteurópai népek jogfejlődése iránti érdeklődés a magyar burzsoá jogtörténetírásban. Jogtudományi Közlöny, 1967. 341—353. l. — A dualizmus-kori jogtörténetírásunk főbb irányai. Acta Fac. Pol. Iur. Tom. X. Bpest. 1968. — Sarlós Márton: A szellemi történeti irány és a magyar jogtörténetírás. Jogtudományi Közlöny, 1956. 87—103. l. — A „Szent Korona Tan” kialakulásához. Jogtudományi Közlöny, 1959. 357—362. l. — A „szentkorona tan” kialakulásához. Jogtudományi Közlöny, 1960. 596—601. l. — Harold Steinacker: Austro-Hungarica: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. Magyar Jog, 1964. 426—428. l. — A feudális parazitizmus a kiegyezés utáni jogszabályainkban és a magyar jogtörténetírásban. Jogtörténeti Tanulmányok II. Bpest. 1968. Szerk.: Csizmadia Andor. 273—283. l. Csizmadia Andor: A jogtörténet oktatása a Pécsi Tud. Egyetemen a két világháború között. Klny. a Jubileumi Tanulmányok II. kötetéből. Pécs. 1967.

⁵ Jog és alkotmánytörténet. A magyar történeírást új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bpest. 1931. 269—320. l.

⁶ Vö.: Sarlós Márton idézett tanulmányait.

nem csupán ez adott kauzát. Fontosnak véltük a dualista kor egyik — véleményünk szerint tehetségében még a középest sem elérő — de hatásában — amely nem is annyira tudományos tevékenységében, mint inkább professzori minőségében jelentkezett — rendkívüli súlyt jelentő jogtörténész munkásságának feltárását.

Timon Ákos állam- és jogtörténetírásának elemzésére eddig a marxista jogtörténetírásban csupán érintőleg került sor. Legrészletesebben még Degré Alajos foglalkozott a kérdéssel, de munkájának éppen összefoglaló jellege miatt nem adhatott részletesebb elemzést. Degré finom analízissel közelítette meg „... a gondolkodást elaltató tirádák” igénykérdését, néhány adalékot közölt Timonnak a politikai publicisztikára gyakorolt hatásáról, szólt a progresszív értelmiség Timon-kritikájáról, néhány vonással jellemezte a Timon—Kosutány—Herczeg kör tevékenységének összefüggéseit, a Timon-tanítvány Schiller Bódogot, de nyilván e kérdések még megválaszolt formáikban is továbbvihetők. Degré pl. nem szólt a párbérvita kérdéseiről, Timon egyházjogi, egyházjogtörténeti munkáiról, s csupán adalékokat közölt a polgári radikálisok vonatkozó tevékenységéről is. Bizonyos értelemben Timont illetően helyesbíteni kell Degré állítását, hogy az imperialista iskola jogtörténészei — Timon, Király, Illés — mellőzték publikációikban a magánjog és a perjog előadását.⁷

Horváth Pál még összefoglalóbb igénnyel nyúlt a problémához, bár a Timon előtti nacionalista tendenciák egységes egésze formálódásának útját bemutatta, a kérdés részletekbemenő elemzésére ő sem vállalkozott. Vitathatónak tartjuk Horváth Pál egyik megállapítását a magyar jogfejlődés megítélését és elemzését kísérő modernizálásokról. Horváth Pál ezeket a „liberális eszmék eltorzult válfajaiként” említi. Véleményünk szerint — e kérdést még érintjük — a modernizálások a magyar állam- és jogfejlődés speciális útjának alátámasztására, dokumentálására voltak hivatottak, és születésüket a nacionalista iskola képviselőinél nem a liberalizmus ideológiájának torzulásai, hanem jóval korábbi eredetű eszmetörténeti sajátosságok irányították.⁸ Léderer Emma könyvében is jelzéseket találunk csupán.⁹ Sarlós Márton a kérdésnek elsősorban azokat a vonásait érintette, amelyek az általa a szellemtörténeti irányzat képviselőjeként jellemzett Eckhart Ferenc Timon-bírálatára vonatkoztak. Sarlós Márton több összefüggésben értékelte a timoni jogtörténetírást, de a probléma monografikus feltárását ő sem adta.¹⁰ Timon jogtörténetírói tevékenységét természetesen a polgári tudomány is érintette, ezek részben kortársi megnyilvánulások, recenziók voltak. Az egyik legérdekesebb nem kortársi megnyilvánulás Eckhart programcikke volt. E tanulmány — a Minerva-előzmények után — a magyar szellemtörténeti iskola zászlóbontását jelző kötetben jelent meg, s bár Eckhart több helyen is tanulmányában a szellemtörténet formanyelvén történő megbeszéléseken túl eljutott a Geistesgeschichte egyes önállósítható részjogosít-

⁷ Vö.: *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. 303—306, 309, 311—312. l.

⁸ *Horváth Pál*: Dualizmus kori jogtörténetírásunk főbb irányai. 5—6, 10—15. l.

⁹ *Léderer Emma*: i. m. 121, 138—139, 184. l.

¹⁰ Vö. különösen *Sarlós Márton*: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. 94, 96—103. l. Legújabbban Sarlós Márton megállapításait Eckhart Ferencről Kovács Kálmán is elfogadta, aki Eckhartot a szellemtörténeti irány kiemelkedő képviselőjeként jellemezte: *Kovács Kálmán*: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. Gazdaság- és Jogtudomány. MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei. III. 1—2. 1969. 57—58. l. — A kérdésről legújabbban: Századok, 1969. 4. sz. 911—917. l.

ványainak recipiálásához — Timon-bírálatára elsősorban attól a Harold Steinackertől nyerte impulzusait, aki olyan helyzetben vette megsemmisítő bírálat alá Timon szintézisét, amelyben az osztrák történetírás a létező legkedvezőbb pozíciókból mondhatta el észrevételeit a magyar állam- és jogtörténetírásról.¹¹ E véleménymondás számára elsősorban a timoni tankönyv mérhetetlen tudománytalansága, deduktív módszere, politikai publicisztikára emlékeztető jellemzői biztosították az optimális pozíciót. A Steinacker-vita, a szintézis német nyelvű megjelenését követő kritikai észrevételek beilleszkedtek a már sokszor pertraktált kérdések újabb megvitatásának keretébe, de a magyar fél álláspontja talán soha nem volt ennyire védhetetlen. A vita persze messze túlmutatott a tudománytörténet sáncain, kifejezte a dualista kor mélyülő válságának több társadalmi és politikátörténeti vonatkozását is. Eckhart bíráló megjegyzéseit Timon jogtörténetírásáról azzal a megjegyzéssel kezdte, hogy „... a magyar jogtörténetnek nemcsak közép, hanem újkora is van ...” Eckhart bírálatára egyes helyeken olyan talajról is elhangzott, amelyen Timon állt. Eckhart pl. azt kifogásolta, hogy a magyar jog népjogi eredete jobban kiderülne a magánjogi fejlődésből, mint az alkotmánytörténetből. Ugyancsak Steinacker nyomdokain haladt Eckhart, amikor ezt írta: „... a merev közjogi dogmatika fegyvereivel a múlton csak erőszakot követhetünk el, de nem arathatunk győzelmet. Nem szabad például a priori konstruált államfogalomból kiindulni, s azt a múltba helyezni, a múltban keresni ...” Szinte ismételte Steinackert Eckhart, amikor azt állította, hogy ha ősi államszervezetünkben már tökéletes alkotmányintézményeket látunk, úgy Szent István korát és az utána következő egy—két századot nagyfokú visszaesésnek kell tartanunk. Persze Eckhart programcikke sem volt mentes a tévedésektől. Így például helytelenül ítélte meg az újabb nemzetségek keletkezési problematikáját az államalapítás után, a megyeszervezet keletkezéséről is rekapitulálta napjai történettudományának helytelen álláspontját. Az angol—magyar analógiák abszurd jellegének hangoztatása során hangozott el a programcikk legjelentősebb állítása: hol kell az analógiákat keresni. Ez a megállapítás ismét Steinacker jelenlétére utalt Eckhartnál. Más vonatkozásokban Eckhart egészítette ki Steinacker bírálatát, így pl. akkor, amikor Timonnak az ősi nemzetgyűlés létéről írt sorait kommentálta. Érintette a modernizálások kérdését is. „Ha mindez igaz volna, úgy a honfoglaló magyarok már oly fejlett alkotmányos viszonyok között éltek volna, amint még a XX. században is kevés nemzetnek adatott meg osztályrészül” — írta. Eckhart bírálta Timonnak a sajátos magyar államfejlődés tényét igazoló egyik állítástendenciáját is: azt, hogy a magyar fejlődés elkerülte, ill. csak részben ismerte, s akkor is csupán recipiálta a hűbéri társadalom több lényeges szimptomáját.¹²

Steinacker nem csupán Timonról, hanem a nacionalista jogtörténeti iskoláról összefoglalóan állapította meg: „Sie verstehen das Wort Verfassung in dem engeren Sinn des modernen Konstitutionalismus und nehmen für ihre Verfassung eine Rechtskontinuität in Anspruch, wie sie keine andere Verfassung des Kontinents aufweisen könne”, s erről az ezeréves konstitucionalizmusról úgy vélekedett, hogy ez a magyar tudomány axiómájává vált. Steinacker Nagy Ernő Közjogából is kiolvasta ezt. Steinacker bírálatában azonnal részletmegjegyzések-

¹¹ Eckhart Ferenc: i. m. — Harold Steinacker: Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1907. 276—347. l.

¹² Eckhardt: i. m. 272—273, 277—279, 281—282, 287, 290, 292, 295, 297—307, 310—320. l.

ket is operált. Így szólt a magyar álláspont egyik könnyen támadható voltáról, amely a jogszabályanyag időbeli érvényének vonatkozásában merült fel. Steinacker visszanyúlt az előzményekhez is — Hajnikot is megszólaltatta. Timon szintéziséről — találóan — így vélekedett: „... dieses Werk gewiss eine grosse Arbeitsleistung darstellt und zahlreiche neue Einzelfeststellungen bringt. Timon hat im traditionellen Schema der magyarischen Doktrin manch leeres Fach in mühsamer Arbeit ausgefüllt. Aber das Schema selbst ist das alte geblieben.” Steinacker elismerte, hogy Timon könyve a speciális jogi megközelítésben, a modern jogtörténet eredményeinek értékelésében, a forráskritikában vitathatatlanul bizonyos előrelépést jelent, amely megállapításban nem tudjuk Steinacker nézetét elfogadni, mert Timon művében ezek csak abban az értelemben jelentkeztek előremutatóan, ha a viszonyítás alapját például nem Hajnik Imre monográfiái képezték. Steinacker elemzésében Timon oly módon is elismerésre jutott, hogy a recensens Herczegh Mihály és Kosutány Ignác valóban elképesztő közléseit állította szembe Timon mégis csak kidolgozottabb, a saját nézeteinek talaján koncepciót alkotó felfogásával. A Timonnál fellelhető ellentmondások regisztrálása során mutatott rá Steinacker arra, hogy Timon a III. Endre-féle „tanács-törvény”-t említve szólt a tanács felelősségéről, de maga is kénytelen volt elismerni, hogy ennek direkt megfogalmazását a törvényalkotó nem adta. Steinacker e kérdésről szólva bírálta Timont azért is, mert nem vette figyelembe a törvénycikk tényleges utóéletét. Steinacker bírálatában jelentős szerepet kapott a szentkoronatan timoni interpretációja is. Steinacker ezt írta a szentkoronatanról: „... ist die höchst subjektive Schöpfung des grössten magyarischen Juristen: Werbőczis. Sie ist zugleich das Produkt eines ganz bestimmten Zeitraumes, der Jahre 1490—1526, die einen Höhepunkt ständischer Macht bedeuten und selbst für diese Zeit ist sie weniger ein Ausdruck tatsächlicher Zustände, als ein ständischer Wunschenzettel. Es scheint mir daher unhistorisch, dass die magyarischen Rechtshistoriker die staatsrechtliche Theorie des Tripartitums zum Angelpunkt ihrer Darstellung machen.” S ide kapcsolódott egy konkrét megjegyzése is: elvárható lenne, hogy az európai állam- és jogfejlődés élén haladó állam rendkívüli teljesítményeket produkált. S mi volt a tényleges helyzet — kérdezte a bíráló —, s kérdésének válaszában Mohácsra hivatkozott. Steinacker bírálatában a nyugati jogfejlődés analógiáit a magyar specialitások vonatkozásában előadó timoni megállapítások kapcsán merült fel a módszer deduktív jellegének a kérdése. Miközben arról szólt, hogy a helyzet nem változott Hajniktól Timonig a magyar alkotmányfejlődés egyedi sajátosságainak, demokratikus-alkotmányos karakterének, valamint a nyugat-európai fejlődéssel történő összemérés előnyeinek hangsúlyozása tekintetében — „... so ist denn diese ganze Forschung weniger auf Erkenntnis der Wirklichkeit, als auf den oft gewaltsamen Beweis eines a priori feststehenden Werturteils abgestellt”. Steinacker úgy vélekedett, hogy a magyar jogtörténetírásnak ez az állítása kettős vonatkozásban is hamis, mert egyrészt hamis premisszákon nyugszik, másrészt mind a nyugati, mind a magyar fejlődés teljesen helytelen értelmezésén áll. Steinacker felfedte Timon modernizálásának funkcióit is. Steinacker a fantázia termékeiként jellemezte az egész korai alkotmánytörténetet, amely „... ist eine einfache Übertragung der germanischen Schablone”. Timon bírálója hangsúlyozta, hogy a korai fejlődésre vonatkozó analógiákat nem a német historiából kell keresni, hanem a vándorpásztortársadalmak jellegzetességeinek összevetése révén. E feladatok megoldásához szükséges az etnográfia és a történeti földrajz eredményeinek fokozott figyelemmelkísérése is — mondotta. Steinacker érdekes meg-

jegyzéseket tett még az államalapítás korának joganyagáról, az 1848-ig fennálló magyar állam rendi jellegéről, a törvények és a jogélet ellentmondásairól, a magyar jogtörténetírás feudalizmus fogalmának hibáiról. Timon-bírálatának záróakkordjait azzal fogalmazta meg, hogy rámutatott a cseh és lengyel fejlődésnek a magyar jogtörténet alakulásával közös momentumaira. Steinacker a magyar jogfejlődés egyedi sajátosságaival szemben helyesen értelt egy nagyjában-egészében vett európai fejlődés közös jellegével. Így pl. szólt arról, hogy a XIII—XIV. század Magyarországon is létrehozta azokat a politikai és társadalmi jelenségeket, amelyek a kifejlődött feudalizmust karakterizálták. Hangsúlyozta azt is, hogy az Árpádok királysága nem azért alakult át, mert a nyugati feudális államgondolata nyert befogadást, — ezt a belső fejlődés alakította.

Steinacker bírálatában intonációt nyertek a magyar rendi fejlődést az osztrák centralizmus álláspontjáról bíráló régi ítéletek is. A szellemtörténet fogalmazását is felfedezhetjük, amikor Steinacker azt írta, hogy a jog és az alkotmány „... nicht der Ausdruck einer bestimmten volklichen Eigenart sind, sondern eine Kulturercheinung...”. Ugyancsak egy szellemtörténeti megközelítéssel értékelte a török hódoltság következményeit, de válasza jóval többet fejezett ki a rankei wie es wirklich gewesen ist-ből, mint az, hogy a timoni szintézis e problémakörnek még kérdezett feltevéséhez sem jutott el. Végül még egy érdekes probléma is jelentkezett Steinackernél: a rasszizmus. Ennek legfőbb vonatkozását egy modern értelemben vett történelmi földrajzban látta.¹³

Steinackeren kívül természetesen mások is bírálták Timon koncepcióját.¹⁴

A Timonnal foglalkozó könyvészet alig enged betekintést életpályájára, oktatói tevékenységére. Pedig nyilvánvaló, hogy az ösztöndíjasként Berlinben, Strassburgban, Lipcsében és Párizsban töltött időszak — s különösen Berlinben Mommсен és Brunner, Strassburgban Laband és Sohm — alakító hatásának feltérképezése mindenképpen megoldandó feladat. Oktatói tevékenységének kezdetei a győri jogakadémián, magántanári habilitációja a budapesti egyetemen, majd professzori kinevezése és 35 éves tanári működése — szintén megoldandó feladatok a Timon-portré nagyobb igényű megrajzolása előtt. Aktív politikai szereplésének bemutatása sem lenne érdektelen majd — elsősorban a congrua-jogalkotás vonatkozásaiban.¹⁵

Oktatói munkásságáról Eckhart szólt a fakultás történetéről írott munkájában — tompított hangon. Eckhart pl. így értékelte az európai egyetemes jogtörténet háttérbe szorítására irányuló timoni törekvéseket a kilenvenes évek elején: „... ezzel megtörtént kevéssel Wenzel halála után az első lépés az Ő alapította tantárgy visszaszorítására, ami a magyar nemzeti állam és tudomány fellendülése korában könnyen megérthető”. Eckhart végső summázásban így jellemezte ezen a helyen Timont: „... egészen 1925-ben bekövetkezett haláláig volt tényleges szolgálatban. Tudományos munkássága Hajnikéhoz nem mérhető. Tanári működése és sokezer példányban elterjedt tankönyve az illúziókkal telt milleneu-

¹³ Harold Steinacker: i. m. 277—283, 285—289, 291—294, 299, 301—314, 317—318, 321—326, 330—333, 335—337, 340, 342—347. I. Steinackerre vö.: Jogállam. 1910. 271. l.

¹⁴ Vö. pl. Felix Stoerk recenzióját: Literarisches Zentralblatt für Deutschland, 1904. okt. 8. 1364—1366. l. Stoerk kritikai kifogása mindössze az volt, hogy Timon álláspontja kevésbé veszi figyelembe az idegen jogok hatásának szerepét, így pl. „... die Bedeutung des deutschen Stadtrechtes tritt zu wenig hervor”. Az egyéb kritikákat lásd: — vanitatum vanitas — Timonnál: pl. 6. kiad. Bpest. 1919.

¹⁵ Vö. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIV. Bpest. 1914. 178—179. l.

mi korszakban nem csekély hatást gyakorolt. Kétségtelen érdeme, hogy az ő szívósan védett nézetei alapján került a magyar alkotmány és jogtörténet a Wenzel alapította európai jogtörténet helyébe.”¹⁶ Horváth Zoltán közölt könyvében még egy Timonra vonatkozó adatot: Timon Apponyi Albert oktatásügyi miniszter iránti lojalitásból távozott a szabadoktatás pécsi kongresszusáról.¹⁷

II. *Timon első nagyobb munkája — ha egy 1880-ban megjelent cikkétől tekintünk — több szempontból is méltatást érdemel.*¹⁸ *E könyv nem csupán annak legközvetlenebb jelzője, hogy Timont milyen jellegű impressziók érték Németországban, de a könyv — s ez a lényegesebb — preliúd is a szintézishez, bár több mint húsz év választja el őket egymástól. Timon nemcsak recipált e könyvében, de a korai germán alkotmányfejlődés anyagának kompendiumszerű rendszerezése alkalmat kínált számára azoknak a sablonoknak, deduktív kategóriáknak körvonalazásához is, amelyek húsz évvel később befogadták a magyar alkotmány- és jogtörténet különböző anyagát.* Timon a legteltesebb egyértelműséggel adta vissza művében a nacionalista német jogtörténetírás frazeológiáját.¹⁹ A germán alkotmánytörténet legkorábbi szakaszainak értelmezése szinte bevezetés jelleggel bír a szintézis számára. A tacitusi civitas-ban — még Tacitust is teljesen félreértve — a „legmagasabb politikai egységeket” fedezte fel, amelyekben „... mindazon mozgó eszmék és alapelvek feltalálhatók, melyek ezen hatalmas népelem politikai életében, államalkotásaiban irányadóvá lettek egész a jelen korig”.²⁰ A civitas itt „közjogi jellegű alakulat” és „souverain közület, állam”, amelynek mitizálása egy teljesen történelmietlen nézőpontból táplálkozott.²¹ Timon a germán ősalkotmányt demokratikusnak nevezte, népszuverenitásról beszélt, sorozatosan ante- és postdatált.²² Ugyanakkor olyan megállapításokat is megfogalmazott, amelyek a szintézis előjátékának tűnnek — a magyar jogfejlődés speciális, egyedi vonatkozásainak hangoztathatósága szempontjából. „A germán ősalkotmány a germán népek túlzott individualisztikus jellegéhez képest az egyéniség, az egyéni szabadság végtelen értékéből indul ki, feladatául inkább annak minél tágabb körben való mozoghatása biztosítását, mintsem magasabb érdekek, állami vagy közérdekek szempontjából való korlátozását tekinti” — írta.²³ A nemzeti társadalom viszonyainak idealizálásában Timon ismét csak önmaga számára végzett előkészítő tevékenységet akkor, amikor e viszonyok bemutatása már mitológiai jellegűvé vált: „... az ősnemesség eredete a germánoknál sem nem jogi, sem nem gazdasági, hanem egyedül mythikai motívummal bír”

¹⁶ Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története. 1667—1935. Bpest. 1936. 545. 594, 601—602, 609, 614, 618—620, 653. l.

¹⁷ Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bpest. 1961. 308. l.

¹⁸ A germán ősalkotmány. Bevezető tanulmány az európai alkotmány történetéhez. Bpest. 1881. A recensens nemcsak a házagptólónak mondta a művet, de így aktualizálta: „... az angol alkotmány képezi a művelt népek mai közjogi rendjének mintaképét, a brit alkotmányjog épp úgy kódex a constitutionális viszonyoknak, mint a római jogmaradványok a magánjogiaknak. De ezen anyag kellő ismerete lehetetlen, ha a tudományos bíráló annak gyökereig nem megy vissza...” Magyar Igazságügy. 1881. XVI. 87. l.

¹⁹ A germán ősalkotmány. V. 5. 21. l.

²⁰ Uo. 7. l.

²¹ Uo. 8—9. l.

²² Uo. 9—12. l.

²³ Uo. 15. l.

— írta ²⁴ A nemzeti társadalom bomlási szakaszának igazgatási problematikája is hasonló értelmezést kapott. E kérdés timoni megválaszolása során is jelentkezett egy sokszor fellelhető sajátosság, amely azután a szintézisben nyert maradéktalan megvalósítást: ha tompa problémaérzékenysége jelzett is valamit, a kérdés összefoglalása tértől és időtől független, mítizált utópizmusba ment át. A szintézisben ad abszurdum vitt fejtegetések a korai törvényhozásról így jelentek meg a germán viszonyokban: „... a vezér hatalmának egyedüli korlátját magában a népben, annak souverain conciliumában bírta, melyből a hadsereg vezetésére mandátumot nyert”. A Gefolgschaft-problematika a később bemutatott magyar fejlődés hűbériségtől mentes jellege szempontjából kapott értelmezést. A Volkskönigtum irányába mutató fejlődés erős előbbre keltezése adta meg a „királyi” hatalom megközelítésének a lényegét.²⁵ Timon első nagyobb igényű munkája persze sok egyéb jellegzetességet is adott, *de leglényegesebb sajátosságát abban véljük felfedezni, hogy a timoni szintézis egyik döntő vonását szinte vezérszólamként fogalmazta meg: a nemzeti társadalom viszonyainak mítizálása révén produkált államalakulás és államfejlődés Timon előadásában sajátos értelmezést kapott oly módon, hogy a szentkoronatan alkalmazásáig időrendben is ez adta meg a timoni ábrázolás egyik legmarkánsabb összetevőjét.*

III. Timán Ákos a germán őssalkotmányról írott munkája után majdnem kizárólag egyházjogi, kisebb mértékben egyházjogtörténeti kérdésekkel foglalkozott. E korszak Timon Ákos munkásságában nem jelzett semmiféle monografikus igényű megközelítést a magyar jogtörténet problémaköréből, s miután a kilencvenes években szinte semmit sem publikált, lényegében a germán őssalkotmányról írott műve jelentette az egyetlen publikált előtanulmányt a szintézishez. Egyházjogi, illetve egyházjogtörténeti tevékenysége azonban mégis elemzést érdemel — e kérdésekben nyilvánított véleménye sokat mond jogász felkészültségéről, de az egyházpolitikai küzdelmekben játszott szerepéről is. Művei többségükben *responsum* jellegűek, jogi állásfoglalást jelölnek egyház- és valláspolitikai kérdésekben, amelyekben Timon teljes egyértelműséggel vállalta a katolikus egyház legmagasabb köreinek jogi tanácsadását. Bár ezek a művei semmiféle vonatkozásban nem jelentenek hidat a germán őssalkotmányról írt munkája és a szintézis között, bizonyos átvezető momentumok feltűnnek. Alakuló álláspontja egy konkrét kérdésben mondatott vele vélemény, amikor — recenzeálva egy, a plébániai anyakönyvekről írott munkát — azt hangoztatta, hogy „... abban nem értünk egyet a szerzővel, hogy az anyakönyvek az élő országos nyelveken vezettetessenek. Szerintünk az anyakönyvek az állami nyelven vezetendők. Az állami igazgatás érdeke ezt múlhatatlanul megköveteli...”²⁶ A szintézisben *privilegizált szerepre és funkcióra állított egyedi magyar állam- és jogfejlődés szintén helyet kapott a nyolcvanas években írt egyházjogi és egyházjogtörténeti munkáiban.* A városi kegyuraságról írott munkájában pl. azt fejtegette, hogy „... a források tanulmányozása arról győzött meg bennünket, hogy oly jogintézmény áll előttünk, melynek hasonmását a külföldi jogfejlődésben hiába keressük”. Timon a városi kegyuraság magyar megjelenését a sajátosan értelmezett királyi városok közjogi állásával hozta kapcsolatba, s így kettős vonatkozásban is igyekezett a magyar jogintézmény specifikus voná-

²⁴ A germán őssalkotmány. 24. l.

²⁵ Uo. 45, 51, 56—57, 62—63, 68—74, 77, 81—94, 96—97. l.

²⁶ Katholikus Szemle. 1890. 148—152. l. — Vö.: *Aschenbrier Antal: A plébániai anyakönyvekről.* Bpest. 1890.

sait hangsúlyozni.²⁷ Másutt a protestáns álláspont bírálatában szögezte le, hogy a földesurat illető ius reformandinak a magyar közjogban nincs alapja, mert „... nálunk a területi fönség — Territorial Hoheit — úgy, mint a nyugat-európai államokban soha ki nem fejlődött...”, amely megállapításban a hűbéri jellegzetességektől mentes magyar államfejlődés tétele kapott hangot.²⁸ A párbérvitában is visszatért ennek hangoztatására, amikor Kováts Gyulával polemizálva azt fejtette, hogy a magyar népet a germán népektől eltérő, közjogiabb gondolkodásmód jellemezte. „Ez adja azon tipikus különbséget, mely a középkorban a magyar és a német jogfejlődés között fennforog, s mely főleg abban nyilvánul, hogy nálunk a közjogi intézmények soha oly mértékben magánjogi jellegűt nem öltöttek, magánjogi alapra át nem helyezkedtek, mint Németországban.” Ugyanakkor nem felejtette el „ezen történelmi igazság” felderítését és részben való igazolását Hajnik Imre egyik legkiválóbb érdemként értékelni.²⁹ Ez a felfogása a párbérvita más vonatkozásaiban is jelentkezett.³⁰

Timon szintézisének a nemzeti társadalom viszonyainak államosításából levont következtetésekre épült koncepciója a sajátos magyar fejlődést illetően azzal a szentkoronátannal is kibővült, amely a germán ősalkotmány tárgyalási anyagában legfeljebb csak közvetve jelenhetett meg, amikor Timon a különbségek kidolgozása irányába mutató sablonok előformázását végezte. Éppen ezért fokozott mértékben érdekes, hogy a koronatan kérdése hogyan jelentkezett a nyolcvanas évek termésében. Ez a probléma csupán egy vonatkozásban tűnt fel — a főkegyúri jog révén. Timon a főkegyúri jogot a szentkorona „egyik legszebb, legértékesebb gyöngyszemeként” jellemezte és azt írta, hogy „... az abban foglalt jogosítványok a magyar alkotmány szerves kiegészítő részei... A királyi kegyúri jog lényeges alkotrésze az ország szabadságának...”³¹ A koronatan másutt nem nyert említést. Timon egyházjogi-egyházjogtörténeti munkáiban viszont nagyobb súllyal kapott hangsúlyozást az, amit Timon a szintézisben éppen annak jellege miatt kevésbé élesen hangoztatott, de amit 1914-ben egy előadásában végletekig kiélezett formában adott elő:³² a történeti jellegű joganyag szerepe az élő, hatályos jogalkotásban. 1883-ban Timon még csupán utalt arra, hogy Magyarországon az állam és egyház közti viszony szabályozása olyan közjogi intézkedéseken nyugszik, „... melyeknek gyökerei a múltba messze visszanyúlnak”.³³ Más helyen viszont már arra figyelmeztetett, hogy a joganyag régi jellege téves interpretációk számára is adhat lehetőséget.³⁴ 1889-ben írott művében pedig az abszolutizmus jogalkotásáról szólva emlékezett meg dícsérőleg és helyeslően arról, hogy „... az 1848-i eseményeket követő abszolút korszak emberei sok tekintetben követték a forradalom előtti kormányzat jó példáját. Idegen téren mozogván, élénken érezték szükségét annak, hogy minden egyes specifikus magyar jogi kérdést alapos tanulmányok tárgyává

²⁷ A városi kegyuraság Magyarországon. Budapest. 1889. 3, 8, 23. l.

²⁸ A párbér Magyarországon. Bpest. 1885. 100. l.

²⁹ A párbér jogi természete. Válaszul Kováts Gyula kir. táblai pótbíró bírálatára. Bpest. 1885. 6, 15—16. l.

³⁰ Zárzó a párbérvitához. Bpest. 1886. 30. l.

³¹ Az osztrák concordatum és a magyar közjog. Klny. a Magyar Igazságügy 1883-as augusztusi számából. 10. l. — Vö.: A legfőbb kegyúri jog. Katholikus Szemle, 1887. 471. l.

³² A polgári törvénykönyv és a nemzeti jogfejlődés. Jogtudományi Közlöny, 1914. 185—186. l.

³³ Az osztrák concordatum és a magyar közjog. 10. l.

³⁴ A legfőbb kegyúri jog. 470. l.

tegyenek, s a múltak emlékeit felkutassák.”³⁵ E művében továbbvitte a régi joganyag interpretálásának lehetőségeiről vallott felfogását, s a városi kegyuraság intézményéről úgy vélekedett, hogy „... számos téves nézet kerül felszínre, mely magát az intézményt lényegéből lassanként teljesen kiforgatja. Azért szükséges a jogtörténeti alapok kinyomozása, s ezen alapokon a régibb intézmények valódi lényegének megállapítása.” A közlés konklúziója volt Timonnál, hogy az 1868 : 53. tc.-ről — a törvényesen bevett vallásfelekezetek viszonzosságáról — így vélekedett: „... mint csaknem valamennyi modern törvényünk, úgy ez is régibb jogintézményeink alapos ismerete nélkül, absztrakt jogelvek után készült ... intézkedései hiányosak, felületesek és a jogélet terén számos zavarak, téves felfogásnak okozói”. Az 1868 : 38. tc. bírálatában pedig még tovább ment: nem csupán kritizálta a jogszabályt, mert az nem emlékezett meg a városi kegyuraságról, de egy konkrét értelmezési lehetőségről ezt írta: „... a történelmileg kifejlődött jogrenddel ellenkezik”.³⁶ A kérdés elméleti megközelítését szinte *ars poetica* jelleggel Timon a párberről szóló könyvében adta. „Erős meggyőződésemm ... — írta —, hogy a módszert, melyet követtem, történelmi fejlődésű jogintézményeinknél egyedül célfelölő és gyümölcsöző. A magyar közjogi és egyházközségi intézmények dogmatikus kifejtése csak a történelmi jogfejlődés beható ismerete alapján eszközölhető sikeresen. A dogmatikus tételeket a hazai kútfők alapján levezetett történelmi jogfejlődésből kell levonnunk, mert csak így lehet szilárd talajuk, erős gyökerük. Főleg hazánkban kívánatos, hogy a jogtörténeti irány minél előbb tért hódítson, hogy saját jogintézményeinket a hazai kútfők nyomán megismerni tanuljuk, mert közéletünk rohamos átalakulása míg egyrészt történelmi fejlődésű jogintézményeink ismeretét elhomályosítja, addig másrészt tárt kaput nyit az idegen intézmények szükségtelen recepciójának ... Mindkét mozzanat szükségképp a magyar nemzet jogalkotó génuszának hanyatlását idézi elő.” Timon hangsúlyozta, hogy a katolikus egyház történelmileg szerzett jogait épségben kell fenntartani, s csupán a „célirányosan” eszközölt reformokat concedálta. Könyve több helyén szólt Timon e probléma konkrét jogalkotási vonatkozásairól is.³⁷ A párbérvitában az *altera pars* — Kováts Gyula csupán érintőleg szólt e kérdésről —, Timon álláspontját — bár kifejezetten nem polemizált vele e problémát illetően — helyesbítette ugyan, de nem fedte fel Timon nézeteinek gyökerét. „A tételes jog hazánkban ritkán részesült oly feldolgozásban, hogy mibenléte a saját történelmi kútfőinkből deríttetnék fel. Nem is csoda. A jogi életnek mindinkább kisebbedik az a köre, mely a saját históriánkból nőtt ki. A közjogi anyagon kívül néhány magánjogi institúció, s egyik-másik egyházi intézmény az, mely a hazai történetből táplálkozhatik” — írta.³⁸ Timon első, Kováts Gyulához adresszált válaszában — a párbévita első menetében — továbbra is fenntartva véleményét a párbér közjogi természetéről és a párbérviták közigazgatási úton történő megoldásáról, saját álláspontját így kommentálta: „... így csak hű maradtam a történelmi joghoz ...”³⁹

³⁵ Azzal most itt nem kívánunk foglalkozni, hogy Timon állítása az abszolutizmus jogalkotástörténetének helytelen értékelésén alapult.

³⁶ A városi kegyuraság Magyarországon. 46, 83—84, 89, 92. l.

³⁷ A párbér Magyarországon. XI., XIII—XIV., 279—280, 282, 292—293, 308—309. l.

³⁸ Kováts Gyula: A párbér Magyarországon. jogtörténeti fejlődése és jelen állása szerint. Magyar Igazságügy, 1885. 254. l.

³⁹ A párbér jogi természete. 32. l.

Kanonisztikai, illetve egyházjogtörténeti töltése volt Timon egyetlen olyan munkájának is, amelyben végső vonatkozásaiban az osztrák közjogi felfogás koncentrátumával szállt vitába — erősen publicisztikai szinten járva be újra azt a kitaposott ösvényt, amelyet a közjogi kérdés több érdekből és oldalról történt megvitatása már kialakított. Timon H. Hinka László, pécsi püspöki uradalmi ügyész munkáját⁴⁰ támadva fejtegette ki a magyar közjog közös véleményét, mint saját nézetét az 1855-ös konkordátum jogérvényének kérdéséről. Timon érvelése nem tartalmazott még egyéni megközelítést sem. Dogmatikai apparátust is alig alkalmazott, ellenben a magyar közjog rendíthetetlen erejével argumentált. Timon írásának volt viszont egy kis pikantériája: a probléma aktualizálhatóságát az uralkodó iránti politikai kijelentéssel lojaltizálta. Még egy említhető vonatkozás: ha tételes jogilag nem is, de a konkordátum jogérvényéről írott sorai ellentmondásban voltak hat évvel később írt fejtegetéseivel az abszolutizmus jogalkotásáról.⁴¹

Timonnak a nyolcvanas években írt munkásságában kevés a kifejezett egyházjogtörténeti publikáció. Responsum jellegű műveiben ugyan — mint majd látni fogjuk — nagy jogtörténeti anyaggal dolgozott, e művek azonban mégsem tekinthetők egyházjogtörténeti monográfiáknak. A történeti kutatásnak nem közvetlenül tételesjogi kérdések megválaszolására irányuló igénye mindössze két művében mutatható ki. Közvetett módon azonban ezek is kapcsolatban álltak Timon legtöbbet tárgyalt témáival — a párbérrel és a congrua szabályozással. A *visitatio canonica*ról írt fejtegetéseiről sem állíthatjuk, hogy az a kérdés monográfia szintű megközelítése lenne. Közlései elsősorban a *visitatio canonica*nak az eszköz szerepét emelték ki az ellenreformáció sikereiben, némiképpen érintették az intézmény igazgatási természetét, kapcsolatát a főkegyúri joggal, a *mandatum visitatorium* vonatkozásában. Nyilván a párbér kérdéskomplexumához kapcsolódott az a megállapítás, hogy a *visitationális* könyvek közokiratok erejével rendelkeznek. Viszont ismét bizonyos szintig történeti jellegűvé vált Timon előadása, amikor a *visitatio*knak a protestánsokkal való érintkezési lehetőségeire utalt. Véleménye szerint az *Explanatio* és a *Carolina* olyan helyzetet teremtett, hogy az egyház *visitationális* joga a protestánsok irányában csupán az artikuláris helyeken korlátozott, más egyéb helyen korlátlan. Ezt a szituációt Timon egészen a tolerancia-rendelet kiadásáig érvényesnek tekintette. Az 1790–94-es törvényhozás utáni helyzetről megállapította, hogy megszűnt a *visitatio* jelentősége.⁴²

Másik, még bizonyos vulgarizálással történeti jellegűnek minősíthető munkájában a történeti anyagot már jóval konkrétan alkalmazta. Művének *responsum* jellege kiderült abból a megjegyzéséből, amikor kifogásolta, hogy egyes városokban a nem katolikus hitfelekezetek képviselői is részt vettek és vesznek a kegyúri jogok gyakorlásában.⁴³ Ugyanez jelentkezett ott is, amikor

⁴⁰ A katolikus főpapok végrendelkezési joga. Bpest. 1883.

⁴¹ Az osztrák concordatum és a magyar közjog. 1–6, 10–11, 13–16. l. — Vö. H. Hinka László: Válasz Dr. Timon Ákos győri jogakadémiai tanár úr által . . . írt bírálatára. Pécs, 1883. — Timon Ákos: Válasz H. Hinka László pécsi püspöki ügyész úr válaszára. Magyar Igazságügy. 1884. 75–76. l. — H. Hinka László: A katolikus főpapok végrendelkezési joga és az azok utáni törvényes örökösödés Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1883. 137–141. l. — Lásd még Wlassics Gyula cikkét: Nemzet, 1883. ápr. 18. Vö. még a 35. sz. jegyzettel, s az azt hordozó szöveggel.

⁴² A *visitatio canonica* a magyar egyházjogban. Kiny. a Magyar Igazságügy 1884 februári számából. 2. 7–9, 12–13, 15–19, 23–24. l.

⁴³ A városi kegyuraság Magyarországon. 47–48. l.

— helyeselve ugyan a kultuszárca „évszázados gyakorlatnak megfelelő helyes álláspontját”, ezt nem tartotta elegendőnek: „... mert nem szabad megengedni, hogy egyes városokban ezen gyakorlattal ellenkező abuzus fejlődjék ki. Általános érvényű szabályrendeletre van szükség, mely a legfőbb kegyúri jog alapján, a városi kegyuraság mikénti gyakorlását a történelmi jogfejlődésnek megfelelően állapítja meg és az abuzust lehetetlenné teszi.”⁴⁴ Timon könyvének responsum jellegét még több más — a problémakör de lege ferenda megközelítése is alátámasztotta.⁴⁵ Timon fejtegetéseinek történeti anyagkezelésénél e műben is felfedezhetjük azt a sajátosságot, amely a párbérről írott nagy munkájára is jellemző: a történeti adatok szelektív alkalmazását, a forrásanyag önkényes kezelését — s természetesen a responsum célok megvalósítási igényeinek való alárendelését. Ahol a történeti adatsorok kapcsolhatási lehetősége távoli — Timon ott sem áll kora történelemtudományának mégcsak receptív talaján sem. A történelmi múlt vulgáris gyarmatosítását célzó törekvések Timon történeti igényű közléseit nagymértékben befolyásolták. A szintézis hallatlanul primitív, a magyar pozitivista anyagfeltárás eredményeit egyáltalán nem hasznosító megállapításai nyertek fogalmazást akkor, amikor kijelentette, hogy „... a királyság első két századában jóformán az egyedüli földesúr a király, a szabad jobbágyközségek nem magánföldesúri, hanem a királyi hatalom alatt állanak ... A földesúri hatalom alatt nem álló szabad községek ... maguk alapítják egyházaikat a király, mint általános kegyúr támogatása mellett. A Szent László által emlegetett egyházalapítás, mely magyarok részéről történik, a szolgák által lakott praediumokra vonatkozik.”⁴⁶ Timon teljesen elválasztotta az Eigenkirche problematikájában a kegyuraságot a földesúri hatalomtól. Azt írta, hogy amikor nálunk kialakult a földesúri hatalom — „... akkor már a katolikus egyház érvényre emelte azon jogi principiumot, hogy a kegyuraság nem kifolyása a földesúri hatalomnak, nem világi jog, hanem egyházközségi jogosítvány, melyet az egyház a földesúrnak vagy másnak az alapítás ténye következtében vagy kiváltság által engedélyez.”⁴⁷ Timon történeti adatközléseit általában — mint itt is — a kánonjogi dogmatika erősen meghatározta.

Timonnak többi, a nyolcvanas években írott munkájánál a történeti feltárás igényét még ilyen mértékben sem tudtuk felfedezni. E műveknek van azonban egy olyan sajátossága is, amely némiképpen ellentmondásosan illeszthető be Timon egész tevékenységébe — s úgy véljük, hogy ez az ellentmondás csupán további feltáró munkával, a dualista magyar egyháztörténet társadalmi kérdéseinek megközelítése révén oldható fel. Ez a probléma abban jelentkezett, hogy Timon időnként bizonyos egyházpolitikai kérdésekben másként szólalt meg, eltért a responsumaiban vállalt feladatok megoldási javaslataitól, s e kérdésekben adott válaszaival bizonyos mértékig ellentmondásba jutott koncepciójának kardinális megnyilvánulásaiival. Már egyik legkorábbi tanulmányában is félreérthetetlenül hangoztatta a polgári házasság bevezetésének szükségességét. Az állami anyakönyvezés megteremtését illetően állást foglalt amellett, hogy ne csupán a házassági, de a születési és halálozási anyakönyvezés is a községi közigazgatás hatáskörébe kerüljön. Viszont az is megemlítendő, hogy ugyanebben a cikkében a családjogi bontás kérdéseit érintve úgy vélekedett, hogy az megengedhető

⁴⁴ Uo. 48. l.

⁴⁵ Uo. 54, 57, 73, 78, 83, 88, 105, 111, 114—115, 120. l.

⁴⁶ Uo. 10—11. l.

⁴⁷ Uo. 12. l.

ugyan, de csak „tárgyilagos, a felek önkényétől független” okokból. Nézetét a kérdésről így foglalta össze: „... az állami törvényhozásnak is a házasság felbonthatatlanságát kell felállítani követendő eszmény gyanánt, mert csak így lehet biztosítani a házasság erkölcsi méltóságát, csak így lehet elérni azt, hogy a házasság továbbra is az maradjon az európai emberiség felfogásában, ami eddig volt: egy az emberiség fenntartására és egyszersmind erkölcsi nemesítésére rendelt magasztos intézmény, vagy ha úgy tetszik ilyen értelemben véve szentség. Ezen eszménytől eltérni csak végszükség esetében lehet az emberi gyarlóság szempontjából.” Timon a vétkeességi bontás elvi alapján állt.⁴⁸ Egy másik helyen Timon olyan jellegű bírálathoz részesített egy a keresztények és a zsidók között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról készült magánjavaslatot, hogy „... a javaslat ... nem a modern jogtudomány fátylafényénél, hanem az osztrák jog pislogó mécsénél készült. A javaslatra nézve a házasságkötési jog 100 éves fejlődése és az ezen alapuló újabb európai törvényhozások nem léteznek.”⁴⁹ Egy 9 évvel később írt bírálataiban azonban a vegyesházasságok kérdésében a létező legortodoxabb véleményt hangoztatta: „... a katolikus nő házasságkötési képessége éppen az 1868: 53. tc. alapján saját hitfelekezetének joga szerint bírálható meg, márpedig ezen jog szerint a katolikus nő magasabb renddel bír, vagy ünnepélyes fogadalmat tett egyénnel érvényes házasságot nem köthet. Az ezzel ellenkező felfogás jogászai szempontból tarthatatlan, és a protestáns egyházjognak a paritás elvébe ütköző túlsúlyát biztosítja ...”⁵⁰ Még egy művében találkozunk Timonnal az egyházpolitikai kérdések törvényhozási úton történő megoldásának sürgetésével. Ugyanitt a párbér vagy arányában történő kivételét is szükségesnek mondta.⁵¹

*Timon legerjedelmesebb s legnagyobb visszhangot kiváltó művét a párbérről írta. Konceptiójának lényege a congrua-szabályozás számára szolgáltatott responsumot, s egyben politikai és kodifikációs ambícióinak is teret biztosított.*⁵² Timon a párbérvita lezajlása után egy anonim könyvről írott bírálataiban⁵³ szolt a kérdés kifejezetten politikai vonatkozásairól. A congruarendezés szükségességének hangoztatása után azt állította, hogy a congruabizottság összetétele nem megfelelő, s nyilván önmagára gondolva jelentette ki, hogy „... bármily tisztelettel viseltessünk is az egyes minisztériumok kiküldöttjei iránt, mégis ki kell mondanunk, hogy a gyökeres rendezés jogi oldalának sikerét csak a kiváló szakemberek közreműködése biztosítja, olyan szakembereké, kik a rendezés alá kerülő jogintézmények évszázadokra terjedő fejlődését ex asse tanulmányozták és így ismerik”. Timon nézetének volt még egy jellemző vonása: helytelenítette az egyik megoldási variánst, amely a congruasabályozásnál a főpapi jövedelmekkel is fokozott mértékben kívánt számolni az alsópapság javára. Timon végül itt is hangoztatta a párbérkérdés általa javasolt megoldásának lényegét: „... a congruarendezésnél elsősorban a vallásalapot kell figyelem-

⁴⁸ A polgári házasság behozatala hazánkban, tekintettel Stehlo Kornélnak Törvényjavaslat a házasság megkötésének és felbontásának feltételeiről írt művére. Jgtudományi Közlöny, 1880. 90—91, 103—105, 116—117, 122—124, 132—133, 144—146, 156—158, 167—169, 180—181, 188—190. l.

⁴⁹ Magyar Igazságügy, 1881. 399. l.

⁵⁰ Katolikus Szemle, 1890. 152. l.

⁵¹ A párbér (lecticale) a katolikus egyházjogban. Klny. a Magyar Igazságügy 1882. évi kötetéből. Bpest. 1882. 1, 43. l.

⁵² A párbér Magyarországon. 187, 220, 339—340. l.

⁵³ Néhány szó a congrua üggyhöz. Eger. 1890.

be venni...⁵⁴ Timon a párbér problematikáját először 1882-ben közelítette meg. Kiindulása a fennálló jogi helyzet minősítésének kísérlete volt, de előre- vetítve körvonalazta már véleményét a párbér jogi természetéről is, hangoztatva annak közjogi és személyi teher jellegét. Már itt kimondást nyert az a nézete, hogy a párbér nem a plébánia kerületében fekvő jobbágyi birtokokon, hanem a plébániának házasságban élő tagjain és csakis ezeken nyugszik. Már e munkájában elemzés tárgyát képezte az 1802-es generalis conscriptio olyan megközelítése, hogy az elindította a párbér fejlődési történetében annak „... részben dologi természetű szolgáltatássá válását”. S bár e fejlődést úgy ítélte meg, hogy az sem a párbérnek eredetével, sem kánonjogi természetével nem egyeztethető össze, helyeselte és akceptábilisnak ítélte azt. Könyve végső következtetéséről már szoltunk a párbér vagyoni arányban történő kivetését illetően.⁵⁵

Timon a párbérről írt terjedelmes művét Hajniknak ajánlotta, ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy Timon bármiben is a hajniki út továbbvihető szakaszainak bejárására törekedett volna. Éppen ellenkezőleg: e művében bontakoztak ki a legplasztikusabban egyházjogi tevékenységének főbb jellemzői: a történeti források szelektív és alkalmazott kezelése, tételesjogi állásfoglalásának a történeti joganyag legmesszebbmenő felhasználásával történő kialakítása. A nagy történeti anyag közlése természetesen értékes, de a mű mégsem tekinthető monográfiának, e műfaj leglényegesebb alkotó elemei hiányoznak. Timon részletesen ismertette könyvében az oblatiok kikényszeríthető szolgáltatássá alakulását, írt a magyar nemesség párbérmentességéről, szolt a párbérnek a földesúri hatalommal való érintkezési pontjáról, a párbér alanyi és tárgyi kérdéseiről, a teljesítés differenciált formáiról.⁵⁶ A párbér történeti megközelítése konkrétabbá vált a XVII—XVIII. századtól, bár fejtegetéseinek forrását e periódusban is döntőbb mértékben a jogszabályanyag alkotta. A párbér dologi teherré válásának kérdését úgy közelítette meg, hogy „... a katolikus egyház saját jól felfogott érdekében mind erélyesebben kezdi követelni, hogy ott, hol a párbér vagyon arányában fizettetik, ha a generális conscriptioban felvett telkek vagy házak valamelyike nem katolikus birtokosra megy át, az ily telek vagy ház után továbbra is párbér fizetendő, mert a vagyon szerint kivett párbér az ingatlanságon inhaereál, mint középkori dologi teher... A katolikus egyház a párbér dologi természetének felvetése által legalább azon vagyoni alapot akarta megmenteni a parochiális szervezet javára, mely még a generális conscriptio idején megmaradt.”⁵⁷ Timon a párbér fejlődésében ismét a személyi teher felé mutató tendenciát vélte fölfedezni egy 1814-es kancelláriai szabályrendelet kapcsán. Timon még az urbáriális rendezés fassioira történt hivatkozásból is arra következtetett, hogy „... kétségtelen bizonyossága ez annak, hogy a párbér nálunk sehol dologi természetet nem öltött, nem volt dologi teher középkori jogrendünkben és így nem is követelhető a nem katolikus hitfelekezetűektől”.⁵⁸ Timon nyomozta még a szerződés útján magánjogi természetűvé vált párbér kérdését is, s ezt követő fejtegetései már teljesen a tételesjogi területet érintet-

⁵⁴ Katolikus Szemle, 1890. 821—823. l.

⁵⁵ A párbér a katolikus egyházjogban. 1—2, 11—21, 23—29, 31—32, 36—37, 39—43. l.

⁵⁶ A párbér Magyarországon. 9—10, 36—38, 40—43, 67—71, 74—76, 79—80, 84—85, 100—101, 103—140. l.

⁵⁷ Uo. 104—107, 115—117, 119, 122—124. 130—133, 160—161, 187, 205, 208—209, 215—216, 220—221. l.

⁵⁸ Uo. 222, 227, 230. 260—261, 263. l.

ték.⁵⁹ Summázó megállapításai a congruaszabályozás irányába mutattak. Ezt írta: „... a párbér intézmény általunk csesztelt fejlődésében két egymást szorosan kiegészítő történelmi igazságot találunk: az egyik a nem katolikus hitfelekezetűek párbérmentessége, a másik — mint az előbbinek correlátuma — a katolikus egyház igénye a vallásalapra”.⁶⁰ Timon szinte panegyricust zengett II. Józsefről a szerzetesrendek eltörlése és vallásalap létesítése miatt, s ugyan- ebből a megközelítésből kapott elismerést „a szent koronát fején viselő király conservatív bölcsessége” is, aki „... csak a vallásalapra támaszkodva adhatta beleegyezését oly szabadelvű rendelkezések meghozatalába, minőket az 1791: 26. és 27. tc.-kek tartalmaznak”.⁶¹ Könyve leglényegesebb és nyilván de lege ferenda megállapításokat tartalmazó közlését így fogalmazta meg: „... a vallás- alapot maga az 1791: 26. tc. a katolikus parochiák fenntartására és a katolikus lelkészek congruájának biztosítására rendelte. A vallásalap a történelmi jog- fejlődés tiszteletben tartása mellett ezen rendeltetésétől el nem vonható, ha csak a magyar állam, ugymint annakidején Franciaország a katolikus lelkészek el- látását és a congrua csökkenésének kiegészítését magára nem vállalja. Mi ez utóbbi intézkedésnek semmi célját nem látjuk. A történelmi jogfejlődés sokkal egyszerűbb és megnyugtatóbb megoldási módra vezet: a nem katolikus hit- felekezetűek párbérmentessége, a katolikus kézről vett ingatlanságok után párbérszolgáltatásokat teljesíteni nem kötelesek, de a katolikus lelkészek a vallásalapból mint a katolikus egyházi célok előmozdítására rendelt vagyomból igényelhetik congruájuk kiegészítését”.⁶² Timon további fejtegetései már csupán álláspontjának következményei voltak a párbérszolgáltatások köz- adó jellegéről, a párbérviták — ameddig nincs közigazgatási bíraskodás — köz- igazgatási hatásköréről.⁶³

Timon párbérről írt könyvének fogadtatása adott keretet az ún. párbérvitának. Voltak persze teljes egyetértést kifejező hangok is,⁶⁴ azonban Kováts Gyula, aki éppen a párbérvita csúcspontját jelentő 1886-os évben szerezte meg a budapesti facultás egyházjogi tanszékét Timon Ákos előtt⁶⁵ — több helyen is elhangzott bírálatával és viszontválaszaival adta meg a vita alaphangját.⁶⁶

Timon könyvét a Lector aláírású recensens már a vita előrevetítésével ismertette.⁶⁷ Kovács Gyula legelső megnyilvánulása Timon könyvéről már fel- vetette mindazokat a kérdéseket, amelyekben Kováts álláspontja eltérő volt. Mintegy bevezető iudiciumként mondta Kováts Gyula azt, „... hogy Timon könyvének történeti és közjogi alkotórészei azok, melyek a munka tudományos becsét magasra helyezik. A magánjogi rész szerintem az előbbi részeknek mögöt- te

⁵⁹ Vö. pl.: A párbér Magyarországon. 264—265, 273—275, 280, 282, 287—289, 292—293, 298—305, 308—309, 311—313, 315—316, 326—337. l.

⁶⁰ Uo. 338. l.

⁶¹ Uo. 338. l.

⁶² Uo. 339. l.

⁶³ Uo. 340. l.

⁶⁴ Uo. 398, 400—401. l.

⁶⁵ Vö. pl.: Stehlo Kornél recenzióját: Jogtudományi Közöny, 1884. 380—382. l.

⁶⁶ *Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története. 545. l. — Kovátsra lásd: 584, 587, 616, 644, 653, 655, 665—666. l.

⁶⁷ A vitáról lásd *Csizmádia Andor*: A magyar állam és az egyházak kapcsolatainak kiala- kulása és gyakorlata a Horthy korszakban. Bpest. 1966. 209—210, 213—214. l. — *Kollányi Ferenc*: A párbér jogi természetéhez. Religio, 1908. — *Váradi L. Árpád*: A párbér kérdésről. Klny. a Katolikus Szemle 1908-as évfolyamából, és lásd még Kérészy Zoltán a Timon-Kováts vitával kapcsolatos közvetítő koncepcióját: Jogállam, 1908. 148—156. l.

⁶⁸ Magyar Igazságügy, 1885. 66—77. l.

áll.”⁶⁸ Kováts kétségbevonta Timon koncepciójának minden összetevőjét. Már e közléseknél jelentkezett az, hogy Kováts otthonosabb mozgással közelítette meg a történeti kérdéseket is, így például hangoztatta, hogy „... a jobbágyság jogi életének a dologi terhekben nyilvánuló normális típusa kellett, hogy kihatással lett legyen a párbér címén ismert jogi intézmény megalakulásaira is. Ezt én nemcsak nem látom kizárva, de egyenesen valószínűnek tartom. Az igen természetes, hogy a domináló jogi intézmény adja meg a többieknek is a jellegét.”⁶⁹ Kováts teljes egyértelműséggel vonta kétségbe a párbér személyi jellegét, s Timon erre vonatkozó fő argumentumáról úgy vélekedett, hogy az „uxorati”-akra vonatkozó hivatkozás a párbér dologi természetét nem rontja le. Kováts kétségbevonta Timonnak az 1802-es generalis conscriptióról adott következtetéseit is. Kováts végül hangoztatta: a párbér elbírálása nem a közigazgatási, de a rendes bírói útra tartozik oly mértékben, hogyha „... még nálunk a közigazgatási bíróság egész intézménye léteznék is, a rendes bíróság volna az, amely egyedül lenne hivatott ítélni”.⁷⁰

Kováts zárómegjegyzése az volt, hogy „... a szerző történelmi intézményeket modern szemüvegen át néz, mitől pedig munkája több helyén kifejezetten óvja az olvasót”,⁷¹ amelyben a bíráló Timonnak nyilván nemcsak módszertanát kritizálta.

Timon annyira fontosnak tartotta válaszában közlését, hogy egy folyóirat hasábján szembajára hivatkozva mentette válaszában késését.⁷² A válasz végül is ugyanabban az évben elkészült. Timon semmiben sem volt hajlandó engedményt tenni, válaszai inkább érvelési apparátusának gyengeségét emelték ki. Így például Kovátsnak a magánjogi megközelítés elnagyoltságára vonatkozó megjegyzésére ezt válaszolta: „... én a párbérintézményt kezdettől fogva mindvégig közjogi intézménynek tekintvén, könyvemben magánjogi levezetések elő sem fordulhatnak”.⁷³ Timon úgy értékelte Kováts bírálatát, hogy az nem bizonyította ugyan a párbér civilis természetét, csupán néhány általános megjegyzést tett a párbér közjogi természetére ellen.⁷⁴ Timon válaszában ismét kitért a canonica visitatioknak a párbérral kapcsolatos értékelésére, s hangoztatta — könyve tételét ismételten csupán —, hogy a visitatio canonica „... a párbérszolgáltatásokra irányuló jogszokásoknak írásba foglalása, közhatalosi megállapítása”.⁷⁵ Timon a jobbágy-civilisztika feldolgozatlanságára utalva utasította vissza azt a megjegyzést, amely ennek hatását determinánsnak mondotta.⁷⁶ Rendkívül érdekesek voltak Timon zárószavai. Timon itt a párbérviták hatásköri kérdéseiről szólva szinte a cui prodest kérdésére válaszolva írta le véleményét. „Részemről mit sem tartanék veszélyesebbnek az alsóbb papság vagyoni egzisztenciájára nézve, mint azt, hogy a történelmi jogfejlődéstől eltérve a párbérviták bírói útra tereltesse. Ez annyira volna, mint a közigazgatási végrehajtás elejtése. Ha a párbér magánjogi természetű, magánjogi címen nyugvó szolgáltatás, akkor az közigazgatási úton végre nem hajtható, a szolgáltatás megtagadása esetén mindenkor a bírói

⁶⁸ Kováts Gyula: A párbér Magyarországon, jogtörténeti fejlődése és jelen állása szerint. Magyar Igazságügy, 1885. 254. l.

⁶⁹ Kováts Gyula: A párbér Magyarországon. 255. l.

⁷⁰ Uo. 255, 257—260, 266, 268. l.

⁷¹ Uo. 269. l.

⁷² Magyar Igazságügy, 1885. 383. l.

⁷³ A párbér jogi természete 4—5. l.

⁷⁴ Uo. 7. l.

⁷⁵ Uo. 8—9, 10. l.

⁷⁶ Uo. 17. l.

segélyt kell igénybe venni . . . És hová vezetne az a gyakorlati élet szempontjából, ha a lelkészeknek minden egyes szolgáltatás megtagadása esetén a bíróságot kellene igénybe venni, ha a szolgáltatásra kötelezett népnél köztudottá válnék, hogy a lelkész csak per útján valósíthatja meg párbérigényét . . .” — írta.⁷⁷ Kováts Gyula — most már Timon válaszára is visszatérve — később részletekbe menően is kifejtette álláspontját. A vita újabb menetében természetesen sok érv ismétlésére is sor került, de Kováts Gyula újabb megközelítésekkel is kidolgozottabbá tette véleményét. Így például szinte telitalálatnak minősülő argumentuma volt Timonnal szemben az, hogy ha a párbér a más felekezetűek irányában csupán közjogi teher lett volna, akkor ezt a kérdést az 1790—91-es törvényhozás azonnal meg tudta volna oldani. „A párbérintézmény szívósságát nálunk semmi sem magyarázza meg hathatósabban, mint az, hogy magánjogi címre helyezkedik vissza” — írta Kováts Gyula.⁷⁸ Kováts sorra vette Timonnak a közigazgatási út „előnyeiről” írott nézetét is. Elismerte, hogy a párbérnek közigazgatási úton történő érvényesítése sok előnnyel járhat, de ez az 1869: 4 tc. rendelkezéseit figyelembevéve — alkotmányellenes.⁷⁹ Kováts Gyula hangvétele a vita második menetében már elég élessé vált. Nem elégedett meg a párbér keretein belül hangoztatott megjegyzésekkel, de általánosabb igénnyel is bírálta Timont.⁸⁰ Megvitatást kapott a kuria polgári teljes ülésének két idevágó határozata is,⁸¹ amelyeknek a közigazgatási út kérdésére vonatkozó részéről Kováts úgy vélekedett, hogy a kuria elvi döntés helyett inkább modus vivendi keresett. Kováts nézete szerint a kuria a párbért nem nyilvánította egyértelműen közjogi természetűnek, azt mint magánjogi intézményt is elfogadta. Kováts helytelenítette a kuria állásfoglalását, szükségesnek vélte a döntvény revízióját.⁸² Kováts viszontválaszának érdekessége volt az, hogy korábbi szinte kizárólagos tételejogi érvelése egyre inkább történeti jellegűvé vált. „ . . . a magyar történelmi jogfejlődés szerint ahhoz kétség sem férhet, hogy a párbér intézménye magánjogi alapon áll . . . A párbér intézményét a múltból örököltük át, úgy vagyunk vele, mint sok történelmi intézménnyel, melyet már alig értünk meg. A tiszta, a meg nem hamisított történelmi ismeret kell hozzá, hogy velők bánni tudjunk, különösen akkor, midőn végső vonaglásukat szenvedik” — írta.⁸³ Ez azonban nem vált abszolutummá. Dogmatikai fölényét mindvégig megtartotta Timonnal szemben.⁸⁴ Kováts Gyula a vita célkitűzését a maga részéről így fogalmazta meg: „ . . . az utolsó évtizedben érvényesült az, hogy a protestánsok az 1790—91: 20. tc. mentesítő rendelkezése dacára párbér fizetésére lettek szorítva. Ez ellen az álláspont ellen küzdött úgy Timon, mint én. Ezt a küzdelmet Timon úgy vetette fel, hogy bennem komoly aggodalmak támadhattak amiatt, hogy mert túllótt a célon a protestánsok igazsága is veszendőbe talál menni. Egyrészt ezért tettem azt, hogy tollat vettem a kezembe. Azt hiszem, hogy a protestánsok igazságát legalábbis kimutattam úgy, mint Timon, ki csak annyiban akarja a protestánsok mentességét elismerni, amennyiben az ő ujdonatúj teóriájának van igaza . . .

⁷⁷ Uo. 32. l.

⁷⁸ Kováts Gyula: A párbér jogi természete. Bpest. 1886. 70. l.

⁷⁹ Uo. 97—98. l.

⁸⁰ Uo. 102. l.

⁸¹ Közli Kováts Gyula: A párbér jogi természete. 188—192. l.

⁸² Uo. 192, 194—196, 204. l. — Vö. még Timon cikkét, amelyben a kuria decisióit álláspontjának igazolásaként fogadta. Nemzet, 1885. dec. 8.

⁸³ Kováts Gyula: A párbér jogi természete. 114, 118. l.

⁸⁴ Vö. pl.: Kováts Gyula: A párbér jogi természete. 124—126, 129, 135—136, 147—148. l.

Timon azzal állott elő, hogyha az ő teóriája nem találna jó lenni, hát akkor a protestánsok is menthetetlenül veszve vannak. Timon mindenáron azon volt, hogy engem oly lejtőre toljon át, ahol már csak arról lehet szó, hogy a protestánsok is fizessenek.”⁸⁵ Kováts Gyula viszontválaszában tehát nem csupán Timon álláspontját részesítette mind történeti, mind dogmatikai természetű bírálatban, de saját szerepét is igyekezett meghatározni a vitában. Kováts Gyula állásfoglalásának motivációs értelmét abban kell keresnünk, hogy ő a kérdés megoldását nem a congrua irányában kereste, s végső rációjában így a párbér magánjogi természetének hangsúlyozása révén a katolikus egyház bonifikációs törekvéseit nem részesítette jogi támogatásban.⁸⁶ Timonnak még Kováts második vitacikkének elkészítése előtt megírt zárszava már semmi újat nem hozott a vitában.⁸⁷

IV. *Timonnak a nyolcvanas években írt munkái tehát nem jelentettek előkészületeket a szintézis megírásához. Amennyiben végzett történeti feltárást — annak alkalmazott jellege miatt az semmiféle donatkozásban nem jelenthette valamely probléma monográfikus igényű megközelítését. S ez az előzménynéküliség döntő mértékben segítette elő a szintézis kiformalódását, amelynek — amint azt már láttuk — előtanulmányát csupán a germán ösalkotmányról írt műben láthatjuk. Timon a kilencvenes években szinte semmit sem publikált. Ez összefüggött azzal, hogy miután az egyházi jogi tanszéket sem sikerült megszereznie, 1890-ben kinevezték a jogtörténet professzorává.⁸⁸ A szintézis nyilván elsősorban oktatói tevékenységében formálódott elsődlegesen, amelynek első kiadása 1902-ben jelent meg.⁸⁹ Az első kiadást hamarosan követték az újabbak. A kísérő megnyilvánulások általában érdektelenek voltak, legalább is a tudományos szintű recenziálás szempontjából, ellenben megszólaltatták azokat a nézeteket, amelyek Timon tankönyvét a legteljesebb mértékben politikai szempontból üdvözltek. Ezt a tevékenységet s legpriméribben a Budapesti Hírlap úgy üdvözlötte, hogy „... a nemzeti irány győzelmében Timon Ákos nagy munkájának is része volt, mert mélyreható tudományos apparátussal igazolta nemcsak Magyarország, hanem a külföld előtt is a magyar nemzetnek hatalmas jogalkotó képességét, államfenntartó erejét, s így világtörténeti jelentőségét”. A Budapesti Hírlap cikke hallatlan primitívséggel úgy vélte, hogy Timon könyve után a külföldi tudományos élet bebizonyítottak tekinti azt, hogy „... a magyar nemzetnek ezeréves európai alkotmánya valamennyi európai népénél tökéletesebb fejlődést mutat fel és hogy a magyar nemzetnek ez a meglepő alkotmányfejlesztése csak az angol nemzetével mérhető össze”. A cikk világosan fogalmazta meg és természetesen üdvözlötte azt a teljesítményt, amelyet Timon a jogászgenerációk nevelésében végzett. Utalt az újság Timon ama koncepciójára is, hogy „... saját régibb jogintézményeinkhez szigorúan kell ragaszkodni, s az újításokat csak annyiban szükséges alkalmazni, amennyiben ezt a nemzeti irányba való haladás okvetlenül megkívánja”.⁹⁰*

⁸⁵ Uo. 173—174. l.

⁸⁶ Timon párbérkoncepciójának forrására vö. O. von Sarwey: Das öffentliche Recht und die Verwaltungsverwaltungspflege. Tübingen. 1880. 339. l.

⁸⁷ Zárszó a párbérvitához, vö. különösen: 3—4, 6, 10—12, 14, 16, 18, 21, 24, 30, 33—34, 39—40, 52—54. l.

⁸⁸ Eckhart Ferenc: A jog- és államtudományi kar története. 600—602, tevékenységéről a magyar jogtörténet hegemonná tételéről: 594, 609, 614, 618—620. l.

⁸⁹ Magyar alkotmány- és jogtörténet. Tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bpest. 1902 (a továbbiakban: Szintézis).

⁹⁰ Budapesti Hírlap. 1906. nov. 18. — Lásd még: Budapesti Hírlap, 1904. okt. 2.

A Budapesti Hírlap — a Rákosi Jenő, Beksits Gusztáv, Hoitsy Pál-féle ultranacionalista csoport sajtóorgánumának — recensense világosan fogalmazta meg azt, hogy Timon saját szakterületéről hogyan kísérté tankönyvével a csoport politikai nézeteit, de célkitűzéseit is. Nem kívánjuk most is itt elemzés tárgyává tenni Timonnak a kapcsolatait e csoporttal, a gondolati import—export kérdéseket, csupán azt kívánjuk rögzíteni, hogy Timon e csoport koncepciójával maradéktalan szinkronban készítette el szintézisét.⁹¹ Rendkívül jellemző volt az is, hogy a jogi szakfolyóiratok is hasonló fogadtatásban részesítették Timon tankönyvét. E megnyilvánulások általában a Timon—Balogh vitában is állást foglaltak — természetesen Timon mellett.⁹² Hasonló hálóban mozgott Nagy Ernőnek a tankönyv második kiadása alkalmából írt recenziója is. Nagy Ernő elfogadva azonnal az angol—magyar analógiát, így értékelte Timon művét: „... azt hisszük, hosszú időn keresztül vezetni fog a szakirodalomban, mert a kíváncsatos további fejlődés áramlatai foroghatnak körülötte anélkül, hogy alapjában megingathatnák”. Nagy Ernő a szerző „elégge nem méltányolható jótulajdonságaként” értékelte azt, hogy minden mellékszempontot távol tart művétől, „valóban az igaz kiderítésére tör”. Nagy Ernő a tankönyv legjobb részének a szentkorona államszervezetről írottakat tartotta. „... a szent korona tana a tudományra általában is érdekes, mert annak bebizonyítására szolgál, hogy azoknál a népeknél, hol a közjogi érzés erősebb és tisztább volt, az állam személyiségének elmélete már akkor előállott, amidőn a világot még elméletek nem vezették ... igaz, hogy a szent korona elmélete a régi magyar jogtörténeti irodalomban is szerepelt, valamint, hogy Hajnik és mások — Ipolyi Arnold — annak jogi jelentőségét tudták és magyarázták, de ilyen részletességgel és így keresztül vezetve a régi állam életrendjén Timon előtt senki sem tárgyalta” — írta. Nagy Ernő bírálata még további ötleteket is adott Timon számára koncepciójának a nemzetiségi kérdésben történő alkalmazásra nézve.⁹³

Timon tankönyve szinte koncepciója néhány önállóítható részjogosítványának az előadására épült. A magyar jogfejlődés specifikuma s ezzel szorosan együtt a koronatan, az alkalmazott nacionalizmus, a nyugati analógiák, a történelmi jellegű joganyag kortársi szerepének fontossága, az időnként már mitológiai megközelítés karakterizálta elsődlegesen tankönyvét. Sajátos és ellentmondásos formában jelentkezett a német nacionalista jogtörténetírás egyes elemeinek akceptálása, illetve bizonyos területeken azok visszautasítása. A szintézis alig tartalmazott faktografikus jellegű megállapításokat, azok elsősorban a szűkebb értelemben vett jogtörténet előadásánál jelentkeztek. A szintézis bevezetése teljes egyértelműséggel fogalmazott, s szinte captatio benevolentiae volt a magyar társadalom egyes rétegei és csoportjai felé. „... amely népeknél legtökéletesebbek a társas együttlét alap-

⁹¹ Vö. Hanák Péter: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. sz. első éveiben. Bpest. 1955. 19. l. — Szekfü Gyula: Magyar történet. V. Bpest. 1936. 584—586. l. — Szekfü Gyula: Három nemzedék. Bpest. 1922. 428. l. — Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. köt. 370—375. l. — Sikabonyi Antal: Rákosi Jenő, a publicista. Bpest. 1930. — Lásd még Rákosirol Klebelsberg Kunó előszavát Művei kiadásához: I. Bpest. é. n. VII—XIV. l. — Kalmár Antal: Beksits Gusztáv történet- és jogírása. Kalmár könyvét az ügyészség elkobozta. Lásd: Jogállam, 1902. 838—842., a csoport tagjainak működésére lásd Hoitsy Pál: Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Budapest, 1902. — Beksits Gusztáv: Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Bpest. 1905. — Rákosi Jenő igen nívótlan memoárjaiból lásd: Művei. Bpest, é. n. II. 115, 124, 130—131, 181—183. l. Rákosi Jenő 1902-ben még színművet is írt A szent korona varázsa címmel.

⁹² Vö. Magyar Közigazgatás, 1904. dec. 4. — Ügyvédek Lapja. 1904. okt. 8.

⁹³ Jogállam. 1904. 555—559. l.

elemei és tényezői, ugyanazoknál legtökéletesebb lesz az azokat szabályozó jogélet. A történelem tanulsága szerint minden egyes államalkotó népnek vagy nemzetnek megvan a maga nemzeti sajátossága és egyénisége által jellemzett társadalmi jogi élete és azzal kapcsolatosan fejlődött jogélete” — írta.⁹⁴

Az „ősi államszervezet” problematikájának már a megközelítése is jelezte az előregyártott elemek kitöltésére irányuló törekvést. Timon egyrészt leszögezte, hogy az „ősi államszervezet és jogrend” ismerete azért fontos, mert „... ebben tükröződik vissza leghívebben a magyar nép jogalkotó szelleme, nemzeti egyénisége”, másrészt azt hangoztatta, hogy a későbbi jogintézmények már nem ennyire tisztán magyar jellegűek, sok mindent recipiáltak, de ez nem volt olyan jellegű, hogy a magyar köz- és magánjogi szervezet elvesztette volna eredeti jellegét, nemzeti sajátosságát.⁹⁵ Már jeleztük, hogy Timon koncepciójában fontos helyet kapott a nemzetségi társadalom viszonyainak idealizálása. Ez azonban nem csupán abban jelentkezett, hogy az absztrahált értelemben felfogott és erősen adaptált nemzetségi társadalom jellemzőit Timon állami keretek közé illesztette, de abban is, hogy a törzsszervezet viszonyaiban már közjogi köteleket fedezett fel.⁹⁶ A vérszerződés már „egységes nemzetté válást” jelölt számára.⁹⁷ A vérszerződéssel kapcsolatos forráskritikai elemzéseit csupán megdöbbenéssel olvashattuk.⁹⁸ A honfoglalásnak így Timon teóriájában nem jutott nagy szerep, csupán annyi, hogy a Kárpátmedencében talált földrajzi tényezők „kiválóan alkalmasak voltak erőteljes kultúrképes állam létesülésére”.⁹⁹ Hallatlan primitívséggel közelítette meg a szláv kérdés politikumát. Timon azt állította — megtagadva a szlávoktól az államalkotó képességet —, hogy a Kárpátmedencében nem voltak a lakosságnak oly elemei, melyek „... mint azelőtt uralkodó nemzet igénytel bírtak volna kitűnő jogi helyzetre. Hazánk új rendezésében nem volt alkalom, sem nem ok arra, hogy a honfoglaló magyarok az új ország régi alattvalói érdekében, a jognak és a rendnek azt a dualizmusát létesítsék, amely a germán államoknak egyik lényeges jellemvonása”. Timon úgy ábrázolta az itt talált lakosság és a honfoglaló törzsek viszonyát, hogy ezt a magyarokkal szemben kialakított viselkedésük következményeivel hozta kapcsolatba.¹⁰⁰

Timon sokszor alkalmazott modernizálásainak egyikét használta fel a törzseket egységes egésszé tevő „nemzeti közkötél” jogi természetének kommentálásánál. „A nemzeti kötelék megfelel a mai modern államban fennálló állampolgári köteleknek” — írta.¹⁰¹ Nyilván német jogtörténeti studiumai alapján nyert megállapítást az, hogy az állami főhatalom birtokosa a politikailag szervezett nép, a nemzet, s így a szuverenitás népi vagy nemzeti jellegű — „miként a germán ősalkotmányban”.¹⁰² Timon az „ősi államszervezetet” demokratikusnak minősítette, mert „... a szuverenitás, a főhatalom sem nem egy-személyt, sem nem többeket illet, hanem az összeseket, a politikailag jogozott népet a maga összességében”. A Taktika egyik kitételéből minden habozás nélkül

⁹⁴ Szintézis. 2. l.

⁹⁵ Uo. 17—18. l.

⁹⁶ Uo. 32, 34—36. 37. 39—40. l.

⁹⁷ Uo. 42. l.

⁹⁸ Uo. 45. l.

⁹⁹ Uo. 45. l.

¹⁰⁰ Uo. 47—48. l.

¹⁰¹ Uo. 49. l.

¹⁰² Uo. 50. l.

vonta le azt a következtetést, hogy a nép a nemzetgyűlésen ön maga intézkedik a közügyekről. Timon odáig ment a modernizálás lehetőségeinek felhasználásában, hogy még a hatalmi ágak elválasztásának elmélete is argumentummá vált előadásában.¹⁰³ A modern értelemben vett autonómia problematikája is visszavetítés tárgyává vált, amikor azt hangoztatta, hogy „... a törzsek önálló hatásköre megmaradt mindazokra az ügyekre, melyeket nem tekintettek nemzeti, állami közügyeknek és amelyek ehhez képest nem tartoztak a nemzetgyűlés elé”.¹⁰⁴ Sokszor megfogalmazott ceterum censeo-ját Timon az „ősi államszervezet” viszonyainak leírásában úgy fogalmazta meg, hogy az akár a Budapesti Hírlap vezércikként is megjelenhetett volna: „... a magyar népet történeti fellépésétől kezdve napjainkig erőteljesebb közjogi irányú felfogás jellemzi és különböztette meg a germán népektől. A magyar nép nem lelkesedett egyénért, vagy egyénekért, hanem lelkesedett eszméért, a közért”.¹⁰⁵ Ennek az axiómának a konklúziója az volt, hogy Timon tagadásba vette az államalakulás irányába mutató társadalmi mozgásokat újabb sajátos vonásokat hangsúlyozva, és már eleve megsűrte a feudális társadalmi tendenciák alakulását.¹⁰⁶ Ez a közjogi megközelítés határozta meg „az ősi birtokrend” jellegéről tett közléseit is.¹⁰⁷ Az államalapítás kérdéseiben szintén azt hangsúlyozta Timon, hogy Istvánnak „... egy olyan államszervezetre kellett gondolnia, mely a magyar nép gondolkodásmódjának jobban megfelelt, mely a magyar nép közjogi érzéséhez közelebb állott”, s erre a legalkalmasabb példa a károlyi frank monarchia volt.¹⁰⁸

A történeti anyag teljesen kiszorult Timon könyvéből, publicisztikai szintű kommentárját adta csupán a történetnélküliségen megszürt közléseknek akkor is, amikor a királyi hatalom adományozásait értékelve azt állította, hogy ezek nálunk hűbéri viszonyt nem létesítettek.¹⁰⁹ A korafeudális uralkodó hatalmi körét is korlátozni kényszerült, mert csak így lehetett az „ősi nemzetgyűlést” a nemzet tudatára appellálva megmenteni. „A nemzetben élő azon tudat, hogy a király a nemzetgyűléstől nyerte hatalmát s hogy a királyság tulajdonképpen a vezéri tisztség örököse, míg egyrészt fenntartotta és továbbfejlesztette, addig másrészt biztos korlátját képezte ha nem is jogilag, de tényleg a királyi hatalomnak és lehetetlenné tette annak önkényszerű gyakorlását” — írta.¹¹⁰ Szinte a végtelenség érzését kelti az olvasóban Timonnak a számára is rendelkezésre álló konkrét tényanyag koncepciózus leküzdésének sorozatprodukciója. Kétségbe vonta a senioratus létezését, tagadta a királyválasztási jog érdekében a trón öröklésének elvét.¹¹¹ Amikor a történeti valósághoz közel kerülve a királyi hatalom gyengüléséről beszélt, az okot a hűbéri állameszmék behatásában jelölte meg.¹¹² Véleménye szerint a magyar királyi hatalom „... nem tisztán közjogi, hanem, mint a nyugati államokban magánjogi alapon nyugvó hatalom is”, amely magánjogi jellegzetesség egészen a koronatan kialakulásáig tartotta magát.¹¹³ Az Aranybulláról adott értékelése nyilván egyszerű át-

¹⁰³ Uo. 50—51, 55. l.

¹⁰⁴ Uo. 61. l.

¹⁰⁵ Uo. 62, 90. l.

¹⁰⁶ Uo. 63. l.

¹⁰⁷ Uo. 64—67. l.

¹⁰⁸ Uo. 91. l.

¹⁰⁹ Uo. 95. l.

¹¹⁰ Uo. 99. l.

¹¹¹ Uo. 100—101. l.

¹¹² Uo. 104. l.

¹¹³ Uo. 104—105, 152—153. l.

vétele volt a korábban teljesen kiformált nézeteknek.¹¹⁴ Ismét magyar specialitásként ábrázolta a III. Endre-féle „tanácstörvényt”, s ezzel kapcsolatban azt hangoztatta, hogy „... Angliának ezen korban hozott tanácstörvényei messze mögötte maradnak a III. Endre féle tanácstörvénynek, mert a királyi tények érvényét nem kötik a tanács hozzájárulásához”.¹¹⁵ Vulgáris képet rajzolt Timon az udvari tisztségek geneziséről is, nem tett különbséget az egyes udvari méltóságok megjelenésének ideje között, csupán azt hangoztatta, hogy az udvari tisztségek egy része „... mindinkább közjogi jelentőséghez jut”.¹¹⁶ A székesfehérvári törvényt napok értékelésében nem volt nehéz felfedeznünk a koronatan antedatálását.¹¹⁷ Igen plasztikus bepillantást engedett Timon műhelyébe egy érvelése, amely egy angol analógia lehetőségét hárította el a Monfort-parlament és az 1267: 8. tc. vonatkozásában. „E felfogás . . téves — írta Timon —, mert a fentebb idézett rendelkezés korántsem szünteti meg a nemzet szabad tagjainak, a nemeknek megjelenési jogát, nem helyezi képviseleti alapra az országgyűlést, hanem csakis könnyíteni akar a megjelenési kötelességen.”¹¹⁸ Timon tehát egy egyediként hangoztatott tétel érdekében — amely a kora-feudális törvényhozást nem csupán előrekeltette, de annak kontinuitását is bizonyítottaknak tekintette a misztikus korai „országgyűléssel” — nem fogadta el a nyilván éppen olyan abszurd összehasonlítást. Timon teljes felkészületlenségét, az eleve kialakított praemissák fölényét a racionalisabb, és adattisztelőbb analízisekkel szemben mutatta Paulerrel folytatott polemiája is.¹¹⁹ A városok keletkezésében is olyan jelenségsort fedezett fel, „... melynek hasonmását egyik európai állam jogfejlődésében sem találjuk meg teljesen, mert nálunk a városi szabadság kifejlődését nem előzte meg, úgy mint a nyugati államokban, a hűbéri államszervezet”.¹²⁰

A korai magyar városfejlődés társadalmi vonatkozásait nem csupán idealizálta, de a kérdésnek inpopulációs megközelítésével a német történetírás eredményeit némiképp átvette — ami megint csak arra utalt, hogy Timon saját koncepciójának következetes végigvitelére sem volt elég tehetséges.¹²¹ A földesúri hatalom kialakulásának kérdéseiről szólva volt bizonyos tárgyyszerű megközelítése az immunitásokat illetően, de ez is azonnal illuzórikussá vált annak hangoztatásával, hogy „... a földesúri hatalom abban különbözik a tartományúri hatalomtól, a tartományi fenségtől, hogy a földesúri hatalom kútforrását a királyi hatalom képezi és azzal szemben a királyhoz lehet fellebbezni . . .”¹²² Az egyedi magyar fejlődés illúzióját szolgáltatta meg Timon akkor is, amikor a nyugati jogfejlődés partikuláris jellegét szembeállította a magyar jogélet egységes irányával. A nemzeti társadalom idealizált képének előrevetítése szintén jelentkezett abban a megfogalmazásban, hogy Magyarországon „... a jog nem alkotható a hatalom, hanem csak a nép közmeggyőződése, illetve az ezen meggyőződést tanúsító gyakorlat által . . .”, s arra hivatkozott, hogy

¹¹⁴ Uo. 107—108. l.

¹¹⁵ Uo. 108—109, 156. l.

¹¹⁶ Uo. 153—154. l.

¹¹⁷ Uo. 174—175. l.

¹¹⁸ Uo. 176. l.

¹¹⁹ Uo. 179—180., vö. Századok. 1879. 111. l.

¹²⁰ Uo. 195. l.

¹²¹ Uo. 286—287, 290, 292. l.

¹²² Uo. 205. l.

a királyi dekrétumokat is consuetudoként értelmezték.¹²³ A szokásjog fokozott szerepre állításának funkciói világosak: nemcsak Werbőczy-interpretációról volt itt szó, hanem a „demokratikus” államfejlődés „tényének” vélt bizonyításáról is.¹²⁴ Ez különben Timonnak gyakorta alkalmazott bizonyítási eszköze — a deduktív szerkezet önállóítható formái olyan kapcsolatba lépnek egymással, hogy egyik igazolja a másikat, és szinte apparátus létezését sejtetik ott, ahol a történetiségnek még a nyomai sincsenek meg. A *ius regium* Timonnál ismét olyan jogintézményként jelent meg, mint amely a királyt nem mint hűbéri főúr magánhatalma, hanem mint az állam szuverén fejét, közhatalma alapján illeti meg. „Ebből kifolyólag az adománybirtok is éppen úgy, mint a szállásbirtok, közérdeknek jutalma, amely csak a közkötelékekből folyó kötelességek teljesítésével jár, de magánfüggőségi hűbéri viszonyt a király és a megadományozottak között nem létesít” — írta.¹²⁵ Már említettük: a szűkebb értelemben vett jogtörténeti leírások bizonyos helyeken egy józannak tűnő megközelítésről tanúskodnak,¹²⁶ de értékeléseit Timon itt is ismert sablonjaival zárta.¹²⁷ Az Anjouk intézkedéseinek ismertetésénél és értékelésénél elsősorban arra törekedett, hogy hidat építsen a „szentkorona államszervezete” felé.¹²⁸ A *periodus* általa is akceptált hűbéri sajátosságai csupán a birtokos arisztokrácia tevékenységében jelentkeztek, az ősiség pedig sajátos köznemesi értelmezést nyerve — a hűbéri jellegzetességek leküzdésének eszközévé vált. Érvelésében talán a dualista kor „mégis mozog a föld” problémája is belejátszott.¹²⁹ S hogy milyen nagymértékben Werbőczy kommentálására szorítkozott Timon érvelése, az is bizonyította, hogy az új birtokrend szükségyszerű következményét a nemesiség jogi egységének kialakulásában látta.¹³⁰ Ugyanakkor — nyilvánvaló ellentmondással — ismét egy kontinuitás hangoztatását vállalta: „... a nemeseknek ezt az egyenlő szabadságát nem az új birtokrend, nem a szentkorona fogalma teremtette, mert a szabad birtokok tulajdonosainak egyenlő szabadsága fennállott már az Árpádok korában is. A szentkorona tagságának kifejlődése ezt az egyenlőséget csak szilárdabb alapra helyezte. A nemesi szabadságnak általa újabb, határozottabb közjogi alapja támadt”.¹³¹ A Werbőczy-kommentálásnak csupán — itt végig gondolt — következménye volt a rendi értelemben vett főnemesség tagadásba vétele egészen 1608-ig.¹³² Bár később néhány korrekciót tett, amikor például a köznemességben belül jelentkező differenciáltságról szólt.¹³³

Természetesen még számolatlanul tudnánk példákat hozni a Timon koncepciójának legsarkalatosabb részét kifejező specifikumokra. Ennek azonban további értelme nem lenne. Láthattuk, hogy Timon még a leghetetlenebb helyzetekben is vállalkozott a sajátos magyar fejlődés hangsúlyozására. Lényegében a szentkorona államszervezetről adott értékelése, s maga a konstrukció is ugyan ezt a célt szolgálta. Itt is újra és újra sor került annak hangoztatására, hogy

¹²³ Uo. 272—276, 286. l.

¹²⁴ Uo. 277. l.

¹²⁵ Uo. 328, 335, 337. l.

¹²⁶ Uo. 378—394, 428—460. l.

¹²⁷ Uo. 394. l.

¹²⁸ Uo. 463—464, 471. l.

¹²⁹ Uo. 464—467, 510—516. l.

¹³⁰ Uo. 516. l.

¹³¹ Uo. 517. l.

¹³² Uo. 517. l.

¹³³ Uo. 528—529. l.

a szentkorona államszervezet és maga a koronatan a magyar jogfejlődés minden mást megelőző produktuma. Timon igyekezett a fejlődés konstinuitásának hangsúlyozása mellett azt is megállapítani, hogy a szentkorona államszervezetében „... az állami főhatalom nem királyi hatalom, mint a Szent István létesítette államszervezet korában, hanem a szent korona hatalma, az állami felségjogok nem királyi felségjogok, hanem a szent korona jogai, amelyek nem a király személyét illetik többé, hanem a szent koronát és attól szállanak át a királyra ...”¹³⁴

Timonnál a koronatan előadása teljesen a kidolgozott sémák szerint alakult, ha valamit ahhoz újítként tett hozzá, az csupán az volt, hogy nála a koronatan értelmezése a történeti jelleg következtében erősebben nyugodott Werbőczyn. Ennek persze megvoltak a következményei: interpretációja itt kevésbé szolgálhatott napi publicisztikai vagy akár politikai igényeknek, mint ahogy ez egyébként lehetséges volt. Werbőczy koronatanáról Timon azt állította, hogy az átruházott közhatalom eszméjét és lényegét már ő oly világosan és határozottan formulázta, „... amint azt egyik nyugati államnak, még Angolországának alkotmányában sem találjuk”.¹³⁵ Timon a sablonok átvételét illetően erőteljesen hangsúlyozta a koronatan másoknál is modernizált jellegét a királyi hatalom alkotmányosan korlátozott voltáról.¹³⁶ Néhány helyes Jagelló-kori felismerés után¹³⁷ Timon talán a legszubjektívebb megközelítéssel így fogalmazott: „... a szent korona államszervezet határozottabb közjogi alapjánál és formáinál fogva sokkal közelebb áll az újabb államszervezetekhez, mint a hűbéri államszervezet, amely magánjogi alapon nyugvó és magánjogi formák szerint konstituált államszervezet. Éppen ezért a szent korona államszervezet sokkal tovább volt képes ellenállni az újabb állami eszmék behozatalának, mint a nyugati hűbérjellegű államszervezetek”.¹³⁸ A koronatan Timonnál — már könyvének időbeli leszűkítettsége miatt is — nem fogalmazott meg a dualizmus politikai érvelése számára közvetlen tételeket, ilyenek csak igen halkan nyertek hangsúlyozást. Timon például 1687-ről szólva azt állította, hogy „... a nemzet korlátolt választási jogáról is lemondott, de azért az öröklés jogán álló király is a szentkoronától nyeri törvényes hatalmát”.¹³⁹ Ismét egy semmit és sokatmondó modernizálásként tűnt fel Timonnál az, hogy V. László, Mátyás és II. Ulászló trónralépésük alkalmával tett ígéreteire utalva állította, hogy „... megerősítést nyert azon alkotmányjogi tételünk, hogy az adómegajánlás joga a szent korona tagjait, az országgyűlést illeti meg”, és ezt a budgetjoghoz hasonlította.¹⁴⁰ Timon a Jagelló-kori politikatörténet mozgásait teljesen figyelmen kívül hagyva fedezte fel sorra a szentkorona államszervezet lényeges konstrukcióit. Így például tényleges összefüggéseiből kiragadva „alkotmányosította” az 1504-es törvényhozás ama konkrétumát, amely megtiltotta a megyéknek, hogy az országgyűlés consensusa nélkül adózzanak a királyi hatalomnak.¹⁴¹ Bizonyos kérdések megválaszolásánál Timon olyan alapról adott feleletet, amely teljes azonosulást fejezett ki a Jagelló-kori köznemes pártnak most már nem csupán ideológiájával, de leggyakorlatibb

¹³⁴ Uo. 473. l.

¹³⁵ Uo. 473. l.

¹³⁶ Uo. 474. l.

¹³⁷ Uo. 477—479. l.

¹³⁸ Uo. 479. l.

¹³⁹ Uo. 489. l.

¹⁴⁰ Uo. 570—571. l.

¹⁴¹ Uo. 571. l.

politikájával is.¹⁴² Amikor Timon államtörténetírása leszűkült a szentkoronatan előadásában a Jagelló-kori köznemesi ideológia és illúziók szinte közvetlen újra-fogalmazására, akkor csupán egy logikus lépést jelentett annak rögzítése is, hogy „... kétségtelen történelmi tény, hogy már a XV. század eleje óta mind élesebb politikai ellentét fejlődött ki egyfelől az egyházi és világi főurak, a birtokarisztokrácia, másfelől a kisebb birtoki nemesek, a köznemesek között. Az előbbi képviselte a nyugathoz simuló, a külföldi szövetséget kereső, az utóbbi a kizárólagos nemzeti irányú politikát... ”¹⁴³ Az 1526 utáni állam- és jogfejlődés bemutatását Timon szinte teljesen elkerülte. Már láttuk, hogy a főnemesség létrejöttét egyértelműen kapcsolta 1608-hoz, az újabb fejlődésben csupán a megyék szerepére utalt, s itt újból egy igen enyhén fogalmazott megállapítással érintette a Mohács utáni együttélés Szekfű szavaival „közjogi radikalizmusá”-nak egy vonatkozását.¹⁴⁴ Timon a szentkorona államszervezet egyik legsajátosabb vonását — a korona tagjainak egyenlőségéről — a megyei követküldésben fedezte fel.¹⁴⁵ A Jagelló-kor köznemesi pártjának ideológiáját és politikáját abból a nézőpontból is demokratikusnak minősítette, hogy valószínűsítette a Tripartitum törvénnyé válásának elmaradásában a főúri akciót „... és pedig azért, mert a munka demokratikus iránya a főurak és a köznemesek jogegyenlőségének a nemesi rend egységének érvényre emelésére törekedett”.¹⁴⁶ Timon természetesen a nádori törvények jellegét illetően vitatkozott Fraknói-val, hiszen az ő álláspontját nem lehetett összeegyeztetni a nádor funkciójának fokozott jelentőségével a timoni koncepcióban.¹⁴⁷

Timonnak a szentkorona államszervezetére vonatkozó megállapításaiban ugyanazokat a sajátosságokat fedezhetjük fel, amelyeket rendszerének korábban már tárgyalt vonatkozásainál megfigyelhettünk. A koronatan timoni interpretálásának legfőbb és ki is fejezett célja a magyar jogfejlődés egyedi sajátosságának hangsúlyozása volt.

A tankönyv nacionalizmusának bemutatása nem érdemel különösebb figyelmet. Timon expressis verbis fogalmazta meg véleményét a tankönyv előszavában: „... úgy a jogtudomány irodalmi művelésénél, mint a jogi oktatás terén az önálló nemzeti iránynak kell uralkodni”. A szlávoktól nemcsak az államalkotó tehetséget tagadta meg, de még az önálló szerepet is, a magyar nyelv ugor jellegével a magyarság finnugor eredetét még nem látta bizonyítottnak. A honfoglalás végső értékelésében nem jelentett mást, mint azt, hogy „... a magyar nemzet Árpád vezetése alatt Magyarország mai területét meghódította és az ittlakó, különböző fajú, nevezetesen germán, szláv és uraltájai néptörzseket uralmának alávetette...”¹⁴⁸

Érdekes módon merültek fel Timon könyvében a nyugati analógiák. Timon könyve ugyan címében ígérte azt, hogy a magyar állam- és jogtörténetet a nyugati államok jogfejlődését figyelembevéve adja elő, ez azonban nem fedte a tényleges tartalmat. Timon — ellentétben például Király János tankönyvével — csupán analógiákkal érintette a nyugati jogfejlődés néhány intézményét.

¹⁴² Uo. 574—577. l.

¹⁴³ Uo. 577. l.

¹⁴⁴ Uo. 581—582. l.

¹⁴⁵ Uo. 594. l.

¹⁴⁶ Uo. 599. l.

¹⁴⁷ Uo. 620—621. l.

¹⁴⁸ Uo. I., 15, 25, 47. l.

A problematika expozíciója nem is ígért rosszat.¹⁴⁹ Sőt, a kérdés első jelentkezése a szintézisben elfogadhatónak tűnt.¹⁵⁰ A továbbiakban azonban az analógiák egyértelműen célt valósítottak meg, apparátust képeztek Timon már vázolt koncepciója számára. A tankönyv a germán individualisztikus felfogásból vezette le a hűbéri államszervezetet, a nyugati államfejlődés magánjogi természetét állította előtérbe, a nyugati hatásokat sterilizálta a magyar állam születésénél „... a magyar nép gondolkodásmódjával...”¹⁵¹ Az analógiák persze állhat-tak mellérendelt viszonyban is, mint például a county párhuzam.¹⁵² A magyar közjogtudomány egyik közhelyét, a Magna Charta—Aranybulla parallelitást is érintette. Megállapította, hogy több tekintetben van közöttük eltérés, a Charta inkább szerződésjellegű és fejlettebb állami életéről tanúskodik. „De abban egyez-nek, hogy az egyik is, a másik is, az alkotmány alaptételeit foglalja magában, és mindegyik biztosítani törekszik a nemzet szabadságát, a nemesek politikai jogait a királyi hatalommal szemben...” Ehhez képest míg a Magna-Charta csak egy célt követ, a királyi hatalom korlátozását és a rendek jogainak megvédését, addig az Arany Bulla a nemesek szabadságának s jogainak biztosítása mellett a királyi hatalmat is megszilárdítani törekszik, hogy ez a birtokarisztokrácia hatalmi túlkapásainak ellenállhasson és a köz, az állami érdekeket megvédhesse. Ennyi-ben az Arany Bulla méltán a Magna-Charta fölé helyezhető”¹⁵³ — írta. A magyar jogfejlődés előnyösebb vonatkozásait analógiák útján is érvényesítő érvelés a koronatan előadásában érte el csúcsteljesítményeit.¹⁵⁴ Az alárendelő jellegű analógiák halmozása is rutinszerűségbe torkollott, az érvelés végsősoron több területen is ugyanazt állította: Magyarországon a hűbériség kategóriái nem, vagy teljesen másként jelentkeztek.¹⁵⁵ Egy mellérendelő analógiát alkalmazott Timon a magyar és angol rendi törvényhozás keletkezésének és politikai tartalmának leírásánál.¹⁵⁶ Ugyanilyen vonatkozásban szólt az állandó és a nagyobb királyi tanácsról.¹⁵⁷ Az angol alkotmányfejlődés problematikáját különben Timon alig ismerte, legfeljebb német közvetítéssel tudott e kérdésekhez hozzáférni.¹⁵⁸ Igaz, egy intézménynél elismerte, hogy az megelőzte a magyar viszonyokat — amikor a rendi monarchia igazgatási dualizmusából minden mérlegelés nélkül levezette a parlamentáris kormányzatot.¹⁵⁹

Timon tankönyvében súlyt kapott a történeti jellegű joganyag nem tör-téneti felhasználásával kapcsolatos ismert nézete is.¹⁶⁰ Timon kritikátlansága időnként már a tudománytalanság ad absurdum jellege miatt szinte mitológiai leírásokat eredményezett a tankönyvben. Egy helyen például ezt írta: „... a hunok vetették meg a turáni népek hatalmának alapjait a Kárpátok alján és az ő itteni szereplésük, politikai és katonai szervezetük hagyományai alighanem nevezetes tényezők voltak a későbbi avar és magyar uralom létesítése tekinteté-

¹⁴⁹ Uo. 4. l.

¹⁵⁰ Uo. 81. l.

¹⁵¹ Uo. 87—89, 91. l.

¹⁵² Uo. 192. l.

¹⁵³ Uo. 282. l.

¹⁵⁴ Uo. 476—477. l.

¹⁵⁵ Uo. 518. l.

¹⁵⁶ Uo. 569. l.

¹⁵⁷ Uo. 606. l.

¹⁵⁸ Uo. 609—610, 612. l.

¹⁵⁹ Uo. 612. l.

¹⁶⁰ Uo. I—II. l.

ben”.¹⁶¹ Ez a sajátosság jelentkezett akkor is, amikor Timon a Kézai-krónikát tekintette a legfontosabbnak az elbeszélő források között, s ezt részben azzal is indokolta, hogy „... ezen krónika a magyarokat a hunok közvetlen udótainak tartja”.¹⁶²

A német jogtörténetírás hatását Timonnál a germán ősalkotmányról írott munkájával kapcsolatban már érintettük.¹⁶³ A német jogtörténetírás eredményei a szintézisben egyes vonatkozásokban közvetlen átvételként jelentkeztek, máskor pedig találkozunk Timon elutasító megjegyzéseivel is.¹⁶⁴

Timon tankönyve tudományos apparátusában csupán újrafogalmazta azt, hogy a szerző a magyar jogtörténetnek nem volt monografikus értelemben a kutatója. Forrásapparátusa okleveles anyagon meglehetősen szegényes, ötlet-szerű, nyilvánvalóan a könyvészeti utalások alapján készült. A magyar történet-tudomány eredményeit sem hasznosította kellő mértékben, nagyjából ismerte a kutatások irányait, de tényközléseikkel szemben makacsul ellenállt. Ez még fokozottabban jelentkezett a tankönyv későbbi kiadásáiban.¹⁶⁵

Csupán mint könyvészeti érdekességet említjük meg, hogy Timon tankönyvéből is készült compendium-kiadás.¹⁶⁶

V. Timon Ákos a tankönyv megalkotása után már alig publikált, ezt a tankönyv újabb és újabb, de nagyjából változatlan kiadásai pótolták.

Timon még 1900-ban, tehát tankönyve közrebocsátása előtt előszót írt tanítványának, Schiller Bódognak a könyvéhez.¹⁶⁷ Timon előszavában vázolta koncepciójának leglényegesebb nézeteit, erőteljesen hangsúlyozta az államalkotó népek jogfejlődésének Volkgeist megfogalmazására emlékeztető sajátosságait. Kiemelte a jogtörténeti iskola győzelmének jelentőségét a nyugati államokban „... az előbb uralkodó észjogi vagy természetjogi iskola felett”, és sürgette azt, hogy „... ezen győzelemnek be kell következnie minálunk is”.¹⁶⁸

Timonnak még egy szereplése volt, amely Schiller Bódog tevékenységéhez kapcsolódott. Schiller 1908-ban — válaszolva Szende Pál Werbőczy-tanul-

¹⁶¹ Uo. 12—13. l.

¹⁶² Uo. 22, 25—26, 45—46. l.

¹⁶³ E problémát természetesen még tisztázni kell, de úgy véljük, hogy ennek megoldása Magyarországon könyvészeti szempontból nem látszik biztosítottnak.

¹⁶⁴ Szintézis. 4, 86, 286. l.

¹⁶⁵ Ezekről csupán annyit kívánunk megállapítani, hogy a tankönyv mindvégig megtartotta az első kiadásban nyert felosztását, rendszerét. Bővítése sem vált a tankönyv előnyére, lásd pl.: 3. kiadás. Bpest. 1906. Viszont több volt gusztustalanságnál az az öntömjenezés, amelyet Timon egyes külföldi recenziók ismertetése kapcsán tankönyvébe felvett. A Steinackernak adott választ később tankönyvébe is felvette, amelyet a Brunner-emlékkönyvben is körvonalazott. Vö. 6. kiad. Bpest. 1919. 512—533. l. és Die Entwicklung und Bedeutung des öffentlichen Begriffs der Heiligen Krone in der ungarischen Verfassung. Festgabe für Heinrich Brunner. 1910. Timon Steinackernak, illetőleg egyéb bírálóinak adott válasza rendkívül lapos volt, ellentmondást igyekezett kimutatni a bírálók között, s azt állította, hogy „... az elméletem ellen intézett támadásoknak nincsen komoly, tudományos alapjuk”. Vö. még: *Timon Ákos: A magyar alkotmány és jogtörténet művelése. Jogtudományi Közöny, 1917. 29—30. l. — Jogállam. 1911. 175—176. l.*

¹⁶⁶ Jogi compendiumok gyűjteménye. XXI. A magyar alkotmány és jogtörténet compendiuma. Írta: i. K. G. 1905.

¹⁶⁷ *Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.* Bpest, 1900. Schillerről lásd: *Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában.* 305—306. l. — Timon nekrológiát Schillerről lásd: *Jogállam, 1914. 230—231. l.*

¹⁶⁸ *Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.* 7—8. l.

mányára — foglalkozott a Hármaskönyv „egyik állítólagos főforrásával”. A kérdés megvitatásában Timon és Gábor Gyula is részt vettek. Gábor Gyula hozzájárulásában még Timont is túllicítálva külön tanszék felállítását sürgette, amelynek tárgyalási anyaga a Tripartitumra épülne. Gábor Gyula a kérdést a civiljogi kodifikációhoz kapcsolva aktualizálta. Timon elsősorban Gábor Gyulának Werbőczyt aposztrofáló megállapításaival foglalkozott. Nem fogadta el Gábor Gyula állítását, hogy az egyetemi oktatásban nem kap kellő súlyt a Hármaskönyv. „... erre vonatkozólag csak azokra a támadásokra akarok utalni, amelyekkel sokan, akik lekicsinylik, vagy éppen tagadják a nemzeti tradíciókban rejlő erőket, bennünket egyetemi professzorokat illetnek, amiért dohos, elavult tanokat praelegálunk és sokszázados haszontalan lim-lomot konzerválunk” — mondotta Timon, aki elismerte, hogy a Hármaskönyv magánjoga legnagyobb részében a múlté. Élőnek tekintette azonban közjogát, s különösen a koronatananyagát.¹⁶⁹

Timonnak a szintézis kiadását követő tevékenysége ismét vitát provokált. Timon 1904-ben érkezettnek látta az időt az európai egyetemes jogtörténet című kollégium végérvényes törléséhez. Elképzeléseit a Jogállam számára fogalmazta meg.¹⁷⁰ Megszokott nagyképűségével jelentette ki, hogy „... tudományos meggyőződésem szerint, amelyet immár csaknem 30 éves kutatásaimra alapítok, a jogtörténet tanítása és tudományos művelése Magyarországon a jövőben csakis ama irányelvek, ama módszer és rendszer alapján történhetik sikeresen, amelyet idevágó könyvemben érvényre emelni törekedtem”. Álláspontjának argumentálása novumot nem tartalmazott. Hivatkozott a magyar nép ezeréves nemzeti és állami önállóságára, az államalkotó népek sajátosan fejlődött jogéletére, és a másik oldal állásfoglalását eleve olyannak minősítette, ami túlmént a diszkreditáláson, szinte dikszkriminatív jellegű volt. Cikkében több vonatkozásban filológiai értelemben is megismételte tankönyvének szavait. Cikkét az európai egyetemes jogtörténet tanításával szemben felhozott érvekkel summázta.¹⁷¹

Timon cikkére legélesebben a büntetőjogász Balogh Jenő reagált.¹⁷² Balogh Jenő válaszát a szakjogág bizonyos történeti anyagát elég jól ismerő kutató megközelítés jellemezte, de ez is elég volt Timon érveinek lerontásához. Az eléggé személyeskedő intonáció után már a szakjogász kifogásolta, hogy mennyire érthetetlen Timon izolacionista álláspontja, amelynek alapján például érthetatlenné válik az esküdszék keletkezése, de azt is megkérdezte, hogy „...

¹⁶⁹ Schiller Bódog: A Hármaskönyv egyik állítólagos főforrásáról. Bpest, 1908. 97—99, 102—103, 110—113. l. — Vö.: Pester Lloyd, 1907. okt. 6. — Szende Pál a Werbőczy-cikknél átfogóbb igénytel is szolt a kortársi magyar jogtudomány általa bírált karakteréről. Lásd: Szende Pál: Nemzeti jog és demokratikus fejlődés. Klny. a Huszadik Századból. Bpest. 1911. — Timonról pl. 51. l. — Szende könyvről lásd: Jogtudományi Közlöny, 1911. 310—311. l. — Jogállam, 1911. 557—559. l.

¹⁷⁰ Az alkotmány- és jogtörténet tanítása Magyarországon. Jogállam, 1904. 441—455. l.

¹⁷¹ Uo. 441—444, 446, 448—452, 454. l.

¹⁷² Balogh Jenő: A jogtörténet tanítása hazánkban. Budapesti Szemle, 1905. 161—197. l., a vitáról lásd: Léderer Enma: i. m. 45—46. l. — Horváth Pál: Dualizmus kori jogtörténetírásunk főbb irányai. 14—15. l. — Sárlos Márton: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás. 97. l. Sárlos Márton álláspontját nem tudjuk elfogadni. Véleményünk szerint Balogh és Szász-Schwartz nem „a konzervatív jobboldali kormánypolitika szószólói gyanánt kerültek szembe az ellenzéki hangos nacionalizmus jogászai irányával”. Helyesebb itt a magyar jogtudomány különböző irányzataiból kiindulni, és csak azután közelíteni a probléma politikatörténeti összefüggéseikhez.

mivel bizonyítja . . . Timon úr ezen önálló és az ősi államszervezetben gyökerező, a külföldinél tökéletesebb magyar büntetőjog és perjogi fejlődést”. Balogh ráolvasztta ezzel kapcsolatban Timonra saját tankönyvének közlését, amely szerint a régi magyar perjog és büntetőjog nem ismert. Balogh kifogásolta Timon tankönyvének erősen politikai jellegű recenzálását is.¹⁷³

Timon viszontválasza eléggé érdektelen volt. Újból megfogalmazta, hogy „. . . könyvem erős nemzeti öntudattal, a magyar nemzet hatalmas államalkotó és jogalkotó képességének tudatával és a forrásokon alapuló ismeretével van megírva, de szerintem az olyan magyar jogtudós, aki ezekkel az előfeltevésekkel nem rendelkezik, az ne is fogjon a magyar alkotmány és jogtörténet megírásába, avagy érdemleges bírálatába”. Timon inkább saját könyvét dicsőítette, amikor azt állította, hogy könyve a büntetőjog történetéről is „. . . jóval többet és teljes önérzettel mondhatom, hogy jóval tökéletesebbet nyújt, mint a legkiválóbb külföldi tankönyvek”. Még egy megjegyzése érdemel említést a törvény contra oklevél Eckhartnál is jelentkező kérdéséről. Timon Baloghnak válaszolva azt állította, hogy a jogtörténetesnek nem feladata azt vizsgálni, hogy a törvények egyes tételeit hogyan alkalmazták. A feladat az, hogy „. . . a régi magyar büntetőjog a középkorban minő alapelveken nyugodott és a magyar nemzet jogalkotó szelleme a nyugati behatások érvényesülése mellett milyen önálló büntetőjogi rendszert létesített.”¹⁷⁴

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a vitához — bár Timon nevét nem említette — Szász-Schwarz Gusztáv is hozzászólt, aki nem a jogtörténeti kollégiumok kapcsán bírálta a jogtörténetírás tendenciáit, hanem elsősorban a jogtörténet erősen politizált jellegét vitatta. Szász-Schwarz úgy jellemezte a közjogi és alkotmánytörténeti kézikönyveket, hogy azokat a lélektelen tételesség és a hazafias szavalás karakterizálja. „. . . amit közjogi és alkotmánytörténeti könyveink a szent korona tanáról mondanak, az kétségtelenül becsületesen és hazafiasan van érezve, de jogi fogalom tudományos elemzésével el nem fogadható . . . több a hazafias lelkesedés, mint a jogászai analízis” — írta.¹⁷⁵

Timon — mint említettük már — a tankönyv elkészülése után alig publikált, azok is jelentéktelen megnyilvánulások voltak. 1907-ben Ferenc József megkoronázásának 40-ik évfordulója alkalmával írt egy rövidebb lélegzetű tanulmányt, amely csupán tankönyvének a koronatanra vonatkozó fejtegetéseit adta, több vonatkozásban mégis csak nem is újfelfogalmazva. A Werbőczyt „. . . a mi öreg mesterünknek” nevező tanulmány csupán annyiban ment túl a tankönyv közlésein, hogy időben túllépte a szintézis periodikáját. Timon e tanulmányát igen erős publicisztikai hangvétel és színvonal jellemezte.¹⁷⁶

E művét 9 évvel később majdnem változatlan megfogalmazásban, csupán most IV. Károly megkoronázása alkalmából, más cím alatt újra kiadta. 1907-hez képest a szöveg csupán annyiban változott, hogy többet idézett tankönyvéből, mint 1907-ben.¹⁷⁷

Timon e megnyilvánulásainál jóval lényegesebb mondanivalót hordozott a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben a polgári törvénykönyv terveze-

¹⁷³ Balogh Jenő: A jogtörténet tanítása hazánkban. 162—163, 168—181. l.

¹⁷⁴ Még néhány szó az alkotmány és jogtörténet tanításáról. Klny. A Jogállam 1905-ös évfolyamából. Bpest, 1905. 14, 16, 26. l.

¹⁷⁵ Szász-Schwarz Gusztáv: Jog és közjog. Jogállam, 1905. 21, 26—28. l. — A Balogh-Timon vita egy vonatkozását lásd még Jogállam, 1906. 629—631. l.

¹⁷⁶ A szentkorona és a koronázás közjogi jelentősége. Bpest, 1907.

¹⁷⁷ A szent korona elmélete és a koronázás. Bpest, 1916.

téről rendezett ankéton mondott elnöki megnyitója. *Timon soha ilyen élesen nem exponálta koncepciójának leglényegesebb vonását a feudális jellegű joganyag átmentésének számára imperatív igényéről.* Timon expozéjában méltatta a Tripartitumnak a nemzeti jogfejlődésben betöltött szerepét, hangsúlyozta, hogy a Hármaskönyvnek az utánzandó példa szerepét kell betöltenie. Timon hangoztatta, hogy a legfőbb kérdés, amelyre az ankétnak válaszolnia kell, „... az, hogy a polgári törvénykönyv tervezete mennyiben felel meg a magyar társadalom nemzeti jellegének és követelményeinek. Mennyiben tekinthető az a tervezet a miénknek, vagyis magyarnak úgy formában, mint tartatalmában”. Timon azt állította, hogy az idegen jogintézmények befogadása „... a kodifikáció dacára ingadozóvá, bizonytalanná fogja tenni egész jogrendszerünket ..., csak azok az újítások számíthatnak maradandóságra, csak azok képezhetik a jövőben a mi jogi szervezetünk, nevezetesen magánjogi jogrendünk biztos talpkövét, amelyek a hazai jogfejlődés és az abban megnyilvánuló nemzeti egyéniség és sajátosság kellő ismerete mellett létesülnek”. Fejtegetéseinek kétségkívül a csúcspontját jelentette az, hogy az új civiljogi kódex a Hármaskönyv második, javított kiadása legyen. Timon elnöki megnyitóját azzal zárta, hogy „... Werbőczy Hármaskönyvének szellemét kell mértékül alkalmaznunk”.¹⁷⁸

Viszont teljesen érdektelen volt ismét Timon egyik utolsó, nyomtatásban megjelent munkája Pázmány Péterről.¹⁷⁹ Timon e munkáját rektori székfoglalóként adta elő 1921. szeptember 29-én. A rektori megnyitó több helyen erősen aktualizált, azonban Timon már frazeológiájában sem tudta követni az ellenforradalmi kurzus új megfogalmazású nomenklatúráját, megnyitója az 1921-es politikai megnyilatkozások mellett erősen konzervatív jellegűnek tűnt. Timon a tanácskormány bukása után a jogtudomány életében és harcaiban már nem jelentkezett, így egyetlen szava sem volt például a királykérdésről.¹⁸⁰

Timon Ákos tudományos curriculum vitae-jének a nyomonkövetése — úgy véljük — nem csupán historiográfiai szempontból tűnik hasznos vállalkozásnak. Fejtegetéseink — ha ezek nem is nyertek mindenütt hangsúlyozást — adalékul szolgálnak a dualizmus jogi gondolkodásának, ideológiájának megközelítéséhez is.

De fejtegetéseinkkel szerettünk volna hozzájárulni Eckhart Ferenc történetírásának még feladatként jelentkező értékeléséhez is. Úgy véljük, hogy a timoni iskola bírálata, így eckharti bírálata is kétségtelenül olyan jelleggel hangzott el, amelynek értékelését minden vonatkozásban a timoni életmű elé, s nagyon elé kell rangsorolnunk.

¹⁷⁸ A PTK és a nemzeti jogfejlődés. Jogtudományi Közlöny, 1914. 185—186. l., a kérdés progresszív megközelítésére lásd: *Márkus Dezső: A Corpus Iuris Hungarici és a magánjogi kodifikáció.* Ügyvédek Lapja, 1899. ápr. 29.

¹⁷⁹ Pázmány Péter a jog és igazság védelmében. Bpest. 1921. Lásd: Tihanyi Lajos ismeretét: Jogállam, 1921. 347—349. l.

¹⁸⁰ E sorok írója több, mint tíz évvel ezelőtt más feladatú kutatást végezve átnézte a budapesti jogi fakultás 1920—21-es iratanyagának egy részét, amely világosan szólt a tanárok igazolási eljárása során arról a szerepről, amelyet Timon tudományos tevékenységének logikus velejárójaként ott játszott.

ДЬ. ВАРДЬАИ

К КРИТИКЕ ВЕНГЕРСКОЙ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

История государства и права в интерпретации Акоша Тимона

Резюме

За последнее время значительно возрос интерес к разработке специфического фанра историографии не только в исторической науке, но и кругу историков права. К исследованиям научной деятельности Тимона побудили нас и уже опубликованные и публикуемые работы, точнее вследствие неудовлетворительно завершившейся «второй дискуссии по Экхарту» представлялось необходимым проследить предысторию вопроса.

Первый большой труд Тимона заслуживает рассмотрения по целому ряду соображений. Его монография о древнегерманской конституции свидетельствовала не только о том, какие впечатления были вынесены им из Германии, но — и это последнее важнее — она послужила прелюдией к его учебнику, хотя их и отделяет более двадцати с лишним лет. В книге Тимона отражены не только результаты основной тенденции немецкой историографии права или же все больше входившие в обиход результаты, но систематизация материалов древнегерманской конституции, носящая характер компендиума, позволила применить те шаблоны, наметить те дедуктивные категории, которые вобрали в себя 20 лет спустя препарированные факты венгерской истории государства и права. Наиболее существенную специфику первой крупной работы Тимона мы полагаем в том, что в ней как бы в качестве лейтмотива была определена одна из главных черт синтеза Тимона, а именно в интерпретации Тимона формирование и развитие государства было представлено как мифологизированные общественные условия родового строя, получившие специфическое толкование.

После своей работы о древнегерманской конституции Тимон занимался почти исключительно вопросами религиозного права и в меньшей мере историей религиозного права. Этот период, который охватывает 80-е годы полностью, в научной деятельности Тимона не приносит никакого более значительного монографического подхода к проблемам венгерской истории права и поскольку в 90-е годы им почти ничего не было опубликовано, то исследованием, предваряющим его учебник, остается монография о древнегерманском праве. Его работы по религиозному праву и истории церкви в большинстве своем являются как бы *responsum*, выражая его позицию в вопросах религии и политики церкви, в которых Тимон безоговорочно руководствовался советами высших кругов католической церкви. Работы Тимона по каноническому праву и истории церкви, имеющие своеобразную функцию, не могут считаться историческими трудами, несмотря на то, что в них привлечен богатый источниковедческий материал. В его публикациях 80-х гг. почти невозможно обнаружить стремление попытаться дать ответ на вопросы истории, выходящие за рамки ортодоксальных проблем права. Но даже эти экскурсы Тимона были тесно переплетены с вопросами урегулирования *congrua* и церковного налога вопросами, наиболее занимавшими Тимона. Подход к историческому материалу в этих работах характеризуется селективностью, субъективностью подбора источников, подчиненной целям *responsum*.

Концепция учебника Тимона строилась на изложении нескольких самостоятельных частных свидетельств. Его учебник характеризовало отражение специфики развития венгерского права и тесно связанного с ним учения о короне, прикладной национализм, оспоставление с западными аналогиями или подчинение им, выделение роли современных ему материалов юридического права, носящих исторический характер, а порой почти мифологизирование. В научном аппарате подтвердилось еще раз, что автор не был исследователем венгерской истории права в монографическом смысле.

После создания учебника Тимон почти ничего не публиковал; его проект, касающийся окончательного снесения всеобщей истории европейского права, побудила Енё Балага, правоведа-криминалиста, выступить с критическими замечаниями. В исследованиях, написанных на актуальные темы, в период 1906—1914 гг. он не сформулировал заново соответствующие фрагменты учебника. Более важным чем эти выступления представляется его взгляд, высказанный в 1914 году о проекте гражданского кодекса: Тимон никогда еще так четко не охарактеризовал основные черты своей системы, а именно, тенденцию сохранить юридические материалы феодального характера.

Рассмотрение научной деятельности Акоша Тимона представляется поучительным не только в плане историографии. Наши соображения могут послужить дополнительным

аргументом в подходе к изучению юридической мысли и идеологии эпохи дуализма. Но своим исследованием мы хотели бы способствовать все еще стоящей на повестке дня оценке историографии Ференца Экхарта. Нам предстает, что оценка школы Тимона, а в том числе и оценка ее Экхартом, была осуществлена с такой позиции, которая несмотря на возможные возражения, стояла на более высоком уровне исторического познания.

GY. VARGYAI

COMPLÉMENTS À LA CRITIQUE DE L'HISTOIRE POLITIQUE ET JURIDIQUE NATIONALISTES HONGROISES

(L'histoire politique et juridique d'Ákos Timon)

Résumé

Ces temps derniers, aussi bien les sciences historiques que l'histoire du droit témoignent un intérêt croissant au genre spécifique de l'historiographie. Nos recherches sur Timon ont aussi été encouragées, dans une mesure sensible, par des communications historiographiques déjà rendues publiques et il semblait nécessaire, du fait que le «second débat Eckhart» n'a pas été clos de manière rassurante, de tenter le développement des antécédents.

Le premier ouvrage plus important de Timon mérite l'attention à plusieurs points de vue. Son livre sur la constitution germanique primitive n'est pas uniquement le reflet de ses impressions en Allemagne; ce qui est plus important, c'est qu'il s'agit là d'un prélude à son ouvrage d'enseignement, même si plus de vingt ans séparent les deux. D'une part, Timon a rendu les résultats, à cette époque déjà toujours plus souvent répétés, des recherches de la tendance dominante dans l'histoire juridique allemande; d'autre part, la systématisation en une sorte de compendium des matières de l'évolution de la constitution primitive germanique lui a offert l'occasion de cerner ces clichés et catégories déductives qui recevront, vingt années plus tard, les matières décantées de l'histoire politique et juridique hongroises. Nous pensons désigner la caractéristique la plus essentielle du premier ouvrage plus ambitieux de Timon dans le fait qu'il a formulé, quasiment comme un leitmotiv, l'un des traits décisifs de sa synthèse: dans sa présentation, la formation et le développement de l'État considérés selon la mythisation des conditions de la société tribale ont reçu une interprétation spécifique.

À la suite de son ouvrage sur la constitution primitive des Germains, Timon s'est presque exclusivement occupé de droit canonique et, dans une mesure moindre, des questions relevant de l'histoire de ce droit. Cette période, qui s'étend à l'ensemble des années 1880, ne reflète dans les activités de Timon aucune approche monographique de la problématique de l'histoire du droit hongrois et, comme dans les années 1890 il n'a presque rien publié, c'est son ouvrage sur la constitution germanique primitive qui représente la seule étude préliminaire à son manuel qui ait été publiée. Ses livres de droit canonique et d'histoire de droit canonique ont, dans leur majorité, un caractère responsif, définissent des prises de position juridiques dans des questions de politique ecclésiastique et religieuse; dans ce domaine, Timon a adopté, sans équivoque, les conseils des cercles les plus élevés de l'Église catholique. Ces livres de Timon ne peuvent pas être considérés comme des ouvrages historiques, même s'il les a munis d'un appareil de sources historiques relativement important. Dans sa production des années 1880, on ne peut guère démontrer l'effort de la recherche historique pour répondre à des questions juridiques qui ne sont pas directement positives. Mais même les manifestations de ce genre chez Timon étaient en rapport avec les problèmes qu'il a le plus souvent traités — la taxe ecclésiastique et la régulation de la portion congrue. Le maniement des matières historiques de ces ouvrages est caractérisé par une utilisation sélective, arbitraire, subordonnée aux buts responsifs.

La conception de l'ouvrage d'enseignement de Timon se fonde sur la présentation de quelques titres partiels pouvant être considérés comme indépendants. Elle est caractérisée par la mise en avant de la spécificité de l'évolution juridique hongroise, en étroite corrélation avec le principe de la couronne, le nationalisme appliqué, les analogies occidentales de coordination et de subordination, le rôle contemporain des matières juridiques de caractère historique, ainsi que par une approche de temps à autre mythologique. Dans son appareil scientifique, cet ouvrage ne fait que de démontrer à nouveau que son auteur n'a pas été un chercheur de l'histoire du droit au sens monographique.

A la suite de cet ouvrage d'enseignement, Timon n'a presque rien publié; son programme de la suppression définitive de l'histoire générale du droit européen a suscité les remarques critiques du criminaliste Jenő Balogh. Dans ses ouvrages composés en 1907 et 1916, et destinés à des fins d'actualité, Timon ne nous offre même pas une formulation renouvelée des parties y relatives de son manuel. L'opinion qu'il a donnée, en 1914, sur le projet du Code civil comporte des intentions bien plus essentielles que ces manifestations: jamais Timon n'a exposé plus nettement le trait primordial de son système, son besoin impératif de sauvegarder les matières juridiques de caractère féodal.

Suivre pas à pas la carrière scientifique d'Ákos Timon semble une entreprise utile non seulement du point de vue historiographique. Nos commentaires peuvent servir de complément à l'analyse de la mentalité, de l'idéologie juridique du dualisme aussi. Mais notre étude a également voulu contribuer au jugement de valeur de l'historiographie de Ferenc Eckhart, ce qui représente une tâche encore devant nous. Nous croyons que la critique de l'école timonienne (donc celle formulée par Eckhart aussi) est partie d'une position qui, malgré tout ce qu'on pourrait lui opposer, se situe à un niveau plus élevé de la connaissance historique.

SZABÓ MIKLÓS

Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”

(Adalék a magyarországi szélsőjobboldal előtörténetéhez)

Az ezernyolcszázkilencvenes évek nagyszabású társadalmi átrétegződés és ezt követő politikai erőátosortosulás esztendei voltak Magyarországon. A hetven—nyolcvanas évek nagy tőkés konjunktúrája felborította az uralkodó osztályoknak azt az erőegyensúlyát, amely a kiegyezés utáni években kialakult. A nagybirtokos arisztokrácia és a birtokos középnemesség mellett helyet követelt a politikai uralomban, az uralkodó osztályok osztályszövetségében az erősödő burzsoázia. A kilencvenes évek politikai eseményeinek domináló mozgatója az uralmi monopolhelyzetükben megingott nemesi nagybirtokos rétegek reakciója a polgárság előnyomulására. Ezt a helyzetet tükrözte az arisztokráciát tömörítő Nemzeti Párt növekvő súlya az uralkodó osztályok politikai erői sorában. A társadalmi életben bekövetkezett átrétegződés, a burzsoázia gazdasági és társadalmi súlyának növekedése a politikai életben fordítva tükröződött: a kilencvenes évek során az aktivizálódott tradicionális nagybirtokos rétegek politikai pozíciói erősödnek. Az aktivizálódást kiváltó alapvető felismerés e rétegek politikai-ideológiai reprezentánsai részéről annak felmérése, hogy az idő ellenük dolgozik s pozícióik megerősítésére már elégtelenek a hagyományos-patriarchális konzervatív politika módszerei és eszközei. A konzervatív politika megújulását követeli, már a kilencvenes évek első felében egy sor ideológiai röpirat.¹

Ezt a megújulást, egy új arculatú, új ideológiai fogalmak alapján új módszereket alkalmazó konzervatív politikát azután két mozgalom képviseli kialakult formában a kilencvenes évek második felében: a Katolikus Néppárt és az ún. agrárius mozgalom. A két azonos osztálybázisú² és alsóbb szinteken is sokszorosán egybefonódott mozgalom közös eszmei-politikai motorja a liberalizmus korszerű konzervatív kritikája s a szociális demagógiának erre a kritikára épülő átfogó koncepciója: a kapitalista versenyben alulmaradó kispolgárpaszt, sőt dszentri középbirtokos rétegek érdekképviseleti szervezetbe tömörítése avégett, hogy „megszervezésük” által, mint réteget, osztályt, versenyképessé tegyék őket a nagyburzsoáziával (s egyben a szerveződő munkásmozgalommal) szemben. A cél tehát: a liberális nagytőke és a szerveződő munkás-

¹ Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi (1895). Társadalom-politikai beszédei. Bpest. 1898; Csathó Aurél: Nemzeti konzervatív párt. Bpest. 1895; A liberális párt bukása. Írta: Egy Conservatív. Wien, 1896.

² Mind a néppárt, mind az agrárius mozgalom a nagybirtokos arisztokrácia politikai reprezentánsa. Felső vezető köreik személyekben is többszörösen fedték egymást. Maga gr. Zichy Nándor 1896 előtt tevékenyen részt vett az agrárius érdekképviseleti szervezkedésben, s onnan csupán gr. Károlyi Sándorral való nézeteltérései miatt vált ki. A prominens agrárius vezető, gr. Széchenyi Imre viszont tevékenyen részt vett az egyházjogi törvények elleni arisztokrata akciókban. (Ez utóbbira ld. Bánffy Dezső levelét Wlassics Gyulához 1895. máj. 10-én. OL. Wlassics Iratok. P 1445. 5. doboz.)

osztály „merkantil” nagyvárosi frontjával szemben felsorakoztatni, természetesen a nagybirtokos arisztokrácia vezetésével az egységes agrárius tábor, azaz széles paraszti-kispolgári konzervatív *tömegmozgalmat* építeni ki az agrárius-keresztény hitel- és fogyasztási szövetkezet-hálózat szervezeti apparátusa segítségével. Ellenzéki attitűd, a szociális problematikának a liberális-individualista szabadságesszmével való szembeállítás, tömegmozgalom- és tömegpropaganda igénye — az új konzervatív mozgalmak jellemzői. Mindezek felvetődését fermentálják a kilencvenes években összetorlódott társadalmi és politikai problémák: a szociáldemokrata párt alakulása és az agrárszocialista mozgalmak az osztályharc eddig nem észlelt intenzitását jelentik; kiéleződik a nemzetiségi kérdés; tetőzik a birtokos dzsentri hanyatlása s átáramlása az államhivatalokba; a politikai ellentétek új góciát teremti meg az egyházjogi harc.

Az összetorlódott ellentétek a kilencvenes években nem robbannak ki turbulens formákban. Ez csak az új század első tizedében következik be, amikor a feszültségek kisülése újra a dualista politika hagyományos színterén, a „közjogi harc” mezején történik meg. Ezt megelőzően a konzervatív indítású ellenzékiesség csupán egy területen ölt radikális formákat: a kor politikai radikalizmusának egyik jellegzetes terrénján, az egyetemi ifjúság körében.

Ez mindenek előtt a budapesti egyetemre vonatkozott. A főváros rohamos polgári fejlődése tükröződött az egyetemi hallgatók társadalmi összetételében is. A Pázmány Péter Tudományegyetemen s még inkább a Műegyetemen a múlt század utolsó évtizedében a nemesi dzsentri eredetű értelmiségi elem megszűnt kizárólagos társadalmi jellegadó réteg lenni, mely magához asszimilálja az egyéb társadalmi környezetből származókat. Mellettük megjelenik a tiszta polgári típus s ennek társadalmi társasági vonzása, asszimiláló ereje konkurrál az előbbi, tradícióörző típussal. A műegyetemen és az orvosi fakultáson a polgári elem fokozatosan hangadóvá válik, a jogi fakultás pedig társadalmi szempontból polarizálódik. Magyarország ismert társadalmi fejlődése következtében a polgárságban jelentős számarányt tesz a zsidó származású tőkés réteg, különösen Budapesten. Nem kívánjuk reprodukálni a magyar reakció rosszlemékű „zsidó-statisztikáit”, annál is kevésbé, mivel az ábrázolandó fejlemények kulcsát sokkal inkább más adatokban találhatjuk fel. 1900-ban a magyar jogi fakultások és jogakadémiák 5556 hallgatója³ mintegy felét tette ki az ország összes egyetemi és főiskolai hallgatójának. Ez a szám állott szemben az országban ugyanebben az évben működött 3201 ügyvéddel, melyből Budapesten tevékenykedett 1069, valamint 1332 ügyvédsegéd és ügyvédjelölttel, melyből Budapesten működött 705.⁴ Ezek az adatok, még ha figyelembe vesszük is, hogy a jogvégezettek zöme nem az ügyvédi, hanem hivatalnoki pályán helyezkedett el, illusztrálják a politikailag kulcsfontosságú s egyben az értelmiségen belül számban domináló jogi pálya nyomasztó telítettségét, mely a századvégen évről évre létrehozta s fokozta a jogi karok s a befolyásuk alatt álló egyetemek feszült légkörét, a kiéleződő kenyérharc lelkiállapotát. Ez a feszültség s nem egyszerűen a felekezeti statisztika adatai, a mélyebb alapja a mérgezett légkörű konkurrencia keresésnek, mely a századvégre a budapesti egyetemet uralja s befolyásolja a diákság közötti szociális és mentalitásbeli feszültségeket. A polgári típus fokozatosan előnyomul az egyetemi ifjúság egyleti életében is. 1897-ben a budapesti egyetem központi diákegyesületének, az Egyetemi Körnek őszi vezetőségválasztásán a polgári

³ Czirbusz Géza: Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár. 1902. 449. l.

⁴ Az 1900-as népszámlálás adatai. Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 16. köt.

színezetű Reformpárt jut többségbe. Vele először nyeri el a vezetést olyan irányzat, mely szorosan összefonódott a budapesti liberális nagytőke politikai mozgalmával. Soraiiban a vezető tőkés családok majdan ismertté váló nevei tűnnek fel: az 1897-es vezetőségben Wolfner Pál, Chorin Ferenc,⁵ az 1900/01-es évfolyamon Kornfeld Móric. A csoport közvetlen egyetemen kívüli kapcsolata Vázsonyi Vilmos, az ő ekkor, az 1901-es választáson először fellépett Demokrata Pártja. Ez a párt maga is sok tekintetben visszahatása volt a konzervatív előretörésnek, s azzal egy élesebben formulázott, egyértelműbben nagypolgári liberalizmust szegezett szembe, mint ezt az uralkodó szabadelvű párt tette. Felfogható volt ez a liberalizmus úgy is, mint a kereskedelmi tőke érdekképviselői szervezeteinek szorosan politikai szárnya, mely a kereskedőtőkét a fővárosi törvényhatósági bizottságban és a parlamentben képviseli. A kereskedelmi tőkének, ugyancsak erre az időre eső megélénkülése szintén visszahatás volt az agrárius szövetségek ellene irányuló kampányaira. A Reformpárt fellépése felszínre hozta a lappangó feszültségeket. Elsősorban a latens antiszemita hangulatot szította a dzsentri vonzáskörben levő diáktábor körében.⁶ Ebből a táborból ingerült hangok hangzanak a reformpárti vezetés klikkszellemé, a nagypolgári hangadók bántó fényűzése, nagyzolása ellen. 1899-ben már a dzsentri orientációjú konzervatív erőket tömörítő Nemzeti Párt szerzi meg a vezetést az Egyetemi Körben. Az új tömörülés ellenérzéseit, resszentimentjeit az új típusú konzervatív tábor ideológiai fogalomkészletében fogalmazza meg. Ahogy a velük szemben álló liberálisok a Vázsonyi-féle „merkantil” tábor egyetemi osztagának tekinthetők, úgy a Nemzeti Párt a konzervatív tábor egyetemi segédereje.

Az Egyetemi Kör választásai általában későősszel folynak le. Az új vezetés tevékenysége csak 1900 tavaszán kezd kibontakozni. Egyetemen túli, „nagypolitikai” orientációjuk első demonstratív jele az az üdvözlőtávirat, melyet Egán Edéhez, a híres agrárius vezérhez intéznek. Az egyetemen uralkodó légkör változását mutatja, hogy a közhangulathoz igazodó rektor a tanév végén betiltja a Reformpárt intranzigens szárnyának szervezeteként fellépő „Radikális Pártot”,⁷ azzal az indokkal, hogy alapszabályát nem terjesztette az egyetemi tanács elé.

A kereszt-tördelés

Ahhoz, hogy latens ellenérzések, felgyült ellenszenvek viharos formában kirobbanjanak, többnyire szükséges valamely „provokatív esemény”, mely a rejtett ellentétek kitörésére ürügyet ad. A nagy jobboldali, kivált antiszemita fellángolásoknak általában megvan a provokáló Tiszaeszlárjuk, Dreyfus- vagy Stavisky-ügyük. Az egyetemi szélsőjobb akcióképességének kibontakozásához

⁵ Az 1897-es Reformpárt vezetőségének névsora megtalálható a „párt” programfüzetében: Mit akar az egyetemi „Reformpárt?” Bpest. 1897.

⁶ Ezt érdekesen illusztrálja az egyetemi kör diáklapjának egy cikke: egy végzett diák visszaemlékezése pár évvel korábbi diákegyleti élményeire. Ezt írja, egy korábbi diákvezérrel szólván „ez az ifjú vetette fel először előttünk azt a kérdést, amely azután végigkísértett egész egyetemi életünkön át, a demokrácia és liberalizmus kapcsolatos és főképpen a zsidókérdésben megtestesülő útját. Ez a kérdés lett azután egyetemi vitáinknak és belső küzdelmeinknek főmomentuma. Pártokra és csoportokra szakadtunk e jelszavak hatása alatt, voltak köztünk conservatívek és liberálisok, demokraták és ademokraták, antiszemiták és zsidók. E jelszavak hatása alatt tanultunk meg politizálni, intrikálni, vitatkozni . . .” (mi.): Reminiszcenciák. Egyetemi Lapok, 1899. ápr. 10.

⁷ Az egyetemi tanács 1624/1899/1900 számú határozata.

is szükség volt ilyen eseményre. Ez 1900 tavaszán be is következett. Május végén felavatják az egyetem új központi épületét. A május 29-i ünnepségen maga Ferenc József is részt vesz. Az ünnepségek ideje alatt, május 25-ről 26-ra virradó éjszaka, ismeretlen és soha ki nem derített tettesek — állítólag — letördelték az új épület lépcsőházában a dekorációként szolgáló gipsz-címerekről a keresztet. A vád azonnal készen volt: a tettesek természetesen zsidó hallgatók voltak, akik meggyalázták a katolikus felekezet jelvényét. Május 28-án a néppárt második embere, Molnár János kanonok, képviselő a parlamentben interpellációt adott elő, melyben három egyetemi hallgató: egy orvostanhallgató és két jogász három levelét ismertette. Az állítólagos levelek „tájékoztatják” a néppárti vezért a provokatív eseményről, s felkérlik, interveniáljon az ügyben. Mindhárman azonnal kész koncepcióval jelentkezik a „tett” jellegét illetően: „Aljas, mocskos kezek a szent koronáról letördelték a szent keresztet, sőt több helyen a judaeizmus jelvényét, a mogen-dovedet illesztették rá. Ha ez nem volna legkomolyabb szimptomája a terjedő panjudaeizmusnak . . . nem szólnék ijedelemmel e tényről; de így nagyfontosságú ez a nyomorult cselekmény. Hazám és szeretett vallásom nevében kérem (ti. Molnárt — Sz. M.), kegyeskedjék becses lapjában a dolgot szellőztetni. Ideje volna, hogy a közönyből végre felébredjünk és a nyakunkra nőtt zsidóságot végre érdeméhez képest tanítsuk rendre”⁸ írja az egyik állítólagos joghallgató. Az érzelmekavaró hecc motívumnak, a letört kereszt helyébe Dávid-csillag rajzolásnak bizonyos háttére van. Antiszemita körök ezt a vádat már hosszabb ideje rebesgetik. Tápot az ad nekik, hogy mind a zsidó, mind a protestáns vallások hívei vallásfelekezeti alapon sérelmezték ebben az időben, hogy a címet a katolikus felekezeti jelvénynek tekintett kereszt díszíti, s felmerültek olyan hangok, hogy az egyes nemkatolikus felekezetek saját zászlóikon a címerre saját vallási jelvényeiket rakhassák a kereszt helyébe. Ennek a kíváncságnak egyesek gyakorlatilag is érvényt próbáltak szerezni. Legmesszebb ment Schück Mayer önödi rabbi, aki 1900. augusztus 18-án, a király születésnapján olyan zászlót tűzött ki, amelyen a címerre, a kereszt helyére Dávid-csillag volt hímezve.⁹ Molnár, aki az állítólagos levelek vétele után azonnal az egyetemre rohant a helyszínt megnézni, az interpellációban elismeri, hogy csak a letört keresztet látta, helyükbe rajzolt csillagokat nem. Az ügyet tárgyaló, a nemzeti párt által inszenált diákgyűlés ezt azzal magyarázta ki, hogy mire a képviselő az egyetemre ért, kegyes papnövendékek már letörölték a Mogen-Doved-eket.¹⁰ Az ügy nem váltotta ki azt a visszhangot a szélesebb társadalomban, amit az egyetemi jobboldal és a néppárt nyilvánvalóan várt tőle. Sajtóvisszhangja jelentéktelen volt. Az ügygel ellenszenvező liberális sajtó akkor is, később is nyíltan hangzottatta, hogy az egész kereszt-tördelést szándékos provokációnak tartja.¹¹ Ez a vélemény

⁸ Molnár János interpellációja 1900. máj. 28. Képviselőház naplója. 1896—1901-es ciklus. 29. köt. 211. l.

⁹ A miskolci járásbírósa ítélete s az ügy egyéb iratai OL. K 149—1901—BM Res. 25. cs. — A még liberális korabeli közvéleményre jellemző, hogy az 1900. dec. 16-i végső fellebbviteli ítélet nem minősítette a tettet címergyalázásnak, s a rabbit felmentette.

¹⁰ Ezt az állítást *Grofcsik Gyula és Mészáros Lajos* fejtik ki felszólalásaikban az Egyetemi Kör ülésén 1900. máj. 31-én. Magyar Állam, 1900. jún. 1.

¹¹ *Vázsonyi Vilmos*: A gipsz-vád. Új Század, 1900. jún. 3.; Ideális ifjúság (vezércikk). Egyetértés, 1901. márc. 22.

éreződött Wlassics kultuszminiszternek az interpellációra adott válaszából is. A miniszter határozottan nem a tetten háborodott fel, hanem azon, hogy Molnár politikai tőkét kovácsolt belőle. Hangsúlyozta, semmi bizonyíték arra, hogy épeszű tettes követte el a tettet és még kevesebb alap van arra, hogy Molnár feltételezze, a tettes egyetemi hallgató volt.¹² Az egyetemi Nemzeti Párt persze igyekezett verni a vasat. Az Egyetemi Kör már Molnár interpellációját követő napon ülést tart, ahol két nemzeti párti vezér: Brázovay Kálmán és Horváth Zoltán interpellációt terjeszt be a körí vezetőséghez a kereszt-ügyben. A három pontos irat követeli: 1. A Kör tartson tiltakozó ülést. 2. A kereszteket ünnepélyesen helyezték vissza. 3. Ha a tettes megkerül, fegyelmi büntetésén túl az ifjúság helyezze társadalmi bojkott alá.¹³ Május 31-én sor kerül a tiltakozó gyűlésre, ahol hosszú vita után hatpontos határozati javaslatot fogadnak el. A határozat egyben felterjesztés az egyetemi tanácshoz; ez a felterjesztés szerepel a továbbiakban „kereszt-memorandum” néven a sajtóban. A határozat egyebek között követeli: amennyiben a tettes hallgató, zárják ki az ország összes egyeteméről, a keresztiket ünnepélyesen helyezték vissza s ezen túl: helyezzenek el keresztiket az egyetem összes tantermében. Ez utóbbi javaslat radikális. Az egyetemi tantermekben az adott időben nem voltak kereszték kifüggesztve. Ez a követelés élesen ellenkezett a liberalizmus eszmeiségével.¹⁴ A határozatot az ülést követően felterjesztették a rektor elé. Ezzel az akciók első sorozata lényegében lezárult. Maga a tanév vége természetes véget vetett neki. Utózáong csupán annyi volt még, hogy június 4-én egyetemista küldöttség tiszteltett Molnár Jánosnál, s köszönetet mondott neki az interpellációért. Az eljárás a korabeli diákpolitizálás rituáléjának ismert eleme volt; az egyetemi ifjúság rendszeresen részesített „ovációban” politikusokat. Az aktusnak az adott bizonyos érdekességet, hogy a küldöttség már nem egyszerűen a Nemzeti Párt delegációja; műegyetemi hallgató tagja is van. Ez az összetétel megmutatja a szándékot, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetemről induló jobboldal összegyetemi mozgalommá szándékozik szerveződni.

A jobboldali diákmozgalom helye a néppárt stratégiájában

A közvetlen politikai indíték, amely a néppártot 1896-ban életre hívta, mint ismeretes, az egyházjogi harc volt. Ennek hullámai négy év múltán sem ülték el. Az egyház és az állam közötti viszony súlyos kérdései között a legnagyobb jelentősége az ún. katolikus autonómia kérdéskörének volt, mivel ez lényegében az egyház minden vagyonjogi problémáját átfogta. A katolikus autonómia, melynek előkészületei már évek óta folytak, olyan, a katolikus klérus és a katolikus világi hívők képviselőiből összeállított vegyesfelépítésű szervezetet jelentett, mely hivatva lett volna az állam és egyház bizonyos-mérvű szétválasztása után az egyházi vagyon kezelésére. Ez új helyzet meg-teremtése természetesen elsősorban az egyház érdeke lett volna, mivel csökken-

¹² Wlassics válasza 1900. jún. 12-én. Képviselőházi Napló. Idézett kötet. 270—274. l.

¹³ Magyar Állam. 1900. máj. 30.

¹⁴ A vita ismertetése és a határozat szövege: Magyar Állam. 1900. jún. 1.

tette volna az államnak a királyi főkegyúri jog alapján gyakorolt ellenőrzését az egyházi javak jelentős része fölött. Az előkészítőmunkát egyházi részről egy 27 tagú bizottság végezte. Az egyház távolról sem reagált egységesen a katolikus autonómia kérdéseire, mivel az állami ellenőrzés nem egységesen érintette a klérus különböző elemeit. A püspökök jelentős része messzemenő szuverenitással rendelkezett birtokainak jövedelme fölött s a status quo-val nem volt elégedetlen. Ez utóbbiak nem egyértelműen voltak érdekeltek olyan intézmény létesítésében, mely csökkenti ugyan az állami befolyást, helyébe viszont fokozza a világi katolikus arisztokrácia befolyását az egyházi vagyon kezelésére. Az autonómia előharcosa az egyházi körökön belül elsősorban a néppárt volt, mely ebben a kérdésben egyszerre képviselte — bizonyos mértékig a felső klérussal szemben — mind a mögötte álló világi arisztokrácia, mind az alsópapság érdekeit.¹⁵ Az autonómia-tárgyalások által érintett vagyonjogi kérdések között kiemelkedő helyet foglalt el a katolikus közoktatási alapok kezelésének és ellenőrzésének kérdése. A jelzett időig elkészült tervezetek az állami befolyást az oktatás központi jelentőségű területén nem csökkentették lényegesen, az egyház kombattáns erői számára tehát létfontosságú volt minden pozíció, amit ezen a területen nyerhettek. Az egyházi körök által kidolgozott formula, mellyel az alapítványok által létesített katolikus iskolák eredeti egyházi tulajdona (mely formálisan nem szűnt meg egészen) és az iskolák feletti valóságos állami rendelkezés ellentmondását saját javukra szolgáló módon áthidalni igyekeztek, az illető iskolák *keresztény jellege* megőrzése illetve megerősítése volt. Ez a formula, mely középponti helyet foglalt el az autonómia bizottság munkálataiban¹⁶ és az egyházi sajtóban egyaránt, egyházi viszontellenőrzést jelentett, vétó- vagy legalábbis intervenciójogot vallásellenes, vagy legalábbis a klérus részéről annak minősített intézkedések, tanított elvi tételek ellen, beleszólást az oktatási intézmények működésébe. A keresztény jellegért folyó harc élvonalában, érthetően, a néppárt haladt. Részükről ez a kampány nem maradt általános elvek, jogi sérelmek szintjén, hanem konkrét akciót jelentett. Az ő propagandájuk a budapesti egyetem keresztény jellegéért folyó harcra összehangosult. Az egyetemi ünnepséget — s ezzel egyben a kereszt-tördelést megelőzően — a néppárt második napilapjában, a Magyar Állam-ban sajtókampány zajlott le, mely hangot adott az ünneplő egyetemre vonatkozó egyházi igényeknek.¹⁷ Erre a kérdésre élezte ki — az antiszemitizmus mellett — interpellációját Molnár János is. Az egyetemi nemzeti párt felterjesztése sem csupán a „meggyalázott” kereszt engesztelésül követeli a kereszt kifüggesztését a tantermekben, hanem elsősorban és minde-

¹⁵ A püspökök és az autonómia viszonyát ilyen értelemben jellemzi *Csáky Albin* levele Wlassics-hoz 1897. júl. 14-én, melyben kifejti, hogy az autonómia a néppárt akciója, mely a püspöki kar csendes szabotázsán meg fog bukni. OL. Wlassics Iratok. P 1445. 6. doboz. — A kérdést hasonló módon jellemzi a másik fél oldaláról az autonómia-bizottság tagja, *Apponyi Albert* 1901. febr. 2-i, ugyancsak Wlassics-hoz írt levelében, ahol viszont azt nehezményezi, hogy az eddig elkészült tervezet szerint az egyházi alapítványok változatlanul a püspökök ellenőrzése alatt maradnak s velük szemben az autonómia-szervezet semmiféle valódi reális jogot nem fog nyerni. Uo. 5. doboz.

¹⁶ „Mi realéptünk arra a térre, amelyet a kormány nekünk megjelölt, t. i. pro hic et nunc nem vesszük igénybe a vezetést és a rendelkezést, ámbár Isten és ember előtt jogunk van hozzá . . . De hát az autonómia létrejövetelének kedvéért realéptünk arra a térre, hogy feladatunkat a jelleg ellenőrzésében keressük . . .” *Apponyi Albert* levele Wlassics-hoz 1901. ápr. 1. OL Wlassics Iratok. P 1445. 5. doboz.

¹⁷ Az egyetem ünnepe. Magyar Állam, 1900. márc. 13.; A kath. egyetem. Uo. 1900. márc. 23.

nekelőtt az egyetem keresztény jellegének hangsúlyozása végett.¹⁸ Az egyetemi akció szervesen illeszkedik tehát az egyetem jellegéért folyó néppárti kampány haditervébe. Sőt ott kiemelkedő helyet foglal el, hiszen amennyiben sikerül s a keresztet valóban kifüggesztik a tantermekben, az egyetem keresztény jellege ezzel a propaganda aktussal igen komoly lélektani hangsúlyt nyer.

A kereszt-memorandum elutasítása

Kézenfekvő tehát a diákmozgalom helye a néppárti stratégiában. Fentiekből azonban nem ilyen nyilvánvaló az, hogy a diákjobboldal a konzervatív frontnak miért éppen ezzel az osztagával került szoros kapcsolatba, miért a vallásfelekezeti színezetű néppártot favorizálta s nem inkább a nemzeti és társadalmi problémákat előtérbe állító Apponyi-féle Nemzeti Pártot vagy az agráriusokat. A magyarázat abban rejlett, hogy az újtípusú konzervatív front „osztagai” közül a néppárt volt az, amely propagandája középpontjába állította az antiszemitizmust. Amikor mind a kortársak¹⁹ mind a jobboldali utókor²⁰ mint a kor vezető antiszemita szervezetét, sőt az Istóczy-féle antiszemita mozgalom egyenes utódát tárgyalták a néppártot, ez utóbbi vonatkozás több volt, mint csupán egy eszmei hagyomány kései folytatása. Az Istóczy-tradíció a néppártban eleven és virulens örökség volt, amit az egykori antiszemita pártnak egy sor prominens tagja képviselt, akik ekkor, a századfordulón, a néppárt tagjaiként — s nem mindig szürke tagokként — vettek részt a politikában. Ha túlzás volna is valamiféle Istóczy-frakció létezéséről beszélni az 1900—1901-es néppártban, a volt antiszemita pártiak önálló áramlatot, bizonyos mértékig elkülönült csoportot jelentettek, amely nem kisebb pozíciót tartott kézben a párton belül, mint annak második országos napilapját, a Magyar Állam-ot. E lap főszerkesztője Szemecz Emil, az Istóczy-párt egykori vezérzsurnalisztája volt, néhány évvel korábban, Szemecz-cel való személyes összeveszéséig, a lap eszmei vonalának irányzabója Zimándy Ignác törökbálinti plébános, az Istóczy-párt egyik volt vezetője. A Magyar Állam gárdája nyíltan és tudatosan vallotta magát a lapban az antiszemita párt folytatójának.²¹ Irányvonala távolról sem ritt ki az egyéb néppárti propaganda vonalából. A néppárt központja összeállította s kinyomatta a fővárosi „keresztény cégek” lajstromát — azaz bojkott propagandát üzött a budapesti kereskedőtöke ellen; antiszemita heccel harcolt

¹⁸ „Az egyetemi ifjúság és az Egyetemi Kör elnöksége kérje fel az egyetemi tanácsot és a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a szent keresztet felmagasztalandó, rendeljék el, miszerint az egyetemen, melynek keresztény jellegét senki sem tagadja (kiemelés — Sz. M.), csak olyan teremben tartsanak előadást, amelyben a szent kereszt ki van függesztve.” Az Egyetemi Kör 1900. máj. 31-i gyűlésén előterjesztett s a memorandumba belekerült egyik határozati javaslatból. Magyar Állam, 1900. jún. 1.

¹⁹ „A néppárt ... kezdetben ... ultramontán volt, anélkül, hogy támadó antiszemitizmust propagált volna, ma tisztára antiszemita párt.” *Vászonyi Vilmos*: Alma mater. Pesti Hírlap, 1900. szept. 15.

²⁰ Így tárgyalja a magyar antiszemitizmus német náci történetírója. *Klaus Schickert*: Die Judenfrage in Ungarn. 2. Aufl. Essen. 1943. 182. l.

²¹ Az egyetemi jubileummal (s a kereszt tördeléssel?) kapcsolatos sajtókampány során a lap egy vezércikke kifejti: az egyetem alapját képező katolikus alapítványoknak az állami költségvetésbe való egykori bekebelezése ellen az egyházi körök — a Magyar Állam javaslatára — minden évben tiltakoznak a képviselőházban. „Ázelőtt a volt antiszemita párt tagjai, jelenben a volt néppártiak teszik meg a »Magyar Állam« javasolta tiltakozást” — írja a vezércikk. A kath. egyetem. Magyar Állam, 1900. márc. 23.

a liberális sajtó ellen.²² s megjelentetette a kor antiszemita „standard művét”, *Petrassevich Géza: Magyarország és a zsidóság* c. könyvét (Bp. 1899). Ez az írás azon kívül, hogy reprodukálja az antiszemita röpiratok szokásos statisztikai táblázatait a „zsidók térfoglalásáról” és felvázolja az „államalkotásra képtelen” destruktív zsidóság világtörténetét Mózesztől — Tiszaeszlárig, húsz évvel a Cion Bölcssei megjelenése előtt leleplezi a párizsi Alliance Israélite Universelle világösszeesküvését és rehabilitálja a spanyol inkvizíciót, mint példás antiszemita intézményt, megkísérli kidolgozni az újtípusú konzervatív ideológia átfogó antiszemita variánsát.²³ A néppárt politikájának ez az eleme az, amely az egyetemi jobboldalt vonzza és befolyásolja.

Az új tanév, 1900 őszén a kereszt-memorandumra való válasz várásának feszültségével kezdődik. A Nemzeti Párt a szünidőben sem pihent: táborával testületileg részt vett a katolikus nagygyűlésen. Szeptember 14-én, egy verekezésbe fulladt gyűlésen, újra sikerül megnyernie a választási harcot s kezébe venni az Egyetemi Kört. Októberben megjelenik az új vezetőség kinyomtatott programjának tekinthető propaganda dokumentum: a Kereszt, zsidó, vallás c. anonim röpirat. Szerzőiként „Egy jogász és egy bölcsész” szerepel, kiadója a Stephaneum. A tucatantiszemita pamflet ihletője — jól láthatóan — Petrassevich könyvének történeti része. Elvileg antiliberális, a liberalizmus társadalmi hordozójának természetesen a zsidóságot tekinti.

Az egyes egyetemi karok 1900 november folyamán tárgyalták meg a kereszt-folyamodványt. A kari tárgyalások során megmutatkozott, hogy a keresztény jelleg megerősítéséért folyó néppárti kampánynak az egyetem oktatói karában is vannak aktivistái, nem kizárólag az Egyetemi Körben. Az nyilvánvaló volt, hogy abban a formában, ahogy a memorandum követeli, a kérés teljesíthetetlen. Minden átmenet nélkül lehetetlen volt, ilyen csapást mérni a liberális kultusz-kormányzatra. A kompromisszumos formula azonban hamar megszületett. Ennek előterjesztését — érthetően — nem a hittudományi kar végezte el. E kar ülésén a kérdés előadója, maga az akkori rektor: Kisfaludy Á. Béla — természetesen nem ellenezte a folyamodványban követelteteket —, ezt a hittudományi kar képviselőjétől nem is lehetett nehezményezni —, de finom taktikai lépéssel maga gáncsolta el saját javaslatát, amikor garanciát és biztosítékot követelt arra az esetre, ha a tantermekben kereszteteket függesztenének ki, hogy a kereszteteket minden körülmények között, mindenki tiszteletben fogja tartani s azok ellen atrocitások nem történnek.²⁴ A kompromisszumos formula a jogi kar előadójától, Concha Győzőtől eredt. Az ő javaslata — melyet a kar el is fogadott s felterjesztett az egyetemi tanácshoz — nem tartotta kívánatosnak keresztetkifüggesztését a tantermekben, de javasolta, hogy helyezzenek el kereszteteket — a keresztény jelleg hangsúlyozása végett — az egyetem reprezentatív helyiségeiben: az aulában és a tanácsteremben. Ez a kompromisszumos formula merül fel a bölcsészeti kar november 30-i ülésén is. Itt a kérdés referense — Lengyel Béla — ugyan a javaslat elvetését követeli, de Margalits Ede filológus, paptanár,

²² Magyarország zsidó sajtója. c. anonim röpirat. Bpest. 1900.

²³ „Magyarország és a zsidóság . . . viszonyában eddig a látszólagos szélesend korát éltük, de most már nyugtalanul érezzük, hogy a vihar kitörőben van. S ez a vihar rettenetes lesz, mert össze lesz benne torlódva nemcsak a zsidó-kérdés, de mindazok az égető, kitörni készülő bajok, melyek lerombolni készültek a XIX. század korhadt társadalmát. Szocializmus, nemzetiségi kérdés, gazdasági válság, közjogi forradalom mint megannyi terhes, sötét felhő tornyosul Magyarország felett. I. m. 3. l.

²⁴ Kisfaludy Á. Béla nyilatkozata. Hazánk. 1901. márc. 22.

prominens klerikális közéleti ember előterjeszti a „Concha formulát” — miután a szavazás lezajlott a 114—1900/1901 iktatószám alatt előterjesztett diákfolyamodványról s azt a kar szinte egyhangúan — egy ellenszavazattal — elvetette, külön javaslatként. A Margalits-javaslatról megejtett szavazás eredménye: 31-ből tizenhét ellene, kilenc mellette, öt tartózkodás — megmutatta, hogy a bölcsészkaron a konzervatív tábor komoly pozíciókkal rendelkezik.²⁵ A karok ülései után az egyetemi tanács 1900. december 13-i ülése 2426/1900/1901 számú határozatában elvetette mind a diák kérvényben előterjesztett, mind pedig — két szavazat többséggel — a jogi kari kompromisszumos javaslatot. A kérdés ezzel csupán az egyetem hivatalos napirendjéről kerül le. Szellőzteti az egyetem falain kívül a konzervatív front sajtója, s nem csupán a néppárté, a függetlenségi párt konzervatív szárnyának orgánuma is vezércikket szentel a kérdésnek.²⁶ Az egyetemen is tovább folytatják a harcot az akció diák- és professzorhívei egyaránt. Margalits a kezdődő 1901-es évben tizenhat folytatásos cikksorozatban veti fel újra a felsőoktatás keresztény jellegének problémáját egy katolikus irodalmi folyóiratban.²⁷ Diákvonalon megbénította az akciókat a Nemzeti Párt belvillongása, melynek következtében decemberben a rektor felfüggesztette az Egyetemi Kör működését.

A kereszt-kifüggesztés

1901 márciusában lejárt a három hónapos felfüggesztés és lezajlott az Egyetemi Kör új vezetőségválasztása, melyen a nemzeti párt újra győztesen került ki.²⁸ Az új vezetőség azonnal elhatározza, hogy nem nyugszik bele a vereségbe, hanem „cselekedni fog”. Alkalmat, hangulati háttérrel, „lélektani pillanatot” kézenfekvően kínáltak a március 15-i ünnepségek. Az Egyetemi Kör részéről nem volna opportunus, ha közvetlenül az újraengedélyezés után újra kockáztatná legalitását. Ezért a hangadók elhatározzák, hogy a körtől formailag független akcióbizottságot alakítanak. Megvárják az ünnepség lefolyását, hogy arra hivatkozassanak, az ünnepség hangulata animálta őket tetterre, viszont március 15-e estjén a nemzeti párt nyolc hangadója megbeszélésre gyűlik össze Budán a Tavaszmező utcai Doktor-féle vendéglőben. Vezér, mint eddig mindig, az Egyetemi Kör 1900/1901-es tanévbeli elnöke: Köpösdý Dezső joghallgató. Mivel körí tisztségekben exponált ember, nem akar előtérbe kerülni, egy orvostanhallgatót nevez ki az akció megszervezésére vezérül.²⁹ A vezérkar tehát megalakult. Másnap, március 17-én a vezérkar összehívja megbeszélésre,

²⁵ Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kar 1900. nov. 30-i rendes ülése jegyzőkönyve. ELTE Levéltár.

²⁶ Bartha Miklós: A kereszt. Magyarország, 1901. febr. 24.

²⁷ Margalits Ede: Magyar tudományosság. I.—XVI. Magyar Szemle, 1901. jan. 20.—máj. 5.

²⁸ Az 1901. márc. 4-én választott vezetőség elnöke, jóval később írt visszaemlékezésében így állítja be az Egyetemi Kör felfüggesztésének megszüntetését, mintha az engedmény lett volna a rektor részéről az „ifjúságnak”, hogy levezesse azt a felháborodást, amely februárban újra fellángolt, amikor az egyetemi tanács után a miniszter is elutasította a kereszt-memorandumot. Tahy Endre: Kereszt az egyetemen. Bpest. 1941. 16. l.

²⁹ Tahy: I. m. 17. l. — A függetlenségi párt liberális szárnyának lapja szintén Köpösdý-t és a Tahy által említett orvostanhallgatót tudja az akció kitervelőinek s vezéreinek. Ez a lapközlés megtoldja azzal is, hogy az akcióbizottság zömme egy „Öse” nevű ősjogász asztaltársaságból került ki. Egyetértés. 1901. márc. 19.

ugyancsak vendéglőbe, az akció végrehajtására kiszemelt összes diákot, 102 főt.³⁰ 1901. március 18-án, a március 15-ét követő első tanítási napon kora reggel, az egyetem épületének kinyitásakor a megszervezett százakét aktivista tüntető menetben végigvonul a tantermeken s előre elkészített fakereszteket szeggez a falakra. A tüntetők a keresztekkel egyidőben egy nyomtatott plakátot is ragasztgatnak szerte az egyetem épületében. A Stephaneum nyomdában nyomott, „Egyetemi polgártársak”-hoz címzett plakát siet kijelenteni, hogy a kereszt-demonstrációt minden politikai párt külső befolyása nélkül határozták el, s egyben felvillantja az akció ideológiai vezérmotívumát: „Nem egy felekezet fiai, nem politikai vagy felekezeti pártok befolyásolt vagy sugalmazott eszközei . . . mi tettük azt: a tisztán érző és gondolkozó, — de egyszersmind a magyar közéletet és közérzelmet pókhálójával bevonó hazug és veszedelmes, — mondjuk ki nyíltan: erkölcstelen kozmopolita szellem által el nem vakított, meg nem szédített, magyar keresztény egyetemi ifjúság.”³¹ A plakát aláírójaként „A budapesti keresztény egyetemi ifjúság nagybizottsága” szerepel. Szerzői, a korabeli sajtó értesülése szerint, Köpösdy Dezső és Kovács Lajos.³² Amint látjuk, a „nagybizottság” már a plakáton sietett elébevágni a kézenfekvő gyanúnak, hogy az akció mögött a néppárt áll. E gyanú elhárítására eleve kidolgoztak egy elterelő fogást. Az akció résztvevői az azonnal helyszínre siető újságíróknak kijelentették, hogy tettükhöz inspirációt Herman Ottónak, a függetlenségi párt liberális szárnya nagytekintélyű vezérének beszédéből nyertek, melyet a március 15-i diákünnepségen mondott. Az elterelés nem volt különösen leleményes, mivel nehezen volt hihető, hogy a diákokat az a szónoklat animálta a kereszt-akcióra, amelyben egyebek között az a kitétel hangzott el: „Nagy bűn az ifjúságtól az, hogy a keresztet, az emberszeretetnek e szent symbolumát és a szent koronát, államiságunk e jelvényét a napi politika sarával piszkolják be.”³³ Herman egyébként március 20-án nyilatkozatban utasította vissza a beszédére való hivatkozást. A demonstráció incidens nélkül zajlott le. A „keresztesek” tartottak elszigetelődésüktől, minden provokációt kerülni igyekeztek s óvakodtak attól, hogy a tüntetés „zsidóveréssé” fajuljon. A sajtónak adott nyilatkozatukban is elhatárolták magukat minden ilyesmitől.³⁴ A zavartalan lefolyáshoz az a körülmény is hozzájárult, hogy az egyetemi vezetést nem érte váratlanul az akció. A rektor, Kisfaludy Á. Béla a Stephaneum Nyomda alelnöke volt; a nagybizottság plakátját, melyet, mint láttuk, ebben a nyomdában nyomtak, a nyomda személyzete még az akció előtt megmutatta neki. A rektor tehát, mivel a plakát keltezte volt, ismerte a készülő tüntetés időpontját s utasította az egyetem tanácsjegyzőjét, hogy tegyen intézkedéseket.³⁵ Elérkezvén a tanítási idő kezdete, a professzorok többsége megtagadta előadása megtartását, amíg az erőszakkal kitett kereszteket eltávolítják. Egyedül Lóczy Lajos földrajztudós volt hajlandó megtartani előadását, s fejezte ki rokonszenvét a tüntetés iránt. Délelőtti fél tízkor a rektor hivatalosan felfüggesztette az előadásokat. Délben összeült

³⁰ *Nagy József*: Magyar keresztény ifjúság. Bpest. 1902. 31. l.

³¹ A plakát eredeti példánya megtalálható: Esztergom. Primási Levéltár. 9A/48 Cat. 41. fasc. 2. 1953—1901.

³² Egyetértés, 1901. márc. 22.

³³ Egyetértés, 1901. márc. 16.

³⁴ „Antiszemita tendenciájú hangok az egész nap senki részéről sem hangzottak és a mozgalom vezetői kijelentették, hogy erről szó sincs, ilyen kisszerű eszközöket mai működésükben kifejezésre jutott céljaik elérésére nem használnak és helytelenítenek. (Magyarország, 1901. márc. 19.)

³⁵ Kisfaludy Á. Béla nyilatkozata. Hazánk, 1901. márc. 22.

az egyetemi tanács, elrendelte az akció szervezőinek s mindenek előtt a nagybizottság plakátja szerzőinek felderítését s elhatározta, hogy ehhez igénybe veszi a rendőrséget;³⁶ elrendelte a keresztek eltávolítását, két napra felfüggesztette az egyetemen az oktatást s felhatalmazta a rektort, hogy az egyetemet szükség esetén, belátása szerint tovább is zárva tartathassa; végül a tanács felhívásban szólította nyugalomra az ifjúságot.³⁷ A délután folyamán az egyes karok tanácsai is megvitatták az eseményeket.

A nemzeti párt egyetemi köri ellenpártja, a liberális diákpárt, amely beavatkozás nélkül tűrte a kereszt-tüntetés lefolytatását, nem maradt egészen tétlen. Az atrocitásokat el akarták kerülni, viszont azonnal nagypolitikai szintre terelték a dolgot. Már délelőtt értekezletet tartanak a Central kávéházban, küldöttséget menesztenek a függetlenségi párt központjába, a Kossuth Körbe s egy másikat Tisza Istvánhoz azzal, hogy a függetlenségeket illetve Tiszát parlamenti intervencióra kéri fel a kereszt-akció ellen. Mindkét megkeresett fél azonosítja magát velük, az intervencióval ugyan megvárják az egyetemi tanács intézkedését, s csak akkor tesznek lépéseket a képviselőházban, ha ez az intézkedés — ami nem várható — fennhagyná a kitett kereszteket, másrészt akkor, ha a néppárt részéről parlamenti felszólalás hangzanak el az ügyben az akció mellett.³⁸

Másnap, március 19-én reggel a rektor és a dékánok jelenlétében eltávolítják a kereszteket. A fegyelmi vizsgálat megindul. Első lépésként Bókay Árpád orvostani dékán kihallgatja az akció szervezését irányító orvostanhallgatót s követeli tőle, nevezze meg társait. Ez az aktus, valamint az a szándék, hogy esetleges rendőri nyomozásnak elébevigyanakodjon, arra ösztönzi a nagybizottság végrehajtóbizottságát (a szervező nyolcat), hogy elhatározzák, memorandumban megnevezik az akcióban résztvevőket s a memorandum elkészültéig is felszólítják híveiket, egyenként jelentkezzenek a rektornál. A következő nap délután Köpöcsdy és két társa valóban átad a rektornak egy, a 102 főt megnevező iratot. Ennek alapján a következő napokon lezajlanak a fegyelmi kihallgatások. A nagybizottság igyekszik támadásban maradni. Március 21-én küldöttséget menesztenek Wlassics kultuszminiszterhez s követelik, változtassa meg az egyetemi tanácsnak a kereszt eltávolítását elrendelő döntését. A miniszter elutasító válasza után egy vendéglobben tartott értekezleten elhatározzák, felségfolyamodványban fordulnak a királyhoz, s tőle is követelik a kereszt kifüggesztésének elrendelését.

Az egyetemi tanács április 26-án hirdette ki a 3769/1900—1901 szám alatt elrendelt fegyelmi vizsgálat eredményét. A tüntetés összes résztvevőjét rektori dorgálással sújtották. A fegyelmi büntetés érintett 38 jogászt, 14 orvostanhallgatót, 16 bölcsészt, 1 gyógyszerészhallgatót, a tüntetés 30 műegyetemista résztvevőjének ügyét átutalták a Műegyetem fegyelmi tanácsához.³⁹ A döntés feltárja az egyes fakultások hallgatóinak részvételét a kereszt-akcióban.

³⁶ A negyedik kerületi rendőrkapitány, akit az egyetemi tanács felkért a nyomozásra, néhány nap múlva visszautasította a megkeresést azzal, hogy az akció csupán egyetemi fegyelmi kihágás, a nagybizottság plakátja el van látva törvényes nyomdajelzéssel, egészében az akció nem törvénytelen. Budapesti Hírlap, 1901. márc. 21.

³⁷ Az egyetemi tanács határozatának szövegét közli: Budapesti Hírlap, 1901. márc. 19.

³⁸ A függetlenségi pártvezetés Barabás Bélát jelölte ki szónokul néppárti felszólalás esetére. Egyetértés, 1901. márc. 19.

³⁹ Budapesti Hírlap, 1901. ápr. 27.

A külső támogatók

A mozgalom természetes külső patrónusa, a néppárt óvakodott attól, hogy látványos támogatással tápot adjon az amúgy is élénk gyanúnak, mely szerint ő áll az akció mögött. A néppárti sajtó viszonylag tartózkodó volt, parlamenti támogatásuk egyetlen felszólalásra korlátozódott: Zichy Nándor 1901. március 22-én, a költségvetési vita során nehezményezte Wlassics elutasító magatartását, melyet a kereszt-esek küldöttségével szemben tanúsított. A kereszt-mozgalom mellett egyetlen demonstratív egyházi megnyilatkozás, a belvárosi templomban március 26-án a kereszt eltávolítás expiálására tartott „engesztelő ájtatosság”, Pallavicini örgrófné és Győry Teréz grófné rendezésében, „amelyen megjelent a fővárosban időző arisztokráciánk színe-java, hölgyek és férfiak, továbbá a keresztény egyetemi ifjak, a katolikus egyetek tagjai, polgárok oly nagy számban, hogy a tágas templom egészen megtelt”,⁴⁰ inkább az újkonzervatív színezetű arisztokrácia gesztusa volt, mint a néppárt politikai akciója.

A kereszt-mozgalom mellé állt a függetlenségi párt Ugron Gábor—Holló Lajos vezette konzervatív szárnya. Ez a függetlenségi csoport már évek óta kokettált a kialakuló konzervatív táborral, a fentebb idézett konzervatív programröpiratok mind számbavették, mint a konzervatív front tartalékát. Az új-típusú konzervatív erők egyetemi demonstrációjának támogatása részükről, a nagybirtokos arisztokrata erők felé való tájékozódás számottevő állomása volt. Lapjuk, a Magyarország első peretől kezdve, ha nem is minden tartózkodás nélkül, rokonszenvvel ismertette a diákmozgalom alakulását. Főszerkesztője vezércikket szentel a kereszt-ügynek, mely ugyan megrója a diákokat, hogy nem a függetlenség ügyében tanúsítanak ilyen buzgalmat — azaz miért nem inkább a függetlenségi párt mellett tüntetnek ilyen buzgalommal, de állást foglal a jogi kar kompromisszumos javaslata mellett, mely az egyetem reprezentatív helyiségeiben kívánatosnak tartja a keresztet, és támadja Wlassicsot a diákküldöttséggel szembeni erőlyes fellépésért.⁴¹

Lényegében az Ugron-féle függetlenségiekének megfelelő tartózkodó támogatást nyújt a formailag független, valójában a volt Apponyi-féle Nemzeti Párt vonalát követő Budapesti Hírlap.

Azonban egyértelmű és fenntartás nélküli rokonszenvnyilvánítások is vannak. 1901. március 21-én felolvassák a nagybizottság értekezletén az ismert konzervatív publicista, báró Kaas Ivor hozzájuk intézett üdvözlő levelét. A nagyszabású konzervatív elvi manifestum, mely az akciót a konzervatív-keresztény és a leáldozóban levő liberális princípiumok világméretű harcának perspektívájába állítja, nem tartózkodó: „Két kultúra világtörténeti mesgyéjén állunk . . . Mit cselekedtek Önök? A múlt század civilizációjára feltűzték a keresztet . . . Dicsérem őszinteségüket és erkölesi bátorságukat. Egy hetvenkedő miniszter és félénk professzorok fegyelmi szabályokkal küzdenek a fiatalság okossága, igazsága és hazafisága ellen . . .”⁴² A nagybizottságnak minden oka megvan arra, hogy nyomban elhatározza, a levelet 50 000 példányban kinyomatják s terjesztik az ország egyéb főiskoláin. A levél két napra rá egyébként a sajtóban is megjelenik.⁴³

⁴⁰ Hazánk, 1901. márc. 27.

⁴¹ *Holló Lajos*: Elmélkedés. Magyarország, 1901. márc. 24.

⁴² Kaas Ivor levele. A budapesti egyetem magyar keresztény ifjúságának. — A nagybizottság által kiadott nyomtatott röplap. Esztergom. Primási Levéltár. 9A/48 Cat. 41. fasc. 2. 1953—1901.

⁴³ Hazánk, 1901. márc. 23.

A kereszt-mozgalom nem kényszerül azonban üdvözlőtáviratok és magányos manifesztációk szétszórta és esetleges támogatására és óvatos sajtóhangokra hagyatkozni. Nem hiányzik az egyértelmű és rendszeres sajtótámogatás sem. A taktikázva visszahúzó klerikális front helyett az új típusú konzervatív erő másik osztaga, az agráriusok veszik át a diákmozgalom nyílt támogatását. A kereszt-akció melletti sajtópropaganda szócsöve az agrárius mozgalom napilapja, a *Hazánk* lesz. A lap meglepő nyíltsággal ki is mondja ezt a munkamegosztás jelleget: „A néppárt tagjai opportunusnak tartották ma még a hallgatást azért, hogy bizonyos tendenciózus irányzatok úgy akarták volna feltüntetni ezt a dolgot, mintha a néppárt manővere volna most, közvetlen a választások előtt. *Mi, akik politikai elkülönítésben vagyunk a néppárttól* (kiemelés — Sz. M.), csak megismételhetjük azt, hogy ebben a tényben (a kereszt-tüntetésben — Sz. M.) nem volt sem politikai megnyilvánulás, sem a felekezet reakciónak szelleme.”⁴⁴ A *Hazánk* állásfoglalása első perctől nyílt és egyértelmű. „A kereszt helyén van s annak ott is kell maradnia” kommentálják azonnal az eseményt.⁴⁵ Ők nem szűken egyetemi ügyként kezelik, hanem az országos konzervatív front részeként, sőt, egy hatalmas erejű, elementáris jobboldali vihar előszelét sejtetik benne: „...nem veszi észre Wlassics miniszter, hogy az egyetemi ifjak háta mögött egy egész világ áll: a feltámadt és szervezkedő keresztény szellem, amely el fogja tiporni azokat, ha miniszterek lesznek is, akik a keresztény hitbuzgalmat a megfenyítendő türelmetlenség tünetei közé sorozzák...”⁴⁶ Hasonlóan Kaas leveléhez, ők is világpolitikai összefüggésben szemlélik ezt a várt és jelzett jobboldali előretörést.⁴⁷ A szorosavett egyetemi ügyben a kompromisszumos formula érvényesülését, a kereszt kihelyezését az egyetem reprezentatív helyiségeiben, igyekeznek támogatni saját szervezésű szimpátiányilatkozatokkal.⁴⁸

A másik lap, amely teljes erővel kiáll kezdettől fogva a keresztmozgalom mellett, egy jelentéktelen budakörnyéki katolikus felekezeti széhez tartozó helyi lap, a Buda és Vidéke. Ez a havonta megjelenő, jelentéktelen lapocska az Istóczy-féle antiszemita párt egy, még összetartó csoportjának orgánuma. Mecénása ugyanaz a Zimándy Ignác törökbálinti plébános, aki éveken át a Magyar Állam vonalát is megszabja, szerkesztője Erdélyi Gyula újságíró és fűzfapoéta, volt Istóczy-párti korifeus. A lap, melynek felekezeti jellegét Zimándy adja, nem csupán az egyházhoz és a néppárthoz kapcsolódik, hanem az agráriusokhoz,⁴⁹ az ebben az időben szintén az új típusú konzervatív mozgalom fontos szervezeti-ként tevékenykedő Nemzeti Kaszinóhoz, mint politikai intézményhez⁵⁰ és egy

⁴⁴ *Hazánk*, 1901. márc. 20. — Hasonló elszólás található egy, az agráriusokhoz közel álló; a kereszt-mozgalmat szintén teljes odaadással támogató kisebb lapban. „Kíváltk a múlt év kereszt mozgalmának idején jutott sajátságos helyzetbe a magyar egyetem ifjúsága. Voltak jó barátai, akik ügyét nem merték felkarolni, mert vagy az ifjakat keverték volna pártpolitika hírébe, azért inkább elfojtották rokonszenveiket, vagy mások magukat feltették...” Buda és Vidéke, 1901 szept. (26. sz.).

⁴⁵ *Hazánk*, 1901. márc. 19.

⁴⁶ Uo. 1901. márc. 24.

⁴⁷ Új idézők. Uo. 1901. márc. 22.

⁴⁸ „A budapesti tudomány egyetem doktorai memorandumja az egyetemi tanácshoz.” Uo. 1901. márc. 28.; „A mozgalom egy előkelő barátja” anonim nyilatkozata. Uo. 1901. ápr. 21.

⁴⁹ Erdélyi a *Hazánk*-nak is rendszeres tárcáírója s házi költője. Tevékenyen részt vesz az agrárius propagandában. Például a rosszul hangzó, idegen agrárius elnevezés helyett meg akarja honosítani a mozgalom számára a „földvédők” elnevezést, s ezt verssel is népszerűsíti. „Földvédők” c. verse: *Hazánk*, 1901. ápr. 7.

⁵⁰ V-g: Nemzeti Kaszinó. Buda és Vidéke, 1900. máj. (14. sz.).

sajátos politikai figurához, akinek tevékenységére még visszatérünk, Szemere Miklóshoz. A kereszt-akció után azonnal felzárkóznak és félreérthetetlenül azt az ambíciót táplálják, hogy a kereszt-mozgalom orgánumává váljanak. 1901 évi 13-ik számuktól, májustól kezdve a lap fejlécén kereszt szerepel, az egytemi mozgalommal való szolidaritás jeleként. Ők a kereszt-mozgalmat az egykori antiszemita mozgalom újjáéledésének tekintik, illetve igyekeznek azzá fejleszteni. Azonnal kiadják a diákmozgalom számára a zsidóság bojkottjának programját: „A keresztények minden tekintetben szakadjanak el az zsidóktól és külön-böztessék meg magukat a kereszt jelvénye által tőlük . . . Váljon el a keresztény társadalom a zsidó társadalomtól, a keresztény művészet és irodalom a zsidótól, a keresztény ifjúság a zsidótól . . . Inkább éljenek szerényen, nélkülözve, de zsidótól ne fogadjanak el foglalkozást, de ne is juttassanak. Semmit zsidótól ne vegyenek.”⁵¹

A kereszt-esek igyekeztek a maguk részéről kiaknázni a szolidaritásnyilatkozatokat. Az arisztokrata társasági urak és főleg hölgyek rokonszenvennyilvánításainak felhasználására történt ízléstelen és ügyetlen kísérlet nem járt sok eredménnyel. A tüntetés utáni napokban az üdvözlő táviratok mellett az egyik diákvezér egy magasrangú hölgytől babérkoszorút kapott. A nagybizottság úgy döntött, hogy ezt a koszorút a mozgalom vezetésében nagy szerepet játszó orvos-tanhallgató egy delegáció élén Bécsbe viszi és a nemrég meggyilkolt Erzsébet királyné sírjára helyezi.⁵² Lényegesen hatásosabb volt az a mód, ahogyan a sajtó-megnyilatkozásokat és a mérvadó közéleti tényezők üdvözléseit felhasználták. Ezeknek további publicitást biztosítandó, viszonylag nagy példányszámokban kinyomatták őket rölapok formájában s osztogatták a fővárosi és vidéki diákság körében, megküldték további szerkesztőségeknek, notabilitásoknak, intézményeknek.⁵³

A kereszt-mozgalom visszahatása a néppárt propagandájára

Mint fentebb láttuk, a kereszt-akció legfontosabb igyekezete volt annak a látszatnak kerülése, hogy bármi köze van a néppárthoz. Ez az igyekezet nem korlátozódott csupán a szorosan vett parlamenti néppárttal való kapcsolatok leplezésére. Sokkal inkább harc volt a felekezeti alapon való elszigetelődés veszé-

⁵¹ Erdélyi Gyula: A kereszt. Buda és Vidéke, 1901. ápr. (11. sz.).

⁵² Ennek a koszorúzásnak sorsáról eltérnek a rendelkezésünkre álló gyér információk. Az Egyetemi Kör elnöke utólagos visszaemlékezése szerint az akció bécsi visszhangja olyan kedvező volt, hogy a király maga kihallgatáson fogadta a küldöttséget. *Tahy Endre*: I. m. 31. l. — Lényegesen megbízhatóbbnak tűnik azonban, már konkrétságánál fogva is, a kereszt-mozgalom leginkább ellenlábás orgánumának, a Bánffy Dezső körüli politikai csoport, erősen liberális szellemben szerkesztett napilapjának egykorú állítása, amely szerint a főudvarmesteri hivatal elutasította kérésüket, s nem engedte a koszorút a királyné sírján elhelyezni, úgy hogy a delegáció kénytelen volt a kapucinus kápolna fölött diszponáló Janauschek gvardián tanácsát követve a koszorút egy szentéletű avatás előtt álló tizenhetedik századi szerzetes, Bécs egykori ostromának hőse sírjára helyezni. Magyar Szó, 1901. ápr. 10.

⁵³ A kereszt-mozgalom támogatók és patrónusok írásából a következő rölapokat nyomtatta ki: A kereszt. *Bartha Miklós* vezércikke a „Magyarország” 1901. febr. 24. számából. *Kaus Ivor* levele. A budapesti egyetem magyar keresztény ifjúságának. Budapesti Hírlap: A nemzeti ideál. Bpest. ápr. 13. *Jedlicska Pál* levele. A budapesti egyetem magyar keresztény ifjúságának. *Szemere Miklós* pohárköszöntője a Széchenyi-lakomán. 1897. febr. 7-én. *Gróf Széchenyi Imre* pohárköszöntője a Széchenyi-lakomán. Bpest, 1900. febr. 5-én. Az összes rölapot a Stephaneum Nyomda nyomta. Eredeti példányok megtalálhatók: Esztergom. Primási Levéltár. 9A/48 Cat. 41. fasc. 2. 1953—1901.

lye ellen, kísérlet a diákság protestáns részétől való elszakadás elhárítására. A keresztesek első perctől kezdve hangoztatják, hogy soraikban nagy számmal vannak protestánsok is. Megkísérelnek szerkeszteni külön protestáns szolidaritási diáknyilatkozatokat is. Nem véletlen, hanem ezeknek a törekvéseknek fontos része az a körülmény, hogy röpirataikban a támogató közéleti személyek közül három protestáns notabilitást nyilvánítanak védnökökül s vezérükül. E három notabilitás, mindhárom egyben az újtípusú konzervativizmus protagonistája: Kaas Ivor, Bartha Miklós, Szemere Miklós.

A kereszt-mozgalom és támogatói minden keresztény felekezetet átfogó összkeresztény frontot hirdetnek a keresztényellenes „kozmodopolitizmus” ellen. Ez utóbbin a vallásilag közömbös, vagy éppen antiklerikális liberális polgárság értendő — erős antiszemita felhanggal.⁵⁴ Ez az ideológiai koncepció lényegében meghaladja a felekezeti ellentétet és villongást; itt már nem vallási ideológiáról van szó, hanem az újtípusú konzervatív ideológia egy sajátos megfogalmazásáról. A felekezeti egység koncepcióját elsősorban Szemere Miklós és köre képviseli programszerűen. Erdélyi Gyula 1899-ben alakít egy Keresztény Felekezetek Szövetsége nevű szervezetet, melynek programja a keresztény felekezetek egysége az antiszemitizmus jegyében. Ez az egyesület is egyike Erdélyi kísérleteinek az egykori Istóczy-párt újjászervezésére.

A koncepció hat a katolikus-néppárti tábor propagandájára is. A kereszt-mozgalom fellépéséig a néppárti sajtó az éles felekezeti harc jegyében tevékenykedett. Antiszemitizmus és konzervatív eszmék hirdetése mellett bőségesen folytatott propaganda küzdelmet a protestánsok ellen is. Ez a magatartás természetesen nem szűnik meg a kereszt-mozgalom hatására, azonban érezhetően visszaszorul. 1901-től kezdve a katolikus egyház és a néppárt sajtójában is egyre inkább tért nyer a katolikus egyháznak más felekezetekkel szembeni ellentéte helyett az ateizmus és a kereszténység általános, immár közvetlenül politikai tartalmú ellentétének hangoztatása. Az ellenfél mostmár nem a többi konkurráló vallás, hanem az ateista, vallási közömbösséget hirdető polgári demokrácia. Az egyetem jellegéért folytatott harcban mutatkozik először a fokozatos szemléletváltozás. Amint láttuk, már a kereszt-akciót megelőzően is, a katolikus autonómiáért folyó harcba illeszkedő propaganda a katolikus eredetű egyetemen nem katolikus, hanem keresztény jellegéért harcolt. A kereszt-mozgalom kibontakozása folytán egyre inkább ez a keresztény domborodik ki.

A Pikler-ügy

1901. március 23-án a tanítás újra megkezdődött az egyetemen. A keresztesek tovább folytatták agitációjukat a diákság körében, lépéseket tettek, hogy kezdeményezésüket szervezett mozgalommá növeljék. Külső jelként zománcozott kereszt-jelvényeket gyártattak s azt gomblyukba tűzve hordták. Április 16-án megjelent második program-röpiratuk, Brázovay Kálmánnak, az Egyetemi Kör első, 1899-es vezetősége tagjának: A kereszt című füzeté. Ezt is, mint a mozgalom összes nyomtatványát a Stephaneum adta ki. Brázovay fellépésének

⁵⁴ „Személyes meggyőződésünk és tudásunk (!) alapján állítjuk, hogy abban a mozgalomban számottevően képviselve vannak protestáns ifjak és . . . épen az összes keresztény felekezeteknek ez a tömörülése bizonyosága annak, hogy itt voltaképpen a keresztény szellem és felfogás küzd egy másik ellen, egy nemzetközi áramlat ellen, mely a hit erkölcsi ideáit sorvasztani, kiesinyelni és tekintélyét aláásni igyekszik. Hazánk, 1901. márc. 20.

jelentőségét szintén protestáns volta adta. Ezt a körülményt a röpiratot eleve beharangozó sajtó már előre hangoztatta. Az írás maga tucatantiszemita pamflet volt, inkább agrárius, mint a néppárti hangsúllyal. Elsősorban a mozgalomnak Egan akciója iránti szimpátiáját állította középpontba, s főtüzét a galíciai bevándorolt kocsmárosokra, a „kazárookra” irányította. A kereszt-akciónak egyre szorosabb felzárkózása az agrárius mozgalomhoz élesen kitűnt belőle.

A továbblépést a mozgalommá fejlődés útján a következő akció jelentette. 1901. április 26-án a Hazánkban cikk jelenik meg: Anarkia az egyetemen címmel. A cikk joghallgatók egy állítólagos levelét közli a következő bevezetéssel: „Íme alább következik egy vádirat. Kiállították a joghallgatók egy igen tekintélyes körében. Bevádolnak vele egy tanárt, aki anarkiát kultivál a tudományban és a cinizmust hirdeti az élet vezérelvének.” A „bevádolt” egyetemi tanár Pikler Gyula, a jogbölcselet tekintélyes polgári demokrata gondolkodású professzora. A „vád” fő pontjai: Pikler előadásaiiban a társadalmi osztályok keletkezését a vagyoni különbségekből magyarázza, s így szembekeverül a Tripartitum tételeivel, melyek szerint a magyar nemesség kiváltságai és birtokai érdemek jutalmazásából erednek. „A nemességnek alapja tehát nem a fegyveres hatalom, nem a személyes érdem megjutalmazása, hanem a gseft, a vagyongyűjtés módjainak minél furfangosabb és sokszor erkölcstelen felhasználása.” Másik fő vád szerint Pikler kijelentette volna előadásán: „Az én célom az, hogy az önök szívéből olyan kicsinyes fogalmakat, mint a haza, nemzet kiirtsam.” Végül, a professzor előadásaiiban becsmérelte a vallást s cinizmust terjeszt azzal, hogy az emberiség történetében a domináns cselekvések indítóokának az anyagi érdeket s nem a magasztos célokért való nemes buzgalmat és hevületet tekinti.

A cikk indítja az akciót. Április 26-án, a cikk megjelenésének napján, Pikler előadása után felállt Köpöcsdy Dezső és felkérte a professzort, „az ifjúság megnyugtatóására” jelentse ki, hogy a cikkben foglalt támadások valótlanok. A tanár természetesen ingerülten megtagadta a reflektálást a provokációra. Az akció sajtókísérete gondosan hangszerelt volt. A következő nap a Budapesti Hírlap szószerint közölte a diákvezér Piklerhez intézett rövid dikcióját s az ügyet kommentálva megróttta a professzort gőgös magatartásáért, kifejtve, hogy Pikler tartozott volna hallgatóinak a felelettel. Ugyanezen a napon, április 27-én Zichy Aladár néppárti képviselő interpellációban szólította fel a kultuszminisztert, vizsgálja ki a Hazánk leleplezésének valóságát, s ha azok megfelelnek a valóságnak, járjon el a tanár ellen. Április 28-án Pikler nyilatkozatot jelentetett meg a Hazánk-ban, amelyben vállalta a nemesség eredetére vonatkozó, neki tulajdonított nézeteket, viszont megtagadta, hogy a nemzet, mint társadalmi jelenség, problémájának vizsgálatába egy provokatív politikai polémia színvonalán belebocsátkozzék. A nyilatkozathoz mellékelte egy nyílt levelet, melyben dékánja kérésének eleget téve kijelentette, hogy a 26-i cikkben neki tulajdonított szélsőséges kijelentéseket, abban a formában nem tette.

Miután az első menetet a támadók megnyerték azzal, hogy rá tudták a professzort kényszeríteni a neki tulajdonított elferdített kitételek cáfolására, ezzel védekező pozícióba szorították s megteremtették az ügynek azt az atmoszféráját, hogy „Pikler mosakszik, tehát csak bűnös lehet” — a kampány továbblép. Most már általában veszik célba Pikler filozófiáját s bevonják a támadásba, egyetemi előadásain túl, nyomtatott műveit is. A vád: a jogbölcselet tanára a nemzetet, mint a társadalom szervezeti formáját, nem tekinti a társadalmi szerveződés elképzelhető legmagasabb formájának. Ellenkezőleg, azt tanítja, hogy a nemzet történelmileg alakult ki, láncszem a társadalomnak magasabb

integrált egységekbe tömörülése időbeli láncolatában. Magasabb forma a törzsnél, nemzetségnél, viszont majdan még magasabb, a nemzetnél nagyobb egységek fogják felváltani. Ebből következik természetesen, hogy a hazafias-nemzeti érzés nem az elképzelhető legmagasabb társadalmi érték. Ez a szemlélet kozmopolitizmus, a nemzetnek, a nemzeti ideológiának elvi elvetése. Mindez a liberális burzsoázia ideológiája, Pikler az ő szolgálatukban áll: „Pikler úr, amennyire tudjuk, kellő tapintattal és gyakorlati érzéssel bírva békét hagy a kapitalizmusnak, mert érzi, hogy ezt megtámadni a mai viszonyaink közt ezerszer kockázatosabb, mint a hazát vagy épp a vallást csekélyíteni. Sőt amikor a kifogásolható eszközökkel szerzett vagyont arra a piedesztálra emeli, amelyre saját bevallása szerint emelte, még szolgálatokat is tesz neki.”⁵⁵ Az agrárius organum mellett ugyanígy az elvi kozmopolitizmus vádját emeli a függetlenségi konzervatív szárny részéről Bartha Miklós.⁵⁶ Míg fentiek a konzervatív tábor elvi álláspontját kompromisszum nélkül képviselik, a Budapesti Hírlap fejti ki a kompromisszumos taktikai formulát, mellyel már Pikler esetleges eltávolítását is követelni lehet: A tanszabadság minden tudományos nézet hirdetésére jogot ad, ily módon szabadon hirdethető olyan vélemény is, mely kétségbe vonja, hogy a nemzet a társadalom szerveződésének értékes formája. Lehet elvileg anacionális. Ez azonban nem vonatkozhat a jogbölcséletre, mivel a jogi képzés a joggyakorlatot szolgálja, ez pedig jelen esetben a magyar nemzeti állam joggyakorlata. Ezt nem szolgálhatja olyan tan, mely magának a nemzeti elkülönözésre alapozott államnak létjogosultságát vonja kétségbe.⁵⁷ A gyakorlati cél tehát elsősorban Pikler tanári tevékenységének diszkreditálása. A vádnak tehát, ha hivatkozik is a professzor jogfilozófiai munkáira, elsősorban egyetemi előadásaira kell épülnie. Ezen a ponton lepleződik le a támadás előkészített volta. Az egyetemi előadásokról nyomtatott jegyzet nem készült. Ezeket csak az órákon készített feljegyzések alapján lehet ismerni. A liberális sajtóban felmerül az az állítás, hogy az akciót a katolikus egyházi szervezet, a Szent Imre Egylet, illetve az együletet gondozó jezsuiták készítették elő. Itt máris álljunk meg egy pillanatra. A jezsuita kongregációk és a Szent Imre Egylet később, az ezerkilencszáztíz-es években a polgári radikálisok elleni harc során kerülnek a politikai harcok előterébe, ekkor szerepük még viszonylag kicsi. Ezzel együtt is azonnal felmerül a kereszt-mozgalom visszahatásaként az a gyanu, annak ellenfelei részéről, hogy ezek az erők állnak a kereszt-akció mögött. Az ellenérvzés nértékének illusztrálására megemlíthetjük, hogy egy református teológia professzor, a kereszt-mozgalommal legélesebben szembenálló liberális lapban egyenesen a Szent Imre Egylet feloszlatását követeli.⁵⁸ A Pikler-ügy közvetlen előkészítésének gyanúja Tomcsányi Lajos jezsuita tartományfőnökre háramlík. Egy lap azt állítja, hogy Tomcsányi, nagybőjti diákkonferencia sorozata alkalmával felszólította diák hallgatóit, kísérvék figyelemmel ateista professzoraik működését s előadásait jegyezzék. A páter elsősorban Piklerre és Pauer Imrére hívta fel a figyelmet.⁵⁹ Ezt a vádat néhány nap múlva erőteljesen alátámasztotta Zichy Aladár replikája az interpellációjára kapott miniszteri válasza. A néppárti képviselő ezeket mondja Pikler előadásaiival kapcsolatban: „Csodálatos körülmény, hogy a gyorsírásszal történt feljegyzések mind eltűntek, azonban más

⁵⁵ Hazánk, 1901. máj. 1.

⁵⁶ Bartha Miklós: A tanítási szabadság. Magyarország, 1901. máj. 1.

⁵⁷ (C. K.): Egyetemi zavarok. Budapesti Hírlap, 1901. ápr. 30.

⁵⁸ Tüdős István: Az egyetemi keresztbotrány. Magyar Szó, 1901. márc. 23.

⁵⁹ Egyetértés, 1901. máj. 3.

jegyzetek mégis kezemhez kerültek . . . Hogy ki csinálta őket, én sem tudom . . . jegyzőjét itt meg nem nevezhetem, nem is ismerem . . . ”⁶⁰

A Pikler-ügy politikai visszhangja lényegesen nagyobb volt, mint a kereszt-akcióé. Maga Ferenc József azonnal referáltat magának az esetről Wlassicsal.⁶¹ A miniszter, aki a kereszt-akcióba csak igen csekély mértékben folyt bele, most élénken részt vesz az ügy felszámolásában: ő utasítja a dékánon keresztül Piklert a cáfoló nyilatkozat megtételére, tárgyal az érintett professzorral, Pikler diákjaival, a dékánnal. Az a hír terjed, amit a miniszter hivatalosan cáfolni kénytelen, hogy jogellenesen, az egyetemi autonómiát megsértve részt vett a jogi fakultásnak az ügyet tárgyaló ülésén. A liberális diáktábor reagálása sem volt már olyan gyámoltalan, mint a kereszt kifüggesztéskor. Pikler nagyszámú diáktáborra az incidens utáni órán tüntet professzora mellett, s 211 aláírással szolidaritási nyilatkozatot juttat el az ügyben ekszponált Budapesti Hírlapnak. Április 29-én Pikler egyetemi előadása előtt újabb szolidaritási nyilatkozatot olvasnak fel. A kivonult keresztsek ezt közbekiabálással igyekeznek elfojtani. Verkedés robban ki, a botrány teljes. Ahogy a kereszt tüntetéskor igyekeztek leplezni annak antiszemita jellegét, most erről nincsen szó. A támogató sajtó is hangsúllyal — még hozzá leplezetlen helyeslő hangsúllyal — idézi a verekedés és a tüntetés során kiabált antiszemita jelszavakat. Figyelemreméltó — ha erősen fenntartással is kezelendő — az a liberális lapértésülés, amely szerint: „Éljen Istóczy! Éljen Verhovay! és Éljen az antiszemitizmus!” jelmondatok hangzottak el.⁶² Ha ez az állítás, mint mondtuk, fenntartással kezelendő, úgy viszont semmi okunk kételkedni a keresztsek támogató agrárius organum információinak megbízhatóságában, amely szerint a keresztsek jelszavai voltak: „Le a kozmopolitizmussal!”, „Fel a kereszttel!”, „Le a zsidókkal!”⁶³ A drasztikus események „nagypolitikai” visszhangja is lényegesen erősebb a korábbinál. A szabadelvűpártra való hatása egyenesen kisebb pártválsághoz hasonlítható volt, amennyiben kiélezte a konzervatív táborral kötött paktum ellentmondásait, feltárta a konzekvens liberális pártonbelüli tényezők és a konzervatívokkal kötött szövetség mellett álló Széll-csoport latens ellentéteit. A szabadelvű pártvaesora este viharosan tárgyalja az ügyet, Pulszky Ágost és Mezei Mór erőteljes intézkedéseket követelnek, Pichler Győző kilátásba helyezi, hogy interpellál az ügyben. Széll csak nagy nehezen tudja leszerelni a hangos követelést, hogy az ügyben hívjanak össze pártkonferenciát. A liberális ellenzék sajtója nem mulasztja el a lehetőséget, hogy tendenciózus híresztelésekkel élezni igyekezze az ellentéteket. Kézenfekvően adódik, hogy elsősorban az ügyben sokszorososan érintett kultuszminisztert, a kormány egyik legkövetkezetesebben liberális hírében álló tagját igyekezzenek olyan színbe hozni, mintha az ügyben ellentétei lennének Széll Kálmánnal.⁶⁴ Lanszírozzák azt a hírt, hogy 1901 május elsején a minisztertanács megvitatta Wlassics válaszána tervezett szövegét, melyet Zichy Aladár

⁶⁰ Zichy Aladár replikája Wlassics Gyula miniszteri válaszára 1901. máj. 7-én. Képviselőház naplója.

⁶¹ König Károly kabinetirodai referens tolmácsolja 1901. ápr. 28-i levelében a király utasítását. OL. Wlassics-Iratok. P 1445. 7. doboz.

⁶² Egyetértés, 1901. ápr. 30.

⁶³ Hazánk, 1901. ápr. 30.

⁶⁴ Ezek a tendenciózus hírek nem voltak újkeletűek. Széll Kálmán már 1900. ápr. 1-i és 10-i, Wlassicshoz írt leveleiben panaszkodik, hogy a Bánffy-csoport lapja, a Magyar Szó rendszeresen operál azzal az állítással, mely szerint Wlassics és ő, Széll között ellentétek vannak, s ezek miatt küszöbön áll Wlassics lemondása. OL. Wlassics-Iratok. P 1445. 8. doboz.

interpellációjára szándékozott adni, s azt a kormány többsége, közöttük mindekelőtt Széchenyi Gyula király személye körüli miniszter élesen elleneztek liberális szelleme miatt.⁶⁵ A hírt a kormány kénytelen volt hivatalosan cáfolni.

A keresztesek lépése, mellyel akciójukat a professzori karra, tehát lényegében az egyetem egész intézményes rendjére kiterjesztették, nem korlátozódott egyoldalúan az ellenségül kiszemelt tanár elleni támadásra. Kiegészítette ezt az erőteljes törekvés, hogy kialakítsák a kereszt-akció professzori támogatóinak aktív táborát is. A Pikler-elleni támadással párhuzamosan folyt az „ovációk” szervezése azok mellett a professzorok mellett, akik kedvezően fogadták a kereszt kiheiyezést. 1901. március 27-én ünneplésben részesül Ballagi Aladár, majd március 30-án hangsúlyozott ovációban Lóczy Lajos, az egyetelen tanár, aki megtartotta az óráját a kereszt-tüntetés napján. Az ünneplésnél direkthebb kísérlet is történik, hogy erre hajlamos professzort a kereszt-akció melletti szolidaritás demonstrációra provokáljanak. Március 29-én Köpösy Dezső felkéri Bodnár Zsigmondot előadásán, hogy fejtse ki véleményét a kereszt-üggyről ismert történetfilozófiai koncepciója megvilágításában. A hiú, tipikus mellőzött zseni irodalomtörténész, kinek kapcsolatai az újtípusú konzervatív táborral nem ekkor kezdődnek, nem kéreti magát. Egész előadását a kereszt-ügy melletti ideológikus kiállásnak szenteli. A Hazánk is nagyvonalúan részt vesz a professzorok megnyerésében. Március 23-i számában interjút közöl három kereszt-barát professzorral: Ballagi Aladárral, Hatala Péterrel és Margalits Edével. Mint korábban láttuk, már az ezt megelőző számban hasonló interjút kapott a lap a teológiai kar professzorától, az egyetem akkori rektorától, Kisfaludy Á. Bélától. Utóbbi kivételével, mint látjuk, az összes érintett a bölcsészkar tanára. Ezen a fakultáson kezdenek kibontakozni egy, a jobboldali akciókat támogató konzervatív csoport körvonalai. Ez a kar ugyan, mint láttuk, 1900 őszén nem vette át a kereszt-kérdésben a kompromisszumos konzervatív javaslatot, azonban a konzervatív erők itt aktívabbak voltak, mint a jelentősebb jogi karon.⁶⁶ Ez utóbbi jelentős konzervatív tényezői: Timon Ákos, a katolikus autonómia-bizottság tagja és a kompromisszumos kereszt-megoldás atyja, Concha Győző tartózkodóak, noha utóbbi felé futnak tapogatózó hízelgések szálai.⁶⁷

A Pikler-ügy fontos fejlemény az egyetem jellegéért folyó harcban. A konzervatív-egyházi front eddig sem óhajtott megelégedni azzal, hogy a jelleget csupán az általános elvekre való esetleges reflexiókkal védelmezze, hanem igényt támasztott arra, hogy kifogást emelhesen ateista professzorok működése ellen.⁶⁸

⁶⁵ Egyetértés, 1901. máj. 4.

⁶⁶ Az érintett professzorok egyike az 1901-es év nyarán ki is fejté azon véleményét, hogy az utolsó években a bölcsészeti kar, sőt az egész tudományos és művészeti élet légköre konzervatív irányba változott: „Néhány év előtt egy előkelő zsidó bankár ajánlása sokat nyomott a latban, ma talán csak ártalmára lehet az illetőnek. Az egyetemen, legalább a bölcsészeti karban hiába pályázik a zsidó, az akadémiában az idén nem ajánlottak zsidót tagnak. Lassankint középiskolai tanár vagy elemi tanító, bíró, hivatalnok sem igen lehet zsidó. Ha csak kissé elfogadható kereszténnyel áll szemben, mindég ez utóbbit nevezik ki.” *Bodnár Zsigmond*: Az antiszemitizmusról. Buda és Vidéke, 1901. aug. (22. sz.).

⁶⁷ Elsősorban a mozgalom, már említett „előkelő barátja” magasztalja Conchát egekig. *Hazánk*, 1901. ápr. 21.

⁶⁸ Ezt a katolikus autonómia-bizottság munkálatai kapcsán Apponyi is leszögezi egyik Wlasiesshoz írt levelében: „(a jelleg ellenőrzésében) . . . az ellenőrzés hatásosságának eszközei vel kell bírunk, mert mondva csinált befolyással (minő volna az a »joga«, hogy egy ateista professzorral szemben egy esetleg szintén ateista miniszterhez fordulhassunk) megelégednünk annyi volna, mint a magyarországi katolicizmus jövőjét a véletlennek kiszolgáltatni”. A levél kelté 1901. ápr. 1. — tehát már a kereszt-akció után íródott. *OL. Wlasiess-Iratok*. P 1445. 5. doboz.

Konkrét lépés egy professzor és meghatározott tanítások ellen most történik először. Az akció azonban, mint láttuk, nem csupán a katolikus autonómia pozícióinak erősítését szolgálja, hanem méginkább a katolikus-néppártin túl az egész konzervatív front eszmei behatolását az egyetemre. A fő eszmei kifogás nem az atheizmus, hanem a kozmopolitizmus. A jól látható cél: politikai pozíciók nyérése az egyetemen, a diákifjúság után a professzori karban is, ideológiai alapon való polarizálódás előidézése által. Ilyen jellegű ideológiai polarizáció eddig ismeretlen volt az egyetemen. Piklert 1900 őszén Concha ajánlotta igen meleg szavakkal ordináriussá való kinevezésre a jogi kar ülésén; abban az időben, amikor a kereszt elhelyezésére vonatkozó, a konzervatív tábor céljait szolgáló kompromisszumos formulát kidolgozta.⁶⁹ Ilyen fajta viszály magvát a kereszt-tüntetés sem hintette el. A professzori kar lényegében egységesen utasította el az akciót. Bizonyos ellentéteket ugyan támasztott az ügy a tanári testületben, olyanokat, melyeket a katolikus autonómia tábor mindig is igyekezett élezni és kihasználni: a professzori kar érzékenységet az egyetemi autonómia megőrzése kérdésében a liberális minisztériummal szemben. Egy, a kereszt-akcióra reagáló miniszteri intézkedés éles ellenkezést váltott ki a tanári karban. A 687. számú miniszteri leirat intézkedéseket rendelt el további tüntetések megelőzésére, s a tüntetések megelőzését az egyetemi tanárok „szoros kötelességévé” tette, sőt felelőssé tette őket a tüntetések meggátolásában. A bölcsészeti kar 1901. március 28-án tartott VI. rendes ülésén éles hangok hangzottak a leirat ellen. Ez a kar — már jelzett konzervatív tagjainak magatartásán túl — annyiban is érintve volt a dologban, mivel feltételezték, hogy a leiratra indokot Lóczy eljárása adott.⁷⁰ Kifejezetten ideológiai ellentéteket azonban a kereszt-akció nem eredményezett. Mind ezért, mind pedig a diákmozgalom további életben, mozgásban sőt mozgósított állapotban tartása végett szükség volt az újabb, még nagyobb visszhangot kiváltó akcióra, a Pikler elleni hajszára.

A Pikler-ügy mérlege kezdeményezői számára nem volt kifejezetten kedvező. A Pikler-előadás előtti verekedés ügyében hozott fegyelmi döntések már nem voltak olyan mérsékeltek, mint a kereszt-kifüggesztés esetében. Az 1901. április 30-i, VI. rendes tanácsülésen az egyetemi tanács 4410/1900—1901 számú határozatában Köpösdy Dezsőt, a keresztetek vezérét örökre kizárta az egyetemről. Egy évre kizárták még mindkét tábor két verekedő tagját s többeket megróttak. Vezére elvesztése érzékeny csapás volt a nemzeti párti tábornak. Országos szinten sem járt átütő eredménnyel az akció. Wlassics Zichy Aladár interpellációjára adott válaszában megvédte a tanszabadság eszméjét s visszautasította a professzor eltávolítását követelő hangokat. Bizonyos eredményeket azonban elkönnyvelhetett az akció. Maga az a körülmény, hogy itt a miniszter is defenzívába szorult s válaszát nem tudta a konzervatív áskálódás elleni vádbeszéddé tenni, mint korábban a kereszt-tördelési ügyben Molnár apáttal szemben, eredményt jelentett. Volt azonban ennél kézzelfoghatóbb eredmény is: a miniszter közölte — hangoztatva ugyan, hogy a döntés az ügytől függetlenül született —, hogy megszüntetik a jogbölelelet tantárgy kötelező jellegét.

⁶⁹ Concha Győző szakvéleménye Pikler nyilvános rendes tanárrá való kinevezése ügyében 1638/1899/900 aktaszámmal került a kar irattárába. Eredeti példánya Concha hagyatékában. MTA Kézirattár. Concha Győző Iratai. MS 4810/109. 110.

⁷⁰ Az ülés jegyzőkönyve. ELTE Levéltár. 813. sz.

A selmebányai diákkongresszus

A mozgalom továbbfejlesztésének természetes következő lépése volt annak megkísérlése, hogy a mozgalmat átterjesszék a vidéki egyetemekre és főiskolákra. Erre természetes és kedvező alkalmaként kínálkozott a májusra kitűzött országos diákkongresszus Selmebányán. Az itteni fellépésre gondosan készült a kereszt-tábor, annál is inkább, mivel a kereszt-ügy visszhangja a vidéki főiskolákon nem volt számukra kedvező. A legkülönbözőbb felekezeti középiskolák, tanítóképzők elárasztották ugyan őket rokonszenvtáviratokkal, ezeknek értéke azonban nem volt valami jelentős. Lényegesen többet értek a katolikus jogakadémiák csatlakozásai, melyek közül legjelentősebb a nagyváradi jogakadémia 54 tagjának üdvözlőtávirata volt. A felekezeti jelleg gyanúja a vidéki főiskolák zömét elriasztotta, a protestáns intézményeket pedig élesen szembefordította. Súlyos volt az ország másik egyetemének, a kolozsvárinak szembefordulása — protestáns színezettel — a kereszt-akcióval, és súlyos volt a két vezető református iskola, a debreceni és a sárospataki főiskolák éles szembefordulása. Debrecen odáig ment ebben, hogy a kereszt-esek részvétele miatt lemondta saját részvételét a kongresszuson. Elsősorban ezen a helyzeten lett volna szükség változtatni. Május elején Köpösdy leutazott Debrecenbe, hogy az ottani diákvezetőséget rábírja határozata megváltoztatására, sőt arra is, hogy képviseltessék magukat a kongresszus előkészítőbizottságának küldöttségében, amely felkéri Széll Kálmánt a kongresszus védnökségének elfogadására.⁷¹ A kísérlet sikertelen volt, a nagybizottság s a nemzeti párt a legrosszabb kilátásokkal nézett a kongresszus elé. Ekkor közbelépett a mozgalom egyik külső patrónusa. Szemere Miklós hivatásos kártyás és versenyistálló-tulajdonos, kártyabotrány miatt állásából elbocsátott exdiplomata, kétszáz-személyes lakomát rendez a Hungária szállóban a nagybizottság tagjai részére, melyre azonban hivatalos a selmebányai kongresszus előkészítőbizottságának 25 tagja is, a mérvadó vidéki főiskolák egyesületi elnökei, vezető funkcionáriusai. A május 10-én lezajlott lakoma félreérthetetlen célja kíségeti a nagybizottságot fenntvázolt szorult helyzetéből, kontaktust teremteni köztük s a vidéki vezetők között, s előmozdítani elszigeteltségük felszámolását. A dolognak előzményei vannak. Szemere és az egyetemi nemzeti párt kapcsolatai nem újkeletűek. A politikai ambíciókat tápláló kártyahős, aki ezekben az években jelentékeny s határozottan politikai színezetű szerepet játszik a Nemzeti Kaszinó életében, felismeri, hogy az egyetemi jobboldali mozgalom támogatása értékes bázist szerezhet számára a politika mezején. 1900 őszén *Fiatál véreim* címen röpiratot ír, elsősorban az egyetemi nemzeti párthoz adresszálva,⁷² az egyetemi ifjúsághoz s homályos politikai irányvonalat vázol számukra. A nemzeti párt 1900 őszi első program jellegű röpiratának egy kitétele sejtetni engedi, hogy már ekkor létesült bizonyos kapcsolat a jobboldali diákmozgalom és Szemere között.⁷³ 1901 áprilisában, Kaas Ivor üdvözlőlevele után a nagybizottság a patrónusok írásai között röplap formában kinyomatja Szemere 1897-es Nemzeti Kaszinóbeli pohárköszöntőjét, méghozzá, szemben a Kaas-levél ötezres példányszámával, tízezer példányban. A Bécsben élő Szemere értesülvén a gesztusról, táviratban köszöni meg. Ezt a táviratot a Hazánk-hoz küldi s annak szerkesz-

⁷¹ Magyar Szó, 1901. máj. 10.

⁷² Erdélyi Gyula: *Fiatál véreim*. Buda és Vidéke, 1900. szept. 25.

⁷³ A röpirat idézi Szemere szállóigévé vált mondását: „... aki valóban a magyar faj életét látja és ismeri, igazat ad Szemerének, hogy nem holdog a magyar”. Kereszt, zsidó, vallás. Bpest. 1900. 39. l.

tőségét kéri meg továbbbítésára. A lap közli Szemere táviratát s a nagybizottság választát a táviratra.⁷⁴ Ezután kinyomtatják még a patrónus Ideál és Fíatal véreim című korábbi röpiratait is új, 5000—5000 példányos nyomásban. A Bécsben élő Szemere helyi képviselői nem csupán a Hazánk szerkesztősége, hanem elsősorban Erdélyi Gyula köre. Feltehető, hogy a felekezetek közötti konzervatív politikai egységfront eme előharcosa szerepet játszott a mozgalom hasonló programjának megszületésében.

Ilyen előzmények után került sor a május 10-i lakomára. A házigazda pohárköszöntőjében kifejtette, hogy „... én megvallom nem esem kétségbe afőlött, ha az ifjúság néha túlzásba esik...”.⁷⁵ Éjjel egy órakor azután tapintatosan visszavonult s átengedte a megdolgozott terepet a nagybizottságnak. A díszvacsora átalakult értekezletté. Bevezetőt Tahy Endre, az Egyetemi Kör elnöke mondott, majd Köpöcsdy vette át a szót. Ismertette a kereszt-mozgalmat s természetesen igyekezett megnyerni a vidékieket. A reakálás élénk volt. A kolozsvári egyetemről jöttek közül felszólalt az ottani diákelnök: Asztalos Kálmán és a Kolozsvári Egyetemi Lapok szerkesztője, Bodor Aladár. Hozzászólt az előkészítő bizottság elnöke, a selmechányai Rumpler Ernő és egy kecskeméti küldött is. Mind bírálta a kereszt-akciót, de a helyzet lényegesen enyhült. A résztvevők nem zárkóztak el az együttműködéstől a keresztesekkel az általános diák- és „össznmzeti” problémák megoldásában — ha nézeteik átvételéről egyelőre nem is volt szó — s inkább a debreceniek elzárkózását ítélték el.⁷⁶ A vacsorának még egy eredménye volt a keresztetek szempontjából. Az ülés végzetével két alvezér: Kovács Lajos és a sokat szerepelt orvostanhallgató megalakította a Szemere Miklós Asztaltársaság-ot. A jámbor asztaltársaság név az egyleti törvény kijátszása volt, mely asztaltársaságok részére elengedte a belügyminiszteri engedélyt s az alapszabály készíttést. A szervezet, mely rövidesen elhagyta az „asztal”-t s csupán társaságnak nevezte magát, széleskörű szervezet kiépíttését tervezte, vidéki fiókok hálózatával,⁷⁷ a mozgalommá szerveződés organizációs keretét jelentette. Szemere környezetének másik, már 1899 óta létező organizációja, a Budai Széchenyi Asztaltársaság, szintén Erdélyi Gyula vezetése alatt, azonnal csatlakozott az új egyesülethez.⁷⁸ Ezzel az egyesüléssel a nagybizottság az egykori Istóczy-féle antiszemita párt egyik utódsszervezetével fuzionált; Erdélyi Gyula összes egyesülete ugyanis közvetlenül annak tekinthető. Ez a magában jelentéktelen aktus szimbolikus láncszemnek tekinthető, mely összefüggő és folyamatos egyenessé kapcsolja össze az Istóczytól a keresztény kurzusig futó tradícióvonalat.

A kongresszus 1901. május 26—28-án zajlik le.⁷⁹ Budapestet — s ez már magában nem jelentéktelen eredmény — túlnyomórészt a kereszt-irányzat képviseli. Az Egyetemi Kör tizenegy főnyi hatalmas küldöttsége kizárólag belőlük áll, az ellenzéki liberális párt ki van zárva a képviselétből. E mellett kezükben tartják az egyetem szociális egyesületeinek — ezek külön delegációkkal képviseltetik magukat — küldöttségeit. A keresztetek kezében van az Általános Egyetemi Segély Egylet és a Mensa Academica. A Szemere-lakomán kötött

⁷⁴ Hazánk, 1901. ápr. 18. és 19.

⁷⁵ Magyarország, 1901. máj. 12.

⁷⁶ Hazánk, 1901. máj. 12.

⁷⁷ Alakuló memorandumát közli: Hazánk, 1901. máj. 14.

⁷⁸ Buda és Vidéke, 1901. máj. (15. sz.).

⁷⁹ A kongresszusról mondottak forrása, amennyiben más forrás megjelölése hiányzik, a kongresszus saját közlönye, a Diákkongresszusi Lapok.

előzetes megállapodás szerint a kereszt-ügy nem lehet kongresszusi téma. Ennek ellenére természetesen azonnal felmerül. Május 27-én, amikor napirend előtt a szervezőbizottság elnöksége válaszol az előkészületekkel kapcsolatosan be-
terjesztett „interpellációkra”, a kérdések szinte mind a kereszt-ügyre vonatkoznak. A keresztések eleve kidolgozott védekezése: a vidékiek ellenérzése téves információkból ered; fórumot kérnek tehát, hogy helyesen tájékoztathassák diáktársaikat. A dezinformáltságért a felelős a liberális sajtó ferdítésein kívül az Egyetemi Lapok, mivel a diáklap — lévén az Egyetemi Kör lapja — taktikai megfontolásból soha egy sort sem írt a keresztések tevékenységéről. E folyóiratot nézve valóban azt sem tudta volna meg az olvasó, hogy a kereszteteket erőszakkal kitétték a tantermekben. A kereszt hangadók azonban a kérdésben más taktikát választanak. A hozzájuk tartozó Tahyt is dezavualva elfogadják a lap feletti bírálatot. Felszólal Nagy József, az Egyetemi Körnek a kereszt-akciók szervezésében fontos szerepet játszott Irodalmi és Rhetorikai Szakosztálya elnöke s kifejti, valóban bűnös mulasztás volt annak idején nem használni ki a lap adta publicitás-lehetőséget, „mert ez (ti. a kereszt-mozgalom — Sz. M.) nem kicsinyes mozgalom volt, hanem olyan jelentőségű, melynek kihatásai csak a jövőben fognak mutatkozni”. A mozgalmat tehát nem egyszerű egyetemi ügynek, hanem országos jelentőségű politikai mozgalomnak igyekezzenek beállítani s propagálni. Erre a napirend előtt kialakult vitánál, melynek kibontakozását korlátozza az előzetes megállapodás, jobb lehetőségnek látszik az, ha nézeteiket a napirendre tűzött témák vitája keretében fejtik ki. Az egyik erre alkalmas téma: a budapesti pedagógicum küldöttének, Folenta Lajosnak előadása A nemzeti nevelés címen. A semmitmondó előadás azt fejtegeti, hogyan lehet és kell az oktatás minden ágát kihasználni a hazafias eszmék terjesztésére. A szemlélet megfelel a keresztésekének, de hiányzik a számukra szükséges radikalitás és a konkrét ellenfél ellen irányulás. Ők ennek ellenére nem támadják egy budapesti küldött, velük nem ellentétes szellemű fejtegetését. Az előadást a kolozsvári Bodor Aladár bírálja üressége miatt s szemére veti semmitmondását, hiszen a hazafiasság mindenki által vallott eszme, egy előadás, ami csupán annyit mond, hogy hazafinak kell lennünk, semmit sem mond. Ez a bírálat azután rögtön megadja az alkalmat arra, hogy a keresztés küldött Zombory Dezső kifejtse a kozmopolitizmus elleni harcnak azt a koncepcióját, amely a Pikler-ügy során formálódott ki radikális alakban. A másik alkalmat keresztés manifesztációkra az ún. népegyetem témakör vitája adja. Ez az elnevezés egy kolozsvári szociálpolitikai kezdeményezést jelöl. A népegyetem ismeretterjesztő-népművelő oktatási kampány a parasztság „felvilágosítására”. A téma egyértelműen politikai színezetű. A jelzett szociálpolitikai akció nem jámbor karitatív tevékenység, hanem eleve politikai agitációnak készül. Kiváltó indítéka az agrárszocialista mozgalom. A népegyetem bevallott célja, hogy a parasztság között folytatott agitációval elejét vegyék a marxista-szocialista eszmék behatolásának a parasztság közé. Valamiféle jobboldali célzatú „népközé” járásról volna itt szó, olyasmiről, hogy az egyetemisták kimennek egy-egy faluba, összegyűjtik a népet és népies, helyenként szórakoztató formában, népművelő kalendáriumos „hasznos tudnivalók”, egészségügyi, termelési, jogi tanácsokba burkolva szocialista-ellenes szónoklatokat tartanak. A téma politikai, de nem pártszínezetű, a szocializmus elvetésében, mint általában a nacionalizmus igenlésében egységes a hivatalos politikai világ az agráriusoktól a szabadelvűeken át a függetlenségiekig. A kolozsváriak fejtegetéseibe beszüremlenek bizonyos agrárius hatások, és érezni az antiszemita agitáció — főleg Egan — hatását. A falusi népet nyomorbadóntó

zsidó kocsmárosokról és szatócsokról, ezek uzsorájáról szó esik, de nem központi kérdésként, hanem elsősorban mint olyan tényező, mely a nyomorba taszított parasztokat a „szocialista agitátorok karjai közé kergeti”. A keresztesek központi helyre állítják a vitában az antiszemitizmust, s ennek érvrendszerében fejtik ki az újtípusú konzervativizmus liberalizmus kritikáját. Megoldásként az agrárius szociálpolitika ismert tételeit hangoztatják. A harmadik téma, ahol fellépnek, az iparpártolás. A függetlenségi ízü vitatémát, ahol annak kitűzői a magyar ipar osztrák konkurrencia elleni védelméről óhajtottak értekezni, szintén agrárius agitációvá változtatják, kifejtvén, hogy a magyar ipar tradíciót — tehát hazafiasságot — őrző gerince a kisiparosság. A nemzeti iparvédelem ezek védelme a kozmopolita-liberális zsidó nagytőke megsemmisítő konkurrenciája ellen.

Az agrárius agitáció nem egészen hatástalan. A kongresszus hajlamos őket, ha talán mérsékeltebb változatban is, elfogadni. Konkrét sikert is könyvelhetnek el; a kongresszus elfogadja javaslatukat, mely indítványozza: üdvözlőjkék táviratban Szabadka városát abból az alkalomból, hogy az beadványban követelte az agráriusok ismert reformjavaslatának, az adómentes birtokminimumnak, az ún. homesteadnek törvénybeiktatását. A kongresszuson elvi liberális ellenvélemény nem hangzik el a keresztesek agitációjával szemben. A közönség láthatóan inkább fogékony eszméikre, mint ellenséges. Az elszigeteltségből kitörniük ugyan nem sikerül a kongresszuson, aktívan újabb vidéki erők nem zárkóznak fel kezdeményezésükhöz, de a hangulat enyhült. Éles ellenkezés csak olyan provokatív javaslatokkal szemben mutatkozik, mint például egy, a keresztesekkel szoros kapcsolatot tartó s a következő tanévben már a budapesti egyetemen feltűnő kassai jogakadémiai hallgató indítványa, aki javasolja a zománckereszt elfogadását egységes magyar diákjelvényül. Itt élesen mutatkozik az ellenérzés, ezt azonban nem annyira az újtípusú konzervatív ideológia elvetése inspirálja, hanem sokkal inkább a budapesti egyetem leplezetlen hegemoniatörekvése iránti lokálpatrióta ellenszenv.⁸⁰

A kereszt-mozgalom egyetemi és külső ellenfelei

A kereszt-mozgalom résztvevőinek számát többé-kevésbé biztosan megállapíthatjuk ezer körüli számban, mivel ők magukat következetesen „ezer magyar ifjúnak” nevezték, s valóban hozzávetőleg ennyi (pontosan 1030) aláírást gyűjtöttek össze Nemzeti ideál című programröpiratukra. A hozzájuk közelálló agrárius napilap is nyolcszázra becsüli a mozgalom híveinek számát.⁸¹ Ez a szám, mint az idézett program-röpirat kifejti, magában foglalja a mozgalom összes szimpatizánsát — közöttük feltehetően az 1901. március 22-i keltezésű műegyetemi szolidaritási ív 365 aláíróját⁸² s vidéki híveit. Az aktív mag lényegesen kisebb volt. A kereszt-kihelyezést, mint fentebb láttuk, 102 fő hajtotta végre. A Szemere-Jakomán a nagybizottság 200 fővel vesz részt. A program-röpirat erre az időszakra 250 tagot említ, továbbiakra pedig azt állítja, hogy az 1902-es tanév kezdetén a nagybizottság — megnövekedve — 600 fős létszámmal lépett be hivatalosan az Egyetemi Körbe.⁸³ A kereszt-mozgalom távol volt

⁸⁰ (-5.-): A selmeci diákgyűlés. Gaudcamus, 1901. jún. 15.

⁸¹ Hazánk, 1901. ápr. 17.

⁸² Budapesti Hírlap, 1901. márc. 23.

⁸³ Nemzeti ideál. Bpest. 1901. 76. l.

tehát attól, hogy az egyetemi ifjúság zömét átfogja. Jellege amúgy is inkább elit-mint tömegmozgalom volt. Hatszáz-ezer ellenfelet vele szemben az egyetemi liberális tábor, az 1899 óta több egyleti vezetőségválasztáson kisebbségben maradt reformpárt is ki tudott állítani. A kereszt-tüntetés napján az első liberális tiltakozó manifesztumot kétszázan írják alá⁸⁴, az erőviszonyok számszerűen tehát nagyjából egyenlőeknek vehetők. A keresztetek fölénye tudatosságukban, aktivitásukban és szervezettségükben van. Mindhárom jellemvonás egyben külső támogatóikról is elmondható. A liberális ellenfél szervezetlen, passzív, kizárólag védekezésbe szorul. A Pikler-ügy rázza őket fel annyira, hogy a tanév végére ők is tömörülni kezdenek, s létrehozzák előbb a Gaudeamus, majd az 1902 őszi tanévkezdéssel a Magyar Egyetemi Ifjúság című diáklapokat. Ekkor, ősszel, az egyleti választásra újrászervezik a reformpártot is. Propagandájuk nagy mértékben az ellenfélhez igazodik. Nem elvi liberalizmust szegeznek velük szembe, hanem az újkonzervatív nacionalizmussal a függetlenségi nacionalizmust. Ha a keresztetek a keresztet ajánlják egységes diákjelvényül, ők vele szemben a magyar címet. Szemere és Károlyi Sándor kultuszával a Kossuth-kultuszt állítják szembe. Az agrárius antiszemitizmussal és szociális demagógiával szemben nemzetiségpolitikai demagógiával is operálnak. Szerintük a keresztmozgalom „ahelyett, hogy a pusztuló alföldi magyarságot és a székelységet sietne megmenteni, ruthéneket ment és Egant gyászol”.⁸⁵ A keresztetek bizonyos „mozgalmi” módszereit is elsajátítják. Az új tanévet ők is azzal kezdik, hogy az újjáalakult reformpárt üdvözlés sorozatot intéz külső támogatóihoz, szimpatizáló lapokhoz.

A kereszt-mozgalom egyetemen kívüli ellenfelei közül elsősorban a magyar szabadkőművesség az, amely visszahatásként elhatározza az egyetemi liberális csoport aktív támogatását és politikai irányítását. A Szimbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsa, a magyarországi szabadkőművesség csúcsszerve, 1901. május 6-i ülésén reagál először a kereszt-mozgalom támasztotta reakciós offenzívára. Az ülés megtárgyalja a politikai és propaganda ellenoffenzíva módozatait.⁸⁶ A megbeszélés alapján egy hónap leforgása alatt lezajlik a szabadkőműves hírlapírók tanácskozása, mely a reakciós offenzíva elleni sajtókampányról tárgyal, s megfontolja egy új liberális napilap alapítását, s összeül a szabadkőműves tanárok értekezlete az egyetemi reakció visszaszorításának módozatai megbeszélésére. Ez utóbbi előterjeszti javaslatait a Szövetségtanács június 3-i ülésén. Határozat születik egy ún. lufton bizottság felállításáról, melynek feladata a szabadkőműves szülők egyetemi hallgató fiai szellemi és politikai fejlődésének figyelemmelkísérése és liberális szellemben való nevelése, észmei irányítása. A szabadkőműves atyák gyermekeinek óvása a szélsőjobboldali irányba való kisiklástól, persze igen szerény cél. A vita több résztvevője követelte, hogy a tervezett bizottság működése ne szorítkozzék a „testvérek” fiai s esetleg ajánlott szimpatizánsok gondozására, hanem általában foglalkozzék az egyetemi ifjúság liberális szellemre való befolyásolásával. Ezt a „maximális programot” az ülés ugyan, félve a támadásoktól, nem vállalta, azonban félreérthetetlen volt, hogy ha a bizottság működni kezd és ez a működés elér bizonyos méretet, hatása minden-

⁸⁴ Budapesti Hírlap, 1901. márc. 19.

⁸⁵ Magyar Egyetemi Ifjúság, 1901. dec. 1.

⁸⁶ OL. Szabadkőműves Levéltár. P 1083. Szimbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsa 1901. máj. 6-i ülése jegyzőkönyve.

képpen ilyen irányú lesz.⁸⁷ A bizottság maga csak jóval később, 1902 májusában alakult meg,⁸⁸ ettől kezdve azonban a szabadkőművesség figyelemmel kísérte az egyetem politikai életét, s igyekezett ellensúlyozni a jobboldal előnyomulását. Elsősorban a klerikális szervezeteknek az egyetemi ifjúság jóléti és szociális szervezeteiben szerzett befolyását igyekezett ellensúlyozni, s a kiterjedt szabadkőműves jóléti tevékenységén keresztül pozíciókat nyerni e területen. Néhány évvel később a szabadkőművesség ekkor kezdődött politikai aktivitásának eredménye volt, egyebek között a Galilei Kör létrejötte.

A szabadkőművesség után legközelebb Vázsonyi Vilmos demokrata pártja állott az egyetemi liberális táborhoz. Az 1901-es tanévben, amíg át nem térnek az erősebb függetlenségi párthoz való közeledés taktikájára, az egyetemi liberálisok lényegében Vázsonyi mozgalmának egyetemi szárnyát jelentették. Ezt a kapcsolatot egyik részről sem igyekeztek leplezni. Az egyetemi liberálisok hangadói rendszeresen cikkeztek Vázsonyi lapjában, az Új Század-ban.

A harmadik, az egyetemi liberálisokat rendszeres sajtótámogatásban részesítő politikai csoport Bánffy Dezső köre volt. A bukott miniszterelnök élesen szembenállott az új típusú konzervatív tábor mindkét irányzatával. Széll Kálmánnal és az agráriusokkal szemben a szabadelvű párt tőkés liberális elemeit igyekezett megnyerni, a néppárttal szemben a reformátusokat. E célok érdekében a Bánffy-csoport lapja nem csupán radikális ellenzékiiséget képviselt, hanem a legkombattansabbnak számító elvi liberális orgánum volt. E lap, a Magyar Szó, a kereszt-mozgalom legharcosabb ellenfelei közé tartozott, a kereszt-mozgalom egyetemi ellenlábasai szócsöveként lépett fel,⁸⁹ s szerkesztője párba is vívott az egyik „keresztes-vezérrel”.

A kereszt-mozgalommal szemben foglalt állást a függetlenségi párt Eötvös Károly—Herman Ottó vezette liberális szárnya. Lapjuk, az Egyetértés rokon-szenyvvel tudósított a keresztesekkel szembenálló egyetemi erők megmozdulásairól. Támogatóik közé sorolhatták ez utóbbiak még a szabadelvű párt liberális elemeit: Pichler Győzöt, Mezei Mórt s kisebb mértékben Tisza Istvánt is. Utóbbi két párt illetve pártfrakció támogatása azonban rendszertelen rokonszenyviszonylatokatokra korlátozódott. Voltaképpen inkább a keresztesek ellen, mint a liberálisok mellett foglaltak állást, s utóbbiakban inkább a törvényes állapotot védő birtokonbeliüket, mint az elvi liberálisokat pártfogolták.

A kereszt-mozgalom vége

■ Az 1901-es tanév kezdetén a Nemzeti Párt, melybe most már hivatalosan is belépett a nagybizottság, újrakezdi a kampányt a vezetőségválasztásra. A harc elsősorban továbbra is a vidéki egyetemek megnyeréséért folyik. A selmecbányai kongresszus egyik döntő tapasztalata volt, hogy a vidéki diákság nem ismeri céljaikat, követeléseiket, csupán a néppárthoz fűződő kapcsolatukról, klerikális színezetükről van tudomásuk. A tanévet tehát két programfüzet kibocsátásával kezdik. A Nemzeti Párt kiadja Nemzeti ideál című brosúráját, a Szemere Miklós

⁸⁷ OL. Szabadkőműves Levéltár. P 1083. Szimbolikus Nagypáholy Szövetségának 1901. jún. 3-i ülése jegyzőkönyve.

⁸⁸ A lufton bizottság első ülése 1902. máj. 16-án volt. Ekkor kidolgozták ügyrendjüket, melyet azután a Szövetségének 1902. jún. 2-i ülése fogadott el. OL. P 1083.

⁸⁹ Például megjelentette egy bizonyos „A keresztény ifjak »nagybizottságának« ellen-súlyozására alakult ifjúsági nagybizottság” anonim manifestumát. Magyar Szó, 1901. márc. 24.

Társaság pedig a Szemere Miklós és a magyar ifjúság című füzetet. Ezek fejtik ki az általános politikai programot, remélve, hogy a platformhoz a vidék is fölzárkózik. A Nemzeti ideált megküldték az összes miniszternek, az egyetemi és jogakadémiai tanároknak, közép- és szakiskolák igazgatóinak, ifjúsági egyesületeknek, közéleti személyeknek, arisztokratáknak. Mivel a vidék megnyerése jórészt a protestánsok felekezeti ellenérzésének leküzdésén múlt, ennek előmozdítására novemberben újrainyomatják a könyvet s a második kiadást megküldik a protestáns püspököknek egy levél kíséretében, melyben hangoztatják mozgalmuk felekezeti színezet nélküli voltát.⁹⁰ Az áttörés most is elmarad. A vidéki főiskolák ugyanúgy reagálnak, mint tavasszal. Október 31-én a debreceni jogakadémia diákegylete utasítja el határozatban a Nemzeti ideált, november 10-én a sárospataki. Ugyanezen a napon, november 10-én jelenik meg a Kolozsvári Egyetemi Lapokban Ady Lajos elítélő bírálata a könyvről. Az éles ellenzők sora eggyel bővül is, december 12-én a selmecbányai Bányász és Erdész Akadémiai Kör utasítja el határozatban a Nemzeti ideálhoz való csatlakozást. Magában Budapesten sem egyértelmű a fogadtatás, az Állatorvosi Főiskolai Lapokban és a polgári iskolai tanárképző diákegyletének lapjában, a Pedagógiumi Lapokban szintén elutasító reagálások jelennek meg. Csak a két korábban felzárkózó katolikus jogakadémián, a nagyváradin és a pécsin alakul a tanév elején a budapesti mintájára nemzeti párt, azonban egyik helyen sem sikerül az egyleti vezetést megszereznie.

A keresztes tábor még próbálkozik bizonyos tevékenységgel. Felkapják a kolozsvári egyetemisták által kezdeményezett „kuruc-brigád” akciót. E hangzatos név mögött a német Burschenschaft szervezetek meghonosítása rejlik, azonban sajátos magyar kosztümben. Kuruc kosztümös egyetemi testületek alakítása, melyek egyaránt keretét képeznék a diákság „magyaros mulatozásainak”, valamint, összekapcsolva az university extensionnak a selmecbányai kongresszuson megtárgyalt eszméjével — a parasztság közötti agrárius agitációnak. Megszervezésüket a budapesti egyetemen a nemzeti párt veszi kézbe, hangzatos volta viszonylagos popularitást ad az akciónak. Végigvinni azonban nincsen erejük. A mozgalom lendülete megtört, a kurucbrigád felállítására nem kerül sor.

Szervezettebben és rendszeresebben működik a Szemere Miklós Társaság. November másodikán megkoszorúzzák a Széchenyi-szobrot, néhány nappal később a Műcsarnokban a Szemere-család színeivel díszített ezüst palmaágcskákat tűznek több „magyar tárgyú és magyar zsánerű” festmény rájárára — a kozmopolitizmus elleni harcot ily módon kiterjesztve a képzőművészet területére is —, december 17-én kilenc tagú küldöttséggel tisztelegnek Károlyi Sándornál s felajánlkoznak, hogy követik a gróf zászlaját, melyen az áll: „Magyarország a magyaroké”. A társaság legfeljebb százfőnyi tagsága azonban kevés ahhoz, hogy bármit mozdítson.

A fokozatosan elszigetelődő, befulladás mozgalomnak két további esemény megrendíti erkölcsi hitelét. 1901 őszen Budapesten volna esedékes az azévi nemzetközi diákkongresszus. Megszervezése automatikusan az Egyetemi Kör vezetőségének feladata. A Nemzeti Párt számára felvillan a remény, hogy amit Selmecbányán nem tudott elérni, azt talán most, a nemzetközi kongresszuson kiperőszakolja a külföldi nagy katolikus diákszervezetek delegációi tapsviharának szuggesztíója. A nemzetközi kongresszus még meghozhatja az áttörést a magyar

⁹⁰ Magyar Egyetemi Ifjúság. 1901. nov. 20.

diákság szélesebb tömegei felé. A szervezés első lépései lázasan indulnak, amikor a kormány az előző év rendzavarásaira hivatkozva a kongresszus magyarországi megtartását megtiltja. A súlyos erkölcsi vereséget rögtön követi egy még súlyosabb. A mozgalom új vezére, Köpösdy Dezső utóda, egy frissen végzett fővárosi tisztviselő, Kecskeméthy Győző, november utolsó napjaiban jelentős sikkasztott összeggel külföldre szökik. Ez a botrány kivégzi a már előrehaladásában megtorpanó mozgalmat. Most már a külső támogatók sem tudnak segíteni, kik megkísérlik, hogy a közhangulat ellen hassanak. Szemere lapja a vallástalanság elharapózásával mentegeti a megtévedt diákvezért⁹¹, egy, a későbbi szélsőjobb-oldali mozgalmakban szerepet játszó gróf, Dessewffy István pedig a nyílt levélben, melyben a Nemzeti ideál szerzőit üdvözli, kifejezi örömét, hogy a röpirat elkészítésében Kecskeméthynek semmi szerepe nem volt (nb. közismert volt, hogy a röpirat szerzője Kecskeméthy)⁹².

A kereszt-tábor ereje már csak annyira futja, hogy decemberben még egyszer megszerzi az Egyetemi Körben a vezetést. További akciók már nincsenek. Tavaszra a mozgalom halott.

A kereszt-mozgalom ideológiája

Az egyetemista megmozdulás három elvi program-brosúrája⁹³ a jobboldali radikalizmus eszmei előtörténetének talán legérdekesebb dokumentumai. Minden oldalra kiterjedő pontossággal foglalják újabb szintézisbe a kilencvenes években kialakult konzervatív gondolkör minden elemét. Azonban nem csupán összefoglalták, hanem valóban tovább is fejlesztették. A gondolkört az arisztokrácia munkálta ki, ez az újrafogalmazás már egyértelműen a dzsentri variánsa, melyben saját programját önti formába. Maga a diákmegmozdulás, mint láttuk, teljesen az arisztokrata irányzatok inspirációja és irányítása alatt állt, de már a dzsentri követeléseit mozgaltak meg általa. Az arisztokrácia ellenőrzése alatt, hozzásimulva, kevés önállósággal, de a diákzavargás a honorációr dzsentri első viszonylag önálló szava a politikában. A századforduló éveiben már az egész közélet visszhangzik a dzsentri birtok tönkremenetelének problémájától. A dzsentri hanyatlásának kérdése a magyar publicisztikában először a nyolcvanas évek elején merül föl. Egyik összetevője ez a kérdés már akkor a kapitalista prosperitás krízisének, melynek másik szimptómája az Istóczy-féle mozgalom. Akkor Beksics nevezetes röpirata, a Társadalmunk és nemzeti hivatásunk fogalmazza meg a polgárosodást vállaló dzsentri álláspontját a kérdésben, a burzsoáziává átfelződő dzsentri koncepcióját. Vele szemben Margittay Dezső szépíró képviselte az intranzigens dzsentri álláspontot.⁹⁵ A kilencvenes évek elején az agrárius megnyilatkozásokból még nem hiányzik a bíráló a dzsentri felé — ha felkarolják is ügyét —, hogy saját hibái: költekező, könnyelmű életmódja gátolják burzsoává válását. Most már más hangok is hallatszanak. A Darányi-féle telepítési szakértekezleten, ahol már külön téma a középbirtok szanálásának

⁹¹ Zombory Gyula: Az „istentelenek”. Buda és Vidéke, 1901. dec. (35. sz.).

⁹² Magyar Egyetemi Ifjúság, 1901. dec. 1.

⁹³ Nemzeti ideál. Mit akar a magyar ifjúság? Kibocsájtja Ezer magyar ifjú. Bpest. 1901, Szemere Miklós és a magyar ifjúság. Szerk. Kováts Lajos. Bpest, 1901. Nagy József: Magyar keresztény ifjúság. Bpest. 1902.

⁹⁵ Margittay Dezső: A gentry marad. Bpest. 1885.

kérdése és ezzel kapcsolatban részesedésük az esetleges telepítésekben, Rákosi Jenő (nem a dzsentri, hanem az arisztokrácia exponense) kifejti: a tönkrement dzsentri birtokát megvásároló új birtokosok azért tudnak megélni ezekből a birtokokból, azért nem mennek ők is tönkre, mint elődeik, mert „nem teljesítik azokat a kötelességeket, amelyeket a régi középbirtokosság teljesített”. Az egyetemista mozgalomban ezeken kívül más szempontok is hatnak. Az értelmiségi pályára szorult dzsentri és a hozzá asszimilálódó egyéb középosztályi elemek kenyérféltése a polgári származású — és ami fontosabb a származásnál (hiszen a dzsentrihez asszimilálódott értelmiség jelentős része is polgári származású volt) polgári mentalitású értelmiségi rétegek konkurenciájától. Ebben a mozgalomban merült föl először problémaként komoly formában a zsidók beáramlása az egyetemekre, számarányuk az értelmiségen belül.⁹⁶ Reakció volt az egyetemen kialakult antiszemitizmus a polgárság politikai öntudatosodására is. Eddig a polgárság a szabadelvű pártba tömörült. Más képviselője a szorosan vett politikai közéletben nem volt. Most azonban az agráriusok fellépésével szemben a merkantil irányzat is kezd kialakulni, politikai profilt öltetni. A kereskedelmi kamara és a budapesti kereskedelmi csarnok is mozgolódnak, élükön agilis vezérükkel, Sándor Pállal. Ennél is jelentősebb azonban Vázsonyi Vilmos fellépése. (Az 1901-es választáson indul először.) Vele először jelenik meg a tisztán polgári és nem köznemesi liberalizmusnak formátumos politikai egyénisége. A konzervatív jobboldal a nyolcvanas évek végén s a kilencvenes évek elején nem vállalta a konfrontációt a polgári fejlődés erőivel, s a közjogi harc bástyája mögé vonult. Ez marad stratégiája egészen az első világháború kitöréséig. Csak viszonylag kis része vállalta a konzervatív tábornak, az adott struktúrában őket tekintetjük szélsőjobboldalnak, akik a polgári erőkkkel való nyílt szembefordulást akarták, s ebben a harcban nem a közjogi, hanem a szociális demagógiával akartak tömegbázist szerezni. A közjogi harc csataterén a frontok közötti állásfoglalásban zavartan, eldöntetlenül álltak. Most azonban saját szándékolt frontvonaluk túloldalán megjelent az ellenség. Megjelent az a polgári erő, mely szintén a polgári fejlődést tekintette a politika lényeges kérdésének, s nem 67-et vagy 48-at, s ezen a fronton szembeszállt az agrárius-néppárti szélsőjobboldallal. Az egyetemi megmozdulás már nyíltan őket tekintti ellenségnek. Ez tükröződik a közmopolitizmus problémában s ennek továbbfejlesztésében a kereszt-mozgalom kezén: a keresztény-magyar jelszó kialakításában. A politikai front eltolódása a közjogi problémáról az osztályharcot direkt módon tükröző problémákra nem jelentett eltávolodást a nacionalista ideológiától. Jelentette azonban a nacionalista ideológia lényeges formaváltozását. Ez az ideológia addig kialakult hagyományos formáiban, amilyen a függetlenségi nacionalizmus is volt, nemzeti ellenségnek valamely más népet, idegen nemzetet tekintett. Most változás történik e téren. Az újtípusú konzervatív tábor közmopolitizmus-bírálata a kérdést másként veti fel. Eddig a nacionalizmus a konkrét nemzet vélt vagy valódi érdekeit képviselte más konkrét nemzetek ellentétes érdekeivel szemben. Most a nemzeti probléma úgy vetődik fel, hogy a polgári fejlődés előrehaladása vonalát képviselő irányzatok: elvi liberalizmus, polgári demokrácia, munkás-

⁹⁶ „(Az Egyetemi Nemzeti Párt) Keletkezésének belső okait megtalálhatjuk az ifjúsági élet tüneteiben, azokban, hogy az egyetem falai között idegen fajú ifjúság oly nagy számmal kezdett érvényesülni és jelentkezni, amely szám az egyetem magyar ifjúságának pozícióit innár veszélyeztette. A Reformpárt túlnyomóan ilyen elemekből állott. Nagy József: Magyar keresztény ifjúság. Bpest. 1902. 21. l.

mozgalom elvileg szembenállanak a nemzettel, mint a társadalom szerveződési formájával — ez jelenti kozmopolitizmusukat, azt elavultnak tekintik s más, korszerűbb szerveződési formával szándékoznak felváltani. Ez — a konzervatív ideológia interpretációjában — tükrözi a nagyvárosias kapitalista fejlődésnek a nemzeti kereteket aláásó hagyományokat, konzervatív értékeket — a nemzetnek mint társadalomszervezési formának feltételezett összetartó faktorait — az ezzel szorosan egybeszővődött nemzeti mentalitást felbomlasztó jellegét, mely a tradicionális keretek felbomlasztásával mindenütt kialakítja az egész világon egyforma, sivár, lélektelen nagyvárosi civilizációt. A liberális-demokratikus politikai erők elleni harc tehát, mint nemzeti probléma, magának a „nemzeti létnek, nemzeti mivoltának” védelme jelenik meg. Hasonló történik a vallásos ideológia terén is. A felekezetek közötti ellentét helyébe a magát a vallást fenyegető liberális-demokrata atheizmus veszélye elleni harc lép. A nemzeti és a vallásos problematikát tehát transzponálják a belpolitikai osztályharcra, s ezzel megkísérik a nemzeti és vallásos érzület hallatlan emocionális energiáit a belpolitikai ellenfélre irányítani. Ez az ideológiai transzponálás jut kifejezésre összevontan a kereszt-mozgalom „keresztény-magyar” jelszavában. A probléma nemzeti színezetét alábástyázza az antiszemita interpretáció, amit a kérdésnek a diákmozgalom kezdettől fogva ad. Az elvont politikai-ideológiai irányként ható kozmopolitizmus általa újra visszatér a megfoghatóan nemzeti problémához azáltal, hogy a polgári fejlődés, a kozmopolitizmus hordozója egy etnikai (és felekezeti) kisebbség, a zsidóság lesz. A kereszt-mozgalom esetében az ideológiának ez a vonása még kezdetleges. Majdan a fasiszta rassz-antiszemizmus teremti meg az ideológiai módszert, mellyel közös nevezőre hozzák a fajteória jegyében a kifelé, más nemzetek felé irányuló nemzeti ellentétet a belpolitikai problémákkal. A „keresztény-magyar” jelszó összezsengése a „keresztény-nemzetivel” — amely formát egyébként a keresztetek szórványosan együtt használnak a fődokumentumokban előforduló tárgyalt formával — nem véletlen összezsengés. A kurzus hírhedt jelszavát születése pillanatában ragadtuk meg. A keresztetek a benne szereplő „keresztény” terminust már teljesen a „nemzsidő” értelemben használták, s már ekkor nem csupán stílusfordulat volt, hanem jelszó, mely még évekkel tovább is élt.⁹⁷

A brosrákban megnyilatkozó eszmei koncepciót a következőkben foglalhatjuk össze: A kiindulópont frontális támadás a szabadság eszméje ellen teljes általánosságban, mind a gazdasági, mind a politikai szabadság értelmében. A szabadság idegenből átplántált kultusza okozta, hogy 1848-ban megvalósították Magyarországon a polgári reformokat olyan helyzetben, amikor a nemzet gerincét jelentő közép-nemesség még nem volt felvértezve arra, hogy a modern kapitalizmus konkurrencia harcában megállja a helyét. Az új a fejtegetésben a frontális támadás 1848 ellen, a polgári átalakítás teljes nyílt elvetése. A nemességnek a nemzet érdekében feltétlenül szükséges vezetőszerpe először is a magyar birodalom eszméjére épül: a nemesség jelentett színmagyar vezetőréteget a nemzetiségi államban, amelynek magyar szupremácia alatt maradása a nemesi vezetőréteg tönkremenetelével kétségessé válik. Másik alapja a nemesség vezetőszerpe: ő a magyar karakter hordozója, egyedül képes

⁹⁷ Egy jelentős kortárs említi, hogy Pálffy Béla klerikális újságíró 1903-ban a honvéddapapródiskola tisztavetésán mondott beszédében a jelölteket „keresztény-magyar ifjak”-nak nevezte. *Ady Endre*: „Keresztény magyar ifjak.” Nagyvárad Napló, 1903. aug. 20. Összes prózai művei. 4. köt.

arra, hogy a külföldről jövő hatásokat asszimilálja a magyar társadalom igényeihez, s így biztosítsa a fejlődés szerveztségét. Ennek elmaradása 48 után a nemzet minden rétegének anyagi tönkremenetelét okozta. Kiút egyrészt a nyíltan sovíniszta nemzetiségi-birodalmi politika, amely elveti a jogegyenlőséget és a szabadságjogok eszméjét — ezért a szabadság politikai aspektusának bírálata a gazdasági mellett —, másrészt agrárius típusú szociálpolitikai intézkedések. Ez utóbbiak beilleszkednek a liberalizmus és a keresztény-konzervatív eszmékör világméretű harcába, a keresztény világnézet harcos újjászületésének folyamatába.⁹⁸

⁹⁸ „A magyarság a nagy szabadság inváziójára lelkében igen, de intézményekben előkészítve nem volt. Ezeréves múltja megszoktatta őt a rendi kormány biztosítékaihoz, melyek keretében idegen faji törekvés nem érvényesülhetett.” (11. l.), . . . A 48-ban elvesztett, elerőtlenült magyarságra reabocsájtják minden kipihent s megerősödött fajtát e hazának! Ne féljünk annyira a vádtól, hogy a „szabadság” ellen beszélünk. Először is a szabadság nem korlátoktól való mentességet jelent, de jelen államban nemzeti intézményekbe való behelyezkedést és szabad érvényesülést ez intézmények keretében. Tőlünk függött és függ nemzeti intézményeink valóstítása, megteremtése. De meg, nézzük csak a modern német államot, amelytől minden rossz intézményt oly kész éggel, rövidesen átplántáltunk, hogy kultiválja az a szabadságot. Elnyomás, zsarnoki vad elnyomás, önkény, a más fajúakkal szemben. Neki csak egy politikája van: a német faj. Ennek javához, érdekéhez, hatalmához hasonlítja minden lépését. Ugyan plántáljunk már onnan át egy kis fajpolitikát. A magyart már hosszú idő óta általános „elvek” szerint kormányozzák. Szabadság liberális elvek szerint. Ez az üdvözítő mérték. Pedig Magyarországot nem elvont elvek szerint szabad és lehet kormányozni. Magyarországon csak egy politikai irány lehet: nemzeti, faji politika. Hogy ezután ez mint liberális, vagy mint konzervatív irány jelentkezik, az mind nem jöhet figyelembe. Lehet az intézkedés bárminő a fentiekből, húzzuk rá bármelyik elvont elvet, csak az fajunk, a magyarság javára legyen. (14—15. l.). „. . . Az Alföld népe jó részében és más vidékek népe is visszakivánczik a 48 előtti állapotba. Szinte csodás és érthetetlen; mintegy azt jelenen ez, hogy a magyar szabadságát nem szereti. . . Ezek csak tünetek s mind azt bizonyítják, hogy a Nyugatról jött eszmék nem a nemzet karakteréhez és nemzeti múltjához idomítva valósultak meg e hazában” (16. l.). *Nagy: Magyar keresztény ifjúság* — „(1848-ig a magyar nemesség intézménye biztosítja a magyar faj uralmát). De most már ezt a törvényes intézményt pótolnunk kell a magyar faj vonzó, magához ragadó, tiszteletet parancsoló, alkotó tulajdonságai edzése, végkövetkeztetésben uralomra jutott és gyakorolt hatalma által. Minden hatalom pedig az általános és következetes gyakorlás által erősül és fejlődik. Hova lett a magyar hadvezető képesség, a magyar diplomáciai talentum annak folytán, hogy a hatalmi körökben az uralom gyakorlatának területéről lesodortattunk. . . az ezredven át kialakult magyar faj uralkodjék a Kárpátok alatt, földjén a nagy hódítóknak és töltsön be minden teret a maga vonzó, fölemelő és alkotó tulajdonságaival, dicsőségére magának és hasznára mindazoknak, akiket a sors érdekkörébe juttatott. Az imperiális politikával ideál kell a magyarnak: nos, hát ez az ideál, amelyért feszüljön minden izom s álmodjon és dolgozzék minden igaz lélek.” Budapesti Hírlap, 1901. ápr. 1-i Nemzeti ideál c. vezércikkéből idézi *Nagy: I. m.* 67. l. — „. . . van-e a magyarnak nemzeti eszméje? Az újabb, az igazabb? . . . Egy korszak alatt évezredes múltunkhoz mérten rövid évek alatt minden társadalmi osztályunk tönkrement vagy tönkremenőben van. Boldog jólétben egy osztályunk sincs már. A nemzeti vagyon átháramlik idegen kézre. Idegenek vásárolják a földet a magyar lába alól!” Uo. 107—108. l. — „A nemzet nagylelkűen megszabadítja a parasztot eladdig biztos földjeinek terheitől, a slaisser alleré manchesteri szabadelvűség hirdetői vajmi rövid idő alatt megszabadították magától a földtől is. . . Az Árpádok óta mindig a nemzet gerincét tevő középosztály? Gerinctörőten vergődik maga is. Az istentelen merkantil szellem, ami Magyarországon, mint a legtöbb idegenből vett gondolat, alig tartott meg igazi tartalmából valamit . . . ez a merkantil szellem . . . megdöntötte ezt a hatalmas oszlopát nemzetünknek, fajunknak.” Nemzeti ideál. 14—15. l. — „A kisiparost védelmezzük, támogatassuk, mert a gyár a plutokratia útján egyengeti. Ha mi ezt védelmezzük, meg kell dőlni az országnak. A pénzember ugyanis mindig kozmopolita. Nekünk a magyar fajt kell érvényre juttatnunk, aki szívében, vérében magyar, ezt kell támogatnunk, nem pedig azt, aki hatalmas tőkével kezdve vagyonát megtízszerezi s nem a hazának, hanem a kufárkodásnak s az egész emberiségnek él. A kisiparost kell tehát támogatnunk a tőke rovására, hogy tisztességgel megélhessen . . . Uraim, én, ki szívvel-lélekkel magyar vagyok, jobban szeretném, ha a kisipar mellett

A kereszt-mozgalom utóélete

Az olvasónak feltűnhetett, hogy fejtegetéseink során takarékosan bántunk a nevekkal. A hatásvadászat vádjának ódiumát magunkra vonva, most írásunk végén adunk összegzést a kereszt-mozgalom jelentős vagy figyelmet érdemlő résztvevőiről. A mozgalom Köpösdy után második embere, a gyakran szereplő orvostanhallgató, a Szemere Miklós Társaság alapítója s első alelnöke *Benárd Ágost*, a Simonyi—Semadam-kormány és az első Teleki-kormány majdani népjóléti minisztere. Az Egyetemi Kör 1900. május 31-i ülésén a keresztnek tantermekben való kifüggesztését követelő javaslat előterjesztője *Bernolák Nándor*, a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere. A selmecbányai kongresszuson felszólalt kereszties küldött *Magasházy László* Horthy majdani főadjudtánsa. A „Kereszt, zsidó, vallás” című röpirat szerzője *Zsembery István*, a Csilléry-puccs egyik kulcsfigurája, 1920-ban Sopron kormánybiztos főispánja, a MABI és az Actio Catolica elnöke. A kereszt kihelyezők között vannak: *Hencz Károly* későbbi néppárti és függetlenségi képviselő, 1919-ben a budapesti Friedrich-csoport összekötője a szegedi ellenforradalmi csoportnál; *Hindly Zoltán*, az OTI majdani helyettes vezérigazgatója, a Sajtókamara ügyésze; *Karafiáth Jenő*, a Károlyi Gyula-kormány majdani vallás- és közoktatásügyi minisztere, Budapest főpolgármestere; *Szinnyey József*, az 1919-es Csilléry-puccs egyik vezetője, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) egyik megszervezője és vezetője; *Weisz Konrád*, az ellenforradalmi kurzus idején KNEP képviselő, a budapesti ÉME egyik vezetője.

Elmondhatjuk tehát a kereszt-mozgalomról a fenti névösszeállítás alapján, azon túl, hogy a honorácior dzsentri önálló politikai jelentkezése volt a politikai és ideológiai életben, s kitermelte az újtípusú konzervatív ideológia specifikusan dzsentri variánsát, kialakította a magvát a majdani kurzus politikai generációjának. Ennek a diákmegmozdulásnak során verbuválódott össze lényegében az 1919-es ellenforradalom Friedrich—Wolff—Csilléry-csoportja. E csoport kialakulása számára a kereszt-mozgalom hozzávetőleg olyan szerepet játszott,

az agrárpolitikának is igyekeznék hangulatot csinálni. A nagy Rómát latifundiukai döntötték meg, melyeket kisbirtokokból alakítottak a pénzemberek s ezeket rabszolgákkal műveltették, míg a római légiók dicső harcokai proletárokká süllyedtek. A rabszolga légió, melyet nem köt a hazai röghöz a hazaszeretet, kell, hogy megdöljön. A mi alkotmányunk s hazánk palladiuma: a köznemes és a magyar paraszt is kezd szétszűlni: birtokait minden, csak nem magyar fajú és érzésű kufárok vásárolják halomra, melyekkel ők boldogulnak, mert a tőke velük van.” *Magasházy László* felszólalása a selmecbányai kongresszus iparpártolási-vitáján, 1901. máj. 28-án. Diákkongresszusi Lapok, 1901. máj. 30. — „(miért harcol a diákmozgalom?) A keresztény erkölcsi világnézetért, a nemzeti munka védelméért, a nemzeti hagyományok tiszteltéért, a magyar közéletnek a kozmopolita elemektől való megtisztításáért, a magyar nemzeti élet kifejtéséért és az idegen elemektől való megóvásért s végül szövetkezetek által a magyar nép erkölcsi és gazdasági istapolásáért” (131—132. l.). ... az ifjúság élénk érdeklődéssel foglalkozott társadalmi és gazdasági kérdésekkel, mint amilyenek a telepítési kérdés, a szövetkezeti mozgalom, a közép-osztály kérdése, a kivándorlás, a ruthén akció, az idegenek birtokszerezése, a nemzeti produkció védelme stb.” ... „Míg mellényünkön kis emáilkereszteket viseltünk, ezalatt könyvesszekrényeinkben gyűjtöttük a fent felsorolt társadalmi és gazdasági kérdéseket fejtegető könyveket, amelyeket az ifjúság mácenásai bőven rendelkezésünkre bocsátottak” (132—133. l.). Szemere Miklós és a magyar ifjúság — „Új kereszties háború indult meg a művelt Európa minden nemzetének belsejében az új pogány civilizáció ellen.” ... „(Az ifjúság) számoljon azzal a tudattal, hogy a világ feltartóztatatlanul halad a szocializmus felé. Ne ijedjen meg tőle, hanem iparkodjék ennek keresztény erkölcsi alapon leendő síma fejlődését biztosítani.” *Brázovay*: A kereszt 21. és 27. l.

mint az 1919-es egyetemi zászlóaljából kinőtt Antal István, Bornemissza Géza, Mikecz Ödön csoport a Gömbös-kormány személyi garnitúrájának összetoborzódása számára. A kereszt-mozgalomban lépett színre — egy villanással — a dinamikus-offenzív konzervatívságnak olyan áramlata, amely alkalmas lehetett, megfelelő időben arra, hogy a programot radikális politikai eszközökkel is megkísérelje érvényre juttatni. Amidőn 1919 őszén ez az alkalom először érkezett, a fellépő jobboldali radikalizmus első politikai garnitúrájában jelentős számban szerepeltek olyanok, akik első politikai élményeiket, impulzusait a kereszt-mozgalomban szerezték.

M. САБО.

О «КРЕСТОВОМ» ДВИЖЕНИИ В БУДАПЕШТСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В 1901 ГОДУ

(К предыстории крайних движений в Венгрии)

Резюме

В статье излагается история антисемитского клерикального движения среди студентов Будапештского университета весной 1901 года. Движение явилось ответом на мнимую провокацию: неизвестные лица по случаю одного праздника сломили с украшающих здание университета венгерских гербов изготовленные из гипса кресты. Имеющая большинство внутри университетской студенческой организации консервативная группа подозревала в этом еврейских студентов и в предоставленном ректору меморандуме требовала во всех аудиториях университета поместить кресты. Данное требование — в период всеобщего политического либерализма в стране — означало провокацию. После того, как их требование было отклонено, правонастроенные студенты — в ходе демонстрации — насильственно повесили кресты в аудиториях.

Данная акция тесно переплеталась с деятельностью консервативного политического лагеря страны, в первую очередь борьбой католической Народной Партии и политического движения крупных землевладельцев, т. н. аграриев против либеральной буржуазии. Эти группы поддерживали связи с студенческим движением и оказывали ему поддержку.

Идеологические манифестации, и, в первую очередь, программные листовки студенческого движения представляли собой новый элемент в истории идеологии правого крыла в Венгрии: в отличие от традиционной патриархальной идеологии означали появление нового типа наступательной, развертывающей сильную социальную демагогию, и стремящейся к оказанию влияния на массы консервативной идеологии. Данная идеология проявляла сходство с различными течениями европейских консервативных правых сил, критикующих либерализм, в первую очередь с немецкой «völkisch»-идеологией.

В лице т. н. «крестового» движения студентов внутри лагеря нового типа консерватизма в качестве своеобразной политической группы, имеющей свой облик и свои требования, впервые выступала как происходящая из рядов джентри интеллигенция, так и ассимилирующаяся к ним часть ее; предки «христианского среднего класса» хортистского периода. Студенческое движение как с точки зрения истории идеологии, так и политической истории является органической частью предыстории венгерского фашистского крайнего правого крыла, и среди участников движения в большом числе находятся будущие руководящие деятели контрреволюционной политики 1919 года.

M. SZABÓ

LE «MOUVEMENT DE LA CROIX» UNIVERSITAIRE DE 1901**(Contribution à la protohistoire de l'extrême droite en Hongrie)**

Résumé

L'étude présente l'historique des manifestations estudiantines antisémites et cléricales qui se sont déroulées, au printemps de 1901, à l'Université de Budapest. Elles étaient la réaction à une prétendue provocation: à l'occasion d'une solennité, des inconnus avaient brisé les croix des armoiries de la Hongrie en staff qui ornaient le bâtiment de l'Université. Le groupe conservateur de l'association estudiantine universitaire imputa cet attentat aux étudiants juifs et présenta un mémorandum au recteur en exigeant que la croix soit exposée au mur de chaque salle de cours. Cela signifiait une grave provocation de l'esprit public alors sous l'influence de la politique libérale. Leur revendication ayant été rejetée, les étudiants de droite organisèrent une manifestation et apposèrent de force la croix dans les salles de cours.

Cette action était en étroite connexité avec les activités du groupe conservateur oeuvrant au niveau de la politique nationale, en premier lieu avec la lutte, contre la bourgeoisie libérale, du parti populaire catholique et du mouvement politique dit des agrariens, des gros propriétaires fonciers. Ces groupes avaient établi des contacts serrés avec le mouvement estudiantin et lui fournissaient un soutien.

Les manifestations idéologiques du mouvement des étudiants, surtout leurs tracts présentant leur programme apportaient des éléments nouveaux à l'histoire des idées de la droite en Hongrie et reflétaient l'apparition, en remplacement de l'idéologie conservatrice traditionnelle et patriarcale, d'une idéologie conservatrice de type neuf, offensive, se faisant l'expression d'une violente démagogie sociale et s'efforçant d'influencer les foules, de conduire à une action de masse. Ces idées étaient en proche parenté avec les divers courants de la critique du libéralisme par le conservatisme et la droite d'Europe, avant tout avec l'idéologie «völkisch» d'Allemagne.

Le mouvement universitaire dit «de la croix» fut l'entrée sur scène d'un groupement politique distinct dans le camp du conservatisme de type nouveau, et disposant d'une configuration et de revendications propres: celui des intellectuels issus de la gentry, ou s'y étant assimilés, des prédécesseurs de la classe moyenne «chrétienne» de l'époque horthyste. Aussi bien du point de vue de l'histoire des idées que de celui de l'histoire politique, ce mouvement estudiantin fait partie intégrante de la protohistoire de l'extrême droite fasciste en Hongrie et nombre de ses participants figureront parmi les personnalités politiques marquantes de la contre-révolution de 1919.

H. SETON-WATSON

Az értelmiségekről

(Intelligentsias)

Széleskörű történelmi és szociológiai irodalom foglalkozik az értelmiségekkel. Különösen érvényes ez a megállapítás az orosz értelmiség esetében, amelynek a helyzetét oroszok és külföldiek egyaránt mélyrehatóan tanulmányozták. E csoportok összetételét, társadalmi funkcióját és politikai szerepét illetően azonban erős nézeteltérés tapasztalható, amit még tovább fokoz bizonyos jelentéstani fogalomzavar. Az „értelmiség” szó valójában orosz eredetű, és az 1860-as évek óta használatos (a Nagy Szovjet Enciklopédia szerint Boborykin regényíró használta első ízben), de azóta régen túlnőtt származási országa határain, és a társadalomtudományban nemzetközileg elismert meghatározássá vált. Sajnálatos módon gyakran eltérő fogalmak megjelölésére használják. Egyszer valamely társadalom művelt vezető rétegét jelölik vele (tehát mindazokat, akik magasfokú műveltséggel és szellemi adottságokkal rendelkeznek); máskor az alkotó gondolkodók kis csoportjára vonatkozik (írók, tudósok, művészek); megint másutt kiterjed mindazokra, akik nem kezük munkájából élnek (az angol nyelvterületek szóhasználatára szerint tehát a szellemi munkásokra). Véleményem szerint e meghatározások egyike sem fedi tartalmilag a megfelelő fogalmat. Minden, még a legkezdetlegesebb társadalomban is van egyfajta intellektuális elit, de nem minden társadalomnak van értelmisége. Valójában megkockáztatnám azt az állítást, hogy az értelmiségek viszonylag szokatlan jelenségei a történelemnek. Nem kísérlem meg, hogy erre vonatkozólag bármilyen szabatos meghatározást adjak. Egyelőre csak azt állítom, hogy akkor beszélhetünk értelmiségről, ha a művelt vezető réteg nagyrésze behatóan foglalkozik általános társadalmi és politikai eszmékkel, és vizsgálódó figyelemmel fordul az olyan társadalmi és politikai rendszerek felé, amelyek jelentősen eltérnek más társadalmi csoportok vagy osztályok társadalmi rendszerétől. Így ma itt e jelenség néhány történelmi példájával kívánok foglalkozni, és egyfelől megvizsgálnék néhány olyan körülményt, amely hozzájárult az értelmiségek kialakulásához, másfelől e csoportok politikai befolyásának mértékét és annak határait tárgyalnám.

Kezdjük a szellemi elit történetére vonatkozó néhány általános érvényű megállapítással.

A szellemi tevékenység az utóbbi évszázadokig szoros kapcsolatban állt az egyházzal, és a nagytudású, gazdag képzeletvilágú személyek leginkább a papság soraiban voltak fellelhetők. Ezt bizonyítják, embrionális állapotban, az afrikai varázsló-orvosok, és a mongol törzsek sámánjai, majd kifinomultabb formában Mezopotámia és Egyiptom állam-vallásai. Az ókori Görögországban és Rómában, és kétségtelenül az ősi Kínában is megnövekedett az intellektuális tevékenység a világi életben is, és a tudomány egyes ágai a korszerű hivatások szerves részeivé váltak. A legmeggyőzőbb példák erre a jog- és orvostudomány. Ezek túléltek a Római Birodalom összeomlását, és tovább fejlődtek a középkor

katolikus Európájában. De a vallásos jellegű intellektuális élet továbbra is domináló fölényben állt a világi felett. Ugyanez volt a helyzet a bizánci, valamint muzulmán országokban is.

Szinte minden akkori társadalomban három tevékenységgel találkozunk, amelyet olyan személyek folytatnak, akik ugyan alárendeltjei az uralkodónak és a főnemességnek, de tekintélyt élveznek, mely a parasztok, munkások és rab-szolgák tömege fölé emeli őket. Ezek a tevékenységek: először az uralkodó rendeleteinek végrehajtása, másodsor a jóváhagyott tanok és tudományos anyagok terjesztése, és végül az áruk vétele és eladása. E három funkció ellátása legalább három közép-csoport, vagy -osztály létezését feltételezi, amelyeket, szándékosan semleges szavakat választva megjelölésükre, nevezzünk kormánytisztviselőknek, a gondolatok szálláscsinálóinak és kereskedőknek.

A középkor katolikus Európájában a kormánytisztviselők két — katonai és polgári — csoportba voltak sorolhatók. A fegyveres erők tisztikara, akár a hűbérúri, akár a királyi seregben teljesített szolgálatot, a köznemesség soraiból került ki. Amint azonban a királyi hatalom megerősödött, kialakult a katonai hivatás is, amely ugyan kapcsolatban állt a földbirtokos nemességgel, de attól világosan megkülönböztethető volt. A kormányzat polgári tisztviselőit kezdetben túlnyomó többségében a papság adta. Valójában a papi hivatás volt a társadalmi felemelkedés fő útja, amelyen még néhány paraszty gyermek is eljuthatott a legmagasabb polcra. Az intellektuális tevékenységeknek és hivatásoknak, akárcsak a művészetnek és irodalomnak, legfőbb őre az egyház volt. És végül, a kereskedők fokozatosan a városokba települtek, ahol elismert jogaik és kiváltságaik birtokában létrehozták saját szervezeteiket, melyeknek élén vagyonos tőkések és bankárok álltak.

Új szakasz kezdődött a reneszánszsal és a reformációval, a tizenhatodik század nagy mozgalmával. Jelen fejtegetéseim szempontjából e mozgalmak lényeges következményeinek egyike a kormányzati funkciók és az oktatás világivá tétele. A köztisztviselők egyre csökkenő számban kerültek ki az egyházi személyek köréből. A polgári közigazgatásban és a fegyveres erőknél teljesített szolgálat fokozatosan hivatásos foglalkozássá váltak, amelyek olyan közel kerültek egymáshoz, hogy szinte azonos, egyetlen kormányzati apparátus, vagy állami gépezet katonai, illetve polgári ágazatáról beszélhetünk. Igaz ugyan, hogy a katonák és a polgári személyek sok szempontból egymástól eltérően látták és látják a dolgokat, de tény, hogy az utóbbi háromszáz év közelebb hozta egymáshoz nézeteiket. Ugyanakkor a tudós hivatások — jog, oktatás, orvostudomány —, valamint a független írók és művészek egyre inkább felszabadultak az egyház ellenőrzése alól. Végezetül pedig, a tőkések megszabadultak azoktól a korlátozásoktól, amelyekkel a középkor vallási doktrínái sújtották őket.

Mindezek eredményeként ez a három alapvető közép-csoport, a kormánytisztviselők, értelmiségiek és tőkések, amint azokat ma nevezzük, számbelileg gyarapodott és befolyását növelte, közben pedig egyre inkább homogénné vált. Összekovácsolta őket a közös erkölcsi szemléletük, a burzsoá étosz.

A nyugat-európai burzsoázia a tizenhetedik, tizennyolcadik és tizenkilencedik században alakul ki. Minduntalan, jól-rosszul alkalmazva, elhangzik a burzsoázia szó, és valóban alig lehet megmondani, mi is a „korrekt” jelentése. Legyen szabad tehát elmondanom, milyen értelemben használom én e szót jelen értekezésemben. Többre gondolok, mint csupán a kapitalistákra. Ha a kapitalistákra gondolok, azt mondom: a kapitalisták. A kapitalisták hangsúlyozottan fontos elemei a burzsoáziának, de e kettő tartalmilag nem azonos.

A burzsoázia fogalma, a kapitalistákon kívül, magába foglalja a szellemi foglalkozást űzőket és a kormánytisztviselők széles csoportját is. A burzsoá erkölcs, amely ezeket a csoportokat összekovácsolta, lényegében az individualizmusra épült. A tizenhatodik században jelentkezett a vallási szemlélettel szemben az individualista bíráló igénye. Később ez az igény a politikai véleményszabadságra is kiterjedt. A burzsoázia hatalomra jutásának folyamata lényegében a kormányzati tisztviselőkből, értelmiségiekből és kapitalistákból álló három csoportnak, ennek a közös erkölcsi felfogást valló, társadalmilag és kulturálisan homogén kategóriának a kialakulásával ért célba. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban ésszerű a „középosztály” kifejezést használni, amely az angol nyelvben már régen frázissá vált. Németországban „der Mittelstand” fejezi ki ugyanezt a fogalmat. Mindkét szó egyesszámban szerepel. Nem középosztályok, hanem „középosztály”. A burzsoá Európának nem az a sajátossága, hogy abban tisztviselők, entellektüellek és tőkések élnek, hanem hogy e három csoport nagyjából egyetlen osztályt alkotott.

Ez a fejlődési folyamat természetesen nem valósulhatott meg egyszerűen és simán. Olyan hatalmas megrázkódtatások kísérték, mint az angol polgárháború, nem is említve a franciaországi, skóciai és németországi elkeseredett vallásháborúkat. Az átalakulás hosszú időt vett igénybe, és minden országban más formák között nyilvánult meg. A hagyományos felsőbb osztályok igen eltérő módon reagáltak a burzsoázia felemelkedésére. Angliában a földbirtokosok és bankárok már a korai periódusban együttműködtek és egymás között házasodtak. Poroszországban még a huszadik század elején is főleg a földbirtokos nemes-ség tagjai töltötték be a magas tisztségeket a hadseregben csak úgy, mint az államigazgatásban. Ennek ellenére, úgy vélem, félreérthetetlenül felismerhetővé vált Nyugat- és Közép-Európában a homogén burzsoázia kialakulásának iránya-zata. Spanyolországban és Délolaszországban az egyházi befolyás alatt álló királyságok sikeresen ellentálltak e fejlődésnek, Lengyel- és Magyarországon háborúk és megszállások gátolták azt.

Ez a fejlődés szemmel láthatóan azokban az országokban a legsikeresebb, amelyek elől jártak a gazdasági fejlődés útján, és kellően kihasználták a rendelkezésükre álló tengeri kereskedelmi útvonalakat. Ebben a vonatkozásban első helyen állt Anglia és Hollandia, a két vezető protestáns ország. A protestantizmus és a sikeres kapitalizmus közötti összefüggésre már ismételtelen rámutattak Max Weber, R. H. Tawney és mások. Az ok és okozat közötti kapcsolat szerintem itt sem egyszerűbb, mint a tyúk és tojás esetében.

A szellemi foglalkozásaikat általában felszívta a burzsoázia. A középkor „egyházi entellektüelljeinek” vagy „hűbérúri entellektüelljeinek” helyzetével szemben joggal beszélhetünk a „burzsoá entellektüellek” felemelkedéséről. De ez nem annyira a katolikus, mint inkább a protestáns országokban volt így. A döntő példát természetesen Franciaország szolgáltatja.

Franciaország a tizenhetedik században hatalmas gazdasági és kulturális eredményeket ért el. A francia tőkések meggazdagodtak, a francia irodalom és művészet példát mutatott egész Európának. De XIV. Lajos rendszere, mely egyfelől ösztönzött a sikerekre s büszkén tekintett azokra, ugyanakkor megkísérelte, hogy erőszakos eszközökkel állítsa vissza az egyház zsarnokságát. A nantesi ediktum 1685-ben történt felfüggesztése szimbolikus dátummá vált. Franciaországot elszegényítette a sok ezernyi hugenotta elvesztése, és a francia

entellektüellek legtehetségesebb csoportjai a kormányzati rendszer elkeseredett ellenségeivé váltak. E sötét elmaradottság a tizennyolcadik században is folytatódott, amit még tűrhetetlenebbé tett az a körülmény, hogy akik mindezt az országra kényszerítették, kisebb tekintélyt élveztek és tehetségtelenebb emberek voltak, mint XIV. Lajos miniszterei. E politika eredményeként a szellemi foglalkozásuk nagyrésze, és azok, akiket az eszmék fűtöttek, elidegenedtek a francia kormányrendszertől. Ez a csoport részét képezte ugyan az „intellektuális elitnek”, de nem fedte teljesen ezt a fogalmat. Az intellektuális elithez tartozik ugyanis az ország minden magas műveltségű és intelligens embere. Ebbe a kategóriába tartozott számos földbirtokos, tábornok és magas állású köztisztviselő, egytől-egyig a királyság lelkes híve. Elsősorban azok álltak félre, akik nem töltöttek be köztisztviselői pozíciókat. Többségük szellemi foglalkozást folytatott, mások vagyonos emberek voltak, akik az irodalomnak és elmélkedésnek szentelték idejüket. E csoporthoz tartozott Franciaország alkotó szellemiségének számos tagja.

A tizennyolcadik század közepére megnövekedett ugyan az írás- és szólás-szabadság, de a kormányzat, bár magatartása enyhült, mégsem vívta ki e csoport háláját; tagjait eltöltötte az a keserűség, amelyet az előző évtizedek keltek bennük, és haragjuk egyenest a kormány ellen irányult. Az általuk kidolgozott politikai és társadalmi eszmék jelentőségéhez nem fér kétség. A nagy forradalom természetesen nem az ő művük volt, azt, sajátos politikai és gazdasági feltételek közepette, nagyobb társadalmi erők robbantották ki. De döntő tényező volt az 1789-ben és az azt követő években; elsősorban a művelt osztályokban kialakult az a szellemi atmoszféra, amelynek közvéleményt formáló hatásaként rossz lelkiismeret érzete lépett fel magas kormányzati és arisztokratikus körökben, és azok nem tudták már idegeiket kordában tartani.

Elsősorban arra mutatok rá, hogy Franciaországban a tizennyolcadik század közepére ezek az elidegenedett entellektüellek már jelentős olyan tömeget alkottak, amely teljesen különállt a köztisztviselőktől és a tőkésektől. Nem fűzte azokhoz semmiféle közös erkölcsi szemlélet. Valójában Franciaországban találkozunk először az értelmiséggel. Megjelenése különböző tényezőkkel magyarázható; a magam részéről kiemelném azt a kölcsönhatást, melyet a bonyolultan kifinomult magasszintű kultúra és a kormánynak az eszmék elnyomására irányuló durva rendszabályai gyakoroltak egymásra. A tizenhetedik század végén a világ legkiválóbb íróinak, művészeinek és gondolkodóinak számos kitűnősége élt Franciaországban, ahol ugyanakkor brutális, elmaradott kormány uralkodott; szerintem ez az ideális konstelláció, melynek hatására a szellemi élcsapat értelmiséggé alakul át.

Mire a napoleoni korszak megrázkodtatásai elmúltak, megváltozott Franciaország társadalmi és kulturális klímája. Franciaország burzsoá állammá vált. Kapitalisták és hivatalnokok, az új uralkodó társadalmi csoportok tagjai kerültek a földbirtokos nemesség helyére, és úrrá lett a francia társadalmon a burzsoázia erkölcsi szemlélete, mely a szellemi foglalkozásukat és a parasztság nagyrészét is megfertőzte. Nem volt azonban hatással a tizennyolcadik századi értelmiségre, amely továbbra is ellenséges magatartással bírálta a társadalmat. A Lajos Fülöp uralkodása idején bekövetkezett fellendülés nem tévesztette meg a bírálókat, mert egyre világosabban látták a dolgozó osztály szenvedéseit. 1848-ban ismét megjelent Párizsban az értelmiség. A tizenkilencedik század második felében az értelmiség hagyományos magatartása egy ideig rejtve maradt a nyilvánosság előtt, de a *Dreyfus ügyet* kísérő politikai harcokban ismét megjelenik a porondon. Majd újra hallat magáról az 1930-as években. Ebben az időben azon-

ban már több, egymástól eltérő nézeteket valló értelmiségi csoport létezett Franciaországban. A politikai érdeklődésű szellemi foglalkozásuk álláspontja megoszlott. Különösen két csoport, a szélső bal és a fasiszták álltak szemben elkésredett ellenségként az uralmon lévő liberális kormánnyal. Igaz, hogy mindegyiküknek sikerült a liberális burzsoá táborban szövetségeket találni, de tény, hogy mindkét csoport ellenségesen állt szemben a burzsoá liberalizmussal, és mindkét csoportot az értelmiségiek alkották. A tizennyolcadik századi Franciaország értelmiségének példája Európa más részein is követőkre talált. Hogy ezek közül csak néhányat említsek, megjelenik az értelmiség Lombardiában, Nápolyban és Spanyolországban, ahol e csoportok közvetlenül is részt vettek a politikai akciókban. 1848-ban Közép-Európában többhelyütt — így Frankfurtban, Milánóban, Berlinben és Magyarországon — vezető szerepe volt az értelmiségnek.

*

Mindezekben az esetekben, amelyekről eddig szóltam, az értelmiség abból az élesapathból alakult ki, amely hosszantartó, spontán társadalmi és kulturális fejlődés eredményeként jött létre. Így történt ez a katolikus és protestáns Európában, de nem a világ más tájain. Az a folyamat, amelynek egyik aspektusát tárgyalom, „a modern Európa kialakulásának” nevezhető. Az utóbbikét évszázad során a világ más részei ettől eltérő változáson mentek keresztül, amit „mesterséges korszerűsítésnek” nevezhetnénk. Erre két megoldás nyújtott lehetőséget. Az egyik esetben az uralkodó elhatározta, hogy népével elfogadtatja olyan modern európai szervezet és kultúra feltételeit, amelyet szükségesnek vél ahhoz, hogy uralmát külső támadással szemben megvédje. A másik út európai hódítás, amelynek nyomán az imperialista hatalom gyarmatává teszi a legyőzött országot. Az első módszer legszembeötlőbb, és időrendben legkorábbi példáját Nagy Péter cár Oroszországa adja, azt követték Mohamed Ali Egyiptomban, a Meiji-korszak reformátorai Japánban és Kemál Atatürk Törökországban.

A reformokat végrehajtó zsarnokokat elsősorban katonai szempontok vezették. Korszerű fegyveres erő megteremtéséhez korszerű technológiára és műveltségre volt szükség. Az ifjúság egy részének külföldön kell tanulnia, ugyanakkor európai színvonalú iskolákat kell a saját országukban megteremteni, ahol további, nagyobb tömegek nyerhetnek képzést. Az imperialista kormányok, melyek hadseregei saját állampolgárai sorából kikerült tisztek vezetésével gondoskodtak a gyarmatok védelméről, nagy gondot fordítottak gyarmati alattvalóik megfelelő képzésére, hogy azok bizonyosfokú adminisztratív, gazdasági, illetve kulturális jártasságra tegyenek szert. Mind a független, mind a „mesterségesen korszerűsített” gyarmati országokban elkerülhetetlenül kialakult az új szellemi elit, amely mellett továbbra is megmaradt az ortodox papság, a muzulmán ulemák, a buddhista szerzetesek, vagy a Konfucét követő mandarinok képviselte régi szellemi élcsoport is. Az intellektüellek új csoportja nem spontán fejlődés eredményeként jött létre, hanem a felülről irányított politika részeként jelent meg; de ennek ellenére egészen más lett belőle, mint amit a reformokra törekvő zsarnok elképzelt. Ez az új elit teljesen elkülönült a már meglevő középosztályoktól — a kormányzati tisztviselőktől, a hagyományos, főként vallási intellektüellektől és a kapitalistáktól. Ez a három csoport nem alkotott egységes középosztályt (Mittelstand), és nem volt a nyugat-európai burzsoá étoszhoz hasonló közös szemlélete sem. Nem voltak sem homogének, sem individualisták, sem burzsoák. Nem töltötte el őket a burzsoá szellemiség, keveredtek bennük

a nyugat-európai tanulmányaik idején ott uralkodott szellemi áramlatok; a felvilágosodás korának tizenhatezeredik századi eszméi; a tizenkilencedik századelő burzsoá liberalizmusa, e század késői második felének szocializmusa, az 1930-as évek fasizmusa és 1950-ben a szovjet-marxizmus. A mesterségesen korszerűsített független és gyarmati társadalmakban, legalábbis a korszerűsítés korai szakaszában, nem volt burzsoázia. A homogén középosztály helyett három, vagy több, egymástól jól megkülönböztethető, vertikális tagoltságú közép-csoport élt egymás mellett.

A Nagy Pétert követő korszak Oroszországában az új szellemi elithez tartoztak mindazok, akiket az önkényuralmi rendszer a modern állam szolgálatába akart állítani, tehát az új tábornokok, tengernagyok, helytartósági kormányzók és bizonyos számú tudós és technikus. A tizenhatezeredik század vége felé azonban a modern európai műveltség megszerzése már az orosz nép jóval nagyobb része előtt tűnt kívánatosnak, mint amely ilyen állások betöltésére számszerűleg aspirálhatott. Így született meg előbb a ráérő nemesség soraiból kikerült nemhivatalos elit, amelyhez később a nemesség mellett népi elemek, a *raznochintsok* is csatlakoztak. Nőtt a tizenkilencedik században a szellemi hivatást űzők — tanárok, orvosok, jogászok és mérnökök — száma, és hatalmas iramban fejlődtek az irodalom és a művészetek. Meggyorsította ezt a folyamatot az ipari fejlődés és az urbanizáció, amelyek nyomon követték a jobbgáyság 1861-ben történt eltörlését. Ilyenformán a század utolsó évtizedeiben a lakosságnak már jelentős része tett szert magasabb műveltségre, ismerte a legmodernebb társadalmi és politikai eszméket, de nem jutott számára hely sem a kormányzati, sem a gazdasági feladatok elvégzésének munkájában.

Többben foglalkoztak már ezeknek az embereknek sokszoros elszigeteltségével és csalódásaival. Ezek valójában már a tizenkilencedik századi európai kultúrához tartoztak, míg honfitársaik zöme, az orosz parasztság a középkori primitív gondolatok, a babonák világában élt. Mély kulturális szakadék választotta el őket a parasztoktól. A vertikálisan tagolt középosztályoktól a kölesönös megnemértés választotta el őket. Nem értettek egyet, és nem is rokonszenveztek sem az üzletemberekkel, sem a kapitalizmussal. A kormánygépezettől politikai eszméik idegenítették el őket. Azoknak a művelt orosz fiataloknak, akik a kormányzat szolgálatát választották hivatásukul, el kellett fogadniuk az ortodoxia, a zsarnokság és a nacionalizmus úgynevezett elveit, és ugyanakkor meg kellett tagadniuk mindazokat az eszméket, melyeket tanulmányi idejük alatt vallottak. Erre azonban csak kevesen voltak hajlandók. De ha kívül is maradtak a közigazgatás körén, nem maradhattak közömbösek iránta; gyűlölettel fordultak szembe azzal az apparátussal, amely, tanulmányaik szerint, elavult, együgyű és igazságtalan eszméket és gyakorlatot akart rájuk kényszeríteni. Elidegenedtek a kormányzattól. Megismétlődtek ugyanazok a körülmények, mint amelyek, ahogy azt fentebb említettük, Franciaországban uralkodtak XIV. Lajos kormányzásának utolsó éveiben: a kormány serkentette a gazdasági fejlődést, és engedélyezte azt a magas szintű oktatási rendszert, amelynek eredményeként ragyogó irodalom és virágzó művészetek bontakoztak ki, de ugyanakkor elavult cenzúra, reakciós mitológia és brutális elnyomás sújtott mindenkit. Ez teremtette meg a szellemi elit tömeges elidegenedésének, és következőképp az értelmiség létrejöttének ideális feltételeit.

Az értelmiség tehát elidegenedett ugyan a kormányzattól, de erős túlzás volna azt állítani, hogy egyben aktív forradalmi erőt jelentett. Inkább annak a táptalajnak mondhatjuk, amelyben a forradalom sajátos palántája felnövekedett.

Oroszországban elsőként az értelmiség foglalkozott előbb politikai elméletekkel, majd politikai akciók elméletével. Világos volt, hogy zsarnokság ellen csak konspiratív módszerekkel valósíthatók meg politikai akciók. Az értelmiség egyes tagjai egyénileg vettek részt ilyen akciókban, azok kidolgozták a követendő eljárás elméletét és gyakorlatát. Kimagasló példák erre Tkachov és Zhelyabov, de köztük természetesen Lenin volt a legnagyobb.

Az orosz kapitalizmus növekedése és az 1905-ös évet követő alkotmányoslátszatú változások többé-kevésbé elhomályosították azt a megosztottságot, mely az értelmiséget az orosz társadalom többi részétől elválasztotta. Láthatóvá vált, hogy bizonyos fokú polgáriásulás kezdett tért hódítani, terjedt a burzsoá szemlélet az orosz középosztályok tagjai között, és éreztette hatását a szellemi foglalkozásuk körében is. Ezek a foglalkozások már nem fedték az értelmiség fogalmát. Ennek ellenére az elidegenedett értelmiség még mindig jelentős tényező volt, mely szemben állott a kormányzat társadalmi és politikai szemléletével: ellenségesebb érzellemmel viseltetett mind az önkényuralom, mind a forradalmárok iránt, és megtagadta, hogy a zsarnokságot támogassa ellenségeivel szemben. A szellemi hivatásúaknak nem minden tagja tartozott az értelmiséghez, viszont e körökön kívülállók is csatlakoztak az értelmiséghez, így pl. azok a hivatalnokok, katonatisztek, sőt néhány üzletember és földbirtokos is, akiket nézeteik azonos-sága vonzott e csoporthoz. Az a közhangulat, amely 1917-ben Oroszországban uralkodott, főleg az értelmiség befolyásának eredményeként alakult ki. Ez a szellemi klíma, amely behatolt a társadalom és a kormányzat legmagasabb szintjéig, és hozzájárult az idegek feletti uralom elvesztéséhez és a rossz lelkiismeret érzetének elterjedéséhez, még nagyobb mértékben érvényesült Oroszországban, mint az 1789. esztendő Franciaországában.

Hasonló típusú értelmiségek tűntek fel a tizenkilencedik és huszadik század mesterségesen modernizált társadalmában is. Ennek példáit leginkább a Balkán-államokban és, 1890 után, Kínában láthatjuk. Megfigyelhettük ezt a jelenséget a századforduló Indiájában és, néhány évtizeddel később, más ázsiai és afrikai gyarmaton is. Mindegyik esetben ott volt az új szellemi elitet a tömegektől elválasztó kulturális szakadék; valójában ez a szakadék jóval mélyebb volt Ázsiában és Afrikában, mint Oroszországban. Ugyancsak jellegzetes volt a burzsoázia teljes hiánya, és a közép-csoportoknak, vertikális tagozódásuk következtében beállott, elkülönülése. Ami a politikai rendszereket illeti, azok a kínai és török kormányok brutalitása, és a viszonylag liberálisabb angol és francia gyarmati törvények között váltakoztak. Nincs azonban ok arra, hogy meglepődéssel beszéljünk a gyarmati uralom érdemeiről. Az ázsiai és afrikai gyarmatok értelmisége előnyös helyzetben volt a kínai vagy perzsa alattvalókkal szemben, mert szabadon kifejhette véleményét, és megteremthette kapcsolatait, de ugyanakkor sokat szenvedett a faji megkülönböztetés különböző módszereitől, amely a szuverén ázsiai államok polgárságát elkerülte.

Visszatekintve a mesterséges modernizálás kétévszázados történetére, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az új szellemi elitet a tömegektől elválasztó szakadék és velejárói, az entellektüellek sorozatos csalódásai, valamint a társadalmi helyzet veszélyes feszültsége, elkerülhetetlen jellegzetességei a korai szakasznak. Ez a feszült állapot csak egy módon oldható fel: a tömegek kulturális színvonalának emelésével, az elithez való közelítésükkel. Hogy egy fejletlen társadalom modernizálódhat-e véres forradalmi megrázkodtatás nélkül, vagy sem,

az attól függ, milyen rövid idő alatt lehet az elit és a tömegek közötti szakadék leszűkítését megvalósítani. Íme a két legvilágosabb történelmi példa: Oroszország és Japán esete.

Oroszországban Nagy Péter korai, ezirányú próbálkozásai után I. Sándor tett kísérletet az egész nemzetre kiterjedő oktatási rendszer bevezetésére, de tervét nem valósíthatta meg, mert a rendelkezésre álló anyagi forrásokat teljes egészükben elnyelték a napoleoni korszak külpolitikai és háborús költségei. Ezt követően az orosz közoktatásügyi minisztérium úgy döntött, hogy a tömegek oktatását meg kell akadályozni. Az egyetemi oktatást és annak intézményeit fejlesztették, mert egy — lehetőleg a nemesség köréből származó — művelt elitre már államérdekből is szükség volt. De az alsófokú oktatást tervszerűen elhanyagolták, mert nem tartották kívánatosnak, hogy paraszti és alsóbb középosztálybeli gyermekek olyan felesleges ismereteket szerezzenek, amelyek nem kívánatos eszmékkel töltik meg fejüket. Ezzel egy teljes századon át fenntartották az elitet a tömegektől elválasztó szakadékot. Japánban viszont az 1870-es évek reformerei úgy vélekedtek, erősebbé válik és megszilárdul a nemzeti egység és a hazaszeretet, ha az egész nemzet művelődik. Következetes munkájuk eredményeképpen a Meiji-restaurációt követő harminc év során minden fiú és leány több esztendőn át tanult alsóbbfokozatú iskolákban. Sikerült ezzel a szakadékot szűkíteni, és a japánok újra egységes nemzetet alkottak.

Több ország értelmiségének tevékenységében lényeges új vonás jelenik meg, amelyet „néppárti mentalitás”-nak nevezhetünk. Fontos ehelyütt, hogy megkülönböztessük a mentalitást a doktrínától. Az orosz narodnikok, de különösen örökösök, a szocialista forradalmárok dolgozták ki azt a doktrínát, egyféle romantikus agrár-szocializmust, amely jogosan váltotta ki Plechanov, Lenin és mások bírálatát. De, szerintem, a doktrínáiknál nem kevésbé fontos szerepe volt a mentalitásuknak, amely főként a nép szolgálatának szinte áhitatos áldozatosságában nyilvánult meg. Hasonló szellemi magatartás töltötte el az 1930-as évek szerb ifjúságát, akikkel ezelőtt harminc évvel volt alkalmam megismerkedni. Ezek a fiatalok marxisták voltak, feltűnt azonban néppárti mentalitásuk. Közülük kerültek ki a második világháború idején a jugoszláv nemzeti felszabadító hadsereg káderjeinek nagy része. De ugyanezt a mentalitást megtalálhatjuk a politikai színskála ellentétes oldalán is, a román fasiszták soraiban, akik közül néhányan ugyancsak alkalmam volt ismeretségbe kerülni. Ezt mint történész, és nem mint szimpatizáns mondom. A román Vaszgárda politikailag teljességgel ellenszenves volt előttem, de tény, hogy sok intelligens és jószándékú román fiatal azért állt soraiba, mert úgy vélte, azzal szolgálja legjobban a kizsákmányolt román paraszti tömegek ügyét. Hitler aljas ügynökei, ezek a közönséges bűnözők, természetesen őket, a félrevezetett román ifjakat zsákmányolták ki, akiknek ez volt a tragédiájuk. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az egyiptomi Muzulmán Testvériség és az 1930-as évek japáni tiszti terroristák esetében is.

Néhány mesterségesen modernizált társadalomban az értelmiség, mint társadalmi csoport és politikai tényező, a hadsereg sok tisztjét is magához vonzotta. Az első modern képzettség, amelyre a korszerűsítésre törekvő zsarnokoknak szüksége van, a katonai képzettség. Ezért aztán a külföldön vagy külföldi szakoktatók által belföldön kiképzett fiatal tisztek az első között voltak, akik a külföld politikai eszméivel megismerkedhettek. Klasszikus példáját adták ennek az orosz dekabristák. Esetükben nem az a lényeges körülmény, hogy a nemesség gyermekei voltak (ez természetesen igaz), hanem egyenruhát viselő értelmiséget alkottak. 1825 után a cárok nagy gondot fordítottak arra, hogy a

hadsereg tisztjeit elszigeteljük a felforgató eszméktől, és valóban, 1917-ig nem is fordult elő politikai zavargás a hadsereg köreiben. Az orosz forradalmi értelmiség 1861—1917 között nem katonai személyekből állt. Ezzel szemben az Ottomán Birodalomban és annak arab utódállamaiban a hadsereg tisztjei váltak a politikai gondolkodású értelmiség vezetőivé — 1908 ifjú törököi, Kemál Atatürk, a fiatal Nuri es-Said és Abd el-Nasser nevei bukkannak fel elsősorban emlékezetünkben. Valószínűleg közrejátszik ebben az a körülmény, hogy az Ottomán Birodalomban a katonai hivatás mindenkor nagy tekintélyt élvezett, és ezért különösen az intelligensebb ifjak nagyrésztét vonzotta soraiba. De a legtöbb európai gyarmaton polgári személyek alkották az értelmiséget, minthogy a védelmi feladatokat a gyarmattartó hatalom látta el. Viszont az új afrikai államokban, amelyek az egykori angol, francia és belga gyarmatokból alakultak ki, új hadseregeket szerveztek és új tiszteket képeztek ki, akik egyre fokozódó mértékben jutottak fontos szerepekhez. Nehéz ezeket a szerepeket megfelelően elemezni és értékelni, hogy valamelyik afrikai katonai vezetőről megállapíthassuk, vajon egy Atatürköt, vagy Cavaignacot, hagyományos rendfenntartót, vagy talán az egyenruhás értelmiség kategóriájához tartozó tisztet lássunk-e bennük. E két szerep gyakran fedi egymást; tanulmányozásuk és elemzésük több figyelmet érdemel a szociológusok és történészek részéről.

*

Amint láttuk, az értelmiségeknek jelentős részük volt a forradalmakra kedvező közhangulat előkészítésében, és soraikból került ki a forradalmi mozgalmak sok vezető egyénisége. Vizsgáljuk most azt, mi történik a győz elem után — tehát a nemzeti függetlenség kivívása vagy a szociális forradalom sikere után.

Az erre vonatkozó legkorábbi tanulságot a tizenkilencedik századi új Balkán-államok példája adja. Ott az értelmiség korábbi tagjai, mint közéleti kiválóságok, magas politikai, köztisztviselői, vagy katonatiszti állásokat töltöttek be. Ezek a férfiak először arra törekedtek, hogy korábbi forradalmi elveiket átültessék a gyakorlatba. Nemzetük azonban gazdaságilag és kulturális szempontból is elmaradott volt; az a korszerűsítő politika, amely az elit és a tömegek közötti szakadék szűkítésén munkálkodott, csak igen lassan haladt célja felé; a társadalmi feszültség és elégedetlenség fokozódott, és az új vezetők egyszerre azon vették észre magukat, hogy kormányzási módszereik már csak igen kis mértékben tértek el elődeik gyakorlatától. Bulgáriában, például, 1878 után a függetlenségi harcok hősei egyre inkább úgy néztek le a parasztokra, mint a török pasák. Nikola Pašić, vagy a Bratianu-család egymást követő nemzedékeinek politikai fejlődése is egyértelmű példákkal szolgál. A fiatalok új nemzedéke tanult és képezte magát, új értelmiség nőtt fel, de a szabadság és az igazság kivívásáért tovább folyt a harc. Hasonló jelenséget figyelhettünk meg az újonnan alakult ázsiai és afrikai országok esetében is.

Az 1920-as években Szovjet-Oroszországban is megjelent a probléma, melyet az vált ki, hogy a forradalmi értelmiség átalakul hivatalnokokká, és az elitet a tömegektől elválasztó szakadék mély maradt. Lenin utolsó írásában ismételtlen utal a „bürokratikus torzulásokra”, és szükségesnek tartja a „kulturális forradalmat”. Az első és a második öt éves terv azonban hatalmas változást hozott. Abban a mértékben, amint az orosz társadalom iparosodott és városiasodott, és ezzel párhuzamosan az orosz munkások, valamint a parasztok korszerű oktatásban részesültek, csökkent a kulturális szakadék, és úgy látszott, hogy az

értelmiség, amely mint specifikus társadalmi csoport élt a cárok idején, most már valószínűleg el fog tűnni.

Az értelmiségekre vonatkozó minden fentebb említett példa a pre-modern társadalmakból származik, amelyekben az iparosodás, városiasodás és az általános oktatás csak lassan haladt a maga útján, és amelyekben széles volt az elitet a tömegektől elválasztó szakadék. Ez volt a helyzet a tizenhetedik századi Franciaországban, a tizenkilencedik századi Oroszországban és a Balkánon, valamint a huszadik századi Ázsiában és Afrikában. Az értelmiségek tanulmányozására fordított évek során arra a következtetésre jutottam, hogy az értelmiségnek, mint specifikus társadalmi csoportnak el kell tűnnie, ha a kulturális szakadék összeszűkül, tehát akkor, amikor bekövetkezik az iparosodott és városiasult társadalom kialakulása. Egészen a legutóbbi időkig úgy véltem, hogy egyaránt ez a fejlődés útja a modern kapitalista vagy szocialista ipari államban. Nyugaton a szellemi elit a mindinkább egységes burzsoáziába, a Szovjetunióban az új felső rétegbe, a hivatalos elnevezés szerint a „dolgozó értelmiség”-be olvadt bele. Ez a réteg a régi értelmiség tagjainál jóval szélesebb kategóriákat ölel fel, a gazdasági, polgári, hatósági, katonai és pártapparátus adminisztrátorait és funkcionáriusait. Az én meghatározásom szerint a „dolgozó értelmiség” már egyáltalán nem tekinthető értelmiségnek, jóllehet ott vannak soraiiban az olyan foglalkozásúak, amelyeknek megfelelői fellelhetők abban a régi orosz szellemi elitben is, amelyből az értelmiség kialakult.

Az utóbbi évek eseményeinek tükrében azonban igen kétségesse vált az a feltevés, hogy az értelmiség olyan jelenség, amellyel nem találkozunk a modern, iparosodott és városiasodott társadalmakban. Tanúi vagyunk, hogyan jelennek meg a vezető nyugati tőkés országokban — az USA-ban, az NSzK-ban, Franciaországban és Angliában — az értelmiségek, vagyis azok a specifikus, a burzsoáziát alkotó egyéb elemektől különálló csoportok, amelyek átfogó politikai és társadalmi eszmék fanatikussai. Az értelmiségek tagjai főként diákok, egyetemi előadók, újságírók és televízió-komentátorok, követőik pedig leginkább a fiatalabb korcsoportokból kerülnek ki, de az értelmiségiek hivatásbeli vagy nemzedéki megoszlás szerinti összetételének nincsenek megállapítható határvonalai.

Eddigi fejtegetéseimben két tényezőt helyeztem előtérbe: az elitet a tömegektől elválasztó kulturális szakadékot, és az eszméket maradi eszközökkel elnyomó kormányok erőszakos eszelelményeit. Van azonban a jelenkori nyugati tőkés társadalmaknak egy további, lényeges és szembeszökő jellegzetessége, amellyel természetesen nem találkozunk, ha a társadalmakat a tizenhetedik századi Franciaországgal, vagy a cárok Oroszországával hasonlítjuk össze. Ez a jellegzetesség természetesen az amerikai négerek helyzete az Egyesült Államokban. Művelt és kevésbé művelt négerek szenvedéseinek forrása egyrészt az a csalódottság, mely a tizenkilencedik századi Oroszország és a huszadik századi gyarmatok entellektüelljeinek érzelmeihez hasonlatos, másrészt az intézményesített igazságtalanság és elnyomás, amelyet a déli államokban egészen a legutóbbi időkig a fekete lakossággal szemben alkalmaztak, és amely minden képzeletdús túlzás nélkül a cári uralom eszközeit idézi emlékezetünkbe. A nyugat-európai és észak-amerikai fehér értelmiségek elidegenedése azonban további megvilágításra szorul. Talán két tényezőt lehet említeni, amelyek bár bizonyos fokig ellentmondóak, mégis kiegészíthetik egymást.

Az egyik tényező a felháborodás, amelyet a világnak mint oszthatatlan egésznek az állapota vált ki. Saját határaikon belül ugyan nincs szembeötlő

szegénység vagy elnyomás (az amerikai négerék itt is kivételt képeznek), de ugyanakkor Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában súlyos szegénységben és erőszakos elnyomás alatt élnek népek. A szélesebb értelemben vett világpolgárság gondolata több fiatal európai és amerikai entellektüellben él ma, mint bármely korábbi nemzedék tagjaiban; úgy érzik, felelősek a bihari éhínségért, vagy a biaiiai tömegmészárlásért, és kormányaikat, azok „intézményeit” vádolják, amiért azok nem vetnek véget ezeknek a szenvedéseknek. Speciális eset persze a vietnámi háború, mert az közvetlenül is érinti a katonaköteles korú amerikai fiatalokat.

A másik tényező a virágzó gazdasági helyzet hatása. Minthogy saját társadalmak gazdagok, és polgáraiknak a javak széleskörű választéka áll rendelkezésre, könnyen túlbecsülhetik kormányaik teljesítő képességét, és alábecsülhetik a gyakorlati nehézségeket. Úgy vélik, a hatalmas kormányukon múlik, hogy nemes célkitűzéseiket meg is valósítsák; ha még sem szerzik meg az emberiségnek a békét, boldogságot és igazságot, ez azért van így, mert gonosz emberek ülnek a kormányokban, akik nem is munkálkodnak e célok érdekében.

Valóban lehetséges, hogy a „jóléti állam”, a társadalomnak ez az új típusa, sorszerűen maga teremti egy új típusú elidegenedést, és az ugyancsak új típusú értelmiséget. Ezeknek az értelmiségieknek tagjai, az előző nemzedékre nehezedő nélkülözés és félelem nyomása alól felszabadulva, tetszésük szerint elfogadhatják, vagy megvethetik mindazokat az élvezeteket, amelyeket, a pornográfiai kiadótól a kábítószerezárusokig, nagy bőségben kínál az új plutokrácia. Feltárhathják a Nyugat pazarló fényűzése és a Kelet éhínségei közötti ellentétet. Követelhetik elképzeléseik azonnali teljesítését, és közben legjobb tehetségük szerint munkálkodhatnak azon, hogy saját társadalmukat tönkre tegyék, mert az, minthogy nem tökéletes, semmit sem ér.

Van azonban a fejlett ipari társadalmaknak a tizennyolcadik századi Franciaországgal és a huszadik század eleji Oroszországgal egy olyan, látszólag közös vonása, amely lényegesebb minden egyéb körülménynél, és ez a politikai vezető réteg idegeinek csődje. A már szinte a politikai mazochizmusig fajult, nyomasztóan rossz lelkiismeret, amely a társadalom felső rétegét és az idősebb nemzedéket — politikusokat, hivatalnokokat, papokat, tanárokat és főként a tisztán látó újságírókat és televízió-kommentátorokat — gyöttri, egyaránt megtalálható Párizsban, vagy New-Yorkban, Washingtonban, vagy a Whitehallban, Rómában, vagy Berlinben.

Kísért annak a kérdésnek felvetése, vajon a fejlett, iparosodott és városiasult társadalmakban a politikai elit morális hanyatlása hozzátartozik-e a „fejlődés törvényéhez”, vajon ez a jelenség egyaránt jelen van-e mind a „szocialista”, mind a „tőkés” társadalmakban, és végül, hogy az milyen további következményekkel járhat.

* E tanulmány előadás formájában hangzott el a Történettudományi Intézetben. Jóllehet számos vonatkozásban nem értünk egyet szemléletével, úgy gondoljuk, hogy közlésével elősegíthetjük a probléma sokoldalú megközelítését. (Szerk.)

PUSKÁS JÚLIA

Magyar szervezetek Amerikában

(az 1880-as évektől az 1960-as évekig)*

Az elmúlt száz év folyamán Amerikában letelepedett magyarok etnikus közösségei, leginkább egyletek, társadalmi és politikai egyesületek, egyházak keretében és az anyanyelven írott sajtó körül alakultak ki. Az idegen környezetben magára maradt népcsoport — hasonlóan más bevándorolt népcsoportokhoz — hamar és öntevékenyen kiépítette e kereteket és napjainkban is az ún. „magyar élet” magyar közösségek ezek körül formálódnak.

Jelentőségüket néhány számadat is mutatja:

Az 1960-as évek elején az Egyesült Államokban 352 magyar egyházi közösséget tartottak nyilván (199 katolikusot, 136 protestánsot, 12 baptistát és 5 egyebet). Ugyanebben az időben a nagy betegsegélyzők ugyancsak többszáz fiók-egyesületén kívül 225 különböző magyar társadalmi egyesületet számláltak. Egy 1963. évi felmérés szerint az USA-ban 57 magyar nyelvű újság-periodika jelent meg.

Az amerikai magyar intézmények azon közös vonáson belül, hogy magyar etnikus keretek között indultak, tevékenységük és képviselt szemléletük tekintetében számos variációt mutatnak. A különbségek — mint látni fogjuk — első sorban azzal függnek össze, hogy az egyes intézményeket melyik bevándorolt magyar csoport, társadalmi réteg szükséglete és mely időben hozta létre. Ugyanakkor egyazon szervezet jellegét, jelentőségét az idő, az új társadalomba való beilleszkedés előrehaladása is módosította. Ezért csak a maguk történeti körülményeivel együttesen vizsgálva és szemlélve rakhatók helyükre az amerikai magyar közösségek, és ennek alapján közelíthető meg a mai amerikai magyarság sokszorozott rétegződése, magatartásának, gondolkodásának, beidegződésének ezerannyi változata.

E tanulmány az amerikai magyar közösségeket indulásuktól napjainkig, a történeti folyamatba ágyazottan kíséri meg — ha vázlatosan is — bemutatni, hogy alapot nyújtson a nagyon érdekes és sok tanulságot magában rejtő történeti kérdések további részletes tanulmányozásához.

1. Az egyletek

Az Amerikába bevándorolt magyarok első etnikus közösségei az egyletek voltak. *Betegség, halál esetén valamelyes közösségi segítség biztosítása* volt az a közvetlen cél, amely az első magyar egyleteket az 1880—90-es években életre hívta. A többségükben falusi kivándorlók elvesztették régi közösségi hátvédeiket, amelyeket a falvak patriarchális életformája, hagyományos rendje nyújtott.

* A tanulmány „A kivándorlás és emigráció, az Amerikában letelepedett magyarok története” c. kézirat egyik fejezete.

Gyakran a szűkebb családi körből is kiesett és magára maradt egyént az idegen környezetben elsősorban az nyugtalanította, hogy mi lesz vele, ha baleset éri, ki temeti el a „tisztességnek” megfelelően, ha meghal, és mi vár hátrahagyott családjára. Ezeket a gondokat napirenden tartották a szomorú tapasztalatok is. Az amerikai kapitalizmus ebben az időben könyörtelenül kiszolgáltatotta a munkásokat foglalkozásuk veszélyeinek. Lázasan dolgozó ipara aránytalanul sok áldozatot szedett, és a törvényhozás az egyéni felelősség elve alapján legtöbb esetben kárpótlás nélkül hagyta a szerencsétlenül járt munkást, vagy hátramaradt családját. Az új körülményeket legkevésbé ismerő Közép- és Kelet-Európából bevándorolt „new immigrant”-ok kerültek a legvédtelenebb körülmények közé. A bányák, a gyárak közülük szedték a legtöbb áldozatot. A megrokkant vagy meghalt honfitárs szomorú sorsának, teljes elhagyatottságának láttán egyre többnek jutott önkéntelenül eszébe a „holnap velem is megtörténhet” gondolata. A feljegyzések szerint egy-egy magyar honfitárs tragikus szerencsétlensége adott indítékot közvetlenül az első betegsegélyező egyesületek alapításához.

Önvédelmi szervezkedésre ösztönözték a bevándorolt magyarokat más bevándolt népcsoportok hasonló példái is. A „Fraternal” testvérsegítő intézményeknek Amerikában már komoly múltja volt, amikor a magyar bevándoroltak érkeztek. A társadalombiztosítás és a munkásokat védő törvények teljes hiánya abban az időben valamennyi bevándorolt népcsoport tagjait egymás segítésére, az önszegélyezés intézményeinek etnikus kereteken belül történő kialakítására ösztönözte. Ahogy az egymás után bevándorolt népcsoportok ellesték egymástól a munkafogásokat az üzemekben és gyárakban, ugyanúgy tanultak a korábban letelepedettektől a szervezkedés területén is.

A *vallásos szükségletek* kielégítése volt a másik ösztönző erő a szervezkedésre. A nagyrészt falvakból származó emberek életében a vallásos érzület még fontos szerepet játszott. Egyházi szervezkedésüket is általában egyesületek alapításával kezdték. Ezek keretében gyűjtöttek pénzt, hogy otthonról maguknak papot hívhassanak és felépíthessék egyházi közösségük számára a templomot, amelyben az istentiszteleteket anyanyelvükön hallgathatják és általában rekonstruálhatják elhagyott otthonuk egyházi kereteit. Amikor a templomok már felépültek, fenntartásukról és az egyházakkal kapcsolatos valamennyi teher viseléséről az e célból alakult úgynevezett „templomegyesületek” gondoskodtak. Ebben az időben a templomegyesületek zöme többnyire ugyancsak foglalkozott biztosítással és betegsegélyezéssel is. Az elmondottakból következik, hogy az Amerikában letelepedett magyarok egyleti életének szervezésében komoly szerepük volt a papoknak is. Híveiket iparkodtak együtt tartani a vallásos jellegű egyesületek szervezésével, de komoly tevékenységet fejtettek ki annak érdekében is, hogy a vallásos szellemet a világi egyesületekbe ugyancsak belevihessék.

A szervezkedésre ösztönző harmadik erő a *társasági élet szükséglete* volt. Az egyesületek társasági jellege megerősödésük és virágzásuk idején annyira kidomborodott, hogy az eredeti célkitűzések olykor el is homályosultak: a társasági élet, a mulatság majdnem fontosabbá vált, mint a segélyezés. Mindenestre a magyar bevándoroltak társas közösségi élete az első évtizedekben teljes egészében az egyesületeken nyugodott. Az egyesületek a kulturális és politikai élet kereteivé váltak. A színelőadásokkal egybekötött mulatságok a szórakozás mellett a szereplők és a hallgatóság művelődési igényeinek kielégítését is szolgálták. Sok szereplő az egyesületek keretében foglalkozott életében először szellemi munkával, sok bevándorolt ugyancsak az egyesületek keretében kapott kedvet a rendszeres olvasáshoz. Az egyesületi élet volt tehát hivatott mindannak pótlására, aminek hiányát

azok az emberek érezték, akik kiestek régi közösségeikből, de még nem illeszkedtek bele az új közösség társadalmi szervezeteibe. S hogy ezek az emberek minek, és mennyinek érezték hiányát, az kultúrájuk fokát tükrözi. És ha a mai szem számos megmosolyogni valót is talál az Amerikába bevándorolt magyarok „egyletesdi” életében, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a hallatlan — hazai közvélemény, de még történetírásunk által sem méltányolt — erőfeszítést, amellyel a teljesen magukra hagyott magyar kivándorlók a maguk közösségeit az önszervezésre, a társaséletre, szórakozásra, a művelődésre és a politizálásra szervezték.

A gazdasági bevándoroltak első egyletei az 1880-as években alakultak.¹ 1882 őszén Newark (N. J.) városban magyarok és németek közösen alapították az „*Első Magyar Betegsegélyző Egyletet*”. Ezt követte 1884-ben Pennsylvania állam Freeland városában a „*Pennsylvaniai Első Magyar Betegsegélyző Egylet*” létrehozása 18 alapító taggal.² A szlovák egyletek példájára alakult 1886-ban a „*Scrantoni Első Magyar Munkásbetegsegélyző Egyesület*”. Még ugyanebben az évben jött létre Hazleton városban a „*Verhovay Betegsegélyző Egyesület*”, 1896-ban pedig Trentonban létesült szerény keretek között az „*Amerikai Magyar Reformátusok Egyesülete*”.

A kivándorolt ipari munkások, akik részint már Magyarországon a Szociáldemokrata Párthoz vagy szakszervezethez tartoztak, részint pedig Amerikában más nemzetiségű kollegáiktól (elsősorban németektől) ismerték meg a szocialista munkásmozgalom eszméit, már az 1890-es években létrehozták az első szocialista munkásegyleteket és szakegyleteket. Clevelandben 1894-ben alakult a „*Petőfi Sándor Szocialista Munkás Egylet*”, 1898-ban pedig Brooklynban közel száz munkás részvételével létrehozták az „*Első Magyar Munkássegélyző Egyletet*”. 1892-ben alakult az első magyar szakegylet New Yorkban, a szűcsök szakegylete, majd a magyar bádigosok és szerelők, famunkások és fémmunkások, vas-munkások és festők is létrehozták szakegyleteiket, amelyeket szívesen neveztek „szakszervezeteknek”. Tagjaik képzett magyar munkások voltak, akik az exkluzív amerikai Trade Unionokba nem léphettek, mivel az mereven elzárkózott a frissen érkezett közép-kelet-európai bevándorlóktól. A szakegyletek működésének tartalma a társas összejeveteleken végzett agitációs és kulturális munkán

¹ Az 1848-as emigránsoknak is alakultak Amerikában magyar közösségi szervezeteik; így egyletek is.

Az első magyar egyletet, az 1850-es évek elején Kornis Károly szervezte meg „*Hungarian Sick Benefit Society of New York*” néven. Hiába ostromozta azonban Kornis honfitársait azzal, hogy „ön maga mind honfitársa ellen megbocsáthatatlan bűn részese gyanánt tekinthető az olyan, aki mind amellett is, hogy ezt teszi, módjában áll, a most említett jótékony egyletbe belépését teljesíteni elmulasztja” — az egyletet tartósan nem tudta összetartani.

Hasonlóan rövid életű volt, de az 1848-as emigránsok nevéhez kötődik az első működő egyesület, a „*Magyar Dalárda*” alapítása is, amelyet viszont Kaeczy Gábor, a Nemzeti Színház volt énekese szervezett, és fellépésükkor nemzeti dalokat énekeltek, teljes katonai díszben.

Az 1860-as években újabb magyar egyletek alakultak, részint az 1848-as emigráns, részint a Magyarországról kivándorolt első zsidó csoportok körében. Ez utóbbiak egyletei: „*Der Erste Ungarische Kranken Unterstützungsverein*”, és a „*Cleveland Magyar Betegsegélyző Egylet*” hivatalos nyelvként a németet használta.

² Az egylet, hasonlóan több első próbálkozáshoz, nem tudott tartósan fennmaradni. Célja a betegsegélyezés volt, de mivel a tagság száma nem emelkedett kielégítően, pénz nem gyűlt a pénztárba, a beteg tagokat nem tudták segélyezni, még kevésbé tudtak temetkezési segélyt nyújtani, amire pedig nagy szükség lett volna, mert gyakori volt a halálos kimenetelű bányászerezetlenség. Így az egylet 1885-ben fel is oszlott.

kívül az újonnan jövők támogatása, munkaközvetítés, továbbá a munkanélküliek segélyezése volt.³

Az első egyleteknek tagjai, sőt gyakran szervezői és vezetői is olyan emberek voltak, akik szülőföldjükön még csak nem is hallottak egyleti, egyesületi életről, havi díjakról, temetkezési biztosításról, gyűlésrendről, pénztári könyvekről. A kezdeti időkben több egylet mereven el is zárkózott a „tanult” emberektől, az „úrinépségtől”. Alapszabályzataikban rögzítették, hogy egyleteiknek tisztségére csak olyan tag választható, aki Magyarországon is kétkezi munkás volt. A gyakorlatlanság sok vizsályt és nehézséget hozott: a megalapozatlan egyletek gyors felbomlását, esetenként a közösség megkárosítását, az egyleti pénz eltűnését. Mindezek azonban eltörpültek azok mellett a lehetőségek és eredmények mellett, amelyeket az egyleti „iskola” az egyszerű bevándorlóknak nemcsak a segélyezésben, a közösségi hátvéd adta biztonságérzésben, hanem emberi önérték, munkásöntudat fejlesztésében is nyújtott.

Az időlegesség, a fluktuáció és az apró helyi egyletek elszaporodása jellemzi a XX. század első évtizedében a bevándorolt magyarok szervezkedésének kezdeti szakaszát. Egyébként a széttagoltság kezdetben minden bevándorolt népcsoport szervezkedésének velejárója volt, különösen ott, ahol hiányzott a megfelelő számú értelmiség. 1911-ben Hoffmann Géza magyar alkonzul 1339 magyar egyletet számolt össze Amerikában, pedig — maga is megjegyzi — nem is valamennyi egyletet sikerült számbavennie. 1920-ban már 2092 magyar egyletet tartottak számon. A gombamódra elszaporodott magyar egyletek jellegük szerint három csoportba sorolhatók:

1. Egyházi jellegűek (egy-egy templomközösség, hitfelekezetek tagjainak egyleti szervezetei, reformátusok, róm. katolikusok, görögkatolikusok, baptisták).
2. Világi jellegűek. Ezeket nevezték azokban az időkben „hazafias” vagy „polgári” egyleteknek, ezekbe bármely vallású vagy politikai meggyőződésű egyén beléphetett. A kifejezetten vallási vagy politikai akciótól ezek az egyletek tartózkodtak.
3. Szocialista munkásegyletek: az amerikai munkásmozgalom különböző irányzataihoz (A Socialist Labor Party, a Socialist Party, az Industrial Workers of the World szervezetekhez) kapcsolódó vagy azok célkitűzéseit magukénak is valló magyar egyletek.

E csoportosítás szerint az amerikai magyar egyletek megoszlási száma 1911-ben a következő volt:

	Beteg- segélyző egyl.	Beteg- segélyző és társalgó egyl.	Beteg- segélyző és önképző egyl.	Társalgó és önképzőkör	Egyéb egylet	Össz.
Felekezeti	314	2	1	13	52	382
Világi (szoc. nélkül)	516	108	14	50	78	766
Szocialista	58	—	33	6	94	191
Összesen	888	110	48	69	224	1339

³ A New York-i „Magyarajkú Bádigosok és Szerelők Szakszervezete 91 taggal 1909-ben például 61 esetben közvetített munkát, 63 munkanélkülinek juttatott heti 3 dollár segélyt.

Szám és tagság tekintetében is az ún. „hazafias” vagy „polgári” egyletek vezettek. Utánuk következtek az egyháziak, de az 1910-es években figyelemre méltó volt a szocialista munkásegyletek száma is.

Szinte valamennyi egylet ilyen vagy olyan hőfokig, de ellenzéki magatartást tanúsított a korabeli magyar politikai és társadalmi rendszerrel. Az amerikai polgári demokrácia légkörében, a szülőhaza fél feudális-kapitalista rendszerének társadalmi és gazdasági visszasságai élesebb kontúrokkal jelentkeztek a kivándoroltak tudatában. Ezzel párhuzamosan a többséget alkotó tegnapi parasztok emlékében még inkább meg-megfényesedett az 1848-as forradalom emléke, Kossuth Lajos neve, és nagyobb hevületet kapott a Monarchia-ellenesség. A történelmi évfordulók: március 15-e, október 6-a az ő ünnepeik lettek Amerikában. Az ünnepi műsoroknak a „hazafias” egyletek vezetői aktív szereplői voltak ezeken az évfordulókon, „díszmagyart” vagy zsinóros mentét öltöttek magukra, úgy ahogy otthon más társadalmi rétegektől, elsősorban a gentrytől láthatták. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyik külügyi megbízottja, az amerikai magyar telepeket végigjárva, úti-jelentésében keserűen számolt be arról, hogy a kivándoroltak ellenzékiességét már egyleteik elnevezése is tükrözi; nem talált az uralkodó családról elnevezett magyar egyletet, annál többet talált olyanokat, amelyek a magyar történelem rebellis alakjainak, Batthyáynak, Petőfinak, Rákóczi-nak, Kossuthnak nevét viselték.

A bevándorolt magyarok egyletei — mint kifejezetten etnikus keretekben működő intézmények — az 1920-as és 1930-as években élték virágkorukat. A szervezettség előrehaladását jelzi, hogy a sok apró, erősen fluktuáló csoportosulás mellett szilárdabb és tartósabb egyesülések is alakultak, amelyek közül néhány fokozatosan gyarapodva „országos” intézménnyé bővült. Ilyen „országos” egyletek fejlődtek ki mind a „hazafias” vagy „polgári”, mind az egyházi, mind a szocialista munkásegyletek köréből.

Így emelkedett a legnagyobb magyar egyletté a pennsylvaniai kőszén területen Hazleton kis bányavárosban alapított „*Verhovay Segélyegylet*” (*Verhovay Fraternal Insurance Association*). Ennek az egyletnek, amelyet a „Verhovay legenda” szerint 13 magyar bányász 13 dollárral alapított,⁴ 1944-ben 52 292 tagja volt (kétszer akkora mint az utána következő nagy magyar egyletnek), 364 fiókegyesülete működött az Egyesült Államok területén szétszórta élő magyarok körében, és 7 408 000 dollár vagyonnal rendelkezett. A Verhovay

⁴ Források szerint valójában huszonnyolc magyarországi kivándorolt, többségükben parasztokból lett bányászok szervezték az egyletet 17 dollár 25 centtel. A kezdeményezés Pállinkás Mihály fiatal bevándorlótól indult ki, ő lett az egylet első elnöke is. Hogy az egylet a kor egyik leghírhedtebb antiszemitajának, Verhovay Gyulának a nevét vette fel, azt Mogyoróssy Arkád bevándorolt tanár biztatására tették, aki a tájékozatlan alapító tagoknak Verhovayt mint nagy magyar hazafit írta le. Az egylet fejlődése lassan indult meg. Egy évvel az alapítás után még csak 77 tagja volt, 126 dollár 83 cent vagyonnal. A tapasztalatlanság az első években sok zűrzavart és rendetlenséget is eredményezett az egylet ügyeiben. Nem kerültek el sem a szokásos belső viszálykodást, sem a gazdasági helyzet hullámzásaiból eredő nehézségeket (sztrájkok idején például, amikor a tagok nem tudtak fizetni, az egylet működése is szünetelt). Az első évek nehézségeit azonban az egylet sikeresen átvészelte, és a kivándorlás növekedésével a század első évtizedében a tagok száma is jelentősen gyarapodott. 1909-ben már 135 fiókja volt a különböző városokban 7200 taggal, 1911-ben 169 fiókot és 8830 tagot számlált. Lökést adott az egylet fejlődésének az 1912-ben történt átszervezés és a biztosítások módosítása (a haláleseti díjakat például 1000 dollárra emelték fel, amely akkoriban nagy összeg volt). Kiemelkedő elnöke volt az egyletnek az 1917-ben megválasztott Völgyi Gyula, aki például az 1930-as években a társadalombiztosítási törvényért folytatott küzdelmekben is igen progresszív szerepet játszott. Völgyi Gyulát Faragó Ferenc követte.

Egylet igazi kibontakozása a két világháború közötti időszakra esik. Összefüggött ez azzal, hogy a kivándorolt magyarok többsége a huszas években tett le végleg a hazatérésről, a biztosítások így nagyobb jelentőséget nyertek a szemükben. Az egyesület is fokozatosan modernizálódott, bővítette ügykörét és igyekezett felzárkózni az amerikai biztosítási üzleti vállalkozások mellé.

A betegsegélyezés és a különböző biztosítások mellett a Verhovay egyesület tagsága társas érintkezésének is keretét alkotta. Az idők során módosult alapszabályzatában az 1920–1930-as években kaptak különösen nagyobb helyet az „amerikai magyar élet” támogatására, a magyar nyelv és kultúra ápolására és segítésére irányuló feladatok. Kiadásában jelent meg az 1930-as években az első magyar ABC-és könyv Amerikában.

Az Egyesület tagságának az 1950-es évekig körülbelül a 90%-a parasztmunkások köréből került ki, a pennsylvániai bányaavidék és a New Jersey, Ohio acél- és vasgyárainak munkásaiból. Az első nagy generáció kiöregedésével, a második generáció felnövekedésével az egyesület kezdte elveszíteni magyar etnikus jellegét. A tagok számának fokozatos gyarapodásával az etnikai keveredés járt együtt. 1950-ben az Egyesület 6241 tagot számlált, és 10 961 198 dollár vagyont mutatott ki. 1955-ben fuzionált egy másik — nagyjából hasonló típusú és hasonló utat megjárt — magyar egylettel: a „*Rákóczi Betegsegélyzővel* és Pennsylvania alapítójának nevét felvéve, mint „*William Pen Fraternal Association*” működik, nevének megváltoztatásával is jelezve az etnikus jelleg háttérbe szorulását. Az egyesület 1961-ben: működésének gyémánt jubileumi ünnepségein — Amerika messze legnagyobb magyar alapítású egyesületeként — 88 ezer tagot és 28 millió dollár alaptőkét számlált.

Az egyházi egyletek közül az „*Amerikai Magyar Református Egyesület*” futotta be a legnagyobb utat, nemcsak korát, taglétszámát és vagyonát, hanem a magyar református közösség etnikus hagyományainak ápolása érdekében kifejtett tevékenységét illetően is. Az Egylet 1896-ban alakult meg New Jersey állam Trenton városában. Szervezésében református lelkészek jártak az élen (Kalassay Sándor, Ferenczy Ferenc, Harsányi Sándor és mások). A tagok az első időkben szinte kivétel nélkül a Bodrogekőzből kivándorolt református vallású parasztok közül kerültek ki.

Az alapítók az Egyesület célját, tevékenységét a következőkben foglalták írásba: „... az amerikai magyar református missió erkölcsi és anyagi támogatásán kívül tagjainak halálesete alkalmával az örökösöknek haláleseti díjat és temetkezési költséget adjon.” Tagja lehetett minden magyar, felekezeti különbség nélkül, aki egy dollár belépti díjat és egy dollár évi tagsági díjat fizetett, és elismerte az egyesület református jellegét.

Az első évek már-már legyőzhetetlen nehézségein túljutva, az egylet a század első évtizedében indult tartós fejlődésnek, lényeges változás és előrehaladás azonban hasonló körülmények hatására, mint a Verhovay Segélyegyletnél, csak az első világháború után következett be tevékenységében. A tagok végleges letelepedése és a korszerű díjfizetési rendszer bevezetése az egyesület tízezres vagyonát százezresekre növelte.⁵

⁵ Az Egyesület csak akkor akarta megkezdeni működését, ha ötszáz tagot sikerül toboznia. Ez azonban nehezen ment, végül is tényleges működését 320 taggal és 272 dollár 15 cent kezdőtőkével 1897 februárban kezdte meg Clevelandben. 1898. január elsején az Egyesület 936 tagot számlált, mégpedig 816 reformátust, 86 római katolikust, 31 lutheranust és 3 izraelitát. A tagfelvétel elé az egyesület felekezeti korlátokat nem állított: tagja lehetett minden fehér, — négerek felvételétől elzárkózott —, aki az egyesület református jellegét elismerte.

Az Amerikai Református Egyesület a nemzeti, a függetlenségi tradíciók és a magyar reformátusság progresszív hagyományai ápolásában tiszteletreméltó tevékenységet fejtett ki tagjai között.

Ligonierben (Pennsylvania államban) „Bethlen Otthon”⁶ néven az 1920-as évek elején szeretetintézményt alapított „árvák, gyám nélküli gyermekek és hajlott kor küszöbére jutott testvérek gondviselése céljából”. Ezen intézmény félévszázados működése az amerikai magyar reformátusság közösségi munkásságának tiszteletreméltó eredményességét példázza. 1933-ban az árvaházban 38 gyermek, az aggménházban 20 öreg nyert otthont és családi gondozást.

1950-ben nagyságra a negyedik helyen állt az ugyancsak még a múlt század végén (1892. szept. 4-én) alapított „Bridgeporti Szövetség” Betegsegélyező Egyesület Szövetkezete. Bevándorolt munkások és parasztok alapították. Ez a szövetség az 1897. évi konvención olyan határozatot hozott, hogy „a szövetkezet tiszteviselőjéül csakis munkás, és pedig az óhazában is munkásnak ismert egyén választható”. A századforduló első évtizedében (1906 körül) számban és vagyonban a legerősebb volt a magyar szervezetek között. 1945-ben tagjainak száma 14 045, vagyona 2 114 727 dollár; 1950-ben pedig tagjainak száma 14 624, vagyona 2 923 580 dollár volt. Fejlődése tehát elakadhatott a második világháború után. Az 1960-as években a szervezet beolvadt az Investment Life Insurance Company of America (Cleveland) biztosítási cégbe és magyar jellegét elvesztette.

A szocialista munkásegyletek közül az 1900-ban alakult „Általános Magyar Munkásbetegsegélyező” bontakozott nagyobb országos szervezetté. 1902-ben neve „Általános Munkásbetegsegélyező és Önképző Szervezet”-re (M. B. Ö. Sz.) módosult, nevével is hangsúlyozva a társadalmi és művelődési tevékenységet is. Az M. B. Ö. Sz. nemcsak betegsegélyt és haláleseti járulékot fizetett, hanem mint társadalmi közösség, tagjainak kulturális szükségleteit is igyekezett kielégíteni. Már az 1910-es években valamennyi fiókszervezetének értékes, jól felszerelt könyvtára volt, ahol igényesebb tagok is megtalálhatták a keresett angol és magyar könyveket. Színielőadások, nagy magyar költők verseinek szavalása, tudományos előadások, az amerikai és magyar történelem ismertetése, tánc- és

111

A kezdeti primitív biztosítási és fizetési rendszertől az 1910. évi pittsburgi közgyűlésen tértek el, amikor is az Egyesület működését új alapokra fektették; az addigi kivételes rendszer helyett a tagok életkorának megfelelő havi fizetési rendszert vezették be.

1919-ben a tagok száma 6299-re gyarapodott (felnőtt és gyermek együtt),

1923-ban a tagok száma 11 703 volt, a kimutatott végleges vagyon pedig 324 737 dollár.

Az 1927. évi közgyűlés vetette meg az alapját annak a rendszernek, amely szerint az egyesület teljes egészében átvette a modern biztosítási módszereket.

Az 1935. évi közgyűlés határozatai alapján az adminisztrációt központosították és Washingtonba helyezték. (Pennsylvania Avenue Kossuth Building.)

1936 januárjában a tagság létszáma 12 720;

1940. január 1. a tagság létszáma 20 865;

1946-ban az Egyesületnek 235 fiókja volt, összesen 26 000 taggal, és 2 652 357 dollár vagyonnal. Az 1950. évi kimutatás szerint pedig a tagok száma 30 496 volt, az érvényben levő biztosítások összege pedig 25 045 000 dollár, ami több mint 30 millió érvényben levő biztosítási értéket jelentett.

Az Egyesület első elnöke Nyitrai Emil volt. Majd hosszú ideig Molnár István (1906—1931), dr. Újlaky Ferenc (1931—1950), Borshy Kerekes György (1950—1965), Béky Zoltán 1965-től.

⁶ A Bethlen Otthon levéltára és múzeuma gyűjti az amerikai református közösségek történeti forrásait, gazdag a protestáns amerikai és általában külföldi magyar nyomtatványok gyűjteménye, amelynek másodpéldányaiból értékes gyűjtemény van kialakulóban Sárospatakon

sportcsoportok szervezése az egyeslet tevékenységi körébe tartozott. Hoffmann Géza magyar alkonzul már említett munkájában (amely első áttekintése az Amerikába vándorolt magyarok életének az első világháború előtti időszakban) személyes tapasztalatai és kutatásai alapján állapítja meg, hogy a század első évtizedében a szocialista munkásegyletek jártak az élen az önképzés és művelődés elősegítésében, ismeretterjesztő vitaelőadások szervezésében, komolyabb olvasnivalókat magában foglaló egyesleti könyvtárak felállításában. Már az 1890-es évek végén Petőfi Sándor versei, köztük az „Akasszátok fel a királyokat!” gyakran szerepelt a szocialista munkásegyletek műsorain, mint ahogy talán az Amerikába vándorolt magyarok között szavalták először Ady Endrének „A grófi szérűn” című versét azok előtt a volt cselédek, részesaratók, szegényparasztok előtt, akiknek itthoni élete a költőt versének megírására ihlette.

Az M. B. Ö. Sz. fejlődése sem ment símán. Az általános nehézségeket még növelte, hogy belesodródott — bár kezdetben igyekezett távolmaradni — azokba az ideológiai és politikai vitákba, amelyek az amerikai munkásmozgalomban a századfordulótól kiéleződtek és szakadásra, különálló munkáspártok, szervezetek alakulására vezettek. A Szocialista Munkáspártból (Socialist Labor Party, S. L. P.) kiváltak, a Szociáldemokrata Párttal egyesülve, 1901-ben létrehozták a Szocialista Pártot. A szakszervezettel, az „American Federation of Labor”-ral elégedetlenek, az amerikai szindikalisták pedig 1905-től megkezdték az ipari szervezetek (industrial unions) alakítását az „Industrial Workers of the World” (I. W. W.), egy nagy ipari szervezet keretében.⁷

Ezeknek az amerikai munkáspártoknak és szervezeteknek voltak hívei a magyar bevándoroltak körében is. E szervezetekhez közvetlenül csatlakozni azonban csak néhányan tudtak, már csak a polgárosodás hiánya miatt is. E pártok programját valló, vagy azokkal rokonszenvező csoportok így etnikus keretekben hozták létre a maguk „szövetségeit”; először az S. L. P.-hoz tartozók az Amerikai Magyar Szocialista Munkás-Szövetséget, majd az S. P. hívei az Amerikai Magyar Szocialista Szövetséget. Mindkét csoport tevékenységének fő területe a M. B. Ö. Sz. volt, ennek a keretében fejtettek ki agitációs, és mindenekelőtt önképző kulturális munkát. Az irányzatok mindegyike szerette volna a betegséglyzőt ellenőrzése alá vonni, a viták végül is a M. B. Ö. Sz. 1905. évi konvencióján szakadásra vezettek.

A „Socialist Labor Party” programját valló Magyar Szocialista Munkás-szövetség tagjai kiváltak a M. B. Ö. Sz.-ból és „Munkás Betegségélyező Szövetség”

⁷ E tanulmány keretében nem ismertethetjük az amerikai munkáspártokat és munkásszervezeteket, mint ahogy nem ismertethetjük részletesen a bevándorolt magyarok munkásmozgalmi tevékenységét sem; e kérdések külön tanulmányozást, önálló feldolgozást igényelnek. A fentiekhez csak néhány kiegészítő megjegyzést teszünk. Amerikában a modern szocializmus eszméit elsősorban a német bevándorlók terjesztik. Az első szocialista lapok is német nyelven jelentek meg. Nagyobb arányú szervezkedés az 1870-es évektől indult, a németek mellett angolok és franciák körében is. 1877-ben alakult meg a Socialist Labor Party, az S. L. P., amelynek keretében a marxista szocializmus lassan és fokozatosan tért hódít. Az 1890-es években már 39 amerikai szocialista szervezet működött a 43 német, 14 zsidó és 17 egyéb szervezet mellett. Az amerikai munkásmozgalomban is a viták központjába a szakszervezetek kérdése került. A Socialist Labor Party, Dániel de Leon vezetésével, nem bízva a szakszervezetekben, az „ipari szervezkedéseket” (industrial unions) részesíti előnyben az elavult „trade union”-nal szemben is. Azok, akik a politikai harcot helyezték előtérbe és bíztak a szakszervezetek meghódításában, kiváltak a pártból és E. V. Debs, a későbbi többszörös szocialista elnökelőlt által alapított Szociáldemokrata Párttal együtt 1901-ben felvették a Socialist Party nevet. A Socialist Labor Party-nak első magyar szakosztálya 1892-ben alakult New Yorkban.

néven külön betegsegélyezőt alapítottak.⁸ A M. B. Ö. Sz.-ben pedig a „Socialist Party” programját követő Amerikai Magyar Szocialista Szövetség tagjai maradtak.

A testvérküzdelem sok esetben gyengítette a magyar munkások sikeres szervezését. Többször megkísérelték az egységet létrehozni, de ezek a törekvések mindig meghiúsultak.⁹ Végül is a Munkás Betegsegélyező és Önképző Szervezet 1932-ben más nemzetiségű kivándoroltak hasonló baloldali szervezetével együtt az „*International Workers Order*”-ban (I. W. O.)-ben egyesült. Ennek 1003. számú szervezete lett a magyar csoport, mely a *Testvériség Biztosító és Betegsegélyező Egyesület* nevet vette fel.

A M. B. Ö. Sz. a húszas években centruma volt a magyar kommunista bevándoroltaknak és az 1919-es emigránsoknak is. A sajtó (az Új Előre) mellett elsősorban e szervezetben folyt a kommunista agitációs és propagandamunka az amerikai magyarok körében. A szervezet a betegsegélyezés mellett kivette részét minden olyan megmozdulásból, amely az üldözött magyar kommunisták védelmét, anyagi megsegítését és az antifasiszta mozgalmak támogatását szolgálta. A harmincas években aktívan tevékenykedett a szakszervezetek kiépítésében, más egyletekkel együttműködött a Társadalombiztosítási Mozgalomban és elsősorban e szervezetnek és tagságának érdeme volt, hogy az 1935. évi Társadalom Biztosítási Kongresszuson a magyar egyletek komoly számban (3000 delegátus közül 150 magyar) képviseltették magukat. Amikor a M. B. Ö. Sz. csatlakozott a I. W. O.-hoz, a keretei közt folyó magyar kulturális és társadalmi munka a húszas évekhez képest hanyatlani kezdett. Az I. W. O. a fasiszmus veszélyét kezdettől fogva felismerte és teljes erejével harcolt annak minden megnyilvánulása ellen. 1941. december 18-án a szervezet Országos Végrehajtó Bizottsága kiáltványban fejezte ki szándékát; „Egyetlen célunk, minden gondolatunk és cselekedetünk arra irányul, hogy a fasiszta ellenséget megsemmisítsük. A győzelem érdekében szívesen vállalunk minden feladatot, minden kötelezettséget, minden szükséges áldozatot, amelyre felszólítanak azok, akik felelősek azért, hogy országunk védelmét, az ellenség teljes megsemmisítését és szövetségeseink segítségét irányítsák. Hazánk és kormányunk szolgálatára felajánljuk szervezetünket, munkánkat és életünket!

A Testvériség Biztosító és Betegsegélyező Egyesület tagjainak száma az 1933. évi májusi kimutatás szerint 5463 volt (4164 felnőtt, 417 ifjú és 882 gyermek). Közvetlenül a második világháború után az I. W. O. — és vele együtt a Testvériség — tagsága is meggyarapodott, a hidegháborús légkör eluralkodása

⁸ Néhány adat a két munkás-betegsegélyező tagságának alakulásáról:

	1906	1907	1908	1909	1910
M. B. Ö. Sz.	237	689	682	922	1170
Munkás Betegsegélyező Szövets.	626	721	569	764	990

⁹ A két magyar munkásszövetség rövid időre egyesült is 1911-ben (az ápr. 17-i egyesülési kongresszuson) „Egyesült Magyar Szocialista Szövetség” néven. Úgy látszott, felismerték, hogy a magyarság között nem lehet terjeszteni eredményesen a szocializmust a fennálló különböző magyar frakciók különböző irányba való működésével. Ezt igazolta az előző hat esztendő, amely alatt egyik frakciónak sem sikerült a magyarságot számottevően megszervezni. (Testvériség 1911. ápr. 15.) A viták azonban hamarosan fellángoltak, és ismét szakadás következett be. A kommunisták megjelenése újabb átcsoportosulást eredményezett mindkét szövetség tagjainak sorában, a kettőszakadt betegsegélyező egysége azonban többé nem állt helyre.

azonban az „International Workers Order” és vele együtt a „Testvériség” helyzetét is tarthatatlanná tette, és végül is az 1950-es években a 186 000 tagot számláló I. W. O. (közülük 10 000 tag a magyar Testvériség csoportjához tartozott) feloszlataásához vezetett.

Az 1906. évi szakadéskor létrehozott másik betegsegélyező szervezet a „Munkás Betegsegélyező Szövetség”, amely, mint említettük, legalább is kezdetben a Socialist Labor Party-val és az Industrial Workers of the World szindikalista szervezettel szimpatizált, a húszas években még virágkorát élte. 1925-ben tagjainak száma 177 osztályban 8500, 1927-ben pedig 207 osztályban 10 844 volt. A két munkásbetegsegélyező közötti áldatlan küzdelem és a gazdasági válság következtében a harmincas évektől a Munkás Betegsegélyező Szövetség sorvadni kezdett. Ennek az volt a döntő oka, hogy nem tudott idejekorán és eredményesen rátérni a modern biztosítási módokra, amelyeket a megváltozott viszonyok követeltek. A kivándorlás elapadásával ugyanis a betegsegélyezők egyre kevésbé kaptak fizető utánpótlást, a visszavándorlás megszakadásával pedig növekedett a segélyre rászoruló és öregek aránya. Az így megnövekedett szükségleteknek a régi, jótékony alapokon nyugvó magyar egyletek, amelyek tőkét nem gyűjtöttek, nem tudtak eleget tenni, és a gazdasági válság idején széthullottak, tönkrementek, tagjaik biztosabb alapokon nyugvó betegsegélyzőkbe léptek át.

Az önszegélyező és kulturális célokat szolgáló egyletekben, egyesületekben a szakmai és politikai kis közösségek kialakítása mellett már a múlt század utolsó évtizedétől jelentkeztek azok a törekvések, amelyek az Amerikában szétszórta letelepedett és különböző kisebb-nagyobb szervezetben élő magyarok közös, nagy társadalmi szervezetbe tömörítésére irányultak. Olyan társadalmi szervezetbe, amely az egész magyar bevándorolt népcsoportot reprezentálhatná, mind az amerikai, mind az óhazai közösség előtt. Az ilyen irányú kísérletek azonban az elmúlt 80 év alatt sorra hajótörést szenvedtek.

Nem sikerült egy társadalmi szervezetbe tömöríteni a bevándorolt magyarokat még az első világháború előtti időszakban sem, amikor pedig a társadalmi és szemléleti különbségek kisebbek voltak közöttük, mint a későbbi időben.

Ilyen összefogó nagy társadalmi szerv létrehozásának igényével alakult még az első világháború előtti évtizedekben az *Amerikai Magyar Szövetség*. Szervezésére közvetlenül magyarországi politikai események adták az indítékot (mint ahogy később is az óhaza eseményei mozgatták elsősorban az amerikai magyarok egységes összefogásának kísérleteit). Az 1905–6. évi kormányzati válság hírei az Amerikában élő magyarok egy részét — főleg a „hazafias” egyletek és egyházi közösségek vezetőit — is lázba hozták, felszították Habsburg-ellenességüket és az 1848-as Függetlenségi Párt iránti rokonszenvüket. „El Ausztriától! Éljen a független Magyarország!” — jelszóval Clevelandben 1906. február 27-re nagygyűlésre hívták a magyarokat, amelyen az alakítandó Amerikai Magyar Szövetség célját a következőkben fogalmazták meg: „Az Amerikában élő magyaroknak az Egyesült Államok törvényei, intézményei és szelleme szerint való állandó összetartása, minden igazságtalansággal szemben való megvédése és a szabadságszerető amerikai nép lelkiületével és felfogásával megegyező alapon Magyarország függetlenségének minden eszközzel való elősegítése.”

A koalíció uralomrajutásával a hazafias felbuzdulás lelohadt az amerikai magyarok körében is, és az Amerikai Magyar Szövetség csak névleg élt tovább. Aktívabb tevékenységet csak közvetlenül az első világháború után a trianoni szerződés elleni tiltakozásokkal, Magyarország részére szervezett segélyakcióval fejtett ki. Az amerikai magyarok társadalmi, politikai és világnézeti tagoltsága

— nem utolsó sorban az újabb bevándorolt csoportok következtében — az 1930-as évben már annyira elmélyült, hogy az Amerikai Magyar Szövetség ebben az időben még kevésbé reprezentálhatta az Amerikában élő magyarok tömegeit, mint alakulásának idején. Igaz, hogy 1939. évi megújulása idején mögötte sorakozott fel az egyházi és világi egyletek tekintélyes része. Ennek alapján az Amerikai Magyar Szövetség a magyarság nevében nyilatkozott például a revízióról, és a magyarság „hivatalos képviselőjeként” igyekezett szerepelni az amerikai kormánykörök előtt a második világháború éveiben. A Szövetség politikailag és kulturálisan konzervatív szemléletű vezetői nem tudtak szabadulni az irrendizmus és nacionalizmus hatása alól. Körükben és segítségükkel igyekezett tevékenykedni az Amerikába érkező Eckhardt Tibor, akit azonban fajvédő múltja, későbbi politikai tevékenysége ellenére is, nemcsak a magyar kommunista csoportoktól, de a polgári liberálisoktól is elszigetelt.

A polgári liberális és munkáscsoportok az A. M. Sz.-t a „reakció” központjának nevezték, nem akartak, és nem tudtak vele együttműködni és a Borsly Kerekes György szervezésével megindított „Függetlenségi Mozgalmat” támogatni. Úgy látták, mint Jászi Oszkár írta, hogy az egységfronttal Eckhardt Tibor és az Amerikai Magyar Szövetség célja „megmenti az oligarchia számára, ami a dűlendező régi Magyarországból megmenthető ... világnézeti és erkölcsi ellentétek közöttünk áthidalhatatlanok.” Csak a háború utolsó idejében az óhaza anyagi megsegítése érdekében kezdett kifermálódni az Amerikai Magyar Szövetségnek más magyar csoportokkal, szervezetekkel valamelyes és rövid ideig tartó együttműködése. A szövetséget egyes vezetőinek kötődése a régi Magyarország társadalmához és ideológiájához, a Szovjet- és szocializmusellenesség a második világháború után hamarosan arra az útra vitte, hogy támogatója lett a fiatal népi demokrácia ellen szerveződő újonnan letelepülő emigráns csoportoknak is, majd aktívan bekapcsolódott a hidegháborús propagandába.¹⁰

Napjainkra az amerikai magyar szövetség — mint a bevándorolt első generáció társadalmi szervezete a későbbi időkben letelepülőkben nyert utánpótlások ellenére is — elöregedett. Az enyhülés légköre a korábbi időszakhoz képest csökkentette a szövetség politikai aktivitásának lehetőségeit. Ezért tevékenysége inkább kulturális feladatokra irányult. Kulturális bizottságának próbálkozásai azonban csak szűk körökre hatnak. Az ifjúság megtartása érdekében született olyan elgondolásaiból pedig, hogy a „magyarságunkból származó szellemi értékeket átplántáljuk az ifjúságba, annak amerikai érzelmei és észjárása szerint”, alig tudott valamit megvalósítani. Mindenesetre a szövetség munkája is benne

¹⁰ Az Amerikai Magyar Szövetség központi titkára (Balogh E. István) 1949-ben, amikor a Szövetség 10 éves működéséről adott áttekintést (az Amerikai Magyar Népszava aranyjubileumi albumában), kiemelte, hogy a „Dunavölgy újjáépítésében hívó szövetségünk nyíltan bevallotta a bolsevik terjeszkedés elleni meggyőződését, akkor, amikor nem volt népszerű erről beszélni, — a háború alatt ... a kommunista világuralom Európát és volt hazánkat fenyegető vésze ellen a leghangosabban emelte fel hangját” (98. l.).

Az Amerikai Magyar Szövetség igazgatósága az 1948. szeptember 30-án Pittsburgban tartott közgyűlés munkaprogramjának irányvonalát az alábbiakban szabta meg:

1. az amerikai demokratikus eszmékhez hű magyar társadalmi intézmények képviselője és polgártársaink érdekeinek az eredményes szolgálata.
2. A független és szabad Magyarország eszméinek Amerika előtt való felszínén tartása.
3. A világban szétszórta hontalan magyarság védelme, és az Amerikába vándorolhatók ügyeinek az előkészítése és sürgetése.
4. Az amerikai Magyar Segélymozgalom magyar mentőszolgálatának hathatós támogatása.

van a new-yorki „Hungarian Library” létrehozásában, az elmúlt két évtizedben az amerikai egyetemeken felállított magyar tanszékek, „magyar programok” beindításában. Anyagilag-erkölcsileg támogat több magyar kulturális szövetséget, szervezetet, például az úgynevezett „*Magyar Alapítvány*”-t, amely elsősorban az amerikai magyar vonatkozású irodalmat, történeti anyagokat gyűjti, és az amerikai magyar tudományos és kulturális élet inspirálásával, eredményeinek méltatásával foglalkozik.

A két világháború közötti időszakban Amerikába települő magyarok egy része a már korábban létrehozott magyar közösségekhez csatlakozott, magyar szervezetekbe lépett be. Az újonnan érkezők frissítést és utánpótlást jelentettek, gyakran át is vették a szervezetek vezetését, és olykor el is térítették azokat eredeti célkitűzéseiktől és tevékenységüktől. Ilyen felfrissülést hoztak például az 1919-es emigránsok a munkásszervezetekbe, vagy a Horthy-korszak idején kivándorolt egyházi emberek (elsősorban református lelkészek) az Amerikai Magyar Szövetségbe.

Valamennyi később letelepülő magyar csoport azonban igyekezett saját társadalmi, kulturális és politikai igényei, aspirációi érdekében a saját külön közösségeit, azaz szervezeteit is kiépíteni.

Igy külön közösségeket hoztak létre a két világháború közötti időszakban letelepedett értelmiségiek, az „1945-ös menekültek”, a „Dipi” magyarok. az 1947–49-ben emigrált polgári ellenzéki csoport és az 1956-os „refugees”. Egyesüleseiknek, társadalmi szervezeteiknek különállása kifejezi azokat a társadalmi, világnézeti, politikai és kulturális különbségeket is, amelyek a különböző időszakokban Amerikában letelepedett magyarok között fennállottak.

A két világháború közötti időszakban az Amerikába települteknek nemcsak a száma csappant meg, hanem a bevándorlók társadalmi rétegződése is lényegesen megváltozott. A századforduló paraszti kivándorlása helyett szembeötlőbb az értelmiségiek és a szakképzett munkások letelepülése Amerikában.

Az 1920-as, méginkább az 1930-as évektől bevándorló magas kultúrájú értelmiségiek nem találtak közös hangot, nem kerültek közelebbi kapcsolatba a „kulturálatlan”, az „etnikus közösségekben ragadt”, „asszimilálódásra képtelen” paraszti-, munkástömegekkel. Ez az értelmiség már nem igyekezett a magyar kolóniákba települni, munkaköre, érdeklődése nem is tette ezt lehetővé, műveltségénél fogva pedig nem is szorult az etnikus közösségek mankójára. Amerika társadalmi, szociális intézményeinek a fejlődése ugyancsak nem kényszerítette őket olyan önvédelmi, önszegélyezési egyesülésekre, mint a korábbi évtizedekben bevándorolt parasztokat. Általában — mint azt Laura Fermi, a Közép-Kelet-Európából bevándorolt értelmiségről szóló munkájában részletesen elemzi — az értelmiségi bevándoroltakat, főleg a természettudományos képzettséggel rendelkezőket a gyors asszimilálódás képessége és törekvése jellemezte.

A húszas években körükben alakított magyar társaskörök és klubok többnyire rövid életűek voltak. Tartósabb, hatékonyabb szervezeteknek csak a *szabadkőműves páholyok* és az Amerikai Magyar Zsidók Szövetsége bizonyultak. Ez utóbbi széleskörű propagandatevékenységet folytatott a Horthy-rendszer, a fehér terror, az antiszemitizmus ellen, komoly mentőakciót fejtett ki a magyarországi zsidóüldözésekkor, és nagy segítséget nyújtott a második világháború, majd 1956 után az Amerikában letelepedni szándékozó magyar zsidóknak.

Jelentősebb társadalmi mozgalommá szélesült az 1920-as évek végén a szocialista munkásszervezetek által kezdeményezett, a liberális-demokratikusan gondolkodó értelmiségi csoportok és az amerikai magyar zsidók szövetsége, vala-

mint más Horthy-ellenes szervezetek által támogatott „*Liga a Horthyzmus ellen*”.¹¹ A Liga nemcsak a magyar, hanem az amerikai közvéleményt is igyekezett tájékoztatni a magyarországi állapotokról, az antiszemitizmusról, a korszerűtlen feudális maradványokkal terhelt társadalmi rendszer antidemokratikus fasiszta megnyilvánulásairól. Ugyanakkor a Liga a trianoni szerződést is elítélte, és annak békés revíziója mellett foglalt állást.

Az újonnan érkező — főleg humán — értelmiségiek az 1920–30-as években újra és újra megkísérelték a társadalmilag, politikailag és felekezetiileg megosztott magyarokat kulturálisan összefogni, egységbe tömöríteni.

„Ugyanazon nyelvű, de különböző világnézetű és felekezetű, más-más társadalmi és politikai felfogású egyének közös kapcsolata nem lehet egyéb, . . . mint a kultúra, a szépre és igazra való törekvés szeretete. Egy magyar kultúrkört kívánunk alapítani, egy olyan közösséget és klubot, ahová szellemileg és lelkileg felüldülni és egyben megpihenni jöhet minden magyar, ahol találkozhat barátaival beszélgetésre, eszmecserére, ahol olvashatja a legjobb magyar folyóiratokat és könyveket, ahol méltó módon szórakozhat, és ahol időről-időre tudományos, irodalmi és művészeti előadások és viták fogják szellemi és lelki színvonalát emelni. Ez a magyar közösség sem párt, sem felekezet, sem bármiféle személyi érvényesülés vagy magánérdek szolgálatába nem fog szegődni.” (Felhívás Amerika magyar értelmiségéhez! — megjelent „Az Ember” c. újságban 1929. dec. 7-én.) Ennek a felhívásnak az alapján szerveződött meg az „Ady Endre Társaság”, amely feladatául tűzte a kulturális kapcsolatok ápolását, a kulturális híd szerepét a new-yorki és a pesti magyar értelmiség között. Körében több neves pesti magyar művész megfordult. Nívós irodalmi és művészeti előadásaival, gazdag kulturális programjával vonzó találkozó helyévé és társadalmi szervévé vált a New-York és környéki magyar értelmiségieknek. Az amerikai élet sodró áradata azonban ennek az etnikus kulturális csoportosulásnak is megtörte a lendületét és csak egy szűk kis csoport tartott ki a Társaság mellett.¹²

A szocialista munkásmozgalomhoz tartozó és ahhoz közelálló csoportja (fiatal értelmiségiek, művészek, írók, munkások) az 1930-as évek elején nemkisebb programot tűzött ki maga elé, mint hogy létrehozza a „Magyar Amerika” kulturális központját, megpróbálja megbirkózni a magyar kultúrmozgalmak egységesítésével. Kizárva mindenféle pártpolitikát a haladó magyar kultúra terjesztése érdekében egy kultúrszövetségbe szándékozott tömöríteni intellektuelleket, kispolgárokat és munkásokat. Az 1931-ben megalakult „*Kultúr Szövetség*”¹³ tudományos, művészeti előadások szervezésével, műkedvelő csoportjával, kiadványaival, tudományos szabadiskolájával¹⁴ tanulmányozására érdemes kulturális

¹¹ A Liga 1927. márc. 17-én alakult, az „Új Előre” szerint az alakuló ülésen 36 egylet 136 delegátussal képviseltette magát. A Liga élén Dr. Büchler Sámuel, a Magyar Zsidó Szövetség elnöke és Gellért Hugó állottak. A Liga adta ki például Bálint Imre: A fasiszmus c. munkáját. Barbusse révén Franciaországon keresztül pénzt és megbízottakat küldött Rákosi, Szántó, Vági és a többiek tárgyalására.

¹² 1942-ben elnök: Vámbéry Rusztem, titkár Hollós József, „Mi néhányan, az Ady Endre Társaság tagjai, akik Ady költészetében látjuk a magyarság legnagyobb lelki örökségét, melynek szelleme fog vezetni a nemzet feltámadásához, összehívjuk New-York magyarjait, amit Ignotus tiszteletére és javára rendezünk” (1942).

¹³ A kultúrszövetség elnöke Greenfield József (a Kossuth Egylet volt elnöke, alelnök Hegedűs Sándor (Központi Egylet elnök), pénztárnoka Varga Sándor volt.

¹⁴ A Tudományos Szabadiskola igazgatója: dr. Hollós József. A kultúrszövetség felhívása ugyancsak a magyarság nagy megosztottságát tanúsítja. Felhívás Amerika magyarságához!

tevékenységet fejtett ki a magyar közösségek sorában, még akkor is, ha a magyar egyetek többségére ennek a szervezetnek a hatása sem terjedt ki.

A második világháború, Magyarország csatlóssága Németország oldalán újabb csoportosulásokra és szervezetek alakítására ösztönözte az amerikai magyarokat, antifasiszta és demokratikus társadalmi és politikai célkitűzéssel.

1941-ben alakult meg a *Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége* Vámbéry Ruzstem vezetésével.¹⁵ 1941. decemberi röpiratuk szerint a Szövetség célja „harc a demokráciáért, az emberiségért, tehát a magyarságért . . . Az a magyarság, amiért mi verekszünk, az egész magyar nép, és mind azok az értékek, amelyekkel ez a nép az emberiséget megajándékozta.” A D. M. A. Sz. szervezte az *Új Demokratikus Magyarországi Mozgalom*,¹⁶ amely az amerikai és londoni rádióon keresztül küldte üzeneteit a magyar néphez; 1943. február 14-én pl. nagy népgyűlést és szabadságtüntetést szervezett New York-ban, amelyen a szónokok a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásáról és a legújabb magyarországi fejleményekről tájékoztatták a résztvevőket, tüntettek Amerika és a Szövetségesek győzelméért, a magyar nép szabadságáért, a rögtönítélő bíróság előtt álló magyar szabadságharcosok megmentéséért.

A kommunistákkal szorosabb egységfrontban alakult meg az amerikai magyarság antifasiszta szervezeteként 1943-ban a *Magyar Amerikai Demokratikus Tanács*, Lugosi Béla neves magyar művész vezetésével.¹⁷

1943. július 27-én a chicagói országos konferencián életrehozott Magyar—Amerikai Demokratikus Tanács Deklarációja abban jelölte meg a szervezet célját, hogy mozgósítsa a szétszórta élő magyarságot „a reakció összes erői ellen, és megad hasson minden támogatást Magyarország demokratikus népmozgalmának, hősiesszövetségeinknek, a magyar földalatti mozgalomnak, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak.”

A Magyar—Amerikai Demokratikus Tanács erőfeszítéseket tett, hogy a magyarság különböző etnikus intézményeit, a Horthy-rendszer fasiszta orientációjának egységes elítélésére, a magyarországi demokratikus erők, majd pedig a lerombolt ország, a háborúban sokat szenvedett magyar nép támogatása érdekében összefogja. Az amerikai magyarság történetének egyik kiemelkedő szakaszát jelentették ezek az évek, amikor magyar intézmények — a korábbi ellentéteket

„Magyar Amerikában mindaddig a százfelé húzó pártok és az egyéni hiúságra és anyagi haszonra alapozott vállalkozások, a felvilágosodott amerikai magyarság egybetömörítését lehetetlenné tették. A mind szűkebb területen mozgó és szétagolt intézmények szélesebb kapcsolatok, kulturális vezetés és megfelelő kulturális termékek hiányában egyre-másra pusztulnak.

... Az amerikai magyarságnak, különösen annak szabadgondolkodó részének és a nagy magyar munkástömegeknek régi óhaja egy olyan intézmény alakítása, amely úgy az egyetbe tömörült, mint az egyeten kívül álló egyéneknek és munkás tömegeknek széles kulturális nevelést biztosítana. Célja ugyanakkor a kultúrszövetségnek egy táborba vonni mindazokat az egyéneket politikai nézetkülönbségekre való tekintet nélkül, akik a haladás szellemét magukévá teszik” (Kultúrharca, 1931).

¹⁵ Elnök: Vámbéry Ruzstem, később. 1944-ben Jászi Oszkár. Titkár: dr. Terebessy János, Fényes László, Schulz Ignác.

¹⁶ Elnök: Vámbéry Ruzstem, titkár: Faludy György és Doktor István.

¹⁷ Hungarian-American Council for Democracy. Magyar Amerikai Demokratikus Tanács. Vezetősége Honorary President Count Mihály Károlyi, President Béla Lugosi, Stephen Arch. Dr. G. G. Arató, Moses Csomor, Ferenc Földi, Ferenc Göndör, Dr. John Gyetvai, Rev. L. A. Gross, Joseph Hegedüs, Ignác Izsák, Dr. Renee Jonás, Kálmán Kubinyi, Hugo Kormos, Louis Kocsis, Dr. Emil Lengyel, Kálmán Márki, László Nagy Moholy, Julius Macker, Eugene H. Neuwald, Dr. John Perl, Charles Reich, John Román, Dr. Hugo Rony, Louis Vécsey, Peter Zvara.

mellőzve és szemléletkülönbség nélkül — egyetlen nagy szervezetben, az „*Amerikai Magyar Segélyakció*”-ban munkálkodtak az óhaza támogatásán, jelentős anyagi és erkölcsi segítséget nyújtva az újjáépülő demokratikus Magyarországnak.¹⁸

Az amerikai magyar etnikus közösségekben, szervezetekben a második világháború befejezésével nagy átrendeződés kezdődött. A politikai emigránsok az „1919-sek”, az „októberisták” egy kis csoportja hazatért, hogy közvetlenül vállaljon részt az új demokratikus Magyarország felépítéséből. Nemcsak, és talán elsősorban nem is e hazatérők okolhatók azért, hogy közülük egyesek rövid idő után újra csalódottan hagyták el az országot. A második világháború végével nyugatra menekültek sokezeres tömege viszont új társadalmi, más világnézeti és politikai csoportokkal gyarapította az amerikai magyarokat.

Az „1945-ös menekültek” tömegesebb letelepedését Amerikában az 1948. évi ún. Displaced Persons Act (D. P.) törvény nyitotta meg. E törvény alapján nevezték az akkor települő magyarokat „Dipi”-knek. Az új hullám érkezését az „öreg amerikások” munkás és értelmiségi csoportjai ellenérzéssel, sőt gyűlölködéssel fogadták. Az 1945-ös D. P. bevándorlók többsége olyan társadalmi rendszerből jött és olyan ideológiát képviselt, amely elzárta útjukat a korábban letelepedett magyarokhoz.

Az 1944–45-ben nyugatra menekültek csoportjai még Ausztriában megkezdtek társadalmi-politikai közösségeik kialakítását. Létrehozták elsősorban a menekültek gondozása céljából a „Magyar Szolgálat Ausztriában” nevű társadalmi szervezetet, 1946-ban pedig megalakították a „*Magyar Szabadság mozgalmat*”. Ez utóbbi „mint lelki és szellemi közösség” tömöríteni próbálta „az antibolsevista érzelmű menekült magyarokat pártpolitikai, felekezeti és társadalmi különbség nélkül” a „felszabadulás” érdekében. Első megválasztott vezetője vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc volt. A történelem változásait nem akarván tudomásul venni, Altöttingben országgyűlést tartottak a „legutolsó, 1939-ben minden idegen befolyástól mentesen titkos választás útján alakult országgyűlés” folytatásaként, amelynek „mandátumát a békeszerződésig meghosszabbították”. Az altöttingi „országgyűlésen a törvényhozás 56 tagja vett részt, a felső ház elnökének elnöklete alatt Országos határozatokat” hoztak. Az „országgyűlés elítélte a vörös terrort, tiltakozott a párizsi békediktátum ellen, leszögezte, hogy a magyar királyság ezer év óta a Nyugathoz tartozott, és a jövőben is a Nyugattal akar haladni, végül kormánykeretet alkotott azzal, hogy ha a helyzet megérik, a kor követelményeinek megfelelően széles alapokon biztosítsa mint ideiglenes kormány az alkotmányos átmenetet.”¹⁹ A „Katholikus Magyarok Vasárnapja” c. amerikai lap tájékoztatása szerint a Dipi magyarok Amerikába érkezését erős szervezkedés követte. „Nap nap után jelentkezik a magyar élet itteni területein

¹⁸ Persze hamarosan felbomlott az Amerikai Magyar Segélyakció is: kiéleződtek az ellentétek az Amerikai Magyar Szövetség tagjai és a baloldal között. Más segélyszervezetek: American Committee for Hungarian War Refugee, Save the children of Hungary.

¹⁹ Az 1944–45-ös emigráció történetét dezséri Bachó László alezredes írta meg kb. 1200 oldalas kéziratban. „Szemelvények az emigráció történetéből 1944–45” c. munkájából idézünk. Az Amerikai Magyar Kiadó adta ki 1955-ben. Az ausztriai és németországi táborokból hazatérni nem akaró „menekültek”, emigránsok szétszóródása a világba 1947-tel kezdődött. A jobboldali vagy szélsőjobboldali exponáltabb személyiségek útjukat Nyugat-Németországba, Spanyolországba és Dél-Amerikába vették. Az Egyesült Államokban ezeknek letelepülése ellen az amerikai társadalmi szervezetek — magyarok vonatkozásában — elsősorban az Amerikai Magyar Zsidók Szövetsége — igyekeztek akadályokat gördíteni.

az újabb törekvések, csoportosulások egész sora. Mindenki megy, mindenki szervez, mindenki népet gyűjt egy-egy kibontott zászló alá. A baj legtöbbször az, hogy maholnap nem lesz kit megszervezni és a szervezők rájönnek arra, hogy legokosabb dolog az lesz, ha önmagukat próbálják megszervezni.”

A „nemzeti emigráció” csoport szervezetei és társadalmi közösségei a csődbejutott konzervatív, revizionista és szélsőjobboldali szemléletet képviselték és konzerválták, társadalmi érintkezéseikben pedig az „úri Magyarország” „jobb köreinek” zártágát őrizték. Szervezeteik,²⁰ közösségeik elszigetelődtek nemcsak a korábbi időkben letelepedett magyarok közösségeitől, hanem az utánuk érkező újabb csoportokétól is.

A „Dipi” bevándorlók más rétegei, a magasan kvalifikált értelmiségiek külön közösségekbe, politikával közvetlenül nem foglalkozó kulturális és társadalmi szervezetekbe tömörültek, vagy pedig igyekeztek minél távolabb kerülni magyar közösségektől, szervezetektől. Szakmai eredmények elérésére törekedtek. Kiváló, világszerte ismert, vagy elismert szakemberek kerültek ki közülük, akik azonban megundorodva a politikai csörtetők lármájától, félrehúzódtak minden politikától, hidegháborútól, és egyedül a szellem és a szaktudás területén igyekeztek használni népüknek és az emberiségnek.²¹

Azok, akik az országot az 1947–49 közötti időkben elhagyták — a polgári ellenzéki politikusok is —, hosszabb-rövidebb nyugat-európai tartózkodás után többségükben Amerikában telepedtek le. A politikusok emigrációjuk első időszakát nyilatkozatok adásával, „leleplező” cikksorozatok és könyvek írásával töltötték.²² Az új körülményeknek megfelelően igyekeztek azonban kialakítani politikai tevékenységük kereteit is. Néhány pártvezér kezdetben saját pártjának újrafelépítését kísérelte meg emigrált politikus társai köréből, — nem sok eredménnyel.²³ Mások a már meglevő magyar etnikus intézményeket (pl. az Amerikai

²⁰ Néhány jellegzetesebb társadalmi-politikai szervezet, amelyet a „nemzeti emigráció” Amerikában létrehozott: Magyar Felszabadító Bizottság (alapította vitéz Kovács Gyula); Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége; Kard és Kereszt; Actio Hungarica — Magyarok Mindszenthy Mozgalma (1951; Orbolyim Lajos v. csendőrezredes); Amerikai Erdélyi Szövetség (elnök: gróf Teleki Béla); Magyar Piaristák Diákszövetsége; Magyar Tudományos Társaság, előbb Nemzetiségpolitikai, Társadalomtudományi és Közvéleménykutató Intézet, igazgatója Szász Béla; Széchenyi István Társaság; Amerikai Magyar Irodalmi és Történelmi Társaság. Magyar Keresztény Népmozgalom (elnöke Közi Horváth József Amerikai Magyar Cionisták Federációja, Magyar Zsidók Világszövetsége.

²¹ *Marschalkó Lajos*: Semleges Magyarországot! című munkájában ír a szakembereknek az emigrációtól való eltávolodásáról. Az 1944–45-ös emigráció végzetes hibájának és csődjének látja (1955-ben), hogy „tíz hosszú éven át nem az igazság, hanem az álmok után futott!” Olyan új háborúban reménykedett, amelynek következtében Magyarország felszabadul és „a Duna korzón kedélyes texasi boyok fognak udvarolni a rangjukban, címükben, eleganciájukban visszaállított egykori méltóságos DIPI asszonyoknak”...

A magyar emigráció végzetes csődjét az okozta, hogy szüntelen politikai síkon kívánt eredményeket elérni. Ez már csak azért is végzetes volt, mert beleértve a legjobb szándékúakat is — egy hetvenedrangú politikai garnitúra működött! 4. l.

²² *Nagy Ferenc*: The struggle behind the Iron Curtain 1948. New York.

Cikksorozata: Az „Illustrie”-ben, a „Reader Digest”-ben.

Sulyok Dezső: Zwei Nächte ohne Tag. 1948. Zürich.

Kovács Imre: Im Schatten der Sowjets. 1948. Zürich

Pfeiffer Zoltán cikksorozatát az „International News Service” rendelkezésére bocsátotta.

²³ Peyer Károly a Magyar Szociáldemokrata Pártot (első kongresszusát 1948. okt. 8-án tartották);

Sulyok Dezső a Magyar Szabadság Pártot, még 1947-ben Ausztriában, kibővítve a volt Kisgazda Párti képviselők csatlakozásával; Magyar Paraszt Szövetség Emigrációs Szervezete Nagy Ferenc vezetésével, Országos Magyar Faluszövetség (1952-ben újjáalakult az USA-ban) stb.

Magyar Szövetséget) igyekeztek működési terepként felhasználni. Részint azok az ellentétek, amelyek a különböző időkben letelepedett magyar csoportokat s ennek megfelelő intézményeiket megosztották, részint azoknak az éveknek a nemzetközi politikai szituációja azoknak a törekvéseknek kedveztek, amelyek arra irányultak, hogy az amerikai hivatalos körök érdekeivel összhangban a polgári ellenzéki politikusok egy közös politikai szervezetbe tömörüljenek. E közös politikai szervezet 1948-ban Amerikában a *Magyar Nemzeti Bizottmány formájában* alakult meg,²⁴ amely alapítóinak nyilatkozata szerint „a kommunisták és a nyilasok kivételével magában foglalja az összes demokratikus pártokat és politikai személyeket”. A Magyar Nemzeti Bizottmány lényegében ellenkormányának tekintette magát, amely „a magyar nemzetnek érdekeit védi, álláspontját képviseli mindaddig, míg a mindenható segítségével az önrendelkezési joga helyre nem áll...”,²⁵ feladatául és céljául az elnémított nemzet képviselésén kívül a szétszóródott magyarság gondozását, szellemi és politikai irányítását tűzte ki.²⁶

Mivel — ugyancsak saját nyilatkozatuk szerint — „az új emigrációk sorra abba a helyzetbe kerültek, hogy mint elnyomott nemzetük politikai képvisellete, beleilleszkedhettek a saját nemzetük területére is kiterjedő nagyhatalmi politikába s azt a maguk erkölcsi és politikai erejükkel reprezentatív módon segíthetik”,²⁷ a Magyar Nemzeti Bizottmány is Amerika nagyhatalmi politikájának függvényeként és eszközeként tevékenykedett, azzal összhangban működött.

A Magyar Nemzeti Bizottmány — később, az 1956 utáni átszervezés után: „Magyar Bizottság” — munkájának részletezése nem e tanulmány keretébe tartozik. Csak röviden utalhatunk arra, hogy nyilvános működésének fő területe — akárcsak más hasonló kelet-európai emigráns bizottságoké — a Szabad Európa Rádió és Kiadóvállalat lett, amelyet 1949-ben a „National Committee for Free Europe” irányításával Amerika azzal az indokolással hozott létre és finanszírozott, hogy „segítsen azokon a demokratikus politikusokon, akik a Kelet-Európában uralkodó kommunista elnyomás elől ide menekültek az Egyesült Államokba”.

²⁴ 1948. júl. 21-én alakult meg a New York-ban kibocsátott felhívás alapján.

Elnöke: Varga Béla, alelnökök: Auer Pál, Dombay János, Nagy Vince. Végrehajtóbizottság elnöke: Varga Béla.

Tagok: Bakách-Bessenyei György, Eckhardt Tibor, Fábián Béla, Közi Horváth József, Nagy Ferenc, Peyer Károly, Pfeiffer Zoltán.

Bizottságok:

Belügyi és menekültügyi bizottság: Elnök: Közi Horváth József, Alelnök: Hennyey Gusztáv.

Honvédelmi bizottság: Elnök: Eckhardt Tibor.

Ipari és munkaügyi bizottság: Elnök: Peyer Károly, Alelnök: Hajdu-Német Lajos

Igazságügyi és tájékoztatásügyi bizottság: Elnök: Pfeiffer Zoltán, Alelnök: Kovács Imre.

Külügyi bizottság: Elnök: Bakách-Bessenyei György

Gazdasági bizottság: Elnök: Nagy Ferenc, Alelnök: Acsay László

Társadalompolitikai bizottság: Elnök: Fábián Béla, alelnök: Nyirjessy Sándor

Vallás- és közoktatásügyi bizottság: ügyeinek ideiglenes ellátására — az elnök vezetése alatt — Barankovics István kapott megbízást. Alelnök: Vatai László.

Igazoló- és összeférhetetlenségi bizottság: Elnök Peyer Károly, Tagok: Czermann Antal, Közi Horváth József, Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán.

Fennállásának ideje alatt a végrehajtóbizottsági tagok változtak, mint ahogy módosult a Nemzeti Bizottmány tagjainak összetétele is.

²⁵ *Nagy Ferenc*: Mit akar a Magyar Nemzeti Bizottság? Amerika Hangja — rádió előadás, a beszédet közölte a Nyugati Hírnök emigráns lap 1948. okt. 8.

²⁶ A Magyar Nemzeti Bizottmány c. cikk. Az Amerikai Magyar Népszava aranyjubileumi naptárában 1948. 35—36. l.

²⁷ Nagy Ferenc beszédéből ugyancsak Nyugati Hírnök. 1948. okt. 8.

A Szabad Európa lett tehát központja annak a propagandahadjáratnak, amelyet Amerika az emigráns csoportokon keresztül a szocializmust építő országok ellen vezetett. A Magyar Nemzeti Bizottmány tagjainak ilyen irányú szereplése eléggé közismert. Kevésbé ismeretesek viszont belső válságai, más emigráns csoportokkal (pl. az 1945-ösökkel) való ellentétei, tagjai közt dúló személyi harc, az emigrációs marakodások, amelyek a Nemzeti Bizottmányt is megosztották, az egyes csoportokat egymás rágalmazásának központjává tették és elősegítették ennek az emigrációnak kifáradását, morális szétzúllását. (Erre vonatkozóan sok adat található Sulyok Dezső, Kovács Imre, Kállay Miklós, Borbándi és mások cikkeiben.)

Sokat támadták a Nemzeti Bizottmányt magyar emigráns körökből amiatt, hogy nem tudott létrehozni nyílt és demokratikus szervezeti és működési rendet, amit az emigráns közvélemény joggal megkíván; „hogy nincs a Bizottmányunk komoly programja, ami koncepcióra és tervszerű munkára vallana, sem külpolitikai, sem külügyi propaganda, sem békeszerződés, sem a legfontosabb elvi jelentőségű belügyi alapkérdések, se katonai kérdések terén.”²⁸ A Bizottmány a bírálatok ellenére sem hozott működésének nyolc éve alatt (1948—1956 között) nyilvánosságra még egy ideiglenes ügyrendet sem. Tényleges tevékenységéről, pénzügyeiről az emigrációs nyilvánosságot sohasem tájékoztatta. Nyilatkozatai pedig általánosságban mozogtak, és változtak a nemzetközi helyzettel, magának az időnek a múlásával, és a bizottmányi tagok „átcsoportosulásaiival” is. Ami a bizottmányi tagok és a magát „demokratikus emigráció”-nak nevező más csoportok társadalmi és politikai szemléletében többé-kevésbé közönségnek és állandónak mutatkozik, az a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszer szükségességének hangsúlyozása — polgári demokrácia keretében — Magyarországon, a köztulajdonon alapuló szocializmusnak, a marxizmusnak elutasítása, külpolitikailag az erős szovjetellenesség, „a szabad nyugati világhoz” való orientáció szükségességének bizonygatása. Kezdetben Magyarországnak egy szovjet—amerikai háború során történő közeli fegyveres felszabadításában reménykedtek, és belső zavargások szításának tervezeteiben, majd a „békés” felszabadulás, a lassú, fokozatos átmenet lehetőségeiben, és a „fellazítás” irányába való munkálkodásban.

A Magyar Nemzeti Bizottmány igyekezett kiépíteni szervezeteit Amerikán kívül más országba emigrált magyarok körében is.²⁹

A különböző emigráns csoportoknak, sőt a Bizottmány egyes tagjainak megnyilvánulásaiából is egyértelműen az derül ki, hogy a Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának a külföldi magyarok körében nemesak hogy nem volt tömegbázisa, hanem egyenesen népszerűtlen volt. A magyar közösségekkel való szorosabb kapcsolat kiépítésére tulajdonképpen a Bizottmány nem törekedett, és gyakran szemére is vetették, hogy nagyon súlyos hibát követ el azzal, hogy túlságosan semmibeveszi az emigráns tömegeket. Különösen az 1945-ös, ún. „nemzeti emigráció” körében érzékelhető kezdettől fogva erős Bizottmány-ellenesség,

²⁸ Kik vagyunk? Mit akarunk? A Magyar Keresztény Népmozgalom elvi és gyakorlati katejának tervezetében a new yorki Magyar Nemzeti Bizottmányról. O. Sz. K.

²⁹ A Magyar Nemzeti Bizottmány külföldi képviselői 1950-ben: Argentína: Bobrik Arno; Ausztria: Bartók László; Benelux államok: Auer Pál; Brazília: ifj. Horthy Miklós; Canada: Vladár Emil Imre; Chile: Rosthy Forgách Ferenc; Egyiptom: Páthy László; Franciaország: Auer Pál; Mexiko: Hollán Sándor; Nagybritannia: Baranyai Lipót, állandó helyettese: Ullein-Reviczky Antal; Németország: Henyey Gusztáv; Olaszország, Szentszék: Apor Gábor; Portugália: Bartheldy Tibor; Spanyolország: Marosy Ferenc; Svájc: Bartók László.

de a régi amerikai közösségekkel sem épült ki érdemleges kapcsolat. A Bizottmány belső ellentéteinek, az emigrációs marakodásoknak a nyilvánosságra kerülése hamar lelohasztotta a Bizottmány iránt kezdetben megmutatkozó várakozásokat is, és a magyar közösségektől méginkább elszigetelte őt.

Először a „45-ösök” és a belső ellenzék, majd az „56-osak” támadták a Bizottmányt, és mutattak rá életképtelenségére, arra, hogy az amerikai politikai körök által „mesterségesen fenntartott szervezet”.³⁰

Az 1956–57-ben külföldre távozók közösség- és szervezatkialakításainál hasonló irányvonalak mutatkoznak, mint amelyek megfigyelhetők az 1920–30-as évektől letelepülő csoportoknál. A többség hamar eltávolodott a politikailag aktív szervezetektől (esetleg ezeket már kezdetben kikerülte), és vagy a már korábban települt helyi magyar közösségek és szervezetek felé orientálódott — amelyek társas és kulturális célokat képviseltek direkt politikai aspirációk nélkül —, vagy minél gyorsabban megszakított mindennemű kapcsolatot magyar intézményekkel, közösségekkel, és igyekezett közvetlenül az új nemzet közösségeibe integrálódni.

A politikailag aktív kisebbség mozgásában vagyilagosan ugyancsak a szokásos tendenciák mutatkoznak; részint a hozzájuk szemléletileg közelálló, már meglevő szervezetekkel „fuzionáltak”, törekedtek azok keretein belül saját célkitűzéseiket érvényesíteni; részint létrehozták a saját külön szervezeteiket. Az „1956-osak” szervezetei, mint tipikusan értelmiségi tömörülések, inkább „internacionalista” keretekben épültek ki: igyekeztek bevonni szervezeteikbe a különböző országokban letelepedett magyarok közül is az azonos vagy hasonló szemléletet

³⁰ A különböző emigráns csoportok jellegzetes bírálatai a Magyar Nemzeti Bizottmány működéséről:

„A magyar emigrációval kapcsolatunk nehézkes és hiányos. Napról-napra nehezebb a helyzet. Nagy köztünk a széthúzás. Magukkal hozták az egymást-marcangolást.” Ld.: *Kállay Miklós: Levél magyar ügyben*. 1955. New York. A Bizottmány bírálata rímbeszedve a Pásztor-tűz évkönyvében 1954-ben — az 1945-ösök részéről:

Kos hava a bizottmányi gondok jegyében

Bizottmány portáján, ha szétnézünk néha.

Látjuk, hogy „egysége” áprilisi tréfa.

Van neki jobb szárnya, van neki balszárnya.

Eckhardtja, Peyere, és — Varga Bélája.

Piszlicsár ügyekben rengeteg a vita.

Csak arról nem szólnak, hol az alaphiba.

Szóval, a Bizottmány komplikált egy holmi.

Rajta még egy kos sem tud kiokosodni.

...Az amerikai Nemzeti Bizottmány, a hidegháborús lakájság és a free-europás kamat gyarmat-politika kiszolgáló hada nem az a társaság, amellyel akár a legkisebb moszkvai ügynöknek is érdemes volna szóbaállni. Ezek épp annyira a magyar nép érdekeivel állanak ellentétben, mint Rákosiék, vagy Nagy Imréék. Abszolút megbízhatatlan minden eddigi, idegen ügynökségek, kémiszolgálatok hálózatába keveredett emigrációs szervezet is. (*Marschalkó Lajos: Semleges Magyarországot! Javaslat az emigrációs politika új irányja érdekében*. Kiadja a Hídfő 1955 decemberében, emigrációjuk tizenegyedik esztendejében).

1956 utáni bírálat a sok közül:

„A magyar forradalommal nemcsak a magyar, hanem a társemigrációk politikai képviselői is válságba kerültek... Nem tudtak haladni az idővel, részben kiöregedtek. Halálos unalomig tartó ismétlések és főleg — tisztelet a kivételnek — a rendszeres munkától való elszakadás, a mások munkáját is megőző, meddő kritika asztaltársasággá alakította őket. (A Magyar Keresztény Demokrata Unió Központi Bizottságának adott jelentésből. Varga László. 1958?)

vallókat, vagy azonos társadalmi csoporthoz, szakterületekhez tartozókat. (Jellegzetes példa erre „a külföldön élő magyar írók szövetsége, Petőfi kör” stb.)

Az „1956-osak”-nak az Egyesült Államokban alakult jelentősebb szervezetei közül az elsők közt kell említeni a „*Magyar Szabadságharcos Szövetség*”-et,³¹ amely Király Béla vezetésével jött létre. Az eredeti elképzelések szerint a Magyar Szabadságharcos Szövetség valamiféle „csúcsherv” lett volna az emigráció szélesebb rétegeinek, új szervezeteinek egyesítésére. Ennek a szervezetnek a működését is a belső viszályok, egyéni becsvágyak kielégítésére való törekvés, a különböző csoportok vetélkedése jellemezték, majd a Szövetségben „a teljes meghasonlás” következett be.

„*Amerikai Magyar Egyetemisták Szövetsége*” néven külön szervezetet hoztak létre Amerikában az 1956-os diákok. „A Szövetség célkitűzése az Egyesült Államok területén élő magyar és magyar származású érettségizett, egyetemi tanulmányokat folytató, vagy folytatni szándékozó fiatalok összefogása, közös szövetségbe tömörítése, képviselése, valamint érdekeik védelme” volt.

Érdekes például, hogy a Diákszövetség a diákok közvéleménye alapján a magyar emigrációs politikától való teljes elzárkózást hirdette, és a régi csoportok közül csupán azokkal kerestek kapcsolatokat, amelyek kulturális vagy szakmai tevékenységet folytattak. Az elzárkózás oka, hogy „kiábrándítóan hatott rájuk az a hang, amit Camp Kilmerben olyan személyektől hallottak, amit az ott hivatalos alkalmazásban levő Andreánszky Károly nyilas szervező, vagy olyan sajtótermékekből ismertek meg, mint a későbbi általános kívánságra a táborból kitiltott Szabad Magyarország című lap. Megtanulták, hogy a politikával nem foglalkozó jószándékú és segítőkész emigráns tömeg nevében gyakran olyan hivatásos politikusok nyilatkoznak, akik szóval a kossuthi emigrációt emlegetik, de valójában egyetlen gondjuk korábbi kiváltságaik visszaállítására, s akiknek az itt élő magyarok csoportjaihoz sincs kapcsolatuk, nemhogy az otthon élő néphez.”³²

New Yorkba tette át székhelyét hamarosan az 1957 elején Strassburgban alakult Forradalmi Tanács³³ is, ahol „*Szabad Magyarország Nemzeti Képviselése*” néven³⁴ a Nemzeti Bizottmány-nal fuzionálva akarták létrehozni Magyarország nemzeti képviselőt minden olyan párt részvételével, „amelynek otthon létjogosultsága van”. A kísérlet azonban nem sikerült. A különböző világnézetű, ellentétes szemléletű hatalmi érdekcsoportok nem tudtak megegyezni, és 1957

³¹ A Magyar Szabadságharcos Szövetség alkotmánytervezetéből: „Mi, a Magyar Nemzeti Demokratikus Forradalom férfiai és leányai mindnyájan, akik függetlenséget és alapvető szabadságjogokat kívánunk népünknek, a Magyar Szabadságharcos Szövetségbe tömörülünk.” Feladatunk „a Magyar Nemzeti Demokratikus Forradalom céljainak megvalósítása, Magyarország számára az Egyesült Nemzetek alapokmányában előírt függetlenség alapvető szabadság- és emberi jogok visszaállítása” — a szovjet csapatok magyar földről való kivonása, szabad választások, bármilyen idegen állam beavatkozása nélkül; a célok megvalósulása után ezek fenntartásának biztosítására a Szövetség a felszabadult hazában tovább folytatja működését, — addig is a Szövetség „a világ szabad kormányai segítségével a világközvélemény erkölcsi nyomását igyekszik kiváltani a Szovjetunióval szemben.” (O. Sz. K.)

³² Papp László: Öt év Amerikában. Az Egyesült Államokban tanuló magyar diákság élete. Új Látóhatár. 1964. 477—478. l.

³³ Alakuló kongresszus Strassburgban, 1957. jan. 5—6—7-én. A „Forradalmi Tanács” háromtagú elnöksége: Király Béla, Kéthly Anna és Kővágó József. Az Intéző Bizottságokban képviselőt nyert a Kiszagdapárt, a Petőfi Párt, a Munkástanácsok és Szakszervezetek, a Fegyveres erők és a Parasztszövetség.

³⁴ A Forradalmi Tanács elnevezést a régebben Amerikában élő „tanácsadók” javallatára hagyták el, nehogy a „forradalmi” szó ellenszenvet váltson ki az amerikai polgárokból.

decemberének végén a hosszantartó és eredménytelen tárgyalások után a Nemzeti Képviselőt helyiségét — elég súlyos tartozások kifizetése után — becsukták.

Újabb tárgyalások után a Nemzeti Bizottmány átszervezésével, egyes bizottmányi tagok kihagyásával, „56-osak” és „47-esek” fúziójával alakult meg a *Magyar Bizottság*, amely napjainkban egy szűkkörű, kifáradt, reménytelen, Amerika által mesterségesen fenntartott és pénzügyileg finanszírozott csoport.

1963-ban Sulyok Dezső megírja „A magyar emigráció szerencsétlensége” c. röpiratát, amelyben felsorolja a Szabad Európával társult demokratikus emigráció bűnlajstromát, és úgy beszél a Magyar Bizottságról, mint a „Free Europe Committee által kitarított emigráns frakció”-ról, „amely már ma is a magyar emigráció legnagyobb szerencsétlensége és a jövőben a magyar élet fejlődésének legnagyobb veszedeelmévé válhatik”.

Az 1956-osak szervezetei szemléletük alapján már az első percektől kezdve differenciálódtak. Mégis főbb és jellegzetesebb irányzataik — programjuk illetve nyilatkozataik szerint — „a magyar nép szellemi mozgalmainak, elsősorban a forradalom által kifejezett szellemi és politikai törekvéseknek a folytatója kívánnak lenni. Feladatukat a blokk-politikán kívül álló magyar semlegesség és a két ellentétes társadalmi rendszer között a harmadik út megvalósításában látják. Célul tűzik ki a világ haladó értelmiségéhez fűződő kapcsolatok elmélyítését, hogy a tapasztalatok kicserélésével közösen találják meg az elnyomott népek békés felszabadulásának és felemelkedésének közös útját.”³⁵

Az emigráns „betegségek”, a belső ellentétek, marakodások, a talajtvesztettségből is táplálkozó morális zuhlás az „56-osak” szervezeteiben is hamarosan eluralkodtak. Az 1960-as évek elején az „56-osok” egy csoportja, mivel „a magyar nemzet külföldi képviselőt rossznak és hivatása betöltésére alkalmatlannak tartotta, New York-ban „*Magyar Október 23. Mozgalom*” néven újabb szervezetet alakítottak, amelynek programjáról még Sulyok Dezső is (aki e mozgalmat támogatta) csak nagy általánosságokat tudott mondani. Azt, hogy „ez a szervezet azt vindikálja magának, hogy magára vállalja és teljesíti azokat a nagy feladatokat, amelyek ma a magyar emigrációban Csáky szalmájaként senkinek sem képezik gondját”. „Nem rezignálunk és nem riadunk vissza, mert tudjuk, hogy vállalkozásunkban a tét óriási, meg kell fordítanunk a magyar emigráció szerencsétlenségét.”³⁶

A megfordítás azonban sem nekik, sem más csoportoknak nem sikerült, és napjainkra valamennyi amerikai magyar politikai csoportosuláson beteljesülőben van az emigrációk sorstörvénye: a kifáradás, szétszóródás. Ezt ma már közülük is csak néhány élettől elszakadt, önmagát ámitó emigráns nem látja, és egyre gyakrabban hangzik fel a csőd keserű beismerése körükben. „A magyar emigráció — a clevelandi Magyar Találkozó (1965) elhangzottak szerint — olyan általános szétesettségben van, hogy rövidesen mind a három nemzedék felmorzsolódhat: a nemzeti alapon álló emigráció még munkaközösséget sem tudott alapítani; a reménytelenség az »56-os« emigrációt is hatalmába kerítette.”³⁷

³⁵ Petőfi Kör nyilatkozata Új Látóhatárban. Lásd még A Magyar Írók Szövetsége külföldön 1958. évi közgyűlésének anyagát. O. Sz. K.

³⁶ Sulyok Dezső: A magyar emigráció szerencsétlensége. 1962. 39—40. l. O. Sz. K.

³⁷ Magyar Találkozó Krónikája. 1965. O. Sz. K. Számos más megnyilatkozás ugyancsak a csödről, a szétesettségről tanúskodik. „Fogyunk, haldoklunk. Egyházaink, intézményeink, egyesületeink ebek harmincadján. Szavak még vannak bőven, de ezek az egyik fülön be a másikon ki. A sok figyelmeztetés, jó tanács süket fülekre talál, mint a gazdátlan kivert ablakú házban a

2. Az egyházak

Az egyletek mellett az egyházak alkották az etnikus közösségek másik tartóoszlopát. A bevándorló csoportok mindenekelőtt egyházaikat igyekeztek változatlan formában az új hazába átplántálni. Amerikában szinte valamennyi etnikus közösség kialakítása egyházak szervezésével indult meg. A közép- és kelet-európai bevándoroltak körében a betegsegélyzők alapítása esetenként megelőzte ugyan egyházi közösségek létrehozását, de a legtöbb bevándorlót soraikból is az egyházi közösségek szervezése ösztönöztet tevékenységre.

Az amerikai kivándorlások történeti irodalma megállapítja a hitélet jelentőségének csökkenését a bevándoroltak körében. Az értelmiségiek gyakran szabadgondolkodóvá váltak, de gyöngült a templomokhoz szokott parasztok erős vallásossága is. Más megfigyelők szerint viszont az új környezet idegensége, a bizonytalanság szorongató érzése — különösen a közép-kelet-európai parasztok körében — a vallásos érzelm erősödését váltotta ki. A két ellentétes vélemény azonban abban mégis megegyezik, hogy az egyházaknak, mint az etnikus közösségi élet keretének, intézményének a szerepe növekedett. Az egyszerű bevándorlóban erős vágy élt az otthon megszokott liturgia, az anyanyelven tartott prédikáció, éneklés, imádság, és az egyházi közösségi élet egyéb mozzanatai iránt.

Házasság, születés, temetés alkalmával és az ünnepeken különösen érezték a bevándorlók a megszokott egyházi közösségek hiányát.

A magyarországi kivándoroltak egyházi közösségeiket már az 1890-es években kezdték kialakítani. Szervezkedésüket — mint említettük — gyakran az ún. templom-egyletekkel indították, ezeknek keretében gyűjtöttek pénzt, hogy maguknak papot hívhassanak és templomaikat felépíthessék.

A közép- és kelet-európai kivándorlók azon törekvéseit, hogy saját egyházi közösségeket hozzanak létre, ösztönözte a már korábban bevándorolt népcsoportok megerősödött egyházi szervezeteinek példája is. Így a református magyar kivándorlók körében először jelentkezett az igény egyházi közösségek kialakítására. A rendszeres missziós munkát a „The Reformed Church in the United States”-nak nevezett német eredetű református egyház kezdte 1890-ben, később — 1903-tól — bekapcsolódott a belső misszióba az angol-skót eredetű „Presbyterian Church” is. E két nagy amerikai egyház támogatása és gondnoksága alatt szerveződtek az első egyházi közösségek, hívtak Magyarországról lelkészek és épültek templomok.

Az első magyar református egyházi közösség 1891-ben alakult Clevelandben. 1894-ben építették fel templomukat az „East Side”-on, a bevándorolt magyarok fő telephelyén. Ugyancsak Clevelandben szerveződött az első római katolikus egyházi közösség is, templomukat 1893-ban szentelték fel. Az első magyar református templomot a pittsburgi magyarok építették fel 1892. október 23-ára, Kovács János lelkész vezetésével.

szél ki-be, lassan de biztos romlás felé mindenképpen. A szavak elhangzanak, mint a szép muzsikaszó, de tettek . . . tettek azok hiányoznak” . . . Dr. Zsolnay Mátyás: Magyar kötelesség, mindenhol mindenkor. 1969. Cleveland. O. Sz. K.

„Aki emigrációs életünk mai sivár helyzetében nem érez lelkiismeretfurdalást azért, hogy széttesetten, szétverten tengődünk, akit nem fojtogat a keserűség, hogy férfiak, akik ország vezetésére vállalkoztak, nem tudják egymást megtalálni, az csak önmagát látja, önmaga írását olvassa, önmaga beszédét hallgatja és így alig alkalmas arra, hogy a nagy türelmet, bölcsességet és áldozatot igénylő közös munkában résztvegyen.” (Varga László: Jelentés a Keresztény Demokrata Unió Központi Bizottságának. O. Sz. K.)

Az egyházi közösségek kialakításában a legnagyobb buzgósággal a reformátusok tevékenykedtek. Nemcsak azért, mert az első bevándorlók nagyobb csoportjai Bodrogköz református vidékeiről származtak, hanem azért is, mert a református egyház „nemzeti” jellege erőteljesebben igényelte az etnikus kereteket. 1900-ra már hat magyar református gyülekezet szerveződött Amerikában.

Az egyházi közösségek etnikus arcúata valamennyi vallásfelekezetenél gyorsan kirajzolódott. Kezdetben a Magyarországról Amerikába szakadt munkás-emberek még nem nagyon határolták el magukat nyelvi vagy nemzetiségi hovatartozás szerint egymástól. Első egyházi közösségeiket mind a katolikusok, mind a protestánsok más magyarországi nemzetiségekkel összefogva építették ki (legtöbbször szlovákok és magyarok). A közös egyházi szervezetek azonban az etnikus elkülönülés, a „nemzeti” érzelmek felszítása során rövidesen felbomlottak.

Az etnikus tradíciókat, szokásokat elsősorban és legerőteljesebben az egyházak képviselték, tartották ébren. Az egyházi intézmények kötötték a bevándoroltakat legszorosabban eredeti hazájukhoz, nemzeti közösségeikhez. Az óhaza is elsősorban ezeken az intézményeken keresztül közelítette meg a kivándorlókat és igyekezett hatni rájuk. A magyar kormánysszervek az első világháború előtti időszakban az amerikai kivándoroltak „gondozására” az egyházi szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésén keresztül törekedtek. A Monarchiából kivándorolt nemzetiségeknek Amerikában kibontakozó nemzeti mozgalmai elé reméltek gátat emelni — tegyük hozzá, eredménytelenül — magyar szempontból megbízható, lojális papok küldésével és támogatásával. Számontartották az egymás után alakuló magyar egyházi közösségeket is és ezek tekintélyes részét erős nemzeti kötődésük következtében sikerült a század első évtizedében a magyar egyházi hatóságok közvetlen felügyelete alá szervezni. Ez a tevékenység, amely az ún. „magyar akció” egyik része volt, megosztotta az amerikai magyar egyházi közösségeket „csatlakozottak”-ra és „nem csatlakozottak”-ra, és tovább mérgecsítette a már amúgyis elburjánzó vitákat és ellentéteket az amerikai magyar református egyházi szervezetekben.³⁸

A húszas évek elején az ún. „Tiffini egyezmény” keretében az anya-egyház — a magyarországi Egyetemes Református Egyház — korábban csatlakozott amerikai magyar református egyházakat elbocsátotta, s ezek többségükben az amerikai „Reformed Church”-be tagozódtak be. Mások viszont függetlenítették magukat és a „Független Amerikai Református Egyház” szervezetébe tömörültek. Az amerikai magyar református egyházak hovatartozás szempontjából napjainkig is megoszlanak, mert az ismételt egységesítési kísérletek nem vezettek eredményre.

Papi teendőket az amerikai magyar egyházi közösségekben vagy olyanok vállaltak, akiket a missziós tevékenység lelkesített, vagy olyanok, akiknek valamilyen oknál fogva tanácsosabb volt az országot elhagyni. Így az alakuló amerikai magyar egyházi közösségek papi gárdája, részint magasan kulturált és szociális érzékkel rendelkező kiemelkedő személyiségekből, részint hivatásukat érdemben képviselni nem tudó egyéniségekből verbuválódott.

Valamennyi etnikus csoportnál — nemcsak a magyarnál — a kialakuló egyházi közösségek és papjaik között az ellentétek gyakoribbak voltak, mint az

³⁸ 1904-ben a trentoni értekezleten alakították meg az önálló magyar egyházmegyét Kuthy Zoltán lelkész-esperes vezetésével; 1910-ben már 16 templom-közösség és 18 pap csatlakozott a magyar egyházmegyéhez.

óhazában. A papok sűrűn váltogatták egyházi közösségeiket. A kezdeti időszakban az egyházi szervezeteket is jellemezte a fluktuáció és a szétaprózottság.

Egyszerűbben és egyértelműbben alakult a katolikus egyházi közösségek felépítése, mivel azok közvetlenül a befogadó ország egyházi hierarchiájába illeszkedtek be. A protestáns magyar egyházi közösségek megosztottsága, különböző irányzatai nem vallásideológiai különbségekből jöttek létre, hanem egyéb okokból; nemegyszer gazdasági és személyi érdekek vezettek elkülönülésre, vagy éppen kapcsolódásra. Erre viszont az amerikai állam és egyház történeti fejlődésének sajátosságai adtak lehetőséget.

Az államtól teljesen független egyházi közösségekben, amelyek alulról és a bevándorlók szabad akaratából szerveződtek, és amelyeknek tagjai öntevékenyen vállalták egyházi közösségük fenntartásának, sőt papjaik járandóságának költségeit, — más viszonyok alakultak ki a papok és híveik között, mint az óhazában. Mindkét fél közvetlenebbül függött egymástól és közvetlenebbül rászorult a másikra, így egymástól lényegesen többet vártak el. Az új helyzetben mind a papok, mind az egyházi közösségek funkciója módosult. Az egyházi közösségek — a vallásos élet mellett — az etnikum társadalmi és szociális tevékenységének kereteivé is bővültek. A papok egyházi teendőik mellett — különösen 1914 előtt —, amikor szinte egyedül képviselték az etnikus közösségekhez kapcsolódó „értelmiségi” réteget, — aktív politikai, társadalmi és kulturális tevékenységet is fejtettek ki, és híveikre e területeken is hatni igyekeztek. Az egyházi szervezetek jelentős — ha nem elsődleges — szerepet játszottak — elsősorban a papok révén — az etnikumok nemzeti tudatának formálásában, az 1914 előtti „lángoló hazafiság” felszításában. A nemzeti jellegű megmozdulásokban, a hazai ünnepek megtartásában, vagy akár az óhaza számára történő gyűjtésekben élen jártak az egyházi szervezetek és papjaik. (Pl. az első, ill. a második világháború után Magyarországra juttatott küldeményeikkel.)

Az egyházi — mint etnikus — közösségek virágkora a gazdasági bevándorlók első nagy generációjához kötődik. E nemzedék gazdasági megerősödése a forrása az egyházi közösségek megszilárdulásának, anyagi gyarapodásának. Ez a nemzedék építette fel a magyar templomok többségét.³⁹

A magyar egyházak a legbuzgóbban tevékenykedtek az etnikus hagyományok, a nemzeti tradíciók őrzése, tudatosítása érdekében, tovább is adva mindezt a második generációnak. Nem utolsósorban az a reális felismerés vezette őket ebben, hogy csak a magyar etnikus csoportok fennmaradása biztosítja az ő fennmaradásukat is. A második generáció etnikus szellemű nevelését, az ún. „magyar iskolák” szervezését és munkáját zömmel az egyházi szervezetek végezték.⁴⁰

³⁹ „Amerikában és Kanadában 80 róm. kath. templom van, amelynek minden téglája. gyertyatartója, padja és oltárterítője az öreg amerikasok és öreg kanadások áldozatkészségét dicséri.” (Magyar találkozó, Cleveland.)

⁴⁰ A „magyar iskolák” virágkorukat az 1910-es években élték. Hanyatlásuk a húszas években kezdődött meg, „a legtöbb államban érvénybeléptetett iskolatörvények következtében, melyek szerint kizárólagos idegen tanítási nyelv engedélyezve nincs, hanem naponta csak egy óra fordítható erre és amely szerint az egyes osztályokat 30—40-nél több gyermek nem látogathatja, sok egyházközség kénytelen volt iskoláit feladni. A nagyobb egyházközségek azonban iskoláikat még fenntartják, ahol a gyermekek hazafias szellemben való neveléséről gondoskodnak. Ezenkívül a legtöbb egyházközség hazafias és vallásos szellem ápolására szombati és vasárnapi iskolát tart fenn. Néhány egyházközség emellett nyári iskolát is tart fenn a magyar nyelv, történelem, földrajz és egyéb magyar vonatkozású tárgyak tanítására, minthogy ilyen iskolák fenn tartása az állami iskolák szünetelésének tartama alatt engedélyezve van (magyar konzuli jelentésből, 1927. OL. k. 106).

A második nemzedék magyarságának megőrzéséért vívott küzdelem a magyar egyházak fennmaradásáért folytatott közvetlen harcot is jelentette.

Az etnikus jelleg fenntartását célzó erős törekvésben lelhetjük magyarázatát annak, hogy az amerikai magyar egyházközösségek, papok, lelkészek erős lojalitást mutattak az óhaza irányában még akkor is, amikor a hazai politikai rendszerrel nem értettek egyet. Az egyháznak, mint etnikus közösségeknek ideológiájában elsődleges helyet kapott a ragaszkodás az óhazához (a szülőföldhöz), a népi-nemzeti közösségbe tartozás, — és csak másodlagosan jött számításba az óhaza politikai-társadalmi rendszerének jelentősége. Legalább is így tűnik ez a két világháború közötti időszakban. Az anyaország és a kivándoroltak kapcsolata az 1920—30-as években is egyházi téren volt a legszorosabb és leg-erősebb. Ezért lehetséges, hogy a Horthy-rendszer mozgósítani tudta az amerikai egyházi szervezeteket a magyar revízió érdekében és bírta lojalitásukat, támogatásukat akkor is, amikor egyes amerikai magyar egyházi személyek politikai szemléletük különbözősége miatt elítélték, vagy legalábbis nem vállalták Horthy antidemokratikus rendszerét.

A második világháború utáni időkben, amikor Magyarországon megindult a szocialista társadalmi rendszer építése, — s ennek következtében hazai és nemzetközi szinten kiéleződött az osztályharc, — meglapultak, majd megszakadtak a kapcsolatok az amerikai magyar egyházi szervezetekkel. Ezen időben betársultak a népidemokratikus rendszerünk elleni ellenséges propagandahadjáratba az amerikai magyar egyházi szervezetek is, — bár vallásfelekezetenként különböző hőfokon. Legkiélezettebbé a katolikus papokkal és szervezetekkel alakult Magyarország viszonya; az egyházi kapcsolatok ma is a katolikus egyházi közösségekkel a leggyengébbek. Az 1944—45-ben és a későbbi években emigráló egyházi emberek⁴¹ papok, szerzetesek az amerikai egyházi közösségekben, az amerikai magyar katolikusok régi újságjánál a „*Katholikus Magyarok Vasárnapja*”-ban és az amerikai *Magyar Katolikusok Ligájában* aktivizálódtak, és — a Mindszenty-ügy következtében is — mind a mai napig viszonylag a leg-ellenségesebb magatartást tanúsítják népi demokratikus rendszerünkkel szemben.

Az amerikai református egyházi szervezetekben az ideológiai és politikai ellentétek egy időre ugyancsak háttérbe szorították a református „nemzeti egyház” erős kötődését az anyanyelvi kultúrához, az óhazához, a nemzetközi helyzet feszültségének csökkenésével azonban elsősorban hazai egyházi, majd társadalmi téren is újraéledtek a kapcsolatok. Az amerikai református szervezetek többsége ma arra az álláspontra helyezkedik, hogy „az igazi hazaszeretet gyökerei messze terjednek, túl a politikai, sőt a gazdasági rendszeren is”.

Vagy, ahogy az egyik amerikai lelkész — igaz, hogy budapesti prédikációjában — nyilatkozott: „Hálát adunk azért, hogy a tőlünk földrajzilag, sokszor szemléletbeli, felfogásbeli különbségek által elválasztott hazánk fiának szívében él a mi Magyar Népköztársaságunk, magyar hazánk iránti megbecsülés és szeretet. Különösen értékes vonás az a tény, hogy az egyházaink között megélénkült kapcsolat hazánk javát szolgálja és úgy is mondhatnám, általában az emberi ség javát szolgálja.”

⁴¹ 1946 januárjában Németországban 82, Ausztriában 27 magyar világi pap és szerzetes állott a lelki gondozás szolgálatában, — 1947-ben pedig Bajorországban még mindig 20 református lelkész és 7 lelki gondozó működött. A papok és egyházi emberek az iskolák államosítása időszakában (1948-ban) emigráltak viszonylag szélesebb mértékben.

Az amerikai magyar református egyházi közösségek — vezetőik többségével együtt — napjainkban is talán a leghatékonyabban tevékenykednek az óhazával való kapcsolat kiépítésében. Náluk mutatkozik viszonylag a legnagyobb érdeklődés a magyar kultúra újabb eredményei iránt, s az 1960-as évek elejétől egyre szervezik a csoportos utazásokat és tömegesen látogatnak haza évről évre. Ezekért a „zarándokutakért” kezdetben erősen bírálta őket több amerikai magyar szervezet. Az óhazának küldött ajándékaik, gyűjtéseik nemcsak az első, de a második világháború után is számottevőek, — az utóbbi években is 3 szív-tüdő gépet küldtek kórházainknak. (Az amerikai magyar reformátusok ajándékai a hazai sajtóban a tapasztaltnál nagyobb méltánylást érdemelhettek volna.)

Az integrálódás folyamatát az etnikus egyházi közösségek minden erőfeszítésük ellenére sem tudják feltartóztatni. Ha nem akarják a fiatalabb nemzedékek bizalmát teljesen elveszíteni, különösen azóta, hogy az első nagy nemzedék kiöregedett, főként a második világháború utáni időben, fokozatos asszimilálódásra kényszerülnek. „... A két nagy világháború csaknem természetes utókövetkezményeként hanyatlásnak indult az egykor virágzó, szépen kibontakozó, jól gyümölcsöző és gazdagodó magyar élet. Három nagy oszlopa, az egyházi, az egyleti és a sajtóélet külön-külön és együttesen is egyre nehezebb feltételek mellett küzdenek fennmaradásukért ... a régi nemzedék előregszik, lassanként kihal, az itt született ifjúság már tősgyökeres amerikainak kezdi érezni magát. Az újonnan érkezők, a hontalanok, a menekültek még nem képviselnek olyan nagy számot, erőt és hozzáértést, hogy átvegyék a feladatokat az egyházi, az egyleti, és a sajtóélet fenntartása, megerősítése körül” (1948).

Az 1948 után érkező csoportok, a „Dipik”, majd az 1956-os „refugees” még leginkább a korábban egyházi közösségekben letelepedett magyarokkal érintkeztek. Az egyházak próbálták összehozni és tömöríteni a „régii” és az „új” amerikásokat. Egységet ugyan nekik sem sikerült létrehozni, mégis az egyházi közösségek azok, amelyek többé-kevésbé valamennyi csoportot felölelik. Az egyházak magyar etnikus közösségi jellegüket már csaknem elvesztették volna az újabb csoportok érkezése nélkül. Így is szaporodnak a jelzések az egyes egyházi közösségek (mint magyar etnikumok) megszűnéséről, a magyar nyelvű istentiszteletek kiszorulásáról, magyar templomok elnéptelenedéséről.

Már a két világháború közötti időszakban helyet kapott valamennyi magyar templom liturgiájában a kétnyelvűség. A második világháború után ilyenné vált a reformátusok folyóirata, a „Testvériség” („Fraternity”) is; vasárnapi iskolákban, ifjúsági szekciókban pedig angol nyelvre tértek át. A magyar nyelv fennmaradásáért az amerikai magyar egyházi közösségekben manapság már csak az utóvédharc folyik. A magyar nyelv tanításáért az egyházi szervezetek korántsem fejtenek ki akkora erőfeszítést, mint még a harmincas években is. A „magyar iskolák” (hétvégi és nyáriak) jobbra megszüntek; egy 1965. évi felmérés szerint az Egyesült Államokban már csak 23 hétvégi és nyári magyar iskola működött — többségük egyházi keretek között, néhány száz tanulóval.

Az amerikai magyar egyházi közösségek a régi jelszót: „nyelvében él a nemzet” felelerőlik „a magyar lelkiség, szellem megmaradásáért” jelszóval, s ennek már nem a magyar nyelvtudás, hanem a magyar tradíciók, a magyar származás, az érzelmi szálak fenntartása, a magyar értékek megmentése a kritériuma. Ezért készségesebbek az egyházi szervezetek szorosabbra fűzni a kapcsolatokat az óhazával. Ez még lassíthatja a fiatalabb generáció teljes elidegenedését a magyar közösségektől.

Az amerikai magyar egyházi közösségek belső egyháztörténetével nem foglalkoztunk, s talán feltűnő, hogy részletesebben csak az amerikai magyar református egyházi közösségek tevékenységét és problémáit ismertettük. Ennek oka, hogy róluk tudunk aránylag a legtöbbet, nem utolsósorban éppen azért, mert — mint mondtuk — kapcsolataink is velük a legintenzívebbek és a további lehetőségek is itt a legbiztosabbak.

Zsidó egyházi közösségek például nem épültek ki Amerikában magyar etnikus közösségek formájában. Egy-két kisebb zsinagóga létrejött ugyan, a magyar zsidók azonban a többi európai országból kivándoroltakkal együtt létesítettek közösségeket. Közvetlenül a második világháború előtt Lányi György nagyváradi rabbi alapított magyar zsidó egyházi közösséget, az „Új Fény”-t, amelyben a magyar zsidóság több progresszív tradícióját akarta fenntartani.

Összegezve: az amerikai magyar egyházi közösségek sokban különböznek a hazaiaktól. Az amerikai magyar egyházi szervezetek funkciói sokkal többre tegeűk, és nemcsak a vallásos élet, hanem a társasélet fontos kereteit is ők alkotják, azaz etnikus közösségek, szervezetek, és ilymódon még ma is az egyházi közösségek a viszonylag legtartósabbak és leghatékonyabbak. Ez persze nem „magyar sajátosság”, hanem egyértelműen jellemző Amerika valamennyi bevándorolt népcsoportjának egyházi közösségére.

3. A sajtó

Az egyletekhez hasonlóan társadalmi szükséglet terméke az amerikai magyar sajtó is. Amilyen mértékben fűződik egy-egy közösség nevéhez valamilyen sajtóorgánium létrehozása, annyira válnak ezek a közösségek társadalmi aspirációinak kifejezőivé és ébrentartóivá.

Az egyes bevándorolt népcsoportok sajtója nagyjából azonos fejlődési fázisokat és jellegzetességeket mutat. Számbeli gyarapodásának tetőpontja minden népcsoportnál egybeesik a népcsoport bevándorlásának tetőpontjával. A tömeges bevándorlás első generációjának nyelvi nehézségei ugyanis anyanyelven írott lapokat igényeltek. Az új haza nyelvének tanulása — különösen írás-olvasási szinten — nehezen ment. A bevándoroltak közül sokan életük végéig sem sajátították el az angol nyelvet. A különböző bevándorolt népcsoportok nyelvén írott újságok Amerikában az 1920-as évekre érték el a legnagyobb számot; 1884—1920 között több, mint 3500 külföldi nyelven írott újság került forgalomba. 1884-ben a német bevándorlóknak 621 lapjuk volt. A nagyarányú fluktuáció valamennyi bevándorolt népcsoport sajtójának történetét jellemzi, a 3500 lapból például hosszabb ideig csak 1052 tudta fenntartani magát. Általános, minden bevándorolt népcsoportra jellemző vonás, hogy a bevándoroltak beilleszkedésének előrehaladásával a lapvállalkozások száma csökken, néhány lap viszont kiemelkedik és nagy példányszámban jelenik meg.

A magyar újságok — az egyletekhez hasonlóan — ezeitől három csoportra oszthatók: 1. polgári „nacionalista” irányzatúak, 2. a szocialisták munkássajtója, 3. a vallásos szervezetek újságjai. Szemléletüket illetően az amerikai magyar újságok — a szocialista munkássajtó kivételével — erősen „nacionalisták” és „hazafiasak” voltak.

Az első magyar nyelvű újság Amerikában az 1848-as emigránsok 1853. október 15-én megjelenő „*Magyar Száműzöttek Lapja*”. E vegyes tartalmú szépirodalmi hetilapot Kornis Károly 1848-as emigráns szerkesztette. Közvetlen indi-

tékot a lap alakítására az adott, hogy az orosz—török háború kitörésével magyar emigránsokat toboroztak a török hadseregbe. Az első szám azonban tájékoztat az újság általánosabb céljairól is: „Kapcsolatot kell teremteni — írja — az Amerikában élő magyar menekültek között, tudósításokat közölni az óhazában történt eseményekről, művelni a hazai nyelvet és fenntartani a magyar nemzetiséget.” A lap Szépirodalmi Csarnokát 1848 élményei ihlették.

E hetilap azonban rövid életű volt. Szerkesztője már a hatodik számban búcsút venni kényszerült gyérszámú olvasóitól. Magyarországon az újságnak mindössze első száma található meg — az is mikrofilmen, — a Széchényi Könyvtárban. Az első amerikai magyar újság érdekessége, hogy — mivel akkor még nem volt magyar nyomda New York-ban — angol nyomdában állították elő és az ékezeteket a szerkesztőnek sajátkezűleg kellett felraknia a magánhangzók fölé.

A Magyar Száműzöttek Lapja megszűnésével több, mint két évtizedig nem jelenik meg amerikai magyar lap. 1879-ben indult a második magyar újság *Magyar Amerika* címmel. E lap alapítása egy magyarországi eseményhez fűződik. 1879 tavaszán Szegetet elöntötte a Tisza. A new-yorki Magyar Egylet a károsultak részére gyűjtést indítványozott. A tárgyalások során vetődött fel, mennyivel eredményesebben lehetne dolgozni, ha az amerikai magyarságnak újságja lenne, olyan, amely az amerikaiaknak is szólna, amelyben angolul ismertethetnék Magyarországot és a magyar kultúrát. Az újság szerkesztői (Loew Vilmos, a híres műfordító és Mogyoróssy Árkád, később Rockefeller gyermekeinek nevelője) magasszínvonalú, kétnyelvű újságot adtak ki. Ez a lap sem tudott azonban magának állandó olvasótáborot teremteni, és öt szám után megszűnt.

Néhány évvel a második magyar lap bukása után, 1883-ban jelentkezett a harmadik magyar lap, a 14 éven át rendszeresen kiadott *Amerikai Magyar Nemzetőr*. Valójában ennek az újságnak megjelenésétől datálja az amerikai magyar hírlapirodalom az igazi amerikai magyar újság megindulását. E lap már a gazdasági emigránsok köréből igyekezett magának olvasókat toborozni. Szerkesztője, Erdélyi Sz. Gusztáv honosította meg lapjában a sajátosan jellegzetes és itthon sokáig megmosolygott amerikai magyar rovatokat, az egyleti kalauzt, amely az egyletek neveit, címeit és a tisztviselők neveit közölte hétről hétre. Az „óhaza” elnevezés is az ő lapjának hasábjain nyert Amerika-szerte polgárjogot.

A magyar bevándorlók tömegesebb megjelenése az 1890-es évektől újabb magyar újságok alapítására ösztönzött. 1891-ben Cleveland-ben indította meg Kohányi Tihamér a *Szabadság* című — kezdetben heti, majd — napilapot, amely Kossuth eszméit, az 1848-as függetlenségi párt ellenzéki programját és a nemzetiségiekkel szembeni erős nacionalizmust hirdette.

A magyar szocialista csoportok 1893-ban kísérelték meg először újság kiadását *Népjog* címen, amelynek egyetlen ismert száma 1893 áprilisában jelent meg. 1895-ben ugyancsak magyar szocialisták a Magyar Munkás Nyomda és Lapkiadó Szövetkezetének kiadásában indítják meg az *Amerikai Népszavát* Cleveland városban. Havi lapként indult, a szerkesztőbizottság később hetilapnak tervezte. Itt kezdte munkásságát Ábet Ádám, az első jelentősebb magyar munkásköltő is. Az Amerikai Népszavát azonban hamar utólérte az amerikai lapok állandó betegsége: a pénzhány. Mivel Cleveland-ben nem sokáig tudták fenntartani, 1896—97-ben New York-ban jelent meg, ahol a lapot Berkó D. Géza, a lap nyomdai munkatársa megvásárolta és kiadását 1899-ben *Amerikai Magyar Népszava* címmel folytatta. Ez azonban már csak nevében volt rokona az „Amerikai Népszavának”. Berkó lapja is hetilapként indult; 1905-ben alakult át napilappá.

Amerikában magyar napilap alapítására az első kísérlet 1902-ben történt *New York-i Magyar Napló* címmel, „a pártolatlanság és a közöny azonban fél év után ezt az újságot is megszüntette”.

1902 tavaszán a magyar szocialista munkásszervezetek kezdeményezésére sajtóbizottság alakult egy munkásújság létesítésére. Az újság 1903. május 1-én jelent meg *Népakarat* címen, majd a Munkás Betegsegélyző és Önképzőkör hivatalos lapjává is lett. Kezdetben mind a „Socialist Labor Party”-hoz, mind a „Socialist Party”-hoz kapcsolódó szocialista magyar egyletek, szakosztályok támogatták. A szervezetek ideológiai és személyi vitái azonban a lap sorsára is kihatottak: 1905-ben a Socialist Partyhoz kapcsolódó magyar csoport elszakadt a laptól is és *Előre* címen saját újságot bocsátott ki, amely eleinte havonként kétszer jelent meg. Ez időtől honosodott meg — sajnálatos módon — a munkásmozgalom különböző irányzatai által létrehozott sajtóban az elvi, ideológiai viták mellett a személyeskedések, egymás denuncálásának felelőtlen hangneme is. 1911-ben rövid időre egyesültek ugyan a különböző csoportok, és ezzel együtt *Testvériség* címen a Népakarat meg az *Előre* is,⁴² az együttműködés azonban hamarosan felbomlott. 1912-ben az *Előre* ismét külön újságként, napilap formájában jelent meg. Még két magyarnyelvű újságot kell a munkásmozgalomhoz tartozóként megemlíteni, a *Munkást* (a Socialist Labor Party magyar csoportjának lapja, napjainkban is megjelenik még) és az *Industrial Workers of the World* (I. W. W.) nevű, nagy ipari szervezethez tartozók magyar nyelvű lapját, a *Bérmunkás-t*.

Az első amerikai magyar élclap: a *Pity-Palaty* 1902-ben látott napvilágot; ezt követte igényes vállalkozásként 1903-ban Kemény György szerkesztésében a *Dongó* (1933-ig). Az egyházi közösségek megszilárdulásával egyházi lapok is keletkeztek: a katolikusok körében elsőnek a *Katholikus Magyarok Vasárnapja* és a *Szenterzsébet Hírnöke* indult 1900-ban. A két katolikus újság alapítója és indító szerkesztője Böhm Károly clevelandi plebános volt. A reformátusok körében pedig Halassay Ferenc lelkész indította az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja-t*, ugyancsak 1900-ban. A központi lapok mellett helyi lapok is kezdtek megjelenni a nagyobb kolóniákban, telephelyeken.

Az amerikai magyar sajtó történetének „Big-time”-je volt a századforduló utáni két évtized. Ezt az időt a lapok gyors szaporodása, ugyanakkor magyarányú fluktuációja jellemezte. Az újság-gründolási láz sok megalapozatlan vállalkozást, tiszavirágéleltű lapot is alkotott. Néhány újságnak sikerült azonban megszilárdulni, széles olvasótáborot gyűjteni és jövedelmező üzletvállalkozássá fejlődni. Ezzel időben az előfizetésekért folytatott versengésben a laptulajdonosok, a szerkesztők egyáltalán nem válogattak eszközeikben: egymást ócsárolták és gyanúsították. Az 1884—1920 közötti időszakban hatvanhét magyar újság alapításáról tudunk, s valószínű, hogy a további gyűjtések során számuk néhányval még szaporodik. Ezeknek az újságoknak többsége már egy-két szám után csődbejutott. Hosszabb időt 27 lap élt meg (ennyi jelent meg 1918-ban). Példányszámban a századfordulótól a „Szabadság” és az *Amerikai Magyar Népszava* vezettek, mindkettő — régi fényéhez képest jócskán megkopva — ma is egzisztál.

Az óhaza ügyeivel való aktív foglalkozás, a nemzeti érzelmek erős ébrentartására való törekvés a magyar újságoknak nem különleges sajátossága, de rájuk is jellemző. Amerikai kutatók a bevándorolt népesoportok sajtójáról

⁴² Mindkét munkásmozgalmi csoportnak közvetlen kapcsolata volt a magyarországi Szociáldemokrata Párttal, amely a Népszavához Bolgár Eleket, az *Előre*-hez Bárd Imrét küldte ki.

egyértelműen állítják, hogy „a balszárnny kivételével különösen nacionalisták az otthon ügyeiben”. A bevándorlók nemzeti érzései természetes kifejlődésüket és erősebb stimulálásukat nemzeti alapon szervezett intézményeikben találták meg. Ezek közül is a templom, de különösen az újságok voltak azok, amelyek a leg-szorosabban kötötték őket a nemzeti nyelvhez. A tegnapi otthon kötelékét ezek hangsúlyozták a legerőteljesebben. Ezek tartották őket érintkezésben az óhaza politikai törekvéseivel és adták meg a lehetőséget arra is, hogy azokhoz csatlakozzanak. Érdeklődésüket, aktivitásukat az óhaza dolgai iránt tudatosan vagy öntudatlanul növelte az a körülmény, hogy az amerikai társadalmi és politikai életbe eleinte nem tudtak bekapcsolódni, és többségük csak átmenetinek tekintette amerikai tartózkodását.

A polgári nacionalista újságok (Szabadság, Amerikai Magyar Népszava) és az egyházi lapok több-kevesebb következetességgel, de szinte kivétel nélkül valamennyien „a független és demokratikus Magyarorszáért” jelszóban tömörített politikai platformon álltak. Az 1848-as forradalom és szabadságharc eszméinek hangsúlyozása, Kossuth Lajos emlékének, a Habsburg-ellenességnek hirdetése, általában az óhazában uralkodó politikai és társadalmi viszonyok ellenzése —, ez fejezte ki a magyar kivándorlók szemléletét, hiszen szinte valamennyien más és jobb Magyarországra szerettek volna visszatérni. A bevándorolt magyar csoportok újságjai e csoportok társadalmi aspirációinak megosztottságát is tükrözték. A munkásság politikai öntudatának ébresztgetésében, demokratikus nevelésében, a szakszervezeti mozgalom élesztésében, kulturális oktatásban, érdekvépviseletében, a sztrájkok és bérharcok szervezésében, támogatásában a munkáslapok jártak élen. A nemzeti nyelvnek az etnikus közösségi tudatnak, a magyar tradíciók fenntartásának ápolása, magyar egyesületek, templomok, iskolák szervezése és a mozgósítás erre, a nacionalista megmozdulások szítása viszont a nacionalista, „hazafias” lapok programjába és fegyvertárába tartozott. Tény az is, hogy a századforduló első évtizedében az osztrák-magyar kormánykörök szinte valamennyi jelentősebb amerikai magyar újságot túl radikálisnak, vagy legalább is ellenzékinek tartottak. Időnként még a „Szabadság”-tól, e polgári, erősen nacionalista szemléletű újságtól is megvonták a magyarországi terjesztési engedélyt. Ugyanakkor, mint a konzuli jelentésekben megfogalmazták, „a helyzet kényszerében” keresték velük a megegyezést és mind a Szabadság-nak, mind az Amerikai Magyar Népszavának szubvenciókat adtak nem utolsósorban azon ígéret fejében, hogy mérséklék ellenzéki magatartásukat.

A szemléleti különbségek természetesen kezdettől fogva megosztották az újságokat. Az 1914 előtti időszakban azonban az a sajátos történelmi helyzet, hogy valamennyi újság olvasótáborra szinte egy azon társadalmi rétegből: a kivándorolt és új hazájukban zömmel munkássá lett parasztokból, verbuválódott, tompította is az újságok szemléleti különbségeit, számos vonatkozásban pedig lényegében azonos felfogást vallott velük. A bevándorolt magyarok életéről, problémáiról, a bérharcról, a sztrájkokról valamennyi magyar nyelvű újságnak írni kellett, és erősebben vagy gyengébben, de képviselni kellett a munkásérdekeket, ha nem akarták olvasóikat elveszíteni. Ezidőben az amerikai magyar újságok és olvasóik potenciálisan a magyarországi demokratikus és függetlenségi ellenzék balszárnnyát képezték. Ezzel számolva látogatta meg az Amerikába vándorolt magyarokat 1914-ben Károlyi Mihály a szociáldemokrata párt néhány vezetőjével, remélve, hogy a hazai ellenzék komoly anyagi és erkölcsi támogatást kap tőlük a következő választási küzdelemhez. Károlyiék útját és programját szövetségben, „koalícióban” támogatták a munkás és „hazafias” lapok, ha egyi-

kük elsősorban az általános választójogot, másíuk pedig a nemzeti függetlenség kivívásának szükségességét hangoztatta is. Amerika magyarságának tömegeit „A független demokratikus Magyarországért” jelszó nemcsak fellelkesítette, hanem komoly anyagi áldozatra is ösztönözte. Az induló nagy akció végére azonban idő előtt pontot tett az első világháború kitörése.

Az 1920-as évektől az amerikai magyar újságok történetének újabb szakasza kezdődött. A világháború négy éve meglazította kapcsolataikat az óhazával, és főleg az a körülmény, hogy a kivándorolt magyarok többsége a végleges letelepedésre szánta el magát, változtatott az újságok szemléletén, profilján is. Érdeklődésük a szülőháza mindennapi élete, politikai problémái iránt tompult, figyelmüket egyre inkább, új, most már végleges hazájuk dolgai kötötték le. Ez a változás tükröződik az újságok témáinak módosulásán is.

A magyarországi események, az októberi forradalom, a Tanácsköztársaság felélénkítették ugyan az érdeklődést az óhaza iránt, egyszersmind tovább polarizálták a magyar újságokat, az újabb bevándorolt csoportok pedig új politikai irányzatú lapokat honosítottak meg. A már meglévő magyar újságok szinte kivétel nélkül lelkesen köszöntötték a magyarországi októberi forradalmat, a további fejleményekkel azonban már nem tudtak lépést tartani. A proletárdiktatúrát zömük már nem fogadta el, hanem elhitte és továbbterjesztette a burzsoá rágalmakat a Magyar Tanácsköztársaságról. Ugyanakkor a kegyetlen fehérterrortól szinte kivétel nélkül elhatárolták magukat.

A legnagyobb zavarral, illetve megdöbbenéssel az óhaza területének változásait, a trianoni szerződést fogadták. A nemzeti sérelmek a Horthy-rendszernek jó talajként szolgáltak ahhoz, hogy az amerikai magyarok nemcsak a trianoni szerződés igazságtalanságát sérelmezzék, hanem felsorakozzanak a Horthy-rendszer revíziós politikájának támogatására is. A trianoni szerződés súlyát az amerikai magyarok körében az is jelzi, hogy az 1920–30-as években valamennyi amerikai magyar újság, beleértve a húszas évek elején induló kommunista *Új Előre*-t és az októbrista, Horthy-ellenes lapokat is, hirdették a trianoni békeszerződés igazságtalanságát, s miközben igyekeztek élesen elhatárolni magukat az ellenforradalmi rendszer urainak agresszív revíziós politikájától, magának a revízióknak a gondolatát nem vetették el. Az *Új Előre* a népek tényleges és nemcsak papíron lévő önrendelkezési joga, a forradalmi revízió mellett szállt síkra, „amely nem egy imperialista csoport szempontjából végrehajtott határrevízió, hanem a függetlenségért harcoló népek forradalmi mozgalmából fakad”.⁴³

Az *Új Előre* 1920 végén, a különböző munkásmozgalmi csoportokból szerveződő kommunisták és 19-es emigránsok lapjaként indult. A szerkesztőségben fiatal kommunista emigránsok tevékenykedtek (Lékai József, Lehel Artur, majd Gyetvai János). Munkájuk révén az *Új Előre* nemcsak a Tanácsköztársaság eszméit hirdette, a magyarországi fehérterror rémségeit leplezte le, hanem irodalmi rovataival, vasárnapi mellékletével, könyvkiadási tevékenységével a szocialista munkáirodalom egyik fő magyarnyelvű központjává is szerveződött.

Az *Új Előre* a húszas években 30 000-es példányszámával a harmadik legnagyobb magyar nyelvű újsággá nőtte ki magát.

A kommunista *Új Előre* 1938-ban *Magyar Jövő* címen folytatódott, illetve alakult át a demokratikus antifasiszta összefogás fő szervezőjévé. Ezen újságok lapjain a proletárdiktatúra eszméinek hirdetése mellett feltárult a bevándorolt

⁴³ Az *Új Előre* 1933. júl. 7-i számában nagy cikket közöl „Egyedül a Szovjetunió harcol az igazi revízióért, vonatkozik ez a trianoni békeszerződésre is” címmel.

magyar kommunisták tevékenysége. Küzd a munkásság megszervezéséért, a társadalmi és a munkanélküliség biztosítás kivívásáért, a faji és vallási előítéletek, majd a fasizmus, náciizmus ellen, a győzelemért, és mindennekfölött a béke ügyéért.

A magyarnyelvű kommunista sajtó mellett több magyarnyelvű lap következetesen megtartotta „a magyar október” szellemét, vagy ennek képviselésében került élesen szembe a Horthy-rendszerrel. A hazai kommunista és szocialista lapok terjesztése mellett természetesen a lapok terjesztését is betiltották Magyarországon. Némelyekről csak a követi jelentések alapján szerezhetünk tudomást, mert példányaik magyarországi könyvtárakban nem találhatók meg.⁴⁴

A legjelentősebb „októbrista” radikális amerikai magyar újság, amely a húszas években új szintre hozott az amerikai magyar sajtó világba, Göndör Ferenc lapja: *Az ember* volt. Göndör Ferenc újságának első számait még Budapesten szerkesztette Károlyi Mihály és az októberi forradalom támogatására. A bukás után a szerkesztő először Bécsbe emigrált és ott folytatta újságkiadói tevékenységét, majd 1926-ban Amerikába települt át. Amerikában *Az Ember* hamarosan az egyik legerősebb magyar hetilappá izmosodott, olvasótáborát főleg a háború után polgári radikális szemléletű szociáldemokrata bevándorlókból és magyar zsidó értelmiségiek köréből szerezte. Az újság az amerikai szocialista párt magyar szekciójának az orgánuma is volt, és a húszas években közvetlen kapcsolatban állt a bécsi szociáldemokrata emigrációval. A kommunisták és szociáldemokraták ellentétei az újságban, elfoglalt és egyoldalú kommunista-ellenes támadásokban tükröződtek, az *Az Ember*-rel szemben viszont ugyanez a hangnem található meg a kommunista lapban, az *Új Előré*-ben is. Az *Ember* a húszas években még megpróbálkozott a magyar demokratikus értelmiségek tömörítésével és kulturális akciók kezdeményezésével. Az *Ember* estjei nívós szintet képviseltek az amerikai magyar kulturális életben. Ez az újság a trianoni döntés békés revízióját hirdette. Később eltávolodott a magyar ügyektől és Roosevelt „New Deal”-jének támogatójául szegődött.⁴⁵ A harmincas években az európai és magyarországi fasizmus ellen következetesen harcolt és az antifasiszta magyar mozgalmak aktív résztve-

⁴⁴ A „zsidóság és radikális munkásság lapja, hazafiatlan, októbrista, kommunistákkal rokonszenvező, Magyarországról kitiltva.” — St. Louis és Vidéke, szerkeszti Káldor Kálmán, októbrista irányú. — Californiai Magyarság, szerkeszti Réti Lajos, Los Angeles. „Hetilapnak nevezett időszak terméke októbrista, radikális irányzattal. Magyarországról kitiltva (1926. nov. 26. A chicagói magyar királyi konzul jelentéséből. O. L. k. 106.)

⁴⁵ Az *Ember* 1927. júl. 21-i számában olvashatjuk: „... elutasítunk magunktól minden kardesőrtető magyar irredentát és amikor egész erőnkkel tiltakozunk bármi fajtájú háborús kaland ellen, igenis sohasem fogunk megszűnni követelni a trianoni döntés békés eszközökkel való revízióját.”

Az újság amerikai megjelenésének 10 éves jubileumi számában az amerikai magyar intellektuális reprezentatív társasága szólalt meg, s maga Roosevelt is meleg szavakkal köszöntötte az újságot, az amerikai magyarokat, akik „akárhonnan telepedtek meg az Egyesült Államokban, megkülönböztetett módon s építő erővel járultak hozzá ama közösségi életnek gazdagításához, melynek szerves részeivé lettek” (Az *Ember*, 1936 szeptember).

Az újság eltávolodását az is elősegítette, hogy szerkesztője egyre pesszimistábban szemlélte az amerikai magyar törekvéseket. „Állandóan itt folyik és dühöng a szemünk előtt ez a kölcsönös marcangolása kisebb nagyobb magyar csoportosulásoknak, és rossz látni, hogy mennyire elvadult itt minden ami magyar közügyekkel van vonatkozásban. Hányszor csalhatták meg és foszthatták ki ezt a szegény és jobb sorsra méltó magyarságot, hogy így tönkrement és elzüllött minden. Csoda-e ha ma már senki nem hisz senkinek és egymást is indokolt bizalmatlansággal és lihegő gyűlölettel nézi mindenki” (Az *Ember*, 1927. szept. 22.).

vője volt. 1945 után a lap a fiatal demokráciával rokonszenvez, a szemléleti eltérések azonban 1948-tól heves ellenségeskedésbe csaptak át.

A második világháború kitörése újabb megpróbáltatásokat hozott a magyar újságokra. Magyarország háborúba lépését Németország oldalán egyetlen amerikai magyar újság sem támogathatta. Még a „hazafias”, „nacionalista” újságok is kénytelenek voltak elhatárolni magukat Horthyék politikai irányvonalától. Ezt kívánta nemcsak meggyőződésük, hanem az új hazával szemben kötelező lojalitás is. A szülőhaza szeretete, helyzetének, tettemek megértésére való törekvés, a politikai irányvonalak szétválasztása, bírálata, sőt elítélése nem ment konfliktusok nélkül. Egyes újságok (Szabadság, Református lapok) mentegetni próbálták Magyarországot lépését. Hangoztatták: Magyarországnak, mint kis országnak, Németország szomszédságában reménytelen lett volna szembeállni a Hitlerrel, ennek következtében pedig a magyar–német szövetséget nem lehet és nem is szabad másként értékelni, mint látszatbehódolást, azaz Magyarországot valójában a szövetségesek győzelmét óhajtja. Az Amerikai Magyar Népszava pl. 1944. szeptember 29-iki számában a következőket olvashatjuk: „Fatális balsors, politikai tragikum, hogy Magyarország a demokrácia ellenes fronton vérzik el, holott a két cél, amely hevíti, vitathatatlanul a legteljesebb mértékben demokratikus. Az önrendelkezési kérdésben a wilsoni elveken esett sérelmek orvoslását kívánja, másrészt pedig nem akar kommunizmust, új terrordiktatúrát, baloldali totalizmust.” „Magyarország nem demokrácia ellen harcol, hanem új Trianon és új Kun Béla kornak veszedelme ellen.”

A következőesen antifasiszta és demokratikus irányzatú magyar lapok ostromozták a magyar uralkodó osztályt nemzetveszejtő politikájáért, szervezték a magyarországi ellenállás „a magyarországi Függetlenségi Front” támogatását, és hirdették Magyarország demokratikus átalakulásának programját. E program jegyében, azaz a Károlyi Mihály köré csoportosult amerikai magyar értelmiség sajtóorgánumaként 1941-ben új magyar kétlap indult *Harc*⁴⁶ címen. 1942-ben pedig ugyanez a csoport *Magyar Fórum*⁴⁷ címen politikai, tudományos, irodalmi és művészeti folyóiratot adott ki. E folyóirat Ady Endre szellemi hagyatékának ébresztgetésével keresi a magyar társadalom kibontakozásának útját, amelyet a földreformban, a demokráciában, és nem utolsósorban a Dunamedence népeinek megbékélésében, összefogásában jelölt meg. Illusztris szerzői gárdával dolgozott,⁴⁸ a néhány évig megjelenő folyóirat kötetekből (1945-ben megszűnt) megismerhető a liberális és radikális polgári demokraták egész eszméjére.

⁴⁶ A Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének lapja. New York 1941–45. Szerkeszti előbb a szerkesztő bizottság, majd Faludi György, későbbi szerkesztők Vámbéry Rusztem és Jászi Oszkár.

⁴⁷ Főszerkesztő: Vámbéry Rusztem, szerkesztő: Terebessy János.

⁴⁸ A folyóirat szerkesztése és kiadása munkaközösségi alapon történt. Főmunkatársai az értelmiségi elit rétegeiből kerültek ki: Andrassy Katinka London, Bartha Lajos London, Biró János New York, Czako Ambro Toronto, Daniel Arnold Cambridge, Doktor István New York, Erdélyi Ferenc Detroit, Erdőházi Hugó Palesztina, Faludy György New York, Fényes László New York, Goldzieher Miksa New York, Ilajós Erzsébet New York, Ilalasi Béla New York, Ilalász Miklós New York, Havas Endre London, Hollós Béla New York, Halász Miklós New York, Havas Endre London, Hollós József New York, Ignotus New York, Jászi Oszkár Oberlin, Kaczér Illés London, Károlyi Mihály London, Kéri Pál New York, Lesznai Anna New York, Lövy Ernő New York, Magyar Ferenc New York, Mikes György London, Pogány Béla New York, Roheim Géza New York, Schultz Ignác New York, Stoickerné Polányi Laura New York, Szemes Piroska New York, Tamás Aladár Mexikó, Tassy Tamás New York, Varró István Chicago, Vár András Buenos Aires.

Az első világháború után induló magyar lapok közül csak azokat említettük, amelyek az amerikai magyar újságok szaporításán túl színvonalban és szemléletben is újabb színekkel gazdagították az amerikai magyar sajtó történetét.

A negyvenes években ugyanis Amerikában körülbelül negyven magyar újság jelent meg. Három napilap volt, a legtöbb hetilapként, néhány pedig egyesületi közleményként került forgalomba. Példányszám tekintetében ez időben is a Szabadság és az Amerikai Magyar Népszava vezettek. 1942-ben (a Post Office Statement szerint) a Szabadság 40 612, az Amerikai Magyar Népszava pedig 27 984 példányszámmal jelentkezett olvasóinál. Ez érthető is, hiszen ezek az újságok együtt indultak az első generációval; a paraszti kivándoroltak hozzájuk is szoktak, mert e lapok viszont alkalmazkodtak leginkább az első generáció kultúrnívójához, érdeklődési köréhez.

Egyébként az amerikai magyar újságok többsége nem törekedett irodalmi megfogalmazásra, csak a „story”-ra; az idők folyamán nyelvezetük, stílusuk is romlott, mégha nem is töltődött fel olyan mértékben angol szavakkal, mint olvasóik nyelve. Az első generáció kiöregedésével újságjaik is öregedni, hanyatlani kezdtek.

A századfordulón és a század első évtizedében bevándorolt népcsoportok által szervezett újságok „kiöregedése” a negyvenes évekre általános jelenség Amerikában. Az összes külföldi nyelvű sajtónak több, mint egyharmada szűnt meg az 1940—49 közötti években. Közülük néhányan megpróbálták áttérni az angol nyelvre, illetve kétnyelvű lappá módosulni annak érdekében, hogy a második generációt is megnyerhessék olvasóknak. Ezek a törekvések azonban nem hoztak sikert, mivel az összehasonlítás lehetősége a külföldi nyelvről áttérő lapok versenyképtelenségét a nagy amerikai újságokkal szemben még feltűnőbbé tette.

Az újságok hatóerejét azután az elöregedés mellett tovább szűkítette a tömegkommunikációs eszközöknek, a rádióknak és a televízióknak az elterjedése.

Igy az 1940-es években megkezdődött a régi nagy magyar újságok hanyatlása is. A második nemzedékből angol nyelvű mellékleteikkel sem tudtak szélesebb olvasótáborot toborozni maguknak. A fiatal nemzedék számára szerkesztett angol nyelvű „Young Magyar American” rövid pályafutás után anyagi nehézségek miatt még a második világháború előtt megszűnt. A Szabadság példányszáma pedig 1947-re 29 709-re esett, az Amerikai Magyar Népszaváé pedig 25 045-re csökkent. Alapvetően az elöregedés, a bevándorolt etnikumok nyelvén írott újságok visszaszorulásának általános oka miatt hanyatlott le a második világháború után a szocialisták magyar nyelvű munkássajtója is. Az viszont, hogy legszembeötlőbben a baloldali munkásújságok hanyatlottak, számos más tényezővel függött össze. Az 1945 utáni évek politikai viszonyai Amerikában nem kedveztek a szocialista munkássajtónak. Az újonnan bevándorolt és a letelepült magyar csoportok köréből a magyar nyelvű szocialista újságok nem nyerhettek olvasói utánpótlást. Nem kaptak szubvenciót, nem volt tőkájük, más irányú üzleti tevékenységük, amelyekkel nehéz helyzetüket legalább részben ellensúlyozhatták volna. Sőt, a hidegháborús időszakban olvasótáborukat tovább apasztotta a megfélemlítés. A régi szerkesztő gárdából és lapterjesztők közül is többen visszatelepültek Magyarországra. (Pl. Gyetvai János, aki hosszú éveken át szerkesztette az Új Előret és a Magyar Jövőt.) Megosztották a lapok munkatársait azok az ideológiai viták is, amelyek az elmúlt húsz év alatt a nemzetközi munkásmozgalomban fellobbantak (újabbban pl. a szovjet—kínai ellentét, az izraeli kérdés stb.). És végül nem használták a szocialista munkássajtónak azok a

politikai hibák és torzulások sem, amelyek a szocializmust építő országokban jelentkeztek, és amelyeket természetesen a polgári sajtó is kiaknázott a munkásmozgalom ellen.

Napjainkban a régi szocialista munkásújságok a végkimerülés szakaszába jutottak. Úgyszólván már csak az öreg veteránok áldozatkészsége tartja őket úgy ahogy életben, azoké a veteránoké, akik ezen újságokhoz — mint múltjuk egy darabjához — ragaszkodnak. A hajdan tekintélyes „Magyar Jövő” utóda, az „Amerikai Magyar Szó” néhány évvel ezelőtt már csupán 2000—1500, a „Nők Világa” pedig 1000—1500 példányban jelent meg. Helyzetük azóta még tovább romlott, példányszámuk tovább apadt.

E két lap mellett a Los-Angeles-i Magyar Munkás Otthon „Tény” címen szerkeszt egy igen szerény kivitelű és sajnos hozzá kell tenni — meglehetősen gyenge színvonalú — könyvatos újságot. Ugyancsak exisztál még az Amerikai Szocialista Munkáspárt Magyar Szövetségének a lapja: a „Munkás” meglehetősen vitatható szemlélettel, valamint a húszas években virágkorát élő „Bérmunkás” (az ipari unionisták, az I. W. W. magyar szekciója lapja) kis könyvatos utóda „Értesítő” címen.

Nem látszik egyelőre ennyire reménytelennek a régi „hazafias” polgári és egyházi újságok helyzete. E lapoknak eredendően is szélesebb volt az olvasótáboruk, és az 1948-tól tömegesen letelepülők soraiból is nyertek valamelyes olvasói utánpótlást. Igaz, hogy korántsem olyan arányban, mint az a bevándoroltak számából következne. Az újonnan jövők újságolvasási igényei nem ezekre a lapokra irányultak, őket elsősorban az angol nyelvű újságok érdekelték. Az 1945 után érkező csoportokból már sokan tudtak angolul, akik pedig nem tudtak, azok a lehető leggyorsabban igyekeztek az angol nyelvet elsajátítani. Gyorsan belátták, hogy ha Amerikában valaki úgy akar élni, mint amerikai, az amerikai élet megismerésének a legjobb kulcsa az amerikai sajtó. Közöttük fejlődött ki a „New York Times” olvasásának kultúrája, ez az amerikai újság lett a „secular” bibliájuk. Abban megtalálták mindazt, ami őket érdekelt.

Segített a régi polgári lapok helyzetén a nemzetközi helyzet alakulása is. 1948—49-től a két tábor kialakulásával megváltozott az etnikus nyelven írott sajtó szerepe Amerikában. Korábban a bevándorolt népcsoportok igényei és szükségletei, valamint, ha kapcsolatot tudott találni hozzá, az óhaza érdekei alakították ki és formálták az anyanyelvű sajtó profilját. Amerika meglehetősen közömbösen szemlélte a bevándorolt népcsoportok — különösen a kis népcsoportok — sajtótevékenységét. A Szovjetunió és a népi demokratikus államok ellen irányuló propagandagépezet kiépítése idején viszont megnőtt ez újságok jelentősége. Ettől kezdve ismét új szakasz nyílik az amerikai magyar nyelvű sajtó történetében is. A számottevő újságok besorozódtak az általános amerikai propaganda eszközei közé. Szemléletüket és példányszámaikat ezentúl már nemcsak az olvasók szükségletei és igényei befolyásolták, hanem a propagandagépezet meghatározott direktívái, anyagi és erkölcsi támogatása is, sőt ez utóbbiak nem egyszer a szóban forgó lapok szellemének meghatározói lettek. 1848-ban a Magyar Nemzeti Bizottmány megalakulásával az Amerikai Népszava például egyszersmind a „demokratikus emigráció” hivatalos orgánumává, majd a magyar etnikumot illetően Amerika hidegháborús politikájának szócsövévé vált.

Ilyen körülmények között növekedett meg az Amerikai Magyar Népszava jelentősége olyan mértékben, hogy 1949-ben (a lap fennállásának 50 éves jubileuma alkalmából) maga Truman elnök méltányolta tevékenységét és az újság új vezetőségébe a volt budapesti amerikai követ is betársult.

Az utóbbi években viszont a „building of bridges” politikája tompította mind ennek az újságnak, mind más régi magyar lapoknak korábbi ellenséges hangját. A lapok kezdenek tárgyilagosabb szemléletet tanúsítani hazánkkal szemben; már nemcsak a hibákra, de olykor az eredményekre is figyelnek. A tárgyilagosság irányába kényszeríti őket a hazlátogatók számának gyarapodása is, hiszen azok körében, akik az óhaza viszonyairól személyesen tájékozódtak, a rágalmaknak nincs vagy alig van hitelük.

A hangvétel megváltoztatása Magyarországgal szemben a régi magyar újságoknál tehát egzisztenciális kérdésként is jelentkezett. Az 1960-as évek elején például még némelyek a hazlátogatások ellen agitáltak, ma már viszont ők maguk is szervezik a csoportos látogatásokat Magyarországra. Az óhazával való kapcsolat normalizálódása az újságok hanyatlását egy ideig lassíthatja ugyan, útjuknak irányát, a kiöregedést és az elhalást azonban nem tudja visszajára fordítani. Az első bevándorolt nemzedékhez kapcsolódó nagymúltú polgári „nacionalista” lapok, ha az 1945 után kialakult körülmények átmenetileg elfedték is hanyatlásukat, ugyancsak fokozatosan szorultak vissza, mert olvasóik számát az idő folyamatosan szűkíti. Amíg azonban léteznek és a magyar etnikum kulturális szükségleteit segítenek kielégíteni, ha nem állnak ellenségesen szemben hazánkkal, az anyaország részéről is — a kölcsönös megbecsülés és érdekek alapján — ugyancsak méltánylást és támogatást érdemelnek.

1945-től az Amerikában megtelepedett újabb csoportok az „1945-ös menekültek” (az „1947—49-es politikai emigránsok” és az „1956-osok”) politikailag aktív tagjai részint igyekeztek betársulni a korábbi magyar újságokhoz és megnyerni azokat a saját csoportjuk programjának, részint létrehozták a maguk külön sajtóorgánumait.⁴⁹

Minden újabb csoport letelepedésének első időszakát újságalapítási láz, lapalapítási kísérlet is jellemezte, a beindított lapok jórésze persze rövid életűnek bizonyult. Az 1945-ös menekültek közül a „nemzeti emigráció” a maga sajtótevékenységét gépirásos, sokszorosított, nyomatos házi lapocskákkal még az ausztriai táborokban megkezdte.⁵⁰ Az 1949—50-es években szaporodó újságjaik konzervatív nacionalista (esetenként fasiszta) szemléletet prezentáltak. Az „1956-osok” szervezeteik mellett, gyakran ahhoz kapcsolva ugyancsak létrehozták a saját sajtóorgánumaikat. Az alakuló újságok, főleg folyóiratok a szervezetekhez hasonlóan elsősorban nem egy országon belül toborozták az olvasókat, hanem a különböző országokban letelepedett magyarok azonos társadalmi és politikai csoportjait igyekeztek a sajtó útján is összefogni. Így az amerikai magyar sajtó történetének még oly vázlatos áttekintéséből sem hagyhatók ki azok a periodikák, amelyeket közvetlenül ugyan nem Amerikában nyomtattak, hanem európai országokban, de amelyeknek kibocsátásában az említettek következtében az amerikai magyarok egyik vagy másik csoportja is részt vett. Annál kevésbé lehet e lapokat figyelmen kívül hagyni, mivel mondanivalójuk ellenére a magyar emigráció publicisztikai tevékenységének az utóbbi időszakban kétségtelenül a legnővsabb szintjét jelentik. Nem célszerű őket sem hallgatással, sem

⁴⁹ Újabb emigránsok kezébe került például a Katholikus Magyarok Vasárnapja, a „Szív” és az Amerikai Magyar Reformátusok Lapja. It Louis és Vidéke, és mások.

⁵⁰ Így pl. 1945 októberében Landshuton a 11. sz. hadikórház időszaki lapot jelentet meg „Mai hírek” címen. 1946-ban Strassburgban „Kultúrlet” c. nyomatos ismeretterjesztő lapocska kerül fogalomba. Amerikában: Magyar Cserkész, Piarista Öregdiák, Hírünk a Világban, Bibliográfia (szerk. Csécsery Rónai István), Amerikai Magyar Szemle, Az Emigrációs Sajtó Archivum Tájékoztató Szemléje (szerk. Kassai István). Kettős járom alatt, Transsylvania stb.

kézlegyintéssel elintézni, mint több színvonaltalan gyűlölködő szennylapoi, hanem vitatkozni és rendszeres érdemi eszmecsereket kellene velük folytatni. Annál is inkább, mivel közülük több a „dialógus” hirdetése alapján az utóbbi években ugyancsak hangot változtatott.

A „demokratikus emigráció” és az „1956-os szabadságharcosok” lapjai és folyóiratai közül említésre méltó az „Új Látóhatár” (1952-ben indult „Egész Látóhatár”, majd „Látóhatár” címen, jelenlegi nevét 1959-ben vette fel), amely a „demokratikus emigráció” és „56-osak” legfontosabb irodalmi és politikai alkotásait teszi közzé; az „Irodalmi Újság” (amely 1957-ben indult a Magyar Írók Külföldi Szövetségének lapjaként), a „Szocialista Forradalomért” c. havilap, amely a IV. Internacionálé magyar szekciójának, a trockistáknak a sajtója; az 1960-as években indított, irodalmi téren több vonatkozásban pozitív tevékenységet kifejtő, ma már azonban megszűnőfélben levő „Magyar Műhely” elnevezésű irodalmi szakfolyóirat, és végül talán meg lehet említeni még a „Nemzetőr”-t is, amely az 1848-as régi Nemzetőr utódjának tünteti fel magát és az „1956-ban megszületett nemzeti függetlenség eszméjének szolgálatát” hirdette programként.⁵¹

Az említett lapok kifejezetten a külföldön élő magyar értelmiségiek számára íródtak és íródnak, függetlenül attól, hogy mely országban telepedtek le. Az egy „Nemzetőr” kivételével (amelynek példányszáma a 10 000 körül mozog) kis példányszámú, állandó anyagi nehézségekkel, létproblémákkal küszködő lapok ezek, a külföldön élő magyar tömegekhez egyiknek sem volt és nincs sok kapcsolata. A magyar lapok helyzetének nehézségéről pl. az Új Látóhatár 1969. évi számában a következők olvashatók: „Külön tanulmányt érdemelne, hogy a kultúrára szomjas, irodalmat szerető magyar ember, emigrációs évei szaporodván, miért válik közömbössé. Mi okozza azt, hogy a valóban nívós magyar nyelvű folyóiratok, hetilapok szinte ráfizetésből kénytelenek megjelenni. Három év elegendő volt ahhoz, hogy a forradalmi emigráció elfeledje forradalmi múltját és nemzeti küldetését. Az érdektelenség elsősorban az emigrációban élő magyarság társadalmi, származási, vallási és politikai eszmetételével s részben az elmúlt esztendőkből végbement anyagi rétegződésével magyarázható. A magyar nyelvű olvasmányok, irodalmi viták, s a magyar kérdés önmarcangoló problémájának helyét az emigráns agyakban az új Volkswagen, három—négy szobás lakás, családi ház, remekbeszabott televízió, új részletfizetések gondjai foglalták el. Itt kezdődik az elkülönülési folyamat, amely végül a »hol vagyok én már azoktól a dolgoktól« életfelfogásban csúcsosodik ki. A magyar érzések homályosulnak és kihalófélben vannak. Ezt tudnunk kell és számolnunk kell vele”. (Új Látóhatár. Próbáljunk újból magyarok lenni. 1969.)

Nemcsak a politikai helyzet alakulásával, a feszültségek csökkentésével, az emigráció általános kifáradásával, hanem e lapok helyzetének fokozódó nehézségeivel is összefügg, hogy több közülük évek óta szorgalmazza a „dialógus”-t, a megegyezésre való igyekezetet az otthoniakkal.⁵²

⁵¹ 1956. dec. 1-én „a régi nemzeti emigráció tapasztalt sajtószakemberének támogatásával” indult jobboldali, sőt szélsőjobboldali irányzatoknak is helyet adott újság viszonylag magas példányszáma és az utóbbi években valamelyest enyhültebb hangja — bár ma is az „56-osak” jobboldali csoportját tömöríti — kulturális szervező munkája indokolja a ráfigyelést.

⁵² A „dialógus”-ról különösen az Új Látóhatárban olvashatók cikkek, eszmefuttatások. E folyóirat szerkesztősége már 1956 előtt, az emigrációban akkor még szinte egyedül azt vallotta, hogy a kijózanult emigránsnak szót kellene érteni az otthoniakkal. A „dialógus” ismételt felajánlása az 1960-as évek második felétől erősödik.

A szemléleti változások és módosulások megértéséhez az említettek mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni olyan tényezőket sem, hogy a folyóiratok, lapok szerzői gárdájából többen nemcsak szerelmesei a magyar kultúrának, hanem különböző területeknek, például az irodalomnak kiváló művelői is. Vágyakozásukat az óhazai „források”-hoz az idő és fokozódó elszigetelődésük csak erősíti. Szembe kell nézni azzal a problémával, hogy egyének, csoportok tevékenysége nem mindig egészében pozitív vagy egészében negatív, és nem álló helyzetű. Aki a külföldre került magyarok, még a politikai emigránsok írott termékeinek tömegébe is jobban beletekint, az a különböző szemléletek, a Magyarország számára negatív politikai tevékenység és negatív jellegű írások mellett kulturális területen számos olyan produkciót is talál, amely számunkra hasznos és érték, és amelyet kár lenne a magyar kulturális életből cleve kizárni vagy nem méltányolni.

*

Az amerikai magyar szervezetek történeti áttekintésén keresztül megközelíthető az Amerikában letelepedett magyarok történetének néhány általánosabb mozzanata és jellegzetessége is.

Az első világháborút megelőző időszakban Amerikába vándorolt magyarok közösségei kezdetben természetsszerűleg viselték magukon az agrárjelleget, még akkor is, ha a kivándorolt parasztok túlnyomó többségben az iparban helyezkedtek el. Sajátos paraszt-munkás közösségek formálódtak, amelyekben az új életforma hatásai, az idegen környezet és nyelvi elszigeteltség következtében, részint lassabban, részint több áttétellel törtek utat. A paraszti kivándoroltak az új környezetbe, a befogadó társadalomba csak „kollektíven”, etnikus közösségeik, szervezeteik burokján belül tudtak beilleszkedni. Ez a magyarázata annak, hogy etnikus szervezeteiket öntevékenyen és gyorsan kiépítették, és ezek keretében lényegében változatlanul éltek tovább más bevándorolt népcsoportoktól eléggé izoláltan, társas és közösségi életüket. Ugyanakkor szervezeteikkel, önszorgalommal pótolni tudták elvesztett közösségeiket, azok helyett új társadalmi háttérzást teremtettek, mégpedig speciális amerikai szükségleteiknek megfelelően.

Az idegen környezetben kialakuló etnikus közösségekre, azok szervezeteire általánosan jellemző az eredeti etnikumhoz való kötődés, a népi, nemzeti tradíciók erős hangsúlyozása és ápolása. Ezek a vonások valamennyi Közép- és Kelet-Európából bevándorolt és döntően parasztokból szerveződő közösségek-nél, etnikus intézményeknél megtalálhatók. Sőt, általában úgy tűnik — ez is közös vonása valamennyi bevándorolt népcsoportnak —, hogy az eredeti nemzetközösségből való kiszakadást először az etnikus csoporttudat, a nemzeti érzelmek felerősödése követte. Ez mintegy előszakasza a későbbi, lassú és fokozatos integrálódásnak.

Az új környezetben a bevándorolt népcsoportoknál nem az igény intenzitása, hanem nivója, az értékelés és válogatás képessége változott társadalmi csoportok, a kulturális színvonal különbsége szerint. A kivándorolt parasztok etnikus kötődéseinek megerősödése természetsszerűleg nem párosulhatott a tényleges „nemzeti kultúra” ápolásának gyakorlatával. A nemzeti kultúrából, az etnikus tradíciókból csak annyit vihettek magukkal, amit óhazájuk kis falusi közösségeiben elsajátíthattak, magukba szívhattak. Új környezetükben a közvetlen szellemi hatást — különösen kezdetben — egyházi vezetőiktől, papjaiktól és a szervezett, képzettebb ipari munkások szocialista csoportjaitól kapták.

Emlékeikben pedig a dzsentri-világ megbámult és többnyire külsőségeiben magyarkodó megnyilvánulásai éltek. Ezekből a hatásokból keveredett és alakult a magyar közösségek etnikus tudata, ezeket képviselték szervezeteik (egyházak, egyletek és az újságok), ezekre reagált és szívta gyorsan magába az új, demokratikusabb környezetbe és jobb anyagi körülmények közé került bevándorolt magyar. Ezekből rajzolódott ki a sokat emlegetett ún. „magyar Ameriká”-nak az a szellemi arculata, amely a későbbiek során (a későbbben letelepülők hatására) színeződött és új vonásokkal gazdagodott ugyan, alapjaiban azonban végig meghatározója maradt az első bevándorolt paraszt-munkás közösségek szemléletének és az ezt képviselő intézményeknek.

Az etnikus közösségek és intézmények a bevándorolt első generáció szükségletéhez tapadtak, azokat fejezték ki. E közösségek kereteibe azonban a második generációt befogni még azoknak a paraszti bevándoroltaknak sem sikerült, akiknek tudatában, érzelmi világában a „magyarnak maradás” természetes (egyszersmind kényszerhelyzet is) volt, akik legalábbis kezdetben magától értetődőnek tartották, hogy a gyermekeik is magyarok maradnak. A beilleszkedés előrehaladásával, a második generáció felnövekedésével és szaporodásával az etnikus alapokon szerveződött közösségekben, azok intézményeiben a magyar kultúra és nemzeti tradíciók iránt egyre inkább csökkent az érdeklődés. A magyar intézmények (elsősorban az egyházak és a betegsegélyezők) fokozatosan levetve etnikus vonásaikat, asszimilálódni kezdtek, és amikor eljutottak már abba a szakaszba, hogy jelszavukká „az amerikai szellemben magyar lélekkel” vált, valójában tudatosan vagy ösztönösen már az integrálódás útját járták. Mások, amelyek nem tudtak erre az útra rálépni, elsorvadtak vagy megszűntek. Az első nagy bevándorolt nemzedék által létrehozott intézményeket illetően szemünk előtt játszódik le ez a folyamat, amelyet legfeljebb az lassított, hogy a kivándoroltak a később letelepülők soraiból bizonyos utánpótlást kaptak. Az egyházakban, betegsegélyező intézetekben az angol nyelv került előtérbe, és az öregek kihalásával a tagok cseréjének legszembetűnőbb mozzanata az etnikus keveredés, az amerikanizálódott, tehát már asszimilálódott csoportok térfoglalása. Napjainkban ezeket az intézményeket már nem lehet egyértelműen és kizárólagosan magyar etnikus intézményeknek tekinteni. Magyar alapítású intézmények ezek, amelyeket — mint már többször jeleztük — az Amerikába kivándorolt magyarság speciális szükségletei hívtak életre, de amelyek már kezdettől fogva magukon viselték az új környezet jegyeit is, asszimilálódásuk, beintegrálódásuk az amerikai össznépi társadalmi intézmények soraiba pedig természetes és törvényszerű. A sajtó számára viszont nem járható az integrálódás útja. A sajtó léte elsősorban a magyarnyelvűség igényéhez kapcsolódik, e nyelvre azonban a második generációnak már nincs szüksége, ezért igénye sem. Az újságokról, magyar nyelvű periódikákról tehát még egyértelműbben állítható, hogy létük csak addig tart, ameddig első generáció van Amerikában.

A később letelepedett csoportok előéletük, osztályeredetük, műveltségük, továbbá az amerikai társadalmi szervezetek kiépülése folytán (pl. a társadalombiztosítás bevezetésével a 30-as években) nem kényszerültek olyan önvédelmi etnikus közösségek, intézmények kialakítására, mint az első bevándorlók. Bár kulturális és társadalmi, valamint politikai igényeik ugyancsak hoztak létre etnikus jellegű társulásokat, intézményeket. Sommázza: az amerikai magyarok közösségi intézményeinek összessége mint egy nagy rezervátum tükrözi mindazokat a társadalmi és politikai csoportosulásokat, eszmei-világ-nézeti irányzatokat, amelyek az elmúlt száz év során Magyarországon felbukkan-

tak. (Foglalkozni velük már csak azért is tanulságos, mert mint lombikokban, tiszta — bár megmerevedett — formákban őrzik a hazai társadalmi, politikai és világnézeti aspirációk típusait is.)

Az újabb csoportok közösségi szervezetei, intézményei (értjük ezeken már a 20-as évektől letelepülőket) nemcsak lazábbak voltak, hanem rövidebb életük is, a gyorsabb beilleszkedés következtében hamarabb szétszóródtak vagy kis csoportok szervezeteivé, közösségeivé zsugorodtak. Az újonnan letelepülők sorában az értelmiségiek arányának megnövekedése jelentősen megemelte a létrehozott intézmények kulturális szintjét, és lehetővé tette a tényleges „nemzeti kultúra” képviselését és ápolását. A sokszoros társadalmi és politikai megosztottság viszont még inkább az apró, szétszórót, gyakran egymással élesen szembenálló szervezetek létrehozásának kedvezett. Közös organizációja vagy társadalmi szervezete az amerikai magyaroknak a mondtattak miatt napjainkig sem alakult ki, és a múlt tapasztalataiból ítélve, ilyen létrejöttének kicsi is a valószínűsége.

A régi alapítású asszimilálódó vagy sorvadó magyar szervezetek mellett az elmúlt három évtizedben a politikai aspirációktól vezetett emigráns szervezetek kerültek előtérbe. Tanulmányunkban igyekeztünk bemutatni az egyes időszakok típusait, jelezve azt, hogy e politikai szervezeteknek irányzatai, aspirációi hazai gyökerekből erednek, az óhaza dolgaival, eseményeivel kapcsolatosak. A szélesebb körű aktivitás és hatás viszonylag a legrövidebb életű a politikai emigránsok szervezeteiben. Okainak, körülményeinek feltárása, annak a megállapítása, hogy az elidegenedés, a reménytelenség, a kifáradás általában mikor és milyen körülmények között következik be, melyek a politikai emigráció útjának általános törvényszerűségei, még további kutatást igényel. Az intézmények, szervezetek gyakori „átesoportosulása”, az emigrációs marakodások, mind a gyors bomlás tünetei. Megfigyelhető az is, hogy a többség — amint talajt érzett a lába alatt — igyekezett a politikai szervezetek kötelékéből kilépni és a kifejezetten politikai szervezetek (akár a „45-ösök”, akár az „56-osak”) napjainkban a beilleszkedni nem tudók és a mesterségesen „hivatásos emigráns”-oknak maradtak, megtartottak szűkkörű gyűlekezetei. Óvatosan kell tehát szemlélni a II. világháború óta gomba módra elszaporodó emigráns szervezeteket (intézményeket, újságokat). Önmagukban korántsem tükörképei az amerikai magyarok társadalmi vagy politikai szemléletének, még kevésbé tényleges aspirációinak. Napjainkban már a kifejezetten emigráns szervezetek is az általános politikai jelszavak hangoztatása mellett egyre inkább az általuk értékeknek tartott magyar kultúra őrzésére és szélesebb környezetük felé való közvetítésére fordítják a figyelmet.

Ami közös és általános az amerikai magyar közösségekben és a szemléletüket tükröző intézményekben, az az óhaza dolgaival szemben tapasztalható közömbösülés folyamata. Az idő elcsendesíti a régi hevületeket, megszelidíti az indulatokat, elfárasztja az embereket és a régi élményeket pedig az új környezet élményei szorítják háttérbe. A különböző politikai csoportosulások ma már saját korábbi híveik közül sem tudnak számottevő tömeget ellenséges akciók céljaira megmozgatni. Áll ez a „45-ösök”, „47-esek” és az „56-osak” hajdani körére egyaránt. Az átlag amerikai magyart időben és térben távolodva a hazai problémáktól, egyre inkább csak a családi, rokonai kötelékek fenntartása érdekli, ez és a közös történelmi és kulturális emlékek, a szülőföld utáni nosztalgia adják meg az óhazához való viszonyának tartalmát. Emiatt is békességre vágyik és kiegyezésre törekszik régi hazájának mai társadalmával.

IRODALOM

Hegedűs Lóránt: A magyarok kivándorlása Amerikába. Az amerikai magyar telepe. Bp. 1898. — Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bp. 1904. — Kohányi Tivadar: Az amerikai magyarság útja, jelene és jövője. Cleveland 1941. — Emily Greene Balch: Our Slavic Fellow Citizens. N. Y. 1910. Hoffmann Géza: Csonka munkásosztály. Az amerikai magyarság. Bp. 1911. — Géza Hoffmann: Akkulturation unter den Magyaren in Amerika, Zeitschrift für Sozialwissenschaft. 1913. — Pivány Jenő: Az amerikai magyarságról. Új Magyar Szemle. 1921, Pivány Jenő: Az amerikai magyarság irredentista mozgalmi. Erdélyi Szemle 1921. — Souders D. A.: The Magyars in America. 1922. — Robert E. Park and Herbert A. Miller: Old World Traits Transplanted. N. Y. 1921. — Kende Géza: Magyarok Amerikában. Cleveland 1927. — Kun Andor: Megmenthető-e az amerikai magyarság. Magyar Szemle 1929. — Borshy Kerekes György: Az egyetlen út. Az amerikai reformátusok problémája. 1930. — Joseph Slabey Roucek: Hungarians in America, Hungarian Quarterly 1937. — Reményi József: Az amerikai magyar nyelv. Nyugat 1937. — Nagy Iván: Az amerikai magyarság 1939, Pécs. — Kosáry Domokos: Az amerikai magyarság. Magyar Szemle. 1942. — Máthé Elek: Az amerikai magyarok nyomában. Bp. 1942. — Kalassay Sándor: Az amerikai magyar reformátusság története. 1942. — Davie Maurice: The refugees are now Americans 1945. — Emil Lengyel: Americans from Hungary. N. Y. 1948. — Vasvári Ödön: Az amerikai magyarság története. Az Amerikai Magyar Népszava Aranyjubiléumi Album. 1949. — Deák Ferenc: Magyarok Amerikában. Az amerikai munkássajtó 50 esztendeje. 1902—1952. — Maldwyn Allen Jones: American Immigration. Chicago 1960.

Az idézett munkák mellett az 1945 utáni emigrációról megemlíthető még: Mustó István: Az elveszett nemzet. Reflexiók a magyar emigrációról. 1954. (OSzK). — Vándor Ferenc: Körlevél a magyar nemzeti bizottmány tagjaihoz és felhívás a külföldi magyarsághoz. Passaic 1954. (OSzK). — Korda Géza: Az igazság és a magyar emigráció. New York. 1964. — Méri Ferenc: Az emigrációs magyar irodalom lexikona. Radenkirchen. 1966 (OSzK).

FORRÁSOK

1. A tanulmányban említett újságok és folyóiratok. Zömükben megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtárban, a munkásmozgalom lapjai pedig a Párttörténeti Intézetben és a Munkásmozgalmi Múzeumban. Sajnos szinte valamennyi periódusban hiányos.

2. Összefogottabban jelzik az amerikai magyarság közösségeinek és intézményeinek tevékenységét a *kalendáriumok*, *naptárak*. Könyvtáraink gyűjteménye viszonylag gazdag az amerikai magyar naptárakból, bár a sorozatok ugyancsak hiányosak. Víznyomlag a legtöbb történeti adat található az Amerikai Magyar Népszava újság naptáraiban (különösen az ún. jubileumi években megjelentettekben). Pl. Az Amerikai Magyar Népszava díszalbumban. 1909 és az Amerikai Magyar Népszava fennállásának 50. évfordulója alkalmából aranyjubiléumi albumban 1949-ben. — A Szabadság, az Előre és Új Előre újságok naptáraiban — Az ún. Bethlen naptárban (A református intézmények naptára) — A Katolikusok Magyarok Vasárnapja Históriai Kalendáriumai. (Különösen 1964. és 1970. éviben.) — A Nemzetőr 1970. évi naptárában.

3. Levéltári anyagok: 1895—1913 közötti időszakra a közös külügyminisztérium iratai közül a konzuli jelentések. Eredetiben megtalálhatók: Wien, Staatsarchiv Amerika I. sorozatban. Magyarországon 1920—1939 közötti időszakra a Külügyminisztérium irataiból ugyancsak a konzuli jelentések (O. L.) — OSzK Kézirattár Fond 80. (A Külügyminisztérium kulturális dokumentum anyaga.)

IRINYI KÁROLY

Integráció és nemzeti függetlenség*

A jelen diszkusszió tárgyát képező dolgozat egyik alapvető, centrális elvi problémája az integráció és a nemzeti függetlenség, a konzmopolitizmus és nacionalizmus, az internacionalizmus és hazafiasság problémája. E téma időszerezését — a történeti vonatkozások kimondottan szakmai-tárgyi elemei mellett — a jelzett elvi jellegű problémák konkrét viszonylatokban való elemzése adja meg. Minthogy azonban az opponensi vélemények a nemzeti kérdést illetően a történeti fejlődés fő tendenciáinak egyértelműbb megjelölését igénylik, — joggal igénylik —, az alábbiakban kívánom a vonatkozó néhány kérdésben véleményemet összefoglalni.

Köztudott, hogy az új- és legújabbkori történelem egyik centrális kérdése a nemzeti kérdés, s hogy a nemzeti, hazafias tudat s annak eltorzult vetülete, a nacionalizmus, szinte napjainkig átszövi a politikai cselekvést. A nemzeti tudat, illetve annak összetevői az egy adott politikai közösséghez való tartozás objektív kapcsolatára épülten, a politikai hűség erkölcsi, etikai, szubjektív összetevőin át egészen a szélsőséges irracionális, hamis tudati elemekig váltakozó intenzitással és funkcióval ugyan, de mindenképpen jelentős szerepet töltek és töltenek be mindmáig a történeti fejlődés menetében.

Közismert az, hogy a nemzeti kérdés széles síkú elvi tisztázására Marx és Engels műveiben valójában nem került sor. Amennyiben egyes konkrét esetekben mégis állást foglaltak, álláspontjuk azt tanúsítja, hogy a nemzeti kérdés jelentőségét a maga tényleges történelmi súlyával nem ismerték fel. A tényleges történelmi szituáció — s tegyük hozzá a hosszantartó világforradalmi illúzió — korántsem ösztönzött a nemzeti kérdés lényegének és súlyának felismerésére. Amikor azonban az Osztrák-Magyar Monarchia, a cári Oroszország s nem utolsósorban Törökország nemzetiségi problémái a nemzeti kérdést valóban centrális történelmi problémává emelték s azok mintegy kényszerítő erővel hatottak, a nemzeti kérdés akut volta mindjárt tükröződött a nemzetközi munkásmozgalm elméleti irodalmában is, nem utolsósorban Lenin műveiben, akinél a nemzeti kérdés kiemelt jelentőséget kapott.

S itt az egyik leggyakrabban emlegetett, de korántsem egybehangzóan megítélt kérdésbe, nevezetesen a lenini nemzetelmélet vonatkozó részeinek értelmezésébe ütközünk.

Köztudott, hogy Lenin Rosa Luxemburggal polemizálva Ázsiára, a Balkán-államokra és a civilizált emberiség példáira is hivatkozott, amikor megállapította, hogy a „nemzeti viszonyok szempontjából a kapitalizmus fejlődése számára a nemzeti állam nyújtja a legjobb feltételeket”. Ez a megállapítás kétség-

* Részlet Irinyi Károly kandidátusi disszertációjának vitáján az opponensi véleményekre a szerző által adott válaszból.

kívül a történelem számos valóságelemének reális megfigyelésén alapszik. Mindjárt meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az alapelv — és éppen a jelen téma gerincét képező 1913—1916-os években — Leninnél is elhalványul, vagy legalábbis arányaiban korántsem emelkedik a kivételek, a fenntartások, a „de”, a „csupán”, az „azonban” kötőszóval összekapcsolt mellékmondatok súlya fölé. Történetírásunkban már évekre visszamenően eltűnőben van az a fölöttébb kétes értékű álláspont, amely pl. a polgári történetírásban olyannyira térhódító föderációs-integrációs irodalom ideológiai-tudományos ellenszerét a nemzeti önállóság abszolutizálásában vélte megtalálni. Disszertációm elvi alapvetésének jelzése céljából itt csak az alábbiakat legyen szabad megemlítenem:

Lenin éppen csak megfogalmazta a fent idézett, jól ismert álláspontot, s máris sietett hozzátenni, hogy ez „*csupán annyit jelent* (az orosz eredetiben is a *csak, csupán, egyedül* jelentésű szó szerepel), hogy a marxisták nem hagyhatják figyelmen kívül azokat a . . . gazdasági tényezőket, amelyek a nemzeti államok megteremtésére irányuló törekvéseket szülik”. Egyáltalán nem véletlen, hogy nemcsak Marx és Engels, hanem Lenin is — akinél pedig a nemzeti kérdés jóval mélyebb és egyetemesebb jelentőséget kapott — oly gyakran hangsúlyozzák a nemzeti kérdés „*történelmileg feltételes*” jellegét. Nyilvánvaló, ha Lenin kizárólagos törvényként értelmezi azt, hogy a nemzeti állam a kapitalizmus szabálya, akkor nem fűzi mindjárt hozzá: „*a kapitalizmus így is, úgy is fejlődik és fejlődni is fog az egységes tarka államban is, meg a különálló nemzeti államban is*”. Úgyisint bizonyos, ha Lenin a modern kereskedelmi forgalom szempontjából a lakosság egységes nemzeti összetételét a legalapvetőbb tényezőnek tekinti, akkor a gondolatsort korántsem folytatja így: „*csak* hogy a lakosság nemzeti összetétele az egyik legfontosabb gazdasági tényező, de *nem az egyetlen és nem a legfontosabb*”. Úgy véli például, hogy adott esetekben a városokat — amelyekre általában a legtarkább nemzeti összetétel a jellemző — ostoba és lehetetlen eljárás a nemzeti mozzanat miatt a gazdaságilag hozzájuk vonzó falvaktól és körzektől elszakítani. Egyáltalán Lenin is úgy véli: „a marxisták nem állhatnak teljesen és kizárólag a nemzeti-területi elv talajára. A lakosság nemzeti összetétele . . . a többi feltételek mellé van állítva.”

És ami témánk szempontjából úgyisintén figyelmet érdemel: a nemzeti kérdésben nemcsak Marx, hanem Lenin is két történelmi tendenciát ismert fel. A történelem fölöttébb bonyolult mozgástörvényeinek felismerése alapján Lenin is úgy ítélte meg, hogy már a kapitalizmus korában sem csak a nemzeti államok kialakulása, hanem a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődésének, a nemzeti válaszfalak ledöntésének, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány nemzetközi egysége megteremtésének, a nemzeti kultúrák összeszővődésének a tendenciája is érvényre jut. Lenin természetesen egyik tendenciát sem abszolutizálta, nem vállalkozott sem a differenciálódás, sem az integrálódás eszményítésére, — tudván, hogy bármelyikben különböző osztályérdekek realizálódhatnak — megállapította viszont, — s ez a tétele a jelen értekezés elvi alapvetése szempontjából döntő jelentőségű —, hogy „*mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye*”, s hogy a marxistáknak nemzeti programjuk megfogalmazásai során mindkét tendenciával számolniuk kell. Lenin tehát a differenciálódás mellett a kapitalizmusnak azt a „*világtörténelmi tendenciáját*” is számításba vette, amely asszimilálja a nemzeteket s amely tendencia — szerinte — évtizedről évtizedre erőteljesebben jelentkezik, s amely — kivéve az erőszakos, a kiváltságokra támaszkodó asszimilációt — mindenképpen „hatalmas történelmi haladást” képvisel.

Vagyis: a nemzetek önrendelkezési joga — ahogy opponenseim is vallják — korántsem önmagáért való, egyáltalán *nem abszolút cél*. A lenini álláspont éppen a történelem dinamizmusát és ellentmondásosságát veszi tekintetbe, s a lényegyet illetően lép túl pl. a kulturális autonómia elvére épülő brünni programon, de a nemzetek önrendelkezését mindenekelőtt kiindulópontnak és — realizálódás esetén is — *átmeneti állapotnak tekintette, amely átmenet persze történelmi méretű időegységet is jelenthet*. Erőteljesebben kellene tehát tekintetbe venni, hogy az önrendelkezési jog *Leninnél is csak átmeneti lépcsőfokot jelent, átmeneti stádiumot egy magasabb szintű integráció irányába*. Öncélként, továbbá végcélként az önrendelkezési jogot csak a nemzeti fejlődés tendenciáinak nacionalista értelmezése foghatja fel, hiszen az út, a fejlődés szükségszerűen a nemzetek integrációjához vezet.

A kapitalista fejlődés és a nemzetté válás közötti összefüggés tehát csak viszonylagos, s a nemzetállamiság korántsem fetisizálható. Nem, mert objektív világtörténelmi tények tanúsítják, hogy a nemzeti mozgalmak nem fejlődnek ki szükségképpen mindenütt; mert nem feltétlenül bizonyos, hogy a kapitalizmus fejlődését a nemzeti állam jobban elősegíti, s mert meghatározott körülmények között minden nemzeti mozgalom csak burzsoá demokratikus lehet. A Lengyel Szocialista Párttal polemizálva korántsem véletlenül idézte Lenin is egyetértően Kautskyt: „A nemzeti függetlenség nincs olyan elháríthatatlan kapcsolatban a proletariátus érdekeivel, hogy feltétlenül, minden körülmények között törekedni kellene rá.” Nem fetisizálható továbbá azért sem, *mert az önrendelkezés nemcsak a szocializmus magasabb érdekeinek van alárendelve, hanem a polgári demokratikus átalakulás egészének is*. Mindezen, az első tendencia abszolutizálását kizáró tényezők mellett fontos összetevők még: a nemzeti fejlődés második tendenciájának *objektív létezése*, a termelőerők fejlődésének ugyancsak objektív szükségletei, — s nem utolsósorban az integrálódás tendenciáinak az osztályharc érdekeivel összefüggésbe hozható mozzanatai.

Az integrációnak mint objektív folyamatnak a számbavétele a nemzeti kérdés tekintetében is megóv az „egydimenziós” szemlélet veszélyeitől. Az integrációt természetesen nem lehet a differenciálódás abszolút ellentétpárjaként felfogni, hiszen a nemzeti fejlődéssel mintegy „szimbiózisban” mindig jelen van a gazdasági, politikai és szellemi téren egyaránt jelentkező nemzetközi egységesülés tendenciája. Az integráló tendenciák ugyan meghatározott körülmények között a fejlődés második fázisában is visszaeshetnek, amikor is a differenciálódás válik a domináns tendenciává, ez azonban csak motiválja azt az alapvető ténytet, hogy a történelem mély tárnáiban az egyetemes organizálódás irányába ható tendenciák munkálnak. Ezt a tendenciát felismerni, ezt a — mondhatni egyszerűsmind forradalmi tudatfolyamatot a politikai közgondolkodásban elterjesztteni — nem utolsó sorban éppen a mi szaktudományunk feladata.

A jelen vita anyagát képező disszertáció német-osztrák és magyar vonatkozásai is éppen azt példázzák, hogy miként torzulhat el a hazafias nemzeti tudat, miként szolgálhatja az antagonisztikus osztályellentétek eltussolását, s hogy a „nemzeti kultúra” jelszava nemcsak Oroszországban, hanem az említett országokban is szolgálhatta „a munkások szétforgácsolását, a demokrácia gyengítését, a burzsoá elemek céljait”. Úgyszintén nyilvánvaló a feldolgozott téma alapján a nemzeti ideológia és a társadalmi konzervatizmus lehetséges kapcsolata is. És ami e feldolgozás alapján is olyannyira szembetűnő: a német, osztrák és magyar politikai közgondolkodás konkrét vonatkozásaiban dokumentálható az expanzívva torzuló nemzeti tudat, amely oly félreérthetetlenül fogalmazza meg a nemzeti jogegyenlőtlenség elemeit.

Mindezek mellett megjegyzendő, hogy a lenini nemzetelméletnek ez az értelmezése nem tekinthető ezen álláspont korábbi szimplifikációira tett inadekvát reakciónak. A történettudomány mindaddig széttörte a történeti valóság tükrét és eltorzította a lenini nemzetelméletet, amíg csaknem kizárólag arra a lenini kijelentésre hivatkozott, ami szerint az önálló nemzeti állam biztosítja a legkedvezőbb feltételeket a kapitalista fejlődés számára. Hogy Lenin politikai elveit is beleszótta a történeti jelenségekről alkotott véleményébe? Hogy a lenini nemzetelmélet „utópisztikus” részelemeket is hordoz? — Meglehet. Ez azonban minden progresszív eszme szükségszerű velejárója. És különben is. „Lenin — írja Lukács György — szenvedélyesen törekedett arra, hogy felismerését, sőt még sejtéseit is a szabadság eljövendő birodalmának szolgálatába állítsa.” Hogy a lenini nemzetelmélet „ellentmondásos”? De vajon a történelem olyanira egyértelmű-e a nemzeti kérdésben? S ha korántsem olyanira egyértelmű, akkor a külvilág, jelen esetben a nemzeti kérdés objektív dialektikus ellentmondásait a megismerés folyamatában tudatunknak is tükröznie kell. A történeti múltat úgy kell rekonstruálni — itt talán hivatkozhatunk Ranke-ra is —, ahogy az tulajdonképpen volt.

A témával kapcsolatban felmerül még néhány probléma, amelyek úgyszintén bizonyítják a nemzeti kérdés bonyolultságát. *Vajon elhanyagolható jelentőségű-e — akárcsak elvileg is — az a lenini megjegyzés, miszerint a „következetes demokratizmus” útján a nemzeti kérdés — igaz ugyan, hogy viszonylagosan — a kapitalizmus körülményei között is megoldható, s a gyakorlatban is megvalósulhat a legteljesebb nemzeti béke?* Továbbá: vajon a nemzeti kérdés kapcsán minden alkalommal megfelelő hangsúllyal számolunk-e Leninnek azzal a megfigyelésével, miszerint „az elnyomott nemzetek szerencsétlensége néha abban rejlik, hogy a tömegeket elvakítja saját nemzeti felszabadulásuk eszméje?” És harmadszor, de az előbbiekkal összefüggésben: Lenin a nemzeti kérdés elemzése során egy roppant szemléletes, fölöttébb rideg, de korunk egyik alaptendenciáját annyira racionálisan érzékeltető kifejezést használ. Arról beszél ugyanis, hogy Amerikában a „nemzetek átörlésének” haladó jellegű folyamata zajlott le. Ez a progresszív átörlés csak Amerikában zajlott, hol, mikor és mennyiben vonatkoztatható ez az európai történelemre, közelebbről a közép-kelet-európai történelemre? És az átörlés csak erőszak útján történhet, vagy abban valóban objektív törvények is érvényre jutnak? Mit bizonyítanak ezek a problémák? Annyit mindenesetre, hogy a történész nem csinálhat „semmiféle abszolutumot” a nemzeti mozgalmakból, mint ahogy — s ez az elsődleges — a munkásosztály legkevésbé sem fetiszizálhatja a nemzeti kérdést.

A nemzeti kérdéssel kapcsolatos megjegyzéseimet legyen szabad még egy szempont érintésével befejeznem: Amikor a Petőfi és Kossuth — ma c. munka szerzője azt a helyes, olyannyiszor bebizonyosodott megállapítást teszi, hogy „a túl lelkes kultuszok természetes visszahatása a fanyar kiábrándulás”, egyszerűen azt a korántsem egyértelműen megalapozott tételt is megfogalmazza, hogy „a megcsömörlött bölcsek huszadik századiságuk ormairól prédikálják leckéiket a nemzeteszmény elavulásáról”. Másutt viszont az olvasható, hogy a korlátozott szuverénitás elméletét manapság a kollektív szocialista haza és a nemzetek fölötti közösség palástja mögé rejtőző apologeták emlegetik. Nos, ez az a pont, ahol a félreértések elkerülése végett egyértelműen hangsúlyozni kell; a történetiség elvének következetes figyelembe vételével valóban megköveteli, hogy az integrációnak a jelen ideológiai-politikai törekvéseivel convergens elemeit ne vetítsük vissza a történeti múltba. Az integratív tendenciák túlhangsúlyozása

semmivel sem minősülhet kisebb hibának, mint a nemzeti elv, a nemzeteszmény tértől — időtől független abszolútizálása. A nemzeti mozgalmak történelmi jogosultsága nyilvánvaló, bizonyos történelmi körülmények és feltételek között egyenesen szükségszerű és haladó jellegű. A történelem ezen fázisaiban, ezen konkrét esetekben, amikor is a haladás kritériuma az *antifeudális, az antikapitalista* vagy éppen az *antiimperialista* töltet formájában jelen van, a nemzeti mozgalmakat — és az azoktól elválaszthatatlan nemzeti eszmét — a nemzeti történet esetében olykor akár emocionálisan is megemelve szinte az elemzés középpontjává, alapvető értékmérőjévé kell rangosítani. Itt azonban ismét hangsúlyozni kell: „de ahhoz, hogy ez az elismerés ne váljék a nacionalizmus apológiájává, az szükséges, hogy szigorúan csak arra szorítkozzék, ami haladó ezekben a mozgalmakban, hogy ez az elismerés ne vezessen a proletár öntudatnak a burzsoá ideológia által való elhomályosítására”. Természetesen ennek a tételnek az integratív tendenciákra is vonatkoznia kell. Úgy gondolom, hogy mind tudományos, mind pedig pedagógiai, nem utolsó sorban „nemzetpedagógiai” megfontolások alapján, a „nemzeti” és az „egyetemes” harmóniájának jegyében ez az alapelv elfogadhatónak minősíthető.

TILKOVSZKY LORÁNT

Kortársak és utókor*

A kritika már felfigyelt a Vigh Károly által válogatott Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről c., méltán érdeklődést keltő kötetre, s helyenként igen tartalmas bírálatok jelentek meg róla. Különösen megalapozottnak érzem Ránki György állásfoglalását a Népszava 1970. január 17-i számában. Melegsavú méltatással és teljesen meggyőzően mutatja meg, miben van Bajcsy-Zsilinszky igazi történelmi nagysága, s ugyanakkor tapintattal, de kellő határozottsággal utal arra, miben nyilvánul e Bajcsy-Zsilinszky emlékének szentelt kötet összeállításának, szerkesztésének, bevezetésének történeti gyengesége. Az Új Írás 1970. évi 4. számában Erki Edit bírálta a kötetet szerkesztő és bevezető Vigh Károly szemléletét és módszerét, véleményem szerint indokoltan, de sajnos azon tapintat nélkül, mely Ránki cikkét jellemezte. Erre az Új Írás 6. számában Bajcsy-Zsilinszky özvegye reagált, egyrészt férje megbántottnak érzeti emléke, másrészt a kötet létrejöttében kétségtelenül sok érdemet szerzett Vigh védelmében. A Vighet történelemhamisításban elmarasztaló Erkit Bajcsy-Zsilinszky szektás rágalmozójaként tüntette fel ez az írás, Erki ugyanebben a számban megjelent válasza, úgy vélem, teljesen indokoltan háríthatta el azonban e vádat, és mutathatta ki részletesebben is Vigh Károly szemléletével és módszerével kapcsolatban felhozott kritikai észrevételeinek jogosultságát.

A vitában felmerült szemléleti kérdések nem újak, csak most kerültek felszínre. Valójában évek óta folyik már történészörökben a meg-megújuló konfrontálódás a nemes törekvésű Bajcsy-Zsilinszky-kutató sajnos kritikátlan-ságra hajlamos szemléletével, amelyet hovatovább a kritikai megközelítést egyenesen méltánytalannak, kiscbbítő szándékúnak, sőt olykor kifejezetten rágalmozónak is tartó hőskultusz jellemez. A hősével szembeni kritikus állásfoglalás fogyatékoságai károsan hatnak módszereire is: Bajcsy-Zsilinszky politikai múltját szinte minden tekintetben és minden áron tisztázni kívánó igyekezetében erőltetett magyarázatokhoz, egyoldalú idézésekhez folyamodik.

Egy olyan visszaemlékezés-gyűjtemény összeállítására, amely alkalmas lehetne Bajcsy-Zsilinszky emlékének méltó megörökítésére, születésének 80. évfordulójával összefüggésben, 1966-ban történt az első lépés. Vigh Károly lelkes és odaadó munkával gyűjtötte össze az anyagot, melynek kiadására Bajcsy-Zsilinszky szülőhelye, Szarvas város Tanácsa vállalkozott. Erre azonban akkor és ott nem került sor. Bajcsy-Zsilinszky halálának 25. évfordulójával kapcsolatban, a Magvető Kiadónál jelent meg 1969-ben Budapesten, miután Vigh Károly a gyűjtött anyaggal és bevezető tanulmányával kapcsolatban felmerült kívánságnak részben eleget tett. A visszaemlékezések számos vitatható részletét a szerzőkkel lehetőség szerint mégegyszer tisztázta, s egész sor további értékes

* Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Vigh Károly. Magvető Kiadó, Budapest, 1969.

visszaemlékezést vont be kötetébe, amelyből ezúttal már nem hiányoznak az olykor szükséges magyarázó illetve helyreigazító jegyzetek sem. A bevezető tanulmány hangvétele az átdolgozás következtében higgadtabb, kiegyensúlyozottabb lett; azt a benyomást kelti, mintha szerzője bizonyos mértékig végül mégis csak kezdte volna belátni: a tudományos kritikai megközelítés nem mellőzhető el egy kegyeletes évfordulói kiadványban sem.

Az olvasó azonban, aki ezeket az előzményeket nem ismerheti, s a megjelent munkát különben sem fejlődésében, hanem adott állapotában tekinti, ezúttal sajnos jogosan lehet mégis sokban elégedetlen, — akkor is, ha nem vonja kétségbe a jószándékot, és elismeri azt a sok fáradságot, amellyel egy ilyen visszaemlékezés-kötet összeállítása, megszerkesztése jár. Amennyire örvendetes ugyanis, hogy ez a Bajcsy-Zsilinszky emlékének szentelt kötet nem egyszerűen a szülőváros áldozatkészségéből, hanem országos jellegű kiadvánnyá jelenhetett meg, annyira sajnálatos, hogy csak részben tudott megszabadulni azoktól a hibáitól, amelyek nemcsak békési viszonylatban tették némely vonatkozásban nehezen elfogadhatóvá. Ha a kritikus szövést az azt a kirívóan szerencsétlen jelenséget, hogy a kötet Achim rovására igyekszik Zsilinszky múltjának egy kényes pontját tisztázni, s Bajcsy-Zsilinszky emlékének nem tud anélkül adózni, hogy ne sértse Achim emlékét, — olyan problémára mutat rá, amely nemcsak a szűkebben vett békési forradalmi hagyományokat, hanem az országos közvéleményt is érinti. Bajcsy-Zsilinszky a Horthy-korszak hivatalos történetírását támadva, élesen elítélte azt a pártos hőskultuszt, amely például csak Kossuth rovására tudta Széchenyi nagyságát kiemelni, s képtelennek bizonyult arra, hogy a magyar történelem e két nagy hősének helyét érdeme szerint kijelölje. Kár, hogy a kötetet szerkesztő és bevezető Vigh Károly — Achim és Zsilinszky viszonylatában — elfeledkezett a példaképül állított Bajcsy-Zsilinszkynek erről a tanításáról.

A kötetben foglalt visszaemlékezések sorát megnyitó, már felkiáltójelekkel kérkedő címevel is („Az Achim-éra! Igazságok az Achim-legendákból!”) szenzációs leleplezést ígérő egykorú írásról kezdettől fogva a véleményem, hogy „semmi körülmények közt nem közölhető. A Dr. Vas visszaemlékezéseiből kiválasztott részletek nem Bajcsy-Zsilinszky, hanem Achim jellemzésével foglalkoznak; ez a jellemzés pedig elfogulatlanságot sőt rokonszenvet hirdető szavai ellenére kifejezetten Achim-ellenes; nem képes feltárni a békési politikai élet és a Zsilinszkyek valóságos helye és szerepe kérdését; Achim szertelenségeinek hangsúlyozásával egyértelműen felmenti a Zsilinszkyeket; a békési és országos közvélemény számára egyaránt elfogadhatatlan.” Vigh Károly bevezetésének idevágó részét bírálva pedig szükségesnek tűnt figyelmeztetni: „Az a körülmény, hogy az Achim-ügyet a 40-es években a nyilasok és más szélsőjobboldaliak használták ki aljas módon Bajcsy-Zsilinszky pozitív erőfeszítései megbuktatására, csak aláhúzza, mily súlyos politikai tehetetelt jelentett ez az ügy Bajcsy-Zsilinszky számára. Az Achim-gyilkosságban való részvétele azonban tény, és nem „alaptalan vád”, vagy egyszerűen csak „rászórt rágalom”. Az ügy „tisztázására” a „rágalmak megcáfolására”, a „felbecsülhetetlen értékű és szinte perdöntő jelentőségű”-nek vélt Dr. Vas-féle visszaemlékezés teljesen alkalmatlan”. — Nagyon sajnálatos, hogy ezek az észrevételek a kötet megjelenése után változatlanul aktuálisak maradtak.

Ugyanez a helyzet Bajcsy-Zsilinszky azon levelével kapcsolatban, amelyet a kötet szintén úgy közöl, mint az Achim-üggyel kapcsolatban reá szórt rágalomnak legilletékesebb cáfolatát. Erről ma is az a véleményem, hogy „Bajcsy-

Zsilinszkynek nincs igaza, amikor Féjával szemben a társadalmi, politikai indítékokat teljesen tagadja, az urakat felmenti, apja szerepét idealizálja és idillizálja, s mindent egyoldalúan Achim kötekedő természetének, gonosz befolyás alá kerülésének, „terrorizmusának” számlájára ír. A Bajcsy-Zsilinszky idézett levelében foglaltakat történész lelkiismerettel nem lehet perdöntőnek elfogadni, s az egész kérdés beállítását egyoldalúan erre alapozni.” A Talpassy Tibor tollából közölt visszaemlékezések egyike, valamint Vér Andor írása is kitér erre a kérdésre, s itt is szükségesnek mutatkozott kifejteni: „Azt nem lehet tagadni, hogy az Achim-ügy tényleges politikai teherként jelentett, meg lehet érteni, hogy a békési szervezkedés irányítói ennek súlyát különösen nem becsülhették le. Részükről nem „az ügy rosszhiszemű hánytorgatása” forgott fenn. Ami Bajcsy-Zsilinszky szemében „bíróilag tisztázott ügy” volt, az a nép csalhatatlan érzekeiben mint osztálybírói ítélet jelentkezett. E szempontból pedig nem az a döntő, hogy Endre lőtt-e vagy Gábor, sem az, hogy az Achim általi fojtogatás készített-e önvédelemre, hanem az, hogy a talán véletlenszerű tettesek felmentésével a nép ellenségei ültek tort. Bajcsy-Zsilinszkyt kötöttségei apja, öccse, egykori ömaga és sok tekintetben annak az úri társadalomnak is a védelmére készítették, amelyből jött; ugyanakkor jelentős fejlődést tett meg, s őszinte erőfeszítései a parasztság érdekében valóban feljogosították arra, hogy a szerencsétlen Achim-ügy felhánytorgatásával ne gáncsolják el törekvéseit. Az Achim-ügy felhánytorgatásával való gáncsvetés vádja azonban sem a békési gyűléssel, sem Fėja Achim-cikkével kapcsolatban nem helytálló. Ennek valódi példáit a szélsőjobboldal fogja hamarosan szolgáltatni.”

Illyés Gyula, mint visszaemlékezésében szót ejt róla, nem értett egyet Fėja szóbanforgó Achim-tanulmányával, amely a Válasz 1937. évfolyamában jelent meg, s együttérzését fejezte ki az azon megütközött Bajcsy-Zsilinszkynek. Visszaemlékezése arra látszik utalni, maga is kétségbe vonja, hogy Achim András tragikus halálában akár közvetlen, akár közvetett szerepe lett volna Zsilinszkynek. Figyelemreméltó megállapítása viszont, hogy túlságos leegyszerűsítés Zsilinszky pályáját egy ifjúkori bűn levezeklésének, jóvátételének fogni fel, ha — e nyilvánvaló túlzástól eltekintve — a magam részéről nem is tartom teljesen kikapcsolhatónak annak lehetőségét, hogy a tragikus eset olyan — talán titkolt — folyamatokat indított meg lelkében, amelyek pozitív irányban hatottak belső fejlődésére. De nem hasonló leegyszerűsítés-e Illyés részéről, hogy Zsilinszky iránti őszinte nagybecsülésében pályáját így határozza meg: „egy tisztaságra szánt jellem küzd a tökély felé magát, még a rossz súrolásával is, egy szennyező társadalomban”? Nézetem szerint ez sem visz közelebb Bajcsy-Zsilinszky politikai pályája alakulásának valósabb megértéséhez. S vajon igaz-e, hogy „olyan pályavég, mint az övé, sugarat vet a pályakezdésre is”? Éppen Vigh kísérlete mutatja, mint vezet ennek a gondolatnak elfogadása Bajcsy-Zsilinszky pályája kevésbé pozitív szakaszainak idealizálásához. Igen, „volt pillanat, nem is egy, — mint Illyés írja —, amikor Zsilinszky volt a magyarság”. De volt pillanat, — nem is egy —, mikor *éppen nem ő* volt az. S különösen volt egy pillanat, amikor — akárhogyan is nézzük, — a Zsilinszkyekkel szemben Achim jelentette a magyarságot: — „úgy jelképileg, hogy mégis valóságosan”. Ebben a meggyőződésemben Kodolányi János visszaemlékezése sem ingat meg.

Ha végigtekintünk a kötetben közölt visszaemlékezések során, elismeréssel kell megállapítanunk, hogy a Dr. Vas-féle írás beválogatásával történt szerencsétlen balfogástól eltekintve, igen rangos, sokoldalú és színes kortársi emlékmagyarázat sikerült Vigh Károlynak a feledéstől megmentenie, s az utókorra örö-

kítenie. Bajcsy-Zsilinszky alakja, jelleme, környezete és kapcsolatai a személyes találkozások élményétől átfűtött, mélyen emberi, olykor egyenesen művészi ábrázolásban ragadják meg az olvasót. Nemcsak az Illyés által festett portré intuitíven karakterisztikus ecsetvonásai, — amelyek annyira megejtőek, hogy Vigh szemében is a rideg tényekkel dolgozó történész valóságmegragadó képességét — kérdés, mennyire joggal — homályba szorítják, — hanem Tamási Áron 1935-ös választási „riportja”, vagy Thury Levente érzéssel teli szép írása is. Simándy Pál visszaemlékezése az átdolgozás következtében veszített talán írói szépségeiből, de feltétlenül javára vált megszabadulása attól a misztikumtól, amellyel hősét, mint „rendeltetésének golgota-útját járó küldetéses embert” övezte. Kodolányi János visszaemlékezése viszont jelenlegi átdolgozott formájában is csaldódást okoz suta epizódjaival, elfogultságaival, magamutogatásával, s elégedetlenségére utaló célzásaival.

A kortársi emlékezések Bajcsy-Zsilinszky pályája korábbi szakaszaira vonatkozóan is sok figyelemreméltó ismeretet közölnek, megfigyelést rögzítenek. Csóré Áron Zsilinszkynek a derecskei, Bartha Lajos a tarpai választókerülethez fűződő kapcsolatairól vall; ragaszkodással azon politikus emlékéhez, akinek programjából — legyen az egységespárti, fajvédő, nemzeti radikális, majd kigazda — elsősorban mindig is a parasztkérdés érdekelte őket. Fábian Dániel Bajcsy-Zsilinszky és a Bartha Miklós Társaság kapcsolatáról emlékezik meg, bizonyára némi túlzással nevezve „az első szellemi népfrontmozgalom”-nak a balról és jobbról egyaránt érkező erők együttműködését a kétségtelenül jobboldali eredetű társaság keretei között. Ennek az értékes visszaemlékezésnek alaposabb kidolgozása a még homályos kérdések tisztázása érdekében kívánatos lett volna; ehelyett olyan húzások történtek a szövegben, amelyek eltüntették azokat a fogódzókat is, amelyek segítségével esetleg közelebb lehetett volna jutni azok megfejtéséhez. Így a visszaemlékezés eredeti kéziratában arról esett szó, hogy a Társaságba bekapcsolódott baloldaliak egy része „a forradalom kiábrándultjai”, akik most szót kezdenek érteni „az ellenforradalom kiábrándultjaival”. Mindenesetre olyan pezsgő szellemi műhely volt, amelyben hosszabb-rövidebb időre mindenki megfordult, — így József Attila is, — akit a kor problémáiról ott folytatott viták elevenen érdekeltek.

Kertész Dániel Bajcsy-Zsilinszkynek volt októbristákkal való összefogását idézi az 1935-ös választás időszakából; Vér Andort a Szabadság szerkesztőségében eltöltött négy esztendő emlékei ihlették; Németh Imre Bajcsy-Zsilinszky és a népi írók kapcsolatát világította meg, nemcsak emlékei alapján, hanem — s ezt nagyon jelentősnek érzem — idevágó fontos dokumentumok közlésével. Ugyancsak ő írt Bajcsy-Zsilinszkyvel Belgrádban tett látogatásának érdekes benyomásairól, — adalékol jugoszláv-barátságához. A német veszedelem észlelésének Bajcsy-Zsilinszkyre tett hatásáról a híres baranyai utazás résztvevői. Kodolányi és Talpassy már kevés újat mondhattak korábbi írásaikhoz képest: az utódállamok magyarságához fűződő kapcsolatáról — erdélyi viszonylatban — Spectator (Kremer Miklós) emlékezett meg, néhány keserű utalással a területi revízió részleges sikere utáni kedvezőtlen tapasztalatokra. Az újvidéki pogrom megakadályozásáért és a bűnösök felelősségrevonása érdekében folytatott küzdelemtől ugyancsak Talpassy ad képet, akinek leginkább figyelemreméltó írása azonban szerintem az, amelyikben Bajcsy-Zsilinszkynek a kigazdapárt-hoz való viszonyát ábrázolja, rendkívül reálisan.

A visszaemlékezések egy további csoportja — mint Bares Sándor írása már címében is jelzi — az utolsó évek drámai sodrában mutatja be Bajcsy-

Zsilinszky harcát. Míg Talpassy alighanem kissé elhamarkodottan leli fel a kommunistákkal való pozitív kapcsolatok gyökerét a zengővárkonyi református paplak tájékán, — Markos György a Schönherz melletti kiállítás tényét rögzítheti már le emlékezéseiben, amelyek Bajcsy-Zsilinszky utolsó napjaira, a kommunistákkal közösen vállalt mártírhalál megrendítő körülményeinek felelevenítésére is kiterjednek. Közben özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné mint szemtanú írja le férje bátor tűzharcát az ország német megszállásakor letartóztatására megjelent pribékekkel, Almásy Pál a katonai ellenállási mozgalommal, Csorba Ernő a Felszabadítási Bizottsággal kapcsolatban mondja el Bajcsy-Zsilinszky felbecsülhetetlen jelentőségű szerepét megvilágító emlékeit. A Csorba-féle emlékezésben azonban néhány utalással — úgy érzem — a maga helyére kellett volna tenni a szélsőjobboldalról az utolsó órában átállt Rácz Kálmán, Koródy Tibor, Jandl Lajos megnyilvánulásait és lázas ellenállói tevékenységét.

Utoljára hagytam Ortutay Gyula visszaemlékezését, amely nemcsak azért fontos, mert fényt vet Bajcsy-Zsilinszky és a fiatalok — köztük kommunisták — kapcsolatára, hanem mert útmutatásszerűen kimondja, hogy az emlékek összegyűjtésénél nem lehet megállni; az emlékek rapszodikus volta és az emlékezés óhatatlan szubjektivitása akaratlan torzítások forrása lehet; kijelenti: „itt az ideje egy teljességre törő, a dokumentumokat feltáró történeti előadásnak, amely végigkísérné Bajcsy-Zsilinszky életét.” Igen találóan írja, hogy az ő „élete egyike azoknak a sorsoknak, amelyek a legtöbb, legigazabb tanítását adhatnák a két világháború közötti magyar történelemnek”. És figyelmeztet: „éppen ellentmondásaiban, tragikus árnyaitól kísértén mutatná meg ez az élet a maga nagy tanulságait”.

Egy ilyen életrajz, amely — mint Ortutay utal rá —, Dernői Kocsis László nemrég megjelent Bajcsy-Zsilinszky-könyve után is változatlanul aktuális, természetesen nagyobbszabású feladat, semhogy egy rövid bevezető-tanulmánytól akárcsak vázlatát is el lehetne várni. A jogos igény vele szemben mindössze annyi, hogy állapítsa meg a közölt visszaemlékezések történeti forrásértékét, összevetve egyéb történeti dokumentumokkal; hozza egyensúlyba a kötetet, biztosítsa a kegyelet és a történeti hitel oly szükséges harmóniáját. Vigh Károlyt abban lehet elmarasztalni, hogy nem szerzett érvényt eléggé a történelmi hitelnek, sőt mesterkéltséggel és meg nem engedett eszközök alkalmazásával annak rovására vélt szolgálatot tenni a rosszul értelmezett kegyeletnek. Mint Ránki világosan rámutatott, Bajcsy-Zsilinszky valódi történelmi nagysága abban a páratlan ívelésben van, amelyet e messziről jött és magasba fejlődött nagyszerű ember pályája mutat. De Vigh, mintha félne ennek a merész ívnek lerokkadásától, aláducolja az Achim-ügy „tisztázásával”, a Móricz Zsigmonddal megtámogatott „Nemzeti újjászületés”, a szovjetbarátnak feltüntetett „Nemzeti radikalizmus” pilléreivel.

Erki kritikája teljes joggal kifogásolta ezeket a módszereket. A forradalmakban „kompromittálódott”, és a felülkerekedett ellenforradalom viszonyai közt kényes helyzetbe került Móricz — ennek ellenére is differenciált — állásfoglalásával nem lehet Zsilinszky 1920-ban megjelent brosuráját „lefedezni”; ugyanígy és ugyanezen okokból a Szózat című lap jellegét, funkcióját sem szabad elködösíteni egyes, a Nyugat köréből kikerült, vagy éppen „nem-árja” munkatársakra való hivatkozással. Vigh szerint „természetesnek tekinthető”, hogy Zsilinszky szóbanforgó brosurája „az ellenforradalmi rendszer ideológiájának ismérveit viseli magán”, s nem vesz tudomást arról, hogy az ellenforradalmi ideológia kifejmálásában aktív szerepet játszott írásműről van szó. Nem vo-

nom kétségbe, hogy „nem lehet elvitatni szerzőjétől azt az őszinte vágyat és lelkes hitet, amivel különösen a magyar társadalom szociális problémáinak a megoldását kívánta”, csupán nem tartom elvonatkoztathatónak ezt a szociális programot a forradalmak utáni ellenforradalmi berendezkedés azon programjától, amelyet különösen az átmenetileg előtérbe nyomult dzsentri-katonatiszti-hivatalnoki réteg képviselői hirdettek. Ebben a programban a földreform-követelésnek is meghatározott szerepe volt, s ez kezdettől fogva nem „az ezeréves magyar per megoldása”, hanem a forradalom megelőzése majd megismétlődésének elhárítása célzatával merült fel az említett körökben, s Bajcsy-Zsilinszky-nél is. Együttal eszköz volt abban a hatalmi harcban is, amelyet ez a réteg az önmaguk restaurálását megkezdő konzervatív uralkodó osztályokkal folytatott. Mindezt figyelembe kell venni akkor is, ha nem akarjuk a kérdést szociális demagógiává egyszerűsíteni. De az az érvelés Erkivel szemben és a Bajcsy-Zsilinszky-féle szociális gondolat őszinteségének védelmében, hogy „éppen az ellenforradalmi kormányzat szociális demagógiája sodorta őt előbb a jobboldali ellenzéki oppozícióba, majd a 20-as évek végétől fokozatosan bal felé”, nem helytálló, mert — mint Bajcsy-Zsilinszky maga vallott erről, — éppenséggel a szociális kérdések iránti mélyebb érdeklődés hiányának tapasztalása állította őt szembe leginkább a bethleni „csak-konzolidációval”.

Az vitán felül áll, hogy Zsilinszky nem volt forradalmár, még ha az álforradalmaknak minősített 1918—19-es forradalmak vívmányaival szemben a maga által javasolt szociális programot forradalminak is hirdette. Indulásában meggyőződéses ellenforradalmár volt, később csatlódott az ellenforradalomban, vagy legalább is annak megvalósult formájában, s ha ellenforradalmiságát így nem is, de forradalomellenességét mindenesetre mindvégig megőrizte. Azokkal kereste a kapcsolatot, akiket — mint mindenekelőtt a parasztságot, — a „józan evolúció” erőinek tartott. Nem rekesztette ki ezek közül az igen fontos tényezőnek elismert munkásságot sem, amelynek a tőkével szembeni szociális önvédelemre — de nem a tőke megdöntésére — irányuló szervezkedését jogosnak hirdette. Bármily sokat és szépen írt is tehát Bajcsy-Zsilinszky a szocializmusról, a munkásosztály harcáról, — kétségtelen, hogy a maga valódi mélységében sohasem jutott el „a munkásosztály történeti szerepének a felismeréséig”. Bajcsy-Zsilinszky antikapitalizmusát — Erkitől eltérőleg — nem tartom „feudális előjelű”-nek, hanem helyét a tipikusan harmadikutas koncepciók körében keresném. Hasonló fogalmi tisztázást igényelne demokratizmusa is, mert ha Vigh az Előőrs című lappal kapcsolatban úgy véli, hogy „előőrse kíván lenni a magyar nép demokratikus alapon történő újjászületésének”, akkor fennforog annak veszélye, hogy a fajvédő eszméket demokratikusaknak nézi. Fajvédő nézeteivel a 40-es években sem tudott maradéktalanul szakítani.

Bajcsy-Zsilinszkynek a szociáldemokráciához való viszonyát illetően nem felesleges talán a képet kiegészíteni azzal, hogy — az utolsó évektől eltekintve — nem a szociáldemokrata balszárnnyhoz fűződtek kapcsolatai, hanem a jobboldali vezetéshez. A szociáldemokrata tömegek balfelé, a kommunisták felé orientálódásától a 40-es években is tartott. Egyes volt októbristákkal történt 1935-ös összefogásáról megemlékezve, szintén helyes lenne megjegyezni, hogy az nem jelentette az 1918-as „októbrizmusról” vallott mélységesen elítélő véleményének megmásítását. A bolsevizmusról, a Szovjetunióról vallott — Vigh által csónkán és félrevezetően idézett — nézeteit Erki kritikája valósághíven mutatta be; a kommunistákról alkotott véleménye összhangban volt ezzel. Az utolsó évek — akkor sem ellentmondásmentes, és inkább a gyakorlati függetlenségi politika,

mint az ideológia terén végbement — fejlődését önkényesen és erőltetetten visszavetítve, kommunistákhoz fűződő viszonyáról sem kaphatunk valós képet.

A háború éveiben, a függetlenségi népfrontpolitika keretében és szellemében bontakozott ki igazán minden érték Bajcsy-Zsilinszky hányatott életéből, és rostálódott ki vagy szorult legalábbis háttérbe számtalan makacs beidegzettség, korlátozottsága, elfogultsága. Mint nemes érc izzott fel a hazaszeretet és nemzetféltség perzselő tüzeiben, felhevítve kortársakat és utókort. Kitörölhetetlenül szívében hordozza már őt e nemzedék, s ártó szándékok hiába is leselkednének emléke körül. De az utókor őt és önmagát leginkább azzal becsüli meg, ha végre nemcsak szobrot állít, hanem mindenre kiterjedően, elfogulatlanul, differenciáltan és kritikusan elemzi életét, tevékenységét, eszmevilágát. A tudományos megközelítés fokozott igénye méltányos, és valójában senkit sem sért. A történelmi nagyságot nem kisebbíti meg a bonyolultságában, ellentmondásaiban való elmélyedés, a történésznek pedig ez az igazi erőpróbája.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Politikai gondolkodásunk hajszálgököereiről

A közelmúltban a történeti közgondolkodást is közről érintő „nacionalizmus” tárgykörében több különböző jellegű és igényű írás látott napvilágot. Gondolok elsősorban a Bajcsy-Zsilinszky emlékkönyvvvel kapcsolatos vitára, Illyés Gyula igen nagy feltűnést keltő cikksorozatára, Veres Péter eddig kiadatlan írásaira és Vitányi Iván bátor „Vallomásaira”. Nem egy ízben hangzott el mind a vita résztvevői, mint a közvélemény részéről az a jogos igény, hogy e fontos kérdésről a történetírás művelői is hallassák véleményüket. Ez még akkor is szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek látszik, ha erről a témáról szakmailag igényes és ugyanakkor közérthető vitába nehéz becsátkozni. Ezúttal nem is kívánok többre vállalkozni, mint adalék és jelzés formájában néhány probléma felvetésére, „nyilvános meditációra”.

A nacionalizmus tárgykörében folyó viták kapcsán már régóta a deáki mellény-anekdota — a már kezdetben rosszul gombolt mellény újra gombolási problémája — tűnik a legtalálhatóbb analógiának, és elismerem, hogy a konfliktus megoldásában, illetve a megoldás körüli nehézségekben elsősorban minket, történészeket terhel a felelősség. Szakmai és morális tekintetben egyaránt. Nem mintha nem folynék állandó történetfilozófiai harc a nézetek tisztázásáért, vagyis a mellény újragombolásáért, de a következetesség és a társadalmi tudat formálása érdekében még igen sok az elvégzendő feladat. A nacionalizmus és konkrétan természetesen a magyar nacionalizmus, mint a magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb kötőanyaga történetének elemzése és ábrázolása eszmétörténet-írásunk régóta sürgető kötelezettsége. Molnár Erik vitaindító és realista igényű történetfilozófiai irányt kijelölő munkássága jelentős tudományos eredményeket hozott, de ez elsősorban a magyarországi feudalizmus korszakára vonatkozik. A magyar nacionalizmus messzi múltba visszanyúló hajszálgököereinek és e gyökök történeti látószögének elemzésében nagy lépéseket tettünk, legalábbis a „tudományos közvéleményben”. Sokkal kevésbé megnyugtató a magyar nacionalizmus további — újkori és legújabbkori — történeti erővonalainak felderítésére irányuló tevékenységünk. Egyetértek Vitányi Iván találó és szellemes megállapításával: „Nem mértük fel elég jól az erővonalakat, sem az erők vonalát, sem a vonalak erejét.” A jelenből visszafelé haladva elsősorban vonatkozik ez a népi demokratikus korszak előtti történeti periódusra, az ellenforradalmi rendszerre, amely a magyarországi társadalmi tudat történetében politikai gondolatrendszerünkben közvetlen elődünk.

A gondolati anyagban, de nem légüres térben, hanem az osztályok és rétegek tudatában — az 1945-ös korszakváltás ellenére — élő és ható „folytonosság” és „beidegződés” nem kapott megfelelő helyet az ideológiatörténet-írásban, sem annak módszertanában. Nem próbáltuk kellően érvnyesíteni a marxista látásmódot, amely a politikai gondolkodás rétegződését elemezve a legmélyebben rejtőző, gondolkodási magatartásra jellemző kategóriák harcában felderíti a törté-

neti folytonosságot, s lehántja az új formai jegyeket a leleplezett régi tartalmi kategóriákról. Itt elsősorban a legdöntőbb ellentétpárra, a racionális—irracionális meghatározottságra gondolok, ezek állandó küzdelmére. Utalok továbbá eme ellentét pár különböző történetfilozófiai és világnézeti megnyilvánulásaira, mint például az illuzionizmus ill. történeti realitás, demagógia és elvi radikalizmus, provincializmus és nemzetközi horizont. Ezeknek a kategóriáknak az egyes irányzatokon belüli harca és e harcok eredői még mind felderítendőek. E gondolkodás magatartásbeli kategóriáknak történeti folytonossága összekötő kapocs a múlt és jelen politikai tudatában. Néhány gondolatot kísérek meg vázolni e tárgykörben.

Az ellenforradalmi rendszer uralkodó csoportjainak politikai gondolatrendszerét a „keresztény és nemzeti” államrezon reprezentálta. Ez az államrezon a Tanácsköztársaság leverése után az adott nemzetközi erőviszonyok talaján került megfogalmazásra, mint szélsőjobboldali ideológia. A győztes antant-hatalmak, — s elsősorban Franciaország — miután úgy látták, hogy a Monarchia az „ütköző állam” szerepének betöltésére már alkalmatlan, új szövetségest véltek találni a Monarchia népeinek nemzetközi és polgári demokratikus mozgalmaiban, ill. általában az újonnan alakuló, vagy jelentősen megnagyobbodó középkelet-európai nemzeti államokban.

Ez az elképzelés azonban — tekintettel arra, hogy a háború kirobbantásában bűnös és szétdarabolásra ítélt Monarchia szerves részének tekintették — nem terjedt ki Magyarországra. Éppen ellenkezőleg, egyre jobban az a tendencia érvényesült, hogy a győztes oldalon álló kisállamok jogos és túlzott igényeit is a vesztesek — s ezek sorában Magyarország — rovására elégtésék ki. Ugyanakkor az antant a magyar polgári demokratikus rezsim túlzott törekvései mellett jogos igényeit is elvetette. Ez a tendencia még jobban felerősödött, midőn a Magyar Tanácsköztársaság létrejötte következtében e politika a szocializmus erői ellen folytatott nemzetközi küzdelem alkotóelemeként jelentkezhetett. A békeszerződés kialakítása során az új védőövezet létrehozása és megerősítése érdekében az antant új szövetségeseit jutalmazni kívánta és végeredményben nemcsak kielégítette nemzeti igényeiket, hanem nagy nemzetiségi területekkel is megadományozta őket, táplálva ezáltal a nacionalista tendenciákat mindkét oldalon.

A kisantant győztes burzsoáziája, miután a nemzeti kérdéssben sikereket ért el, jelentős tömegbázissal rendelkezett; ám a nacionalista tendenciák — különböző árnyalatban — felülkerekedtek és a továbbiakban szembe kerültek a demokratikus és szocialista tendenciákkal.

Az ellenforradalmi magyar uralkodó csoportok is részt kívántak vállalni a kapitalista világrend védelmezésében, de nemzeti törekvéseik kielégítésében nem számíthattak az antant támogatására. A magyar polgári nemzeti törekvések csak formálisan, az önálló magyar állam létében nyertek kielégítést — ellentétben az utódállamok polgári nacionalizmusának sikereivel. A magyar ellenforradalmi csoportok tehát a demokratikus erők ellen azoknak éppen a nemzeti érdekek területén elszenvedett vereségét játszották ki; nacionalista demagógiájuk a polgári demokratikus törekvésekkel is szembenálló sovíniszta tömegbázis kialakítását célozta. E tömegbázis-igény a politikai gondolkodásban, tehát a társadalmi tudatban offenzív és agresszív jelleggel hatott.

Az ellenforradalmi államrezon kompromisszumos alapokon nyugodott és a korábbi eszmei fegyverzet „revíziója” után jött létre. Lényegét közjogi, világnézeti és gazdaságpolitikai tekintetben egyaránt a dualizmuskori, egyébként is gyenge politikai és gazdasági liberalizmus likvidálása jellemezte. A progresszió

tehát teljesen kiiktatódott ebből az ideológiából; egyik döntő kötőanyaga, a nacionalizmus tartósan szembeállította a nemzeti és a szociális kategóriákat. Az ellenforradalmi ideológia azonban, bár térhódítása döntő volt — az államhatalom támogatása ellenére sem tudta likvidálni a progressziót a társadalmi tudatból. Az ellenzéki politikai eszmeáramlatok azonban kétségtelenül széttöredeztek. Nonkonformista világnézeti alapon e korszakban csupán a marxisták, a polgári radikálisok balszárnyának tagjai és az agrárdemokraták maradtak meg. Az ellenzék egyéb csoportjai: a nemzeti liberálisok, nemzeti radikálisok, keresztényszocialisták, legitimisták és a politikai pártokba nem tömörült, a „nemzeti és keresztény” államrezon bomlási termékeiből sarjadó különböző szellemi irányzatok társadalmi és világnézeti beidegződésük, konformizmusuk, eszmei bizonytalanságuk, illuzionizmusuk visszahúzó ereje folytán, s elsősorban éppen a nemzeti kérdés vonalán nem egyszer szövetségre léptek, egy frontba kerültek, összerosódtak az ellenforradalmi gondolatrendszerrel, vagy közeledtek ahhoz. Az ideológiai harc a bal- és jobboldali eszmerendszerek között folyt — távolról sem egyenlő pozíciókból — az egész korszakban. E harc során mindkét oldal a közbülső, újnak tűnő és új elemeket is kitermelő szellemi irányzatok megnyerését tűzte ki célul.

A társadalmi tudatban a legnagyobb feszítő erőt az objektív helyzetet kifejező gazdasági-társadalmi elnyomás és a nemzetiségi sérelmek, tehát az eltiport forradalom és Trianon imperialista békediktátuma jelentette. Az államrezon teoretikusainak és politikusainak taktikája arra irányult, hogy a nemzeti szerencsétlenségért a baloldalt állítsa bűnbaknak és ugyanakkor a szociális demagógia és a nacionalizmus kelepcéjével a társadalmi tudat „keresztény” egészét vagy zömét meghódítsa. Ez a taktika tette lehetővé a „fehér radikalizmus” térhódítását, ez eredményezte, lényegében államhatalmi támogatással, a fajvédő ideológia megerősödését, kiterjedését és különböző változatokban való megújulását.

A baloldali szellemi irányzatok állandóan defenzívába szorulva — erről az államhatalom gondoskodott — megkíséreltek szembeszegülni a szélsőjobboldali előretöréssel, de sikertelenül. Az 1939-es választások konklúziójaként Révai József reálisan állapította meg, hogy a nyilasok behatoltak a magyar „mélyrétegekbe”. Az okok általa adott analízise, illetve ennek az analízisnek a kritikája egyik kulcskérdése a Horthy-korszak politikai gondolkozása történetének. A kommunisták, szociáldemokraták, polgári radikálisok, agrárdemokraták eszmerendszerének belső ellentéteinek, igazságainak és tévedéseiknek, elvi vagy taktikai kérdésekben tett engedményeinek vagy túlzásainak történeti kritikája lehet a magyar nacionalizmus tárgykörében a deáki mellény újragombolásának egyik „fogódzója”.

Egyik izgalmas kérdése a témának a sokat vitatott kompromisszum, tehát a taktika és elviség egymáshoz való viszonyának kérdése a szellemi áramlatok mozgásában. A jobb- és baloldali gondolatrendszerek döntő összeesapása e korszak második periódusában a nemzeti kérdéssel jelölt „csatamezőn” folyt le. A magyarországi szellemi progresszióknak egészen a német megszállásig nem sikerült a népfront-programon belül ideológiai egységet létrehozni, és ebben nem kis szerepe volt a nacionalizmus és a nemzeti kérdés körüli belső nézeteltéréseknek. Ez közelebbről azt jelentette, hogy a baloldal a taktika és elviség összhangját nem tudta megteremteni. Történetírásunk ennek okaként zömével a szociáldemokraták és radikálisok doktrinerségét, a nemzeti kérdésben tanúsított szűkeklültségét jelölte meg. Ha most nem foglalkozunk a tudományos közvélemény-

ben (csak ott) már elvetett „árulás” sémával — a szociáldemokrata és radikális magatartás értékelésében két fő változattal találkozunk. Az egyik az értetlenséget, tehát az ideológiai elégtelenséget, illetve torzulást, a másik a taktikátlan-ságot írja e politikai-szellemi irányzatok terhére. Részemről az első felfogást alaptalannak, a másikat alaposabban megvizsgálandónak vélem.

Kétségtelen viszont, hogy történetírásunk eddig nem fordított kellő figyelmet a kommunistáknak a nacionalizmushoz való akkori viszonyára, tehát arra a kérdésre, hogy a nacionalizmus és a progresszió szövetségi taktikája nem vált-e, nem is annyira a történeti valóságban, mint történet szemléletünkben a nacionalizmus és progresszió koalíciójának „csapdájává”. Hogy a kérdés körüli ideológiai vitákban a kommunisták akkoriban igyekeztek elkerülni ezt a csapdát, azt Révai József több megnyilatkozása is tanúsítja. Révai 1939-ben a szociáldemokratáknak a nacionalizmus terén tett engedményét bírálva, de egyben álláspontját elhatárolandó Féja Gézától, aki keveselte a szociáldemokrácia reformizmusát a nemzeti kérdésben, leszögezte, hogy „aki a nacionalizmus dolgában a fasisztákkal és reakcióval együtt mondja az á-t, annak nehéz elhinni, hogy b-t a fasiszták és a reakció ellen kell mondani”. Hasonló módon bírálta a népieseket a zsidókérdésben tanúsított bizonytalanságuk, illetve eltévelyedésük miatt. (Nyílt levele Veres Péterhez vagy a zsidó-törvény elleni tiltakozás számonkérése egyesektől, hogy másfelől az 59 tiltakozó aláíró tettét kiemelje.) Révai 1939 januárjában a népi írók csoportja felé kijelentette: „A nacionalizmust nem nacionalizmussal, az antiszemitizmust nem antiszemitizmussal kell gyógyítani, a német imperializmussal szemben sem a messzebbmenő igényeivel hopponmaradt és ezért csalódott magyar imperializmus programja alapján kell fellépni.” Ugyanakkor még azt írta: „Aki az elszigetelődéstől félve kész beállni a fasisztáktól előkészített »nemzeti egységbe«, az hűtlenségben vétkes a demokratikus népi egység programja iránt.”

Az a kérdés, hogy a Komintern VII. kongresszusának meghirdetett népfront politikája milyen mélységben és milyen elvi szilárdsággal jelentkezett a nemzeti egység antifasiszta töltésű gondolati anyagában, az előbbihez szervesen kapcsolódó kérdés, amit funkciójában és eredményességében kell vizsgálni. Kérdés, hogy vajon a munkásegység a marxista politikai gondolkodásban megelőzte-e a népi-nemzeti egység gondolatát, elfogadottá vált-e Magyarországon a népfrontmozgalom első feltételeként megszabott munkásegységfront jelszava, és ha nem, úgy ez milyen hibák és tévedések, eszmei bizonytalanságok elvi vagy taktikai engedmények következtében történt.

A politikai gondolatrendszerek és társadalmi hatékonyságuk vizsgálata a kölcsönhatás alapján éppen a „népi-nemzeti egység” belső összetevőit és végső eredőjét tárhatja fel. Ezért szükséges, hogy ezt az elemzést elvégezzük. A kérdés az, hogy a politikai gondolkodás egyes irányzatainak progresszív illetve retrográd elemei, tehát igazságai és tévedései milyen fogadtatásra találtak osztályok és rétegek tudatában. Mint Mátrai László szellemesen megállapította: „gondolat nem csak az igaz, hanem a téves gondolat is; s a történelem azt látszik mutatni, hogy a tévedéseknek óriási történeti átütő erejük van . . . kultúrhistoriai tény, hogy a tudományos tévedések sokkal könnyebben válnak népszerűekké, mint az igazságok.” Emellett arról is szó kell legyen tehát, hogy a tévedések milyen mélységbe hatoltak, a gondolati anyag, amely a politikai spektrum bizonyos pontján megjelent, milyen irányt mutatott hatásában. Szellemi irányzatok találkozása, kölcsönhatása, összecsapása minden esetben új eredőt vagy eredőket jelent, igazságok és tévedések „szintézise” nem ritkán az utóbbiak javára billenti a

mérleget. A ki-kit folytat a politikai gondolkodásban adekvát a ki-kit győz le megválaszolásával, és ez éppen a nacionalizmus „pályájában” illusztrálódik a legplasztikusabban.

A baloldal politikai gondolatrendszerének tartó oszlopai közül a munkásosztály, és a tudományos igazságaival felvértezett marxista munkásmozgalom internacionalizmusa — az antifasiszta nemzeti ellenállás kereteiben — a fasizmus elleni világméretű harc során hatékony szellemi és morális erőnek bizonyult. Mivel azonban nem egyedül, hanem koalíciós partnereivel együtt győzött, nem hegemon ideológiaként lépett az új periódusba. És mivel Kelet-Európában a progressziót, a baloldalt a Szovjetunió katonai ereje mentette meg és segítette politikai hatalomra, tudományos következetességgel kell elemezzük gondolatrendszerének a győzelem idején létező és ható struktúráját, magával hozott igazságait és tévedéseit, eredményeit, illúzióit és kudarcait.

E gondolatrendszer egyik legtöbbet vitatott gondolati kategóriája a nacionalizmus. A történelmi tények — s azok makacs dolgok — azt bizonyítják, hogy a Monarchia összeomlása — minden tehetetel ellenére — objektíve progresszív lépést jelentett a kelet-európai nemzeti államok kialakulásának elkésztet folyamatában. A magyar uralkodó rétegek azonban saját osztályérdekeiket hirdetve a nemzet érdekeként az egész korszakban retrográd törekvéseket képviseltek és törvényszerűen megbuktak. Ugyanakkor — és ez nem kevésbé hazzátartozik e témához — más összetevőkből eredően megbukott minden kelet-európai nacionalizmus is, mert nem tudta megoldani a politikai és gazdasági szférák ellentmondását: az autarchiás és integrációs — egymással ütköző — törekvések haladó irányú szintézisét. Sorra hullottak el a német fasizmus csapásai alatt elsősorban éppen a politikai szféra rövid távon érvényesülő primátusa következtében. És ebben döntő szerepe volt az erősen ható kisnemzeti nacionalizmusnak, amin nem változtat az sem, hogy képviselőinek egyik, kisebb vagy nagyobb szárnya az antifasiszta koalícióhoz csatlakozott vagy azt vezetni megkísérelte.

A magyar nacionalizmus, az ellenforradalmi rendszer államrezonjának „tartó oszlopa”, annak politikai gondolatrendszerében a magyarországi fasizmus szellemi hajszálgyökerének szerepét töltötte be, világnézeti felelőssége racionális és morális szempontból a második világháborúban történelmi tényekben, méghozzá katasztrofális tényekben vált cáfolhatatlanná. Mint gondolati anyag, módosulva, áttételesen a történelmi közgondolkodásban, a történelmi látásmódban ma is jelen van. A „keresztény és nemzeti” államrezont a felszabadulással bekövetkezett gazdasági—társadalmi—politikai formációváltás következtében a népi demokratikus állam marxista-leninista államrezonja váltotta fel. Az elavult gondolati kategóriák továbbélése a politikai gondolkodás mozgásformáinak belső törvénye, s nem kivétel ez alól az idézett történelmi példa sem. A gondolati átszivárgás okainak felderítése ezért tudományos feladat; nem könnyű és nem rövid távra szóló feladat.

A múltból levont konzekvenciák is árnyaltak és az árnyalatok olykor elég éles szinkülönbséget mutatnak. A történelem nemcsak tanít, de kötelez is a konzekvenciák árnyalatainak megkülönböztetési igényére, a progresszió erővonalaiknak minél határozottabb megrajzolására politikai gondolkodásunkban, ezért módszertani jelzésként hadd idézzem Malraux-nak a spanyol polgárháború során adott igen racionális megállapítását: „A politikai gondolkodásnak mindig egy kézzelfogható dolgot kell összehasonlítani egy másik dologgal, lehetőséget lehetőséggel.”

1970. augusztus.

GUNST PÉTER

Uj könyv a magyar földreformról*

Donáth Ferenc Demokratikus földreform Magyarországon c., felszabadulásunk és a földreform 25. évfordulójára napvilágot látott, ízléses kiállítású kötet nem a szokványos ünnepi megemlékezések egyike. Több éves kutatómunkára épült impozáns monográfia ez, amely szinte precíziós mérlegre teszi azt a történeti eseménysorozatot, amelyet földreformként szoktak emlegetni. De nem a megszokott, valljuk be, rendszerint igen szűk keretek között. A szerző, aki nemcsak krónikása, hanem annakidején aktív részese is volt a történelemnek, éppen mert a földreformért, annak végrehajtásáért, majd lezárásáért vívott harc egyik katonája (nem közlegénye, hanem törzskari tisztje) volt, s a saját személyes tapasztalatait is felhasználhatta munkája során, mindvégig nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a földreform története nem zárult le a földosztás tényével, sőt az 1946 eleji politikai küzdelmekkel sem, hanem egészen 1947 tavaszáig, sok esetben a községi földigénylő bizottságok és a megyei földbirtokrendező tanácsok megszűnésén túl is terjedt.

De nemcsak ebben az értelemben tágítja Donáth Ferenc azokat a kereteket, amelyek közé illesztette a földreform történetét. Kitágította azokat abban az értelemben is, hogy minden eddigi, a földreformról szóló munkánál, tanulmány-nál nyomatékosabban hangsúlyozta, hogy 1. a földreform része annak a demokratikus tömegmozgalomnak, amely 1944—45 fordulóján a felszabadított területeken mindenütt kibontakozott; 2. a földreform végrehajtása, a földért vívott küzdelem minden fázisában része (olykor alárendelt része) volt azoknak a politikai küzdelmeknek, amelyeket a demokratikus pártok, elsősorban a kommunista párt vívott az ország demokratikus átalakulásáért; 3. a Vörös Hadsereg jelenléte volt az előfeltétele annak, hogy a földreform úgy, abban a radikális szegényparaszti formájában valósult meg, amilyennek ismerjük. Nem állítjuk, hogy Donáth könyvének megjelenéséig ezek a gondolatok a földreform történetének vagy egyes fázisainak bemutatása során nem vetődtek már fel, de *szervesen* mindeddig nem épültek be a földreform történetének feldolgozásába, s nem érvényesültek azzal az erővel, amelyet pedig megérdemeltek volna. Elsőnek Donáth juttatja a valóságban játszott szerepükhöz méltóan érvényre ezeket a sajátosságokat a földreform történetében.

Mindezeknek megfelelően jellemzi a Szerző látásmódját, ahogyan bemutatja a földreform eseményeit, magát a történelmi folyamatot. Az elmúlt évek során megjelent kiadványok, kötetek, kisebb-nagyobb tanulmányok néhány kivételtől eltekintve általában kétféle megoldást ismernek. Vagy az országos politika színpadának homlokterét világítják meg, s bemutatják az egyes politikai pártok, intézmények állásfoglalását a földreformról, tevékenységüket, harcukat a refor-

* Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 421 l.

mért, majd a föld megtartásáért a volt földesurakkal, illetve az ezek érdekeit képviselő politikai irányzatokkal szemben. A másik megoldás a konkrét helyi vízgálódás, annak bemutatása, hogy egy-egy községben hogyan, miképpen zajlott le a földreform, mennyiben változtak meg a birtokviszonyok.

Ahhoz, hogy ezekkel a sémákkal szakítani lehessen, s a földreform történetének más aspektusai is a kutatás reflektorfényébe kerüljenek, alighanem arra volt szükség, hogy olyan kutató szánja rá magát a földreform történetének feltárására, aki maga sem csupán egyszerű részese volt az eseményeknek, hanem az irányító posztok egyikét töltötte be. Az az előny, amit Donáth más kutatókkal szemben, ezáltal élvez, tette számára lehetővé, hogy a földreformot mint a cselekvő nép, elsősorban a cselekvő földnélküli szegénység akcióját mutassa be. Donáth is tisztában van vele, hogy szükség van a nagy politika fontos mozzanatainak ismeretére és megismertetésére az olvasóval, s azzal is, hogy a helyi viszonyok ismerete olyan segítséget nyújthat a kutatásnak az országos kép megrajzolásához, amelyet másképpen nem lehet megszerezni. Ennek megfelelően él is ezekkel a módszerekkel, eszközökkel, de könyvének tárgya tulajdonképpen a cselekvő nép, munkájában annak tetteit, a tettek mozgatórugóit és következményeit elemzi. Ebben a tekintetben a monográfia — előnyére — gyökeresen eltér minden más e tárgyú írástól. Annál is inkább a szerző dicséretére válik ez, mert mint a kommunista párt akkori politikájának egyik alakítója, nyilván igen sok olyan körülményre, eseményre tudná irányítani az olvasó figyelmét, amelyeknek igaz történetét a kortárs, a résztvevő vallomásaként csak tőle tudhatnánk meg. Donáth azonban ellenállt a csábításnak, s munkáját a nép történelemformáló tevékenységének szenteli. A monográfia minden tekintetben iskolapéldája lehet annak a történeti feldolgozásnak, amelyik középontjába állítja a néptömegeket.

Ez a látásmód, a Szerző azonosulása a néppel, a nincstelen paraszti tömegekkel teszi számára lehetővé, hogy ne csak a kereteket tágítsa ki, hanem olyan körülményekre is felfigyeljen, amelyek eddig elkerülték a kutatás figyelmét. Az a körülmény, hogy a szerző kitűnően beleéli magát a parasztság gondolatvilágába (nemcsak a földtelen vagy törpeparcellás rétegekébe, de a birtokos parasztokéba is), új összefüggéseket tár fel az olvasó előtt, olyan rejtett körülményekre világít rá, melyek azelőtt észrevétlenek maradtak. Donáthot ebben segítette ugyan az a körülmény is, hogy akkoriban az általa részletesen tárgyalt esetek hatalmas légiójával kellett szembenéznie, s mint a földreform végrehajtásának tevékeny résztvevője, maga is foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, — mégsem csupán ez teszi számára lehetővé ezeknek a jelenségeknek feltárását, hanem elsősorban az a körülmény, hogy nemcsak szíve dobog a szegénység millióival, de esze is elsajátította a tömegek észjárását, beleéli magát azok gondolatvilágába, képes arra a nagy teljesítményre, ami csak ritkán sikerül történetírónak: életet lehel az aktákba, azok sorai mögött képes láttatni az embert, s bemutatni cselekedeteit.

Mindez együttesen logikusan szüli a monográfiának azt a szerkezeti felépítését, amelyet a Szerző szánt neki. Az első fejezet azt a sajátos politikai helyzetet mutatja be, amelyet a felszabadított területeken a régi államhatalom szétzúzása, és az új államhatalom hiánya következtében jelentkezett vákum jellemez. E légüres térben alakult ki az a sajátos helyzet, amelyet Donáth „közvetlen demokráciának” nevez. Egy korábbi tanulmányában már részletesen elemezte a Szerző ezt a szituációt, itt most összefoglalja kutatásainak eredményeit, s plasztikusan ábrázolja ezt a különleges helyzetet, a „kettős hatalomnak” egy

sajátos formáját. Helyenként ugyan talán túlértékeli azt, de kétségtelenül sikerrel mutatja ki a demokratikus mozgalom létét, küzdelmeit. Azért is szükség volt erre, mert e tömegmozgalom sodrában zajlott le maga a földreform is.

E bevezető fejezet után került sor magának a földreformnak a részletes bemutatására. Donáth ismerteti az ország földbirtokviszonyait a reform pillanatában, elsősorban azokat a körülményeket kiemelve, amelyek hatással voltak a reformra; vagyis azt vizsgálja, hogy az ország egyes vidékein milyen volt a viszony az igénybevehető föld és az igénylők száma között. A szükséges mértékben bemutatja a földreformrendelet létrejöttének körülményeit is, a pártok elképzeléseit és terveit, hogy hamarosan eljusson arra a pontra, ahol a nagypolitika és a népi tevékenység összeölelkezik: a földigénylő bizottságok létrehozatalához. Ettől a pillanattól kezdve a monográfia felépítését és tárgyát az a belső logika határozza meg, amelyet a szerző a földreform menetének tárgyalása során érvényre juttat.

A legelső sorok leírásától az utolsó gondolatig rendkívül szuggesztívan érvényesül a Szerző beleélési készsége. Attól kezdve, hogy a földigénylő bizottságnak döntenie kell atekintetben: kinek a földje vehető igénybe és kik között osztható szét, a szerző olyan körülmények tucatjára hívja fel a figyelmet, amelyeket eddig elhanyagolt a történetírás. Külön kisebb rész foglalkozik a földosztás hatálya alá eső földek „szemrevételezésével”, hogy kik s mennyire jogosultak a földre, majd a juttatás mértékének meghatározásával, s végül azzal a folyamattal, melynek során felosztották a határt, felmérték a juttatásokat és birtokba helyezték a juttatottakat. Mindez így röviden igen egyszerűen hangzik, a valóságban azonban rendkívül bonyolult helyzetekről van szó, az ellentéteknek olyan, sokszor heves összeütközéseiről, amelyeket korábban nem vettünk észre.

Ha már azokra a kérdésekre vonatkozóan is igaz az, amelyeknek menetét pedig eddig is ismertük, sokkal inkább így van ez a továbbiakban, amikor a szerző a reform körüli küzdelmeket mutatja be, annak lezajlása, a föld szétosztása után. A problémák természetesen szerteágazóak. A sok helyütt kevés föld arra szorította a szegénységet, hogy a rendelet által mentesített földeket is felosszák, ugyanakkor a volt birtokosok (köztük olyan hatalmas, korántsem dezorganizált szervezet, mint a katolikus egyház!) megkísérelték menteni, ami menthető. Donáth életközelsébe hozza, mennyire húsba vágott volna mégoly csekély földdarab mentesítése, ill. esetleges visszaszolgáltatása is. De kibontakozott egyfajta küzdelem a közvetlen demokrácia szervei, a földigénylő bizottságok és az újonnan szerveződő államapparátus között is. Jelentkeztek olyan ellentétek, amelyekre senki sem számított: a birtokos parasztság és a földhözjuttatottak közötti nézeteltérésekre utalunk. A megszilárdult politikai helyzetben a Kisgazdapárt által képviselt birtokos paraszti reformkoncepció is újból megerősödött, 1945 őszén tehát erősen felforrósodott a politikai légkör. E kérdések tárgyalása során lépten nyomon felbukkannak olyan összefüggések, amelyeknek láttatására a Szerzőt az teszi képessé, hogy maga is részese volt a harcoknak. Különösen így van ez azoknak a gondolatoknak a megszólaltatásakor, amelyek a végül is létrejött kompromisszum mögött húzódtak meg.

A monográfia legszebb, legérleltebb fejezetei közé tartoznak azok, amelyek a szegényparasztok egymásközi vitáit elemzik. A történeti irodalom Donáth munkásságáig nem figyelt fel azokra az ellentétekre, amelyek a szegényparasztokat állították egymással szembe. Az ellentétek alapja az a körülmény, hogy

minden igénylő egyforma kielégítéséhez nem állt rendelkezésre elegendő föld, s a rendelkezésre álló föld nem egyformán oszlott meg az egyes községek között. Ez a helyzet automatikusan vezetett azokhoz a sokszor egyáltalában nem lekicsinyelhető vitákhoz, amelyeknek megoldásától olykor hatalmas lélekszámú községek nyugalma függött. Donáth részletesen foglalkozik az egyes jogosult rétegek (mezőgazdasági munkások, cselédek, parcellás parasztok, kisbérlok stb.) küzdelmével a nagyobb lehetőségért, amelyet természetesen csak más rétegek, osztályos társaik megrövidítése biztosíthatott, s különösen a községek közötti sokszor elmergesedett vitákkal amelyek rengeteg akadályt gördítettek a földreform lebonyolításának amúgy is göröngyös útjába. Ezek a részletek nemcsak színessé, érdekessé teszik a munkát, nem csupán életet lehelnek a levéltári forrásokba, hanem mindezekon túl csak ezeknek a bemutatása teszi *reálissá* a földreform történetének bemutatását. A tömegek heroizálásának módszere helyett itt olyan kísérletet láthatunk, amelynek során a Szerző a valóság mélyebb megismerését tűzi — sikerrel — maga elé. Ugyanez vonatkozik a föld újraosztására irányuló törekvések bemutatására, majd a reform lezárásául szolgáló törvény elemzésére.

Mindezek után a szerzőnek már csak egyetlen — rendkívül nehéz — feladata van hátra: a földreform mérlegének az agrártársadalomra és a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatásának bemutatására. Az agrártársadalom átalakulását a Szerző a hagyományos módon mutatja be, annál több gondot fordít viszont arra, hogy körülhatárolja, milyen hatást gyakorol a földreform a mezőgazdasági termelésre. A világháború utáni első években ez korántsem lényegtelen kérdés, noha megválaszolása rendkívül nehéz. A Szerzőnek — ha nem is problémátlanul — ez is sikerült, ezzel munkája kerekké, befejezetté vált.

Ebből a monográfia témagazdagságához mérten rendkívül leszűkített beszámolóból is látható, hogy a megvizsgálandó kérdések milyen gazdag tárházát kellett a szerzőnek leltárba vennie. Magától értetődik, hogy ennek során nem dolgozhatott egyforma intenzitással, egyik másik témát elnagyolta, másokat előtérbe állított. Ez természetes is, de nem menti fel a recenzenst néhány rövid kritikai észrevétel alól.

Mindjárt az első fejezettel kapcsolatosan felvetődik, hogy a Szerző, talán mert olyanannyira kitűnően helyezkedik a néptömegek gondolatvilágába, nem nézi kellő kritikával azt. Az a népmozgalom ugyanis, amely a felszabadított területeken kibontakozott, elsősorban a *helyi* közigazgatás megszervezésére irányult. Nem véletlen, hogy később a küzdelem egyik központi kérdésévé a helyi tisztségviselők elmozdíthatósága vált, a tömegek ezen a ponton érintették a legerőteljesebben a központosított államigazgatási elveket. Hangsúlyozni kellett volna ezt a körülményt, ezzel egyrészt merevebb konturokat kapott volna maga a mozgalom, másrészt félreértések lettek volna elkerülhetők. A népmozgalom megítélésünk szerint ugyanis éppen a helyi közigazgatás gyakorlása terén lépte túl a hagyományos kereteket, s szegezett azzal szembe egy demokratikusabb (egyébként a világon nem egyhelyütt, pl. az USA-ban működő) közigazgatási formát. Ennek Magyarországon éppen az elsőnek felszabadított keleti országrészen történeti gyökerei is voltak, a Hajdú-kerületek, a nagyobb alföldi községek, mezővárosok évszázadokra visszanyúló önzaggatási rendszerében, nem véletlen, hogy éppen ezeken a területeken izzott a legerőteljesebben ez a mozgalom. A néptömegeknek is itt volt a leginkább gyakorlatuk ebben, míg a Dunántúl egészen más települési viszonyai, zömmel földesúri falvainak körülményei között a közigazgatás is sokkal centralizáltabb volt.

Egy másik, további kifejtést érdemlő körülmény az, vajon mindenben

vitathatatlan-e a reformnak az a szegényparaszti koncepciója, amely végül is megvalósult. Valóban igaz, hogy másképpen nem kerülhetett volna sor a lebonyolításra, a végrehajtásra, hogy a tömegek akarata ellenére nem is lehetett volna másképpen végrehajtani a reformot. Korlátlanul azonban nem állt föld rendelkezésre, amit pedig szét lehetett osztani, az korántsem volt elég ahhoz, hogy minden rászorulót ki lehessen belőle elégíteni. A munkanélküliség, még a mezőgazdasági munkanélküliség felszámolásának is ezért csak egyik útja volt a földreform, a teljes felszámoláshoz más lépésekre is sort kellett keríteni. A földosztás önmagában nem oldhatta meg ezeket a kérdéseket, az adott viszonyok konzerválódása esetén már a következő generáció életében annyira elaprózódott volna a föld, hogy tulajdonosaik jobban nyomorogtak volna, mint korábban. Az iparfejlődés oldhatta csak meg ezt a problémát nálunk is, mint a világon mindenütt. Ha azonban ez így van, elképzelhető, hogy az adott keretek között egyik-másik kérdésben más megoldás lett volna kívánatos. Erőteljesebben lehetett volna hangsúlyozni azt is, hogy a rendelet is, a szegényparaszti koncepció is azzal, hogy nem üzemméretű, hanem tulajdonképpen a tulajdonos származása alapján tett különbséget a felosztás tekintetében, sokszor rendkívül zavaros helyzetet idézett elő. Mindezzel csupán jelezni szeretnénk azt, hogy indokolt lett volna e kérdések bővebb, kritikusabb taglalása.

Bizonyos fokig túlértékeltnek érezzük azt a fejlődést, amelyet a Szerző az 1945–48 közötti évek mezőgazdaságának tulajdonit. A monográfia egyik érdekes fejezete az utolsó, amelyben a Szerző a földosztásnak a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatását mutatja ki. Rendkívül nehéz a feladat, amelyet ezzel magára vállalt, hiszen a háborús pusztítások okozta hatásokat kell elkülöníteni a földreform következményeitől. Azzal, amit itt mond, nagyjában-egészében egyetértünk, csupán néhány túlzott következtetésre hívjuk fel a figyelmet. Így a mezőgazdasági termelés szerkezetében bekövetkezett változásokat, ill. az arányok némi eltolódását az állattenyésztés javára erősen csökkenti az a körülmény, hogy a termelés mennyisége nem volt azonos a háború előttiével, s így a százalékos összehasonlítás más termelési bázisra vonatkozik; arról nem is beszélve, hogy az 1949. évi időjárási viszonyok sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint az 1938. évé, ami nyilvánvalóan elsősorban a növénytermelés volumenére volt kihatással. Problematikusnak érezzük azt is, hogy a Szerző egyes évek termésátlagait 10 éves átlagokkal hasonlítja össze. Jobb lett volna e helyett aszályos évek termésátlagait aszályos évekkel, jó éveket jó évekével összehasonlítani. Az így kapott eredmények némileg helyesbítenék az itt-ott túlságosan is kedvező képet. Hasonló megjegyzés vonatkozik az állatállomány alakulásának megítélésére. Itt három körülménnyel is számolni kell. A háborús veszteségek jóval kisebbek lehettek, mint amit a felvételek kimutatnak. Erre a Szerző is utal, a továbbiakban azonban nem számol vele. Ugyancsak figyelembe veendő, hogy a háború utáni állatösszeírások, legalábbis 1947-től sokkal inkább átfogják az állatállományt, mint a háború előtt bármikor. S ugyancsak torzítja a képet, hogy 1945-től folyamatosan vágási tilalom volt érvényben, s ha voltak is fekete vágások, a tilalmat általában betartották. Ez tehát azt jelenti, hogy az 1938-as állatszámllálás és az 1945 utáni összeírások adatai között minőségi különbség van. Hogy másképp ne utaljunk, a 30-as években átlagosan a született borjak felét levágták, az 1948–49-es adatok tehát egyáltalában nem jelenthetik azt, hogy az állatállomány létszáma elérte volna az 1938. évi *valóságos* színvonalat. Ezek a korrekciók persze csupán helyenként módosítják a szerző eredményeit.

Ez az összes lehetséges kritikai megjegyzésre érvényes. Fentiek mellett még másról is szót ejthetnénk, de ilyen hatalmas teljesítményhez viszonyítva mindez inkább gáncsoskodásnak tűnik. Így kritikai megjegyzések helyett inkább azt említjük meg, a tudomány érdekében csak sajnálni lehet, hogy a szerző nem adott kritikai áttekintést a földreform eddigi irodalmáról. Mindez azonban eltörpül a szépen megírt monográfia érdemei mellett, amelyek Donáth Ferenc könyvét nemesak a földreform, hanem az 1945—48 közötti évek politikai története egyik legtöbbet forgatott feldolgozásává teszi. Kitűnő megoldás, hogy a Szerző függelékben gyűjtötte össze a legfontosabb rendeletek, jogszabályok szövegét, amint dicsérni kell a kiadót is a könyv gondos, ízléses és bőkezű kiállításáért.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Дь. Вардяи</i> : Данные к критике венгерской националистической историографии государства и права	451
<i>М. Сабо</i> : «Крестовое» движение в будапештском университете в 1901 г.	483
<i>Н. Сетон-Ватсон</i> : Об интеллигенциях	517
<i>Ю. Пушкаш</i> : Венгерские организации в Америке (от 1880-х до 1960-х гг.)	528

ДИСКУССИЯ

<i>К. Ирени</i> : Интеграция и национальная независимость	569
<i>Л. Тилковски</i> : Современники и потомки	574
<i>Л. Маркуш</i> : О корнях нашего политического мышления	581
<i>П. Гунст</i> : Новая книга о земельной реформе в Венгрии	586

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Gy. Vargyai</i> : Beiträge zur Kritik der ungarischen nationalistischen Staats- und Rechtsgeschichtschreibung	451
<i>M. Szabó</i> : Die „Kreuz-Bewegung“ an der Universität im Jahre 1901	483
<i>H. Seton-Watson</i> : Über die Intelligenzen	517
<i>J. Puskás</i> : Ungarische Organisationen in Amerika (von den 1880er bis zu den 1960er Jahren)	528

DISKUSSION

<i>K. Irinyi</i> : Integration und nationale Unabhängigkeit	569
<i>L. Tilkovszky</i> : Zeitgenossen und die Nachwelt	574
<i>L. Márkus</i> : Über die Haarwurzeln unserer politischen Denkweise	581
<i>P. Gunst</i> : Ein neues Buch über die ungarische Bodenreform	586

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>Gy. Vargyai</i> : Compléments à la critique de l'histoire politique et juridique nationalistes hongroises	451
<i>M. Szabó</i> : Le «mouvement de la croix» universitaire en 1901	483
<i>H. Seton-Watson</i> : A propos des intellectuels	517
<i>J. Puskás</i> : Organisations hongroises en Amérique (Depuis les années 1880 jusqu'à nos jours)	528

DISCUSSION

<i>K. Irinyi</i> : Intégration et indépendance nationale	569
<i>L. Tilkooszky</i> : Contemporains et postérité	574
<i>L. Márkus</i> : Les racines de notre mentalité politique	581
<i>P. Gunst</i> : Un nouveau livre sur la réforme agraire hongroise	586

CONTENTS

ARTICLES

<i>Gy. Vargyai</i> : Data to the critique of the Hungarian nationalistic political and legal historiography	451
<i>M. Szabó</i> : The university "cross-movement" in Hungary in 1901	483
<i>H. Seton-Watson</i> : Intelligentsias	517
<i>J. Puskás</i> : The Hungarian organisations in America	528

DISCUSSION

<i>K. Irinyi</i> : Integration and national independence	569
<i>L. Tilkooszky</i> : Contemporaries and posterity	574
<i>L. Márkus</i> : On the traditional framework of Hungarian political thought	581
<i>P. Gunst</i> : A new book on the agrarian reform of 1945 in Hungary	586

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. XII. 10. Terjedelem: 12.60 (A/5) ív

71.70863 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

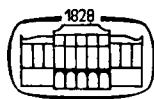
Telefon: 185—612

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KIII. Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KIII. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára : 14— Ft,

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST